ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ
ΚΑΙ
ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΑΘΗΝΑ 1990

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ και ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

Κέντρον Ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
Ἀναγνωστοπούλου 14 106 73 Ἀθήνα
Centre de Recherches Médiévales et Néo-helléniques de l'Académie d'Athènes
14, rue Anagnostopoulou Athènes (106 73), Grèce

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΑΘΗΝΑ 1990

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελ.

Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, Ἡ «Διδασκαλία Χριστιανικὴ κατ' ἐρωταπόκρισιν» ἀγνοημένο αὐτόγραφο ἔργο (1780) τοῦ Ἰω. Μπενιζέλου. Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ συγγραφέα (1780-82) μὲ τὸ Δωρόθεο Βουλησμᾶ καὶ ἡ ἰδιοποίηση καὶ ἔκδοση (1841) τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Προκόπιο Δενδρινό 7-96

Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ, Ὁ Ἅγιος Ἀχίλλιος Λαρίσης. Ὁ ἀρχικὸς ἀνέκδοτος βίος (Θ' αἰ.) καὶ ἡ μεταγενέστερη διασκευή του (ΙΓ' αἰ.). Ἀνέκδοτα ὑμνογραφικὰ κείμενα (Ἰωσὴφ Ὑμνογράφου, Μανουὴλ Κορινθίου, Ἀναστασίου Γορδίου) (πίν. Α'-ΚΓ') 97-213

ΙΩΑΝΝΑΣ ΚΟΛΙΑ, Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐξ Ἀγράφων (1656;-1719). Ἡ ἐπιστολογραφία του (πίν. Α'-Δ') 215-254

ΕΛΕΝΗΣ ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ - ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς καὶ ἐκπαιδευτικῆς ζωῆς τῆς Λάρισας κατὰ τὴν Τουρκοκρατία (πίν. Α'-ΙΣΤ') 255-332

Δ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, Ἡ σιτικὴ πολιτικὴ τῆς Βενετίας στὴν Κρήτη τὸν 13ο-14ο αἰώνα. Παραγωγή, διακίνηση καὶ τιμὲς τοῦ σιταριοῦ (σχ. 1-7) 333-385

M. AUBINEAU, Un recueil de textes «Chrysostomiens», notamment d'homélies Pascales. Le codex Pharmakidi 22 (s. XVI) (pl. I-IV) 387-395

ΠΗΝΕΛΟΠΗΣ ΣΤΑΘΗ, Τὸ ἀρχεῖο, ἡ ἐργογραφία καὶ ὁ λόγος «Τίς ὁ Κιζκουλὲ καὶ τίς ὁ Λέανδρος» τοῦ Ξ. Α. Σιδερίδη (πίν. Α'-Η') 397-419

CYRIL MANGO, The Work of M. I. Nomidis in the Vefa Kilise Camii, Istanbul (1937-38) (pl. I-IV).............. 421-429

— Τὰ κατάλοιπα τοῦ Μ. ΙΣ. Νομίδη (ΜΙΣΝ) (πίν. Α'-Δ') ... 431-453

Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

Η «ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΚΑΤ' ΕΡΩΤΑΠΟΚΡΙΣΙΝ», ΑΓΝΟΗΜΕΝΟ ΑΥΤΟΓΡΑΦΟ ΕΡΓΟ (1780) ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΜΠΕΝΙΖΕΛΟΥ

Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ συγγραφέα (1780-82) μὲ τὸ Δωρόθεο Βουλησμᾶ καὶ ἡ ἰδιοποίηση καὶ ἔκδοση (1841) τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Προκόπιο Δενδρινὸ*

Μὲ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἀθηναίου λογίου καὶ διδασκάλου Ἰ ω ά ν ν ο υ Μ π ε ν ι ζ έ λ ο υ (1735 ci. - 1807) εἶχα τὴν εὐκαιρία ν' ἀσχοληθῶ τὸν τελευταῖο καιρό, παρουσιάζοντας τὸ κύριο σύγγραμμά του «*Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν*», μαζὶ μὲ τὰ Προλεγόμενα τοῦ Ἰωάννου Γενναδίου[1].

Στὸ τέλος τῆς σύντομης βιογραφίας του ποὺ προέταξα στὴν ἔκδοση[2], ἀνακοίνωσα μιὰ μικρὴ ἀνακάλυψη ποὺ εἶχα κάμει τὴν τελευταία στιγμή, προσθέτοντας τὰ ἑξῆς: «Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν*, πιστεύουμε ὅτι ἐπισημάναμε καὶ ἄλλο ἔργο του, ἄγνωστο καὶ ἀνέκδοτο ὡς τώρα, ποὺ σώζεται στοὺς κώδικες 616, 617 καὶ 618 ... τῆς μονῆς Παντελεήμονος τοῦ Ἁγίου Ὄρους... Τὸ ἔργο ἐπιγράφεται *Διδασκαλία Χριστιανικὴ κατ' ἐρωταπόκρισιν*[3]...» κλπ.

Γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Μπενιζέλου, ποὺ ἦταν ὡς τώρα ἀγνοημένο ἀπὸ τὴν ἔρευνα καὶ ἀπὸ τοὺς βιογράφους του (ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸν πάντα ἐνημερω-

---

* Ἀνακοίνωση στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, συνεδρία 1618 τῆς 28 Μαΐου 1987.

1. ΙΩΑΝΝΟΥ ΜΠΕΝΙΖΕΛΟΥ, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν* μὲ Προλεγόμενα Ἰωάννου Γενναδίου. Ἐπιμέλεια ἔκδοσης Ι. ΚΟΚΚΩΝΑ-Γ. ΜΠΩΚΟΥ. Ἐπιστημονικὴ ἐποπτεία καὶ παρουσίαση Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, Ἀθήνα 1986, σ. ια'-λ'.

2. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, «Ἰωάννης Μπενιζέλος (1735 ci.-1807). Βιογραφικὸ σημείωμα» (*ὅ.π.*, σ. κγ'-λ'). Στὸ βιογραφικὸ αὐτὸ σημείωμα ἂς προστεθεῖ (σ. κθ') καὶ αὐτόγραφο γράμμα τοῦ Μπενιζέλου, τῆς 12 Μαΐου 1803, πρὸς τὸ Γεώργ. Βούλγαρη στὴν Ὕδρα (δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν ΑΝΤ. ΛΙΓΝΟ, *Ἀρχεῖον τῆς Κοινότητος Ὕδρας 1778-1832*, τόμ. 1, 1778-1802, ἐν Πειραιεῖ 1921, σ. 100-101).

3. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *ὅ.π.*, σ. λ'. Καθὼς θὰ δοῦμε παρακάτω (βλ. σ. 47-48 καὶ σημ. 143), τὸ ἔργο ἐκδόθηκε ἀργότερα (1841), ἀλλὰ ὄχι ὡς ἔργο τοῦ Μπενιζέλου.

μένο Ἰωάννη Γεννάδιο, δισέγγονό του), δὲν μποροῦσα τότε νὰ δώσω περισσότερες καὶ ἀκριβέστερες πληροφορίες, γιατὶ δὲν εἶχα ἀκόμη προμηθευθεῖ μικροταινίες τῶν ἁγιορειτικῶν χειρογράφων τῆς μονῆς τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος (Ρωσσικοῦ) ὑπ' ἀριθ. 616-619[4] ποὺ τὸ περιέχουν. Ἀφοῦ τὶς προμηθεύτηκα, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1986[5], καὶ διαπίστωσα ὅτι πραγματικὰ ἕνα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα αὐτὰ (τὸ ὑπ' ἀριθ. 617/6124) εἶναι τὸ αὐτόγραφο πρωτότυπο τοῦ Μπενιζέλου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προῆλθαν καὶ τὰ ὑπόλοιπα, προώθησα τὴν ἔρευνά μου πρὸς διάφορες κατευθύνσεις, γιὰ νὰ φωτίσω τὸ θέμα. Καὶ σήμερα εἶμαι σὲ θέση νὰ παρουσιάσω ἐδῶ τὰ ὁριστικὰ συμπεράσματά μου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα θὰ φανεῖ ὅτι τὸ ἀγνοημένο ἔργο τοῦ καλοπροαίρετου καὶ εὐσυνείδητου Ἀθηναίου λογίου δὲν εἶχε λιγότερο ἐκπληκτικὲς περιπέτειες — *habent sua fata libelli* — ἀπὸ αὐτὲς ποὺ εἶχε τὸ σημαντικότερό του ἔργο, ἡ *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν*.

Πρὶν ἀκόμη ἀποκτήσω τὶς μικροταινίες τῶν χειρογράφων, ἐπιθυμώντας ν' ἀξιοποιήσω τὴν πληροφορία τοῦ καταλόγου τῶν ἁγιορειτικῶν κωδίκων τοῦ Σπυρ. Λάμπρου, ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ ξεκίνησα, καὶ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ χειρόγραφο Παντελ. 618/6125 ἔφερε στὸ τέλος (φ. 76ᵛ) τὴν ὑπογραφὴ (τοῦ ἀντιγραφέα) «*ὁ ἀρχιμανδρίτης Προκόπιος (Δενδρινός)*»[6], ἀναζήτησα πληροφορίες γιὰ τὸ πρόσωπο αὐτὸ καὶ διαπίστωσα μὲ ἔκπληξη ὅτι ἕνα ἔργο, τυπωμένο τὸ 1841 στὴν Ἀθήνα μὲ τὸ ὄνομά του, ἔφερε τὴν ἴδια βασικὴ ἐπιγραφὴ (*Διδασκαλία Χριστιανική*)[7], πράγμα ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ δώσει λαβὴ σὲ ὑποψίες γιὰ ἐνδεχόμενο σφετερισμὸ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννου Μπενιζέλου ἀπὸ τὸν Προκόπιο Δενδρινό. Οἱ ὑποψίες μου αὐτὲς ἀποδείχτηκαν, καθὼς θὰ δοῦμε, ἀπολύτως βάσιμες ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν τεσσάρων ἁγιορειτικῶν χειρογράφων καὶ τὴν ἀντιβολή των μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ Δενδρινοῦ. Ἡ ἐξέταση ἔπειτα, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τοῦ βίου καὶ τῆς πολιτείας τοῦ Δενδρινοῦ (1773-1848) καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τῆς ἀνέκδοτης ὡς τώρα ἀλληλογραφίας (1780-1782) τοῦ Ἰωάννου Μπενιζέλου γιὰ τὸ ἔργο του αὐτὸ μὲ τὸ φίλο του λόγιο ἀρχιμανδρίτη Δωρόθεο Βουλησμᾶ (1750 ci.-1819)[8], δηλ. τόσο τῶν τριῶν γραμμάτων τοῦ Βουλησμᾶ,

4. Σπυρ. Π. Λαμπρου, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς μοναῖς τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τόμ. Β', ἐν Κανταβριγίᾳ 1900, ἀριθ. 6123-6126 (Παντελ. 616-619), σ. 405.

5. Ἔχω χρέος νὰ εὐχαριστήσω θερμὰ καὶ ἀπ' ἐδῶ τὸ Πατριαρχικὸ Ἵδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν (Μονὴ Βλαττάδων, Θεσσαλονίκη) καὶ τὸ συνεργάτη του κ. Εὐθύμιο Λίτσα γιὰ τὴν πρόθυμη συνδρομή των. Ὁ τελευταῖος μοῦ ἔδωκε εὐγενικὰ πληροφορίες καὶ γιὰ χειρόγραφα ποὺ δὲν εἶδα ὁ ἴδιος.

6. Σπυρ. Π. Λαμπρου, ὅ.π., ἀριθ. 618/6125, σ. 405. Ἡ συμπλήρωση τοῦ ἐπωνύμου ἔγινε ἀπὸ τὸ Λάμπρο σύμφωνα μὲ σημείωμα στὸ χειρόγραφο (βλ. παρακάτω, σ. 41-43).

7. Βλ. παρακάτω, σ. 47-48.

8. Βλ. γι' αὐτὸν Ν. Α. Βεη, «Συμβολὴ εἰς τὰ σχολικὰ πράγματα τῆς Σμύρνης», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, τόμ. 1 (1938), σ. 235, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Βλ. καὶ τὴν ἐργασία τοῦ Νικ. Γρ. Ζαχαροπουλου, *Δωρόθεος Βουλησμᾶς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνεκδότων αὐτοῦ ἐπιστολῶν*. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ, Θεσσαλονίκη 1969.

(ἀριθ. Α', Ε', Η') ποὺ ἦταν γνωστὸ πὼς περιέχονται στὸν κώδικα 513 (σ. 141-143, 171-176 καὶ 189-193) τῆς μονῆς Παντελεήμονος[9], ὅσο καὶ ἄλλων ἕξι ἄγνωστων ὡς τώρα αὐτόγραφων γραμμάτων τοῦ Μπενιζέλου (ἀριθ. Β'-Δ', ς', Ζ', Θ') πρὸς τὸ Βουλησμᾶ, ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς ἴδιας μονῆς, ποὺ μοῦ παραχωρήθηκαν πρόσφατα σὲ φωτοτυπίες ἀπὸ τὸ Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἱδρύματος Ἐρευνῶν[10], ἔρριξαν ἄπλετο φῶς στὴν ἱστορία καὶ τὶς τύχες τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ποὺ πρέπει νὰ τὸ προσγράψουμε, χωρὶς τὸν παραμικρὸ δισταγμό, στὸν Ἀθηναῖο ἱστοριογράφο.

Θὰ προσπαθήσω παρακάτω νὰ δώσω συστηματικὰ τὶς πληροφορίες ποὺ συγκέντρωσα γιὰ τὸ ἔργο καὶ τὴν τύχη του, κατανέμοντάς τις σὲ τρία κεφάλαια. Στὸ πρῶτο θὰ ἐξεταστοῦν ἡ συγγραφὴ τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Ἰω. Μπενιζέλο (1780-81), οἱ πηγές, ὁ χαρακτήρας καὶ ἡ θέση του ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ἔργα τοῦ εἴδους του. Στὸ δεύτερο θὰ γίνει λόγος γιὰ τὶς μάταιες προσπάθειες τοῦ συγγραφέα καὶ τῶν φίλων του γιὰ ἐκτύπωσή του (1781-82). Καὶ στὸ τρίτο θὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἔκτοτε τύχη του, δηλαδὴ τὴν ἀντιγραφὴ (1830) καὶ ἔπειτα τὴν ἰδιοποίηση καὶ ἔκδοσή του (1841) ἀπὸ τὸν Προκόπιο Δενδρινό. Στὸ τέλος θὰ προστεθοῦν σὲ Παράρτημα ὁ ὡραῖος Πρόλογος τοῦ Μπενιζέλου καὶ ἡ ἀνέκδοτη, σὲ γλαφυρὴ ἀττικὴ γλώσσα, ἀλληλογραφία Μπενιζέλου - Βουλησμᾶ γιὰ τὸ ἔργο μὲ τὰ ἀπαραίτητα σχόλια.

Α'. Η ΣΥΓΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ (1780-1781), Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ

1. Ὁ χρόνος τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου (1780-81, Ἀθήνα)

Ὁ Ἰωάννης Μπενιζέλος ἀνακοίνωσε γιὰ πρώτη φορὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου του «*Διδασκαλία Χριστιανικὴ κατ' ἐρωταπόκρισιν*» στὸ γράμμα του (ὑπ' ἀριθ. Γ' τῆς ἔκδοσής μας) πρὸς τὸ Δωρόθεο Βουλησμᾶ, τῆς 15 Ἀπριλίου 1781[11]. Θὰ τὸ συνέθεσε λοιπὸν λίγον καιρὸ πρὶν ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία αὐτή, πιθανότατα τὸ 1780 τὸ ἀργότερο. Τὸ ὅτι δὲν κάνει λόγο γι' αὐτὸ στὸ ἀμέσως προηγούμενο (πρῶτο) γράμμα του πρὸς τὸν ἴδιο (ὑπ' ἀριθ. Β'), τῆς 15 Νοεμβρίου 1780[12], δὲν σημαίνει ὅτι δὲν τὸ εἶχε τότε συνθέσει ἀκόμη, γιατί, ὅπως ὁ ἴδιος δηλώνει

9. Βλ. τὸν Πίνακα τοῦ Ν. Γρ. Ζαχαροπουλου, ὅ.π., σ. 188, ἀριθ. 266-268.

10. Καὶ εἰδικὰ ἀπὸ τὸ «Πρόγραμμα ταξινομήσεως, μικροφωτογραφήσεως καὶ καταλογογραφήσεως τῶν Ἀρχείων τοῦ Ἁγ. Ὄρους» τοῦ Κέντρου. Τὰ ἕξι γράμματα αὐτά, ποὺ δὲν ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Ν. Γρ. Ζαχαροπουλο, ὅ.π., φωτογραφήθηκαν ἀπὸ τὴν πρόσφατη (1986) ἀποστολὴ τοῦ Κέντρου στὸ Ἅγ. Ὄρος. Τὸν κ. Κρίτωνα Χρυσοχοΐδη, ποὺ βρῆκε τὰ γράμματα καὶ τὴ διευθύντρια τοῦ Κέντρου καθηγ. Χρύσα Μαλτέζου εὐχαριστῶ θερμὰ κι' ἀπ' ἐδῶ. Καὶ τὰ ἐννέα γράμματα (ἀριθ. Α'-Θ') ἐκδίδονται στὸ Παράρτημα (σ. 62-96).

11. Βλ. Παράρτημα, σ. 69, στ. 51-61.

12. Βλ. Παράρτημα, σ. 66-67.

στὴν ἀρχὴ τοῦ γράμματος αὐτοῦ (στ. 3-5), δὲ μποροῦσε ἐκείνη τὴ στιγμὴ νὰ τὸν πληροφορήσει λεπτομερῶς γιὰ τὰ νέα του *«ἐν αὐτοσχεδίῳ γράμματι, καὶ ταῦτα ἐπὶ ποδῶν αὐτοῦ* (τοῦ γραμματοκομιστοῦ) *ὄντος»*[13]. Ὁ Μπενιζέλος ἦταν τὸ 1780 στὴν ἀκμὴ τῆς ὡριμότητάς του, σαρανταπέντε περίπου ἐτῶν, καὶ ὑπηρετοῦσε, ἀπὸ τὸ 1774, ὡς διδάσκαλος στὴ δεύτερη Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν, ποὺ λειτουργοῦσε μὲ τὸ κληροδότημα τοῦ Ἰωάννου Ντέκα[14]. Τὸ παιδευτικὸ ἔργο του ἦταν δύσκολο ἐξ αἰτίας τῶν τότε περιστάσεων. Ἀπὸ τότε ποὺ διορίστηκε βοεβόδας τῶν Ἀθηνῶν (1775) ὁ διαβόητος τύραννος Χατζῆ Ἀλῆς Χασεκής, ἄρχισε μιὰ περίοδος σκληρῆς δοκιμασίας γιὰ τὴν πόλη[15]. Ὁ ὀλιγογράμματος μητροπολίτης Βαρθολομαῖος, *«καὶ ἄλλως φύσει χαίρων καὶ ἀρεσκόμενος εἰς τύρβας καὶ περισπασμοὺς πραγμάτων»*, κατὰ τὸν ἴδιο τὸ Μπενιζέλο[16], δὲν στεκόταν στὸ ὕψος του. Ἔτσι εἶναι εὐεξήγητο τὸ χαμηλὸ πνευματικὸ καὶ ἠθικὸ ἐπίπεδο τοῦ λαοῦ καὶ τῶν ἱερέων. Καὶ ἀκριβῶς τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ ὁ Μπενιζέλος θέλησε νὰ τὸ ἀνυψώσει μὲ τὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου του, ὅπως παράλληλα αἰσθάνθηκε τὴν ἀνάγκη ν' ἀπομνημονεύει τὰ σύγχρονά του γεγονότα στὶς *Ἐφημερίδες* του καὶ νὰ συγγράψει τὴν ἱστορία τῆς ἔνδοξης γενέτειράς του.

2. Ὁ σκοπός, ὁ χαρακτήρας, τὸ περιεχόμενο καὶ οἱ πηγὲς τοῦ ἔργου

Γιὰ τὸ σκοπὸ καὶ τὸ χαρακτήρα τοῦ ἔργου του μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας στὰ δυὸ γράμματά του πρὸς τὸ Βουλησμᾶ, τῆς 15 Ἀπριλίου καὶ τῆς 25 Μαΐου 1781 (ἀριθ. Γ'-Δ')[17], ὅπου (σχεδὸν μὲ τὰ ἴδια ἐπαναλαμβανόμενα λόγια) τοῦ ἀνακοινώνει τὴν ἐκπόνησή του, καθὼς καὶ στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου του, ποὺ τὸν ἀπευθύνει *«τῷ ἀναγινώσκοντι»*. Ὅπως γράφει στὸν πρόλογο αὐτό[18], τὸ βιβλίο του ἔχει σκοπὸ *«νὰ κατηχήσῃ... τὸν κάθε Χριστιανὸν τὰ ὅσα εἶναι πλέον ἀναγκαῖα πρὸς γνῶσιν τῆς ὀρθοδόξου πίστεως...»*, ἐπειδὴ *«εὑρίσκονται οἱ περισσότεροι εἰς παντελῆ ἀγνωσίαν»*, ἀκόμη *«καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς»* γιὰ τὸ λόγο ὅτι *«εἰς μὲν τὴν ἑλληνικὴν προφασίζονται τὴν ἀνηξευρίαν τῆς γλώσσης, εἰς δὲ τὰ ἁπλᾶ τὴν ἐκτεταμένην διδασκαλίαν»*. Συνέλεξε λοιπὸν *«τὰ ὅσα εἶναι ἀναγκαιότατα διὰ νὰ ἠξεύρῃ ὁ κάθε χριστιανὸς καὶ τὸ περισσότερον οἱ ἱερεῖς»* καὶ τὰ ἐξέθεσε *«κατ' ἐρωταπόκρισιν... μὲ ὅσην συντομίαν καὶ ἁπλότητα ὁμοῦ καὶ τελειότητα ἠδυνήθην, προσθέτοντας, ὅπου ἔκαμνε χρείαν, καὶ ἠθικὰς νουθεσίας»*[19]. Στὸ τέλος, ἀπευθυνόμενος εἰδικὰ στοὺς ἱερεῖς, τοὺς παρακινεῖ νὰ διαβάζουν τὸ ἔργο *«μὲ κάθε προσοχὴν καὶ ἐπιμέλειαν, διὰ νὰ ἀποκτήσετε τὴν γνῶσιν ἐκείνην καὶ μάθησιν, ὁποὺ χρεωστεῖτε νὰ ἔχετε ὡς ἱερεῖς*[20]*»*. Ἀλλὰ καὶ στὰ δυὸ παραπάνω γράμματά του κάνει λόγο γιὰ τὴν *«τῶν ἐνταῦθα χριστιανῶν, καὶ μάλιστα τῶν ἱερέων, περὶ τὰ ἀναγκαῖα τῆς πίστεως δόγματα ἀξιοδάκρυτον ἀμάθειαν»*[21] καὶ γιὰ *«τὸν τῆτες ἐπικρατήσαντα, οὐκ οἶδ' ὅπως, ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς ταλαιπώρῳ πόλει λιμὸν τοῦ ἀκοῦσαι λόγον Θεοῦ»*[22], πράγματα ποὺ τοῦ ἐπέβαλαν τὸ χρέος, *«πᾶσαν ὡς οἷόν τε φιλοπονίαν καταβαλόμενος»*, νὰ συλλέξει *«ἐκ διαφόρων Διδασκαλίαν τινὰ Χριστιανικὴν κατ' ἐρωταπόκρισιν ἐν ἁπλῷ χαρακτῆρι, μεθ' ὅσης ἠδυνήθην τῆς συντομίας ἅμα καὶ τελειότητος»*. ... *«ὥρμησα δὲ* — προσθέτει — *εἰς τοῦτο οὐδενὸς ἄλλου ἕνεκεν.. ὅτι μὴ διὰ μόνην τὴν τῶν ἀδελφῶν μου συμπολιτῶν ὠφέλειαν»*[23].

Τὸ ἔργο του ὁ Μπενιζέλος τὸ διαίρεσε σὲ ἑπτὰ κεφάλαια, τὰ ἀκόλουθα:

Α'. *Περὶ τοῦ μυστηρίου τῆς Ἁγίας Τριάδος* (φ. 52^{r}-10^{v})
Β'. *Περὶ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας* (φ. 10^{v}-17^{v})
Γ'. *Περὶ τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας* (φ. 17^{v}-29^{v})
Δ'. *Περὶ τῶν ἐντολῶν τῆς Ἐκκλησίας* (φ. 29^{v}-32^{v})
Ε'. *Περὶ τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ* (φ. 32^{v}-50^{v})
Ϛ'. *Περὶ προσευχῆς* (φ. 50^{v}-58^{r})
Ζ'. *Περὶ τοῦ τί εἶναι τὸ ἁμάρτημα* (φ. 58^{v}-61^{r}).

Ἀπὸ τὰ κεφάλαια αὐτὰ τὸ κεφ. Γ' περιλαμβάνει ἑπτὰ ὑποκεφάλαια (ὅσα εἶναι καὶ τὰ μυστήρια) καὶ τὸ κεφάλαιο Ε' δέκα (ὅσες καὶ οἱ ἐντολές), καθὼς καὶ τρία ἄλλα πρόσθετα: Περὶ τῶν Ἔργων τῆς ἐλεημοσύνης, φ. 45^{r}-46^{r}, Περὶ τῶν Θ' Μακαρισμῶν, φ. 46^{r}-48^{r} καὶ Περὶ τῶν Χαρισμάτων τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, φ. 48^{r}-50^{v}.

Οἱ ἐρωτήσεις ὑπονοεῖται ὅτι γίνονται ἀπὸ τὸ μαθητὴ καὶ οἱ ἀποκρίσεις ὅτι δίνονται ἀπὸ τὸ διδάσκαλο καὶ γι' αὐτὸ οἱ δεύτερες εἶναι ἐκτενέστερες καὶ εἶναι αὐτὲς ποὺ περιέχουν τὴ δογματικὴ Διδασκαλία. Συχνὰ στὸ κείμενο παρεμβάλλονται χωρία τῆς Γραφῆς ἢ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, μὲ τὶς ἀντίστοιχες παραπομπές, ἐνῶ ὑποσημειώσεις δὲν ὑπάρχουν καθόλου.

Ποιὲς ἦταν οἱ πηγὲς τοῦ ἔργου; Ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας γράφει στὸν πρόλογό του (φ. 3^{r}) ὅτι *«ἐσύναξα ἀπὸ διαφόρους Πατέρας καὶ Θεολόγους, τὰ πολλὰ*

13. Βλ. Παράρτημα, σ. 66 (στ. 4-5).
14. Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΜΠΕΝΙΖΕΛΟΥ, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν*, σ. κστ' (βιογραφικὸ σημείωμα Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ).
15. Βλ. *ὅ.π.*, σ. 246 κ.ἑξ.
16. *Ὅ.π.*, σ. 275.
17. Βλ. Παράρτημα, σ. 67-75.
18. *«Διδασκαλία Χριστιανική»* (αὐτόγραφο τοῦ Ἰω. Μπενιζέλου), χ/φο 617 Μονῆς Ἁγ. Παντελεήμονος Ἁγ. Ὄρους, φ. 2^{r}-4^{r}. Στὸ χειρόγραφο αὐτὸ θὰ γίνονται στὸ ἑξῆς οἱ παραπομπές μας. Ὁ πρόλογος ἐκδίδεται καὶ στὸ Παράρτημα Ι (σ. 58-61) τῆς ἐργασίας αὐτῆς.

19. *Ὅ.π.*, φ. 3^{r} (καὶ Παράρτημα, σ. 59).
20. *Ὅ.π.*, φ. 3^{v} (καὶ Παράρτημα, σ. 60).
21. Παράρτημα, σ. 69 (γράμμα Γ', 51-61).
22. *Ὅ.π.*, σ. 73 (γράμμα Δ', 53-54).
23. *Ὅ.π.*, σ. 73 (» » 56-59 καὶ 65-67).

δὲ ἀπὸ τὴν 'Ορθόδοξον 'Ομολογίαν, τὰ ὅσα εἶναι ἀναγκαιότατα». 'Η κύρια πηγή του λοιπὸν ἦταν ἡ «*'Ορθόδοξος 'Ομολογία*», τὸ γνωστὸ αὐτὸ ἔργο τοῦ μητροπολίτη Κιέβου Πέτρου Μογίλα, τὸ ἐπικυρωμένο ἀπὸ τὴ Σύνοδο τοῦ 'Ιασίου (1642), ποὺ δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ Amsterdam τὸ 1667[24] καὶ ποὺ γνώρισε πολλὲς ἐπανεκδόσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ πλησιέστερες χρονικὰ πρὸς τὸν Μπενιζέλο, ποὺ εἶναι περισσότερο πιθανὸ νὰ χρησιμοποίησε, εἶναι τοῦ 1764 (Πετρούπολη ἢ Βενετία;)[25], τοῦ 1767 (Βουκουρέστι)[26] καὶ τοῦ 1771 (Βιέννη)[27]. Σήμερα διαθέτουμε καὶ σύγχρονη κριτικὴ ἔκδοση τῆς δημοτικῆς μετάφρασης τοῦ λατινικοῦ πρωτοτύπου ἀπὸ τὸ Μελέτιο Συρίγο, φροντισμένη ἀπὸ τὸ σεβαστὸ συνάδελφο κ. 'Ιωάννη Καρμίρη (1953)[28], στὴν ὁποία καὶ θὰ παραπέμπουμε. Μιὰ πρόχειρη σύγκριση τῶν δύο ἔργων ποὺ ἐπιχειρήσαμε, μᾶς ἐπιβεβαίωσε πραγματικὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Μπενιζέλου ὅτι ἀντλεῖ «τὰ πολλὰ» ἀπὸ τὴν «*'Ορθόδοξο 'Ομολογία*». 'Εδῶ θὰ περιοριστοῦμε σὲ μερικὲς μόνο γενικὲς διαπιστώσεις.

Καὶ πρῶτα ὀφείλουμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι στὴ διάταξη τῆς ὕλης ὁ Μπενιζέλος ἔκαμε ἀρκετὲς μεταβολές. Στὸ μέρος Α' (σ. 19-71) τῆς «*'Ομολογίας*» (Περὶ Πίστεως), ἀντέστρεψε τὴ σειρὰ τῶν κεφαλαίων τῶν ἀντίστοιχων μὲ τὰ δικά του Γ' καὶ Δ' καὶ αὐτονόμησε τὰ «*Χαρίσματα τοῦ Πνεύματος*», μεταθέτοντάς τα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ σχεδὸν στὸ τέλος. Στὸ μέρος Β' (Περὶ 'Ελπίδος), σ. 71-89, αὐτονόμησε τὰ «*"Εργα τῆς ἐλεημοσύνης*», ἀποσπώντας τα καὶ μεταθέτοντάς τα πρὶν ἀπὸ τοὺς «*Μακαρισμοὺς*» καὶ ἀπὸ τὴν «*Προσευχή*». Καὶ στὸ Γ' (Περὶ 'Αγάπης), σ. 89-111, ἀπέσπασε τὸ τελευταῖο κεφάλαιο γιὰ τὶς Δέκα 'Εντολές, μεταθέτοντάς το στὸ μέσον (ὡς κεφ. Ε'). Σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ κεφάλαια

24. E. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique... au XVIIe siècle*, τόμ. 2, Paris, 1894, ἀριθ. 474 (σ. 202-216) =ΘΩΜΑ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *'Ελληνικὴ Βιβλιογραφία* (1466 ci.-1800), τόμος πρῶτος. 'Αλφαβητικὴ καὶ χρονολογικὴ ἀνακατάταξη, 'Αθῆναι 1984 (Πραγματεῖαι τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν, τόμ. 48), ἀριθ. 4554. Γιὰ τὸ ἔργο καὶ τὴ σημασία του βλ. τὸ πρόσφατο βασικὸ σύγγραμμα τοῦ GERHARD PODSKALSKY, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft 1453-1821*, München 1988, σ. 233-236, ὅπου καὶ ὅλη ἡ πλούσια βιβλιογραφία.

25. E. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique ... au XVIIIe siècle*, τόμ. 2, Paris 1923, ἀριθ. 607 (σ. 26-27) = Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *ὅ.π.*, ἀριθ. 4558.

26. E. LEGRAND, *ὅ.π.*, ἀριθ. 667 (σ. 68-69) = Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *ὅ.π.*, ἀριθ. 4559.

27. E. LEGRAND, *ὅ.π.*, ἀριθ. 748 (σ. 143-144) = Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *ὅ.π.*, ἀριθ. 4560.

28. ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΚΑΡΜΙΡΗ, «'Η 'Ορθόδοξος 'Ομολογία τοῦ Πέτρου Μογίλα ('Εξ αὐτογράφου Κώδικος τοῦ μεταφραστοῦ Μελετίου Συρίγου». 'Ανάτυπον ἀπό: *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς 'Ορθοδόξου Καθολικῆς 'Εκκλησίας*, τόμ. Β'), ἐν 'Αθήναις 1953. Γιὰ ὅλες τὶς προηγούμενες ἔντυπες ἐκδόσεις βλ. σ. 14-16. Τὸ κείμενο τῆς μετάφρασης τοῦ Συρίγου ἀπὸ σ. 18-111.

τοῦ ἔργου του (ὅπως τὰ Α', Β', Γ' καὶ Ϛ' = Μογίλας, σ. 19-56, 60-69 καὶ 72-80), οἱ ὁμοιότητες τῶν δύο κειμένων εἶναι λιγοστές, σὲ ἄλλα ὅμως, τὰ καὶ οὐσιωδέστερα (ὅπως τὰ Δ'-Ε' *Περὶ τῶν ἐντολῶν τῆς 'Εκκλησίας* καὶ *Περὶ τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ* = Μογίλας, σ. 56-59 καὶ 101-111 καὶ ὅπως τὰ *Περὶ τῶν Χαρισμάτων τοῦ 'Αγίου Πνεύματος* καὶ *Περὶ τοῦ τί εἶναι ἁμάρτημα* = Μογίλας, σ. 51-53 καὶ 93-101), ὁ Μπενιζέλος ἀκολουθεῖ πιστὰ (συχνὰ κατὰ λέξη) τὸ κείμενο τῆς «*'Ορθόδοξης 'Ομολογίας*» τοῦ Μογίλα. Παραθέτω δυὸ μόνο παραδείγματα ἀντίστοιχων χωρίων, ὅπου ἡ μίμηση εἶναι φανερή:

α) ἀπὸ τὸ κεφ. Δ' (περὶ τῶν ἐντολῶν τῆς 'Εκκλησίας), ἐντολὴ πέμπτη:
«'Ορθόδ. 'Ομολογία», σ. 58: *«νὰ μὴ διαβάζονται τὰ βιβλία τῶν αἱρετικῶν, μήτε νὰ ἀκούεται ἡ βλάσφημος διδασκαλία των ἀπ' ἐκείνους ὁποῦ δὲν εἶναι γεγυμνασμένοι εἰς τὴν 'Αγίαν Γραφὴν καὶ εἰς ταῖς ἐπιστῆμαις μήτε νὰ διαλέγουνται μετ' αὐτοὺς μήτε νὰ συναναστρέφουνται»* = Μπενιζέλος, φ. 31[r]: *«Νὰ μὴ διαβάζωνται τὰ βιβλία τῶν αἱρετικῶν, μήτε νὰ ἀκούηται ὅλως ἡ βλάσφημος αὐτῶν διδασκαλία ἀπὸ ἐκείνους οἵτινες δὲν εἶναι πεπαιδευμένοι εἰς τὴν θείαν Γραφὴν καὶ εἰς τὰς ἐπιστήμας, οὔτε νὰ διαλέγωνται μετ' αὐτῶν οὔτε νὰ συναναστρέφωνται».*

β) ἀπὸ τὸ τέλος, γιὰ τὰ ἁμαρτήματα:
«'Ορθόδ. 'Ομολογία», σ. 94 : *«'Ερώτησις κα'. Τί εἶναι τὸ προαιρετικὸν ἁμάρτημα τὸ θανάσιμον; 'Απόκρισις. 'Η προαιρετικὴ ἁμαρτία ἡ θανάσιμος εἶναι ἐκείνη ὁποῦ κάμνομεν ὕστερα ἀπὸ τὸ βάπτισμα ἀτοί μας, μὲ τὴν ἰδίαν μας θέλησιν καὶ γνώμην, εἰς τὴν τελείαν μας ἡλικίαν, ἐναντίον τῆς φανερᾶς ἐντολῆς τοῦ Θεοῦ, ἐξαφήνοντες τὴν πρὸς Θεὸν καὶ τὸν πλησίον ἀγάπην... Τοῦτο τὸ ἁμάρτημα λειώνεται μὲ τὴν μετάνοιαν»* = Μπενιζέλος, φ. 59[r-v]: *«'Ερ. Ποῖον εἶναι τὸ προαιρετικὸν ἁμάρτημα; 'Απ. 'Εκεῖνο τὸ ὁποῖον κάμνομεν μετὰ τὸ βάπτισμα, ὄντες εἰς ἡλικίαν τελείαν, ἀπὸ κακήν μας θέλησιν ἐναντίον τῆς φανερᾶς ἐντολῆς τοῦ Θεοῦ, παραβλέποντες τὴν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν πλησίον ἀγάπην. Τὰ τοιαῦτα ἁμαρτήματα ἐξαλείφονται διὰ τοῦ Μυστηρίου τῆς μετανοίας».*

'Εκτὸς ἀπὸ τὴν κύρια αὐτὴ πηγή του, τὴν «*'Ορθόδοξο 'Ομολογία*» τοῦ Μογίλα, ὁ Μπενιζέλος χρησιμοποίησε ἀσφαλῶς καὶ ἄλλες πηγὲς δευτερεύουσες. Φυσικά, θὰ ἔλαβε ὑπόψει του μερικὲς τουλάχιστο ἀπὸ τὶς προγενέστερές του Κατηχήσεις, γιὰ τὶς ὁποῖες θὰ γίνει λόγος στὸ ἀμέσως ἑπόμενο ὑποκεφάλαιο. "Ισως ἀκόμη νὰ χρησιμοποίησε, λίγο ἢ πολύ, καὶ μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα βιβλία, τῶν ὁποίων τὴν ἀνάγνωση συνιστᾶ ὁ ἴδιος στοὺς ἱερεῖς, στὸ κεφάλαιο «*Περὶ τῶν μυστηρίων τῆς 'Εκκλησίας*» (φ. 25[v]): *«...νὰ καταγίνεσθε εἰς τὰ ψυχωφελῆ καὶ ἀναγκαῖα βιβλία τῶν ἁγίων Γραφῶν καὶ τῶν ἐξηγητῶν αὐτῶν καὶ εἰς ἄλλα πρὸς τούτοις, καθὼς εἶναι Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης, ἡ 'Ορθόδοξος 'Ομολογία, ἡ 'Ιερὰ Κατήχησις, ἀναγκαιότατα βιβλία εἰς τοὺς ἱερεῖς, τὸ Κυριακο-*

δρόμιον, οἱ βίοι τῶν Ἁγίων, τὸ Πηδάλιον, ἓν ἄλλο μικρόν, τὸ ὁποῖον ὀνομάζεται Χριστιανικαὶ θεωρίαι[29] *καὶ ἄλλα τοιαῦτα ἁπλᾶ βιβλία τῆς Ἐκκλησίας μας...».*

Δὲν ἐκρίναμε ἀναγκαῖο νὰ προωθήσουμε τὴν ἔρευνά μας καὶ σὲ ὅλες τὶς ἐνδεχόμενες αὐτὲς δευτερεύουσες πηγὲς τοῦ ἔργου. Εἶναι ὅμως χρήσιμο νὰ ἐπισημάνουμε, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὰ σημεῖα τοῦ ἔργου του, ὅπου ὁ Μπενιζέλος φαίνεται νὰ ἐκαινοτόμησε, παρεμβάλλοντας ἐντελῶς δικές του περικοπές. Πρόκειται γιὰ τὰ χωρία πού, καθὼς γράφει στὸν πρόλογό του[30], τὰ πρόσθεσε «*ὅπου ἔκαμνε χρείαν*», χαρακτηρίζοντάς τα ὡς «*ἠθικὰς νουθεσίας*». Τὰ σημεῖα αὐτά, πού εἶναι, πιστεύω, εὐδιάκριτα ἀπὸ τὸ προσωπικό του ὕφος (ζωηρὲς ἀποστροφές, ἐρωτήσεις, ἀναφορὲς σὲ σύγχρονα περιστατικά), εἶναι ἀκριβῶς οἱ ἐπικρίσεις του γιὰ ἠθικὰ παραπτώματα τῶν συγχρόνων του, γιὰ τὶς ὁποῖες καὶ ἔψεξαν τὸ ἔργο του, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω. Ἐπισημαίνουμε ἐδῶ τὶς δυὸ κύριες σειρές, κατὰ τὴν ἐκτίμησή μας, τῶν παρεμβλημάτων αὐτῶν. Ἡ πρώτη σειρὰ ἀπαντᾶ στὸ ὑποκεφάλαιο «*Περὶ τοῦ Δ′ μυστηρίου, τῆς ἱερωσύνης*» (φ. 22^{r}-27^{v}), ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴ «χρηματολογία» μερικῶν ἀρχιερέων (φ. 22^{r-v}), γιὰ τὴν ἐπιβαλλόμενη εὐλαβικὴ ἐπιτέλεση τῶν μυστηρίων ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς (φ. 23^{v}-24^{r}), γιὰ τὴν ἀμάθεια πολλῶν ἱερέων (φ. 24^{v}-25^{r}) ἢ γιὰ τὴν ὀκνηρία των (φ. 25^{r}), γιὰ τὴν ἀμέλεια καὶ τὴν παράλειψη τῶν καθηκόντων των (φ. 26^{r-v}) καὶ γιὰ τὸ πολὺ χαμηλὸ πνευματικὸ καὶ ἠθικὸ ἐπίπεδο τῶν ἱερέων στὰ χωριὰ (φ. 26^{v}-27^{v}). Ἡ δεύτερη σειρὰ βρίσκεται στὰ ὑποκεφάλαια «*Ἑρμηνεία τῆς Β′ ἐντολῆς*» (φ. 36^{r}-38^{v}), ὅπου περικοπὲς γιὰ τὶς προλήψεις ποὺ ἀναφέρονται στὴν τύχη, στὸ διάβολο, στὶς μαγεῖες καὶ στὶς μάγισσες κλπ. καὶ «*Ἑρμηνεία τῆς Η′ ἐντολῆς* (φ. 42^{v}-43^{r}), ὅπου ὁ λόγος γιὰ τὶς ἀδικίες καὶ τὶς αὐθαιρεσίες τῶν κοσμικῶν ἀρχόντων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτὲς σειρές, παρατηροῦνται καὶ μερικὰ ἄλλα σποραδικὰ παρεμβλήματα τοῦ Μπενιζέλου, ὅπως π.χ. στὰ φ. 30^{r-v} (ἐναντίον τῆς καταλύσεως τῶν νηστειῶν) καὶ στὰ φ. 52^{v}-53^{r} (ἐναντίον τῆς ἀνευλαβείας κατὰ τὴν ὥρα τῆς προσευχῆς).

---

29. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὸ ἔργο τοῦ ΜΕΘΟΔΙΟΥ ΑΝΘΡΑΚΙΤΗ, *Θεωρίαι χριστιανικαὶ καὶ ψυχωφελεῖς νουθεσίαι ἑκάστῳ χριστιανῷ...*, Ἐνετίῃσιν, ͵αχϟθ′, παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ (βλ. περιγραφή του, ἀπὸ τὸ ἀντίτυπο τῆς Γενναδείου Βιβλιοθήκης *Theol.* 1542, ἀπὸ τὸν ΦΙΛΙΠΠΟ Η. ΗΛΙΟΥ, *Προσθῆκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Α′. Τὰ βιβλιογραφικὰ κατάλοιπα τοῦ E. Legrand καὶ τοῦ H. Pernot (1515-1799)*, Ἀθήνα 1973, ἀριθ. 84, σ. 127-129 = Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *ὅ.π.*, ἀριθ. 437). Τὸ ἔργο αὐτό, ποὺ γνώρισε πολλὲς ἀνατυπώσεις (1742, 1751, 1763, 1775, 1779 καὶ 1780 = Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *ὅ.π.*, ἀριθ. 438-443), περιέχει καὶ κεφάλαια ἀπὸ τὴν ὕλη τῆς Κατηχήσεως, ὅπως *περὶ πίστεως* (σ. 9, ἀριθ. α′), *περὶ ἁμαρτίας* (σ. 64, ἀριθ. ια′), *περὶ χρήσεως τῶν μυστηρίων* (σ. 106, ἀριθ. κ′), *περὶ ἐλεημοσύνης* (σ. 110, ἀριθ. κα′), *περὶ προσευχῆς* (σ. 195, ἀριθ. λζ′). Γιὰ τὸν Ἀνθρακίτη βλ. καὶ G. PODSKALSKY, *Griechische Theologie*, σ. 312-317, ὅπου ὅμως δὲν γίνεται λόγος γιὰ τὸ ἔργο του αὐτό.

30. Βλ. παραπάνω, σ. 11.

Θὰ περιοριστοῦμε ἐδῶ νὰ δώσουμε τρία μονάχα δείγματα τῶν «ρητορικῶν» παρεμβλημάτων αὐτῶν τοῦ Μπενιζέλου, ποὺ ἔρχονται σὲ ζωηρὴ ἀντίθεση μὲ τὴν ὑπόλοιπη ἤρεμη ἔκθεση τῆς δογματικῆς του διδασκαλίας:

α) φ. 24^{v}-25^{r} : *«...Ὢ, πόσοι τὴν σήμερον εἶναι ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς (τὸ λέγω μὲ πολὺν πόνον τῆς καρδίας μου) ὁποῦ ὄχι ἄλλους νὰ διδάξουν, ἀλλ' αὐτοὶ οἱ ἴδιοι δὲν ἠξεύρουν οὔτε κἂν τὸ ὄνομα ἢ τὸν ἀριθμὸν τῶν οὐσιωδῶν καὶ ἀναγκαίων δογμάτων... πρᾶγμα ἀξιοδάκρυτον καὶ μυρίων κολάσεων ἄξιον! καὶ ὁποῦ δὲν ἀκολουθεῖ παρόμοιον εἰς ἄλλο κανένα ἐπάγγελμα, διότι καὶ ὁ οἰκοδόμος καὶ ὁ χρυσοχόος καὶ ὁ παπουτζὴς καὶ ὁ ράπτης καὶ κάθε ἄλλος τεχνίτης ἠξεύρει μὲ πᾶσαν ἀκρίβειαν τὰ ὄργανα τῆς ἴδιας τέχνης καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος καὶ ἄλλους νὰ μαθητεύσῃ· μόνον δὲ τὸ τάγμα τῶν ἱερέων, τὸ ἔθνος τὸ ἅγιον, τὸ βασίλειον ἱεράτευμα, οἱ ὑπηρέται καὶ λειτουργοὶ τοῦ πανσόφου Θεοῦ, νὰ εὑρίσκωνται εἰς παντελῆ ἀγνωσίαν...»*

β) φ. 26^{v} : *«Τὴν δὲ τῶν εἰς τὰ χωρία ἔξω οἰκούντων ἱερέων κατάστασιν ποῖος ἤθελε δυνηθεῖ πρὸς ἀξίαν νὰ κλαύσῃ; Αὐτοὶ οἱ καλότυχοι (ἄμποτες νὰ ἔλεγα ψεύματα) πρῶτα καὶ ἀρχῆς δὲν ἠξεύρουν οὔτε κἂν νὰ διαβάσουν σωστὰ τὰ κοινὰ γράμματα... τὰ δὲ ἱερά τους τὰ ἔχουσιν ὡσὰν πατζαβοῦρες, τὰς ἐκκλησίας ὡσὰν ἀχούρια... Ἀπ' ἐδῶ ἠμπορεῖ νὰ καταλάβῃ τινὰς καὶ τὴν ἄλλην τους ἀταξίαν, ἀμάθειαν καὶ ἀνευλάβειαν...»*

γ) φ. 36^{r} : *«...Εἰδωλολατροῦσι, λέγω, τὴν σήμερον καὶ προσκυνοῦσι τοὺς δαίμονας καὶ ἀπὸ τοὺς Χριστιανοὺς οὐκ ὀλίγοι καὶ μάλιστα τὲς γυναῖκες ὅσαι πιστεύουν καὶ ὀνομάζουν μοῖρες καὶ ριζικά, καὶ διὰ τοῦτο, ὅταν γεννοῦν τὰ παιδία τους, τὴν τρίτην νύκτα λέγουν πὼς ἔρχονται μοῖρες διὰ νὰ μοιράνουν τὸ παιδὶ καὶ σαρώνουν τότε τὸ σπίτι τους καὶ βάλλουν ἕνα ταψὶ μὲ ψωμὶ καὶ σερμπέτι ἐπάνω, διὰ νὰ δεχθοῦν τὲς μοῖρες. Ὢ τῆς πλάνης τοῦ διαβόλου καὶ τῆς ἐσχάτης ἀσεβείας! Ἠξεύρεις, ταλαίπωρε γυναίκα, τί εἶναι αὐτὲς οἱ μοῖρες ὁποὺ πιστεύεις; ἐγὼ νὰ σοῦ τὸ εἰπῶ: εἶναι ὁ ἴδιος ὁ διάβολος μὲ ὅλον του τὸ τάγμα, τὸν ὁποῖον κράζεις ἐσὺ ὡσὰν μουσαφίρη καὶ τοῦ παραδίδεις τὸ κακορρίζικον τὸ παιδί σου. Ἐκεῖνο δὲ ὁποῦ λέγουσι μερικὲς γυναῖκες, ὅτι ἀκούουσι καμμίαν φορὰν τὴν νύκτα ἐκείνην καὶ κάποιους κτύπους καὶ ὁμιλίας, τί παράξενον; ὁ διάβολος διὰ τὸ ὑπερβολικὸν μῖσος ὁποὺ ἔχει εἰς ἡμᾶς τοὺς Χριστιανοὺς πηγαίνει ἀκάλεστος καὶ δὲν ἐβγαίνει οὔτε μὲ τόσους ἐξορκισμοὺς καὶ ἀφοῦ ἡ ἀφεντία σου τὸν προσκαλεῖς παρακαλεστικῶς καὶ τοῦ ἑτοιμάζεις καὶ τὸ τραπέζι, τί ὁρίζεις πλέον νὰ κάμῃ;...»*

Τὰ τόσο ζωντανὰ καὶ ἐνδιαφέροντα (καὶ ἀπὸ λαογραφικὴ ἀκόμη ἄποψη) παρεμβλήματα αὐτὰ εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνα ποὺ προκάλεσαν τὶς ζωηρότερες ἀντιδράσεις καὶ ποὺ ἐμπόδισαν, καθὼς θὰ δοῦμε, τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου.

3. Τὰ προγενέστερα ἔργα τοῦ εἴδους καὶ τὸ ἔργο τοῦ Μπενιζέλου

Γιὰ νὰ καθορίσουμε τὴ θέση τῆς *«Διδασκαλίας Χριστιανικῆς»* τοῦ Μπενιζέλου ἀνάμεσα στὰ προγενέστερα ἔργα τοῦ εἴδους, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπιχειρήσουμε μιὰ σύντομη ἱστορικὴ ἀναδρομή.

Μὲ τὴν ἐπιγραφὴ συνήθως *«Διδασκαλία Χριστιανική»* ἢ *«Κατήχησις»* ἢ *«Ὀρθόδοξος Διδασκαλία»* κυκλοφοροῦσαν στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα, καὶ μάλιστα στὴ δημοτικὴ ἢ κάποτε καὶ δίγλωσσα ἢ τρίγλωσσα (μὲ τὸ κείμενο τοῦ δυτικοῦ πρωτοτύπου, τὴν ἑλληνική του μετάφραση, κάποτε καὶ μὲ λατινικοὺς χαρακτῆρες), εἴτε σὲ συνοπτικὴ εἴτε σὲ ἐκτενέστερη μορφή, διάφορα ἔντυπα, ποὺ δίδασκαν τὰ θεμελιώδη δόγματα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Τὰ βιβλία αὐτὰ προορίζονταν, κατὰ κύριο λόγο, γιὰ τὴ διδασκαλία στὰ σχολεῖα καὶ γι' αὐτὸ συχνὰ εἶχαν τὸν τύπο τῶν ἐρωταποκρίσεων ἀνάμεσα στὸ διδάσκαλο (ποὺ δίδασκε ἢ ἐξέταζε) καὶ στὸ μαθητὴ (ποὺ ἀπαντοῦσε ἢ ρωτοῦσε νὰ μάθει). Γιὰ τὰ μικρὰ παιδιὰ συντάσσονταν τὰ συντομότερα, γιὰ τὰ μεγαλύτερα τὰ ἐκτενέστερα. Ὑπῆρχαν καὶ λίγα ἄλλα ἀκόμη πιὸ ἐκτενῆ, γιὰ τοὺς ἱερεῖς, τοὺς δασκάλους ἢ τοὺς γονεῖς. Πολλὰ ἀπ' αὐτὰ ἦταν μεταφράσεις ἀπὸ ἐγχειρίδια δυτικὰ (γαλλικὰ ἢ ἰταλικά, τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας) ἢ ἀνατολικὰ (ρωσσικά, τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας). Καὶ ἐπειδὴ χρησίμευαν ὄχι ἁπλῶς ὡς μέσο διδασκαλίας, ἀλλὰ καὶ θρησκευτικῆς προπαγάνδας (ἰδίως τῶν καθολικῶν μισσιοναρίων), καθὼς καὶ ἄμυνας τῶν Ὀρθοδόξων, ἦταν ὅλα γραμμένα στὴν ἁπλούστερη δημοτικὴ γλώσσα, γιὰ νὰ εἶναι περισσότερο εὐκολονόητα[31].

Πρῶτες Κατηχήσεις μὲ ἑλληνικὸ κείμενο τυπωμένες στὴ Δύση ποὺ κυκλοφόρησαν στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολή, ἀλλὰ ποὺ δὲν φαίνεται νὰ γνώρισαν διάδοση στοὺς ὀρθοδόξους ἑλληνικοὺς πληθυσμούς, ἦταν ἡ λουθηρανικὴ *Κατήχησις Μαρτίνου τοῦ Λουθήρου ἢ μικρὰ καλουμένη ἑλληνικολατίνη»* (Βασιλεία, 1556, 1564, 1567)[32] καὶ ἡ ἀγγλικανικὴ *«Κατηχισμὸς ἢ πρώτη παίδευσις τῆς χριστιανῶν εὐσεβείας»* (Λονδίνο, 1573)[33]. Ἀμέσως ὅμως ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Ἰησουϊτῶν μισσιοναρίων στὴ Χίο (1590), ἄρχισαν νὰ τυπώνονται καὶ οἱ καθολικὲς Κατηχήσεις[34] καὶ πρώτη ἡ δίγλωσση τοῦ Ἱσπανοῦ Ἰησουΐτη Diego de Ledesma *«Διδασκαλία Χριστιανικὴ ... γυρισμένη εἰς τὸ Ρωμαϊκὸν διὰ .. Βικεντίου τοῦ Κασταγνιόλα»* (Ρώμη 1595)[35], ποὺ ἐξασφάλισε πολλὲς ἀνατυπώσεις (1604, 1609, 1657, 1687, 1772)[36]. Μεγαλύτερη ἐπιτυχία γνώρισε ἡ *«Dottrina Christiana»* τοῦ διάσημου καρδιναλίου Roberto Bellarmino, τόσο ἡ μικρή, ποὺ πρωτοτυπώθηκε στὴ Ρώμη τὸ 1602 (σὲ μετάφραση πιθανῶς τοῦ Ἰωάννου Ματθαίου Καρυοφύλλη[37]) καὶ ξανατυπώθηκε πάλι στὴ Ρώμη, τὸ 1603, 1635, 1637 καὶ 1715[38] καὶ στὴν Πάδοβα τὸ 1695[39], ὅσο καὶ ἡ πολὺ ἐκτενέστερη Μεγάλη Κατήχηση, ποὺ μεταφράστηκε ἀπὸ τὸν ὀνομαστὸ Ἀθηναῖο λόγιο Λεονάρδο Φιλαρᾶ (Ρώμη 1616 καὶ 1637, Παρίσι 1633)[40]. Εὐθὺς ἀπὸ τὴν ἵδρυσή της (1622), ἡ Sacra Congregatio de Propaganda Fide προώθησε συστηματικὰ τὶς ἐκδόσεις αὐτὲς γιὰ τὴν ἐξάπλωση τῆς ἐπιρροῆς της στὴν Ἀνατολή[41]. Ἀναφέρουμε τὰ βιβλία της *«Διδασκαλία χριστιανικὴ ὀρθόδοξη εἰς κοντολογίαν»* (Ρώμη 1628 (δυὸ ἐκδόσεις), 1637 καὶ 1671[42]). Καθολικὲς Κατηχήσεις μὲ παρεμ-

31. Βλ. Ἀπ. Ε. Βακαλοπουλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. Γ'. *Τουρκοκρατία 1453-1669*, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 382 κ.ἑξ., 433 κ.ἑξ. καὶ passim.

32. Βλ. Θ. Παπαδοπουλου, *ὅ.π.*, ἀριθ. 3663-3665. Περιγραφὴ τῶν δύο πρώτων ἐκδόσεων (1556 καὶ 1564) βλ. Του Ιδιου, *ὅ.π.*, τόμος δεύτερος (Παράρτημα). Προσθῆκαι - Συμπληρώσεις - Διορθώσεις, ἐν Ἀθήναις 1986, ἀριθ. 170 καὶ 224 καὶ τῆς τρίτης (1567), βλ. Φ. Ηλιου, *Προσθῆκες*, ἀριθ. 10 (σ. 56). Προγενέστερη ἴσως (1552; Λειψία) εἶναι ἡ *Κατήχησις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἤγουν κεφάλαια τῆς ὑγιοῦς διδαχῆς Χριστοῦ τε αὐτοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων* τοῦ Ioachim Camerarius (βλ. Θ. Παπαδοπουλου, *ὅ.π.*, τόμ. 1, ἀριθ. 1495 καὶ περιγραφή, τόμ. 2, ἀριθ. 149), ποὺ ἀνατυπώθηκε καὶ τὸ 1570 (;), βλ. Φ. Ηλιου, *Προσθῆκες*, ἀριθ. 238, σ. 302 καὶ Θ. Παπαδοπουλου, *ὅ.π.*, τόμ. 1, ἀριθ. 1496.

33. Περιγραφή τους βλ. Mario Vitti, «Catechismi in francochiotica e il codice Vaticano Greco 1902», *Orientalia Christiana Periodica*, τόμ. 24 (1958), σ. 258-259 = Θ. Παπαδοπουλου, *ὅ.π.*, τόμ. 1, ἀριθ. 3075. Ἐδῶ πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ἡ *Ἱερὰ Κατήχησις* τοῦ Κυπρίου ἀρχιδιακόνου Ματθαίου Μούττη, ποὺ τυπώθηκε στὴ Δανία τὸ 1638 (E Legrand, *ὅ.π.*, τόμ. 1, ἀριθ. 266, σ. 360-362).

34. Βλ. Mario Vitti, *ὅ.π.*

35. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique... aux XV et XVI siècles*, τόμ. 2, Paris 1885, ἀριθ. 286 (σ. 226) = Θ. Παπαδοπουλου, *ὅ.π.*, τόμ. 1, ἀριθ. 3500.

36. Βλ. Θ. Παπαδοπουλου, *ὅ.π.*, ἀριθ. 3501-3505. Βλ. καὶ G. Podskalsky, *Griechische Theologie*, σ. 126, σημ. 531.

37. Φ. Ηλιου, *Προσθῆκες*, ἀριθ. 26 (σ. 70-73) = Θ. Παπαδοπουλου, *ὅ.π.*, ἀριθ. 1011. Βλ. καὶ G. Podskalsky, *ὅ.π.*,

38. Βλ. Θ. Παπαδοπουλου, *ὅ.π.*, ἀριθ. 1012, 1015, 1017 καὶ 1019. Βλ. καὶ G. Podskalsky, *ὅ.π.*

39. Βλ. Θ. Παπαδοπουλου, *ὅ.π.*, ἀριθ. 1018. Βλ. καὶ G. Podskalsky, *ὅ.π.*

40. Βλ. Θ. Παπαδοπουλου, *ὅ.π.*, ἀριθ. 1013, 1016 καὶ 1014. Βλ. καὶ Μαρκου Φωσκολου, «Τὰ "φραγκοχιώτικα" βιβλία: Παράγοντας τῆς θρησκευτικῆς καὶ κοινωνικῆς διαμόρφωσης τῶν Καθολικῶν Κοινοτήτων Κυκλάδων», στὸν τόμο *Τὸ βιβλίο στὶς προβιομηχανικὲς κοινωνίες*, Ἀθήνα 1982, σ. 209-231. Βλ. ἐπίσης G. Podskalsky, *ὅ.π.* Ἂς προστεθεῖ ἐδῶ καὶ ἡ Κατήχηση τοῦ Ὀλλανδοῦ Ἰησουΐτη Petrus Canisius, ποὺ τυπώθηκε καὶ σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση (1595, 1613 καὶ ἄλλες φορές), προοριζόταν ὅμως κυρίως γιὰ τοὺς ἑλληνομαθεῖς ξένους. Βλ. Φιλ. Η. Ηλιου, *Προσθῆκες*, ἀριθ. 30, σ. 76-77 καὶ G. Podskalsky, *Griechische Theologie*, σ. 234.

41. Βλ. καὶ τὸ μελέτημα τοῦ Zacharias N. Tsirpanlis, «I libri greci pubblicati dalla Sacra Congregatio de Propaganda Fide (XVII sec.)», *Balkan Studies*, τόμ. 15 (1974), σ. 204-224 (= *Παρνασσός*, τόμ. 16 (1974), σ. 508-532). Εἰδικότερα γιὰ τὶς ἐκδόσεις τῶν Κατηχήσεων ἀπὸ τὴν Propaganda βλ. σ. 208-210.

42. Βλ. Θ. Παπαδοπουλου, *ὅ.π.*, ἀριθ. 2002-2004 καὶ E. Legrand, *Bibliographie Hellénique»... au XVIIe siècle*, τόμ. I, Paris 1894, ἀριθ. 257 (σ. 348). Βλ. καὶ G. Podskalsky, *Griechische Theologie*, σ. 157, σημ. 646.

φερῆ τίτλο τυπώθηκαν καὶ σὲ ἄλλες πόλεις, ἀπὸ τὸν Paul de Lagny (Παρίσι, 1668)[43], τὸ Θωμᾶ Στανίσλαο Βελάστη (Μεσσήνη, 1754)[44], τὸν Πέτρο Βαλβασένσε (Βενετία, 1776)[45] καὶ τὸν ἐπίσκοπο τῆς Σύρας Giov. Battista de Fonton (Βερώνα 1792[46]). Θεολόγοι τοῦ Βατικανοῦ ἀντέκρουσαν καὶ τὴ λουθηρανικὴ *«Χριστιανικὴ Κατήχηση»* τοῦ Ζαχαρία Γεργανοῦ (Wittenberg 1622)[47], ποὺ δὲν φαίνεται νὰ γνώρισε μεγάλη διάδοση.

Μὲ καθυστέρηση ἑνὸς σχεδὸν αἰώνα, γιὰ νὰ φέρουν ἀντιπερισπασμὸ στὴν Καθολικὴ Προπαγάνδα καὶ νὰ προφυλάξουν ἀπ' αὐτὴν τοὺς ὀρθόδοξους ἑλληνικοὺς πληθυσμούς, ἄρχισαν νὰ τυπώνονται, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΖ' αἰώνα, στὰ νεοΐδρυτα ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα τῆς Βενετίας, καὶ ἀντίστοιχα ὀρθόδοξα βιβλία, ποὺ περιεῖχαν «*τὰ ἀναγκαιότερα ἄρθρα τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, τὰ ὁποῖα κάθε χριστιανὸς ἔχει χρέος νὰ ἠξεύρῃ διὰ νὰ σωθῇ καὶ μάλιστα οἱ παιδαγωγοὶ ὀφείλουσι νὰ διδάσκουσι δ' ἐρωταποκρίσεως τὰ τῶν χριστιανῶν παιδία*». Ἔτσι τυπώθηκαν τέτοια βοηθήματα, μὲ στερεότυπο σχεδὸν τίτλο, ἀπὸ τὰ τυπογραφεῖα τοῦ Νικολάου Γλυκῆ, ποὺ τὰ καθιέρωσε πρῶτος (1682, 1692, 1779)[48], τῶν Νικολάου Σάρου καὶ Ἀντωνίου Βόρτολη (πρὶν ἀπὸ τὸ 1712[49], 1775[50],

---

43. E. LEGRAND, *ὅ.π*, τόμ. 2, Paris 1894, ἀριθ. 480 (σ. 237) = Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *ὅ.π.*, ἀριθ. 3269.

44. E. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique ... au XVIIIe siècle*, τόμ. I, Paris 1918, ἀριθ. 434 (σ. 427-431) = Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *ὅ.π.*, ἀριθ. 997. Βλ. καὶ EUGENE DALLEGGIO, «Bibliographie analytique d'ouvrages religieux en grec imprimés avec des caractères latins», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, τόμ. 9 (1961), σ. 411-413 (ἀριθ. 6).

45. Φ. ΗΛΙΟΥ, *Προσθῆκες*, ἀριθ. 163 (σ. 202-203) = Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *ὅ.π.*, ἀριθ. 1641.

46. Γ. Γ. ΛΑΔΑ καὶ Α. Δ. ΧΑΤΖΗΔΗΜΟΥ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1795*, Ἀθήνα 1970, ἀριθ. 66 (σ. 125) = Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *ὅ.π.*, ἀριθ. 2310.

47. E. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique... au XVIIe siècle*, τόμ. 2, ἀριθ. 119 (σ. 159-170). Γιὰ τὸ ἔργο καὶ τὴν πολεμικὴ ἐναντίον του βλ. G. PODSKALSKY, *Griechische Theologie*, σ. 160-161.

48. Βλ. Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *ὅ.π.*, ἀριθ. 2005, 2006 καὶ 2011. Ἡ ἐπιγραφὴ τῆς ἔκδοσης τοῦ 1682 ἔχει ὡς ἑξῆς: *Βιβλίον καλούμενον Διδασκαλία χριστιανική. Εἰς τὴν ὁποίαν περιέχονται τὰ ἀναγκαιότερα τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, τὰ ὁποῖα πρέπει κάθε Χριστιανὸς νὰ τὰ ἠξεύρῃ. καὶ μάλιστα οἱ παιδαγωγοὶ ὀφείλουσι νὰ διδάσκουσι διὰ ἐρωταποκρίσεως τὰ τῶν Χριστιανῶν παιδία. Τυπωθὲν καὶ ἐπιμελῶς διορθωθέν, con licenza de' superiori, Ἐνετίῃσιν, ,αχπβ'. Παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων* (Γ. Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗ, «Τὰ ἐν Παδούῃ ἑλληνικὰ βιβλία...», *Θησαυρίσματα*, τόμ. 5 (1968), σ. 223, ἀριθ. 2).

49. Βλ. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, «Ὁ πρῶτος ἔντυπος αὐτοτελὴς ἑλληνικὸς βιβλιοπωλικὸς κατάλογος (1712) τῶν τυπογράφων Σάρου / Βόρτολι τῆς Βενετίας», *Τὰ Ἱστορικά*, τόμ. 3ος, τεῦχος 5 (Ἰούνιος 1986), σ. 215, ἀριθ. [Α 25]. Βλ. Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *ὅ.π.*, τόμ. πρῶτος, ἀριθ. 1640, ὅπου ἀντὶ [πρὸ τοῦ 1721] γράφε: [πρὸ τοῦ 1712].

50. Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *ὅ.π.*, τόμ. δεύτερος, ἀριθ. 735 (βλ. καὶ τόμ. πρῶτος, ἀριθ. 2010).

1779[51]) καὶ τοῦ Δημητρίου Θεοδοσίου (1762, 1779)[52]. Σ' αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ ἕνα ἐνδιαφέρον δίγλωσσο, στὴν ἑλληνικὴ καὶ στὴν τουρκικὴ (μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτῆρες, δηλ. καραμανλίδικο), βιβλίο, τυπωμένο στὸ Βουκουρέστι τὸ 1768[53]. Ὅλα αὐτὰ τὰ ὀρθόδοξα βοηθήματα ἦταν βιβλία λιγοσέλιδα, μὲ τὶς στοιχειώδεις γνώσεις, συντομότερα καὶ ἀπὸ τὴ μικρὴ Κατήχηση τοῦ Bellarmino, ποὺ (παρ' ὅλο ποὺ ἄρχιζαν σχεδὸν ὅμοια μ' αὐτὴν) δὲν τὴν ἀκολουθοῦν καθόλου οὔτε στὴ γλώσσα οὔτε στὴ διάταξη τῆς ὕλης, οὔτε στὸ περιεχόμενο. Μιὰ πρόχειρη σύγκριση ποὺ ἐπιχειρήσαμε μᾶς ἔπεισε γι' αὐτὸ καὶ μᾶς ἔδειξε ὅτι ἡ καθολικὴ Κατήχηση ἦταν πιὸ συστηματική, ἀκολουθώντας τὴ μεγάλη Κατήχηση τοῦ ἴδιου συγγραφέα.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ κοινόχρηστα, ἀλλὰ λιγοσέλιδα αὐτὰ ὀρθόδοξα κατηχητικὰ ἐγχειρίδια, πολὺ λίγα ἦταν, ὡς τὸ 1780 (τὸ χρόνο τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννου Μπενιζέλου) τὰ κάπως ἐκτενέστερα, ποὺ δὲν εἶχαν σχολικό, ἀλλὰ διαφορετικὸ (εἰδικότερο ἢ γενικότερο) χαρακτήρα. Ἀπ' αὐτὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε τὰ ἀκόλουθα τρία.

Τὸ πρῶτο εἶναι τὸ ἔργο τοῦ Γρηγορίου πρωτοσυγκέλλου τῆς Μεγ. Ἐκκλησίας, πρώην ἡγουμένου τῆς Ἁγίας Μονῆς τῆς Χίου, μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *«Σύνοψις τῶν θείων καὶ ἱερῶν τῆς Ἐκκλησίας δογμάτων εἰς ὠφέλειαν τῶν Χριστιανῶν....»*, ποὺ πρωτοτυπώθηκε στὴ Βενετία τὸ 1635[54] καὶ ἀνατυπώθηκε τὸ 1669, τὸ 1778 καὶ τὸ 1781[55].

Τὸ ἔργο, ποὺ, ὅπως γράφει ὁ συγγραφέας στὸν πρόλογό του, παραδίδει τὰ διδάγματα τοῦ *«σοφωτάτου καὶ θεολογικωτάτου καὶ ἐν ἰατροῖς ἀρίστου κυροῦ Γεωργίου Κορεσίου»*, περιλαμβάνει τέσσερα μεγάλα κεφάλαια (γιὰ τὸ *«Πιστεύω»*, τὸ *«Πάτερ ἡμῶν»*, τὶς Δέκα Ἐντολὲς καὶ τὰ Ἑπτὰ Μυστήρια). Παραλείπει ὅμως ἐντελῶς ἀρκετὰ ἄλλα οὐσιώδη, ποὺ περιέλαβε ὁ Μπενιζέλος στὸ ἔργο του (ὅπως τὰ κεφάλαια γιὰ τὰ Ἔργα τῆς ἐλεημοσύνης, τοὺς Μακαρισμούς, τὰ Χαρίσματα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τὰ Ἁμαρτήματα κ.ἄ.), εἶναι λοιπόν, ὡς Κατήχηση, ἐλλιπής. Ἐξ ἄλλου, ὅταν ἐγράφτηκε (1635), δὲν εἶχε ἀκόμη συνταχθεῖ τὸ δεύτερο διεξοδικὸ ὀρθόδοξο ἔργο, ἡ πασίγνωστη *«Ὀρθόδοξος Ὁμολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας»* τοῦ Πέτρου Μογίλα (πρώτη

---

51. E. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique... au XVIIIe siècle*, τόμ. 2, ἀριθ. 955 (σ. 302) = Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *ὅ.π.*, τόμ. πρῶτος, ἀριθ. 2011.

52. Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *ὅ.π.*, τόμ. δεύτερος, ἀριθ. 662 (1762) (βλ. καὶ τόμ. πρῶτος, ἀριθ. 2008) καὶ τόμ. δεύτερος, ἀριθ. 765 (βλ. καὶ τόμ. πρῶτος ἀριθ. 2013).

53. E. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique ... au XVIIIe siècle*, τόμ. 2. ἀριθ. 674 (σ. 71-73) = Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *ὅ.π.*, ἀριθ. 2009.

54. E. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique ... au XVIIe siècle*, τόμ. 1, ἀριθ. 238 (σ. 327-328) = Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *ὅ.π.*, ἀριθ. 2555. Βλ. γιὰ τὸ ἔργο G. PODSKALSKY, *Griechische Theologie* σ. 190-191.

55. Βλ. Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *ὅ.π.*, ἀριθ. 2555-2558.

ἔκδοση 1667 καὶ πολλὲς ἐπανεκδόσεις), γιὰ τὴν ὁποία ἐκάμαμε ἤδη ἀρκετὸ λόγο καὶ εἴδαμε μάλιστα ὅτι ἀποτελεῖ τὴν κύρια πηγὴ τῆς *«Χριστιανικῆς Διδασκαλίας»* τοῦ Μπενιζέλου.

Καὶ τὸ τρίτο διεξοδικὸ ἔργο εἶναι ἡ *«Κατήχησις Ἱερά»* τοῦ Κερκυραίου λογίου Νικολάου Βούλγαρη, ποὺ πρωτοτυπώθηκε στὴ Βενετία ἀπὸ τὸν Νικ. Γλυκὺ τὸ 1681[56] καὶ ποὺ ἀνατυπώθηκε ἀπὸ τὸ Νικ. Σάρο τὸ 1694[57], ἀπὸ τὸν Ἀντ. Βόρτολη τὸ 1750 καὶ 1765[58] καὶ ἀπὸ τὸ Δ. Θεοδοσίου τὸ 1769[59]. Ἡ Κατήχηση αὐτὴ προοριζόταν εἰδικὰ γιὰ τοὺς ὑποψηφίους γιὰ χειροτονία καὶ τοὺς ἐν ἐνεργείᾳ ἱερεῖς καὶ ἦταν ἐκτενέστατη. Περιεῖχε ὅμως κατὰ κύριο λόγο λεπτομερεῖς ὁδηγίες γιὰ τὴ θεία λειτουργία καὶ γιὰ τὰ ἄλλα καθήκοντα τῶν ἱερέων καὶ λιγότερο διδασκαλίες (κι' αὐτὲς συχνὰ ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὰ δόγματα τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας) γιὰ δογματικὰ θέματα[60].

---

56. E. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique*, ὅ.π., τόμ. 2, ἀριθ. 558 καὶ 559 (σ. 366-380 καὶ 381-383) = Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ὅ.π., ἀριθ. 1438-1439.

57. Φ. ΗΛΙΟΥ, *Προσθῆκες*, ἀριθ. 107 (σ. 321) = Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ὅ.π., ἀριθ. 1440.

58. E. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique ... au XVIIIe siècle*, τόμ. 1, ἀριθ. 390 (σ. 377) καὶ τόμ. 2, ἀριθ. 624 (σ. 36) = Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ὅ.π., ἀριθ. 1441-1442.

59. E. LEGRAND, ὅ.π., τόμ. 2, ἀριθ. 708 (σ. 100-101) = Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ὅ.π., ἀριθ. 1443. Ἡ Κατήχηση θ' ἀνατυπωθεῖ καὶ τὸ ΙΘ' αἰώνα: τὸ 1818 (Δ. Σ. ΓΚΙΝΗ καὶ Β. Γ. ΜΕΞΑ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863*, ἐν Ἀθήναις, τόμ. πρῶτος, 1939, ἀριθ. 1055, σ. 168-169), τὸ 1852 (ὅ.π., τόμος δεύτερος, ἐν Ἀθήναις 1941, ἀριθ. 5720, σ. 342) καὶ τὸ 1861 (ὅ.π., τόμος τρίτος, ἐν Ἀθήναις 1957, ἀριθ. 8679, σ. 245). Βλ. γιὰ τὸ ἔργο καὶ τὸ χαρακτήρα του Α. Χ. ΤΣΙΤΣΑ, *Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κερκύρας κατὰ τὴν Λατινοκρατίαν 1267-1797*, Κέρκυρα 1969, σ. 114-115 καὶ σημ. 1-3 καὶ G. PODSKALSKY, *Griechische Theologie*, σ. 281.

60. Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειώσουμε καὶ ἕνα ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ 1761, ποὺ καταγράφεται ἀπὸ τὸ ΣΠΥΡ. Π. ΛΑΜΠΡΟ, «Κώδικες τῆς βιβλιοθήκης Ἀλεξίου Κολυβᾶ», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, τόμ. 16 (1922), σ. 109 (ἀριθ. 104), μὲ τὴν ἐπιγραφή: *«Χριστιανικὴ διδασκαλία κατ' ἐρωταπόκρισιν τῶν τριῶν θεολογικῶν ἀρετῶν, Πίστεως, Ἐλπίδος καὶ Ἀγάπης ἀκριβὴς διασάφησις. Συντεθεῖσα παρὰ τοῦ ἐλλογιμωτάτου ἐν ἱερεῦσι Κυρίου Ἀντωνίου Σπίνολα, προστάξει τοῦ Πανaιδεσιμωτάτου Μεγίστου Πρωτοπαπᾶ τῆς Θεοσώστου Πόλεως καὶ Νήσου Κερκυρίας Κυρίου Κυρίου Ἀλοϋζίου Καππάδοκα εἰς ὠφέλειαν τῶν προβεβηκότων Νέων, καὶ μάλιστα τῶν διευθετιζομένων ἀναβιβασθῆναι εἰς τὸ τῆς Ἱερωσύνης Μέγα ἀξίωμα. Κατὰ τὸ ‚αψξα' ἔτος τὸ κοσμοσωτήριον»*. (Ὁ κώδικας ποὺ περιέχει τὸ ἀνέκδοτο αὐτὸ ἔργο, διαστ. 182 × 140, φφ. 1-66, βρίσκεται σήμερα στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθήνας, ὅπου τὸν ἐπεσήμανα καὶ τὸν μελέτησα). Τὸ ἔργο τοῦ Σπίνολα, ὅπως καὶ ἡ *Κατήχηση* τοῦ συμπολίτη του Ν. Βούλγαρη, προορίζεται κι' αὐτὸ (βλ. καὶ τὸν τίτλο του) κυρίως γιὰ τοὺς ὑποψήφιους ἱερεῖς καὶ γιὰ τοὺς ὥριμους νέους. Μιὰ πρόχειρη σύγκριση μοῦ ἔδειξε ὅτι δὲν ἔχει καμμιὰν ὁμοιότητα μὲ τὸ ἔργο τοῦ Μπενιζέλου, μένει ὅμως νὰ ἐξεταστεῖ ἂν ἔχει ὁμοιότητα μὲ τὴν *Κατήχηση* τοῦ Βούλγαρη, καθὼς καὶ μὲ τὴν πηγάζουσα ἀπὸ τὸν Κορέσιο *«Σύνοψιν τῶν θείων καὶ ἱερῶν τῆς Ἐκκλησίας δογμάτων»* τοῦ Γρηγορίου πρωτοσυγκέλλου, ἀφοῦ, σὲ πολλὲς παραπομπὲς τῶν περιθωρίων (βλ. φφ. 19ᵛ, 23ᵛ, 29ᵛ, 30ʳ, 31ʳ, 37ʳ, 43ᵛ, 57ᵛ, 64ᵛ) ἀναφέρεται ὡς πηγή, συχνότερα ἀπὸ κάθε ἄλλη, ὁ Κορέσιος. Τὸ ἔργο πάντως ἦταν συντομότερο ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Μπενιζέλου καὶ δὲν ἐτυπώθηκε ποτέ. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι οἱ λίγοι ποὺ τὸ ἀναφέρουν ὡς ἔργο τοῦ Σπίνολα ὀνομάζουν τὸ συγγραφέα του Σπυρίδωνα καὶ ὄχι Ἀντώνιο. Πρῶτος (ἀπὸ τὸν ὁποῖο παρέλαβαν καὶ οἱ ἄλλοι) τὸν ἀναφέρει ὁ ΓΕΩΡΓ. ΖΑΒΙΡΑΣ, *Νέα Ἑλλὰς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον* ἐκδοθὲν ὑπὸ Γ. Π. ΚΡΕΜΟΥ, Ἀθήνησι 1872, σ. 531: «Σπυρίδων ἱερεὺς Σπίνολας, Κερκυραῖος χρηματίσας διδάσκαλος τῆς πατρίδος αὐτοῦ» (ποὺ συνέγραψε καὶ) «Διδασκαλίαν χριστιανικὴν διεξοδικήν». Πρόκειται ἄραγε γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο;

Αὐτὴ ἦταν λοιπὸν ἡ κατάσταση τὸ 1780, ὅταν ὁ Ἰωάννης Μπενιζέλος αἰσθάνθηκε τὴν ἀνάγκη καὶ τὸ χρέος νὰ συγγράψει δικό του ἐγχειρίδιο ὀρθόδοξης *«Χριστιανικῆς Διδασκαλίας»* καὶ γιὰ τοὺς μαθητὲς καὶ γιὰ τοὺς δασκάλους καὶ γιὰ τοὺς ἱερεῖς καὶ γιὰ τοὺς πιστούς, ἐκτενέστερο ἀπὸ τὰ κοινὰ σχολικά, στηριγμένο κυρίως στὴν *«Ὀρθόδοξο Ὁμολογία»* καὶ ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τὶς ἐλλείψεις τοῦ ξεπερασμένου ἔργου τοῦ Γρηγορίου Πρωτοσυγκέλλου καὶ ἀπὸ τὴ μονομέρεια τῆς Κατηχήσεως τοῦ Νικολάου Βούλγαρη. Ὁ Μπενιζέλος εἶχε τὴν πεποίθηση, καὶ δικαίως (ὅπως ἐπιβεβαιώνει καὶ ἡ ταυτόσημη πρωτοβουλία τοῦ Κοραῆ, γιὰ τὴν ὁποία θὰ μιλήσουμε παρακάτω), ὅτι στὸν ὀρθόδοξο χῶρο χρειαζόταν τότε ἕνα ἔργο ἰσοδύναμου βάρους μὲ τὴν καθολικὴ Μεγάλη Κατήχηση τοῦ Bellarmino. Στὴν ἀπόφασή του παρακινήθηκε καὶ ἀπὸ τὴν ἀπαιδευσία καὶ τὴ χαμηλὴ ἠθικὴ στάθμη πολλῶν συμπολιτῶν του, καὶ μάλιστα ἱερέων. Στοὺς ἱερεῖς ἀφιέρωσε εἰδικὸ κεφάλαιο καὶ μίλησε γι' αὐτοὺς μὲ πολλὴ αὐστηρότητα, πιστεύοντας ὅτι ἔτσι θὰ διορθώσει τὰ ἐλαττώματά των. Ὅσα γράφει γι' αὐτοὺς εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ πρωτότυπα καὶ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα τμήματα τοῦ ἔργου του, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ ποὺ προκάλεσαν τὶς μεγαλύτερες ἀντιρρήσεις καὶ τὶς σφοδρότερες ἐπικρίσεις γι' αὐτό. Τὶς ἐπικρίσεις αὐτές, καθὼς καὶ τὴν ἀντίκρουσή των ἀπὸ τὸ συγγραφέα, θὰ τὶς δοῦμε ἀμέσως.

4. Οἱ ἐπικρίσεις τοῦ ἔργου καὶ ἡ ἀντίκρουσή των ἀπὸ τὸ συγγραφέα (1781)

Ἐδῶ ταιριάζει νὰ μιλήσουμε γιὰ τὶς κρίσεις καὶ τὶς ἐπικρίσεις τοῦ ἔργου τοῦ Μπενιζέλου ἀπὸ μερικοὺς (ἀνώνυμους δυστυχῶς) *«τῶν δοκούντων εἶναι στύλων»*, δηλαδὴ ἀπ' ἐκείνους ποὺ ἐθεωροῦντο στυλοβάτες τῆς Ὀρθοδοξίας, πιθανότατα ἀνώτερους κληρικοὺς τῆς Κωνσταντινούπολης, στοὺς ὁποίους, ὅπως θὰ δοῦμε στὸ ἑπόμενο κεφάλαιο, ὁ φίλος τοῦ Μπενιζέλου Δωρόθεος Βουλησμᾶς ὑπέβαλε τὸ χειρόγραφό του γιὰ κρίση. Τὶς κρίσεις τους αὐτὲς τὶς ἀνακοίνωσε στὸ συγγραφέα ὁ Βουλησμᾶς, μὲ τὸ γράμμα του τῆς 23 Ἰουλίου 1781 (ἀριθ. Ε')[61] καὶ ὁ Μπενιζέλος τοῦ ἀπάντησε, γιὰ νὰ τὶς ἀντικρούσει διεξοδικά, μὲ τὸ γράμμα του τῆς 30 Δεκεμβρίου 1781 (ἀριθ. Ζ')[62].

Οἱ ἐπικρίσεις δὲν ἀμφισβητοῦσαν τὴν οὐσία τοῦ συγγράμματος, δηλαδὴ τὴν ὀρθοδοξία τῆς δογματικῆς του διδασκαλίας, ἀλλὰ στρέφονταν ἀποκλειστι-

---

61. Βλ. Παράρτημα, σ. 75-79.

62. Βλ. Παράρτημα, σ. 82-87.

κὰ ἐναντίον τῶν παρέμβλητων στὴ διδασκαλία αὐτὴ «ρητορικῶν» περικοπῶν καὶ «ἠθικῶν νουθεσιῶν» τοῦ Μπενιζέλου, ποὺ εἴδαμε παραπάνω καὶ ποὺ περιεῖχαν τὶς σφοδρὲς αἰτιάσεις του γιὰ τὴν πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ κατάπτωση πολλῶν ἱερέων τοῦ τόπου του καὶ τοῦ καιροῦ του, γιὰ τὶς προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίες τῶν συγχρόνων του κλπ.

Οἱ ἐπικρίσεις στηρίζονταν στὰ ἀκόλουθα δύο σκέλη:

α) Οἱ αἰτιάσεις τοῦ συγγραφέα δὲν στρέφονται γενικὰ ἐναντίον ὁλοκλήρου τοῦ Γένους, ἀλλὰ εἰδικὰ ἐναντίον τῶν συμπολιτῶν του Ἀθηναίων, πράγμα ὅμως ποὺ δὲν δηλώνεται στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ ἔργου καὶ ἔτσι θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ νομίσει ὅτι ἀναφέρονται σὲ ὅλους.

Τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ ὁ Μπενιζέλος τὸ ἀνασκευάζει μὲ τὴν ἑπόμενη ἀπάντηση: Ἂν οἱ αἰτιάσεις ἀφοροῦσαν σὲ ὅλο τὸ Γένος, τότε δὲν θὰ εἶχε νόημα νὰ διατυπωθοῦν, ἀφοῦ ὅλοι θὰ ἦταν ὑπεύθυνοι. Καὶ βέβαια ἀφοροῦσαν στοὺς λίγους. Οἱ λίγοι πρέπει νὰ ἐλέγχονται, γιὰ νὰ παραδειγματίζονται ἀπὸ τοὺς πολλοὺς καὶ νὰ διορθώνονται. Αὐτὸς ποὺ διαβάζει ἐπικρίσεις κατὰ τῶν παραπτωμάτων δὲν βλάπτεται, ἀντίθετα μεγαλώνει ἡ ἀποστροφή του πρὸς αὐτά. Ἐξ ἄλλου τὸ ἔργο ἔχει γιὰ κύριο σκοπὸ τὴ δογματική, ὄχι τὴν ἠθικὴ διδασκαλία.

β) Ἀκόμη καὶ ἂν οἱ αἰτιάσεις καταφέρονται εἰδικὰ ἐναντίον τῶν Ἀθηναίων, καὶ πάλι οἱ αὐστηρὲς ἐκφράσεις των (*«ὁ τοῦ λόγου τρόπος»*) εἶναι ἀταίριαστες καὶ σὲ ποιμένα (κληρικὸ) καὶ —πολὺ περισσότερο— σὲ ποιμαινόμενο (λαϊκό).

Ὁ Μπενιζέλος ἀντικρούει καὶ τὸ δεύτερο αὐτὸ ἐπιχείρημα μὲ τὰ ἀκόλουθα: Ἂν τὸ ἔργο ἦταν ἐπώνυμο, ἴσως αὐτὴ ἡ ἔνσταση νὰ εὐσταθοῦσε, εἶναι ὅμως ἀνώνυμο (γιατὶ ἔτσι ἤθελε νὰ τὸ παρουσιάσει). Σημασία πάντως δὲν ἔχει ἂν γράφτηκε ἀπὸ *«ποιμαίνοντα»* ἢ *«ποιμαινόμενο»*, ἀρκεῖ νὰ γράφτηκε σωστά. Αὐτὸ ποὺ ἔχει σημασία εἶναι ἡ ποιότητα, ὄχι ἡ πατρότητα τῶν γραφομένων. (Πολλὰ βιβλία ἀνώνυμα εἶναι σπουδαῖα καὶ πολλὰ σπουδαίων συγγραφέων εἶναι ἀξιόμεμπτα ἢ ψευδώνυμα). Ἀλλὰ οὔτε σὲ «ποιμαινόμενο» δὲν εἶναι ἀνοίκειος ὁ τρόπος αὐτὸς τοῦ λέγειν: Ὅταν κανεὶς δὲν κηρύττει δικά του δόγματα, ἀλλὰ ἀντλεῖ ἀπὸ τὶς πηγὲς (τὴ Γραφή, τὶς Συνόδους, τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας), μὲ σκοπὸ νὰ ὠφελήσει, ἀσφαλῶς δὲν βλάπτει τὴν Ἐκκλησία, ἀκόμη καὶ ἂν εἶναι λαϊκός. Σὲ πολλὲς πόλεις κάνουν κηρύγματα λαϊκοί. Ἀπὸ κανένα ἐκκλησιαστικὸ κανόνα δὲν ἀπαγορεύεται νὰ δίνει κανεὶς σωστὲς συμβουλὲς στὶς συγγραφές του.

Ἡ ἀνασκευὴ τῶν ἐπικρίσεων τοῦ ἔργου ἦταν βέβαια πειστική. Ὁ ἐνάρετος Ἀθηναῖος διδάσκαλος διατηροῦσε τὴν πίστη ὅτι οἱ ἔντονες μομφὲς καὶ οἱ «ἠθικὲς νουθεσίες» του θὰ εἶχαν ἀπήχηση καὶ θὰ ἔδιναν στὸ πόνημά του ἰδιαίτερη βαρύτητα. Στὴν πραγματικότητα ὅμως αὐτὲς ἔγιναν ἡ κύρια αἰτία, γιὰ νὰ ματαιωθεῖ ἡ ἔκδοσή του, ὅπως θὰ δοῦμε στὸ ἀμέσως ἑπόμενο κεφάλαιο.

Β΄. ΟΙ ΑΠΟΠΕΙΡΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΚΑΙ Η ΑΠΟΤΥΧΙΑ ΤΩΝ (1781-1782)

1. Οἱ ἄκαρπες προσπάθειες τοῦ Δωροθέου Βουλησμᾶ (Κωνσταντινούπολη, 1781-82)

Μόλις ἐτερμάτισε τὴ συγγραφὴ τῆς «*Διδασκαλίας Χριστιανικῆς*», ὁ Ἰωάννης Μπενιζέλος σκέφτηκε νὰ τὴν ὑποβάλει στὴν κρίση κατάλληλου προσώπου, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ μεριμνήσει καὶ γιὰ τὴν ἔκδοσή της, ὅπως ἐκδίδονταν τότε τόσα ἄλλα ἑλληνικὰ ψυχωφελῆ καὶ θρησκευτικὰ βιβλία. Ὡς τέτοιο πρόσωπο διάλεξε —καὶ δικαίως— τὸν ὀνομαστὸ θεολόγο καὶ ἱεροκήρυκα Δωρόθεο Βουλησμᾶ (1740 ci.-1819) ἀπὸ τὴν Ἰθάκη, προσωπικότητα μεγάλου κύρους στοὺς ὀρθόδοξους ἐκκλησιαστικοὺς κύκλους καὶ μὲ ἀξιοσημείωτη κηρυκτική, συγγραφικὴ καὶ γενικότερη δράση[63]. Εἶναι γνωστὸ πὼς ὁ Βουλησμᾶς ἐνδιαφερόταν ἰδιαίτερα καὶ γιὰ τὴν ἐκτύπωση καὶ διάδοση σοβαρῶν καὶ χρήσιμων βιβλίων, ὅπως τὰ φιλοσοφικὰ ἔργα τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη, ἢ *«Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία»* τοῦ Μελετίου Ἀθηνῶν[64] κ.ἄ. Κατὰ τὸ διάστημα τῶν συχνῶν περιοδειῶν του, ὁ Βουλησμᾶς εἶχε ἤδη ἐπισκεφθεῖ τὴν Ἀθήνα, τοὐλάχιστο δυὸ φορές, τὴν πρώτη στὰ τέλη τοῦ 1776 (20-30 Δεκεμβρίου), ὁπότε ἐκήρυξε πέντε διδαχὲς *«λίαν ἐκτεταμένας»*[65] καὶ τὴ δεύτερη στὰ 1777 (20 Μαΐου), ὅταν ἔφερε μαζί του καὶ ἐγκατέστησε ὡς διδάσκαλο στὴ Σχολὴ τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἀθηνῶν τὸ φημισμένο Ἰωαννίτη λόγιο Δημήτριο Βόνδα[66]. Ἡ τελευταία ἐπίσκεψή του πρέπει νὰ ἔγινε τὸ φθινόπωρο τοῦ 1780, κατὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴν Ἰταλία, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του μὲ τὸ Μπενιζέλο (γράμματα Α΄-Δ΄), ἀπὸ τὴν ὁποία συνάγεται ὅτι ἐγκατέλειψε τὴν Ἀθήνα κατὰ τὰ τέλη τοῦ Αὐγούστου ἢ κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ Σεπτεμβρίου 1780[67]. Κατὰ τὶς ἐπισκέψεις του λοιπὸν αὐτὲς ὁ Βουλησμᾶς εἶχε συνδεθεῖ μὲ μεγάλη φιλία μὲ τὸν Ἰωάννη Μπενιζέλο, καθὼς καὶ μὲ τὸν πενθερό του Δημήτριο Καλογερᾶ, προεστὸ τῆς Ἀθήνας, ποὺ ἐπισκεπτόταν συχνὰ καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ

---

63. Βλ. γι' αὐτὸν τὴ μονογραφία τοῦ ΝΙΚΟΛ. ΓΡ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Δωρόθεος Βουλησμᾶς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνεκδότων αὐτοῦ ἐπιστολῶν*, Θεσσαλονίκη 1969. Ἡ διατριβὴ προσφέρει χρήσιμο κατάλογο τῶν 465 ἀνέκδοτων γραμμάτων τοῦ Βουλησμᾶ στοὺς κώδικες 513-516 τῆς μονῆς τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος τοῦ Ἁγ. Ὄρους καὶ πολλὲς ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες ἀπ' αὐτά.

64. Ν. ΓΡ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *ὅ.π.*, σ. 71-107.

65. ΙΩ. ΜΠΕΝΙΖΕΛΟΥ, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν*, σ. 259 καὶ 439.

66. *Ὅ.π.*, σ. 260 καὶ 439. Ὁ Βουλησμᾶς ἐξακολουθοῦσε νὰ βρίσκεται στὴν Ἀθήνα τοὐλάχιστο ὡς τὶς 11 Ἰουνίου 1777, ἡμερομηνία τῶν δύο γραμμάτων ποὺ ἔστειλε ἀπ' ἐκεῖ, ἀριθ. 252 καὶ 460 (Ν. ΓΡ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Δωρόθεος Βουλησμᾶς*, σ. 188 καὶ 192).

67. Βλ. Παράρτημα, σ. 64.

μὲ ὅλη του τὴν οἰκογένεια, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ἀλληλογραφία των. Δὲν ἀποκλείεται μάλιστα καὶ νὰ εἶχε φιλοξενηθεῖ ἀπὸ τὸν εὐγενικὸ Ἀθηναῖο διδάσκαλο[68]. Ἡ οἰκειότητα αὐτὴ καὶ ἡ ἀλληλοεκτίμηση ἔδωκε τὸ θάρρος στὸν τελευταῖο νὰ τοῦ ὑποβάλει τὸ ἔργο του. Γιὰ πρώτη φορὰ τοῦ ἔκαμε λόγο γι' αὐτὸ στὸ γράμμα του τῆς 15 Ἀπριλίου 1781 (ἀριθ. Γ'). Σ' αὐτὸ τὸ γράμμα τοῦ ἀνακοίνωνε ὅτι, βλέποντας τὴν ἀξιοδάκρυτη ἀμάθεια τῶν χριστιανῶν τῆς Ἀθήνας καὶ μάλιστα τῶν ἱερέων *«περὶ τὰ ἀναγκαῖα τῆς πίστεως δόγματα»* καὶ τὴν ἀπροθυμία των γιὰ ν' ἀκούσουν κηρύγματα, συνέγραψε, μὲ ὅση φιλοπονία μποροῦσε, σύντομη (σὲ ὀκτὼ τετράδια) *«Διδασκαλία Χριστιανικὴ κατ' ἐρωταπόκρισιν»*. Τοῦ ἀναγγέλλει τὸ γεγονὸς (χωρίς, φαίνεται, καὶ νὰ τοῦ στείλει ἀκόμη τὸ χειρόγραφο), μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ τὸν βρεῖ σύμφωνο καὶ βοηθὸ γιὰ τὴν ἔκδοσή της *«πρὸς κοινὴν ὠφέλειαν»*[69]. Τὰ ἴδια περίπου ἐπαναλαμβάνει καὶ στὸ ἑπόμενο γράμμα του, τῆς 25 Μαΐου 1781 (ἀριθ. Δ'), προσθέτοντας τώρα ὅτι τοῦ στέλνει καὶ τὸ χειρόγραφο τοῦ ἔργου του[70]. Τὸ χειρόγραφο, τοῦ ὁποίου ὁ Βουλησμᾶς ἐβεβαίωσε τὴ λήψη μὲ τὸ γράμμα του τῆς 23 Ἰουλίου 1781 (ἀριθ. Ε')[71], εἶναι τὸ αὐτόγραφο τοῦ Μπενιζέλου χειρόγραφο ἀριθ. 617 τῆς μονῆς τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος τοῦ Ἁγ. Ὄρους[72].

Φαίνεται ὅτι ὁ Βουλησμᾶς, μόλις ἔλαβε τὸ χειρόγραφο, καὶ ἐπειδὴ τὸ ἐνέκρινε καὶ ἐπειδὴ ἡ ἔκδοση κοινωφελῶν ἔργων ἦταν μέσα στὸ πρόγραμμά του, ἀλλὰ ἴσως καὶ ἐξ αἰτίας τῆς φιλίας καὶ τῆς ἐκτίμησης ποὺ εἶχε πρὸς τὸ Μπενιζέλο, προθυμοποιήθηκε νὰ ζητήσει τρόπο γιὰ νὰ ἐκδοθεῖ. Ἡ καλή του πρόθεση αὐτὴ μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὶς ἰδιόχειρές του διορθώσεις ποὺ ἐπέφερε, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, στὸ χειρόγραφο τοῦ Μπενιζέλου, σὲ λέξεις ἢ φράσεις, εἰδικὰ σὲ σημεῖα εὐαίσθητα ἀπὸ δογματικὴ ἄποψη (ὅπως τὸ αὐτεξούσιον)[73] καὶ ἀπὸ τὴν προσθήκη δικῆς του εὐχῆς, στὴν τελευταία σελίδα τοῦ χειρογράφου (φ. 62^v), γιὰ τὴ σωτηρία τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὸ Χριστό. Ἴσως μάλιστα νὰ γράφτηκαν μὲ δική του πρωτοβουλία καὶ τὰ ὑπ' ἀριθ. 619 (πρὶν ἀπὸ τὶς διορθώσεις

---

68. Βλ. σ. 69, γράμμα Γ', στ. 41-43 καὶ σ. 73, γράμμα Δ', στ. 39-41.
69. Βλ. Παράρτημα, σ. 69-70, στ. 51-61.
70. Βλ. Παράρτημα, σ. 73, στ. 50-67.
71. Βλ. Παράρτημα, σ. 76, στ. 5-7.
72. Βλ. παρακάτω, σ. 33-37.
73. Βλ. καὶ τὸ γράμμα του Η', στ. 73-78 (Παράρτημα, σ. 91): Ὁ Βουλησμᾶς, ὅπου συνάντησε τὴ λέξη αὐτεξούσιον, θέλησε νὰ τὴν ἀντικαταστήσει μὲ ἄλλες ἐκφράσεις. Ἔτσι στὸ χειρόγραφο 617 (φ. 9^r) τὴ φράση *(καὶ ἐπὶ τῆς ψυχῆς) νοῦς, λόγος καὶ αὐτεξούσιον* (=χφ. 619, φ. 64^r) τὴν ἄλλαξε σὲ *νοῦς, λόγος καὶ πνεῦμα ἤτοι ζωτικὴ δύναμις* (=χφ. 616, φ. 10^v, χφ. 618, φ. 10^v=ἔκδ. 1841, σ. 10). Ἐπίσης στὸ ἴδιο χειρόγραφο (φ. 10^r), τὴ φράση *χωρὶς λόγον καὶ αὐτεξούσιον* (=χφ. 619, φ. 65^r) τὴν ἄλλαξε σὲ *χωρὶς λόγον καὶ πνεῦμα, τὴν ζωτικὴν αὐτῆς δύναμιν* (χφ. 618, φ. 12^r=ἔκδ. 1841, σ. 13).

του, γιατὶ δὲν τὶς περιλαμβάνει) καὶ 616 (μετὰ ἀπ' αὐτές, γιατὶ τὶς ἀκολουθεῖ) χειρόγραφα τῆς παραπάνω μονῆς[74].

Ὁ Βουλησμᾶς κινήθηκε δραστήρια στὴν Κωνσταντινούπολη, στοὺς κύκλους τῶν κληρικῶν, τῶν λογίων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπιχειρηματιῶν, γιὰ τὴν ἀποδοχὴ καὶ τὴν ἐκτύπωση τοῦ ἔργου τοῦ Μπενιζέλου. Οἱ προσπάθειές του ὅμως αὐτὲς δὲν ἐτελεσφόρησαν, ὅπως πληροφόρησε ὁ ἴδιος τὸ συγγραφέα στὸ γράμμα του τῆς 23 Ἰουλίου 1781 (ἀριθ. Ε'). Σ' αὐτὸ τοῦ ἀναφέρει τὶς ἐπιφυλάξεις ἐκείνων ποὺ τὸ διάβασαν, γιὰ τὶς ὁποῖες ἔγινε ἤδη λόγος[75] (οἱ ἐπικρίσεις τοῦ Μπενιζέλου ἀφοροῦν μόνο στοὺς Ἀθηναίους καὶ εἶναι ἀνοίκειες σὲ «ποιμαινόμενο»). Ὁ Βουλησμᾶς τὶς ἀντέκρουσε μὲ σθένος, ἀλλὰ δὲν ἔκρινε σκόπιμο νὰ ἐπιμείνει γιὰ τὴν ἔκδοση, ἔχοντας τὸ κακὸ προηγούμενο τῆς πρόσφατης πολεμικῆς τῶν *«μελανειμόνων»*, δηλ. τῶν κληρικῶν, κατὰ τοῦ *«Ταμείου Ὀρθοδοξίας»* (τοῦ Θεοφίλου Καμπανίας) καὶ κατὰ τῆς *«Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας»* τοῦ Μελετίου Ἀθηνῶν. Ἄλλωστε καὶ ἄλλοι (ἴσως ἐπιχειρηματίες), ποὺ τοὺς παρακάλεσε ἐπίμονα, ἀπάντησαν μὲ ὑπεκφυγές, ἐπειδὴ δίσταζαν νὰ διαθέσουν τὸ χρῆμα των σὲ ἀδήλου κέρδους ἐγχείρημα. Μὲ λύπη καὶ ἀπογοήτευση λοιπὸν ὁ Βουλησμᾶς ὁμολόγησε τὴν ἀποτυχία του[76]. Τὴν κατάσταση δὲν τὴν ἄλλαξε οὔτε ἡ διεξοδικὴ ἀντίκρουση τῶν ἀντιρρήσεων αὐτῶν ποὺ τοῦ ἔστειλε ὁ Μπενιζέλος μὲ τὸ γράμμα του τῆς 30 Δεκεμβρίου 1781 (ἀριθ. Ζ') καὶ ποὺ παράπεσε κι' αὐτὴ καὶ τοῦ ξαναστάλθηκε πολὺ ἀργότερα[77]. Ἔτσι ἡ πρώτη προσπάθεια τοῦ Βουλησμᾶ στὴν Κωνσταντινούπολη δὲν ἔφερε ἀποτέλεσμα.

2. Οἱ πρόσκαιρες ἐλπίδες στὸ Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη (Βουκουρέστι, 1782)

Ὁ Βουλησμᾶς, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1781 ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1782, μετατοπίστηκε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴ Μολδοβλαχία, ὅπου τὸν συναντοῦμε, στὸ Βουκουρέστι, ἀπὸ τὸ Φεβρουάριο ὣς τὸ Σεπτέμβριο τουλάχιστο τοῦ 1782[78]. Φαίνεται πὼς πῆρε μαζί του ἐκεῖ καὶ τὸ χειρόγραφο τοῦ Μπενιζέλου, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι ἐξακολουθοῦσε πάντα νὰ ἐνδιαφέρεται εἰλικρινὰ γιὰ τὴν ἔκδοσή του. Ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος στὸ γράμμα του τῆς 5 Ἰουνίου 1782 (ἀριθ. Η')[79],

---

74. Βλ. παρακάτω, σ. 37-41.
75. Βλ. παραπάνω, σ. 21-22.
76. Βλ. Παράρτημα, σ. 77, στ. 49-61.
77. Μετὰ τὶς 5 Αὐγούστου 1782, ἡμερομηνία τοῦ τελευταίου του γράμματος (Θ'), ἴσως καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1783. Ὁ Βουλησμᾶς εἶχε μετακινηθεῖ τότε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὸ Βουκουρέστι (βλ. τὴν ἀμέσως ἑπόμενη ὑποσημείωση 78).
78. Βλ. γράμματά του ἀπὸ τὸ Βουκουρέστι τῆς 26 Φεβρουαρίου 1782 (Ν. Γρ. Ζαχαροπουλου, *Δωρόθεος Βουλησμᾶς*, σ. 192, ἀριθ. 445) καὶ τῆς 16 Σεπτεμβρίου 1782 (*ὅ.π.*, σ. 192, ἀριθ. 463).
79. Βλ. Παράρτημα, σ. 90, στ. 14-16.

ἀπὸ τὸ Βουκουρέστι, πρὸς τὸ Μπενιζέλο, ὑπέβαλε τὸ ἔργο στὸν κοινό τους φίλο Νεόφυτο (τὸν Καυσοκαλυβίτη), τὸν περιώνυμο σοφὸ ποὺ ὑπηρετοῦσε, τὰ τελευταῖα ἐκεῖνα χρόνια τῆς ζωῆς του (1767-1784), ὡς διδάσκαλος στὴν Αὐθεντικὴ Σχολὴ τοῦ Βουκουρεστίου[80]. Ὁ Νεόφυτος τὸ διάβασε ἀμέσως καί, ἐπιστρέφοντάς το, ὄχι μόνο ἐξέφρασε τὴν ἐπιδοκιμασία του *«διὰ τὸ πρὸς τὴν τῶν ἀδελφῶν σωτηρίαν αὐτῆς διάπυρον καὶ τὸ πρὸς πᾶν ἀγαθὸν ἐπιρρεπές»*[81], ἀλλὰ καὶ προθυμοποιήθηκε νὰ στείλει στὸ Μπενιζέλο 500 γρόσια ὡς δάνειο γιὰ ἐπείγουσα οἰκονομική του ἀνάγκη[82]. Ὁ Βουλησμᾶς, ποὺ ἐνθαρρύνθηκε ἀπὸ τὰ ἱκανοποιητικὰ αὐτὰ δείγματα τῆς εὐμένειας τοῦ Νεοφύτου, ἤλπισε, φαίνεται, ὅτι ὁ τελευταῖος, πιὸ τυχερὸς ἢ πιὸ ἀποτελεσματικὸς καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιον, θὰ κατόρθωνε νὰ προωθήσει τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου. Γι' αὐτὸ καὶ συνέστησε, στὸ ἴδιο γράμμα του, στὸ Μπενιζέλο νὰ προσφωνήσει καὶ ν' ἀφιερώσει τὸ ἔργο του στὸ Νεόφυτο καὶ νὰ τοῦ στείλει, ἢ ἀμέσως ἢ λίγο ἀργότερα, ἀντίγραφο μὲ *«τὸ προσφωνητικὸν ἅμα καὶ ἀφιερωτικόν, ἵνα εἰς τύπον ἐκδῷ»*[83]. Ὁ Μπενιζέλος, στὸ εὐχαριστήριο γράμμα του τῆς 5 Αὐγούστου 1782 (ἀριθ. Θ')[84], ὑποσχέθηκε πράγματι νὰ συμμορφωθεῖ *«ἐσύστερον»* πρὸς τὶς ὑποδείξεις του. Τὸ ἀπαντητικὸ ὅμως αὐτὸ γράμμα τοῦ Μπενιζέλου εἶναι καὶ τὸ τελευταῖο τῆς ἀλληλογραφίας του μὲ τὸ Βουλησμᾶ ποὺ μᾶς ἐσώθηκε. Ὁ Νεόφυτος θὰ πεθάνει σὲ δυὸ χρόνια (1784)[85] καὶ ὁ Βουλησμᾶς ἀπὸ τὴ Μολδοβλαχία θὰ φύγει γιὰ τὴ Βιέννη (1783) καὶ τὴ Λειψία (1783-84), γιὰ νὰ φροντίσει γιὰ τὶς δικές του ἐκδόσεις[86]. Ἔτσι λοιπὸν καὶ ἡ νέα αὐτὴ προσπάθεια, παρὰ τὶς καλὲς προθέσεις τοῦ Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτη, δὲν ἐγνώρισε καλύτερη τύχη ἀπὸ τὴν προηγούμενη καὶ ἡ ἔκδοση ματαιώθηκε ὁριστικά. Μετὰ τὸ θάνατο καὶ τοῦ συγγραφέα (1807), δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ κινήθηκε καὶ πάλι ὁ Βουλησμᾶς γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου, οἱ θετικὲς ὅμως μαρτυρίες μᾶς λείπουν[87].

80. Βλ. ARIADNA CAMARIANO-CIORAN, *Les Académies princières de Bucarest et de Iassy et leurs professeurs*, Thessaloniki 1974, σ. 413-431.

81. Βλ. Παράρτημα, σ. 90, στ. 16-18.

82. *Ὅ.π.*, σ. 90, στ. 18-44. Ποιὰ ἀκριβῶς ἦταν ἡ ἀνάγκη αὐτή, δὲν τὸ ξέρουμε. Ἴσως ὁ Μπενιζέλος εἶχε γράψει γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα σὲ σημείωμά του, γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται μνεία στὸ γράμμα του τῆς 3 Ὀκτωβρίου 1781 (βλ. γράμμα Ϛ', στ. 25-26, Παράρτημα σ. 82): *«ὡσαύτως, εἰ βούλει, καὶ περὶ τῆς ἐν τῷ γραμματίῳ ὑποθέσεως»*.

83. Βλ. Παράρτημα, σ. 90, στ. 44-48.

84. Βλ. Παράρτημα, σ. 93-95 (ἀριθ. Θ').

85. Βλ. ARIADNA CAMARIANO - CIORAN, *ὅ.π.*, σ. 413.

86. Ν. ΓΡ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Δωρόθεος Βουλησμᾶς*, σ. 12.

87. Οἱ λέξεις *ἀοιδίμου* (χφ. 617, φ. 5^{r}) καὶ *μακαρίου* (χφ. 616, φ. 4^{v}) προστέθηκαν ἀσφαλῶς μετὰ τὸ 1807, ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Μπενιζέλου, πάντως ἀπὸ ἄνθρωπο (τὸ Βουλησμᾶ;) ποὺ εἶχε τὴν πρόθεση νὰ τὸ ἐκδώσει μὲ τὸ ὄνομα τοῦ πραγματικοῦ συγγραφέα ἢ τοὐλάχιστο νὰ διαφυλάξει τὸ ὄνομά του ὡς συγγραφέα τοῦ ἔργου.

3. Οἱ σύγχρονες καρποφόρες προσπάθειες τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ γιὰ μετάφραση καὶ ἔκδοση χριστιανικῶν Κατηχήσεων (1782-83)

Γιὰ νὰ ἐκτιμήσουμε, στὶς πραγματικές της διαστάσεις, τὴν πρωτοβουλία τοῦ Μπενιζέλου γιὰ τὴ συγγραφὴ καὶ τὴν ἔκδοση ὀρθόδοξης Χριστιανικῆς Κατήχησης, ἔστω καὶ ἂν αὐτὴ δὲν ἔγινε τότε δυνατὸ νὰ δεῖ τὸ φῶς, πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι, τὸν ἴδιο ἀκριβῶς καιρὸ ἢ ἀκριβέστερα ἕνα χρόνο ἀργότερα (1782), ἕνας ἄλλος Ἕλληνας λόγιος, ἀστέρι πρώτου μεγέθους ποὺ μόλις ἀνέτελλε, ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, ἐγκαινίαζε τὴ συγγραφικὴ σταδιοδρομία του ἀναλαμβάνοντας καὶ πραγματοποιώντας ἀνάλογο μὲ τοῦ Ἰωάννου Μπενιζέλου ἐγχείρημα: μετέφρασε στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ τὴ γερμανικὴ μετάφραση τοῦ ρωσσικοῦ πρωτοτύπου, τὸ σπουδαῖο θεολογικὸ σύγγραμμα τοῦ σοφοῦ Μητροπολίτη τῆς Μόσχας Πλάτωνος (ἑνὸς ἀπὸ τοὺς διαπρεπέστερους ὀρθόδοξους θεολόγους τῆς ἐποχῆς του) μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *«Ὀρθόδοξος διδασκαλία ἤτουν Σύνοψις τῆς Χριστιανικῆς Θεολογίας»*. Ἡ μετάφραση τοῦ Κοραῆ δημοσιεύτηκε (καὶ εἶναι μάλιστα τὸ πρῶτο του τυπωμένο ἔργο) στὴ Λιψία τὸ 1782, συνοδευόμενη ἀπὸ μιὰ σοφὴ *«Προδιοίκηση»* τοῦ ἰδίου[88] καὶ θὰ γνωρίσει ἀρκετὲς ἐπανεκδόσεις τὸ ΙΘ' αἰώνα[89], γιατὶ ὑπερτεροῦσε ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες μεταφράσεις τοῦ ἔργου ποὺ ἐπιχειρήθηκαν[90]. Ὁ Κοραῆς, τὸν ἑπόμενο χρόνο (1783), ἐτύπωσε στὴ Βενετία (Βόρτολης) καὶ βραχύτερη ἔκδοση τοῦ ἔργου, μὲ τὸν τίτλο *«Σύνοψις τῆς Ἱερᾶς Ἱστορίας καὶ τῆς Κατηχήσεως, τυπωθεῖσα νῦν πρῶτον εἰς χρῆσιν τῶν κοινῶν σχολείων τοῦ ἑλληνικοῦ γένους»*[91], ποὺ θὰ ξανατυπωθεῖ στὴ Βενετία (Γλυκύς) τὸ 1834[92] καὶ θὰ γνωρίσει, στὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰώνα, πολυάριθμες ἐπανεκδόσεις γιὰ σχολικὴ χρήση[93].

88. E. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique ... au XVIIIe siècle*, τόμ. 2, ἀριθ. 1079 (σ. 383-385) = Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *ὅ.π.*, τόμ. πρῶτος, ἀριθ. 4861. Γιὰ τὸ ἔργο βλ. Δ. ΘΕΡΕΙΑΝΟΥ, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, τόμος πρῶτος, ἐν Τεργέστῃ 1889, σ. 109-122. Βλ. καὶ G. PODSKALSKY, *Griechische Theologie*, σ. 374 καὶ σημ. 1576-1577.

89. Βλ. παρακάτω, σ. 56.

90. Βλ. Δ. ΘΕΡΕΙΑΝΟΥ, *ὅ.π.*, σ. 110-111 καὶ 113-115, ὅπου καταδεικνύεται ἡ ὑπεροχὴ τῆς μετάφρασης τοῦ Κοραῆ ἀπέναντι τῆς μετάφρασης (τοῦ Γεωργ. Βεντότη) ποὺ τυπώθηκε τὸν ἴδιο χρόνο καὶ ἀνατυπώθηκε τὸν ἑπόμενο (1782-1783) στὴ Βιέννη ἀπὸ τὸν ἐκδότη Πολυζώη Λαμπανιτζιώτη (βλ. γι' αὐτὴν E. LEGRAND, *ὅ.π.*, ἀριθ. 1080 (σ. 385-387) καὶ ἀριθ. 1117 (σ. 414) = Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *ὅ.π.*, ἀριθ. 4862-4863). Βλ. καὶ G. PODSKALSKY, *Griechische Theologie*, σ. 376, σημ. 1586.

91. E. LEGRAND, *ὅ.π.*, ἀριθ. 1123 (σ. 421) = Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *ὅ.π.*, ἀριθ. 3171.

92. Δ. Σ. ΓΚΙΝΗ, καὶ Β. Δ. ΜΕΞΑ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863*, τόμος πρῶτος 1800-1839, ἐν Ἀθήναις 1939 (*Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 11ος), ἀριθ. 2429 (σ. 357).

93. Τὸ ἔργο, διασκευασμένο *«πρὸς χρῆσιν τῆς ἑλληνικῆς νεολαίας»*, σημείωσε πολυάριθμες ἀνατυπώσεις, ὡς σχολικὸ ἐγχειρίδιο, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰώνα (1845 κ.ἑξ.), ποὺ εἶναι ὅμως ἔξω ἀπὸ τὰ χρονικὰ πλαίσια τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἐργασίας αὐτῆς.

Ἄλλη μετάφραση (πάλι ἀπὸ τὰ γερμανικὰ) ὀρθόδοξης Κατηχήσεως ἐτύπωσε ἀνώνυμα ὁ Κοραῆς στὴ Βενετία (Γλυκύς), τὸ 1783, μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *«Μικρὰ Κατήχησις ἤτοι γνησία καὶ Σύντομος Ὁμολογία τῆς μὴ ἡνωμένης θρησκείας τῶν Γραικῶν, εἰς χρῆσιν τῶν μὴ Ἡνωμένων Ἰλλυρικῶν, Σέρβων καὶ Βλάχων παιδίων. Συντεθεῖσά τε καὶ κυρωθεῖσα ὑπὸ τῆς ἐν Καρλοβίτζῃ ἐν ἔτει 1774 συναθροισθείσης τῶν μὴ ἡνωμένων ἐπισκόπων Συνόδου καὶ τυπωθεῖσα κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος εἰς Ἰλλυρικήν, Βλαχικὴν καὶ Γερμανικὴν Διάλεκτον. Ἐν Βιέννῃ τῇ Αὐστριακῇ»*[94]. Ἡ μετάφραση θὰ ξανατυπωθεῖ στὴ Βενετία (Θεοδοσίου) τὸ 1805[95]. Τὸ ἴδιο λοιπὸν σχέδιο ποὺ ὁ νεαρὸς τότε Κοραῆς συνέλαβε καὶ ἐξετέλεσε μὲ ἐπιτυχία, μὲ τὶς μεταφράσεις καὶ τὶς ἐκδόσεις του αὐτές, γιὰ τὴ μύηση τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων στὰ χριστιανικὰ δόγματα μὲ κατάλληλο ἔργο, τὸ εἶχε, ἕνα χρόνο πρωτύτερα, συλλάβει καὶ ἐκτελέσει, ἀλλὰ χωρὶς νὰ κατορθώσει νὰ τὸ φέρει στὸ φῶς, καὶ ὁ Ἰωάννης Μπενιζέλος.

Γ΄. Η ΑΝΤΙΓΡΑΦΗ (1830), Η ΙΔΙΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ Η ΕΚΔΟΣΗ (1841) ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΚΟΠΙΟ ΔΕΝΔΡΙΝΟ

1. Ἡ τύχη τῶν χειρογράφων τοῦ Δωροθέου Βουλησμᾶ καὶ ἡ κατάληξή των στὴ ρωσσικὴ μονὴ Ἁγ. Παντελεήμονος τοῦ Ἁγίου Ὄρους

Ποιὰ ἦταν ἡ τύχη τοῦ ἔργου τοῦ Μπενιζέλου μετὰ τὴ ματαίωση τῆς ἔκδοσής του καὶ τὴ διακοπὴ τῆς ἀλληλογραφίας Μπενιζέλου-Βουλησμᾶ (τέλη τοῦ 1782);

Πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸ αὐτόγραφο τοῦ συγγραφέα (ὁ κώδ. 617 τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος) μαζὶ μὲ τὸ παλιότερο (πρὶν ἀπὸ τὶς διορθώσεις τοῦ Βουλησμᾶ) ἀντίγραφό του, τὸν κώδ. 619 τῆς ἴδιας μονῆς —γιὰ τὸν κώδ. 616 τὰ πράγματα εἶναι ἀβέβαια—, ἔμεινε, ὅπως ἦταν φυσικό, στὰ χέρια τοῦ Βουλησμᾶ, πιθανότατα ὡς τὸ θάνατό του. Ὁ θάνατος τοῦ λογίου αὐτοῦ κληρικοῦ, ποὺ τοποθετεῖται ἐσφαλμένα ἀπὸ τὸ βιογράφο του Ν. Ζαχαρόπουλο «περὶ τὰ μέσα τοῦ ἔτους 1818»[96], πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ τὸ ἐνωρίτερο στὰ 1819, ἀφοῦ μᾶς

94. E. LEGRAND, *ὅ.π.*, ἀριθ. 1111 (σ. 410) = Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *ὅ.π.*, ἀριθ. 3073. Ἐντελῶς ἄσχετη μὲ τὴ *«Μικρὰ Κατήχηση»* αὐτὴ τοῦ Κοραῆ εἶναι ἡ *«Μικρὰ Κατήχησις ἤτοι σύντομος ὀρθόδοξος Ὁμολογία... παρὰ ... Ἀαρὼν Γεώργεβιτς...»*, ἐν Γγιοῦρι 1801 (Δ. Σ. ΓΚΙΝΗ - Β. Γ. ΜΕΞΑ, *ὅ.π.*, ἀριθ. 84, σ. 15).

95. Δ. Σ. ΓΚΙΝΗ - Β. Γ. ΜΕΞΑ, *ὅ.π.*, ἀριθ. 361 (σ. 59).

96. Ν. ΓΡ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Δωρόθεος Βουλησμᾶς*, σ. 13. Ὁ Ζαχαρόπουλος στηρίζει, φαίνεται, τὸν ἰσχυρισμό του στὴ χρονολογία (14 Ἰουλίου 1818) τοῦ τελευταίου γνωστοῦ σ' αὐτὸν γράμματος τοῦ Βουλησμᾶ (Ν. Γρ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *ὅ.π.*, σ. 184, ἀριθ. 69).

ἐσώθηκε γράμμα του γραμμένο τὸ ἔτος αὐτό[97]. Κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ συμπολίτη του Νικ. Καραβία-Γρίβα, ὁ Βουλησμᾶς πέθανε πραγματικὰ τὸ 1819 στὴν Κωνσταντινούπολη, στὸ ἀρχοντικὸ τῶν Μαυρογένηδων (στὰ Θεραπειὰ τοῦ Ἄνω Βοσπόρου) καὶ θάφτηκε στὸ Ἁγιοταφικὸ Μετόχιο[98]. Δὲ στάθηκε δυνατὸ νὰ ἐξακριβώσουμε πότε, μὲ ποιὸν τρόπο καὶ γιατὶ (κατὰ δική του ἄραγε ἐπιθυμία ἢ μὲ τὴν πρωτοβουλία ἄλλων;) ὅλα σχεδὸν τὰ πολυάριθμα χειρόγραφά του (ἡ ὀγκώδης ἀλληλογραφία του, οἱ λόγοι του καὶ τὰ ἄλλα του ἔργα) πέρασαν στὴ ρωσσικὴ μονὴ τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ὅπου καὶ σώζονται μέχρι σήμερα[99]. Πάντως, ἀκολουθώντας τὴν τύχη τῶν ἄλλων χειρογράφων του, κατέληξαν καὶ τὰ χειρόγραφα τῆς *«Διδασκαλίας Χριστιανικῆς»* τοῦ Μπενιζέλου στὴ βιβλιοθήκη τοῦ μοναστηριοῦ αὐτοῦ ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸ 1830, τὴ χρονολογία τῆς ἀντιγραφῆς τοῦ νεότερου ἀπὸ τὰ χειρόγραφα αὐτά, τοῦ ὑπ' ἀριθ. 618[100], ἀπὸ τὸν Προκόπιο Δενδρινό, τὸν ἄνθρωπο ποὺ σκέφτηκε νὰ ἰδιοποιηθεῖ τὸ ἔργο τοῦ Ἀθηναίου λογίου, ποὺ εἶχε πεθάνει κι' αὐτὸς στὸ μεταξὺ (1807)[101].

97. Βλ. ΕΜΜ. Ι. ΜΟΣΧΟΝΑ, «Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθῆκες», *Ὁ Ἐρανιστής*, τόμ. 6 (1968), σ. 77-78 (ἀριθ. Α. 782): *Τῶν Ἀρχαιολόγων χάριν, Ἐπιστολὴ τυπωθεῖσα, ἣν ἔγραψεν ὁ πανοσιώτατος Ἱεροκῆρυξ Δωρόθεος ὁ Βουλησμᾶς ὁ ἐξ Ἰθάκης πρός τινα φίλον* [στὴ σ. 3: (*ἐγράφη ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως, ἐν μηνὶ Φεβρουαρίῳ τοῦ 1819 ἔτους*)].

98. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΡΑΒΙΑ ΓΡΙΒΑ, *Ἱστορία τῆς νήσου Ἰθάκης*, ἐν Ἀθήναις 1849, σ. 143-144. Βλ. καὶ Μ. Ι. Γ[ΕΔΕΩΝ], «Δύο ἱεροκήρυκες Ἁγιοταφῖται», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, τόμ. 36 (1916), σ. 68-69. Γιὰ τὸ ἀρχοντικὸ τῶν Μαυρογένηδων βλ. THÉODORE BLANCARD, *Les Mavrogéni*, Paris (1893), σ. 501-502. Οὔτε ὅμως ὁ Στέφανος Μαυρογένης (†1821) οὔτε ἄλλος τῆς οἰκογενείας δὲν βρήκαμε νὰ εἶχε σχέσεις μὲ τὴ μονὴ τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος.

99. ΣΠΥΡ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς μοναῖς τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τόμ. Β΄, ἐν Κανταβριγίᾳ 1900, ἀριθ. 5794 (=Ἁγ. Παντελ. 287: Κατὰ Ἰουδαίων κλπ.), 6018 (Ἁγ. Παντελ. 511: κώδ. αὐτόγραφος), 6019-6024 (=Ἁγ. Παντελ. 512-517: ἐπιστολὲς αὐτόγραφες τοῦ Βουλησμᾶ, ἀριθ. 1-445), 6029 (=Ἁγ. Παντελ. 522: ἔργα Νικηφ. Βλεμμύδου, αὐτόγρ. Βουλησμᾶ), 6123-6126 (=Ἁγ. Παντελ. 616-619: ἡ *«Διδασκαλία Χριστιανική»* τοῦ Ἰω. Μπενιζέλου) καὶ 6229 (=Ἁγ. Παντελ. 722: λόγοι ἰδιόγραφοι τοῦ Βουλησμᾶ.) Αὐτόγραφα γράμματα τοῦ Βουλησμᾶ σώζονται καὶ στὸν κώδικα ἀριθ. 454 τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων (Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΕΡΑΜΕΩΣ, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμ. 5, ἐν Πετρουπόλει 1915, σ. 17-18.). Ὁ Βουλησμᾶς, ἔχοντας στενοὺς δεσμοὺς μὲ τὸ Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων καὶ τὸ Ἁγιοταφικὸ Μετόχιο τῆς Κωνσταντινούπολης (βλ. Ν. ΓΡ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Δωρόθεος Βουλησμᾶς*, σ. 21-23 καὶ 51-52), θὰ ἦταν φυσικότερο νὰ κληροδοτήσει ἐκεῖ τὰ κατάλοιπά του, ὅπως βεβαιώνει καὶ ὁ Ν. Καραβίας Γρίβας, *ὅ.π.*, σ. 144.

100. Βλ. παρακάτω, σ. 41-44 καὶ 46-47.

101. Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΜΠΕΝΙΖΕΛΟΥ, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν*, σ. λ΄ (βιογραφικὸ σημείωμα Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ).

2. Ὁ Προκόπιος Δενδρινὸς (1773-1848) καὶ ἡ μονὴ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος τοῦ Ἁγίου Ὄρους

Ποιός ἦταν ὁ Προκόπιος Δενδρινός; Ἦταν λόγιος ἱερομόναχος τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἀρχιμανδρίτης, ἱεροκήρυκας καὶ διδάσκαλος, μὲ δραστηριότητα καὶ συγγραφικὴ δράση ὕποπτης ποιότητας. Συνοψίζουμε τὰ βιογραφικά του, στηριζόμενοι κυρίως στὶς πληροφορίες τοῦ Μανουὴλ Γεδεών[102], ποὺ τὶς συμπληρώνουμε μὲ ἄλλα νεότερα στοιχεῖα.

Ὁ Προκόπιος γεννήθηκε στὸ χωριὸ Ζουμπάτες (σημερινὸ Τρίλοφο), ἔξω ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, τὸ 1773. Δὲν ἔχει λοιπὸν ἡ οἰκογένειά του καμιὰ σχέση μὲ τοὺς λογίους Δενδρινοὺς τῆς Ἰθάκης. Διδάχτηκε τὰ ἐγκύκλια γράμματα στὸ Κοινὸ Σχολεῖο τῶν Σερρῶν. Ἀπὸ τὴ γειτονική του μονὴ τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας τῆς Φαρμακολυτρίας, ποὺ τὸν δέχτηκε πρώτη, ἦλθε στὸ Ἅγιον Ὄρος, στὴ μονὴ Βατοπεδίου, ἔπειτα στὴ μονὴ Ξενοφῶντος καί, τέλος, στὴ μονὴ Ἁγ. Παντελεήμονος, ὅπου πέρασε τὰ χρόνια τῆς ὡριμότητάς του (ὣς τὸ 1827/28) καὶ τῶν γηρατειῶν του (1842-1848). Κατὰ τὴ δεκαπενταετία 1827/8-1842, ὁ Δενδρινὸς ἄφησε τὸ Ἅγιον Ὄρος, γιὰ νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν ἀγωνιζόμενη γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία της καὶ σὲ λίγο ἐλεύθερη ἑλληνικὴ ἐπικράτεια καὶ ἔπειτα στὴν Κωνσταντινούπολη. Στὴν ἀρχή, ὣς τὸ 1830, ἐκήρυξε τὸ Εὐαγγέλιο στὴν Ἀθήνα, τὴ Σύρο καὶ τὸ Ναύπλιο. Τὸ 1830, διορίστηκε ἀπὸ τὸν Καποδίστρια σχολάρχης, μαζὶ μὲ δεύτερο Ἁγιορείτη, τὸν Βενέδικτο Ροῦσσο ἀπὸ τὴ Σύμη, στὸ «Ἐκκλησιαστικὸν Σχολεῖον» ποὺ ὁ Κυβερνήτης ἵδρυσε στὸν Πόρο καὶ ποὺ τὸ ἐγκαινίασε στὶς 30 Ὀκτωβρίου[103]. Τὸ Σχολεῖο ἀριθμοῦσε λιγοστοὺς μαθητὲς καί, μετὰ τὸ βίαιο θάνατο τοῦ Κυβερνήτη, ἀνυποστήρικτο ἢ καὶ πολεμούμενο ἀπὸ τὴν Ἀντιβασιλεία, φυτοζωοῦσε ὥσπου διαλύθηκε (1832)[104]. Ὁ Δενδρινός, μετὰ τὴν ἀποχώρησή του ἀπ' αὐτό, ἐγκαταστάθηκε, φαίνεται, στὸ Ναύπλιο (τὴν πρωτεύουσα τοῦ Κράτους), ὅπου καὶ ἀναμείχθηκε στὴν τότε σφοδρὴ διαμάχη γιὰ τὴν ἀνακήρυξη τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας (1833). Κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ ἔνθερμου ὑποστηρικτῆ τοῦ αὐτοκεφάλου, τοῦ Θεοκλήτου Φαρμακίδη, ὁ Προκόπιος, μαζὶ μὲ τὸν ἐπίσκοπο Ρεθύμνης (καὶ ἔπειτα μητροπολίτη Ἰωαννίνων) Ἰωαννίκιο (Λαζαρόπουλο), ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς κυριότερους

102. ΜΑΝΟΥΗΛ Ι. ΓΕΔΕΩΝ, *Ὁ Ἄθως. Ἀναμνήσεις-Ἔγγραφα-Σημειώσεις*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1885, σ. 230-231 καὶ σημ. 130 καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Προκόπιος Δενδρινός», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτος 9ον, 2 Νοεμβρίου 1888- 25 Ὀκτωβρίου 1889, σ. 195-197.

103. Μ. Ι. ΓΕΔΕΩΝ, «Προκόπιος Δενδρινός», *ὅ.π.*, σ. 196. Βλ. καὶ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, τόμος πρῶτος, ἐν Ἀθήναις 1920, σ. 42-43 (ὅπου καὶ ἡ ἄλλη βιβλιογραφία) καὶ 324 καὶ ΤΡΥΦΩΝΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, τόμ. δεύτερος, ἐν Ἀθήναις 1936, σ. 29-32.

104. ΧΡΥΣ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *ὅ.π.*, σ. 43 καὶ 324 καὶ ΤΡΥΦ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ, *ὅ.π.*, σ. 32.

πολεμίους του[105]. Ὁ Φαρμακίδης, ὄχι βέβαια χωρὶς ἐμπάθεια, γράφει γιὰ τὸν ἀντίπαλό του ὅτι ἦταν *«ἄνθρωπος ἀσυστόλως ἐπὶ κακίᾳ καὶ κακοηθείᾳ καυχώμενος...»* ποὺ *«ἐσπούδαζε νὰ κινήσῃ μεταξὺ τῶν κατοίκων τῆς Ναυπλίας ταραχήν, τοῖς μὲν λέγων ὅτι ἡ Ἀντιβασιλεία ἤθελε νὰ μεταβάλῃ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος εἰς Δυτικήν, τοῖς δὲ εἰς Προτεσταντικήν»*[106]. Ὁ Φαρμακίδης προσθέτει ὅτι γιὰ τὴ στάση του αὐτὴ ὁ Προκόπιος *«διετάχθη παρευθὺς ν' ἀναχωρήσῃ ἐξ Ἑλλάδος»* καὶ ὅτι, καταφεύγοντας στὴν Κωνσταντινούπολη, συνέχισε καὶ ἐκεῖ τὴν πολεμική του κατὰ τοῦ αὐτοκεφάλου[107]. Στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Προκόπιος, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς θητείας τῶν οἰκουμενικῶν πατριαρχῶν Κωνσταντίου Α' (1830-1834), Κωνσταντίου Β' (1834-1835) καὶ Γρηγορίου ΣΤ' (1835-1840), ἐκήρυξε τὸ Εὐαγγέλιο καὶ τύπωσε ἔργο του (1835) ἀφιερωμένο στὸ δεύτερο πατριάρχη[108]. Μὲ τὸν πατριάρχη ὅμως Γρηγόριο ΣΤ' φαίνεται πὼς ἦλθε σὲ ρήξη, γιατὶ μὲ συνοδική του ἐγκύκλιο, τοῦ Νοεμβρίου 1837, ὁ Προκόπιος Δενδρινὸς καὶ τέσσερις πρῴην μητροπολίτες (ποὺ καθαιρέθηκαν) *«στιγματίζονται ὡς προδόται τοῦ Γένους»*, ἄγνωστο γιὰ ποιὸ παράπτωμα[109]. Ἀγνοοῦμε τὸν τόπο τῆς διαμονῆς του (Κωνσταντινούπολη;) καὶ τὴ δράση του ἀπὸ τὸ 1837 ὣς τὸ 1842, δηλαδὴ κατὰ τὴν περίοδο τῶν πατριαρχῶν (μετὰ τὸ Γρηγόριο ΣΤ') Ἀνθίμου Δ' (1840-1841) καὶ Ἀνθίμου Ε' (1841-1842), ξέρουμε μόνο πὼς τὸ 1841 βρισκόταν στὴν Ἀθήνα καὶ τύπωσε τὸ βιβλίο *«Διδασκαλία Χριστιανική»*, ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει παρακάτω[110]. Μὲ τὴν ἄνοδο στὸ θρόνο (14 Ἰουνίου 1842) τοῦ Γερμανοῦ Δ' (1842-1845), φαίνεται πὼς ὁ Προκόπιος ἐπέτυχε νὰ τοῦ δοθεῖ συγχώρηση: Σημείωμα τῆς 13 Ὀκτωβρίου 1842 ἀναφέρει ὅτι *«Ὁ κύριος Προκόπιος ὁ ἱεροκῆρυξ ... ἐλπίζει καὶ αὐτὸς τὴν ἐπίτευξιν τῆς γνωστῆς συγχωρήσεως...»*[111] καὶ δεύτερο, τῆς 20 Ὀκτωβρίου τοῦ ἴδιου ἔτους, ὅτι *«ὁ κύριος Προκόπιος ἀναχωρεῖ αὔριον διὰ*

105. Θ. ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, *Ἀπολογία*, ἔκδοσις δευτέρα, ἀμετάβλητος, ἐν Ἀθήναις 1840, σ. 35-37 καὶ 225. Βλ. καὶ ΧΡΥΣ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *ὅ.π.*, σ. 115. Γιὰ τὸν Ἰωαννίκιο βλ. τὴν πρόσφατη ἐργασία τοῦ ΣΤΕΡΓ. ΜΑΝΟΥΡΑ, «Ὁ ἐπίσκοπος "Ρηθύμνης" Ἰωαννίκιος καὶ μετέπειτα Μητροπολίτης Ἰωαννίνων (Βιογραφικά)», *Δελτίο Φίλων Δημοσίας Βιβλιοθήκης Ρεθύμνης*, τεῦχ. 1 (1988), σ. 7-28.

106. Θ. ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, *Ἀπολογία* σ. 35-36.

107. *Ὅ.π.*, σ. 37.

108. Βλ. παρακάτω, σ. 33 καὶ σημ. 120.

109. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, «Ἱστορικὰ μνημεῖα τοῦ Ἄθω. Β'. Ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς μονῆς Βατοπεδίου. Α'. Πατριαρχικὰ σιγίλλια καὶ γράμματα», *Ἑλληνικά*, τόμ. 3 (1930), σ. 62, ἀριθ. 72). Δυστυχῶς ἡ περίληψη τοῦ ἐγγράφου δὲν προσφέρει ἄλλα στοιχεῖα. Οἱ μητροπολίτες ποὺ καθαιρέθηκαν «ὡς εὔθραυστα τοῦ σατανᾶ ἀγγεῖα» ἦταν οἱ Ἰωσὴφ Δημητριάδος, Ἰγνάτιος Σαμακοβίου, Προκόπιος Ἐρσεκίου καὶ Μακάριος Θεσσαλονίκης.

110. Βλ. παρακάτω, σ. 47-53.

111. Μ. Ι. ΓΕΔΕΩΝ, *Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες*, τεῦχος πέμπτον, ἐν Ἀθήναις 1937, σ. 418.

τὸ *"Αγιον "Ορος, ὅπου θέλει συστήσει, κατὰ τοὺς λόγους του, σχολεῖον»*[112]. Ἦταν ὅμως ἡλικιωμένος πιά, ὅταν γύρισε στὴ μονὴ τῆς μετανοίας του, ὅπου καὶ πέρασε τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του. Ἀπὸ τὴν περίοδο αὐτὴ (1842-1848) μᾶς ἐσώθηκε ἕνα κατάλοιπό του, μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *«Σύνταγμα κατὰ Ἰουδαίων κατὰ πεῦσιν καὶ ἀπόκρισιν»* (δικό του ἄραγε ἢ ἀλλότριο κι' αὐτό;) καὶ μὲ χρονολογία 12 Ἰανουαρίου 1845, στοὺς κώδικες ὑπ' ἀριθ. 286 καὶ 287 τῆς μονῆς τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος, μὲ προτασσόμενα γράμματά του πρὸς τὴ Ρωσσικὴ Σύνοδο[113] καὶ ἄλλα. Μᾶς ἐσώθηκε ἐπίσης καὶ ἐπιστολὴ *«ἀντιρρητικὴ καὶ ἐλεγκτική»* (1845) πρὸς τὸν Καισαρείας Παΐσιο[114] ἐναντίον τῆς ἔκδοσης τοῦ *«Ὡρολογίου»* ἀπὸ τὸ Βαρθολομαῖο Κουτλουμουσιανὸ (Βενετία 1841). Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ ἀνασκευάστηκε μὲ διατριβὲς τοῦ Σαμουὴλ Κυπρίου (1845) καὶ τοῦ Λεοντίου Καισαρέως[115] καὶ ἀποδοκιμάστηκε μὲ γράμμα τοῦ Οἰκουμεν. Πατριάρχη Μελετίου Γ' (1845) πρὸς τοὺς Ἁγιορεῖτες, ποὺ διέτασσε τὸν Προκόπιο *«νὰ περιορισθῇ ἔν τινι μονῇ»*[116]. Ὁ Προκόπιος Δενδρινός, πολυπράγμων καὶ ἐριστικός, ὅπως βλέπουμε, ὡς τὴν τελευταία του πνοή, πέθανε στὴ μονή του, στὶς 14 Αὐγούστου 1848[117].

Ἀπὸ τὰ τέσσερα τυπωμένα μὲ τὸ ὄνομά του βιβλία, τὸ πρῶτο, ὁ *«Ὁδηγὸς ἤτοι εἰσαγωγὴ εἰς τὰς θείας Γραφάς»* (Αἴγινα 1831) καὶ τὸ τελευταῖο, ἡ *«Διδασκαλία Χριστιανική»*, εἶναι, καθὼς θὰ δοῦμε, ἔργα ἄλλων συγγραφέων ἰδιοποιημένα ἀπὸ τὸ Δενδρινό[118]. Τὸ δεύτερο, τὸ *«Ἐγκόλπιον ἱερόν»* (Ναύπλιο 1832) περιέχει ἀντιρρητικὸ κείμενο γιὰ τὴ Θεοτόκο καὶ τὸν Τίμιο Σταυρὸ καὶ

112. *"Ο.π.*

113. ΣΠΥΡ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς μοναῖς τοῦ Ἁγίου "Ορους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τόμ. Β', ἐν Κανταβριγίᾳ 1900, ἀριθ. 5793/286 καὶ 5794/287 (σ. 354). Πρβλ. καὶ Μ. Ι. ΓΕΔΕΩΝ, «Προκόπιος Δενδρινός», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτ. 9ον (1888-1889), σ. 197 (ποὺ ἀναφέρει καὶ ἄλλα δύο ἀνέκδοτα ἔργα του: α) «περὶ προορισμοῦ» καὶ β) «περὶ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας»).

114. Μ. Ι. ΓΕΔΕΩΝ, *Ὁ "Αθως*, σ. 230.

115. Μ. Ι. ΓΕΔΕΩΝ, *Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1883, σ. 207, σημ. 1. Ἡ διατριβὴ τοῦ πρώην Μεσημβρίας καὶ σχολάρχη Σαμουὴλ τοῦ Κυπρίου δημοσιεύτηκε στὸ πρόσφατο ἔργο τοῦ ΑΝΔΡ. Ν. ΜΙΤΣΙΔΟΥ, *Οἱ Κύπριοι σχολάρχαι καὶ διδάσκαλοι τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς*, Λευκωσία 1983, σ. 263-281 (βλ. καὶ σ. 130-133). Ὁ Δενδρινὸς χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Σαμουὴλ (σ. 264) ὡς «ἐκ πολλῶν μὲν ἐτῶν ἐγνωσμένος ὡς παιδείαν τινὰ ἔχων, ἀλλ' ἀκαταστάτου πνεύματος καὶ κρίσεως (ἐξ ὧν γράφει) ἐστερημένος καὶ ὑπὸ μεγίστης οἰήσεως πεπληρωμένος».

116. Μ. Ι. ΓΕΔΕΩΝ, «Δύο ἱεροκήρυκες Ἁγιορεῖται», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, τόμ. 36 (1916), σ. 68. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Λειτουργικῶν βιβλίων διορθώσεις κρινόμεναι», *ὅ.π.*, τόμ. 35 (1915), σ. 13-15, 23, 31-32, 39-40, 47-48, 63-64, 101-103, 108-109.

117. Μ. Ι. ΓΕΔΕΩΝ, «Προκόπιος Δενδρινός», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, τόμ. 9 (1888-1889), σ. 196.

118. Βλ. παρακάτω, σ. 47-53 καὶ 53-55.

τὸ λόγο του στὰ ἐγκαίνια τῆς Ἱερατικῆς Σχολῆς τοῦ Πόρου (1830)[119] καὶ τὸ τρίτο, ἡ *«Ἀνασκευὴ ... τοῦ κατὰ τῆς καταγωγῆς τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος ἀναφανέντος βιβλιαρίου»* (Κωνσταντινούπολη 1835) εἶναι ἀντιρρητικὸ ἐναντίον τοῦ Νεοφύτου Βάμβα[120]. Δίκαιες εἶναι λοιπὸν οἱ αὐστηρὲς κρίσεις τοῦ βιογράφου του Μανουὴλ Γεδεών, ποὺ θὰ μᾶς ἐπιτραπεῖ νὰ τὶς παραθέσουμε ἐδῶ:

«Ὁ Δενδρινὸς ἦν ἀνὴρ φιλόπονος, πολλὰ γράψας, ἀλλ' οὐχὶ μετὰ τῆς ἀπαιτουμένης βαθείας μελέτης καὶ τῆς ἐξερευνήσεως τῶν πηγῶν καὶ βοηθημάτων ... ἀφῆκε λιτὰ μαρτύρια λιτῆς καὶ ἀπερίττου παιδείας ... γράφων δὲ καὶ ἐκδιδοὺς εἶχε πεποίθησιν μόνον εἰς τὰς ἰδίας δυνάμεις καὶ γνώσεις... καὶ πάντα τὰ ἔργα ἅτινα ἐξέδωκεν ἦσαν μικρὰ φυλλάδια, τούτων δὲ πάλιν ἄγνωστον τί μὲν ἦν ἴδιον, τί δὲ ξένον, μεταπλαττόμενον μὲν ὑπ' αὐτοῦ, ἀλλὰ κατὰ τρόπον ἀδόκιμον, προδίδοντα τὴν ἀτεχνίαν αὐτοῦ τὴν ἐν τούτῳ...»[121]

Οἱ κρίσεις τοῦ διορατικοῦ Γεδεὼν γιὰ τὸν Προκόπιο Δενδρινὸ θὰ ἦταν βέβαια ἀκόμη αὐστηρότερες, ἂν δὲν ἀγνοοῦσε τὴ σοβαρότερη ἰδιοποίηση ποὺ ἀποτόλμησε, τὴ σχετικὴ μὲ τὴ *«Διδασκαλία Χριστιανική»*, τὸ ἔργο δηλαδὴ ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο τῆς σημερινῆς ἔρευνάς μας. Γιὰ νὰ παρακολουθήσουμε ὅμως καλύτερα τὴ μεθόδευση αὐτή, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετάσουμε πρῶτα τὰ τέσσερα χειρόγραφα τοῦ ἔργου ποὺ σώζονται στὴ μονὴ Ἁγ. Παντελεήμονος καὶ ποὺ τὰ μελετήσαμε ἐπισταμένως.

3. Τὰ τέσσερα χειρόγραφα τῆς «Διδασκαλίας Χριστιανικῆς» τῆς μονῆς τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος καὶ ἡ μεταξύ των σχέση

Τὰ τέσσερα χειρόγραφα ποὺ σώζονται σήμερα στὴ μονὴ τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος τοῦ Ἁγ. Ὄρους καὶ ποὺ περιέχουν τὸ ἔργο τοῦ Ἰω. Μπενιζέλου *«Διδασκαλία Χριστιανικὴ κατ' ἐρωταπόκρισιν»*, εἶναι τὰ ὑπ' ἀριθ. 616-619[122]. Παρακάτω θὰ τὰ ἐξετάσουμε κατὰ τὴ χρονική τους ἀλληλουχία, τὸ καθένα καὶ χωριστὰ καὶ σὲ σχέση μὲ τὰ ἄλλα, γιὰ νὰ καθορίσουμε τὶς διάφορες φάσεις τῆς συγγραφῆς, τῆς ἀντιγραφῆς καὶ τῆς ἐκτύπωσης τοῦ ἔργου καὶ γιὰ νὰ τὰ ἀξιολογήσουμε.

Τὸ πρῶτο, τὸ ὑπ' ἀριθ. 617 (Λάμπρος 6124) χ/φο (βλ. εἰκ. 1), ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα ἀρχικὸ παράφυλλο χωρὶς ἀρίθμηση (=1*), 62 ἀριθμημένα φύλλα καὶ

119. Δ. Σ. ΓΚΙΝΗ - Β. Γ. ΜΕΞΑ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, τόμ. 1, ἀριθ. 2178 (σ. 324).

120. *"Ο.π.*, ἀριθ. 2482 (σ. 365). Τὸ ἔργο εἶναι ἀφιερωμένο στὸν οἰκ. πατριάρχη Κωνστάντιο Β' (ὄχι Κωνσταντῖνο).

121. Μ. Ι. ΓΕΔΕΩΝ, «Προκόπιος Δενδρινός», ὅ.π., σ. 196.

122. ΣΠΥΡ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς μοναῖς τοῦ Ἁγίου "Ορους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τόμ. Β', ἀριθ. 6123/616 — 6126/619 (σ. 405).

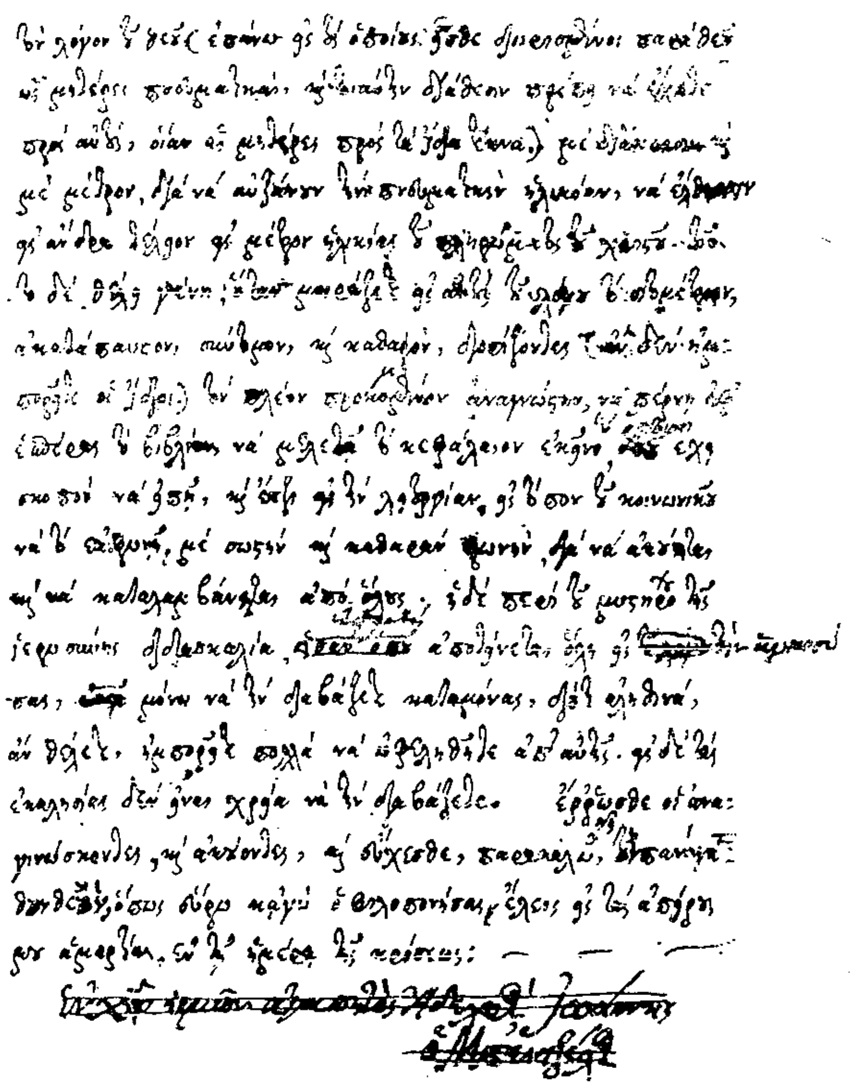

Εἰκ. 1. Τὸ χειρόγραφο 617 τῆς μονῆς Ἁγ. Παντελεήμονος τοῦ Ἁγ. Ὄρους (βλ. σ. 33-37), φ. 4^{r} (τὸ αὐτόγραφο τοῦ συγγραφέα Ἰω. Μπενιζέλου μὲ τὶς διορθώσεις τοῦ Δωροθ. Βουλησμᾶ).

ἕνα τελικὸ παράφυλλο χωρὶς ἀρίθμηση, ποὺ συγκροτοῦν ὀκτὼ ὀκτάφυλλα τετράδια, ἀριθμημένα ἀπὸ $α^{ον}$ (φ. 1^{*r}) ἕως $η^{ον}$ (φ. 56^{r}), διαστ. 198 × 140 χιλ. Στὸ φ. 1^{r}, σὲ μορφὴ κολοφώνα καὶ σὲ ἕξι σειρές, μὲ τὸ ἴδιο χέρι ποὺ ἔχει γράψει τὸ κείμενο, ἡ γνήσια ἐπιγραφὴ τοῦ ἔργου: *«Διδασκαλία Χριστιανικὴ κατ' ἐρωταπό/κρισιν, περὶ τῶν ἀναγκαίων δογ/μάτων τῆς πίστεως καὶ τῶν κατὰ / τὴν πίστιν ἔργων συντό/μως θ' ἅμα καὶ ἐντελῶς / πραγματευομένη».* Στὸ ἐπάνω μέρος τῆς σελίδας, ἀκριβῶς πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ αὐτή, ἔχει ἀργότερα προστεθεῖ ἀπὸ ἄλλο χέρι (τοῦ Δωροθ. Βουλησμᾶ), μὲ μεγαλύτερα καὶ παχύτερα γράμματα, σὲ δυὸ σειρές: *«Τοῦ μακαρίου ΙΩΑΝΝΟΥ τοῦ Μπενιζέλου τοῦ ἐξ Ἀθηνῶν πανευ/γενοῦς καὶ πανελλογίμου ἐν αὐταῖς ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΥ».* Οἱ σειρὲς αὐτὲς ἔχουν ἔπειτα διαγραφεῖ μὲ δυὸ ὁριζόντιες παράλληλες γραμμὲς (ἴσως ἀπὸ τὸν Προκόπιο Δενδρινό).

Στὰ φφ. 2^{r} - 4^{r} ὁ πρόλογος, μὲ τὴν ἐπιγραφή: *Τῷ ἀναγινώσκοντι.* Στὸ τέλος του (φ. 4^{r}) ἔχει πάλι προστεθεῖ, ἀπὸ τὸ χέρι ποὺ ἔγραψε καὶ τὶς δύο παραπάνω σειρὲς τοῦ φ. 1^{r}, σὲ δύο σειρές, μὲ μεγαλύτερα καὶ παχύτερα γράμματα, ἡ ὑπογραφή: *«Ἐν Χ(ριστ)ῷ ὑμῶν ἀγαπητὸς Ἀδελφὸς Ἰωάννης/ Μπενιζέλος»,* ποὺ ἔχει ἔπειτα κι αὐτὴ διαγραφεῖ μὲ διπλὲς ὁριζόντιες γραμμές.

Τὸ κείμενο, ἀπὸ φφ. 5^{r}-62^{r}, εἶναι γραμμένο μὲ τὸ ἴδιο χέρι ὡς τὸ τέλος. Στὴν ἀρχή, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή, στὴν πρώτη σειρὰ τοῦ φ. 5^{r}, ἔχει προστεθεῖ πάλι ἀπὸ τὸ ἴδιο ξένο χέρι (τοῦ Βουλησμᾶ) τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα καὶ ἔπειτα διαγραφεῖ μὲ ὁριζόντια γραμμή: *Ἰωάννου τοῦ ἀοιδίμου Διδασκάλου τοῦ Μπενιζέλου.* Ὅλες οἱ προσθῆκες αὐτὲς τοῦ ὀνόματος τοῦ συγγραφέα στὸ αὐθεντικὸ κείμενό του, ποὺ ἦταν ἀνώνυμο, ὅπως τὸ ἤθελε ὁ ἴδιος[123], δείχνουν ὅτι ὁ Βουλησμᾶς κάθε ἄλλο παρὰ διανοήθηκε ποτὲ ν' ἀποκρύψει τὴν πατρότητα τοῦ ἔργου καὶ ὅτι θὰ γράφτηκαν μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μπενιζέλου (1807)[124], ἀφοῦ τοῦ ἀπονέμεται ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ «μακαρίου» καὶ «ἀοιδίμου».

Στὸ φύλλο 1^{*r}, διαβάζουμε τὸ ἀκόλουθο μεταγενέστερο σημείωμα (πιθανότατα τοῦ βιβλιοθηκαρίου τῆς Μονῆς):
Ἡ Χριστιανικὴ Διδασκαλία ταύτη (sic) *ἐγράφη διὰ χειρὸς τοῦ ἰδίου συγγραφέως κ. Ἰωάννου Μπενιζέλου, Διδασκάλου ἐν Ἀθήναις, κατὰ τὸ $αψπα^{ον}$ σωτήριον ἔτος, ὡς μαρτυροῦσι τοῦτο σαφῶς τὰ αὐτόγραφα γράμματα πρὸς τὸν Ἀρχιμ. Δωρόθεον Βουλισμᾶν, ὅστις προσέγραψε ἐν αὐτῇ τό τε ὄνομα τοῦ συγγραφέως καὶ διορθώσεις τινὰς καὶ τὴν τελευταίαν περικοπήν.*

Μ.Μ.

123. Βλ. παραπάνω, σ. 22 καὶ Παράρτημα, σ. 85, στ. 65-66 καὶ 73.
124. Βλ. παραπάνω, σ. 26, σημ. 87.

Τὸ σημείωμα αὐτό, μὲ τὴν ὑπογραφὴ *Μ.Μ.*, σημείωμα τοῦ ὁποίου ἀντίστοιχα ἔχουν γραφεῖ καὶ στὴν ἀρχὴ τῶν ἄλλων τριῶν χειρογράφων 616, 618 καὶ 619 καὶ ποὺ προδίδει μοναχὸ γνώστη τῶν πραγμάτων καὶ τῶν ἀρχείων τῆς Μονῆς[125], εἶναι ἀπολύτως ἀκριβές: Ὁ κώδικας (βλ. εἰκ. 1) εἶναι αὐτόγραφος τοῦ συγγραφέα, ποὺ εἶναι ὁ Ἀθηναῖος διδάσκαλος Ἰωάννης Μπενιζέλος. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴ σύγκριση τῆς γραφῆς του αὐτῆς μὲ τοὺς αὐτόγραφους κώδικες τῆς Γενναδείου Βιβλιοθήκης 220 καὶ 222[126] ποὺ περιέχουν τὸ ἔργο του *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν*, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ αὐτόγραφα γράμματά του, τοῦ 1781, στὰ ὁποῖα πράγματι ὁ Μπενιζέλος κάνει λόγο γιὰ τὸ ἔργο του αὐτό[127]. Ἐκεῖ ἀναφέρει μάλιστα τὴ χαρακτηριστικὴ λεπτομέρεια, ὅτι τὸ χειρόγραφο ποὺ τὸ περιέχει καὶ ποὺ τὸ στέλνει στὸ Βουλησμᾶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀκτὼ τετράδια[128], ὅπως δηλαδὴ ἀκριβῶς καὶ τὸ 617. Ἀκριβὲς εἶναι ἐπίσης ὅτι ὁ Βουλησμᾶς πρόσθεσε σὲ ἀρκετὰ φύλλα τοῦ χειρογράφου ἰδιόχειρες διορθώσεις, καθὼς καὶ τὴν καταληκτήρια εὐχὴ στὸ φ. 62^{v}.

Τὸ κείμενο τοῦ Μπενιζέλου εἶναι γραμμένο μὲ τὸ γνώριμό του καλλιγραφικὸ χαρακτήρα. Δυστυχῶς, τὸ ξάπλωμα τῆς μελάνης τὸ κάνει συχνὰ πολὺ δυσανάγνωστο. Τὸ χειρόγραφο ἔχει πολὺ λίγες διορθώσεις, γραμμένες μὲ τὸ χέρι τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα, στὴ θέση ἢ στὸ διάστιχο (supra lineam) ἄλλων λέξεων ποὺ διέγραψε, ὅπως: *ἐλέγξῃ*, correctum *ἐλευθερώσῃ* (φ. 13^{v}), *εἰς κάθε κατάδυσιν*, corr. *εἰς μὲν τὴν πρώτην κατάδυσιν* (φ. 25^{v}), *εἰς τοῦτον τὸν τόπον*, corr. *εἰς ἐκεῖνον τὸν τόπον* (φ. 59^{r}). Τὶς διορθώσεις αὐτὲς τὶς δέχτηκαν καὶ τὶς ἔβαλαν κανονικὰ στὸ κείμενο, ἀντικαθιστώντας μὲ αὐτὲς τὶς ἀρχικὲς διορθωμένες λέξεις, ὅλα τὰ ἄλλα χειρόγραφα.

Ἀλλὰ καὶ ὁ Βουλησμᾶς, ἀφοῦ πῆρε στὰ χέρια του τὸ χειρόγραφο τοῦ φίλου του, θέλησε νὰ ἐξομαλύνει τὸ κείμενο, περιορίζοντας τοὺς ἰδιωματισμοὺς καὶ τοὺς δημωδέστερους τύπους του, ἀλλὰ καὶ νὰ τὸ βελτιώσει νοηματικά, προπάντων ὅμως νὰ τὸ καταστήσει ἄτρωτο ἀπὸ δογματικὴ πλευρά. Ἐπιχείρησε λοιπὸν σὲ πολλὰ χωρία ἰδιόχειρες ἐπεμβάσεις, προσθαφαιρέσεις, διαγραφὲς ἢ ἄλλες ἀλλαγές, ποὺ τὶς ἀκολούθησαν, καθὼς θὰ δοῦμε (σχεδὸν ὅλες), καὶ τὰ ἄλλα χειρόγραφα 616 καὶ 618[129] (μόνο τὸ 619 δὲν τὶς ἔχει, γιατὶ γράφτηκε προφανῶς πρὶν ἀπ' αὐτές), ἀκόμη καὶ ἡ ἔντυπη ἔκδοση τοῦ 1841.

Ἔτσι ὁ Βουλησμᾶς διόρθωσε σὲ ἀρκετὰ μέρη *ἐπειδὴ* (ἀντὶ γιὰ τὸ *ὡσὰν*

---

125. Βλ. καὶ παρακάτω, σ. 43 καὶ σημ. 131.

126. Ιω. ΜΠΕΝΙΖΕΛΟΥ, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν*, σ. λδ'-λε' (πρβλ. καὶ σ. κδ'-κε', τὶς φωτογραφίες δύο ἄλλων ἰδιόχειρων ἐγγράφων τοῦ Μπενιζέλου) καὶ ἐδῶ, σ. 81, εἰκ. 5.

127. Βλ. Παράρτημα, γράμματα ἀριθ. Β', Γ', Δ', Ϛ', Ζ', Θ' καὶ σ. 81, εἰκ. 5.

128. Βλ. Παράρτημα, σ. 70, γράμμα Γ', στ. 61: *«εἰς γὰρ ὀκτὼ συμποσοῦται τετράδια»* καὶ Σχόλια, σ. 71.

129. Βλ. παρακάτω, σ. 39-41 καὶ 41-44.

ὁποὺ ἢ τὸ *μὲ τὸ νὰ* τοῦ Μπενιζέλου), *ὅστις* ἢ *ὁ ὁποῖος* (ἀντὶ *ἐκεῖνος ὁποῦ*), *μ' ὅλον ὅτι* (ἀντὶ *ἀγκαλά*), *τεσσαράκοντα* (ἀντὶ *σαράντα*) κ.τ.ὅ. Ἔπειτα πρόσθεσε πολύστιχα χωρία ἢ φράσεις στὰ περιθώρια τῶν φύλλων 8^{v}, 9^{r} (ἄνω ᾤα), 9^{v}, 11^{v} (κάτω ᾤα), 25^{v}, 28^{v}, 41^{r} (μέσο) καί, στὸ τέλος τοῦ ἔργου (φ. 62^{v}) μιὰ ὁλοσέλιδη εὐχὴ γιὰ τὴ σωτηρία τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὸ Χριστὸ (*«Ρύσαιτο δὲ τούτων ἁπάντων ἡμᾶς τῶν ἁμαρτημάτων, ἀγαπητοί...»* κλπ.). Διόρθωσε, τέλος, σποραδικὰ λέξεις ἢ φράσεις στὰ φύλλα 3^{v}, 4^{r}, 6^{v}, 10^{r}, 10^{v}, 11^{r}, 11^{v}, 13^{v}, 14^{r}, 16^{v}, 27^{r}, 30^{v}, 31^{r}.

Τὸ χ/φο 617 στάθηκε τὸ ἄμεσο πρότυπο καὶ τῶν τριῶν ἄλλων χειρογράφων τοῦ ἔργου, ὅπως θὰ δοῦμε εὐθὺς παρακάτω, καί, ὡς τὸ μοναδικὸ αὐτόγραφο τοῦ συγγραφέα, εἶναι τὸ σημαντικότερο ἀπ' ὅλα.

Τὸ δεύτερο (κατὰ τὴ χρονικὴ ἀκολουθία) χ/φο (βλ. εἰκ. 2) ὑπ' ἀριθ. 619 (Λάμπρος 6126), διαστ. 215×150 χιλ., περιέχει τὴ *«Διδασκαλία Χριστιανικὴ»* στὰ φφ. 57^{r}-123^{r}, τῆς ὁποίας προτάσσονται *«Ὁρισμοὶ τῶν ἀναγκαιοτέρων τῶν ἐν τῇ Χριστιανικῇ διδασκαλίᾳ»* (φφ. 1^{r}-19^{r}) καὶ ἄλλα ἄσχετα μ' αὐτὴν κείμενα καὶ ἐπιτάσσονται (φφ. 125^{r}-139^{v}) *«Ἀπορίαι καὶ λύσεις εὐαγγελικαί»*. Στὸ τέλος (φ. 143^{r-v}), μὲ νεότερο χέρι, ὁ Πίναξ τῶν περιεχομένων.

Ὁλόκληρο τὸ χειρόγραφο ἔχει γραφτεῖ ἀπὸ ἕνα χέρι καλλιγράφου, εἶναι φροντισμένο, χωρὶς διαγραφὲς ἢ προσθῆκες καὶ ἔχει ἀρχικὰ κεφαλαῖα διάκοσμα γράμματα στὴν ἀρχὴ τῶν τριῶν πρώτων κεφαλαίων (φ. 60^{r}, 66^{r} καὶ 73^{r}).

Τὸ ἔργο παραδίδεται ὅπως καὶ ἦταν ἀρχικὰ στὸ πρωτότυπο, χωρὶς ὄνομα συγγραφέα. Ἀνάμεσα στὸν πρόλογο (φ. 57^{r}-59^{v}) καὶ στὸ ἔργο (φ. 60^{r}-123^{r}) μεσολαβεῖ (φ. 59^{v}-60^{r}) σύντομος *Πίναξ* τῶν ἑπτὰ κεφαλαίων του.

Στὴ μέση τοῦ φ. 56^{r} ἔχουν γραφτεῖ, μὲ τὸ ἴδιο χέρι καὶ μὲ τὴν ἴδια ὑπογραφὴ *Μ.Μ.* τῆς σημείωσης τοῦ χειρογράφου 617, τὰ ἀκόλουθα:

Διδασκαλία Χριστιανικὴ / κατ' ἐρωταπόκρισιν / τοῦ Διδασκάλου Ἰωάννου Μπενιζέλου /. Ἀντεγράφη μὲν ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. DCXVII/κώδικος, ἀλλ' ἄνευ διορθώσεων καὶ προσθήκης εἰς αὐτὴν τοῦ Δι/δασκάλου καὶ Ἀρχιμανδρίτου Κ./ Δωροθέου Βουλησμᾶ./ ΜΜ.

Ἀκριβέστατη εἶναι καὶ ἡ σημείωση αὐτή, ὅτι δηλ. πρόκειται γιὰ ἔργο τοῦ Ἰω. Μπενιζέλου (ἀφοῦ εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ ἔργο τοῦ χειρογρ. 617, ποὺ ἀνήκει ἀποδεδειγμένα σ' αὐτὸν) καὶ ὅτι ἀντιγράφτηκε ἐδῶ ἀπὸ τὸ χειρόγραφο 617 πρὶν νὰ γίνουν σ' αὐτὸ οἱ διορθώσεις καὶ ἡ τελικὴ προσθήκη τοῦ Βουλησμᾶ, ποὺ εἶναι τὸ μόνο ποὺ δὲν τὶς ἔχει. Τὸ χειρόγραφο 619 εἶναι λοιπὸν τὸ παλιότερο ἀντίγραφο τοῦ 617. Παραδίδει, γραμμένες κανονικά, στὴ σωστή τους μορφή, μερικὲς λέξεις, ποὺ στὸ αὐτόγραφο 617 εἶναι διορθωμένες ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ συγγραφέα στὸ διάστιχο, ἄρα εἶναι μεταγενέστερό του. Ἀπὸ τὸ 619 δὲν ἀντιγράφτηκε κανένα ἀπὸ τὰ ἄλλα δύο χειρόγραφα (616 καὶ 618), γιατὶ αὐτὰ περιέχουν καὶ τὶς προσθαφαιρέσεις τοῦ Βουλησμᾶ, ποὺ αὐτὸ δὲν τὶς ἔχει.

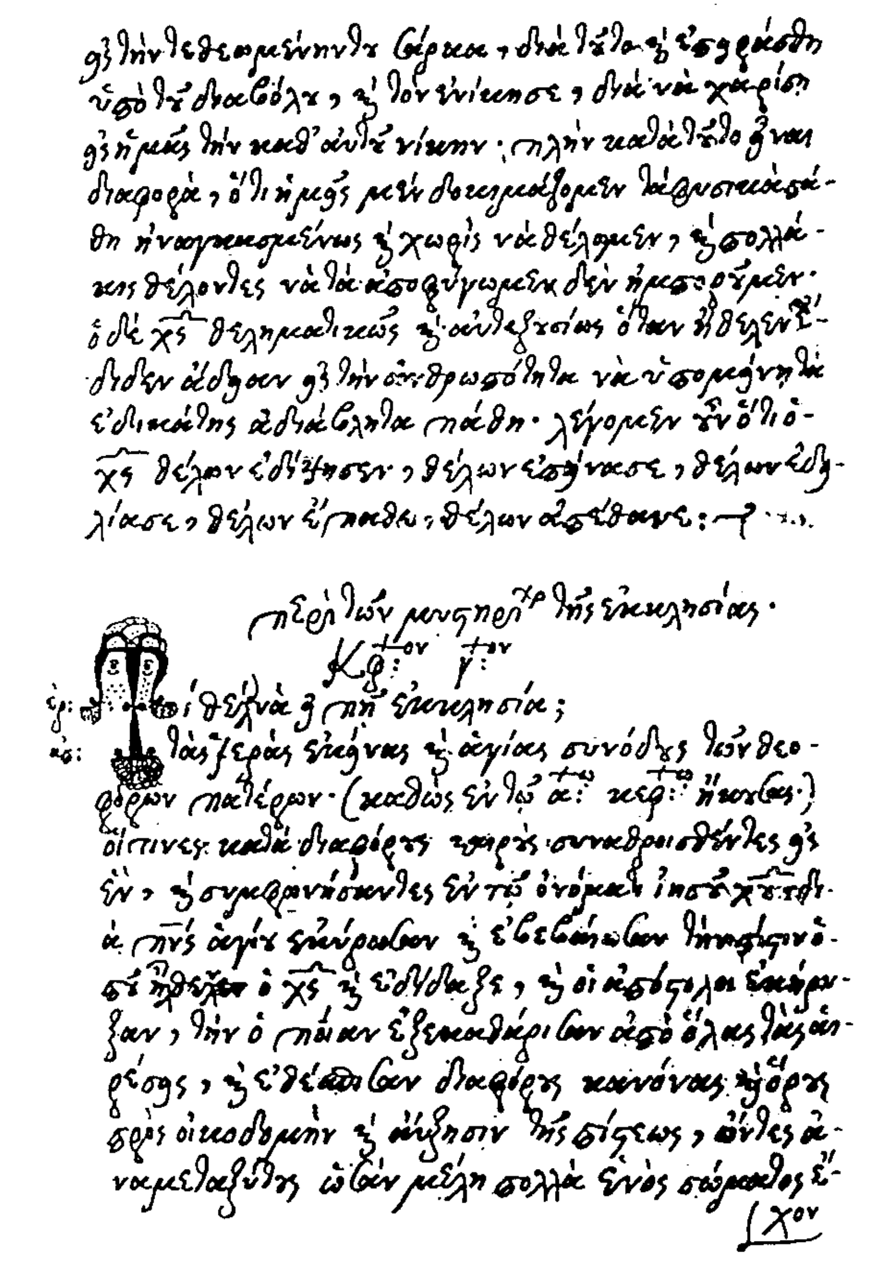

Εἰκ. 2. Τὸ χειρόγραφο 619 τῆς μονῆς Ἁγ. Παντελεήμονος τοῦ Ἁγ. Ὄρους (βλ. σ. 37-39), φ. 73^{r} (ἀντίγραφο τοῦ 617, πρὶν ἀπὸ τὶς διορθώσεις τοῦ Δωροθ. Βουλησμᾶ).

Παρ' ὅλο πού ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸ πρότυπό του (τὸ χ/φο 617), τὸ 619 ἔχει κάποτε καὶ μερικὲς διαφορετικὲς γραφὲς πού δὲν ὑπάρχουν στὸ πρότυπο, ὅπως π.χ. στὸ φ. 57^{v} τὴ φράση τοῦ 617 (φ. 2^{r}) *κατὰ τὴν πίστιν ἔργα* τὴν ἄλλαξε σὲ *ἔργα τῆς πίστεως*, στὸ φ. 66^{v} τὴ φράση τοῦ 617 (φ. 11^{v}) *μὲ τὴν λογικὴν ψυχὴν* τὴν ἐπαύξησε *μὲ τὴν λογικὴν <καὶ ἀθάνατον> ψυχήν*, στὸ φ. 94^{r} τὴ λέξη *φυλακτὰ* τοῦ 617 (φ. 37^{v}) τὴν ἄλλαξε σὲ *φυλακτάρια* καὶ παρέλειψε τὴ φράση (*ἐλπίζοντες*) *εἰς αὐτά*, στὸ φ. 71 τὴ λ. *κτυπᾶται* τοῦ 617 (φ. 16^{r}) τὴν ἄλλαξε σὲ *κοπᾶται*. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, στὸ φ. 68^{v} (=χφ. 617, φ. 13^{r}-13^{v} = ἔκδ. 1841, σ. 19), μεταξὺ τῶν λέξεων *βασιλείας τῶν οὐρανῶν* καὶ *οἱ δὲ ἀρχιερεῖς* παρεμβάλλει τὴ φράση: *Ἐρ. Καὶ ποῖοι δὲν ἐπίστευον εἰς τέτοια παράδοξα, ἀμὴ λέγει ὅσοι τὸν ἐπίστευον;*, φράση πού δὲν ἀπαντᾷ σὲ κανένα ἀπὸ τὰ ἄλλα χειρόγραφα.

Τὸ τρίτο χειρόγραφο (βλ. εἰκ. 3) ἀριθ. 616 (Λάμπρος 6123), τοῦ ΙΘ' αἰ., διαστ. 213×170 χιλ., περιέχει ἀποκλειστικὰ τὴ *«Χριστιανικὴ Διδασκαλία»* (φφ. 1^{r}-75^{v}), γραμμένη ὁλόκληρη μὲ χέρι βιαστικό, ἀνορθογράφου καὶ κακογράφου, ἀλλὰ χωρὶς διαγραφές, διορθώσεις καὶ προσθαφαιρέσεις. Στὴν ἀρχή του, στὸ πρῶτο παράφυλλο, ἔχει προστεθεῖ καὶ ἐδῶ ἡ ἀκόλουθη σημείωση ἀπὸ τὸν Μ.Μ.:

Ἡ Χριστιανικὴ Διδασκαλία αὕτη ἀντεγράφη ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. DCXVII κώδικος διὰ χειρὸς τοῦ ... (vacat) *κατὰ τὸ 18*... (vacat) *ἔτος περίπου.*
Μ.Μ.

Καὶ πάλι ἡ σημείωση αὐτὴ γιὰ τὴν ἀντιγραφὴ τοῦ χειρογράφου ἀπὸ τὸ χειρόγραφο ἀριθ. 617 εἶναι, καθὼς θὰ δοῦμε ἀμέσως, ἀκριβής, ὁ συντάκτης της ὅμως δὲ μπόρεσε τελικὰ νὰ ἐξιχνιάσει ἢ παρέλειψε νὰ προσθέσει τὸ ὄνομα τοῦ ἀντιγραφέα καὶ τὴ χρονολογία.

Ἀντιγράφοντας προφανῶς καὶ τὶς δυὸ προσθῆκες τοῦ Βουλησμᾶ στὸ χ/φο 617, πού δίνουν τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα[130], τὸ χειρόγραφο ἀναγράφει, στὸ τέλος τοῦ προλόγου (φ. 4^{v}):

Ἐν Χριστῷ ὑμῶν ἀγαπητὸς Ἀδελφὸς
Ἰωάννης ὁ Μπενιζέλος

Καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου (φ. 5^{v}), πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή του:

Ἰωάννου τοῦ ἀοιδίμου διδασκάλου
Τοῦ Μπενιζέλου

Τὸ 616 πρέπει νὰ γράφτηκε ἀπὸ τὸ περιβάλλον τοῦ Βουλησμᾶ, ἀφοῦ καθαρογράφει τὸ πρωτότυπο 617 ἐνσωματώνοντας γιὰ πρώτη φορὰ καὶ ὅλες τὶς δικές του ἐπεμβάσεις σ' αὐτὸ καὶ καθαρογράφοντας τὶς διορθωμένες ἀπὸ τὸ

130. Βλ. παραπάνω, σ. 35.

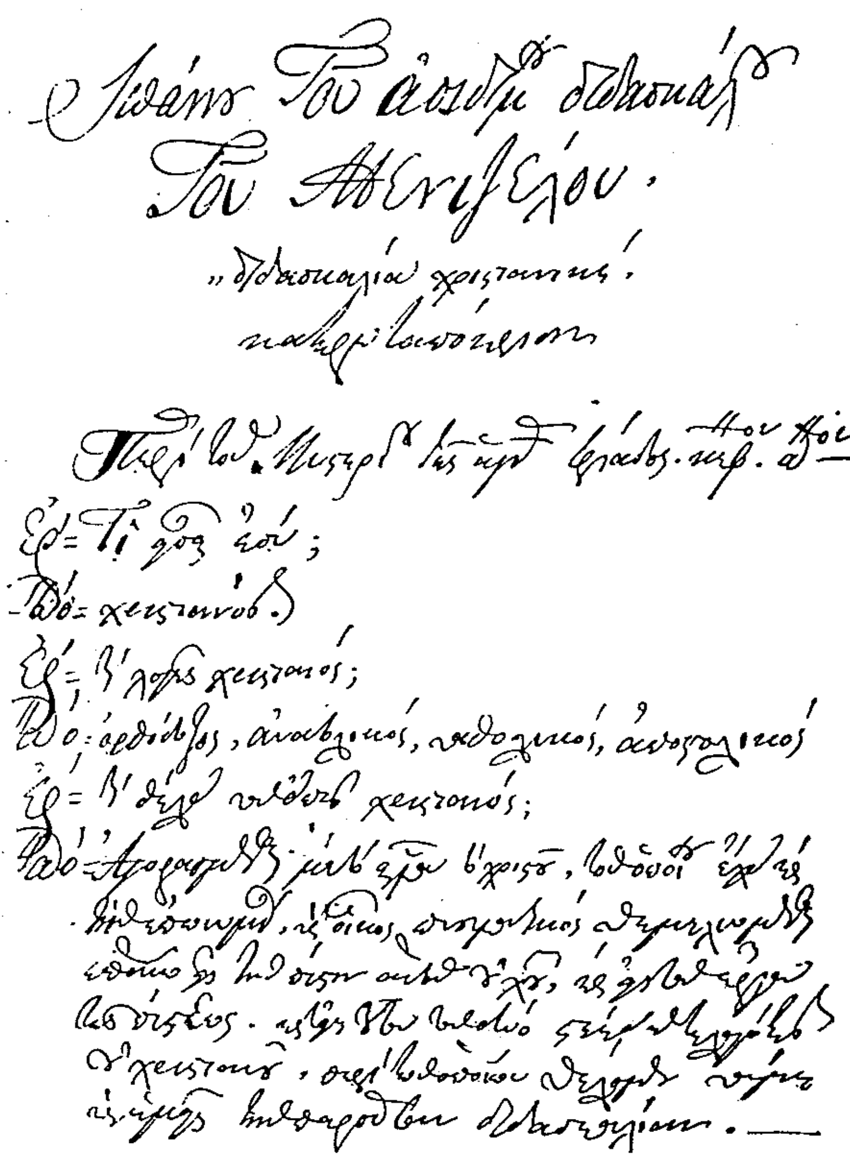

Εἰκ. 3. Τὸ χειρόγραφο 616 τῆς μονῆς 'Αγ. Παντελεήμονος τοῦ 'Αγ. "Ορους (βλ. σ. 39-41), φ. 1^r (ἀντίγραφο τοῦ 617, μὲ ἐνσωματωμένες τὶς διορθώσεις τοῦ Δωροθ. Βουλησμᾶ).

Βουλησμᾶ στὰ διάστιχα λέξεις καὶ φράσεις. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο καὶ εἶναι μεταγενέστερο τοῦ 619, ποὺ δὲν τὶς περιλαμβάνει, προφανῶς γιατὶ δὲν εἶχαν γραφτεῖ ἀκόμη.

Τὸ 616 ἔχει κι' αὐτὸ μερικὲς μοναδικὲς γραφές, ποὺ δὲν ὑπάρχουν οὔτε στὸ 617 οὔτε στὸ 619. Σημειώνουμε τὴ γραφὴ *οἱ μεσίτες* (φ. 54^r) στὴ θέση τοῦ *μπεζεβέγγηδες* ποὺ ἔχουν τὸ 617 (φ. 42^v), τὸ 619 (φ. 100^r), ἀλλὰ καὶ τὸ 618 (φ. 51^r, διαγεγραμμένο ἔπειτα) καὶ τὴ γραφὴ *ὡσὰν φίλον* (φ. 47^r) στὴ θέση τοῦ *ὡσὰν μουσαφίρην*, ποὺ παραδίδουν τὸ 617 (φ. 36^r) καὶ τὸ 619 (φ. 92^v), ἐνῷ τὸ 618 (φ. 43^v) ἔχει κι' αὐτὸ διορθώσει τὸ *ὡσὰν μουσαφίρην* σὲ *ὡς φίλον*.

Μιὰ μονάχα ἐκτενέστατη προσθήκη ἔχει τὸ 616 (Περὶ 'Αγίας Τριάδος), στὰ φύλλα του 11^v-15^r (*πρόσεχε καλῶς, μήπως εἰς περιορισμένην ποτὲ ἔλθῃς ἔννοιαν τῆς ἀπεριορίστου καὶ τῷ παντὶ ἀχωρήτου 'Αγίας Τριάδος... — εὐχαριστῶ διὰ τὴν ἐπὶ παραδείγματος τῆς ψυχῆς γενομένην μοι ὁπωσδήποτε κατάληψιν τοῦ ἀκαταλήπτου τῆς Τριάδος μυστηρίου*). 'Η προσθήκη αὐτὴ δὲν ὑπάρχει οὔτε στὰ προγενέστερα χειρόγραφα 617 καὶ 619 οὔτε στὸ μεταγενέστερο 618, ἀλλὰ οὔτε καὶ στὴν ἔντυπη ἔκδοση. Μᾶς εἶναι δύσκολο νὰ δεχτοῦμε ὅτι γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ καὶ μόνο τὸ 617 δὲ στάθηκε τὸ πρότυπο τοῦ 616, ποὺ κατὰ τὰ ἄλλα τὸ ἀντιγράφει σχολαστικά. Μᾶλλον πρόκειται γιὰ προσθήκη ποὺ κρίθηκε σκόπιμο νὰ παρεμβληθεῖ ἐδῶ ἀπὸ ἄλλη πηγή. Δὲν ἀποκλείεται νὰ γράφτηκε τὸ 616 μὲ τὴν προοπτικὴ μιᾶς ἔκδοσης τοῦ ἔργου, μὲ τὴν πρωτοβουλία πάντα τοῦ Βουλησμᾶ καὶ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μπενιζέλου (1807), τοῦ ὁποίου σημειώνεται τὸ ὄνομα ὡς *ἀοιδίμου*.

Τὸ τέταρτο χειρόγραφο (βλ. εἰκ. 4) ἀριθ. 618 (Λάμπρος 6125), διαστ. 220×160 χιλ., περιέχει καὶ αὐτὸ μόνη τὴ «*Διδασκαλία Χριστιανική*», δηλ. τὸν πρόλογο (φφ. 2^r-4^v, τὸν Πίνακα τῶν κεφαλαίων (φ. 5^r) καὶ τὸ κύριο ἔργο (φφ. 5^r-76^r), χωρὶς κανένα ὄνομα συγγραφέα. Στὸ τέλος τοῦ κειμένου, μὲ τὰ ἴδια γράμματα, ὑπάρχει τὸ κωδικογραφικὸ σημείωμα:

«Τέλος καὶ τῷ Θεῷ δόξα ἐν "Υδρᾳ
ὁ ἀρχιμανδρίτης Προκόπιος

Καὶ πιὸ κάτω δεξιά: *κατὰ τὸ 1830 ἔτ.* —

'Ολόκληρο τὸ πρῶτο φύλλο 1^r τὸ καταλαμβάνει πάλι ἡ (ἐκτενέστερη ἀπ' ὅλες) σημείωση τοῦ Μ.Μ.:

'Η «Χριστιανικὴ Διδασκαλία» αὕτη τοῦ μακαρ. / 'Ιω. Μπενιζέλου Διδ. ἀντεγράφη μὲν ἐκ τοῦ / ὑπ' ἀριθ. DCXVII κώδικος «ἐν "Υδρᾳ», ὡς σεση/μείωται ἐν τῷ τέλει, παρὰ τοῦ ἡμετέρου Κ. / ἀρχιμανδρίτου Προκοπίου Δενδρινοῦ, ἐπιβα/λόντος αὐτῇ προσθαφαιρέσεις τινὰς καὶ ἐκ/δόντος αὐτὴν ἀνωνύμως ὑπὸ τὸν ἑξῆς τίτλον:

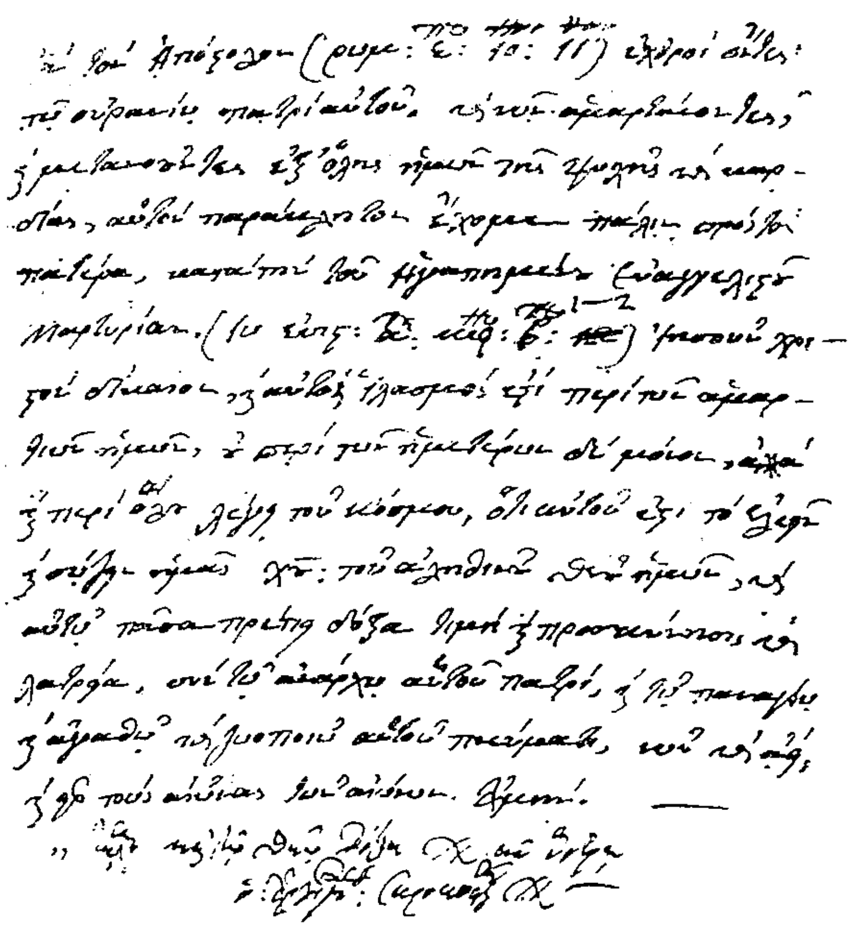

Εἰκ. 4. Τὸ χειρόγραφο 618 τῆς μονῆς Ἁγ. Παντελεήμονος τοῦ Ἁγ. Ὄρους (βλ. σ. 41-44), φ. 76ʳ (ἀντίγραφο τοῦ 617, μὲ τὶς διορθώσεις τοῦ Δωροθ. Βουλησμᾶ, γραμμένο, μὲ ἀρκετὲς τροποποιήσεις, ἀπὸ τὸν Προκόπιο Δενδρινό, στὴν Ὕδρα, τὸ 1830).

«Διδασκαλία Χριστιανική, ἤτοι ἱερὰ κατήχησις / τῶν ὀρθῶν δογμάτων καὶ μυστηρίων τῆς ἁγίας / καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἀνατολικῆς Ἐκ/κλησίας συλλεγεῖσα παρὰ διαφόρων πατέρων / πρὸς χρῆσιν τῶν παίδων καὶ τοῦ ἱεροῦ κλήρου / καὶ παντὸς ὀρθοδόξου, ἥτις τανῦν πρῶτον / ἐκδίδεται παρὰ τοῦ πανοσιωτάτου ἀρχιμαν/δρίτου Κ. Προκοπίου Δενδρινοῦ, τοῦ ἐκ τοῦ / Ἱεροῦ Κοινοβίου τοῦ Ρωσσικοῦ. Ἀδείᾳ τῆς / Ἱερᾶς Συνόδου», Ἀθῆναι, ἐκ τῆς τυπογραφίας/ Γ. Χαρτοφύλακος 1841.
[16ο - δ' + 128 σελ. *Μ.Μ.*

Ἀκριβεῖς εἶναι καὶ ἐδῶ ὅλες οἱ πληροφορίες ποὺ μᾶς προσφέρει ἡ σημείωση αὐτὴ τοῦ Μ.Μ., ποὺ ἐπιβεβαιώνεται ὅτι ἦταν μοναχὸς τῆς μονῆς Ἁγ. Παντελεήμονος, ἀφοῦ προσθέτει δίπλα στὸ ὄνομα τοῦ ἀντιγραφέα Προκοπίου Δενδρινοῦ τὸ χαρακτηρισμὸ *«ἡμετέρου ἀρχιμανδρίτου»*[131], δηλαδὴ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ἰω. Μπενιζέλου ὡς συγγραφέα τοῦ ἔργου (ποὺ ὁ Δενδρινός, μᾶλλον σκόπιμα, παραλείπει), ἡ ἀντιγραφὴ τοῦ χειρογράφου ἀπὸ τὸ χειρόγραφο 617 (μὲ προσθαφαιρέσεις τοῦ Δενδρινοῦ) καὶ ἡ ἔκδοσή του τὸ 1841 ἀπὸ τὸ Δενδρινό, χωρὶς τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα.

Τὸ χειρόγραφο 618 εἶναι τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ τρία ἀντίγραφα τοῦ πρωτοτύπου ἔργου, μὲ σαφῆ ἔνδειξη χρονολογίας (1830) καὶ τόπου ἀντιγραφῆς (Ὕδρα), καθὼς καὶ μὲ ὑπογραφὴ τοῦ ἀντιγραφέα (Προκοπίου Δενδρινοῦ). Τὸ 618 δὲν ἀντιγράφει φυσικὰ τὸ 619, ἀφοῦ περιλαμβάνει ὅλες σχεδὸν τὶς προσθαφαιρέσεις τοῦ Βουλησμᾶ στὸ 617 ποὺ δὲν τὶς ἔχει τὸ 619. Ἀλλὰ δὲν ἀντιγράφει οὔτε καὶ τὸ 616, γιατὶ (γιὰ νὰ περιοριστοῦμε σὲ ἕνα, ἀλλὰ καίριο παρά-

131. Θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ ὑποστηρίξουμε (ἂν ἐπιβεβαιωθεῖ ἡ εἰκασία μας ἀπὸ τὴ σύγκριση τῆς γραφῆς, ποὺ μᾶς λείπει γιὰ τὴν ὥρα) ὅτι τὰ ἀρχικὰ *Μ.Μ.* σημαίνουν *Ματθαῖος Μοναχὸς* καὶ ὅτι ὁ τόσο ἐνήμερος συντάκτης τῶν σημειωμάτων αὐτὸς ἦταν ὁ γνωστὸς Ρῶσσος μοναχὸς Ματθαῖος, βιβλιοθηκάριος τῆς μονῆς τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος. Κατὰ τὸν ΜΑΝΟΥΗΛ Ι. ΓΕΔΕΩΝ, *Ἀποσημειώματα Χρονογράφου 1800-1813*, ἐν Ἀθήναις 1932, σ. 329-330 (ὅπου καὶ φωτογραφία του), ὁ Ματθαῖος ἐμαθήτευσε στὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή, ἔγινε μοναχὸς τὸ 1865, ὑπηρέτησε στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ρωσσικοῦ καὶ διαδέχτηκε ἀργότερα (1878) τὸ διευθυντή της Ἀζαρία. Ἦταν ὄχι μόνο ἑλληνομαθής, ἀλλὰ καὶ γαλλομαθὴς καὶ τουρκομαθής, ἐργάστηκε πολὺ γιὰ τὴν ταξινόμηση καὶ τὸν πλουτισμὸ τῆς βιβλιοθήκης τῆς μονῆς καὶ πέθανε τὸ 1911. Ἐμεῖς προσθέτουμε ὅτι ὁ Ματθαῖος ἀνακοίνωσε πολυάριθμες μοναδικὲς ἑλληνικὲς ἐκδόσεις στὸν Émile Legrand, ποὺ τὶς περιέλαβε στὴν βιβλιογραφία του μὲ εἰδικὴ μνεία τοῦ Ματθαίου. Βλ. γιὰ παράδειγμα E. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique ... au XVIIe siècle*, τόμ. 5, Paris 1903, passim (περισσότεροι ἀπὸ 50 ἀριθμοὶ μὲ τὴ μνεία «communication du R. P. Matthieu, bibliothécaire du monastère de Rossiko (Mont Athos)», βλ. καὶ Index, σ. 514) καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Bibliographie Hellénique ... au XVIIIe siècle*, τόμ. 1, Paris 1918 (πολλοὶ ἀριθμοί, βλ. Index, σ. 533) καὶ τόμ. 2, Paris 1928 (ἐπίσης, βλ. Index, σ. 531). Ἂς ἐλπίσουμε ὅτι ἡ εὕρεση μιᾶς φωτογραφίας αὐτογράφου τοῦ Ματθαίου θὰ διαφωτίσει τὸ θέμα.

δειγμα) τὸ 616, στὸ φύλλο του 59^{v}, παραλείπει πέντε σειρὲς ἀπὸ τὸ κείμενο γιὰ τὸν ζ′ καὶ τὸν η′ μακαρισμὸ (*«Ἀπ. Διὰ ἐκείνους ὁποῦ μεταχειρίζονται παντοίους τρόπους εἰς τὸ νὰ σηκώνουν ἐκ μέσου τὰ σκάνδαλα καὶ σπουδάζουσι νὰ φιλιώνουν τοὺς ἐχθρευομένους.*
η′. Μακάριοι οἱ δεδιωγμένοι ἕνεκεν δικαιοσύνης, ὅτι αὐτῶν ἐστὶν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν.
Ἐρ. Ποῖοι εἶναι αὐτοί;), σειρὲς ποὺ ἀναγράφονται καὶ στὸ πρωτότυπο 617 (φ. 47^{v}) καὶ στὸ παλιότερο ἀντίγραφο 619 (φ. 105^{v}-106^{r}) καὶ στὸ νεότερο 618 (φ. 57^{r-v}).

Τὸ χ/φο 618 λοιπὸν ἀντιγράφει κι' αὐτὸ ἀπ' εὐθείας τὸ πρωτότυπο 617, ὅπως ἦταν διορθωμένο ἀπὸ τὸ Βουλησμᾶ, χωρὶς ν' ἀποκλείεται φυσικὰ νὰ συμβουλεύτηκε ὁ Δενδρινὸς ἐπιβοηθητικὰ καὶ τὰ χειρόγραφα 619 καὶ 616.

Ὁ Δενδρινός, ἀντιγράφοντας ἀπὸ τὸ πρωτότυπο τὸ χειρόγραφο 618, ἐπέφερε στὸ κείμενο ἀρκετὲς τροποποιήσεις. Πρῶτα-πρῶτα γλωσσικές, ἀντικαθιστώντας ἰδιωματικοὺς ἢ δημωδέστερους τύπους (ἢ λέξεις) μὲ ὁμαλότερους κατὰ τὴ γνώμη του, ὅπως π.χ. οἱ μετοχὲς σὲ *-ων* (καὶ ὄχι *-οντας*), οἱ ρηματικοὶ τύποι σὲ *-ουσι* (καὶ ὄχι *-ουν*) καὶ οἱ λέξεις *ὁ ὁποῖος* (καὶ ὄχι *ὁποῦ*), *οὕτω* (ἀντὶ *ἔτζι*), *ὡς* (ἀντὶ *ὡσάν*), *μολονότι* (ἀντὶ *ἀγκαλά*), *δεσπότης* (ἀντὶ *οἰκοκύρης*), *δύναμαι* (ἀντὶ *ἠμπορῶ*) κ.τ.ὅ.[132].

Ἔπειτα προσθαφαιρέσεις καὶ ἰδίως διαγραφὲς λέξεων ἢ φράσεων ἢ καὶ ὁλόκληρων μεγάλων περικοπῶν, ὅπως π.χ. στὸν πρόλογο, ὅπου παρέλειψε περικοπὴ 30 γραμμῶν (χφ. 617, φ. 2^{r}-2^{v}: *θεολόγον τῆς Ἐκκλησίας... — καὶ πτωχοὺς καὶ πλουσίους*).

Καθὼς θὰ δοῦμε, τὸ χ/φο 618 τοῦ Δενδρινοῦ στάθηκε τὸ (ἔμμεσο τοὐλάχιστο) πρότυπο τῆς ἔντυπης ἔκδοσής του τοῦ 1841.

Ἡ ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τῶν τεσσάρων χειρογράφων τῆς *«Διδασκαλίας Χριστιανικῆς»* καὶ ἡ συγκριτική τους διερεύνηση ποὺ ἐπιχειρήσαμε παραπάνω, μᾶς προσφέρει ὡς συμπέρασμα τὸ ἀκόλουθο σχῆμα κωδίκων:

617 (αὐτόγρ. Μπεν., 1780/81)

619 (ἀγν.)	616 (ἀγν.)	618 (ἀντίγρ. Δενδρινοῦ)
(α)	(β) (p. 1807)	(γ) (1830)

Ἂς ἀξιολογήσουμε τώρα τὴ σημασία τοῦ καθενὸς γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ γνησίου κειμένου τοῦ συγγραφέα. Τὰ πορίσματα, στὰ ὁποῖα μᾶς ὁδήγησε ἡ φιλολογικὴ κριτική, εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

132. Καθὼς θὰ δοῦμε (σ. 51-2), πολλὲς ἀπ' αὐτὲς τὶς μετέφερε καὶ στὴν ἔντυπη ἔκδοση.

α) Τὸ χ/φο 617, ὡς αὐτόγραφο τοῦ συγγραφέα, εἶναι τὸ μόνο γνήσιο καὶ τὸ βασικό. Ἀπ' αὐτὸ καὶ μόνο προῆλθαν ἀπ' εὐθείας ὅλα τὰ ἄλλα. Οὔτε τὸ 616 ἄντλησε ἀπὸ τὸ 619 οὔτε τὸ 618 ἀπὸ τὸ 619 ἢ ἀπὸ τὸ 616.

β) Ἡ χρονικὴ ἀκολουθία τῶν χειρογράφων εἶναι: α) 617 (ἔτ. 1780-1781), β) -619, γ) 616 (μετὰ τὸ 1807), δ) 618 (ἔτ. 1830).

γ) Ἡ παλαιότερη καὶ αὐθεντικὴ μορφὴ τοῦ ἔργου εἶναι ἐκείνη ποὺ σώζεται στὸ χ/φο 617, ὅπως τὸ ἔστειλε ὁ Μπενιζέλος στὸν Βουλησμᾶ, χωρὶς τὶς προσθῆκες καὶ διορθώσεις τοῦ δευτέρου. Ἡ μορφὴ αὐτὴ σώζεται καὶ στὸ 619, ἀντίγραφο, ποὺ εἶναι μάλιστα καθαρότερο ἀπὸ τὸ 617 καὶ ὡς πρὸς τὴν ὑλικὴ διατήρησή του, ἀλλὰ καὶ γιατὶ δὲν περιλαμβάνει τὶς προσθαφαιρέσεις ποὺ ἔκαμε ἀργότερα στὸ 617 ὁ Βουλησμᾶς καὶ ποὺ ἀμαύρωσαν ἐν μέρει καὶ κάνουν συχνὰ δυσανάγνωστο τὸ ἀρχικὸ κείμενο.

δ) Τὸ 616 ἔχει ἐνσωματώσει καὶ καθαρογράψει στὸ κείμενο τὶς προσθῆκες καὶ τὶς διορθώσεις τοῦ Βουλησμᾶ στὸ 617, ποὺ τὶς χρησιμοποιεῖ κανεὶς εὐκολότερα ἔτσι καθαρογραμμένες σ' αὐτὸ παρὰ στὸ 617, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν εἶναι σωστὲς ἢ ἀναγκαῖες. Γράφτηκε μετὰ τὸ 1807.

ε) Τὸ 618 περιέχει πολλὲς (ἀμφίβολης ἀξίας) προσθαφαιρέσεις καὶ ἀλλαγὲς τοῦ Προκοπίου Δενδρινοῦ, ποὺ πῆραν, καθὼς θὰ δοῦμε, ἀκόμη μεγαλύτερη ἔκταση στὴν ἔντυπη ἔκδοση τοῦ 1841. Ἑπομένως οὔτε ἡ ἀντιγραφὴ τοῦ 618 ἀπὸ τὸ Δενδρινὸ (1830) οὔτε ἡ ἔκδοση τοῦ 1841 ἀπὸ τὸν ἴδιο μᾶς πλησιάζουν περισσότερο στὸ αὐθεντικὸ κείμενο τοῦ Μπενιζέλου, ἀντίθετα μάλιστα.

Γιὰ ὅποιον ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ αὐθεντικὸ αὐτὸ κείμενο, τὸ βασικὸ χειρόγραφο εἶναι τὸ αὐτόγραφο τοῦ συγγραφέα 617 καὶ ἐπιβοηθητικὰ εἶναι τὸ 619 (πιὸ καθαρογραμμένο) καὶ ἴσως καὶ τὸ 616.

Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ σὲ τρεῖς ἄλλες βιβλιοθῆκες, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Μονὴ Ἁγ. Παντελεήμονος, ἐπισημάναμε χειρόγραφα, ἀνώνυμα πάντα, τῆς *«Διδασκαλίας Χριστιανικῆς»*: στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, τὸ ὑπ' ἀριθ. 2300, ποὺ, ὅπως ἐξακριβώσαμε ἀπὸ αὐτοψία, ταυτίζεται πλήρως μὲ τὸ ἔργο τοῦ Μπενιζέλου καὶ φέρει χρονολογία (ἀντιγραφῆς;) 1801 (σ. 12 καὶ 28)· στὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς τῶν Ἰβήρων, τὸ ὑπ' ἀριθ. 1331[133] καὶ στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, τὸ ὑπ' ἀριθ. 91[134]. Τὰ δύο τελευταῖα, ποὺ ἔχουν κι' αὐτὰ τὴν ἴδια ἐπιγραφὴ καὶ τὴν ἴδια ἀρχὴ τοῦ προλόγου καὶ ἄρα πρέπει νὰ ταυτίζονται κι' αὐτὰ μὲ τὸ ἴδιο ἔργο, δὲν μπορέσαμε νὰ τὰ ἐξετάσουμε ἀπὸ

133. ΣΠΥΡ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς μοναῖς τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τόμ. 2, ἀριθ. 5421 / Ἰβήρων 1331 (σ. 271). Κατὰ τὶς πληροφορίες τοῦ κ. Εὐθ. Λίτσα (Πατριαρχικὸ Ἵδρυμα Πατερικῶν Ἐρευνῶν, Θεσσαλονίκη), τὸ χειρόγραφο ἔχει γραφτεῖ ἀπὸ τρία διαφορετικὰ χέρια καὶ δὲν εἶναι αὐτόγραφο. Περιέχει μόνο τὸ κείμενο τῆς *Χριστιανικῆς Διδασκαλίας*, χωρὶς ὄνομα ἀντιγραφέων.

134. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΕΡΑΜΕΩΣ, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμ. 1, ἐν Πετρουπόλει 1891, ἀριθ. 91 (σ. 168).

αὐτοψία, φαίνονται ὅμως ἀντίγραφα καὶ ὄχι αὐτόγραφα. Εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι, μετὰ τὸ 1782, ὅταν δηλ. ὁ Μπενιζέλος εἶχε χάσει πιὰ κάθε ἐλπίδα γιὰ τὴν ἐκτύπωση τοῦ ἔργου του, ἐπεχείρησε νὰ τὸ κυκλοφορήσει τοὐλάχιστο σὲ χειρόγραφα ἀντίγραφα, ὅπως τὰ παραπάνω τρία. Φυσικά, θὰ πρέπει νὰ ληφθοῦν κι' αὐτὰ ὑπόψει σὲ ἐνδεχόμενη ἔκδοση τοῦ αὐθεντικοῦ ἔργου, ἀποκαθαρμένου ἀπὸ τὶς ἀλλαγὲς τοῦ Δενδρινοῦ. Γιὰ τὶς αὐθαίρετες αὐτὲς ἀλλαγὲς στὸ ἔντυπο θὰ μιλήσουμε παρακάτω.

4. Ἡ ἀντιγραφὴ (1830) τοῦ αὐτογράφου καὶ ἡ παρασκευὴ τῆς ἔκδοσης τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Προκόπιο Δενδρινὸ

Μετὰ τὴν κριτικὴ καὶ τὴν ἀξιολόγηση τῆς χειρόγραφης παράδοσης, μποροῦμε τώρα νὰ παρακολουθήσουμε εὔκολα τὶς διάφορες φάσεις τῆς ἐργασίας καὶ τὶς μεθοδεύσεις τοῦ Προκοπίου Δενδρινοῦ, ἀπὸ τὴν ἀντιγραφὴ ὡς τὴν ἐκτύπωση τοῦ ἔργου τοῦ Μπενιζέλου ἀπ' αὐτόν.

Ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς λίγους μορφωμένους τροφίμους τῆς μονῆς τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος, μελετώντας τὰ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης της, ὁ Δενδρινὸς ἐπρόσεξε, φαίνεται, ἰδιαίτερα, ἀνάμεσα στὰ κατάλοιπα τοῦ Βουλησμᾶ, τοὺς κώδικες 617, 619 καὶ 616, ποὺ περιεῖχαν τὴν ἀνέκδοτη *«Διδασκαλία Χριστιανική»* τοῦ Μπενιζέλου, στὸ πρωτότυπο καὶ σὲ δύο ἀντίγραφα (μὲ τὴν προσθήκη μάλιστα, στοὺς δύο, τοῦ ὀνόματός του ὡς συγγραφέα). Τὸ ἔργο τοῦ προκάλεσε τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἀποφάσισε νὰ τὸ ἐκδώσει. Φεύγοντας λοιπόν, κατὰ τὸ 1827-28, ὅπως εἴδαμε[135], ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος γιὰ τὴν Ἑλλάδα, πῆρε μαζί του καὶ τὰ τρία αὐτὰ χειρόγραφα (ἢ τοὐλάχιστον τὸ πρῶτο, τὸ αὐτόγραφο), ὅπως ἐπῆρε πιθανότατα καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 693 μὲ τὸ ἔργο τοῦ Ἀδριανοῦ, γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ γίνει λόγος παρακάτω[136], μὲ τὸ σκοπὸ νὰ τὰ ἀντιγράψει καὶ νὰ τὰ ἐπιστρέψει ἀργότερα, ὅπως καὶ ἔκαμε. Ἐκεῖ βρῆκε τὴν εὐκαιρία ν' ἀντιγράψει, στὴν Ὕδρα, τὸ 1830 (ἴσως λίγο πρὶν ἀναλάβει τὰ καθήκοντα τοῦ σχολάρχη τῆς νεοΐδρυτης Ἱερατικῆς Σχολῆς τοῦ Πόρου[137], ὁπότε διέμενε, φαίνεται, στὴ γειτονικὴ Ὕδρα)[138], τὸν αὐτόγραφο τοῦ Μπενιζέλου κώδικα 617 στὸν κώδικα

135. Βλ. παραπάνω, σ. 30.
136. Βλ. παρακάτω, σ. 53-55.
137. Βλ. παραπάνω, σ. 30.
138. Τὸ Ἐκκλησιαστικὸ Σχολεῖο Πόρου ἱδρύθηκε μὲ διάταγμα τῆς 6 Μαρτίου 1830 (*Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος* Ε', 1830, σ. 387-388), ἀλλὰ ἡ ἔναρξη τῶν μαθημάτων ἔγινε μόλις στὶς 30 Ὀκτωβρίου (*ὅ.π.*, σ. 420-421). Ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ ἀναφορὲς τῆς 18 Νοεμβρίου 1830 τοῦ διοικητῆ τοῦ Πόρου Γ. Γλαράκη καὶ ἀπὸ γράμματα τῆς 18 Ὀκτωβρίου τῶν δυὸ διδασκάλων (Βεν. Ρούσου καὶ Προκ. Δενδρινοῦ), αὐτοὶ ἔφτασαν στὴ Σχολὴ τὰ τέλη τοῦ Σεπτεμβρίου, ἀλλὰ τὰ οἰκήματά των δὲν εἶχαν ἀκόμη ἐπισκευαστεῖ. (ΑΠ. Β. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ, *Κείμενα - Πηγαὶ τῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*. Σειρὰ Τρίτη. Περὶ Παιδείας. Μέρος δεύτερον, Ἀθῆναι 1968, σ. 1494-1498, ἀριθ. 699). Ὡς τὰ τέλη τοῦ Σεπτεμβρίου 1830 λοιπὸν ὁ Δενδρινὸς θὰ κατοικοῦσε ὄχι στὸν Πόρο, ἀλλὰ στὴν Ὕδρα καὶ ἐκεῖ ἀντέγραψε τὸ χειρόγραφο.

618[139], ὅπως μαρτυρεῖ τὸ κωδικογραφικό του σημείωμα στὸ τέλος τοῦ δεύτερου αὐτοῦ κώδικα. Βρίσκοντας ἴσως τὸ ἔργο κατάλληλο καὶ γιὰ τὶς διδακτικὲς ἀνάγκες τῆς Σχολῆς αὐτῆς, ἀποφάσισε (ὅπως ἔκαμε καὶ γιὰ τὸ ἄλλο βιβλίο *«Ὁδηγὸς ἤτοι εἰσαγωγὴ εἰς τὰς θείας Γραφάς»*, Αἴγινα 1831) νὰ τὸ ἐκδώσει ἀμέσως.

Τὸν ἴδιο αὐτὸ χρόνο λοιπὸν (1830) ἐδημοσίευσε *«διὰ τοῦ Τύπου»*, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ ἴδιος στὸν πρόλογο βιβλίου του τοῦ 1835[140], προκήρυξη «ὅτι *ἐπεχειρίσθην μίαν σχολιαστικὴν πληρεστάτην Θεολογικὴν Κατήχησιν περὶ τῶν Ἱερῶν δογμάτων καὶ Μυστηρίων τῆς Ὀρθοδόξου ἡμῶν Ἐκκλησίας»*, διατύπωση ποὺ προδίδει ἀπὸ τότε τὴν πρόθεσή του νὰ τὴν οἰκειοποιηθεῖ, ἀφοῦ τὴν παρουσιάζει ὡς συγγραφὴ δική του, παρασιωπώντας τὸ γνήσιο συγγραφέα της. Ἴσως μάλιστα νὰ χρονολογοῦνται ἀπὸ τότε καὶ οἱ μεταβολὲς ποὺ ἔκαμε στὸ κείμενο τοῦ Μπενιζέλου[141] καὶ οἱ πενιχρὲς ὑποσημειώσεις του[142]. Εἶναι ἄγνωστο ὅμως γιὰ ποιοὺς λόγους ὁ Δενδρινὸς δὲν πραγματοποίησε ἀμέσως τότε τὴν ἔκδοση. Ἴσως νὰ προτίμησε νὰ προτάξει τὴν ἔκδοση τοῦ *«Ὁδηγοῦ»* ἢ καὶ νὰ ἀναχαιτίστηκε ἀπὸ τὴν παρακμὴ καὶ τὴ γρήγορη διάλυση τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Σχολείου τοῦ Καποδίστρια. Ἴσως νὰ τὸν ἐμπόδισε ἀκόμη καὶ ἡ ἀπέλασή του ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Ἔτσι χρειάστηκε νὰ περάσει μιὰ δεκαετία, γιὰ νὰ δεῖ τὸ ἔργο τὸ φῶς.

5. Ἡ ψευδώνυμη ἔκδοση τοῦ Προκοπίου Δενδρινοῦ (1841, Ἀθήνα)

Τὸ 1841 τυπώθηκε ἐπὶ τέλους στὴν Ἀθήνα τὸ πολύπλαγκτο καὶ παραδιορθωμένο ἔργο τοῦ Ἰωάννου Μπενιζέλου μὲ τὴν ἀκόλουθη ἐπιγραφή: *Διδασκαλία Χριστιανικὴ ἤτοι Ἱερὰ Κατήχησις τῶν ὀρθῶν δογμάτων καὶ μυστηρίων τῆς Ἁγίας καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, συλλεγεῖσα παρὰ διαφόρων πατέρων πρὸς χρῆσιν τῶν παίδων καὶ τοῦ ἱεροῦ κλήρου καὶ παντὸς ὀρθοδόξου, ἥτις τανῦν πρῶτον Ἐκδίδεται παρὰ τοῦ Πανοσιωτάτου Ἀρχιμανδρίτου Κ. ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ ΔΕΝΔΡΙΝΟΥ, τοῦ ἐκ τοῦ Ἱεροῦ*

139. Βλ. παραπάνω, σ. 41-44.
140. *Ἀνασκευή, σχεδὸν κατὰ γράμμα, τοῦ κατὰ τῆς καταγωγῆς τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος ἀναφανέντος βιβλιαρίου... Σχεδιασθεῖσα ὑπὸ τοῦ... ἐν ἱερομονάχοις κυρίου Προκοπίου τοῦ ἐκ τοῦ Ῥωσσικοῦ κοινοβίου...*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1835, σ. α'. Δὲ μπορέσαμε νὰ βροῦμε τὴν «διὰ τοῦ Τύπου» προκήρυξη αὐτὴ τοῦ Δενδρινοῦ (αὐτοτελῆ ἢ σὲ περιοδικό;).
141. Βλ. παραπάνω, σ. 44.
142. Βλ. παρακάτω, σ. 53.

Κοινοβίου τοῦ Ρωσσικοῦ. Ἀδείᾳ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, Ἀθῆναι, ἐκ τῆς τυπογραφίας Γ. Χαρτοφύλακος, 1841[143].

Τὸ βιβλίο, σὲ σχῆμα 8ο, ἀποτελεῖται ἀπὸ σελίδες ἀριθμημένες α'-δ' καὶ 1-128 (ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ σ. 126 εἶναι λευκὴ καὶ στὶς σ. 127-128 περιλαμβάνεται ὁ *Πίναξ τῶν κεφαλαίων*).

Ἐπιβάλλεται πρὶν ἀπ' ὅλα νὰ διατυπωθοῦν ἐδῶ δυὸ βασικὲς παρατηρήσεις.

Ἡ πρώτη εἶναι ὅτι δὲν ἀναφέρεται στὴν παραπάνω ἐπιγραφὴ (ἀλλὰ οὔτε στὸν πρόλογο οὔτε σὲ ἄλλο μέρος τοῦ βιβλίου) τὸ ὄνομα τοῦ ἀληθινοῦ συγγραφέα τοῦ ἔργου Ἰωάννου Μπενιζέλου. Ἀντίθετα ἀναγράφεται ὅτι τὸ ἔργο ἐκδίδεται ἀπὸ τὸν Προκόπιο Δενδρινό, ὡς συγγραφέα βέβαια, ἀφοῦ δὲν δηλώνεται πουθενὰ κανένα ἄλλο ὄνομα συγγραφέα οὔτε ὅτι τὸ ἔργο εἶναι ἀνώνυμο καὶ ἀφοῦ ὁ Δενδρινός, μιλώντας συχνὰ σὲ πρῶτο πρόσωπο καὶ παραλείποντας, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν κατακλεῖδα τοῦ προλόγου τοῦ Μπενιζέλου[144], σ. 4 (*Ἔρρωσθε οἱ ἀναγινώσκοντες καὶ εὔχεσθε, παρακαλῶ, εἰς τὸν πανάγαθον Θεὸν ὅπως εὕρω κἀγὼ ὁ φιλοπονήσας ἔλεος εἰς τὰς πολλάς μου ἁμαρτίας ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως*), νὰ σημειώσει τὸ ὄνομα τοῦ πραγματικοῦ συγγραφέα, ἀφήνει βέβαια νὰ ὑπονοηθεῖ ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ συγγραφέας.

Ἡ δεύτερη παρατήρηση εἶναι ὅτι, ἀντὶ γιὰ τὴν ἀπέριττη ἐπιγραφὴ τοῦ ἔργου στὸ πρωτότυπο χειρόγραφο 617 (*Διδασκαλία Χριστιανικὴ κατ' ἐρωταπόκρισιν περὶ τῶν ἀναγκαίων δογμάτων τῆς πίστεως καὶ τῶν κατὰ τὴν πίστιν ἔργων, συντόμως θ' ἅμα καὶ ἐντελῶς πραγματευομένη*), προτιμήθηκε ἡ παραπάνω σχεδὸν ἐντελῶς παραλλαγμένη καὶ πολὺ ἐκτενέστερη ἐπιγραφή.

Φαίνεται ὅτι, γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὴν ἄδεια τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ποὺ τὴν προβάλλει στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ βιβλίου[145], νὰ ἐξασφαλίσει τὴ δαπάνη τῆς ἐκτυπώσης καὶ νὰ ἐπιμεληθεῖ τὴν ἔκδοση, ὁ Προκόπιος Δενδρινὸς ἦλθε στὴν Ἀθήνα, τὸ 1841 ἢ λίγο πρωτύτερα. Καὶ δὲν ἀστόχησε στοὺς σκοπούς του, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τέσσερα διαφωτιστικότατα ἔγγραφα, ποὺ ἐπεσήμανα στὰ Γενικὰ

143. Δ. Σ. Γκινη καὶ Β. Γ. Μεξα, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863*, τόμ. 2, ἀριθ. 3451 (σ. 30). Ἀντίτυπα τοῦ βιβλίου στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη (*Θεολ.* 3603) καὶ στὴ Γεννάδειο (*Theol.* 971).

144. Τόσο στὸ χειρόγραφο 617, ποὺ τὸ χρησιμοποίησε ὁ Δενδρινός, ὅσο καὶ στὸ 616, ποὺ ἀσφαλῶς τὸ εἶδε κι' αὐτό, ἦταν γραμμένο (ὡς προσθήκη) τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωάννου Μπενιζέλου ὡς συγγραφέα (βλ. παραπάνω, σ. 35 καὶ 39). Ἑπομένως ὁ Δενδρινὸς τὸ εἶδε καὶ τὸ ἤξερε, ἀλλὰ τὸ ἀγνόησε καὶ τὸ ἀποσιώπησε σκόπιμα. Δὲν ἀποκλείεται μάλιστα καὶ νὰ ἦταν αὐτὸς ποὺ τὸ διέγραψε παντοῦ μὲ ὁριζόντιες γραμμές.

145. Ἡ Σύνοδος ἤλεγχε φυσικὰ μόνο τὴν ὀρθοδοξία, ὄχι τὴν πατρότητα τῶν ὑποβαλλόμενων ἔργων. Τὸ πιθανότερο πάντως εἶναι νὰ τῆς παρουσίασε ὁ Δενδρινὸς τὸ πόνημα ὡς ἔργο δικό του καὶ ὄχι ὡς ἀλλότριο.

Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους[146]: δύο προτάσεις τῆς ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημ. Ἐκπαιδεύσεως Γραμματείας καὶ δύο ἀντίστοιχες ἐγκριτικὲς ἀποφάσεις τοῦ βασιλιᾶ Ὄθωνα. Στὴν πρώτη πρόταση (ἀριθ. 9980, τῆς 15 Σεπτεμβρίου 1841) ἀναφέρεται ὅτι *«ὁ ἀρχιμανδρίτης κύριος Προκόπιος Δενδρινός, προθέμενος νὰ ἐκδώσῃ Ἱερὰν Κατήχησιν καὶ μὴν ἔχων τ' ἀναγκαῖα διὰ τὴν τύπωσιν ἔξοδα καὶ διὰ τὴν ἀγορὰν τοῦ χαρτίου, μ' ἐπέδωκεν ἀναφορὰν ἐξαιτούμενος νὰ τῷ χορηγηθῇ δάνειον δισχιλίων δραχμῶν, ἀποδοτέων ἐντόκως μετὰ τὴν τύπωσιν τοῦ βιβλίου ἢ εἰς ἀντίτυπα τοῦ αὐτοῦ βιβλίου ἐπὶ τῇ τιμῇ τῶν 2 δρ. διὰ πᾶν ἀντίτυπον ἢ εἰς χρήματα...»*. Ἡ Γραμματεία πρότεινε τὴν ἀποδοχὴ τῆς αἴτησης τοῦ Δενδρινοῦ, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι *«Βιβλίων Ἱερᾶς Κατηχήσεως συντεταγμένης εἰς τὸ Ἁπλοελληνικὸν καὶ χρησίμου εἰς τὸν λαὸν στερούμεθα τῳόντι»*, ἐπειδὴ ἡ Κατήχηση τοῦ Πλάτωνος Μόσχας, ἡ μεταφρασμένη ἀπὸ τὸν Κοραῆ καὶ ἀνατυπωμένη, πρὶν ἀπὸ τέσσερα χρόνια (1837) ἀπὸ τὸν Α. Κορομηλᾶ, *«εἶναι ὑψηλὴ ὡς πρὸς τὴν διανοητικὴν κατάληψιν τῶν ἀρχαρίων μαθητῶν καὶ τοῦ λαοῦ ἐν γένει»*, ἐνῷ ἡ Κατήχηση τοῦ Δενδρινοῦ, *«γεγραμμένη εἰς ὕφος ἁπλοῦν καὶ καταληπτόν, μὲ φαίνεται καταλληλοτέρα»*. Ἡ πρόταση ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὸν Ὄθωνα μὲ ἀπόφασή του (ἀριθ. 9980) τῆς 2/14 Ὀκτωβρίου 1841. Στὴ δεύτερη πρότασή της (ἀριθ. 13145, τῆς 3 Ἰουνίου 1842) ἡ Γραμματεία ἀναφέρει ὅτι ὁ Δενδρινός, *«βιαζόμενος ἀπὸ τὸν Ταμίαν Ἀττικῆς νὰ ἀποδώσῃ τὰς λόγῳ δανείου δοθείσας εἰς αὐτὸν 2.000 δραχμάς»*, παρακάλεσε μὲ δεύτερη ἀναφορὰ νὰ δεχτεῖ ἡ Κυβέρνηση *«ἀντὶ χρημάτων, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχει νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς αὐτήν, ἀριθμόν τινα ἀντιτύπων»*. Ὁ Ὄθων, μὲ ἀπόφασή του (ἀριθ. 1355), τῆς 5/17 Ἰουνίου 1842, ἐνέκρινε *«νὰ πληρωθεῖ τὸ ἐκ 2.000 δρ. πρὸς τὸ Δημόσιον Ταμεῖον χρέος τοῦ Ἀρχιμανδρίτου Κυρίου Προκοπίου Δενδρινοῦ μὲ τὰ 1000 (χίλια) ἀντίτυπα τῆς Κατηχήσεώς του, τὰ ὁποῖα ἔδωκεν εἰς ὑποθήκην»* καὶ ἀκόμη νὰ δεχτεῖ ἡ Γραμματεία *«καὶ τὰ 200 (διακόσια) ἕτερα τὰ ὁποῖα προσφέρει* [γράφε: προτείνει γιὰ ἀγορὰ ἀπὸ τὸ Κράτος] *ὁ εἰρημένος, ἀποτεθειμένα δὲ ἀμφότερα εἰς τὴν Δημόσιον Βιβλιοθήκην θέλουσι διανεμηθεῖ μὲ τὸν καιρὸν εἰς τὰ Σχολεῖα τοῦ κράτους εἰς ἐνδεεῖς μαθητάς»*.

Ἔτσι ὁ Δενδρινός, ἔχοντας τὴν εὔνοια τῶν ἁρμόδιων ἀρχῶν καὶ ἐμφανιζόμενος αὐτὸς καὶ μόνο ὡς συγγραφέας τοῦ ἔργου, ἐπέτυχε νὰ τὸ τυπώσει μὲ κρατικὸ δάνειο, ποὺ τὸ ἐξόφλησε μὲ τὰ μισὰ ἀντίτυπα καὶ νὰ πουλήσει ἄλλα 200 στὸ Κράτος. Κι' αὐτὸ παρὰ τὸ ὅτι, εὐθὺς μετὰ τὴν πρώτη πρόταση τῆς Γραμματείας καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν πρώτη ἀπόφαση τοῦ Ὄθωνα, στὴν ἐφημερίδα «Ἀθηνᾶ» (φ. 852 τῆς 24 Σεπτεμβρίου 1841, σ. 3) δημοσιεύτηκε ἕνα ἀνώνυμο

146. Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, Ὀθωνικὸ Ἀρχεῖο.

δριμύτατο ἄρθρο[147] ἐναντίον του, ποὺ ἐπεχείρησε, χωρὶς ὅμως ἀποτέλεσμα, ν' ἀποτρέψει τὸ κρατικὸ δάνειο. Κρίνουμε σκόπιμο ν' ἀναδημοσιεύσουμε ἐδῶ τὸ ἄρθρο αὐτό, γιατί, ὅσο κι' ἂν περιέχει ἴσως ὑπερβολές, μᾶς δίνει μιὰν εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ χαρακτῆρα του καὶ ἐπικυρώνει ὅσα γράψαμε παραπάνω γι' αὐτόν. Ἀξίζει νὰ προσέξουμε ἰδιαίτερα τὴ φράση ὅτι *«τὰ ὁποῖα φέρει* (ὁ Δενδρινὸς) *συγγράμματα εἶναι, ὡς λέγεται, πονήματα ἄλλου Ἀθωνίτου μοναχοῦ, Βενεδίκτου ὀνομαζομένου»*, στὴν ὁποία δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχε γραφεῖ τὸ ὄνομα *Βενεδίκτου* ἀντὶ γιὰ τὸ σωστὸ *Βενιζέλου*, ποὺ ἀρχίζει μὲ τὰ ἴδια τρία γράμματα (*Βεν*...). Τὸ κείμενο τοῦ ἄρθρου εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

«Εὑρίσκεται εἰς Ἀθήνας ἀπό τινος καιροῦ ἱερομόναχός τις Ἀθωνίτης *Προκόπιος Δενδρινὸς* ὀνομαζόμενος. Ὁ ἄνθρωπος οὗτος ἦτο καὶ ἄλλοτε εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ ἀπεπέμφθη ἐκ Ναυπλίας τὸν Ἰούλιον τοῦ 1833 ἔτους ὡς σκανδαλοποιὸς καὶ ταραχοποιός. Περὶ αὐτοῦ ὁμιλεῖ καὶ ὁ Κύριος Μάουρερ εἰς τὸ περὶ Ἑλλάδος σύγγραμμά του, καὶ ὁ Κύριος Φαρμακίδης εἰς τὴν Ἀπολογίαν του, Σελ. 35. Ἀποπεμφθεὶς δὲ ἐκ τῆς Ἑλλάδος, μετέβη τότε εἰς Κωνσταντινούπολιν· ἀλλ' ἀπεπέμφθη καὶ ἐκεῖθεν διὰ τὴν ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν κοινὴν ἡσυχίαν καὶ εὐταξίαν διαγωγήν του. Πολλάκις ἐξωρίσθη· πολλάκις ἐφυλακίσθη· ἀλλὰ φύσις πονηρὰ δυσκόλως μεταβάλλεται. Φυγὼν δὲ κρυφίως, ὡς λέγεται, ἐκ τοῦ Ἄθωνος, ἦλθε πάλιν εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ διατρίβων εἰς Ἀθήνας διαδίδει ὅτι ἔχει ἕτοιμα εἰς ἔκδοσιν θεολογικὰ συγγράμματα· ἀλλ' αὐτὸς εἶναι ἀμαθὴς καὶ ἀπαίδευτος, καὶ ὅλως βάναυσος, καὶ τὰ ὁποῖα φέρει συγγράμματα εἶναι, ὡς λέγεται, πονήματα ἄλλου Ἀθωνίτου μοναχοῦ, Βενεδίκτου ὀνομαζομένου.

Ἀλλὰ καὶ τοιοῦτος ὢν ὁ ὁσιώτατος ἐν ἱερομονάχοις, ἐτόλμησεν, ὡς μανθάνομεν, νὰ ἀναφερθῇ πρὸς τὴν Κυβέρνησιν καὶ νὰ ζητήσῃ παρ' αὐτῆς χρήματα δάνεια εἰς ἔκδοσιν μιᾶς *Κατηχήσεως τῆς ἐποχῆς*! νὰ ζητήσῃ πρόσετι καὶ τὴν συνδρομὴν αὐτῆς πρὸς τοῦτο· ἀλλὰ δὲν ἀμφιβάλλομεν ὅτι ὁ ἁρμόδιος Γραμματεὺς δὲν θέλει δώσει ἀκρόασιν εἰς αἴτησιν τοιούτου ἀνθρώπου, καὶ τόσον ὀλιγώτερον, καθ' ὅσον Κατηχήσεις ἔχομεν ἱκανάς, καὶ ἄλλης χρείαν δὲν ἔχομεν.

Ὁ μοναχὸς οὗτος ἔχει ἐν Ἀθήναις πολλὰς σχέσεις πρὸς τοὺς Φιλορθοδόξους καὶ πρὸς τοὺς ἁπλῶς ὀρθοδόξους ἐκθέτει τοὺς σκοποὺς καὶ τὰ σχέδια τῆς ἑταιρείας ἐκείνων καὶ λέγει ὅτι ἡ ἑταιρεία ὑπάρχει καὶ τὴν σήμερον καὶ ἔχει ρίζας βαθείας καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ εἰς τὴν Τουρκίαν· διότι εἶναι συστημένη παρὰ ἰσχυρωτάτων. Λέγει ὅτι ὅσοι χειροτονοῦνται ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπίσκοποι, μυοῦνται πρῶτον εἰς τὰ μυστήρια τῆς Φιλορθοδοξίας, καὶ ἔπειτα χειροτονοῦνται, ὁποιοιδήποτε καὶ ἂν ἦναι κατὰ τὸν βίον καὶ τὴν πολιτείαν κτλ.

147. Τὸ φίλο κ. Παναγ. Χριστόπουλο, ποὺ βρῆκε καὶ μοῦ ἀνακοίνωσε πρόσφατα τὸ ἄρθρο αὐτό, τὸν εὐχαριστῶ θερμότατα.

Προσκαλοῦμεν τὴν προσοχὴν καὶ τῆς Κυβερνήσεως καὶ τῆς ἱερᾶς Συνόδου εἰς τὸν μοναχὸν αὐτόν».

Ἂς ἐξετάσουμε τώρα τὴν ἔκδοση αὐτὴ τοῦ 1841 ἀπὸ τὸν Προκόπιο Δενδρινό.

Ἡ ἀντιβολὴ τοῦ κειμένου της μὲ τὰ τέσσερα χειρόγραφα τοῦ ἔργου (616-619) μᾶς ὁδηγεῖ στὴ διαπίστωση ὅτι ἡ ἔντυπη ἔκδοση ἀκολουθεῖ τὸ πιὸ πρόσφατο χειρόγραφο 618, δηλαδὴ αὐτὸ ποὺ ἀντέγραψε τὸ 1830 ἀπὸ τὸ πρωτότυπο (617) μὲ τὸ χέρι του ὁ ἴδιος ὁ Δενδρινός. Κι' αὐτὸ γιατὶ πολλὲς ἀλλαγὲς ἢ προσθαφαιρέσεις (ὄχι ὅλες ὅμως) ποὺ αὐτὸς ἔκαμε στὸ ἀντίγραφό του αὐτὸ περιλαμβάνονται καὶ στὴν ἔκδοση, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα τρία προγενέστερα χειρόγραφα δὲν τὶς ἔχουν.

Θὰ περιοριστοῦμε νὰ σημειώσουμε ἐδῶ μερικὰ μόνο, ἀλλὰ πειστικὰ παραδείγματα.

α) *(ἡ πλάνη, ὁποῦ) μοιραίνουν δηλ. (τὰ παιδία)* (617=619, 616)· στὸ 618 (φ. 44ᵛ) γράφτηκε ἔτσι, ἔπειτα διορθώθηκε σὲ *(ἡ πλάνη τὴν ὁποίαν) μεταχειρίζονται διὰ (τὰ παιδία)* καὶ τυπώθηκε μὲ τὴ δεύτερη αὐτὴ μορφὴ στὴν ἔκδ. 1841 (σ. 70-71).

β) *(κατακαίονται αἰωνίως) ἀκόμη καὶ ὅσοι ἐμποδαίνουν ἀνθρώπους... καὶ ὅσοι ρίπτουν κάρβουνα διὰ τὸ βάσκαμα* (617=619, 616)· στὸ 618 (φ. 45ʳ) γράφτηκε ἔτσι, ἔπειτα διεγράφη καὶ τελικὰ δὲν πέρασε στὴν ἔκδοση (βλ. σ. 71).

γ) *(τὸ φοβερὸν ὄνομα τοῦ Θεοῦ) διὰ παραμικρὰ καὶ μάταια πράγματα (ἐννοεῖ...)* (617 = 619, 616)· στὸ 618 (φ. 46ᵛ) γράφτηκε ἔτσι, ἔπειτα διεγράφη καὶ στὸ τέλος δὲν πέρασε στὴν ἔκδοση (βλ. σ. 76).

δ) *(δὲν εὑρίσκομεν) κανένα διάφορον, διατὶ εἶναι τὸ κέρδος ἐκεῖνο ἱεροσυλία, δηλ. ὡσὰν νὰ κλέψῃς ἀπὸ καμίαν ἐκκλησίαν κανὲν κανδήλι ἢ ἄλλο τι, καὶ* ... (617=619, 616)· στὸ 618 (φ. 48ᵛ) ἄλλαξε: *(δὲν εὑρίσκομεν) καμμίαν ὠφέλειαν, διότι ἡ ὠφέλεια ἐκείνη εἶναι ἱεροσυλία*, γράφτηκε ἡ φράση *δηλ. ὡσὰν νὰ κλέψῃς* ... *ἢ ἄλλο τι καί*, ἔπειτα διεγράφη καὶ τέλος στὴν ἔκδοση (σ. 80) πέρασε ἡ ἀλλαγὴ *καμμίαν ὠφέλειαν, διότι ἡ ὠφέλεια ἐκείνη εἶναι* καὶ δὲν πέρασε ἡ διαγραφεῖσα φράση, *δηλ. ὡσὰν* ... *ἢ ἄλλο τι*.

ε) *ὡς τόσον ἐδῶ* (617=619, 616)· στὸ 618 (φ. 50ʳ) ἄλλαξε σὲ *ἐν τοσούτῳ εἰς ταύτην τὴν ἐντολὴν* καὶ ἔτσι πέρασε καὶ στὴν ἔκδοση (σ. 83).

στ) *ἡ ἐντολὴ αὐτὴ ἐμποδίζει τὰ ἄσεμνα τραγώδια, τοὺς ἀσέμνους χοροὺς καὶ τὰ ἀσελγῆ παιγνίδια*· ἡ φράση αὐτὴ δὲν ὑπάρχει στὰ χ/φα 617, 619, 616, ἀλλὰ προστέθηκε στὸ 618 (φ. 51ʳ) ἀπὸ τὸ Δενδρινὸ καὶ ἡ ἴδια πέρασε καὶ στὴν ἔκδοση (σ. 85).

Ἀλλὰ καὶ ἀρκετὲς ἀντικαταστάσεις δημωδέστερων ἢ ἰδιωματικῶν λέξεων καὶ τύπων τῶν παλαιότερων χειρογράφων μὲ ἀρχαϊκότερους, ποὺ ὁ Δενδρινὸς εἶχε κάμει στὸ χειρόγραφο 618, τὶς διατήρησε καὶ στὴν ἔκδοση συχνά, ὅπως π.χ. (γιὰ νὰ περιοριστοῦμε σὲ παραδείγματα ἀπὸ μόνο τὸν Πρόλογο) *ἀμάθειαν*

(τὰ χ/φα 617, 619 καὶ 616 *ἀνηξευρίαν*), *μακάριος ὅστις* (τὰ ἴδια χ/φα *καλότυχος ὁπού*), ὃν *εὐχάριστον* (τὰ χ/φα *ὄντας εὐχαριστημένον*), *ἀναγινώσκετε* (τὰ χ/φα *διαβάζετε*), *φαγητὸν* (τὰ χ/φα *φαγί*), *ἐπειδὴ* (τὰ χ/φα *ὡσὰν ὁποῦ*), *ὅστις* ἢ *ὁ ὁποῖος* (τὰ χ/φα *ὁποῦ*), *των* (τὰ χ/φα *τους*) κ.ἄ.[148].

Εἶναι λοιπὸν βέβαιο ὅτι ὁ Δενδρινός, στὴν ἔκδοσή του, χρησιμοποίησε, σὲ μεγάλη κλίμακα, τὸ χειρόγραφο 618 ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε γράψει τὸ 1830 καὶ υἱοθέτησε τὶς περισσότερες ἀλλαγὲς ποὺ ὁ ἴδιος ἐπίσης εἶχε κάμει στὸ κείμενο τοῦ Μπενιζέλου. Ἴσως βέβαια νὰ χρησιμοποίησε πρόσθετα καὶ ἄλλο μεταγενέστερο χειρόγραφό του (τὸ τελικό, αὐτὸ ποὺ παράδωσε στὸ τυπογραφεῖο, γιὰ νὰ στοιχειοθετηθεῖ), γιατὶ ἔχει κάμει καὶ ἄλλες πολλὲς ἐπὶ πλέον ἀλλαγές, ποὺ δὲν τὶς ἔχει κανένα χειρόγραφο (οὔτε δηλ. τὸ δικό του, τὸ 618), ἀλλὰ εἶναι μοναδικὲς στὸ ἔντυπο. Περιορίζομαι νὰ σημειώσω πάλι μονάχα ἀπὸ τὸν Πρόλογο τὶς ἀκόλουθες: *καθὼς* (*ὡσὰν* τὰ χ/φα ὅλα), *τὴν ὁποίαν* (*ὁποῦ* 617, 619, 616, *ἥντινα* 618), *τοὺς ἐνορίτας* (*τὰς ἐνορίας* τὰ χ/φα ὅλα), *γενῆ* (*γένει* τὰ χ/φα), *πολλοὺς* (*ἀπείρους* τὰ χ/φα). Ἀπὸ τὸν Πρόλογο ἐπίσης ἡ ἔντυπη ἔκδοση παρέλειψε (ἐνῷ ὑπάρχουν σὲ ὅλα τὰ χειρόγραφα) δυὸ ἐκτενεῖς περικοπές: τὴν πρώτη, ἔξι γραμμῶν τοῦ χ/φου 617, τὸ τέλος τοῦ φ. 2^{v} (*καὶ μάλιστα... δυσκολώτερα πράγματα* = σ. β′ τοῦ ἐντύπου, πρὶν ἀπὸ τὴν παράγραφο *Τὴν τοιαύτην οὖν*)· καὶ τὴ δεύτερη, δέκα γραμμῶν τοῦ χ/φου 617, ἀπὸ τὴ μέση τοῦ φ. 4^{r} (*διορίζοντες... νὰ τὴν διαβάζετε* = σ. δ′ τοῦ ἐντύπου, πρὶν ἀπὸ τὴν παράγραφο *Ἔρρωσθε οἱ ἀναγινώσκοντες*).

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ Δενδρινὸς ἔκαμε στὸ ἔντυπο καὶ νέες δικές του προσθῆκες ὁλόκληρων παραγράφων ἢ φράσεων, ποὺ δὲν ἀπαντοῦν σὲ κανένα χειρόγραφο (οὔτε στὸ δικό του, τὸ 618). Σημειώνουμε τὶς κυριότερες κατὰ σειρά.

— σ. (ἐντύπου) 11.29 - 13.17: *Καὶ ὁ μὲν πατὴρ εἶναι αἴτιος... αἱ δὲ τρεῖς ὑποστάσεις ὁμοούσιαι* (βλ. 617 φ. 9^{v}).
— σ. 24.3 - 25: *Ἐρ. Διατὶ εἰς κανὲν μέρος... εἰς τὸ τῆς πίστεως σύμβολον* (βλ. 617, φ. 15^{v}).
— σ. 73.15 - 74.3: *Ἐρ. Ποῖος ἁμαρτάνει εἰς αὐτὴν τὴν ἐντολήν;* [τὴν Β′] ... *ἥττηται τούτῳ καὶ δεδούλωται* (βλ. 617, φ. 38^{v}).
— σ. 78.17-30: *Ἐρ. Ποῖος παραβαίνει τὴν ἐντολὴν ταύτην;* (τὴν Γ′)... *ὁ ποιῶν ταῦτα. Δευτερ. Κεφ. κβ′ 5* (βλ. 617, φ. 39^{v}).
— σ. 81. 26-82.3: *Ἐρ. Εἰπέ μοι ἐν περιλήψει, ποῖος παραβαίνει τὴν ἐντολὴν ταύτην;* (τὴν Δ′) ... *καὶ ἄλλα τοιαῦτα* (βλ. 617, φ. 41^{r}).

148. Ἀπὸ τὶς πολλὲς ἄλλες ἀλλαγὲς τοῦ Δενδρινοῦ στὴν ἔντυπη ἔκδοση ἂς σημειωθοῦν μονάχα οἱ ἀκόλουθες (ποὺ βρίσκονται καὶ στὸ χ/φο 618): *οὕτω* (ἀντὶ *ἔτζι*), *ὡς καὶ καθὼς* (ἀντὶ *ὡσάν*), *ἐν τοσούτῳ* (ἀντὶ *ὡστόσον*), *μολονότι* (ἀντὶ *ἀγκαλά*), *εἷς* (ἀντὶ *ἕνας*), *δύνασαι* (ἀντὶ *ἠμπορεῖς*), *δεικνύεται* (ἀντὶ *δείχνεται*), *σμιγμένοι* (ἀντὶ *ἡνωμένοι*) κλπ.

— σ. 82.10-17: *Παραβαίνουσι δὲ τὴν ἐντολὴν ταύτην* (τὴν Ε′)... *καὶ πρωτομαϊστοράς των* (βλ. 617, φ. 41^{r}).
— σ. 115.9-120.7: *Ἐρ. Ἀλλὰ διατί καὶ τὰ ἐν ἀμιάντῳ κοίτῃ γενόμενα βαπτίζονται; ... καὶ ὡς εὔκολον νὰ τὰς διαλύσῃ ἕκαστος* (βλ. 617, φ. 59^{v}).

Οἱ ἄλλες μικρότερες προσθῆκες καὶ ἀλλαγὲς τοῦ Δενδρινοῦ εἶναι πολυαριθμότερες, ἀλλὰ δὲν ἐκρίναμε σκόπιμο νὰ τὶς καταγράψουμε ἐδῶ. Παρατηροῦμε μόνο ὅτι ὅλες εἶναι αὐθαίρετες ἐπεμβάσεις στὸ παλαιότερο αὐθεντικὸ κείμενο τοῦ συγγραφέα.

Ὁ Δενδρινὸς πρόσθεσε, τέλος, στὸ βιβλίο δεκαπέντε ὑποσημειώσεις, στὶς σελ. 4 (σημ. α-β), 5 (σημ. α), 5-6 (σημ. β), 6-7 (σημ. α), 28 (σημ. α), 29 (σημ. α), 31-32 (σημ. α), 33-34 (σημ. α), 38-41 (σημ. α), 50 (σημ. α), 54-55 (σημ. α), 56-57 (σημ. α), 73-77 (σημ. α) καὶ 115 (σημ. α). Οἱ ὑποσημειώσεις αὐτὲς εἶναι πληροφοριακοῦ χαρακτήρα γιὰ παλιὰ ἐκκλησιαστικὰ πρόσωπα (Ἄρειο, Μακεδόνιο, Νεστόριο κλπ.) ἢ πράγματα, ποὺ δὲν ἔχουν πάντα ἄμεση ἢ οὐσιώδη σχέση μὲ τὸ θέμα. Δύο ἢ τρεῖς περιέχουν καὶ μνεῖες ἢ κρίσεις βιβλίων τῆς ἐποχῆς του.

Ὅλες οἱ παραπάνω αὐθαίρετες ἐπεμβάσεις ἀλλοίωσαν βέβαια τὸ ἔργο. Ἂν κάποτε προγραμματιστεῖ ἡ ἔκδοσή του, πρέπει φυσικὰ ν' ἀποκατασταθεῖ στὴν ἀρχική του μορφὴ μὲ βάση τὸ αὐτόγραφο τοῦ συγγραφέα.

Φυσικὰ οὔτε μὲ τὶς ἀσήμαντες προσθαφαιρέσεις ἢ ἀλλαγὲς αὐτὲς οὔτε καὶ μὲ τὶς λιγοστὲς καὶ ἀμφίβολης χρησιμότητας ὑποσημειώσεις του ὁ Δενδρινὸς δὲν ἐκάλυψε τὴν ἀντιγραφὴ καὶ τὸ σφετερισμὸ τοῦ ἔργου τοῦ Μπενιζέλου, ποὺ τὸν διαπίστωσε πρῶτος καὶ ὁ συντάκτης τοῦ σχετικοῦ σημειώματος στὸν κώδικα 618[149]. Τὸ σημείωμα αὐτὸ ὅμως εἶχε ἀγνοηθεῖ, ὡς ἀνέκδοτο, καὶ σὲ κανένα δημοσίευμα δὲν εἶχε μέχρι σήμερα ἀμφισβητηθεῖ ἡ συγγραφὴ τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸ Δενδρινὸ οὔτε ἀποδοθεῖ στὸν ἀληθινὸ συγγραφέα του, τὸν Ἰωάννη Μπενιζέλο.

6. Ἡ ἰδιοποίηση καὶ ἄλλου ἀλλότριου ἔργου ἀπὸ τὸν Προκόπιο Δενδρινὸ

Ἡ περίπτωση σφετερισμοῦ ξένων ἔργων ἀπὸ τὸν Προκόπιο Δενδρινὸ καὶ δημοσίευσής των μὲ τὸ δικό του ὄνομα δὲν ἦταν ἡ μοναδική. Εἶναι χρήσιμο ν' ἀναφέρουμε καὶ μιὰν ἄλλη, ποὺ τὴν ἐπεσήμανε ὁ Μανουὴλ Γεδεὼν καὶ νὰ τὴ διαφωτίσουμε καὶ ἐμεῖς περισσότερο.

Στὸ πρῶτο βιογραφικὸ καὶ ἐργογραφικὸ σημείωμα ποὺ τοῦ ἀφιέρωσε ὁ Γεδεών, ἔγραφε:[150] «Ἐξέδωκεν ὁ Προκόπιος ἐν Αἰγίνῃ τῷ 1831 καὶ «*Ὁδηγὸν ἢ εἰσαγωγὴν εἰς τὰς θείας Γραφὰς*» ὡς ἴδιον ἔργον. Ὁ ἀρχιμανδρίτης Βασίλειος Γεωργιάδης, ἀντιβαλὼν πρὸς προηγούμενα κείμενα, ἐπληροφό-

149. Βλ. παραπάνω, σ. 41-43.
150. Μ. Ι. Γεδεων, *Ὁ Ἄθως*, σ. 230-231, σημ. 130.

ρησέ με ὅτι τὸ ἔργον τοῦ Δενδρινοῦ ἔστι μετάφρασις τῶν σωζομένων τεμαχίων τοῦ 'Αδριανοῦ, ἅπερ προεκδεδομένα ἐξέδωκε καὶ δεύτερον ὁ ἀείμνηστος Διονύσιος Κλεόπας ἐν τῇ τοῦ 'Ανθίμου 'Ιεροσολύμων ἑρμηνείᾳ εἰς τὸ Ψαλτήριον, ἐν 'Ιεροσολύμοις 1856» (γράφε: 1855). Καὶ πραγματικά, ἡ διαπίστωση τοῦ λογιότατου ἀρχιμανδρίτη Βασιλείου (τοῦ ἀργότερα οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Βασιλείου Γ', 1925-1929) ἦταν σωστή, ὅπως μᾶς ἔπεισε ἡ ἀντιβολὴ τοῦ κειμένου τοῦ Δενδρινοῦ μὲ τὸ κείμενο τῶν μεταγενέστερων ἐκδόσεων τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Κλεόπα (1855) ποὺ μνημόνευσε ὁ Γεδεών, ἀπὸ τὸν Migne (P. G., τόμ. 98, στ. 1271-1312), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν κριτικό του ἐκδότη, τὸν Γερμανὸ Friedrich Goessling (1887)[151]. Σὲ ποιὸ κείμενο ὅμως στηρίχτηκε ὁ Δενδρινὸς μεταφράζοντας καὶ ἐκδίδοντάς το, πρωτύτερα (1831) ἀπὸ ὅλους τοὺς ἐκδότες αὐτούς; Εἶναι γνωστὸ πὼς τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ 'Αδριανοῦ (μοναχοῦ τοῦ Ε' αἰῶνα) τὸ ἐξέδωκε πρῶτος ὁ David Hoeschel (Augsburg 1602) καὶ τὸ ἀνατύπωσε ὁ John Pearson, στὸν τόμο VIII τοῦ ἔργου του *«Critici Sacri»* (Λονδίνο 1660)[152]. Μᾶς εἶναι ὅμως δύσκολο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ παλιὲς καὶ σπάνιες ἐκδόσεις αὐτὲς ἦταν γνωστὲς καὶ προσιτὲς στὸν ὀλιγομαθῆ Δενδρινό. 'Απὸ ποῦ τὸ πῆρε λοιπόν; 'Ασφαλῶς θὰ εἶχε μιὰν ἀμεσότερη καὶ ὄχι τόσο δυσπρόσιτη πηγή. Καὶ τέτοια πηγὴ πιστεύουμε πὼς ἦταν ἕνα χειρόγραφο τῆς ἴδιας τῆς μονῆς τῆς μετανοίας του, τὸ ὑπ' ἀριθ. 693 τῆς μονῆς τοῦ 'Αγ. Παντελεήμονος (τοῦ ΙΗ' αἰ.). Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ περιέχει πράγματι, στὰ φύλλα 249^{r}-269^{v}, τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ 'Αδριανοῦ (Εἰσαγωγὴ εἰς τὰς θείας Γραφάς)[153] καὶ μάλιστα εἶναι τὸ μοναδικὸ χειρόγραφο ὅλων τῶν βιβλιοθηκῶν τοῦ 'Αγίου Ὄρους ποὺ τὸ περιέχει[154]. 'Ο Προκόπιος τὸ δανείστηκε λοιπὸν κι' αὐτὸ ἀπὸ τὸ μοναστήρι του κατεβαίνοντας στὴν 'Ελλάδα καὶ τὸ ἐξέδωκε πρῶτο, τὸ 1831, μὲ τὸ ὄνομά του καὶ μὲ δικό του πρόλογο, χωρὶς ν' ἀναφέρει πουθενὰ τὸ ὄνομα τοῦ πραγμα-

---

151. ADRIANS *Εἰσαγωγὴ εἰς τὰς θείας γραφὰς aus neu aufgefundenen Handschriften herausgegeben, übersetzt und erläutert von* Dr. FRIEDRICH GOESSLING, Berlin 1887. Γιὰ τὸν 'Αδριανὸ καὶ τὸ ἔργο του βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ S. VAILHÉ στὸ *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, τόμ. 1, Paris 1912, στ. 611, ἀριθ. 10, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία.

152. Βλ. ADRIANS *Εἰσαγωγή*, σ. 1-4.

153. ΣΠΥΡ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Κατάλογος...*, τόμ. Β', ἀριθ. 6200 / Παντελ. 693 (σ. 415-416), φ. 249^{r}-269^{r}. Τὸ χειρόγραφο, κατὰ σημείωση στὸ τέλος του, γράφτηκε στὶς 3 Δεκεμβρίου 1698 στὸ 'Ανατολικὸ τῆς Αἰτωλίας. Κατὰ τὶς πληροφορίες τοῦ κ. Εὐθ. Λίτσα, τὸ χειρόγραφο περιέχει τὸ ἀρχικὸ κείμενο καὶ ὄχι μετάφρασή του. Ἴσως ἡ μόνη συμβολὴ τοῦ Δενδρινοῦ νὰ εἶναι ἡ μετάφραση τοῦ κειμένου στὰ νέα ἑλληνικά.

154. Δὲν ξέρουμε ἂν καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ Ἅγ. Ὄρος, στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, θὰ μποροῦσε νὰ εἶχε βρεῖ ὁ Δενδρινὸς χειρόγραφο τοῦ ἔργου τοῦ 'Αδριανοῦ. Πάντως ὁ κριτικὸς ἐκδότης του FR. GOESSLING, *ὅ.π.* (βλ. παραπάνω, σημ. 151), σ. 15-23, δὲν σημειώνει κανένα τέτοιο χειρόγραφο.

τικοῦ του συγγραφέα. Ὅπως δηλαδὴ ἔκαμε καὶ μὲ τὴ *«Χριστιανικὴ Διδασκαλία»* τοῦ Μπενιζέλου.

7. Ἡ θέση τῆς ἔκδοσης 1841 ἀνάμεσα στὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς καὶ ἡ τύχη της

Ποιὰ ἦταν τώρα ἡ ἀπήχηση ποὺ εἶχε τὸ ἔργο τοῦ 'Αθηναίου παιδαγωγοῦ, ὅταν ἐπὶ τέλους ἐκδόθηκε, ἔστω καὶ ψευδωνύμως, ἑξήντα ὁλόκληρα χρόνια μετὰ τὴ συγγραφή του, στὴν ὀθωνικὴ 'Αθήνα, τὸ 1841, ἀπὸ τὸν Προκόπιο Δενδρινό;

Νομίζω πὼς δὲν ἦταν σημαντική, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἔγινε (ὅσο τοὐλάχιστο μποροῦμε νὰ ξέρουμε) καμιὰ ἰδιαίτερη μνεία του οὔτε καὶ ἐπανέκδοσή του. Καὶ ἡ ἐξήγηση τοῦ πράγματος δὲν εἶναι δύσκολη.

Στὰ ἑξήντα αὐτὰ χρόνια ποὺ μεσολάβησαν ἀπὸ τὴ συγγραφή του (σαράντα τῆς δουλείας, δέκα τῆς 'Επανάστασης καὶ δέκα τοῦ ἐλεύθερου βίου τῆς 'Ελλάδας) τυπώθηκαν, προπάντων γιὰ τὴ σχολικὴ χρήση, πολυαριθμότατα κατηχητικὰ βιβλία ποικίλων τύπων, ἀλλὰ καὶ μεγεθῶν (συνοπτικὰ γιὰ τὴ στοιχειώδη ἐκπαίδευση καὶ μεσαίου μεγέθους ἢ ἐκτενέστερα —ὅπως τοῦ Μπενιζέλου— γιὰ τὶς ἄλλες βαθμίδες)[155]. Ἔτσι, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἐξακολούθησαν νὰ ἀνατυπώνονται κατὰ διαστήματα τὰ παλαιὰ κατηχητικὰ ἐγχειρίδια ποὺ ἀναφέραμε ἤδη πρωτύτερα[156] (μὲ μόνη διαφορὰ τὴν ἀραίωση τῶν ἐκδόσεων τῆς Καθολικῆς Προπαγάνδας καὶ τὴν ἐμφάνιση καὶ πύκνωση τῶν ἐκδόσεων τῶν Κατηχήσεων τῶν Ἄγγλων καὶ 'Αμερικανῶν Μισσιοναρίων)[157], δηλαδὴ οἱ ὀρθόδοξες *«Διδασκαλίες Χριστιανικές»* τῶν ἑλληνικῶν τυπογραφείων τῆς Βενετίας (1782, 1798,

---

155. Γιὰ τὶς Κατηχήσεις τὶς τυπωμένες ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' ὡς τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰώνα βλ. ΜΑΝΟΥΗΛ Ι. ΓΕΔΕΩΝ, *'Η πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, ἐκδοτικὴ φροντίδα ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ-ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ, 'Αθήνα 1976, σ. 206-209, ποὺ καταλήγει στὸ συμπέρασμα (σ. 209): «ὥστε τὰ τότε διδακτικὰ Κατηχήσεως ἐγχειρίδια ἀπέβλεπον μᾶλλον εἰς τὴν ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ πίστει στοιχείωσιν καὶ κατήχησιν τῶν γονέων μᾶλλον καὶ τῶν διδασκάλων ἢ τῶν μαθητῶν...».

156. Βλ. παραπάνω, σ. 17-19.

157. 'Αναφέρουμε τὸ ἔργο (τοῦ Isaac Watts) *«Τῶν γονέων ὁ ὁδηγός ... ἤτοι χριστιανικὴ διδασκαλία διὰ τὴν τρυφερωτέραν ἡλικίαν»*, ἐν Μελίτῃ 1824 καὶ 1828 (ΕΥΡΟ ΛΑΥΤΟΝ. *'Ο 'Ερανιστής*, τόμ. 3 (1965), σ. 112, ἀριθ. Α 238 καὶ ΔΗΜ. Ι. ΠΟΛΕΜΗ, «'Απὸ τὴ δραστηριότητα τοῦ ἐν Μάλτᾳ 'Ελληνικοῦ Τυπογραφείου τῆς 'Αποστολικῆς 'Εταιρείας τοῦ Λονδίνου», *'Ο 'Ερανιστής*, τόμ. 10 (1973), σ. 221-222 καὶ σημ. 54-55, ἀριθ. 11), τὸ ἔργο (τοῦ ἴδιου;) *«Διδασκαλία Χριστιανική»*, ἐν Σμύρνῃ, ἐκ τῆς 'Αμερικανικῆς Τυπογραφίας, 1835 (ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΠΑΓΩΝΗ, *'Ο 'Ερανιστής*, τόμ. 2 (1964), σ. 247-248, ἀριθ. Α 198) καὶ (ἐν Σμύρνῃ) 1841 (ΕΥΡΩ ΛΕΥΤΟΝ - ΖΕΝΙΟΥ, *'Ο 'Ερανιστής*, τόμ. 7 (1969), σ. 19, ἀριθ. *Α 899) καὶ τὸ ἔργο *«Σύνοψις τῆς Χριστιανικῆς Διδασκαλίας»*, ἐν Μελίτῃ 1841 (Δ. Σ. ΓΚΙΝΗ - Β. Γ. ΜΕΞΑ, *'Ελληνικὴ Βιβλιογραφία*, τόμ. δεύτερος, 1840-1855, ἐν 'Αθήναις 1941, ἀριθ. 3546, σ. 45).

1799[158], 1803, 1809, 1812, 1830)[159]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μεταφράσεις τῆς Κατήχησης τοῦ Πλάτωνος Μόσχας ἀπὸ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ, γιὰ τὶς ὁποῖες μιλήσαμε παραπάνω[160], μεγάλη διάδοση γνώρισαν οἱ ἀλλεπάλληλες ἐκδόσεις τῶν μεταφράσεων ἀπὸ τὰ ρωσσικὰ τοῦ Δημητρίου Ν. Δαρβάρεως, τόσο ἡ *«Μεγάλη Κατήχησις»* (Βιέννη, 1805[161] καὶ 1835[162]), ὅσο καὶ ἡ *«Μικρὰ Κατήχησις»* (Βιέννη 1791[163], 1801, 1819[164], Βουδαπέστη 1824, 1825[165] Βιέννη 1835[166], Κέρκυρα 1844[167]). Μὲ βάση πάντα τὴν Κατήχηση τοῦ Μητροπολίτη Πλάτωνος (ποὺ ἦταν ἡ τελειότερη, ἀλλὰ ποὺ δὲν εἶχε προλάβει νὰ τὴ χρησιμοποιήσει ὁ Μπενιζέλος κατὰ τὴ συγγραφὴ τῆς δικῆς του), συντάχτηκαν καὶ νέες *«Κατηχήσεις»* ἀπὸ δόκιμους συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Κωνσταντίνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων (Βιέννη 1813[168] καὶ 1820[169]) καὶ ὁ Γεώργιος Γεννάδιος, ποὺ διασκεύασε τὴ *«Μεγάλη Κατήχηση»* τοῦ Δαρβάρεως καὶ ποὺ παρουσίασε, ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἀνδρέα Κορομηλᾶ, ἐκτενέστερες *«Κατηχήσεις»* *«πρὸς χρῆσιν τῆς ἑλληνικῆς νεολαίας κατ' ἔγκρισιν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου»* (1835, 1836, 1837[170], βιβλία ποὺ θὰ ἀνατυπωθοῦν

---

158. Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *ὅ.π.*, τόμ. πρῶτος, ἀριθ. 2014-2016.

159. Δ. Σ. ΓΚΙΝΗ καὶ Β. Γ. ΜΕΞΑ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863*, τόμος πρῶτος, ἀριθ. 195, 735, 1997 καὶ τόμ. τρίτος, ἀριθ. 10070 καὶ ΕΜΜ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ στὸν *Ἐρανιστή*, τόμ. 3 (1965), σ. 205 (ἀριθ. *Α 334).

160. Βλ. παραπάνω, σ. 27-28 καὶ ὑποσημ. 88-95.

161. Δ. Σ. ΓΚΙΝΗ καὶ Β. Γ. ΜΕΞΑ, *ὅ.π.*, τόμος πρῶτος, ἀριθ. 357.

162. *Ὅ.π.*, ἀριθ. 2470.

163. Γ. Γ. ΛΑΔΑ καὶ Α. Δ. ΧΑΤΖΗΔΗΜΟΥ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1795*, Ἀθήνα 1970, ἀριθ. 22 (σ. 67-69), ὅπου καὶ γιὰ ὅλες τὶς μεταφράσεις καὶ ἐπιτομὲς τῆς Κατήχησης τοῦ Πλάτωνος Μόσχας ἀπὸ τὸν Α. Κοραῆ καὶ τὸν Δ. Δάρβαρη (1791).

164. Δ. Σ. ΓΚΙΝΗ καὶ Β. Γ. ΜΕΞΑ, *ὅ.π.*, τόμος δεύτερος, ἐν Ἀθήναις 1941, ἀριθ. 85 καὶ τόμος πρῶτος, ἀριθ. 1174.

165. Δ. Σ. ΓΚΙΝΗ καὶ Β. Γ. ΜΕΞΑ, *ὅ.π.*, τόμος πρῶτος, ἀριθ. 1444 καὶ τόμος δεύτερος, ἀριθ. 6701.

166. Δ. Σ. ΓΚΙΝΗ καὶ Β. Γ. ΜΕΞΑ, *ὅ.π.*, τόμος πρῶτος, ἀριθ. 2471.

167. ΕΜΜ. Ι. ΜΟΣΧΟΝΑ, «Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863. Διορθώσεις καὶ συμπληρώσεις», *Ὁ Ἐρανιστής*, τόμ. 3 (1965), σ. 16, ἀριθ. 4028.

168. Δ. Σ. ΓΚΙΝΗ καὶ Β. Γ. ΜΕΞΑ, *ὅ.π.*, τόμος πρῶτος, ἀριθ. 767 (σ. 123-124).

169. *Ὅ.π.*, ἀριθ. 1240 (σ. 198). Γιὰ τὴ δίωξη τοῦ Οἰκονόμου, ἀπὸ τοὺς συντηρητικοὺς κύκλους τοῦ Πατριαρχείου, γιὰ τὴν Κατήχησή του αὐτὴ (ποὺ μᾶς θυμίζει τὴν ἀνάλογη στάση των καὶ ἀπέναντι τῆς Κατηχήσεως τοῦ Μπενιζέλου, βλ. ἐδῶ, σ. 21, 25, 75-8) βλ. τὸ πρόσφατο ἔργο: *Κωνσταντίνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων, Ἀλληλογραφία τόμος πρῶτος 1802-1817*, ἐπιμέλεια ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΠΠΑΣ - ΡΟΔΗ ΣΤΑΜΟΥΛΗ, Ἀθήνα 1989, σ. λς', 143 κ.ἑξ. καὶ 341 κ.ἑξ.

169. *Ὅ.π.*, ἀριθ. 1240 (σ. 198).

170. *Ὅ.π.*, ἀριθ. 2509 (σ. 368), 2673 (σ. 391) καὶ 2834-1835 (σ. 413). Βιβλιογραφικὴ ἀναγραφὴ τῶν ἐκδόσεων τῆς *Κατηχήσεως* τοῦ Γεωργ. Γενναδίου βλ. στὸ ἔργο τοῦ

ἐπανειλημμένως καὶ ἀργότερα), καθὼς καὶ Συνόψεις των *«διὰ τ' ἀλληλοδιδασκόμενα παιδία»* (Αἴγινα 1830[171], Ἀθήνα 1839[172], Ἑρμούπολη 1840[173] κ.ἑ.). Ἂς ἀναφερθοῦν ἐδῶ καὶ οἱ *«Κατηχήσεις»* ποὺ τύπωσαν ὁ Κ. Τυπάλδος (Κέρκυρα 1829, γιὰ τὰ ἀλληλοδιδακτικὰ σχολεῖα τοῦ Ἰονίου Κράτους)[174] καὶ ὁ Βενέδικτος Κωνσταντινίδης (Σμύρνη 1839)[175]. Τέλος, τὸ 1841, τυπώθηκε στὴν Ὀδησσὸ[176] (γιὰ ν' ἀνατυπωθεῖ τὸ 1848 στὴν Ἀθήνα)[177] καὶ νέο ρωσσικὸ ἔργο, ἡ *«Χριστιανικὴ κατ' ἔκτασιν Κατήχησις τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Ρωσσικοῦ»* τοῦ μητροπολίτη Μόσχας Φιλαρέτου.

Τὸ πλῆθος λοιπὸν τῶν *«Κατηχήσεων»* αὐτῶν ἐκάλυπτε πιὰ ὅλες τὶς διδακτικὲς καὶ τὶς ἄλλες ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς καὶ ἡ ἀγορὰ ἦταν, θὰ λέγαμε, ὑπερκεκορεσμένη[178]. Ἔτσι, τὸ ἀδικημένο καὶ πάλι ἀπὸ τὶς δυσμενεῖς συγκυρίες καὶ ἰδιοποιημένο ἀπὸ τὸν Προκόπιο Δενδρινὸ πόνημα τοῦ Ἰωάννου Μπενιζέλου σκεπάστηκε γιὰ ἑνάμιση αἰώνα ἀκόμη ἀπὸ τὴ λήθη, ἀπὸ τὴν ὁποία τὸ μελέτημα αὐτὸ προσπάθησε νὰ τὸ ἀνασύρει, γιὰ νὰ τὸ προσγράψει ὁριστικὰ στὸ γνήσιο συγγραφέα του καὶ νὰ τὸ ἀποκαταστήσει στὴν πραγματικὴ θέση ποὺ δικαιοῦται νὰ κατέχει στὴν ἱστορία τῶν νεοελληνικῶν πονημάτων τοῦ εἴδους του.

ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΟΥ [=Ἰωάννου Γενναδίου], *Γεωργίου Γενναδίου βίος, ἔργα, ἐπιστολαί*, μέρος δεύτερον, ἐν Παρισίοις 1926, σ. 430-432.

171. Δ. Σ. ΓΚΙΝΗ καὶ Β. Γ. ΜΕΞΑ, *ὅ.π.*, τόμος πρῶτος, ἀριθ. 1999.

172. *Ὅ.π.*, τόμος, πρῶτος, ἀριθ. 3223 (σ. 469).

173. *Ὅ.π.*, τόμος δεύτερος, ἀριθ. 3416 (σ. 26).

174. *Ὅ.π.*, τόμος πρῶτος, ἀριθ. 1868 (σ. 282).

175. *Ὅ.π.*, ἀριθ. 3149 (σ. 459).

176. *Ὅ.π.*, τόμος δεύτερος, ἀριθ. 3568 (σ. 47).

177. *Ὅ.π.*, ἀριθ. 4885 (σ. 228-229).

178. Ἂς προστεθεῖ ἐδῶ ὅτι μιὰ λιγοσέλιδη *Συνάθροισις διδασκαλίας χριστιανικῆς*, γραμμένη στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ τὸ λόγιο λατίνο ἐπίσκοπο Σητείας Gaspare Viviani γιὰ τοὺς ὀρθόδοξους κληρικοὺς τῆς ἐπαρχίας του (τὸ 1570;), εἶχε μείνει ἀνέκδοτη ὡς πρόσφατα, ποὺ ἐπισημάνθηκε, ἐκδόθηκε καὶ σχολιάστηκε ἀπὸ τὸν ΘΕΟΧΑΡΗ Ε. ΔΕΤΟΡΑΚΗ, στὴν *Ἀριάδνη*, τόμ. 3 (1985), σ. 109-141.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ι. Ο ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ «ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ» ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΥΤΟΓΡΑΦΟ ΚΩΔΙΚΑ ΤΟΥ ΙΩ. ΜΠΕΝΙΖΕΛΟΥ

(cod. *Atho.*, *S. Pantel.* 617, φ. 2r-4r)

φ. 2r

Τῷ ἀναγινώσκοντι

Ἡ ἀνὰ χεῖρας διδασκαλία, φίλτατε ἀναγνῶστα, δὲν ἐπαγγέλλεται νὰ διδάξῃ καμμίαν νέαν φιλοσοφίαν καὶ ἐπιστήμην τοῦ αἰῶνος τούτου μὲ τίποτε ἐπιχειρήματα τῆς ῥητορικῆς καὶ συλλογισμούς, γεννήματα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐπιδείξεως καὶ ὀλίγον ὠφελίμου περιεργείας, ἀλλ' ἔρχεται νὰ παραδώσῃ τὴν οὐράνιον καὶ θείαν σοφίαν ἐν ἁπλῷ καὶ ἰδιωτικῷ χαρακτῆρι. Ἔχει σκοπὸν δηλονότι νὰ κατηχήσῃ ἓν πρὸς ἓν κατὰ τάξιν τὸν κάθε Χριστιανὸν τὰ ὅσα εἶναι πλέον ἀναγκαῖα πρὸς γνῶσιν τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καὶ τὰ ὅσα εἶναι ἀναγκαῖα πρὸς σωτηρίαν. ὡσὰν ὁποῦ εἰς τοῦτα τὰ δύο θεωρεῖται ἡ τελειότης τοῦ χριστιανοῦ, εἰς τὴν ὀρθήν, λέγω, πίστιν καὶ εἰς τὰ κατὰ τὴν πίστιν ἔργα, καὶ ὅποιον ἀπὸ τὰ δύο ἤθελε λείψει, τὸ ἕτερον μένει ἀνωφελές· τὰ ὁποῖα, ἀγκαλὰ καὶ νὰ εὑρίσκωνται καὶ σποράδην μέσα εἰς τὰ βιβλία τῶν παλαιῶν ἁγίων πατέρων καὶ θεολόγων τῆς Ἐκκλησίας μας καὶ εἰς ξεχωριστὴν πραγματείαν παρὰ τῶν κατὰ καιροὺς προμάχων τῆς εὐσεβείας, φιλοπονώτερον παρεδόθησαν καὶ ἀκριβέστερον ἐπεξεργάσθησαν, πλὴν ἄλλοι μὲν διὰ τὴν ἀμάθειαν τῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου, ἄλλοι δὲ διὰ τὸ πλάτος τῆς διδασκαλίας ἀμελοῦντες, εὑρίσκονται οἱ περισσό- φ. 2v τεροι εἰς παντελῆ ἀγνωσίαν καὶ αὐ|τῶν (φεῦ) τῶν ἀναγκαίων δογμάτων τῆς πίστεως, ἔχοντες μόνον ἐπάνω τους κατάξηρον τὸ ὄνομα τοῦ χριστιανισμοῦ, καί, ὡς ποτὲ οἱ Ἀθηναῖοι, ἀγνώστῳ θεῷ προσκυνοῦντες. ἀλλ' ἐκεῖνοι μὲν τότε, ὄντες εἰς τὸ σκότος τῆς εἰδωλολατρείας, εἶχον μεγάλην συμπάθειαν, ἂν ἐπροσκυνοῦσαν ἕνα Θεὸν ὁποῦ δὲν τὸν ἐγνώριζαν, διὰ νὰ μὴ λέγω πῶς ἦσαν κατὰ τοῦ-

4 τίποτε ἔχει διαγραφεῖ ἀπὸ ἄλλο χέρι (τοῦ Βουλησμᾶ) || 17 γράφε ἐπεξειργάσθησαν

το καὶ ἐπαίνου ἄξιοι, μὲ τὸ νὰ ἐστοχάσθησαν, χωρὶς νὰ τοὺς διδάξῃ τινάς, ὅτι, ἔξω ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ εἴδωλα ὁποῦ ἐσέβοντο, ἦτον καὶ ἄλλος Θεὸς ἀγνώριστος εἰς αὐτούς, τὸν ὁποῖον καὶ ἐπροσκυνοῦσαν καὶ ναὸν εἰς τιμήν του ἀνήγειραν, ἐπιγράφοντές τον τῷ ἀγνώστῳ θεῷ. *ἀμὴ τώρα ὁποῦ λαμπρότερον τοῦ ἡλίου λάμπει εἰς τὸν κόσμον ἡ ὀρθοδοξία καὶ μὲ ὅλον τοῦτο νὰ εὑρίσκωνται τόσοι χριστιανοί, ὡς καὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἱερεῖς, οἱ ὁποῖοι νὰ μὴν ἰξεύρουν παντάπασι οὔτε αὐτὰ τὰ ἀναγκαῖα καὶ οἷον εἰπεῖν οὐσιώδη τῆς πίστεως δόγματα καί, ἂν τοὺς ἐρωτήσῃ τινὰς ὄχι πολύ, ἀλλὰ μόνον πόσα τὰ ἄρθρα τῆς πίστεως; πόσα εἶναι τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας; νὰ μένουν ὡς πέτραις καὶ ἰχθύες ἄφωνοι; ἂς ‖τὸ‖ στοχασθῇ κάθε ἕνας, πόσον μέγα κακὸν εἶναι καὶ ὁποίας καταδίκης καὶ κολάσεως ἄξιον καὶ μάλιστα ὁποῦ δὲν χρειάζεται πολὺς καιρὸς οὔτε δυσκολία εἶναι μεγάλη εἰς τὸ νὰ τὸ μάθουν, ἐπειδὴ βλέπομεν ἀπὸ κάθε τάγμα καὶ ἄνδρας καὶ γυναῖκας, καὶ πτωχοὺς καὶ πλουσίους, καὶ* φ. 3r *χωρικοὺς καὶ πολίτας, ὡς καὶ αὐτὰ τὰ ἀνήλικα / παιδία, ὁποῦ ὅλοι κοινῶς ἰξεύρουν τόσα ἄλλα δυσκολώτερα πράγματα. Τὴν τοιαύτην οὖν ψυχοβλαβῆ καὶ ἀξιοδάκρυτον ἀμάθειαν τῶν ἀδελφῶν μου χριστιανῶν (σὺν Θεῷ δὲ εἰρήσθω) συμπονῶντας ἐγὼ καὶ εἰς ἄκρον λυπούμενος, διὰ νὰ συκώσω ἐκ μέσου κάθε πρόφασιν τῶν πολλῶν, οἵτινες, ὡς προεῖπον, εἰς μὲν τὰ ἑλληνικὰ βιβλία προφασίζονται τὴν ἀνιξευρίαν τῆς γλώσσης, εἰς δὲ τὰ ἁπλᾶ τὴν ἐκτεταμένην διδασκαλίαν, ἐσύναξα ἀπὸ διαφόρους πατέρας καὶ θεολόγους, τὰ πολλὰ δὲ ἀπὸ τὴν* Ὀρθόδοξον Ὁμολογίαν, *τὰ ὅσα εἶναι ἀναγκαιότατα, διὰ νὰ ἰξεύρῃ ὁ κάθε χριστιανὸς καὶ τὸ περισσότερον οἱ ἱερεῖς, ἀφήνοντας τὰ ἄλλα ζητήματα ὄχι ὡς περιττά, μὴ γένοιτο (θειότατα γὰρ καὶ ἄριστα εἶναι ὅσα ὑπὸ τῶν ἁγίων πατέρων ἐγράφησαν καὶ καλότυχος ὁποῦ εἰς αὐτὰ καταγίνεται), ἀλλὰ διὰ τὸ σύντομον καὶ διὰ τὸ ἀσθενὲς τῶν ἀναγινωσκόντων, ὄντας εὐχαριστημένον καὶ ἀρκετὸν νὰ ἴξευραν οἱ τωρινοὶ χριστιανοὶ κἂν μόνον αὐτά. Καὶ ἐξέθεσα κατ' ἐρωταπόκρισιν τὴν παροῦσαν «Χριστιανικὴν* Διδασκαλίαν» *μὲ ὅσην συντομίαν καὶ ἁπλότητα ὁμοῦ καὶ τελειότητα ἠδυνήθην, προσθέτοντας, ὅπου ἔκαμνε χρεία, καὶ ἠθικὰς νουθεσίας. Δέξαι λοιπόν, ὦ φιλαναγνῶστα, τὸ παρὸν φιλοπόνημα ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἐκλογὴν καὶ παράφρασιν καὶ μεταχειρίζου*

32 γράφε ἠξεύρουν || 36 τὸ supra lineam || 42 γράφε ἠξεύρουν || 45 γράφε σηκώσω || 47 γράφε ἀνηξευρίαν || 50 γράφε ἠξεύρῃ || 55 γράφε ἤξευραν

φ. 3v το συνεχῶς, μεταδίδοντας καὶ εἰς τοὺς ἀγραμ|μάτους ἡμῶν ἀδελφοὺς τὴν ἀπ' αὐτοῦ ὠφέλειαν, διὰ νὰ ἀκούσῃς καὶ ἐσύ, κατὰ τὸν αὐξήσαντα τὸ τάλαντον δοῦλον, εὖ, δοῦλε ἀγαθὲ καὶ πιστέ, ἐπ' ὀλίγα εἶ πιστός, ἐπὶ πολλῶν σε καταστήσω καὶ ὄχι ὡσὰν τὸν ἄλλον ὁποῦ τὸ ἔκρυψε καὶ ἤκουσε τὴν φοβερὰν ἐκείνην ἀπόφασιν, τὸν ἀχρεῖον δοῦλον ἐκβάλετε εἰς τὸ σκότος τὸ ἐξώτερον, ἐκεῖ ἔσται ὁ κλαυθμὸς καὶ ὁ βρυγμὸς τῶν ὀδόντων. Ἐσεῖς δὲ οἱ ἱερεῖς (τῶν ὁποίων τὸ ἀξίωμα || καὶ τὸ βάρος || πλατύτερον φαίνεται ἐν τῷ γῳ κεφ. περὶ τοῦ μυστηρίου τῆς ἱερωσύνης) καὶ οἱ ἴδιοι νὰ τὸ διαβάζετε κατ' ἰδίαν μὲ κάθε προσοχὴν καὶ ἐπιμέλειαν, διὰ νὰ ἀποκτήσετε τὴν γνῶσιν ἐκείνην καὶ μάθησιν ὁποῦ χρεωστεῖτε νὰ ἔχετε ὡς ἱερεῖς καὶ ἐσεῖς δὲν ἔχετε οὔτε ὡς ἁπλῶς χριστιανοί, καὶ εἰς τὰς ἐνορίας σας νὰ τὸ βάλλετε πάντοτε ἀνάγνωσιν, πλὴν ὄχι ὁλόκληρον, ἀλλὰ ἀπὸ ἕνα κεφάλαιον τὴν κάθε φορὰν ἢ καὶ ὀλιγότερον, κατὰ τὸ μάκρος τοῦ κεφαλαίου ὁποὺ νὰ τύχῃ. τὰς δὲ ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ, περὶ τῶν ὁποίων διαλαμβάνει, νὰ μὴν τὰς διαβάζετε ὅλας εὐθύς, ἀλλὰ ἀπὸ δύο ἢ τρεῖς, κατὰ τὸ μῆκος ὁποῦ νὰ τύχῃ καὶ εἰς αὐτάς. διότι δὲν πρέπει νὰ στοχάζεσθε μόνον νὰ γίνεται ἁπλῶς ἀνάγνωσις, ἀλλά, καθὼς αἱ μητέρες δὲν δίδουν εἰς τὰ παιδιά τους ὁλόκληρον τὸ φαγί, ἀλλ' ὅσον ζητεῖ ἡ νηπιώδης τους ἡλικία, διὰ νὰ τραφοῦν καὶ ὄχι νὰ ξεράσουν ἢ νὰ κακοστομαχιάσουν, ἔτζι καὶ ἐσεῖς φ. 4r νὰ τρέφετε τοὺς ἐνορίτας σας / τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ (ἐπάνω εἰς τοὺς ὁποίους εἶσθε διωρισμένοι παρὰ Θεοῦ ὡς μητέρες πνευματικαὶ καὶ τοιαύτην διάθεσιν πρέπει νὰ ἔχετε πρὸς αὐτούς, οἵαν αἱ μητέρες πρὸς τὰ ἴδια τέκνα) μὲ διάκρισιν καὶ μὲ μέτρον, διὰ νὰ αὐξάνουν τὴν πνευματικὴν ἡλικίαν, νὰ ἔλθουν εἰς ἄνδρα τέλειον, εἰς μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ. τοῦτο δὲ θέλει γένῃ, ὅταν μοιράζετε εἰς αὐτοὺς τοῦ λόγου τὸ σιτομέτριον, ἀκατάπαυστον, σύντομον καὶ καθαρόν, διορίζοντες (ἂν δὲν ἠμπορεῖτε οἱ ἴδιοι) τὸν πλέον προκομένον ἀναγνώστην νὰ πέρνῃ ἀφ' ἑσπέρας τὸ βιβλίον νὰ μελετᾷ τὸ κεφάλαιον ἐκεῖνο ὁποῦ ἔχει σκοπὸν νὰ εἰπῇ καὶ ἔτζι εἰς τὴν λειτουργίαν, εἰς τόπον τοῦ κοινωνικοῦ, νὰ τὸ ἐκφωνῇ μὲ σωστὴν καὶ καθαρὰν φωνήν, διὰ νὰ ἀκούεται καὶ νὰ καταλαμβάνεται ἀπὸ ὅλους. ἡ δὲ περὶ τοῦ μυστηρίου τῆς ἱερωσύνης δι-

62-64 Matth. 25. 21, 53 || 65-67 Matth. 25.38

68 *καὶ τὸ βάρος* supra lineam || 72 *καὶ ἐσεῖς... — χριστιανοὶ* ἔχει διαγραφεῖ ἀπὸ ἄλλο χέρι (τοῦ Βουλησμᾶ) || 74 γράφε *ὀλιγώτερον* || 87 γράφε *γένει* || 90 γράφε *παίρνῃ*

δασκαλία, ὡσὰν ὁποῦ ἀποτείνεται ὅλη εἰς τοῦ λόγου σας, ἐσεῖς μόνον νὰ τὴν διαβάζετε καταμόνας, διότι ἀληθινά, ἂν θέλετε, ἠμπορεῖτε πολλὰ νὰ ὠφεληθῆτε ἀπ' αὐτῆς, εἰς δὲ τὰς ἐκκλησίας δὲν εἶναι χρεία νὰ τὴν διαβάζετε.

Ἔρρωσθε οἱ ἀναγινώσκοντες καὶ ἀκούοντες καὶ εὔχεσθε, παρακαλῶ, τοῦ Παναγάθου Θεοῦ, ὅπως εὕρω κἀγὼ ὁ φιλοπονήσας ἔλεος εἰς τὰς ἀπείρους μου ἁμαρτίας ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως*.

100 *τοῦ Παναγάθου Θεοῦ* ἔχει ἀλλαγεῖ ἀπὸ ἄλλο χέρι (τοῦ Βουλησμᾶ) σὲ *εἰς τὸν Πανάγαθον Θεὸν*

* Φωτογραφία τῆς τελευταίας σελίδας (φ. 4r) τοῦ Προλόγου (στ. 82-101) βλ. παραπάνω, σ. 34 (εἰκ. 1).

II. Η ΑΥΤΟΓΡΑΦΗ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΙΩΑΝΝΟΥ ΜΠΕΝΙΖΕΛΟΥ ΚΑΙ ΔΩΡΟΘΕΟΥ ΒΟΥΛΗΣΜΑ ΓΙΑ ΤΗ *ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ* ΤΟΥ ΜΠΕΝΙΖΕΛΟΥ

(1780-1782/3)

Α′

Ο ΔΩΡΟΘΕΟΣ ΒΟΥΛΗΣΜΑΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΙΩΑΝΝΗ ΜΠΕΝΙΖΕΛΟ

Κωνσταντινούπολη 1780
(κῶδ. μονῆς Παντελεήμονος Ἁγ. Ὄρους 513, σ. 141-143) Νοεμβρίου 2

Περίληψη. — Ὁ Βουλησμᾶς πληροφορεῖ τὸ Μπενιζέλο γιὰ τοὺς σταθμοὺς τοῦ ταξιδιοῦ του ἀφότου ἀπέπλευσε ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ: Ὕδρα, Χίος, Σμύρνη, ὅπου ἔγινε δεκτὸς ἀπὸ τοὺς προύχοντες καὶ τὸ σχολάρχη Χρύσανθο [Καραβία], ποὺ τοῦ ζήτησαν νὰ μείνει ἐκεῖ. Αὐτὸς ὅμως, ἐπιθυμώντας νὰ ἑτοιμάσει πρῶτα τὴν ἔκδοση σειρᾶς πονημάτων, προτίμησε νὰ γυρίσει στὴν Κωνσταντινούπολη. Στὴν Τένεδο, ὅπου ἀναγκάστηκε νὰ σταθμεύσει ἀπὸ τὴν κακοκαιρία, πληροφορήθηκε μὲ λύπη τὸ θάνατο [8 Ὀκτ. 1780] τοῦ [οἰκουμεν. πατριάρχη] Σωφρονίου [Β′], στὴν ὑποστήριξη τοῦ ὁποίου στήριζε πολλὲς ἐλπίδες. Ὕστερα ἀπὸ τρικυμιῶδες ταξίδι, γύρισε, πρὶν ἀπὸ πέντε μέρες, στὴν Κωνσταντινούπολη, ποὺ ἀπειλεῖται ἀπὸ τὸ λοιμό.

σ. 141 *Ἰωάννη τῷ πολυεράστῳ μοι καὶ λαμπροτάτῳ Διδασκάλῳ, συνάμα τῷ λίαν πεφιλημένῳ μοι αὐτῆς πενθερῷ κυρίῳ Δημητρίῳ καὶ ταῖς πολυποθήτοις ὑμῶν συνεύνοις τε καὶ φιλτάτοις τὸν εὐχετικὸν ἀσπασμόν.*

Τὰ μέν, ὦ παμπόθητε, ἀπὸ Πειραιῶς ἄχρις Ὕδρας ἡμῖν συγκύρσαντα, τρανῶς ὑμῖν ὁ σεβασμιώτατός μου συνέκδημος, ὁ γέρων, φημί, Ἀθανάσιος ὁ Διδάσκαλος (ὃν καὶ ἐν ἁγίῳ περιπτυσσόμενος ἀσπάζομαι Πνεύματι μετὰ τοῦ ἐλευθέρου Διδασκάλου καὶ ἀκαπηλεύτου μοι φίλου κυροῦ Δημητρίου) ἔκτοτε διεσάφησεν. ὅσα δέ γε τῶν λυπηρῶν συνέβη ἐκεῖθεν ἡμῖν ἀπάρασιν, ἔκ τε τῆς δυσπλοίας ἔτι τε τῆς κακοηθείας τῆς πληθύος τῶν διαφόρων ἐπιβατῶν κατὰ θρησκείαν καὶ πατρίδα καὶ γένος καὶ ἐπιτήδευμα καὶ ἡλικίαν καὶ τῆς τῶν ὑπομαζίων βρεφῶν καὶ ἐσχατογήρων δωδεκαταίου δυσωδίας, οὐ τῆς παρούσης ἂν εἴη ταῦθ' ὥρας γράφειν ὑμῖν. Οὕτω τοίνυν ὀχληρῶς μόλις εἰς Χίον δωδεκαταῖοι γενόμενοι, τοῦ πλοίου ἐκείνου ἀπέβημεν. ἑτέρου του δ' ἐκεῖθεν μετὰ τέσσαρας ἐπιβάντες ἡμέρας, εἰς Σμύρναν νυχθημεριαῖοι προσωρμίσθημεν. ἡ οὖν Σχολὴ

παραυτίκα, ὑπτίαις, ὅ φασιν, ὠλέναις ἡμᾶς ὑπεδέξατο. ἀλλὰ τοῦτο μὲν τῆς τοῦ μακαρίτου Μελετίου Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας *ἕνε-*
σ. 142 *κα, τοῦτο δὲ τῆς τοῦ ἐμοῦ ἀδελφοῦ / Θεοφάνους ἐπισκέψεως εἰς Πάτμον, ἑκατέρων ὄντων διαπλεῦσαι ἐξ αὐτῆς παρεσκεύασμαι. ἀλλ' ἔνθεν μὲν ἥ τε τῶν τῆς πόλεως Σμύρνης προὐχόντων καὶ ἡ τῶν τῆς Σχολῆς ἐπιτρόπων ἱκέσιος ἀξίωσις μετὰ τοῦ κυρίου Χρυσάνθου ὑπὲρ τοῦ τῆς αὐτῆς Σχολῆς ἀναδέξασθαι προστασίαν, ἔνθεν δ' ἡ παρὰ πάντων ὁμοῦ προτροπή, καὶ μάλιστα παρὰ τοῦ ἁγίου Ἐρυθρῶν, τοποτηρητοῦ τοῦ ἁγίου Σμύρνης, ἵνα κἀκεῖσε αὖθις τὰ σπέρματα καταβάλλω τοῦ σωτηρίου λόγου, ἄλλως πως παρασκευάζεσθαί με διέθετο. καὶ δὴ τὸν Δημήτριον μόνον εἰς Πάτμον, ὡς δεῖ, παρασκευάσας ἀπέσταλκα, συνοικεῖν ἅμα τε καὶ συμμαθητεύειν, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ὑπείκειν τῷ Θεοφάνει διαταξάμενος, ἕως οὗ περὶ τῆς Σχολῆς διασκέψομαι. ἐμοῦ γὰρ τὸ πρόθυμον, ἀγαπητοί, ἵνα πρῶτον τὸ τῆς συντόμου ἐνεργήσω* Γραμματικῆς *καὶ* Φιλοσοφίας *εἰς τύπον ἔκδοσιν σύστημα καὶ τὴν λοιπὴν τῶν οὐκ ἀδήλων ἴσως ὑμῖν καὶ πολλοῦ γ' ἀξίων πονημάτων σειράν. ἐπὶ δὲ τούτοις, ἵνα καὶ ἐμαυτὸν πληροφορήσω, κᾆτά με τὸν τῆς κατὰ Σμύρνην τυχὸν ἢ κἂν τινος ἄλλης σχολῆς ζυγὸν ὑπελθεῖν. Ταῦτ' ἄρα εἰς τὴν Κωνσταντίνου πρὸ πάντων ἀποδημῆσαι κέκρικα. ἥν περ οὐδεὶς ὅλως ἴσχυσε μετατρέψαι βουλὴν τῶν λίαν μοι περὶ τῆς προστασίας τῆς Σχολῆς ἐκβιαζομένων. Ἔνθεν τοι σκάφης Αἰνίτιδος ἐπιβάς, τὴν ἐς Κωνσταντίνου με φέρουσαν ἔπλεον. Τοῦ βοῤῥᾶ γε μὴν ἡμῖν ἀντιπνεύσαντος, πάνυ ἀθύμως ἡ τῶν Τενεδίων νῆσος ἡμᾶς ἐκόλπεύσατο. τὴν πικράν γε ἣν ὀδυρομένη τῆς Ἐκκλησίας χηρείαν ἐκ τῆς παρ' ἐλπίδα ἐνεχθείσης αὐτῇ πικρᾶς ἀγγελίας περὶ τῆς τοῦ ἀοιδίμου γνησίου νυμφίου αὐτῆς κυρίου Σωφρονίου κοιμήσεως, ἥτις*
σ. 143 *ἄλγος δὴ κἀμοὶ ἰδιαί/τερον ἐπὶ τὸ ἄλγος τῶν λυπηρῶν μοι πάντων ἐγένετο. παρ' αὐτοῦ γάρ μοι πᾶσα μου περὶ πάντων τῶν προθεμένων ἥ τε πληροφορία ἠλπίζετο καὶ συνέργεια. ὅθεν ἐξ ἀνθρώπων ἤδη κατὰ τοὺς τῆς φύσεως ὅρους, ἵνα μὴ διὰ τὸν πλεονασμὸν εἴπω τῶν ἡμετέρων ἀνομιῶν, γενομένων, οὐ κατὰ ῥοῦν πάντ' οἶμαι χωρήσει τῶν προθεμένων. ὥσπερ οὐ κατὰ ῥοῦν μοι, φεῦ, ἐχώρησε καὶ ὁ ἀπὸ Τενέδου ἐς δεῦρο πλοῦς. μικροῦ γάρ με δεῖν, τρίς που καὶ τετράκις αὐτό, οἴμοι, ὑποστήσασθαι τὸ ναυάγιον, τούτου δὲ μόλις ἀπαλλαγείς, οὐκ οἶδ' εἴ πως πρὸ ἡμερῶν ἤδη πέντε ὧδε γενόμενος, τῆς τοῦ λοιμοῦ ἀπειλῆς σωθήσομαι. καὶ γάρ, εἰ καὶ οὐ τοσοῦτον δραστήριος νῦν, πανταχοῦ μέντοι τῆς πόλεως καὶ τῶν*

18 Philostr. 771

πέριξ τυγχάνει γε ὤν. Τοῦ Κυρίου ἐν πᾶσιν, ἀδελφοί, γενέσθω τὸ θέλημα, παρ᾽ οὗ μοι καὶ εἴητε ἀπὸ πάσης ἐπηρείας καὶ περιστάσεως διαφυλαττόμενοι. καί μοι θερμῶς αὐτοὶ ἐντεύξεις ποιούμενοι.

Ἐκ Κωνσταντινουπόλεως. ᾳψπῳ, νοεμβρίου βᾳ.

Δωρόθεος Ἱερομόναχος ὁ Βουλ(ησμᾶς) καὶ πρὸς Θεὸν ὑμῶν εὐχέτης διάπυρος. *εἰς Ἀθήνας.*

ΣΧΟΛΙΑ

1-2. *συνάμα τῷ ... αὐτῆς πενθερῷ κυρίῳ Δημητρίῳ.* — Πρόκειται γιὰ τὸν πενθερὸ τοῦ Ἰωάννου Μπενιζέλου, τὸ Δημήτριο Καλογερᾶ, προεστὸ τῆς Ἀθήνας, ποὺ ταξίδευε συχνά, γιὰ ὑποθέσεις τοῦ Κοινοῦ,στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου καὶ πέθανε, τὸ 1788. Βλ. Ιωαννου Μπενιζελου, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1986, passim (βλ. τὸ Εὑρετήριο, σ. 485). Ὁ Καλογερᾶς καὶ ἡ οἰκογένειά του μνημονεύονται συχνὰ στὴν ἐδῶ ἀλληλογραφία.

5. *Ἀπὸ Πειραιῶς ἄχρις Ὕδρας.*— Γιὰ νὰ ὁρίσουμε πότε ὁ Βουλησμᾶς ἄφησε τὴν Ἀθήνα (ὅπου εἶχε συναντηθεῖ μὲ τὸ Μπενιζέλο) καὶ ἀπέπλευσε ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ, πρέπει νὰ κάνουμε, ὀπισθοχωρητικά, τοὺς ἀκόλουθους χρονικοὺς ὑπολογισμούς, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία τοῦ σχολιαζόμενου γράμματος (2 Νοεμβρίου 1780). Ὁ ἴδιος ὁ Βουλησμᾶς μᾶς πληροφορεῖ (στ. 53) πὼς ἔφτασε στὴν Κωνσταντινούπολη «*πρὸ ἡμερῶν ἤδη πέντε*», ἄρα στὶς 29 Ὀκτωβρίου, ἀπὸ τὴν Τένεδο, ἀπὸ ὅπου, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ σὲ ἄλλο γράμμα του (βλ. Νικ. Γρ. Ζαχαροπουλου, *Δωρόθεος Βουλησμᾶς*, σ. 48, σημ. 1), ἀνεχώρησε τὴν 24 Ὀκτωβρίου, Στὸ ἴδιο αὐτὸ γράμμα ἀναφέρει (βλ. αὐτόθι) ὅτι στὴν Τένεδο ἔμεινε δέκα μέρες, ἄρα ἀπὸ 14-23 Ὀκτωβρίου καὶ ὅτι τὸ τρικυμιῶδες ταξίδι του ἀπὸ τὴ Σμύρνη στὴν Τένεδο κράτησε τέσσερις μέρες, ἄρα ἀπὸ 10-13 Ὀκτωβρίου (κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Ν. Γρ. Ζαχαροπουλου, *ὅ.π.*, ἀπὸ τὴ Σμύρνη θ᾽ ἀναχώρησε ὄχι στὶς 10, ἀλλὰ στὶς 8 Ὀκτωβρίου). Στὴ Σμύρνη εἶχε μείνει κάπως μακρύτερο διάστημα, γιατὶ εἶχε ν᾽ ἀσχοληθεῖ μὲ πολλὰ (βλ. στ. 17-36) καὶ συγκρεκριμένα δυὸ βδομάδες, ἀφοῦ, κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Νικ. Γρ. Ζαχαροπουλου, *ὅ.π.*, σ. 47, σημ. 4 (ποὺ ἐπικαλεῖται γράμμα τοῦ Βουλησμᾶ τῆς 4 Ὀκτωβρίου, ποὺ βεβαιώνει ὅτι ἔχουν περάσει ἕνδεκα μέρες ἀπὸ τὴν ἄφιξή του στὴ Σμύρνη), ἔφτασε στὴ Σμύρνη στὶς 24 Σεπτεμβρίου. Τοῦ εἶχε χρειαστεῖ ἕνα εἰκοσιτετράωρο (βλ. στ. 17) γιὰ νὰ ἔλθει ἐκεῖ ἀπὸ τὴ Χίο, ὅπου εἶχε μείνει (βλ. στ. 16-17) τέσσερες μέρες, ἄρα ἀπὸ 19-22 Σεπτεμβρίου. Γιὰ νὰ φτάσει πάλι στὴ Χίο ἀπὸ τὴν Ὕδρα, εἶχε ὑποστεῖ ἕνα βασανιστικὸ ταξίδι δώδεκα ἡμερῶν (βλ. στ. 9-15), ἄρα ἀπὸ 7-18 Σεπτεμβρίου. Πόσο θὰ εἶχε μείνει τώρα στὴν Ὕδρα καὶ πόσο θὰ εἶχε διαρκέσει τὸ ταξίδι του ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ στὴν Ὕδρα; Τὸ πολὺ μιὰ βδομάδα. Οἱ ὑπολογισμοί μας λοιπὸν αὐτοὶ καταλήγουν στὸ βέβαιο συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀναχώρηση τοῦ Βουλησμᾶ ἀπὸ Ἀθήνα / Πειραιᾶ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὰ τέλη τοῦ Αὐγούστου ἢ — τὸ ἀργότερο— στὶς ἀρχὲς τοῦ Σεπτεμβρίου 1780.

7. *Ἀθανάσιος ὁ διδάσκαλος.* — Πρόκειται γιὰ τὸν Ἀθανάσιο Μπουσόπουλο τὸν Πελοποννήσιο, διδάσκαλο στὴ Σχολὴ τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἀθηνῶν (1753-1777 καὶ 1782-1789). Βλ. Γ. Σ. Πλουμιδη, «Σχολεῖα στὴν Ἑλλάδα συντηρούμενα ἀπὸ κληροδοτήματα Ἑλλήνων τῆς Βενετίας (1603-1797)», *Θησαυρίσματα*, τόμ. 9 (1972), σ. 244 καὶ σημ. 71 καὶ 73 καὶ Ιω. Μπενιζελου, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν*, σ. 122, 125, 266 καὶ 442.

8-9. *διδασκάλου... κυροῦ Δημητρίου.*— Ἐννοεῖ τὸ φίλο καὶ προστατευόμενό του φημισμένο διδάσκαλο Δημήτριο Βόνδα ἀπὸ τὰ Γιάννινα, ποὺ δίδαξε στὴ Σχολὴ τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἀθηνῶν (1777-1782), βλ. Γ. Σ. Πλουμιδη. *ὅ.π.*, σ. 244 καὶ σημ. 72 (ὅπου καὶ βιβλιογραφία) καὶ Ιω. Μπενιζελου, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν*, σ. 122, 125, 260, 266, 276, 439 καὶ

442. Τὸ Βόνδα τὸν εἶχε συστήσει καὶ φέρει στὴν Ἀθήνα ὡς διδάσκαλο τὸ 1777 ὁ ἴδιος ὁ Βουλησμᾶς (βλ. *ὅ.π.*, σ. 260 καὶ 439) καὶ θὰ ἐνδιαφερθεῖ καὶ ἀργότερα γιὰ τὴν καλὴ μισθοδοσία του (βλ. γράμμα Ε′, στ. 114-122). Οἱ δυὸ αὐτοὶ διδάσκαλοι (Μπουσόπουλος καὶ Βόνδας) θὰ συνταξίδευσαν, φαίνεται, μὲ τὸ Βουλησμᾶ ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ στὴν Ὕδρα καὶ ἔπειτα θὰ γύρισαν στὴν Ἀθήνα.

17-18. *Ἡ οὖν Σχολὴ ... ἡμᾶς ὑπεδέξατο.* — Ἡ Σχολὴ τῆς Σμύρνης, στὴν ὁποία εἶχε φοιτήσει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Βουλησμᾶς, ἔχοντας συμμαθητὴ τὸ Χρύσανθο Καραβία (βλ. στ. 23) καὶ διδάσκαλο τὸν Ἱερόθεο Δενδρινὸ (1697-1780), ποὺ εἶχε ἀποχωρήσει τὸ 1777, διευθυνόταν προσωρινὰ ἀπὸ τὸ Χρύσανθο, ποὺ δίσταζε ν᾽ ἀναλάβει ὁριστικὰ τὴ διεύθυνσή της. Δὲν τὴν δέχτηκε ὅμως οὔτε ὁ Βουλησμᾶς. Βλ. Νικ. Γρ. Ζαχαροπουλου, *Δωρόθεος Βουλησμᾶς*, σ. 113-118.

19-20. *τῆς τοῦ ... Μελετίου* Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας *ἕνεκα.* — Γιὰ τὶς προσπάθειες τοῦ Βουλησμᾶ (1780-1781) γιὰ τὴν ἔκδοση τῆς *Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας* τοῦ μητροπολίτη Ἀθηνῶν Μελετίου Μήτρου (1661-1714), δηλ. τὴ συγκέντρωση καὶ προπαρασκευὴ τῶν χειρογράφων, τὴν ἐξεύρεση χρηματοδοτῶν κλπ., βλ. τὸ εἰδικὸ κεφάλαιο τῆς διατριβῆς τοῦ Νικ. Γρ. Ζαχαροπουλου, *Δωρόθεος Βουλησμᾶς*, σ. 79-82. Οἱ προσπάθειες αὐτὲς δὲν εὐοδώθηκαν (βλ. καὶ γράμμα Ε′, στ. 44-49). Ὁ Βουλησμᾶς εἶχε τὴν ἀπογοήτευση νὰ δεῖ τὸ ἔργο νὰ ἐκδίδεται ἀπὸ ἄλλους λίγο ἀργότερα, μεταγλωττισμένο σὲ δημωδέστερη γλώσσα καὶ μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Γ. Βεντότη καὶ ἐκδότη τὸν Πολυζώη Λαμπανιτζιώτη, στὴ Βιέννη, τὸ 1783-1784, σὲ τρεῖς τόμους, καί, τὸ 1795, σὲ τέταρτο (Προσθήκη). Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique ... XVIIIème siècle*, τόμ. II, Paris 1928, ἀριθ. 1099 (σ. 400-402) καὶ Γ. Γ. Λαδα - Αθ. Δ. Χατζηδημου, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1795*, Ἀθήνα 1970, ἀριθ. 247 (σ. 381-382).

20-21. *τῆς τοῦ ἐμοῦ ἀδελφοῦ Θεοφάνους ἐπισκέψεως εἰς Πάτμον.* — Γιὰ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Δωροθέου Βουλησμᾶ, τὸν ἱεροδιάκονο Θεόφιλο / Θεοφάνη, σπουδαστὴ τότε στὴν Πάτμο, βλ. Νικ. Γρ. Ζαχαροπουλου, *Δωρόθεος Βουλησμᾶς*, σ. 15 καὶ σημ. 1, σ. 32 σημ. 3, σ. 47, 48, 89 σημ. 3 καὶ 118 καὶ σημ. 2.

23. *μετὰ τοῦ κυρίου Χρυσάνθου.* — Τοῦ Χρυσάνθου Καραβία, διδασκάλου τῆς Σχολῆς καὶ φίλου τοῦ Βουλησμᾶ (βλ. παραπάνω τὰ Σχόλια στοὺς στίχ. 17-18).

25-26. *τοῦ ἁγίου Ἐρυθρῶν, τοποτηρητοῦ τοῦ ἁγίου Σμύρνης.*— Μητροπολίτης Σμύρνης ἦταν τότε (1770-1785) ὁ Προκόπιος, ἄγνωστος ὅμως μᾶς εἶναι ὁ τοποτηρητής του ἐπίσκοπος Ἐρυθρῶν.

28-29. *τὸν Δημήτριον μόνον εἰς Πάτμον... ἀπέσταλκα.* — Ὁ Δημήτριος ἦταν ὑποτακτικὸς τοῦ Βουλησμᾶ, ποὺ τὸν ἔστειλε στὴν Πάτμο νὰ συμμαθητεύει μὲ τὸν ἀδελφό του Θεοφάνη. Βλ. Νικ. Γρ. Ζαχαροπουλου, *Δωρόθεος Βουλησμᾶς*, σ. 47 καὶ 118.

32-33. *τὸ τῆς συντόμου ἐνεργήσω* Γραμματικῆς *καὶ* Φιλοσοφίας *εἰς τύπον ἔκδοσιν.* — Ἡ *Γραμματικὴ* πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἔργο τοῦ ἰατροφιλοσόφου Κωνσταντίνου Καραϊωάννου ἀπὸ τὴν Τρίκκη, ποὺ ὁ Βουλησμᾶς διαπραγματευόταν μὲ τὸ συγγραφέα νὰ τὸ ἐκδώσει, ἀλλὰ ποὺ δὲν ἐκδόθηκε τότε (βλ. Νικ. Γρ. Ζαχαροπουλου, *Δωρόθεος Βουλησμᾶς*, σ. 76-79), ἀλλὰ πολὺ ἀργότερα, τὸ 1796 καὶ τὸ 1797, ἀπὸ τὸν Πολυζώη Κοντοῦ, στὴ Βούδα (βλ. Γ. Γ. Λαδα - Αθ. Δ. Χατζηδημου, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1796-1799*, Ἀθήνα 1973, ἀριθ. 19 καὶ 59, σ. 27-28 καὶ 64). Καὶ ἡ *Φιλοσοφία* πρέπει νὰ εἶναι τὰ ἔργα τοῦ Νικηφόρου, Βλεμμύδη, γιὰ τὰ ὁποῖα βλ. τὰ Σχόλια παρακάτω στὸ γράμμα Η′ (στ. 61-64).

43-44. *τῆς τοῦ ἀοιδίμου ... κυρίου Σωφρονίου κοιμήσεως.* —Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Σωφρόνιος ὁ Β′ πέθανε στὶς 8 Ὀκτωβρίου 1780. Βλ. Σαρδεων και Πισιδιας Γερμανου, *Συμβολὴ εἰς τοὺς ἐπισκοπικοὺς καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως καὶ ἑξῆς*, μέρος δεύτερον (1702-1936), ἐν Κωνσταντινουπόλει 1938, σ. 102 καὶ 106-108.

Β'

Ο ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΠΕΝΙΖΕΛΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΔΩΡΟΘΕΟ ΒΟΥΛΗΣΜΑ

'Αθήνα 1780
(Αυτό ἔγγρ. μονῆς Παντελεήμονος 'Αγ. Ὄρους, 280×195) Νοεμβρίου 15

Π ε ρ ί λ η ψ η. — Ὁ Μπενιζέλος γράφει στὸ Βουλησμᾶ ὅτι, ἐπειδὴ ὁ ἴδιος δὲν προλαμβάνει νὰ τοῦ γράψει ἐκτενῶς, τοῦ διαβιβάζει μὲ τὸ γραμματοκομιστὴ τὰ (ὄχι εὐχάριστα) νέα του, ἀφότου ὁ Βουλησμᾶς ἔφυγε ἀπὸ τὴν 'Αθήνα. Ὁ ἴδιος δὲν ἔλαβε γράμμα του. 'Απὸ τοὺς φοιτητὲς Πέτρο καὶ Εὐθύμιο, ποὺ ἦλθαν, πληροφορήθηκε μὲ εὐχαρίστηση τὴν ἄφιξη, τὴν καλὴ ὑποδοχὴ καὶ τὴ δραστηριότητα τοῦ Βουλησμᾶ στὴ Σμύρνη. Τοῦ διαβιβάζει τοὺς χαιρετισμοὺς τῶν διδασκάλων 'Αθανασίου [Μπουσοπούλου] καὶ Δημητρίου [Βόνδα], καθὼς καὶ τοῦ πενθεροῦ του [Δημητρίου Καλογερᾶ], τῆς πενθερᾶς του [Ξένης] καὶ τῆς συζύγου του [Μαρίας] καὶ χαιρετᾶ τὸ [Σχολάρχη τῆς Σμύρνης] Χρύσανθο [Καραβία].

»τὴν ἱεράν σου καὶ ἐλλόγιμον καὶ παμπόθητόν μοι κορυφὴν πανευλαβῶς προσκυνῶ καὶ ἐκ βαθέων ψυχῆς κατασπάζομαι.

† Τὰ μὲν καθ' ἡμᾶς μαθήσει παρὰ τοῦ γραμματοκομιστοῦ. οὐ γὰρ οἷόν τε, τό γε νῦν ἔχον, ἐν αὐτοσχεδίῳ γράμματι, καὶ ταῦτα ἐπὶ ποδῶν αὐτοῦ ὄντος, δηλῶσαι τῇ ὑμετέρᾳ ἱερολογιότητι οἵοις δεινοῖς, ἰδίοις τε καὶ κοινοῖς, προσεπάλαισα, ἐξ ὅτου 'Αθήνηθεν ἀπεδήμησας. εἵμαρτο ἄρα συνόντος μὲν ἡμῖν εὐτυχεῖν, ἀπόντος δὲ χαλεποῦ πειρᾶσθαι τοῦ δαίμονος. καίτοι γε προλαβόντως διὰ τῶν αὐτόθι παραγενομένων ἐμπόρων ἡμετέρων συμπολιτῶν ἐπεβλήθην σοι γράψαι καὶ τὸ γράμμα ἦν ἐν χερσί, προὔλαβε δὲ ἡ ἐκείνων ἐπιδημία. τὰ δὲ περὶ τῆς σῆς σοφολογιότητος, καίτοι γε περιμένοντες διὰ τῶν ἱερῶν σου γραμμάτων εὐαγγελισθῆναι, ὡς ἡ ὑπόσχεσις, καὶ μηδόλως τοῦ πόθου ἀξιωθέντες, παρὰ μέντοι τῆς αὐτόθεν πρὸς ἡμᾶς κατὰ συγκυρίαν, ἀλλ' οὖν οἰκονομικῶς διαπλευσάσης ξυνωρίδος τῶν φοιτητῶν, Πέτρου καὶ Εὐθυμίου, ἐμάθομεν, τὴν εἰς Σμύρνην δηλονότι σου ἄφιξιν τήν τε παρὰ τῶν τῆς πόλεως προὐχόντων καὶ μάλιστα τῶν ἐν τῇ σχολῇ ὑπτίαις χερσὶν ὑποδοχὴν καὶ δεξίωσιν καὶ τὴν μετὰ παρακλήσεως ἐπ' ἐκκλησίας θαυμασίαν ἐκείνην περὶ ἀγάπης ὁμιλίαν καὶ τἄλλα τὰ πρὸς οἰκοδομὴν καὶ πνευματικὴν

17 Philostr. 771 || 23-24 Ex. 20.12

βελτίωσιν τοῦ κοινοῦ συνήθη τῆς ὑμετέρας σπουδῆς καὶ θείας ζέσεως ἐγχειρήματα. ἅπερ ἀκηκοότες ἐκ μέσης ψυχῆς ὑπερήσθημεν καὶ πρὸς εὐχαριστηρίους ὕμνους τῷ Θεῷ τὴν γλῶτταν ἐλύσαμεν, ἰδίαν εὐπραγίαν τὴν τοῦ πατρὸς καὶ τῶν ἀδελφῶν κατὰ Θεὸν προκοπὴν καὶ εὐδοκίμησιν λογιζόμενοι, ὡς ἡ ἐντολή. Παρακαλοῦμεν δὲ τὴν πατρικὴν αὐτῆς σοφολογιότητα ὀψὲ γοῦν ποτε τῶν ἐλλογίμων αὐτῆς ὑμᾶς ἀξιῶσαι γραμμάτων. οἶδας γὰρ ὅσην ἡμῖν προξενήσει παραμυθίαν, καὶ ταῦτα κεκακωμένοις. Ὁ διδ. κὺρ 'Αθανάσιος ἀπὸ βαθέων ψυχῆς ὑπερήδιστα προσκυνεῖ καὶ ἀσπάζεται σὺν τῷ διδ. Δημητρίῳ. ὁ δ' ἐμὸς πενθερὸς μετὰ τῆς Ξένης, καὶ ἡ ἐμὴ σύζυγος μετὰ τῶν τέκνων αὐτῆς καὶ ἅπαξάπαντες οἱ ἐν τοῖς οἴκοις ἡμῶν καὶ τῇ καθημερινῇ ὁμιλίᾳ εὐλαβεῖς μετὰ δακρύων καὶ πόθου προσφωνοῦσι τὴν ὑμετέραν ἐλλογιμότητα. τὸν σοφολογιώτατον διδ. καὶ χρυσοῦν τὴν ψυχὴν καὶ τοὔνομα Χρύσανθον εὐλαβῶς προσκυνῶ.

αψπω νοεμβρίου ιεη. 'Αθήνηθεν.
τῆς ὑμετέρας περιποθήτου σοφολογιότητος
ὅλος ἐξηρτημένος
πνευματικὸν εὐτελέστατον τέκνον
'Ιωάννης Μπενιζέλος

ΣΧΟΛΙΑ

14-15. *ξυνωρίδος τῶν φοιτητῶν, Πέτρου καὶ Εὐθυμίου.*— Οἱ δυὸ αὐτοὶ φοιτητὲς ἦλθαν ἀπὸ τὴ Σμύρνη, ὅπου ὁ Βουλησμᾶς σταμάτησε κατὰ τὸ διάστημα ἀπὸ 24 Σεπτεμβρίου - 10 'Οκτωβρίου 1780 (βλ. Σχόλια στὸ Α', στ. 5). Πρβλ. καὶ Σχόλια στὸ Γ', στ. 10-11.

27-29. *Ὁ διδάσκαλος κὺρ 'Αθανάσιος... σὺν τῷ διδ. Δημητρίῳ.* — Βλ. γι' αὐτοὺς τὰ Σχόλια στὸ γρ. Α', στ. 7 καὶ 8-9.

29-30. *Ὁ δ' ἐμὸς πενθερὸς μετὰ τῆς Ξένης καὶ ἡ ἐμὴ σύζυγος.*— Ξένη λεγόταν ἡ πενθερὰ τοῦ Μπενιζέλου (βλ. καὶ Η' 54), σύζυγος τοῦ Δημ. Καλογερᾶ, ἐνῷ ἡ σύζυγος τοῦ Μπενιζέλου (κόρη τῆς Ξένης) ὀνομαζόταν Μαρία.

Γ'

Ο ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΠΕΝΙΖΕΛΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΔΩΡΟΘΕΟ ΒΟΥΛΗΣΜΑ

'Αθήνα 1781
(Αυτὸ ἔγγρ. μονῆς Παντελ. 'Αγ. Ὄρους, 315×210) 'Απριλίου 15

Π ε ρ ί λ η ψ η. — Ὁ Μπενιζέλος πληροφορήθηκε τοὺς σταθμοὺς τοῦ Βουλησμᾶ στὴν Ὕδρα καὶ στὴ Χίο ἀπὸ τὸ διδάσκαλο 'Αθανάσιο [Μπουσόπουλο] καὶ

τὴν ὑποδοχὴ καὶ τὸ κήρυγμά του στὴ Σμύρνη ἀπὸ τοὺς φοιτητὲς Πέτρο καὶ Ἐλευθέριο, ποὺ ἦλθαν ἀπ' ἐκεῖ κατὰ τὰ μέσα Ὀκτωβρίου [1780]. Νομίζοντάς τον ἀκόμη στὴ Σμύρνη, τοῦ ἔστειλε γράμμα ἐκεῖ [=Β'] καί, ὅταν δὲν ἀπαντοῦσε, καὶ δεύτερο, μὲ τὸ γυναικάδελφό του Νικόλαο [Καλογερᾶ], μαζὶ μὲ μικρὸ «κεράμιον μέλιτος». Ἀφοῦ εἶχε στερηθεῖ ἔτσι τὰ νέα του γιὰ καιρό, ἔλαβε ἐπὶ τέλους τὸ γράμμα του τῆς 2 Νοεμβρίου [1780] [=Α'] κατὰ τὰ τέλη Ἰανουαρίου [1781], στὸ ὁποῖο δὲν ἀπάντησε ἀμέσως, ἐπειδὴ ἀμφέβαλλε, ἂν βρισκόταν ἀκόμη στὴν Κωνσταντινούπολη. Διατηρεῖ πάντα τὴν καλύτερη ἀνάμνηση τῆς φιλίας καὶ τῆς «συνδιαιτήσεως» καὶ συναναστροφῆς του [στὴν Ἀθήνα]. Ἀλλὰ ὁ κύριος σκοπός, γιὰ τὸ ὁποῖο τοῦ γράφει σήμερα, εἶναι ὁ ἀκόλουθος. Βλέποντας τὴν ἀμάθεια τῶν χριστιανῶν, καὶ μάλιστα τῶν ἱερέων, τῆς Ἀθήνας γύρω ἀπὸ τὰ «*ἀναγκαῖα τῆς πίστεως δόγματα*» καὶ τὴν ἀπροθυμία γιὰ ν' ἀκούσουν τὸ κήρυγμα, συγκέντρωσε, μὲ ὅλη του τὴ φιλοπονία, ἀπὸ διάφορα βιβλία, στοιχεῖα καὶ συνέγραψε, σύντομη ἀλλὰ πλήρη, «*Διδασκαλίαν Χριστιανικὴν κατ' ἐρωταπόκρισιν*», σὲ δημώδη γλῶσσα, γιὰ τὰ ἀναγκαῖα δόγματα καὶ «*τὰ κατὰ τὴν πίστιν ἔργα*». Τὸ πόνημα αὐτό, σὲ ὀκτὼ τετράδια, τὸ ἔδειξε στὸ διδάσκαλο Δημήτριο [Βόνδα], ποὺ τὸ ἐπεκρότησε. Τώρα ἐπιθυμεῖ νὰ τὸ ὑποβάλει στὴν κρίση τοῦ Βουλησμᾶ καὶ τὸν παρακαλεῖ, ἂν τὸ ἐγκρίνει, νὰ φροντίσει νὰ ἐκδοθεῖ. Περιμένει ἀπάντησή του.

»Τὴν ἱερὰν καὶ ἐλλόγιμον καὶ τριπόθητόν μοι κορυφὴν πανευλαβῶς προσκυνῶ καὶ ἐκ βάθους ψυχῆς κατασπάζομαι. τὸ δ' αὐτὸ τοῦτο ποιοῦσι καὶ τὰ περὶ ἐμὲ πνευματικὰ καὶ παμφίλτατα αὐτῆς τέκνα.

† Τὰ μὲν περὶ τῆς ἐν Ὕδρᾳ διατριβῆς κἀκεῖθεν εἰς Χίον ἀποδημίας σου παρὰ τοῦ γέροντος διδασκάλου Ἀθανασίου ἐμάθομεν. τὴν δέ γε ἐν Σμύρνῃ παρὰ τοῦ σχολαρχοῦντος κυρίου Χρυσάνθου καὶ τῶν προὐχόντων τῆς πόλεως ὑπτίαις, ὥς φασιν, ὠλέναις ὑποδοχήν, τήν τε ἐπ' ἐκκλησίαις γλυκύῤῥοον ἐκείνην καὶ θαυμαστὴν ὁμιλίαν περὶ ἀγάπης ἡ ἐκεῖθεν πρὸς ἡμᾶς διαπλεύσασα κατὰ μέσον σχεδὸν τὸν Ὀκτώβριον ξυνωρὶς φοιτητῶν Πέτρος καὶ Ἐλευθέριος ἡμῖν ἀνήγγειλεν. ἀνθ' ὧν καίτοιγε τηνικαῦτα θλίψεσι καὶ δεινοῖς, ἰδίᾳ τε καὶ κοινῇ, προσπαλαίοντες, οὐ μετρίας ἡδονῆς ἐνεπλήσθημεν. καὶ πῶς γὰρ οὐκ ἐμέλλομεν, εὐοδουμένην ἀκούοντες τὴν ἀρετὴν καὶ τὸ καλὸν ἐπαινούμενον; καὶ δὴ παραχρῆμα πεπεισμένοι ὄντες ἐν Σμύρνῃ τὰς διατριβὰς ἄγειν τὴν σὴν σοφολογιότητα, διὰ γραμμάτων αὐτῇ διελέχθημεν δηλοποιοῦντες τὰ καθ' ἡμᾶς. χρόνου δὲ συχνοῦ προϊόντος καὶ τῶν ὑπὲρ μέλι καὶ κηρίον γλυκυτέρων ἡμῖν γραμμάτων σου στερισκόμενοι, ἐν ἀθυμίας βυθῷ γεγόναμεν ὑποβρύχιοι, λήθης σημεῖον τὴν ἀφωνίαν ἡγούμενοι. ἀλλ' οὖν καὶ δευτέραν ἐπιστολὴν ἐπεθήκαμεν τῷ Σμύρναζε εὐθυπλοοῦντι ἡμετέρῳ γυναικαδέλφῳ κὺρ Νικολάῳ πρὸς τὴν ἱεράν σου καὶ ἐπέραστον ἡμῖν κεφαλὴν μετὰ καί τινος μικροῦ κεραμίου μέλιτος, μεγάλης ἀγάπης καὶ υἱϊκοῦ χρέους συμβόλου. καὶ ὥσπερ ὁ Νῶε τὴν περιστερὰν τὴν τοῦ κατακλυσμοῦ ἐκκοπὴν εὐαγγελισομένην, οὕτω καὶ ἡμεῖς τὰ σοφά σου κεχηνότες περιεμένομεν γράμματα. καὶ τέως μὲν οὕτως εἴχομεν ἐσχάτῃ λύπῃ κατάπτωτοι διὰ τὴν παντελῆ ἄγνοιαν τῶν κατὰ τὴν ὑμετέραν ἱερολογιότητα. ὀψέποτε δὲ ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως τὴν πολυπόθητόν σου παρ' ἐλπίδας ἐπιστολὴν κομισάμενοι, ἀκριβῶς ἡμῖν τὰ περὶ αὐτῆς ἐξαγγέλλουσαν, ἡλίκης εὐφροσύνης ἐνεφορήθημεν, γραφῇ παραδοῦναι ἀμήχανον. ἀλλά γε καὶ πάλαι διψῶντες ἡμεῖς διὰ γραμμάτων τῇ ἱερᾷ σου ψυχῇ ἐντυχεῖν τὸ τῆς ἐπιστολῆς ὑπερήμερον (κατὰ γὰρ τὴν βαν τοῦ νοεμβρίου γραφεῖσαν, περίπου ἤδη τὰ τέλη τοῦ Ἰανουαρίου ἐκομισάμεθα) καὶ ἡ ἐκ τόπου εἰς τόπον ἀποστολική σου περίοδος καὶ μεταλλαγὴ ἐποίει ἐν ἀμφιβολίᾳ ὑπάρχειν τῆς εἰσέτι ἐν βασιλευούσῃ διαγωγῆς καὶ ἐπομένως πρὸς τὴν τοῦ γράμματος ἀπάντησιν ὀκνηρούς. πρὸ πάντων δὲ διὰ τὸ ἔκτοτε μέχρι τοῦ νῦν οὐδέπω ἡμᾶς δυνηθῆναι ἐπιτυχεῖν τινὸς τῶν αὐτόθι κατ' εὐθεῖαν ἀφικνουμένων. τὸν μὲν οὖν πόθον καὶ τὸ τῆς ἀγάπης ἐγκάρδιον πῦρ, ὃν διατελῶν ἔχω πρὸς τὴν ὑμετέραν ἱερολογιότητα, τήν τε ἀνεξάλειπτον μνήμην τῆς εἴπέρ τι ἄλλο τιμαλφεστάτης μοι καὶ ἡδίστης πρὸς ἀλλήλους συνδιαιτήσεως καὶ τῆς ἐν πνευματικαῖς διαλέξεσι ὡς τὰ πολλὰ ἐπωφελοῦς ἐκείνης διανυκτερεύσεως, οὐδ' αὐτὸς γράφειν οἷός εἰμι, οὐθ' ἡ φιλόστοργός σου ψυχὴ τῆς παρ' ἐμοῦ ὑπομνήσεως χρήζει, εὖ μάλα τῆς ἀντιδιδομένης διαθέσεως πληροφορούσης αὐτήν. πάλαι γάρ μοι τὸ τοιοῦτόν ἐστιν ἀναμφίβολον, ὡς πάντα τὰ τέκνα ὅσα σοι ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ ὁ τῆς εὐαγγελικῆς σου περιελεύσεως τοκετὸς εἰσεποίησεν ἐζωγραφημένα τοῖς πατρικοῖς σπλάγχνοις περιφέρων διατελεῖς. ἡ δὲ κατ' ἐξοχὴν ἔφεσις καὶ διάπυρος ἐπιθυμία, ἡ περὶ πολλοῦ ἐνυπάρχει μου τῇ ψυχῇ πρὸς τὸ γράψαι σοι τῷ περιποθήτῳ μοι διδ. αὕτη ἐστίν. ὁρῶν | τῶν ἐνταῦθα χριστιανῶν, καὶ μάλιστα τῶν ἱερέων, τὴν περὶ τὰ ἀναγκαῖα τῆς πίστεως δόγματα ἀξιοδάκρυτον ἀμάθειαν, λυπούμενος δ' ἄκρως καὶ διὰ τὸν ἐπικρατήσαντα ἤδη, οὐκ οἶδ' ὅπως, ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς ταλαιπώρῳ πόλει λιμὸν τοῦ ἀκοῦσαι λόγον Θεοῦ, καίτοι γε τῶν διδόναι τοῦ τοιούτου λόγου τὸ σιτο-

7 Philostr. 771.

23-24 Cf. Gen. 8. 8-13

μέτριον δυναμένων, ἑτοίμων ὄντων καὶ καθ' ἑκάστην παρακαλούντων, πᾶσαν ὡς οἷόν τε φιλοπονίαν καταβαλόμενος, συνέλεξα ἐκ διαφόρων βιβλίων Διδασκαλίαν Χριστιανικὴν κατ' ἐρωταπόκρισιν *ἐν ἰδιωτικῷ χαρακτῆρι περὶ τῶν ἀναγκαίων δογμάτων τῆς πίστεως καὶ τῶν κατὰ τὴν πίστιν ἔργων συντόμως θ' ἅμα καὶ ἐντελῶς πραγματευομένην. εἰς γὰρ ὀκτὼ συμποσοῦται τετράδια. ἣν δὲ καὶ τῷ διδ. Δημητρίῳ ἐκοίνωσα, παρ' οὗ οὐ τῆς τυχούσης ἀποδοχῆς καὶ ἐπαίνου ἠξίωται. ἐμοῦ δὲ τὸ πρόθυμον καὶ ἡ ἀνάπαυσις πέφυκεν, ἵνα τὴν κριτικωτάτην αὐτῆς ἀκοὴν ὑπέλθῃ καὶ δι' αὐτῆς (εἴ γε τοιαύτη φανῇ) ἐκδοθῇ καὶ τοῖς τύποις πρὸς κοινὴν ὠφέλειαν. Παρακαλῶ γοῦν τὴν σὴν σοφολογιότητα χαροποιῆσαι ἡμᾶς διὰ τῶν ἐλλογίμων αὐτῆς γραμμάτων καὶ περὶ τοῦ τοιούτου ἀποκριθῆναι. Ἔρρωσό μοι κατ' ἄμφω, ὑπὸ τῆς θείας προνοίας περιφρουρούμενός τε καὶ διδασκόμενος. αψπαφ. ἀπριλλίου κεῃ. Ἀθήνηθεν. τῆς ὑμετέρας σεβασμίου μοι ἱερολογιότητος*

πνευματικὸν ἐλάχιστον τέκνον

Ἰωάννης Μπενιζέλος

(Στὸ ἀριστερὸ περιθώριο τοῦ πρώτου φύλλου, σὲ δύο κάθετες σειρές, ἀπὸ τὰ μέσα πρὸς τὰ ἔξω):

Ὁ συγγενὴς αὐτῇ Παΐσιος ἱερομόναχος Βρετὸς τοὐπίκλην τοῦ ποτὲ Ἰωάννου ἀφίκετο ἐνταῦθα κατ' ἔρωτα παιδείας, / ὃν καὶ ὑπεδεξάμην φιλοφρόνως κατὰ τὸ χριστιανικὸν ὁμοῦ καὶ διδασκαλικὸν χρέος.

ΣΧΟΛΙΑ

10-11. *ξυνωρὶς φοιτητῶν Πέτρος καὶ Ἐλευθέριος.* — Εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ «ξυνωρὶς» αὐτὴ τῶν φοιτητῶν (Πέτρος καὶ Ἐλευθέριος) δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν «ξυνωρίδα» τῶν φοιτητῶν (Πέτρου καὶ Εὐθυμίου) ποὺ μνημονεύεται στὸ γράμμα Β', στ. 14-15. Τότε ὅμως τὸ ὄνομα τοῦ δεύτερου φοιτητῆ θὰ ἦταν ἢ Εὐθύμιος ἢ Ἐλευθέριος (ἐκτὸς ἂν τὸ ἕνα ἦταν τὸ μοναχικό).

20-21. *ἡμετέρῳ γυναικαδέλφῳ κὺρ Νικολάῳ.* — Πρόκειται γιὰ τὸ Νικόλαο Καλογερᾶ, γιὸ τοῦ Δημητρίου. Βλ. γι' αὐτὸν Ιω. ΜΠΕΝΙΖΕΛΟΥ, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν*, σ. 319 καὶ 324.

27-28. *ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως τὴν πολυπόθητόν σου... ἐπιστολὴν κομισάμενοι...* — Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπιστολὴ ὑπ' ἀριθ. Α' τοῦ Βουλησμᾶ, τῆς 2 Νοεμβρίου 1780 (βλ. στ. 32: *κατὰ γὰρ τὴν βαν τοῦ νοεμβρίου γραφεῖσαν*), ποὺ ὁ Μπενιζέλος τὴν ἔλαβε (βλ. στ. 33) *περί που ἤδη τὰ τέλη τοῦ Ἰανουαρίου* (1781).

41. *πρὸς ἀλλήλους συνδιαιτήσεως...* — Ὁ Μπενιζέλος ὑπονοεῖ προφανῶς τὴ φιλοξενία ποὺ πρόσφερε στὸ Βουλησμᾶ, ὅταν αὐτὸς ἐπισκεπτόταν τὴν Ἀθήνα. Βλ. Σχόλια στὸ Α', στ. 5.

51-67 *Ὁρῶν τῶν ἐνταῦθα χριστιανῶν...* — Ἐδῶ εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ὁ Μπενιζέλος γράφει γιὰ τὸ ἔργο του *Διδασκαλία Χριστιανικὴ κατ' ἐρωταπόκρισιν*. Τὰ ἴδια, καὶ μὲ σχεδὸν ὅμοια διατύπωση, θὰ ἐπαναλάβει καὶ στὸ ἑπόμενό του γράμμα Δ' (στ. 50-67).

61. *εἰς γὰρ ὀκτὼ συμποσοῦται τετράδια.* — Πρόκειται γιὰ τὸ ὑπ' ἀριθ. 617 χειρόγραφο τῆς μονῆς Παντελεήμονος Ἁγ. Ὄρους, ποὺ εἶναι πραγματικὰ αὐτόγραφο τοῦ Μπενιζέλου καὶ ἔχει 64 φύλλα (=8 ὀκτάφυλλα τετράδια). Βλ. καὶ παραπάνω, σ. 35.

61-62. *τῷ διδασκάλῳ Δημητρίῳ ἐκοίνωσα.* — Ἐννοεῖ τὸν προστατευόμενο τοῦ Βουλησμᾶ Δημήτριο Βόνδα (βλ. παραπάνω, σ. 23 καὶ 64-65). Στὸ ἑπόμενο γράμμα του (Δ', στ. 60-61) γράφει ὅτι τὸ ἔργο του καὶ ἀπὸ τοὺς δυὸ διδασκάλους τῆς Ἀθήνας (τὸ Δημήτριο καὶ τὸν Ἀθανάσιο) *ἀποδοχῆς καὶ ἐπαίνου ἠξίωται.*

Ὑστερόγρ. *Ὁ συγγενὴς αὐτῇ Παΐσιος ἱερομόναχος Βρετός.* — Μᾶς εἶναι ἄγνωστη ἡ ταυτότητα τοῦ προσώπου αὐτοῦ.

Δ'

Ο ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΠΕΝΙΖΕΛΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΔΩΡΟΘΕΟ ΒΟΥΛΗΣΜΑ

Ἀθήνα 1781
(Αὐτὸ ἔγγρ. μονῆς Παντελ. Ἁγ. Ὄρους, 285×190) Μαΐου 25

Π ε ρ ί λ η ψ η. — Ὁ Μπενιζέλος ἔστειλε στὸ Βουλησμᾶ τέσσερα γράμματα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σημερινό. Τὸ γράμμα ποὺ τοῦ ἔστειλε τὸν Ὀκτώβρη [1780] στὴ Σμύρνη παρέπεσε. Στὰ τέλη Ἰανουαρίου [1781] ἔλαβε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη τὸ γράμμα του τῆς 2 Νοεμβρίου [1780] [=Α'], ἀλλὰ δὲν μπόρεσε νὰ μάθει περισσότερα γι' αὐτὸν ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους ποὺ πηγαινοέρχονται στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ δὲν ἤξερε ἂν βρισκόταν ἀκόμη ἐκεῖ. Τοῦ ἔστειλε πρόσφατα δυὸ γράμματα μὲ τὸν κοινὸ γνώριμό τους στὴν Ὕδρα Πιέρο Βρετό, ἀλλὰ φαίνεται πὼς ὁ ἐκεῖ λοιμὸς τὸν ἐμπόδισε νὰ τὰ διαβιβάσει μὲ τὰ πλοῖα. Ἐπὶ τέλους ἔμαθε τὰ νέα του ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ Παναγιωτάκη Νοταρᾶ καὶ τώρα ὁ γραμματοκομιστὴς Ἰωαννίκιος θὰ ἀνακοινώσει στὸ Βουλησμᾶ ὅλα τὰ δικά του νέα. Ἐπαναλαμβάνει καὶ ἐδῶ ὅσα γράφει στὸ Γ' (στ. 38 ἑξ.), ὅτι δηλ. διατηρεῖ πάντα τὴν καλύτερη ἀνάμνηση τοῦ δεσμοῦ των στὴν Ἀθήνα κλπ. καὶ ὅτι κύριος σκοπὸς τοῦ γράμματός του εἶναι νὰ τοῦ ἀνακοινώσει ὅτι, βλέποντας τὴν ἀμάθεια τῶν Χριστιανῶν τῆς Ἀθήνας κλπ., συνέγραψε *Διδασκαλίαν Χριστιανικὴν κατ' ἐρωταπόκρισιν* σὲ δημώδη γλώσσα κλπ. Τὸ σύγγραμμά του αὐτὸ ἐπαινέθηκε ἀπὸ τοὺς δυὸ διδασκάλους τῆς Ἀθήνας, Δημήτριο [Βόνδα] καὶ Ἀθανάσιο [Μπουσόπουλο]. Τώρα ἐπιθυμεῖ νὰ τὸ ὑποβάλει καὶ στὴν κρίση τοῦ Βουλησμᾶ καί, ἂν αὐτὸς τὸ βρεῖ δόκιμο, νὰ ἐκδοθεῖ μὲ τὴ φροντίδα καὶ τὴν ἐπιμέλειά του. Παρορμήθηκε στὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου αὐτοῦ μὲ μοναδικὸ σκοπὸ τὴν ὠφέλεια τῶν συμπολιτῶν του. Ὁ Βουλησμᾶς θὰ τὸ λάβει ἀπὸ τὸν Ἰωαννίκιο μαζὶ μὲ τὴ *Λογικὴ* τοῦ Βλεμμύδη, ποὺ τὴ ζήτησε μὲ τὸ γράμμα τοῦ Παναγιωτάκη [Νοταρᾶ].

[Στὸ ὑστερόγραφο]: Χαιρετισμοὺς ἀπὸ ὅλους τοὺς δικούς του καὶ ἀπὸ

τὸ διδάσκαλο Ἀθανάσιο. Ἂν ἐκδοθεῖ, μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ ἀποδέκτη, ἡ *Διδασκαλία*, παρακαλεῖ νὰ τοῦ σταλοῦν ἀρκετὰ ἀντίτυπα, γιὰ νὰ τὰ μοιράσει στοὺς ἱερεῖς, γιατὶ αὐτὸς εἶναι ὁ μόνος σκοπός του.

»τῷ σοφολογιωτάτῳ καὶ σεβασμιωτάτῳ μοι ἱεροδιδασκάλῳ κυρίῳ Δωροθέῳ τὴν μεθ' ὅσης μου τῆς εὐλαβείας ἐδαφιαίαν προσκύνησιν καὶ τὴν ἐκ βαθέων ψυχῆς πρόσρησιν ἀπονέμω.

† Φθόνος, οἶμαι, τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ πολεμεῖ τῷ ἐμῷ πόθῳ, ὃν διατελῶν ἔχω ἐλάφου διψώσης δίκην πρὸς τὸ διὰ γραμμάτων διαλεχθῆναι τῇ ἱερᾷ σου καὶ ἐλλογίμῳ ψυχῇ, σεβασμιώτατέ μοι καὶ περιπόθητε διδάσκαλε καὶ πάτερ καὶ εὐεργέτα, καὶ πᾶν εἴ τι τίμιον ἐμοὶ καὶ πρᾶγμα καὶ ὄνομα. τῆς γὰρ ἀνὰ χεῖρας ἐκτός, τέσσαρας ἤδη ἐκπέμψας ἐπιστολάς, οὐκ οἶδα εἴ γέ τινα ἐξ αὐτῶν μέχρι τοῦδε συνέβη τῆς σῆς ἀξιωθῆναι ὑποδοχῆς τε καὶ ἀναγνώσεως. αἱ μὲν γὰρ εἰς Σμύρνην, κατὰ τὸν παρελθόντα ἀποσταλεῖσαι Ὀκτώβριον, τῆς ἐκεῖσε ὑμετέρας διατριβῆς μὴ τυχοῦσαι, παρέπεσον οὐκ οἶδά πῃ καὶ ἀπώλοντο. μετὰ δὲ χρόνον συχνὸν παρ' ἐλπίδας ἀπὸ βασιλευούσης περί που τὰ τέλη τοῦ Ἰανουαρίου τὸ πολυπόθητόν μοι καὶ ἱερόν σου καὶ ὑπερήμερον (κατὰ γὰρ τὴν βαν τοῦ Νοεμβρίου ἐγέγραπτο) γράμμα μεθ' ὅσης οἷόν τε τῆς περιχαρείας δεξάμενος, οὐκ ἠδυνήθην οὔτε τῶν αὐτόθεν πρὸς ἡμᾶς καταιρόντων οὔτε τῶν ἐντεῦθεν εὐθυπλοούντων εἰς Κωνσταντίνου ἐπιλαβέσθαι τινός, ὥστε τὰ κατὰ τὴν σὴν σοφολογιότητα μαθεῖν ἀκριβέστερον καὶ τὸν ἐμὸν πόθον καὶ χρέος ἀφοσιώσασθαι. τὸ γὰρ τοῦ γράμματος ὑπερήμερον καὶ ἡ ἐκ τόπου εἰς τόπον ἀποστολική σου περίοδος καὶ μεταλλαγὴ οὐκ ἀπεικότως ἐποίει με ἐν ἀμφιβολίᾳ ὑπάρχειν τῆς εἰσέτι ἐν βασιλευούσῃ σου ἐνδημίας. τέως δ' οὖν διὰ τοῦ ἐν Ὕδρᾳ κοινοῦ γνωρίμου Πιέρου Βρετοῦ δὶς ἐξαπέστειλα πρὸς τὴν ἱεράν σου καὶ τριπόθητον κορυφήν, ἀλλ' ὁ ἐν ἐκείνῳ τῇ νήσῳ ἐνσκήψας λοιμὸς (ὃν εἴθε καὶ κατὰ τῆς ἡμετέρας ἐπαπειλούμενον πόλεως τὸ θεῖον ἔλεος καὶ ἡ τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος προστασία διασκεδάσοι) οὐ συνεχώρησεν, οἶμαι, τῷ σιὸρ Πιέρῳ τὰς διαπλεούσας ὁλκάδας περινοστεῖν, ὥστε καὶ τὰ γράμματα ἐπιδοῦναι. χάρις δὲ τῷ Θεῷ, ἀνακαινίσαντί μοι ὀψέποτε τὰς περὶ τῆς ὑμετέρας ἱερολογιότητος εὐκρινεῖς εἰδήσεις διὰ τοῦ γράμματος τοῦ σιὸρ Παναγιωτάκη Νοταρᾶ, ὁμοῦ καὶ τὰς προτέρας τῶν πρὸς σέ μου γραμμάτων δυσκολίας ἐξομαλίσαντι διὰ τοῦ παρόντος γραμματοκομιστοῦ κὺρ Ἰωαννικίου, ὃς ἐπὶ τίσι καὶ τίνος χάριν ἐντεῦθεν ἀποδημεῖ, πρὸς δὲ καὶ τὰ καθ' ἡμᾶς πάντα κοινῇ καὶ τὰ καθ' ἕκαστον διὰ ζώσης φωνῆς γνωρίσει τῇ ὑμετέρᾳ σοφολογιότητι. τὸν μὲν οὖν πρὸς σέ μου πόθον καὶ τὸ τῆς ἀγάπης ἐγκάρδιον ‖ πῦρ ‖ τήν τε ἀνεξάλειπτον μνήμην τῆς εἴπέρ τι ἄλλο τιμαλφεστάτης μοι καὶ ἡδίστης πρὸς ἀλλήλους διαγωγῆς καὶ τῆς ἐν πνευματικαῖς καὶ σπουδαίαις ὡς τὰ πολλὰ ὁμιλίαις ἐπωφελοῦς ἐκείνης διανυκτερεύσεως οὔτ' αὐτὸς ἐξαγγέλλειν οἷός εἰμι οὔθ' ἡ φιλόστοργός σου ψυχὴ τῆς παρ' ἐμοῦ ὑπομνήσεως χρῄζει, εὖ μάλα τῆς ἀντιδεδομένης διαθέσεως πληροφορούσης αὐτήν. πάλαι γάρ μοι τὸ τοιοῦτον καθωμολόγηται, ὡς πάντα τὰ τέκνα ὅσα σοι ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ ὁ τῆς εὐαγγελικῆς σου περιελεύσεως τοκετὸς εἰσεποίησεν, ἐζωγραφημένα τῇ ἱερᾷ σου μνήμῃ περιφέρων διατελεῖς. ἡ δὲ κατ' ἐξοχὴν ἔφεσις καὶ διακαὴς ἐπιθυμία, ἣ πρὸ πολλοῦ ἐμφωλεύει τοῖς ἐμοῖς σπλάγχνοις πρὸς τὸ δι' ἐπιστολῶν ἐντυχεῖν τῇ τριποθήτῳ μοι σοφολογιότητι / αἰτιᾶται μὲν καὶ τὸ φίλτρον, ὃ ὑπὲρ πολλοὺς καὶ προσάγειν καὶ ἀπολαμβάνειν καυχῶμαι, ἐδράξατο δὲ οὐχ ἧττον καὶ τοιᾶσδε προφάσεως. ὁρῶν τῶν ἐνταῦθα χριστιανῶν καὶ μάλιστα τῶν ἱερέων τὴν περὶ τὰ ἀναγκαῖα τῆς πίστεως δόγματα ἐσχάτην ἀμάθειαν, λυπούμενος δὲ ἐς ἄκρον καὶ διὰ τὸν τῆτες ἐπικρατήσαντα, οὐκ οἶδ' ὅπως, ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς ταλαιπώρῳ πόλει λιμὸν τοῦ ἀκοῦσαι λόγον Θεοῦ, καίτοι γε τῶν διδόναι τοῦ τοιούτου λόγου τὸ σιτομέτριον δυναμένων ἑτοίμων ὄντων καὶ καθ' ἑκάστην παρακαλούντων, πᾶσαν ὡς οἷόν τε φιλοπονίαν καταβαλόμενος, συνέλεξα ἐκ διαφόρων Διδασκαλίαν *τινὰ* Χριστιανικὴν *κατ' ἐρωταπόκρισιν ἐν ἁπλῷ χαρακτῆρι μεθ' ὅσης ἠδυνήθην τῆς συντομίας ἅμα καὶ τελειότητος, ἥτις καὶ παρὰ τῆς ἐνταῦθα ξυνωρίδος τῶν διδασκάλων θεωρηθεῖσα, Δημητρίου φημὶ καὶ Ἀθανασίου, ἀποδοχῆς καὶ ἐπαίνου ἠξίωται. ἐμοῦ δὲ τὸ πρόθυμον καὶ ἡ πᾶσα ἔφεσις καὶ πληροφορία ἐστίν, ἵνα τὴν κριτικωτάτην αὐτῆς ὑπέλθῃ καὶ ὄψιν καὶ ἀκοήν, καί, εἴ γε ὀφθῇ δόκιμος, ἐκδοθῇ καὶ τοῖς τύποις, τῇ περὶ ‖ τὰ ‖ τοιαῦτα σπουδῇ καὶ ἐπιμελείᾳ τῆς σῆς ἱερολογιότητος. ὥρμησα δὲ εἰς τοῦτο οὐδενὸς ἄλλου ἕνεκεν, μάρτυς ὁ καρδιογνώστης Θεός, ὅτι μὴ διὰ μόνην τὴν τῶν ἀδελφῶν μου συμπολιτῶν ὠφέλειαν. κομίσῃ οὖν αὐτὴν μετὰ καὶ τῆς* Λογικῆς *τοῦ Βλεμμύδου παρὰ τοῦ γραμματοφόρου Ἰωαννικίου, ἣν διὰ τοῦ γράμματος τοῦ σιὸρ Παναγιωτάκη ἐζήτησας.*

Ἔρρωσό μοι καθ' ἑκάτερα τῇ παναλκεῖ τοῦ δεσπότου δεξιᾷ δυναμούμενος, καὶ πρὸς τὰ κατὰ τὴν ἐκείνων ἀρέσκειαν, καὶ τὰ κοινῇ συμφέροντα εὐοδούμενος, ἐμοῦ δὲ τοῦ ἐλαχίστου, πλὴν φιλτάτου τέκνου ἀείποτε μεμνημένος εὐχαῖς τε καὶ γράμμασι.

---

37 *πῦρ* supra lineam || 64 *τὰ τοιαῦτα* cod.[1] : *ταῦτα* cod.

αψπαφ, μαΐου κεῃ. 'Αθήνηθεν
τῆς ὑμετέρας σεβασμίου μοι ἱερολογιότητος
ὅλος ἐξηρτημένος, ἐλάχιστον πνευματικὸν τέκνον
'Ιωάννης Μπενιζέλος

ἡ ταπεινή μου σύζυγος καὶ δούλη της μετὰ τῶν τέκνων γονυκλι-
τῶς δακρυῤῥοοῦσα τὴν προσκυνεῖ, κατασπαζομένη τὴν δεξιάν.ὁμοίως
καὶ ὁ πενθερός μου σὺν τῇ συζύγῳ καὶ τοῖς λοιποῖς.

(στὸ ἀριστερὸ περιθώριο τοῦ πρώτου φύλλου, σὲ τρεῖς κάθετες γραμμές, ἀπὸ τὰ μέσα πρὸς τὰ ἔξω ἡ προσθήκη):

ὁ διδάσκαλος 'Αθανάσιος ἀδελφικῶς καὶ ὡς ἥδιστα ἐν Κυρίῳ αὐτὴν ἀσπάζεται. ἐὰν Θεὸς διδῷ καὶ φανεῖσα δόκιμος | *ἡ* Διδασκαλία *ἤθελε ἐκδοθεῖ διὰ μέσου της εἰς τύπον, παρακαλῶ νὰ κάμῃ τρόπον εἰς τὸ νὰ μοῦ σταλθοῦν* | *ἱκαναῖς φυλλάδες, διὰ νὰ μοιράσωμεν εἰς τοὺς ἱερεῖς, διότι αὐτὴ εἶναι ὅλη μου ἡ σπουδή.*

ΣΧΟΛΙΑ

8-9. *τέσσαρας ἤδη ἐκπέμψας ἐπιστολάς.* — 'Απὸ τὰ τέσσερα αὐτὰ γράμματα τοῦ Μπενιζέλου πρὸς τὸ Βουλησμᾶ μᾶς ἔχουν σωθεῖ μόνο τὰ δύο (ἀριθ. Β' καὶ Γ'), ἄρα τὰ ἄλλα δύο ἔχουν χαθεῖ ἢ λανθάνουν. Τὸ ἕνα ἀπ' αὐτὰ εἶναι αὐτὸ πού μνημονεύεται ἀμέσως παρακάτω (στ. 11) ὅτι στάλθηκε «*εἰς Σμύρνην κατὰ τὸν παρελθόντα ... 'Οκτώβριον*».

14-16. *τὰ τέλη τοῦ 'Ιανουαρίου τὸ πολυπόθητόν μοι καὶ ἱερόν σου καὶ ὑπερήμερον (κατὰ γὰρ τὴν βαν τοῦ Νοεμβρίου ἐγέγραπτο) γράμμα... δεξάμενος.* — Πρόκειται πάλι (βλ. καὶ Γ' στ. 32-33) γιὰ τὸ γράμμα τοῦ Βουλησμᾶ ὑπ' ἀριθ. Α' (τῆς 2 Νοεμβρίου 1780), πού ὁ Μπενιζέλος τὸ ἔλαβε μόλις τὸν 'Ιανουάριο τοῦ 1781.

23-24. *διὰ τοῦ ἐν Ὕδρᾳ κοινοῦ γνωρίμου Πιέρου Βρετοῦ.*— Δὲν μπορέσαμε νὰ βροῦμε πληροφορίες γιὰ τὸν Ὑδραῖο αὐτό.

31-32. *διὰ τοῦ γράμματος τοῦ σιὸρ Παναγιωτάκη Νοταρᾶ.* — Ἄγνωστο μᾶς εἶναι καὶ τὸ πρόσωπο αὐτό. Δὲν μνημονεύεται οὔτε στὴ μονογραφία τοῦ ΣΤΑΥΡΟΥ Α. ΚΟΥΤΙΒΑ, *Οἱ Νοταράδες στὴν ὑπηρεσία τοῦ Ἔθνους καὶ τῆς 'Εκκλησίας*, 'Αθῆναι 1968. Φαίνεται πὼς ἦταν κοινὸς φίλος τοῦ Βουλησμᾶ καὶ τοῦ Μπενιζέλου καὶ διαμέσου του ὁ πρῶτος διαμηνοῦσε ἐπιθυμίες του στὸ δεύτερο (βλ. καὶ παρακάτω, στ. 68-69) καὶ πὼς διέμενε στὴν Κωνσταντινούπολη (βλ. Ε', στ. 15).

33-34. *διὰ τοῦ παρόντος γραμματοκομιστοῦ κὺρ 'Ιωαννικίου.*— Ὁ γραμματοκομιστὴς αὐτός, πού μνημονεύεται καὶ παρακάτω (στ. 68-69), καθὼς καὶ στὸ γράμμα Ε' (στ. 7, 14), πρέπει νὰ ἦταν 'Αθηναῖος μαθητὴς τοῦ Μπενιζέλου πού πῆγε στὴν Κωνσταντινούπολη.

36 κ.ἑξ. *Τὸν μὲν οὖν πρός σέ μου πόθον...* — 'Εδῶ ὁ Μπενιζέλος ἐπαναλαμβάνει, σχεδὸν κατὰ λέξη, ὅσα ἔγραψε καὶ στὸ ἀμέσως προηγούμενο γράμμα του (Γ', στ. 38 κ.ἑξ.) πρὸς τὸ Βουλησμᾶ γιὰ τὸ στενὸ φιλικό τους σύνδεσμο καὶ γιὰ τὸ ἔργο του *Διδασκαλία Χριστιανική*, πού τοῦ τὸ στέλνει γιὰ νὰ τὸ κρίνει καὶ νὰ τὸ ἐκδώσει. Φαίνεται πὼς μὲ τὸ προηγούμενο γράμμα του αὐτὸ τοῦ εἶχε ἀναγγείλει ἁπλῶς τὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου του, χωρὶς καὶ νὰ τοῦ τὸ στείλει καὶ τώρα πού τοῦ τὸ στέλνει δὲν ἔκρινε περιττὸ νὰ ἐπαναλάβει ὅσα ἔγραψε καὶ στὸ προηγούμενο γιὰ τὸ ἔργο του αὐτό.

67-68. *κομίσῃ οὖν αὐτὴν μετὰ καὶ τῆς* Λογικῆς *τοῦ Βλεμμύδου.*— Ὁ Βουλησμᾶς ἔλαβε ἀπὸ τὸν 'Ιωαννίκιο καὶ τὸ χειρόγραφο τῆς *Διδασκαλίας Χριστιανικῆς* τοῦ Μπενιζέλου καὶ τὸ χειρόγραφο τῆς *Λογικῆς* τοῦ Βλεμμύδη, ἀφοῦ βεβαιώνει τὴ λήψη των στὸ ἑπόμενο γράμμα Ε' (στ. 5-6).

Ε'

Ο ΔΩΡΟΘΕΟΣ ΒΟΥΛΗΣΜΑΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΙΩΑΝΝΗ ΜΠΕΝΙΖΕΛΟ

Κωνσταντινούπολη 1781
(κῶδ. μονῆς Παντελ. Ἁγ. Ὄρους 513, σ. 171-176) 'Ιουλίου 23

Π ε ρ ί λ η ψ η. — Ὁ Βουλησμᾶς βεβαιώνει τὴ λήψη τοῦ γράμματος τοῦ Μπενιζέλου [=Δ'] μαζὶ μὲ τὸ πόνημά του *Χριστιανικὴ Διδασκαλία* καὶ μὲ τὴ *Λογικὴ* τοῦ Βλεμμίδη, πού τοῦ τὰ ἔφερε ὁ μαθητὴς τοῦ ἀποδέκτη 'Ιωαννίκιος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ γέροντα Σαμουήλ, πληροφορήθηκε ἀκριβέστερα τὴν ἀξιοθρήνητη κατάσταση τῆς 'Αθήνας. 'Εξ αἰτίας τῆς ἀσθενείας του καὶ τοῦ ἀπειλητικοῦ λοιμοῦ, ὁ Βουλησμᾶς μετῴκησε ἀπὸ τὸ [Ἁγιοταφίτικο] Μετόχι στὸ Μέγα Ρεῦμα καὶ καθυστέρησε νὰ τοῦ ἀπαντήσει. Ἡ σημερινή του ἀπάντηση δὲν περιέχει εὐχάριστα: Ἡ ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Μπενιζέλου εἶναι πολὺ δύσκολη. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς στυλοβάτες [τῆς 'Ορθοδοξίας], πού ἔλαβαν γνώση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸ Βουλησμᾶ, τὸ ἐπέκριναν. 'Ισχυρίζονται ὅτι, ἐνῷ περιλαμβάνει ψόγους ἰδιαίτερους γιὰ τοὺς 'Αθηναίους, δὲν δηλώνεται στὴν ἐπιγραφή του ὅτι γράφτηκε εἰδικὰ γι' αὐτούς, ἀλλὰ γενικὰ γιὰ ὅλους. Ἔπειτα, καὶ ἂν ἀκόμη ἡ ἐπιγραφὴ εἶχε διατυπωθεῖ εἰδικὰ γι' αὐτούς, καὶ πάλι ὁ τρόπος τῆς ἐκθέσεως αὐτὸς εἶναι ἀνοίκειος καὶ γιὰ ποιμαίνοντες καὶ γιὰ ποιμαινομένους. Ὅλα αὐτὰ ὁ Βουλησμᾶς τὰ ἀντέκρουσε σθεναρά, ἀλλὰ δὲν ἔκρινε φρόνιμο, ἀφοῦ ἐκεῖνοι δὲν ἐδέχτηκαν νὰ συνεργήσουν στὴν ἔκδοση, νὰ ἐξάψει τὴν πολεμικὴ ἐναντίον του καὶ ἐναντίον τοῦ Μπενιζέλου. Ἔχει ὑπ' ὄψει του ὅσα ἐνήργησαν κατὰ τοῦ *Ταμείου 'Ορθοδοξίας* τοῦ Καμπανίας [Θεοφίλου] καὶ τὴ διαμάχη του, τὸν περασμένο χρόνο, μὲ μερικοὺς «λογάδες» γιὰ τὴν ἔκδοση τῆς *«'Εκκλησιαστικῆς 'Ιστορίας»* τοῦ Μελετίου 'Αθηνῶν, πού τὴ ματαίωσαν *«διὰ τὸ φιλαλήθως ἅπτεσθαι τῶν μελανειμόνων»*. Ὁ Βουλησμᾶς παρακάλεσε καὶ ἄλλους, ἀλλὰ ἀπέφυγαν. Ἡ ἀρνητικὴ αὐτὴ θέση των ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ δισταγμό των νὰ διαθέσουν τὸ χρῆμα των γιὰ ἄδηλα πράγματα, μὲ κίνδυνο νὰ χάσουν καὶ τόκους καὶ κεφάλαια. Σ' αὐτὸ τὸ θλιβερὸ σημεῖο ἔχουν φτάσει τὰ πράγματα. Πρέπει νὰ θρηνήσει κανεὶς καὶ νὰ ἐπικαλεσθεῖ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ, τοῦ μόνου πού μπορεῖ νὰ βοηθήσει. Ὁ Βουλησμᾶς ἐπιχειρεῖ νὰ ἐλαφρύνει τὴ λύπη τοῦ φίλου του μὲ παρηγορητικὰ λόγια.

σ. 171 Λογιώτατε ἀνδρῶν καὶ φίλων ἐμοὶ πεποθημένε φίλτατε κύριε Ἰωάννη, ὁλοψύχως σε εὐχόμενος κατασπάζομαι.

Προλαβόντως περὶ τὰς εὐρωτιώσας ἐκείνας καὶ σκωληκιώσας ἀσχολουμένῳ τοῦ θεοδέγμονος Τάφου βίβλους, ἡ παρ' αὐτῆς ὡς εὐκταία μοι καὶ ἐπιπόθητος ἐπιστολὴ μετὰ τῆς πονηθείσης σοι Χριστιανικῆς Διδασκαλίας καὶ τῆς τοῦ Βλεμμύδου Λογικῆς παρὰ τοῦ σοῦ δέδοται μαθητοῦ κυροῦ Ἰωαννικίου, παρ' οὗ καὶ λευκότερον ἔγνων, ὡς καὶ παρὰ τοῦ γέροντος Σαμουήλ, τὴν πολλῶν θρήνων τε καὶ
σ. 172 γόων ἀξίαν κατάστασιν τῆς πόλεως ὑμῶν· / ἱκανοὶ δ' ἂν εἶεν οὗτοι αὐτοὶ καὶ ἐχέγγυοι τὴν πλειόνων, φεῦ, θρήνων καὶ οἰμωγῶν ἀξίαν κατάστασιν τῆς ἐπ' ἀνοσίοις μᾶλλον ἢ ὁσίοις ἀναπνεούσης τῶν πόλεων ἔργοις ἐκτραγῳδῆσαι, εἴ γε, ὡς οἶμαι, ἐπαλινδρόμησαν. ὡς οἶμαι φημί, ἐπείπερ οὐκ οἶδα, εἰ κατάπαυσιν εὗρε τοῖς ποσὶν αὐτοῦ εἰς τὰ ὧδέ που ὁ Ἰωαννίκιος στῆναι, οὐκ οἶδα δέ, ὅτι μετὰ τὸ βουλευθῆναι σὺν τῷ κυρῷ Παναγιωτάκη καὶ τῷ γέροντι Σαμουήλ, ὡς κρεῖττον μεταστῆναι αὐτὸν μεθ' ὧν φυγαδεύων ἐμάκρυνεν ἀφ' ἡμῶν ἢ στῆναι, ἀμφιγνοῶ, εἰ κατὰ τὴν βουλὴν ἡμῶν μεταστῆναι ἔγνω. ἡ γὰρ ἐκ τοῦ ἐνοικοῦντός μοι πυρετοῦ ἀναμοχλεύσασά με νόσος, ὅ τε ἐκ τῆς δυσκρασοῦς τῶν πολλῶν ἐκείνων βίβλων αὐχμώδους τε καὶ εὐρωτιώδους ἀπομαχθείσης μοι ὕλης ἐπιτεχθεὶς βὴξ καὶ ὁ ἐπαπειλῶν ἡμᾶς λοιμὸς μετανάστην με γενέσθαι ἀπὸ τοῦ Μετοχίου εἰς τὸ Μέγα Ρεῦμα πεποιήκασι. ταῦτα δ' οὐ μόνον εἰδέναι τε περὶ αὐτῶν τῶν λοιπῶν, ἀλλὰ καὶ πρὸς ὑμᾶς οὕτω βραδέως με ἀπαντῆσαι τοὺς ἀείποτε κατοπτριζομένους καὶ ἀναπεμπαζομένους μοι ἐβιάσατο. ὢ τῆς ζημίας! ἀλλὰ γὰρ καὶ νῦν, βάπτων τὸν κάλαμον εἰς ἀπάντησιν, οὐκ ἀδακρυτί, ἀλλὰ καὶ ὀλοφυρόμενος σφόδρα ὑμῖν ἀπαντῶ, ὡς μὴ κατὰ θυμὸν ἴσως οὔσης τῆς ἀπαντήσεως. τοῦτο μὲν διὰ τὸ πάνυ, ὡς τεκμαίρομαι, δυσχερὲς τῆς τοῦ σοῦ χριστιανικοῦ πονήματος εἰς τύπον ἐκδόσεως, τοῦτο δέ, τῆς περὶ οὗ μοι ἰδιαίτερον γέγραφας ἀποτυχίας. εἴτουν δὲ τοῦ μὲν δυσχεροῦς τῆς ἐκδόσεως, ὅτι οὐ καθόλου καὶ κατὰ παντὸς κατηγοροῦντος τοῦ ἡμετέρου γένους τὰ ἐν αὐτῇ τῇ Χριστιανικῇ Διδασκαλίᾳ καταφερόμενα μωμήματα, εἰπόν μοί τινες τῶν δοκούντων εἶναι στύλων εἰς ἐπίκρισιν λαβόντες, ὡς
σ. 173 εἰκός, παρ' ἐμοῦ / αὐτήν, οὔτε μὴν διὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις ἰδιαζόντως πονηθεῖσα ἐπιγέγραπται, ἀλλὰ διὰ τὸ καθόλου. εἶτα καὶ ἰδιαζόντως εἴπερ πεπόνητό τε καὶ ἐπεγέγραπτο, ὁ τοῦ λέγειν οὑτοσὶ τρόπος, καὶ μάλιστα ἐν Χριστιανικῇ Διδασκαλίᾳ, οὐδὲ ποιμαίνοντι, πολλοῦ γε καὶ δεῖ, ἀνθυπήνεγκάν μοι, ποιμαινομένῳ οἰκεῖος. ἔγωγε οὖν ἀπήντηκα μὲν πρὸς ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα πάντα γενναίως,

οὐ κέκρικα δέ, μὴ ἐνδόντων ὅλως ἐκείνων, συνεργῆσαι διὰ τὴν ἔκδοσιν, ἵνα μὴ τὰ συνεκδοχικῶς ὑπακουόμενα βέλη κατ' ἐμοῦ τυχὸν ἢ τὰ κατὰ σοῦ ἐκπυρώσω, εὖ εἰδὼς ὅσαπερ καὶ κατὰ τοῦ Καμπανίας περὶ τοῦ τῆς Ὀρθοδοξίας Ταμείου πονηματίου αὐτοῦ ἐξεπύρωσαν, καὶ οἷός μοι ὑπὲρ αὐτοῦ τὸν παρελθόντα χειμῶνα μετά τινων λογάδων ἐνέστη ἀγών, ὡς τὰ περὶ τοῦ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τοῦ μακαρίου Μελετίου τοῦ Ἀθηνῶν πονήματος, περὶ οὗ πολλάκις, οἶμαι, διείλεγμαι μεθ' ὑμῶν, τὸ χρήσιμον ἐνδεικνυόμενος ὅσον. ἀλλὰ καὶ τοῦτο, οἴμοι, διὰ τὸ φιλαλήθως ἅπτεσθαι τῶν μελανειμόνων, ὠβέλισται παρ' αὐτοῖς. Τούτων τοίνυν οὕτως ἐχόντων, ἔχεις, πέποιθα, ἐκ τῶν εἰρημένων τοῦ πάνυ δυσχεροῦς τῆς τοῦ πονήματός σου ἐκδόσεως τὸ ὑπαίτιον. τῆς δέ γε τοῦ σοῦ ἐμπόνου αἰτήματος ἀποτυχίας, εἰ καὶ ἄλλως ἄλλοι μεγάλως παρακληθέντες παρ' ἐμοῦ, ἐγκαλυπτόμενοι οἱονεὶ καὶ ἐρυθριῶντες ἀπεκρίναντο. ἀλλ' οὖν, εἴ τι ἐγὼ τῆς πολυκτήμονος ἐκείνων ξυνίημι γνώμης καὶ διαθέσεως, αἴτιον οὐκ ἂν εἴη ἄλλο τῆς ἀλλοπροσάλλου αὐτῶν ἀπαντήσεως, εἰ μὴ ὅτι ἐπ' ἀδήλοις ὑποκειμένοις τὸ ἀργύριον αὐτῶν ἐπιδοῦναι εἰς τὸν ἐθάδε τόκον, ἀκτήμονα ἐγγυούμενοι, μὴ ὅτι γε τόκον, ἀλλ' οὐδὲ κεφάλαιον τὸ δυσπειθὲς καὶ φιλοκτῆμον αὐτῶν ἐπαναλαβεῖν ὑπονοεῖν δίδωσιν. Εἰς τοσοῦτον, ἀγαπητέ, τά τε τῆς
σ. 174 πονηρίας καὶ ἀπιστίας / καὶ ἀφιλαδελφίας καὶ ψυχρότητος ὑπέρ ποτε τῆς ὄντως ἀγάπης εἰσέφρησεν. ἔνθεν τοι καὶ θρῆνον ἐπὶ χειλέων ὑπὲρ τούτων ἀναλαμβάνειν ἡμᾶς χρεών, καὶ ὑπὲρ πάντων τῶν ἀναγκῶν ἡμῶν, ὅπως αὐτῶν μὲν τὸ ἀτέραμνον καὶ ἄκαμπτον εἰς τὸ φιλάδελφον τὸ θεῖον ἄνωθεν κάμψειεν, ἡμῶν δὲ τὰς ἀνάγκας, οἷς οἶδεν ἀῤῥήτοις λόγοις παραμυθήσειε, τὸ καὶ τοῖς σκώληξιν αὐτοῖς καὶ τοῖς κόραξι διηνεκῆ ποιούμενον πρόνοιαν. ἀψευδῶς γάρ, φησίν, οὐ μή σε ἀνῶ οὐδ' οὐ μή σε ἐγκαταλίπω. εἰ γὰρ καὶ θλίψεις ἡμῖν ἐπάγει πολλάκις ὁ Κύριος, καὶ διὰ βίου, ἀλλὰ συμφερόντως, εἰς ἐπίγνωσιν δηλ. τῆς μόνης τωόντι ἐκεῖσε ἀλύπου ἀνέσεως, ἢ δι' ἱκανοποίησιν τῶν πολλῶν καθ' ἑκάστην παραπτωμάτων ἡμῶν, οὐκ ἀγνοεῖ δ' ὅτι καὶ διὰ δοκιμὴν τῆς ὑπομονῆς ἡμῶν καὶ διὰ δόξης αὔξησιν καὶ διὰ πολλῶν ἄλλων ὑπόδειγμα ταύτας πολλάκις ἐπάγει. εἶτα, οὐ μεθ' ὑπερβολῆς οὐδὲ ὑπὲρ ὃ δυνάμεθα μαστίζει. καὶ οἶδέ μοι πρὸ πάντων ἡ πρὸς τὰς τοιαύτας φιλοσοφεῖν προτρέπουσα γενναία τε αὐτῆς καὶ φιλόσοφος ψυχή. μὴ γὰρ οὐχὶ τοῖς χήτει τῶν

67. Hebr. 13. 5.

57. γράφε ἐνθάδε || γράφε ἐγγυώμενοι || 62 γράφε πασῶν

ἀναγκαίων πιεζομένοις θερμὸς ἀντιλήπτωρ καὶ παρακλήτωρ διὰ
πεπυρωμένων λόγων καὶ λαμπροῦ ἐκτυπώματος ἀναδείκνυσαι; ἢ
τῶν εἰς αὐτὸ τὸ τῆς ἀπογνώσεως καταντῶντας ἔσχατον οὐκ ὀρεκτι-
κὴ ἀναφαίνῃ σὴ ὁσημέραι χεὶρ καὶ γλῶττα χρηστοεπὴς καὶ χριστο-
τερπὴς εἰς αὐτὰ τὰ περιμένοντα αὐτοὺς καὶ διαμένοντα ἀθέατα καὶ
ἀνέκφραστα κάλλη εὐστρόφως ἀπὸ τοῦ τῆς ἀπονοίας βυθοῦ ἐπανά-
γουσα; καὶ ᾤου μοι τὸν τοιοῦτον, ὦ ἄνερ, ποτὲ τῶνδε ἢ ἐκείνων
κρείττω εἶναι τῶν δυσχερειῶν; ἢ οὐκ οἶδας ὡς ἡ τοῦ φιλοσόφου
ψυχή, καθάπου, τὸν ὄντως καθυπογράφων φιλόσοφον, ὁ τῆς θεο-
σ. 175 *λογίας ἐμ/φαίνει ἐπώνυμος, τῷ αὐτῷ ἔοικε πάντως ἐκείνῳ ὃ μᾶλλον*
θάλλει κοπτόμενον; οὕτω δὴ καὶ τὸν χριστιανικῶς φιλοσοφεῖν αἱ-
ρούμενον οἷον μοι. ὅσῳ γὰρ τοῖς λυπηροῖς βαπτίζεται, τοσούτῳ
λαμπρότερος ἀναδείκνυται. εἰ δέ σοι, κατὰ τὸν πολὺν καὶ πάλιν
ἐν θεολογίᾳ Γρηγόριον, μηδὲν ἐλπίζετο δυσχερές, ὁπόταν προβαί-
νειν τῇ φιλοσοφίᾳ ἔμελλες, ὁ φιλόσοφος, ἡ ἀρχή, καὶ τοὺς πλάστας
μεμφομένη. ἢ γὰρ προσεδοκᾶτο καὶ οὐκ ἀπήντησεν ἢ καρτέρει πά-
σχων ἢ ἔπιθι ψευσάμενος τὴν ὑπόσχεσιν. Σὺ οὖν μοι, ἀγαπητέ,
μὴ ταῦτά μου οὕτως εἰς μικρὰν τῶν δυσχερῶν σοι παράκλησιν
παρεισάγοντος διὰ τὴν ἐπίτευξιν δυσχεράνοις ὅλως, οὐδ᾽ ἐρεῖς τυ-
χόν, καὶ πόθεν μοι μνηστευθήσεται ἄλλοθεν ἡ παράκλησις; ὅτι
ῥᾶον, πάντως ἄλλοθεν πληρωθήσεται ἡ τοιάδε παράκλησις ἢ δι᾽
ἐμοῦ, ἂν εἶναι, ὥς μοι γράφεις, θέλημα Θεοῦ. ὃς ἀεὶ ποιεῖν τὸ θέ-
λημα τῶν φοβουμένων αὐτὸν ἡμῖν ἐπαγγέλλεται, καθάπερ καὶ πρὸ
τοῦ αἰτῆσαι ἡμᾶς δόματα ἀγαθὰ διδόναι ἐπίσταται. Ἀνδρίζου, ἄρ᾽
οὖν, ὦ φοβούμενε σὺ τὸν Θεόν, χρηστέ μου γεννάδα, καὶ οὐδὲν πάν-
τως τῶν ἀγαθῶν δομάτων ὃ οὐκ ἐν τάχει σοι, ὥσπερ καὶ δέδοται,
δοθήσεται παρ᾽ αὐτοῦ. παρ᾽ οὗ καὶ εἴης μοι κραταιούμενος καὶ δια-
θερμαινόμενος εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ ἐν εὐρώστοις τε καὶ πολυαρίθμοις
ἔτεσιν.

Ἐκ Κωνσταντινουπόλεως. ͵αψπαφ. Ἰουλίου κγῃ.
Δωρόθεος Ἱερομόναχος ὁ Βουλησμᾶς καὶ πρὸς Θεὸν αὐτῆς
εὐχέτης διάπυρος

Τὴν ἐν Κυρίῳ μοι ἀγαπητὴν καὶ πολυέραστον αὐτῆς σύζυγον
μετά τε τῶν τέκνων καὶ τῶν φιλτάτων μοι αὐτῆς πενθερῶν καὶ τῶν
λοιπῶν οἰκείων καὶ συγγενῶν καὶ πάντων ἑνὶ λόγῳ τῶν καταπο-
σ. 176 *νουμένων θερμότατα / ἀσπαζόμενος εὔχομαιἐν Κυρίῳ. ἐπὶ πᾶσι δὲ*
τὸν ἐρασμιώτατόν μοι καὶ σεβασμιώτατον ὁλοπόλιον διδάσκαλον κύ-

78. γράφε *καταντώντων*

ριον Ἀθανάσιον ἐν ἁγίῳ περιπτυσσόμενος ἀσπάζομαι πνεύματι, ὁ-
μοίως καὶ τὸν παμφίλτατόν μοι καὶ παντάριστον διδάσκαλον κῦρ
Δημήτριον. ὑπὲρ οὗ πῶς δοκεῖτε; δέδηγμαι, πάνυ δέδηγμαι τὴν
καρδίαν, ἀγαπητοί, μεταστήσας αὐτὸν εἰς τὰ αὐτόθι μείζονος ἕνεκα
καρποφορίας, μὴ ἐνδεικνυομένης οὐδὲ ἐλάττονος, τῆς ὑμῶν ἕνεκα
ἀμελείας καὶ τῆς ὑπὲρ τοῦ συμπεφωνηθέντος αὐτῷ ἐτησίου μισθοῦ
ἀνενδότου ἰσχυρογνωμοσύνης. ὃς πενταπλάσιος κατεβάλλετο πάν-
τως αὐτῷ, εἴπερ ἐνταῦθα παρῆν. ἆρα οὖν ὅσα ἂν κατ᾽ ἐμοῦ, τοῦ
πρωταιτίου τῆς μεταστάσεως, ὁ ἀνὴρ ἐρεῖ, οὐκ ἐνδίκως ἐρεῖ; οἴμοι
τῷ δυστήνῳ, πῶς τῶν ἐλπίδων ἐψεύσθην.

ΣΧΟΛΙΑ

4. *τοῦ θεοδέγμονος Τάφου βίβλους.* — Πρόκειται γιὰ τὰ χειρόγραφα τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη, τῶν ὁποίων εἶχε ἀναλάβει τὴν τακτοποίηση, μὲ βλάβη τῆς κακῆς του ὑγείας, ὁ Βουλησμᾶς (βλ. καὶ παρακάτω, στ. 19-20 καὶ Νικ. Γρ. Ζαχαροπουλου, *Δωρόθεος Βουλησμᾶς*, σ. 51-52).

4-6. *ἡ παρ᾽ αὐτῆς... ἐπιπόθητος ἐπιστολὴ μετὰ τῆς πονηθείσης σοι* Χριστιανικῆς Διδασκαλίας *καὶ τῆς τοῦ Βλεμμύδου* Λογικῆς. — Πρόκειται γιὰ τὸ γράμμα Δ′ τοῦ Μπενιζέλου καὶ γιὰ τὰ χειρόγραφα ποὺ ὁ μαθητής του Ἰωαννίκιος ἔφερε στὸ Βουλησμᾶ.

8. *ὡς καὶ παρὰ τοῦ γέροντος Σαμουήλ.* — Ὁ Σαμουὴλ (βλ. καὶ στ. 15-17) θὰ ἦταν Ἀθηναῖος, ποὺ ἦλθε, μαζὶ μὲ τὸν Ἰωαννίκιο, στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ μετέφερε στὸ Βουλησμᾶ τὰ νέα τοῦ Μπενιζέλου καὶ τῆς Ἀθήνας. Διστάζω νὰ τὸν ταυτίσω μὲ τὸν ἱερομόναχο Σαμουὴλ Κουβελάνο, διδάσκαλο ἀργότερα (1789-1810) τῆς Σχολῆς τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἀθηνῶν (βλ. Γ. Σ. Πλουμιδη, «Σχολεῖα στὴν Ἑλλάδα...», *Θησαυρίσματα*, τόμ. 9 (1972), σ. 244 καὶ σημ. 74 καὶ Ιω. Μπενιζελου, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν*, σ. 122).

15. *σὺν τῷ κυρῷ Παναγιωτάκῃ.* — Πρόκειται πιθανότατα γιὰ τὸν Παναγιωτάκη Νοταρᾶ, ποὺ μνημονεύεται καὶ στὸ γράμμα Δ′ τοῦ Μπενιζέλου, στ. 31-32 (βλ. Σχόλια).

33. *τινὲς τῶν δοκούντων εἶναι στύλων.* — Ὁ Βουλησμᾶς ἀποφεύγει νὰ κατονομάσει τοὺς θεωρούμενους στυλοβάτες τῆς Ὀρθοδοξίας στὴν Κωνσταντινούπολη, ποὺ ἔψεξαν τὴ *Διδασκαλία Χριστιανικὴ* τοῦ Μπενιζέλου.

42-44. *ὅσαπερ καὶ κατὰ τοῦ Καμπανίας περὶ τοῦ τῆς* Ὀρθοδοξίας Ταμείου *πονηματίου αὐτοῦ ἐξεπύρωσαν.* — Ἐννοεῖ τὴν πρώτη ἔκδοση (Βενετία 1780) τοῦ *Ταμείου Ὀρθοδοξίας* τοῦ ἐπισκόπου Καμπανίας Θεοφίλου (βλ. γι᾽ αὐτὸν Σωφρ. Ευστρατιαδου, «Ὁ Καμπανίας Θεόφιλος ὁ ἐξ Ἰωαννίνων», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά*, τόμ. 2 (1927), σ. 54-97 καὶ 245-266.— *Νομικὸν ποιηθὲν ... εἰς ἁπλῆν φράσιν* ὑπὸ... Καμπανίας Θεοφίλου... (1788), κριτ. ἔκδ. Δ. Σ. Γκινη, Θεσσαλονίκη 1950, σ. ι′ - μθ′. — Δ. Σ. Γκινη, «Τὸ «κοινάριον» τοῦ Καμπανίας Θεοφίλου», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 22 (1957), σ. 247-251.— Του Ιδιου, «Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Θεοφίλου Καμπανίας (Ὁ πνευματικὸς κόσμος ἑνὸς φιλελεύθερου Δεσπότη)», *Ὁ Ἐρανιστής*, τόμ. 1 (1963), σ. 33-40). Ἐκτενὴ ἀναγραφὴ τῶν περιεχομένων τῆς τρίτης ἔκδοσης (ἡ δεύτερη εἶναι τοῦ 1788) τοῦ *Ταμείου Ὀρθοδοξίας* (Βενετία 1804) βλ. στοῦ Ν. Α. Βεη, «Κατάλογος τῶν χειρογράφων καὶ παλαιοτύπων τῆς Δωροθέας Σχολῆς τῶν Θεσσαλικῶν Τρικκάλων», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 5 (1955), σ. 30-46 (ἀριθ. 14).

ϛ'

Ο ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΠΕΝΙΖΕΛΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΔΩΡΟΘΕΟ ΒΟΥΛΗΣΜΑ

Ἀθήνα 1781

(Αὐτὸ ἔγγρ. μονῆς Παντελ. Ἁγ. Ὄρους, 290×200) (βλ. εἰκ. 5)

Ὀκτωβρίου 3

Περίληψη. — Ὁ Μπενιζέλος παραπονεῖται στὸ Βουλησμᾶ γιατὶ δὲν τοῦ γράφει. Δὲν πρέπει νὰ τιμωρεῖ ἢ νὰ δοκιμάζει τὸ φίλο του μὲ τὴ σιωπή. Τὸν παρακαλεῖ νὰ τοῦ γράψει καὶ νὰ τὸν πληροφορήσει γιὰ τὸ φιλοπόνημα ποὺ τοῦ ἔστειλε ὁ Μπ., πῶς τὸ βρῆκε καὶ ἂν κρίθηκε ἄξιο νὰ τυπωθεῖ. Ὁ Μπ. θὰ θεωρήσει ἑορτάσιμη τὴν ἡμέρα ποὺ θὰ λάβει γράμμα του.

»τῷ σεβασμιωτάτῳ μοι καὶ τριποθήτῳ διδασκάλῳ καὶ πνευματικῷ πατρὶ κυρίῳ Δωροθέῳ τὴν μετ' αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας προσκύνησιν καὶ τὸν ἐγκάρδιον ἀσπασμὸν ἀπονέμω.

† Ἔδει με ἄρα πρὸς τοῖς ἄλλοις ἀνιαροῖς καὶ τῆς παρὰ σοῦ στερηθῆναι εὐνοίας καὶ τῆς ἱερᾶς σου μνήμης διαπεσεῖν, ἧπερ ἐγὼ ὡς οὐδεὶς ἄλλος ἐνηβρυνόμην οὐχ ἧττον ἢ ἐπὶ πλούτῳ καὶ δόξῃ καὶ τοῖς χαμαὶ ἐρχομένοις τῶν ἀγαθῶν ἕτεροι καὶ ἣν ἐμαυτῷ κρείττονα ἐπηρείας ἁπάσης καὶ τῶν ἐξ εἱμαρμένης ῥευμάτων ἤλπιζον διαμένειν. ταὐτά με ποιεῖ ὁσημέραι τὸ πάθος κατ' ἐμαυτὸν ἀποδύρεσθαι καὶ τοιούτοις λογισμοῖς ταλαντεύεσθαι, ἐκ τῆς τῶν σοφῶν σου γραμμάτων στερήσεως δηλονότι ἔχοντα τὸ ἐνδόσιμον. ἐπικουφίζομαι δ' αὖθις οὐ μικρὸν τοῦ τῆς ἀθυμίας φορτίου καὶ πρύμναν κρούομαι, τὸ τοῦ λόγου, καὶ μετέωρος γίνομαι ταῖς ἐλπίσιν, ἐπειδὰν εἰς νοῦν ἀναλάβω τὴν φιλόστοργον καὶ φιλόσοφόν σου ψυχήν, τὴν μηδέποτε μὲν τῶν οἰκείων τέκνων, ἃ διὰ τοῦ Εὐαγγελίου εἰσεποιήσατο, ἐπιλήσμονα γινομένην, ἀείποτε δὲ πάντα τὰ καὶ λεγόμενα καὶ πραττόμενα πρὸς τὸ τῷ Θεῷ δοκοῦν ἐξακριβοῦσαν καὶ κατευθύνουσαν. τί οὖν θαυμαστόν, εἴ γε τῇ θεοκινήτῳ σου κρίσει ἔδοξεν οὕτως τιμωρήσασθαί με χρόνον συχνὸν διὰ τῆς σιωπῆς ἢ γυμναζούσης ἢ δοκιμαζούσης τὸ φίλτρον; Παρακαλῶ δ' οὖν μὴ ἐπιθεῖναι τὴν τιμωρίαν, ἀλλ' ὀψέποτε τοῖς χρυσοῖσιν καὶ ὑπὲρ μέλι καὶ κηρίον γλυκυτέροις μοι γράμμασι κατατέρψαι με, δηλοποιοῦσι τά τε ἄλλα καὶ περὶ τοῦ προαποσταλέντος ἐκείνου φιλοπονήματος, οἷον ὤφθη δηλονότι τῇ κριτικωτάτῃ αὐτῆς διασκέψει καὶ θεωρίᾳ,

12-13 Thuc. 1. 51. 54, 3. 78

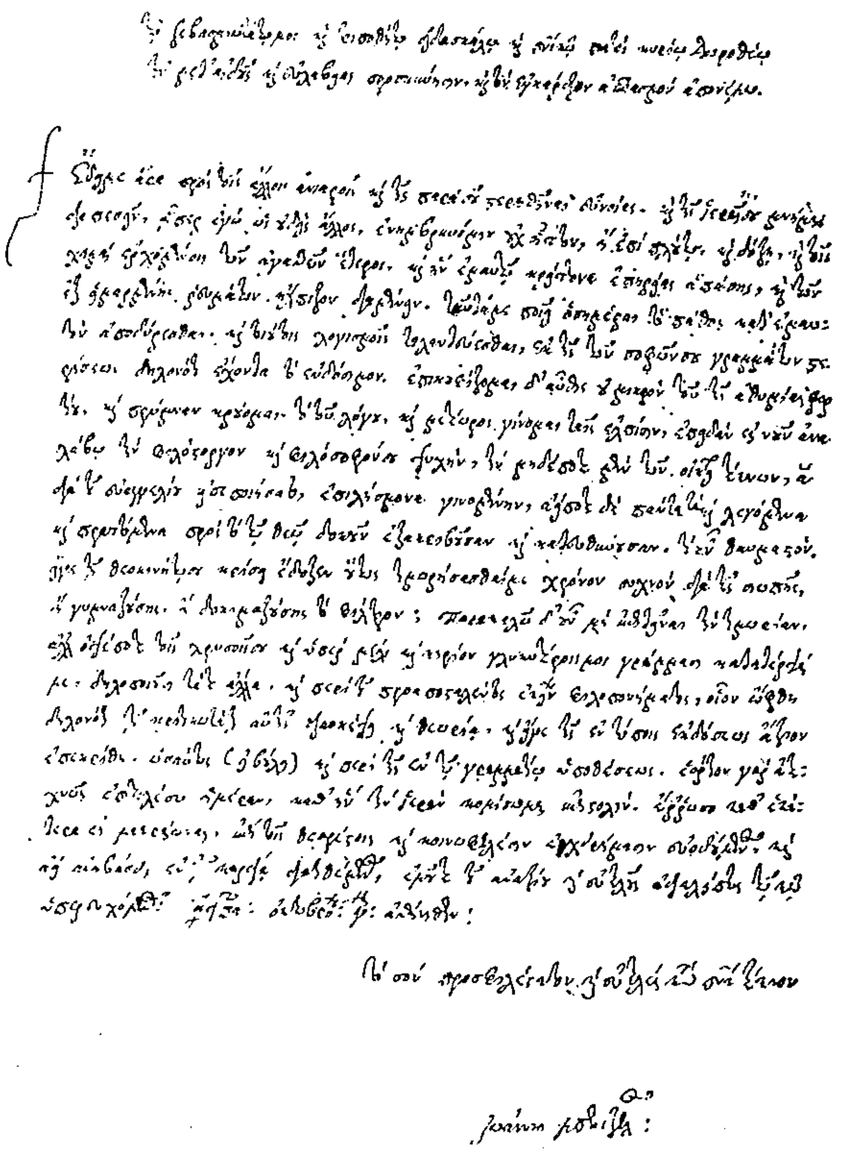

Εἰκ. 5. Γράμμα αὐτόγραφο τοῦ Ἰω. Μπενιζέλου (Ἀθήνα, 3 Ὀκτωβρίου 1781) πρὸς τὸ Δωρόθεο Βουλησμᾶ (Παράρτημα, II, ἀριθ. ϛ', σ. 80-82).

καὶ εἴ γε τῆς ἐν τύποις ἐκδόσεως ἄξιον ἐπεκρίθη. ὡσαύτως (εἰ βούλει) καὶ περὶ τῆς ἐν τῷ γραμματίῳ ὑποθέσεως. ἑόρτιον γὰρ ἀτεχνῶς ἐπιτελέσω ἡμέραν, καθ' ἣν τὴν ἱερὰν κομίσωμαι ἐπιστολήν. Ἔρρωσο καθ' ἑκάτερα ἐς μακραίωνας, ἐπὶ τοῖς θεαρέστοις καὶ κοινωφελέσιν ἐγχειρήμασιν εὐοδούμενος καὶ ἀεὶ ἀναβάσεις ἐν τῇ καρδίᾳ διατιθέμενος, ἐμοῦ τε τοῦ ἀναξίου καὶ εὐτελοῦς ἀδιαλείπτως τῷ Κυρίῳ ὑπερευχόμενος. αψπαφ. ὀκτωβρίου γη.

Ἀθήνηθεν.

τὸ σὸν προσφιλέστατον καὶ εὐτελὲς κατὰ πνεῦμα τέκνον
Ἰωάννης Μπενιζέλος

ΣΧΟΛΙΑ

23-25. *καὶ περὶ τοῦ προαποσταλέντος ἐκείνου φιλοπονήματος, οἷον ὤφθη δηλονότι τῇ κριτικωτάτῃ αὐτῆς διασκέψει καὶ θεωρίᾳ καὶ εἴγε τῆς ἐν τύποις ἐκδόσεως ἄξιον ἐπεκρίθη.* — Ἀπὸ τὴν περικοπὴ αὐτὴ φαίνεται ὅτι ὁ Μπενιζέλος, γράφοντας στὶς 3 Ὀκτωβρίου 1781 στὸ Βουλησμᾶ, δὲν εἶχε λάβει ἀκόμη τὸ γράμμα του τῆς 23 Ἰουλίου (Ε'). Θὰ τὸ λάβει λίγο ἀργότερα καὶ θὰ τοῦ στείλει τὴν ἀπάντηση (= γράμμα Ζ', τῆς 30 Δεκεμβρίου 1781) μὲ τὸν πενθερό του, ποὺ πῆγε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1782 (βλ. γράμμα Θ', στ. 3-9).

25-26. *ὡσαύτως (εἰ βούλει) καὶ περὶ τῆς ἐν τῷ γραμματίῳ ὑποθέσεως.* — Ποιὸ ἦταν αὐτὸ τὸ «γραμμάτιον» καὶ γιὰ ποιὰ ὑπόθεση ἔκανε λόγο, μᾶς εἶναι ἄγνωστο. Ἴσως γιὰ τὸ χρέος τοῦ Μπενιζέλου, γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος στὸ γράμμα Η' τοῦ Βουλησμᾶ (βλ. Σχόλια, στ. 7-8, σ. 91-92).

Ζ'

Ο ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΠΕΝΙΖΕΛΟΣ ΣΤΟ ΔΩΡΟΘΕΟ ΒΟΥΛΗΣΜΑ

Ἀθήνα	1781 (καὶ ὄχι 1782)
(Αὐτὸ ἔγγρ. μονῆς Παντελ. Ἁγ. Ὄρους, 280×180)	Δεκεμβρίου 30

Περίληψη. — [Κατὰ τὴν προτασσόμενη σημείωση τοῦ Μπ. ,γραμμένη τὸ 1783, τὸ γράμμα εἶναι ἀντίγραφο γράμματός του ποὺ ἔστειλε πέρυσι τὸ Δεκέμβριο στὸ Βουλησμᾶ στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀλλὰ ποὺ δὲν τὸν πρόλαβε ἐκεῖ καὶ γι' αὐτὸ τοῦ τὸ ξαναστέλνει τώρα].

Ὁ Μπενιζέλος εὐχαριστεῖ τὸ Βουλησμᾶ γιὰ τὸ γράμμα του [=Ε']. Ἀπαντᾶ στὶς δύο αἰτιάσεις τῶν ἐπικριτῶν τῆς *Χριστιανικῆς Κατηχήσεως* του:

α) Στὴν πρώτη, ὅτι δηλ. οἱ κατηγορίες ποὺ ἀναφέρονται σ' αὐτὴν δὲν στρέφονται ἐναντίον ὁλοκλήρου τοῦ Γένους, ἀλλὰ μόνο ἐναντίον τῶν Ἀθηναίων.

Ἀλλά, ἂν ἐστρέφοντο ἐναντίον ὅλων, τότε δὲν θὰ εἶχαν διατυπωθεῖ, ἀφοῦ ὅλοι θὰ ἦταν ὑπεύθυνοι. Ὁ ἔλεγχος εἶναι ἀνάγκη νὰ στρέφεται ἐναντίον ὀλίγων, γιὰ νὰ παραδειγματίζονται ἀπὸ τοὺς ἄλλους καὶ νὰ διορθώνονται. Ὅποιος διαβάζει τὸν ἔλεγχο κατὰ τῶν παραπτωμάτων δὲν βλάπτεται, ἀντίθετα ἡ ἀποστροφή του πρὸς αὐτὰ ἐνισχύεται. Ἄλλως τε ὁ κύριος σκοπὸς τοῦ ἔργου εἶναι δογματικός, ὄχι ἠθικός.

β) Στὴ δεύτερη, ὅτι δηλ. ὁ τρόπος τῆς ἐκθέσεως εἶναι ἀνοίκειος γιὰ «ποιμαινόμενο».

Ἀλλά, ἂν τὸ πόνημα ἦταν ἐπώνυμο, ἴσως αὐτὴ ἡ ἔνσταση νὰ εὐσταθοῦσε, ἐπειδὴ ὅμως εἶναι ἀνώνυμο, δὲν ἔχει σημασία ἂν γράφτηκε ἀπὸ «ποιμαίνοντα» ἢ ἀπὸ «ποιμαινόμενο», ἀρκεῖ νὰ γράφτηκε σωστά. Ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ ποιότητα τῶν γραφομένων, ὄχι ἡ πατρότητα. Ὑπάρχουν βιβλία ἀνώνυμα ἢ γραμμένα ἀπὸ ταπεινοὺς συγγραφεῖς, ποὺ εἶναι σοφά, καὶ ὑπάρχουν βιβλία λαμπρῶν συγγραφέων ποὺ ἀποδοκιμάζονται ἢ ποὺ εἶναι ψευδώνυμα, γιὰ νὰ παραπλανήσουν. Ἀλλὰ γιατί ὁ τρόπος τοῦ λέγειν εἶναι ἀνοίκειος καὶ σὲ «ποιμαινόμενο»; Ὅποιος δὲν ἐκήρυξε δικά του δόγματα, ἀλλὰ ἁπλῶς παρέλαβε ἀπὸ τὶς πηγὲς (Γραφές, Συνόδους, Πατέρες) τὰ θεῖα δόγματα, γιὰ νὰ ὠφελήσει, γιατί βλάπτει τὴν Ἐκκλησία, ἂν εἶναι «ποιμαινόμενος»; Σήμερα, σὲ πολλὲς πόλεις κηρύττουν λαϊκοί, μὲ ἄδεια τῆς ἀρχιεπισκοπῆς. Τὸ νὰ συμβουλεύει κανεὶς τὰ σωστὰ σὲ βιβλία, καὶ μάλιστα ἀνωνύμως, δὲν ἀπαγορεύεται ἀπὸ κανέναν ἐκκλησιαστικὸ κανόνα.

Ὁ Μπενιζέλος παρακαλεῖ τὸν ἀποδέκτη νὰ κρίνει τὸ ἔργο καὶ τὴν παροῦσα ἀπάντηση, ἂν εἶναι σωστά.

»Ἶσον τῆς πρωτοτύπου ἐπιστολῆς τῆς σταλείσης πέρυσι κατὰ τὸν δεκέμβριον εἰς βασιλεύουσαν τῷ ἱερολογιωτάτῳ διδασκάλῳ κυρίῳ Δωροθέῳ πρὸς ἀπάντησιν τῶν κατὰ τῆς Χριστιανικῆς Κατηχήσεως *παρά τινων ἐνσταθέντων, ἥν περ, ἀποτυχοῦσαν τότε τῆς ἐκεῖσε αὐτοῦ ἐνδημίας, ἔγνων ἤδη καὶ δεύτερον ἐξαποστεῖλαι τῇ κριτικωτάτῃ ὑμῶν ἀκοῇ πρὸς ἐπίκρισιν τῆς ἀπαντήσεως. ἦν δὲ τὰ παρ' αὐτῶν τοῦ χριστιανικοῦ πονήματος κατενεχθέντα δύο κεφάλαια, αον, ὅτι οὐ κατὰ παντὸς κατηγορεῖται τοῦ γένους τὰ ἐν αὐτῷ περιεχόμενα ἐγκλήματα, εἰ μὴ μόνων τῶν Ἀθηνῶν, βον, ὅτι ὁ τοῦ λέγειν τρόπος ποιμαινομένῳ ἀνοίκειος.*

»Τῷ ἱερολογιωτάτῳ καὶ σεβασμιωτάτῳ μοι πατρὶ καὶ διδασκάλῳ κυρίῳ Δωροθέῳ τὴν ἐκ βάθους ψυχῆς μεθ' ὅσης μου τῆς εὐλαβείας προσκύνησιν ἀπονέμω.

† Εἰ καὶ μὴ κατὰ θυμὸν ἀμφοτέροις καὶ περὶ ἀμφοτέρων ἡ τῶν σοφῶν σου γραμμάτων ἀπάντησις γέγονεν, ἐμοὶ μέντοι ἤρκεσε καὶ μόνη ἡ τούτων ἀπόλαυσις πάσης θυμηδίας ἐμπλῆσαι. οἷον γὰρ οἴει με τὴν γνώμην διατεθῆναι τοῖς γλυκυτάτοις ἐκείνοις νάμασιν ἐπαρδόμενον καὶ τοῖς παραμυθητικοῖς λόγοις δροσιζόμενον. ταῦτ' οὖν εἰδώς, παμπόθητέ μοι διδάσκαλε, μὴ διαλείπῃς οὕτω με κατευφραίνων καὶ τὰ περὶ τῆς ὑγιείας τῆς σῆς εὐαγγελιζόμενος. Εἶεν. πρὸς δὲ τὰ κατὰ τοῦ χριστιανικοῦ μοι πονήματος παρά τινων αὐτόθι ἐνστατικῶς προβληθέντα, οἶμαι μὲν καὶ τὴν ἀκωλύτως σοι ῥέουσαν γλῶτταν καὶ λέγειν δυναμένην ὅσα καὶ βούλεται τῇ τῶν λόγων εὐροίᾳ γενναιότερον ἀντιστῆναι, οὐκ ἄχαρί γε μὴν ἀπαντῆσαι κἀμὲ ὅσαπερ τὸ στενὸν τῆς ἐμῆς διανοίας ὑπαγορεύει. πρὸς μὲν οὖν τὸ αον, ὅτι δηλ. οὐ καθόλου οὐδὲ κατὰ παντὸς κατηγοροῦνται τοῦ Γένους τὰ ἐν ἐκείνῳ καταφερόμενα ἐγκλήματα καὶ διὰ τοῦτ' ἄρα τῆς ἐν τύπῳ ἐκδόσεως παρ' ἐκείνοις κριταῖς ἀπηξίωται. μάλιστα μὲν οὖν πᾶν τοὐναντίον, εἰ κατ' ἐκείνους παγγενῆ ὑπῆρχον τὰ ἐν τῷ πονήματι κατηγορούμενα, οὐδὲ γοῦν ὅλως ἐλέγχεσθαι μή τι γε δὴ τύποις δοθῆναι εἰκός. τὰ γὰρ παρὰ πάντων ἁπλῶς καὶ λεγόμενα καὶ πραττόμενα, ὁποῖα ποτ' ἂν ᾖ, ἀθεράπευτα εἰς τὸ παντελὲς καὶ διὰ τοῦτο τυχὸν καὶ ἀνεύθηνα. ὅπερ καὶ ἐπὶ τῶν σωματικῶν παθῶν συμβαῖνον ἴδοι τις ἄν. εἰ γάρ, φέρ' εἰπεῖν, πάντες ἄνθρωποι λήμαις ἐλήμων ἢ ἄλλην τινὰ νόσον ἐνόσουν, τίς ἂν ἢ μέμψαιτό τινα ἢ ὑγιάζειν ἐπιχειρήσειε, μηδενὸς ὄντος τοῦ ὑγιαίνοντος; ἐγκυψάτωσαν οἱ κριτικοὶ οὗτοι πάσαις, εἰ βούλοιντο, ἀρχαίαις τε / φημὶ καὶ νεωστὶ διαφόροις πραγματείαις καὶ σκεψάσθωσαν ἀκριβῶς, μᾶλλον δὲ ἀπαθῶς, εἰ ἄρα τὰ ἐν ἐκείναις κατὰ παντὸς κατηγοροῦνται τοῦ Γένους καὶ μάλιστα τοῖς τοῦ θείου χρυσοῤῥήμονος ἠθικοῖς, ὧν σου οὐκ ὀλίγα μόνων τῶν ἐν Ἀντιοχείᾳ ἢ τῶν ἐν βασιλευούσῃ ἴδοι τις ἂν καταδόμενα, ἀλλ' οὔπω ἐς δεῦρο ἀπεφήνατό τις ὅτι παρὰ τὸ μὴ καθόλου ἐπάγεσθαι τὰ ἐγκλήματα, ἤδη καὶ τύπῳ ἐκδοθῆναι ἐπέοικε. χρεὼν τοίνυν τὰ ἐν ταῖς βίβλοις ἐλεγχόμενα ὧν μὲν ἅπτεσθαι ὧν δὲ οὔ, ἵνα οἱ ὑπεύθηνοι ἐκ τῆς τῶν ἀνευθήνων παραθέσεως αἰσχυνόμενοι, τῶν ἀπηγορευμένων ἀπέχοιντο. ὁ γὰρ διδάσκων οἷά τις πανάριστος ἰατρὸς τὰς τῶν ἁμαρτημάτων πληγὰς ἐκάλυπτεν καὶ τὰ τῶν τρυμάτων φάρμακα ἐπιδεικνύς, τοὺς μὲν νοσοῦντας πρὸς θεραπείαν (εἴ γε βούλοιντο) προσκαλεῖται, τοὺς δ' ὑγιῶς ἔχοντας ἐν ἀσφαλείᾳ τῆς ὑγείας καθίστησιν. ἐπεί, εἰπάτωσάν μοι, τί βλά-

33 γράφε ἀνεύθυνα || 45 γράφε ὑπεύθυνοι || γράφε ἀνευθύνων

πτεται ὁ τοὺς περὶ πορνείας ἢ φιλαργυρίας ἢ γοητείας ἢ ἄλλου του τῶν παθῶν λόγους ἀναγινώσκων, ὅτε τοῖς τοιούτοις ἁμαρτήμασι μὴ δουλεύῃ; οὐχὶ μᾶλλον τὸ πρὸς ἐκεῖνα μῖσος ἐπαύξει καὶ ἀσφαλέστερόν τι καὶ διακαέστερον ἀντέχεται τοῦ ἀγαθοῦ; εἰκὸς ἄρα κατ' ἐκείνους περιμένειν γενέσθαι τοὺς πάντας μοιχούς, ἅρπαγας, γόητας καὶ τηνικαῦτα τοὺς ἐλέγχους προφέρειν. εὖ γε τῆς κρίσεως. ἐῶ λέγειν ὅτι πρὸς δογματικὴν διδασκαλίαν καὶ ἔκθεσιν καθ' αὑτὸ τὸ πόνημα ἀποτείνεται, κατὰ συμβεβηκὸς δέ, ὅπῃ παρέλκοι, καὶ τοῦ ἠθικοῦ ὕφους ἅπτεται, ἔνθα ἔνεστιν ἰδεῖν τῷ γε μὴ ἐθελοκακοῦντι πολλὰ τῶν ἁμαρτημάτων παμπόλλων, ὡς οὐκ ὤφελε, πόλεων καὶ οὐχὶ ‖ κατὰ ‖ μόνων τῶν Ἀθηνῶν κατηγορούμενα. ἀλλ' ἔστω, δεδόσθω ὡς ἔστιν ἃ τῶν ἐγκλημάτων μόνων τῶν ἐν Ἀθήναις ἐπιλαμβάνεται, τίνα τοῦτο πρὸς τοὺς ἀνεπιλήπτους φέρει τὴν βλάβην, οὐχὶ δὲ μᾶλλον ὄνησιν, ὡς προείρηται; πρὸς δὲ τὸ βον, ὡς δῆθεν ὁ τοῦ λέγειν τρόπος ποιμαινομένῳ ἀνοίκειος. εἰ μὲν τὸ πόνημα τὸ τοῦ φιλοπονήσαντος ἐγνώριζεν ὄνομα, εἶχεν ἂν ἴσως λόγον τινὰ ἡ ἐκείνων ἔνστασις (τοῦτο δὲ λέγω περὶ τῆς ἐμαυτοῦ οὐθενείας καὶ ἀθλιότητος· οὐδὲ ζῆν ὅλως διὰ τὸ προσὸν τῶν ἰδίων ἀμπλακημάτων, σχολῇ μ' ἂν διδάσκειν ὄντος ἀξίου, ἄλλως γὰρ πολλοὶ τῶν ποιμαινομένων ἐξ ὀνόματος διαφόρους συνεγράψαντο βίβλους, ἐν αἷς ἁπλῶς ἁπάντων καθάπτονται καὶ τὰ ἐλέγχων ἄξια ἀνυποστόλως ἐλέγχουσιν. οἷς δὲ καὶ χάριτας ἐπιγινώσκομεν, ὡς εἰκός). ἐπεὶ δὲ ἀνωνύμως φέρεται, τί διαφέρει τοῖς γε νῦν ἔχουσι τῶν ἐντευξομένων εἰδέναι πότερον παρὰ ποιμαίνοντος ἢ παρὰ ποιμαινομένου συντέθειται, ἔστ' ἂν μὴ ἐνδέοι τοῦ πρὸς ἀλήθειαν καὶ ὀρθότητα ἔχειν οἰκείως; ἔδει γὰρ συνιδεῖν τοὺς γεννάδας, ὡς ἐν ἑκάστῳ συγγράμματι τὴν τῶν λεγομένων κυρίως φιλοκρινοῦμεν ποιότητα, καταχρηστικῶς δὲ καὶ χάριν περιεργείας καὶ τὴν τοῦ λέγοντος. ἐπεὶ πλεῖστα τῶν βιβλίων, τοῦ τῶν ἰδίων πατέρων ὀνόματος ἀμοιροῦντα, ἔμπης οὐδὲν ἧττον παρὰ τῶν σπουδαίων ἁπάντων ἐνστερνιζόμενα ἀναγινώσκεται. καὶ ἐνδέχεται μὲν τινῶν δέλτων πατέρας εἶναι τῶν εὐτελῶν καὶ ἄλλως ἀχρείων, ἀλλ' οὐ παρὰ τοῦτο καὶ τὰ ἔγγονα ἀποβλητέα, / ἡνίκα ταῖς τῆς ἀληθείας μεμόρφωται καλλοναῖς. ὥσπερ αὖ τοὐναντίον συμβαίνει ἔσθ' ὅτε λαμπρῶν τινων καὶ κατωνομασμένων ἀποδοκιμάζεσθαι τὰ συγγράμματα. εἰ γὰρ μέλλοιμεν ἐκ μόνης τῆς τοῦ ὀνόματος ὑπολήψεως τυφλῷ, ὃ λέγεται, ποδὶ ἅπασι

86 Cf. Eurip. Hec. 1050, Phoen. 834
61 κατὰ supra lineam || 65 τὸ$_2$ nos : τοῦ cod.

τοῖς λεγομένοις ἕπεσθαι, οὐκ ὀλίγην λάθοιμεν ἂν ἀντ' ὠφελείας τὴν βλάβην δεξάμενοι διὰ τὸ πολλὰ πολλάκις ἀκολουθεῖν ἐκ τούτου τὰ ἄτοπα. πολλοὶ γὰρ τῆς σφῶν κακοδοξίας ὑποσπεῖραι βουλόμενοι τὰ διδάγματα, τῶν ἐπ' ἀρετῇ καὶ σοφίᾳ περιφανῶν ὥσπερ τι προσωπεῖον ἑαυτοῖς ὄνομα περιθέμενοι, τοῦ τῆς οἰκείας κακεντρεχείας σκοποῦ οὐ διήμαρτον. εἰσὶ δὲ οἳ καὶ τῷ καθαρῷ σίτῳ τὰ ζιζάνια παρενέσπειραν. τίνος δὲ χάριν καὶ ποιμαινομένῳ ἀνοίκειος ὁ τρόπος τοῦ λέγειν; εἰ μὲν γὰρ αὐθεντικῶς καὶ ἐκ τῆς ἰδίας κοιλίας, ὡς ἀπὸ τρίποδος δελφικοῦ, ὁ λέγων ἐρεύγεται, οὐχ ὅπως ποιμαίνων, ἀλλὰ κἂν ἄγγελος εἴη ἐξ οὐρανοῦ εὐαγγελιζόμενος παρ' ὃ παρελάβομεν ἀναθέματι καθυποβλητέος, κατὰ τὸν θεῖον Ἀπόστολον. εἰ δέ τις μόνα τὰ ἀπὸ τῶν θείων Γραφῶν καὶ τῶν ἱερῶν Συνόδων καὶ τῶν λογικῶν τῆς Ἐκκλησίας φωστήρων συλλέξας καὶ παραφράσας ἐν εἴδει ἐπιτομῆς, οὐ δόξαν ἰδίαν, οὐ κέρδος, οὐκ ἄλλο οὐδὲν τῶν ἀνθρωπίνων θηρώμενος, ἀλλὰ μόνον τοῦ κοινωφελοῦς στοχαζόμενος, κἂν τῶν ποιμαινομένων εἴη καὶ φαυλοτάτων καὶ οὐδενὸς λόγου ἀξίων, τί ἂν τὸ τῆς Ἐκκλησίας σῶμα λυμαίνηται; εἶτα τὸ μὲν ἐπ' ἐκκλησίας διδάσκειν τὸν λαϊκόν, τὸ μὲν πάλαι παρὰ τῶν ἱερῶν κανόνων ἀπείρηται (τῶν τότε, ὡς ἔοικε, λογικῶν ποιμένων περὶ τοῦτο πᾶσαν ἐχόντων τὴν μέριμναν καὶ περιττὸν ὂν ἔτι ἢ καὶ αὐθαδείας καὶ ἀταξίας ἀνάμεστον ἐπανίστασθαι τὸν τυχόντα. καὶ διδάσκοντος χώραν καταλαμβάνειν, ταὐτὸν εἰπεῖν τὸν πόδα γίνεσθαι κεφαλὴν) τανῦν δὲ ἐν ὅτι πλείσταις τῶν πόλεων ἀδείᾳ ἀρχιερατικῇ τὸ τοιοῦτον ἐπιτελούμενον καὶ ἀκούομεν καὶ ὁρῶμεν. τὸ δὲ ἐν βιβλίοις τὰ δέοντα παραινεῖν, καὶ ταῦτα ἀνωνύμως, οὐδενὶ οὐδαμοῦ τῶν ἐκκλησιαστικῶν Κανόνων κεκώλυται. οἱ τοίνυν τὸ παρὰ τοῖς κανόσιν ἀπειρημένον τοῖς λαϊκοῖς ἐπιτρέποντες, τοῦ χάριν τὸ συγκεχωρημένον καὶ μηδαμοῦ κωλυόμενον ἀπαγορεύουσιν;

Ἐγὼ μὲν οὖν οὕτω γνώμης ἔχω περὶ τούτων, παρακαλῶ δὲ θερμῶς τὴν σὴν σοφολογιότητα τὴν οἰκείαν ἐπίκρισιν τῷ πονήματι ἐπιστῆσαι καὶ μετὰ τὰ εὐαγγέλια τῆς εὐκταιοτάτης μοι ὑγιείας σου ἐξαγγεῖλαι καὶ περὶ αὐτοῦ τούτου, ναὶ μὴν καὶ περὶ τῆς προκειμένης ἀπαντήσεως, εἰ καταλλήλως καὶ ὀρθῶς ἔχει. Ἔρρωσό μοι καθ' ἑκάτερα ἐς μακραίωνας, ἐπὶ τοῖς κοινωφελέσι καὶ θεαρέστοις ἐγχειρήμασι ἄνωθεν ἐνδυναμούμενός τε καὶ εὐοδούμενος.

αψπβῳ: δεκεμβρίου λῃ.

96-97 Galat. 1. 9

122 γράφε αψπαῳ (βλ. Σχόλια).

τὸ εὐτελὲς καὶ ἀνάξιον, ἀλλ' οὖν προσφιλέστατον αὐτῇ κατὰ πνεῦμα τέκνον

Ἰωάννης Μπενιζέλος

ΣΧΟΛΙΑ

Τὸ γράμμα αὐτὸ εἶναι τὸ μόνο τῆς ἀλληλογραφίας ποὺ μᾶς ἐσώθηκε σὲ ἀντίγραφο, γραμμένο ὅμως καὶ αὐτό, μετὰ ἕνα χρόνο, μὲ τὸ ἴδιο τὸ χέρι τοῦ ἀποστολέα, ἐπειδὴ τὸ πρωτότυπο δὲν ἔφτασε στὸν ἀποδέκτη Βουλησμᾶ, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ προτασσόμενη σημείωση. Ἡ ἰδιοτυπία αὐτὴ ἐξηγεῖ ἴσως καὶ τὸ λάθος ποὺ ὁ Μπενιζέλος ἔκαμε, σημειώνοντας τὴν παρωχημένη χρονολογία: ἔγραψε *αψπβῳ δεκεμβρίου λῃ*, ἐνῷ ἡ σωστὴ χρονολογία πρέπει νὰ εἶναι *αψπαῳ* (1781 καὶ ὄχι 1782). Κι' αὐτὸ γιατὶ ὁ ἴδιος, ὁ Μπενιζέλος, στὴν ἀρχὴ (στ. 3-7) τοῦ γράμματός του ἀριθ. Θ' (τῆς 5 Αὐγούστου 1782) γράφει ὅτι τὴν ἀπάντησή του στὸ γράμμα τοῦ Βουλησμᾶ τῆς 23 Ἰουλίου τοῦ περυσινοῦ (1781) ἔτους (=Ε'), στὴν ὁποία ἀντικρούει τὶς ἐπικρίσεις γιὰ τὸ πόνημά του (ἄρα τὸ σχολιαζόμενο ἐδῶ γράμμα Ζ') τοῦ τὴν εἶχε στείλει μὲ τὸν πενθερό του *«κατὰ τὸν παρελθόντα Ἰανουάριον»* (1782). Ἄρα ἡ ἀπάντησή εἶναι τῆς 30 Δεκεμβρίου τοῦ 1781. Οὔτε θὰ ἦταν ἄλλωστε λογικό, ἀφοῦ ἔλαβε ὁ Μπενιζέλος (μὲ μισοῦ χρόνου μάλιστα καθυστέρηση) τὸ γράμμα τοῦ Βουλησμᾶ, μὲ τὶς ἀναμενόμενες τόσο ἀνυπόμονα (βλ. γράμμα Ϛ') κρίσεις γιὰ τὸ πόνημά του, νὰ μὴν ἀπαντήσει ἀμέσως, ἀλλὰ μετὰ ἕνα ὁλόκληρο χρόνο (τὸ 1782). Ὅσο γιὰ τὴ χρονολογία τοῦ ἀντιγράφου, αὐτὸ θὰ ἔγινε κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1782 ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1783, ἀφοῦ στὴν προτασσόμενη σημείωση ἀναφέρεται ὅτι ἡ χαμένη ἐπιστολὴ εἶχε σταλεῖ «πέρυσι» (στ. 1). Ἴσως μάλιστα ἀπὸ τὶς σύγχρονες μὲ τὴν ἀντιγραφὴ χρονολογίες αὐτὲς νὰ προκλήθηκε τὸ λάθος.

Ὁλόκληρο τὸ τρισέλιδο αὐτὸ γράμμα (τὸ ἐκτενέστερο καὶ σημαντικότερο τῆς ἀλληλογραφίας) εἶναι ἀφιερωμένο στὴν ἀντίκρουση «*τῶν κατὰ τῆς* Χριστιανικῆς Κατηχήσεως *παρά τινων ἐνσταθέντων* (στ. 3-4»). Φαίνεται ὅμως ὅτι, παρ' ὅλη τὴν ἰσχυρὴ ἐπιχειρηματολογία τοῦ συγγραφέα τοῦ ἔργου, ὁ Βουλησμᾶς δὲ μπόρεσε νὰ πείσει κανένα ν' ἀναλάβει τὶς δαπάνες γιὰ τὴν ἔκδοσή του. Καὶ ἔτσι ἡ ἀλληλογραφία θὰ τερματιστεῖ σὲ λίγο.

14-15. *ἡ τῶν σοφῶν σου γραμμάτων ἀπάντησις.* — Ἐννοεῖ τὸ γράμμα Ε' τοῦ Βουλησμᾶ (τῆς 23 Ἰουλίου 1781).

Η'

Ο ΔΩΡΟΘΕΟΣ ΒΟΥΛΗΣΜΑΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΙΩΑΝΝΗ ΜΠΕΝΙΖΕΛΟ

Βουκουρέστι 1782

(κῶδ. μονῆς Παντελ. Ἁγ. Ὄρους 513, σ. 189-193) (βλ. εἰκ. 6) 5 Ἰουνίου

Π ε ρ ί λ η ψ η.—Ὁ Βουλησμᾶς ἐκφράζει τὴ λύπη καὶ τὴ συμπάθειά του γιὰ τὸ χρέος καὶ τὶς ἄλλες φροντίδες τοῦ Μπενιζέλου. Ἔδωκε τὸ φιλοπόνημά του [τὴ *Διδασκαλία Χριστιανική*] νὰ τὸ κρίνει στὸν πνευματικὸ πατέρα καὶ σοφὸ διδά-

σκαλο Νεόφυτο [Καυσοκαλυβίτη]. Αὐτὸς τὸ πῆρε καὶ τὸ ἐπέστρεψε μὲ χαρὰ καὶ λύπη: χαρὰ γιὰ τὸν διάπυρο ζῆλο τοῦ Μπ. γιὰ τὴ σωτηρία τῶν χριστιανῶν καὶ λύπη γιὰ τὸ ὑπέρογκο βάρος τοῦ χρέους του. Ὁ Νεόφυτος, ἐπιθυμώντας νὰ τὸν ἀνακουφίσει ἀπ' αὐτό, ἔσπευσε νὰ καταβάλει τὰ 500 γρόσια τοῦ χρέους στὸν ἔμπορο τοῦ Βουκουρεστίου Παναγιώτη Χατζῆ Νίκου, γεγονὸς ποὺ πανηγυρίστηκε μὲ πανδαισία ἀπὸ τοὺς φίλους τοῦ Μπενιζέλου. Τὰ 500 γρόσια βρίσκονται τώρα ὡς παρακαταθήκη (μὲ πόλιτζα) στὸν Παναγιώτη Μπάιλα, στὴν Κωνσταντινούπολη (δίπλα στὸ βελενδὲ Χάνι), ποὺ τοῦ δόθηκε καὶ δεῖγμα τῆς ἰδιόχειρης γραφῆς τοῦ Μπ. ἀπὸ τὰ γράμματά του πρὸς τὸ Βουλησμᾶ, ὥστε νὰ μὴν ἐγχειρίσει τὴν παρακαταθήκη σὲ κανέναν, ἂν δὲν συγκρίνει τὸ γραφικὸ χαρακτήρα. Ὁ Μπενιζέλος πρέπει νὰ στείλει τὴ δική του πόλιτζα στὸ Μπάιλα μὲ ἔμπιστό του, γιὰ νὰ παραλάβει τὴν παρακαταθήκη.

Ὁ Βουλησμᾶς συνιστᾶ στὸ Μπ. νὰ προσφωνήσει καὶ ν' ἀφιερώσει τὸ ἔργο του στὸ Νεόφυτο καὶ νὰ τοῦ τὸ στείλει γιὰ νὰ τὸ ἐκδώσει. Ὁ Θεὸς ἔσωσε τὸ Βουλ. ἀπὸ πολλὲς θανάσιμες παγίδες ποὺ τοῦ ἔστησαν οἱ «μελανείμονες» ἐχθροὶ τῆς ἀληθείας καὶ τῆς πίστης, ὅπως γνωρίζει ὁ πενθερὸς τοῦ Μπ. [Δημήτριος Καλογερᾶς], ποὺ βρέθηκε τότε στὴν Κωνσταντινούπολη. Τοὺς χαιρετᾶ ὅλους, καθὼς καὶ τοὺς δασκάλους Ἀθανάσιο [Μπουσόπουλο] καὶ Δημήτριο [Βόνδα]. Θὰ τοῦ στείλει τὰ συγγράμματα τοῦ Βλεμμύδη (λογικὰ καὶ φιλοσοφικὰ) μὲ ἄλλα δύο περὶ ψυχῆς. Νὰ μὴν προτρέπουν κανένα νὰ ἔλθει στὴν Κωνσταντινούπολη, γιατὶ θὰ μετανιώσει.

[Στὸ ὑστερόγραφο] Ἀπὸ ποῦ παρέλαβε ὁ Μπενιζέλος στὸ σύγγραμμά του «τὴν τοῦ αὐτεξουσίου λέξιν εἰς τόπον τῆς τοῦ Πνεύματος ἐκπορεύσεως» καὶ τὸ ὅτι «ὁ διάβολος, εἰς εἶδος σχηματισθεὶς ὄφεως, ἠπάτησε τοὺς γενάρχας»; Αὐτὰ πρέπει νὰ διορθωθοῦν.

σ. 189 *Ἰωάννῃ, ἀνδρὶ ἐλλογίμῳ καὶ ἀνδρῶν μοι καὶ τέκνων τῶν φιλουμένων παμφιλτάτῳ τὸν εὐχετικὸν ἀσπασμόν.*

Ὀναίμην σου, παμπόθητε υἱὲ καὶ γλυκύτατε, τῆς πάλαι ἐκείνης καὶ γνησίας καὶ σχετικωτάτης ἀγάπης, καὶ ταῦτα τ' ἀντίθετα νῦν σου ἐκείνοις τοῖς πρὸς σέ μου ἀπαντητικοῖς γράμμασι γράμματα ἐπιστέλλων, καί σου τῇ ἀθύμῳ καὶ ἀπορουμένῃ ψυχῇ συμπάσχων καὶ συμπαρακαλούμενος. ἐξ ὅτου γὰρ τὴν σὴν ἐκ τῶν σῶν ἐκείνων ἀθυμίαν περὶ τοῦ χρέους καὶ ἀπαράκλητον καταπόνησιν, οὐκ ἦν ποτε, ὁ ἐτάζων οἶδε καρδίας τε καὶ νεφρούς, μὴ συνιείς σοι τῷ ποθουμένῳ καὶ σητὸς δίκην τῇ συνεχεῖ μερίμνῃ τοῦ ὀδυνηροῦ πάθους ὑποβιβρωσκόμενον, καὶ μάλιστα κατὰ ταυτασὶ τὰς ἡμέρας. ἀνεκέχηνεν, ἀγαπητέ, τὸ πάθος ὡς ὑπὸ πνευματικῷ πατρὶ καὶ κοινῷ σοφῷ διδασκάλῳ καὶ φίλῳ ἡμῖν πιστῷ καὶ γνησίῳ κυρῷ Νεο-

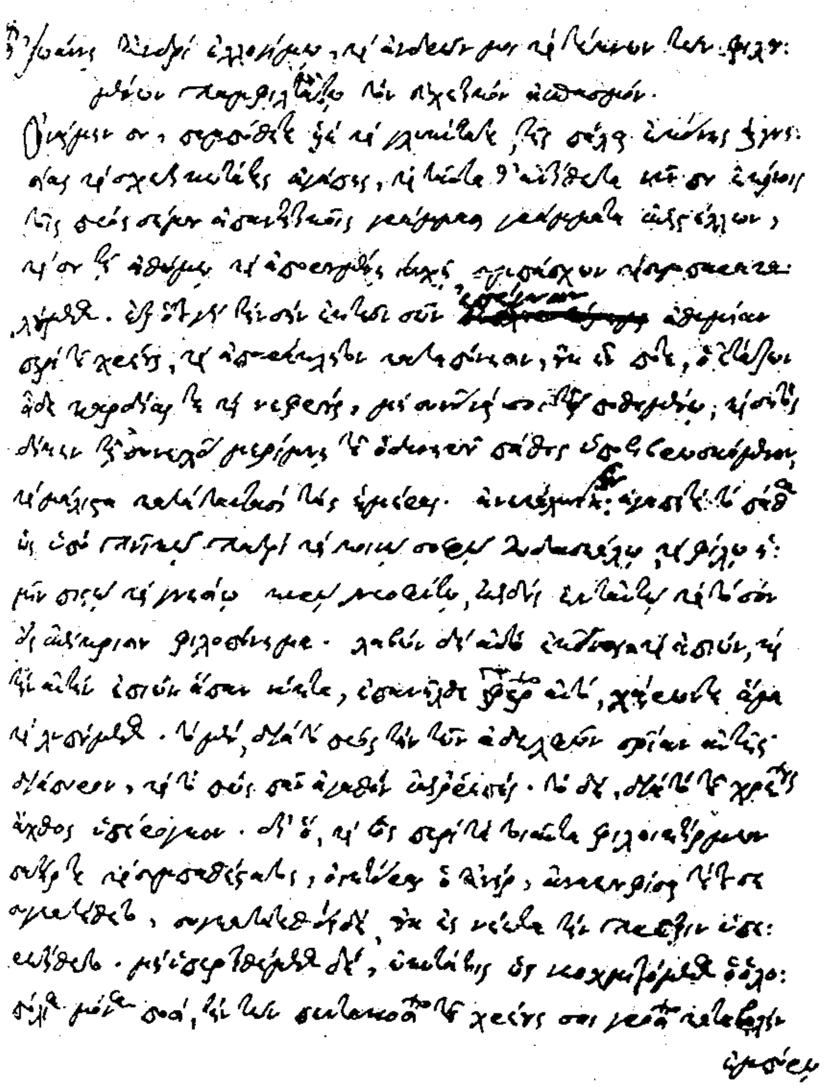

Εἰκ. 6. Γράμμα αὐτόγραφο (ἡ πρώτη σελίδα) τοῦ Δωροθ. Βουλησμᾶ (Βουκουρέστι, 5 Ἰουνίου 1782) πρὸς τὸν Ἰωάννη Μπενιζέλο (Παράρτημα, ΙΙ, ἀριθ. Η', σ. 87-92).

φύτῳ, ἐπιδοὺς ἐν ταυτῷ καὶ τὸ σὸν εἰς ἐπίκρισιν φιλοπόνημα. λαβὼν δὲ αὐτὸ ἐκεῖνος καὶ ἀπιὼν καὶ τὴν αὐτὴν ἐπιὼν ἅπα<σα>ν νύκτα, ἐπανῆλθε φέρων αὐτό, χαίρων τε ἅμα καὶ λυπούμενος. τὸ μὲν διὰ τὸ πρὸς τὴν τῶν ἀδελφῶν σωτηρίαν αὐτῆς διάπυρον καὶ τὸ πρὸς πᾶν ἀγαθὸν ἐπιῤῥεπές, τὸ δὲ διὰ τὸ τοῦ χρέους ἄχθος ὑπέρογκον. διὸ καὶ ὡς περὶ τὰ τοιαῦτα φιλοικτίρμων πατήρ τε καὶ συμπαθέστατος, οἰκτείρας ὁ ἀνήρ, ἀνακουφίσει τούτου σε συγκατέθετο, συγκατατεθεὶς δὲ οὐκ ἐς νύκτα τὴν πρᾶξιν ὑπερετίθετο. μὴ ὑπερτιθέμενος δέ, ὠκυτάτοις ὡς νεοχμιζόμενος ὁ ὁλοπόλιος μόνος ποσί, τὴν
σ. 190 τῶν πεντακοσίων τοῦ χρέους σοι γροσίων καταβολὴν / ἐμπόρῳ τῳ φιλοχρίστῳ τῶν ἐνταῦθα, Παναγιώτῃ καλουμένῳ τοῦ Χατζῆ Νίκου ἐποιήσατο. Ποιησαμένου δέ, ἐπὶ τῇ τοῦ ἁγίου εἶτα ἱερομάρτυρος Δωροθέου μνήμῃ, ἁβροδιαίτως συνευωχήθημεν, ὡς μὴ προηγουμένως θάτερον ἠγαλλιασάμεθα καὶ ηὐφράνθημεν, μὴ ἀπόντος σου πάντως τῷ πνεύματι, τοῦ αἰτίου τῆς οὕτω τερπνῆς καὶ π[...]ῆς πανδαισίας. Σὺ δέ μου γινώσκων ἔσο, ἀγαπητέ, ὅτι πρὸς τὸν κύριον Παναγιώτην Μπάϊλαν, τὸν παρὰ τῷ βελενδὲ χάνι τῆς Κωνσταντινουπόλεως μένοντα, ἡ παρακαταθήκη τῶν πεντακοσίων ἐν ἀσφαλείᾳ κεῖται, ὡς ἐντεῦθεν διὰ πολίτζης ἀσφαλοῦς ᾠκονόμηται μετὰ τῶν πρὸς αὐτὴν ἀποστελλομένων ἡμῶν γραμμάτων, ἔργον, ὃ μὴ γένοιτο, παρά τινος τῶν ἐφεδρευόντων καθ' ὁδὸν γένηται, ἤτοι μετὰ τῶν παρὰ σοῦ πρός τε τὸν διαληφθέντα Μπάιλαν καὶ ἡμᾶς πεμφθησομένων, ἐν τοιούτοις καιροῖς τις ἀπάτη συμβῇ, δεδώκαμεν αὐτῷ σημεῖον, ἐπιστείλαντες μίαν σου ἰδιόχειρον ἐπιγραφὴν ἐκ τῶν πρός με ἀποσταλέντων σου γραμμάτων, ὡς, ἐὰν μὴ πρῶτον θεάσηται χαρακτῆρα, μηδενὶ τὴν παρακαταθήκην ἐγχειρίσαι. ἔχει δὲ οὕτως ἡ ἐπιγραφὴ ἐκείνη, τῷ καὶ τῷ κλπ. Σὸν τοιγαροῦν, ποθεινότατε, δι' οἵου τὴν πόλιτζαν ἀποστεῖλαι βούλει ἀξιοπίστου ὑποκειμένου ἢ ἄλλῳ τῳ αὐτόθι ἐπιδεομένῳ σου δοῦναί τι καὶ λαβεῖν, πρὸς τὸν διαληφθέντα Μπάιλαν τοῦ τὴν παρακαταθήκην ἀσφαλῶς περιλαβεῖν. πρὸς ὅν, ἀποκριτικὸν ἡμῖν παραχρῆμα δωροφορήσας ἐξαπόστειλον. Ὑποτίθημι δέ σοι, ἀγαπητέ, τὸ σὸν προσφωνῆσαί τε καὶ ἀφιερῶσαι φιλοπόνημα τῷ πανταρίστῳ διδασκάλῳ κυρῷ Νεοφύτῳ καὶ ἀποστεῖλαι ἔπειτα, ἐὰν μή σοι ἐξῇ κατὰ ταὐτόν, τὸ προσφωνητικὸν ἅμα καὶ ἀφιερωτικόν, ἵνα εἰς τύπον ἐκδῷ. Χάρις δὲ τῷ Κυρίῳ μου, /
σ. 191 φίλον τέκος, μὴ μόνον ἐκ πολλῶν, ἀλλὰ καὶ ἐπικινδύνων ῥυσαμένῳ με ὑπὲρ τῆς ἀληθείας παγίδων, ἅσπερ εἰς ἄγραν μοι ἔστησαν θανάτου οἱ τῆς ἀληθείας ἐχθροὶ καὶ τῆς πίστεως μὴ φεισόμενοι μελα-

νείμονες. ὡς ἱκανῶς, οἶμαι, περὶ αὐτῶν πεπεισμένοι ἐστὲ παρὰ τοῦ κατὰ συγκυρίαν τόθ' εὑρεθέντος εἰς Κωνσταντινούπολιν ἠγαπημένου μοι αὐτοῖς πενθεροῦ. ὃν μετὰ τῆς φιλτάτης Ξένης καὶ τῆς σῆς πολυεράστου συζύγου καὶ πάσης, ἀποστολικῶς με φάναι, τῆς κατ' οἶκον ὑμῶν ἐκκλησίας ἐν Κυρίῳ ἀσπαζόμενος θερμότατα εὔχομαι. ἐπὶ πᾶσι τὸν ἱερολογιώτατον καὶ βαθύγηρων ἐν φρονήσει μᾶλλον καὶ θεουργικαῖς ἀρεταῖς ἢ ἡλικίᾳ κύριον Ἀθανάσιον τὸν διδάσκαλον, τὸν ἐν πνεύματι συνεχῶς συγγινόμενόν μοι, μετὰ τοῦ ἐριποθήτου μοι καὶ ἀγωνιζομένου διδασκάλου κυροῦ Δημητρίου ἀσπάζομαι περιπτυσσόμενος ἐν Χριστῷ. οὗ συνεργοῦντος, μετὰ δευτέραν ἀπὸ Βιέννης ἀπάντησιν, ἐπιστελῶ τά τε λογικὰ καὶ φιλόσοφα τοῦ Βλεμμύδου συγγράμματα καί τινας πρὸς τούτοις αὐτοῦ ἀνεκδότους λόγους μετὰ τῶν δύω ἐκείνων θαυμασίων περὶ ψυχῆς ἐκδοθήσεσθαι. ὑμεῖς δὲ προσέχετε καλῶς, τοῦ μὴ προτρέψαι τινὰ ἐς τὰ ὧδε ἐλθεῖν, ἤτοι κυβερνήσεως ἢ μαθήσεως ἕνεκα, ἵνα μὴ ἀνήνυτα μετάμελος γένηται. Εἴησθέ μοι, ἀγαπητοί, ὡς κόρην ἄνωθεν ὀφθαλμοῦ διαφυλαττόμενοι, καὶ ὀναίμην ταῖς πρὸς τὸν Κύριον ὑμῶν ἀνατεταμέναις ὑπὲρ ἐμοῦ καὶ ὁλοπύροις ἐντεύξεσι τοῦ διακαοῦς τε καὶ ἐνθέου καὶ θεοφιλῶς αἰτουμένου μοι παρὰ Κυρίου σκοπουμένου.

Βουκουρεστίηθεν, ͵αωπβῳ. ἰουνίου ε̅η̅.

Ὁ σὸς ὅλος Δωρόθεος

Πρόσχες δὲ ὑπομνῆσαι ἡμᾶς, ὦ 'γαθέ, πόθεν ἐχρήσω εἰς τὸ σὸν σύγγραμμα τὴν τοῦ αὐτεξουσίου λέξιν εἰς τύπον τῆς τοῦ Πνεύ-
σ. 192 ματος ἐκπορεύσεως; / [καὶ] ποῦ ἀνέγνως ὅτι ὁ διάβολος, εἰς εἶδος σχηματισθεὶς ὄφεως, ἠπάτησε τοὺς γενάρχας, ἐὰν μὴ τυχὸν διεῤῥύη σου τῆς μνήμης, ὅτι αὐτὸν ὑπεισέδυ τὸν ὄφιν, καὶ εἴ γε τὰ τοιαῦτα ἐπιδιορθοῦσθαι προτρέπεις.

55-56. Rom. 16.5, Coloss. 4.15.

52. γράφε πεπυσμένοι

ΣΧΟΛΙΑ

Τὸ γράμμα αὐτὸ εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸ Βουκουρέστι, ὅπου βρισκόταν τότε ὁ Βουλησμᾶς.

7-8. *τὴν σὴν ἐκ τῶν σῶν ἐκείνων ἀθυμίαν περὶ τοῦ χρέους καὶ ἀπαράκλητον καταπόνησιν.* — Δὲν ξέρουμε τί ἀκριβῶς καὶ σὲ ποιὸν ἦταν τὸ χρέος αὐτὸ τοῦ Μπενιζέλου, ποὺ παρακάτω (στ. 23) καθορίζεται σὲ 500 γρόσια. Ἴσως νὰ ἔκανε λόγο γι' αὐτὸ τὸ «γραμμά-

τιον» τοῦ Μπενιζέλου πού αὐτὸς ἀνέφερε στὸ προηγούμενο γράμμα του (ς', στ. 25-26) καὶ πού δὲν μᾶς ἐσώθηκε.

13-14. *σοφῷ διδασκάλῳ... κυρῷ Νεοφύτῳ.* — Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὸν ἐπιφανῆ σοφὸ Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη (1713-1784), πού δίδασκε τότε στὴν Αὐθεντικὴ 'Ακαδημία τοῦ Βουκουρεστίου, ἀπὸ τὸ 1767 ὡς τὸ θάνατό του (1784)· βλ. ARIADNA CAMARIANO - CIORAN, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Thessaloniki 1974, σ. 413-431). Τυχὸν σχέσεις τοῦ Μπενιζέλου μὲ τὸ Νεόφυτο δὲν εἶναι μαρτυρημένες. Γι' αὐτὸ μᾶς προξενεῖ ἐντύπωση ἡ γενναιόψυχη προθυμία τοῦ Νεοφύτου νὰ συντρέξει τὸ Μπενιζέλο ἀπὸ τὸ πενιχρό του βαλάντιο.

23-25. *ἐμπόρῳ τῳ φιλοχρίστω τῶν ἐνταῦθα, Παναγιώτη καλουμένῳ τοῦ Χατζῆ Νίκου.* — 'Ο «χρησιμώτατος ἐν πραγματευταῖς» Παναγιώτης Χατζῆ Νίκου ἀπὸ τὰ Γιάννινα εἶναι γνωστὸς χορηγὸς ἐκδόσεων ἑλληνικῶν βιβλίων. 'Αναφέρουμε τὴν «*'Επιτομὴ Λογικῆς*» κλπ. τοῦ Νικηφόρου Βλεμμίδη, τυπωμένη (μὲ τὴ φροντίδα τοῦ Βουλησμᾶ) στὴ Λιψία τὸ 1784 (E. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique ... XVIIIe siècle*, τόμ. II, Paris 1928, ἀριθ. 1142, σ. 432-433) καὶ τὸ ἔργο *Ξενοφῶντος 'Εφεσίου τὰ κατὰ 'Ανθίαν καὶ 'Αβροκόμην*», τυπωμένο στὴ Βιέννη τὸ 1793 (Γ. Γ. ΛΑΔΑ καὶ ΑΘ. Δ. ΧΑΤΖΗΔΗΜΟΥ, *'Ελληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1795*, 'Αθήνα 1970, ἀριθ. 137, σ. 261). 'Η διαθήκη του (τῆς 11 Μαΐου 1779) δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟ, «Τὸ ἐν Βενετίᾳ 'Ηπειρωτικὸν 'Αρχεῖον», *'Ηπειρωτικὰ Χρονικά*, τόμ. 11 (1936), σ. 195-198.

25-26. *ἐπὶ τῇ τοῦ ἁγίου εἶτα ἱερομάρτυρος Δωροθέου μνήμῃ.* — 'Η μνήμη τοῦ Δωροθέου Τύρου ἑορτάζεται στὶς 5 'Ιουνίου καὶ αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς ἡμερομηνίας εἶναι καὶ τὸ γράμμα τοῦ Δωροθέου Βουλησμᾶ.

29-31. *πρὸς τὸν κύριον Παναγιώτην Μπάϊλαν, τὸν παρὰ τῷ βελενδὲ χάνι τῆς Κωνσταντινουπόλεως μένοντα.* — Δὲν μπόρεσα νὰ ταυτίσω τὸν Κωνσταντινουπολίτη αὐτὸ ἔμπορο. Τὸ Βελενδὲ (=Walidé) χάνι εἶναι γνωστὸ ἐμπορικὸ κέντρο τῆς Κωνσταντινούπολης. Βλ. καὶ Ιω. ΜΠΕΝΙΖΕΛΟΥ, *'Ιστορία τῶν 'Αθηνῶν*, σ. 365, καθὼς καὶ ERNEST MAMBOURY, *Constantinople, guide touristique*, 2ème édition française, Constantinople 1929, σ. 260.

45-48. *τὸ σὸν προσφωνῆσαί τε καὶ ἀφιερῶσαι φιλοπόνημα τῷ πανταρίστῳ διδασκάλῳ κυρῷ Νεοφύτῳ..., ἵνα εἰς τύπον ἐκδῷ.* — Τὰ γραφόμενα αὐτὰ τοῦ Βουλησμᾶ μαρτυροῦν ὅτι δὲν εἶχε χάσει κάθε ἐλπίδα γιὰ τὸ τύπωμα τοῦ ἔργου τοῦ Μπενιζέλου καὶ θεωροῦσε τὸν Καυσοκαλυβίτη καταλληλότερο κι' ἀπὸ τὸν ἑαυτό του γιὰ νὰ τὸ ἐπιτύχει.

50-54. *παγίδων, ἅσπερ εἰς ἄγραν μοι ἔστησαν θανάτου οἱ τῆς ἀληθείας ἐχθροὶ καὶ τῆς πίστεως μὴ φεισάμενοι μελανείμονες, ὡς ἱκανῶς ... περὶ αὐτῶν πεπυσμένοι ἐστὲ παρὰ τοῦ κατὰ συγκυρίαν τόθ' εὑρεθέντος εἰς Κωνσταντινούπολιν ἠγαπημένου μοι αὐτῆς πενθεροῦ.* — Ποιὲς ἦταν οἱ θανάσιμες αὐτὲς παγίδες καὶ ποιοὶ οἱ «μελανείμονες» πού τὶς ἔστησαν στὸ Βουλησμᾶ, δὲν τὸ ξέρουμε. 'Ο ἴδιος κάνει πάλι λόγο γιὰ ἄλλη πολεμικὴ ἐναντίον του «*διὰ τὸ φιλαλήθως ἅπτεσθαι τῶν μελανειμόνων*» στὸ γράμμα Ε' στ. 48-49. 'Εκεῖνο πού δυσκολεύει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἐννοεῖ μ' αὐτὸ τοὺς ἱερωμένους ἢ εἰδικότερα τοὺς μοναχοὺς εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ἀνῆκε στὴν τάξη των. 'Ο πενθερὸς τοῦ ἀποδέκτη (Δημήτριος Καλογερᾶς) εἶχε πράγματι σταλεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὴν Κοινότητα τῶν 'Αθηναίων, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ μητροπολίτη Βαρθολομαίου (4 Νοεμβρίου 1781), γιὰ νὰ ὑποδείξει τὸ διάδοχό του (Ιω. ΜΠΕΝΙΖΕΛΟΥ, *'Ιστορία τῶν 'Αθηνῶν*, σ. 276-278). Βλ. καὶ τὰ Σχόλια στὸ γρ. Θ' (στ. 3-7).

61-64. *μετὰ δευτέραν ἀπὸ Βιέννης ἀπάντησιν ἐπιστελῶ τά τε λογικὰ καὶ φιλόσοφα τοῦ Βλεμμύδου συγγράμματα καί τινας πρὸς τούτοις αὐτοῦ ἀνεκδότους λόγους μετὰ τῶν δύο ἐκείνων θαυμασίων περὶ ψυχῆς ἐκδοθήσεσθαι.* — Γιὰ τὴν προσπάθεια τοῦ Βουλησμᾶ (τὴν κυριότερη ἀπ' ὅλες του τὶς ἄλλες συναφεῖς) νὰ ἐκδοθοῦν τὰ ἔργα τοῦ Βλεμμύδη βλ. τὰ εἰδικὸ κεφάλαιο τοῦ ΝΙΚ. ΓΡ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Δωρόθεος Βουλησμᾶς*, σ. 83-91.

Θ'

Ο ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΠΕΝΙΖΕΛΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΔΩΡΟΘΕΟ ΒΟΥΛΗΣΜΑ

'Αθήνα 1782
(Αὐτὸ ἔγγρ. μονῆς Παντελ. 'Αγ. Ὄρους, 310×215) Αὐγούστου 5

Π ε ρ ί λ η ψ η. — 'Ο Μπενιζέλος πληροφορεῖ τὸ Βουλησμᾶ ὅτι τὸν περασμένο 'Ιανουάριο [1782], ὅταν ὁ πενθερός του βρισκόταν στὴν Κωνσταντινούπολη, τοῦ ἔστειλε μὲ αὐτὸν τὴν ἀπάντηση [=γράμμα Ζ', τῆς 30 Δεκ. 1781] στὸ γράμμα του τῆς 23 'Ιουλίου [1781] [=Ε']. Στὴν ἀπάντηση αὐτὴ ἀνασκεύαζε τὶς ἄκριτες καὶ ἐμπαθεῖς κατηγορίες τῶν δῆθεν στυλοβατῶν [τῆς 'Ορθοδοξίας] κατὰ τοῦ ἔργου του. 'Αλλά, μὲ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Βουλησμᾶ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ ἀπάντηση δὲν ἐλήφθη ἀπ' αὐτόν. 'Ο Μπ., ἐνῷ βρισκόταν γι' αὐτὸ σὲ ἀγωνία, ἔλαβε τὸ γράμμα τοῦ Βουλ. μέσῳ Κωνσταντινουπόλεως [=Η'], γιὰ τὸ ὁποῖο τὸν εὐγνωμονεῖ. Εὐγνωμονεῖ καὶ τὸ διδάσκαλο Νεόφυτο [Καυσοκαλυβίτη] γιὰ τὴ χρηματικὴ βοήθειά του. Τὴ χαρά του γιὰ τὸ γράμμα τὴν ἐξεδήλωσε καὶ στὸ νέο μητροπολίτη 'Αθηνῶν Βενέδικτο, πού, ἀντίθετα μὲ τὸν προκάτοχό του [Βαρθολομαῖο], εἶναι προσηνὴς καὶ φιλικός. 'Ο Βενέδικτος ἐμέτρησε στὸ Μπ. τὰ 500 ἀργύρια [=γρόσια] καὶ ἔγραψε στὸν ἀδελφό του τζελεπὴ Γεώργιο, στὴν Κωνσταντινούπολη, νὰ τὰ εἰσπράξει ἀπὸ τὸν ἔμπορο Παναγιώτη Μπάιλα, στὸν ὁποῖον ἔγραψε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μπενιζέλος, στέλνοντας καὶ τὴν πόλιτζα. Παρακαλεῖ τὸ Βουλ., στὸ ἑπόμενο γράμμα του, νὰ ἐσωκλείσει καὶ συγχαρητήριο γράμμα στὸ Βενέδικτο, σὲ μιξοβάρβαρη γλώσσα, μὲ προτροπὲς καὶ συστάσεις γιὰ τὸ Μπ. Χαιρετισμοὺς ἀπὸ ὅλους τοὺς δικούς του.

»τὴν σήν μοι παμπόθητον καὶ πατρικὴν ἱερολογιότητα ἐκ μέσης ψυχῆς ἀσπαζόμενος μεθ' ὅσης μου τῆς εὐλαβείας προσκυνῶ.

† κατὰ τὸν παρελθόντα 'Ιανουάριον, ἐν βασιλευούσῃ τὰς διατριβὰς ποιουμένου τοῦ ἐμοῦ πενθεροῦ καὶ γνησίου σου φίλου, πρὸς τὴν ἀποστολικήν σου καὶ φιλόσοφον καί μοι τιμαλφεστάτην κορυφὴν τὰς τῶν πέρυσι τῇ κγῃ τοῦ 'Ιουλίου γεγραμμένων σοι γραμμάτων ἀπαντήσεις ἐξέπεμψα, ἐν αἷς καὶ πρὸς τὰ παρὰ τῶν δοκούντων εἶναι στύλων περὶ τοῦ πονήματος ἀκρίτως μὲν πάνυ, ἐμπαθῶς δὲ λίαν προβληθέντα ὅση δύναμις τοτηνικαῦτα ἠγωνιζόμην. ἐπεὶ δὲ τὴν μακαρίαν ἐκείνην (μακαρία γὰρ ὄντως, ὡς ὑπὲρ τῆς ἀληθείας γενομένη) ὑπέστης φυγήν, τὰ μὲν ἀπαντητικὰ τῶν γραμμάτων εἰς μάτην πεφιλοπόνηται, τῆς σῆς ἀποτυχόντα ἐντεύξεως. ἐγὼ δὲ ὅλως

ἐν ἀπορίᾳ καὶ λύπῃ, ἀγνοῶν τὰ κατὰ σέ, καὶ τὸ ἐπὶ πᾶσιν ἀντίξοον τῆς τύχης κατ' ἐμαυτὸν λογιζόμενος. Οὕτως οὖν ἔχοντί μοι ἐξαίφνης τὰ διὰ βασιλευούσης σοφά σου καὶ πατρικὰ γράμματα ἐπιδέδοται. ἅπερ ἀναγνοὺς καὶ ἐφ' ἑκάστου ῥήματος τὰ ἀποστολικά σου σπλάγχνα καὶ τὴν πρός με ἐμμέριμνον καὶ ὑπὲρ πατρικὴν διάθεσιν ἐπιγνούς, ἀπλέτῳ πόθῳ καὶ μετὰ θερμῶν τῶν δακρύων ῥίψας ἐμαυτὸν τῷ ἐδάφει τὸν κτίστην ἐδοξολόγησα ἐφ' οἷσπερ οὐ διαλείπει ὁσημέραι διά τε δεξιῶν καὶ ἀριστερῶν εὐεργετῶν τὸν ἀγνώμονα. ὑπερήσθην δὲ οὐ μᾶλλον ἐπὶ τοῖς διὰ σοῦ τῷ ἀναξίῳ μοι οἰκονομηθεῖσιν ἢ τῷ ὁρᾶν ἐν αὐτοῖς λαμπρῶς τὰ ἱερὰ πληρούμενα λόγια. ἃ γὰρ οἱ πλούτῳ κομῶντες καὶ βρενθυόμενοι καὶ τὰς λαμπρὰς οἰκίας οἰκοδομοῦντες οὐκ ἔσχον οὔτε ἐμοὶ οὔτε ἄλλῳ τῳ διακυβερνῆσαι, ταῦτα ὁ ἀνέστιος, ὁ ἀκτήμων, ὁ ῥακενδύτης ἐκ πολλοῦ τοῦ περιόντος ἐπιτετέλεκεν. ἰδοὺ τοίνυν οἱ πτωχοί, πολλοὺς δὲ πλουτίζοντες, οἱ τὰ πάντα ἐν τῷ μηδὲν ἔχειν κατέχοντες, οἱ καὶ τὰ πάντα ἐν τῷ ἐνδυναμοῦντι αὐτοὺς Χριστῷ ἐξισχύοντες. τὸ δέ γε καὶ τῷ σοφωτάτῳ καὶ πάλαι μοι τριποθήτῳ διδασκάλῳ κυρῷ Νεοφύτῳ ἀναγνωρίσαι με καὶ [καὶ] δι' αὐτοῦ τὰ τῆς χρηματικῆς θεραπεῦσαι ἀνάγκης, οὐδεμίαν μοι εὐθυμίας καὶ εὐποιΐας τῆς παρὰ σοῦ καταλείπει ὑπερβολήν. ἔσχον δὲ κοινωνὸν τῆς χαρᾶς καὶ συμμύστην τῶν γραφομένων μόνος μόνον τὸν πανιερώτατον καὶ σεβασμιώτατόν μοι δεσπότην ἅγιον 'Αθηνῶν κὺρ Βενέδικτον. καὶ μὴ ξενισθῇς ἐπὶ τούτῳ. ἔστι γὰρ ὁ ἀνὴρ ἐν πᾶσιν ἀπ' ἐναντίας φερόμενος τῷ προκατόχῳ αὐτοῦ, εἰρηνικός, ἐπιεικής, φιλόκαλος. ἐπὶ τούτοις ἔχει καὶ πρός με εὐδιαθέτως τε καὶ φιλίως. τούτου οὖν ἕνεκα καὶ ἵνα μοι ἡ τῶν χρημάτων παρ' αὐτοῦ ἐπιμέτρησις γένηται, ὡς οὐκ ἐνὸν ἄλλως οἰκονομηθῆναι τὸ πρᾶγμα, ἐκοίνωσα τὴν ὑπόθεσιν. ὃς ἀναγνοὺς καὶ τὰ γράμματα, συνήσθη μοι μεγάλως ἐπί τε τοῖς πεπραγμένοις καὶ ἐπὶ τοῖς γεγραμμένοις. καὶ κοινῇ ἐπιπολὺ τὸ θεῖον ὑμνολογήσαμεν, ὅτι οὐκ εἰς τέλος τὸν κόσμον οἰκείων αὐτοῦ θεραπόντων ἀπογυμνοῖ. ἐπεμέτρησε δή μοι τὰ πεντακόσια ἀργύρια, γράψας τῷ ἐν βασιλευούσῃ αὐταδέλφῳ αὐτοῦ τζελεπῇ Γεωργίῳ λαβεῖν αὐτὰ / παρὰ τοῦ χρησιμοτάτου ἐμπόρου Παναγιώτου Μπάιλα. πρὸς ὃν ῥῆτα ἔγραψα ἐγὼ ἐγχειρίσαι ἐκείνῳ, ἐξαποστείλας αὐτῷ καὶ τὴν πόλιτζαν καὶ τὰ ἀνὰ χεῖρας ἀποκριτικά, κατά τε τὰς αὐτοῦ καὶ τὰς ὑμῶν πρός με ἐπιταγάς. ἐν τοῖς πρὸς ἐμέ σου γράμμασιν (ἅτινα μεθ' ὅσου οἷόν τε τοῦ πόθου καὶ ἀξιῶ καὶ περιμένω λαβεῖν) περίκλεισον καὶ ἓν τῷ πανιερωτάτῳ ἁγίῳ 'Αθηνῶν συγχαριστικὸν τῆς εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς ἐπαρχίαν νεωστὶ μεταθέσεως. ὁμοῦ καὶ προτρεπτικὸν εἰς τὰ τῷ ἀρχιερατικῷ χαρακτῆρι καθήκοντα μετὰ ἐγκω-

μιαστικοῦ καὶ μιξοβαρβάρου τοῦ ὕφους. διὰ μνήμης γὰρ φέρει καὶ εὐλαβείας τὴν σὴν σοφολογιότητα. Συμπαρενειρέσθω δὲ καὶ ἡ περὶ ἐμοῦ σύστασις ἐν τῷ γράμματι. πολλῶν γὰρ ἕνεκα, οἶμαι, ξυνοίσειν τουτί. οἱ παρὰ σοῦ ἀσπασθέντες ἐκ ψυχῆς μετ' εὐλαβείας τὴν ὀφειλομένην ἀποδιδόασι πρόσρησιν, ἡ δὲ ἐμὴ σύζυγος καὶ δούλη της μετὰ τῶν αὐτῆς τέκνων μετὰ δακρύων καὶ εὐλαβῶς προσκυνοῦσι τὴν σὴν σοφολογιότητα. τὸ δ' αὐτὸ ποιοῦσι καὶ οἱ οἰκεῖοι πάντες.

Ἔρρωσό μοι καθ' ἑκάτερα, εἰς δόξαν Θεοῦ καὶ τοῦ γένους οἰκοδομὴν τῷ βίῳ διασωζόμενος. — αψπβῳ Αὐγούστου εη.

ὁ σὸς κατὰ πνεῦμα υἱὸς καὶ ταῖς
παρὰ σοῦ εὐεργεσίαις κατάχρεως
'Ιωάννης Μπενιζέλος

(Στὸ ἀριστερὸ περιθώριο τοῦ πρώτου φύλλου, σὲ μιὰ κάθετη γραμμή):

τῆς τοῦ προσφωνηματικοῦ ... καὶ ἀφιερωτικοῦ ‖ συνθέσεως ‖ καὶ ἀποστολῆς ἐσύστερον ἐκφροντίσω.

ΣΧΟΛΙΑ

3-7. *Κατὰ τὸν παρελθόντα 'Ιανουάριον, ἐν βασιλευούσῃ τὰς διατριβὰς ποιουμένου τοῦ ἐμοῦ πενθεροῦ ..., τὰς τῶν πέρυσι τῇ κγ' τοῦ 'Ιουλίου γεγραμμένων σοι γραμμάτων ἀπαντήσεις ἐξέπεμψα..* — Καθὼς εἴδαμε (βλ. Σχόλια στὸ γράμμα Η', στ. 50-54), ὁ πενθερὸς τοῦ Μπενιζέλου (Δημήτριος Καλογερᾶς) βρισκόταν πράγματι τὸν 'Ιανουάριο τοῦ 1782 στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀπεσταλμένος τῶν 'Αθηναίων, καὶ τότε ἔφερε στὸ Βουλησμᾶ τὴν ἀπάντηση τοῦ Μπενιζέλου (γράμμα Ζ', τῆς 30 Δεκεμβρίου 1781) στὸ γράμμα του (=Ε') τῆς 23 'Ιουλίου 1781 καὶ στὶς ἐπικρίσεις τοῦ ἔργου του. Ἡ ἀπάντηση αὐτὴ φαίνεται, ὅπως γράφει ἐδῶ ὁ Μπενιζέλος (βλ. στ. 11-12), ὅτι χάθηκε, ἐξ αἰτίας τῶν μετακινήσεων τοῦ Βουλησμᾶ. Γι' αὐτὸ θὰ τοῦ στείλει ἀργότερα (κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1782) ἀντίγραφό της (βλ. τὸ γράμμα Ζ', τὴ σημείωση ποὺ προτάσσεται, στ. 3-5: *ἀπάντησιν..., ἥν περ, ἀποτυχοῦσαν τότε τῆς ἐκεῖσε αὐτοῦ ἐνδημίας, ἔγνων ἤδη καὶ δεύτερον ἐξαποστεῖλαι...»*).

14-16. *Οὕτως οὖν ἔχοντί μοι ἐξαίφνης τὰ διὰ βασιλευούσης σοφά σου καὶ πατρικὰ γράμματα ἐπιδέδοται.* — Ἐννοεῖ τὸ γράμμα τοῦ Βουλησμᾶ ἀριθ. Η' (5 'Ιουνίου 1782, ἀπὸ τὸ Βουκουρέστι), στὸ ὁποῖο καὶ ἀπαντᾷ μὲ τὸ παρόν, ἐκφράζοντας τὴν εὐγνωμοσύνη του καὶ σ' αὐτὸν καὶ στὸ Νεόφυτο (Καυσοκαλυβίτη) γιὰ τὴ συνδρομή τους στὴ ρύθμιση τοῦ χρέους του.

33-34. *τὸν πανιερώτατον καὶ σεβασμιώτατόν μοι δεσπότην ἅγιον 'Αθηνῶν κὺρ Βενέδικτον.* — Ὁ πρώην Πισιδίας Βενέδικτος, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ 'Αθηνῶν Βαρθολομαίου (4 Νοεμβρίου 1781), μετατέθηκε στὴ μητρόπολη 'Αθηνῶν, ὅπου ἔφτασε στὶς 14 Φεβρουαρίου 1782. Ὁ Μπενιζέλος μάλιστα ἐξεφώνησε καὶ ὁμιλία στὴ μητρόπολη κατὰ τὴν ὑποδοχή του (Ιω. ΜΠΕΝΙΖΕΛΟΥ, *Ἱστορία τῶν 'Αθηνῶν*, σ. 276-279). Κατὰ τὸν ΧΡΥΣ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟ, *Ἡ 'Εκκλησία 'Αθηνῶν*, ἐν 'Αθήναις 1928, σ. 72, ὁ Βενέδικτος «ἐστερεῖτο παιδεύσεως». Οἱ ἐπαινετικοὶ χαρακτηρισμοὶ ποὺ τοῦ ἀπονέμει παρακάτω (στ. 35-36) ὁ Μπενιζέλος δὲν

ἐπαληθεύθηκαν ἀπὸ τὴν πολιτεία του. Ὁ ἀδελφός του τζελεπῆ Γεώργιος (Κανακάρης), πού ἀναφέρεται (στ. 44-48) ὅτι θὰ μεσολαβήσει, μαζὶ μὲ τὸ Βενέδικτο, γιὰ τὶς διατυπώσεις τῆς μεταβίβασης τῶν 500 γροσίων στὸ Μπενιζέλο, εἶναι γνωστὸς γιὰ τὴν ἀνάμειξή του (ὄχι πάντα ἀφιλοκερδῆ) στὴ διαχείριση τῶν ἀθηναϊκῶν ὑποθέσεων, κατὰ τὴν ταραγμένη ἐκείνη ἐποχὴ (βλ. Ιω. ΜΠΕΝΙΖΕΛΟΥ, ὅ.π., σ. 287, 288, 295, 300, 301, 311, 446). Ὁ Μπενιζέλος πάντως, ἔχοντας ἀνάγκη ἀπὸ τὴν εὔνοια τοῦ Βενεδίκτου, παρακαλεῖ (στ. 50-56) τὸ Βουλησμᾶ νὰ ἐσωκλείσει στὴν ἀπάντησή του καὶ συγχαρητήριο γράμμα στὸ νέο μητροπολίτη (σὲ μιξοβάρβαρη γλώσσα, ἐπειδὴ ἦταν ὀλιγογράμματος), πού νὰ περιέχει καὶ κάποια καλὴ «σύσταση» γι' αὐτόν.

Ὑστερογρ. *τῆς τοῦ προσφωνηματικοῦ... ἐσύστερον ἐκφροντίσω.*— Ἐννοεῖ ἀσφαλῶς τὴν προσφώνηση καὶ τὴν ἀφιέρωση τῆς *Διδασκαλίας Χριστιανικῆς* στὸ Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη, πού τοῦ εἶχε ὑποδείξει στὸ γράμμα του (Η', στ. 44-48, βλ. καὶ Σχόλια) ὁ Βουλησμᾶς.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ

Ο ΑΓΙΟΣ ΑΧΙΛΛΙΟΣ ΛΑΡΙΣΗΣ

Ο ΑΡΧΙΚΟΣ ΑΝΕΚΔΟΤΟΣ ΒΙΟΣ (Θ' αἰ.) ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΗ ΔΙΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ (ΙΓ' αἰ.)
ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ
(Ἰωσὴφ Ὑμνογράφου, Μανουὴλ Κορινθίου, Ἀναστασίου Γορδίου)

1. Εἰσαγωγικὰ

Δημοσιεύουμε, σὲ κριτικὴ ἔκδοση, τὰ κείμενα τῶν Βίων (ἀρχικοῦ καὶ διασκευῆς) τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου Λαρίσης, καθὼς καὶ ἀνέκδοτα ὑμνογραφικὰ κείμενα πού ἀναφέρονται σ' αὐτόν.

Ὁ ἅγιος Ἀχίλλιος εἶναι ὁ πρῶτος γνωστὸς ἐπίσκοπος Λαρίσης. Ἀνῆλθε στὸ ἀξίωμα αὐτὸ ἐπὶ Μεγάλου Κωνσταντίνου, πρὶν ἀπὸ τὴν Α' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο τῆς Νίκαιας (Μάιος - Ἰούλ. τοῦ ἔτους 325)[1], στὴν ὁποία, σύμφωνα μὲ τὸν Βίο του (Α', στ. 153-166, 202-284· Β', στ. 332-338, 406-531), ἔλαβε μέρος καὶ ἔπαιξε καὶ ἀποφασιστικὸ ρόλο. Ἐν τούτοις τὸ ὄνομά του δὲν ἀναγράφεται στοὺς ἐπίσημους καταλόγους τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου[2].

Τὰ σχετικὰ μὲ τὸ χρόνο πού ἔζησε ὁ ἅγιος Ἀχίλλιος, μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὶς ἐν γένει δραστηριότητές του δὲν μᾶς εἶναι γνωστὰ ἀπὸ σύγχρονες πηγὲς (Δ' ἢ Ε' αἰ.), ἀλλὰ ἀπὸ κείμενα πού γράφτηκαν πέντε περίπου αἰῶνες ἀργότερα ἀπὸ τὰ γεγονότα στὰ ὁποῖα ἀναφέρονται.

1. Γιὰ τὴν Α' Οἰκουμ. Σύνοδο βλ. Ἀρχιμ. Β. Κ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον*, Ἀθῆναι 1970^{3}, σ. 176-181.

2. H. GELZER - H. HILGENFIELD - O. CUNTZ, *Patrum Nicaenorum Nomina*, Leipzig 1898, σ. 54-55, 151-163. Πρβλ. L. PETIT, λῆμμα «Achilius», στὸ *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques*, τόμ. 1, Paris 1912, στ. 312· ΑΝΝΑΣ Π. ΑΒΡΑΜΕΑ, *Ἡ βυζαντινὴ Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204 — Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορικὴν Γεωγραφίαν* [Παν/μιον Ἀθηνῶν, Φιλοσοφ. Σχολή, Βιβλιοθ. Σοφίας Ν. Σαριπόλου ἀρ. 27], Ἐν Ἀθήναις 1974, σ. 44.

2. Ὁ ἀνέκδοτος ἀρχικὸς Βίος τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου Λαρίσης

Παραδίδεται μόνο ἀπὸ τὸν κώδικα 212 τῆς Μονῆς Διονυσίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους [=Ἀθων. 3746][3], φφ. 21^{v}-36^{v}, καὶ εἶναι ἀνέκδοτος. Ὁ κώδικας αὐτός, κατὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ Σπ. Λάμπρου[4], ἀνήκει στὸ ΙΕ' αἰώνα. Ἡ χρονολόγησή του φαίνεται σωστὴ καὶ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴ μορφὴ καὶ τὸ εἶδος τῆς γραφῆς (βλ. τὸν ἐκτὸς κειμένου πίν. Ε'). Ἡ γραφὴ εἶναι στρογγυλόσχημη, ἐπιμελημένη καὶ εὐανάγνωστη καὶ ἀπομιμεῖται παλαιότερη (ΙΑ'/ΙΒ' αἰ.). Ὀρθογραφικὰ λάθη ὑπάρχουν ἀρκετά. Βραχυγραφίες καὶ ἐπιτμήσεις οἱ συνηθισμένες. Οἱ σύνδεσμοι *δὲ* καὶ *ἐπεὶ* πολλὲς φορὲς διπλοτονούμενοι. Ἡ παράδοση τοῦ κειμένου εἶναι γενικὰ καλή. Ὑπάρχουν λίγες μόνο παραναγνώσεις καὶ παραφθορὲς λέξεων ὀφειλόμενες στὸν ἀντιγραφέα.

Στὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου αὐτοῦ ποὺ ἀκολουθεῖ, διορθώνομε σιωπηρὰ τὰ ὀρθογραφικὰ λάθη καὶ τὴ στίξη καὶ κεφαλαιογραφοῦμε τὰ κύρια ὀνόματα. Στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα ἀπὸ τὶς ὀρθογραφικὰ λανθασμένες λέξεις παραθέτομε μόνο ἐκεῖνες τῶν ὁποίων ἡ ἀνορθογραφία δημιουργεῖ νέο γραμματικὸ τύπο.

Στὸ ἴδιο χειρόγραφο, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, περιλαμβάνονται καὶ ἄλλα κείμενα ποὺ ἀναφέρονται στὸν ἅγιο Ἀχίλλιο, ἡ μεταγενέστερη διασκευὴ τοῦ Βίου του, καθὼς καὶ ὑμνογραφικὰ κείμενα (Ἀκολουθίες, κανόνες).

Ὁ ἀρχικὸς Βίος εἶναι ἡ παλαιότερη πηγή, μαζὶ μὲ τοὺς δυὸ κανόνες τοῦ Ἰωσὴφ τοῦ Ὑμνογράφου, ποὺ παρέχει ἀναλυτικὲς καὶ λεπτομερεῖς πληροφορίες γιὰ τὸν ἅγιο Ἀχίλλιο. Δὲν εἶναι γνωστὸ ὅμως, μέχρι στιγμῆς, πότε ἀκριβῶς καὶ ἀπὸ ποιὸν γράφτηκε. Θὰ προσπαθήσομε, ὅσο τὸ δυνατόν, νὰ πλησιάσομε τὴ λύση τοῦ προβλήματος.

Κατ' ἀρχὴν ἀσφαλὲς terminus ante quem γιὰ τὸ χρόνο συγγραφῆς τοῦ κειμένου αὐτοῦ εἶναι τὸ ἔτος 985/6, ποὺ ὁ τσάρος τῶν Βουλγάρων Σαμουὴλ κατέλαβε τὴ Λάρισα, τῆς ὁποίας τοὺς κατοίκους αἰχμαλώτισε καὶ μετέφερε στὰ ἐνδότερα τῆς Βουλγαρίας· τότε ἀπήγαγε καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ λει-

3. Βλ. Σπ. Λαμπρου, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τόμ. Α', Ἐν Καντα βριγίᾳ τῆς Ἀγγλίας 1895, σ. 363, ἀρ. 3746. 212, 1· A. Ehrhard, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, τόμ. 3, Berlin - Leipzig 1952, σ. 974-975· Δ. Ζ. Σοφιανου, «Ὁ μητροπολίτης Λαρίσης Γοριανίτης (β' μισὸ τοῦ ΙΓ' αἰώνα)», *Θεσσαλικὰ Χρονικὰ* [Β' Διεθνὲς Συνέδριο Θεσσαλ. Σπουδῶν, 17-21 Σεπτ. 1980] 15 (1984] σ. 147· Σ. Γ. Γουλουλη, «Ὁ τάφος τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου καὶ ἡ τιμὴ τῶν λειψάνων του στὴ Λάρισα μέχρι τὸ 985 μ.Χ.» *Πρακτικὰ τοῦ Α' Ἱστορικοῦ - Ἀρχαιολογικοῦ Συμποσίου. Λάρισα: Παρελθὸν καὶ μέλλον, 26-28 Ἀπρ. 1985*, Λάρισα 1985, σ. 211.

4. Σπ. Λαμπρος, *ὅ.π.*

ψάνου τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου, τὸ ὁποῖο μετέφερε σὲ νησάκι τῆς λίμνης Μικρῆς Πρέσπας, ὅπου πρὸς τιμήν του ἀνεγέρθηκε καὶ ναός[5]. Ἀφοῦ στὸν ἀρχικὸ Βίο δὲν ἀναφέρεται τὸ συνταρακτικὸ γιὰ τὴν πόλη τῆς Λάρισας γεγονὸς τῆς ἀπαγωγῆς τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου ἀπὸ τὸν τσάρο Σαμουήλ, σημαίνει ὅτι τὸ κείμενο γράφτηκε ὁπωσδήποτε πρὶν ἀπὸ τὸ γεγονὸς αὐτό, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος 985/6. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι στὴ μεταγενέστερη διασκευὴ τοῦ Βίου (στ. 697-704) γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἀπαγωγὴ καὶ μεταφορὰ τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου.

Ἀντίθετα, στὸν ἀρχικὸ Βίο δίνεται ἰδιαίτερη βαρύτητα στὴν ἀποκάλυψη τῆς λάρνακας μὲ τὰ τίμια καὶ θαυματουργὰ λείψανα τοῦ ἁγίου, ἡ ὁποία ἐπὶ τρεῖς σχεδὸν αἰῶνες ἦταν κρυμμένη καὶ ξεχασμένη[6]: *Καὶ ἦν μὲν οὗτος ὁ θησαυρὸς ὑπὸ τὴν γῆν χρονίως κρυπτόμενος. Οἱ δὲ τῶν παίδων παῖδες τὸν καλὸν πατέρα τῇ παραδρομῇ τῶν χρόνων ὡς εἰκὸς ἀγνοήσαντες, ὥσπερ δὴ τὸν Ἰωσήφ, τὸν ἐν Αἰγύπτῳ βασιλέα φημί, τῶν πατρικῶν ἐκείνων ἀγαθῶν διημάρτανον ἐπὶ τ ρ ι α κ ο σ ί ο ι ς ὥς φασιν ἔ τ ε σ ι ν, ἕως ὁ ἀποκαλύπτων βαθέα καὶ κρύφια φανερῶν θεοσημείαις ἀπορρήτοις τὸν αὐτοῦ θεράποντα ἐξεκάλυψε, μὴ ἀνεχόμενος πάντῃ μήτε τοῦτον ἀγνοεῖσθαι τοῖς οἰκείοις τέκνοις καὶ παρ'*

5. *Ἰωάννης Σκυλίτζης*, ἔκδ. I. Thurn *[Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae, τόμ. V, Series Berolinensis, 1973], σ. 330 [=ἔκδ. Βόννης, σ. 435-436]. Νεότεροι ἐρευνητὲς τοποθετοῦν τὴν κατάληψη τῆς Λάρισας ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους στὸ ἔτος 986· βλ. P. Lemerle, *Prolégomènes à une édition critique et commentée des «Conseils et Récits» de Kekauménos* [Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres, Mémoires, τόμ. 54/1], Bruxelles 1960, σ. 27· Δ. Α. Ζακυθηνου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία 324-1071*, Ἐν Ἀθήναις 1977^{2}, σ. 426· πρβλ. καὶ *Fontes Byzantini Historiam Populorum Jugoslaviae Spectantes* [Institutum Byzantinum], τόμ. 3, Beograd 1966, σ. 32-33, 82-83, 194-198. — Γιὰ τὸ βυζαντινὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου στὴ Μικρὴ Πρέσπα βλ. Γ. Α. Σωτηριου, «Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τοῦ ἁγίου Ἀχιλλείου τῆς Πρέσπας καὶ αἱ βουλγαρικαὶ περὶ τῆς ἱδρύσεως τούτου ἀπόψεις», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 20 (1945) σ. 8-14· Στυλ. Μ. Πελεκανιδου, *Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας* [Ἑταιρεία Μακεδ. Σπουδῶν, ΙΜΧΑ 35], Θεσσαλονίκη 1960, σ. 62-78· Ν. Κ. Μουτσοπουλου, «Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου στὴ Μικρὴ Πρέσπα», *Δελτίον Χριστιαν. Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας*, Περίοδος Δ', 4 (1964/5) σ. 163-203, πίν. 38-42· βλ. Του Ιδιου, *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου στὴν Πρέσπα— Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς περιοχῆς* [Ἀριστοτέλειο Παν/μιο Θεσ/νίκης, Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν], τόμ. Α'-Γ', Θεσσαλονίκη 1989 (ὅπου συναγωγὴ καὶ ἀνατύπωση ὅλων τῶν σχετικῶν μελετῶν τοῦ συγγραφέα).

6. Βλ. Σ. Γ. Γουλουλη, «Ὁ τάφος τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου...», *ὅ.π.*, σ. 211-239 (κυρίως σ. 216-219, 228-235). Πιθανότατα ὁ τάφος τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου ταυτίζεται, ὅπως ὑποθέτει ὁ Λάζ. Δεριζιώτης, μὲ καμαροσκεπὴ τάφο τοῦ βόρειου κλίτους ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ Βήματος βασιλικῆς, ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1978 στὸ Φρούριο τῆς Λάρισας· βλ. Λ. Δεριζιωτη, «Παλαιοχριστιανικὰ κτίσματα τῆς πόλεως Λαρίσης», *Πρακτικὰ τοῦ Α' Ἱστορικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμποσίου. Λάρισα: Παρελθὸν καὶ μέλλον, 26-28 Ἀπρ. 1985*, Λάρισα 1985, σ. 201, 203, εἰκ. 1-2.

αὐτοῖς ὑπάρχειν ἀγέραστον, μήτε μὴν τῶν προτέρων στερεῖσθαι ἀγαθῶν. Ὅθεν δὴ καὶ φανεροῖ αὐτοῖς τὸν κρυπτόμενον, κατὰ τὴν δεκάτην τοῦ φεβρουαρίου, καὶ δωρεῖται οἷα θησαυρὸν ἀσυλότατον, πηγὴν θαυμάτων ἀέναον, ποταμὸν ἰαμάτων πληρέστατον (Βίος Α', στ. 392-402).

Ἀπὸ τὰ παραπάνω συμπεραίνει κανεὶς μὲ βεβαιότητα ὅτι, ὅταν γράφτηκε ὁ ἀρχικὸς Βίος, τὸ λείψανο τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου, ποὺ πρόσφατα μάλιστα τότε εἶχε ἀποκαλυφθεῖ μετὰ ἀπὸ μακροχρόνια γιὰ ἄγνωστη αἰτία ἀπόκρυψή του, βρισκόταν στὴ θέση του καὶ ἀποτελοῦσε ἀέναη πηγὴ θαυματουργικῶν ἰάσεων γιὰ 'κείνους ποὺ προσέτρεχαν σ' αὐτὸ μὲ πίστη καὶ ἐπικαλοῦνταν τὴ χάρη του.

Γιὰ τὴ λύση τοῦ προβλήματος τῆς χρονολόγησης τοῦ ἀρχικοῦ Βίου τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου πρέπει νὰ συνεξεταστοῦν μὲ τὸ κείμενο αὐτὸ καὶ οἱ δύο κανόνες τοῦ Ἰωσὴφ τοῦ Ὑμνογράφου (816-886), οἱ ὁποῖοι δίνουν τὶς ἴδιες, ὅπως καὶ ὁ ἀρχικὸς Βίος, ἱστορικὲς εἰδήσεις σχετικὰ μὲ τὴ λάρνακα καὶ τὰ λείψανα τοῦ ἁγίου.

Πρόκειται γιὰ τὸ γνωστὸ κανόνα τοῦ Ἰωσὴφ τοῦ Ὑμνογράφου ποὺ περιέχεται στὸν κώδ. 212 (φφ. 82^{r}-87^{v}) τῆς Μονῆς Διονυσίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους, καθὼς καὶ στὶς ἐκδόσεις τῆς Ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου[7], καὶ γιὰ ἕνα δεύτερο κανόνα, πάλι τοῦ Ἰωσὴφ τοῦ Ὑμνογράφου, πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου. Ὁ δεύτερος αὐτὸς κανόνας, ποὺ εἶναι ἄγνωστος καὶ δὲν εἶχε ἐπισημανθεῖ μέχρι σήμερα[8], ἐνῶ περιέχεται στὸν ἴδιο κώδικα (φφ. 88^{v}-90^{r}) μαζὶ μὲ τὸν ἄλλο κανόνα, δυστυχῶς ὅμως ὄχι πλήρης, παρέχει σπουδαῖες πληροφορίες γιὰ τὴν ἀσφαλὴ ταύτιση τοῦ ὑμνογράφου καὶ γιὰ τὸ χρόνο ποὺ συντάχτηκαν τὰ κείμενα αὐτά, καθὼς καὶ ὁ ἀρχικὸς Βίος.

Ἔτσι στὸν πρῶτο κανόνα τοῦ Ἰωσὴφ ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς: *Ἴαμα πᾶσιν ἡ τιμία θήκη σου ἀναπηγάζουσα ... παύει τῶν ψυχῶν ἡμῶν τὰ πάθη τὰ δυσίατα...* (γ' τροπ. α' ὠδῆς). — *Ἄλλην ἡμῖν ὡς κιβωτὸν ἁγιάσματος τὴν τιμίαν θήκην τῶν λειψάνων σου, πάτερ, κατέλιπες ἐπὶ γῆς, ἣν περικυκλοῦντες, εὐώδη μύρα πηγάζουσαν, πληρούμεθα ἀρρήτου εὐωδίας...* (γ' τροπ. δ' ὠδῆς). — *Ἐν ἔτεσι πλείοσι ἐν τάφῳ, πάτερ, συγκαλυπτόμενος, φανεροῦσαι πλουσίαις φωτοχυσίαις καθάπερ ἥλιος...* (γ' τροπ. δ' ὠδῆς). — *Ἰδοὺ ὁ τάφος, ἔνθα τὸ ἱερὸν νῦν κατάκειται σῶμά σου, ἅγιε, μέσον ἡμῶν κείμενον ὁρᾶται θαῦμα φρικτόν, μύρα γὰρ βλύζει πάντοτε...* (α' τροπ. θ' ὠδῆς)[9].

7. Βλ. πρόχειρα ΜΗΤΡΟΠ. ΛΑΡΙΣΗΣ ΔΩΡΟΘΕΟΥ, *Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀχιλλίου τοῦ θαυματουργοῦ, ἀρχιεπισκόπου Λαρίσης*, Ἀθῆναι 1952, σ. 19-28.

8. Τὸν δημοσιεύομε παρακάτω, σ. 173-177.

9. Τὰ παραπάνω ἀποσπάσματα ἔχουν ληφθεῖ ἀπὸ τὸν κώδ. 212 (φφ. 82^{r}-87^{r}) τῆς Μονῆς Διονυσίου. Πρβλ. καὶ *Ἀκολουθία... Ἀχιλλίου τοῦ θαυματουργοῦ*, ἔκδ. 1952, σ. 20, 22, 26 καὶ 28, ὅπου μικρὲς διαφορὲς στὰ τροπάρια.

Στὸ δεύτερο ἀνέκδοτο κανόνα τοῦ Ἰωσήφ, ποὺ δημοσιεύομε ἐδῶ γιὰ πρώτη φορά[10], ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς σημαντικά: *Οἱ τῇ σεπτῇ σου προσιόντες λάρνακι πᾶσι κηρύττουσι τὴν τῆς ὀσμῆς χάριν, ἥνπερ ἀναδίδωσιν, ἧς κἀγὼ γενόμενος θεωρὸς καὶ αὐτόπτης, οὐ παύσομαι διηγούμενος σοῦ τὰ μεγαλεῖα...* (β' τροπ. α' ὠδῆς, στ. 9-16). — *Νόμοις πειθόμενος σαρκός, Ἀχίλλιε, ἐν γῇ ἐτάφης θανών, ἀλλ' οὐδὲ γῆ κρύπτειν πάντοτε ἠνέσχετο τὸ ἱερόν σου λείψανον, ἀλλ' ἀνέδωκε τοῦτο ἐκβλῦζον πᾶσιν ἰάματα...* (γ' τροπ. α' ὠδῆς, στ. 17-24). — *Λαμπρῶς ἑορτάζομεν τὴν σεβασμίαν μνήμην σου, ὅσιε, καὶ τιμῶντες ὑμνοῦμεν, τῇ τῶν λειψάνων θήκῃ προστρέχοντες...* (α' τροπ. ζ' ὠδῆς, στ. 87-90). — *Τὸν μέγαν ἀρχιποίμενα τῆς Θετταλίας ἅπαντες ἀνευφημήσωμεν ὕμνοις... τῇ μυροβλήτῳ θήκῃ δὲ προσδραμόντες ἀντλήσωμεν τὴν χάριν τὴν ἀέναον...* (ἐξαποστ., στ. 112-118).

Ἡ ἀπόδοση καὶ τοῦ δεύτερου αὐτοῦ κανόνα στὸν Ἰωσὴφ εἶναι ἀναμφισβήτητη, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν προτασσόμενη ἐπιγραφή του: «Τοῦ αὐτοῦ», δηλαδὴ τοῦ Ἰωσήφ, «ἕτερος κανών».

Ἀπὸ τὰ χωρία τῶν δύο κανόνων τοῦ Ἰωσὴφ ποὺ παραθέσαμε φαίνεται ὅτι κύριος σκοπὸς τοῦ ὑμνογράφου εἶναι νὰ τονίσει ἐδῶ ἰδιαίτερα τὴ σημασία πρόσφατου τότε γεγονότος, τῆς ἀποκάλυψης δηλαδὴ τῆς «θήκης» τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου καὶ τῶν θαυματουργικῶν ἰάσεων ποὺ ἀναβλύζουν ἀπ' αὐτὴν σὰν ἀπὸ πηγὴ ἀστείρευτη. Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς γεγονὸς τονίζεται καὶ ἐξαίρεται καὶ στὸν ἀρχικὸ Βίο τοῦ ἁγίου, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι τὰ κείμενα αὐτὰ (κανόνες καὶ Βίος) ἔχουν ἄμεση σχέση μεταξύ τους καὶ πρέπει νὰ γράφτηκαν τὴν ἴδια ἐποχή.

Σὲ τροπάριο τοῦ δεύτερου κανόνα τοῦ Ἰωσήφ, τοῦ ὁποίου τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα παραθέσαμε πιὸ πάνω, ὁ ὑμνογράφος δηλώνει ὅτι ὁ ἴδιος ἔγινε «θεωρὸς» καὶ «αὐτόπτης» τῆς λάρνακας τοῦ ἁγίου καὶ τῶν θαυματουργικῶν της χαρισμάτων. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ Ἰωσὴφ πέρασε ἀπὸ τὴ Λάρισα καὶ προσκύνησε τὸν τάφο τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου.

Πράγματι, ὁ γνωστὸς Ἰωσὴφ ὁ Ὑμνογράφος, σύμφωνα μὲ τὰ κείμενα τοῦ Βίου του καὶ λόγων ἐγκωμιαστικῶν ποὺ ἀναφέρονται σ' αὐτόν, μετὰ τὴν περιπέτεια τῆς σύλληψής του ἀπὸ Σαρακηνοὺς καὶ τῆς φυλάκισής του στὴν Κρήτη, ποὺ ἔληξε μὲ τὴν ἀπελευθέρωσή του κατὰ θαυματουργικὸ τρόπο, κατευθυνόμενος πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη, διαπεραιώθηκε στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ πέρασε καὶ ἀπὸ τὴ Θεσσαλία. Ἐκεῖ μάλιστα κάποιος μοναχὸς τοῦ δώρισε τεμάχιο λειψάνου τοῦ ἀποστόλου ἁγίου Βαρθολομαίου, πρὸς τιμὴν τοῦ ὁποίου (καὶ τοῦ Γρηγορίου Δεκαπολίτη) ἔκτισε ἀργότερα ναὸ στὴν Κωνσταν-

10. Βλ. παρακάτω, σ. 173-177.

τινούπολη[11]: *Ἐπεὶ δὲ πάλαι τοῖς θετταλικοῖς ἐνδιατρίβων ὁρίοις ὁ θαυμαστὸς Ἰωσὴφ πρὸς ἀνδρὸς ὁσιωτάτου... λείψανον τοῦ μεγάλου ἀποστόλου Βαρθολομαίου λαβὼν εἶχε... ναόν τε τούτῳ σὺν τῷ κλεινῷ Γρηγορίῳ τῇ ἰδίᾳ ποίμνῃ συνανεδείματο*[12]. — *Οὐ μὴν ἀλλ' ἐπειδὴ πάλαι, τοῖς θεσσαλικοῖς ἐνδιατρίβων ὁρίοις, παρά τινος θείου ἀνδρὸς καὶ τὴν γνῶσιν οὐ μιμητοῦ, τὸ θεῖον καὶ ἱερώτατον λείψανον τοῦ μεγάλου ἀποστόλου Βαρθολομαίου κεκλήρωται, ναὸν ἔγνω καὶ τούτῳ ἀναδείμασθαι, πολλὰς θαυμάτων ἀναβρύοντι χάριτας*[13].

Ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ Ἰωσὴφ ἀπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς τῆς Κρήτης ἔγινε, σύμφωνα μὲ τὰ σχετικὰ κείμενα, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ αὐτοκράτορα Θεοφίλου (20 Ἰαν. 842)[14]. Στὴν Κωνσταντινούπολη ἔφθασε ὁ Ἰωσὴφ τὸ Φεβρουάριο

11. ΕΥΤ. Ι. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, *Ἰωσὴφ ὁ Ὑμνογράφος — Βίος καὶ ἔργον* [Περ. «Ἀθηνᾶ», Σειρὰ Διατριβῶν καὶ Μελετημάτων 11], Ἐν Ἀθήναις 1971, σ. 50-54, 56. Πρβλ. R. JANIN, *La Géographie Ecclésiastique de l'Empire Byzantin.* Ière Partie, *Le siège de Constantinople et le Patriarcat Oecuménique.* Tome 3, *Les églises et les monastères*, Paris 1953, σ. 62-63.

12. *Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωσὴφ τοῦ Ὑμνογράφου ... συγγραφεὶς παρὰ Θεοφάνους μοναχοῦ πρεσβυτέρου καὶ ἡγουμένου τῆς αὐτῆς μονῆς*· ἔκδ. A. PAPADOPOULOS - KERAMEUS, *Monumenta Graeca et Latina ad historiam Photii patriarchae pertinentia*, II, Petropoli 1901 σ.8. Πρβλ. *Θεοδώρου τοῦ Πεδιασίμου, Λόγος ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὸν ὅσιον Ἰωσὴφ τὸν Ὑμνογράφον* ἔκδ. M. TREU, *Theodori Pediasimi eiusque amicorum quae extant*, Programm des Victoria - Gymnasiums zu Potsdam, Potsdam 1899, σ. 7.

13. *Ἰωάννου Διακόνου τῆς τοῦ Θεοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ Ῥήτορος, Λόγος εἰς τὸν βίον τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωσὴφ τοῦ Ὑμνογράφου*, ἔκδ. P. MIGNE, *P. G.*, τόμ. 105, στ. 961, 964. Πρβλ. H. DELEHAYE, *Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris — Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxellis 1902, στ. 582, ὅπου ὅμως ἀντὶ «θεσσαλικοῖς ὁρίοις» ἀναγράφεται «ὁρίοις τῆς Θεσσαλονίκης» καὶ ἀντὶ τοῦ ἀποστόλου Βαρθολομαίου ἀναγράφεται ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας· προφανῶς ἔχομε ἐδῶ τὴ γνωστὴ σύγχυση μεταξὺ τῶν γεωγραφικῶν ὅρων *Θεσσαλία* καὶ *Θεσσαλονίκη*, τῆς ὁποίας, ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ μητροπολίτης, ἔφερε τὸν τίτλο τοῦ *ὑπερτίμου καὶ ἐξάρχου πάσης Θεσσαλίας*. Ὅμως στὸ κείμενο τοῦ Ἰωάννου Διακόνου ἡ Θεσσαλονίκη ἀναφέρεται μὲ τὸ πραγματικό της ὄνομα (*P. G.*, στ. 105, 945, 952) καὶ τὰ «θεσσαλικὰ ὅρια» δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ σημαίνουν τὴν πόλη τῆς Θεσσαλονίκης ἀλλὰ τὴν πραγματικὴ Θεσσαλία. Γιὰ τὴ χρήση τοῦ ὅρου *Θεσσαλία* ἀντὶ *Θεσσαλονίκη* βλ. Κ. ΑΜΑΝΤΟΥ, «Γεωγραφικὰ ὀνόματα», *Ἐπετ. Ἑταιρείας Βυζαντ. Σπουδῶν* 28 (1958) σ. 4 [= ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Γλωσσικὰ μελετήματα*, Ἐν Ἀθήναις 1964, σ. 563-564]· πρβλ. Ν. Ἀ. Βέη, «Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων», *Βυζαντὶς* 1 (1909) σ. 233· Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ, «Οἱ Νεόφυτοι Λαρίσης τοῦ 16ου αἰῶνος — Συμβολὴ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς μεταβυζαντινῆς Θεσσαλίας», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* [Ἀκαδημία Ἀθηνῶν] 15 (1965) σ. 56-87 (ἔχει κυκλοφορήσει μόνο τὸ ἀνάτυπο).

14. ΕΥΤ. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, *Ἰωσὴφ ὁ Ὑμνογράφος*, σ. 52.

τοῦ 843 καὶ κατὰ τὴν ἐπίσημη ἑορτὴ τῆς ἀναστήλωσης τῶν εἰκόνων, τὴν Κυριακὴ τῆς Ὀρθοδοξίας (11 Μαρτίου 843), ἦταν παρών[15].

Ὁπωσδήποτε λοιπὸν ὁ Ἰωσήφ, ὁ συντάκτης τῶν δύο κανόνων τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου, πρέπει νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν Ἰωσὴφ τὸν Ὑμνογράφο, ὁ ὁποῖος, μετὰ τὴ διέλευσή του ἀπὸ τὴ Λάρισα, πιθανότατα κατὰ τὰ τέλη τοῦ ἔτους 842, καὶ τὸ προσκύνημα τῶν λειψάνων τοῦ πολιούχου της ἁγίου, ποὺ πρόσφατα τότε πρέπει νὰ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ, ἔγραψε, στὴν Κωνσταντινούπολη πιά, τοὺς δύο κανόνες πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου.

Ὁ χρόνος σύνταξης τῶν δύο κανόνων, δὲν μπορεῖ νὰ καθοριστεῖ μὲ ἀκρίβεια, πάντως δὲν πρέπει νὰ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ πέρασμα τοῦ Ἰωσὴφ ἀπὸ τὴ Θεσσαλία. Πιθανότατα τὰ ὑμνογραφικὰ αὐτὰ κείμενα γράφτηκαν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 843 καὶ 845.

Κατὰ τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο, 843/845, πρέπει νὰ συντάχτηκε καὶ ὁ ἀρχικὸς Βίος τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου, ὅπως ἀπαιτοῦσαν οἱ λειτουργικὲς ἀνάγκες (ἀνάγνωση τοῦ Βίου κατὰ τὴ σύναξη τῶν πιστῶν) τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς μνήμης τοῦ ἁγίου καὶ τῆς ἀποκάλυψης τῶν λειψάνων του.

Ὁ συντάκτης τοῦ Βίου τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου δὲν εἶναι γνωστὸς οὔτε ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ τὴν ταυτότητά του. Θὰ ἦταν δελεαστικὴ ἡ ὑπόθεση νὰ θεωρηθεῖ συγγραφέας καὶ τοῦ Βίου ὁ Ἰωσήφ, ὁ συντάκτης τῶν δύο κανόνων, ἀλλὰ κάτι τέτοιο δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχτεῖ μὲ ἐπιχειρήματα (ἄλλωστε ὁ Ἰωσὴφ εἶναι γνωστὸς μόνο ὡς ὑμνογράφος καὶ ὄχι καὶ ὡς συναξαριογράφος). Πολὺ πιθανὸ ὅμως εἶναι καὶ ὁ Βίος νὰ συντάχτηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, τὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ τοὺς δύο κανόνες καὶ ἴσως μάλιστα μὲ πρωτοβουλία τοῦ Ἰωσὴφ καὶ μὲ στοιχεῖα ἱστορικὰ ποὺ θὰ εἶχε συγκεντρώσει ὁ ἴδιος ἀπὸ τὴ ζωντανὴ τοπικὴ παράδοση κατὰ τὴ διέλευσή του ἀπὸ τὴ Λάρισα.

Ἔτσι ὁ ἀρχικὸς Βίος τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου, μαζὶ μὲ τοὺς δύο κανόνες τοῦ Ἰωσήφ, εἶναι τὸ παλαιότερο καὶ τὸ περισσότερο ἀξιόπιστο κείμενο γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τοῦ ἁγίου, ἂν καὶ γράφτηκε πέντε αἰῶνες ἀργότερα ἀπὸ τὰ περιγραφόμενα γεγονότα, τῶν ὁποίων ἡ ἀκρίβεια δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐλεγχθεῖ, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχουν παλαιότερες γραπτὲς πηγές. Τὸ μόνο σύγχρονο ἱστορικὸ γεγονὸς πρὸς τὸ χρόνο σύνταξης τοῦ κειμένου αὐτοῦ εἶναι ἡ ἀποκάλυψη τῆς λάρνακας μὲ τὰ λείψανα τοῦ ἁγίου.

Περιεχόμενο τοῦ ἀρχικοῦ Βίου. — Ὁ Ἀχίλλιος γεννήθηκε στὴν Καππαδοκία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, περιοχὴ ἡ ὁποία ἀνέδειξε καὶ ἄλλες μεγάλες φυσιογνωμίες καὶ σπουδαίους πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Ἀπὸ τοὺς γονεῖς του διδάχτηκε τὴν εὐσέβεια καὶ τὴν ἀγάπη πρὸς τὸ Θεό. Σὲ νεαρὴ ἡλικία ἔμεινε ὀρφανὸς καὶ ἀπὸ τοὺς δύο γονεῖς του, τῶν ὁποίων τὴ σημαντικὴ περιου-

15. ΕΥΤ. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, *Ἰωσὴφ ὁ Ὑμνογράφος*, σ. 52, 55.

σία, πού κληρονόμησε, μοίρασε στούς φτωχούς. Ἀποξενώθηκε ἔτσι παντελῶς ἀπὸ τὰ ὑλικὰ ἀγαθὰ καὶ ἀφοσιώθηκε μὲ ὅλη τὴ δύναμη τῆς ψυχῆς του στὴν ὑπηρεσία τοῦ Θεοῦ.

Στὴ συνέχεια ἐπισκέφτηκε καὶ προσκύνησε τοὺς Ἁγίους Τόπους· ἔπειτα ταξίδεψε στὴ Ρώμη, εὐλαβικὸς καὶ ἐκεῖ προσκυνητὴς τῶν τάφων καὶ τοῦ ναοῦ τῶν πρωτοκορυφαίων ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου καὶ θερμὸς κήρυκας τῆς θείας διδασκαλίας καὶ πίστης. Τέλος, κατέληξε στὴ Θεσσαλία, ὅπου, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ τότε ἐπισκόπου Λαρίσης, ἀνῆλθε στὸν ἐπισκοπικὸ θρόνο τῆς πόλεως αὐτῆς, μὲ κοινὴ ψῆφο ὅλων τῶν ἐπισκόπων τῆς περιοχῆς.

Ἡ φήμη τῆς θεάρεστης πολιτείας καὶ δράσης του ἔφθασε παντοῦ. Ἔτσι ὁ Μέγας Κωνσταντίνος, μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους ἱεράρχες καὶ πατέρες, προσκάλεσε καὶ τὸν Ἀχίλλιο στὴν Α' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο τῆς Νίκαιας (Μάιος - Ἰούλ. τοῦ ἔτους 325), στὴν ὁποία —σύμφωνα πάντοτε μὲ τὸ κείμενο τοῦ Βίου— καὶ συμμετέσχε. Ἐκεῖ ὁ Ἀχίλλιος ἀντιμετώπισε μὲ ἀγωνιστικὸ πνεῦμα καὶ μὲ θάρρος τὸν Ἄρειο καὶ κατατρόπωσε τοὺς αἱρετικοὺς μὲ τὰ ἀκαταμάχητα ἐπιχειρήματά του ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ θαῦμα πού κατέπληξε ὅλους, δηλαδὴ τὴν ἀνάβλυση ἐλαίου ἀπὸ τὴν πέτρα.

Μετὰ τὸ τέλος τῆς Συνόδου ὁ Μέγας Κωνσταντίνος, μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους πατέρες, κάλεσε καὶ τὸν Ἀχίλλιο στὴν πρωτεύουσα, στὴν ὁποία ἔδωσε ἀργότερα (11 Μαΐου 330) τὸ ὄνομά του (Κωνσταντινούπολις). Στὴν πρωτεύουσα ὁ Ἀχίλλιος συναντήθηκε μὲ τὸ γέροντα ἐπίσκοπο Μητροφάνη[16], τοῦ ὁποίου πῆρε τὴν εὐλογία καὶ τὴν εὐχή. Ἀφοῦ τελικὰ ἔλαβε καὶ πλούσια βασιλικὰ δῶρα, ἐπέστρεψε στὸ ποίμνιό του στὴ Λάρισα.

Ὅταν προαισθάνθηκε τὸ τέλος του, κάλεσε «λιθοξόους», στοὺς ὁποίους παράγγειλε καὶ τοῦ ἑτοίμασαν λάρνακα γιὰ τὸν ἐνταφιασμὸ τοῦ σώματός του, καί, ἀφοῦ ἔδωσε τὶς τελευταῖες νουθεσίες του στὰ πλήθη τῶν πιστῶν πού εἶχαν συρρεύσει ἐκεῖ, παρέδωσε εἰρηνικὰ καὶ ἤρεμα τὸ πνεῦμα του στὸ δικαιοκρίτη Θεό, μετὰ ἀπὸ τριάντα πέντε χρόνων ποιμαντορία στὴ Λάρισα (πιθανότατα ὁ θάνατος τοῦ Ἀχιλλίου, σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα τοῦ Βίου του, μπορεῖ νὰ ὁρισθεῖ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 360 καὶ 365, ἀφοῦ ὁ ἅγιος εἶχε χειροτονηθεῖ ἐπίσκοπος Λαρίσης ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴ Σύνοδο τῆς Νίκαιας).

Ἡ λάρνακα μὲ τὰ τίμια λείψανα τοῦ ἁγίου, ἀκένωτη πηγὴ θαυμάτων καὶ

16. Οἱ Βίοι του ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν Fr. Winkelmann, «Die Metrophanesvita des Konstantinos Akropolites (BHG 1278z)», *Studia Byzantina* [Beiträge aus der byzantinistischen Forschung der D.D.R. zum XIII Intern. Byzantinisten Kongress in Oxford 1966], Der Martin-Luther Universität Halle — Wittenberg 1966, σ. 79-102· Του Ιδιου, «Vita Metrophanis et Alexandri — BHG 1279», *Analecta Bollandiana* 100 (1982) σ. 147-183. Ὁ Μητροφάνης ἑορτάζεται ὡς ἅγιος τὴν 4η Ἰουνίου· βλ. *Syn. Eccl. Constantinopolitanae*, στ. 727-730.

ἰάσεων, σὲ κάποια χρονικὴ περίοδο, ἄγνωστο πότε καὶ γιὰ ποιοὺς λόγους, ξεχάστηκε ἀπὸ τοὺς πιστοὺς καὶ ἔμεινε ἔτσι λησμονημένη καὶ κρυμμένη στὴ γῆ γιὰ τριακόσια περίπου χρόνια. Ἀποκαλύφθηκε μὲ θεϊκὰ σημάδια («θεοσημείαις») στὶς 10 Φεβρουαρίου ἀκαθόριστης χρονολογίας, ἡ ὁποία ὅμως πρέπει νὰ εἶναι πολὺ κοντὰ πρὸς τὸ χρόνο πού γράφτηκε τὸ κείμενο αὐτό, δηλ. τὰ μέσα τοῦ Θ' αἰ. Τότε, φαίνεται, ξαναζωντάνεψε καὶ ἄρχισε νὰ γίνεται μὲ μεγαλοπρέπεια ὁ ἑορτασμὸς τῆς μνήμης (ιε' Μαΐου) τοῦ πολιούχου ἁγίου καὶ ἡ ἀπόδοση τιμῶν στὴ σορό του[17].

3. Τὸ σύντομο συναξάριο τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου

Τὸ ἴδιο βασικὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς ζωῆς τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου (ἐκλογὴ καὶ χειροτονία του σὲ ἐπίσκοπο Λαρίσης, συμμετοχὴ στὴν Α' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο τῆς Νίκαιας) παρέχει καὶ τὸ σύντομο συναξάριο τοῦ ἁγίου, τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὰ παλαιὰ χειρόγραφα μηναῖα καὶ συναξαριστὲς τῆς Ἐκκλησίας (ὅπως ὁ κώδ. 37 τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων, ΙΕ' αἰ., φ. 107^{v}, καὶ πολλοὶ ἄλλοι).

Τὸ κείμενο αὐτὸ ἔχει δημοσιευθεῖ στὸ Κωνσταντινουπολιτικὸ Συναξάριο[18], περιλαμβάνεται ὅμως καὶ στὰ ἔντυπα Μηναῖα (ιε' Μαΐου) τῆς Ἐκκλησίας, καθὼς καὶ στὶς ἐκδόσεις (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τελευταία τοῦ ἔτους 1952) τῆς Ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου. Περιέχεται, τέλος, μὲ ἐλαφρὲς φραστικὲς διαφορὲς καὶ στὸν κώδ. 212 τῆς Μονῆς Διονυσίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους, φ. 85^{r-v}, ἀνάμεσα στὴν ς' καὶ ζ' ᾠδὴ τοῦ κανόνα τῆς Ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου (βλ. τὸν ἐκτὸς κειμένου πίν. ς'). Τὸ δημοσιεύομε ἀπὸ τὸν κώδικα αὐτό, πού εἶναι ὁ βασικὸς γιὰ τὴν παράδοση τῶν ἁγιολογικῶν κειμένων τοῦ Ἀχιλλίου:

85r *Λαλεῖ Λάρισα σὰς ἀριστείας ξένας,*
μνήμην ἔχουσα καὶ θανόντος σου, πάτερ.

Οὗτος ὁ παμμακάριστος καὶ περιβόητος ἐν θαύμασι, ὁ μέγας πατὴρ ἡμῶν Ἀχίλλιος, ἦν ἐπὶ τῆς βασιλείας Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου, ἐξ εὐσεβῶν γεννητόρων φὺς καὶ ἀναδοθείς, δι' ὧν εὐσέβειαν ἄκραν καὶ θεοσέβειαν μετὰ τῶν ἔξωθεν μαθημάτων καὶ τὴν ἀνωτάτην φιλοσοφίαν ἐκπαιδεύεται· πάσαις δὲ ταῖς κατὰ Θεὸν πολιτείαις ἑαυτὸν κατακοσμήσας, ἀρχιερεὺς τῆς Δευτέρας Θετταλίας ἐν τῇ Λαρίσῃ παρὰ πάντων τῶν ἐν

17. Βλ. καὶ Σ. Γ. Γουλουλη, «Ὁ τάφος τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου ...», ὅ.π., σ. 230, 235, 236, 239.

18. *Syn. Eccl. CP*, στ. 686· πρβλ. καὶ *Analecta Hymnica Graeca*, IX, *Canones Maii* (C. Nikas collegit et instruxit), Roma 1973, σ. 176, ὅπου ἀναδημοσιεύεται τὸ συναξάριο ἀπὸ κατωιταλιωτικοὺς κώδικες.

85v *τῇ Ἑλλάδι κατοικούντων ἀναγορεύεται. / Καὶ ἐν τῇ κατὰ Νίκαιαν μεγάλῃ συνόδῳ γενόμενος καὶ μέχρι τέλους τοῖς πατράσι συγκαμὼν καὶ συναγωνισάμενος καὶ τὸν Ἄρειον καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ καθελὼν καὶ ἀναθέματι παραπέμψας αὖθις εἰς Λάρισαν ἔρχεται. Καὶ ναοὺς εἰδωλικοὺς πλείστους καταστρεψάμενος καὶ δαίμονας ἐξ ἀνθρώπων διώξας καὶ ἄλλα πάμπολλα θαύματα κατεργασάμενος, ἐν εἰρήνῃ τὸν βίον ἀπέλιπεν, εὐκτηρίους οἴκους ἐκ βάθρων αὐτῶν ἀνεγείρας καὶ παντοίως κατακοσμήσας, εἰς δόξαν καὶ αἶνον τῆς ὑπερουσίου καὶ ζωαρχικῆς τριάδος, ὅτι αὐτῇ πρέπει δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.*

Τὰ ἴδια ἱστορικὰ στοιχεῖα, σὲ γενικὲς γραμμές, γιὰ τὸν ἅγιο Ἀχίλλιο δίνει καὶ τὸ σύντομο συναξάριο τοῦ Βασιλειανοῦ Μηνολογίου[19], τὸ ὁποῖο καὶ ἀναδημοσιεύομε:

Ἀχίλλιος ὁ θαυματουργὸς ὑπῆρχε μὲν ἐπὶ τῆς βασιλείας Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου, χριστιανῶν δὲ γονέων ὑπάρχων υἱός, ἐξ ἐκείνων ἐπαιδεύθη τὴν εὐσέβειαν, μαθὼν καὶ τῶν ἔξω σοφῶν τὰ μαθήματα. Εἶτα καὶ τὴν θείαν γραφὴν ἐπιμελῶς μελετήσας καὶ λόγῳ καὶ ἀρετῇ ἑαυτὸν ρυθμίσας, ἀρχιερεὺς ἐχειροτονήθη Λαρίσης. Καὶ πολλὰ κατορθώματα καὶ θαύματα ἐκδειξάμενος, παρεγένετο καὶ εἰς τὴν κατὰ Νίκαιαν σύνοδον μετὰ τῶν θείων πατέρων κατὰ Ἀρείου τοῦ αἱρετικοῦ· ὑπὲρ τῶν τῆς ὀρθοδοξίας δογμάτων καλῶς ἀγωνισάμενος καὶ τοὺς αἱρετικοὺς καταισχύνας, ἐθαυμάσθη ὑπὸ πάντων. Ὑποστρέψας δὲ ἀπὸ Νικαίας εἰς τὸν ἴδιον θρόνον καὶ πολλὰ θαύματα ἐργασάμενος καὶ ναοὺς διαφόρους καὶ μεγάλους ἀνεγείρας εἰς Θεοῦ δόξαν καὶ τῶν ἁγίων αὐτοῦ, πρὸς αὐτὸν ἐξεδήμησε χαίρων.

Καὶ στὰ δύο αὐτὰ συνοπτικὰ συναξάρια δὲν γίνεται κανένας λόγος γιὰ τὴ λάρνακα καὶ τὰ λείψανα τοῦ ἁγίου οὔτε γιὰ τὴν τέλεση θαυμάτων μετὰ τὸ θάνατό του. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιοριστεῖ μὲ βεβαιότητα ἡ χρονολογικὴ σχέση τῶν πηγῶν τῶν δύο αὐτῶν συνοπτικῶν κειμένων πρὸς τὸν ἀρχικὸ ἐκτενὴ Βίο. Πιθανότατα, τὰ συναξάρια βασίζονται στὸν ἀρχικὸ Βίο καὶ ἔχουν ἀντλήσει ἀπὸ ἐκεῖ τὸν ἱστορικό τους πυρήνα.

4. Ἡ διασκευὴ τοῦ ἀρχικοῦ Βίου τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου

Περιέχεται στὸν κώδικα 212 [=Ἀθων. 3746], φφ. 36ᵛ-64ʳ, τῆς Μονῆς Διονυσίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους[20], ἀπ' ὅπου ἔχει ἀντιγραφεῖ στὸ μεταγενέστερο,

19. J.-P. MIGNE, *P. G.* 117, στ. 457.

20. Σπ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τόμ. Α', σ. 363· βλ. καὶ πιὸ πάνω, στὴν παροῦσα μελέτη, σ. 97-98, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸν κώδικα.

τοῦ ΙΖ' αἰώνα, κώδικα 143 [=Ἀθων. 3677], φφ. 119ᵛ-141ʳ, τῆς ἴδιας Μονῆς[21]. Ἄλλο ἀντίγραφο τῆς ἴδιας διασκευῆς, ἀκέφαλο καὶ κολοβὸ ὅμως (περιέχονται μόνο οἱ στίχοι 263-508 τοῦ κειμένου)[22], ὑπάρχει στὸν κώδικα 646, φφ. 1ʳ-8ᵛ, ΙϚ'/ΙΖ' αἰώνα, τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων[23].

Ὁ ἴδιος γραφέας, ποὺ ἔχει ἀντιγράψει τὸν ἀρχικὸ Βίο τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου στὸν κώδ. 212 (ΙΕ' αἰ.) τῆς Μονῆς Διονυσίου, ἔχει ἐπίσης ἀντιγράψει ἐκεῖ καὶ τὴ διασκευή, ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη. Ὅμως τὰ ὀρθογραφικὰ σφάλματα ἐδῶ εἶναι λιγότερα παρὰ στὸν ἀρχικὸ Βίο· ἴσως τὸ ἀντιβόλαιο ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἀντιγραφὴ τῆς διασκευῆς νὰ ἦταν περισσότερο ὀρθογραφημένο. Οἱ σύνδεσμοι *ἐπεί, μέν, δέ, ἄν*, πολλὲς φορὲς διπλοτονούμενοι (βλ. τὸν ἐκτὸς κειμένου πίν. Ζ'· πρβλ. καὶ πίν. Ε').

Στὸ κείμενο τοῦ κώδ. 143 ὁ ἀντιγραφέας μεταφέρει αὐτούσια ὅλα σχεδὸν τὰ ὀρθογραφικὰ σφάλματα ποὺ ὑπάρχουν στὸ ἀντιβόλαιο (κώδ. 212) καὶ τηρεῖ τὴν ἴδια ἀκριβῶς στίξη. Οἱ βραχυγραφίες καὶ ἐπιτμήσεις λιγότερες. Οἱ ἴδιες διπλοτονούμενες λέξεις. Τὸ ι ὑπογεγραμμένο, ὅπου χρειάζεται (ἐνῶ στὸν 212 δὲν ὑπάρχει). Κατὰ τὴν ἀντιγραφὴ ἔχουν παραλειφθεῖ καὶ ὁρισμένες φράσεις. Ἡ γραφὴ γενικὰ ἐπιμελημένη καὶ εὐανάγνωστη. Γιὰ τὴν παράδοση ὅμως τοῦ κειμένου ὁ κώδικας αὐτὸς δὲν ἔχει καμιὰ ἀξία, ἀφοῦ τὸ κείμενο ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὸν παλαιότερο κώδ. 212 τῆς ἴδιας μονῆς, καὶ μάλιστα μὲ ὁρισμένες μικροπαραλείψεις (βλ. τοὺς ἐκτὸς κειμένου πίνακες Η' καὶ Θ').

Χωρὶς ἰδιαίτερη ἀξία γιὰ τὴν παράδοση τοῦ κειμένου εἶναι καὶ ὁ κώδ. 646 τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων, ὅπου τὸ κείμενο ἀκέφαλο καὶ κολοβό, μὲ πολλὲς παραναγνώσεις καὶ παραφθορὲς λέξεων. Ἡ γραφὴ προσεγμένη, σταθερὴ καὶ εὐανάγνωστη (βλ. τὸν ἐκτὸς κειμένου πίν. Ι').

Ποιὸς καὶ πότε διασκεύασε τὸν ἀρχικὸ Βίο (τοῦ Θ' αἰ.) τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου δὲν εἶναι γνωστό. Ὅμως ἡ διασκευὴ αὐτή, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἀνώνυμος συντάκτης της, γράφτηκε ὕστερα ἀπὸ προτροπὴ τοῦ τότε μητροπολίτη Λαρίσης Θωμᾶ Γοριανίτη: ... *ἀλλ' οὐκ οἶδα μὲν οὖν ὅπως οὐδ' οἵοις λόγοις περὶ τοὔργον κεχώρηκα. Οὐδὲ γὰρ πρὸς βουλήσεως ἦν μοι* ... *Ὡς γὰρ ἐπιδεδημήκειν τῇ Λαρισαίων, πόλις δὲ αὕτη προκαθημένη τῶν Θετταλῶν* ... *ἐντετυχήκειν δὲ*

21. Σπ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Κατάλογος*, ὅ.π., σ. 343, ἀρ. 3677.

22. Βλ. παρακάτω, σ. 148-172, ὅπου ἔκδοση τοῦ διασκευασμένου Βίου.

23. Βλ. *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων — Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων*, Ἐκ τῶν καταλοίπων Ν. Α. ΒΕΗ τόμ. Α' [Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ], σ. 646 [Προσθῆκαι καὶ διορθώσεις]· πρβλ. Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ, «Ὁ Μητροπολίτης Λαρίσης Θωμᾶς Γοριανίτης (β' μισὸ τοῦ ΙΓ' αἰώνα)», *Θεσσαλικὰ Χρονικὰ* 15 (1984) σ. 147.

καὶ τῷ αὐτόθι ἀρχιερεῖ, τῷ Γοριανίτῃ Θωμᾷ, σεμνῷ τὴν ὄψιν... Πρὸς τούτου περὶ τὴν ἐγχείρησιν κατηνάγκασμαι (στ. 6-20)[24].

Ὁ Θωμᾶς Γοριανίτης, ὅπως ἔχω ἀποδείξει σὲ παλαιότερη μελέτη μου, βεβαιωμένα μαρτυρεῖται ὡς μητροπολίτης στὴ Λάρισα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1264 μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 1273[25]. Διάδοχός του ὑπῆρξε ὁ Νίκανδρος, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἀναφέρει ὁ Παχυμέρης[26], εἶχε χειροτονηθεῖ καὶ τοποθετηθεῖ μητροπολίτης στὴ Λάρισα ἀπὸ τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Ἰωάννη ΙΑ' τὸν Βέκκο, ποὺ πατριάρχευσε ἀπὸ 26 Μαΐου τοῦ 1275 μέχρι 26 Δεκ. τοῦ 1282[27].

Ἑπομένως ὁ ἀνώνυμος διασκευαστὴς συνέταξε τὸ νέο αὐτὸ κείμενο τοῦ Βίου τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου πιθανότατα κατὰ τὸ γ' τέταρτο τοῦ ΙΓ' αἰώνα, καὶ ὁπωσδήποτε πρὶν ἀπὸ τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1282, ποὺ εἶναι τὸ τέλος τῆς πατριαρχίας τοῦ Ἰωάννη ΙΑ', ὁ ὁποῖος χειροτόνησε μητροπολίτη στὴ Λάρισα τὸν Νίκανδρο, τὸ διάδοχο τοῦ Θωμᾶ Γοριανίτη.

Περιεχόμενο τῆς διασκευῆς τοῦ ἀρχικοῦ Βίου καὶ ἡ ἀξία της ὡς πηγῆς ἱστορικῶν εἰδήσεων.— Τὸ περιεχόμενο τοῦ διασκευασμένου κειμένου εἶναι βασικὰ ὅμοιο μὲ ἐκεῖνο τοῦ ἀρχικοῦ Βίου καὶ δὲν προσθέτει τίποτε τὸ νέο καὶ ἐνδιαφέρον στὰ ἤδη γνωστά. Οἱ στίχοι 547-594 ἔχουν ληφθεῖ σχεδὸν αὐτούσιοι ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ Βίο (=στίχοι 326-370).

Ἡ μόνη διαφορὰ τῆς διασκευῆς ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ Βίο ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ δεύτερο κείμενο εἶναι πολὺ ἐκτενέστερο ἀπὸ τὸ πρῶτο (412 στίχοι ὁ α' Βίος, 734 ὁ β'), πράγμα ποὺ ὀφείλεται στὸ ρητορικότερο ὕφος τοῦ δεύτερου κειμένου, στοὺς συνακόλουθους πλατειασμοὺς καὶ στὶς κάπως φλύαρες ἀναλύσεις τῆς πυκνῆς ἀφήγησης τοῦ α' Βίου.

Ὅμως καὶ ὡς πηγὴ ἱστορικῶν εἰδήσεων γιὰ τὸν ἅγιο Ἀχίλλιο, ἀλλὰ καὶ γενικότερα, δὲν ἔχει καμιὰ ἰδιαίτερη σημασία ὁ διασκευασμένος Βίος του, ἀφοῦ

24. Βλ. πιὸ κάτω, σ. 148-149, ὅπου ἔκδοση τοῦ κειμένου· πρβλ. Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ, «...Θωμᾶς Γοριανίτης», ὅ.π., σ. 148, ὅπου δημοσιεύεται τὸ ἀπόσπασμα.

25. Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, ὅ.π., σ. 160.

26. *Παχυμ.*, *Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος*, Ι, κεφ. 23 (ἐκδ. Βόννης), τόμ. 2, σ. 66· πρβλ. Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟ, ὅ.π., σ. 160.

27. Γιὰ τὴ χρονολογία τοῦ οἰκουμ. πατριάρχη Ἰωάννη Βέκκου βλ. V. LAURENT, «La date de la mort de Jean Beccos», *Échos d'Orient* 25 (1926) σ. 316-319· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ «La chronologie des Patriarches de Constantinople au XIIIe s. (1208-1309)», *Revue des Études Byzantines* 27 (1969) σ. 145, 150· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, Vol. I, *Les actes des Patriarches*, Fasc. IV, *Les regestes de 1208-1309*, Paris 1971, σ. 211-242· πρβλ. καὶ Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ, «Ὁ Μητροπολίτης Λαρίσης Θωμᾶς Γοριανίτης», ὅ.π., σ. 160-161. Γιὰ τὴ σωστὴ χρονολογικὴ τοποθέτηση τοῦ μητροπολίτη Λαρίσης Νικάνδρου βλ. Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟ, ὅ.π., σ. 161, σημ. 64.

στηρίζεται ἀποκλειστικὰ στὸ ἀρχικὸ κείμενο καὶ δὲν δίνει κανένα καινούργιο στοιχεῖο.

Ἀναφερόμενος ὁ διασκευαστὴς στὴν αἵρεση τοῦ Ἀρείου καὶ στὴν Α' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο τῆς Νίκαιας, μνημονεύει (στ. 392, 441-445) ὀνόματα ποὺ δὲν ὑπάρχουν στὴν ἀρχικὴ βιογραφία, τὰ ὁποῖα ὅμως εἶναι πολὺ γνωστὰ ἀπὸ ἄλλες παλαιότερες πηγές. Ἔτσι μνημονεύονται τὰ ἑξῆς πρόσωπα: οἱ ἐπίσκοποι τῆς Ἀλεξάνδρειας Ἀλέξανδρος Α' (313-328), τῆς Ρώμης ἅγιος Σίλβεστρος (314-335) καὶ τῆς Ἀντιόχειας Εὐστάθιος (324-330)· ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, μετέπειτα ἐπίσκοπος τῆς Ἀλεξάνδρειας (328-373) καὶ ἐκπρόσωπος στὴ Σύνοδο τῆς Νίκαιας τοῦ τότε ἐπισκόπου Ἀλεξάνδρου· ὁ μετέπειτα ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Ἀλέξανδρος (325-337)[28], ἐκπρόσωπος στὴ Σύνοδο τοῦ ὑπέργηρου Μητροφάνη Α' (306-314 ἢ 306-325)[29], τὸν ὁποῖο καὶ διαδέχτηκε στὸ θρόνο. Ἀναφέρονται (στ. 400), τέλος, καὶ οἱ αἱρετικοὶ ἐπίσκοποι Θέογνις τῆς Νίκαιας[30], Εὐσέβιος τῆς Νικομήδειας[31] καὶ Ἀέτιος (ἄγνωστης ἐπισκοπῆς)[32].

Σχετικὰ μὲ τὴν ἀποκάλυψη τῆς λάρνακας μὲ τὰ λείψανα τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου κατὰ θαυματουργικὸ τρόπο, δὲν ἀναφέρει ἐδῶ ὁ διασκευαστὴς τὰ τριακόσια χρόνια τῆς ἀπόκρυψής τους οὔτε τὴ συγκεκριμένη ἡμερομηνία (10 Φεβρ.) τῆς φανέρωσής τους, ὅπως αὐτὰ ἐξιστοροῦνται στὸν ἀρχικὸ Βίο[33]. Ἀναφέρεται γενικότερα στὸ γεγονὸς καὶ παραπέμπει ἁπλῶς στοὺς πρὶν ἀπ' αὐτὸν ἐξιστορήσαντες (προφανῶς στὸν ἀρχικὸ βιογράφο) τὰ πράγματα: *Συχναὶ παρῆλθον ἡμέραι καὶ οὐκέτι στάσις τῶν εἰσιόντων ἐγίνετο οὐδέ τις παῦσις πρὸς τὴν συνδρομήν τε καὶ τὴν συγκίνησιν. Σύγχυσις διὰ ταῦτα τοῖς εἰσερχομένοις τῷ θείῳ συντάγματι γίνεται· κἀντεῦθεν ἡ λάρναξ κρύπτεται καὶ καλύπτεται σῶμα ἱερόν, ἵνα μὴ βεβήλων τούτου χεῖρες ἐφάπτωνται. Καὶ ἦν ὁ θησαυρὸς κεκρυμμένος, ὡς τῷ κρείττονι ἔδοξε, καὶ τὸ ἱερὸν κειμήλιον κεκαλυμμένον καὶ μὴ πρὸς χρῆσιν ἐγκείμενον. Παρερρύησαν ἐπὶ τούτοις χρόνοι*

28. Κατ' ἄλλους ὑπολογισμοὺς (V. GRUMEL, *La chronologie*, Paris 1958, σ. 434· Β. Κ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον*, Ἀθῆναι 1970³, σ. 796) διαδέχτηκε τὸν Μητροφάνη Κωνσταντινουπόλεως τὸ ἔτος 314. Ἑορτάζεται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία ὡς ἅγιος στὶς 30 Αὐγούστου· πρβλ. καὶ *Syn. Eccl. CP*, στ. 723-726, ὅπου ὅμως ἡ μνήμη τοῦ ἁγίου στὶς 2 Ἰουνίου.

29. Ὁ V. GRUMEL, ὅ.π., καὶ ὁ Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, ὅ.π., δέχονται ὡς ὀρθὴ τὴν πρώτη χρονολογία (306-314). Γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν Βίων του βλ. παραπάνω, στὴν παροῦσα μελέτη, σ. 104, σημ. 16.

30. Βλ. Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ, ὅ.π., σ. 172, 180, 182.

31. Βλ. Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ, ὅ.π., σ. 177, 180, 181, 182, 188.

32. Βλ. Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ, ὅ.π., σ. 193-194.

33. Πρβλ. καὶ Σ. Γ. ΓΟΥΛΟΥΛΗ, «Ὁ τάφος τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου...», ὅ.π., σ. 214-216.

πολλοί, ὡς οἱ τὰ αὐτοῦ ἐξιστορήσαντες ἔφησαν. Καὶ πάλιν ἀνακαλύπτεται τὸ θησαύρισμα, οὐκ οἶδα μὲν οὖν ὅπως, ἀνακαλύπτεται δ' οὖν. Καὶ τὸ ἱερὸν ἐκεῖνο σῶμα γνώριμον τοῖς πᾶσιν ἐγγίνεται· καὶ πάλιν αἱ τῶν μύρων βλύσεις, καὶ αὖθις αἱ τῶν νοσημάτων ἀπαλλαγαί· καὶ πάλιν Λαρισαίοις τὰ κάλλιστα (στ. 687-697).

Δὲν πιστεύω ὅτι ὁ διασκευαστὴς τοῦ Βίου ὑπονοεῖ ἐδῶ, ὅπως πρόσφατα ἔχει ὑποστηριχθεῖ[34], μιὰ δεύτερη, «συνειδητή», ἀπόκρυψη τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου, μετὰ τὴν ἀποκάλυψη καὶ ἀνακομιδή τους τῆς 10ης Φεβρουαρίου (τοῦ ἀρχικοῦ Βίου), λόγῳ ἐσωτερικῆς διαμάχης καὶ ἐρίδων τῶν Χριστιανῶν κατὰ τὴν περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας, *ἵνα μὴ βεβήλων τούτου χεῖρες ἐφάπτωνται*. Ἄλλωστε, ὅπως ἤδη ὑποστήριξα[35], ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου στὶς 10 Φεβρουαρίου πρέπει νὰ ἔγινε γύρω στὴν γ' ἢ δ' δεκαετία τοῦ Θ' αἰ., λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴ διέλευση τοῦ Ἰωσὴφ τοῦ Ὑμνογράφου ἀπὸ τὴ Λάρισα[36], καὶ ὁπωσδήποτε πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Εἰκονομαχίας.

Ἡ μόνη ἀξιόπιστη ἱστορικὴ εἴδηση, ποὺ παρέχει ὁ β' Βίος, γνωστὴ ὅμως καὶ ἀπὸ παλαιότερη πηγή, εἶναι τῆς ἀπαγωγῆς τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους καὶ τῆς μεταφορᾶς τους στὴ Βουλγαρία: *Ἀλλὰ πεφθόνηκεν αὐτοῖς τοῦ μεγάλου τούτου θησαυροῦ τὸ δαιμόνιον. Καὶ ὁ βασκαίνων τοῖς ἡμετέροις καλοῖς ἐγείρει μάχην Βουλγάρων κατὰ Ῥωμαίων. Ἐπεὶ δὲ πρὸς καιρὸν οἱ Βούλγαροι ἴσχυσαν, συλῶσι τὸν θησαυρὸν καὶ τὸν μέγαν πλοῦτον τῶν Λαρισαίων ἁρπάσαντες εἰς τὴν σφετέραν μετατιθέασι καὶ ἔστιν ἐκεῖσε, πολλῶν θαυμάτων καὶ ἐξαισίων αὐτουργὸς γενόμενος. Ἡ λάρναξ δὲ παρὰ Λαρισαίοις καί τι μέρος τοῦ σώματος· διατέτμηται γὰρ καὶ ἁπανταχοῦ διαδίδοται τὸ καλὸν* (στ. 697-704)[37].

Προφανῶς ἐδῶ ὁ διασκευαστὴς τοῦ Βίου ἀναφέρεται στὴν κατάληψη τῆς Λάρισας κατὰ τὸ ἔτος 985/6 ἀπὸ τὸν Σαμουὴλ τῶν Βουλγάρων, τῆς ὁποίας τοὺς κατοίκους αἰχμαλώτισε καὶ μετέφερε στὰ ἐνδότερα τῆς Βουλγαρίας, ἐνῶ παράλληλα ἀπήγαγε καὶ τὰ λείψανα τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου καὶ μετέφερε αὐτὰ στὴ νησίδα τῆς Μικρῆς Πρέσπας, ὅπου καὶ ἀνήγειρε ναὸ πρὸς τιμήν του.

Τὰ συνταρακτικὰ αὐτὰ γεγονότα καταγράφει μὲ λεπτομέρεια ὁ βυζαντινὸς χρονογράφος Ἰωάννης Σκυλίτζης (ἀπ' ὅπου πιθανότατα ἀντλεῖ καὶ ὁ διασκευαστής): *Ὁ Σαμουὴλ ... κατέδραμε πᾶσαν τὴν ἑσπέραν, οὐ μόνον Θρᾴκην καὶ Μακεδονίαν καὶ τὰ τῇ Θεσσαλονίκῃ πρόσχωρα, ἀλλὰ καὶ Θετταλίαν καὶ Ἑλλάδα καὶ Πελοπόννησον. Καὶ πολλὰ φρούρια παρεστήσατο, ὧν ἦν τὸ*

34. Βλ. Σ. Γ. Γουλουλη, «Ὁ τάφος τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου...», *ὅ.π.*, σ. 230-235.
35. Βλ. σ. 104-105.
36. Βλ. πιὸ πάνω, σ. 101-102.
37. Βλ. καὶ Chr. Loparev, «Opisanie nĕkotorykh grečeskikh jitij Svjatykh», *Vizantijskij Vremennik* 4 (1897) σ. 363-364, ὅπου δημοσιεύεται τὸ ἀπόσπασμα.

κορυφαῖον ἡ Λάρισσα, ἧς τοὺς ἐποίκους μετῴκισεν εἰς τὰ τῆς Βουλγαρίας ἐνδότερα πανεστίους καὶ τοῖς καταλόγοις τῶν ἑαυτοῦ κατατάξας στρατιωτῶν συμμάχοις ἐχρῆτο κατὰ Ῥωμαίων. Μετήγαγε δὲ καὶ τὸ λείψανον τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου, ἐπισκόπου Λαρίσσης χρηματίσαντος ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου κἀν τῇ μεγάλῃ καὶ πρώτῃ συνόδῳ παρόντος σὺν Ῥηγίνῳ Σκοπέλων καὶ Διοδώρῳ Τρίκκης καὶ εἰς τὴν Πρέσπαν ἀπέθετο, ἔνθα ἦσαν αὐτῷ τὰ βασίλεια, οἶκον κάλλιστον καὶ μέγιστον ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ δομησάμενος[38].

Ἀξιοπρόσεκτη καὶ μοναδικὴ καὶ ὁπωσδήποτε ἀξιόπιστη καὶ πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία εἶναι ἡ πληροφορία τοῦ διασκευαστῆ τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου (ἀφοῦ ὁ ἴδιος διαπίστωσε τὸ γεγονὸς ἐπὶ τόπου) ὅτι οἱ Βούλγαροι ἐπιδρομεῖς ἄφησαν στὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου τὴ λάρνακα καὶ μέρος τοῦ λειψάνου του. Ἄλλωστε ἡ πληροφορία αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές, ὅπως ἀπὸ τὸν κανόνα ποὺ ἔγραψε πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου τὸν ΙΑ' αἰ. ὁ Ἀρσένιος τῆς Κρυπτοφέρρης, ἕναν ἄλλο τῶν μέσων τοῦ ΙΔ' αἰ. ποὺ συνέταξε ὁ Ἀντώνιος Λαρίσης, ὅπου συχνὲς ἀναφορὲς στὸν τάφο καὶ στὰ λείψανα τοῦ ἁγίου, καθὼς καὶ ἀπὸ ἕνα τρίτο μεταγενέστερο κανόνα, ποὺ ἔγραψε στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ ΙϚ' αἰ. ὁ Μέγας Ρήτωρ Μανουὴλ Κορίνθιος († 1530/31). Στὸ ἀνέκδοτο αὐτὸ κείμενο, ποὺ δημοσιεύομε πιὸ κάτω[39], γίνεται λόγος γιὰ «τέμενος» τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου, ὅπου ἡ «θήκη τῶν λειψάνων» καὶ ἡ «σορός» του.

Ὁ διασκευασμένος Βίος τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου ἔχει σχετικὰ πρόσφατα (1981) δημοσιευθεῖ[40]. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἔκδοση αὐτὴ στηρίχτηκε μόνο στὸ μεταγενέστερο ἁγιορειτικὸ κώδικα (τοῦ ΙΖ' αἰ.) 143 τῆς Μονῆς Διονυσίου, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἤδη ἔχομε παρατηρήσει, ἔχει ὁρισμένες μικροπαραλείψεις στὸ κείμενο, σὲ σύγκριση μὲ τὸν παλαιότερο κώδικα (ΙΕ' αἰ.) 212 τῆς ἴδιας Μονῆς, θεωρήσαμε σκόπιμο νὰ δώσομε ἐδῶ νέα κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου ἐπὶ τῇ βάσει ὅλων τῶν χειρογράφων. Ἐκτὸς αὐτοῦ ὅμως, ἡ ἔκδοση ποὺ προαναφέραμε παρουσιάζει καὶ ἀρκετὲς ἄλλες ἀτέλειες, ὀφειλόμενες κυρίως σὲ παραναγνώσεις λέξεων ἢ φράσεων, ὅπως αὐτὸ ἄλλωστε φαίνεται στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα ποὺ παραθέτομε. Τέλος, ἡ συνολικὴ παρουσίαση τῶν σχετικῶν μὲ τὸν ἅγιο Ἀχίλλιο κειμένων ἐπιβάλλει τὴν ἐπανέκδοση καὶ τῆς διασκευῆς τοῦ Βίου.

38. *Ἰωάννης Σκυλίτζης* (ἔκδ. I. Thurn, Corpus Fontium Historiae Byzantinae, τόμ. V, Βερολίνο 1973) σ. 330. Βλ. καὶ πιὸ πάνω, σ. 98-99, σημ. 5, ὅπου ἡ νεότερη βιβλιογραφία γιὰ τὴν ἀπαγωγὴ τῶν λειψάνων τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλίου ἀπὸ τὸν Σαμουὴλ καὶ γιὰ τὸ ναό του στὴ Μικρὴ Πρέσπα. Πρβλ. καὶ πιὸ κάτω, σ. 117-118.
39. Βλ. σ. 181-190.
40. Β. Χ. Στεργιουλη, *Ὁ ἅγιος Ἀχίλλιος (ἀπὸ ἐγκωμιαστικὸ λόγο χειρογράφου τοῦ ιζ' αἰ. τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Διονυσίου Ἁγίου Ὄρους)—Ἔκδοση κειμένου, ἀπόδοση στὴ νεοελληνική, σχόλια,* Λάρισα 1981, σ. 19-42.

5. Ἀναφορὲς στὸν ἅγιο Ἀχίλλιο Λαρίσης σὲ ἄλλα παλαιὰ κείμενα

α΄. Ἀνωνύμου Βιβλίον ΙΙΙ Θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. — Ἀναφέρεται συνάντηση τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου μὲ τὸν ἅγιο Δημήτριο στὰ Τέμπη «τὰ Θετταλικά». Παραθέτομε τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα:

Καὶ ἐπείπερ αὐτὰ δὴ τότε τὰ Τέμπη διεξιέναι τούτοις ἔτυχε τὰ Θετταλικά, ἀνήρ τις, ἄγνωστος αὐτοῖς πρότερον καὶ οὔπω τεθεαμένος, καθεωρᾶτο συνοδοιπορῶν, πολιὸς τὴν τρίχα, τὴν ὄψιν ἱλαρός, τὴν περιβολὴν σεμνὸς καὶ τῇ θέᾳ μόνῃ πολὺ τὸ σεβάσμιον ὑποφαίνων καὶ πρᾶον. Εἶτα ἕτερός τις ἐφαίνετο πρὸς αὐτοὺς ἐκ τοῦ πρόσω ἐπιών, ἱππότης ὡραῖος μὲν ὅσα θεάσασθαι καὶ πολὺ τὸ ἐκ φύσεως ἐπιτερπὲς ἔχων καὶ χαρίεν, κατηφὴς δὲ καὶ μαραινόμενον τὸ τῆς φαιδρότητος ὑποδηλῶν χαρωπὸν καὶ ὥσπερ τινὶ πένθει ἀπαρακλήτῳ καταβεβλημένον καὶ ἐπιστυγναζόμενον. Ὅς, ὁμοίαν τῇ ὄψει καὶ φωνὴν ἀφείς, προσηγόρευσέ τε πρότερον τὸν πρεσβύτην, Ἀχίλλιον τοῦτον κατονομάσας καί, «Ποῦ πορεύῃ», ἐπήρετο· «ἐγὼ δὲ τὴν πρὸς σέ, ὡς ὁρᾷς, διεξίω». Καὶ ὁ πρεσβύτης περιχαρῶς ἀντασπασάμενος, Δημήτριον τοῦτον καλέσας καὶ μέγαν τοῦ ἀθλοθέτου ἀγωνιστὴν προσειπών, σὺν σπουδῇ καὶ αὐτὸς ἀνηρώτα ὅ,τι εἴη τὸ αἴτιον τοῦ σκυθρωπασμοῦ καὶ τῆς τοσαύτης κατηφείας καὶ λύπης. Καὶ ὁ μάρτυς, «Οἴχεταί μοι», ἔφησεν, «ἡ πατρὶς καὶ παρὰ τῷ δικαστῇ τῶν ὅλων ἤδη κατέγνωσται. Χεῖρες ἀνδροφόνοι καὶ βάρβαροι τοὺς φυλέτας ἠνδραποδίσαντο. Αἵμασιν ὁμοφύλοις περιρρεῖταί μοι νῦν ὁ σηκός. Βεβήλοις καὶ ἀνάγνοις ποσὶ πατεῖται τὰ ἱερὰ καὶ ἐξουδένωται... Ταῦτα μὲν ὁ μάρτυς ἐκδιηγούμενος, καὶ τὸν ἱεράρχην ἔσχεν Ἀχίλλιον συνεπικλώμενόν τε τοῖς πάθεσι καί, «Μεγάλα σου, Κύριε», ἐπεβόων ὁμοῦ, «τὰ θαυμάσια καὶ οὐδεὶς ἱκανὸς εἰς ἔννοιαν ἀφικέσθαι τῆς οἰκονομίας σου»[41].

Συνάντηση τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου μὲ τὸν ἅγιο Δημήτριο ἀναφέρει καὶ παλαιὰ βιογραφία («Vita») τοῦ ἁγίου Δημητρίου, γραμμένη ἰταλικὰ ἀπὸ κάποιο Δημήτριο ἀπὸ τὴν Κυδωνία τῆς Κρήτης καὶ τυπωμένη στὴ Βενετία τὸ 1684. Ἡ συνάντηση ὅμως τῶν ἁγίων γίνεται σὲ διαφορετικὸ μέρος, «στὴ βασιλικὴ ὁδὸ καὶ σὲ τόπο ὀνομαζόμενο Βαρδάριν»[42].

β΄. Βίος τῶν ἁγίων Βαρνάβα καὶ Σωφρονίου, κτιτόρων τῆς Μονῆς Σουμελᾶ τοῦ Πόντου, γραμμένος ἀπὸ τὸν Ἀκάκιο Σαββαΐτη (κώδ. 268 Μονῆς

41. J.- P. MIGNE, PG 116, στ. 1389-1392.

42. ΜΑΡΙΑΣ Σ. ΘΕΟΧΑΡΗ, «Ψηφιδωτὴ εἰκὼν τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ ἡ ἀνεύρεσις τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου εἰς Ἰταλίαν», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 53 (1978) σ. 515, 517.

Διονυσίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους). — Ἀναφέρεται ὅτι οἱ ἅγιοι ἦλθαν στὴ Λάρισα, ὅπου ἐπισκέφτηκαν τὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου καὶ ἀσπάστηκαν τὴ λάρνακα μὲ τὸ τίμιο σῶμα του: *Καὶ τῇ ὀγδόῃ ἡμέρᾳ κατήντησαν εἰς τὴν μεγάλην πόλιν τῆς Λαρίσου... καὶ εἰσελθόντες ἀφίκοντο εἰς τὸν πανάγιον ναὸν τοῦ πανιέρου καὶ ἱεράρχου Ἀχιλλίου τῆς αὐτῆς πόλεως προέδρου... περιπτυξάμενοί τε τὴν μακαρίαν λάρνακα ἐκείνην, μετὰ πόσης εἰπεῖν ἀγάπης καὶ δακρύων ἐμπεπλησμένοι, ἀλείψαντές τε ἑαυτοὺς ἐκ τοῦ θείου ἐκείνου μύρου τῆς ἱερᾶς καὶ ἁγίας λάρνακος, ἡ πλουτοῦσα ἔνδον τὸ τίμιον σῶμα τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου, μέτωπά τε καὶ ὄμματα, ἀκοήν τε καὶ τὴν καρδίαν ἤλειψαν, φιλοξενηθέντες δὲ παρὰ τοῦ τότε ἀρχιερέως φιλοφρόνως... ἀνεχώρησαν*[43].

Δὲν εἶναι ἐξακριβωμένο πότε ἔζησαν αὐτοὶ οἱ δύο ἅγιοι, γιατὶ μέσα στὸ κείμενο ὑπάρχουν πολλοὶ ἀναχρονισμοὶ καὶ ἀντιφάσεις· ἡ βιογραφία τους ὅμως γράφτηκε ἀπὸ τὸν Ἀκάκιο Σαββαΐτη κατὰ τὶς δύο πρῶτες δεκαετίες τοῦ ΙΓ΄ αἰώνα[44].

γ΄. Βίος ἁγίου Νικολάου τοῦ Νέου τῆς Βουναίνης.— Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο αὐτό, ποὺ γράφτηκε (στὴν ἀρχική του διατύπωση) περὶ τὰ μέσα τοῦ Ι΄ αἰ.[45], ὁ δοὺξ Θεσσαλονίκης Εὐφημιανὸς[46] ἐπισκέφθηκε τὸν τάφο τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου στὴ Λάρισα (πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπαγωγὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου κατὰ τὸ ἔτος 985/6), ἐλπίζοντας νὰ πετύχει μὲ τὶς δεήσεις του τὴ θαυματουργικὴ θεραπεία του ἀπὸ τὴν ἀνίατη ἀσθένεια τῆς λέπρας: ... *ὁ τῆς Θεσσαλονίκης δοὺξ Εὐφημιανός, ... πρὸς ... τὸν θεῖον ὄντως καταφεύγει Δημήτριον ... Τοιγαροῦν διατελέσας χρόνον συχνὸν ἀπώνατο πλεῖον ἢ οὐδὲν καὶ ἀπογνοὺς τῆς τοιαύτης ἐλπίδος, ἐπὶ τὸν σημειοφόρον καταφεύγει Ἀχίλλιον. Τὴν Θεσσαλονίκην γὰρ λιπών, τὴν Θετταλίαν κατέλαβε καί, τῇ θειοτάτῃ σορῷ τοῦ τρισολβίου πατρὸς προσπεσών, θερμῶς αὐτῷ ἐπεδέετο, δάκρυα κατάγων ποταμηδὸν καὶ πολλὴν ἀδολεσχίαν ἐκχέων ὡς τὸ εἰκὸς* (ἀρχικὸς Βίος)[47]. — *ὁ δὲ ... πρὸς τὸν σημειοφόρον ἐν ταύτῃ καταφεύγει Ἀχίλλιον ... Εὐχαὶ δὲ καὶ δεήσεις καὶ ἀγρυπνίαι τοῦτον εἶχον συχναὶ καὶ πρὸς τῇ τοῦ ἁγίου λάρνακι βλέπων, αὐτῷ καθ' ἑκάστην ἐνοχλῶν οὐκ ἐπαύετο, «Τοῦ Θεοῦ», λέγων, «ἅγιε, τὰς ἰάσεις παράσχου*

43. Σ. Γ. ΓΟΥΛΟΥΛΗ, «Ὁ τάφος τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου...», *ὅ.π.*, σ. 224.

44. ΟΔ. ΛΑΜΨΙΔΟΥ, «Μία παραλλαγὴ τῆς βιογραφίας ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου», *Βυζαντινὰ* 6 (1974), σ. 314, 317.

45. Βλ. Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ, *Ἅγιος Νικόλαος ὁ ἐν Βουναίνῃ — Ἀνέκδοτα ἁγιολογικὰ κείμενα, Ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ τῆς μεσαιωνικῆς Θεσσαλίας (Ι΄ αἰ.)* [Παν/μιον Ἀθηνῶν, Φιλοσοφ. Σχολή, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 22], Ἐν Ἀθήναις 1972, σ. 34.

46. Βλ. γι' αὐτὸν Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟ, ὅ.π., σ. 132-135.

47. Βλ. Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟ, *ὅ.π.*, σ. 145.

τῷ δούλῳ σου· ἐπὶ σὲ γὰρ παρὰ δικαίου ἀπέσταλμαι, εἰ δὲ καὶ μή, ἐνταῦθα καὶ αὐτὸς θανοῦμαι ὑπεράνω τοῦ τάφου σου (διασκευὴ Ἀχαϊκοῦ)[48].

δ'. Συναξάριον ἁγίου Φαντίνου. — Καὶ ὁ ἅγιος αὐτός, κατὰ τὸ συναξάριό του, ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ταξίδεψε στὴ Λάρισα, ὅπου ἐπισκέφθηκε καὶ προσκύνησε τὸν τάφο τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου: *Ἐκεῖθεν εἰς Λάρισαν καταντᾷ καί, ἱκανὸν χρόνον τῷ τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου προσεδρεύσας τάφῳ, τὸν συνήθη τῆς διδασκαλίας σπόρον ταῖς τῶν ἀνθρώπων ψυχαῖς κατασπείρας, ἐν Θεσσαλονίκῃ ἔρχεται...*[49]. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι κανόνα πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου αὐτοῦ ἔχει συντάξει ὁ Ἰωσὴφ ὁ Ὑμνογράφος[50].

ε'. Λόγος τοῦ μητροπολίτη Λαρίσης ἁγίου Ἀντωνίου (1340-1362 τουλάχιστον) στὸν προκάτοχό του μητροπολίτη ἅγιο Κυπριανό[51]. — Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Κυπριανοῦ, ὁ διάδοχός του στὸ μητροπολιτικὸ θρόνο τῆς Λάρισας Ἀντώνιος βρῆκε τὴν πόλη ἐκείνη, ἐξαιτίας τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν, ἔρημη καὶ ἀκατοίκητη καὶ τὸν περιβόητο ναὸ τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου ἐγκαταλειμμένο ἀπὸ τοὺς Χριστιανοὺς καὶ «ληστῶν ὁρμητήριον». Γι' αὐτὸ ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὴν καθέδρα του καὶ νὰ ἐγκατασταθεῖ στὰ Τρίκαλα[52]: *Καταλέ-*

48. Δ. Ζ. Σοφιανος, *ὅ.π.*, σ. 157.

49. *Syn. Eccl. CP*, στ. 224· πρβλ. καὶ Σ. Γ. Γουλουλη, «Ὁ τάφος τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου...», *ὅ.π.*, σ. 224.

50. Ευτ. Ι. Τωμαδακη, *Ἰωσὴφ ὁ Ὑμνογράφος*, σ. 179 ἀρ. 350. Ὁ κανόνας αὐτὸς ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὴν Enrica Follieri, «Un canone di Giuseppe Innografo per S. Fantino 'il vecchio' di Tauriana», *REB* 19 (1961) σ. 130- 151.

51. Ὁ λόγος αὐτὸς εἶναι ἀνέκδοτος καὶ περιέχεται στοὺς κώδικες: α') Ὀξφόρδης / Aedis Christi gr. 66, φφ. 288r-315v· β') Χίου 156, σελ. 229-255 καὶ γ') Μονῆς Ἰβήρων 576, λόγος ϛ' (ὁ κώδ. αὐτὸς χωρὶς φυλλαρίθμηση). Πρέπει νὰ γράφτηκε τὸ ἔτος 1362, διότι, σὲ κάποιο σημεῖο τοῦ κειμένου, ὁ Ἀντώνιος, ἀναφερόμενος στὸ θάνατο τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου Γ' Παλαιολόγου (1328-15 Ἰουν. 1341), σημειώνει ὅτι εἶχαν περάσει ἀπὸ τότε 21 χρόνια: *ἐξ ἐκείνου γὰρ* [τοῦ θανάτου τοῦ Ἀνδρονίκου Γ'] *ἄχρι τοῦ δεῦρο ἑνός τε καὶ εἴκοσι παραρρυέντων ἐνιαυτῶν...* (κώδ. Ὀξφόρδης 66, φ. 310r· Χίου 156, σ. 246· Μ. Ἰβήρων 571). Ἀφοῦ λοιπὸν ὁ Ἀνδρόνικος Γ' πέθανε στὶς 15 Ἰουνίου τοῦ 1341, προσθέτοντας 21 στὴ χρονολογία αὐτή, φθάνομε στὸ ἔτος 1362, ὁπότε ὁ Ἀντώνιος πρέπει νὰ ἔγραψε τὸ λόγο στὸν ἅγιο Κυπριανό. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀρχιερατεία τοῦ Ἀντωνίου στὴ Λάρισα, ποὺ βεβαιωμένα φθάνει μέχρι τὶς 21 Μαρτίου τοῦ 1362, μπορεῖ πιθανότατα νὰ παραταθεῖ καὶ πέρα ἀπὸ τὸ ἔτος αὐτό. Γιὰ τὸν Ἀντώνιο Λαρίσης καὶ τὸν προκάτοχό του Κυπριανὸ βλ. N. Bees, «Zur Schriftstellerei des Antonios von Larissa», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 12 (1935/36) σ. 300-319· Δ. Ζ. Σοφιανου, «Ὁ Μητροπολίτης Λαρίσης Θωμᾶς Γοριανίτης (β' μισὸ τοῦ ΙΓ' αἰώνα)», *Θεσσαλικὰ Χρονικὰ* 15 (1984) σ. 150.

52. Οἱ μητροπολίτες τῆς Λάρισας ἐπανῆλθαν ὁριστικὰ στὴν κανονική τους ἕδρα, μετὰ τέσσερις ὁλόκληρους αἰῶνες, τὸ 1739. Τότε ἀνασυστήθηκε ἡ ἐπισκοπὴ Τρίκκης μὲ πατριαρχικὸ συνοδικὸ γράμμα (Ἀπρ. 1739, ἰνδ. β') τοῦ οἰκουμ. πατριάρχη Νεοφύτου Ϛ' καὶ ὁ μητροπολίτης Λαρίσης Ἰάκωβος Β' (1734-1749) ἐγκαταστάθηκε στὴν ἕδρα του. Βλ. Μητροπ. Τρικκης καὶ Σταγων Πολυκαρπου [Θωμα], «Ἡ ἕδρα τῆς Μητροπόλεως Λαρίσης κατὰ

λοιπε γὰρ τὸ πολύπονον σκῆνος [ὁ Κυπριανὸς] *οὐκ ἐν τῇ ὑπὸ Θεοῦ αὐτῷ μνηστευθείσῃ πνευματικῶς· ἔτι γάρ, τῇ παιδείᾳ δουλεύουσα, ἀοίκητος ἦν καὶ ἀνθρωπίνων ἰχνῶν ἔρημος, τοῖς θηρίοις τοῦ καλάμου καὶ τοῖς τοῦ οὐρανοῦ πετεινοῖς μόνοις παραδεδομένη* [ἡ Λάρισα] *καταπατεῖσθαι...* (κώδ. Ὀξφόρδης 66, φφ. 301v-302r· Χίου 156, σ. 239· Μ. Ἰβήρων 571). — *Καὶ γὰρ αὐτοῦ τὴν καθέδραν ἐνεπιστεύθην, θαυμαστὴν οὖσαν καὶ περιβόητον... / Τὴν μὲν πόλιν, ἧς ἐπεκηρύχθην προστάτης, ἀοίκητον εὗρον καὶ θηρσὶ καὶ πετεινοῖς τοῦ οὐρανοῦ, ψαλμικῶς εἰπεῖν, φωλεόν· καὶ τὸν θεῖον καὶ φωτοειδῆ ναόν, ἐν ᾧ τῆς οἰκουμένης ὁ θησαυρός, ὁ ἐν θαύμασι περιβόητος μέγας Ἀχίλλιος, ᾗ μοι καὶ πρόσθεν εἴρηται, ληστῶν ὁρμητήριον... Οὕτω τοίνυν ἀκλεῶς καὶ ἀθλίως τῆς πάλαι περιδόξου διακειμένης, καὶ αὐτὸς τῇ τῶν Τρικκαέων κατήχθην καὶ τὴν σκηνὴν ἐν αὐτῇ τῆς κατοικίας ἐπηξάμην· τοῦ μὲν θησαυροῦ τοῦ θείου, τοῦ ἐκ τῆς ἱερᾶς λάρνακος Ἀχιλλίου ἀναδιδομένου, ἀπεστέρημαι* (τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο μόνο στὸν κώδ. Ὀξφόρδης 66, φφ. 314v-315r).

Ἀμέσως μετὰ τὴν ἐφήμερη (1356-1359) κατάλυση τῆς Σερβοκρατίας στὴ Λάρισα, τὴν ἄνοιξη τοῦ 1356, ἀπὸ τὸ δεσπότη τῆς Ἠπείρου Νικηφόρο Β'[53], ὁ μητροπολίτης Ἀντώνιος μεταφέρθηκε ἀπὸ τὰ Τρίκαλα, ὅπου ἀναγκαστικὰ εἶχε ἐγκατασταθεῖ, στὴν κανονική του καθέδρα, προσωρινὰ ὅμως, γιὰ ἕνα τρίμηνο μόνο, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ ἴδιος. Ἐκεῖ ἀσπάστηκε τότε τὸν ἱερὸ τάφο τοῦ πολιούχου ἁγίου Ἀχιλλίου: *Ὃ δὴ καὶ ἔλαβε τέλος, τῆς τῶν Λαρισαίων πόλεως πρώτης τῆς τυραννίδος ἀπαλλαγείσης ὡς πρώτης οὔσης καθέδρας αὐτῶν, εἶτα καὶ τῶν Τρικκαέων, τῆς θησαυρὸν ἐχούσης τὸ ἱερώτατον σκῆνος τοῦ θείου Κυπριανοῦ, καθάπερ τῆς τῶν Λαρισαίων Ἀχιλλίου τοῦ μεγαλόφρονος, τῆς ἀνεξαντλήτου τῶν θαυμάτων πηγῆς. Ἐντεῦθεν γὰρ καὶ ἡμεῖς ἐπανήλθομεν καὶ τοὺς ἱεροὺς καὶ θείους αὐτῶν ἠσπασάμεθα τάφους, διαγαγόντες οὐ πλείους τριῶν μηνῶν* (κώδ. Χίου 156, σ. 251· Μ. Ἰβήρων 571).

ϛ'. Ἐγκώμιον τοῦ ἴδιου μητροπολίτη Ἀντωνίου γιὰ τὸν ἅγιο Οἰκουμένιο Τρίκκης[54]. — Τὸ κείμενο αὐτό, σὲ πολλὰ σημεῖα του, ἀναφέρεται στὸν ἅγιο

τὸν 16ον καὶ 17ον αἰῶνα», *Θεολογία* 15 (1937) σ. 357-360· Δ. Ζ. Σοφιανου, «Ἱστορικὰ σχόλια σὲ ἐπιγραφές, ἐπιγράμματα, χαράγματα καὶ ἐνθυμήσεις τῆς Μονῆς Δουσίκου — Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Μονῆς», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικὰ* [Ἀκαδημία Ἀθηνῶν Κέντρον Ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ] 1 (1984), σ. 37, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

53. Βλ. B. Ferjančić, *Tesalija u XIII i XIV veku*, Beograd 1974, σ. 237-240, 290· πρβλ. καὶ Ι. Κ. Βογιατζιδου, «Τὸ Χρονικὸν τῶν Μετεώρων — Ἱστορικὴ ἀνάλυσις καὶ ἑρμηνεία», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 1 (1924) σ. 169-170.

54. Περιέχεται στοὺς ἴδιους κώδικες, ὅπου καὶ ὁ λόγος στὸν Κυπριανό: Ὀξφόρδης 66, φφ. 227r-250v· Χίου 156, σ. 169-197· Μ. Ἰβήρων 571, λόγος ε'. Ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν Γ. Παπαγεωργιου - Ερααδυ, *Μητροπολίτου Λαρίσης - Τρίκκης Ἀντωνίου Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Οἰκουμένιον*, Ἀθῆναι 1958.

Ἀχίλλιο, καὶ κυρίως στὶς δραστηριότητές του στὴ Σύνοδο τῆς Νίκαιας, ὅπως στὸ θαῦμα τῆς ἀνάβλυσης ἐλαίου κατὰ παράδοξο τρόπο ἀπὸ τὴν πέτρα. Σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες τοῦ Ἐγκωμίου, ὁ ἅγιος Ἀχίλλιος εἶχε δύο ἀνιψιούς, τὸν Ρηγίνο καὶ τὸν Οἰκουμένιο, τοὺς ὁποίους παρέλαβε μαζί του στὴ Σύνοδο τῆς Νίκαιας[55]· ἀπ' αὐτοὺς τὸν μὲν Ρηγίνο εἶχε χειροτονήσει ἐπίσκοπο Σκοπέλου, τὸν δὲ Οἰκουμένιο ἐπίσκοπο Τρίκκης. Καὶ οἱ δυό τους τιμήθηκαν ὡς ἅγιοι καὶ πολιοῦχοι, ὁ μὲν Ρηγίνος τῆς Σκοπέλου (ἡ μνήμη του ἑορτάζεται στὶς 25 Φεβρ.), ὁ δὲ Οἰκουμένιος τῆς Τρίκκης (ἡ μνήμη του στὶς 3 Μαΐου). Ἡ ἀκρίβεια βέβαια καὶ ἡ ἀξία τῶν πληροφοριῶν αὐτῶν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐλεγχθεῖ, ἀφοῦ ἡ πηγή, δέκα καὶ περισσότερους αἰῶνες μεταγενέστερη ἀπὸ τὰ περιγραφόμενα γεγονότα, ἔχει στηριχτεῖ, ὅπως φαίνεται, μόνο στὴν προφορικὴ τοπικὴ παράδοση. Παραθέτω τὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα τοῦ κειμένου τοῦ Ἀντωνίου:

Τίς τῶν ὁπουδήποτε γῆς ὄντων εἰπεῖν ἀνάσχοιτο ἀγνοεῖν τὸν μέγαν ἐν ἱεράρχαις Ἀχίλλιον, τὴν τῶν ἀρετῶν ὄντως ἀκρόπολιν, τὸν πύργον τῆς εὐσεβείας, τὴν τῶν θαυμάτων πηγήν, τὸν τῆς ἡμετέρας πόλεως ποιμενάρχην, τῆς τῶν Λαρισαίων ἐκκλησίας λέγω, τὸν πᾶσαν περιλαβόντα τῷ λόγῳ τὴν οἰκουμένην καὶ τῆς μεγάλης καὶ οἰκουμενικῆς θείας συνόδου τῷ ἀπαραμίλλῳ προστάντα τῆς ἀρετῆς; Τίς τὸν τῆς Σκοπέλων ἐκκλησίας ἀρχιερατικῶς προστατεύσαντα καὶ ἐπὶ τῶν αὐτῶν τῷ μεγάλῳ πατρὶ χρόνων τῇ ἱερᾷ συναναλάμψαντα συνόδῳ καὶ μέγα κατὰ τῶν Ἀρειανῶν ἀπενεγκάμενον τρόπαιον, Ῥηγῖνον τὸν θαυμαστόν; Τούτοιν γὰρ ἅτερος μὲν ἑνὸς τῶν τεκόντων ἀνεψιός, ἅτερος δ' ὁ μέγας τὰ πάντα Ἀχίλλιός φημι, θεῖός τε καὶ κατὰ πνεῦμα πατὴρ ἐγνωρίζετο Οἰκουμενίῳ τῷ ἡμετέρῳ καὶ τῆς ἡμετέρας πόλεως τροφεῖ τε πνευματικῷ... Τούτῳ γένος αὐτοὶ προσεχές...[56].

Ἔχαιρε τοῖς ὑπ' αὐτοῦ [=τοῦ Οἰκουμενίου] *δρωμένοις ὁ κατὰ πνεῦμα πατὴρ καὶ διδάσκαλος, ὁ μέγας Ἀχίλλιος. Καὶ γὰρ ἑώρα τὸν παῖδα δοχεῖον ἐσόμενον ἄξιον τοῦ τῆς ἱερωσύνης πολυτιμήτου μύρου τοῦ πνεύματος... εἶχε δὲ ... καὶ τὴν τῶν ἀνεψιῶν θαυμαστὴν δυάδα, Ῥηγῖνόν φημι καὶ τὸν νῦν εὐφημούμενον Οἰκουμένιον· προάγει καὶ τούτους εἰς τὸν τῆς ἱερωσύνης βαθμὸν κατὰ τὸν ἴδιον ἑκάτερον χρόνον... Γίνεται δὴ καὶ ἡ πρὸς τὸ τῆς ἀρχιερωσύνης ὕψος ἀνάβασις τοῦ ἀνδρὸς* [=τοῦ Οἰκουμενίου] *τρόπῳ τοιῷδε...*[57]

Τούτους τοίνυν εἰς Νίκαιαν συναθροισθῆναι βασιλικαῖς προμηθείαις ἔργον αὐτῷ τὸ περισπούδαστον γίνεται... Πάντων τοίνυν τῶν τῆς οἰκουμένης ὡς εἴ-

55. Πρβλ. καὶ *Ἰω. Σκυλίτζη* (ἔκδ. I. THURN, Βερολίνο 1973), σ. 330, ὅπου ὅμως ἀντὶ τοῦ Οἰκουμενίου ἀναφέρεται Διόδωρος Τρίκκης. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Σκυλίτζης δὲν κάνει λόγο γιὰ συγγένεια τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου πρὸς τὸν Ρηγίνο καὶ τὸν Διόδωρο, τοὺς ὁποίους ἀναφέρει ὡς ἐπισκόπους ἤδη συμπαρευρισκόμενους μὲ τὸν Ἀχίλλιο στὴ Σύνοδο τῆς Νίκαιας.

56. Βλ. Γ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ - ΕΡΑΛΔΥ, *ὅ.π.*, σ. 15.

57. Βλ. Γ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ - ΕΡΑΛΔΥ, *ὅ.π.*, σ. 16-17.

ρηται προστατῶν πρὸς τοῦτο προθύμως ἐπαποδυομένων, καὶ οἱ τῆς ἡμετέρας ἐπαρχίας τοῦ ἀριθμοῦ τὴν ἰσότητα καὶ ὁλοκληρίαν διὰ τῆς ἑαυτῶν παρουσίας παρέχονται. Ἄνεισι τοιγαροῦν ὁ μέγας ἱεράρχης [=ὁ Ἀχίλλιος] *καὶ τῆς ἡμετέρας μητροπόλεως προστάτης συνεπομένους ἔχων καὶ ἄλλους οὐκ ὀλίγους τῶν ὑπ' αὐτόν. Τῶν μέντοι λαμπρῶς ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως ἀγωνισαμένων δύο ἦσαν τῶν αὐτοῦ κατὰ σάρκα ἀνεψιῶν. Ἅτερος μὲν τῆς Σκοπέλων ἐκκλησίας, Ῥηγῖνος οὗτος ἦν, ὁ δὲ τῆς πόλεως ταύτης, ὁ μέγας τῷ ὄντι καὶ θαυμαστὸς Οἰκουμένιος...*

Ἀχίλλιον τοίνυν τὸν μέγαν τῶν δρωμένων καὶ λεγομένων τῷ τηνικαῦτα ἅμα τῷ ἱερῷ τῶν πατέρων χορῷ ζῆλος εἰσέδυ καὶ πῦρ ἔπνει κατὰ τῆς ὑλικῆς ὄντως καὶ βορβορώδους ψυχῆς καὶ βορβορώδους Ἀρείου γλώττης. Καὶ πρὸς ἕνα τῶν ἐκεῖ λίθων ἀποβλέψας ἔφη: «Εἰ ὁμοούσιος ὁ Υἱὸς τῷ Πατρὶ καὶ Θεῷ, ὥσπερ ἄρα καὶ ἀναντιρρήτως ἐστὶ καὶ ἡμεῖς τούτου κήρυκες ἀψευδεῖς, σοὶ λέγω τῷ ἀναισθήτῳ ἐν τούτῳ τῷ φοβερῷ καὶ ἁγίῳ ὀνόματι ἐλαίου ἀναβλῦσαι πηγήν». Ἐξῆλθεν ὁ λόγος τοῦ ἱεραρχικοῦ στόματος καὶ πηγὴν ἀνέβλυσεν ἐλαίου πολλῷ τῷ ῥεύματι, τὸ τοῦ θαύματος ἀψευδὲς πιστωσάμενος. Καὶ τοῦ ἐλαίου βλύζοντος ἅπαν τὸ μέγα τῆς ἱερᾶς συνόδου πρόσωπον ἱλαρύνετο καὶ εἰς δόξαν τοῦ τῶν μεγάλων καὶ θαυμαστῶν ἔργων Θεοῦ διεγείρετο. Ἐφαιδρύνετο βασιλεὺς ὁ μέγας τῷ τοῦ θαύματος μεγαλοπρεπεῖ σεμνυνόμενος· κατεφίλει στόμα ἀρχιερατικὸν τὸ τηλικαύτην παρὰ Θεοῦ πεπλουτηκὸς δύναμιν· χεῖρας τοῖς ὀφθαλμοῖς ἐπετίθει καὶ πᾶσι τοῖς τοῦ σώματος μέρεσιν, ἐξ αὐτῶν ἔλαιον ἁγιασμοῦ πιστεύων ἀρύεσθαι. Ἐπεγάνυτο πᾶς ὁ σύλλογος τῶν ἱερέων τοῦ Χριστοῦ, τῷ τοῦ συνιερέως τερατουργήματι ὡς οἰκείῳ ἕκαστος σεμνυνόμενος, ἐπεὶ μὴ φθόνος, τὸ χαλεπώτατον θηρίον, ταῖς ἁγίαις ἐκείναις ἐπεσκότει ψυχαῖς. Πνεῦμα δὲ Θεοῦ τὸ ἅγιον καὶ ἱλαρώτατον ἐπώπτευε ταύτας καὶ ὡς ἀξίοις ἐνῴκει... Τοῦτο τὸ ἔλαιον πολλῶν ἀσεβείᾳ σκληρυνθείσας καρδίας ἠπάλυνεν ἀπὸ τῆς ματαίας ἐνστάσεως, ἐπὶ τὴν ἀλήθειαν αὐτοὺς ἐπιστρέψαν. Ἀρείῳ μέντοι τῷ τῆς κακίας ἡγήτορι ... καὶ πῶς γὰρ ἂν πρὸς τηλικαύτην θαυματουργίαν ἀντιβαίνειν οἷός τε ἦν, ἀλλ' αὐτὸς ἔμενε βολίς, βολὶς πέτρας σκληρότερος, σιδήρου δυσμαλακτότερος, πάντα καὶ πείσεσθαι καὶ δράσειν ἕτοιμος ὢν πρότερον ἢ τῆς κακίας ποιήσασθαι τὴν μετάθεσιν καὶ τῆς αὐτοῦ πεπλανημένης ψυχῆς διόρθωσιν...[58].

Ἀναφέρεται, τέλος, στὸ λόγο του αὐτὸ ὁ Ἀντώνιος καὶ στὴν κατάληψη τῆς Λάρισας ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους τοῦ Σαμουὴλ καὶ τὴν ἀπαγωγὴ τῶν λειψάνων τοῦ πολιούχου ἁγίου της Ἀχιλλίου: *Ἔθνος τῶν οὓς Ἴστρος ὁ καὶ Δανούβιος ἔχει... αἱρεῖ μὲν οὖν καὶ ἄλλας πόλεις οὐκ ὀλίγας, κρατεῖ δὲ καὶ Λαρίσης*

58. Βλ. Γ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ - ΕΡΑΛΔΥ, *ὅ.π.*, σ. 21-23.

τῆς προκαθεζομένης τῶν κατὰ τὴν Δευτέραν πασῶν πόλεων Θετταλίαν· λαμβάνει ταύτης τὸν ἄσυλον θησαυρόν, τὸ τοῦ μεγίστου καὶ ἐν θαύμασι περιβοήτου λείψανον Ἀχιλλίου φημί ... Καὶ ταῦτα μὲν ἐπράχθη Σαμουὴλ καθηγουμένου τοῦ σφῶν στρατεύματος...[59].

6. Παραφράσεις τοῦ Βίου τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου σὲ δημώδη γλώσσα

α΄. Ἡ πρώτη παράφραση σὲ δημώδη νεοελληνικὴ γλώσσα τοῦ ἀρχικοῦ Βίου τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου περιέχεται στὴν πρώτη ἔκδοση τῆς Ἀκολουθίας του (Βενετία 1745, σ. 19-34). Ἀρχίζει: *Πολὺς καὶ μέγας ἐστάθη ἀναμεταξὺ εἰς τοὺς Ἕλληνας ὁ περίφημος Ἡρακλῆς... Αὐτὸς ὁ θεῖος καὶ θαυμαστὸς Ἀχίλλιος ἐγεννήθηκεν εἰς τὴν περίφημον Καππαδοκίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐγεννήθησαν καὶ ἐκεῖνοι οἱ δύο μεγάλοι φωστῆρες τῆς ἐκκλησίας...* Ἡ παράφραση τελειώνει μὲ τὴ διήγηση γιὰ τὴ φανέρωση τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου στὶς 10 Φεβρουαρίου. Ὅπως καὶ στὸν ἀρχικὸ Βίο, δὲν ἀναφέρεται ἡ ἀπαγωγὴ τοῦ λειψάνου ἀπὸ τὸν Σαμουὴλ τῶν Βουλγάρων. Ἡ ἀπόδοση τοῦ ἀρχαίου κειμένου στὴ νεοελληνικὴ δὲν γίνεται κατὰ λέξη, εἶναι περισσότερο ἐλεύθερη.

Ἡ ἴδια παράφραση ἔχει συμπεριληφθεῖ καὶ στὴν τρίτη ἔκδοση τῆς Ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου (Λάρισα 1896, σ. 19-33).

β΄. Ἐλεύθερη παράφραση σὲ νεοελληνικὸ λόγο τοῦ ἐκτενοῦς σὲ ἀρχαία γλώσσα συναξαρίου τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου περιέχεται καὶ στὸν Μέγα Συναξαριστὴ τοῦ Κ. Δουκάκη (Μάιος μήνας, ιε΄, σ. 288-297)[60]. Στηρίζεται βασικὰ στὸν ἀρχικὸ Βίο τοῦ ἁγίου, ἀλλὰ καὶ στὴ μεταγενέστερη διασκευή του, καθὼς καὶ στὸ 3ο Βιβλίο Θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Ἔτσι, περιέχει τὴ διήγηση γιὰ τὴν ἀπόκρυψη τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου ἐπὶ τριακόσια χρόνια καὶ τὴν ἀποκάλυψή τους στὶς 10 Φεβρουαρίου. Ἀναφέρεται ὅμως καὶ ἡ ἀπαγωγή τους κατὰ τὴν ἐπιδρομὴ τοῦ Σαμουὴλ τῶν Βουλγάρων στὴ Λάρισα (ποὺ λανθασμένα τοποθετεῖται στὸ ἔτος 1000) καὶ ἡ μεταφορά τους στὴν Πρέσπα, καθὼς καὶ ἡ συνάντηση τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου μὲ τὸν ἅγιο Δημήτριο[61].

Ἡ παράφραση αὐτὴ τοῦ Συναξαριστῆ τοῦ Κ. Δουκάκη, ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος ὁ ἐκδότης, *ἀντεγράφη παρὰ τοῦ πνευματικοῦ πατρὸς Χαρίτωνος ἱερομο-*

59. Βλ. Γ. Παπαγεωργίου - Ερααδυ, *ὅ.π.*, σ. 28· πρβλ. καὶ πιὸ πάνω, στὴν παροῦσα μελέτη, σ. 110-111.

60. Κ. Χ. Δουκακη, *Μέγας Συναξαριστὴς πάντων τῶν ἁγίων τὸν καθ' ἅπαντα τὸν μῆνα Μάιον ἑορταζομένων, ἤτοι Σαρδόνυξ τοῦ νοητοῦ παραδείσου...* Ἐν Ἀθήναις 1892, σ. 288-297 [=β΄ ἔκδ. ὑπὸ Ἀγγέλου Νησιώτη, Μὴν Μάιος, τόμ. Θ΄, Ἀθῆναι 1963, σ. 152-160].

61. Βλ. πιὸ πάνω, σ. 112.

νάχου ἁγιορείτου, ἀσκοῦντος εἰς τὰ ὅρια τῆς Μεγίστης Λαύρας, ἐκ τῶν βιβλιοθηκῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους καὶ μᾶς ἐδόθη ὑπὸ Δαβὶδ Σπηλιώτου, εὑρισκομένου ἐν τοῖς ὁρίοις τοῦ Ἁγίου Παύλου τῆς Νέας Σκήτεως[62].

Ἡ ἴδια παράφραση τοῦ ἐκτενοῦς συναξαρίου τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου, ἐλαφρὰ ἁπλουστευμένη στὴ γλωσσικὴ διατύπωση, περιέχεται καὶ στοὺς μεταγενέστερους Συναξαριστὲς τῆς Ἐκκλησίας[63] (γιὰ τὴν ἀπαγωγὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου ἀντὶ τῆς λανθασμένης χρονολογίας 1000 ἀναγράφεται ἐδῶ ἡ ἐπίσης λανθασμένη χρονολογία 978)[64].

Τέλος, ὁ Νικόδημος Ἁγιορείτης ἔχει παραφράσει σὲ νεοελληνικὴ γλώσσα καὶ ἔχει περιλάβει στὸ Συναξαριστή του[65] τὸ σύντομο Βίο τοῦ Κωνσταντινουπολιτικοῦ Συναξαρίου[66].

7. Ὑμνογραφικὰ κείμενα τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου (Ἀκολουθίες, κανόνες)

α΄. Ἡ γνωστὴ Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου

Ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Βενετία τὸ ἔτος 1745, μὲ τὸν ἑξῆς τίτλο: *Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀχιλλίου ἀρχιεπισκόπου Λαρίσσης τοῦ θαυματουργοῦ. Νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα καὶ μετ' ἐπιμελείας ὅτι πλείστης διορθωθεῖσα. Ἐνετίησι, αψμε΄. 1745. Παρὰ Ἀντωνίῳ Βόρτολι, con licenza de' superiori, e privilegio*[67] (βλ. τὸν ἐκτὸς κειμένου πίν. ΙΑ΄).

Ἀκολουθοῦν δύο ἐπανεκδόσεις στὴ Λάρισα, τὸ 1882 καὶ τὸ 1896[68]. Τὸ 1952 ἐπανεκδίδεται ἡ Ἀκολουθία ὑπὸ τοῦ Μητροπολίτου Λαρίσης Δωροθέου: *Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀχιλλίου τοῦ θαυματουργοῦ ἀρχιεπισκόπου Λαρίσης*, ἐκδοτ. οἶκος «Ἀστήρ», Ἀθῆναι 1952 (βλ.

62. Βλ. Κ. Χ. Δουκακη, *ὅ.π.*, σ. 297, σημ. 1.

63. *Ὁ Μέγας Συναξαριστὴς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας* (ἐπιμέλεια Ἀρχιμ. Ματθαίου Λαγγη), τόμ. Ε΄, *Μὴν Μάιος*, Ἀθῆναι 1977, ἔκδ. ε΄, σ. 412-431.

64. *Ὅ.π.*, σ. 439.

65. Νικοδημου Αγιορειτου, *Συναξαριστής*, τόμ. Ε΄, ἔκδ. δ΄, Ἀθῆναι 1868, σ. 152.

66. Βλ. πιὸ πάνω, σ. 105-106, ὅπου ἐπανεκδίδεται τὸ κείμενο αὐτό.

67. Βλ. L. Petit, *Bibliographie des acolouthies grecques*, Bruxelles 1926, σ. 1, ἀρ. 1· Γ. Λαδα — Α. Χατζηδημου, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία — Συμβολὴ στὸ δέκατο ὄγδοο αἰώνα* [Προσθῆκες, διορθώσεις καὶ συμπληρώσεις στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν É. Legrand, L. Petit καὶ H. Pernot], Ἀθήνα 1964, σ. 57-58, ἀρ. 44· Ι. Κ. Χασιωτη, *Θεσσαλικὴ Βιβλιογραφία — Πρώτη καταγραφὴ (1636-1962)*, Βόλος 1971, σ. 72, ἀρ. 708.

68. Βλ. L. Petit, *ὅ.π.*, σ. 1-2, ἀρ. 2-3.

τὸν ἐκτὸς κειμένου πίν. ΙΒ'). Τὰ τροπάρια τῆς 'Ακολουθίας (μικροῦ καὶ μεγάλου ἑσπερινοῦ, λιτῆς κ.ἄ.) δὲν ἀντιγράφουν τὶς προηγηθεῖσες παλαιότερες ἐκδόσεις, ἀλλὰ διαφοροποιοῦνται ἐλαφρὰ ἀπὸ τὰ περιεχόμενα στὸν κώδικα. Οἱ δύο ὅμως κανόνες ἐπανεκδίδονται ὡς ἔχουν, χωρὶς τροποποιήσεις.

Ἡ 'Ακολουθία τοῦ Ἁγίου 'Αχιλλίου περιλαμβάνει δύο συμπλεκόμενους κανόνες: ἕνα τοῦ 'Ιωσὴφ Ὑμνογράφου καὶ ἄλλο τοῦ 'Αντωνίου Λαρίσης. Προηγοῦνται σὲ κάθε ᾠδὴ τὰ τροπάρια τοῦ κανόνα τοῦ 'Αντωνίου Λαρίσης, ποὺ χρονολογικὰ εἶναι μεταγενέστερος (ΙΔ' αἰ.) καὶ ἀκολουθοῦν τὰ τροπάρια τοῦ κατὰ πέντε αἰῶνες παλαιότερου (Θ' αἰ.) κανόνα τοῦ 'Ιωσὴφ τοῦ Ὑμνογράφου.

Τὰ τροπάρια καὶ τῶν δύο κανόνων στὶς προαναφερθεῖσες ἐκδόσεις παρουσιάζουν ὁρισμένες διαφορές, συγκρινόμενα πρὸς τὸ κείμενο, ὅπως παραδίδεται στὰ χειρόγραφα, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνει πιὸ κάτω λόγος. Οἱ διαφορὲς καὶ ἀποκλίσεις μεταξὺ ἐκδόσεων καὶ χειρογράφων εἶναι λιγότερες στὸν κανόνα τοῦ 'Ιωσὴφ καὶ πολὺ περισσότερες στὸν κανόνα τοῦ 'Αντωνίου Λαρίσης.

Ὁ κανόνας τοῦ Ἰ ω σ ὴ φ τοῦ Ὑ μ ν ο γ ρ ά φ ο υ, ὅπως ἤδη ὑποστηρίξαμε, γράφτηκε πιθανότατα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 843 καὶ 845 στὴν Κωνσταντινούπολη, μετὰ τὴ διέλευση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ποιητῆ ἀπὸ τὴ Λάρισα, καὶ ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὸν ἀρχικὸ Βίο τοῦ ἁγίου 'Αχιλλίου[69]. 'Αναφέρεται πολλὲς φορὲς στὴ λάρνακα μὲ τὰ θαυματουργὰ λείψανα τοῦ ἁγίου, καθὼς καὶ στὴ φανέρωσή τους μετὰ τὴν ἀπόκρυψή τους γιὰ μακρόχρονο διάστημα. Τὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα ἔχουν παρατεθεῖ πιὸ πάνω[70]. Φέρει τὴν ἀκροστιχίδα: *'Αχιλλίου με ταῖς λιταῖς σῶτερ σκέπε. 'Ι ω σ ή φ.* 'Αρχίζει (α' τροπ. α' ᾠδῆς): *'Ανατολῆς τῶν ἀρετῶν γενόμενος ἥλιος ἄδυτος, ἱερουργὲ πάτερ...*

Ὁ κανόνας τοῦ 'Α ν τ ω ν ί ο υ Λ α ρ ί σ η ς (1340-1362 τουλάχιστον)[71] δὲν εἶναι γνωστὸ πότε ἀκριβῶς γράφτηκε· πιθανὸν κατὰ τὴν ὀλιγόμηνη ἐπανεγκατάσταση τοῦ 'Αντωνίου στὴν κανονικὴ του καθέδρα, τὴ Λάρισα, μετὰ τὴν προσωρινὴ κατάλυση τῆς Σερβοκρατίας στὴν πόλη αὐτὴ κατὰ τὸ ἔτος 1356. 'Απομιμεῖται ὄχι μόνο στὴ μουσικὴ σύνθεση (ἦχος α'), στὸ ρυθμὸ καὶ στὰ μέτρα, ἀλλὰ καὶ στὴ γλωσσικὴ διατύπωση τὸ γνωστὸ ἀναστάσιμο κανόνα τοῦ Πάσχα τοῦ 'Ιωάννη Δαμασκηνοῦ: *'Αναστάσεως ἡμέρα, λαμπρυνθῶμεν λαοί...* Δὲν σχηματίζει ἀκροστιχίδα. 'Αρχίζει (α' τροπ. α' ᾠδῆς): *'Αναστάσεως ἡμέρα, λαμπρυνθῶμεν λαοί, σήμερον γὰρ ἡ μνήμη τοῦ 'Αχιλλίου τοῦ λαμπροῦ...*

'Αναφέρεται πολλὲς φορὲς στὴ λάρνακα καὶ στὰ λείψανα τοῦ ἁγίου 'Αχιλλίου. Παραθέτω τὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα, παρμένα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα (ὄχι ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις, ὅπου διαφοροποιημένη ἡ διατύπωση τῶν τροπαρίων): *...ὁ*

69. Βλ. πιὸ πάνω, σ. 103.
70. Βλ. πιὸ πάνω, σ. 100-101.
71. Γιὰ τὸν 'Αντώνιο Λαρίσης βλ. πιὸ πάνω, σ. 114, σημ. 51.

λαὸς δὲ Λαρισαίων σήμερον, τὴν σὴν κυκλοῦντες λάρνακα, αἴνεσιν τῷ τῶν ὅλων δεσπότῃ προσάγει... (δ' τροπ. δ' ᾠδῆς). — *... καὶ περιπτυσσόμεθα σὴν λάρνακα τὴν ἔνδοξον, ἁγιασμὸν ποριζόμενοι ...* (α' τροπ. ε' ᾠδῆς). — *Προσέλθωμεν λαμπαδηφόροι τοῦ 'Αχιλλίου τῷ τάφῳ τὰ πλήθη τῶν Λαρισαίων...* (β' τροπ. ε' ᾠδῆς). — *Γυναῖκες μετὰ μύρων θεόφρονες τῇ θείᾳ ἀθροίσθητε σήμερον σορῷ τοῦ 'Αχιλλίου τοῦ σοφοῦ...* (β' τροπ. ζ' ᾠδῆς). — *Δεῦτε τῶν πιστῶν ἡ πληθὺς ἐμπλησθῶμεν τῆς θείας εὐωδίας τῶν σεβασμίων τοῦ ποιμένος ἡμῶν ὑμνοῦντες αὐτὸν ὡς Θεόν ...* (β' τροπ. η' ᾠδῆς)[72].

'Αξιοπαρατήρητο ἐπίσης εἶναι ὅτι στὸν κανόνα αὐτὸ δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀναφορὰ στὸ γεγονὸς τῆς ἀπόκρυψης καὶ στὴ συνέχεια ἀποκάλυψης (10 Φεβρ.) τῆς λάρνακας μὲ τὰ λείψανα τοῦ ἁγίου, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι κατὰ τὸν ΙΔ' αἰώνα, ὅταν ὁ 'Αντώνιος Λαρίσης ἔγραφε τὸν κανόνα, ἡ φανέρωση τῆς σοροῦ τοῦ πολιούχου ἁγίου εἶχε ἤδη λησμονηθεῖ[73].

Χ ε ι ρ ό γ ρ α φ η π α ρ ά δ ο σ η τ ῆ ς 'Α κ ο λ ο υ θ ί α ς κ α ὶ τ ῶ ν δ ύ ο κ α ν ό ν ω ν. — Ὁ κανόνας τοῦ 'Ιωσὴφ τοῦ Ὑμνογράφου περιέχεται στὸν κώδικα 212 (φφ. 82r-88v) τῆς Μονῆς Διονυσίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους, τοῦ ΙΕ' αἰ. (βλ. τὸν ἐκτὸς κειμένου πίν. ΙΓ'· πρβλ. καὶ τοὺς πίν. Ε', Ϛ', Ζ'). Εἶναι γραμμένος μὲ τὸ ἴδιο χέρι μὲ τὸ ὁποῖο ἔχουν γραφεῖ καὶ ὁ ἀρχικὸς Βίος τοῦ ἁγίου 'Αχιλλίου, καθὼς καὶ ἡ ἐκτενὴς διασκευή του. Τοῦ κανόνα προηγοῦνται πέντε προσόμοια στιχηρὰ τροπάρια τῆς 'Ακολουθίας τοῦ μεγάλου ἑσπερινοῦ: *Χαίροις ὀρθοδοξίας κρηπίς, ὀρθοδοξίας ἀδιάσειστον ἔρεισμα..., Χαίροις ἡ ἱερὰ κεφαλὴ καὶ κατὰ πάντα τοῖς ἀγγέλοις αἰδέσιμος ..., Τάφῳ περικυκλοῦντες τῷ σῷ, ἁγιασμοῦ παρεκτικὸν γνωριζόμενον..., Δεῦτε τῶν πιστῶν ἡ ὁμήγυρις, πνευματικῶς ἑορτάσωμεν..., 'Απλανῆ σε φωστῆρα οἱ πιστοὶ γινώσκομεν καὶ ἱεράρχην ἐννομώτατον...* Ἡ 'Ακολουθία δὲν εἶναι πλήρης (δὲν ἔχει τροπάρια μικροῦ ἑσπερινοῦ, λιτῆς κ.ἄ.). Στὸν ἴδιο κώδικα (φφ. 88v-90r) περιέχεται καὶ δεύτερος κανόνας (ἀνέκδοτος αὐτὸς) τοῦ 'Ιωσὴφ τοῦ Ὑμνογράφου, γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ γίνει ἀμέσως πιὸ κάτω λόγος.

Στὴν ἀρχὴ τοῦ ἴδιου ἐπίσης κώδικα (φφ. 1r-21r), μὲ ἄλλο χέρι γραμμένη, ὑπάρχει 'Ακολουθία τοῦ ἁγίου 'Αχιλλίου μὲ τοὺς δύο συμπλεκόμενους κανόνες, τοῦ 'Αντωνίου Λαρίσης καὶ τοῦ 'Ιωσὴφ τοῦ Ὑμνογράφου (οἱ κανόνες στὰ φφ. 9r-18r) (βλ. τὸν ἐκτὸς κειμένου πίν. ΙΔ'). Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ (κώδ. τοῦ ΙΕ' αἰ.) ποὺ ἐμφανίζεται ὁ κανόνας τοῦ 'Αντωνίου Λαρίσης, καὶ μάλιστα μαζὶ μὲ ἐκεῖνον τοῦ 'Ιωσὴφ τοῦ Ὑμνογράφου. Ἡ 'Ακολουθία, ἀκέφαλη, ἀρχίζει ἀπὸ τὸ στιχηρὸ τοῦ μεγάλου ἑσπερινοῦ: *Χαίροις ἡ ἱερὰ κεφαλὴ ...* Λείπει τὸ στιχηρό:

72. Πρβλ. *'Ακολουθία ἁγ. 'Αχιλλίου*, 'Αθῆναι 1952, σ. 19, 21, 22, 25, 26, ὅπου τὰ τροπάρια ἐλαφρὰ διαφοροποιημένα.
73. Πρβλ. καὶ Σ. Γ. ΓΟΥΛΟΥΛΗ, «Ὁ τάφος τοῦ ἁγίου 'Αχιλλίου...», *ὅ.π.*, σ. 229.

Χαίροις ἀρχιερέων ἡ κρηπίς... Δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν ὑπῆρχε καὶ Ἀκολουθία τοῦ μικροῦ ἑσπερινοῦ· πιστεύω πὼς μᾶλλον δὲν ὑπῆρχε. Κάθισμα τοῦ ὄρθρου ἀναφέρεται στὴ λάρνακα τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου: *Ἡ τοῖς διδάγμασι τοῖς σοῖς φωτισθεῖσα καὶ ἐντρυφῶσά σου τοῖς θαύμασι, πάτερ, ὡς θησαυρὸν τὴν θήκην σου κατέχουσα πόλις νῦν ἀγάλλεται*... (φ. 8^{r}).

Ἀκολουθία πλήρης (μέγας ἑσπερινός, λιτὴ καὶ ὄρθρος), μὲ τοὺς δύο κανόνες, τοῦ Ἀντωνίου Λαρίσης καὶ τοῦ Ἰωσὴφ τοῦ Ὑμνογράφου, περιλαμβάνεται καὶ στὸν κώδ. 286, φφ. 20^{r}-32^{r}, τῆς Μονῆς Βαρλαὰμ τῶν Μετεώρων, τοῦ ΙΖ' αἰώνα[74]. Ἀρχίζει (στιχηρὰ προσόμοια τοῦ μεγάλου ἑσπερινοῦ): *Χαίροις ἱεραρχῶν ἡ κρηπίς*...

Ἡ ἴδια Ἀκολουθία μὲ τοὺς δύο κανόνες περιέχεται καὶ στὸν κώδικα 41, φφ. 1^{r}-10^{r}, τῆς Βιβλιοθήκης Πεζάρου, τοῦ ἔτους 1710, γραμμένο ἀπὸ τὸν Κύπριο ἱερέα Χριστόδουλο[75] (βλ. τὸν ἐκτὸς κειμένου πίν. ΙΕ'). Ἡ συλλογὴ αὐτὴ τῶν κωδίκων Πεζάρου βρίσκεται σήμερα στὸ Μορφωτικὸ Ἵδρυμα τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης[76].

Στὸν κώδικα 602, φφ. 1^{r}-8^{v}, τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων, τοῦ ΙΖ' αἰώνα[77], περιλαμβάνεται κολοβὴ Ἀκολουθία ποὺ περιέχει τροπάρια τοῦ μικροῦ καὶ τοῦ μεγάλου ἑσπερινοῦ, τῆς λιτῆς καὶ ὁρισμένα τοῦ ὄρθρου (βλ. τὸν ἐκτὸς κειμένου πίν. ΙϚ'). Λείπουν ἐντελῶς οἱ κανόνες τοῦ ἁγίου, γιατὶ ἀπὸ τὸν κώδικα αὐτὸ ἔχουν διασωθεῖ μόνο τὰ ὀκτὼ πρῶτα φύλλα του. Εἶναι ἡ μόνη χειρόγραφη Ἀκολουθία ποὺ ἔχει καὶ τὰ τροπάρια τοῦ μικροῦ ἑσπερινοῦ. Ἀρχίζει (στιχηρὰ προσόμοια τοῦ μικροῦ ἑσπερινοῦ): *Ἔχρισέ σε ὁ Κύριος ἱεραρχίας τῷ χρίσματι, παμμάκαρ Ἀχίλλιε..., Ἐξαίσιον γέγονεν ἐν τῇ σεπτῇ φανερώσει σου καὶ παράδοξον ἄκουσμα..., Παμμάκαρ Ἀχίλλιε, ὡς παρεστὼς τῷ παντάνακτι... μιμνήσκεις τῶν δούλων σου καὶ τῆς πόλεώς σου, ἥπερ ᾑρετίσω κατατεθῆναι τὸ σεπτὸν καὶ θεῖον σκῆνός σου*...

Στὸν κώδικα 132, φφ. 305^{r}-332^{r}, τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως τῶν Με-

74. *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων— Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων*, ἐκδιδόμενος ἐκ τῶν καταλοίπων Ν. Α. Βεη. Τόμ. Β', *Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Βαρλαὰμ* [Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ], Ἀθῆναι 1984, σ. 390, ἀρ. Γ' (περιγραφὴ Δ. Ζ. Σοφιανοῦ).

75. Βλ. Λ. Πολιτη, *Συνοπτικὴ ἀναγραφὴ χειρογράφων ἑλληνικῶν συλλογῶν*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 57. ἀρ. 41.

76. Βλ. *Μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων καὶ ἀρχείων* [Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἱστορικὸ καὶ Παλαιογραφικὸ Ἀρχεῖο], Ἀθήνα 1978, σ. 21· πρβλ. καὶ Λ. Πολιτη, *ὅ.π.*, σ. 53.

77. Βλ. *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, ἐκ τῶν καταλοίπων Ν. Α. Βεη, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1967, σ. 631, ἀρ. 602, ὅπου χρονολογεῖται ὁ κώδ. στὸν ΙΗ' αἰ. Πιστεύω ὅτι ὁ κώδ. αὐτός, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ γραφή του, ἀνήκει στὸν ΙΖ' αἰ.

τεώρων, τοῦ ΙϚ' αἰώνα[78], περιέχεται κοινὴ Ἀκολουθία τῶν ἁγίων Οἰκουμενίου Τρίκκης καὶ Ἀχιλλίου Λαρίσης. Στὰ φφ. 310^{r}-320^{v} ὁ γνωστὸς κανόνας τοῦ Ἰωσὴφ τοῦ Ὑμνογράφου γιὰ τὸν ἅγιο Ἀχίλλιο (*Ἀνατολῆς τῶν ἀρετῶν γενόμενος ἥλιος ἄδυτος*...) καὶ ἄλλος κανόνας γιὰ τὸν Οἰκουμένιο (*Ἀναστάσεως ἡμέρα, λαμπρυνθῶμεν λαοί, σήμερον γὰρ ἡ μνήμη Οἰκουμενίου τοῦ λαμπροῦ*...) (βλ. τὸν ἐκτὸς κειμένου πίν. ΙΖ'). Ὅπως διαπίστωσα, ὁ κανόνας γιὰ τὸν ἅγιο Οἰκουμένιο, ποὺ ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν κώδικα 7 (ἔτους 1836) τοῦ ναοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Τρικάλων[79] καὶ ἀποδίδεται, σύμφωνα μὲ τὸν κώδικα αὐτό, στὸν Ἀντώνιο Λαρίσης[80], ταυτίζεται μὲ τὸν κανόνα ποὺ ἔχει γράψει ὁ μητροπολίτης Ἀντώνιος γιὰ τὸν ἅγιο Ἀχίλλιο Λαρίσης. Ἁπλῶς καὶ μόνο οἱ λέξεις *Ἀχίλλιος, Λάρισα, Λαρισαῖοι* τοῦ κανόνα τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου ἔχουν ἀντικατασταθεῖ ἀντίστοιχα μὲ τὶς λέξεις *Οἰκουμένιος, Τρίκκη, Τρικκαεῖς* καὶ ἔτσι ὁ κανόνας τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου μετατρέπεται σὲ κανόνα τοῦ ἁγίου Οἰκουμενίου. Στὸ μετεωρικὸ κώδικα 132 δὲν ἀναγράφεται τὸ ὄνομα τοῦ Ἀντωνίου Λαρίσης.

β'. Ἀνέκδοτος κανόνας τοῦ Ἰωσὴφ τοῦ Ὑμνογράφου

Περιέχεται, ὅπως ἤδη ἔχει λεχθεῖ, μόνο στὸν κώδικα 212, φφ. 88^{v}-90^{r}, τῆς Μονῆς Διονυσίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Ἀκολουθεῖ ἀμέσως μετὰ τὸ γνωστὸ ἐκδεδομένο κανόνα τοῦ ἴδιου ποιητῆ· φέρει τὸν τίτλο: «τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ ἕτερος κανὼν» (βλ. τὸν ἐκτὸς κειμένου πίν. ΙΗ'· πρβλ. καὶ τοὺς πίν. Ε', Ϛ', Ζ' καὶ ΙΓ'). Εἶναι ἀνέκδοτος, δυστυχῶς ὅμως ἐλλιπής, γιατὶ ἔχουν ἐκπέσει δύο ἐνδιάμεσα φύλλα ἀπὸ τὸν κώδικα (ἕνα μεταξὺ τῶν φφ. 88 καὶ 89 καὶ ἄλλο μεταξὺ τῶν φφ. 89 καὶ 90). Ἔτσι λείπουν ὁλόκληρες οἱ ᾠδὲς γ' καὶ δ', δύο τροπάρια τῆς ε', ἕνα τῆς ζ', καθὼς καὶ ἡ η' καὶ θ' ὁλόκληρες. Ὁ κανόνας αὐτὸς σχηματίζει (ἢ μᾶλλον σχημάτιζε) τὴν ἀκροστιχίδα: *Τὸν κλεινὸν ὕμνοις Ἀχίλλιον αἰνέσω*. Ἡ ἀκροστιχίδα ἀναγράφεται στὴν ἀρχή, πρὶν ἀπὸ τὸ α' τροπάριο τῆς α' ᾠδῆς, καὶ ἔτσι ἔχει διασωθεῖ πλήρης.

Ἡ ἰδιαίτερη σημασία τοῦ κανόνα αὐτοῦ ἔγκειται στὴν πληροφορία ποὺ δίνει (β' τροπ. α' ᾠδῆς) ὅτι ὁ ποιητής του Ἰωσὴφ ὁ Ὑμνογράφος προσκύνησε ὁ ἴδιος τὸν τάφο τοῦ ἁγίου καὶ ὑπῆρξε ἔτσι «θ ε ω ρ ὸ ς» καὶ «α ὐ τ ό π τ η ς» τῶν θαυματουργικῶν χαρισμάτων τῶν λειψάνων του. Ὅμως γιὰ τὴ σπουδαιό-

78. *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, ἐκ τῶν καταλοίπων Ν. Α. ΒΕΗ, τόμ. Α', σ. 153-154, ἀρ. 132.

79. Γιὰ τὸν κώδικα αὐτὸ βλ. Ν.Α. Βεη, «Χειρόγραφα καὶ παλαιότυπα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Τρικκάλων», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* [Ἀκαδημία Ἀθηνῶν], 12 (1962) σ. 12-16.

80. Γ. Παπαγεωργιου - Ераλδυ, *Μητροπολίτου Λαρίσης - Τρίκκης Ἀντωνίου Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Οἰκουμενίου*, ἔκδ. β', Ἀθῆναι 1959.

τητα τοῦ ἀνέκδοτου αὐτοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖο καὶ δημοσιεύομε[81], γιὰ τὸ χρόνο ποὺ γράφτηκε (πιθανὸν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 843 καὶ 845), καθὼς καὶ γιὰ ἄλλα συναφῆ θέματα ἔγινε πιὸ πάνω λόγος[82].

γ΄. Ὁ κανόνας τοῦ Ἀρσενίου τῆς Κρυπτοφέρρης (Grottaferrata)

Περιλαμβάνεται στοὺς κατωιταλιωτικοὺς κώδικες Crypt. (Κρυπτοφέρρης) Δ.α. IX (φφ. 77r-79v) καὶ Δ.α. XVI (φφ. 49v-51v) καὶ στὸν Vat. gr. (Βατικανοῦ) 2069 (φφ. 198v-200v), ἀπὸ τοὺς ὁποίους καὶ ἔχει δημοσιευθεῖ[83]. Σχηματίζει τὴν ἀκροστιχίδα: *Ἀχιλλίου με ἡ χάρις φωτιζέτω τὸν ξένονν* [sic] *Ἀ ρ σ έ ν ι ο ν*. Τὸ ὄνομα τοῦ ὑμνογράφου δίνουν τὰ ἀρχικὰ τῶν θεοτοκίων τοῦ κανόνα.

Ὅπως ὑποστήριξα καὶ σὲ παλαιότερες μελέτες μου, ὁ συντάκτης τοῦ κανόνα αὐτοῦ Ἀρσένιος θὰ πρέπει νὰ ταυτιστεῖ πρὸς τὸν ὁμώνυμο γνωστὸ ὑμνογράφο καὶ ἡγούμενο τῆς Μονῆς τῆς Grottaferrata, κατὰ τὸν ΙΑ΄ αἰώνα[84].

Στὸν κανόνα τοῦ Ἀρσενίου δὲν γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἀπόκρυψη τῆς λάρνακας μὲ τὰ λείψανα τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου καὶ τὴ φανέρωσή τους μετὰ τὴν παρέλευση αἰώνων. Ἀντίθετα, ὁ ὑμνογράφος μνημονεύει πολὺ συχνὰ τὴ «θήκη» καὶ τὴ «σορὸ» τοῦ ἁγίου, πράγμα ποὺ σημαίνει, ὅπως τονίστηκε ἤδη, ὅτι ὁ Σαμουὴλ τῶν Βουλγάρων δὲν ἀπήγαγε (τὸ 985/6) ὁλόκληρη τὴ σορὸ τοῦ πολιούχου τῆς Λάρισας, ἀλλὰ ἕνα σημαντικὸ μέρος μόνο, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο ἀπέμεινε ἐπὶ τόπου.

Παραθέτω τὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα τοῦ κανόνα: *Ὕμνοις νῦν γεραίρομεν... τὴν θείαν σορὸν τῶν λειψάνων σου* (α΄ τροπ. δ΄ ᾠδῆς). —*Μέγα ἐναβρύνεται πόλις ἡ σὴ Λάρισα, τὴν θήκην κατέχουσα τῶν σῶν λειψάνων...* (β΄ τροπ. δ΄ ᾠδῆς). — *Ῥεῖθρα βλύζεις... τοῖς πίστει προστρέχουσι τῇ θείᾳ, πάτερ, σορῷ σου...* (γ΄ τροπ. ε΄ ᾠδῆς). — *Ἐν ἐλαίῳ ἔλεον καὶ εὐσπλαγχνίαν ἡ σορὸς ἐκβλύζει σου, ἀρχιερεῦ...* (κάθισμα). — *Ὡς παράδεισος ἡ θήκη σου, ἀοίδιμε, εὐωδιάζει ἡμᾶς...* (α΄ τροπ. ζ΄ ᾠδῆς). —*Ἰατῆρά σε Χριστὸς τῷ κόσμῳ ἔδειξε,*

81. Βλ. πιὸ κάτω, σ. 173-177.

82. Βλ. πιὸ πάνω, σ. 100-103.

83. Βλ. *Analecta Hymnica Graeca e codicibus eruta Italiae Inferioris*, I o s e p h S c h i r ô consilio et ductu edita, IX, *Canones Maii*, CONSTANTINUS NIKAS collegit et instruxit, Roma 1973, σ. 176-188.

84. Βλ. Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ, *Ἅγιος Νικόλαος ὁ ἐν Βουναίνῃ—Ἀνέκδοτα ἁγιολογικὰ κείμενα, Ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ τῆς μεσαιωνικῆς Θεσσαλίας (Ι΄ αἰών)*, [Παν/μιον Ἀθηνῶν, Φιλοσοφ. Σχολή, Βιβλιοθ. Σοφίας Ν. Σαριπόλου ἀρ. 22], Ἐν Ἀθήναις 1972, σ. 74-75· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἀνέκδοτος κανὼν τοῦ μάρτυρος Ἁρμοδίου, συνταχθεὶς ὑπὸ τοῦ Ἀρσενίου τῆς Κρυπτοφέρρης (ΙΑ΄ αἰ.)», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 39-40 (1972/73) σ. 98-99, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία· γιὰ τὴν ἀξία τοῦ Ἀρσενίου ὡς ὑμνογράφου βλ. *ὅ.π.*, σ. 102-103.

πάτερ Ἀχίλλιε, καὶ μαρτυρεῖ σου, σοφέ, ἡ λάρναξ τὰ θαύματα, ἅπερ ἐκβλύζει πιστῶς... (γ΄ τροπ. ζ΄ ᾠδῆς). — *Τὸ λείψανον, πάτερ, σοῦ τὸ θεῖον ἐν τόπῳ περιγραπτῷ ἐναποκείμενον, ἴαμα τοῖς κάμνουσι πέλει...* (α΄ τροπ. η΄ ᾠδῆς). — *Ὤφθη ἡ σορὸς σοῦ τῶν λειψάνων... ἔλαιον δρόσου ὑπερβλύζουσα...* (β΄ τροπ. η΄ ᾠδῆς). — *Τὸ ἔλαιον βλύζουσα ἡ θήκη τῶν θείων λειψάνων σου, Ἀχίλλιε,... πόλεις ἐφελκύεται...* (γ΄ τροπ. η΄ ᾠδῆς). — *Ὁ λαὸς Λαρίσης... ἐπὶ τῇ θείᾳ ἐναβρύνεται θήκῃ σου, μακάριε...* (δ΄ τροπ. η΄ ᾠδῆς). — *Ξένον καθορᾷ καὶ θαῦμα παράδοξον, μάκαρ Ἀχίλλιε, πᾶς ὁ προσερχόμενος ἐν τῷ ναῷ σου· βρύει γὰρ ἔλαιον ἡ λάρναξ τῶν λειψάνων σου...* (α΄ τροπ. θ΄ ᾠδῆς). —*Νεκρὸν μὲν ἔστι καὶ τάφῳ ἀπόκειται, πάτερ, τὸ σῶμά σου, ζῇ δὲ ἐν τῇ χάριτι Θεοῦ...* (γ΄ τροπ. θ΄ ᾠδῆς).

δ΄. Ἀνέκδοτα στιχηρὰ τροπάρια τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου (ΙΔ΄ αἰ.)

Περιέχονται, μὲ τὰ σημαδόφωνά τους, στὸ μουσικὸ κώδικα (*Στιχηράριον τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ*) 888, φφ. 4r-6v, τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος[85] καὶ εἶναι ἀνέκδοτα[86] (βλ. τὸν ἐκτὸς κειμένου πίν. ΙΘ΄). Ὁ κώδικας ἀνῆκε στὴ Μονὴ Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων, σύμφωνα μὲ τὸ κτητορικό του σημείωμα στὸ φ. 1r. Γράφτηκε κατὰ τὸ ΙΔ΄ αἰώνα, ὅπως δείχνει τὸ εἶδος τῆς γραφῆς του. Ἡ γραφὴ μαρτυρεῖ ἔμπειρο βιβλιογράφο, ὀρθογραφικὰ σφάλματα ὑπάρχουν πολλά. Δὲν εἶναι γνωστὸ πότε γράφτηκαν οὔτε ἀπὸ ποιὸν τὰ πέντε αὐτὰ στιχηρὰ τροπάρια· πιθανὸν τὸ ΙΔ΄ αἰώνα.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ τέταρτο τροπάριο, ὅπου γίνεται μνεία τοῦ τάφου καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου: *Βλύζει μύρα ἰάσεων τοῖς προσιοῦσι πιστῶς ὁ θεῖος τάφος σου, ἱεράρχα Ἀχίλλιε. Ὅθεν σοι προσπίπτοντες οἱ συνελθόντες ἐν τῷ σεπτῷ σου ναῷ, δίδου ἡμῖν σαῖς ἱκεσίαις τῶν δεινῶν ἀπαλλαγὴν καὶ λύσιν τῶν δυσχερῶν· πρόστηθι καὶ ῥ ῦ σ α ι τὴν π ο ί μ ν η ν σου, σοφέ, β α ρ β ά ρ ω ν ἐ π ι δ ρ ο μ ῆ ς...* Ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἐδῶ ἡ ἱστορικὴ μαρτυρία γιὰ «βαρβαρικὴ» ἐπιδρομὴ στὴ Λάρισα, ποὺ πρέπει νὰ ἔγινε, ἄγνωστο ἀπὸ ποιούς, τότε ποὺ συντάχτηκε (ΙΔ΄ αἰ.) τὸ τροπάριο. Ἴσως ὁ ποιητὴς τοῦ τροπαρίου νὰ ἀναφέρεται στὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴ Λάρισα περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα, ὅπως τὴν περιγράφει μὲ ζοφερὰ χρώματα ὁ Ἀντώνιος Λαρίσης στὸ λόγο του γιὰ τὸν προκάτοχό του μητροπολίτη Κυπριανό. Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο αὐτό, ὅταν ὁ Ἀντώνιος περὶ τὸ 1340, ποὺ ψηφίστηκε μητροπολίτης τῆς Λάρισας, ἐπισκέφτηκε, ἀπὸ τὰ Τρίκαλα, ὅπου ἦταν ἐγκατεστημένος (καὶ ὅπου πέθανε καὶ ὁ προκάτοχός του), τὴν κανονική του ἕδρα, βρῆκε τὴν

85. Ι. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝΟΣ — Α. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝΟΣ, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, Ἐν Ἀθήναις 1892, σ. 161, ἀρ. 888.

86. Βλ. πιὸ κάτω, σ. 178-180, ὅπου τὰ δημοσιεύομε.

πόλη αὐτὴ ἀκατοίκητη καὶ ἔρημη ἀπὸ ἀνθρώπινα ἴχνη, φωλιὰ τῶν θηρίων καὶ καταφύγιο τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ, ἐνῶ τὸ ἄλλοτε περίλαμπρο καὶ σεβάσμιο τέμενος τοῦ πολιούχου ἁγίου Ἀχιλλίου εἶχε καταντήσει ὁρμητήριο ληστῶν[87].

Ἄγνωστο γιὰ ποιὸ λόγο, ὁ Π. Βασιλείου[88] ἀποδίδει λανθασμένα στὸν ἀγραφιώτη λόγιο ἱερομόναχο καὶ διδάσκαλο Ἀναστάσιο Γόρδιο (1654/5-1729) τὰ στιχηρὰ αὐτὰ τροπάρια, ποὺ εἶναι γραμμένα, ὅπως ἀναφέρθηκε, σὲ κώδικα τοῦ ΙΔ' αἰώνα.

ε'. Ἀνέκδοτος κανόνας τοῦ Μεγάλου Ῥήτορος Μανουὴλ Κορινθίου

Περιέχεται στὸν κώδικα 512 [=Ἀθων. 4632], φφ. 118^{v}-123^{r}, τῆς Μονῆς Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὄρους[89]. Ὁ κανόνας τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου εἶναι γραμμένος μὲ τὸ ἴδιο τὸ χέρι τοῦ Μανουὴλ Κορινθίου, ὅπως αὐτόγραφα εἶναι καὶ τὰ περισσότερα ἔργα του ποὺ εἶναι συγκεντρωμένα στὸν κώδικα αὐτό[90]. Φέρει τὸν τίτλο: *Ἕτερα προσόμοια καὶ κανὼν τοῦ αὐτοῦ Μεγάλου Ῥήτορος εἰς τὸν ἅγιον ἐν ἱεράρχαις Ἀχίλλιον ἐπίσκοπον Λαρίσης* (βλ. τὸν ἐκτὸς κειμένου πίν. Κ'). Δὲν σχηματίζει ἀκροστιχίδα. Οἱ ὠδὲς α', γ', ε', ζ' καὶ θ' ἀποτελοῦνται ἀπὸ τρία τροπάρια, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες (δ', ζ' καὶ η') ἀπὸ τέσσερα. Δὲν ὑπάρχουν θεοτοκία, πράγμα ἀσυνήθιστο στοὺς κανόνες. Προηγοῦνται τέσσερα προσόμοια τροπάρια καὶ ἕνα ἰδιόμελο.

Πότε ὁ Μανουὴλ Κορίνθιος ἔγραψε τὸν κανόνα τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου ἢ τὸν κώδικα Ἰβήρων 512, ὅπου συγκέντρωσε τὰ ἔργα του, δὲν εἶναι γνωστό. Εἶναι

87. Βλ. πιὸ πάνω, σ. 114-115· πρβλ. καὶ Δ. Χατζηγιαννη, «Ἀνέκδοτοι σελίδες τῆς θεσσαλικῆς ἱστορίας — Ἐρήμωσις τῆς πόλεως Λαρίσης», *Θεσσαλικὰ Χρονικὰ* [ἔκτακτος ἔκδοσις ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ὀγδοηκονταετηρίδος (1881-1961) ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Θεσσαλίας], Ἀθῆναι 1965, σ. 559.

88. Βλ. Π. Βασιλειου, «Ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος καὶ τὸ ἔργον του (1654-1729)», *Θεσσαλικὰ Χρονικὰ* 10 (1971), σ. 140, ἀρ. 6· Του Ιδιου, «Γόρδιος Ἀναστάσιος», *Μεγάλη Ἐγκυκλοπαίδεια τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας* (Χάρη Πάτση), τόμ. Ε', σ. 599, ἀρ. 6.

89. Σπ. Λαμπρου, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τόμ. Β', Ἐν Κανταβριγίᾳ τῆς Ἀγγλίας 1900, σ. 160, ἀρ. 4632· πρβλ. Α. Παπαδοπουλου-Κεραμεως, «Μανουὴλ ὁ Κορίνθιος καὶ ἓν ὑμνογραφικὸν αὐτοῦ πονημάτιον», *Φιλολογ. Σύλλογος Παρνασσὸς — Ἐπετηρὶς* 6 (1902) σ. 86, ἀρ. 35.

90. Βλ. Χρ. Πατρινελη, «Δύο ἀνέκδοτα κείμενα περὶ τοῦ Μανουὴλ Κορινθίου», *Πελοποννησιακὰ* 8 (1971) σ. 137, σημ. 2· L. Vranoussis, «Les 'Conseils' attribués au prince Neagoe (1512-1521) et le manuscrit autographe de leur auteur grec», *Actes du IIe Congrès International des Études du Sud - Est Européen (Athènes 7-13 Mai 1970)*, τόμ. 4, Athènes 1978, σ. 380, πίν. I, IV· Δ. Ζ. Σοφιανου, «Ὁ νεομάρτυρας Μιχαὴλ Μαυροειδὴς ὁ Ἀδριανουπολίτης (ca. 1490, Ἀδριανούπολη) — Ἀνέκδοτα ἁγιολογικὰ κείμενα τοῦ Μεγάλου Ῥήτορος Μανουὴλ Κορινθίου κ.ἄ.», *Θεολογία* 54 (1983) σ. 791-792, 794, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

ὅμως γνωστὸ ὅτι τὸ 1481 ἐξεφώνησε τὸν ἐπικήδειο τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Μαξίμου Γ'[91]. Ἐξ ἄλλου ἀπὸ τὸ ἔτος 1483 ἢ 1484 κατέχει, πιθανότατα, τὸ ἀξίωμα τοῦ Μεγάλου Ῥήτορος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἐνῶ ῥητὰ καὶ ἀναμφισβήτητα μαρτυρεῖται τὸ 1504 μὲ τὸ ὀφφίκιο αὐτό, τὸ ὁποῖο καὶ διατήρησε μέχρι τὸ θάνατό του, ποὺ τοποθετεῖται στὸ διάστημα ἀνάμεσα στὸ θέρος τοῦ 1530 καὶ στὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1531[92]. Θεωρῶ λοιπόν, σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω χρονολογικὰ ὅρια, τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ ΙϚ' αἰώνα ὡς πιθανὸ χρόνο σύνταξης τοῦ κανόνα τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Κορίνθιο.

Στὸν κανόνα αὐτὸ ὑπάρχουν ἀρκετὲς ἀναφορὲς στὴ «θήκη τῶν λειψάνων» καὶ στὴ «σορὸ» τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου, καθὼς καὶ στὸ «τέμενος», δηλαδὴ τὸ ναό του. Παραθέτω τὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα: *Ἔχει μὲν ἡ πανεύσημος τῶν Λαρισαίων μητρόπολις τὴν τῶν λειψάνων σου θήκην πλοῦτον ἀδάπανον, πάτερ Ἀχίλλιε...* (προσόμοιον τροπ., στ. 28-31). — *Δεῦτε πόμα πίωμεν, πιστοί, τῆς σοροῦ Ἀχιλλίου ἐκπροχεόμενον καὶ ἰαμάτων πληθὺν ἑκάστοτε νέμον τοῖς πιστῶς αὐτῷ προσπελάζουσιν* (α' τροπ. γ' ᾠδῆς, στ. 80-84). — *Ὥσπερ ἐπέτειος ἀστὴρ ἡ πάμφωτός σου ἑορτὴ ἦλθε... ῥῶσιν συνδιανέμουσα τοῖς προσιοῦσί σου τῷ τεμένει... Ἀχίλλιε* (γ' τροπ. δ' ᾠδῆς, στ. 125-131). — *Προσέλθωμεν μετ' εὐλαβείας τῷ ζωηφόρῳ τεμένει τοῦ μάκαρος Ἀχιλλίου καὶ περιπτυξώμεθα σὺν πόθῳ τὴν μορφὴν αὐτοῦ...* (β' τροπ. ε' ᾠδῆς, στ. 145-149). — *Γυναῖκες μετὰ πόθου προστρέχουσαι τῷ θείῳ τεμένει σου... ἁμαρτημάτων ἐνοχῆς ἀπαλλάττονται, πάτερ Ἀχίλλιε...* (β' τροπ. ζ' ᾠδῆς, στ. 206-210).

Οἱ παραπάνω μνεῖες ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία, γιατὶ εἶναι ἡ τελευταία φορὰ ποὺ ἀναφέρονται ἡ «θήκη τῶν λειψάνων», ἡ «σορὸς» καὶ ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου. Ἀσφαλῶς πρόκειται γιὰ τὸν παλαιὸ βυζαντινὸ ναὸ μὲ τὸν τάφο τοῦ ἁγίου καὶ μὲ τὸ ὑπόλειμμα τῆς σοροῦ του μετὰ τὴν ἀπαγωγὴ τοῦ μεγαλύτερου μέρους της ἀπὸ τὸν τσάρο τῶν Βουλγάρων Σαμουήλ.

Πιθανότατα ὁ παλαιὸς βυζαντινὸς ναὸς τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου, ποὺ κτίστηκε ἴσως κατὰ τὸν Ϛ' ἢ Ζ' αἰώνα πάνω στὸν τάφο τοῦ ἁγίου, ταυτίζεται μὲ τὴν ἀποκαλυφθεῖσα κατὰ τὸ 1978 βασιλικὴ στὸ Φρούριο (Ἀκρόπολη) τῆς Λάρισας, ὅπως ἔχει ὑποστηρίξει ὁ Λάζ. Δεριζιώτης[93]. Πολὺ πιθανὴ ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ

91. Βλ. Μ. Γεδεων, «Μονῳδία ἐπὶ τῷ ἀοιδίμῳ Πατριάρχῃ κυρῷ Μαξίμῳ τῷ λογίῳ», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 20 (1900) σ. 4-6 καὶ 10-12· Δ. Ζ. Σοφιανου, «Ὁ νεομάρτυρας Μιχαὴλ ὁ Ἀδριανουπολίτης», *ὅ.π.*, σ. 794.

92. Τὰ χρονολογικὰ καὶ ἄλλα στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωή, τὸ ἔργο καὶ τὸ θάνατο τοῦ Μανουὴλ Κορινθίου βλ. στὴ μελέτη τοῦ Χρ. Πατρινελη, «Οἱ Μεγάλοι Ῥήτορες Μανουὴλ Κορίνθιος, Ἀντώνιος, Μανουὴλ Γαλησιώτης καὶ ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς των», *Δελτίον Ἱστορ. καὶ Ἐθνολογ. Ἑταιρ. Ἑλλάδος* 16 (1962) σ. 17-25· Δ. Ζ. Σοφιανου, «Ὁ νεομάρτυρας Μιχαὴλ Μαυροειδὴς ὁ Ἀδριανουπολίτης», *ὅ.π.*, σ. 791-792, 794-795, ὅπου καὶ ἡ νεότερη βιβλιογραφία.

93. Βλ. Λαζ. Δεριζιωτη, «Παλαιοχριστιανικὰ κτίσματα τῆς πόλεως Λαρίσης», *Πρα-*

ταύτιση τοῦ καμαρωτοῦ τάφου τοῦ βόρειου κλίτους τῆς βασιλικῆς αὐτῆς μὲ τὸν τάφο τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου[94].

Ἔτσι δὲν εὐσταθεῖ ἡ ἄποψη ποὺ ἔχει διατυπωθεῖ[95] ὅτι γιὰ τελευταία φορὰ μαρτυρεῖται στὴ Λάρισα ὁ παλαιὸς βυζαντινὸς ναὸς μὲ τὴ λάρνακα τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου στὰ μέσα τοῦ ΙΔ' αἰώνα, τότε ποὺ ὁ μητροπολίτης Λαρίσης Ἀντώνιος, ὅπως γράφει ὁ ἴδιος στὸ λόγο του γιὰ τὸν προκάτοχό του ἅγιο Κυπριανό, ἐγκαταστάθηκε γιὰ λίγο στὴν κανονικὴ ἕδρα τῆς μητρόπολής του, ὅπου καὶ προσκύνησε τὸν τάφο τοῦ προστάτη ἁγίου[96].

Γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους, ἀφοῦ δηλαδὴ ὁ Μανουὴλ Κορίνθιος, στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙϚ' αἰώνα, ἀναφέρει ρητὰ στὸν κανόνα του τὴν ὕπαρξη τεμένους καὶ τάφου τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σωστὴ ἡ γνώμη ὅτι ὁ παλαιὸς ναὸς μὲ τὸν τάφο τοῦ ἁγίου καταστράφηκαν ὁριστικὰ καὶ ἐξαφανίστηκαν ἀπὸ τὸν ἰσχυρὸ καὶ σκληρὸ τοπάρχη τῆς Λάρισας Τουραχάν, στὰ χρόνια τῆς τουρκικῆς κατάκτησης τῆς Θεσσαλίας (1393-1423) ἐπὶ Βαγιαζὶτ Α' καὶ Μουρὰτ Β'[97].

Ἑπομένως ἡ καταστροφὴ τοῦ παλαιοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ μὲ τὸν τάφο τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου θὰ πρέπει νὰ ἔγινε μετὰ τὰ μέσα τοῦ ΙϚ' αἰώνα. Ἄλλωστε σὲ γράμμα τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Ἱερεμία Α', τοῦ μηνὸς Ὀκτωβρίου τοῦ ἔτους 1543, πρὸς τὸ μητροπολίτη Λαρίσης Νεόφυτο Α' (Σεπτ. 1540 - Ἰούν. 1550)[98] ἀναφέρεται ὅτι «πόδες ἀσεβῶν» «ἐχωροβάτησαν τὸν περιβόητον ναὸν» (τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου), πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ὁ ναὸς ὑπῆρχε τότε, ἀλλὰ εἶχε καταπατηθεῖ καὶ βεβηλωθεῖ ἀπὸ τοὺς Τούρκους[99]: *Ἦν ἄρα ποτ' εὐδαιμονοῦσά τε, εὐθηνουμένη καὶ βριθομένη κτήμασί τε καὶ εἰσοδήμασιν ὅτι πλείστοις καὶ θρόνῳ γε εὐμοιροῦ/σα ὑψηλῷ καὶ καθέδρᾳ ἀρχιερατικῇ ἀγλαϊζομένη, ὡς καὶ αἱ λοιπαὶ πᾶσαι ἐκκλησίαι, καὶ ἡ ἁγιωτάτη καὶ περίφημος τῶν / Λαρισαίων μητρόπολις. Ἀλλ' ἐπεὶ διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν παρεδόθημεν ἐν οἷς παρεδόθημεν κρίσει Θεοῦ δικαίᾳ καὶ κατήχθημεν ἐν οἷς / ἐσμεν ἤδη καὶ ὠλιγώθημεν παρὰ πάντα τὰ ἔθνη καὶ ἐκακώθημεν, ὥς φασιν, καὶ τὴν πρώην ἀπεβαλόμεθα εὔκλειάν τε καὶ εὐημέρειαν, / ἀπώλεσε δὴ καὶ αὕτη τὴν καθολικὴν αὐτῆς ἀρχιερατικὴν ἑσθίαν* [sic] *τε καὶ καθέδραν καὶ τὸν π ε ρ ι β ό η τ ο ν ν α ὸ ν χ ω ρ ο β α τ ή σ α ν τ ε ς ἐν αὐτῷ / π ό δ ε ς ἀ σ ε β ῶ ν, ὢ τῆς ἀνοχῆς σου Χριστέ, καὶ τῆς πολλῆς τῶν εἰσοδημάτων αὐτῆς γε εἰσφορᾶς ὑστερήθη...*

Ἐν τούτοις στὸν κανόνα τοῦ Μανουὴλ Κορινθίου γίνεται λόγος, μὲ κάποια ποιητικὴ ὑπερβολὴ βέβαια, γιὰ συρροὴ πιστῶν ἀπ' ὅλες τὶς γύρω περιοχὲς στὸ ναὸ τοῦ ἁγίου γιὰ τὴν πανήγυρή του: *Ἄνωθεν ἀοράτως ἔπιδε, πάτερ Ἀχίλλιε τρισμάκαρ· ἅπαντα γὰρ ἥκασί σοι ἐκ δυσμῶν καὶ βορρᾶ καὶ θαλάσσης καὶ ἑῴας τὰ τέκνα σου...* (γ' τροπ. η' ᾠδῆς, στ. 243-248). Ἀντίθετα, εἶχε λησμονηθεῖ καὶ δὲν μνημονεύεται ἡ ἀπόκρυψη καὶ ἀποκάλυψη τῆς λάρνακας μὲ τὴ σορὸ τοῦ ἁγίου.

Τὸν ἀνέκδοτο αὐτὸ κανόνα, μὲ τὰ προσόμοια τροπάρια ποὺ προηγοῦνται, δημοσιεύομε παρακάτω[100]. Χάριν ὁμοιομορφίας πρὸς τὰ συνεκδιδόμενα κείμενα ἁπλοποιοῦμε καὶ γράφομε *Λάρισα* καὶ *Λαρισαῖοι* ἀντὶ *Λάρισσα* καὶ *Λαρισσαῖοι* ποὺ παρέχει τὸ κείμενο, καθὼς ἐπίσης *Ἀχίλλιος* ἀντὶ *Ἀχίλλειος*. Τὰ λίγα ὀρθογραφικὰ σφάλματα ποὺ ὑπάρχουν τυχόν, ἢ τὶς ὅποιες ἄλλες ὀρθογραφικὲς διαφοροποιήσεις, ἐπειδὴ τὸ κείμενο εἶναι αὐτόγραφο, παραθέτομε στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα.

Ϛ'. Ἀνέκδοτη Ἀκολουθία τῶν ἁγίων Ἀχιλλίου Λαρίσης καὶ Οἰκουμενίου Τρίκκης, γραμμένη τὸ 1683 ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Ἀναστάσιο Γόρδιο

Εἶναι γνωστὴ μόνο ἀπὸ τὸν κώδικα 619 [=Ἀθων. 4739], φφ. 331ʳ-338ʳ, τῆς Μονῆς Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Γράφτηκε ἀπὸ τὸν ἀγραφιώτη λόγιο ἱερομόναχο Ἀ ν α σ τ ά σ ι ο Γ ό ρ δ ι ο (1654/5-1729), *ἀξιώσει τοῦ ἀρχιπρεσβυτέρου Τρίκκης Κωνσταντίνου κατὰ τὸ ͵αχπγ'* [=1683] *ἔτος τῆς ἐνσάρ-*

κτικὰ τοῦ Α' Ἱστορικοῦ - Ἀρχαιολογικοῦ Συμποσίου. Λάρισα: Παρελθὸν καὶ μέλλον, 26-28 Ἀπρ. 1985, Λάρισα 1985, σ. 202-203.

94. Βλ. ΛΑΖ. ΔΕΡΙΖΙΩΤΗ, *ὅ.π.*, σ. 201-203, εἰκ. 1-2.

95. Σ. Γ. ΓΟΥΛΟΥΛΗ, «Ὁ τάφος τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου...», *ὅ.π.*, σ. 225.

96. Βλ. παραπάνω, σ. 115.

97. Σ. Γ. ΓΟΥΛΟΥΛΗ, «Ὁ τάφος τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου...», *ὅ.π.*, σ. 226.

98. Τὸ πρωτότυπο τοῦ γράμματος αὐτοῦ σώζεται στὸ ἀρχεῖο τῆς Μονῆς Δουσίκου (Ἁγίου Βησσαρίωνος) Τρικάλων, ἀντίγραφό του ὑπάρχει καὶ στὸν κώδ. 59 (σελ. 61-63) τῆς ἴδιας Μονῆς. Βλ. Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ, «Οἱ Νεόφυτοι Λαρίσης τοῦ 16ου αἰῶνος — Συμβολὴ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς μεταβυζαντινῆς Θεσσαλίας», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* [Ἀκαδημία Ἀθηνῶν] 15 (1965) σ. 99, ἀρ. 9 (ἔχει κυκλοφορήσει μόνο τὸ ἀνάτυπο).

99. Τὸ ἔγγραφο ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν I. OUDOT, *Patriarchatus Constantinopolitani Acta Selecta II* [Fonti, Serie II — Fascicolo IV], Grottaferrata (Roma) 1967, σ. 62-67 (ἡ ἔκδοση βασίστηκε στὸν κώδ. Vat. gr. 2416, σ. 323-324, ὅπου ἔχει καταχωρισθεῖ ἀντίγραφο τοῦ γράμματος αὐτοῦ). Τὸ ἀπόσπασμα ποὺ παραθέτομε ἔχει ληφθεῖ ἀπὸ τὸ πρωτότυπο ἔγγραφο. Πρβλ. καὶ Μητροπ. ΤΡΙΚΚΗΣ καὶ ΣΤΑΓΩΝ ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΥ [ΘΩΜΑ], «Ἡ ἕδρα τῆς Μητροπόλεως Λαρίσης κατὰ τὸν ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα», *Θεολογία* 15 (1937) σ. 357-358· βλ. καὶ Σ. Γ. ΓΟΥΛΟΥΛΗ, «Ὁ τάφος τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου...», *ὅ.π.*, σ. 226. — Ἂς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς στὴν Λάρισα, ἤδη ἀπὸ τὸ ΙΕ' αἰώνα, ἀποτελοῦσε ἀσήμαντη μειονότητα σὲ σύγκριση μὲ τὸν τουρκικό. Ὅπως συνάγεται ἀπὸ ἐπίσημα στοιχεῖα ποὺ παρέχει τουρκικὸ ἀπογραφικὸ κατάστιχο τῶν ἐτῶν 1454/55, οἱ Χριστιανοὶ τῆς Λάρισσας κάλυπταν μόνο τὸ 12,15% τοῦ συνολικοῦ της πληθυσμοῦ· βλ. σχετικὰ N. BELDICEANU — P. Ş. NĂSTUREL, «La Thessalie entre 1454/55 et 1506», *Byzantion* 53 (1983) σ. 122-123.

100. Βλ. σ. 181-190.

κου οἰκονομίας τοῦ Θεοῦ λόγου (βλ. τὸν ἐκτὸς κειμένου πίν. ΚΑ'). 'Αντιγράφτηκε στὸν ἰβηριτικὸ αὐτὸ κώδικα τὸ ἔτος 1712, σύμφωνα μὲ τὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα (φ. 338ʳ): *Χείρ, γεωργάκη τοῦ ἀλεξάνδρου τοὐπίκλην μπαραρᾶ, τοῦ τρικκαέως. κ(α)τ(ὰ) τὸ αψιβω'*[101]. 'Ο ἀρχιπρεσβύτερος (πρωτοπρεσβύτερος ἢ καὶ πρωτοπαπὰς) Τρίκκης Κωνσταντῖνος εἶχε ἰδιαίτερες σχέσεις μὲ τὸν 'Αναστάσιο Γόρδιο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ ἀγραφιώτη λογίου[102].

'Η γραφὴ εἶναι εὐανάγνωστη, ἡ συνηθισμένη τῆς ἐποχῆς. 'Ορθογραφικὰ σφάλματα ὑπάρχουν πολὺ λίγα.

'Η 'Ακολουθία περιλαμβάνει τροπάρια τοῦ ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ ὄρθρου, μαζὶ μὲ τὸν κανόνα τῶν ἁγίων. Κάθε ᾠδὴ τοῦ κανόνα ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα τροπάρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ τέταρτο εἶναι θεοτοκίο. Τὰ ἀρχικὰ τῶν τροπαρίων σχηματίζουν τὴν ἀκροστιχίδα: *'Αχιλλείῳ ἅμα Οἰκουμένιον θέμις ὑδεῖν (γρ. ἰδεῖν)*. Τὰ προσόμοια τροπάρια δὲν προσαρμόζονται πάντοτε πρὸς τοὺς εἱρμούς τους (βλ. π.χ. κάθισμα, στ. 227-240, πρὸς τὸ *Κατεπλάγη 'Ιωσήφ*). Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ σὲ ὁρισμένα τροπάρια τοῦ κανόνα.

Στὴν 'Ακολουθία αὐτὴ ποὺ συνέταξε ὁ 'Αναστάσιος Γόρδιος δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀναφορὰ στὸν τάφο μὲ τὰ λείψανα τοῦ ἁγίου 'Αχιλλίου. 'Ο τάφος, προφανῶς, μαζὶ μὲ τὸν παλαιὸ βυζαντινὸ ναό, εἶχε καταστραφεῖ καὶ δὲν ὑπῆρχε πιά. Γίνεται βέβαια λόγος γιὰ ναὸ τοῦ ἁγίου, ὁ ὁποῖος ὅμως εἶναι ὁ νεότερος, τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας: *"Ελαμψεν ὄντως ἡ φαιδρὰ καὶ φωτοφόρος ἡμέ-*

101. Γιὰ τὸν κώδικα βλ. Σπ. Λαμπρου, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ 'Αγίου "Ορους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τόμ. Β', 'Εν Κανταβριγίᾳ τῆς 'Αγγλίας 1900, σ. 186-187, ἀρ. 4739 (619), κείμ. 9· πρβλ. N. A. Bees, «Prosopographisches, Hagiologisches und Kunstgeschichtliches über den hl. Bessarion, den Metropoliten von Larissa (1540)», *Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher* 4 (1923) σ. 369-370. — Γιὰ τὸν 'Αναστάσιο Γόρδιο βλ. Π. Βασιλειου, *Εὐγένιος Γιαννούλης ὁ Αἰτωλὸς καὶ οἱ σπουδαιότεροι μαθητὲς τῶν Σχολῶν τῶν 'Αγράφων*, 'Αθῆναι 1957, σ. 82-92· Του Ιδιου, «'Ο 'Αναστάσιος Γόρδιος καὶ τὸ ἔργον του (1654-1729)», *Θεσσαλικὰ Χρονικὰ* 10 (1971) σ. 129-156· A. Argyriou, *Les exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque (1453-1821) — Esquisse d'une histoire des courants idéologiques au sein du peuple grec asservi* ['Εταιρεία Μακεδον. Σπουδῶν, 'Επιστημ. Πραγματεῖαι 15], Θεσσαλονίκη 1982, σ. 305-309· Δ. Ζ. Σοφιανου, «'Ιστορικὰ σχόλια σὲ ἐπιγραφές, ἐπιγράμματα, χαράγματα καὶ ἐνθυμήσεις τῆς Μονῆς Δουσίκου — Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Μονῆς», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα 'Ελληνικὰ* ['Ακαδημία 'Αθηνῶν, Κέντρον 'Ερεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου 'Ελληνισμοῦ] 1 (1984) σ. 34, σημ. 92, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ ἄλλη βιβλιογραφία. — Σὲ βιβλίο Προθέσεως, ποὺ φυλάσσεται στὸ Ναὸ τῆς 'Αγίας Παρασκευῆς Τρικάλων, ὑπάρχει ἡ ἑξῆς ἐνθύμηση: *ἐγράφει δὲ διαχειρὸς κἀμοῦ ἀναστασίου τοῦ / μακαρίτου ἀ λ ε ξ ά ν δ ρ ο υ μ π α ρ α ρ ᾶ, ἐκ / τρίκκης: 1778 νοεμβρίου 7*· βλ. Δ. Γ. Καλουσιου, *'Ο ἱερὸς Ναὸς τῆς 'Αγίας Παρασκευῆς Τρικάλων— 'Η «βασίλισσα» τοῦ Βαρουσίου*, Τρίκαλα 1990, σ. 103, ὅπου δημοσιεύεται ἡ ἐνθύμηση καὶ παρατίθεται καὶ πανομοιότυπό της.

102. Βλ. Μ. Παρανικα, «'Η ἐν Θεσσαλίᾳ Τρίκκη κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα», *'Ο ἐν Κωνσταντινουπόλει 'Ελληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος* 26 (1894/5) σ. 8, ἀρ. δ'.

ρα τῆς σεπτῆς σου, πάτερ, μνήμης καὶ πάντας προσκαλεῖται συνδραμεῖν τῷ σ ῷ ν α ῷ... (β' τροπ. γ' ᾠδῆς, στ. 206-210). — *'Ρημάτων ἡ δύναμις τῶν σῶν, θεόφρον 'Αχίλλιε, πονηρότατα πνεύματα δαιμόνων ἀπήλαυνεν... καὶ νῦν οἱ τῷ θείῳ σ ο υ προσεδρεύοντες ν α ῷ παντοίας νόσου λύσιν κομίζονται...* (γ' τροπ. τῶν αἴνων, στ. 523-530).

'Ο ναὸς αὐτὸς τοῦ ἁγίου 'Αχιλλίου, τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ποὺ ἀντικατέστησε τὸν παλαιὸ βυζαντινὸ ναό, διατηρήθηκε μέχρι τὰ 'Ορλωφικά, ὁπότε (12 'Ιουν. 1769) πυρπολήθηκε καὶ καταστράφηκε ἀπὸ τὸν ἐξαγριωμένο τουρκικὸ ὄχλο. Τὸ 1794, μετὰ ἀπὸ εἴκοσι πέντε χρόνια, μὲ τὴ συνδρομὴ καὶ ἐπιστασία τοῦ τότε μητροπολίτη Λαρίσης Διονυσίου τοῦ Καλλιάρχη, τοῦ μετέπειτα ἐθνομάρτυρα μητροπολίτη 'Εφέσου, χτίστηκε νέος ναός, τὸν ὁποῖο ἀντικατέστησε ἄλλος μεγαλοπρεπέστερος καὶ ἐπιβλητικότερος (σύμφωνος μὲ τὶς αἰσθητικὲς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς) στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα μας. Καταστράφηκε ὅμως κι αὐτὸς μὲ τὸ σεισμὸ τοῦ 1941. Τὸ 1965 ἔγιναν τὰ ἐγκαίνια τοῦ σημερινοῦ ἐπιβλητικοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου[103] (βλ. τοὺς ἐκτὸς κειμένου πίν. ΚΒ' καὶ ΚΓ').

Στὸ τρίτο τροπάριο τῆς ϛ' ᾠδῆς τοῦ κανόνα (στ. 325-329) γίνεται λόγος γιὰ κατεδάφιση εἰδωλολατρικῶν ναῶν ἀπὸ τὸν 'Αχίλλιο (ὅπως ἀναφέρεται καὶ στὸ παλαιὸ σύντομο συναξάριο τοῦ ἁγίου: *καὶ ναοὺς εἰδωλικοὺς πλείστους καταστρεψάμενος...*[104]): *τοὺς τῶν εἰδώλων ναοὺς εἰς γῆν κατηδάφισας, 'Αχίλλιε ὅσιε, καὶ ναοὺς εἰργάσω θεοτεύκτους διὰ πίστεως.*

'Ενῶ, τέλος, στὸν κοινὸ κανόνα πρὸς τιμὴν τῶν ἁγίων 'Αχιλλίου Λαρίσης καὶ Οἰκουμενίου Τρίκκης ὁ 'Αναστάσιος Γόρδιος δὲν ἀναφέρεται καθόλου στὸν τάφο τοῦ ἁγίου 'Αχιλλίου, ποὺ προφανῶς τότε δὲν ὑπῆρχε, ἀντίθετα μνημονεύει συχνὰ (στ. 101-109, 395-398, 486-489, 535-541 καὶ συναξαρίου στ. 11-13)[105] τὰ λείψανα τοῦ ἁγίου Οἰκουμενίου, τῶν ὁποίων μικρὸ μέρος εἶχε ἀπομείνει τότε καὶ ὑπάρχει καὶ σήμερα στὴν Τρίκκη[106].

103. Γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὶς περιπέτειες τῶν διαδοχικῶν ναῶν τοῦ ἁγίου 'Αχιλλίου κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τοὺς νεότερους χρόνους βλ. Γ. Κ. Γουργιωτη, *Σχεδίασμα μεταβυζαντινῆς - νεοελληνικῆς ἱστορίας τοῦ ναοῦ 'Αγίου 'Αχιλλίου Λαρίσης*, Λάρισα 1986· πρβλ. καὶ Επ. Γ. Φαρμακιδου, *'Η Λάρισα ἀπὸ τῶν μυθολογικῶν χρόνων μέχρι τῆς προσαρτήσεως αὐτῆς εἰς τὴν 'Ελλάδα (1881) — Τοπογραφικὴ καὶ ἱστορικὴ μελέτη*, Βόλος 1926, σ. 189-193. Γιὰ τὴν καταστροφὴ ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1769 τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου 'Αχιλλίου καὶ γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ νέου τὸ 1794, καθὼς καὶ γιὰ τὰ διάφορα ἐπιγράμματα τοῦ τελευταίου βλ. Ιω. Οικονομου-Λαρισσαιου Λογιωτατου, ... Π *Ιστορικὴ τοπογραφία ενός μέρους της Θετταλίας — 1817*, Εισαγωγὴ — Φροντίδα Μ. Μ. Παπαϊωαννου, 'Εκδοση Δήμου Λάρισας, Αθήνα 1989, σ. 167-169.

104. Βλ. παραπάνω, σ. 106, στ. 12-13.

105. Βλ. παρακάτω, σ. 194, 203, 205, 208, 209.

106. Γιὰ τὴν τύχη τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου Οἰκουμενίου, πού, κατὰ τὴν παράδοση, ἀπήχθησαν καὶ αὐτὰ ἀπὸ τὸν τσάρο τῶν Βουλγάρων Σαμουήλ, βλ. Γ. Παπαγεωργιου-

Τὴν ἀνέκδοτη αὐτὴ Ἀκολουθία τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου δημοσιεύομε παρακάτω[107], μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα ἀνέκδοτα ὑμνογραφικὰ κείμενα τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου.

ζ'. Ἀκολουθίες τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου Λαρίσης σὲ παλαιὰ σερβικὴ γλώσσα

Σὲ παλαιὰ χειρόγραφα τῆς Σερβίας μὲ κυριλλικὴ γραφή, σώζονται δύο διαφορετικὲς Ἀκολουθίες τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου.

α'. Ἡ πρώτη στὸ χειρόγραφο SANU 361 (φφ. 92-94) τῆς Σερβικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν καὶ Τεχνῶν. Πρόκειται γιὰ μηναῖο γραμμένο στὰ μέσα τοῦ ΙΓ' αἰώνα. Ἡ Ἀκολουθία αὐτὴ δημοσιεύθηκε πρόσφατα[108].

β'. Ἡ δεύτερη στὸ χειρόγραφο 19 (φφ. 64r-71v) τῆς Μονῆς Krka (στὴ βόρεια Δαλματία). Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ εἶναι μηναῖο τοῦ Μαΐου, ποὺ χρονολογεῖται στὸ β' μισὸ τοῦ ΙΔ' αἰώνα. Κι αὐτὴ ἡ Ἀκολουθία ἔχει πρόσφατα δημοσιευθεῖ[109].

Καὶ τὰ δύο παραπάνω ὑμνογραφικὰ κείμενα πρέπει νὰ ἔχουν συνταχθεῖ μετὰ τὴν ἐπιδρομὴ τοῦ Σαμουὴλ τῶν Βουλγάρων στὴ Λάρισα (985/6) καὶ τὴν ἀπαγωγὴ καὶ μεταφορὰ τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου στὴ Μικρὴ Πρέσπα. Σύντομα, μετὰ τὸ γεγονὸς αὐτό, μεταφέρθηκε καὶ διαδόθηκε, ὅπως ἦταν φυσικό, καὶ ὁ ἑορτασμὸς τῆς μνήμης τοῦ Λαρισαίου ἁγίου στὶς χριστιανικὲς ὀρθόδοξες σλαβικὲς περιοχές.

ΕΡΑΛΛΥ, *Μητροπολίτου Λαρίσης - Τρίκκης Ἀντωνίου Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Οἰκουμένιον*, Ἀθῆναι 1958, σ. 8-9, 28-29.

107. Βλ. σ. 191-210.

108. Βλ. SUBOTIN - GOLUBOVIC' TATJANA, «Kult svetog Ahilija Lariskog», *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* [τῆς Σερβικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν καὶ Τεχνῶν], τόμ. 26 (1987) σ. 21-23 (στὰ σερβικὰ μὲ γαλλικὴ περίληψη: «Le culte de saint Achille de Larissa»).

109. Βλ. SUBOTIN - GOLUBOVIC' TATJANA, «Nova sluzba sv. Ahiliju Lariskom», *Zbornik Radova*, ὅ.π., τόμ. 27-28 (1989) σ. 149-175 (στὰ σερβικὰ μὲ γαλλικὴ περίληψη: «Nouvel office de saint Achille de Larissa»). Στὶς σελ. 152-158 παρατίθεται ἡ ἔκδοση τοῦ κειμένου καὶ στὶς σελ. 159-174 πανομοιότυπα τῶν φύλλων τοῦ χειρογράφου, ὅπου ἡ δημοσιευόμενη Ἀκολουθία.

ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

SIGLA

CPC = W. Christ—M. Paranikas, *Anthologia graeca carminum christianorum*, Lipsiae 1871.

EE = Σωφρ. Εὐστρατιάδου, *Εἱρμολόγιον*, Chennevières-sur-Marne 1932.

ER = *Εὐχολόγιον τὸ μέγα*, Ἐν Ρώμῃ 1873.

HR = *Ὡρολόγιον τὸ μέγα*, Ἐν Ρώμῃ 1876.

MR = *Μηναῖα τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ*, I-VI, Ἐν Ρώμῃ 1888-1901.

PaR = *Παρακλητικὴ ἤτοι Ὀκτώηχος ἡ μεγάλη*, Ἐν Ρώμῃ 1885.

PeR = *Πεντηκοστάριον*, Ἐν Ρώμῃ 1883.

TR = *Τριῴδιον κατανυκτικόν*, Ἐν Ρώμῃ 1879.

Α'

ΑΝΕΚΔΟΤΟΣ ΑΡΧΙΚΟΣ ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΧΙΛΛΙΟΥ ΛΑΡΙΣΗΣ

Ἐκδίδεται ἀπὸ τὸν κώδικα 212, φφ. 21v-36v, τῆς Μονῆς Διονυσίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους (=cod.).

27v *Βίος καὶ πολιτεία καὶ μερικὴ θαυμάτων διήγησις τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν ἀρχιεράρχου καὶ θαυματουργοῦ Ἀχιλλίου μητροπολίτου Λαρίσης.*

Εὐλόγησον πάτερ.

Ἀδικεῖν μὲν εἰκότως ἄν τις κριθείη τὸν μέγαν ἐν πατράσιν Ἀχίλλιον, εἰ σιωπῶν τὸν ἐκείνου παρέλθοι βίον, ζημιοῦν δὲ τὰ μέγιστα οὕτω καὶ τοὺς τῶν καλῶν ἐραστάς, τοσαύτης ὠφελείας ὑπερφυῶν διηγημάτων ἀποστερῶν· δι' ὧν κοινὸς ἔρως ἐν καρδίαις φιλοθέοις ἀνάπτεται καὶ ψυχαὶ φιλάρετοι πρὸς τὴν τῶν ἐπαινουμένων μίμησιν διεγείρονται. Ὅθεν δὴ καὶ
22r *μνημονευτέον / τῶν λόγων τοῦδε τοῦ γενναίου ἀνδρὸς καὶ διηγητέον τὰ ἐκείνου ὡς δυνατόν, ἵνα μὴ τῷ τῆς ἀγνοίας ⟨σ⟩κότει τὰ ὄντως μνήμης ἄξια συγκαλύπτοιτο, μηδὲ παραδοθείη λήθης βυθοῖς τὰ δῆλα πᾶ⟨σι⟩ σχεδὸν καὶ ὑπὸ πάντων ᾀδόμενα, καὶ ἃ κατὰ τὸν θεῖον Δαβὶδ οἱ πατέρες ἡμῶν ἀνήγγειλαν ἡμῖν καὶ τοῖς ὠσὶν ἡμῶν ἀκηκόαμεν.*

Τὸν θεῖον τοιγαροῦν καὶ μέγαν Ἀχίλλιον ἤνεγκε μὲν ἡ εὐτυχὴς καὶ περιώνυμος τῶν Καππαδοκῶν. Εὐτυχῆ γὰρ αὐτὴν ἀπέδειξεν ἀληθῶς καὶ περίδοξον τὰ εὐγενῆ τε καὶ οἰκεῖα βλαστήματα, οἱ μέγιστοι τῆς εὐσεβείας διδάσκαλοι, οἱ φαεινοὶ τῆς ἐκκλησίας φωστῆρες, ὅ τε Θεολόγος Γρηγόριος καὶ Μέγας Βασίλειος, οἱ πάνυ τὰ θεῖα σοφώτατοι· καὶ πρὸς τούτοις
22v *ἔτι οἱ σαρκὸς καὶ αἵματος ὑπὲρ τῆς εἰς Χριστὸν ὁμολογίας / ἀφειδήσαντες· τεσσαράκοντα πατέρες δὲ τῶν ἐπισήμων ἄγαν καὶ διαφανῶν τὴν εὐσέβειαν, τὸ πάντων μέγιστόν τε καὶ ὑψηλότατον, τὸν τρόπον ἐπιεικεῖς, τὸν βίον ἐπαινετοί, τὴν περιουσίαν οὐ περιττοί, τὴν πρὸς τοὺς πένητας συμπάθειαν εὐπορώτατοι, καλὸν ἀρχέτυπον προκείμενοι τῷ παιδὶ καὶ τύ-*

13-14 Ps. 43 (44), 2

πος τούτῳ ἀρετῆς ἁπάσης γινόμενοι, ὡς τὸ δένδρον μετὰ ταῦτα ἔδειξεν ὁ καρπὸς καὶ τὴν πηγὴν τὸ ὕδωρ καὶ τὸ γένος ἡ πρὸς τοῦτο ἀκριβὴς ἐξομοίωσις.

⟨Τ⟩οιούτων γοῦν γεννητόρων ὁ θαυμάσιος προελθὼν καὶ οὕτως παρ' αὐτῶν διαπλασθεὶς τὴν ἡμερινήν τε πλάσιν καὶ καθαρὰν καὶ εἰς μέτρον ἡλικίας φθάσας τῆς ἐν Χριστῷ καὶ τῶν τελειοτέρων ἤδη ἁψάμενος, ἐπεὶ τὸν βίον οἱ τεκόντες μετήλλαξαν, οὐ πρὸς ἡδονὰς εὐθὺς ἀπεῖδεν, οὐ πρὸς βίον ἄνετον καὶ ἀνελεύθερον, καὶ οἷον οἱ πρὸ ὥρας στέρησιν γονέων ὑπο- [23r] στάντες καὶ πατρῷον κλῆρον διαδε/ξάμενοι, τῷ τε σώματι σφριγῶντες καὶ τοῖς πάθεσι ῥᾳδίως ὑποσυρόμενοι· τοὐναντίον μὲν οὖν μᾶλλον πρὸς τὸ τραχὺ καὶ ἐπίπονον καὶ τὸ ὅλον ἀπαράσκευόν τε καὶ ἀπέριττον, κοσμικῆς ἁπάσης ἀπηλλαγμένον γεώδους συγχύσεως.

Ὅθεν δὴ καὶ πάντα μὲν τὰ ἐν χερσὶ πενήτων χεῖρες ἐδέχοντο, αὐτὸς δὲ μεγαλοψυχότατα τὴν τούτων στέρξας ἀποβολὴν κούφως διέπλεε τὴν τοῦ βίου θάλασσαν, οὐδ' ἑνὶ δεσμῷ τῶν κάτω κατεχόμενος ἢ κατασπώμενος, ἀλλ' ἄνω βλέπων εἰς οὐρανὸν καὶ τὰ ἐκεῖσε κάλλη ἐνοπτριζόμενος. Ἐντεῦθεν οὖν ἑαυτὸν σκληραγωγίαις ἐκδεδώκει καὶ παντοίαις κακώσεσιν, ὑποπιάζων τὸ σῶμα καὶ δουλαγωγῶν κατὰ τὸν θεῖον ἀπόστολον διὰ τὸν παρὰ τῶν ἐχθρῶν ἐκ τῶν παθῶν ἀνεγειρόμενον πόλεμον, οἷον νηστείαις καὶ ἀγρυπνίαις καὶ παννύχοις πρὸς τὸ θεῖον ἐντεύξεσι [23v] καθαίρων ἑαυτὸν τῷ Θεῷ καὶ οἶκον / ἄξιον κατασκευάζων εἰς ἐκείνου κατοίκησιν. Ὅθεν καὶ οὐκ εἰς μακρὰν τῆς θείας χάριτος ᾔσθετο ἀναβάσεις, κατὰ τὸν προφήτην, ἐν καρδίᾳ διατιθέμενος καὶ θειοτέρας γνώσεώς τε καὶ ἐλλάμψεως ἀξιούμενος, καὶ τοσαύτης ὅσης ἂν εἰκότως τὸν ὄντως τῷ Θεῷ ἀδιαλείπτως σχολάζοντα· «σχολάσετε γάρ», φησί, «καὶ γνῶτε». Ταύτῃ τοι καὶ ἔγνω καὶ σοφίας ὅλως ἐνθέου πεπλήρωτο, ἀγγελικὸς τὸ εἶδος τοῖς πᾶσι φαινόμενος, ἡδὺς τὸν λόγον, ἁπλοῦς τὸν τρόπον, τὴν ἐντυχίαν εὐπρόσιτος, τὸ ἦθος ἐπιεικής, τὸ φρόνημα μέτριος, πανταχόθεν ἴσος καὶ ὅμοιος ἑαυτῷ, χαρίτων θείων ἀνάπλεως, ἀγάπης καὶ εἰρήνης οἷον ὑπογραμμός, ἁγνείας τε καὶ ἡσυχίας διδάσκαλος, μελέτης θείων λογίων καὶ ἀκροάσεως διαπυρώτατος ἐραστής· θορύβοις γὰρ τοῖς ἔξωθεν καθ' ἅπαξ χαίρειν εἰπὼν καὶ μόνῳ προσέχειν Θεῷ, ἀνεπισκότητον παρ' ἅπασι καὶ ἀνεπίβατον τοῖς ἔξωθεν ἐτήρει τὸν λογισμόν.

32 πρὸ ὥρας: προώρας cod. 43 τὸν corr. nos : τῶν cod.
45 ἑαυτὸν corr. nos : ἑαυτῷ cod. 56-57 παρ' ἅπασι nos : παράπασι cod.

42 1 Cor. 9, 27
46-47 Ps. 83 (84), 6
49 Ps. 45 (46), 11

[24r] Ἀλλά, προστιθεὶς φησὶ γνῶσιν, προστίθησιν ἄλγημα. Ἐντεῦθεν καὶ ἔρως αὐτὸν εἰσέδυ θεῖος τοὺς σεβασμίους τόπους θεάσασθαι, ἐν οἷς ὁ δι' ἡμᾶς ἐνανθρωπήσας Θεὸς τὰς ἐπὶ γῆς διατριβὰς ἐποιήσατο. Καὶ ὁ ἔρως ὅλως ἠρεμεῖν οὐκ ἠνείχετο οὔτε μὴν καθεύδειν εἴα τὸν ἐραστήν, πρὸς δὲ τὰ ἐρώμενα ὀξέως τὸν ἁλόντα κατήπειγεν. Αὐτίκα γοῦν τῆς πατρίδος ἀπαναστὰς πρὸς τοὺς θεοστιβεῖς ἐκείνους καὶ σεβασμίους τόπους ἐφοίτα, καὶ τῷ θεοδόχῳ τάφῳ ἐν θερμῷ τῷ πνεύματι πρόσεισι καὶ αὐτὸν καταβάλλει τῇ γῇ, πηγὰς δακρύων τῶν ὀφθαλμῶν ἀφιείς, ὑπὸ τῆς ἄγαν εὐφροσύνης πυρούμενος, καὶ τούτοις λούων δαψιλῶς τὸ ὑποκείμενον ἔδαφος, ἐπικόπτων τούτῳ τῷ μετώπῳ συχνῶς καὶ χείλεσι καθαρωτάτοις ἠσπάζετο καὶ πολλῆς μὲν τῆς θυμηδίας καὶ χαρμοσύνης ἐπληροῦτο, ὡς ἀλλοιωθῆναι κατὰ τὴν θείαν γραφὴν τὴν θείαν ἀλλοίωσιν, σαρκός τε καὶ [24v] αἵματος / ἔξω γενέσθαι καὶ τῶν ἀνθρωπίνων μηδενὸς ἐπιστρέφεσθαι· μόνῳ δὲ τῷ θεοδόχῳ τάφῳ ὄμμασιν ἀνεῳγμένοις ὁρᾶν καὶ τούτῳ οἷον ἀναπνεῖν καὶ ζῆν καὶ τρυφᾶν.

Οὕτως οὖν ἐφ' ἱκανοῖς τοῖς ἀγαθοῖς ἐνδιατρίψας θεάμασι καὶ οὕτω δαψιλῶς τῶν ποθουμένων κατατρυφήσας, πλοῦτόν τε πλουτήσας ὃν ἐξῄτει τὸν ἀθάνατόν τε καὶ ὑψηλότατον, ἐπὶ τὰ ἱερὰ τῶν μοναστῶν ἐτέρπετο καταγώγια, τὰς ἠγαπημένας κέδρους, παρ' ὕδατα σπεύδων ὥσπερ ἔλαφος ἐπὶ τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων, ὅπως ἂν τὴν ἔνδον τῆς καρδίας φλόγα τῇ ἐκεῖθεν δρόσῳ παραμυθήσηται καὶ τὰ ἐκ τῶν λειμώνων ἄνθη, κατὰ τὴν φιλεργὸν ἀπανθησάμενος μέλιτταν, ἐν τοῖς σίμβλοις τῆς ψυχῆς ἐναποθῆται. Καὶ δὴ τοῖς θεοφόροις προσιὼν πατράσι μεθ' ὅσης ἂν εἴποις εὐλαβείας τε καὶ αἰδοῦς, τὰς παρὰ πάντων εὐλογίας τε καὶ εὐχὰς ἐκαρπώσατο δαψιλέ- [25r] στερον. Ὅθεν πλήρης τῶν ἐκεῖθεν γεγονώς, / ὥσπερ ναῦς μυριοφόρος, ἀγωγίμων πεπλησμένος πολυκερδῶν, ἐπὶ τὴν ἁγίαν πόλιν αὖθις ἐπάνεισι· καὶ ἦν τῷ θεοδόχῳ προσεδρεύων τάφῳ καὶ μελετῶν ἐν νόμῳ Κυρίου ἡμέρας τε καὶ νυκτὸς ἀρδόμενος διὰ παντὸς τὴν ψυχὴν καὶ θάλλων οἷα δένδρον πεφυτευμένον παρὰ τὰς διεξόδους τῶν ὑδάτων τοῦ πνεύματος.

Ἐπεὶ δὲ χρόνος ἐμετρεῖτο συχνὸς τῆς ἐκεῖσε τοῦ ἁγίου διατριβῆς, κόρος δὲ οὐδεὶς αὐτὸν τοῦ ποθουμένου ἐλάμβανεν, ἀλλ' ἀπλήστως εἴχετο τούτου καὶ λίαν ἐρωτικῶς, ἄλλως δὲ τὰ κατ' αὐτὸν ἡ ἄνωθεν ᾠκονόμει

64 αὑτὸν nos : αὐτὸν cod. 70-71 μόνῳ nos : μόνον cod. 71 τούτῳ nos : τοῦτον cod. 79 ἐναποθῆται corr. nos : ἐναπόθηται cod.

58 Ec. 1, 18
77-78 Ps. 41 (42), 2
86 Ps. 1, 3

πρόνοια, ἥτις πόρρωθεν τὰς τῶν μεγίστων οἶδε πραγμάτων ἀρχὰς καταβάλλεσθαι, ἀπαίρει μὲν τῶν σεβασμίων τόπων, τοῦ Θεοῦ κινοῦντος αὐτόν, πλοίου δέ τινος ἐπιβὰς καὶ ἐπιφόρῳ χρησάμενος πνεύματι ἐν ὀλίγῳ τὴν μεγάλην Ῥώμην καταλαμβάνει. Καὶ ἐν τῷ ναῷ τῶν κορυφαίων τοῦ Χριστοῦ μαθητῶν εἰσελθών, τὰς ἱεράς τε τούτων θήκας κατα/ [25v] σπασάμενος † ... καθάπερ ... καὶ λαλοῦσιν ὁμιλ(ητ)ικῶς † χαρᾶς ἀρρήτου καὶ ἡδονῆς πλησθείς, τήν τε ἀποστολικὴν ἐκείνων χάριν καταπλουτεῖ καὶ διδακτὸς Θεοῦ εὐθὺς ἀναδείκνυται, λαλοῦντα ἔχων καὶ αὐτὸς τὸν παράκλητον καὶ ἐνεργοῦντα ὥσπερ πάλαι τοῖς Χριστοῦ μαθηταῖς τὰ παράδοξα.

Ταύτῃ τοι καὶ ἔργον αὐτῷ ἐκμελέστατον πανταχοῦ τῶν χώρων καταφοιτᾶν καὶ τῷ τῆς ἀληθείας λόγῳ τοὺς διδασκομένους πρὸς αὐτὸν ἐπάγεσθαι, τὴν ἀλήθειαν ἐφελκομένους τούτους πρὸς θεοσέβειαν ἥπερ τὴν μαγνήτην, φασί, τὰ σιδήρια, οὓς μὲν λόγοις διδακτικοῖς ἡδυτέροις καὶ αὐτοῦ μέλιτος, καὶ τοσοῦτον ὅσον τῇ γλυκύτητι προσῆν καὶ τὸ χαρίεν, οὓς δὲ καὶ θεοσημείαις κρείττοσιν ἀριθμοῦ, αἷς τῶν λόγων ἐβεβαίου τὸ ἀναντίρρητον ὡς ἂν μὴ ἔργων χωρὶς τοῖς παχυτέροις προσχωρῶν ὁ λόγος, ἀργός τε εἴη καὶ δυσπαράδεκτος. Καὶ γὰρ πεφύκασί πως τῶν πολλῶν οἱ κακοηθέστεροι σημείοις μᾶλλον / [26r] ἤπερ λόγοις καὶ φωτὸς αὐτοῦ τρανότερον λάμπουσιν ἐφέλκεσθαι πρὸς πειθώ.

Ἐπειδὴ καὶ τὰ σημεῖα, ὥς τις ἔφη, τοῖς ἀπίστοις, οὐ τοῖς πιστεύουσι, διὰ τοῦτο δαίμονες ἀπηλαύνοντο, νόσοι ἐφυγαδεύοντο, παντοῖα παθήματα ἐθεραπεύοντο ἐπικλήσει μόνῃ Χριστοῦ. Τῷ ἁγίῳ βαπτίσματι ὁμοίως τὰ πλήθη προΐεσαν καὶ ψυχαὶ καὶ σώματα ἡγιάζοντο· τὴν κάθαρσιν ἐπεγίνωσκον, τὴν δωρεὰν ὡμολόγουν, τὴν εὐεργεσίαν ἐκήρυττον, τὴν ὁδὸν τῆς ἀληθείας ἀπροσκόπτως ἐβάδιζον, τῷ φωτὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος ἐλαμπρύνοντο, τοῖς τοῦ διδασκάλου κελεύσμασιν ἀνενδοιάστως ἐπείθοντο· οἷα νόμον ἀμετακίνητον τὸν ἐκείνου λόγον ταῖς καρδίαις ἐγγράψαντες, καὶ τούτων δεῖγμα ἡ τῆς πατρῴας καὶ ματαιότητος ἐγκατάλειψις, ἡ τῆς τῶν εἰδώλων πλάνης ὑπεροψία, ἡ τῶν παλαιῶν ἠθῶν ἐξαλλαγὴ καὶ μετάθεσις, ἡ τῶν ἀνιέρων ἱερῶν καὶ βδελυγμάτων καθαίρεσις, ἡ ἐπὶ τὰ κρείττω / [26v] τούτων ἐπίδοσις, ἡ πασῶν τῶν ἀρετῶν ἐπιμέλεια.

Ἀλλὰ τίς ἂν λόγος ἐφίκοιτο τῆς περὶ τὰ καλὰ ἐκείνων θερμότητος, καὶ οἷς ἐκεῖνοι ἐνετρύφων ταῖς τοῦ διδασκάλου ὑποθήκαις καλοῖς· εὐχαῖς τε καὶ νηστείαις καὶ πενήτων προμηθείαις τὸ θεῖον ἐξιλεούμενοι, ἁγνείᾳ τε καὶ σωφροσύνῃ ἐκαθαίρουν ἑαυτοὺς καὶ καθαρῶς ἐγγίζοντες τῷ Θεῷ

91 ἀπαίρει nos : ἀπέρει cod. 101 ἥπερ corr. nos : ἥπερ cod.
102 φασὶ corr. nos : φησὶν cod. 107 ἤπερ corr. nos: ἥπερ cod.
124 ἐκαθαίρουν: debebat esse ἐκάθαιρον

τῷ ἐγγίζοντι· ἐξ ὧν ἔλλαμψις ἀπορρητοτέρων μυστηρίων Θεοῦ, ἐξ ὧν τὰ ἐν ἐπαγγελίαις ὑπὲρ νοῦν ἀγαθά, ἃ ὀφθαλμὸς οὐκ εἶδε καὶ οὖς οὐκ ἤκουσε καὶ ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπου οὐκ ἀνέβη· ἐξ ὧν ὁ μὲν διδάσκαλος ἐπέραστος τοῖς πᾶσι καὶ τὴν ἀρετὴν ἀπαράμιλλος, πανταχόθεν ταῖς μνείαις φοιτῶν καὶ τοῖς θαυμασίοις ἔργοις ὥσπερ γλώσσαις περιᾳδόμενος· ζηλωτὰ δὲ λίαν καὶ τὰ τῆς αὐτοῦ διδασκαλίας βλαστήματα παρὰ τὰς διεξόδους τῶν ἐκείνου λόγων τρεφόμενα καὶ τῇ ἐκφυείσῃ ῥίζῃ συναμιλλώμενα καὶ τοὺς καρποὺς διδόντα ψαλμικῶς / [27r] εἰσάγειν ἐν καιρῷ ὡς εἶναι κατὰ τὸν εἰπόντα σοφόν, καλῶν διδασκάλων καλὰ τὰ μαθήματα, ἢ μᾶλλον ἀγαθῶν σπερμάτων ἀγαθὰ τὰ γεώργια.

Ἀλλὰ τὰ μὲν τῷ θαυμασίῳ κατωρθοῦτο οὐχ ὡσάν τις οἰηθείη ἀπονητί, οὐ θλίψεων χωρὶς οὐδὲ τῶν ἐπιφυομένων ἔξωθεν πειρασμῶν· οὔτε γὰρ ἐξαρχῆς πολεμῶν ὁρᾶν ταῦτα πράως ἠνείχετο, οὔτε μὴν † ἡ τούτῳ σφόδρα καταπεισθεὶς καὶ τὴν κακίαν ἔχοντες ἀμετάκλητον †. Ὅθεν δὴ καὶ πειρασμοὶ τῷ δικαίῳ πανταχόθεν καὶ δεινῶν ἐπιφοραὶ συνεχεῖς, διωγμοί τε παρὰ τῶν τῆς ἀληθείας ἐχθρῶν καὶ μάστιγες προσετίθεντο· ἀλλ' ἐκράτει κατὰ πάντων ἀθλητὴς ἐν τῷ ἐνδυναμοῦντι τοῦτον Χριστῷ, οὐχ ἅπαξ μόνον ὑπὲρ τῶν αὐτοῦ προβάτων θεῖναι τὴν ψυχὴν προθυμούμενος, ἀλλὰ καὶ πολλάκις εἰ δυνατόν, μόνον εἰ τῶν κύκλῳ ἐπιτιθεμένων λύκων διασῴζοιντο τὰ ἐκείνου λογικὰ θρέμματα.

Ἐν τούτοις ὁ γενναῖος οὗτος ἀνὴρ διατελῶν / [27v] καὶ τοσούτοις κόποις καὶ ταλαιπωρίαις ἐγκαρτερῶν καὶ διὰ τῆς εὐσθενείας τοῦ κηρύγματος τῷ Θεῷ τοὺς προστυγχάνοντας οἰκειούμενος, ἧκε πρωΐ ποτε καὶ πρὸς τὴν Θετταλῶν γῆν τὸν τῆς διδασκαλίας σπόρον τῇδε καταβαλλόμενος. Καὶ ἦν ἰδεῖν αὐτίκα πλήθη πρὸς αὐτὸν ποταμηδὸν συρρέοντα, τῷ καινῷ θεάματι καὶ ἀκούσματι τοῦ ἀνδρὸς ἐκθαμβούμενα καὶ τῇ τῶν λόγων ἀποστολικῇ σαγήνῃ ῥᾷον χειρούμενα, ἑκόντα ἑαυτοὺς ἐκδιδόντα τῷ θαυμαστῶς ἁλιεύοντι καὶ τῷ Θεῷ δι' αὐτοῦ θυσία καθαρὰ προσαγόμενα.

Οὕτως οὖν προκόπτοντος τοῦ κηρύγματος καὶ τῆς ἀληθείας ἄριστα κρατυνομένης, πρὸς τὸ ἑαυτῆς στῖφος τὰς ὄψεις εὐχερῶς ἐπιστρεφούσης τῶν ἡδέως τὰ ἡδέα βουλομένων ὁρᾶν, ἐπεὶ ὁ τῆς Λαρίσης πρόεδρος, μία δέ τις αὕτη τῶν Θετταλῶν, τὸν βίον ἅμα καὶ τὸν θρόνον ἀπέλιπε καὶ ἐδεῖτο μὲν ἡ τοῦ Θεοῦ ἐκκλησία τοῦ προεδρεύοντος, τὸ λογικὸν δὲ ποί / [28r] μνιον τοῦ προστησομένου καλῶς καὶ ἀπλανῶς αὐτὸ ἐπὶ τὰς τῆς

143 εἰ corr. nos: οἱ cod. 146 εὐσθενείας corr. nos : ἀσθενείας cod.
153 προκόπτοντος corr. nos : προκόπτοντα cod.

142 Joh. 10, 11 καὶ 15

ζωῆς νομὰς ὁδηγήσοντος, εὐθὺς οἱ πάντων ὀφθαλμοὶ πρὸς τὸν μέγαν ἑώρων Ἀχίλλιον καὶ τοῦτον πρόεδρον ὁμοῦ καὶ διδάσκαλον ἠξίουν ψηφίζεσθαι, ὡς καὶ πρὸ τῆς ἀρχιερωσύνης ἤδη ἐκ Θεοῦ τὰ ἐκείνης εἰληφότα γνωρίσματα. Διὰ ταῦτα οὖν τῶν ἐπισκόπων ψήφῳ κοινῇ, θείᾳ δὲ μᾶλλον εἰπεῖν ἥτις κἀκείνων τὰς προθυμίας ἐπτέρωσε, τοῦ τῆς ἀρχιερωσύνης ἀξιοῦται βαθμοῦ, τούτων μὲν συναινούντων τοῖς δεδομένοις ὥσπερ εἰκός, ἐκείνων δὲ ἀντιπραττόντων οἷα τῶν πολλῶν· πάντων δὲ ὁμοῦ συγκεχωρηκότων ὥσπερ ἀπὸ συνθήματος τῷ αὐτῷ φρονήματι καὶ συνθήματι.

Ἀλλ' ὅρα μοι τὰ μετὰ τὴν χειροτονίαν τοῦ ἀνδρὸς προτερήματα· προστασίαι δεομένων, κυβερνήσεις χηρῶν ὁμοῦ καὶ χειμαζομένων, ἀντιλήψεις ἀδικουμένων ἐν πελάγει τῶν βιοτικῶν περιστάσεων, διδασκαλίαι
28v *προϊοῦσαι οἷα καὶ ποταμὸς / αἷς πιαίνων τὰς καρδίας τῶν ἀκροωμένων καλῶς καὶ ἐκτρέφων ἄρτῳ οὐρανίῳ καὶ ζωτικῷ τὰ τῆς μελλούσης ἀγαθὰ ζωῆς καρποῦσθαι ἐναργῶς ἐντεῦθεν παρείχετο· ἐπεὶ μηδὲ ἐπ' ἄρτῳ μόνῳ ζήσεται ἄνθρωπος, ὥς φησιν ὁ ἐμὸς Χριστός, ἀλλ' ἐπὶ παντὶ ῥήματι Θεοῦ, ὥσπερ καὶ αὐτὸς ψυχὰς καλῶς πεινώσας διέτρεφε, παντοίων ἐμπιπλῶν ἀγαθῶν καὶ πρὸς αὔξησιν ἄγων τῆς πνευματικῆς ἡλικίας τοὺς ὑπ' αὐτοῦ τρεφομένους. Τῶν δέ τε καὶ σωματικῆς δεομένων τροφῆς ἢ τῶν ἄλλων ἀναγκαίων τοῦ σώματος, τίς οὕτως ἐφρόντιζεν ἢ σπουδαίως προΐστατο, τοῦ ἀποστόλου μεμνημένος διὰ παντός, ὁ προϊστάμενος ἐν σπουδῇ, ὁ ἐλεῶν ἐν ἱλαρότητι; Διὰ ταῦτα γοῦν ἔθρυπτε πεινῶσιν ἄρτον καὶ γαστέρας ἐνδεῶν ἐδεξιοῦτο φιλοτιμούμενος. Γυμνοῖς δὲ τίς ἑτέρα περιβολὴ ἢ νοσοῦσι θεραπεία ἢ ξένοις καταγωγή, εἴτε ὀρφανοῖς καὶ χήραις προμήθεια,*
29r *εἴτε ἄλλοις ἀθυμοῦσι παράκλησις, / ἢ μόνη καὶ ἀ⟨κρι⟩βεστάτη παράκλησις ἡ ἐκείνου συμπαθεστάτη ψυχή; Τοῖς δέ γε πεπηρωμένοις τὰ ὄμματα εἴτε ὀχλουμένοις πνεύμασιν ἀκαθάρτοις, τίς οὕτως ἑτοιμότατος καὶ ἄμισθος ἰατρός, ὥστε εὐχῇ μόνῃ καὶ χειρῶν ἐπαφῇ ῥᾷον διαλύειν πάντα τὰ ἀλγεινά; Πολλάκις μέντοι τὸ ἄτυφον καὶ ἀνεπίδεικτον περιποιούμενος ἑαυτῷ τοὺς συμπαρόντας παρεκάλει τοῦ συλλαβέσθαι τούτου τῆς προσευχῆς ὡς δια ... φοῦ τελεῖσθαι δοκεῖν τε τῆς θεραπείας τοῖς κάμνουσιν. Τοσοῦτον ἦν αὐτῷ τὸ φιλότιμόν τε καὶ μέτριον καὶ τὸ πᾶσι τρόποις εὖ ποιοῦντα σπεύδειν λαθεῖν. Τὸ δέ γε προορᾶν τὸ μέλλον καὶ προλέγειν φανερῶς ὡς ἤδη παρὸν ἢ τὸ διαλύειν, αὐχμῶν χρονίως πιεζόντων, ξηρότητα*

164 *τούτων* nos : *τούτω* cod. 166 *τῷ* nos : *τὸ* cod.
180 *περιβολῆ* cod. 184-185 *ἄμιστος* cod. 186 *ἀνεπίδεικτον* corr. nos : *ἀνεπίδεκτον* cod. 191 *παρὼν* cod. // *αὐχμῶν* corr. nos: *αὐχμὸν* cod.

172-173 Deut. 8,3; Luc. 4,4
178-179 Ro. 12, 8

καὶ πιαίνειν ὄμβροις τὴν γῆν ἢ κοινῇ στελλόμενος λογισμοὺς λυμαινομένους ἄρδην ἀναστέλλειν παρακλήσει τῇ πρὸς Θεόν, ἢ ἐπιδρομὰς ἀτάκτως ἀνακόπτειν ἐθνῶν, ἀχλύϊ δὲ καταχεομένας αἴφνης ἀπελαύνειν ἐπὶ ὄρη σκοτεινὰ καὶ ἐρημίας καὶ βάραθρα, ἄλλα τε πολλὰ τίς ἐξαρκέσει λόγος παραλαβεῖν;

Ταύτῃ τοι καὶ μόνος ἦν ἐν τοῖς ἁπάντων στόμασιν ὁ ἀνὴρ ἡδὺ τοῖς πᾶσιν ἄκουσμα καὶ διήγημα, ὡς μηδένα τῶν ἁπάντων εἶναι σχεδὸν τῶν
29v *τοῦ ἀνδρὸς θαυμάτων ἀνήκοον· καὶ γὰρ ἐφοίτα / διὰ πάντων τῷ ταχεῖ τῆς φήμης πτερῷ, τὸν προφήτην ἔχων συνεπόμενον καὶ ἐπᾴδοντα, εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθεν ὁ λόγος αὐτοῦ καὶ εἰς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης τῶν θα⟨υ⟩μάτων αὐτοῦ ἡ δύναμις. Ὅθεν οὐδὲ τὸν μέγιστον ἐν βασιλεῦσι Κωνσταντῖνον τὰ τῆς φήμης παρέδραμε· οὗτος γὰρ τὸ τηνικαῦτα τοῦ ῥωμαϊκοῦ σκήπτρου καὶ τῆς βασιλείας ἐπείληπτο. Ἀλλ' ἐπληρώθη καὶ αὐτὸς τῶν τοῦ ἀνδρὸς διηγημάτων τὰς ἀκοάς, ὑφ' ὧν ὡς μάλιστα διακαιόμενος τὴν ψυχήν, οἷος ἐκεῖνος τῶν καλῶν ἐραστὴς ἐγλίχετό τε τὸν ἄνδρα ἰδεῖν καὶ ὄψεσιν αὐταῖς καὶ ἀκοαῖς παραλαβεῖν τὰ τῇ φήμῃ περιᾳδόμενα.*

Οὕτως οὖν καθ' ἑαυτὸν τὸν πόθον στρέφων καὶ γράμμασιν βασιλικοῖς ἐκεῖνον μεταστείλασθαι διαμελετῶν, ὥστε μὴ τοῦ ποθουμένου διαμαρτεῖν, ἑτέρως εὗρε τῶν μελετωμένων τὴν ἔκβασιν. Ἐπεὶ γὰρ ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος παρὰ πόδας ἤμελλε συγκροτεῖσθαι κατὰ τῆς Ἀρείου μιαρᾶς αἱρέσεως καὶ τῶν ἐκείνης ὑπασπιστῶν, γράμματα δὲ πανταχοῦ τῆς Ῥωμαίων πρὸς βασιλέως ἐφοίτα τοὺς ἐπισκόπους μετακαλούμενα, ἔδει δὲ καὶ τοὺς ἑσπερίους μετὰ τῶν ἄλλων ἁπάντων συνεισελθεῖν, ἧκε σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ ὁ μέγας Ἀχίλλιος, ἥλιος καθάπερ διαλάμπων βίῳ τε καὶ λόγῳ καὶ θαύμασιν, ἀποστολικὸς τὸ εἶδος, τὸν τρόπον ἁπλοϊκός, τὴν ὄψιν
30r *χαρίεις, εὐσταθὴς καὶ βεβηκὼς / τῷ φρονήματι. ⟨Καὶ⟩ ἀπ' αὐτῶν τῶν δρωμένων οἱ πατέρες ἠγάσθησαν ⟨καὶ⟩ πολὺ τὸ σέβας τούτῳ προσένειμαν καὶ τὴν ὀφειλομένην αἰδῶ, τῶν πρώτων ἀξιοῦντες παρὰ πάντων τιμῶν καὶ γνησίως ἄγαν προσομιλοῦντες· κἀκεῖνα ὀφθαλμοῖς ὁρῶντες ἃ ταῖς ἀκοαῖς διὰ τῆς φήμης παρείληφαν. Ἀλλ' ἃ βούλεταί τι τῶν ἐκείνου θαυμασίων κατὰ πάροδον ὁ λόγος ἐρεῖν, ἀφελῶς πως, οὕτως καὶ ἀνεπιδείκτως πραχθέν.*

192 *κοινὴ* cod. 194 *ἀχλύϊ* corr. nos: *ἀχλὺς* cod.
199 *ταχὺ* cod. 211 *μελετουμένων* cod. 218 *εὐσταθεὶς* cod.

200-202 Ps. 18 (19), 5; Ro. 10, 18

Ἐπειδὴ γὰρ ἡ τῶν ἡμερῶν Κυριακή, παρῆν μὲν ὁ βασιλεὺς τῆς ἱερᾶς συνόδου προκαθεζόμενος, οἱ δὲ λογάδες τῶν πατέρων τούτῳ συνεδριάζοντες· τὸ δὲ πλῆθος ἅπαν πανταχόθεν συνείλεκτο πρὸς θέαν ἅμα τῶν δρωμένων καὶ ἀκοήν. Οἱ δὲ τῆς Ἀρείου μοίρας ἰσχυρῶς διεμάχοντο, παραλογισμοῖς τισι καὶ ἐπινοίαις κακοτέχνοις περιδονοῦντες τὸ ὁμοούσιον.

Ἀναστὰς εἰς μέσον Ἀχίλλιος καὶ τῇ χειρὶ τὸ πλῆθος κατασιγήσας ἔφη: «Εἰ καλῶς ὑμεῖς φατε», πρὸς τοὺς αἱρεσιάρχας εἶπε, «καὶ τῇ ὁμοουσίῳ καὶ σεπτῇ τριάδι ταῦτα οὕτω δοκεῖ, εἴπατε τῷ λίθῳ τούτῳ», — ἐνώπιος δὲ ἦν οὗτος τῇ συνόδῳ καὶ μέγιστος προὔκειτο — «βλυσάτω ἔλαιον εἰς πίστωσιν τῶν παρ' ἡμῖν λεγομένων· οὕτω γὰρ ἂν γνῶμεν καὶ ἡμεῖς, ὡς οὐκ ἀκαίρως ἡ τῆς ἀ(μ)φισβητήσεως ὑμῶν ἔνστασις γίνεται».

Οἱ δὲ οἷον ἐξαπορηθέντες τῷ ῥήματι καὶ μηδ' ἂν τὸ ὀφθαλμίσαι τῷ 30v *τοιούτῳ μήτε δ' ἐπιχειρῆσαί τι πρᾶξαι / τολμήσαντες, μεταβαλλό[μενοι] οἷον ἀπὸ συνθήματος αὐτὸν ἐκεῖνο δεδρακέναι ἰσχυρῶς διετείνοντο, ἐπιχλευάσαι καὶ [γε]λοῖον δεῖξαι τὸν γεννάδα οἰόμενοι, ὡς μὴ δρᾶσαι δυνάμενον ὅπερ ἐκείνοις προέθετο.*

Ὁ δὲ μηδὲν ἐπιδειλιάσας, «εἰ ἀληθείας οὗτοι κήρυκες», εἶπε, πρὸς τοὺς πατέρας καὶ τὸν βασιλέα ἐπιστραφείς, «καὶ εἰ ἀληθῶς ὥσπερ οὖν καὶ ἀληθῶς ὁ υἱὸς τῷ πατρὶ ὁμοούσιος, βλυσάτω ἔλαιον ὁ λίθος οὗτος εἰς τὴν τῶν ἀπιστούντων βεβαίωσιν». Εἶπε καὶ αὐτίκα, ὢ τῶν παραδόξων ἔργων σου δέσποτα καὶ Θεέ, ῥύακες ἐλαίου κρουνηδόν, ποταμηδόν, ῥιζηδὸν τοῦ λίθου ἀφείθησαν οὕτω δαψιλεῖς, ὡς καὶ πηγὴν ἐλαίου μίαν γεγενῆσθαι πᾶν τὸ ὑποκείμενον ἔδαφος. Τοῦτο οὖν τὸν βασιλέα ἐξέπληξεν ἀλλὰ δὴ καὶ τοὺς λογάδας τῶν πατέρων, θάμβος ἐμποιῆσαν ταῖς ἐκείνων ψυχαῖς· τὰ δὲ λαλοῦντα βλασφημίαν εἰς ὕψος ἀθρόον ἔφραξε στόματα. Αἰσχύνη τε καὶ ἐντροπὴ τὰ πρόσωπα συνεκάλυψε καὶ νῶτα δοῦναι τοὺς 31r *κακίστους αἴσχιστα παρεσκεύασε, / χεῖρα πιστὴν ἅμα θέντες καὶ σιγᾶν ἀγαπήσαντες.*

Οὕτως ὁ ποιῶν μεγάλα καὶ θαυμαστὰ τῶν μὲν ὀρθοδόξων τὸ κέρας ὕψωσε, τῶν δὲ ἀρειανῶν ἐταπείνωσεν ἐλεεινῶς εἰς γῆν τὰ φρονήματα. Οὐδὲν οἶμαι τοῦ μωσαϊκοῦ τούτου θαύματος ἀτιμότερον· καὶ γὰρ ἐκεῖνος

225 *παρῆν* : *παρὴν* cod. 234 *ἦν* nos : *ἢν* cod. 239 *ἐκεῖνο* nos : *ἐκείνῳ* cod.
240 *ἐπιχλευάσαι* corr. nos : *ἐπιχλαβᾶσαι* cod.
242 *εἰ* corr. nos : *οἱ* cod. 248 *τοῦτο* nos : *τοῦτον* cod.
256 *τοῦτο* corr. nos : *τούτου* cod.

264-255 La. 2, 17

θείῳ ἥκων προστάγματι ῥάβδῳ μὲν πατάσσει πέτραν ἐξάγειν ὕδωρ ἁλλόμενον, λαὸν διψῶντα ποτίζων καὶ ἐκλείποντα ἀνακτώμενος· διὸ καὶ ἡ χαλεπωτάτη πρὸς αὐτὸν ἀγανάκτησις καὶ ἡ τῆς ἐπαγγελίας γῆς ἀποστέρησις. Ὁ δὲ πηγὴν ἐλαίου ἀφθόνου ἀπέδειξε τὸν λίθον οὐ πρὸς Θεοῦ κελευσάμενος, ἀλλὰ θαρρήσας Θεῷ· οὐδὲ ῥάβδῳ ῥήξας, ἀλλὰ μόνῳ τῷ ῥήματι· οὐδὲ σώματα ἀνακτώμενος, ἀλλὰ ψυχὰς κινδυνευούσας καὶ ἀπολέσθαι τῷ δίψει τῆς ἀληθείας σπευδούσας· δι' ἃς οὐκ ἐκ Θεοῦ ἀγανάκτησις, οὐδὲ τῶν ἐπηγγελμένων ἀγαθῶν ἀποστέρησις, ἀλλ' ἀνοχὴ μεγάλη καὶ βεβαία πάντων κατάσχεσις. Ὅσον δὲ ἐκείνων ταῦτα ἐριτιμότερα, δίδωσιν ὁ λόγος σκοπεῖν.

31v *Τούτοις ἐδοξάσθη μὲν ὁ πάντων Θεός, / ἐπεκρότησαν δ' ἄνωθεν ἄγγελοι· τότε τὸ τῆς ἀληθείας φῶς ἐξέλαμψεν ὑπὲρ ἥλιον, οἱ δὲ τοῦ σκότους ἐργάται, καθάπερ ὄφεις φῶς ὁρᾶν μὴ δυνάμενοι, τοὺς ἑαυτῶν ὑπέδυσαν φωλεούς. Οἱ δὲ τῆς ἀληθείας πρόμαχοι ἅμα τῷ εὐσεβεῖ βασιλεῖ ἐκρότουν ἐπινίκια· εὐχαρίστως ἑώρταζον τῷ βραβευτῇ τῶν ὅλων Θεῷ· ἐδόξαζον τὸν δοξάζοντα αὐτοὺς Κύριον, εὐφήμουν τὸν μέγαν, ἠσπάζοντο, ἐπαίνοις ἐγκωμίων κατέστεφον. «Ἐκόσμησεν ἡμῶν τὴν σύνοδον», ἔλεγον οἱ πατέρες πρὸς τὸν βασιλέα· «ἐκόσμησεν ὁ μέγας Ἀχίλλιος· ὕψωσε τὸ κέρας ἡμῶν, ἐκράτυνε τὴν ἀλήθειαν, τὸ ψεῦδος διήλεγξε, τοὺς ὀρθοδόξους ἐν τῇ πίστει ἐστήριξε, τοὺς πολεμίους κατὰ κράτος ἐτροπώσατο, τὸ τῆς νίκης τρόπαιον ἔστησεν».*

Τὸ μέντοι πλῆθος φαιδροτέραν ἀπεδείκνυε τὴν ἑορτήν, πάντων ἐν εὐφροσύνῃ σκιρτώντων, ὑμνούντων, ἀγαλλιωμένων, χεῖρας κροτούντων, ὕμνους Θεῷ ἀδόντων, τὸν αὐτῶν θεράποντα δοξαζόντων, ἑαυτοὺς μακαριζόντων τῆς βεβαιώσεως, τοὺς θεομάχους ἐξελαυνόντων πόρρω τῶν 32r *ὁρίων πόλεως, / φόβον αὐτοῖς οὐ μικρὸν ἐμποιούντων, μὴ καὶ θυμοῦ ἔργον οἱ δείλαιοι τοῖς ὀρθοδόξοις γένωνται. Διὸ καὶ τὴν φυγὴν ἠγάπων καὶ τὸ λαθεῖν παντάπασιν ἐπετήδευον.*

Ὁ δέ γε θειότατος βασιλεὺς καὶ συνεώρταζε βασιλικώτερον καὶ τοῖς πατράσιν ἔχαιρε φιλικώτερον τιμαῖς βασιλικαῖς καὶ δωρεαῖς ἅπαντας δεξιούμενος. Εἶτα καὶ τὸν μέγαν Ἀχίλλιον σὺν τοῖς ἄλλοις λαβών, εἰς τὴν ἑαυτοῦ πόλιν ἔρχεται, ἣν αὐτὸς ἐπὶ τῷ οἰκείῳ ὀνόματι μεγαλοπρεπῶς καθιδρύσατο, ἵν' ἐκεῖνος μὲν εὐχῶν ὁσίων δαψιλέστατα ἀπολαύσῃ, ἡ δὲ πό-

260 *ἀφθόνου* corr. nos : *ἀφθόνως* cod. 265 *ἐκείνων* corr. nos : *ἐκείνω* cod.
276 *κατὰ κράτος* nos : *κατακράτως* cod.
283 *ἠγάπων* nos : *ἠγάπουν* cod.

257-258 Joh. 4, 14
274 La. 2, 17

λις τῇ τῶν πατέρων ἐπιδημίᾳ εὐλογηθεῖσα ἄσειστος τοῦ λοιποῦ διατηρηθείη καὶ ἀνάλωτος. Καὶ δὴ πρῶτα μὲν τοῖς ἱεροῖς ἅμα πατράσι τῷ ἱεράρχῃ τῆς πόλεως — ὁ μέγας οὗτος Μητροφάνης ἦν — πρόσεισι· τά τε κατὰ τὴν ἱερὰν σύνοδον πραχθέντα αὐτῷ κατὰ μέρος διασαφεῖ· καὶ τὸν θαυμαστὸν Ἀχίλλιον λαβόμενος τῆς χειρός, «Οὗτος», ἔφη, «ἐν Θεῷ τῆς νίκης ὁ βραβευτής· οὗτος ὁ αἰσχύνης τοὺς αἱρεσιάρχας καταβαλών, δόξα δὲ τοῖς ὀρθοδόξοις γενόμενος». Ἐφ' οἷς ὁ μακάριος ἀγαλλιασθεὶς τὴν ψυ-
32v *χὴν καὶ τῷ Θεῷ εὐχαριστήσας / τὰ εἰκότα, τοὺς πατέρας κατησπάζετο μακαρίζων τοὺς ἀγῶνας αὐτοῖς καὶ στρατιώτας ἀληθεῖς ἀποκαλῶν τοῦ Χριστοῦ. Εἶτα καὶ εὐλογήσας ἅμα καὶ εὐλογηθεὶς παρ' αὐτῶν καὶ τὰς ἱερὰς εὐχὰς ἐκείνοις ἀποδοὺς καὶ ἀντιλαβών, ἀπέλυσεν ἐν εἰρήνῃ· τοῦ μεγάλου Ἀχιλλίου τελευταῖον κεφαλὴν καὶ ὄμματα καὶ χεῖρας ἡδέως κατασπασάμενος· «σώζου», λέγων, «στρατιῶτα τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ἀληθείας ὑπέρμαχε, ὁ μισθός σου μέγας ἐν τοῖς οὐρανοῖς».*

Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ὁ θεσπέσιος Μητροφάνης. Ὁ δέ γε πιστότατος βασιλεὺς τὸ σύστημα τῶν ἱερῶν πατέρων ἐκεῖθεν λαβών, ἐπὶ τὰ βασίλεια ἔρχεται, εὐλογηθῆναι ταῦτα ἐπιποθῶν τῇ τῶν μακαρίων ἐπιβάσει ποδῶν· ἐν οἷς καὶ γενομένων αὐτῶν, οὐ πρὸς τὸν βασιλικὸν θρόνον ἀπεῖδεν ὁ βασιλεύς, οὐ πρὸς τὸν ὄγκον τῆς ἀρχῆς καὶ τὴν ἐξουσίαν, ἃ ψυχῶν ἐστι γνωρίσματα ἀγενῶν. Ἀλλὰ βασιλικώτερόν τι ποιῶν καὶ τῆς αὐτοῦ πίστεως ἄξιον, καταβάλλει ἑαυτὸν πρὸς τοῖς ἐκείνων ποσὶ καὶ τὰς ἱερὰς εὐ-
33r *χὰς αὐτῶν αἰτεῖται / μάλα θερμῶς, πολλὰ τιμιωτέρας ταύτας λίθων πολυτελῶν καὶ χρυσίου καὶ αὐτῆς τῆς βασιλείας ἡγούμενος. Ὅθεν καὶ τῆς προσούσης εὐλογίας ἀξιωθείς, εἶτα καὶ τρυφῆς αὐτοῖς κοινωνήσας καὶ λόγων θεοφιλῶν καὶ βασιλικαῖς φιλοτιμίαις δεξιωσάμενος καὶ τελευταῖον ἐπειπὼν ἑαυτοῦ τε καὶ τοῦ κόσμου παντὸς ὑπερεύχεσθαι, ἀπέλυσεν ἐν εἰρήνῃ τοὺς ἀγαθοὺς ποιμένας ἐπὶ τὰ πεπιστευμένα τούτοις λογικὰ ποίμνια.*

Τὸν μέντοι μέγαν Ἀχίλλιον μετὰ τῶν ἄλλων λαβόμενος καὶ πολλὰ δεηθεὶς μεμνῆσθαι αὐτοῦ πρὸς Θεόν, κατασπασάμενός τε καὶ δωρεαῖς τιμήσας βασιλικωτέραις, πρὸς τὴν οἰκείαν πόλιν ἐξέπεμψε, χαίρων ἅμα καὶ ἀλγυνόμενος· τοῦτο μὲν διὰ τὴν εὐτυχίαν τοῦ τοιούτου ἀνδρός, οὗ ὁ κόσμος ἅπας οὐκ ἦν ἄξιος, τοῦτο δὲ καὶ διὰ τὴν ἐκείνου ταχεῖαν διάζευξιν. Καὶ ἠβούλετο μὲν ἐπὶ πλεῖον παρακατέχειν τὸν ἄνδρα, τῷ ἐκείνου θελγό-

292 *ἦν* nos : *ἦν* cod.
309 *αὐτοῦ* cod. 315 *ἑαυτοῦ* corr. nos: *ἑαυτὸν* cod.
316 *τούτοις* corr. nos : *τούτων* cod.

303 Mat. 5, 12

μενος ἔρωτι, οὐκ ἠδύνατο δὲ διὰ τὴν ποθεινὴν ἐκείνου πρὸς τὴν ποίμνην ἀνάλυσιν.

33v *Ὅθεν καὶ ἀπάρας ἐκεῖθεν ὁ μέγας, πρὸς τὴν εὖ πιστευθεῖσαν τούτῳ ποίμνην φοιτᾷ καὶ ἄσμενος ἀσμένοις ἐπιφανείς, οὐδὲ πόσης ἄν τις εἴποι εὐφροσύνης ἐπλήρωσεν ἅπαντας· ᾧ καὶ προστρέχοντες ἅπαντες πανταχόθεν οἱ παῖδες πρὸς πατέρα φιλότεκνον, διὰ μακροῦ χρόνου ἐπανιόντα ἐξ ἀλλοδαπῆς, θεασάμενοι περιεφύοντο θερμῶς προσέπιπτον τοῖς μακαρίοις ἐκείνου ποσίν, ἐκθύμως ἠσπάζοντο. Πρὸς ἑαυτὸν ἐστασίαζον, ποῖος πρῶτος τούτῳ προσεγγίσει καὶ τὸν πόθον ἀφοσιώσηται· χαρᾶς μεγίστης ἐπληροῦντο καὶ ἡδονῆς, ἑορτὴν κοινὴν τὴν τοῦ πατρὸς ἐποιοῦντο ἐπιδημίαν, ἐν κρότοις καὶ εὐφημίαις ἐγέραιρον τὴν ἐπάνοδον, ἐν ὕμνοις εὐχαριστηρίοις ἐδόξαζον τὸν Θεόν, εὐλογιῶν κατηξιοῦντο καὶ εὐχῶν πατρικῶν. Εἶτα δὲ καὶ τὰ κατὰ τὴν ἀποδημίαν ὅπως ἔσχε διεπυνθάνοντο καὶ τὰ ἐν τῇ συνόδῳ πεπραγμένα ἠξίουν μαθεῖν.*

Ὁ δέ, «ὦ τέκνα», ἔφη, «πατέρες καὶ ἀδελφοί, οὐδεὶς ἐλπίσας ἐπὶ
34r *Κύριον κατῃσχύνθη ποτέ· οἱ γὰρ πε/ποιθότες ἐπ' αὐτὸν ὡς ὄρος Σιὼν εἰς τὸν αἰῶνα οὐ σαλευθήσονται, καθὼς εἶπε τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον· ὅτι οὐκ ἐν τῇ δυναστείᾳ τοῦ ἵππου οὐδὲ ἐν ταῖς κνήμαις τοῦ ἀνδρὸς εὐδοκεῖ· ἀλλ' ἐν τοῖς φοβουμένοις αὐτόν, ὅς ὑπερηφάνοις ἀντιτάσσεται, ταπεινοῖς δὲ δίδωσι χάριν· ὃν τρόπον καὶ νῦν ἀντετάξατο καὶ κατέβαλε τοὺς ἀλαζόνας αἱρετικούς, μετ' ἤχου ἀπολέσας τὸ ἐκείνων μνημόσυνον· τὴν δὲ ὀρθόδοξον πίστιν ἐκράτυνεν στερεώσας αὐτὴν εἰς αἰῶνα αἰῶνος. Ταῦτα ὁ μέγας εἰπὼν καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τεράστια ἐπὶ τούτοις προσθείς, πάντων εὔφρανε τὰς καρδίας καὶ τὰ φρονήματα ἐβεβαίωσε, τοῦ ἀσφαλῶς τῶν τῆς ἀληθείας δογμάτων ἀντέχεσθαι ἀλλὰ καὶ λόγοις κιβδήλοις καὶ μιαροῖς αἱρετικῶν ⟨μὴ⟩ ὑποκλέπτεσθαι. Πρὸς τούτοις καὶ τὰ ἐκ βασιλέως δῶρα τῇ τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίᾳ καὶ πᾶσι τοῖς χρῄζουσι διενείματο, ἀνώτερος πάντων ἀναφανεὶς καὶ πᾶσι τοῖς παροῦσιν ἄληπτος καὶ ἀχείρωτος σὺν τούτοις*
34v *ἅπασιν / ἐπισκήψας τῆς ἑαυτῶν ⟨ἐπιμελεῖσθαι⟩ σωτηρίας καὶ τῆς εὐσεβοῦς ὑπερεύχεσθαι βασιλείας.*

Καὶ ταῦτα μὲν πρὸς ἐκείνους. Αὐτὸς δὲ τῶν συνήθων εἴχετο ἐπιμε-

325 *εὖ πιστευθεῖσαν* nos : *εὐπιστευθεῖσαν* cod. 326 *εἴπει* cod.
327 *καὶ* corr. nos : *οἶκα* cod.
328 *ἐπανίοντα* cod. 331 *χαρὰς* cod. 351 *ἐπιμελεῖσθαι* add. nos

337-338 Is. 28, 16 — Ro. 5, 5; 9, 33; 10, 11
338-339 Ps. 124 (125), 1
339-341 Ps. 146 (147), 10
341-342 Jac. 4, 6

λῶς ποιμαίνων τὸ ποίμνιον, ἐπὶ νομὰς ἄγων τὰς ζωηφόρους καὶ καθαράς, ὕδατα ποτίζων ὀρθοδοξίας ἀθόλωτα, θῆρας ἀποδιώκων λυμαντικούς· ἐπαγρυπνῶν νυκτὸς καὶ ἡμέρας τῇ τῶν θρεμμάτων Χριστοῦ φυλακῇ, ὑπὲρ ὧν ἔθηκε τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ὁ ποιμὴν ὁ καλός· καὶ ὧν τὴν ἐπιμέλειαν μέγιστον τῆς εἰς αὐτὸν ἀγάπης καὶ ὠφελείας δεῖγμα εἶναι αὐτοὺς ἀπεφήνατο. «Εἰ γὰρ ἀγαπᾷς με», φησί, «Πέτρε, ποίμαινε τὰ πρόβατά μου»· ᾧ καὶ οὗτος πειθόμενος ἢ μᾶλλον γρηγόρως ἑπόμενος, εἰ καί τις ἄλλος περὶ τὴν ποιμαντικὴν καὶ ἐνεργὸς διεδείκνυτο· οὐ μόνον τῶν ψυχῶν φροντίζων, ὅπερ δὴ τὸ ἐξαίρετον, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν σωμάτων ἐπιμελούμενος· χηρῶν, ὀρφανῶν, πενήτων, ἀδικουμένων, τῶν κακῶς πασχόντων προϊ-
35r στάμενος ἐν σπουδῇ καὶ πᾶσαν νόσον καὶ μαλακίαν / πάντων ⟨ἰ⟩ώμενος, πᾶσί τε κοινὸν ταμεῖον τῶν ἀγαθῶν, καὶ ἑκάστῳ νέμων εὐθύμως τὸ προσφερόμενον.

Οὕτω τὸν πάντα βίον αὐτοῦ οἰκονομῶν ὁ θαυμάσιος καὶ οὕτω τοῖς ἐκ Θεοῦ δεδομένοις αὐτῷ διαλάμπων χαρίσμασιν, ἐπεὶ τριακοστὸν ἤδη καὶ πέμπτον ἔτος αὐτῷ ἐν τῷ τῆς ἀρχιερωσύνης βαθμῷ διηνύετο, μηνύεται παρὰ Θεοῦ ἡ ποθουμένη ἀνάλυσις. Ἐπόθει γὰρ καὶ αὐτὸς κατὰ τὸν μέγαν τῆς ἀληθείας κήρυκα τὸ ἀναλῦσαι καὶ σὺν Χριστῷ εἶναι, κἂν διὰ τὰ γεννηθέντα τέκνα αὐτῷ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ ἔστεργε τὴν μετὰ τούτων ἔτι διαγωγήν. Ἐφ' οἷς ἀρρήτου χαρᾶς πλησθείς, γνωρίσας τε τοῖς συμπαροῦσι τὰ τῆς θείας ἀποκαλύψεως καὶ τὰ εἰκότα εὐχαριστήσας Θεῷ, λιθοξόους αὐτίκα μετακαλεῖται καὶ κελεύει λάρνακα λιθίνην ἑτοιμάσαι τούτῳ εἰς ὑποδοχὴν τοῦ τληπαθοῦς ἐκείνου καὶ ἀδαμαντίνου σώματος.

Καὶ τὸ ἔργον λόγου θᾶττον ἠνύετο. Διέρρει δὲ ἡ φήμη πανταχοῦ τῆς τοῦ καλοῦ ποιμένος ἀποδημίας καὶ τὰ τέκνα πανταχόθεν ἐπὶ τὸν ποι-
35v μένα συνέθεον· / εἶτα ⟨αἱ⟩ οἰμωγαί· ἀποδημίαν... τὴν ὀρφανίαν πάντων ἀποδυρο⟨μένω⟩ν συχνῶς. Ὁ δὲ ἠρέμα τὰ χείλη κινήσας, «Μὴ κλαίετε», ἔφη, «τέκνα, μὴ συνθρύπτετέ μου τὴν καρδίαν· Χριστῷ γὰρ τῷ ἀληθινῷ Θεῷ ἡμῶν παρεθέμην ὑμᾶς, ᾧ καὶ πεπιστεύκατε δι' ἐμοῦ καὶ προθύμως ἠκολουθήσατε. Σπεύσατε γοῦν, ὡς ἂν ἀπαράθραυστον τὴν πίστιν τηρήσαντες ἐπιτεύξησθε τῆς βασιλείας αὐτοῦ».

354 ποιμαίνων nos : ποιμένων cod.   355 θήρας cod.
356 φυλακὴ cod.   359 ᾧ nos : ὢ cod.
371 μέγα cod.   373 οἷς corr. nos : ἧς cod. // χαρὰς cod.
384 ἐπιτεύξησθε nos : ἐπιτεύξησθαι cod.

356-357 Joh. 10, 11
359 John. 21, 15-16
363-364 Ro. 12, 8; Matth. 23; 3,35; 10,1
371 Phil. 1, 23

Εἶτα σὺν τοῖς ὄμμασι τὰς χεῖρας διαπετάσας καὶ εὐλογήσας αὐτούς, ἐν εἰρήνῃ ἐπὶ τῷ αὐτῷ ἐκοιμήθη τὸν τοῖς δικαίοις ὀφειλόμενον ὕπνον· τὸ μὲν πνεῦμα χειρὶ Θεοῦ παραθέμενος, τὸ δὲ σῶμα χερσὶ τῶν τέκνων ἀπολιπών, οἳ καὶ ἄγαν εὐλαβῶς αὐτὸ περιστείλαντες καὶ τῇ ἑτοιμασθείσῃ ἐνθέμενοι λάρνακι, ἐν ἱερῷ τόπῳ κρυφίως κατέθεντο· νοσοῦσιν ἀλεξιτήριον, δαίμοσι φυγαδευτήριον, πᾶσι τοῖς προσιοῦσι πιστῶς φυλακτήριον.

Καὶ ἦν μὲν οὗτος ὁ θησαυρὸς ὑπὸ τὴν γῆν χρονίως κρυπτόμενος. Οἱ δὲ τῶν παίδων παῖδες τὸν καλὸν πατέρα τῇ παραδρομῇ τῶν χρόνων
36r ὡς εἰκὸς ἀγνοήσαντες, / ὥσπερ δὴ τὸν Ἰωσήφ, τὸν ἐν Αἰγύπτῳ βασιλέα φημί, τῶν πατρικῶν ἐκείνων ἀγαθῶν διημάρτανον ἐπὶ τριακοσίοις ὥς φασιν ἔτεσιν, ἕως ὁ ἀποκαλύπτων βαθέα καὶ κρύφια φανερῶν θεοσημείαις ἀπορρήτοις τὸν αὐτοῦ θεράποντα ἐξεκάλυψε, μὴ ἀνεχόμενος πάντῃ μήτε τοῦτον ἀγνοεῖσθαι τοῖς οἰκείοις τέκνοις καὶ παρ' αὐτοῖς ὑπάρχειν ἀγέραστον, μήτε μὴν τῶν προτέρων στερεῖσθαι ἀγαθῶν.

Ὅθεν δὴ καὶ φανεροῖ αὐτοῖς τὸν κρυπτόμενον, κατὰ τὴν δεκάτην τοῦ φεβρουαρίου, καὶ δωρεῖται οἷα θησαυρὸν ἀσυλότατον, πηγὴν θαυμάτων ἀέναον, ποταμὸν ἰαμάτων πληρέστατον· ἀμέτρως ὁριζόμενον, οὐ περιόδοις ἐτῶν γραφόμενον, ἀλλὰ παντὶ χρόνῳ συνεκτεινόμενον ἐπιφανέστατα· ὥστε καὶ διαρκέσαι μᾶλλον τούτου παραδοξότερον· ὅτι τῆς τοῦ δικαίου μνήμης ὀκτὼ πρότερον ἡ τιμία σορὸς καὶ τοσαύταις αὖθις μετὰ τὴν ἐκείνης παραδρομὴν λόγου κρείττονας καὶ θαυμασιωτέρας τὰς ἰάσεις ἐκδίδωσι· δαίμονας ἀπελαύνουσα, παντοίας νόσους θερα-
36v πεύουσα, μύρα δαψιλῆ / τοῖς προσιοῦσι προχέουσα, ψυχὰς ... ἁγιάζουσα καὶ πᾶσιν ὁμοῦ πρὸς τὸ συμφέρον νέμουσα τὰ αἰτήματα· εἰς δόξαν Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ Ἁγίου Πνεύματος, τῆς μιᾶς καὶ ἀδιαιρέτου θεότητος ᾗ πρέπει πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ προσκύνησις, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, ἀμήν.

386 τῷ αὐτῷ nos : τὸ αὐτὸ cod.   387-388 ἑτοιμασθήσει cod.
392 ἦν nos : ἣν cod.   411 ᾗ nos : ἡ cod.

Β'

ΔΙΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΑΡΧΙΚΟΥ ΒΙΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΧΙΛΛΙΟΥ ΛΑΡΙΣΗΣ

Ἐκδίδεται ἀπὸ τοὺς κώδικες:
α'. Μονῆς Διονυσίου Ἁγίου Ὄρους 212, φφ. 36^{v}-64^{r} ($=\Delta_1$).
β'. Μονῆς Διονυσίου Ἁγίου Ὄρους 143, φφ. 119^{v}-141^{r} ($=\Delta_2$).
γ'. Μονῆς Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων 646, φφ. 1^{r}-8^{v} (=M).

ed. = Β. Χ. Σ τ ε ρ γ ι ο ύ λ η, *Ὁ ἅγιος Ἀχίλλιος (Ἀπὸ ἐγκωμιαστικὸ λόγο χειρογράφου τοῦ ιζ' αἰ. τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Διονυσίου Ἁγίου Ὄρους)— Ἔκδοση κειμένου...*, Λάρισα 1981.

36^{v} *Βίος καὶ πολιτεία καὶ μερικὴ θαυμάτων διήγησις τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν ἀρχιεράρχου καὶ θαυματουργοῦ Ἀχιλλίου μητροπολίτου Λαρίσης. Εὐλόγησον, πάτερ.*

Τὸν ἐν ἀρχιερεῦσιν Ἀχίλλιον ὑπόθεσιν τοῦ λόγου προβάλλομαι, Ἀχίλλιον λέγω τὸν πάνυ, ὃν ἡ Καππαδοκῶν μὲν ἤνεγκεν, ἡ δὲ Λαρισαίων κόσμον πεπλούτηκεν. Ἀλλ' οὐκ οἶδα μὲν οὖν ὅπως οὐδ' οἵοις λόγοις περὶ τοὔργον κεχώρηκα. Οὐδὲ γὰρ πρὸς βουλήσεως ἦν μοι· ὀκνῶ γὰρ εἰπεῖν πρὸς δυνάμεως ὡς τοσαύτην ἐνστήσασθαι τὴν ὑπόθεσιν καὶ ἀγῶνα ὑπεισδῦναι τοσοῦτον ἀνδρὸς τοσούτου τὰ θαύματα καὶ τοσούτου τὴν ἀρετὴν
37^{r} *καὶ κρείττονος οὐχὶ τῶν ἡμετέρων λόγων, / ἀλλὰ καὶ τῶν ὑψηλοτέρων πολύ, καὶ τοῦτο μόνον φιλοτιμουμένων, τὴν περὶ λόγον ἐπίδειξιν.*

Οἴκοθεν μὲν οὖν, ὡς εἰρήκειν, οὐχ ὥρμηκα, ἄλλως δέ μοι τὰ τῆς αἰτίας ἐπισυμβέβηκε· τὸ γὰρ τῆς παροιμίας, ἄλλην τρέχων ἄλλην ἐβάδισα. Ὡς γὰρ ἐπιδεδημήκειν τῇ Λαρισαίων, πόλις δὲ αὕτη προκαθημένη τῶν Θετταλῶν, πόλις ἑλληνίς, παλαιὸν ὄνομα καὶ σεμνὸν καὶ τοῖς ἀρχαίοις περιλαλούμενον· περὶ ἣν παραρρεῖ ποταμὸς Πηνειὸς διὰ τῶν Θετταλικῶν Τεμπῶν διερχόμενος, ἐντετυχήκειν δὲ καὶ τῷ αὐτόθι ἀρχιερεῖ τῷ Γοριανίτῃ Θωμᾷ, σεμνῷ τὴν ὄψιν, σεμνοτέρῳ τὸν τρόπον, κοσμίῳ τὸ ἦθος, κοσμιωτέρῳ τὴν σύνεσιν. Πρὸς τούτου περὶ τὴν ἐγχείρησιν κατηνάγκασμαι. «Καὶ γάρ», μοὶ ἔφη, «τί ἂν τῷ μεγάλῳ Ἀχιλλίῳ χαρίσαιο, παρὰ τῷ θρόνῳ τούτου γενόμενος, ὃν αὐτὸς ὑπερφυεστάτως κεκόσμηκεν· εἰ μὴ ἄρα πρὸς εὐφημίαν τούτου χωρήσειας· καὶ εἰ μὴ ἐξ ὧν παρὰ
37^{v} *Θεοῦ εἰλήφεις λόγων, οἷον ἱέρευμά τι, / τούτῳ καλλιερήσειας;*

Ταύτῃ ⟨εἶ⟩πε καὶ πρὸς τὸν λόγον κατέπεισε. Τὰ γὰρ τῆς ἐλπίδος ἐπέρρωσεν, ἐπεὶ παρ' ἀνδρὸς ἱεροῦ καὶ ἀγαθοῦ ποιμένος τὰ τῆς πειθοῦς καὶ πρὸς ἱερὸν ἄνδρα τὰ τοῦ λόγου μοι ἀνατείνεται, καλῶς ὑπὲρ τῆς τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας ἀγωνισάμενον. Ἐξ ἀμφοτέρων δὲ ἡ χάρις ὅτι πολλή· καί γε ἐξ ἑκατέρου καὶ μόνου τὴν ἰσχὺν περιφέρουσα, μὴ ὅτι γε συνεληλυθότοιν ἀμφοῖν καὶ τὴν ἐργασίαν συγκροτησαμένοιν πρὸς τὴν συντέλειαν.

Ἀλλὰ τὰ μὲν τῶν προοιμίων ἅλις, ἐπ' αὐτὴν δὲ ἤδη τῶν ἐγκωμίων τὴν νύσσαν βαδίσωμεν, ἐκεῖθεν ἐφελκυσάμενοι δύναμιν τοῦ λόγου δρόμον ἀνῦσαι, ὅθεν καὶ ὁ εὐφημούμενος ἐφελκύσατο καὶ τὰ μέγιστα τῶν ἔργων εἰργάσατο. Σὺ δέ μοι, ὦ σεπτὲ Ἀχίλλιε, ἵλαθι καὶ εἰ μὴ τὰ τῆς εὐφημίας ἐξισωθεῖεν τῇ ἀρετῇ.

Ἀχιλλίῳ τοίνυν πατρὶς μέν, ὡς ἔφημεν, ἡ Καππαδοκῶν, ὥσπερ ἀμέλει καὶ ἡ τῶν Χαλδαίων τῷ Ἀβραάμ· καί γε παραλληλίζων τὸν ἄνδρα
38^{r} *τῷ Ἀβραάμ, οὐχ ἵνα τι τούτῳ χαρίσωμαι, / ἀλλ' ἵνα μᾶλλόν τι πρὸς φιλοτιμίαν τῷ προτέρῳ ⟨πα⟩ράσχωμαι. Ἔσχε γὰρ τὰ κατὰ τουτονὶ τὸν πατριάρχην τὸν νέον τε καὶ ἡμέτερον πολὺ τὸ θειότερόν τε καὶ ὑψηλότερον ἢ τὸν πρῶτον ἐν πατριάρχαις καὶ παλαιὸν Ἀβραάμ, καθὼς ἐν καιρῷ τὰ τῆς ἱστορίας μοι παραστήσειεν. Ἀλλ' ὅπερ οὖν ἔφην, Καππαδοκία μὲν τοῦτον οἷόν τι ἄνθος εὐῶδες ἢ καρπὸν ἀείζωον ἀναβλαστάνει καὶ ἀναφύει, πολλὴν τὴν εὐωδίαν τῷ Χριστοῦ λάχει καὶ γλυκύτητα γεύσεως ἐν τοῖς ἔμπροσθεν παρεχόμενον ἢ προσφυέστερον εἰπεῖν ὡς ἄδυτον φάος ἀνέσχει, ἡλίου λαμπρότερον περιαυγάζον τὰ πέρατα.*

Τοιαῦτα τῆς καλλίστης Καππαδοκίας μοι τὰ βλαστήματα, τὰς ἄλλας ἀποκρυπτούσης πόλεις τε καὶ κώμας τοῖς περιφανεστέροις γεννήμασιν· ἣ καὶ Βασιλείους καὶ Γρηγορίους ἀνέβλαστε, πολὺ τὸ ἐπίσημον κἂν τοῖς λόγοις κἂν ταῖς ἀρεταῖς ἐπιφέροντας. Πρὸ τούτων δὲ καὶ τὸν μέγαν τοῦτον Ἀχίλλιον, ὅν, οἶμαι, καὶ τύπον ἔσχον οἱ μετ' αὐτὸν τοῦ

6 *οἶδα μὲν* : *οἶδα μὲν* Δ_1· *οἴδαμεν* Δ_2 // *περι* $\Delta_1\Delta_2$
8 *τοσαύτην* : *τοσούτην* $\Delta_1\Delta_2$

19-20 *περὶ τὴν ἐγχείρησιν κατηνάγκασμαι* om. Δ_2 ed. 24 *ταύτῃ εἶπε* corr. nos : *ταύτῃ πε* $\Delta_1\Delta_2$· *ταῦτ' εἶπε* ed. 29 *συγκροτησαμένην* $\Delta_1\Delta_2$
30 *ἅλις* : *ἄλλις* $\Delta_1\Delta_2$ 31 *νύσσαν* : *ἰοῦσαν* ed.
34 *ἐξισωθεῖεν* corr. nos : *ἐξισωθεῖ ἐν* $\Delta_1\Delta_2$· *ἐξισωθῇ ἐν* ed. 45 *περιαυγάζων* $\Delta_1\Delta_2$
49 *κἂν ... κἂν* $\Delta_1\Delta_2$ ed.

38v /λόγου τε καὶ τῆς πράξεως καὶ κανόνα τε μὴ παρεγκλίνοντα πρὸς ἀρετὴν τε καὶ θεοσέβειαν.

Ἀλλ' ἡ μὲν πατρὶς τοιαύτη τῷ μάκαρι, ἣν καὶ ἐπαινοῦσι πολλοί, ὅτι καὶ ἐπαινετέα καθέστηκε, πλείστοις τοῖς καλοῖς ἐπιβρίθουσα. Ἀλλ' ἡμῖν οὐ τοῦτο σκοπός, εἰς ἐγκώμιον ταύτης ἰέναι, οὐδὲ πρὸς σπουδῆς τὴν ἐνεγκαμένην ἐγκωμιάζειν, ἵνα μὴ τοῦ ἔργου μεῖζον φανείη τὸ πάρεργον καὶ τοῦ προκειμένου τὸ μὴ σκεπτόμενον· ἢ καὶ δόξαι μέντοι τῷ εὐφημουμένῳ παρὰ πατρίδων χαρίζεσθαι, ἣν οὐδένα λόγον οὗτος πεποίηται. Ἀλλὰ πατρὶς μὲν αὕτη.

Πατέρες δὲ αὐτῷ, ἀλλὰ καὶ τούτων ἀκροθιγῶς, ὁ λόγος ἅψαιτο· ὅτι μηδ' ἐκ τούτων περιφανὲς ἐκείνῳ γεγένηται, εἰ μὴ καὶ μᾶλλον τὸ ἀνάπαλιν. Ἐκ τοῦ ὕδατος γὰρ τὰ τῆς πηγῆς ἐπεγνώρισται, ἐκ τοῦ καρποῦ τε τὸ δένδρον ηὐλόγηται κἀκ τοῦ γεωργίου τὸ πρῶτον σπέρμα καὶ δεδόξασται καὶ τεθαύμασται. Κλήσεις μὲν γὰρ πατέρων τοῦ θαυμασίου τούτου ἀνδρὸς ἡ μὲν ἱστορία ἡμῖν οὐ παρέδωκεν, πλὴν ὅσον διάφορον αὐτῶν
39r τὴν ἀρετὴν πρὸς τοὺς ἄλλους παρέστησεν. / Εὐσεβεῖς γὰρ οὗτοι καὶ τῶν ἡμετέρων τῆς ἀληθείας δογμάτων ἀκριβέστατοι φύλακες, πρ⟨ᾶγ⟩μα οὔπω τότε τοῖς πολλοῖς εἰς ἀκρότητα σπουδαζόμενον, ἐπεὶ μηδὲ τοῦ ἡμετέρου σεβάσματος οἱ τότε κρατοῦντες ὄντες ἐτύγχανον, εἰ καὶ μικρὸν ὕστερον τὰ ἡμέτερα ἐπιδέδωκε, καιροῖς ἰδίοις τοῦ σαρκωθέντος ἐπευδοκοῦντος καὶ τὰ τῆς εὐσεβείας πλατύνοντος. Ἀλλ' οὗτοι μὲν καὶ οὕτως τούτων ἐχόντων, Χριστοῦ τὴν χάριν ἐδέξαντο καὶ Χριστῷ διὰ τοῦ βαπτίσματος συνηγέρθησάν τε καὶ συνανέστησαν, θαυμαστοὶ γεγονότες τὴν πίστιν καὶ τὰ εἰς πρᾶξιν θαυμασιώτεροι, ὕμνοις θείοις καὶ ψαλμοῖς χαίροντες, πενήτων κηδόμενοι, χηρῶν προϊστάμενοι, ὀρφανῶν ἀντιλαμβανόμενοι, πάντα τοῖς ἐνδεέσι γινόμενοι· χεῖρες τοῖς δεομένοις χειραγωγίας, ὁποίαν ταύτην τὴν χειραγωγίαν ὑπονοήσειας· πόδες τοῖς τούτων λειπομένοις καθ' ὅντινα οὖν τρόπον τε καὶ περίστασιν, ὀφθαλμοὶ τυφλῶν, τῶν τε νοουμένων
39v καὶ φαινομένων· κωφευόντων ὦτα, ἅπαν τε / μέλος καὶ μέρος τοῖς χρήζουσι καὶ ἁπλῶς τῶν πάντων τοῖς πᾶσιν εὐτυχέστατον ἕρμαιον. Καὶ συνελόντα φάναι τοσοῦτοι οὗτοι τὴν ἀρετήν, ὥστε, καὶ εἰ μὴ τοιοῦτον νόμον ἔσχον, ἀρκεῖν ἑαυτοῖς εἰς εὐδοξίαν τὴν πολιτείαν καὶ τὴν ἀρετὴν ἔχειν, ὡς ἐπίσημον γνώρισμα. Τοιοῦτοι δὲ γεγονότες καὶ τοὺς ἄλλους νικῶντες, παρὰ τοῦ παιδὸς καὶ μόνου τὸ κρατιστεῖον φέρειν κεκώλυνται.

Ταῦτα δὲ διεξῄει ὁ λόγος, οὐχ ἵνα κόσμος ἐκ γεννητόρων τῷ εὐφημουμένῳ προσγένοιτο, —οὐδὲ γὰρ τῷ Ἀτλαντικῷ πελάγει ὑδάτων χρεία

57 ἢ : εἰ Δ_2 ed. 60 π(ατέ)ρες: πατρὶς ed.
85 διεξίει $\Delta_1\Delta_2$ 86 Ἀτλαντικῷ : ἀντλαντικῷ $\Delta_1\Delta_2$

πρὸς πλήρωσιν— ἀλλ' ἵνα πᾶσι γνωρίσαιμεν οἵων ἐκείνῳ τῶν παραδειγμάτων ὄντων ὡς ἀρχετύπων πινάκων, ὅσους ὑπερήλατό τε καὶ ὑπερέβαλεν· ἅμα τε καὶ τὸ παρὰ πᾶσι κατὰ τὸ μᾶλλον κρατοῦν, κἂν τούτῳ γνοίημεν. Ἀγαθοὶ μὲν γὰρ ἐξ ἀγαθῶν ὡς ἐπίπαν καὶ φαῦλοι ἐκ φαύλων γεγέννηνται, τὸ δ' ἐναντίον ἐπ' ἔλαττον· ὅτι μηδὲ ἡ φύσις οἶδε τοὺς τοιούτους
40r λόγους, ἀποτεύγματα καὶ γὰρ / ταύτης καθέστηκε. Καὶ ὁ μαρτυρῶν ἐν τοῖς ἱεροῖς εὐαγγελίοις πιστός· «Οὐδέποτ' ἂν δένδρον», φάσκων, «σαπρὸν δύναιτο τίκτειν καρποὺς ἀγαθούς». Καὶ αὖθις δὴ τὸ ἀντίστροφον, ὅπερ ἀμέλει καὶ ἐπὶ τῷ θαυμασίῳ τούτῳ ἀνδρὶ ξυμβέβηκεν εὖ ποιοῦν, ὡς ἂν μὴ δοκοίη παῖς διαστῆναι πατέρων εἰς ἀρετήν· καὶ πατέρες χρηστοὶ παιδὸς ταῖς ἀγαθουργίαις μὴ ἐπευφραίνοιντο. Καὶ ταῦτα μὲν εἰς τοσοῦτον καὶ ἀρκούντως ἔχειν τῶν ἐγκωμίων τῶν πατρικῶν εἰς ἐκείνους διὰ τούτου προσφερομένων ὡς ἀπαρχῶν κατὰ τὸ θεῖον παράγγελμα.

Ἐκ τούτων γοῦν ὡς εἰρήκειμεν φύς, τὴν ἀνατροφὴν κατάλληλον εὕρατο καὶ τῇ ἀνατροφῇ τὴν παιδείαν συντρέχουσαν. Ἐκπαιδεύεται γὰρ ἔτι παῖς ὢν τὴν ἐγκύκλιον ταυτηνὶ παιδείαν, ἣ γλῶτταν ἐξελληνίζει καὶ ψυχὴν ῥυθμίζει καὶ λόγον καλλωπίζει τὸν προφερόμενον· μαθήματά τε παρέχει καὶ πρὸς τὴν τῶν ὄντων γνῶσιν τὸν νοῦν ἀνεγείρει καὶ τὴν τῶν ἐν τῇ φύσει κατάληψιν.

40v Τοῖς τοιούτοις γοῦν ἐφ' ἱκανὸν ἐνδιατρίψας παιδεύμασι καὶ ὅσα ἦν εἰκὸς ἐκ τούτων ἐρανισάμενος καὶ τὸ τῆς μελίττης ἐν ἑαυτῷ ἐνδειξάμενος, ἣ καὶ ἐκ πικροχύμων τῶν βοτανῶν μέλι γλυκύτατον ἐθησαύρισε, τοῖς θύραθεν τῶν λόγων χαίρειν εἰπών, παρὰ τὸν λειμῶνα τῆς ἡμετέρας καὶ εὐγενεστέρας παιδείας ἀφίπταται. Κἀκεῖθέν τε συλλέγει σύμπαν πρὸς ὄνησιν καὶ τοῖς ἔνδον σίμβλοις ἐναποτίθεται, τὸ ἦθός τε ῥυθμίσας τοῖς πρακτικοῖς τῶν λόγων καὶ οἷον καταγλυκάνας εἰς ἔντευξιν καὶ τὸ τῆς ψυχῆς νοερὸν ἐκκαθάρας καὶ εἰς ἄκρον καταλαμπρύνας τοῖς ἱεροῖς λογίοις καὶ δόγμασιν.

Ἐπεὶ αὐτῷ καλῶς εἶχε καὶ τὰ τῆς παιδείας τῆς τ' ἔξω, τῆς τε θειο-

87 πᾶσιν $\Delta_1\Delta_2$ ed.
88 ὅσους corr. nos : ὅσοι $\Delta_1\Delta_2$· ὅσοις ed. // ὑπερείλατό ed. 123
88-89 ὑπερέβαλλεν $\Delta_1\Delta_2$ 90-91 γεγένηνται ed. 91 ἐπ' ἔλαττον nos : ἐπέλαττον $\Delta_1\Delta_2$· ἀπέλαττον ed. 92 ἀποτεύγματα : ἀποτεύματα $\Delta_1\Delta_2$ 93 φάσκον $\Delta_1\Delta_2$
96 διαστῆναι nos : δυστῆσαι $\Delta_1\Delta_2$· διαστῆσαι ed. 98 ἀρκοῦντος $\Delta_1\Delta_2$
102 ἣ : ἡ $\Delta_1\Delta_2$ 103 προφερόμενον : προσφερόμενον Δ_2 ed. // μαθήματά τε: μάθημά τε Δ_2 ed. 106 ἦν : ἣν $\Delta_1\Delta_2$ 108 πικροχύμων : πικρολύμων Δ_2 ed.
110 εὐγενεστέρας : εὐστενεστέρας Δ_2 ed. 113 λογίοις: λόγοις ed.

93-94 Matth. 7, 18

τέρας καὶ ἡμετέρας, καὶ κατακόρως τούτων ἐμπέπλησται, τί τὸ ἐντεῦθεν; Οἱ γεννήτορες μὲν αὐτοῦ τὸν τῆς ἐνταῦθα ζωῆς μετήλλαξαν βίον. Δεσπότης δὲ οὗτος τῶν πατρικῶν πραγμάτων ἀπολειφθείς, —πολλὰ δ' ὑπῆρχον καὶ τὰ τῶν πολλῶν ὑπερβάλλοντα— ἔδειξεν ὡς οὐχ ὕλης τε καὶ
41r *τῶν κάτω κληρονομῆσαι ἦν αὐτῷ πρὸς ἐφέσεως, | οὐδὲ τῶν χαμαὶ δεσπόσειν κινουμένων καὶ φθειρομένων. Ταῦτα γὰρ τῶν ἀγενεστέρων τὸ φρόνημα καὶ ταπεινοτέρων τὸ βούλημα, οἳ καὶ πρὸς αὔξην τῶν κτημάτων χωροῦσι καί, εἰ μὴ πλείω τῶν καταλελειμμένων ἐργάσοιντο, οὐκέτι στερκτὰ λογίζοιντο. Ἀλλ' οὐχ οὕτως ὁ σοφὸς κληρονόμος τῆς πατρικῆς ἀρετῆς· οὐδενὸς τὴν αὔξην τε καὶ τὴν πρόσθεσιν, ἀλλὰ τὴν πρὸς τὰ χρηστὰ τῶν ἔργων σπουδὴν παρ' αὐτῶν ὥσπέρ τινα μικρὸν δεξάμενος κλῆρον, ἐς τοσοῦτον ἐπολλαπλασίασε τὸ κληρούχημα, ὡς καὶ ὑπερβαλεῖν τοὺς ἐν εὐαγγελίῳ δούλους πιστούς, τοὺς τοῦ σφῶν κυρίου πολυπλασιάσαντας ⟨τὰ⟩ τάλαντα. Οὐ γὰρ ὡς διπλῆν τινα κατ' Ἐλισσαῖον παρὰ Ἠλιοὺ τὴν χάριν οὗτος πρὸς τοὺς γεγεννηκότας ἐδέξατο, ἀλλ' ὑπὲρ μέτρον παρὰ Θεοῦ, εἴ τις αὐτὴν παραμετροίη τοῖς πράγμασιν. Ὡς γὰρ δεσπότης τῶν πατρικῶν πραγμάτων ἐναπολέλειπτο, —πολλὰ δ' ὑπῆρχον αὐτῷ, καθάπερ εἴπομεν, τοῖς γεννήτορσιν— εἰς χεῖρας τηνικαῦτα τῶν πενήτων ἐνα-*
41v *ποτίθησι καὶ εἰς κοιλίας θησαυρίζει πτωχῶν, | ὅπου σὴς οὐδὲ βρῶσις ἀφανίζει, κατὰ τὴν τῆς ταυτοαληθείας ἀπόφασιν· καὶ ὅπου οὐ κλέπται οὐ μὴν διορύσσουσιν οὔτε δὴ καθαρπάζουσιν. Ἐκ γὰρ τῆς κάτω καὶ ἡμετέρας ἐσχατιᾶς εἰς οὐρανοὺς ὁ πλοῦτος ἀνάγεται τὸ θαυμάσιον· καὶ περὶ γῆν τὴν πραγματείαν λαβών, ὑπὲρ τὸν οὐρανὸν τὴν ἐμπορίαν συνήγαγε κἀκεῖ τοὺς θησαυροὺς ἐταμίευσε.*

Ταῦτα καὶ οὕτω σοφῶς ὁ καλὸς κληρονόμος καὶ χρηστὸς οἰκονόμος διανοησάμενος ἔπραττε καὶ ἠγανάκτει, ὅτι μὴ πλείω τούτῳ τὰ τῆς κληρονομίας ἐγγίνοιτο, ὡς ἵνα πλείω σκορπίσειε· καὶ πλείω τοῖς οὐρανοῖς θησαυρίσειε· καὶ πέπονθε πάθος κατ' ἴσον μὲν τοῖς φιλοχρύσοις καὶ φιλοπλούτοις, οἳ πολλὰ δυσχεραίνουσιν, ὅτι μὴ πλείω παρὰ τῶν γειναμένων

120 *ἦν* : *ἦν* $\Delta_1\Delta_2$ // *ἐφέσεως* : *ἐφέσεον* Δ_2· *ἐφέσιον* ed. 121 *ταῦτα* : *τοῦτα* Δ_2
122 *αὔξιν* $\Delta_1\Delta_2$· *αὖξιν* ed. 123-124 *στερκτὰ* corr. nos : *στεκτὰ* $\Delta_1\Delta_2$ ed.
125 *αὔξιν* $\Delta_1\Delta_2$· *αὖξιν* ed. 126 *τινα* : *τιμα* Δ_2 127 *ὑπερβαλλεῖν* $\Delta_1\Delta_2$
130 *γεγενηκότας* $\Delta_1\Delta_2$ ed. 140 *οὕτω* corr. nos: *οὗτος* $\Delta_1\Delta_2$ ed.
143 *κατ' ἴσον* nos : *κατίσον* Δ_1 ed.· *κατῖσον* Δ_2 // *φιλοχρύσοις* corr. nos : *φιλοχρύστοις* Δ_1· *φιλοχρίστοις* Δ_2 ed. 144 *οἳ* : *οἱ* $\Delta_1\Delta_2$ // *γιναμένων* $\Delta_1\Delta_2$ ed.

127-129 Matth. 25, 20-23
134-136 Matth. 6, 20

ἠνέγκαντο· οὐκ ἐκ τῆς αὐτῆς δὲ διανοίας, οὐδὲ ἐκ τοῦ ἴσου σκοποῦ, ἀλλ' ἐκ σεμνοτέρου τοῦ τρόπου καὶ ὑπερκειμένης προαιρέσεως. Ποῦ μοι πρὸς ταῦτα οἱ παρὰ τοῖς ἔξω φιλοσοφήσαντες; Οἱ δεινοὶ τὸν λόγον ἀλλ' οὐ
42r *τὸν τρόπον, οἱ σεμνοὶ τὰς ὄψεις ἀλλ' οὐ τὰς σκέψεις, οἱ θαυμαστοὶ | περὶ τὰς τῶν συλλογισμῶν πλοκάς, ἀλλ' οὐ περὶ τὰς τῶν λογισμῶν ἀντιλήψεις τῶν ὠφελίμων; Οἱ τὰς ὀφρῦς αἴροντες καὶ μόνον ἀπερυγγάνοντες; οἱ κηλοῦντα δεικνύντες τὰ χρήματα, εἰ καὶ εἰς θάλατταν ἀπορρίπτοντες, ὡς ἂν ὑβρισθείη καὶ κτίσις δημιουργοῦ, πρὸς χρῆσιν γενομένη καὶ δεομένων βοήθειαν, καὶ συνατιμασθείη Θεὸς ἀσόφως δημιουργήσας καὶ μάτην ὑποδείξας ὕλην τιμήεσσαν; Ἀλλ' οὗτοι μὲν μενόντων οἷς μεμενήκασι. Τὰ γὰρ ἡμέτερα πολλῷ Θεῷ μεγαλοπρεπέστερά τε καὶ προσφιλέστερα.*

Ἐπεὶ δὲ ᾗ καλῶς τὰ τῶν πραγμάτων ἐπῳκονόμηται κἀκ τούτων καθάπαξ γεγύμνωται, μόνος μόνῳ Θεῷ προσεγγίζειν βεβούληται, καθαρῶς τῷ καθαρωτάτῳ, καὶ τῆς ἐκεῖθεν μεταλαμβάνειν αἴγλης τε καὶ λαμπρότητος. Διὰ ταῦτα καὶ τελεωτέρας τῆς διαγωγῆς ἅπτεται καὶ πολιτείας τῆς ὑψηλοτέρας καὶ κρείττονος· καὶ γινώσκει Θεὸν καὶ παρὰ τού-
42v *του γινώσκεται καὶ γίνεται Ἀβραὰμ ἀλλ' οὐκ ἀκούει: | «Ἔξελθε ἐκ τῆς γῆς σου καὶ ἐκ τῆς συγγενείας σου καὶ γῆν σοι ἑτέραν κληροδοτήσω· καὶ θήσω τὸ σπέρμα σου ὡς τὰ ἄστρα τοῦ οὐρανοῦ καὶ ὡς τὴν ἄμμον τὴν παρὰ τὸ χεῖλος τῆς ἁλμυρᾶς». Ἀλλὰ τοῦ εὐαγγελικοῦ ἐπακροᾶται ῥητοῦ, τοῦ, ὡς, «Εἰ θέλεις γενέσθαι», φάσκοντος, «τέλειος, δὸς τὰ ὑπάρχοντά σοι πτωχοῖς καὶ ἆρον τὸν σταυρόν σου καὶ ἀκολούθει μοι· ὃ δὴ καὶ ποιεῖ μετὰ τῆς αὐτῆς προθυμίας καὶ τῆς ὁμοίας δυνάμεως.*

Μετὰ γὰρ τὴν καλὴν ἐκείνην καὶ θαυμαστὴν ἀποβίωσιν, μετανάστης τῶν πατρικῶν χώρων γίνεται καὶ πρὸς τοὺς ἁγίους τόπους χωρεῖ καὶ ξενιτεύει ὡς Ἀβραάμ, ἵνα υἱὸς Θεοῦ καὶ πατὴρ ἐθνῶν χρηματίσειε καὶ τέκνα γεννήσειεν ἐν Χριστῷ, ἀριθμῷ ἄμμον καὶ ἀστέρων λάμψεσιν ὑπερβαλλόμενα, πολύ τε τὸ ὑψηλότερόν τε καὶ θειότερον τῶν ἀβραμιαίων αὐχοῦντα τέκνων καὶ τῆς εὐλογίας καὶ τῆς αὐξήσεως. Καὶ τοσούτῳ κρείττω, ὅσῳ τῶν κάτω τὰ ἄνω καὶ τῶν γεηρῶν τὰ οὐρά-

147 *τοῖς* corr. nos : *τῆς* $\Delta_1\Delta_2$. ed.
150 *ὀφρὺς* $\Delta_1\Delta_2$ ed. 151 *κηλοῦντα* corr. nos : *μηλούντα* $\Delta_1\Delta_2$· *μηλοάπτα* ed. // *εἰ* corr. nos: *ἤ* Δ_1. *ἢ* Δ_2 ed. 156 *ᾗ* corr. nos : *οἱ* $\Delta_1\Delta_2$· *ὡς* ed.
158 *καθαρωτάτῳ* : *καθαρῶς. Τούτῳ* ed.
164 *ἁλμυρᾶς* : *θαλάσσης* Δ_2 ed. 165 *ὡς* om. ed.
168 *ἀποβίωσιν* : *ἀποκείωσιν* ed. 169 *χώρων* : *χωρῶν* ed.
171 *ἀριθμῷ* corr. nos : *ἀριθμῶν* $\Delta_1\Delta_2$· *ἀριθμὸν* ed. // *ἄμμων* $\Delta_1\Delta_2$ 172 *λάμψεσιν*: *λάμψιν* ed. 174 *τοσούτων* $\Delta_1\Delta_2$

165-166 Matth. 19, 21-22; Mar. 10, 21-22; Luc. 18, 22-23

43r νια καὶ τῶν φθειρομένων τὰ αἰωνίζοντα. Ἀλλὰ καὶ ὡς Μωσῆς | οὐχ ἧττον πρὸς τὴν ἐπαγγελλομένην χωρεῖ, πάντων ὑπερφρονήσας τῶν ἐν Αἰγύπτῳ καὶ τυραννίδος καταφρονήσας τοῦ Φαραώ, ὡς τὸ οἰκεῖον διασώσει⟨εν⟩ ἔθνος καὶ πρὸς ἐλευθερίαν καθοδηγήσειεν, εἴσω τῆς ἀπατηλῆς ἡδονῆς καὶ τῶν ῥεόντων καὶ μὴ ἑστώτων τερπνῶν, πρὸς τὴν κατὰ Χριστὸν ζωὴν καὶ τὴν ἐντεῦθεν μακαριότητα. Τοιοῦτοι οἱ τοῦ ἐμοῦ Χριστοῦ Μωυσέες καὶ τοιοῦτοι οἱ Ἄβραμοι καὶ τοιαῦται τούτων αἱ μεταστάσεις καὶ τὰ θαυμάσια· οὐκ ἐκ γῆς εἰς γῆν ἀφικομένων, ἐκ τυραννουμένης πρὸς ἐλευθέριον, ἐκ δεδουλωμένης εἰς αὐτοδέσποτον, οὐδ' εἰς γάλα καὶ μέλι ῥέουσαν, τάχα τροφὴν νηπίοις ἔτι ἁρμόττουσαν ἢ καὶ ἐξαπατῶσαν τῷ γλυκερῷ τῶν αἰσθήσεων, ἀλλ' ἐκ τῶν φαινομένων καὶ αἰσθητῶν εἰς τὰ κρείττω καὶ ὑπὲρ αἴσθησιν κἀκ τῆς τῶν ὄντων ὁρατῆς καταλήψεως ἐπὶ τὴν θεωρητικὴν κατανόησιν.

Ἐπεὶ γοῦν ὑπῆρξε τῷ θαυμαστῷ τούτῳ ἀνδρὶ τὰ τῆς μεταχωρή- 43v σεως κατὰ βούλησιν καὶ πρὸς τοὺς ἁγίους, ὡς ἔφημεν, τόπους | ἐπιδεδήμηκεν, ἔνθα τὸ μέγα καὶ πρὸ αἰώνων ἀφωρισμένον, ἐπ' ἐσχάτοις δὲ τοῖς χρόνοις πεπραγμένον, τῆς ἡμετέρας, λέγω, σωτηρίας ἱερουργήθη μυστήριον, ἔνθα τὸ ἀπαύγασμα τοῦ Θεοῦ καὶ πατρός, ὁ συναΐδιος αὐτοῦ καὶ ἀπαράλλακτος χαρακτὴρ δι' ἄκραν φιλανθρωπίαν ἐξ ὑπεράγνων αἱμάτων τῆς Παρθένου καὶ Θεοτόκου τὸ ἡμέτερον ἀνελάβετο φύραμα καὶ ἀνθρωπικῶς ἡμῖν προσωμίλησεν, ἔνθα οἱ πόδες ἔστησαν τούτου καὶ τὰ μεγάλα τῶν ἔργων τετέλεσται, ἔνθα τὸ στῖφος τῶν μαθητῶν ἐξελέγησάν τε καὶ συνειλέχθησαν, ἔνθα τὸ θεῖον πάθος καὶ ἡμῖν σωτήριον πεπραγμάτευται, ἔνθα ὁ σταυρὸς καὶ ὁ τάφος καὶ ἡ τῆς ἀναστάσεως λάμψις καὶ ἡ πρὸς τὸν πατέρα τοῦ μονογενοῦς ἄνοδος καὶ ἁπλῶς εἰπεῖν, ἔνθα πάντων τῶν θειοτέρων μυστηρίων ἀποκατάστασις, ἐν οἷς καὶ οὗτος γενόμενος, μονονουχὶ συνακολουθεῖν ἐδόκει Χριστῷ καὶ τῶν ἐκείνου διδαγμάτων ἀκούειν καὶ τῶν θαυμάτων μεταλαμβάνειν καὶ τῆς ἐκεῖθεν λαμπρότητός τε καὶ χάριτος.

44r Οὐκ ὀ|λίγοις δὲ χρόνοις τῷ θείῳ προσεδρεύσας τάφῳ κἀκεῖθεν τὴν τοῦ θείου πνεύματος ἀρυσάμενος δύναμιν, ἐπὶ τὰ καταγώγια τῶν ἱερῶν ἀνδρῶν μετελήλυθεν κἂν τούτοις πᾶσαν πρακτικὴν ἀρετὴν ἐξησκήσατο.

---

176 χωρεῖ : χωρείαν Δ_2 ed. 177-178 διασώσειεν corr. nos : διασώσει $\Delta_1\Delta_2$ ed.
178 εἴσω nos : ἴσω $\Delta_1\Delta_2$· ἴσῳ ed. 180-181 Χριστοῦ: χρηστοῦ ed. 181 Μωυσέες : Μωυσέως Δ_2 ed. // τοιοῦτοι : τοιαῦτοι $\Delta_1\Delta_2$ 184 ἢ : ἦ $\Delta_1\Delta_2$ 186 ὑπὲρ αἴσθησιν : ὑπεραίσθησιν $\Delta_1\Delta_2$ 196 τετέλεσθαι $\Delta_1\Delta_2$ 197 συνελέχθησαν ed.
204 προσεδρεύσας : προσεδράσας ed. 206 κἂν ed.

Τούτους δὲ λέγω τοὺς Ναζηραίους καὶ ἀπερρηγμένους τοῦ βίου καὶ μόνῳ Θεῷ προσανέχοντας, οἳ πάντα τὰ ἑαυτῶν ἀπορρίψαντες ἢ μᾶλλον καὶ ἑαυτοὺς ἀρνησάμενοι καὶ τὸν οἰκεῖον σταυρὸν ἀράμενοι καὶ τοῦτον ὥσπερ ἱστίον στησάμενοι καὶ τὰς πρὸς τὸ θεῖον ἐλπίδας ἀναπετάσαντες, κοῦφοι τὸ τοῦ βίου πέλαγος διαπλέουσι, λιμένας ἐκείνους τοὺς σωτηριώδεις ἀπεκδεχόμενοι. Τούτοις οὖν, ὡς ἐξόν, ἐφ' ἱκανὸν συγγενόμενος, πρὸς τὰς πρακτικὰς τῶν ἀρετῶν ἀνδρικῶς ἠγωνίσατο, ὡς ἐν παγκρατίῳ ἀθλήσας καὶ τῷ παγκοσμίῳ σταδίῳ τὴν τῆς ψυχῆς ἀναδείξας δύναμιν. Προσευχαῖς γὰρ ἀδιαλείπτοις προσεῖχε καὶ νηστείαις ἑαυτὸν ἐκάθαιρε, χαμευ- 44v νίαις τε τὸ ἐκείνου σκῆνος ἐπίεζε καὶ φιλοσο|φίαν ἤσκει τὴν σῴζουσαν. Ἐκ τούτων δὲ τί γίνεται καὶ τί κατορθοῦται; Λεπτύνεται ἅπαν σώματος κρᾶμα καὶ οὐκέτι κρατεῖ τὰ τῆς φύσεως, ἀλλὰ τὰ κρείττω καὶ ὑπὲρ ταῦτα τῶν χειρόνων τε καὶ ὑποδεεστέρων ὑπερτερεῖ· κἀκεῖσε φέρεται ταῦτα, ὅπῃ ἂν τὸ ἡγεμονεῦον ἐφείλκυσε.

Τοῖς τοιούτοις γοῦν ἑαυτὸν ὁ μακάριος καθηράμενος, καὶ τὰ μὲν παρὰ τῶν ἱερῶν ἐκείνων ἀνδρῶν ἐκμαθών, τὰ δὲ διδάξας καὶ παρ' ἑκατέρων ἑαυτὸν θαυμαστώσας, θᾶττον εἰς θεωρίας ὕψος ἀνέρχεται· θεωρίαν δὲ λέγω τὴν ὑψηλὴν καὶ μετέωρον καὶ ἐφαπτομένην τοῦ κρείττονος, ἣ καὶ οἶδε θεωρεῖν τε καὶ ἐπίστασθαι καὶ ἀμέσως νοεῖν καὶ οὐ διά τινων συλλογίζεσθαι. Διττὰς γὰρ θεωρίας οἶδεν ὁ λόγος· τὴν μὲν στοιχειώδη τε καὶ εἰσαγωγὸν καὶ πρὸς τὴν πρᾶξιν διδάσκαλον, τὴν δὲ μετὰ τὴν πρᾶξιν καὶ τοὺς ἐκεῖθεν πόνους καὶ τὰ παλαίσματα. Τοιοῦτος οὖν ἐν θεωρίᾳ ἀναφανεὶς καὶ οὕτως τὴν ἐκεῖθεν αἴγλην τοῦ πνεύματος ὡς ἐν πυρίνῳ γλώσσῃ δεξάμε- 45r νος, πλήρη τε τὴν ἑαυτοῦ ναῦν τῶν πνευματικῶν | χαρίτων ἐγκαταστήσας, συναρίθμιος τοῖς πρώτοις ἐκείνοις τοῦ Κυρίου μαθηταῖς ἀναδέδεικται καὶ τρισκαιδέκατος οἷον ἐν τούτοις λελόγισται. Ὡς γὰρ τοῖς ἔργοις ἐπέδειξεν, ἐπὶ τὸ κήρυγμα τὸ σεβάσμιον κατ' ἴσον τούτοις κεκίνηται.

Τῆς γοῦν Παλαιστίνης ἀπάρας, περὶ τὴν Ῥώμην ἐπιφοιτᾷ Πέτρου καὶ Παύλου τῶν ἀποστόλων κατ' ἴχνια βαίνων, ἵνα καθομηρίσωμεν τὸν γενναῖον τοῦτον τῆς ἀληθείας ἀγωνιστήν, ὅπου ἄπειρα πλήθη τῶν εἰδωλομανούντων καὶ τὰ ὑπερμαχοῦντα τούτοις ἀχαλίνωτα στόματα, λό-

---

207 ἀπερρηγμένους nos : ἀπερηγμένους Δ_1· ἀπηρηγμένους Δ_2· ἀπειργμένους ed.
208 οἳ : οἷ Δ_1 212 ἐφ' ἱκανὸν : ἐφικανὸν $\Delta_1\Delta_2$
223 θάττων $\Delta_1\Delta_2$ 227 εἰσαγωγόν : ἐπαγωγὸν ed. 231 τὴν corr. nos : τῶν $\Delta_1\Delta_2$· τὸν ed. // ναῦν : νοῦν ed. // ἐγκαταστήσας : ἐγκατασταθεὶς ed.
234 κατ' ἴσον nos : κατῖσον $\Delta_1\Delta_2$· κατίσον ed.
236 κατ' ἴχνια nos : κατίχνια $\Delta_1\Delta_2$· κατ' ἰχνία ed.

---

236 Hom. Od. β, 406

*γοις κιβδήλοις καὶ πιθανοῖς τὴν βδελυρὰν ταύτην συνηγορούντων πλάνην
καὶ δεισιδαίμονα. Ἐν τούτοις γοῦν ἀφικνεῖται καὶ τὸ τοῦ Χριστοῦ διακη-
ρυκεύει μυστήριον, τοὺς λόγους ἔχων πιστουμένους τοῖς θαύμασι καὶ τῶν
θαυμάτων τῷ πλήθει τὸ δίδαγμα κρατυνόμενον καὶ τῶν δογμάτων τῷ
ἀληθεῖ ὡς ἐκ Θεοῦ τὰ θαύματα βεβαιούμενα. Τὸν χῶρον οὖν εὑρηκὼς*
45v *εἰδώλων πλήρη καὶ σεβασμάτων θεοστυγῶν, ὁπόσων αὐτῷ / καὶ τῶν πό-
νων ἐδέησε καὶ ὅσων τῶν καμάτων εἰς τὸ κατόρθωμα. Πολλὰ γοῦν τοῖς
πνευματικοῖς ἐνιδρώσας ἐνταῦθα πόνοις καὶ ὡς ἄλλος Ἰακὼβ ἐπὶ κτήσει
τῶν δύο γυναικῶν καὶ τῶν θρεμμάτων κακοπαθήσας, ἅστινας δὴ τὰς γυ-
ναῖκας καὶ ἅτινα ὑποληπτέον τὰ θρέμματα, τὴν θείαν πεφάντασται κλί-
μακα ἐκ γῆς ἐστηριγμένην πρὸς οὐρανοὺς καὶ τοὺς ἀναβαίνοντας καὶ δι'
αὐτῆς καὶ καταβαίνοντας ἀγγέλους τεθέαται, δυνάμεις, ὡς ἂν τις εἴποι,
τῶν ἡμετέρων ἀναγωγοὺς καὶ προνοουμένας τῶν ἐφ' ἡμῖν.*

*Ἐπεὶ δὲ τὰ κατὰ τὴν Ῥώμην καλῶς εἶχεν αὐτῷ καὶ κατὰ θείαν
συντετελεσμένα τὴν βούλησιν, ἄρτι μὲν οὖν τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου
τῶν ῥωμαϊκῶν σκήπτρων ἐπειλημμένου, ὃς πρῶτος ἐν βασιλεῦσι τὸ κατὰ
Χριστὸν ἐμυήθη μυστήριον, καὶ ἅμα τῷ θείῳ βαπτίσματι σῶμα καὶ ψυχὴν
κεκάθαρταί τε καὶ καθηγίασται, καὶ τοῦ ἡμετέρου κηρύγματος ἤδη παρ-*
46r *ρησίαν λαβόντος, καὶ τὸν καιρὸν εὑρὼν ὁ θαυμάσιος / τοῖς βουλεύμασι τού-
του συμπράττοντα καὶ οἷον τῶν ἔργων συλλαμβανόμενον, ἀπανίσταται
μὲν τῆς Ῥώμης, πολλοὺς ἐν ἐκείνῃ φωτίσας τῇ δυνάμει τοῦ πνεύματος· περὶ
δὲ τὰ τῶν Θετταλῶν ὅρια μετὰ τοῦ αὐτοῦ καὶ αὖθις ἐπεχωρίασε πνεύμα-
τος. Ὥσπερ γάρ τις ὀλυμπιονίκης ἢ πυθιονίκης ἀναδειχθείς, εἰς μέσους
Ἕλληνας περιελήλυθεν, οὐχ ἵνα κοτίνῳ ἐλαίας ἢ σελίνων στεφανωθῇ,
ἀλλ' ἵνα πολλοὺς πρὸς τὴν εὐσέβειαν ἐφελκύσειε καὶ στεφανίτας ἀναγο-
ρεύσειε, Παῦλον τὸν μέγαν μιμούμενος καὶ πάντα διατρέχοντα τὰ πέρα-
τα τῷ κηρύγματι. Ἐκ Παλαιστίνης μὲν ἀρξάμενος, ὅθεν ἡμῖν ἡ τῆς σω-
τηρίας ἀρχή, κἀκεῖθεν εἰς Ῥώμην, ταὐτὸν δὲ εἰπεῖν εἰς πᾶσαν Εὐρώπην,
κἀκεῖθεν εἰς Θετταλίαν, ὡς ἂν τις εὐστόχως εἴποι τὸ πανελλήνιον, ὅπου
οἱ συνηγοροῦντες τοῖς εἰδώλοις σοφοί, ὅπου τὰ κατὰ τῆς ἡμετέρας εὐσε-
βείας κομψεύματα καὶ ληρήματα. Μόνος γοῦν ἐν τοσούτοις ἀντεπαλαμή-*

240 *ἐν τούτοις* : *εἰς τούτους* ed. 243 *ἀληθεῖ* : *πλήθει* ed. 247 *δὴ* : *δεῖ* ed.
248 *ὑποληπτέων* $\Delta_1\Delta_2$ 249-250 *καὶ δι' αὐτῆς καὶ καταβαίνοντας ἀγγέλους τεθέαται*: *ἀγγέλους τεθέαται καὶ δι' αὐτῆς καταβαίνοντας* Δ_2 ed. 250 *εἴπη* $\Delta_1\Delta_2$
257 *λαβόντος* : *λαμβάνοντος* Δ_2 ed. 258 *ἀπανίσταται* : *ἐπανίσταται* Δ_2 ed.
260 *ὅρια* : *ὅρα* $\Delta_1\Delta_2$ 263-264 *ἐφελκύσῃ* ... *ἀναγορεύσῃ* ed. 267 *εἴπη* $\Delta_1\Delta_2$ M
268 *συνηγοροῦντες* : *συνογοροῦντες* $\Delta_1\Delta_2$ 269 *κοψεύματα* M

248-250 Ge. 28, 12

σατο πλήθεσι καὶ μόνος ἐν τούτοις κατετροπώσατο, Θεὸν αὐχῶν τῆς
46v *ἐργασίας / συλλήπτορα, ὑπὲρ οὗ καὶ δι' ὃν ὁ πόλεμος.*

*Ἐπεὶ γὰρ τῇ Θετταλῶν παραγένοιτο, τί μὲν οὐ λέγει τῶν ὅσα πρὸς
ἀλήθειαν φέρει, τί δὲ οὐ πράττει τῶν ὅσα πρὸς σωτηρίαν καθοδηγεῖ;
Διὰ τούτου καὶ γὰρ ἐπικλήσει Χριστοῦ δαίμονες ἀπηλαύνοντο, λεπροὶ
ἐκαθαίροντο, τυφλοὶ ὠμματοῦντο καὶ περιεπάτουν χωλοὶ καὶ πάντα τῶν
νοσημάτων ἐθεραπεύοντο. Ὅτι μηδέ, μὴ ὀνομάτων κλήσεις, μηδὲ νοση-
μάτων ἔν τισιν εἴδη, μὴ τόπους, μὴ χρόνους οἱ τὰ ἐκείνου ἐξιστορήσαντες
συνεγράψαντο, θαυμαζέτω μηδείς. Εἰ μὲν γὰρ δύο ἢ τρία ἢ καὶ πλείω
τῶν θαυμάτων κατωρθωκότες, πρὸς μέτρον δὲ συναγόμενα, τάχ' ἂν σχοῖεν
καὶ κλήσεις ἀνθρώπων καὶ τόπους καὶ χρόνους ἀπαριθμήσασθαι. Ὅπου
δὲ τὰ τῶν θαυμάτων τὸν ἀριθμὸν ὑπερβάλλουσι καὶ οὐκ ἄν τις ἔχοι ταῦτα
μέτρῳ περιλαβεῖν, ἐνταῦθα τὰ τοιαῦτα καὶ ἀπηγόρευται. Καὶ τὸ μὴ κατ'
εἶδος ἀπαριθμεῖν τῶν θαυμάτων ἐπισημαίνει τὴν ἀπειρίαν τε καὶ τὸ μέ-
γεθος.*

47r *Ἀλλὰ τί μὴ μεγαλοπρεπέστερον τὰ τοῦ μάκαρος διηγούμεθα, τί δὲ
μὴ διαφανεστέροις τοῖς χρώμασι τὰς αὐτοῦ εἰκόνας διαμορφοῦμεν τῶν
ἀρετῶν; Τίς μὲν γὰρ τῶν ἐκείνου λόγων ἄμοιρος γένοιτο, τίς δὲ τῶν
θαυμάτων οὐ παραπήλαυσε; Τοὺς μὲν γὰρ λόγων πειθανάγκαις εἰσῆγεν
πρὸς τὴν εὐσέβειαν, τοὺς δὲ χάρισι θαυμάτων ἐφεῖλκε πρὸς τὴν τοῦ μυ-
στηρίου κατάληψιν. Τοὺς μὲν γὰρ διδασκαλικοὺς τῶν λόγων καὶ τῶν δο-
γμάτων καθηγουμένους τοῖς θαύμασι τοῦ πνεύματος ὑπερέβαλε, τοὺς δὲ
διὰ ταῦτα ἢ διὰ τούτων σεμνυνομένους λόγοις ἀκριβεστέροις παρήνεγκεν·
ἢ μάλιστα μὲν διδασκαλίᾳ τοὺς διὰ ταῦτα δεινούς, θαύμασι δὲ τοὺς ἐν
τούτοις περιβοήτους τῇ τοῦ Χριστοῦ δυνάμει καὶ πέφθακε καὶ παρέδρα-
μεν. Ἐντεῦθεν καταλέλυνται μὲν οἱ τῶν δαιμόνων βωμοί, ἀνθίστανται δὲ
ναοὶ τιμήεντες καὶ σεβάσμιοι εἰς δόξαν καὶ αἶνον Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ
Ἁγίου Πνεύματος, τῆς ὑπερουσίου καὶ ὁμοδυνάμου Τριάδος.*

47v *Ἀλλὰ ταῦτα μὲν οὐκ ἄνευ πόνων, οὐδ' ἄνευ ἱδρώτων εἰργάσατο,
ἀλλὰ πειρασμοῖς ἀπείροις βαλλόμενος καὶ κόποις ταλαιπωρῶν καὶ κιν-
δύνοις οὐ μετρίοις ἐξεταζόμενος καὶ τοῖς καθ' ἡμέραν ὑπεναντίοις ζυγο-*

270 *ἐν* om. $\Delta_1\Delta_2$ ed.
272 *παρεγένετο* ed. 274 *ἀπηλαύνοντο* : *ἀπηλαύντο* Δ_2· *ἀπηλαύνειντο* M
275 *πάντων* Δ_2 M ed. 277 *οἱ τὰ ἐκείνου ἐξιστορήσαντες* : *ἐξιστορήσαντες ὧ τὰ ἐκεί-νου* M 278 *πλείω* : *πλείωνα* Δ_2· *πλείων* M· *πλείονα* ed. 281 *ἔχει* $\Delta_1\Delta_2$M
282 *ἀπηγόρευται* : *ἀπογορεύεται* M 286 *τὰς* : *τοῖς* M 287 *ἐκείνων* M
289 *ἀφεῖλκε* M 289-290 *μυστηρίου* : *αὐστηρίου* M 291 *ὑπερέβαλλε* $\Delta_1\Delta_2$ ed.· *ὑπερήβαλλε* M 292 *ἢ* : *ἦ* M // *σεμνηνομενοὺς* M· *σεμνυνωμένους* ed. 293 *διδα-σκαλία* $\Delta_1\Delta_2$· *διδασκάλια* M // *ταῦτα* : *ταῦθα* M 294 *παρέδραμε* codd. ed.
295 *δὲ* : *μὲν* M 300 *ἐξηταζόμενος* M

μαχῶν, τῶν μὲν κρύφα δακνόντων, τῶν δὲ καὶ ἀναίδην ἐπιπηδώντων. Μῶν οὖν ἠγώνισται μὲν οὗτος, οὐκ εἰς ἐνιαυτοὺς δὲ ἢ εἰς ἐνιαυτοὺς μέν, οὐκ ἀόκνως δὲ ἢ ἀόκνως μέν, οὐκ ἀνδρικῶς δὲ καὶ γενναίως καὶ ἀπαραμίλλως πρὸς τοὺς πολλούς; Ἢ ταῦτα μὲν εἴργασται κατὰ τὸ προσῆκον, ἀπολέλειπται δέ τι τῶν κατὰ Χριστὸν δογμάτων καὶ ἐνταλμάτων, ὧν μὴ κατ' ἀκρίβειαν ἐξετέλεσεν; Οὐμενοῦν· ἀλλ' ὀρθότατα τὰ πράγματα διελόμενος καὶ τὰς ἑκάστων ποιότητας ἐπιγνούς, τύχας τε καὶ ἡλικίας καὶ ἐπιτηδευμάτων διαφορὰς μερισάμενος, εἰς ὀρθοδοξίαν τε τοὺς ἅπαντας συνηγάγετο καὶ πρὸς ἐργασίαν ἀρετῆς συνηθροίσατο καὶ πρὸς συμφωνίαν ἡρμόσατο ὡς μέλος ᾄδειν τὸ παναρμόνιον, εἰς ὕμνον καὶ αἶνον τοῦ ὑπὲρ 48r *ἡμῶν / τὸ καθ' ἡμᾶς, πλὴν ἁμαρτίας προσειληφότος Θεοῦ.*

Τοῖς τῶν ἁπάντων οὖν στόμασι περιεκροτεῖτο Ἀχίλλιος καὶ Χριστὸς ἐδοξάζετο. Τί γὰρ ἦν πλὴν Ἀχιλλίου θέαμα σεμνότερόν τε καὶ ποθεινότερον; Μειλίχιος γὰρ ἦν τὴν ὁμιλίαν ὁ ἅγιος, πρᾶος τὸν τρόπον, χρηστὸς τὸ ἦθος, τὸ εἶδος ἀγγελικός, τὸ σχῆμα κόσμιος, τὴν συντυχίαν εὐέντευκτος, ὡς τοῖς ἰδοῦσι καὶ λόγων πεῖραν λαβοῦσι μὴ ἂν ἐθέλειν τούτου ἀφίστασθαι. Πάντων γὰρ ἀόκνως ἐκήδετο ὡς πατὴρ τέκνων, ὡς ποιμὴν προβάτων, ὡς προστάτης προνοουμένων καὶ ὡς ἀληθὴς μαθητευομένων διδάσκαλος· καὶ ταῦτ' ἐποίει, ὡς ἂν τοὺς πάντας ἢ τοὺς πλείους κερδήσειε. Κἀντεῦθεν ὁπόσαι πληθὺς [sic] *τῇ ἐκκλησίᾳ Χριστοῦ συνήγοντο, ὁπόσαι τάξεις εἰς κατάρτισιν τῆς νέας χάριτος κατευθύνοντο.*

Ἐπεὶ δὲ οὐκ ἔδει ἐπὶ πολὺ τὸν λύχνον ὑπὸ τὸν μόδιον κρύπτεσθαι, ἀλλ' ἐπὶ τὴν λυχνίαν τεθῆναι ὡς φανότερον ἐπιλάμψειε, κἂν ὅτι μᾶλλον τοῖς πλείοσιν ἐπεφαίνετό τε καὶ ὑπερέλαμπε, μηδὲ τὸν φωσφόρον ἀεὶ 48v */ὑπὸ τὸ ὑποκάτω καλύπτεσθαι ἡμισφαίριον καὶ ἀμυδροτέρας τὰς ἀκτῖνας ἐκπέμπειν, ἀλλὰ καὶ περὶ τὴν μεγάλην καὶ φαινομένην τῆς ἀρχιερωσύνης ἀναχθῆναι περιωπήν, ὡς ἂν πᾶσαν καταφωτίσειε τὴν ὑφήλιον, τί γίνεται; Καὶ πῶς ἐκεῖνον ἡ τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησία ἀρχιερέα λαμβάνει καὶ διδάσκαλον προχειρίζεται, τὸν ἐξ ἁπαλῶν ὀνύχων τὸ τοῦ Χριστοῦ διδάσκοντα εὐαγγέλιον, τὸν καὶ πρὸ τοῦ ἀρχιερατικοῦ θρόνου ἀρχιερέα τῶν πιστῶν καὶ ὄντα καὶ παρὰ πᾶσιν ὀνομαζόμενον;*

---

301 *ἀνέδην* Δ_2 ed.· *ἀναίδων* M // *ἐπιπηδόντων* $\Delta_1\Delta_2$ ed. // *μῶν* : *ἡμῶν* ed.
302 *ἢ* : *ἡ* M 303-304 *ἀπαραμέλλως* M 304 *ἢ* nos : *ἡ* $\Delta_1\Delta_2$M· *ἡ* ed.
306 *ἐξετέλευσεν* M 308 *τοὺς* : *καὶ* ed.
314 *ἦν* : *ἣν* $\Delta_1\Delta_2$· *ἣν* M 315-316 *εὐέντευκτος* corr. nos : *εὐέστευκτος* $\Delta_1\Delta_2$· *εὐτέκτος* M· *εὐέστακτος* ed. 316 *ὣς* M 317 *ἐκήδετο* : *ἐνήδετο* M // *ὣς* M
318 *ὣς* M 319 *ταῦτ'* : *ταῦτα* Δ_2 ed. // *ἢ* : *ἡ* M // *πλείους* : *πλείονας* Δ_2 ed.
322 *τὸν μόδιον*: *τὸ μόδιον* M 323 *ὅ,τι* ed. 324 *ἐπεφαίνετό τε* : *ἐπεφαίετό τε* Δ_1 ed.· *ἐπεφαίε τότε* Δ_2 325 *ἡμισφερίον* M 330 *τοῦ ἀρχιερατικοῦ θρόνου* corr. nos : *τῶν ἀρχιερατικὸν θρόνον* codd.· *τὸν ... θρόνον* ed.

Χηρεύει μὲν οὖν ἡ Λαρισαίων πόλις τοῦ προστατεύοντος, οἱ πάντων δὲ ὀφθαλμοὶ πρὸς Ἀχίλλιον βλέπουσι. Πρὸς τίνα γὰρ καὶ ἄλλον εἶχον ἰδεῖν, εἰ μὴ πρὸς τὸν πρᾶον, ὥς φασι τὰ ἱερὰ λόγια, καὶ τρέμοντά μου τοὺς λόγους; Καὶ ἡ ψῆφος τῶν ἐπαρχιωτῶν ἀρχιερέων ὁμόλογος καὶ τὰ πλήθη τούτοις συνᾴδοντα καὶ ἡ χάρις ἐπισφραγίζει τὰ συντεθειμένα τοῦ πνεύματος· τό⟨τε⟩ τοι καὶ κανονικῶς καὶ ὡς ἱερὸς ἐπιτάσσει θεσμός, εἰς τὸν τῆς Λαρίσης θρόνον ἀνάγεται. Οἶδε γὰρ ἀκολουθεῖν τῷ Θεῷ ὡς Ἀα- 49r *ρών τε καὶ Ἠσαΐας καὶ προθύμως / ἐφέπεσθαι, ἐπεὶ καὶ ἐκ Θεοῦ τὰ τοιαῦτα καὶ διὰ Θεὸν καὶ σὺν Θεῷ καταρτίζονται.*

Λαμβάνει μὲν οὖν, ὡς ἔφην, οὗτος τὴν τῶν Λαρισαίων μητρόπολιν, εἰ δὲ χρὴ τἀληθέστερον εἰπεῖν, τὴν παγκόσμιον πνευματικὴν ἀρχὴν ἀναζώννυται. Καὶ ἵσταται μὲν ἐφ' ὑψηλοῦ τῆς ἀρχιερατικῆς αὐτοῦ φυλακῆς καὶ περισκοπεῖ τὴν κοσμικὴν τετραμέρειαν. Καὶ τὸ μὲν τῆς διδασκαλίας φθέγμα συντονώτερον ἀπεργάζεται, ὡς πάντας ἔχειν τῶν διδαγμάτων αὐτοῦ ἐπαΐοντας καὶ τῆς πνευματικῆς ξυνιέντας δυνάμεως· τὸν νοῦν δὲ ἀνατείνει πρὸς τὸν Θεόν, ὡς ἂν ἐκεῖθεν πλεῖον ἐπιφοιτήσει⟨εν⟩ ἐν τούτῳ καὶ τῶν διδαγμάτων καὶ τῶν θαυμάτων ἡ δύναμις.

Ἀμέλει τοι καὶ ὁ τοῦτον ἀφορίσας ἐκ μήτρας εἰς τὸ αὐτοῦ εὐαγγέλιον καὶ δι' ἁλιέων καὶ σκηνορράφων τὴν οἰκουμένην περιλαβών, καὶ τούτου τὴν γλῶτταν ἐστόμωσε καὶ τρανότερον ἀπέδειξε καὶ τοῖς μείζοσι τῶν θαυμάτων ἐδόξασέ τε καὶ κατελάμπρυνε καὶ πρὸς τὴν τοῦ ἀμπελῶνος ἐρ- 49v *γασίαν ἀνέδειξε προθυμότερον. Τίς γὰρ ἦν τὸ ἀπὸ / τοῦδε, τόπῳ τινὶ ἢ πόλει περιγραφόμενος, ὃς τὸν μέγαν Ἀχίλλιον οὐκ ἐγίνωσκεν, ἢ τίς οὐκ εἰς τοῦτον συνέτρεχεν; Εἰς πᾶσαν καὶ γὰρ τὴν γῆν ὁ φθόγγος ἐξεχύθη τῶν λόγων αὐτοῦ καὶ εἰς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης τῶν θαυμάτων ἡ δύναμις. Οἱ μὲν οὖν εὐχῆς χάριν εἰς τοῦτο⟨ν⟩ ἀφίκοντο, οἱ δὲ διδασκαλίας ἢ παρακλήσεως· ἄλλοι πνευματικῆς δεξιώσεως καὶ θαυμάτων ἕνεκεν ἕτεροι. Κἀκεῖνος τοῖς πᾶσιν ἐπιχορηγεῖ τὰ συνοίσοντα, τὸν μὲν διδασκαλίᾳ βελτιῶν πρὸς πίστιν Χριστοῦ ἢ καὶ πρὸς πρᾶξιν τὴν κρείττονα, τὸν δὲ ἐπιτυχεῖ⟨ν⟩*

---

334 *ὡς* : *ὃς* codd. 335 *ὁμόλογης* M 336 *συνᾴδοντα* : *συνάγοντα* M 337 *τότε* corr. nos : *τῶ* codd.· *τῷ* ed. 338 *εἰκολουθεῖν* M 339 *ἐπεὶ* : *ἐπὶ* M 344 *περισκοπεῖ*: *περικοπὴν* M 345 *ἔχει* Δ_2 347 *πλείω* M // *ἐπιφοιτήσειεν* corr. nos : *ἐπιφοιτήσει* codd. ed. 353 *ἦν* : *ἣν* codd. // *ἢ* : *ἡ* M
357 *τοῦτον* : *τοῦτο* codd. 358 *ἕνεκεν* : *ἓν μεν* M
359 *συνοίσονται* M // *διδασκαλία* Δ_1M· *διδασκαλίαν* Δ_2 360 *ἢ καὶ* : *τὸν δὲ ἧκε* ed. // *ἐπιτυχεῖν* : *ἐπὶτυχεῖ* Δ_2M· *ἐπὶτυχεὶ* Δ_2

333-335 Is. 66, 2
355-356 Ps. 18 (19), 5 — Ro. 10, 18

τῷ θαύματι ποιεῖ τοῦ σκοποῦ. Καὶ οὐδεὶς ἦν ὃς οὐ κατακορὴς τῶν καλῶν ἐτύγχανε τούτου. Πειθοῖ γὰρ λόγων καὶ θαυμάτων εὐεργεσίαις ξύμπαντας ἐζώγρει καὶ τῇ μάνδρᾳ Χριστοῦ ἐνεσήκαζεν ὁ ποιμὴν ὁ καλός, ὁ τὴν ψυχὴν ὑπὲρ τῶν προβάτων τιθείς, ὧν Χριστῷ ἐπεκτήσατο· ὁ τὸ πεπλανημένον ἐπιστρέφων καὶ τῇ τούτου ἐπιχαίρων ἐπιστροφῇ καὶ ἀλλοιώσει τῇ πρὸς τὸ βέλτιον, ὁ τὴν ποιμαντικὴν θαυμαστὸς καὶ τὴν ἀγρευτικὴν 50r *θαυμαστότερος· ὁ μέγας ἀρχιερεὺς / τῆς ἐκκλησίας Χριστοῦ, ὥστε μοι καὶ τὸ τοῦ ἀποστόλου διὰ τοῦτον οὐκ ἀποκνητέον ἐρεῖν, ὃ διὰ τὸν ἐμὸν ἐφθέγξατο Ἰησοῦν, τοιοῦτος ἡμῖν ἔπρεπεν ἀρχιερεύς, ὅσιος, ἄκακος, τῶν ἁμαρτωλῶν ἀφωρισμένος καὶ τῶν πολλῶν ὑπερανῳκισμένος ἐξ ἀρετῆς. Οὐκ ἀπεικότως οὖν καὶ ὁ λόγος προφθάσας Ἰακὼβ αὐτὸν κατωνόμασε καὶ τὴν θείαν αὐτῷ ὑπενέφηνε κλίμακα, τοσούτων καθηγησαμένῳ θρεμμάτων καὶ πλείω τῶν ἀσήμων ἀποκερδάναντι τὰ ἐπίσημα.*

Εἶχε μὲν οὖν οὕτω ταῦτα· καὶ ἡ τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησία ὡς ἐν γαλήνῃ ἐκυβερνᾶτο καὶ οἱ τοὺς οἴακας αὐτῆς ἐγκεχειρισμένοι, τῇ εἰρηναίᾳ καταστάσει, ἐπεσκίρτων τῷ πνεύματι. Καὶ ἦν ἐν τοῖς πάντων λόγοις Ἀχίλλιος καὶ ἡ φήμη τούτου πάντας κατεῖχε· καὶ ἐξ ὤτων ἐφεῖλκεν εἰς ἀπάντησιν· καὶ οὐδεὶς ἦν ὅστις, ἀκηκοὼς ἢ καὶ ἑωρακώς, οὐ διὰ θαύματος ἦγεν Ἀχίλλιον † ἦν εἰρηκώς †, ἢ βρύσιν θαυμάτων ἔλεγε καὶ διδασκαλίας πη- 50v *γὴν καὶ πέλαγος χαρίτων ἀνεξάντλητον τῶν τοῦ πνεύματος. / Ἀλλ' οὐκ ἠδύνατο ταῦτα ὁρᾶν ὁ ἀρχῆθεν τοῖς καλοῖς βασκαίνων διάβολος· οὐδὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴν νηνεμίαν διέφερεν, ἀλλ' ἐγείρει πνεῦμα κατὰ ταύτης τραχύ, τετριγὸς ὁμοῦ καὶ ὀλέθριον καὶ πάντα τὸν γεγενημένον κόσμον Χριστοῦ ἐπαπειλοῦν διαλύεσθαι.*

Ἐξάλλεται γὰρ ὁ αἰγυπτιακὸς θήρ, ὁ ἀραβιακὸς λύκος, ὁ τῶν ζιζανίων σπορεὺς καὶ τοῦ πονηροῦ πρόδρομος, ὁ τοῦ φιλοπολέμου, φημί, δαίμονος καὶ μανιώδους ἐπώνυμος. Οὗτος Ἀλεξανδρεῦσι μὲν οἷά τις αἰγυπτιακὴ πληγὴ ἐπαφίεται κἀκεῖσε πρῶτον τῆς θεομάχου γλώσσης ἀπάρ-

361 *ἦν* Δ_2M // *κατὰκορῆς* codd. 363 *ἐζώγρει* : *ἐξώγρει* codd. // *ἐνεσήκαζεν* : *ἐνεισοίκιζεν* ed. 365 *ἀλλοιώσει* : *ἀλλώσει* M 368 *ἀποστόλου* om. M
369 *Ἰ(ησοῦ)ν* : *ἱεράρχην* ed.
372 *καθηγησαμένων* codd. 375-376 *αὐτῆς ἐγκεχειρισμένοι, τῇ εἰρηναίᾳ* om. Δ_2 ed. // *καταστάσεις* M 376 *ἐπεσκίρτων* nos: *ἐπεσκίρτουν* codd. ed. // *ἦν* Δ_1
377 *ἐξ ὤτων* : *ἐξώτων* $\Delta_1\Delta_2$· *ἐξὼ τῶν* M 378 *διὰ θαύματος* : *διαθαύμαστος* M // *ἦγεν*: *εἶχεν* M 379 *Ἀχίλλιος* Δ_2 ed.· *Ἀχιλλίου* M // *ἢ* : *ἣ* M 383 *τετριγὸς* : *τετρυγὸς* codd. 385 *ἀρραβικὸς* M· *ἀραβικὸς* ed. // *τῶν* : *τοῦ* M 386 *προδρόμου* Δ_2 ed.
388 *γλώττης* ed.

369-370 Hebr. 7, 26
371-372 Ge. 28, 12

χεται. Ἔδει γὰρ τὴν ἐνεγκαμένην πρὸ τῶν ἄλλων ἐν τοῖς αἰσχίστοις ποιῆσαι κατάδηλον. Ἀποκρουσθεὶς δ' ἐκεῖθεν καθάπερ τι βέλος ἢ μηχάνημα προσπεσόν, στερροτέρῳ τῷ προβεβλημένῳ τῆς κατ' Αἴγυπτον ἐντυχὼν ἐκκλησίας, — Ἀλέξανδρος οὗτος ἦν,— ἐπὶ τὰ τῆς Συρίας καὶ Παλαιστίνης, Κιλικίας τε καὶ Καππαδοκίας μέρη προέρχεται. Οὐχ ἵσταται 51r *δὲ μέχρι τούτων, / ἀλλὰ καὶ αὐτῆς ἐπιβαίνει Χαλκηδόνος, ὅρος γὰρ ἦν αὐτῷ τῆς θεομαχίας οὐδείς, καὶ τὴν ἄχρι τότε λαμπρὰν ἐπ' εὐσεβείᾳ ληΐζεται Νικομήδειαν, καὶ τῆς Βασιλευούσης αὐτῆς, ὢ τῆς ἀνοχῆς σου Χριστέ, ἔγγιστα γίνεται. Ὑποσύρεται δὲ καὶ κατασπᾷ τοῦ λαοῦ μέρος οὐχ ἁπλῶς εἰς τὸν ἑαυτοῦ βόθρον τῆς ἀσεβείας, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν δὴ τῶν ἀρχιερέων τῆς ἄνω ζωῆς ὅσον ἀνάξιον καὶ ἀντὶ ποιμένων λύκους βαρεῖς ἀπεργάζεται. Θεόγνιδες οὗτοι, Εὐσέβιοι καὶ Ἀέτιοι καὶ ὁ λοιπὸς τῶν θεομάχων κατάλογος. Κατὰ γὰρ τὸν θεῖον Δαβίδ, ἔθετο εἰς οὐρανὸν τὸ στόμα αὐτοῦ καὶ ἡ γλῶσσα αὐτοῦ διῆλθεν ἐπὶ τῆς γῆς, ἀδικίαν εἰς τὸ ὕψος λαλῶν καὶ τὴν ὑπὲρ πάντα νοῦν καὶ λόγον ὑπερούσιον θείαν οὐσίαν οὐ μόνον ἀποτέμνων καὶ διαιρῶν εἰς ἀνισότητας διαφόρους, ἀλλὰ καὶ κτίσμα τιθεὶς τὴν πάντα τεκτηναμένην τοῦ πατρὸς ἐνυπόστατον σοφίαν καὶ δύναμιν.*

51v *Ταῦτα οὐκ ἦν ἀνεκτὰ οὐδὲ φορητὰ τοῖς τῆς εὐσε/βείας τροφίμοις καὶ ⟨τοῖς⟩ τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας ἀληθινοῖς ποιμέσι καὶ διδασκάλοις, ἀλλ' οὐδ' αὐτῷ τῷ εὐσεβῶς τηνικαῦτα τὴν βασιλείαν ἰθύνοντι, Κωνσταντῖνος δ' ὁ Μέγας ἦν, ὡς ὁ λόγος φθάσας ἐδήλωσεν. Γράμμασι τοιγαροῦν ἅπαντας ἐν τῇ Νικαέων προσκαλεῖται ὡς ἂν τὰ περὶ τοῦ καινοφανοῦς τοῦδε Σέξτου καὶ Πύρρωνος, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν Ἰούδα προδότου, γνώμῃ κοινῇ διασκέψαιντο. Σὺν τοῖς λοιποῖς γοῦν ἑσπερίοις πατράσι καὶ ὁ μέγας Ἀχίλλιος, προθύμῳ καρδίᾳ καὶ ζέοντι πνεύματι, τῆς Θετταλῶν ἀπαίρει καὶ πρὸς τὴν Νικαέων ἐφίσταται, τῷ λόγῳ κινδυνεύοντι βοηθήσων τῆς ἀληθείας καὶ τὸν νοητὸν ἀπελάσαι λύκον τῇ σφενδόνῃ τοῦ πνεύματος. Τότε δὴ καὶ ὁ μέγας ἐν βασιλεῦσι Κωνσταντῖνος καὶ ὁ λοιπὸς τῶν πατέρων κατάλογος, μεθ' ὅσης ἂν εἴποις αἰδοῦς τε καὶ εὐλαβείας αὐτὸν ὑπεδέξαν-* 52r *το, ἐπεὶ καὶ προκατειλημμένοι ταῖς περὶ αὐτοῦ / φήμαις ὄντες ἐτύγχανον. Καὶ πάντες ἦσαν γλιχόμενοι καὶ αὐταῖς ὄψεσι κατιδεῖν τὸν περὶ οὗ τοσαῦτα καὶ τηλικαῦτα προμεμαθήκεσαν· ἤλπιζον δὲ ἄρα καί τι τῶν θειοτέρων ἔργων παρ' αὐτοῦ θεάσασθαι γεγονός, κήρυκάς τε καὶ αὐτοὺς γε-*

391 *προσπεσὼν* codd. ed. // *αἴγυπτου* M 395 *εὐσεβείαν* M 403 *τὴν* om. M
411 *νικαέ ὧν* M 416 *σφενδόνι* ed. 418 *εἴπῃς* codd.
422 *παρ' αὐτοῦ θεάσασθαι γεγονὸς* om. M

401-402 Ps. 72 (73), 9

νέσθαι τοῖς εἰς μακρὰν καὶ συγγραφεῖς τοῖς μετέπειτα. Ταῦτα τοίνυν περὶ αὐτοῦ λογιζόμενοι καὶ οὕτως ὑπολήψεως ἔχοντες, ἆρ' οὖν ἐψεύσθησαν τῆς ἐλπίδος ἢ διήμαρτον τοῦ σκοποῦ ἢ μείζω τῶν δρωμένων αὐτοῖς ἔδοξεν εἶναι ⟨τὰ⟩ παρὰ τῶν πλειόνων ᾀδόμενα, ἢ ἔλαττόν τινος ὑπὲρ τῆς ἀληθείας ἠγωνίσθαι τῶν ἐκεῖσε συνειλεγμένων ἢ οὐ λίαν ἐπαινετῶς; Οὐμενοῦν· ἀλλὰ καθάπερ ἐν εὐρύθμῳ λύρᾳ καὶ εὐμελεῖ ἢ ἐν σειρᾷ χρυσῇ καὶ τοῖς πολλοῖς ἀπλόκῳ ὁ βίος, ὁ λόγος, ἡ τῶν θαυμάτων ἐνέργεια, οἱ ὑπὲρ εὐσεβείας ἀγῶνες, οὕτω λόγῳ καὶ τάξει τινὶ θειοτέρᾳ τὰ ἐκείνου πάντα προέβη καὶ ἀλλήλων ἐχόμενα.

52ᵛ *'Αλλ' ἧκεν ἡ τῆς προθεσμίας ἡμέρα, καθ' ἣν ἔμελλεν ἡ σύνοδος συγκροτεῖσθαι καὶ οἱ τῆς εὐσεβείας πρόμαχοι μετὰ τῶν ἐναντίων εἰς λόγους ἰέναι· καὶ αὐτὸς δὲ ὁ θειότατος βασιλεὺς τοῖς λογάσι τῶν πατέρων συνεδριάζων ἦν καὶ τῶν λεγομένων παρ' ἑκατέρων ἐπακροώμενος. Παρῆν δὲ καὶ τὸ θεομάχον τῆς ἀρείου λύσσης συνέδριον, πάσῃ δυνάμει τὴν ἀποστασίαν κρατύνειν πειρώμενον καὶ πλῆθος οὐκ εὐαρίθμητον τῆς τε ἡμετέρας αὐλῆς καὶ τῆς θύραθεν, ἑστῶσιν ὡσί, τὸ τοῦ λόγου τῶν λεγομένων ἐπακροώμενοι καὶ ὅποι ποτὲ ἄρα τὸ νῖκος ἐπιγελάσειε καὶ τὸ ἀληθὲς τῆς πίστεως ἐπιρρέψειεν. 'Αλλὰ πῶς ἂν ἀξίως διηγησαίμην τὰ κατ' ἐκεῖνο καιροῦ λαληθέντα τε καὶ πραχθέντα καὶ οἵοις ἀναντιρρήτοις χρησάμενοι λόγοις γραφικῶν ἀποδείξεων ὅ τε θειότατος Σίλβεστρος, τῆς Ῥωμαίων δ' ἐκκλησίας ἦν ἰθύνων τοὺς οἴακας, ὡς καὶ τῆς 'Αντιοχέων Εὐστά-*

53ʳ *θιος, 'Αθανάσιός τε ὁ Μέγας, / ὃς καὶ τὸν τόπον ἐπέχων ἦν τοῦ 'Αλεξανδρείας 'Αλεξάνδρου, ὡς καὶ τοῦ Μητροφάνους 'Αλέξανδρος, τὰ τῆς ἀσεβείας τὸ ἐπ' αὐτοῖς ὅσον καθῄρουν ὑψώματα καὶ τὸν λυμεῶνα τῶν ψυχῶν τῆς Χριστοῦ ἐκκλησίας ἀπήλαυνον.*

Πλείστη οὖν ὅση παρ' ἑκατέροις τότε τῶν λόγων ἅμιλλα γέγονε. Καὶ ἦν ἰδεῖν ἀληθῶς Χριστῷ τὸν Βελίαρ καὶ τῇ ἀληθείᾳ τὸ ψεῦδος παρατατττόμενον, οὐ μετὰ τρόπων καὶ λόγων εὐθύτητος, ὡς οἱ τῆς εὐσεβείας ὑπέρμαχοι· πῶς γάρ; ἀλλὰ μετὰ τῆς συνήθους αὐτῷ σκολιότητος καὶ τεχνικῆς ἐπινοίας καὶ σοφιστικῆς ἐπικρύψεως, ἄνω καὶ κάτω τὸ ὅμοιον στρέ-

423 *τοῖς* : *ὡς* M 424 *ἄρ'* codd. 426 ante *παρὰ* add. nos *τὰ*
427 *ἠγώνισθαι* codd. ed.
428 *εὐμμελεῖ* $\Delta_1\Delta_2$· *ἐμμελεῖ* ed. // *ἢ* : *ἣ* M 433-434 *λόγους ἰέναι* : *λογούς εἶναι* M
434 post *δὲ* add. *πρὸς ἱ ἔναι* M // *ὁ* om. M 437 *κρατῦναι* ed. // *ἐβαρίθμητον* M
438 *ὠσὶ* : *ὀσὶ* M 440 *ἐπιρρέψειεν* : *ἐπιρρίψειεν* ed. // *πῶς ἂν ἀξίως* : *πως ἀνἀξίως* M
440-441 *ἐκείνου* ed. 441 post *ἀναντιρρήτοις* add. *λόγοις* M
444 *ἦν* : *τὴν* M 444-445 *'Αλεξανδρείας 'Αλεξάνδρου* : *ἀλεδρείας ἐξαλεξάνδρου* M
445 *τοῦ* corr. nos : *τὴν* codd. ed. 446 *καθῄρουν* : *καὶ θήρουν* M // *λυμεῶνα* : *λυμένῶν* M 447 *ἀπήλαυνον* : *ἀπήλαυον* M

φων καὶ περιφέρων, ἵν' ὑποσκελίσει⟨ε⟩ τὸ ὁμοούσιον καὶ τὴν ἀποστολικὴν ῥῆσιν ὡς δέλεαρ, τῷ τῆς ἀσεβείας περικειμένην χαλκῷ, προβαλλόμενος, τήν, ὅς ἐστιν εἰκὼν τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου, λέγουσαν, τῆς οἰκείας κακονοίας εἰς σύστασιν· ἣν καὶ κακῶς ὁ κακὸς ἐννοῶν τε καὶ ἐξηγούμενος ἔφασκεν ὡς ἡ τῆς εἰκόνος ἔννοια τὸ ὅμοιον μᾶλλον οὐ τὸ ὁμοούσιον

53ᵛ *ἡμῖν ὑπαινίττεται. / Εἶτα τὸ ἀπαράλλακτον ἀπαιτούμενος θᾶττον ἢ λόγος τῆς λεοντῆς ὁ ὄνος καὶ τῇ περιβολῇ τῆς μηλωτῆς ὁ λύκος ἠλέγχετο. Πρὸς ὃν οἱ θεόσοφοι πατέρες: «'Αλλ' οὐχ ὑπὸ χρόνον καὶ τεχνητὴ ἡ εἰκών, ὦ βέλτιστε, ἵνα ποῖ μὲν τὸ ἐοικέναι ἔχοι, ποῖ δ' οὔ, ἀλλὰ φυσικὴ καὶ τὴν οὐσιώδη καὶ πατρικὴν ἐν ἰδίᾳ ὑποστάσει μένων υἱὸς διασώζει ταυτότητα· καὶ πλέον ἢ τοῦ 'Αδὰμ ὁ Σὴθ ἔχει τὸ ἀπαράλλακτον. 'Επεὶ πῶς νοητέον τό, οὐχ ἁρπαγμὸν ἡγήσατο τὸ εἶναι ἴσα Θεῷ καὶ τό, ἐγὼ ἐν τῷ πατρὶ καὶ ὁ πατὴρ ἐν ἐμοί· καὶ ὁ ἑωρακὼς ἐμὲ ἑώρακε τὸν πατέρα· καὶ τό, τοὺς αἰῶνας ὡς καὶ πάντα τὰ γεγονότα δι' αὐτοῦ παρῆχθαί τε καὶ συνέχεσθαι». Ταῦτ' οὐχ οἱ προὔχοντες ἔλεγον μόνοι, τοῖς ⟨τῆς⟩ ἀσεβείας συνίστορσιν ἀντιπαρατattόμενοι, ἀλλὰ καὶ πάντες οἷς ἡ ἀλήθεια τὸ πρεσβευόμενον ἦν καὶ τὸν ἱερὸν ἐκεῖνον πληροῦντες σύλλογον*

54ʳ *προθύμως, ὡς οἷόν τε ἦν, ὑπὲρ εὐσεβείας ἠνδρίσαντο· / λεγόντων οὖν ἄλλων καὶ θαυμαζόντων ὡς δύναμις, ἐπεὶ καὶ πάντες κινδυνεύοντος τοῦ λόγου γενναιότατα ἠγωνίσαντο καὶ τρόπαιον μέγα καὶ αἰθέριον ἄντικρυς κατὰ τῶν ἀντιμαχομένων ἐστήσαντο καὶ τὰ τῆς πίστεως ἐκράτυναν σαλευόμενα.*

Ἡμεῖς δὲ τὰ τοῦ μάκαρος τούτου διηγητέον καὶ θαυμαστέον ὡς ἔστιν. 'Αλλ' ἐνταῦθά μοι τοῦ λόγου τὸ ἥδιστον καὶ τοῦ διηγήματος τὸ θαυμάσιον καὶ τῶν ἀορίστως ἐκείνῳ γεγενημένων καὶ λελησμένων θαυμάτων τὸ ἀκριβέστατόν μοι τεκμήριον. Ὡς γὰρ σφίσι τὰ τῆς διαλέξεως ἐκεκίνηντο καὶ οἱ τοῖς εὐσεβέσιν ἀντιμαχόμενοι τοῖς τεχνικοῖς καὶ κιβδήλοις τῶν λόγων, οὓς καὶ διαλεκτικούς φασιν οἱ περὶ ταῦτα δεινοί, τοὺς ἀγωνιστὰς τῆς ἀληθείας καὶ ἡμετέρους ἔβαλλον, κἀκεῖθεν οὗτοι πάλιν

453 *ὑποσκελίσειε* nos : *ὑποσκελλίσει* $\Delta_1\Delta_2$· *ὑποσκελίσει* M· *ὑποσκελλίσῃ* ed.
454 *χαλκῶν* M 456-457 *ἐξηγουμένος* M 457 *ἡ* om. M // *ὁμοούσιον*: *ὁμούσιον* M
460 *οὐχ ὑπὸ* : *οὐχὶ πολὺ* M 461 *ἔχῃ* ed. 462 *ἐν ἰδίᾳ ὑποστάσει* : *ἐνικία ὑποστάσεις* M 465 *ἡώρακε* M 467 *ταῦθ'* codd. ed. // post *τοῖς* add. *τῆς* nos
469 *πρεσβέβομενον ἦν* M 471 *ἄλλων* : *ἄλλοι* codd. // *κινδυνεβόντος* M
473 *ἀντιμοχομένων* M 477 *ἐκείνων* M // *λελησμένων* : *λελεγμένων* Δ_1· *λεγομένων* Δ_2 ed. 479 *τεχνιτικοῖς* M

455 2Cor. 4, 5
464 Phil, 2, 6
464-466 Joh. 14, 9-11

ἐβάλλοντο καὶ ἦν ὡς ἐν ὑσμίνῃ τὰ τῶν κεφαλῶν ἐξισάζοντα, τί ποιεῖ ὁ
γεννάδας οὗτος καὶ πρὸς τί γίνεται; Μᾶλλον δὲ πῶς τῷ ποιοῦντι θαυμά-
54v *σια | καθυπηρετεῖ καὶ πῶς τῷ ἐνεργοῦντι τὰ μεγάλα τῶν ἔργων εἰς ὑ-*
πουργίαν καθίσταται; «Εἰ μὲν οὖν ὑμεῖς», φησίν, «οἱ μὴ τὸ ὁμοούσιον
ἐξειπεῖν θέλοντες, ἀλλὰ διὰ χάρακος τοῦτο περιταφρεύοντες καὶ ὁμοιού-
σιον λέγοντες, ἀληθῆ φατὲ καὶ τῆς ἀκριβείας τὰ εἰρημένα ἐξέχετε, θαύ-
μασι πιστώσατε τὰ λεγόμενα». Λίθος δὲ ἦν ὁ μέσον τούτων ἐγκείμενος.
«Τοῦτον ἔλαιον ἐκβλῦσαι παραδόξως ἄρτι ποιήσατε καὶ πάντες στέρξω-
μεν ἂν τὰ παρ' ὑμῶν διδασκόμενα. Εἰ δ' οὖν, ἀλλ' αὐτοὶ τῷ τοῦ ὁμοου-
σίου ὀνόματι τῷ ἔργῳ ἐπιβαλοῦμεν καὶ τερατουργήσομεν τὰ παράδοξα».
Οἱ δὲ καὶ τί γὰρ ἔμελλον πράττειν ἢ καὶ τί λέγειν οἱ τῆς ἀληθείας πόρρω
φερόμενοι; Σιγῶσι πρὸς ταῦτα καὶ παραχωροῦσι τῷ Ἀχιλλίῳ τοῦ ἐγχει-
ρήματος. Τίς γὰρ τῶν ἀνάγνων ἐκείνων καὶ ἀνοσίων ἐλθεῖν εἰς τοιοῦτον
ἔργον ᾠήσατο, ἢ πῶς ἂν ψυχὴ βέβηλος τοιαύτας θαυματουργίας τελε-
55r *σθῆναι καθυπετύπωσεν; Οἱ οὐχ ὅτι ὡς | κόκκον σινάπυος τὴν πίστιν εἶ-*
χον, ὡς καὶ τῷ ὄρει ἐρεῖν καὶ ἀρθῆναι καὶ βληθῆναι πρὸς θάλατταν, ἀλλὰ
καὶ τὴν ἐνοῦσαν τοῖς ὀρθοδόξοις ἐκαπήλευόν τε καὶ παρεχάραττον καὶ
πρὸς ἀτόπους δόξας κατέφερον.

Οἱ μὲν οὖν οὕτως εἶχον οἱ τοῖς ἡμετέροις ἀντίφρονες καὶ σιγὴν ἦγον
καὶ πρὸς τὸ μέλλον παραδόξως ἀπέβλεπον, τάχα δὲ καὶ οἱ τοῦ ὀρθοῦ καὶ
ἡμετέρου φρονήματος. Τί δὲ πρὸς ταῦτα ὁ μέγας οὗτος πατήρ, ὁ νέος
Μωσῆς, ὁ πρὸς τὸν τῆς πίστεως ζῆλον καὶ Ἠλιοὺ θερμότερός τε καὶ
συντονώτερος; Ῥάβδῳ μὲν οὐ πλήττει τὴν πέτραν ὡς ὕδωρ ἐκβλῦσαι
καὶ λαὸν κορέσαι διψῶντά τε καὶ γογγύζοντα, οὐδὲ πῦρ ἐξ οὐρανοῦ κα-
τάγει ὡς ἂν τοὺς ἀσεβεῖς κατακαύσειε κατὰ τῶν ὑπὲρ ἡμᾶς θεομαχούν-
των καὶ τοῦ μονογενοῦς λόγου κατεπαιρομένους καὶ εἰς δουλείαν τὴν δε-
55v *σποτείαν κατάγοντας. Ἀλλὰ τὸν πρᾶον μιμούμενος, ὃς καὶ τοὺς | λεγε-*
ῶνας τῶν ἀγγέλων ἐν τῷ προδίδοσθαι παρῃτήσατο, ἱλαρῶς θαυματουρ-

---

482 *ὑσμίνῃ* : *ὑσμῖν ἡ* M   484 *καθυπηρετεῖ* : *καὶ ὑπηρετεῖ* Δ_2 ed.   486 *χάρακος* : *χάρακτος* codd.   486-487 *ὁμοούσον* M   488 *τούτων*: *τοῦτον* M
489-490 *στέρξομεν* codd.   491 *ἐπιβαλλοῦμεν* codd. ed.   492 *ἔμελλον* : *ἤμελον* M
493 *παραχωρίοῦσι* M   493-494 *τὸ ἐγχείρημα* ed.   495 *ᾠΐσατο* ed.
496 *σινάπεως* ed.   498 *ἐνοῦσαν* : *ἔννοιαν* ed.
500 *οὗτος* M // *οἱ τοῖς* om. M   502 *ἡμετέρον* M
503 *Μωϋσῆς* ed.   505 *κορέσαι* corr. nos : *κορέσει* codd. ed. // *οὐδὲ* : *ὁ δὲ* M
506-507 *θεομαχούντων* : *θεομάχων* Δ_2 ed.   508 *τὸν* : *τὸ* ed.

496-497 Matth. 17, 20; 21, 21

γεῖ τὰ παράδοξα. Ἄρας γὰρ ἄνω τοὺς ὀφθαλμούς, κἀκεῖθεν αἰτήσας τὴν
συνήθη χάριν τοῦ πνεύματος, ἐν ὀνόματι τοῦ μονογενοῦς καὶ ὁμοουσίου
Υἱοῦ, τὴν πέτραν βλῦσαι προσέταξεν ἔλαιον. Καί, ὦ τῶν μεγάλων σου
μυστηρίων δέσποτα Ἰησοῦ, καὶ τῆς ἀληθινῆς σου διδασκαλίας καὶ τῶν
ἀφάτων σου θαυμασίων φιλάγαθε! Ὑπακούει τῷ λόγῳ ἡ ἄψυχος καὶ τῶν
ἐμψύχων καὶ λογικῶν κατήγορος γίνεται. Ῥήσσεται γὰρ ἡ πέτρα, πη-
γαὶ δ' ἐλαίου ἀπέρρεον· καὶ τὸ θαῦμα πάνυ περιφανές, ὃ τὰς μὲν κεφα-
λὰς ἐλίπαινε τῶν πιστῶν, τῶν δὲ ἀπίστων κατέφλεγεν. Καὶ φωτὸς μὲν ὕλη
τοῖς εὐσεβέσιν ἐγίνετο, τοῖς δὲ ἀσεβέσι μείζων ἀφορμὴ τῆς κολάσεως.
Τοῦτο τῆς τοῦ Μωσέως τερατουργίας θαυμαστικώτερον, τοῦτο τῆς Ἠ-
λιοῦ θαυματουργίας ἐκπληκτικώτερον. Οὐδὲ γὰρ λαὸς ἐκ τούτου κο-
56r *ρέννυται | γογγυστής, ἀλλ' εὐσεβείας ναμάτων πληροῦνται εἰς ζωὴν ἀλ-*
λομένων οἱ εὐσεβεῖς καὶ τὸ πλήρωμα τῆς τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας εἰς πί-
στιν στηρίζεται καὶ πέτραν εὑρίσκει πρὸς θεμελίους πνευματικούς, οὓς
ὁ ἀκρογωνιαῖος λίθος ἔπηξεν. Οὐ δὴ ἱερεῖς τῆς Βαὰλ μαχαίρᾳ σφάττον-
ται, ἀλλὰ τῷ τοῦ πνεύματος ξίφει ἱερεῖς αἱρετίζοντες καὶ κατὰ τοῦ λόγου
τοῦ Θεοῦ τὴν μάχαιραν ἀνατείνοντες διατέμνονται. Ἔλαιον δὲ τὸν τῆς
ἐκκλησίας καταλύει κατακλυσμόν, ἐπεὶ καὶ κάρφος ἐλαίας ποτὲ τοῦ φαι-
νομένου παῦσιν κατακλυσμοῦ ὑπενέφηνεν. Εἶτα τί κροτοῦσι τὰς χεῖρας
οἱ εὐσεβεῖς, αἴρουσιν εἰς ὕψος τὸν τερατουργοῦντα τὰ θαύματα; Αἰσχύνης
πλήρεις οἱ ἐναντίοι ἐνδείκνυνται καὶ τὸ τῆς εὐσεβείας ἐκρατύνετο κήρυγμα
καὶ τὸ σύμβολον ἐξετίθετο.

Τοιαῦτα τὰ ἐμὰ διηγήματα, τοσαῦτα τοῦ ἐμοῦ Ἀχιλλίου τὰ θαύμα-
τα· ἰδιοποιοῦμαι γὰρ τὸ κοσμικὸν ἀγαθόν, λόγον ὑπερβάλλοντα καὶ διά-
56v *νοιαν | καταπλήττοντα. Ἐπεὶ δὲ ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος τὸν ἄνδρα ἔγνω,*
διὰ θαύματος ἄγει ὅτι πολλοῦ· εὕρισκε καὶ γὰρ τοιοῦτον τοῖς ἔργοις, ὁ-
ποῖον τοῖς λόγοις ἐμάνθανε· καὶ ταῖς ἀξίαις αὐτὸν δεξιοῦται τιμαῖς· καὶ
εὐλογίαν αἰτεῖται καὶ χειρῶν ἐπίθεσιν εἰς εὐχάς. Καὶ μέντοι καὶ τυγ-
χάνει τούτων καὶ λαβὼν ἀντιδίδωσι· καὶ χάριν δεξάμενος τὴν τοῦ πνεύ-
ματος, τοῖς οἷς αὐτὸς ἐπλούτει δεξιῶς ἀνταμείβεται καὶ δῶρα χαρίζε-
ται καὶ χρυσὸν δαψιλῆ παρέχει εἴς τε πενήτων δόσεις καὶ ναῶν ἀνιδρύ-
σεις καὶ ἱερῶν σκευῶν πολυτέλειαν.

---

519 *Μωϋσέως* ed. // ante *Ἠλιοὺ* add. *τοῦ* Δ_2 ed.
520 *ἐκπλητικώτερον* $\Delta_1\Delta_2$ 521-522 *ἀλλομένων* : *ἀλωμένων* $\Delta_1\Delta_2$
524 *οὐ δὴ* : *οὐδ' ἡ* Δ_2· *οὐδ'* ed.
524-525 *σφάτιόνται* Δ_2 525 *τῷ* : *τὰ* codd.   533 *ἰδιοποιοῦμαι* : *ἰδιουποιοῦμαι* Δ_2. *ἴδιον ποιοῦμαι* ed.

521-522 Joh. 4, 14

Τοιαῦτα δράσας καὶ τοιούτων τυχὼν καὶ τῷ βασιλεῖ συνταξάμενος, ἔτι τε τοῖς μακαρίοις πατράσι καὶ συνασπισταῖς ἐκείνου πρὸς τὴν εὐσέβειαν, καὶ τῷ μακαρίτῃ Μητροφάνει τὰ εἰκότα διαλεξάμενος, —οὗτος καὶ γὰρ τῷ τότε τὸν τῆς Κωνσταντίνου ἐκόσμει θρόνον— πρὸς τὴν τῶν Λαρισαίων παλινοστεῖ, ταῖς ἁπάντων γλώσσαις καὶ λόγοις τοῖς πάντων πε-
57r ρικροτούμενος, | ἄσμενός τε ἀσμένοις τοῖς τέκνοις ἐπιφοιτᾷ, ὁ φιλόπαις τοῖς φιλοπάτορσιν, ὁ διὰ Χριστὸν ἔκδημος τοῖς ἐν Χριστῷ τὴν ἐκείνου ἐκδεχομένοις ἐπάνοδον· οἳ καὶ προστρέχοντες ἅπαντες πανταχόθεν οἱ παῖδες πρὸς πατέρα φιλότεκνον, ὃν διὰ μακροῦ χρόνου ἐπανιόντα ἐξ ἀλλοδαπῆς θεασάμενοι περιεφύοντο θερμῶς, προσέπιπτον τοῖς μακαρίοις ἐκείνου ποσίν, ἐκθύμως ἠσπάζοντο καὶ πόσης ἂν τις εἴποι εὐφροσύνης ἐπλήρωσεν ἅπαντας. Καὶ γὰρ πρὸς ἑαυτοὺς ἐστασίαζον ποῖος πρῶτος τούτῳ προσεγγίσας τὸν πόθον ἀφοσιώσηται. Χαρᾶς ὅτι μεγίστης καὶ ἡδονῆς ἐπληροῦντο, τὴν τοῦ πατρὸς ἐπιδημίαν ἑορτὴν κοινὴν ἐποιοῦντο, ἐν κρότοις καὶ εὐφημίαις ἐγέραιρον τὴν ἐπάνοδον, ἐν ὕμνοις εὐχαριστηρίοις ἐδόξαζον τὸν Θεόν, εὐλογιῶν κατηξιοῦντο καὶ εὐχῶν ὡς εἰκός, τὰ τῆς ἀποδημίας ὅπως ἔσχε διεπυνθάνοντο καὶ τὰ ἐν τῇ συνόδῳ πεπραγμένα
57v γλιχόμενοι ἠξίουν μαθεῖν. | Ὁ δέ, «ὦ τέκνα μοι φίλτατα», ἔφησε, «πατέρες καὶ ἀδελφοί, τίς ἐλπίσας ἐπὶ Κύριον κατῃσχύνθη ποτέ; Οὐδείς. Οἱ γὰρ πεποιθότες ἐπ' αὐτόν, ὡς ὄρος Σιών, εἰς τὸν αἰῶνα οὐ σαλευθήσονται, καθὼς εἶπε τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον· ὅτι οὐκ ἐν τῇ δυναστείᾳ τοῦ ἵππου οὐδὲ ἐν ταῖς κνήμαις τοῦ ἀνδρὸς εὐδοκεῖ, ἀλλ' ἐν τοῖς φοβουμένοις αὐτόν· ὃς ὑπερηφάνοις ἀντιτάσσεται, ταπεινοῖς δὲ δίδωσι χάριν· ὃν τρόπον καὶ νῦν ἀντετάξατο καὶ κατέβαλε τοὺς ἀλαζόνας αἱρετικούς, μετ' ἤχου ἀπολέσας τὸ ἐκείνων μνημόσυνον, τὴν δὲ ὀρθόδοξον πίστιν ἐκράτυνε στερεώσας αὐτὴν εἰς αἰῶνα αἰῶνος».

Ταῦτα εἰπὼν ὁ μέγας, προσθεὶς ἐπὶ τούτοις καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τεράστια, πάντων εὔφρανε τὰς καρδίας καὶ τὰ φρονήματα ἐβεβαίωσε τοῦ ἀσφαλῶς τῶν τῆς ἀληθείας δογμάτων ἀντέχεσθαι καὶ μὴ λόγοις κιβδήλοις καὶ μιαροῖς αἱρετικῶν ὑποκλέπτεσθαι. Πρὸς τούτοις καὶ τὰ ἐκ βα-

542 τυχῶν $\Delta_1\Delta_2$ 544 Μητροφάνη $\Delta_1\Delta_2$· Μητροφάνῃ ed.   546 γλώτταις ed.
547 ἀσμένος $\Delta_1\Delta_2$ 549 οἳ : οἱ ed.   550 ἐπανίοντα $\Delta_1\Delta_2$ ed.
552 εἴπει $\Delta_1\Delta_2$ 557 εὐλογῶν Δ_2 559 μοι : μὴ $\Delta_1\Delta_2$
567 ante αἰῶνα add. τὸν Δ_2 ed. // ante αἰῶνος add. τοῦ Δ_2 ed.

560 Is. 28, 16 — Ro. 5, 5; 9, 33; 10, 11
561-562 Ps. 124 (125), 1
562-564 Ps. 146 (147), 10-11
564-565 Jac. 4, 6

58r σιλέως δῶρα | τῇ τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίᾳ καὶ πᾶσι τοῖς χρῄζουσι διενείματο, ἀνώτερος πάντων ἀναφανεὶς καὶ πᾶσι τοῖς παροῦσιν ἄληπτος καὶ ἀχείρωτος, σὺν τούτοις ἅπασιν ἐπισκήψας ἐπιμελεῖσθαι καὶ τῆς σφῶν σωτηρίας ἀλλὰ μὴν καὶ τῆς εὐσεβοῦς ὑπερεύχεσθαι βασιλείας.

Καὶ ταῦτα μὲν πρὸς ἐκείνους. Αὐτὸς δὲ τῶν συνήθων εἴχετο, ἐπιμελῶς ποιμαίνων τὸ ποίμνιον, ἐπὶ νομὰς ἄγων τὰς ζωηφόρους καὶ καθαράς, ὕδατα ποτίζων ὀρθοδοξίας ἀθόλωτα, θῆρας ἀποδιώκων λυμαντικούς, νυκτὸς καὶ ἡμέρας ἐπαγρυπνῶν τῇ τῶν θρεμμάτων Χριστοῦ φυλακῇ, ὑπὲρ ὧν ἔθηκε τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ὁ ποιμὴν ὁ καλὸς καὶ ὧν τὴν ἐπιμέλειαν μέγιστον τῆς εἰς αὐτὸν ἀγάπης καὶ ὠφελείας δεῖγμα εἶναι αὐτοὺς ἀπεφήνατο. «Εἰ γὰρ ἀγαπᾷς με», φησί, «Πέτρε, ποίμαινε τὰ πρόβατά μου»· ᾧ καὶ οὗτος πειθόμενος ἢ μᾶλλον γρηγόρως ἑπόμενος εἴ καί τι
58v ἄλλο περὶ τὴν ποιμαντικήν, καὶ ἐνεργὸς διεδείκνυτο, | οὐ μόνον τῶν ψυχῶν φροντίζων, ὅπερ δὴ τὸ ἐξαίρετον, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν σωμάτων ἐπιμελούμενος· χεῖρας ὀρέγων τοῖς πᾶσι, ἢ μᾶλλον εἰς πάντας πάντα γενόμενος· χηρῶν, ὀρφανῶν, πενήτων, ἀδικουμένων, τῶν κακῶς πασχόντων προϊστάμενος ἐν πολλῇ σπουδῇ καὶ πᾶσαν νόσον καὶ μαλακίαν τούτων ἰώμενος, πᾶσί τε κοινὸν ταμεῖον τῶν ἀγαθῶν καὶ ἑκάστῳ νέμων εὐθύμως τὰ πρόσφορα.

Οὕτω τὸν πάντα βίον αὐτοῦ οἰκονομῶν ὁ θαυμάσιος καὶ οὕτω τοῖς ἐκ Θεοῦ δεδομένοις αὐτῷ διαλάμπων χαρίσμασι —ἐπεὶ τριακοστὸν ἤδη καὶ πέμπτον ἔτος ἐν τῷ τῆς ἀρχιερωσύνης αὐτῷ βαθμῷ διηνύετο—, μηνύεται παρὰ Θεοῦ ἡ τῆς ἐκδημίας τοῦ σώματος αὐτοῦ ἡμέρα, μᾶλλον δὲ πρὸς τὸν Θεὸν ἐνδημία, οὕτω γὰρ εἰπεῖν οἰκειότερον. Τί οὖν ποιεῖ; Ἅπαντας μὲν ὡς αὐτὸν συγκαλεῖ τοὺς τοῦ ποιμνίου ποιμένας ἅμα καὶ ποί-
59r μνια· καὶ ἅπαντας ὁμοῦ τούτους εὐλογήσας καὶ ὥσπερ δέ τινα | κλῆρον ἀφιεὶς αὐτοῖς τὰς ἱερὰς αὐτοῦ ἐντολάς, οὐ χρήματα καὶ πλοῦτον ἐπίκηρον προξενούσας, ἀλλ' ὧν αὐτὸς ἦρα καλῶν τοῖς τῶν ὁμοίων ἐρῶσιν οὐδέποτε φθείρεσθαι δυνατόν, λόγων οὕτως ἐχόντων πρὸς αὐτοὺς ἄρχεται:

574 σὺν τούτοις : σαυτὸν τοῖς ed.   577 ποιμένων $\Delta_1\Delta_2$
578 θῆρας $\Delta_1\Delta_2$ ed.   586 πάντας: πάντα ed. // πάντα corr. nos : πᾶσι $\Delta_1\Delta_2$ ed.
592 διδομένοις ed. // ἐπεὶ corr. nos : εἰς codd. ed.   593 τῷ : ᾧ ed. // βαθμὸς ed. // διενύετο Δ_2 ed.   595 ἐνδημίας ed.   596 τοὺς : τῆς $\Delta_1\Delta_2$ 599 ἦρα Δ_2· ἤρα ed.

580 John. 10, 11
582-583 Joh. 21, 15-18
586-587 1Co. 9, 22-23
588-589 Matth. 4, 23; 9, 35; 10, 1

«Ἐγὼ μέν, τέκνα, ἤδη πρὸς Θεὸν ἐπείγομαι καὶ ὁ καιρὸς τῆς ἐμῆς ἐφέστηκεν ἀναλύσεως. Χρὴ οὖν ὑμᾶς ἐπιμέλειαν τῶν οἰκείων θέσθαι ψυχῶν, ἕως ἔστι καιρός, εἰδότας ὅτι μετανοίας μετὰ θάνατον ἰσχὺς οὐδεμία, ἀλλ' ἐκεῖ μὲν τῶν ἀντιδόσεων ὁ καιρός, ἐνταῦθα δὲ τῶν πόνων καὶ τῶν ἀγώνων· καὶ ὅτι τῶν παρόντων κἂν τερπνὸν ᾖ τι καὶ ὀφθαλμὸν εὐφραῖνον ἢ φάρυγγα, ἀλλὰ ταχέως ῥεῖ καὶ εἰς τὸ μὴ ὂν περιίσταται· κἄν τι λυπηρὸν καὶ ἐπίπονον, καὶ αὐτὸ ταχὺ λυομένην ἔχει καὶ πρόσκαιρον τὴν ὀδύνην· τῶν μελλόντων δὲ καὶ τὸ εὐφραῖνον αἰώνιον καὶ τὸ ἀλγῦνον ἀείποτε διαμένον. Διὸ καὶ πρῶτα μὲν οὖν ὑμῖν τὰ τῆς πίστεως ὑγιῶς ἐχέτωσαν καὶ βεβαίως, [59v] *| κινδύνῳ μηδενὶ σαλευόμενα. Ἔπειτα δὲ καὶ ὁ βίος καθαρὸς ἔστω ἢ καθαιρέσθω· καὶ πρό γε πάντων, ὁ τοῦ σώματος ἁγιασμὸς σπουδαζέσθω, ὥστε ναοῖς ἀμολύντοις οὖσιν ἐπιφοιτῆσαι τὸν καθαρὸν ὑμῖν καὶ ἐνοικῆσαι καὶ τοῦ ἁγιασμοῦ αὐτοῦ καὶ τῆς εὐωδίας τὴν ψυχὴν πληρῶσαι. Πονηρὸν ὀργὴ καὶ θυμὸς καὶ εἴ τι ἄλλο βλάπτειν ἢ ὠφελεῖν τὸ φιλάδελφον δύναται· ὑμῖν δέ, ἀλλὰ παντὶ τρόπῳ περιποιείσθω τὸ εἰρηνικόν τε καὶ ἥμερον. Εἰ δὲ καὶ συμβαίη ποτὲ ἀλλήλων μεταξὺ σκάνδαλον, μὴ ἐπιδυέτω ὑμῖν ὁ ἥλιος, οὕτω ἀφεγγῶς ἔχουσιν ἐκ τοῦ μίσους· ἀλλ' ἀνακλητέον ὡς οἷόν τε σπουδαίως τὸ τῆς ἀγάπης καλόν, ὡς μὴ ἐξὸν τούτου χωρὶς τὸν νοητὸν ἰδεῖν ἥλιον. Φαύλου δὲ λογισμοῦ ταῖς ὑμετέραις ἐνσπαρέντος ψυχαῖς, ἐπιμελὲς ὑμῖν γινέσθω τάχιον αὐτὸν ἐξωθεῖν· οὕτω γὰρ εὐχερεστέρῳ πρὸς τὴν ἐκβολὴν χρήσεσθε· καὶ γὰρ ὅσῳ περ ἂν πλέον παραμένειν ἐῷτο,* [60r] *| τοσούτῳ καὶ πλείονα παρέξει τὰ πράγματα καὶ δυσμαχώτερος ἔσται τῷ καταγωνίσασθαι βουλομένῳ. Ὅπλα δὲ ὑμῖν ἔστω πρὸς τὸν αὐτοῦ πόλεμον νηστεία, προσευχή, δάκρυα, μνήμη τε θανάτου καὶ γεέννης καὶ τὸ πάντων ἰσχυρότατόν τε καὶ φοβερώτατον τοῖς ἐχθροῖς, ἡ μακαρία ταπείνωσις. Ἀσφάλεια δὲ πρὸς τὸ μήδ' ὅλως τοῖς τοιούτοις ἁλίσκεσθαι λογισμοῖς, αἰσθήσεων φυλακή, καὶ πρό γε τῶν ἄλλων, ὀφθαλμῶν καὶ ὤτων· ἐντεῦθεν γὰρ ἐκείνοις ἡ καθ' ἡμῶν εἴσοδος καὶ ὁ διὰ τῶν θυρίδων εἰσιὼν ἡμῖν θάνατος. Κτῆμα πάντων τιμιώτατον οἶδα τὴν ἀκτησίαν· καὶ τοῦτο πλοῦτος τῷ εὐγενεῖ ὄντως καὶ ἀκριβῶς ἐλευθέρῳ, τὸ μηδεμιᾷ δεδέσθαι τῶν παρόντων ἐπιθυμίᾳ. Ἐπιμετρεῖ μέντοι τὴν ἀναγκαίαν τῷ σώματι χρείαν ὁ θεῖος ἀπόστολος, ἔχοντες, λέγων, διατροφὰς καὶ σκεπάσματα, τούτοις ἀρκεσθησόμεθα. Δεινὸν ὑψηλοφροσύνη*

603 *ἔστι : ἔστη* Δ_2 605 *ὅτι : ὅ,τι* ed. // *ἢ τί* $\Delta_1\Delta_2$. *ἤ τι* ed. 606 *φάρυγκα* $\Delta_1\Delta_2$
608 *ἀλγῦνον : ἀλγοῦν* ed. 612 *ὑμῖν : ἡμῖν* $\Delta_1\Delta_2$
617 *ἀφεγκῶς* $\Delta_1\Delta_2$ ed. 631 *μήδεμιὰ* Δ_1· *μήδεμια* Δ_2· *μηδεμία* ed.

632-633 1 Tim. 6, 8

[60v] *| καὶ ὡς οὐδὲν ἄλλο καθαιρεῖν δυνάμενον, ἢ πέφυκε μὲν ὡς τὰ πολλὰ πλούτῳ κατορθωμάτων ἕπεσθαι, εἶτα γίνεσθαι τούτου χαλεπὸν ἐκείνη ναυάγιον. Ἀλλ' ἕστηκε δεξιὰν ἡμῖν ὑποτείνων ὁ θεῖος πάλιν ἀπόστολος καὶ τῷ ῥήματι πολλὴν παρέχων τοῖς ὦτα ἔχουσι τὴν ἀσφάλειαν· ὁ γὰρ δοκῶν ἑστάναι, φησί, βλεπέτω μὴ πέσῃ. Τὸ κρίνειν τὸν ἀδελφὸν εὐλαβητέον, ὁπόση δύναμις· γέννημα γὰρ τοῦτο ψυχῆς ὑπεροπτικῶς ἐχούσης καὶ φαρισαϊκῶς καὶ δικαιοῦν ἑαυτὸν διὰ τῆς τοῦ πλησίον κατακρίσεως βουλομένου· ἀλλὰ σὺ τούτου ἀποστάς, εἴ σοι φίλον κρίνειν, ἐγγύτατα σεαυτὸν ἔχων, μὴ διαλίπῃς ὅσαι ἡμέραι κρίνων τε καὶ ἀνακρίνων καὶ ὡς ἄριστα διορθούμενος. Πρόχειρον εἰς ὕβριν θεραπευομένη γαστὴρ καὶ τὸν θεραπευτὴν ἀθλίως ἀμειβομένη, πόνοις δὲ κάμπτεται καὶ νηστείᾳ δαμάζεται καὶ ὡς θρασὺς ἵππος τῶν ἀτάκτων εἴργεται σκιρτημάτων.* [61r] *| Τῆς φιλοξενίας ὑμῖν οὐκ ἐπιληστέον· ξενίζοντες δέ, καὶ τοὺς πόδας μετριοπαθῶς νίπτετε. Τοῦτο γὰρ ἐντολὴ Χριστοῦ καί, πρῶτος αὐτὸς δράσας, ἡμῖν ἔχεσθαι τοῦ ὁμοίου παρεκελεύσατο. Ἔστι γὰρ οὐ θεραπευτικὸν τοῦ πλησίον μόνον, ἀλλὰ καὶ τὸ χαλεπὸν νόσημα τῆς ψυχῆς, τὴν οἴησιν, ὡς οὐκ ἄλλο τι θεραπεύειν δυνάμενον. Πολλὰ μὲν καὶ ἄλλα τοῦ ῥύπου τῆς ἁμαρτίας καθάρσια ὁ ποιητὴς καὶ σωτὴρ τῶν ἡμετέρων ἐξεῦρε ψυχῶν, οἷον δάκρυα, στεναγμούς, συντριβὴν καρδίας, νηστείαν, προσευχήν, χαμευνίαν καὶ εἴ τι ἄλλο φάρμακον τῆς φιλανθρώπου δέδεικται μετανοίας. Ἀλλ' ἐπίπονα καὶ καματηρὰ ταῦτα, κἂν πολλὴν παρέχωσι τὴν ἀσφάλειαν. Ἓν δὲ οἶδα πάνυ μὲν ἄπονον, πάνυ δὲ καθᾶραι ῥύπον ψυχῆς ἰσχυρότατον. Τί τοῦτό ἐστι; Τὸ ἀφιέναι τοῖς πταίσασι τὸ ἁμάρτημα, ὅπερ οὐ τῷ Θεῷ μόνον φίλον ἐστὶ καὶ λύσιν ἀπ' ἐκείνου πρεσβεύει τῶν ἡμετέρων κακῶν, ἀλλὰ καὶ τιμωρίας* [61v] *| πολλάκις σφοδρότερον ἅπτεται τοῦ ἡμαρτηκότος καὶ δοῦλον ἀντ' ἐλευθέρου τῷ συνεγνωκότι ποιεῖ, ᾗ δοκεῖ καὶ τοῖς θύραθεν, συγγνώμη λέγουσι τιμωρίας κρείττων.*

Ταῦτα καὶ πλείω ἄλλα τοιαῦτα τοῖς φοιτηταῖς εἰρηκώς, ἐπευξάμενός τε ψυχῆς σωτηρίαν καὶ εὐλογήσας αὐτούς, οὐδεμίαν νόσου λαβὼν αἴσθησιν οὐδὲ ἀλγήσας τι τῶν μορίων τοῦ σώματος, ἀναπεσὼν ἔν τινι

636 *ἕστηκε : ἔτηκε* Δ_2· *ἔτι καὶ* ed. 637 *ὁ γὰρ : ὅ γε* ed.
641 *βουλομένου : βουλομένης* ed.
642 *διαλίποις* $\Delta_1\Delta_2$ ed. // *κρίνον* Δ_2 647 *νίπτεται* $\Delta_1\Delta_2$ // *γὰρ : γε* ed.
648 *οὐ : ὂν* ed. 651 *ἐξ' εὗρε* $\Delta_1\Delta_2$
654 *κἂν* Δ_1 655 *καθάραι* $\Delta_1\Delta_2$· *κάθαραι* ed. 656 *πταίσασι : πταίσμασι* Δ_2 // *τὸ ἁμάρτημα : τὰ ἁμαρτήματα* Δ_2 ed. 657 *φιλόν ἐστι* ed. 659 *ᾗ* corr. nos : *ἡ* Δ_1· *εἰ* Δ_2 ed. 660 *κρεῖττον* Δ_2 ed.

637-638 1 Co. 10, 12

τῶν σκιμπόδων, ἀνῆκε μὲν τοὺς πόδας, ἀφῆκε δὲ καὶ τὴν μακαρίαν ψυχήν, χαίρουσι χαίρουσαν τοῖς ἀγαθοῖς αὐτὴν παραδοὺς ἀγγέλοις· τὸ δὲ σῶμα τοῖς ποθοῦσι καὶ ποθουμένοις τέκνοις κατέλιπε. Τί τὸ ἐντεῦθεν; Περιστάντες αὐτὸν ἅπαν τὸ πλῆθος, ἡλικία πᾶσα, διάφορός τε τύχη καὶ ἐπιτήδευμα, τοὺς ἐπικηδείους ἐκείνῳ λόγους προσέφερον· οἱ μὲν οἰμώζοντες καὶ τὸν πατέρα ἀποκλαιόμενοι καὶ τὴν ὀρφανίαν μὴ στέγοντες, 62r οἱ δὲ τὸν ποιμένα ζητοῦντες καὶ τὰ ἐκείνου / ἐξυμνοῦντες καὶ μεγαλύνοντες καὶ στέρησιν τὴν τούτου μὴ ἀνεχόμενοι· ἅπαξ ἁπλῶς δὲ οἱ πάντες ἀποδυρόμενοι, οἵου καλοῦ ἐν ἀφαιρέσει γεγένηνται.

Τοιαῦτ' οὖν ὡς εἰκὸς θρηνήσαντές τε καὶ λέξαντες, καὶ τὴν ὁσίαν μεγαλοπρεπῶς ἅμα ⟨τε καὶ⟩ φιλοτίμως ἀφοσιώσαντες τῷ πολλὰ τούτους καὶ πολλάκις καὶ διὰ πολλῶν τῶν χρόνων εὐεργετήσαντι, τῇ παρ' αὐτοῦ κατεσκευασμένῃ λάρνακι, — ἔτι γὰρ ζῶν ἐκεῖνος ταύτην ἁγιοπρεπέστερον ᾠκονόμησεν — τὸ ἅγιον αὐτοῦ καὶ σεβάσμιον σῶμα καὶ ζῶν ὡς ἀληθῶς ἐν τοῖς θαύμασιν — ὁ γὰρ εἰπὼν ἀψευδής, ἀναπεσὼν ἐκοιμήθη ὡς λέων —, ἱεροπρεπῶς ἐγκατέθεντο, μείζω τε καὶ πλείω τῶν αὐτοῦ πρὶν θαυμάτων ἀπεργαζόμενος. Πηγὴ γὰρ μύρου τοῦ ἱεροῦ τούτου καὶ σεβασμίου ἀπέρρωγε σώματος, νοσημάτων πολυειδῶν ἀκεσώδυνον φάρμακον. Ἔδει γάρ, τὴν τοῦ ἐλαίου πηγὴν ἐν ἑαυτῷ ἀναδείξαντα, ἐν οἷς εὐηργέτει 62v τοὺς ὑπ' αὐτόν, / ἢ καὶ τὸν πρῶτον ἔλεον θεραπεύσαντ⟨α⟩, πέτραν δὲ ῥύακας ἐλαίου ἀποβλῦσαι ποιήσαντα, καὶ μετὰ τὴν τελευτὴν ἐλαίου μύρα προχέειν εἰς πίστωσιν τῶν προγεγενημένων καὶ τῶν μελλόντων βεβαίωσιν.

Συχναὶ παρῆλθον ἡμέραι καὶ οὐκέτι στάσις τῶν εἰσιόντων ἐγίνετο οὐδέ τις παῦσις πρὸς τὴν συνδρομήν τε καὶ τὴν συγκίνησιν. Σύγχυσις διὰ ταῦτα τοῖς εἰσερχομένοις τῷ θείῳ συντάγματι γίνεται· κἀντεῦθεν ἡ λάρναξ κρύπτεται καὶ καλύπτεται σῶμα ἱερόν, ἵνα μὴ βεβήλων τούτου χεῖρες ἐφάπτωνται. Καὶ ἦν ὁ θησαυρὸς κεκρυμμένος, ὡς τῷ κρείττονι ἔδοξε, καὶ τὸ ἱερὸν κειμήλιον κεκαλυμμένον καὶ μὴ πρὸς χρῆσιν ἐγκείμενον. Παρερρύησαν ἐπὶ τούτοις χρόνοι πολλοί, ὡς οἱ τὰ αὐτοῦ ἐξιστορήσαντες ἔφησαν. Καὶ πάλιν ἀνακαλύπτεται τὸ θησαύρισμα, οὐκ οἶδα μὲν οὖν

664 σκιπτόδων Δ_2 667 διαφόρος $\Delta_1\Delta_2$ 671 τὴν : τοῦ $\Delta_1\Delta_2$
672 οἷον καλὸν Δ_2 676 κατασκευασμένη $\Delta_1\Delta_2$ ed.
679 μεῖζων Δ_2 679-680 πρὶν θαυμάτων : θαυμάτων πρὶν Δ_2· θαυμάτων ἃ πρὶν ed.
682 εὐεργέτει Δ_2 ed. 683 τὸν : τὸ ed. // ἔλεον corr. nos : ἔλαιον $\Delta_1\Delta_2$ ed. // θεραπεύσαντι Δ_2 ed. 687 στάσεις $\Delta_1\Delta_2$ 690 χεῖρας Δ_2 691 ἐφάπτονται $\Delta_1\Delta_2$ // τῷ : τὸ $\Delta_1\Delta_2$ 694 οἶδα μὲν : οἴδαμεν Δ_2· οἴδαμεν ed.

678-679 Ge. 49, 9

ὅπως, ἀνακαλύπτεται δ' οὖν. Καὶ τὸ ἱερὸν ἐκεῖνο σῶμα γνώριμον τοῖς 63r πᾶσιν ἐγγίνεται· καὶ πάλιν / αἱ τῶν μύρων βλύσεις, καὶ αὖθις αἱ τῶν νοσημάτων ἀπαλλαγαί· καὶ πάλιν Λαρισαίοις τὰ κάλλιστα. Ἀλλὰ πεφθόνηκεν αὐτοῖς τοῦ μεγάλου τούτου θησαυροῦ τὸ δαιμόνιον. Καὶ ὁ βασκαίνων τοῖς ἡμετέροις καλοῖς ἐγείρει μάχην Βουλγάρων κατὰ Ῥωμαίων. Ἐπεὶ δὲ πρὸς καιρὸν οἱ Βούλγαροι ἴσχυσαν, συλῶσι τὸν θησαυρὸν καὶ τὸν μέγαν πλοῦτον τῶν Λαρισαίων ἁρπάσαντες εἰς τὴν σφετέραν μετατιθέασι καὶ ἔστιν ἐκεῖσε, πολλῶν θαυμάτων καὶ ἐξαισίων αὐτουργὸς γενόμενος. Ἡ λάρναξ δὲ παρὰ Λαρισαίοις καί τι μέρος τοῦ σώματος· διατέτμηται γὰρ καὶ ἁπανταχοῦ διαδίδοται τὸ καλόν.

Ἀλλ' ἐπεὶ τὰ καθ' ἱστορίαν ἡμῖν καθὼς ἐπέγνωσται, οὑτωσί πως καὶ γέγραπται, φέρε δὴ καί, ὡς ἄρτι τὸν βίον καταλιπόντος τοῦ μάκαρος καὶ μεταλλάξαντος τῶν τῇδε καὶ ἀποδημήσαντος πρὸς Θεόν, ἢ μᾶλλον ὡς ζῶντος, — οὐδὲ γὰρ τέθνηκε, κἂν πρὸς αἴσθησιν ἀπεβίωσε — τὸν ὕμνον 63v τούτῳ ἀφοσιώσωμεν καὶ τὴν / παρ' αὐτοῦ χάριν αἰτήσωμεν καὶ τὴν πνευματικὴν αὐτοῦ δύναμιν παρακαλέσωμεν εἰς κυβέρνησιν.

Δεῦτε δῆμοι πάντες οἱ τῆς ἐκείνου διδασκαλίας παραπολαύσαντες καὶ τῆς ἐκείνου ποίμνης τυγχάνοντες, τὰ τοῦ λόγου μοι συνεργάσασθε καὶ κοινὴν οἷον πρὸς τοῦτον ἀράμενοι τὴν φωνὴν τοιαῦτα λιπαρῶς μοι συμφθέγξασθε: «Σὺ μέν, ὦ πάτερ, τὴν καλὴν ταύτην ἐστείλω πορείαν, ἣν ἐκ μακροῦ ἐπεπόθησας, καὶ νῦν οἰκεῖς ἐν τοῖς οὐρανοῖς καὶ διδασκάλοις μὲν συναυλίζῃ, ὑπὲρ ὧν καὶ δεδίδαχας καὶ ὁσίοις συναπολαύεις τῶν ἀγαθῶν ὑπὲρ ὧν ἐνταυθοῖ κεκοπίακας· καὶ μάρτυσι συγχαίρεις καὶ ἀποστόλοις συνευφραίνῃ καὶ ἀγγελικὴν αὐχεῖς τὴν ἀνάπαυσιν, ὡς ἄγγελος κατὰ βίον ἀναφανεὶς καὶ τὴν πολιτείαν ὡς ἄσαρκός τε καὶ ἄυλος. Μὴ γοῦν, τῶν ἐνταῦθα ἀπάρας καὶ πρὸς τὴν μακαρίαν ταύτην καταντήσας ἀνάπαυσιν, τὸ σὸν καταλίποις ποίμνιον· μηδέ, τῷ σώματι ἀποστάς, ἀπο- 64r σταίης καὶ τῷ πνεύματι / μηδὲ τῶν σῶν ἐπιλάθοιο συνθηκῶν. Ἀλλὰ νῦν ᾗ πρότερον τῶν σῶν θρεμμάτων κήδου καὶ τοῦ σοῦ ποιμνίου φρόντιζε· καὶ ποιμένας μὲν ἐπόπτευε καὶ τούτοις συμποίμαινε, τὰ πρόβατα δέ σοι κατάρτιζε καὶ πάντας πρὸς ὕδωρ ζωῆς καὶ χλόην ἀναπαύσεως σύναγε. Καὶ τοὺς λύκους τῇ σῇ θειοτάτῃ βακτηρίᾳ ἀπόπεμπε, τούς τε φαινομένους καὶ ἀοράτους, τοὺς καθ' ἡμῶν χαίνοντας καὶ τὰ ἡμέτερα λυμαίνε-

695 ἐκείνω $\Delta_1\Delta_2$· ἐκείνου ed.
705 καθιστορίαν $\Delta_1\Delta_2$ // ἐπέγνωσθαι $\Delta_1\Delta_2$ ed.
708 κὰν Δ_1 712 συνεργάσασθαι $\Delta_1\Delta_2$ ed.
714 συμφθέγξασθαι $\Delta_1\Delta_2$· συμφράξασθαι ed. 715 ἣν : ἢν $\Delta_1\Delta_2$
721 καταλίπης $\Delta_1\Delta_2$ 721, 722 μηδὲ : μὴ δὲ $\Delta_1\Delta_2$
722 ἐπιλάθοι Δ_2 ed. 723 ᾗ corr. nos : ἢ $\Delta_1\Delta_2$ ed.

σθαι θέλοντας. Ἐπὰν δὲ καὶ μετασταίημεν, δέξαιο πρὸς τὰς ἁγίας καὶ αἰωνίους σκηνάς, ὡς ἂν κἀκεῖσε κοινῇ συζῴης τοῖς τέκνοις σου, τοῖς πολλά σε πεφιληκόσι καὶ παρὰ σοῦ πεφιλημένοις τὰ μάλιστα· καί σοι συνεποπτεύοιμεν τὴν θείαν καὶ ζωαρχικὴν Τριάδα λαμπρότερόν τε καὶ καθαρώτερον καὶ διὰ παντὸς συνείημεν ἐν Χριστῷ, εἰς ὃν ἅπαν ἐφετὸν κινούμενον ἵσταται, ᾧ καὶ πρέπει πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ προσκύνησις· νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, ἀμήν.

728 ἐπὰν : ἐπ' ἂν $\Delta_1\Delta_2$ ed.
733 ᾧ καὶ: ᾧ Δ_2 ed. 734 ἀεὶ καὶ om. Δ_1

Γ'

ΙΩΣΗΦ ΤΟΥ ΥΜΝΟΓΡΑΦΟΥ ΑΝΕΚΔΟΤΟΣ ΚΑΝΟΝΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΧΙΛΛΙΟΥ ΛΑΡΙΣΗΣ

Ἐκδίδεται ἀπὸ τὸν κώδικα 212, φφ. 88v-90r, τῆς Μονῆς Διονυσίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους (= cod.).

88v *Τοῦ αὐτοῦ ⟨Ἰωσὴφ⟩ ἕτερος κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα:*
Τὸν κλεινὸν ὕμνοις Ἀχίλλιον αἰνέσω.

ΩΔΗ Α'. Ἦχος πλ. δ'. Ἁρματηλάτην ⟨Φαραώ⟩.

Τῷ *βασιλεῖ στεφανηφόρος, ἔνδοξε,*
νῦν παριστάμενος
καὶ τῆς αὐτοῦ αἴγλης
πάντοτε πληρούμενος,
τοὺς σὲ ὑμνοῦντας φώτισον
καὶ εἰς μῆκος αἰώνων
τὴν ποίμνην σου διατήρησον,
ὅπως κατὰ χρέος δοξάζῃ σε.

Οἱ *τῇ σεπτῇ σου προσιόντες λάρνακι*
πᾶσι κηρύττουσι
τὴν τῆς ὀσμῆς χάριν,
ἥνπερ ἀναδίδωσιν,
ἧς δὴ κἀγὼ γενόμενος
θεωρὸς καὶ αὐτόπτης,
οὐ παύσομαι διηγούμενος
σοῦ τὰ μεγαλεῖα, θεσπέσιε.

Νόμοις *πειθόμενος σαρκός, Ἀχίλλιε,*
ἐν γῇ ἐτάφης θανών,
ἀλλ' οὐδὲ γῇ κρύπτειν
πάντοτε ἠνέσχετο

heirm. α' EE 219, n. 314, Joannis

τὸ ἱερόν σου λείψανον,
ἀλλ' ἀνέδωκε τοῦτο
ἐκβλῦζον πᾶσιν ἰάματα
τοῖς εὐσεβοφρόνως προστρέχουσιν.

Θεοτοκίον.

Κόρη *πανάμωμε, παρθένε δέσποινα,*
τὸν σὸν δυσώπει υἱόν,
ὃν ἐν χερσὶ φέρεις,
ἀρρήτως γεννήσασα
. . . .

⟨ΩΔΑΙ Γ', Δ' desunt⟩

. . . .

⟨ΩΔΗ Ε'. Ἱνατί με ἀπώσω.⟩

. . . .

89r . . . . | *προσφεύγω*
μή με ἀπώσει σὸν οἰκέτην,
ἀλλὰ σπεῦ⟨σ⟩ον, βοήθει μοι, ἅγιε.

Θεοτοκίον.

Ἰακὼβ *σὲ προεῖδε*
πρὸς ὕψος οὐράνιον κλίμακα φέρουσαν
τῶν βροτῶν τὸ γένος,
Θεοτόκε ἁγνὴ ἀειπάρθενε,
ἀλλὰ σύ μοι δίδου
ἀπαλλαγὴν τῶν ἐγκλημάτων
πρὸς Θεὸν παρρησίαν ὡς ἔχουσα.

ΩΔΗ Ϛ'. Ἱλάσθητί μοι, ⟨σωτήρ.⟩

Σταυρὸν ἐπ' ὤμων τῶν σῶν

---

23 ἐκβλύζων cod.
39 τῶν σῶν corr. nos: τὸν σὸν cod.
heirm. ε' EE 219, n. 314, Joannis
heirm. ϛ' EE 220, n. 315, Joannis Damasceni

32-33 Gen. 28, 12

ἀράμενος, ἀξιάγαστε,
τῷ μόνῳ ζῶντι Θεῷ
Χριστῷ ἠκολούθησας,
ὃς δὴ καὶ ποιμένα σε
τῆς τῶν Λαρισαίων
μητροπόλεως προβάλλεται.

Ἀνύστακτε *πρεσβευτὰ*
τῶν σὲ τιμώντων Ἀχίλλιε,
ὑπνώττοντά με δεινῶς
ἀνάστησον, δέομαι,
τὸν αὐτοκατάκριτον,
ὡς ἐν ἀμελείᾳ
τὴν ζωὴν ἐκδαπανήσαντα.

Χαρᾶς *ἀλήκτου τανῦν*
ἡ Θετταλία πεπλήρωται,
πλουτήσασά σε θερμὸν
προστάτην, Ἀχίλλιε·
τίς γάρ σοι προσέδραμεν
ἐκ πίστεως, πάτερ,
καὶ οὐχ εὕρατο τὴν αἴτησιν;

Θεοτοκίον.

Ἵνα *θείας κοινωνοὺς*
ἡμᾶς ἐργάσηται φύσεως,
ἐπτώχευσε τὴν ἡμῶν
οὐσίαν ὁ Κύριος,
σάρκα προσλαβόμενος
ἐκ τῆς ἀπειράνδρου
ὡς οἰκτίρμων καὶ φιλάνθρωπος.

⟨Κοντάκιον. Ἦχος δ'.⟩ Πρὸς τό: Ἐπεφάνης ⟨σήμερον⟩.

Παραδόξως σήμερον, Χριστοῦ θεράπον,
89v | *ὡς ἀστὴρ ἐξέλαμψας καὶ κατεφώτισας ἡμᾶς,*
σωματικῶς φανερούμενος,
ἱερομῦστα παμμάκαρ Ἀχίλλιε.

---

heirm. κοντακίου HR 169 — MR III 150, 163, 177, 207, 219

39-40 Matth. 16, 24; Mar. 8, 34; Luc. 9,23

⟨῾Ο οἶκος⟩.

῾Ως ἑωσφόρος φαεινὸς
ἐπέστη σου, θεόφρον, ἡ θεία καὶ μεγίστη,
Χριστοῦ θεράπον, μνήμη
καὶ καταυγάζει τοὺς πιστῶς
σήμερον τελοῦντας
πόθῳ ταύτην καὶ Χριστὸν
ὑμνοῦντας τὸν φιλάνθρωπον,
τὸν ἀκαταληψίᾳ νοούμενον
τῷ χορῷ τῶν ἀγγέλων,
τὸ σὸν πνεῦμά τε τάχα
Θεὸν ὁμοῦ καὶ Κύριον μόνον.
Διὸ ταῖς σαῖς εὐχαῖς αἰνεῖν σε προθύμως,
συνελθόντας ἐν χαρᾷ,
λόγον παράσχου·
δύνασαι καὶ γὰρ ἀεὶ συνιὼν τῷ δεσπότῃ,
ἱερομύστα παμμάκαρ ᾿Αχίλλιε.

ΩΔΗ Ζ΄. Θεοῦ συγκατάβασιν.

Λαμπρῶς ἑορτάζομεν
τὴν σεβασμίαν μνήμην σου, ὅσιε,
καὶ τιμῶντες ὑμνοῦμεν,
τῇ τῶν λειψάνων θήκῃ προστρέχοντες,
καὶ εὐφροσύνης πληρούμενοι κράζομεν·
⟨εὐλογητὸς ὁ Θεὸς
ὁ τῶν πατέρων ἡμῶν.⟩

Λοιμοῦ καὶ κακώσεως
καὶ πάσης ἄλλης βλάβης περίσωζε
τὴν τιμῶσάν σε ποίμνην
καὶ χαρμοσύνως συνεορτάζουσαν
καὶ σὲ αὐχοῦσαν προστάτην καὶ σύμμαχον
καὶ ἐν δεινοῖς ἀρωγόν,
πάτερ ᾿Αχίλλιε.

---

85 *συνιὼν τῷ* corr. nos : *συνιόντα* cod.
90 *τῇ ... θήκῃ* corr. nos : *τὴν .... θήκην* cod.
heirm. ζ΄ EE 219, n. 314, Joannis

᾿Ιλέου τὸν Κύριον
ὑπὲρ τῆς ποίμνης ἧς σε κατέστησε
. . . .

⟨ΩΔΑΙ Η΄, Θ΄ desunt⟩

. . . .
90r | *τοῦ ἀφαρπάσαι τῆς γεέννης με.*

⟨Θεοτοκίον.⟩

Τὸ ὄμμα τῆς καρδίας διὰ παντὸς
ἀτενίζω πρὸς σὲ τὴν ἀκοίμητον,
τὴν μητρικὴν ἔχουσαν πρεσβείαν
πρὸς τὸν ἐκ σοῦ σεσαρκωμένον, πάναγνε·
κοίμησον τὰ πάθη μου τῆς ψυχῆς,
πρὸς ὄρθρον μετανοίας
ἐξέγειρόν με, κόρη,
καὶ τῷ φωτί σου καταλάμπρυνον.

᾿Εξαποστειλάριον.

Τὸν μέγαν ἀρχιποίμενα
τῆς Θετταλίας ἅπαντες
ἀνευφημήσωμεν ὕμνοις
ὡς ἱερέων καλλονήν,
τῇ μυροβλύτῳ θήκῃ δὲ
προσδραμόντες ἀντλήσωμεν
τὴν χάριν τὴν ἀέναον,
τὴν θεραπεύουσαν πάντων
τῶν προσιόντων τὰς νόσους.

Δ'

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΣΤΙΧΗΡΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΧΙΛΛΙΟΥ ΛΑΡΙΣΗΣ

Ἐκδίδονται ἀπὸ τὸν κώδικα 888, φφ. 4r-6v, τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος (= cod.).

4r *Στιχηρὰ τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου μητροπολίτου Λαρίσης, ψαλλόμενα τῇ ιε' τοῦ Μαΐου μηνός.*

Ἦχος πλάγιος β'.

Προορισθεὶς ὑπὸ Θεοῦ,
τὰς ἀρετὰς δαβιτικῶς
ἐξήνθησας, ὅσιε,
4v *φοῖνιξ δειχθεὶς / ἐν ταῖς αὐλαῖς Κυρίου*
καὶ ἐξήνθησας ἅπασιν
ἀνατολήν, αἴγλην, θεοφόρε·
τοῦ δὲ Ἀρείου τὸ δυσήνιον θράσος ἐκριζώσας,
τῆς ὀρθοδόξου πίστεως γέγονας ὑπέρμαχος.
Ὅθεν βλυστάνεις ἰαμάτων χαρίσματα,
θεοπρεπῶς ἱερουργῶν·
τὸν σωτῆρα τῶν ὅλων δυσώπει ἀεὶ
τοῦ δωρηθῆναι ἱλασμὸν
τῇ ποίμνῃ σου, ὅσιε,
ὡς ἱεράρχης ἔνδοξος, πάνσοφε Ἀχίλλιε.

Δεῦτε τῶν πιστῶν ἡ ὁμήγυρις
5r *πνευματι/κῶς ἑορτάσωμεν·*
σήμερον γὰρ ὁ κλεινὸς πατὴρ ἡμῶν
ἐν τῇ σεπτῇ αὐτοῦ μνήμῃ
συνεκάλεσεν ἡμᾶς,
διὸ πρὸς αὐτὸν ἀναβοήσωμεν·
χαίροις τῶν ἱερέων ἀγλάισμα,

πανάγιε Ἀχίλλιε,
χαίροις Λαρισαίων τὸ ἐγκαλλώπισμα
καὶ ἀρραγὴς θεμέλιος·
μὴ παύσῃ ἱκετεύειν, πάτερ,
τῶν πίστει καὶ πόθῳ τελούντων τὴν μνήμην σου.

Ἀπλανῆ σε φωστῆρα
οἱ πιστοὶ γινώσκομεν
καὶ ἱεραρχῶν ἐννομώτατον,
5v *στύλον τῆς ἐ/κκλησίας*
καὶ πέτραν τὴν ἀρραγῆ
τῆς ὀρθοδόξου πίστεως,
πάτερ Ἀχίλλιε·
διὸ ὑπὲρ λαοῦ σου πρέσβευε
τοῦ ἐκ πόθου τελοῦντος τὴν μνήμην σου.

Βλύζει μύρα ἰάσεων
τοῖς προσιοῦσι πιστῶς
ὁ θεῖος τάφος σου,
ἱεράρχα Ἀχίλλιε·
ὅθεν σοι προσπίπτοντες
οἱ συνελθόντες ἐν τῷ σεπτῷ σου ναῷ,
δίδου ἡμῖν σαῖς ἱκεσίαις
τῶν δεινῶν ἀπαλλαγὴν
καὶ λύσιν τῶν δυσχερῶν·
πρόστηθι καὶ ῥῦσαι τὴν ποίμνην σου, σοφέ,
6r *βαρβάρων ἐπιδρο/μῆς,*
βραβεύων ἱλασμῶν καὶ παντοίων ἀγαθῶν·
ἐν σοὶ γὰρ ἀνεθέμεθα τὰς ἐλπίδας,
τὸν Χριστὸν αἴτησαι
τοῦ σωθῆναι ἡμᾶς
τοὺς ἐν πίστει καὶ πόθῳ ὑμνοῦντάς σε.

Τῷ τῶν ἀρετῶν
τιθηνούμενος γάλακτι,

---

35 *τελοῦντος* corr. nos : *τελουντας* cod.
52 *τῷ* corr. nos : *το* cod. 53 *τιθηνούμενος* corr. nos : *τηθηνουμενον* cod.

ἐπὶ τὴν ἀκρώρειαν ἔφθασας,
πάτερ, τῶν ἐντολῶν·
ἀγάπης γὰρ πυρποληθεὶς
τῷ γλυκεῖ καύσωνι,
ἐγκρατείας κανὼν
καὶ πραότητος ἐχρημάτισας·
ἐλέους δὲ πηγὴ
καὶ συμπαθείας γενόμενος ἄβυσσος,
τὸ δυσῶδες τῶν παθῶν ἀπεδίωξας·
6v *ἀλλ' ὀξυτάτη βο/ήθεια*
καὶ ταχεῖα ἀντίληψις
τῶν πιστῶς σε προσκαλουμένων,
κοσμοπόθητε πάτερ Ἀχίλλιε,
πάρεσο καὶ νῦν τῷ πνεύματι
καὶ τῆς τυραννούσης ἡμᾶς ἁμαρτίας
διαφύλαξον καὶ σῶσον,
ὡς πολλὴν παρρησίαν
ἔχων πρὸς Κύριον.

Ε'

ΜΑΝΟΥΗΛ ΚΟΡΙΝΘΙΟΥ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΡΗΤΟΡΟΣ ΑΝΕΚΔΟΤΟΣ ΚΑΝΟΝΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΧΙΛΛΙΟΥ ΛΑΡΙΣΗΣ

Ἐκδίδεται ἀπὸ τὸν κώδικα 512, φφ. 118v-123r, τῆς Μονῆς Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὄρους (= cod.).

118v *Μαΐου ιε'. Ἕτερα προσόμοια καὶ κανὼν τοῦ αὐτοῦ Μεγάλου Ῥήτορος εἰς τὸν ἅγιον ἐν ἱεράρχαις Ἀχίλλιον, ἐπίσκοπον Λαρίσης.*

Προσόμοια, ἦχος α'.
Τῶν οὐρανίων ⟨ταγμάτων⟩.

Τὸν παμφαῆ ἱεράρχην
καὶ χριστοκήρυκα
Ἀχίλλιον τὸν μέγαν
ἐν ᾠδαῖς τε καὶ ὕμνοις
τιμήσωμεν συμφώνως
πάντες πιστοί.
Καὶ γὰρ σκεῦος γεγένηται,
δι' ἀρετῶν τῶν ἐνθέων, τῶν ἱερῶν
χαρισμάτων τῶν τοῦ πνεύματος.

Τὸ χαριτόπνουν σοφίας
ὑμνείσθω ὄργανον,
ἡ ἔνθεος κινύρα
ἡ θεόφθογγος σάλπιγξ,
119r *δι' ἧς / τὰ τῶν εἰδώλων*
θεοστυγῆ,
ὥσπερ ἱεριχούντια,
κατεδαφίσθησαν τείχη καὶ τῶν πιστῶν

heirm. προσομοίων CPC 64 — MR II 54
12 κιννύρα cod.

τὰ τεμένη ἀνηγέρθησαν

Τῷ τῆς σοφίας τῆς ὄντως
κρατῆρι τῷ νοητῷ
ὑποβαλὼν τὰ χείλη
καὶ εἰς κόρον ἑλκύσας
νάμα γνώσεως, πάτερ,
μέγας φωστὴρ
ἐκκλησίας γεγένησαι
καὶ τὸν υἱὸν κατ' οὐσίαν τὴν θεϊκὴν
τῷ πατρὶ ἴσον ἐκήρυξας.

Δόξα. ⟨*Ἦχος*⟩ *πλάγιος δ'.*

Ἔχει μὲν ἡ πανεύσημος
τῶν Λαρισαίων μητρόπολις
τὴν τῶν λειψάνων σου θήκην
πλοῦτον ἀδάπανον, πάτερ Ἀχίλλιε,
ὁ δὲ κόσμος ἅπας
τῶν ἀπείρων σου θαυμάτων τὰς ἰάσεις·
ἡ δὲ θεία ψυχή σου,
σὺν ἀγγέλοις Θεῷ παρισταμένη
καὶ τὰς ἐκεῖθεν ἀεὶ εἰσδεχομένη μαρμαρυγάς,
αἰτεῖται ἡμῖν ἱλασμὸν
τοῖς μετὰ πόθον τελοῦσί σου
τὸ ἱερὸν μνημόσυνον.

Ἕτερον ἰδιόμελον. Ἦχος δ'.

Τὸν θεῖον ὑμνήσωμεν Ἀχίλλιον,
119v *τὸν μέγαν φωστῆρα | πιστῶν,*
στόμα πυρίπνουν τοῦ παναγίου Πνεύματος,
βοηθὸν ταχὺν καὶ θερμὸν προστάτην πάντων
τῶν δεομένων αὐτοῦ.
Χριστὸς γὰρ ἐδόξασεν
ἐν οὐρανῷ καὶ ἐν γῇ
ὡς λαμπρὸν δοχεῖον ἀρετῶν ὑπάρξαντα.
Διὸ πάντες συνδράμωμεν

34 *θεῖα* cod.

αὐτοῦ τῇ πανηγύρει,
χαρμονικῶς ἀναμέλποντες·
σῶσον, ἅγιε, τοὺς προστρέχοντας
τῇ θείᾳ σκέπῃ σου
καὶ ῥῦσαι κινδύνων
καὶ παντοίας ἄλλης κακώσεως
τοὺς ὑμνοῦντάς σου τὴν φωταυγῆ πανήγυριν.

Ὁ κανών. Ἦχος α'.

ΩΔΗ Α'. Ἀναστάσεως ἡμέρα.

Ἀναστάσεως ἡμέρα
συνεξέλαμψε νῦν,
μνήμη τοῦ Ἀχιλλίου
τοῦ θεοσόφου, καὶ πιστοὺς
πρὸς πανήγυριν κοινὴν
συνεκάλεσε,
Χριστῷ τῷ παντάνακτι
ἐπινίκιον ᾄδοντας.

Καθαρθεὶς νοὸς τὰς ὄψεις
ἐθεάσω Χριστόν,
φῶς τὸ τοῦ κόσμου, πάτερ,
φῶς τὸ φωτίζον ἀληθῶς
πάντα ἄνθρωπον εἰς κόσμον
ἐρχόμενον,
θεόφρον Ἀχίλλιε,
ἐκκλησίας τὸ καύχημα.

120r *Οὐρανοὶ μὲν καὶ ἡ γῆ*
συνεπαγάλλονται
μνήμῃ τῇ σῇ, παμμάκαρ,
τὰ στίφη δὲ τῶν γηγενῶν,
ἀρετῶν σου τῷ φωτὶ
αὐγαζόμενα,
ᾄδει ἐπινίκιον
τῷ σέ, πάτερ, δοξάσαντι.

53 *ῥῦσαι* cod.
heirm. α' EE 4, n. 6, Joannis

ΩΔΗ Γ'. ⟨Δεῦτε πόμα πίωμεν καινόν.⟩

Δεῦτε πόμα πίωμεν, πιστοί,
τῆς σοροῦ Ἀχιλλίου ἐκπροχεόμενον
καὶ ἰαμάτων πληθὺν
ἑκάστοτε νέμον τοῖς πιστῶς
αὐτῷ προσπελάζουσιν.

Νῦν πάντες πεπλήρωνται χαρᾶς
Λαρισαῖοι, παμμάκαρ, ἐπὶ τῇ μνήμῃ σου
καὶ κόσμος ἅπας αὐτοῖς
συγκροτεῖ, σοφέ, χαρμονικῶς
ὕμνον τὸν ἑόρτιον.

Χθὲς συνενεκροῦτο τῷ Χριστῷ
ὁ σοφὸς καὶ τῳόντι θεῖος Ἀχίλλιος
ἀσκητικαῖς ἀγωγαῖς
καὶ νῦν συνδοξάζεται αὐτῷ
φωτὶ τῆς ἐγέρσεως.

Κάθισμα. ⟨Ἦχος δ'.⟩ Κατεπλάγη ⟨Ἰωσήφ⟩.

Ἀπὸ βρέφους τὸν Θεὸν
ἐπιποθήσας ὁλικῶς
ἀγωγαῖς ἀσκητικαῖς
σαυτὸν ἐκάθηρας, σοφέ,
καὶ διασχὼν ὡς νεφρίην
σαρκὸς τὸ πάχος,
ἐπ' ὄρους ἀρετῶν
ἀναβέβηκας
καὶ πνεύματι Θεῷ
συγγενόμενος,
120v *ὁλολαμπὴς φωστήρ,*
πάτερ, ἐγένου
καὶ νῦν αὐτῷ παριστάμενος
ἡμῶν φωτίζεις

heirm. γ' EE 5, n. 6, Joannis
81 σωροῦ cod.
heirm. καθίσμ. CPC 60 — MR I 233; III 338

τὰς διανοίας
τῶν πιστῶς εὐφημούντων σε.

ΩΔΗ Δ'. ⟨Ἐπὶ τῆς θείας φυλακῆς.⟩

Ἐπὶ τῆς θείας φυλακῆς
τῶν νοημάτων τοῦ νοὸς
τοῦ σοῦ, ἱεράρχα, κατεῖδες
τὸν Υἱὸν ὁμότιμον
Πατρὶ ὡς ὁμοούσιον
καὶ διετράνωσας μέσον συνόδου
καὶ τὴν Ἀρείου μανίαν ἐστηλίτευσας.

Ἄρσεν ὁ λόγος προελθὼν
ἐκ μήτρας τῆς παρθενικῆς,
ἴσος τοῖς βροτοῖς ὡμοιώθη,
ἀλλὰ ὁμοούσιος
ἦν κατὰ τὴν θεότητα
Πατρὶ παναληθῶς τῷ ἀνάρχῳ
ὡς ὁ σοφὸς ἀνεκήρυξεν Ἀχίλλιος.

Ὥσπερ ἐπέτειος ἀστὴρ
ἡ πάμφωτός σου ἑορτὴ
ἦλθε, τὰς ἡμῶν διανοίας,
σοφέ, καταυγάζουσα
καὶ ῥῶσιν συνδιανέμουσα
τοῖς προσιοῦσί σου τῷ τεμένει,
ἱεραρχῶν ἐγκαλλώπισμα Ἀχίλλιε.

Ὁ θεοπάτωρ μὲν Δαβὶδ
προανεκήρυξε σαφῶς
δόξαν ἣν ἐκτήσω, παμμάκαρ,
ὁ θεῖος γὰρ φθόγγος σου
εἰς γῆν ἐξῆλθεν ἅπασαν,
121r *καὶ ῥή/ματα τῆς θεολογίας*
οἷς ἐκκλησίας ἐφώτισας τὸ πλήρωμα.

heirm. δ' EE 5, n. 6, Joannis
135-137 Ps. 18 (19), 4 — Ro. 10, 18

ΩΔΗ Ε'. ⟨'Ορθρίσωμεν ὄρθρου βαθέος.⟩

'Ορθρίσωμεν τὰς ἐναρέτους
τοῦ 'Αχιλλίου
τοῖς πᾶσι κηρύττοντες ἀριστείας
καὶ αὐτοῦ τὸν ἔνθεον
βίον, πιστοί, ζηλώσωμεν,
ἵνα ζωῆς ἐπιτύχωμεν.

Προσέλθωμεν μετ' εὐλαβείας
τῷ ζωηφόρῳ
τεμένει τοῦ μάκαρος 'Αχιλλίου
καὶ περιπτυξώμεθα
σὺν πόθῳ τὴν μορφὴν αὐτοῦ,
ῥῶσιν ψυχῆς κομιζόμενοι.

Τὴν ἄμετρον ταπείνωσίν σου
καὶ εὐποιίαν
πρὸς πλήθη, 'Αχίλλιε, τῶν πενήτων
τίς λόγος ἐκφράσειε;
δι' ὧν Χριστὸν ἐκέρδησας,
τὸν γλυκασμὸν τὸν αἰώνιον.

ΩΔΗ ϛ'. ⟨Κατῆλθες ἐν τοῖς κατωτάτοις.⟩

Κατῆλθες ἐκ συνόδου ὡς πάλαι Μωσῆς
τῷ ποιμνίῳ σου, σοφέ,
ἐγχειρίζων ὡς πλάκα τὸ θεῖον σύμβολον,
τὸ τῆς πίστεως,
121v *ἐν ᾧ ἴσον τῷ | Πατρὶ*
τὸν Υἱὸν καταγγέλλεις.

Φυλάξας ἀμείωτον ὅρον, σοφέ,
τὸν τῆς πίστεως καλῶς
καὶ τελέσας τὸν δρόμον πρὸς φῶς ἀνέσπερον,
ἐξεδήμησας
καὶ Τριάδι τῇ σεπτῇ

heirm. ε' EE 5, n. 6, Joannis
heirm. ϛ' EE 5, n. 6, Joannis

νῦν παρίστασαι χαίρων.

Σῶτερ, ὁ τὸ αἷμα θεμέλιον θεὶς
ἐκκλησίας τῆς σεπτῆς,
πρόφθασον, μὴ παρίδῃς αὐτὴν ἐκλείπουσαν,
ἀλλ' ἀνόρθωσον
πλήθει σου δυσωπηθεὶς
τοῦ ἀπείρου ἐλέους.

Κοντάκιον. Ἦχος δ'. 'Επεφάνης ⟨σήμερον⟩.

Τῶν πατέρων, ἔνδοξε, τῶν ἐν Νικαίᾳ
ὀπαδός, 'Αχίλλιε, διὰ πυρὸς ἀναφανεὶς
καὶ καταισχύνας τὸν Ἄρειον
ἴσον τὸν Λόγον Πατρὶ ἀνεκήρυξας.

Ὁ οἶκος

Ὁ τῇ ἐπιπνοίᾳ καὶ χάριτι τοῦ σοῦ συναϊδίου
καὶ ὁμοδυνάμου παρακλήτου φωτίσας
τοὺς ἱεροὺς καὶ θείους σου μαθητὰς
καὶ ἐξ ἁλιέων καὶ ἰδιωτῶν σοφοὺς καὶ θεολόγους
ἀπεργασάμενος, Χριστὲ ὁ Θεός,
αὐτὸς καὶ νῦν, τῇ ἐμφύτῳ σου
δυσωπούμενος ἀγαθότητι,
καταύγασον κἀμοῦ τὸν νοῦν,
τὸν μυρίοις τεθολωμένον ἁμαρτήμασι
122r *καὶ τῇ ἀχλύι σκοτούμενον | τῶν παθῶν,*
ἵνα ἐξισχύσω ὑμνῆσαι
τὸν σὸν θεράποντα 'Αχίλλιον,
τῶν ἐν Νικαίᾳ σε δοξασάντων πατέρων
τὸ σεμνολόγημα.
Ὅλος γάρ σοι τελῶν ἱερωμένος
καὶ ζῆλον ἔμπλεως θεῖον,
Ἄρειον τὸν κατὰ τῆς σῆς
ἀφηνιάσαντα δόξης κατῄσχυνε
καὶ φωτοφόρῳ καρδίᾳ καὶ γλώττῃ
ἴσον κατ' οὐσίαν τὸν Λόγον Πατρὶ ἀνεκήρυξεν.

heirm. κοντακ. HR 169 — MR III 150, 163, 177, 207, 219
182 ἀλιέων cod.

ΩΔΗ Ζ'. ⟨῾Ο παῖδας ἐκ καμίνου ῥυσάμενος.⟩

῾Ο παῖδας ἀπαλλάξας φλογώσεως
σὲ πειρασμῶν ῥύεται
καὶ ἐφ' ὑψηλῆς
λυχνίας τίθησι, σοφέ,
καταυγάζειν λαὸν τὸν χριστώνυμον·
ὁ μόνος εὐλογητὸς τῶν πατέρων
Θεὸς καὶ ⟨ὑπερένδοξος⟩.

Γυναῖκες μετὰ πόθου προστρέχουσαι
τῷ θείῳ τεμένει σου,
νόσων καὶ δεινῆς
ἁμαρτημάτων ἐνοχῆς
ἀπαλλάττονται, πάτερ 'Αχίλλιε,
τὸν μόνον εὐλογητὸν ἀνυμνοῦσαι
Χριστὸν τὸν ὑπερένδοξον.

῾Ως ὄντως ἱερός σου καὶ πάντιμος
ὁ βίος, 'Αχίλλιε·
καὶ γὰρ ἀρεταῖς
καθαγιασθεὶς τοῖς θεουργοῖς
τοὺς πιστοὺς ὑμνεῖν πάντας ἐδίδαξας
122v τὸν μόνον | εὐλογητὸν τῶν πατέρων
Θεὸν τὸν ὑπερένδοξον.

Θανάτῳ τῶν φθαρτῶν τὰ αἰώνια
ἀντηλλάξω, πάντιμε,
καὶ νῦν ἐν Θεῷ
ζῶν ἀιδίως, τοὺς πιστῶς
ἀνυμνοῦντας φωτίζεις, 'Αχίλλιε,
τὸν μόνον εὐλογητὸν τῶν πατέρων
Θεὸν τὸν ⟨ὑπερένδοξον⟩.

ΩΔΗ Η'. ⟨Αὕτη ἡ κλητή.⟩

Αὕτη ἡ φαιδρὰ
καὶ ἑόρτιος μνήμη

heirm. ζ' EE 5, n. 6, Joannis
201 ἐφυψηλῆς cod.
heirm. η' EE 5, n. 6, Joannis

τοῦ σοφοῦ 'Αχιλλίου,
ἐν ᾗ πιστῶν αἱ χορεῖαι
σὺν πολλῇ χαρμονῇ
συνελθοῦσαι, τὸν αὐτὸν στεφανώσαντα
Χριστὸν ἀνυμνοῦσιν
εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας.

Δεῦτε μουσουργῶν
καὶ λογάδων τὰ στίφη
τὴν τοῦ πνεύματος λύραν,
τὸ τῶν χαρίτων δοχεῖον,
τῆς σοφίας βυθὸν
καὶ Τριάδος τῆς σεπτῆς τὸν ὑπέρμαχον,
'Αχίλλιον ὕμνοις
αἰνέσωμεν συμφώνως.

῎Ανωθεν ἀοράτως
ἔπιδε, πάτερ
'Αχίλλιε τρισμάκαρ·
ἅπαντα γὰρ ἥκασί σοι
ἐκ δυσμῶν καὶ βορρᾶ
καὶ θαλάσσης καὶ ἑῴας τὰ τέκνα σου
ἐν σοὶ εὐλογοῦντα
Χριστὸν εἰς τοὺς αἰῶνας.

⟨Τριαδικόν.⟩

Πάτερ παντοκράτορ,
Υἱὲ καὶ θεῖον Πνεῦμα,
123r ἡ συμφυὴς | ταυτότης
καὶ ἀμερὴς τῇ οὐσίᾳ
μεριστὴ δὲ
ταῖς ὑποστάσεσι, Θεὸς εἷς ἀίδιος,
σὲ δοξολογοῦμεν
εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας.

ΩΔΗ Θ' ⟨Φωτίζου, φωτίζου.⟩

Φωτίζου, φωτίζου
ἡ ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ
τὸν Ἀχίλλιον πόθῳ
ἐν κόλποις κατέχουσα,
τὸν ὑπὲρ σοῦ
γενναιότατα,
οἷα σοφόν,
διηγωνισμένον
κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων.

Ὦ θείας, ὤ φίλης,
ὤ γλυκυτάτης σου φωνῆς,
δι' ἧς, μάκαρ, τὸν Λόγον
τῷ Πατρὶ ὁμότιμον
κατὰ τὴν φύσιν
ἐκήρυξας
καὶ τοῦ δεινοῦ
Ἀρείου τὴν πλάνην
πυρὶ τῶν λόγων ἐνέπρησας.

Ὦ Πάσχα τὸ θεῖον
καὶ ἱερώτατον, Χριστέ,
ταῖς τοῦ σοῦ Ἀχιλλίου
ἱκεσίαις δίδου μοι
κατὰ παθῶν
ἐπικράτειαν
καὶ φωτισμόν,
ἵνα σου δοξάζω
ἀεὶ τὸ πλούσιον ἔλεος.

Ἐξαποστειλάριον. Σαρκὶ ὑπνώσας ὡς ⟨θνητός.⟩

Σαρκὶ Χριστῷ σταυρωθεὶς
καὶ νεκρωθεὶς πατὴρ ἡμῶν,
αὐτῷ τε συνεξανέστης
καὶ συνευφραίνῃ τῇ αὐτοῦ
ἀναστάσει, Ἀχίλλιε,
πάντων τῶν σὲ τιμώντων
φωτίζων τὰς διανοίας.

heirm. θ' ΕΕ 5, n. 6, Joannis
heirm. ἐξαποστ. CPC 112 — PeR 11, 108, 160, 228, 276, 303

ϛ'

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΓΟΡΔΙΟΥ ΑΝΕΚΔΟΤΗ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΧΙΛΛΙΟΥ ΛΑΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΟΥ ΤΡΙΚΚΗΣ

Ἐκδίδεται ἀπὸ τὸν κώδικα 619, φφ. 331r-338r, τῆς Μονῆς Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὄρους (= cod.).

331r *Ἀκολουθία τῶν ἐν ἁγίοις πατέρων ἡμῶν καὶ ἱεραρχῶν Ἀχιλλίου Λαρίσης καὶ Οἰκουμενίου Τρίκκης, πονηθεῖσα Ἀναστασίῳ ἱερομονάχῳ τῷ ἐξ Ἀγράφων, ἀξιώσει τοῦ ἀρχιπρεσβυτέρου Τρίκκης Κωνσταντίνου κατὰ τὸ ͵αχπγ' ἔτος τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τοῦ Θεοῦ λόγου. Ψάλλεται δὲ ἐν μηνὶ Μαΐω κ'; ἑσπέρας.*

Εἰς τὸ «Κύριε ἐκέκραξα» ἱστῶμεν στίχους ϛ' καὶ ψάλλομεν στιχηρὰ τῆς τυχούσης ἑορτῆς γ' καὶ τῶν ἁγίων γ'.

Ἦχος δ'. Πρὸς τό: Ὡς γενναῖον ἐν μάρτυσιν.

Εὐσεβῶς δογματίσαντες
καὶ συμφώνως κηρύξαντες
τῆς Τριάδος, ἅγιοι,
τὸ μυστήριον
ἴσον τὸν λόγον ἐδείξατε
Πατρί τε καὶ Πνεύματι·
διὰ τοῦτο καὶ ἡμεῖς,
τοῖς σοφοῖς ὑμῶν δόγμασι
καθυπείκοντες,
τὴν σεπτὴν ὑμῶν μνήμην
ἐκτελοῦμεν,
ὦ Ἀχίλλιε τρισμάκαρ
καὶ Οἰκουμένιε πάνσοφε.

Τῆς συνόδου γενόμενος
σὺ τῆς πρώτης ὑπέρμαχος,
θεοφόρε πάτερ

heirm. στιχηρῶν CPC 70 — MR IV 363
8 *ὑμῶν* corr. nos : *ἡμῶν* cod.

μάκαρ Ἀχίλλιε,
τὴν τοῦ Ἀρείου κατέλυσας
εἰς τέλος δυσσέβειαν
καὶ ὡς μέλος σεσηπὸς
ἐκκλησίας ἐξώθησας
τοῦτον, ἔνδοξε,
συνῳδὰ τοῖς πατράσι
καὶ διδάσκων
καὶ φρονῶν πᾶσι καὶ πράττων
ὡς θεηγόρος θεόληπτος.

331v *Οἰκουμένης ἀγλάισμα*
καὶ τῆς Τρίκκης τὸ καύχημα
εὐφημείσθω σήμερον
θείοις ᾄσμασιν
ὁ θαυμαστὸς Οἰκουμένιος,
θαυμάτων ἡ ἄβυσσος
καὶ τῶν θείων δωρεῶν
τὸ ταμεῖον τὸ ἄσυλον
τὸ τοῦ πνεύματος
οἰκητήριον, ἅμα
Ἀχιλλίῳ
τῆς Λαρίσης τῷ φωστῆρι
καὶ θεηγόρῳ πατρὶ ἡμῶν.

Δόξα. Ἰδιόμελον. Ἦχος δ'.

Λάρισα καὶ Τρίκκη συνελθοῦσαι
σήμερον εἰς ἕν,
εὐφήμοις φωναῖς τοὺς κλεινοὺς ἡμῶν φωστῆρας
καὶ ποιμένας ἀληθεῖς,
Οἰκουμένιον τὸν σοφὸν καὶ Ἀχίλλιον τὸν θεῖον,
ἀξιοχρέως ἐπαινέσατε·
τοῦ πρώτου γὰρ οὗτοι καὶ ἀδύτου φωτὸς
ταῖς ἀκτῖσιν αὐγασθέντες,
δεύτερα φῶτα τῇ μεθέξει τούτου
τῆς ἐκκλησίας ἐχρημάτισαν
καὶ τῶν πιστῶν τὰ συστήματα κατεφώτισαν,

ἡμῶν δὲ μᾶλλον ἄγρυπνοι
καὶ μετὰ θάνατον ὄντες φύλακες
ἐξ ὁρατῶν καὶ ἀοράτων ἐχθρῶν
ταῖς πρὸς Χριστὸν τὸν Θεὸν ἡμῶν πρεσβείαις
ἀσινεῖς ἡμᾶς διατηροῦσι
καὶ ἡμῖν αἰτοῦνται παρ' αὐτοῦ τὸ μέγα ἔλεος.

Καὶ νῦν. Τῆς ἑορτῆς. Εἴσοδος. Φῶς ἱλαρόν. Προκείμενον καὶ ἀναγνώσματα, ζήτει Δεκεμβρίου ς'. Εἰς τὸν στίχον στιχηρὰ προσόμοια.

Ἦχος πλ. α'. Χαίροις ἀσκητικῶν ἀληθῶς

Χαίροις ἡ τῶν φωστήρων δυάς,
τὸ θεῖον φέγγος
μηδαμόθεν συγκρύπτουσα
φωστήρων ἀψύχων δίκην,
332r *ἀλλὰ ψυχαῖς τῶν πιστῶν*
ἐξαπλοῦσα τοῦτο
καὶ διώκουσα
κακίας τὴν ζόφωσιν
καὶ παθῶν ἀμαυρότητα,
συνισταμένην
ἐκ γηΐνου φρονήματος,
καὶ μετάνοιαν,
τῆς ψυχῆς τὸ διάσωσμα,
πείθουσα κατασπάζεσθαι,
παμμάκαρ Ἀχίλλιε
καὶ Οἰκουμένιε, ταύτας
καὶ τὸν δοξάσαντα Κύριον
ἡμᾶς μεγαλύνειν,
τὸν παρέχοντα τῷ κόσμῳ
τὸ μέγα ἔλεος.

Στίχος: Τὸ στόμα μου λαλήσει σοφίαν.

Φέγγει τῶν ἀρετῶν αὐγασθείς,
ἄλλος ἐφάνης
ἐπὶ γῆς, πάτερ, ἥλιος
φωτίζων ταῖς σαῖς ἀκτῖσι

---

51 *ὑμῶν* cod. 54 *ὑμῶν* cod. 56 *ὑμῖν* cod.
heirm. στιχηρῶν CPC 74 — MR II 376
74 *ὑμᾶς* cod.

τοὺς ἀγνωσίας κρυμῷ
περιψυχουμένους
καὶ ῥυόμενος
θανάτου καὶ ἄφθαρτον
καὶ φαιδρὸν περιβόλαιον
τούτους ἐνδύων,
ἱεράρχα Ἀχίλλιε,
χορηγῶν αὐτοῖς
δαψιλῶς, ἀξιάγαστε,
πίστεως τὴν ἐπίγνωσιν,
δι' ἧς πρὸς ἀνέσπερον
αἴγλην φωτὸς ὁδηγοῦνται
καὶ αἰωνίαν ἀνάπαυσιν,
Χριστὸν ἀνυμνοῦντες
τὸν παρέχοντα τῷ κόσμῳ
τὸ μέγα ἔλεος.

Στίχος: Οἱ ἱερεῖς σου ἐνδύσονται δικαιοσύνην.

Τέσσαρσιν ἀφωρίσθη ἀρχαῖς
βουλήσει θείᾳ,
Οἰκουμένιε πάνσοφε,
πηγὴ ἡ ἐν παραδείσῳ·
τὸ δὲ σεπτὸν ἀληθῶς
καὶ πολύτιμόν σου,
πάτερ, λείψανον
μυρίοις ἐν ῥύαξιν
ἀφωρίσθη, πανόλβιε,
ὕδατος ζῶντος
τοὺς αὐτῷ μετὰ πίστεως
προσπελάζοντας
ἐμπιπλῶν ἀληθέστατα·
ὅθεν σου τὴν πανίερον
τιμῶμεν πανήγυριν
καὶ μετὰ πόθου βοῶμεν,
μὴ διαλίπῃς πρὸς Κύριον
λιταῖς σου πρεσβεύειν
ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν δοθῆναι
τὸ μέγα ἔλεος.

332v *Δόξα. Ἦχος β'.*

Τοῦ τῆς θείας σοφίας κρατῆρος
εἰς ἑαυτοὺς τὸ νάμα μετοχετεύσαντες
καὶ πνεύματος ἁγίου ἐμπλησθέντες,
τὰς ὑπ' αὐτοῦ πιστευθείσας ὑμῖν ἐκκλησίας
θεοφιλῶς καὶ θεαρέστως ἐποιμάνατε·
διὸ καὶ νῦν, ἱεράρχαι πανσεβάσμιοι,
Καππαδοκίας τὰ τερπνὰ βλαστήματα
καὶ τῆς Ἑλλάδος οἱ ὑπέρλαμπροι φωστῆρες,
Οἰκουμένιε καὶ Ἀχίλλιε,
τῶν θείων ἀγαθῶν τρανότερον
ἐν οὐρανοῖς ἀπολαύοντες,
πρεσβεύσατε τοῦ σωθῆναι τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Καὶ νῦν. Τῆς ἑορτῆς. Ἀπολυτίκιον. Ἦχος γ'.
⟨Μέγαν εὕρατο ἐν τοῖς κινδύνοις.⟩

Ζῆλον ἔνθεον ἀναλαβόντες,
δόγμα ἄθεον καταβαλόντες,
ὀρθοδοξίας ἀνεδείχθητε πρόβολοι
καὶ ἐκκλησίας ἀήττητοι πρόμαχοι,
σὺν Ἀχιλλίῳ σοφὲ Οἰκουμένιε,
παναοίδιμοι,
Χριστῷ τῷ Θεῷ πρεσβεύσατε
δωρήσασθαι ἡμῖν τὸ μέγα ἔλεος.

Εἰς τὸν ὄρθρον, μετὰ τὴν α' στιχολογίαν, κάθισμα τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου. Ἦχος α'.

Τὸν τάφον σου, σωτήρ,

Ἀχίλλιε σοφέ,
τῆς Τριάδος ὁ μύστης
καὶ κῆρυξ ἀληθής,
παρεστὼς σὺν ἀγγέλοις,
αὐτῇ καὶ μελῴδημα

---

heirm. ἀπολυτικίου ER 187 — HR 145 — MR I 522
heirm. καθίσματος (Ἀχίλλιε σοφέ ...) CPC 54 — PeR 59, 75, 79 — TR 729

προσφωνῶν τὸ τρισάγιον,
θείαν ἔλλαμψιν
καὶ νῦν ἡμῖν καταπέμψαι
δυσωποῦμέν σε,
ἵνα τὴν θείαν σου μνήμην
ἀξίως τιμήσωμεν.

Δόξα. Καὶ νῦν. Τῆς ἑορτῆς οἵας ἂν τύχῃ. Μετὰ δὲ τὴν β' στιχολογίαν κάθισμα τοῦ ἁγίου Οἰκουμενίου. Ἦχος πλ. α'.

333r *Τὸν συνάναρχον ⟨λόγον.⟩*

Οἰκουμένιον πάντες
τὸν θεορρήμονα
δεῦτε στέψωμεν ὕμνοις
καὶ πρὸς αὐτὸν βοήσωμεν,
οἰκουμένης ὁ φωστὴρ
ὁ λαμπρότατος
ποίμνην τὴν σὴν ἐκ μηχανῆς
καὶ πονηρᾶς ἐπιβουλῆς
παντοίας τοῦ βροτοκτόνου
περίσωζε σαῖς πρεσβείαις·
σὺ γὰρ ὑπάρχεις αὐτῆς τὸ στήριγμα.

Δόξα. Καὶ νῦν. Τῆς ἑορτῆς. Μετὰ δὲ τὸν πολυέλεον κάθισμα. Ἦχος δ'.
Ὁ ὑψωθεὶς ἐν τῷ σταυρῷ ἑκουσίως.

Βίῳ καὶ λόγῳ καθαρῶς ἡγνισμένοι
τῆς ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ ἱεράρχαι
πανευκλεεῖς γεγόνατε μακάριοι
πάσας ἐξαλείψαντες
τὰς βεβήλους αἱρέσεις,
πάνσοφε Ἀχίλλιε σὺν τῷ Οἰκουμενίῳ,
καὶ τῆς Τριάδος δόγμα τὸ σεπτὸν
εἰς πάντα κόσμον ἐνθέως κηρύξαντες.

Καὶ τὸ τῆς ἑορτῆς. Οἱ ἀναβαθμοί. Προκείμενον. Τὸ στόμα μου λαλήσει σοφίαν. Στίχος: Ἀκούσατε ταῦτα. Πᾶσα πνοή. Εὐαγγέλιον τοῦ Χρυσοστόμου. Ὁ ν'. Δόξα. Ταῖς τῶν διδασκάλων. Καὶ νῦν. Ταῖς τῆς Θεοτόκου. Εἰς τὸ Ἐλέησόν με ὁ Θεός, τὸ εἰς τὸν στίχον. Δόξα. Ἦχος β'.

---

heirm. καθίσματος (*Οἰκουμένιον πάντες ...*) CPC 87 — HR 230 — PaR 364
heirm. καθίσματος (*Βίῳ καὶ λόγῳ...*) CPC 59 — HR 29, 84 — MR I 162, 181 — PeR 258.

Ὁ κανὼν τῆς ἑορτῆς καὶ τῶν ἁγίων.
Ποίημα Ἀναστασίου. Ἦχος πλ. δ'.

ΩΔΗ Α'. Ἁρματηλάτην Φαραώ.

Ἀ*νευφημῆσαι προθεμένῳ σήμερον*
ὑμῶν, πανεύφημοι,
τὴν ἱερὰν μνήμην,
λόγον μοι ἐμπνεύσατε
σοφίας τῆς ἀμείνονος,
ἧς αὐτοὶ μετασχόντες,
τοὺς λόγους πάντας ἐλύσατε
τῶν αἱρετιζόντων ἐν πνεύματι.

333v **Χ***άριτι θείᾳ λαμπρυνθείς, θεσπέσιε*
πάτερ Ἀχίλλιε,
φωτοειδὴς ὤφθης
λύχνος ἐν τοῖς πέρασι
φωτίζων τὰ συστήματα
τῶν πιστῶν καὶ πρὸς τρίβους
ὀρθοδοξίας πορεύεσθαι
ταῦτα διευθύνων σοῖς δόγμασι.

Ἱ*εραρχίᾳ σεαυτὸν ἐκόσμησας*
καὶ ταύτης γνήσιος
ἀναδειχθεὶς ὄντως
ὑπηρέτης, ἔπλησας
τὴν οἰκουμένην ἅπασαν,
Οἰκουμένιε πάτερ,
θείων ναμάτων τοῦ πνεύματος,
ὧν κατατρυφῶντες ὑμνοῦμέν σε.

Θεοτοκίον.

Λ*όγον τὸν θεῖον ἀπορρήτως τέτοκας,*
πάναγνε δέσποινα,
τὸν τῷ Πατρὶ ὄντα
ἴσον καὶ τῷ Πνεύματι,
ὡς ἡ δυὰς ἐκήρυξεν
εὐσεβῶς τῶν πατέρων,

---

heirm. α' EE 219, n. 314, Joannis

ἣν νῦν τιμῶμεν ἐν ᾄσμασι
καὶ σέ, Θεοτόκε, δοξάζομεν.

ΩΔΗ' Γ'. Ὁ στερεώσας κατ' ἀρχάς.

Λόγων ἐνθέων ἀστραπαῖς
καταβροντήσαντες πᾶσαν
τὴν Ἀρείου διελύσατε πλάνην
καὶ λαμπτῆρες φωταυγεῖς
τῆς ἐκκλησίας, πάνσοφοι,
καὶ ἀληθεῖς ποιμένες
ἀξίως ἐναπεφάνθητε.

Ἔλαμψεν ὄντως ἡ φαιδρὰ
καὶ φωτοφόρος ἡμέρα
τῆς σεπτῆς σου, πάτερ, μνήμης καὶ πάντας
προσκαλεῖται συνδραμεῖν
τῷ σῷ ναῷ καὶ χείλεσιν
ἁγνοῖς καταφαιδρῦναι
ταύτην, θεόφρον Ἀχίλλιε.

Ἴχνεσι τοῖς τοῦ ἱεροῦ
καὶ θεοφόρου, παμμάκαρ,
Ἀχιλλίου ἀσφαλῶς ἐπιβαίνων,
Οἰκουμένιε, διπλῆν
αὐτοῦ τὴν χάριν εἴληφας
ὡς Ἐλισσαῖος ἄλλος
τὴν Ἠλιοὺ διὰ πνεύματος.

334r *Θεοτοκίον.*

Ὢ τῶν θαυμάτων τῶν ἐν σοὶ
γεγενημένων, παρθένε·
τὸν Θεὸν γὰρ ἐσωμάτωσας μόνη,
τὸν τὴν κτίσιν τῇ αὐτοῦ
βουλήσει σωματώσαντα
καὶ σὲ παρθένον αὖθις
μετὰ τὸν τόκον φυλάξαντα.

---

heirm. γ' EE 219, n. 314, Joannis

Κάθισμα. Ἦχος δ'. Κατεπλάγη Ἰωσήφ.

Κωνσταντίνῳ τῷ πιστῷ
καὶ ὀρθοδόξῳ βασιλεῖ
πεισθέντες, γνῶσιν ἐκ Θεοῦ
λαβόντι θείαν συνέλευσιν
συγκροτῆσαι
πατέρων ἱερῶν
ἐν τῇ Νικαίᾳ τὸ πρίν,
αὐτίκα καὶ ἡμεῖς,
ἐκ τῆς Ἑλλάδος ὁμοῦ
συνελθόντες,
θαύμασι καὶ λόγοις
ἐν θεοπνεύστοις ἐλύσατε
τὴν τοῦ Ἀρείου κακοδοξίαν
καὶ κλέος μέγιστον ἤρατε.

Εἶτα τῆς ἑορτῆς.

ΩΔΗ Δ'. Σύ μου, Χριστέ, Κύριος.

Ἅμα ἐν γῇ
πολιτευθέντες, μακάριοι,
ἅμα πάλιν
καὶ νῦν τὸ πολίτευμα
ἐν οὐρανοῖς ἔχοντες ἀεί,
ἅμα τοὺς τιμῶντας
ὑμῶν τὴν μνήμην, δεόμεθα,
τηρεῖτε μέχρι τέλους
ἐν μιᾷ συμφωνίᾳ,
τῇ τῆς πίστεως ἣν ἐκηρύξατε.

Μὴ πειραθεὶς
παθῶν ἰλύος τῶν κάτωθεν,
ἐπαξίως
ἄνωθεν κατῆλθέ σου
τῇ κεφαλῇ πνεῦμα τὸ σεπτὸν
καὶ τῶν χαρισμάτων
τὴν ἀφθονίαν ἐπλούτησας,

---

heirm. καθίσματος CPC 60 — MR I, 233; III, 388
heirm. δ' EE 219, n. 314, Joannis

ἡνίκα συνετάγης
τῷ χορῷ τῶν ποιμένων,
Οἰκουμένιε πάτερ ἀοίδιμε.

Ἄνωθεν *σὺ*
τὴν θείαν χάριν ἑώρακας
κατιοῦσαν
ἁγνοτάτοις ὄμμασι
ἐν τῇ τελετῇ τῆς χειροθεσίας,
Ἀχίλλιε, τοῦ τρισμάκαρος
καὶ σοῦ, σοφέ, γνησίου
φοιτητοῦ καὶ ποιμένος
τοῦ τῆς Τρίκκης ἐνθέου
συστήματος.

334ᵛ *Θεοτοκίον.*

Ὅλη *ἐν σοὶ*
τῶν χαρισμάτων τοῦ πνεύματος
ἡ πλημμύρα,
πάναγνε κατῴκησε
καὶ διὰ σοῦ ἐν τοῖς ὑπὲρ νοῦν
κατηξιωμένοις
τὸ σὸν νοῆσαι μυστήριον·
συνέλαβες γὰρ λόγον
τὸν πρὸ πάντων αἰώνων
ἐκ Πατρὸς γεννηθέντα καὶ τέτοκας.

ΩΔΗ Ε΄. Ἱνατί με ἀπώσω.

Ἱδρυμένοι *ἐν πέτρᾳ*
τῇ τῆς εὐσεβείας, ἱδρύματα, πάνσοφοι,
τὰ τῆς ἀσεβείας
ζήλῳ θείῳ εἰς τέλος καθείλετε
καὶ τὴν ἐκκλησίαν
τὴν τοῦ Χριστοῦ ταῖς θεοπνεύστοις
διδαχαῖς ἡμῶν κατεφωτίσατε.

Κατὰ *τῶν ἀντιπάλων*

heirm. ε΄ EE 219, n. 314, Joannis

ξίφος τεθηγμένον ἐγένου, Ἀχίλλιε,
καὶ ῥομφαία τούτους
κατασφάττουσα θείῳ πνεύματι,
συνήγορον ἔχων
καὶ ὀπαδὸν τὸν σὸν ἐν πᾶσιν
Οἰκουμένιον τὸν ἀξιάγαστον.

Ὁ *χορὸς τῶν ἀγγέλων*
νῦν συνεορτάζει ἡμῖν ἐν τῇ μνήμῃ σου,
πάτερ ἱεράρχα
Οἰκουμένιε, καὶ συνευφραίνεται
ἐκκλησία πᾶσα
τῶν πρωτοτόκων ᾗ συνήφθης,
εὐφροσύνης ἀλήκτου πληρούμενος.

Θεοτοκίον.

Ὑπελθών *σου τὴν μήτραν*
λόγος οὐράνιος, μήτηρ ἀνύμφευτε,
καὶ ἐν σοὶ σκηνώσας,
τὸ ἡμέτερον ὅλον ἀνείληφε
καὶ θεώσας τοῦτο
ἐν ἑαυτῷ πρὸς τὸ ἀρχαῖον
ἐπανήγαγεν αὖθις ἀξίωμα.

ΩΔΗ ς΄. Ἱλάσθητί μοι, σωτήρ.

Μανίαν *τοῦ δυσσεβοῦς*
Ἀρείου κατετροπώσατε
ἔργοις καὶ λόγοις ὑμεῖς
καὶ νῦν κλέος ἄπαυστον
ἀξίως εἰλήφατε
παρὰ τοῦ σωτῆρος,
ἱεράρχαι παμμακάριστοι.

Ἐγλύκανας *τὰς ψυχὰς*
τῶν ὀρθοδόξων τῷ λόγῳ σου,
ἐμώρανας τὰς κενὰς

heirm. ς΄ EE 220, n. 315, Joannis Damasceni

ζητήσεις τῷ βίῳ σου,
πάτερ Οἰκουμένιε,
τῶν κακοδοξούντων,
Ἀχιλλίῳ συνεπόμενος.

335r **Ν**αὸς τῆς ζωαρχικῆς,
πάτερ, Τριάδος γενόμενος,
τοὺς τῶν εἰδώλων ναοὺς
εἰς γῆν κατηδάφισας,
Ἀχίλλιε, ὅσιε,
καὶ ναοὺς εἰργάσω
θεοτεύκτους διὰ πίστεως.

Θεοτοκίον.

Ἰδού σε πᾶσαι σαφῶς
νῦν γενεαὶ μακαρίζουσι,
παρθενομῆτορ ἁγνή,
καθὼς προεφήτευσας·
ἐκ σοῦ γὰρ ἐπέφανε
τῆς δικαιοσύνης
ὁ φαιδρὸς ἐν κόσμῳ ἥλιος.

Κοντάκιον. Ἦχος δ'. Ἐπεφάνης σήμερον.

Οἰκουμένης ὤφθησαν θεῖοι λαμπτῆρες
ὁ σοφὸς Ἀχίλλιος καὶ Οἰκουμένιος ὁμοῦ,
τὴν ἐκκλησίαν κοσμήσαντες
ἔργοις καὶ λόγοις, δι' ὧν ἐδοξάσθησαν.

Ὁ οἶκος.

Ἱεραρχῶν τὴν θαυμαστὴν καὶ θείαν ξυνωρίδα,
Ἀχίλλιον Λαρίσης τὸν ἄριστον ποιμένα
καὶ Οἰκουμένιον, τὸ φαιδρὸν τῆς Τρίκκης ἐγκαλλώπισμα,
τίς ἂν ἀξίως ἐξίκοιτο λόγος εὐφημῆσαι
καὶ στεφάνοις ἐγκωμίων
ἀναδῆσαι ταύτην εὐπρεπῶς;
Διανοίας ὑψηλῆς εἶναι δεῖ

heirm. κοντακίου HR 169 — MR III 150, 163, 177, 207, 219

καὶ τὰ θεῖα φρονούσης ἀποκύημα
καὶ πόρρω οὔσης τῆς ἐμῆς,
τῆς πάθεσιν ὅλως προστετηκυίας
καὶ τῇ ἀχλύι τῶν γηίνων
ἐννοιῶν ἐπισκοτουμένης·
οὗτοι γὰρ οἱ θεῖοι γηίνων
πάσης προσπαθείας ἀπαλλοτριωθέντες,
φρόνημα οὐράνιον ἐκτήσαντο
καί, μετὰ σώματος ὄντες,
ἑαυτοὺς τοῖς ἀσωμάτοις συγκατέμιξαν,
τὴν ἐκκλησίαν κοσμήσαντες
ἔργοις καὶ λόγοις, δι' ὧν ἐδοξάσθησαν.

Συναξάριον.

335r *Τῷ αὐτῷ μηνὶ εἰκοστῇ μνήμην ἐπιτελοῦμεν τῶν ἐν ἁγίοις πατέρων ἡμῶν Ἀχιλλίου ἀρχιεπισκόπου Λαρίσης καὶ Οἰκουμενίου Τρίκκης τῶν θαυματουργῶν.*

⟨Στίχοι.⟩

Λαλεῖ Λάρισα σὰς ἀριστείας ξένας,
μνήμην ἔχουσα καὶ θανόντος σου, πάτερ.

Οἰκουμένην ἔπλησε θείων θαυμάτων
Οἰκουμένιος οἷα φῶς οἰκουμένης.

Τούτων ὁ μέγας Ἀχίλλιος, Καππαδόκης ὢν τὸ γένος, Λαρίσης μητροπολίτης κατὰ τὸν καιρὸν τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἐχρημάτισε καὶ τὸν δυσσεβῆ Ἄρειον ἐν τῇ κατὰ Νίκαιαν ἁγίᾳ πρώτῃ συνόδῳ καθελὼν ἔργοις καὶ λόγοις, ἐπιστρέψας ἐν Λαρίσῃ καὶ πάμπολλα θαύματα κατεργασάμενος, τὸν βίον ἐν εἰρήνῃ καταλύει.

Ὁ δέ γε θεῖος φωστὴρ Οἰκουμένιος, ἀδελφιδοῦς τε καὶ ὀπαδὸς τοῦ μεγάλου Ἀχιλλίου ὑπάρχων, Τρίκκης ἐπίσκοπος ὑπ' αὐτοῦ προχειρίζεται καὶ τὸν ἀποστάτην Ἄρειον ἐν τῇ κατὰ Νίκαιαν ἁγίᾳ συνόδῳ θαύμασί τε καὶ δόγμασι ἀπελέγξας καὶ ναοὺς εἰδωλικοὺς καταστρεψάμενος καὶ ἄλλα θαύματα μυρία κατεργασάμενος, ὡς ἡ περὶ αὐτὸν ἱστορία δηλοῖ, ἐν γήρει καλῷ πρὸς τὴν ἀτελεύτητον ζωὴν μεταβαίνει, νοσημάτων παντοίων ἀλεξιτήριον τὸ πολύολβον αὐτοῦ σῶμα τοῖς Τρικκαεῦσι

357 *ἑαυτοὺς* corr. nos : *ἑαυτοῖς* cod.
12 *Τρικκακεῦσι* cod.

καταλιπών· ὧν ταῖς πρεσβείαις ἐλεήσοι καὶ σώσοι ἡμᾶς ὁ Θεὸς ὡς μόνος ἀγαθὸς καὶ φιλάνθρωπος.

ΩΔΗ Ζ′. *Θεοῦ συγκατάβασιν.*

336r **Ὁ** *λόγος, Ἀχίλλιε,*
τῆς σῆς σοφίας πᾶσαν κατέπληττε
συμμορίαν ἀθέων
καὶ πρὸς τοῦ ὄντως Θεοῦ ἐπίγνωσιν
ἀνεκαλεῖτο καὶ ψάλλειν ἐδίδασκεν,
εὐλογητὸς ὁ Θεὸς
ὁ τῶν πατέρων ἡμῶν.

Νοὸς *καθαρότητι*
καὶ διανοίας τῆς σῆς ὀξύτητι,
Οἰκουμένιε μάκαρ,
Θεῷ τῷ ζῶντι σὺ προσωμίλησας
καθάπερ πάλαι Μωσῆς ὁ θεόληπτος·
εὐλογητὸς ὁ Θεὸς
ὁ τῶν πατέρων ἡμῶν.

Θεός *σε τῷ θαύματι*
συνόδου μέσον λίαν ἐδόξασεν,
Οἰκουμένιε πάτερ·
ἐκ γὰρ ἀγόνου πέτρας ἀνέβλυσας
πλῆθος ὑδάτων καὶ ψάλλων ἐκραύγαζες,
εὐλογητὸς ὁ Θεὸς
ὁ τῶν πατέρων ἡμῶν.

Θεοτοκίον.

Ἐκαίνισεν, *ἄχραντε,*
τὴν ἡμετέραν φύσιν ὁ Κύριος,
ἐπὶ σὲ οὐρανόθεν
ἐλθὼν ὡς ὄμβρος ὃν ἐθεάσατο
συμβολικῶς Γεδεὼν καὶ ἐκραύγαζεν,
εὐλογητὸς ὁ Θεὸς
ὁ τῶν πατέρων ἡμῶν.

---

heirm. ζ′ ΕΕ 219, n. 314, Joannis
367 *ὄντως* corr. nos : *ὄντος* cod.

ΩΔΗ Η′. *Ἑπταπλασίως κάμινον.*

Μύρον *ζωῆς ἀνέβλυσε*
τὸ μακάριον πνεῦμά σου
ζῶν ἐπὶ τῆς γῆς,
παμμάκαρ Οἰκουμένιε·
καὶ αὖθις ἀνέβλυσε
τὸ σῶμα δίχα πνεύματος
ὕδωρ ἀληθῶς,
οὗ οἱ αἰσθόμενοι πίστει
βοῶσιν ἀσιγήτως,
ἱερεῖς ἀνυμνεῖτε,
λαὸς ὑπερυψοῦτε
Χριστὸν εἰς τοὺς αἰῶνας.

Ἱκετικῶς *ἡ ποίμνη σου,*
θεοφόρε Ἀχίλλιε,
σοὶ μετὰ Θεὸν
προστρέχει δυσωποῦσά σε,
κινδύνων με λύτρωσαι,
σαλευομένην, πάτερ, δεινῶς
καὶ ταῖς τῶν ἐχθρῶν
ἐπιβουλαῖς ποντουμένην,
προθύμως ἵνα κράζω,
ἱερεῖς ἀνυμνεῖτε,
λαὸς ὑπερυψοῦτε
Χριστὸν εἰς τοὺς αἰῶνας.

336v **Σ**υνδοξασθέντες *πρότερον*
ἐκ Θεοῦ, παναοίδιμοι,
οἷα καὶ ὑμεῖς
ἔργοις αὐτὸν δοξάσαντες,
τανῦν συνδοξάζεσθε
καὶ παρ᾽ ἡμῶν ἀμφότεροι
ὕμνοις ἱεροῖς
μελῳδικῶς ἐκβοώντων,

---

heirm. η′ ΕΕ 219, n. 314, Joannis

οἱ παῖδες εὐλογεῖτε,
ἱερεῖς ἀνυμνεῖτε,
λαὸς ὑπερυψοῦτε
εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας.

Θεοτοκίον.

Ὑπερφυῶς ἐγέννησας,
Θεοτόκε πανύμνητε,
τὸν Ἐμμανουήλ,
ὃν οἱ προφῆται ἅπαντες
ἐκ σοῦ προκατήγγειλαν
πάλαι, ἁγνή, τεχθήσεσθαι
καὶ τὴν τοῦ Ἀδὰμ
ἀνακαινίσειν οὐσίαν,
πρὸς ὃν ἡμεῖς βοῶμεν,
ἱερεῖς εὐλογεῖτε,
λαὸς ὑπερυψοῦτε
εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας.

ΩΔΗ Θʹ. Ἐξέστη ἐπὶ τούτῳ ὁ οὐρανός.

Δυὰς ἱερωτάτη καὶ φωταυγής,
Λαρισαίων ποιμὴν ὁ πανάριστος,
Τρίκκης φωστὴρ
ὁ θεολαμπέστατος ἀληθῶς,
ὁ μὲν ἐκείνην φύλαττε,
ὁ δὲ ταύτην ἄτρωτον, ἄμφω δὲ
καὶ μᾶλλον ἑκατέραν,
Ἀχίλλιε παμμάκαρ
καὶ Οἰκουμένιε θεσπέσιε.

Ἐπέτυχες τῆς ὄντως, πάτερ, ζωῆς
ἀπολαύων κρειττόνων, Ἀχίλλιε,
θείου φωτὸς
καὶ ταῖς ἀκηράτοις μαρμαρυγαῖς
αὐτοῦ καταστραπτόμενος

435 ἀνακαινίσαι cod.
heirm. θʹ EE 220, n. 314, Joannis

θύεις τὴν ἀναίμακτον προσφορὰν
νοΐ τελείῳ, μάκαρ,
ὑπὲρ τῶν σὲ τιμώντων
ὡς ἱεράρχην ἀξιάγαστον.

Ἰδεῖν κατηξιώθης, ἀρχιερεῦ,
Οἰκουμένιε πάτερ ἀοίδιμε,
τὰ ὑπὲρ νοῦν,
ἄχθους ἀποθέσει τοῦ τῆς σαρκός·
ὅθεν ἡμῶν μνημόνευε
τῶν εἰλικρινῶς σου τὴν ἱερὰν
καὶ θείαν ἐτησίως
πανήγυριν τελούντων,
Τρίκκης τὸ μέγα περιτείχισμα.

337r *Θεοτοκίον.*

Νηδύν σου τὴν ἁγίαν ὁ πλαστουργὸς
οὐρανοῦ τε καὶ γῆς κατεσκεύασε,
μῆτερ ἁγνή,
θρόνον ἐπουράνιον χερουβίμ,
τιμιωτέραν δείξας σε
καὶ ἐνδοξοτέραν τῶν σεραφὶμ
καὶ πάσης ἀνωτέραν
τῆς κτίσεως· διό σε
ἀκαταπαύστως μεγαλύνομεν.

Ἐξαποστειλάριον. ⟨Ἦχος γʹ.⟩ Ἐν πνεύματι τῷ ἱερῷ.

Συνόδου μέρος γέγονας,
θεοφόρε τῆς πρώτης,
Ἀχίλλιε μακάριε,
συνεπόμενον ἔχων
καὶ Οἰκουμένιον ἅμα,
τὸν Τρίκκης ἄριστον
ποιμένα, μεθ' οὗ καθεῖλες
τοῦ Ἀρείου τὴν ὀφρὺν

heirm. ἐξαποστ. MR III 487, 546

καὶ ἐκήρυξας τρανῶς
ὀρθοδοξίας τὸν λόγον.

Ἕτερον. ⟨Ἦχος β'.⟩ Τοῖς μαθηταῖς συνέλθωμεν.

Κρήνη σου τὸ σεβάσμιον
σῶμα, πάτερ, ἐδείχθη,
ποταμηδὸν ἐκχέουσα
τῶν ὑδάτων τὰ ῥεῖθρα,
τὰ ὑπὲρ μέλι τῷ ὄντι
γλυκάζοντα καὶ κηρίον,
ἐξ ὧν οἱ ἐμφορούμενοι,
Οἰκουμένιε, φλόγα
τὴν τῶν παθῶν
ἅπασαν σβεννύντες,
δρόσου πληροῦνται
τῶν ἐναρέτων πράξεων,
σὲ τιμῶντες ἐκ πόθου.

Εἶτα τῆς τυχούσης ἑορτῆς ἢ θεοτοκίον.
Εἰς τοὺς αἴνους στιχηρὰ προσόμοια

Ἦχος δ'. Ἔδωκας σημείωσιν.

Ξενίζοντα δόγματα
τῇ ἐκκλησίᾳ ἐνσπείραντα
τὸν παράφρονα Ἄρειον,
δυνάμει τοῦ πνεύματος
καὶ φρικτοῖς σημείοις
κατέβαλες, μάκαρ,
καὶ ἐδοξάσθης ἀληθῶς
ἐν τῇ συνόδῳ λαμπρῶς, Ἀχίλλιε·
διὸ καὶ νῦν τιμῶμέν σου
τὴν φωτοφόρον πανήγυριν
καὶ σὺν σοὶ μεγαλύνομεν
τὸν σοφὸν Οἰκουμένιον.

---

heirm. ἑτέρου ἐξαποστ. PaR 706 — PeR 469
heirm. στιχηρῶν CPC 68
496 *δρόσου* corr. nos : *δρόσον* cod.
499 *ξενίζοντα* corr. nos : *ξενίζοντας* cod.

Ὁ ἅγιος Ἀχίλλιος Λαρίσης (ἀριστερὰ) καὶ ὁ ἅγιος Οἰκουμένιος Τρίκκης (δεξιὰ) σὲ τοιχογραφία τοῦ ἱεροῦ Βήματος τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ὑπαπαντῆς τῶν Μετεώρων (ἔτ. 1366/67).

ΠΙΝ. Β΄

Ὁ ἅγιος Ἀχίλλιος Λαρίσης σὲ τοιχογραφία (ἔτ. 1483) τοῦ ἱεροῦ Βήματος τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου.

ΠΙΝ. Γ΄

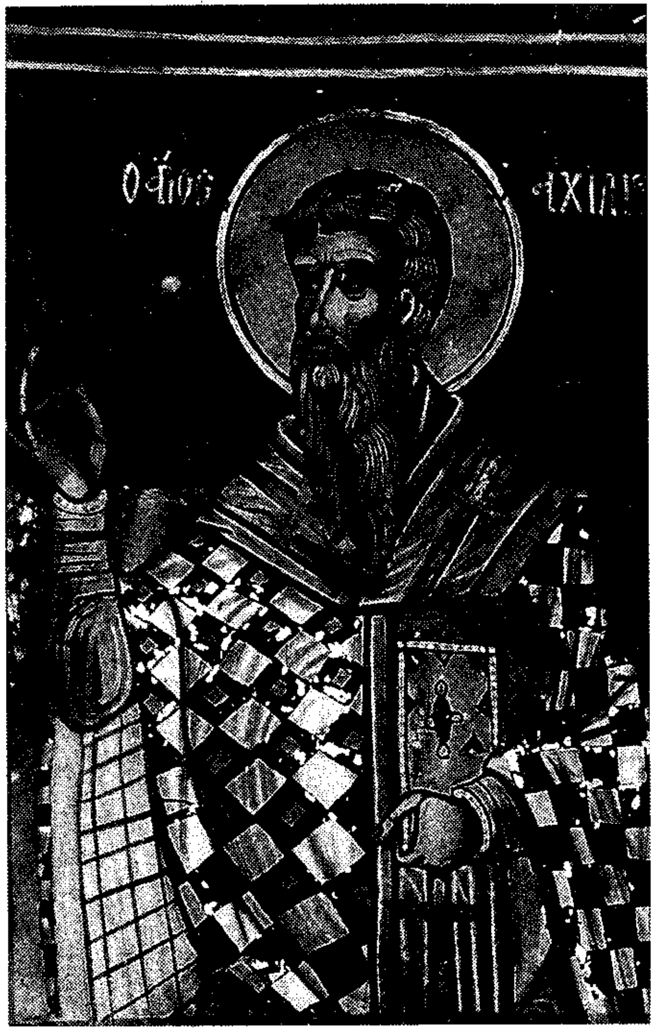

Ὁ ἅγιος Ἀχίλλιος. Τοιχογραφία (β΄ μισὸ ΙϚ΄ αἰ.) ἱεροῦ Βήματος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Στεφάνου τῆς Μονῆς Ἁγίου Στεφάνου τῶν Μετεώρων.

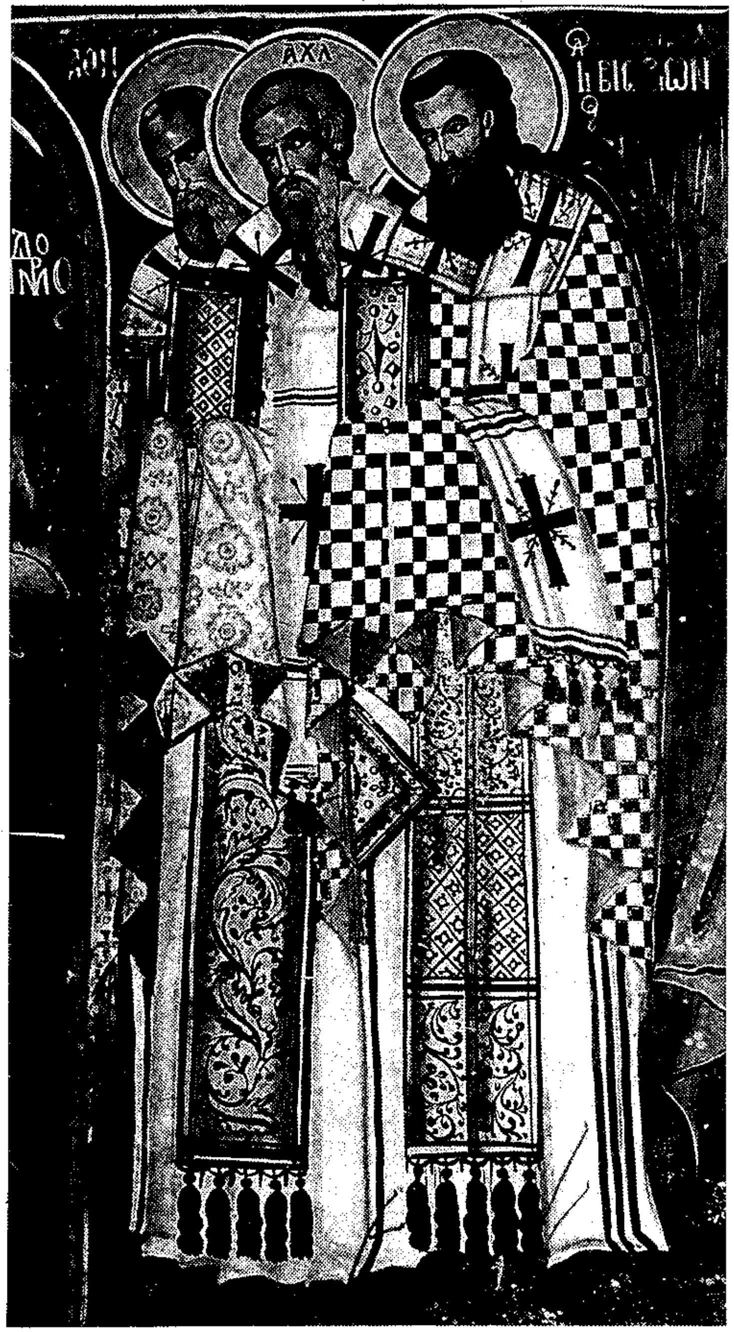

Ὁ ἅγιος Ἀχίλλιος Λαρίσης (στὸ μέσον) καὶ ὁ ἅγιος Βησσαρίων Β' Λαρίσης (δεξιὰ) σὲ τοιχογραφία τοῦ νάρθηκα τῶν παρεκκλησίων τῆς Μονῆς Δουσίκου (ἔτ. 1739).

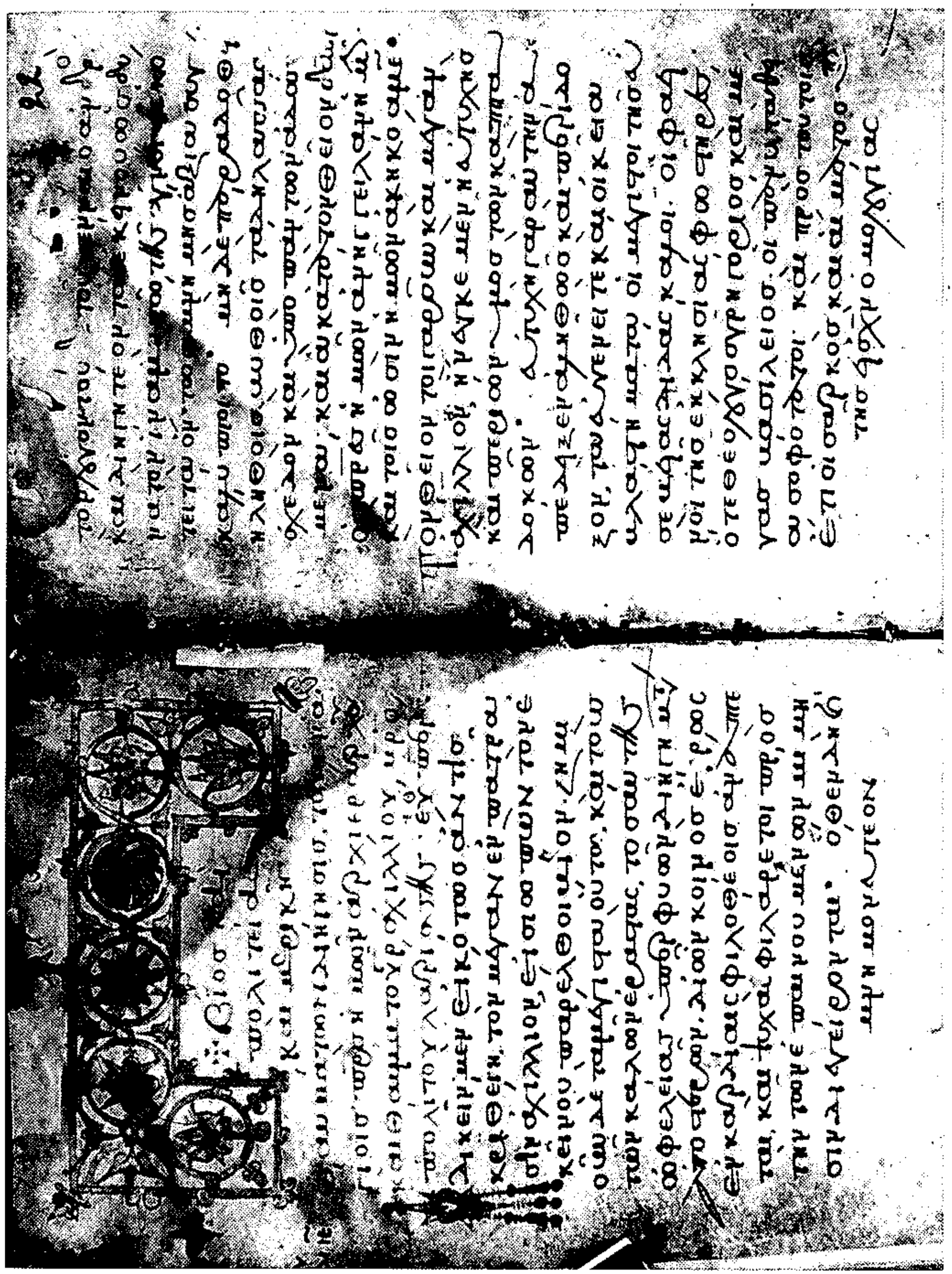

Κώδ. 212 Μονῆς Διονυσίου Ἁγ. Ὄρους, φφ. 21^{v}-22^{r} (ΙΕ' αἰ.): Ὁ ἀρχικὸς Βίος τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου Λαρίσης.

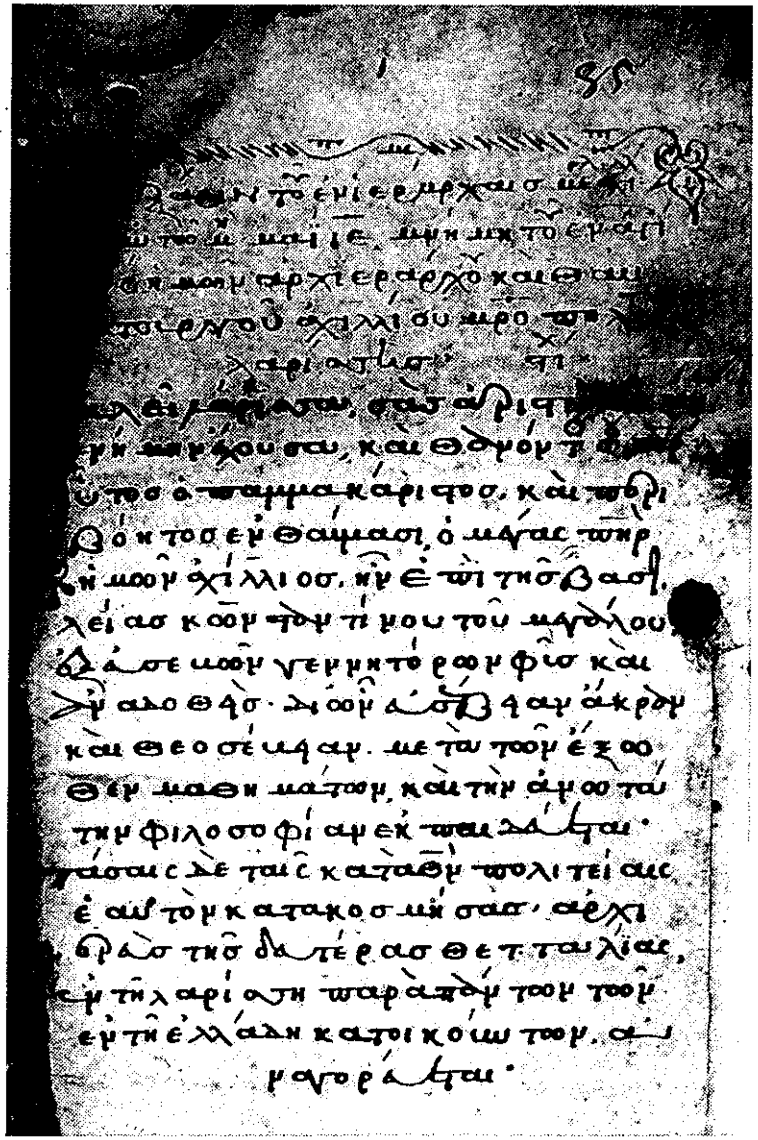

Κώδ. 212 Μονῆς Διονυσίου Ἁγ. Ὄρους, φ. 85r (ΙΕ' αἰ.): Τὸ σύντομο συναξάριο τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου.

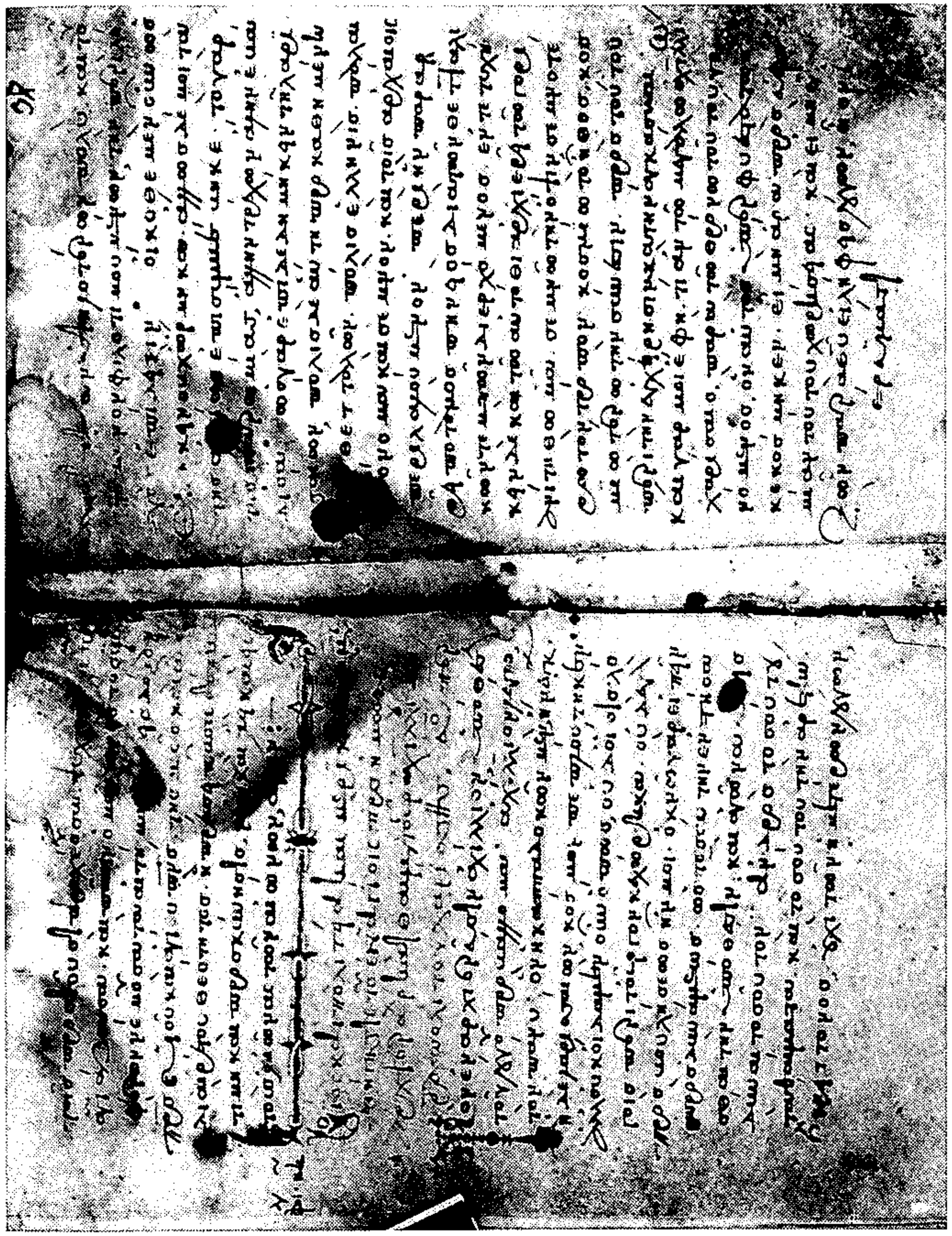

Κώδ. 212 Μονῆς Διονυσίου Ἁγ. Ὄρους, φφ. 36v-37r (ΙΕ' αἰ.): Ἡ διασκευὴ τοῦ ἀρχικοῦ Βίου τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου Λαρίσης.

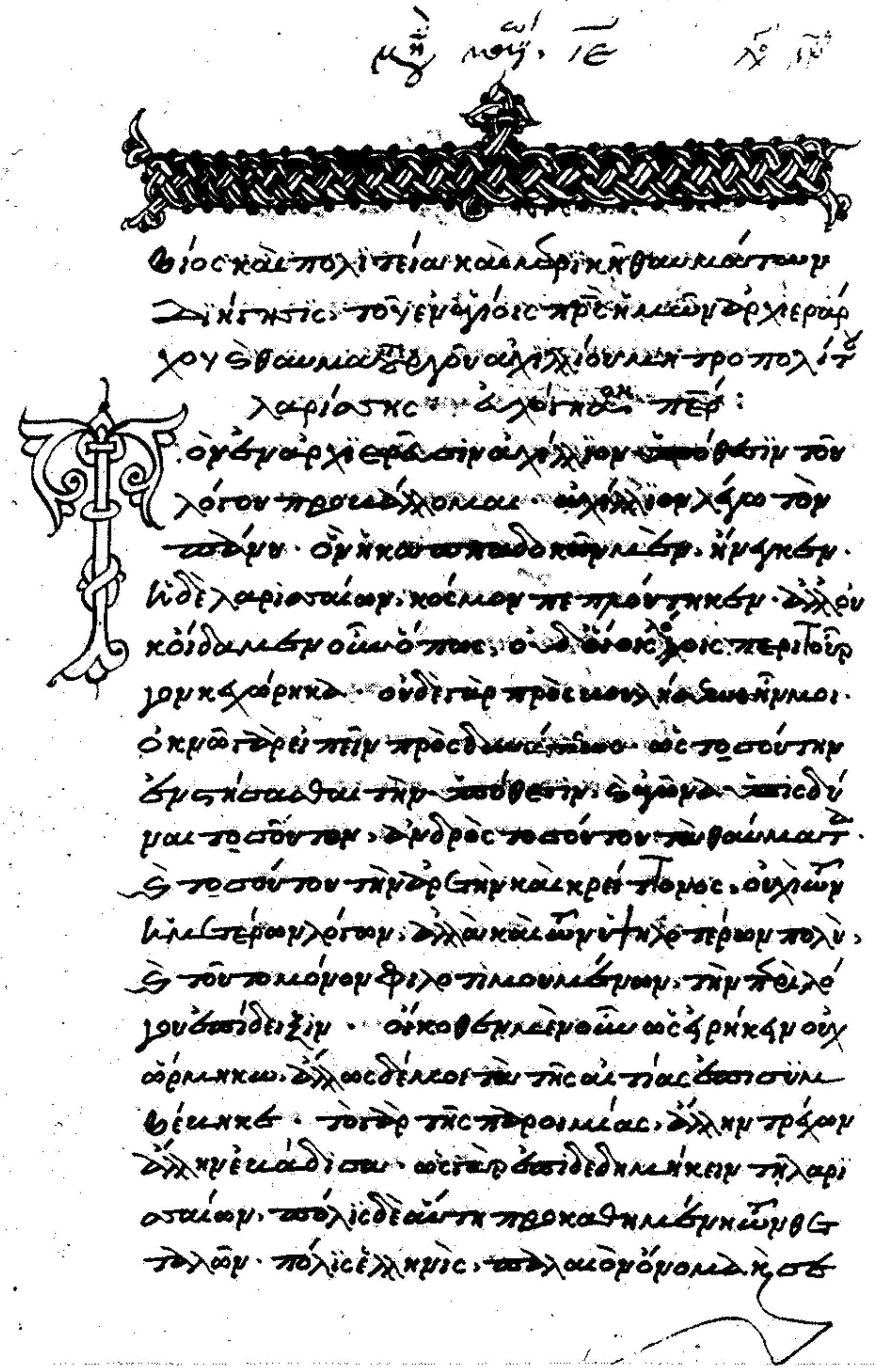

Κώδ. 143 Μονῆς Διονυσίου Ἁγ. Ὄρους, φ. 119ᵛ (ΙΖ΄ αἰ.): Ἡ διασκευὴ τοῦ ἀρχικοῦ Βίου τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου.

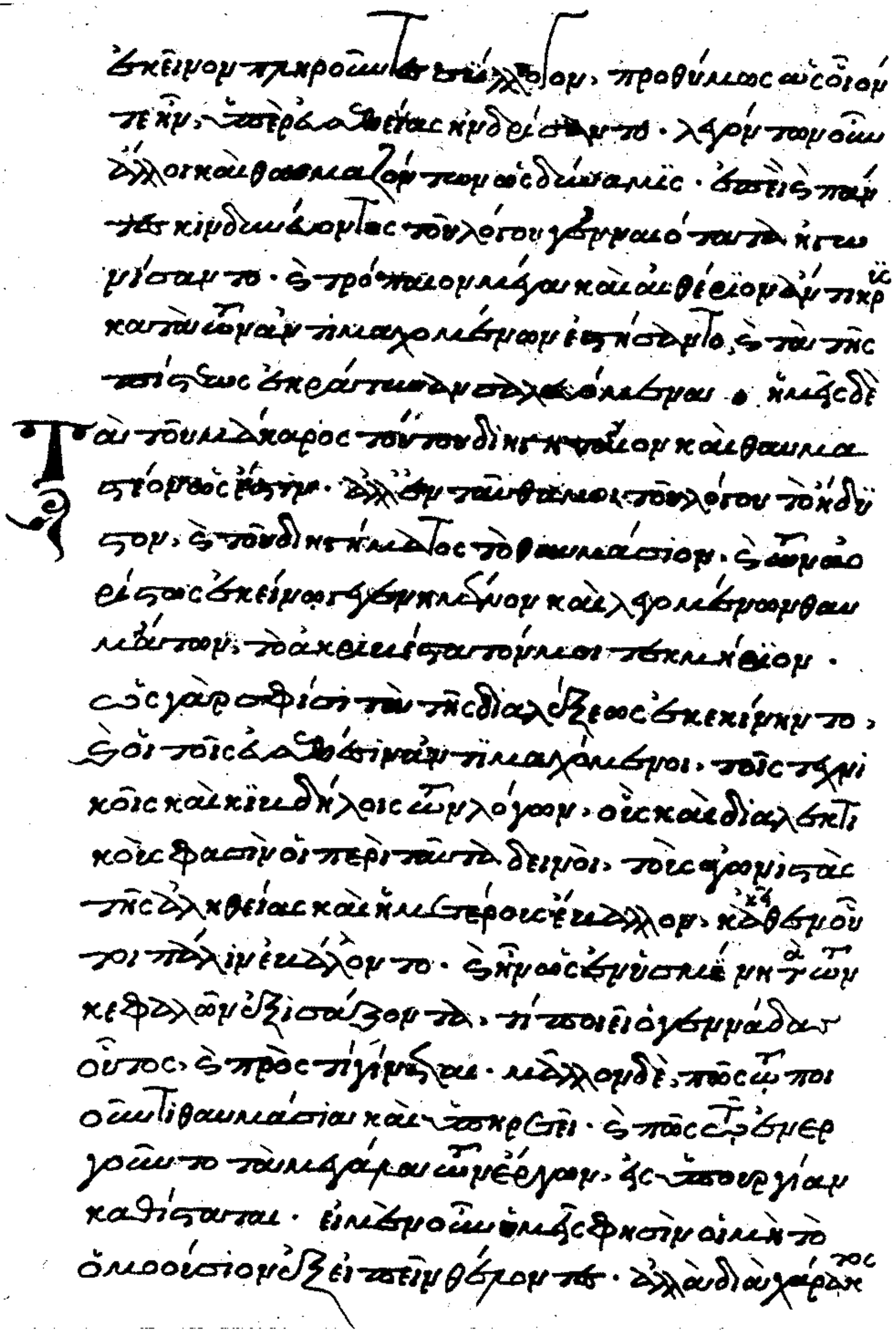

Κώδ. 143 Μονῆς Διονυσίου Ἁγ. Ὄρους, φ. 133ᵛ (ΙΖ΄ αἰ.): Ἡ διασκευὴ τοῦ ἀρχικοῦ Βίου τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου.

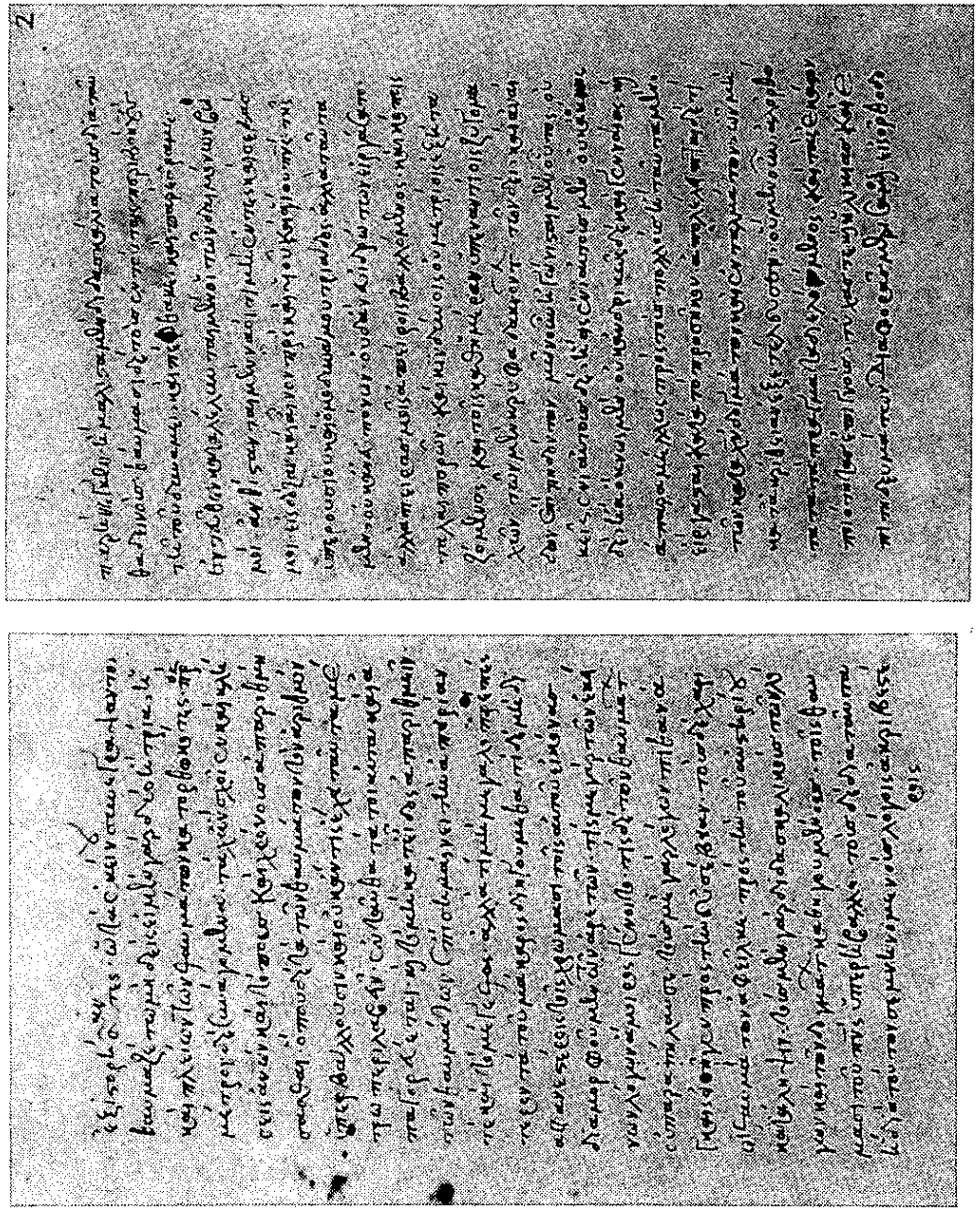

Κώδ. 646 Μονῆς Μεταμορφώσεως Μετεώρων, φφ. 1ᵛ-2ʳ (ΙΣΤ'/ΙΖ' αἰ.): Ἡ διασκευὴ τοῦ ἀρχικοῦ Βίου τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου.

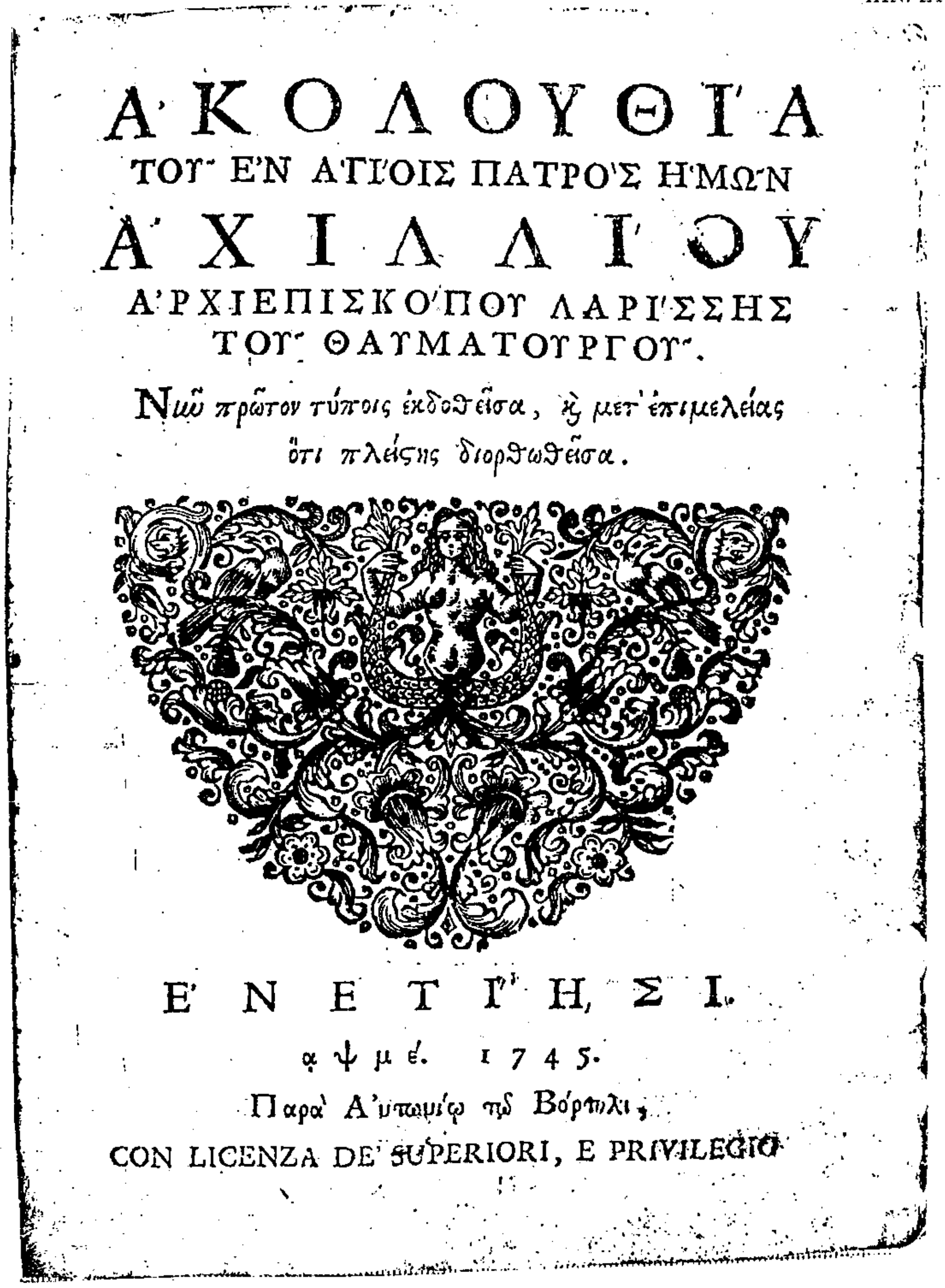

ἈΚΟΛΟΥΘΙ'Α
ΤΟΥ ἘΝ ἉΓΙ'ΟΙΣ ΠΑΤΡΟ'Σ ἩΜΩ'Ν
ἈΧΙΛΛΙ'ΟΥ
ἈΡΧΙΕΠΙΣΚΟ'ΠΟΥ ΛΑΡΙ'ΣΣΗΣ
ΤΟΥ ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΥ.

Νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα, καὶ μετ' ἐπιμελείας ὅτι πλείστης διορθωθεῖσα.

ἘΝΕΤΙ'ΗΣΙ.
αψμε'. 1745.
Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι,
CON LICENZA DE' SUPERIORI, E PRIVILEGIO.

Τὸ ἐξώφυλλο τῆς πρώτης ἔκδοσης (Βενετία 1745) τῆς Ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου.

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΛΑΡΙΣΗΣ

ΔΩΡΟΘΕΟΥ

ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ

ΤΟΥ ΕΝ ΑΓΙΟΙΣ ΠΑΤΡΟΣ ΗΜΩΝ

ΑΧΙΛΛΙΟΥ

ΤΟΥ ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΥ

ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΛΑΡΙΣΗΣ

Ἐγκρίσει τῆς Ἱερᾶς Συνόδου
τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ «ΑΣΤΗΡ»
ΑΛ. & Ε. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
ΑΘΗΝΑΙ — ΛΥΚΟΥΡΓΟΥ 10
,α ϡ ν β'

Ἐξώφυλλο τῆς Ἀκολουθίας (Ἀθῆναι 1952) τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου.

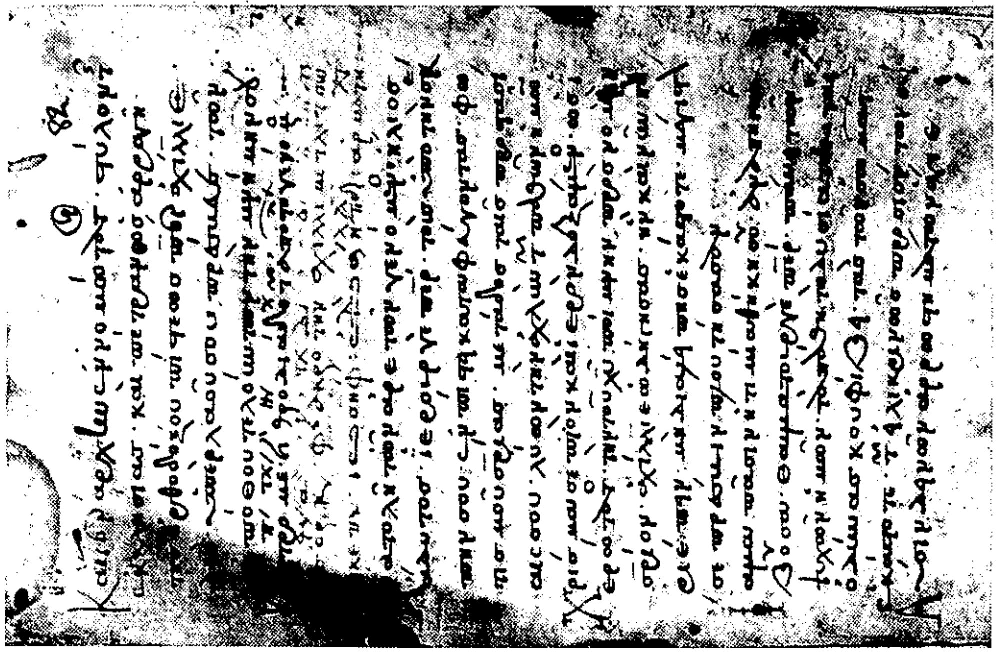

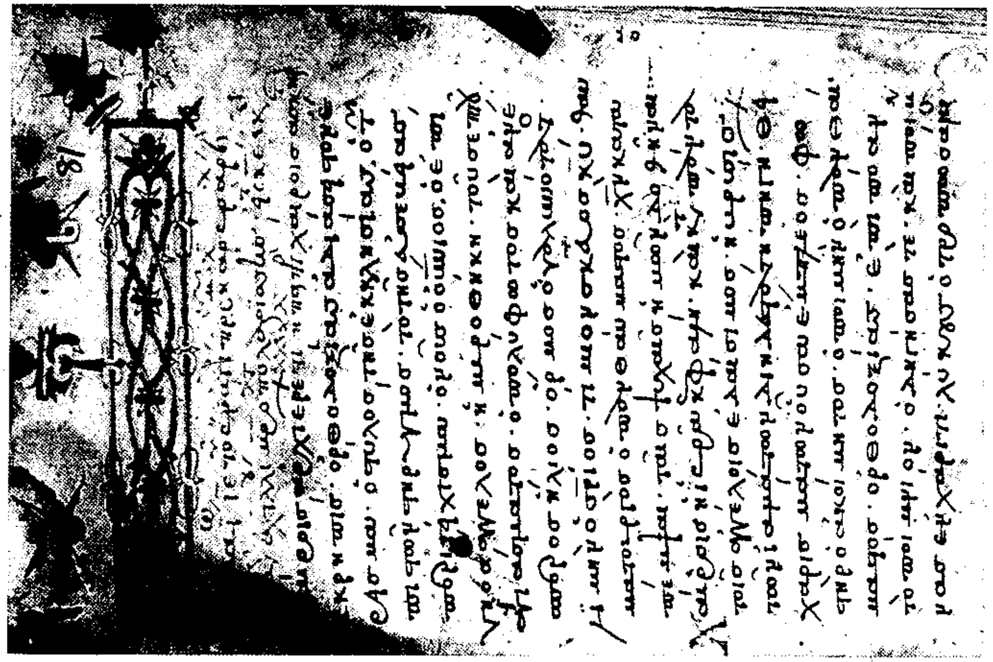

Κώδ. 212 Μονῆς Διονυσίου Ἁγ. Ὄρους, φφ. 81r, 82r (ΙΕ' αἰ.): Ἡ ἀρχὴ τῆς Ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ πρώτου κανόνα τοῦ Ἰωσὴφ τοῦ Ὑμνογράφου.

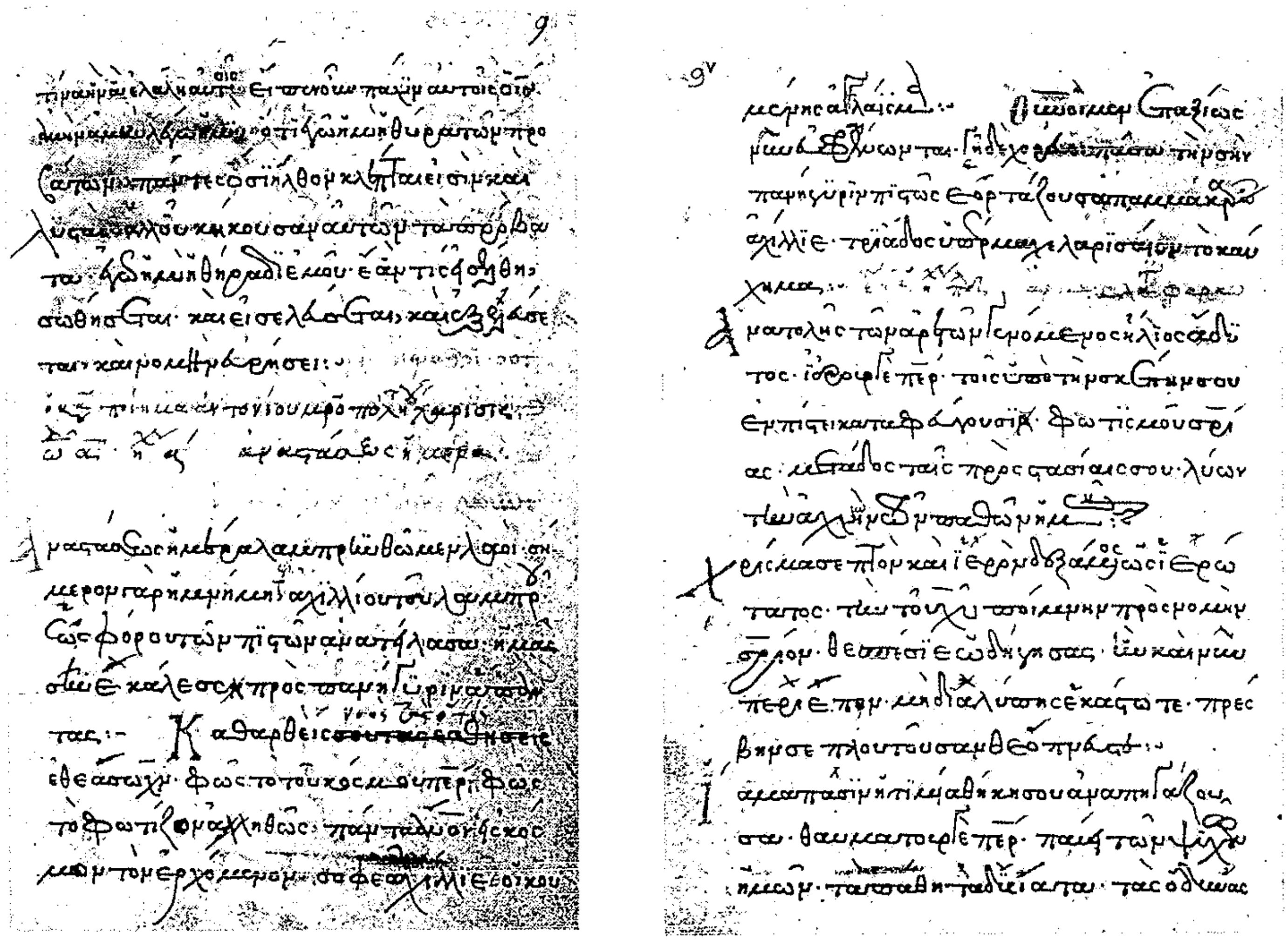

Κώδ. 212 Μονῆς Διονυσίου Ἁγ. Ὄρους, φφ. 9ʳ, 9ᵛ: Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου (ἡ ἀρχὴ τῶν κανόνων τοῦ Ἀντωνίου Λαρίσης καὶ τοῦ Ἰωσὴφ τοῦ Ὑμνογράφου).

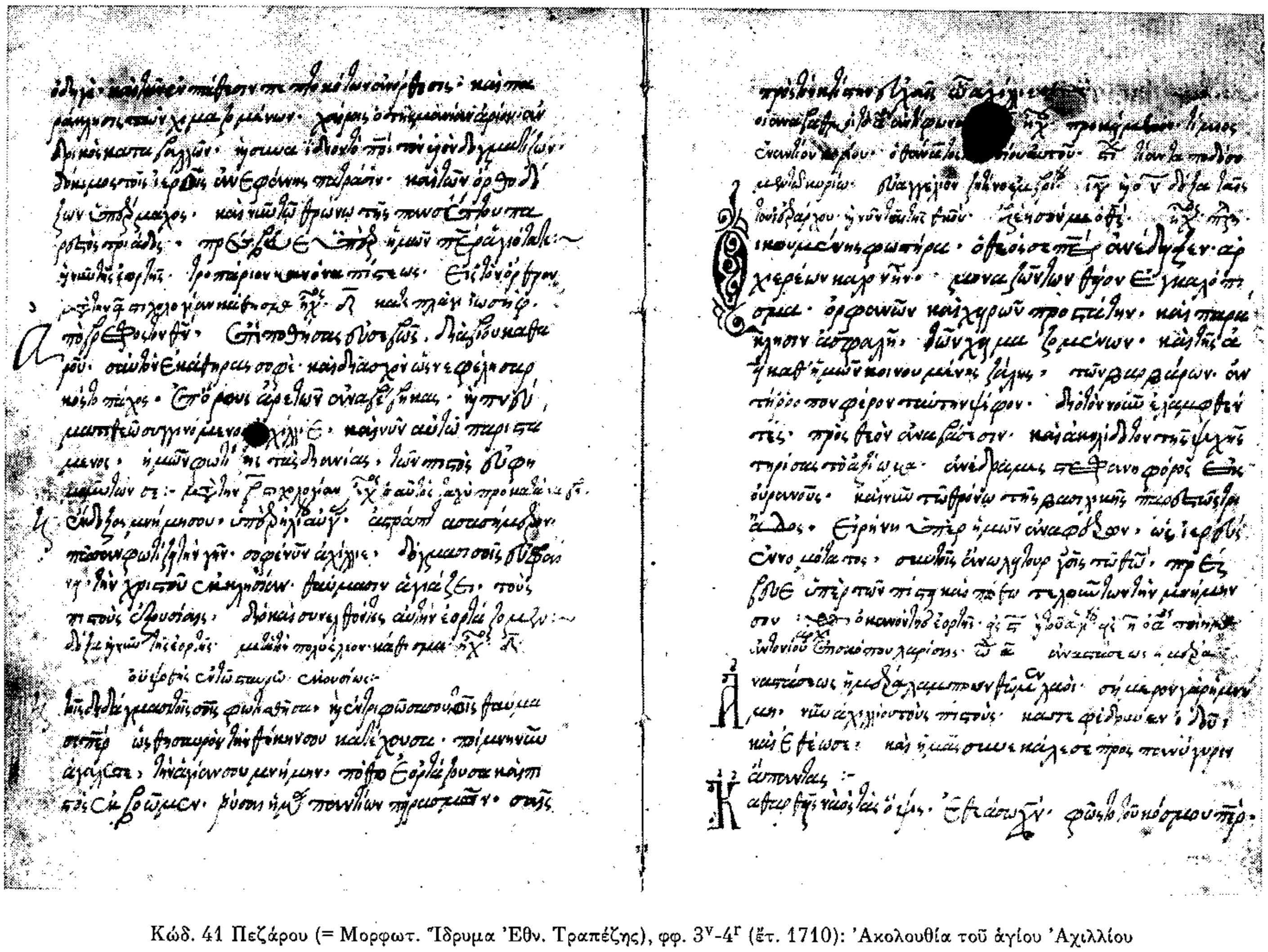

Κώδ. 41 Πεζάρου (= Μορφωτ. Ἵδρυμα Ἐθν. Τραπέζης), φφ. 3ᵛ-4ʳ (ἔτ. 1710): Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου (ἀρχὴ τοῦ κανόνα τοῦ Ἀντωνίου Λαρίσης).

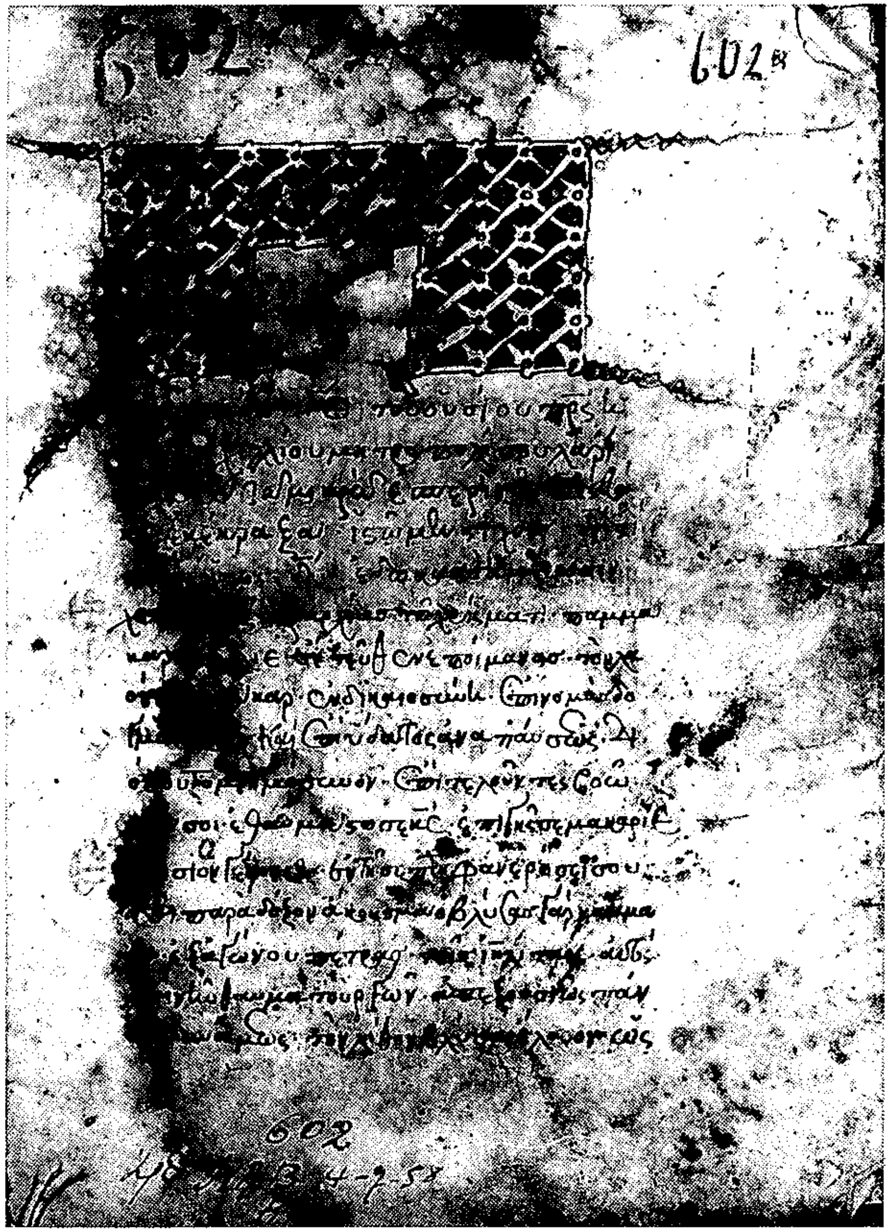

Κώδ. 602 τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων, φ. 1r (ΙΖ' αἰ.): Ἡ ἀρχὴ τῆς Ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου.

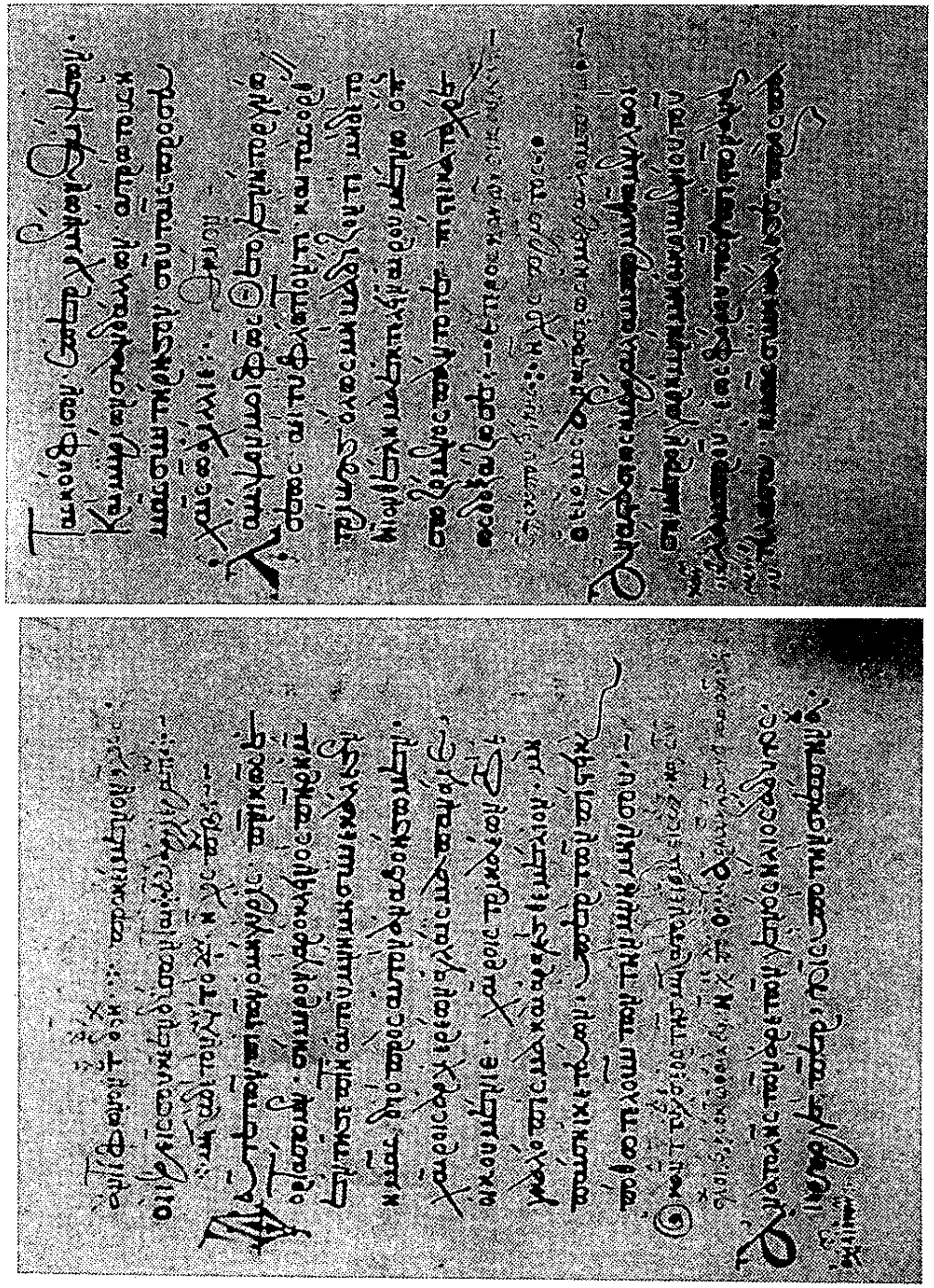

Κώδ. 132 Μονῆς Μεταμορφώσεως Μετεώρων, φφ. 310v, 311r (Ις' αἰ.): Ἀκολουθία τῶν ἁγίων Ἀχιλλίου Λαρίσης καὶ Οἰκουμενίου Τρίκκης (ἀρχὴ τῶν κανόνων).

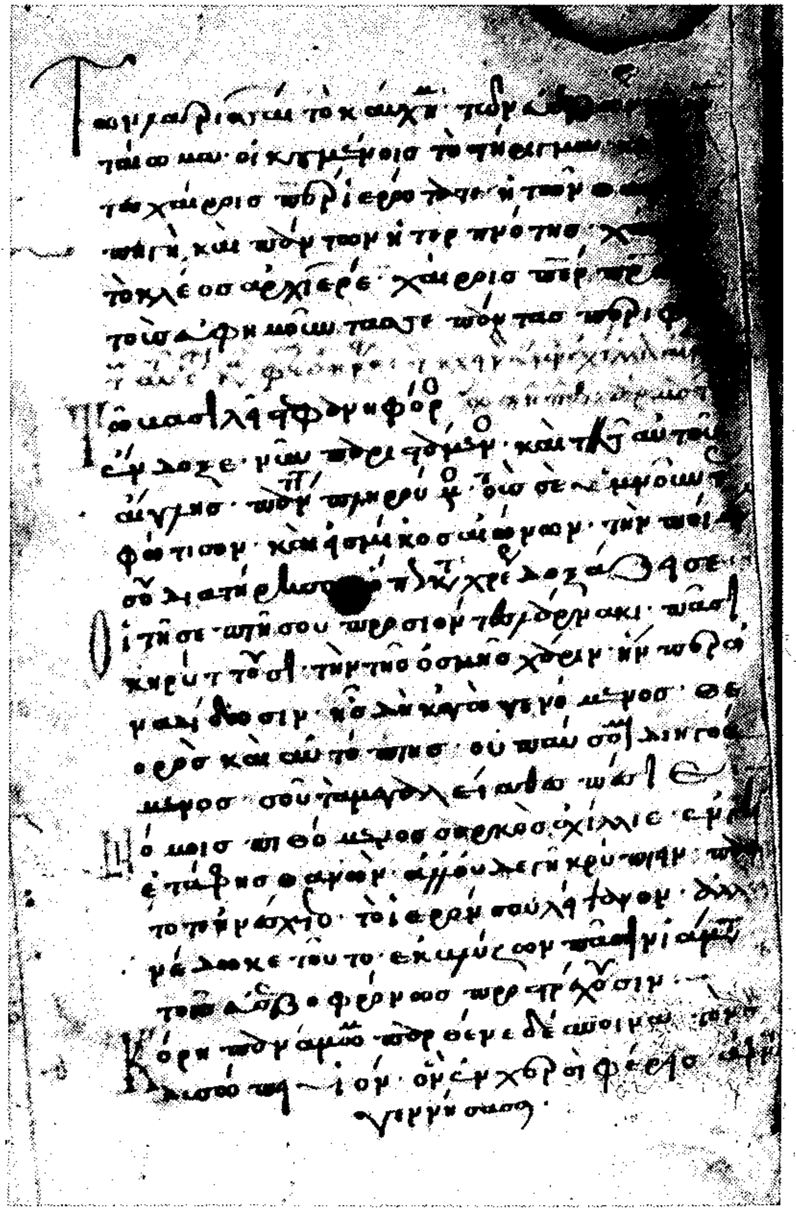

Κώδ. 212 Μονῆς Διονυσίου Ἁγ. Ὄρους, φ. 88ᵛ (ΙΕ' αἰ.): Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου (ἡ ἀρχὴ τοῦ δευτέρου κανόνα τοῦ Ἰωσὴφ τοῦ Ὑμνογράφου).

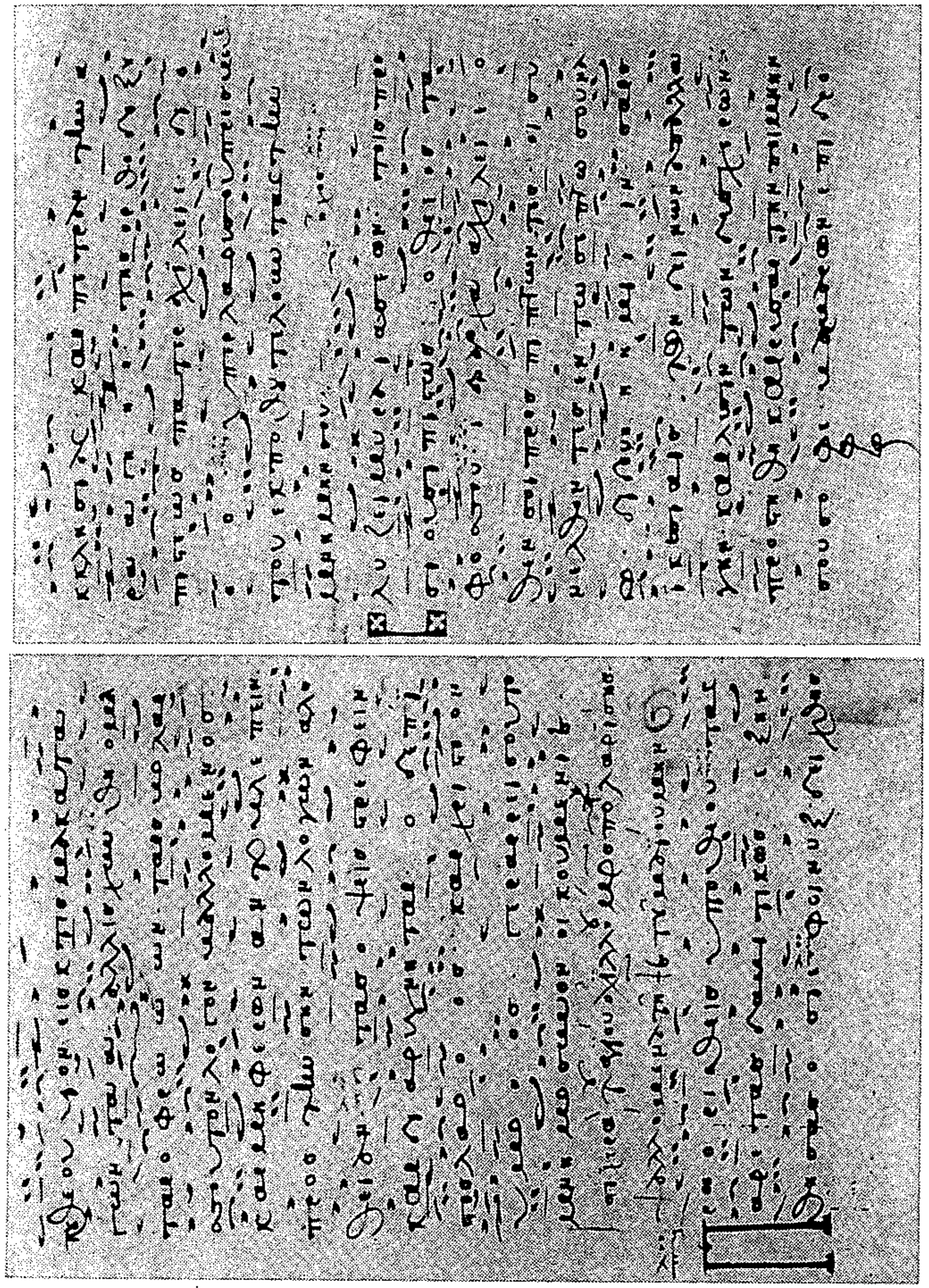

Κώδ. 888 Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, φφ. 4ʳ, 5ᵛ (ΙΔ' αἰ.): Στιχηρὰ τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου.

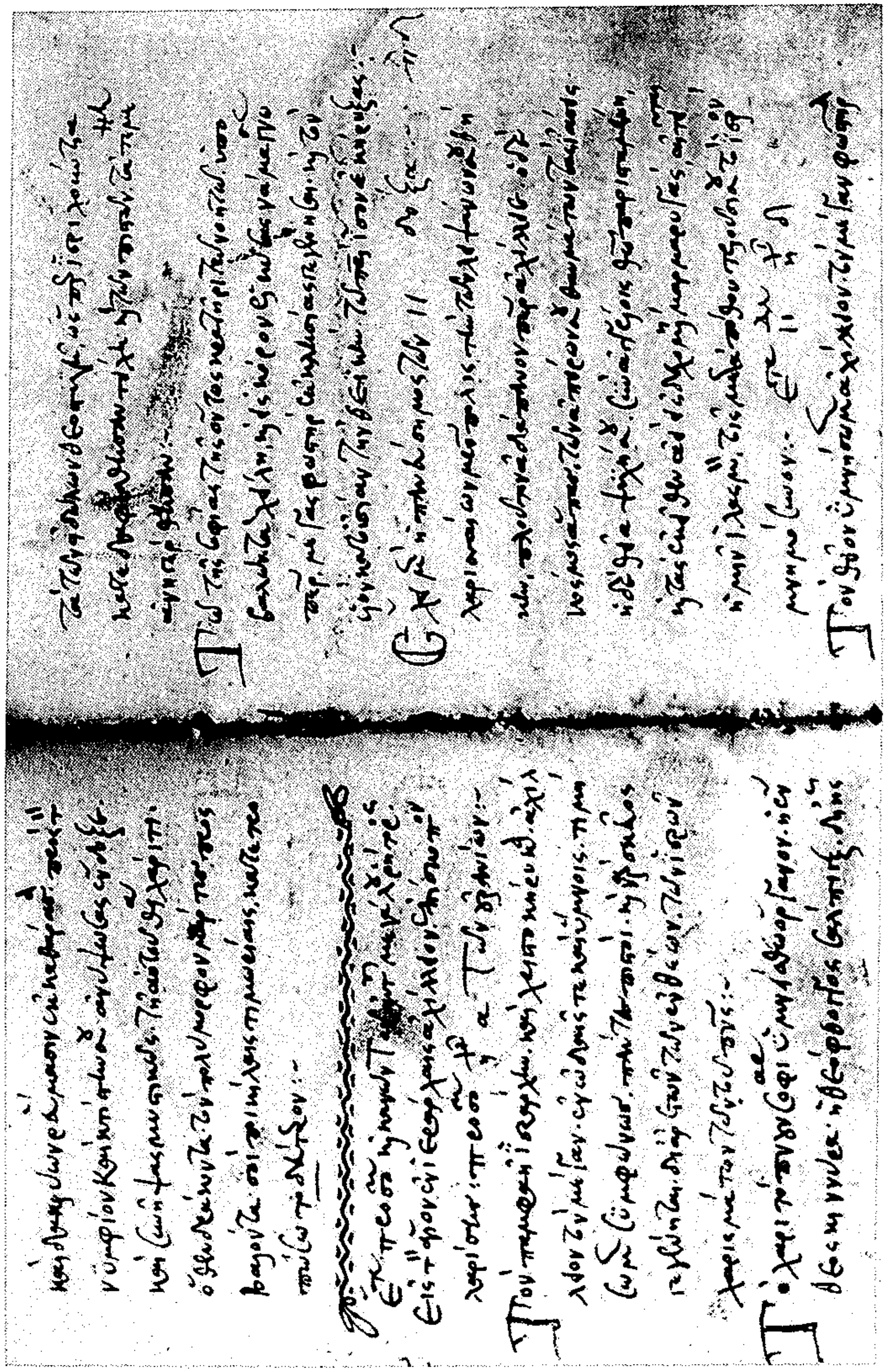

Κώδ. 512 Μονῆς Ἰβήρων Ἁγ. Ὄρους, φφ. 118^v-119^r (ΙΓ' αἰ.). Στιχηρὰ καὶ κανόνας τοῦ Μεγάλου Ῥήτορος Μανουὴλ Κορινθίου.

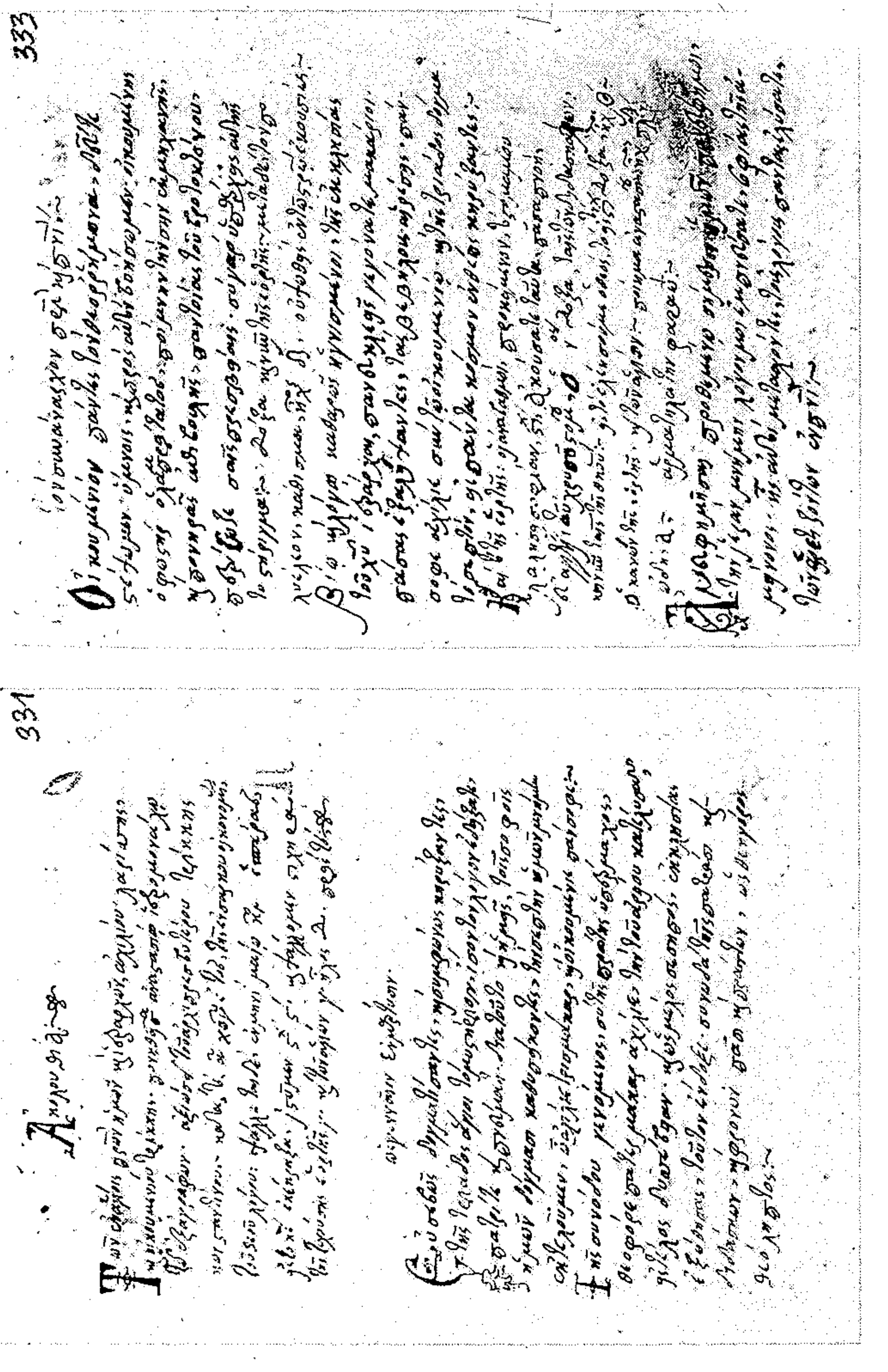

Κώδ. 619 Μονῆς Ἰβήρων Ἁγ. Ὄρους, φφ. 331^r, 333^r (ἔτ. 1712): Ἀναστασίου Γορδίου Ἀκολουθία τῶν ἁγίων Ἀχιλλίου Λαρίσης καὶ Οἰκουμενίου Τρίκκης.

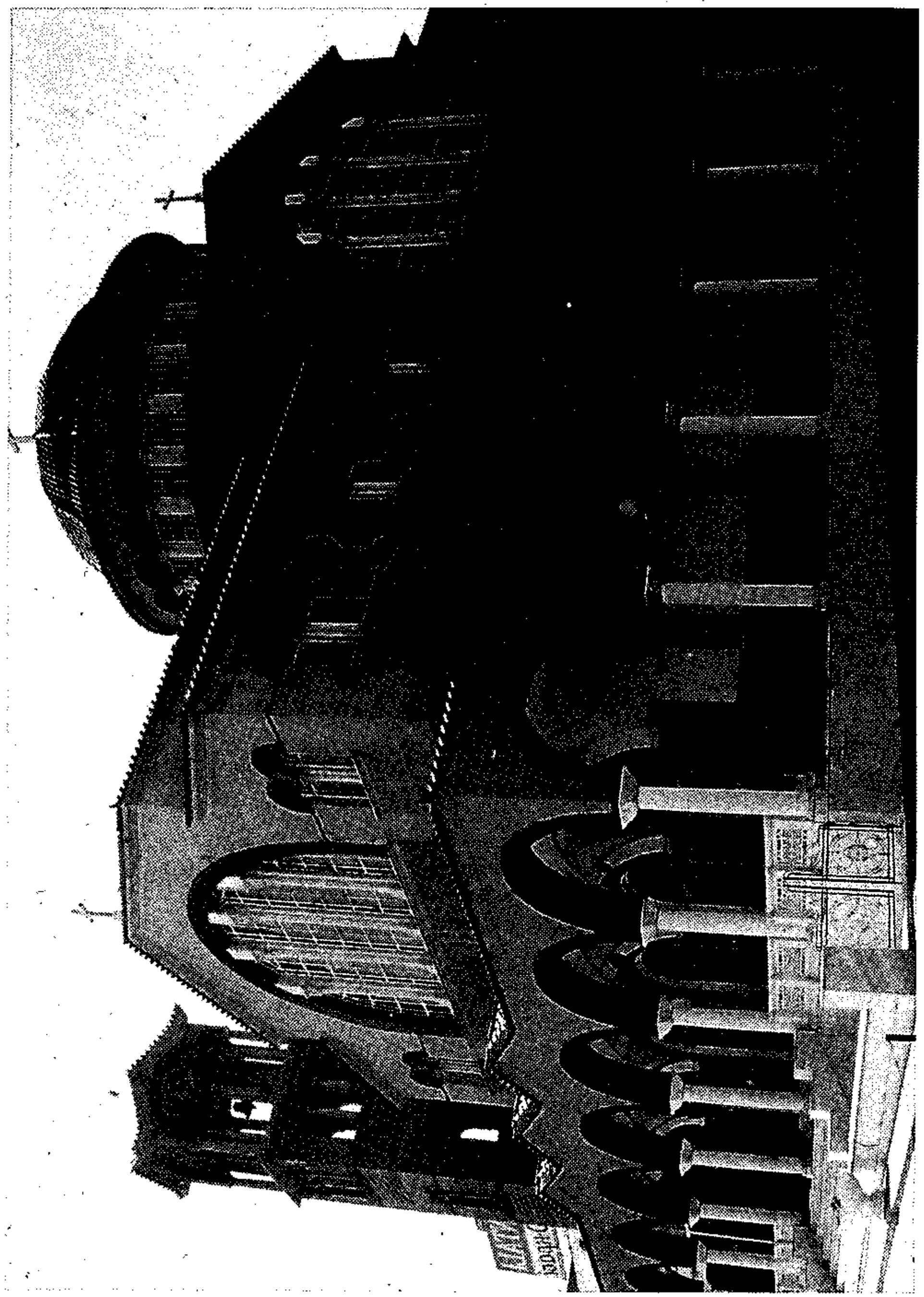

Ὁ σημερινὸς ναὸς τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου στὴ Λάρισα.

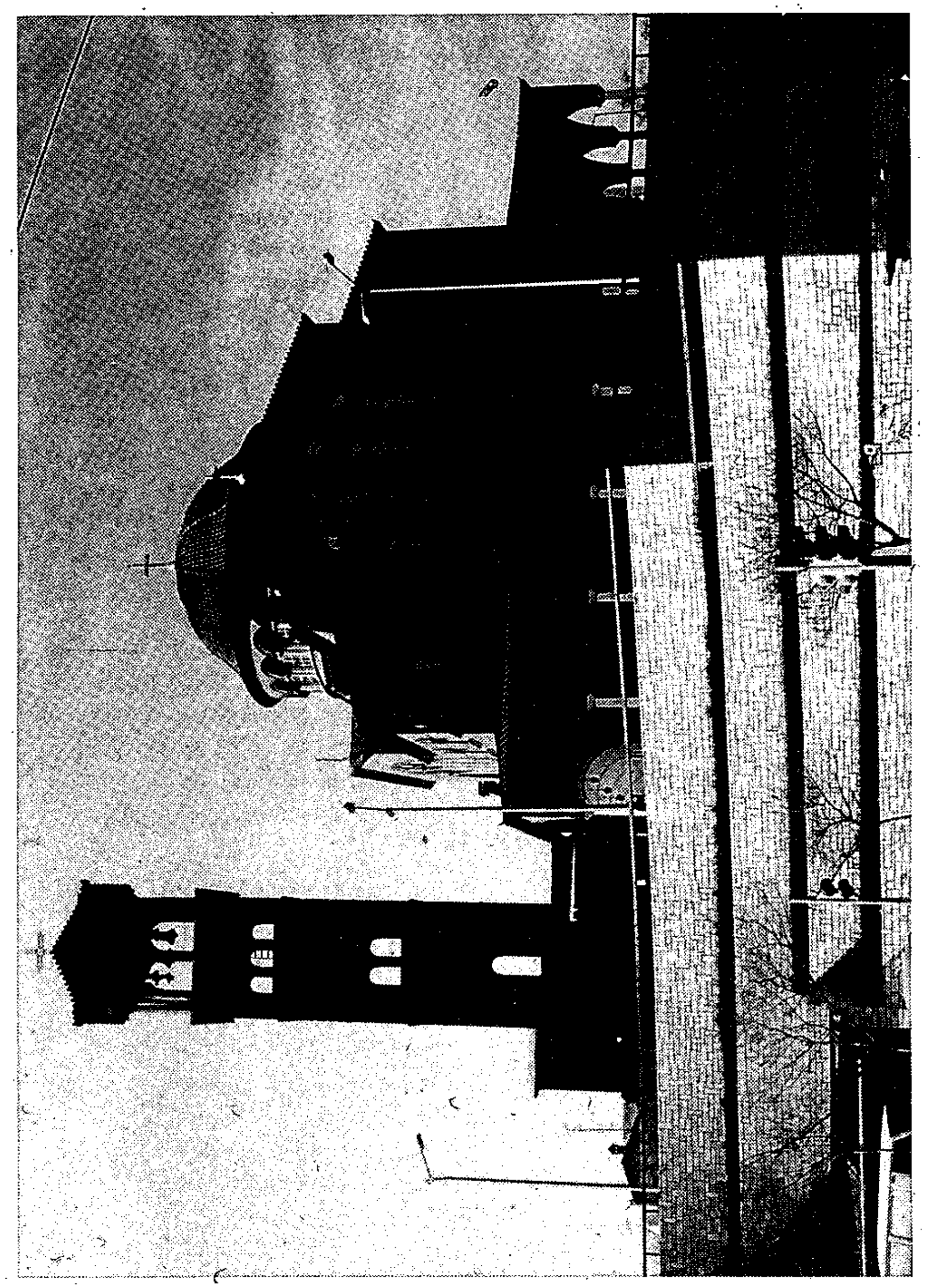

Ὁ σημερινὸς ναὸς τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου στὴ Λάρισα.

337v *Πηγὴν ὡς ἑώρακε*
τὴν ἐκ τοῦ θείου σου σώματος
ὁ ποιμὴν ἐκπληττόμενος,
ποιμὴν Οἰκουμένιε,
τῷ τῆς ἐκκλησίας
ποιμένι προσῆλθε
καὶ ὑφηγεῖται τὸ φρικτὸν
καὶ μέγα ὄντως τοῦτο τεράστιον·
ὁ δὲ σπουδῇ ἐπέδραμε
καί, σὸν ὑπάρχειν ὡς ἔγνωκε,
Τρικκαεῦσιν ἀπέπεμψε
δῶρον οἷα πολύτιμον.

Ῥημάτων ἡ δύναμις
τῶν σῶν, θεόφρον Ἀχίλλιε,
πονηρότατα πνεύματα
δαιμόνων ἀπήλαυνεν
ἐξ ἀνθρώπων πάλαι
καὶ νῦν οἱ τῷ θείῳ
σοῦ προσεδρεύοντες ναῷ
παντοίας νόσου λύσιν κομίζονται
καὶ πίστει τὸν δοξάσαντα
σὲ ἐν σημείοις καὶ τέρασιν
ὁμοφρόνως δοξάζουσιν
εἰς αἰῶνας γηθόμενοι.

Τρίκκη τὸ σεβάσμιον
σῶμά σου, πάτερ, πλουτήσασα
θησαυρὸν ὥσπερ ἄσυλον,
πιστῶς ἐναβρύνεται
καταρδευομένη
ταῖς τῶν ἰαμάτων
πηγαῖς ἀφθόνως καὶ λαμπρὰν
ἐπιτελοῦσα σαφῶς πανήγυριν,
ὑμνεῖ σου τὰ τεράστια
τὰ καθ' ἑκάστην γινόμενα

---

521 *Τρικκακεῦσιν* cod. 544 *γενόμενα* cod.

τῇ τοῦ πνεύματος χάριτι
δι' αὐτοῦ, Οἰκουμένιε.

Δόξα. Ἦχος πλ. δ'.

Χρίσματι θεουργῷ
τὴν τῆς ἱεραρχίας στολὴν ἐνδυσάμενοι
καὶ τῆς τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας
ἐγχειρισθέντες τοὺς οἴακας,
ὡς ὁλκάδα ταύτην,
κινδύνοις χαλεποῖς προσπαλαίουσαν,
εἰς λιμένα εὔδιον καὶ ἀχείμαστον ἐπωκείλατε·
διὸ καὶ νῦν ταῖς εὐχαῖς ὑμῶν,
ξυνωρὶς ἁγία καὶ σεπτή,
Ἀχίλλιε σοφὲ καὶ Οἰκουμένιε,
οἰκουμένης κλέος τὸ περίπυστον,
τῶν κατ' αὐτῆς κινουμένων πνευμάτων
τὰς ἐπιφορὰς ἐκδιώκοντες,
ἐν γαλήνῃ διασώζεσθαι
πρεσβεύσατε Χριστῷ τῷ Θεῷ
καὶ σωτῆρι τῶν ψυχῶν ἡμῶν.

338r *Καὶ νῦν. Τῆς ἑορτῆς ἢ τό: Δέσποινα, πρόσδεξαι. Δοξολογία μεγάλη καὶ ἀπόλυσις. Εἰς τὴν λειτουργίαν ζήτει εἰς ἱεράρχας ἀπόστολον καὶ εὐαγγέλιον. Μνημονεύετε τῶν ἡγουμένων ὑμῶν· καί: Ὑμεῖς ἐστε τὸ φῶς τοῦ κόσμου. Κοινωνικόν: Εἰς μνημόσυνον αἰώνιον ἔσονται δίκαιοι.*

Τέλος καὶ τῷ Θεῷ δόξα.

Μεγαλυνάριον εἰς τοὺς δύο ἱεράρχα‹ς›, Ἀχιλλίου καὶ Οἰκουμενίου.

Αἴγλης ἐμφορούμενοι τριλαμποῦς
ἐν μεθέξει θείᾳ,
οἱ προστάται καὶ ὁδηγοί,
Ἀχίλλιε πάτερ
σὺν τῷ Οἰκουμενίῳ,
ἀκτῖνα φωτοφόρον
ἡμῖν ἐκπέμψατε.

---

567 *σὺν τῷ Οἰκουμενίῳ* corr. nos: *καὶ τῷ Οἰκουμενίου* cod.

ΟΙ ΑΡΧΕΣ ΤΩΝ ΤΡΟΠΑΡΙΩΝ ΤΩΝ ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

(Initia)

(Οἱ ἀριθμοὶ παραπέμπουν στοὺς στίχους τοῦ ὑμνογραφικοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζεται μὲ ἕνα ἀπὸ τὰ ψηφία Γ' - ϛ', ὅπως αὐτὰ ἔχουν στὴν ἔκδοση).

Αἴγλης ἐμφορούμενοι τριλαμποῦς ϛ' 563
Ἅμα ἐν γῇ πολιτευθέντες ϛ' 241-242
Ἀναστάσεως ἡμέρα συνεξέλαμψε νῦν Ε' 56-57
Ἀνευφημῆσαι προθεμένῳ σήμερον ϛ' 167
Ἀνύστακτε πρεσβευτὰ Γ' 46
Ἄνωθεν ἀοράτως ἔπιδε, πάτερ Ε' 243-244
Ἄνωθεν σὺ τὴν θείαν χάριν ἑώρακας ϛ' 261-262
Ἀπλανῆ σε φωστῆρα οἱ πιστοὶ γινώσκομεν Δ' 27-28
Ἀπὸ βρέφους τὸν Θεὸν ἐπιποθήσας Ε' 95-96
Ἄρσεν ὁ λόγος προελθὼν Ε' 118
Αὕτη ἡ φαιδρὰ καὶ ἑόρτιος μνήμη Ε' 227-228
Ἀχίλλιε σοφέ, τῆς Τριάδος ὁ μύστης ϛ' 137-138
Βίῳ καὶ λόγῳ καθαρῶς ἡγνισμένοι ϛ' 159
Βλύζει μύρα ἰάσεων Δ' 36
Γυναῖκες μετὰ πόθου προστρέχουσαι Ε' 206
Δεῦτε μουσουργῶν καὶ λογάδων τὰ στίφη Ε' 235-236
Δεῦτε πόμα πίωμεν, πιστοί, τῆς σοροῦ Ἀχιλλίου Ε' 80-81
Δεῦτε τῶν πιστῶν ἡ ὁμήγυρις Δ' 15
Δυὰς ἱερωτάτη καὶ φωταυγὴς ϛ' 440
Ἐγλύκανας τὰς ψυχὰς τῶν ὀρθοδόξων ϛ' 316-317
Ἐκαίνισεν, ἄχραντε, τὴν ἡμετέραν φύσιν ϛ' 385-386
Ἔλαμψεν ὄντως ἡ φαιδρὰ καὶ φωτοφόρος ἡμέρα ϛ' 206-207
Ἐπέτυχας τῆς ὄντως, πάτερ, ζωῆς ϛ' 449
Ἐπὶ τῆς θείας φυλακῆς τῶν νοημάτων τοῦ νοὸς Ε' 111-112
Εὐσεβῶς δογματίσαντες καὶ συμφώνως κηρύξαντες ϛ' 1-2
Ἔχει μὲν ἡ πανεύσημος τῶν Λαρισαίων μητρόπολις Ε' 28-29
Ζῆλον ἔνθεον ἀναλαβόντες ϛ' 129
Θανάτῳ τῶν φθαρτῶν τὰ αἰώνια ἀντηλλάξω Ε' 220-221
Θεός σε τῷ θαύματι συνόδου μέσον ϛ' 378-379
Ἰακὼβ σὲ προεῖδε Γ' 32
Ἰδεῖν κατηξιώθης, ἀρχιερεῦ ϛ' 458
Ἰδού σε πᾶσαι σαφῶς νῦν γενεαὶ ϛ' 330-331
Ἱδρυμένοι ἐν πέτρᾳ τῇ τῆς εὐσεβείας ϛ' 281-282

Ἱεραρχίᾳ σεαυτὸν ἐκόσμησας ς' 183
Ἱεραρχῶν τὴν θαυμαστὴν καὶ θείαν ξυνωρίδα ς' 341
Ἱκετευτικῶς ἡ ποίμνη σου ς' 404
Ἱλέου τὸν Κύριον ὑπὲρ τῆς ποίμνης Γ' 101-102
Ἵνα θείας κοινωνοὺς ἡμᾶς ἐργάσηται φύσεως Γ' 60-61
Ἴχνεσι τοῖς τοῦ ἱεροῦ καὶ θεοφόρου ς' 213-214
Καθαρθεὶς νοὸς τὰς ὄψεις Ε' 64
Κατὰ τῶν ἀντιπάλων ξίφος τεθηγμένον ς' 288-289
Κατῆλθες ἐκ συνόδου ὡς πάλαι Μωσῆς Ε' 157
Κόρη πανάμωμε, παρθένε δέσποινα Γ' 25
Κρήνη σου τὸ σεβάσμιον σῶμα ς' 486-487
Κωνσταντίνῳ τῷ πιστῷ καὶ ὀρθοδόξῳ βασιλεῖ ς' 227-228
Λαλεῖ Λάρισα σὰς ἀριστείας ξένας ς' 360
Λαμπρῶς ἑορτάζομεν τὴν σεβασμίαν μνήμην σου Γ' 87-88
Λάρισα καὶ Τρίκκη συνελθοῦσαι ς' 40
Λόγον τὸν θεῖον ἀπορρήτως τέτοκας ς' 191
Λόγων ἐνθέων ἀστραπαῖς ς' 199
Λοιμοῦ καὶ κακώσεως Γ' 94
Μανίαν τοῦ δυσσεβοῦς Ἀρείου ς' 309-310
Μὴ πειραθεὶς παθῶν ἰλύος ς' 251-252
Μύρον ζωῆς ἀνέβλυσε ς' 392
Ναὸς τῆς ζωαρχικῆς, πάτερ, Τριάδος ς' 323-324
Νηδύν σου τὴν ἁγίαν ὁ πλαστουργὸς ς' 467
Νόμοις πειθόμενος σαρκός, Ἀχίλλιε Γ' 17
Νοὸς καθαρότητι καὶ διανοίας τῆς σῆς ς' 371-372
Νῦν πάντες πεπλήρωνται χαρᾶς Λαρισαῖοι Ε' 85-86
Ξενίζοντα δόγματα τῇ ἐκκλησίᾳ ς' 499-500
Ὁ θεοπάτωρ μὲν Δαβὶδ προανεκήρυξε σαφῶς Ε' 132-133
Οἰκουμένην ἔπλησε θείων θαυμάτων ς' 362
Οἰκουμένης ἀγλάισμα καὶ Τρίκκης τὸ καύχημα ς' 27-28
Οἰκουμένης ὤφθησαν θεῖοι λαμπτῆρες ς' 337
Οἰκουμένιον πάντες τὸν θεορρήμονα ς' 148-149
Οἱ τῇ σεπτῇ σου προσιόντες λάρνακι Γ' 9
Ὅλη ἐν σοὶ τῶν χαρισμάτων τοῦ πνεύματος ς' 271-272
Ὁ λόγος, Ἀχίλλιε, τῆς σῆς σοφίας ς' 364-365
Ὁ παῖδας ἀπαλλάξας φλογώσεως Ε' 199
Ὀρθρίσωμεν τὰς ἐναρέτους τοῦ Ἀχιλλίου Ε' 139-140
Ὁ τῇ ἐπιπνοίᾳ καὶ χάριτι Ε' 179
Οὐρανοὶ μὲν καὶ ἡ γῆ συνεπαγάλλονται Ε' 72-73
Ὁ χορὸς τῶν ἀγγέλων νῦν συνεορτάζει ς' 295-296
Παραδόξως σήμερον, Χριστοῦ θεράπον Γ' 67
Πάτερ παντοκράτορ, Υἱὲ καὶ θεῖον Πνεῦμα Ε' 251-252
Πηγὴν ὡς ἑώρακε τὴν ἐκ τοῦ θείου σου σώματος ς' 511-512
Προορισθεὶς ὑπὸ Θεοῦ Δ' 1
Προσέλθωμεν μετ' εὐλαβείας τῷ ζωηφόρῳ τεμένει Ε' 145-147
Ῥημάτων ἡ δύναμις τῶν σῶν ς' 523-524
Σαρκὶ Χριστῷ σταυρωθεὶς καὶ νεκρωθεὶς Ε' 286-287
Σταυρὸν ἐπ' ὤμων τῶν σῶν ἀράμενος Γ' 39

Συνδοξασθέντες πρότερον ἐκ Θεοῦ ς' 416-417
Συνόδου μέρος γέγονας ς' 476
Σῶτερ, ὁ τὸ αἷμα θεμέλιον θεὶς Ε' 169
Τέσσαρσιν ἀφωρίσθη ἀρχαῖς ς' 97
Τὴν ἄμετρον ταπείνωσίν σου καὶ εὐποιίαν Ε' 151-152
Τῆς συνόδου γενόμενος σὺ τῆς πρώτης ὑπέρμαχος ς' 14-15
Τὸν θεῖον ὑμνήσωμεν Ἀχίλλιον Ε' 40
Τὸν μέγαν ἀρχιποίμενα τῆς Θετταλίας Γ' 112-113
Τὸν παμφαῆ ἱεράρχην καὶ χριστοκήρυκα Ε' 1-2
Τὸ ὄμμα τῆς καρδίας διὰ παντὸς ἀτενίζω Γ' 104-105
Τοῦ τῆς θείας σοφίας κρατῆρος ς' 117
Τὸ χαριτόπνουν σοφίας ὑμνείσθω ὄργανον Ε' 10-11
Τρίκκη τὸ σεβάσμιον σῶμα σου ς' 535-536
Τῷ βασιλεῖ στεφανηφόρος Γ' 1
Τῶν πατέρων, ἔνδοξε, τῶν ἐν Νικαίᾳ Ε' 175
Τῷ τῆς σοφίας τῆς ὄντως Ε' 19
Τῷ τῶν ἀρετῶν τιθηνούμενος γάλακτι Δ' 52-53
Ὑπελθών σου τὴν μήτραν λόγος οὐράνιος ς' 302-303
Ὑπερφυῶς ἐγέννησας, Θεοτόκε ς' 428-429
Φέγγει τῶν ἀρετῶν αὐγασθεὶς ς' 77
Φυλάξας ἀμείωτον ὅρον Ε' 163
Φωτίζου, φωτίζου ἡ ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ Ε' 259-260
Χαίροις ἡ τῶν φωστήρων δυὰς Ε' 57
Χαρᾶς ἀλήκτου τανῦν ἡ Θετταλία Γ' 53
Χάριτι θείᾳ λαμπρυνθείς, θεσπέσιε ς' 175
Χθὲς συνενεκροῦτο τῷ Χριστῷ Ε' 90
Χρίσματι θεουργῷ τὴν τῆς ἱεραρχίας στολὴν ς' 547-548
Ὢ θείας, ὢ φίλης, ὢ γλυκυτάτης σου φωνῆς, δι' ἧς μάκαρ Ε' 268-270
Ὦ Πάσχα τὸ θεῖον καὶ ἱερώτατον Χριστέ, ταῖς τοῦ σοῦ Ἀχιλλίου Ε' 277-279
Ὡς ἑωσφόρος φαεινὸς Γ' 71
Ὡς ὄντως ἱερός σου καὶ πάντιμος ὁ βίος Ε' 213-214
Ὥσπερ ἐπέτειος ἀστὴρ ἡ πάμφωτός σου ἑορτὴ Ε' 125-126
Ὢ τῶν θαυμάτων τῶν ἐν σοὶ γεγενημένων ς' 219-220

ΙΩΑΝΝΑ ΚΟΛΙΑ

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΣ Ο ΕΞ ΑΓΡΑΦΩΝ (1656;-1719)

Η ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ

Εἰσαγωγικὰ

Οἱ ἔρευνες τοῦ Κ.Ε.Μ.Ν.Ε. στὰ μετεωρικὰ μοναστήρια, μᾶς ἔδωσαν τὴν εὐκαιρία νὰ ἐντοπίσουμε σὲ τρεῖς βιβλιοθῆκες χειρόγραφα ποὺ περιέχουν συλλογὲς ἐπιστολῶν τοῦ ἱερωμένου καὶ διδασκάλου τοῦ 17ου/18ου αἰώνα Ἀναστασίου τοῦ Γορδίου[1].

Σύντομα ἐντάχθηκε στὰ προγράμματα τοῦ Κέντρου ἡ μελέτη καὶ συγκεντρωτικὴ παρουσίαση (σὲ corpus) τῆς ἐπιστολογραφίας τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ λογίου, μαθητοῦ καὶ συνεχιστοῦ τοῦ ἄλλου μεγάλου διδασκάλου τῆς περιοχῆς Εὐρυτανίας καὶ Αἰτωλίας, τοῦ Εὐγενίου Γιαννούλη. Προχωροῦμε τώρα στὴν συγκέντρωση σὲ μικροταινίες ἢ φωτογραφίες τῶν χειρογράφων ποὺ περιέχουν συλλογές, μικρότερες ἢ μεγαλύτερες, τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Γορδίου. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι καὶ τὰ δύο χειρόγραφα τῆς μονῆς Ἁγίου Παντελεήμονος, κώδδ. *693* καὶ *781*, στὸ Ἅγιο Ὄρος, ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν στὴν συνέχεια.

Εἶναι κώδικες ποὺ περιέχουν ἐπιστολὲς διαφόρων λογίων τῆς ἐποχῆς· ἀνάμεσά τους τοῦ Ἀναστασίου τοῦ Γορδίου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του «*Ἀθανασίου ἱερομονάχου τοῦ ἐλαχίστου*».

Ὁ Ἀθανάσιος ὁ «ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος» (ὅπως ὁ ἴδιος ὑπογράφει στὶς ἐπιστολές του) καὶ διδάσκαλος στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰ. κυρίως στὸ Ἀνατολικὸ (ἢ Ἀνατωλικὸ)[2] δὲν μᾶς εἶναι τελείως ἄγνωστος. Ἡ διδασκαλική του παρουσία ἐπισημάνθηκε ἤδη ἀπὸ παλαιότερους ἐρευνητές[3]. Θὰ προσπαθήσουμε ἐδῶ

---

1. Ν. Βεη, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, Τόμ. Β' : Μονὴ Βαρλαάμ*, Ἀθῆναι 1984, σ. 305-321, κώδ. 203. *Τόμ. Γ' Μονὴ Ἁγίου Στεφάνου*, περιγραφὴ ὑπὸ Δ. Σοφιανου Ἀθῆναι 1986, σ. 71-88, κώδ. 29. *Τόμ. Δ': Μονὴ Ἁγίας Τριάδος*, κώδ. 38 (ἡ περιγραφὴ ὑπὸ Δ. Σοφιανου — ἑτοιμάζεται).

2. Ἀνατωλικό· βλ. στὰ σχόλια τῆς ἐπιστολῆς ἀρ. 1.

3. Σύντομες ἀναφορὲς στὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸν Τρ. Ευαγγελιδη, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1936, σ. 169 καὶ 268. Γ. Παυλιδου, «Ἐπίσκεψις εἰς τὴν

νὰ διερευνήσουμε τὴν ζωή του καὶ τὴν προσωπικότητά του μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς δίνει ἡ μελέτη τῆς ἀλληλογραφίας του· καὶ θὰ τὰ συμπληρώσουμε μὲ ἐκεῖνα τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ ἀδελφοῦ του, τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου.

Ὁ Ἀθανάσιος πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἦταν λίγα χρόνια νεώτερος τοῦ Ἀναστασίου[4]. Γεννήθηκε καὶ ἐκεῖνος στὰ Βρανιανά. Γνωρίζουμε τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα τους, ἀπὸ ἕνα ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα τοῦ Ἀναστασίου: *«Παπαλέκας κατέδαρθε Γεώργιος ὧδ' ὑπὸ τῷδε / τύμβῳ, τοῦδε βίου λῆξιν ὑπερχόμενος»*[5]. Πρέπει νὰ γεννήθηκαν ἀπὸ τὴν ἴδια μητέρα· εἶναι ἡ σκέψη ποὺ δημιουργεῖται ὅταν ἀντιπαραθέσουμε τὶς προσφωνήσεις τοῦ Ἀναστασίου πρὸς τὸν Ἀθανάσιο καὶ πρὸς τὸν ἄλλο ἀδελφό τους, ἱερομόναχο ἐπίσης, Εὐγένιο/Εὐθύμιο. Ὁ μὲν Ἀθανάσιος ἀποκαλεῖται ἁπλῶς *ἀδελφός, ὁμαίμων, συναίμων*· ὁ δὲ Εὐγένιος *ἀμφιμήτριος ἀδελφός*, σὲ τέσσερεις τουλάχιστον ἐπιστολές[6]· καὶ σὲ τρεῖς ἄλλες ἐπισημαίνουμε ἕνα διαχωρισμό, ὅταν γράφει στὸν Εὐγένιο: «*ἡ μήτηρ σου* καὶ *ἡ ἀδελφή σου*» ἢ «διὰ τὴν *μητέρα σου*»[7]. Νὰ σημειώσουμε ἐπίσης ὅτι τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Ἀναστάσιος στέλνει στὸν Ἀθανάσιο τὸν χαιρετισμὸ τῆς «μη-

---

ἕδραν τῆς Σχολῆς τῶν Ἀγράφων», περ. *Θεσσαλικὰ Χρονικά*, τόμ. 7-8 (1959) σ. 240, σημ. 4. Βλ. ἐπίσης *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. Ι, σ. 259 (λ. «Ἀθανάσιος»[2]), σ. 309-313 (λ. «Αἰτωλικὸν» γιὰ τὴν ἵδρυση τῆς Σχολῆς καὶ τοὺς διδασκάλους της). Ὁ Σωφρόνιος ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ δημοσιεύει μιὰν ἐπιστολή του στὸ περ. *Ρωμανὸς ὁ Μελωδός*, τόμ. Α', τεῦχ. 6, Παρίσι 1932, σ. 153. Ὁ Μ. ΓΕΔΕΩΝ ὀνομάζει «Γόρδιο» τὸν ἱερομόναχο Ἀθανάσιο, ὅπως τὸν ἀδελφό του Ἀναστάσιο (βλ. *Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες*, Ἀθῆναι 1936, σ. 225 καὶ 236. Ὁ ΙΔΙΟΣ δημοσιεύει δύο ἐπιστολές του (βλ. «Ἡμίγνωστοι σελίδες τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων», περ. *Θεολογία*, τόμ. 5 (1927) σ. 112-114). Σὲ θετικὰ συμπεράσματα καταλήγει ἡ Ἀγγελικὴ ΣΚΑΡΒΕΛΗ-ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, συγκεντρώνοντας ποικίλες χρονολογικὲς πληροφορίες, τὶς ὁποῖες ἀντλεῖ ἀπὸ χειρόγραφα ὅπου κείμενα συνταγμένα ἢ ἀντιγραμμένα ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο· βλ. τὴν ἀνακοίνωσή της: «Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος ὁ ἐξ Ἀγράφων» στὸ Συμπόσιο *Σύναξις. Εὐγένιος ὁ Αἰτωλὸς καὶ ἡ ἐποχή του*, Καρπενήσιον 12-14 Ὀκτωβρίου 1984· ἡ ἀνακοίνωση δημοσιεύτηκε στὰ Πρακτικὰ τοῦ Συμποσίου, Ἀθῆναι 1986, σ. 527-531.

4. Βλ. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΚΑΡΒΕΛΗ-ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, ὅ.π. Γίνεται κατανοητὸ καὶ ἀπὸ τὴν μελέτη τῆς ἀλληλογραφίας τους.

5. Ὁ κώδ. *Ἁγ. Τριάδος Μετεώρων 30*, φ. 37β-38α περιλαμβάνει «Ἐπιτάφια ἡρωελεγεῖα διάφορα» τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου, μεταξὺ τῶν ὁποίων «Εἰς τὸν γενέτην αὐτοῦ Γεώργιον: Παπαλέκας κατέδαρθε Γεώργιος...»· ἐπίσης «Εἰς Εὐγένιον καθολικὸν αὐτοῦ διδάσκαλον» καὶ «Εἰς Ἀθανάσιον τὸν αὐτοῦ αὐτάδελφον». Τὴν ἐπισήμανση τοῦ διστίχου ὀφείλω στὸν συνάδελφο Δ. Σοφιανὸ ὁ ὁποῖος ἑτοιμάζει τὸν κατάλογο τῶν χειρογράφων τῆς Ἁγίας Τριάδος.

6. Εἶναι οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου πρὸς τὸν Εὐγένιο/Εὐθύμιο, στὶς α) 25 Μαΐου 1717 (*ΕΒΕ 2188*, φ. 236αβ), β) 23 Ἰουλίου (φ. 238αβ), γ) 5 Νοεμβρίου 1717 (φ. 101α), δ) 10 Ἰουνίου 1721 (φ. 293β-294α). Ἔχει γίνει ἤδη ἡ μεταγραφή τους καὶ θὰ περιληφθοῦν στὸ corpus τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀναστασίου, ποὺ ἑτοιμάζεται.

7. Ἐπιστολὲς τοῦ Γορδίου στὶς 25 Μαΐου 1717 καὶ 23 Ἰουλίου 1717 (βλ. καὶ προηγ. σημείωση)· ἐπίσης στὶς 27 Νοεμβρίου 1722 (φ. 320αβ: «ἡ ταλαίπωρος *μήτηρ σου* ...»),

τέρας», ἐνῶ ὁ Ἀθανάσιος σὲ δικές του ἐπιστολὲς ἀντιχαιρετᾶ τὴν «μητρυιάν»[8]. Ἀπὸ τὸν συγγενικὸ κύκλο γνωρίζουμε ἀκόμη τὴν ἀδελφὴ Φέγγω, πιθανότατα «ἀμφιμήτρια» ἀδελφή· μένει στὸ πατρικὸ σπίτι στὰ Βρανιανὰ καὶ συχνὰ ἀναφέρεται στὴν ἀλληλογραφία τῶν δύο ἀδελφῶν της. Ἐπίσης μιὰν ἀκόμη ἀδελφή, τῆς ὁποίας ἀγνοοῦμε τὸ ὄνομα, παντρεμένη στὴν κωμόπολη Τετάγιον μὲ τὸν Διαμαντῆ Γεωργούση· ὁ γαμβρὸς θὰ ἦταν ἐμπορευόμενος ἢ εἶχε κάποιαν ἀπασχόληση, χάριν τῆς ὁποίας μετεκινεῖτο συχνά· καὶ συχνὰ ἦταν ὁ διακομιστὴς ἐπιστολῶν τοῦ Ἀθανασίου πρὸς τοὺς φίλους του[9]· πέθανε τὸ 1718 ἀφήνοντας χήρα, καὶ ἴσως μὲ ὁρισμένες οἰκονομικὲς δυσκολίες, τὴν ἀδελφὴ τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου καὶ τοῦ Ἀθανασίου[10]. Πρέπει νὰ ἀναφέρουμε καὶ τὸν Θεόδωρο, ἀδελφὸ ποὺ πέθανε σὲ παιδικὴ ἡλικία[11].

Ὁ Ἀθανάσιος, ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τοῦ ἀδελφοῦ του, ἔγινε καὶ αὐτὸς μοναχός. Σὲ ἐπιστολὲς τοῦ Ἀναστασίου τοῦ ἔτους 1697, τὸν συναντοῦμε νὰ ὁδεύει πρὸς τὸ μοναστήρι τῆς Τατάρνας[12]. Δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστὸ πόσο ἔμεινε στὸ μοναστήρι αὐτό, ἢ ἐὰν ἐμόνασε καὶ ἀλλοῦ. Μποροῦμε ὅμως νὰ εἴμαστε σίγουροι ὅτι εἶχε μιὰ σύντομη περιπέτεια μαζὶ μὲ ἄλλους μοναχοὺς τῆς Τατάρνας· ἀκριβῶς τὸ 1699, ὁπότε ὑπογράφηκε ἡ συνθήκη τοῦ Κάρλοβιτς, καὶ ἐνῶ ἀκόμη δὲν ἦταν σαφὲς στὸν κόσμο ποιὲς περιοχὲς περιέρχονταν στοὺς Τούρκους καὶ ποιὲς στοὺς Ἑνετούς, βρέθηκαν οἱ μοναχοὶ αὐτοὶ τῆς Τατάρνας

καὶ στὶς 29 Ἰουνίου 1723 (φ. 330β-331α: «διὰ τὴν *μητέρα σου* δὲν ἔχεις εἴδησιν πῶς ἐδιάβη εἰς τὴν ἄλλην ζωὴν ... ἐκοιμήθη τῇ στ' τοῦ Ἰανουαρίου...»

8. Βλ. τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Ἀθανασίου ἀπὸ τὸν κώδ. *Ἁγ. Παντελ. 693*, ἀρ. κγ', κστ' κζ', νβ', νε', νστ', ξγ', ξη', ξθ', ο', οβ', οδ', οστ', οθ', πγ': «...Προσαγορεύω τὴν Φέγγων τὴν ἀδελφὴν ἡμῶν καὶ (τὴν) μητρυιὰν καὶ τὸν (σὸν) ἀναγνώστην Βιτάλιον». Οἱ λέξεις στὴν παρένθεση κάποτε παραλείπονται στὸ κείμενο τῶν ἐπιστολῶν.

9. Βλ. τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Ἀθανασίου ὅ.π., ἀρ. β', δ', κα' (πρὸς τὸν ἱερομόναχο Χριστοφόρο) κ.ἄ., ποὺ δημοσιεύονται στὴ συνέχεια.

10. Ἐπιστολὲς τοῦ Γορδίου στὶς 26 Αὐγούστου 1718 (*ΕΒΕ 2188*, φ. 251β-252α) καὶ 4 Νοεμβρίου (φ. 255α), πρὸς προύχοντες τῆς κωμόπολης, μὲ τὴν παράκληση νὰ συμβουλεύσουν τὴν ἀδελφή του καὶ νὰ τῆς συμπαρασταθοῦν «... εἰς ἐκεῖνα ὁποῦ χρειάζεται, καὶ εἶναι εἰς τὴν δύναμίν σας ... νὰ σταθῇ εἰς τὸ σπῆτι τοῦ ἀνδρός της, χωρὶς κάμμιαν πείραξιν, νὰ φυλάξῃ τὸν πένθιμον χρόνον, καθὼς εἶναι ὁ νόμος καὶ ἡ τάξις τῶν χριστιανῶν... καὶ πληροῦσα κατ' ὀλίγον ὀλίγον τὰ χρέη του ὁποῖα καὶ ἂν εἶχεν, ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντά του...».

11. «Ἀναστασίου Γορδίου, Βίος Εὐγενίου Αἰτωλοῦ», ἔκδ. ἀπὸ τὸν Κ. ΣΑΘΑ στὴν *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Γ', ἐν Βενετίᾳ 1872, σ. 423-479 (ἰδίως σ. 470)· καὶ ἀπὸ τὸν Σπ. ΛΑΜΠΡΟ στὸν *Νέο Ἑλληνομνήμονα*, τ. 4 (1907), σ. 27-82 (ἰδίως σ. 73).

12. Ἐπιστολὴ τοῦ Γορδίου πρὸς τὸν ἱερομόναχο Χριστοφόρο στὶς 10 Σεπτεμβρίου 1697 (*ΕΒΕ 2188*, φ. 46β): «...Καὶ εἰ σοι δυνατὸν ἐς λόγους ἐλθεῖν μετὰ τοῦ ἡμετέρου ἀδελφοῦ Ἀθανασίου εἰς Τετάρνην ἀνερχομένου κἀκεῖθεν, εἰ μή τι ἐμποδὼν αὐτῷ γένοιτο, ἐπὶ τὴν ἐνεγκαμένην...». Καὶ στὸν ἴδιο στὶς 19 Νοεμβρίου 1697 (φ. 48β): «...Ἀλλ' οὐκ οἶδα εἰ καὶ τὸ πρῶτον [ἐνν. γράμμα] ἐνεχειρίσθη σοι, τοῦ ἐμοῦ ἀδελφοῦ Ἀθανασίου εἰς Τετάρνην διακομίσαντος...».

(καὶ μαζί τους καὶ ἄλλοι κάτοικοι τῶν γύρω χωριῶν) κρατούμενοι τῶν Ἑνετῶν στὴν Ἁγία Μαύρα (Λευκάδα)· ὁ λόγος, κάποια οἰκονομικὴ ὀφειλὴ πρὸς τοὺς κρατοῦντες, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ ἐπιστολὲς ποὺ ἀνταλλάσσουν συχνὰ αὐτοὺς τοὺς μῆνες ὁ Ἀναστάσιος ἀπὸ τὸ «Ἀνατωλικὸ» καὶ ὁ Ἀθανάσιος, ποὺ ἔχει ἐπιστρέψει στὴν Τατάρνα[13], πιθανότατα ἀπαλλαγμένος μὲ τὴν προσωπικὴ μεσολάβηση τοῦ κολονέλου Ἰωάννου Λουδαρέκα καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀλεξάνδρου[14], μὲ τοὺς ὁποίους ὁ Ἀναστάσιος καὶ ὁ Ἀθανάσιος διατηροῦν ἐπαφὴ καὶ κατὰ διαστήματα ἀλληλογραφοῦν. Μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὸ μοναστήρι, ὁ Ἀθανάσιος δὲν μένει σταθερὰ ἐκεῖ, ἀλλὰ περιηγεῖται στὰ πέριξ[15] καὶ διαφαίνε-

13. Βλ. τὴν πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Ἀθανασίου ποὺ δημοσιεύεται στὴν συνέχεια. Ἐπίσης σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Γορδίου πρὸς τὸν ἀδελφό του «ἐξ Ἀνατωλικοῦ 1699 Μαΐου 19». (κώδ. *Ἁγ. Παντελ. 693*, φ. 151αβ) ἐπισημαίνουμε: «Προχθὲς ἔλαβα γράμμα σου ἀπὸ ταῖς Καραῖς, χθὲς ἀπὸ τὴν Ἁγίαν Μαῦραν ἄλλο, καὶ σήμερον ἀπὸ τὴν Τατάρναν ἄλλο. Μοῦ ἐφάνη παράξενον εἰς τὸ αον, τὸ βον μοῦ ἐφανέρωσεν ἐκεῖνα ὁποῦ ἐπεθύμουν νὰ μάθω διὰ λόγου σας, διὰ τὰ ὁποῖα μοῦ ἔγραψε καὶ ὁ δεσπότης τινά..., τὸ γον δὲν ὁμοιάζει μὲ τὰ ἄλλα, ἀλλὰ φανερώνει τραγωδίαν ὅλην, ἢ καθὼς λέγουσιν Ἰλιάδα κακῶν...».

Οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Ἀθανασίου δὲν γράφτηκαν, βέβαια, μέσα σὲ τρεῖς μέρες (θὰ λάβουμε ὑπόψη μας καὶ τὶς δυσκολίες διακινήσεως τῆς ἀλληλογραφίας, ἐκείνη τὴν ἐποχή)· ἡ διατύπωση ὅμως τοῦ Γορδίου δείχνει πόσο γρήγορα καὶ ἀπρόσμενα ἐξελίχθηκε τὸ γεγονός, ὥστε τὸ πρῶτο γράμμα γράφτηκε καθ᾽ ὁδὸν πρὸς τὴν Ἁγία Μαύρα, τὸ δεύτερο ἀπὸ τὸν τόπο προορισμοῦ, καὶ τὸ τρίτο μὲ τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ Ἀθανασίου στὸ μοναστήρι του, στὴν Τατάρνα καὶ τὸ τέλος τῆς περιπέτειας, τουλάχιστον γι᾽ αὐτόν.

14. Κατὰ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Γορδίου πρὸς τὸν Ἀθανάσιο, «ἐξ Ἀνατωλικοῦ 1699 Σεπτεμβρίου 15» (*Ἁγ. Παντελ. 693*, φ. 156αβ) οἱ ἐντόπιοι (Ἀνατωλικιῶται) «μάχονται μόνον μὲ τὸν Ἀλέξανδρον, πῶς δὲν ἐκράτησε καὶ ἐσᾶς εἰς τὴν Ἁγίαν Μαῦραν, ἀλλὰ σᾶς ἀπέλυσεν».

Ὁ κολονέλος Ἰωάννης Λουδαρέκας ἀπὸ τὸ 1695 ἦταν, ἐκ μέρους τῶν Ἑνετῶν, Ἀνώτερος Ἐπιθεωρητὴς στὸν Βάλτο καὶ τὸ Ξηρόμερο (βλ. Α. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗ, *Ἡ Βενετοκρατία στὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα (1684-1699*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 42) καὶ γνώριμος τοῦ Γορδίου καὶ τοῦ Ἀθανασίου (βλ. στὴν ἀλληλογραφία τους). Ὁ κολονέλος Ἀλέξανδρος Λουδαρέκας ἀναφέρεται σὲ κατάλογο οἰκογενειῶν («famiglie di Boulgaria del seguito del collonello Ludurecca») οἱ ὁποῖες, ὑπὸ τὴν πίεση τῶν Τούρκων, μετανάστευσαν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ (περὶ τὸ 1698) ἀπὸ τὴν Στερεὰ Ἑλλάδα στὴν Πελοπόννησο (Κ. ΝΤΟΚΟΥ, *Ἡ Στερεὰ Ἑλλὰς 1684-1699 καὶ ὁ Σαλώνων Φιλόθεος*. Ἀθῆναι 1975, σ. 181)· μετὰ τὸν θάνατό του ὁ Γόρδιος τοῦ ἀφιέρωσε ἐπίγραμμα (δημοσιευμένο στὸ περ. *Θεολογία* ΙΑ′ 1933, σ. 327 ἀπὸ τὸν Κ. Ι. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗ).

Στὰ σχόλια τῆς ἐπιστ. α′ (1) τοῦ Ἀθανασίου ποὺ δημοσιεύεται ἐδῶ, θὰ προσπαθήσουμε νὰ παρακολουθήσουμε τὴν περιπέτεια τῶν μοναχῶν τῆς Τατάρνας, τὸ ἔτος 1699, ὁμήρων τῶν Ἑνετῶν στὴν Λευκάδα γιὰ οἰκονομικοὺς λόγους, ἀντλώντας πληροφορίες ἀπὸ τὶς ἀλλεπάλληλες ἐπιστολὲς τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου πρὸς τὸν ἀδελφό του Ἀθανάσιο, τοῦ ἰδίου ἔτους.

15. Σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Γορδίου, στὶς 12 Νοεμβρίου 1699, ἀπὸ τὸ «Ἀνατωλικό»: «Ἀδελφὲ Ἀθανάσιε ... Ἔλαβα γράμμα σου χθὲς ἀπὸ τὸν Ῥίζον γεγραμμένον κη′ τοῦ παρελθόντος ὀκτωβρίου καὶ μοῦ ἔγραφες ὅσα εἶδες καὶ ἔμαθες εἰς τὴν περιήγησιν τῶν χωρίων τῆς

ται ἡ τάση του νὰ ἀρχίσει καὶ διδασκαλικὴ σταδιοδρομία[16]. Ἴσως παλαιότερα νὰ εἶχε παρακολουθήσει τὰ μαθήματα τοῦ Εὐγενίου Γιαννούλη ἢ καὶ κάποιου ἄλλου διδασκάλου Ἰωακείμ[17], καὶ γιὰ μεγάλο διάστημα μαθήτευσε κοντὰ στὸν ἀδελφό του Ἀναστάσιο· ὅλες οἱ ἐπιστολές του πρὸς αὐτὸν ἐπιγράφονται «*τῷ ἀδελφῷ καὶ καθηγητῇ Ἀναστασίῳ*» — ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του. Ἔχει λοιπὸν κάποια παιδεία, ἀρκετὴ ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ τὴν μεταδώσει σὲ νεώτερα ἄτομα. Σὲ ὅλη του ἐξ ἄλλου τὴν ζωὴ φροντίζει νὰ μελετάει· νὰ ζητάει ἀπὸ φίλους καὶ γνωστοὺς νὰ τοῦ προμηθεύσουν βιβλία (ἔντυπα ἢ καὶ χειρόγραφα), νὰ τοῦ προμηθεύσουν τὸν «γλόμπον»[18]— τὴν σφαίρα τοῦ κόσμου, ἴσως καὶ γιὰ διδακτικὸ ἐποπτικὸ μέσο. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ἀντιγράφει γραμματικὲς παλαιοτέρων του, ἢ συντάσσει ὁ ἴδιος ἄλλα σύντομα διδακτικὰ βιβλία[19]. Κι ἀκόμη ἔχει τακτικὴ ἀλληλογραφία μὲ παλαιότερους μαθητές του, ποὺ τοὺς συμβουλεύει καὶ τοὺς συγχαίρει γιὰ τὶς προόδους τους σὲ ἄλλες ὀργανωμένες σχολές.

Ἀπὸ τὸ 1700[20] τὸν βρίσκουμε ἐγκαταστημένο στὸ Ἀνατολικό, ὅπου μονά-

πατρίδος μας...» (κώδ. *Ἁγ. Παντελ. 693*, φ. 156β). Ὁ Ἀθανάσιος δὲν βρισκόταν συνέχεια στὸ μοναστήρι· τρεῖς μῆνες ἀργότερα (19 Μαρτίου 1700) ὁ Γόρδιος ἤξερε ὅτι ὁ ἀδελφός του βρισκόταν στὸ Ζαπάντι (φ. 160α). Καὶ ὅμως, ἤδη στὶς 7 Μαρτίου 1700, τὸν συμβούλευε νὰ γυρίσει στὸ μοναστήρι (τῆς Τατάρνας) γιὰ νὰ εἶναι πιὸ ἀσφαλής, ἕως ὅτου ἠρεμήσουν τὰ πράγματα (φ. 158α-160α).

16. Σὲ ἄλλη ἐπιστολὴ τοῦ Γορδίου, στὶς 6 Μαρτίου 1700: «...ἀλλὰ ἀκούω διὰ λόγου σου ἀπὸ ἄλλους ἄλλα, τὰ ὁποῖα ἐσὺ γράφωντάς μου δὲν μοῦ φανερώνεις· ὅτι ἐσυβάσθης αὐτοῦ νὰ σταθῇς ἕνα χρόνον νὰ διαβάζῃς παιδία· καὶ μὲ ποίους ὅρους καὶ πῶς. Καὶ δὲν εἶναι παράξενον εἰς τοῦ λόγου σου· ἀλλὰ δὲν ἠξεύρομεν τί τέξεται ἡ ἐπιοῦσα· ἐτοῦτα τὰ πράγματα θέλουν εἰς τόπους εἰρηνικούς...» (*Ἁγ. Παντελ. 693*, φ. 160α). Φαίνεται ὅτι εἶχε διδάξει καὶ ἄλλοτε ὁ Ἀθανάσιος. Σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Γορδίου πρὸς τὸν ἱερομόναχο Ἱερεμία, ἀπὸ τὰ Βρανιανὰ Δεκεμβρίου α′ (κώδ. *ΕΒΕ 2188*, φ. 141α — ἡ ἐπιστολὴ ἀχρονολόγητη, μεταξὺ ἐπιστολῶν τοῦ 1685) διαβάζουμε «...Τὸ παιδίον ὅμως ὁ Νικόλαος εἶναι καλά, καὶ σὲ χαιρετάει καὶ αὐτὸς δι᾽ ἐμοῦ· σπουδάζει κατὰ τὸ παρὸν μετὰ τοῦ Ἐλαχίστου [ἐνν. ὁ Ἀθανάσιος] εἰς κάποια μαθήματα ὁποῦ λέγονται «Εἰκόνες Φιλοστράτου...» [τὶς γνωστὲς περιγραφὲς παραστάσεων σὲ ἀγγεῖα, σαρκοφάγους κτλ., τοῦ Δ′ μ.Χ. αἰ. (ἐκδ. Λειψίας, 1852 καὶ 1893), ποὺ χρησίμευαν ἴσως γιὰ διδακτικὰ βιβλία, στοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας].

17. Βλ. ἐπιστ. ἀρ. 3 στὴν συνέχεια (κώδ. *Ἁγ. Παντελ. 781*, φ. 205α).

18. Βλ. πιὸ κάτω στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Ἀθανασίου λθ′, μα′ (πρὸς Δημήτριον τὸν Κυριτζόπαιδα στὴν Βενετία), οη′, πδ′, ϟ′ (πρὸς τὸν ὁμώνυμό του διδάσκαλο τῆς Ἄρτας, Ἀθανάσιο «λογιώτατο ἱεροδιάκονο».

19. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΚΑΡΒΕΛΗ - ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, ὅ.π., σ. 528-529. καὶ ΕΥ. ΣΚΟΥΒΑΡΑ, *Ὀλυμπιώτισσα*, σ. 316, κώδ. 109. C. LITZICA, *Catalogul manuscriptelor grecești* București 1909, σ. 448, κώδ. 707. Σπ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἑλληνικῶν κωδίκων. Τόμος Β′* (ἐν Κανταβριγίᾳ τῆς Ἀγγλίας 1900) σ. 416 (κώδ. 693, 2).

20. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΚΑΡΒΕΛΗ-ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, ὅ.π., σ. 528. ΕΥ. ΣΚΟΥΒΑΡΑ, ὅ.π., σ. 316, κώδ. 109.

ζει καὶ διδάσκει. Μονάζει ἔξω ἀπὸ κάποιο συγκεκριμένο μοναστήρι, πιθανότατα σὲ οἴκημα μέσα στὴν πόλη, ποὺ θὰ τοῦ χρησίμευε καὶ σὰν χῶρος σχολείου· ἐκεῖ εἶχε καὶ τὰ λίγα ἀτομικά του εἴδη καὶ τὴν συλλογὴ τῶν βιβλίων του, τὰ ὁποῖα βρῆκαν μετὰ τὸν θάνατό του τὰ ἀδέρφια του καὶ οἱ φίλοι του[21].

Στὸ Ἀνατολικὸ ζεῖ, σὲ ἤρεμο περιβάλλον, ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του· μὲ μία καὶ μόνη ὀλιγόμηνη ἐξαίρεση τὸ 1706, ὁπότε «ὑπείκων» σὲ ἐντολὴ τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης Νεοφύτου (Μαυρομμάτη) βρίσκεται στὴν πόλη τῆς Ἄρτας, πιθανότατα διδάσκαλος τῆς ἐκεῖ σχολῆς. Πολὺ σύντομα, ὅμως, μὴ ἀντέχοντας τὴν ἀναστάτωση ποὺ ἐπικρατεῖ ἐκεῖνο τὸν καιρὸ στὴν περιοχή, προτιμάει νὰ ἐπιστρέψει στὸν οἰκεῖο χῶρο τοῦ Ἀνατολικοῦ[22]. Στὸ ἑξῆς φαίνεται ὅτι εἶναι πολὺ διστακτικὸς καὶ στὴν παραμικρότερη μετακίνηση. Οἱ λόγοι, ποὺ ἐπανέρχονται συχνὰ στὶς ἐπιστολές του, ἡ «Ἰλιάδα κακῶν» καὶ ἡ «λοιμικὴ νόσος» οἱ ὁποῖες συνεχῶς μαστίζουν ὅλη τὴν Στερεὰ Ἑλλάδα. Εἶναι γνωστὰ τὰ δεινὰ τῶν κατοίκων ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν ἀτάκτων Τούρκων καὶ Ἑνετῶν, ἀπὸ τὶς μεταξὺ τῶν κατακτητῶν συγκρούσεις, ἀπὸ τὶς λεηλασίες τῶν χωριῶν ἀκόμη καὶ ἀπὸ ἀποσπάσματα τακτικοῦ στρατοῦ[23]· καὶ οἱ ληστοσυμμορίες στὰ

21. Σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου κατὰ τὸ διάστημα Μαΐου - Ἰουλίου 1717 καὶ ἀργότερα κατὰ τὸ 1722, ὅταν τὸν ἀπασχολοῦσε τὸ θέμα τῆς μεταφορᾶς τῶν πραγμάτων τοῦ Ἀθανασίου ἀπὸ τὸ «Ἀνατωλικὸ» στὰ Βρανιανά. Ἐκ Βρανιανῶν πρὸς τοὺς φίλους στὸ Ἀνατολικὸ γράφει (5 Σεπτεμβρίου 1722 *ΕΒΕ 2188*, φ. 312β-313β) ὅτι μὲ τὸν ἀδελφό του Εὐγένιο/Εὐθύμιο «ἐσυνωμιλήσαμεν ἱκανῶς, καὶ μὲ μίαν γνώμην ἀσυμφωνήσαμεν νὰ κατεβῇ αὐτοῦ, νὰ συμμαζώξῃ ἐκεῖνα τὰ πράγματα ὁποῦ ἀνέμειναν τοῦ μακαρίτου παπᾶ Θανάση τοῦ ἀδελφοῦ μας...», «...εἴτε βιβλία, εἴτε φορέματα, εἴτε ἄλλα εἴδη...». Στοὺς ἑπόμενους δεκατέσσερεις μῆνες ἀλληλογραφεῖ συχνὰ μὲ γνωστούς του ποὺ φυλάγουν τὰ πράγματα τοῦ Ἀθανασίου ἢ ἄλλους ποὺ φαίνονται πρόθυμοι νὰ τὰ μεταφέρουν. Τέλος στὶς 10 Νοεμβρίου 1723 γράφει στὸν Δῆμο Κέρατζη στὸ Ζαπάντι, τελευταῖο φύλακα τῶν πραγμάτων (*ΕΒΕ 2188*, φ. 344β): «Πολλὴν χάριν ἤξευρε πῶς σοῦ ἔχω.., ὁποῦ ἀνέλαβες τὴν φροντίδα καὶ μοῦ ἔπεμψες τὰ βιβλία ἐκεῖνα τοῦ μακαρίτου ἀδελφοῦ μας παπᾶ Ἀθανασίου, ὁποῦ εἶχες εἰς τὸ σπίτι σου, μὲ τὸν Δῆμον τὸν ἐπονομαζόμενον Λαχανᾶν καὶ τὰ ἔλαβα...». Καὶ στὸν ἀδελφό του Εὐγένιο/Εὐθύμιο (φ. 344β): «Τὰ βιβλία τοῦ μακαρίτου Ἀθανασίου τοῦ ἀδελφοῦ μας τὰ ἔλαβα. Καὶ ἀκόμι δὲν ἔκαμα τόσην ἔρευναν νὰ ἰδῶ, εἶναί τα ὅλα ὅσα εἶναι γραμμένα εἰς τοὺς πίνακας ὁποῦ κρατεῖς καὶ ἐοὺ καὶ ἐγώ; ἀμὴ μοῦ φαίνονται νὰ λείπουν...»

22. Ἐπιστολὴ τοῦ Γορδίου πρὸς τὸν μητροπολίτη Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης Νεόφυτο στὶς 19 Ἰουνίου 1706 (κώδ. *Λαύρας Μ-100*), δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν ΣΩΦΡΟΝΙΟ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗ στὸ περ. *Ρωμανὸς ὁ Μελῳδός*, τ. Α′ τεῦχ. 6, Παρίσι 1932, σ. 140-141, καὶ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀθανασίου πρὸς τὸν αὐτὸν ἀρχιερέα στὶς 18 Ἰουνίου 1706 (κώδ. *Ἁγ. Παντελ. 781*, φ. 208α) δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗ, ὅ.π., σ. 153.

Πρέπει νὰ ἔλειψε ὁ Ἀθανάσιος ἀπὸ τὸ Ἀνατολικὸ στὸ χρονικὸ διάστημα μεταξὺ 9 Μαρτίου (ἔχουμε ἐπιστολή του πρὸς τὸν Ζαχαρία Καραντινό, μαθητή του) καὶ 18 ἢ 20 Ἰουνίου (ἐπιστολὴ πρὸς τὸν μητροπολίτη Νεόφυτο· ἡ διαφορὰ στὴν ἡμερομηνία εἶναι μεταξὺ τοῦ κώδ. *Ἁγ. Παντελ. 693* καὶ τῆς δημοσιευμένης ἐπιστολῆς).

23. Γιὰ τὶς πολιτικές, στρατιωτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀναστατώσεις κατὰ τοὺς χρόνους

ἀκατοίκητα μέρη δὲν ἄφηναν πολλὰ περιθώρια γιὰ ἕνα ἀσφαλὲς ταξίδι. Ἐπίσης ἡ λοιμικὴ νόσος — ἡ πανώλη ἐμφανιζόταν τακτικὰ καὶ ἐξαπλωνόταν μὲ ταχύτητα σὲ πολλὲς περιοχές[24]. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀθανάσιος ἦταν φιλάσθενος· στὶς ἐπιστολές του μιλᾶ συχνὰ γιὰ τὶς ταλαιπωρίες τῆς ὑγείας του.

Ὁ «Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος», ὁ διδάσκαλος τοῦ Ἀνατολικοῦ, ὁ ὁμομήτριος ἀδελφὸς τοῦ Ἀναστασίου τοῦ Γορδίου, πέθανε στὶς 19 Μαΐου τοῦ 1717[25], ἀνάμεσα σὲ φίλους του, οἱ ὁποῖοι ἔσπευσαν νὰ τὸ ἀνακοινώσουν στὸν Ἀναστάσιο ποὺ βρισκόταν στὰ Βρανιανά, καὶ ἐκεῖνος ἤδη σὲ προχωρημένη ἡλικία καὶ ἀνήμπορος νὰ μετακινηθεῖ. Εἶναι συγκινητικὲς ἀλλὰ ἤρεμες οἱ ἐπιστολὲς ποὺ στέλνει ὁ Ἀναστάσιος πρὸς ὅσους συμπαραστάθηκαν στὸν ἀδελφό του[26] καὶ ἐπιτιμητικὴ ἡ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἄλλο ἀδελφό, τὸν ἱερομόναχο Εὐγένιο/Εὐθύμιο, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὴν συνήθειά του, περιόδευε σὲ μοναστήρια τῆς περιοχῆς τοῦ Ξηρόμερου, καὶ δὲν βρέθηκε κοντὰ στὸν Ἀθανάσιο, στὶς τελευταῖες του ὧρες[27].

Τὸ ἐπιτύμβιο ἡρωελεγεῖο ποὺ ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος ἀφιέρωσε στὸν Ἀθανάσιο, ὅπως μᾶς τὸ παραδίδει ὁ κώδικας τῆς *Ἁγίας Τριάδος Μετεώρων, ἀρ. 30*[28] εἶναι τὸ ἑξῆς:

τῶν Ἑνετοτουρκικῶν διενέξεων καὶ συγκρούσεων στὴν Στερεὰ Ἑλλάδα καὶ τὰ Ἑπτάνησα βλ. Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, «Εἰδήσεις περὶ τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα ἐκ τῶν Ἀρχείων τῆς Βενετίας (1690-1736)», περ. *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν*, 2 (1969-1970), σ. 339-436. Κ. ΝΤΟΚΟΥ, *Ἡ Στερεὰ Ἑλλὰς κατὰ τὸν Ἑνετοτουρκικὸν πόλεμον (1684-1699) καὶ ὁ Σαλώνων Φιλόθεος*, Ἀθῆναι 1975. Α. Π. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗ, *Ἡ Βενετοκρατία στὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα (1684-1699)*, Θεσσαλονίκη 1983. Γ. Α. ΣΙΟΡΟΚΑ, *Τὸ Γαλλικὸ Προξενεῖο τῆς Ἄρτας (1702-1780)*, Ἰωάννινα 1981. Ἐπίσης Λ. ΜΑΧΑΙΡΑ, *Ἡ Λευκάδα ἐπὶ Ἑνετοκρατίας (1684-1797)*, Ἀθῆναι 1951. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Τὸ ἐν Λευκάδι φρούριον τῆς Ἁγίας Μαύρας*, Ἀθῆναι 1956. Βλ. καὶ στὶς ἐπιστολὲς 23 καὶ 24 στὴν συνέχεια.

24. Βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, *ὅ.π.*, ΝΤΟΚΟΥ, *ὅ.π.*, ΑΡΧΟΝΤΙΔΗ, *ὅ.π.*, ΣΙΟΡΟΚΑ, *ὅ.π.*

25. *Ἁγ. Παντελ.* 693, φ. 180α, μετὰ τὴν τελευταία ἐπιστολὴ τοῦ Ἀναστασίου πρὸς τὸν ἀδελφό του «*͵αψιζ′* θαργηλιῶνος α′ ἐπὶ δεκάτῃ» [=11 Ἀπρ. 1717] ὑπάρχει ἡ σημείωση, γραμμένη μὲ χέρι διαφορετικὸ ἀπὸ τοῦ γραφέα τοῦ λοιποῦ κώδικα: «κατὰ τοῦτο καὶ ἐτεθνήκει μαΐου ιθ′».

26. Κυρίως στὶς ἐπιστολὲς ποὺ ὁ Ἀναστάσιος στέλνει σὲ γνωστούς του στὸ Ἀνατολικό, στὶς 25 Μαΐου 1717 (*ΕΒΕ 2188*, φ. 234β-237β).

27. Στὴν ἐπιστολὴ ποὺ στέλνει στὸν ἀδελφό του Εὐγένιο, ἐπίσης στὶς 25 Μαΐου 1717: «...μοῦ ἔγραψε καὶ ὁ παπᾶ Ζαφείρης ὁ οἰκονόμος τὰ περὶ τούτου [ἐνν. τοῦ θανάτου τοῦ Ἀθανασίου] καὶ ἐν τούτῳ, καὶ μετὰ τοῦτον συμβάντα διεξοδικῶς. ... ἦτον δίκαιον ἐσένα νὰ πέμψουν νὰ σὲ φέρουν, καὶ νὰ μὴν εἶσαι μετ᾽ αὐτοῦ; ἢ μόνον ἐσένα τὸ Ἀνατωλικὸν δὲν ἐχώρει καὶ ἤθελες νὰ περιδιαβάζῃς τὸ εὐρύχωρον πλάτος τοῦ Ξηρομέρου ... Ἐκ τῆς πατρίδος ͵αψιζ′ μαΐου κε′. Ἀναστάσιος Γόρδιος καὶ σὸς ἀμφιμήτριος ἀδελφός» (*ΕΒΕ 2188*, φ. 236αβ).

28. Βλ. σημ. 5, πιὸ πάνω.

«Εἰς Ἀθανάσιον τὸν αὐτοῦ αὐτάδελφον.

Εἷλέ σε νεετάοντ' ἐνὶ χώρῃ πότμος ὁμαίμων
τήν περ ἔγωγε λιπὼν ἀντεβόλησα βίον
καὶ νῦν ἢ τότε σάρξ μοι πλεῖστα καμοῦσα σέσωσται
λείψανον ἐκ παθέων παντοδαπῶν τελέθει».

* * *

Οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Ἀθανασίου μᾶς δείχνουν τὸν μειλίχιο χαρακτῆρα του καὶ τὴν ἔφεσή του γιὰ διαρκῆ σπουδή. Σήμερα γνωρίζουμε 100 περίπου ἀπὸ αὐτές. Οἱ 93 εἶναι συγκεντρωμένες μὲ χρονολογικὴ σειρὰ καὶ ἀριθμημένες α'-ϟγ' στὸν κώδ. *693* τῆς μονῆς Ἁγίου Παντελεήμονος τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Μερικὲς ἄλλες μᾶς παραδίδει ὁ κώδ. *781* τῆς ἴδιας μονῆς.

Οἱ περιγραφὲς τῶν κωδδ. μᾶς δίνονται ἀπὸ τὸν Σπ. Λάμπρο, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἑλληνικῶν Κωδίκων*. Τόμος Δεύτερος. Ἐν Κανταβριγίᾳ τῆς Ἀγγλίας 1900. Κ', Βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς Παντελεήμονος:

σελ. 415-416: *κώδ. 693*, χαρτ. 8ο, 220×142, 18ος αἰ. φφ. 355

1. ...κγ' (φ. 23α) Ἀναστασίου ἱερομονάχου τοῦ Γορδίου Εὐγενίῳ ... κζ' (φ. 113α) «Ἐπιστολαὶ μεταγραφεῖσαι ἀπὸ σχεδίων τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κυρίου Ἀναστασίου τοῦ Γορδίου τοῦ ἐξ Ἀγράφων ϟζ, ὧν α' «Τῷ ἡμετέρῳ διδασκάλῳ Νικοδήμῳ· ϟζ' «Τῷ ἀδελφῷ Ἀθανασίῳ ἐξ Ἀραχώβης»... κη' (φ. 185α) «Ἐπιστολαὶ σχεδιασθεῖσαι παρὰ τοῦ ταπεινοῦ ἐν ἱερομονάχοις Ἀθανασίου τοῦ ἐλαχίστου τοῦ ἐξ Ἀγράφων» ϟγ', ὧν α' «Ἀναστασίῳ Γορδίῳ ἐκ τῆς μονῆς Τατάρνης»... ϟγ' «Ἀναστασίῳ ἡμετέρῳ διδασκάλῳ ἐξ Ἀνατωλικοῦ».
2. (φ. 239α) «Πίναξ τῶν ὑποθέσεων τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Συνεσίου». Ἐν τέλει : «Τέλος τοῦ Πίνακος τῶν ὑποθέσεων τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Συνεσίου, ἑρμηνευθέντος παρὰ Ἀθανασίου ἱερομονάχου τοῦ ἐλαχίστου δι' ὠφέλειαν ἀρχαρίων μαθητῶν εἰς τὸ Ἀνατολικὸν ͵αψιε' αὐγούστου α'»...
5. (φ. 281α) «Βίοι τῶν φιλοσόφων ἠθικώτατοι εὐγαλμένοι ἀπὸ τὸν Λαέρτιον... μεταφρασθέντες εἰς κοινὴν διάλεκτον παρὰ Ἀναστασίου ἱερομονάχου Γορδίου τοῦ ἐξ Ἀγράφων...». Ἐν τέλει : «͵αχϟη' Δεκεμβρίου γ' (1698) εἰς τὸ Ἀνατωλικὸν τῆς Αἰτωλίας».

σελ. 432 : *κώδ. 781*, χαρτ. 8ο, 205×155, 18ος αἰ. φφ. 236

. . . .

13. Ἀναστασίου τοῦ Γορδίου ἐπιστολαί.

14. Ἐπιστολαὶ ὀλίγαι ἄλλων διδασκάλων [φφ. 205α-212β ἐπιστολαὶ Ἀθανασίου].

. . . .

Ὁ κῶδιξ γέγραπται ὑπὸ διαφόρων χειρῶν.

Εἴχαμε τὴν εὐκαιρία, μὲ τὴν εὐγενικὴ συνεργασία τῆς καθηγήτριας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Νίκης Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη καὶ τοῦ Μορφωτικοῦ Ἱδρύματος τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, νὰ ἀποκτήσουμε φωτοτυπίες τῶν κειμένων ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν (ἐπιστολὲς τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου καὶ τοῦ ἱερομονάχου Ἀθανασίου) ἀπὸ φὶλμ τοῦ Πατριαρχικοῦ Ἱδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν τῆς Θεσσαλονίκης. Δυστυχῶς ἡ κακὴ διατήρηση τῶν κωδίκων σὲ ὁρισμένα σημεῖα δὲν ἐπιτρέπει πάντα τὴν ἀσφαλὴ ἀνάγνωση τῶν κειμένων. Ἔτσι στὴν μεταγραφὴ ὑπάρχουν μερικὰ κενά, ποὺ σημειώνονται μὲ στιγμὲς [...] Οἱ λέξεις τῶν ὁποίων εἶναι ἀμφίβολη ἡ ἀνάγνωση, σημειώνονται μεταξὺ σταυρῶν †...†.

Διατηρεῖται ἡ χρονολογικὴ σειρὰ τῶν ἐπιστολῶν, ὅπως παραδίδονται στὸ *χφ. 693*· προστίθενται ἐνδιάμεσα (πάντα στὴν χρονολογική τους σειρὰ) οἱ λίγες ἐπιστολὲς ποὺ παραδίδονται μόνο στὸ *χφ. 781*. Ἡ ἀρίθμηση σὲ ὅλες τὶς δημοσιευόμενες ἐπιστολὲς εἶναι συνεχής. Οἱ ἐπιστολὲς καὶ στοὺς δύο κώδικες δὲν εἶναι αὐτόγραφες· γι' αὐτὸ προχώρησα στὴν διόρθωση τῆς ὀρθογραφίας καὶ τῆς στίξης. Διατήρησα στὴν ὀρθογραφία μόνον ἰδιομορφίες τῆς ἐποχῆς (συνήθεις καὶ σὲ ἄλλα κείμενα).

Τὰ κείμενα τῶν Ἐπιστολῶν*

185α *Ἐπιστολαὶ σχεδιασθεῖσαι παρὰ τοῦ ταπεινοῦ ἐν ἱερομονάχοις Ἀθανασίου τοῦ ἐλαχίστου τοῦ ἐξ Ἀγράφων*

1

Ἁγ. Παντελ. 693, φ. $185^{\alpha\beta}$ (ἐπιστ. α΄)

Τῷ λογιωτάτῳ καὶ σοφωτάτῳ διδασκάλῳ, ἡμετέρῳ ἀδελφῷ καὶ καθηγητῇ κυρίῳ κυρίῳ Ἀναστασίῳ Γορδίῳ, εὖ πράττειν.

Καὶ πρότερον μὲν ἐπέσταλκα αὐτῇ Πελοποννησίῳ τινὶ ἀνδρί, ἀλλ' οὐκ οἶδα εἰ ἐνέτυχεν ἐκείνου, ἢ καὶ μή. Καὶ τανῦν δέ, τῶν πρὸς χάριν ἁλῶν ηὐμοιρήσας διακομιστῶν, οὐκ ἠμέλησα καὶ δι' αὐτῶν γράψαι αὐτῇ καὶ τὰ κατ' ἐμὲ ἐμφανίσαι ἤδη ὡς ὑγιὴς τυγχάνω ὢν μέχρι τοῦδε, ταῖς ἱεραῖς αὐτῆς πρὸς Κύριον δεήσεσιν. Ἀλλ' ἔστιν ἤδη πολλὰ τὰ οὐ μικρὰν τὴν δυσθυμίαν ἐμοὶ εἰς τὰ τῇδε προσάγοντα· ὁ πολυετὴς ἑκατέρων χωρισμός, ἡ τῶν τιμίων αὐτῆς γραμμάτων ἔλλειψις, ἡ τῆς σῆς μοναξίας εἰς τὰ αὐτόθι καθεκάστην μοι συλλογή καὶ πρὸς τούτοις ἡ ἡμετέρα διὰ τὴν τῆς μονῆς ὑπόθεσιν ἀπερίσκεπτος συλλογή, ὡς ἕτερ' ἅττα ὅμοια τούτοις.

Περὶ τῶν ἱερομονάχων, εἰ ἐφίεται μαθεῖν τι, ἴσθι ὡς ἐν τῇ τῆς Ἁγίας Μαύρας πόλιν ἔγκλειστοι τυγχάνουσι, τὴν τοῦ τῶν νηῶν ὑπάτου ἐκεῖσε ἄφιξιν περιμένοντες, τὴν ἐλπιζομένην μέν, ἀλλ' οὐδέποτε φαινομένην. Ἐζήτουν μέν τοι παραγενέσθαι τινὰ τῶν ἐνταῦθα πατέρων εἰς αὐτούς, ἵνα το ἀποφασιστικὸν ἐκείνου γράμματα λήψῃ, καὶ πρὸς ἐκεῖνον αὖθις ἐπανέλθῃ καὶ τὰ τῆς κρίσεως πράγματα ὡς γεγόνασιν αὐτῷ διασαφήσῃ. Ἀλλ' εἰς κενὸν ἔδραμον, ὡς λέγεται. Καὶ γὰρ αὐτοὶ καὶ γεγράφασιν, αὐτοὶ καὶ τοῦ ζητήματος αὐτῶν αὐτήκοοι ἐγένοντο. Οὗτοι μὲν γὰρ ἅπαντες, καὶ μᾶλλον τοῦ αὐτῶν προεστῶτος, κρείσσονα νομίζοντος τὴν ἐκείνων ἀπώλειαν, ἢ τὴν τῶν ἀργυρίων ἔκτισιν πρὸς οὓς ὀφείλεται.

Ἐμάθομεν ἀκμὴν ὡς καὶ οἱ αὐτόθι εἰς Ναύπλιον βούλονται ἀφικέσθαι σὺν τῷ αὐτῶν ἡγεμόνι τούτου ἕνεκεν, ἀλλ' οὐκ ἴσμεν τὸ τέλος αὐ-

*Δημοσιεύονται ἐδῶ οἱ ἐπιστολές του τῶν ἐτῶν 1699-1712 (ἀρ. 1-28)· οἱ λοιπὲς ἐπιστολὲς (1713-1717) θὰ δημοσιευθοῦν στὸ ἑπόμενο τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ «Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά».

185β *τῶν. Καὶ δηλώσειε τοῦτο ἡμῖν διὰ ἱεροῦ αὐτῆς γράμματος, ὡσαύτως καὶ τὰ περὶ τῆς φημιζομένης εἰρήνης τῶν Ἑνετῶν καὶ τοῦ κρατοῦντος ἡμῶν βάρους καὶ τὸν τῶν ὁρίων διορισμόν, ὑπὲρ ὧν ἐμάθομεν ἡμεῖς εἰς τὰ τῇδε, ὡς ἡ Ναύπακτος σὺν τῇ Πρεβέζῃ καὶ τοῖς αὐτόθι, Ἀνατωλικῷ φημι καὶ Μεσολογκίῳ, ἔμειναν τῇ τῶν Ἑνετῶν ἐξουσίᾳ, ὑπὲρ οὗ ἐχάρημεν οὐ μικρόν, ἀλλ' οὖν οὐκ ἴσμεν εἴπερ καὶ οὕτω τὸ πρᾶγμα περαιωθείη. Ἔῤῥωσο.*

Πάντες οἱ τῆς ἱερᾶς καὶ σεβασμίας μονῆς πατέρες ἀσπάζονται δι' ἐμοῦ πανευλαβῶς τὴν σὴν λογιότητα. Ὡσαύτως χαιρετῶ κἀγὼ δι' αὐτῆς τὴν τιμιωτάτην καὶ πνευματικὴν ἡμῶν μητέρα κυρίαν Ἀλτάνην σὺν τῷ φιλτάτῳ υἱῷ αὐτῆς Ἰωάννῃ τῷ καὶ Καλογέρῳ ἐπονομαζομένῳ, καὶ σὺν αὐτοῖς τὸν ἡμέτερον ἀδελφὸν Εὐγένιον, καὶ τὸν Γεωργάκην καὶ πάντας τοὺς φιλοῦντας ἡμᾶς.

Ἐκ τῆς ἱερᾶς καὶ σεβασμίας μονῆς Τετάρνης, ͵αχϟθ΄ μαιμακτηριῶνος β΄ φθίνοντος.

Ὁ τῆς σῆς λογιότητος ἀδελφὸς καὶ μαθητής, Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος.

2

Ἅγ. Παντελ. 781 φ. 206^{α}

206α *Τῷ προσφιλεστάτῳ καὶ φιλομαθεστάτῳ κυρίῳ Δημητρίῳ, εὖ πράττειν.*

Οἱ τὴν ἀληθῆ καὶ εἰλικρινῆ φιλίαν ἔχοντες, περιπόθητέ μοι κὺρ Δημήτριε, οὐ χρὴ τοὺς ἑαυτῶν φίλους ἀγαπᾶν ἀλλήλοις διακείμενοι μόνον (πλησία γὰρ ἔστι τοῦτο μᾶλλον καὶ οὐ φιλία), ἀλλ' ὅτε διεστῶν τυγχάνουσιν ὄντες, τότε μᾶλλον προσήκει φιλεῖν αὐτούς, καὶ τὴν ἀληθῆ φιλίαν ἐνδείκνυσθαι τούτοι. Ἐπεὶ δὲ τὸ τῆς ἀληθοῦς φιλίας σημεῖον διὰ πολλῶν εἰώθει τελειοῦσθαι τρόπων, ἐξ ὧν εἷς ἐστιν ἐπιστέλλειν ἀλλήλοις, καὶ τὰ ἑαυτῶν δηλοῦσθαι παθήματα, ταῦτ' ἄρα καὐτὸς καὶ λίαν φιλικῶς πρός σε, μὴ δυνάμενος εἰ δι' ἑτέρου τρόπου τὸ τῆς ἀληθοῦς καὶ ἀδόλου φιλίας ἐπιδείξασθαί σοι σημεῖον, γέγραφα τὸ παρόν, δι' οὗ πρῶτον μὲν τὴν ἐμὴν ὑγιείαν δηλοῦμαί σοι, καὶ μᾶλλον τῆς ἐμῆς, τοῦ ἡμετέρου καθηγητοῦ τε καὶ ὁμαίμονος· καὶ προσέτι πάντων τῶν ἐνταῦθα οἰκούντων καὶ φιλικῶς διακειμένων, εἰ [....] Δεύτερον δὲ μηνύω σοι τὸν φόβον ὃν ἔχομεν ὑπὸ τῆς θεηλάτου ἐκείνης νόσου τῆς εἰς [...] ὑφ' ἧς ἐγκεκλείσμεθα τῇ ἐνθάδε σμικροτάτῃ καὶ στενοτάτῃ νήσῳ, μὴ δυνάμενοι βῆναι μήτε πρόσω μήτ' ὀπίσω, κατὰ τὸν κοινὸν λόγον, ἑνὶ μόνον ἔχοντες τὴν ἐλπίδα ἡμῶν, τῇ πανάγνῳ Θεομήτορι, δεόμενοι ταύτης

διατηρῆσαι ἡμᾶς ἀτρώτους, †οὐκ ἐξ ἐκείνου μόνον†, ἀλλὰ καὶ πασῶν τῶν σωματικῶν ἀλγηδόνων. Διακομιστοῦ δ' εὐπορῶν μὴ κατόκνει καὶ τὰ κατὰ σὲ ὡς ἔχουσι κατὰ μέρος δηλῶσαι ἡμῖν. Ἔρρωσο.

Ἐξ Ἀνατωλικοῦ, ‚αψα' νοεμβρίου ιθ'.

Φίλος πιστός, Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος.

3

Ἁγίου Παντελεήμονος 781, φ. 205α

205α *Τῷ πανοσιωτάτῳ καὶ λογιωτάτῳ πνευματικῷ ἀνδρὶ κυρίῳ κυρίῳ Ἰωακείμ, εὖ πράττειν.*

Πολλάκις ἐπιστεῖλαί σοι διενοήθην, λογιώτατε καὶ προσφιλέστατε ἀνδρῶν, ἀλλ' ἡ ἔλλειψις τῶν διακομιστῶν προσέκοψέ μου τὴν προθυμίαν. Εἰ γὰρ καὶ πολλοὶ πολλάκις ἐνταυθὶ εἰσέρχονται, χάριν τῆς ἑαυτῶν χρείας, ἀλλὰ λίαν ἀγνῶτες εἰσὶ παρ' ἐμοί. Καὶ ἡ τούτων ἄγνοια ἐστέρησέ με ἄχρι τοῦ νῦν καὶ τῆς σῆς ἀπολαύσεως (τῆς διὰ γράμματος δηλαδή). Τανῦν δὲ προσφόρου εὐπορήσας διακομιστοῦ, πρός γέ μοι ταὐτῷ καὶ πρὸς τὴν σὴν λογιότητα ἐγνωσμένου τυγχάνοντος καὶ τὴν γλῶτταν ἔχοντος ἤδη νικῶσαν τὰ πράγματα, μετὰ τοῦ Εἰρηναίου (τοῦ Κυπαρισσίου φημί, τοῦ εὐλαβεστάτου τῶν ἱερέων) ἐπέστειλά σοι τὸ παρόν· εὐχαριστήριον μὲν τῆς πάλαι †ἐφέσεως† ἧς εἶχεν ἐπ' ἐμὲ ἐν τῇ τῶν παίδων ἡλικίᾳ ὄντος καὶ τὰ ἱερὰ γράμματα παρὰ τῶν σῶν γλυκυτάτων χειλέων μανθάνοντος, μετέπειτα δὲ καὶ τῆς ἑαυτῆς ὑγιείας ἀγγελτικόν, σὺν ᾧ ἐκλιπαρῶ πάνυ πολλὰ καὶ τὴν σὴν λογιότητα τὴν προσήκουσαν ποιήσασθαί μοι ἀπάντησιν, τὰ κατὰ σὲ ὅπως ἔχει καὶ ἐν τίσιν ἐστὶ μηνυούσης. Καὶ εἰ ταύτης τεύξομαι τῆς αἰτήσεως, χάριτας πολλὰς τῷ Θεῷ προσενεγκεῖν καὶ τῇ σῇ λογιότητι πλείστας τὰς ἀμοιβάς. Ἔρρωσο.

Ἐξ Ἀνατωλικοῦ, ‚αψα' ἀνθεστηριῶνος στ' φθίνοντος.

Τῆς σῆς πανοσιότητος ὑμέτερος εἰς πάντα, Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος.

4

Ἁγ. Παντελ. 781, φ. 205β

205β *Τῷ αὐτῷ [πανοσιωτάτῳ Ἰωακείμ].*

Ἐκ τῶν αὐτόθι παραγινομένων πρὸς ἡμᾶς ἀγωγίμων ἀνδρῶν ἔμαθον τὴν ὑγιείαν τῆς σῆς λογιότητος, καὶ λίαν ἐχάρην. Ἔλαβον δὲ καὶ τὰς παρ' αὐτῆς πεμφθείσας ἐμβάδας, καὶ χάριτας οὐ τὰς τυχούσας ὡμολόγησά σοι, τῷ Θεῷ ἐκλιπαρῶν ἐσαεὶ ἀποδοῦναί σοι τὸν μισθὸν μυριοπλάσιον, πρὸς μὲν τὸν παρόντα βίον, γῆρας βαθὺ καὶ λιπαρόν, πρὸς τὸν μέλλοντα δὲ τῆς ἐκ δεξιῶν Αὐτοῦ παραμένοντας. Ἐπιποθῶν δὲ καὶ τῆς ἱερᾶς αὐτῆς πυκτίδος ἐπιτυχεῖν, καὶ ταύτης στερηθείς, πάνυ δέδηγμαι τὴν καρδίαν ἐπὶ τῷ Θεῷ μάρτυρι, οὐκ εἰδὼς τὸ αἴτιον τῆς τοσαύτης σιγῆς. Ταύτης δὲ εἰ ἀξιωθείην εἰς τὸ μετὰ ταῦτα (ἣν καὶ ἐλπίζω σὺν Θεῷ) τό τε αἴτιον γνώσομαι, καὶ τὴν ἐπισυμβᾶσάν μοι λύπην εἰς διπλῆν ἡδονὴν μεταστρέψομαι. Καὶ ταῦτα μὲν δι' ὀλίγων, βιαζομένων διὰ τὴν τοῦ χειμῶνος σφοδρότητα καὶ τὸ τοῦ τόπου οὐκ εὐάρεστον. Συγγνώμης δὲ μοι εἰσέτι παρακαλῶ καὶ τὸ χωρίον τοῦ τρόπου οὐ δυνατὸν γεγονότα με σμικρότατον τι τῶν ἐνταῦθα τυγχανόντων ἐξαποστεῖλαί σοι. Ἔρρωσο.

Ἐξ Ἀνατωλικοῦ, ‚αψα' ποσειδεῶνος β' φθίνοντος.

Ὁ τῆς σῆς πανοσιότητος ὑμέτερος εἰς πάντα, Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος.

5

Ἅγ. Παντελ. 781 φ. 206β

206β *Τῷ αὐτῷ [Δημητρίῳ]*

†Μακαρίῳ τῷ πανοσιωτάτῳ πατρὶ ἐκ Βεῤῥοίας αὐτόθι προθυμουμένῳ παραγίνεσθαι ὑπέρ τινος χρείας κατεπειγούσης αὐτόν, οὐ δι' ἄλλου τινὸς προῤῥηθέντος † ἐκείνου, προσαγορεῦσαι σοὶ ἠβουλήθην [...] ἔγραψά σοι τὸ παρόν, τὸ εἰλικρινὲς καὶ ἄδολον τῆς πρός σε ἧς ἔχω φιλίας ἐπιδεικνύμενος. Καὶ γὰρ καὶ πρώην ἐπισταλκὼς αὐτῇ (διὰ τοῦ Ἰωάννου Ἀσίκη) κατὰ τὸ τέλος ἤδη τοῦ παρελθόντος μηνός, οὐδὲ μικρᾶς τινος ἀπαντήσεως παρ' αὐτῆς ἠξιώθην, καὶ τοῦτο δυοῖν ἕνεκεν, ὡς οἶμαι, ἢ διά τινος ῥαθυμίας αὐτῆς, ἢ διὰ τὸ μηδεμίαν φροντίδα ἔχειν πρὸς ἡμᾶς, ὃ μὴ γένοιτό σοι ἐπιλελῆσθαι ἡμῶν. Εἰ δὲ γένοιτό σοι τοῦτ' αὐτὸ (φθόνῳ τοῦ παλαιοῦ πτερνιστοῦ) ἔγωγε οὐκ ἐπιλήσομαί σου πώποτε, τοῖς τε τῆς ἐμῆς καρδίης μυχοῖς αὐτὴν ἀεὶ περιφέρων καὶ ἀεὶ γραμμάτων παχυτέρων προσαγορεύων σε. Ἔρρωσο.

Ἐξ Ἀνατωλικοῦ, ‚αψβ' θαργηλιῶνος κ'.

Φίλος της πιστός, Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος.

6

Ἅγ. Παντελ. 693, φ. 185β-186α (ἐπιστ. β')

185β *Τῷ πανοσιωτάτῳ καὶ λογιωτάτῳ ἐν ἱερομονάχοις καὶ πνευματικοῖς πατράσι κυρίῳ κυρίῳ Χριστοφόρῳ, εὖ πράττειν.*

Πολὺς ἤδη χρόνος παρῆλθε, μηδέν τι δι' αὐτὴν μεμαθηκώς, καὶ ἐν ἀθυμίᾳ πολλῇ διεκείμην (ἐπὶ μάρτυρι Θεῷ τῷ τὰ τῶν ἀνθρώπων ἐμβατοῦντι κρύφια), καὶ κατὰ τῆς τύχης αὐτῆς πολλὰ καθ' ἑκάστην ἐπέφερον ῥήματα, τοσοῦτον ἡμᾶς ἀλλήλων διαστάσης καὶ ἀπῳκισάσης, ἡμᾶς μὲν ἐν τῇδε τῇ ὑδατοπεριφερεῖ νήσῳ τοῦ 'Ανατωλικοῦ, αὐτὴν δὲ ἐν τοῖς ὑψηλοτάτοις καὶ κρανικοῖς τῶν 'Αγράφων ὄρεσιν, ὥστε μὴ μόνον τῆς τυχούσης διὰ ζώσης φωνῆς ὁμιλίας ὑστερεῖσθαι, ἀλλὰ καὶ τῆς δι' αὐτῶν
186α τῶν γραμμάτων δηλαδή. Διαμαντῇ δὲ τοῦ γαμβροῦ ἡμῶν διά τινα | χρείαν αὐτοῦ εἰς τὰ τῇδε καταβάντος, καὶ τὴν τῆς σῆς λογιότητος ὑγείαν διὰ ψιλοῦ αὐτοῦ μόνου τοῦ προφορικοῦ λόγου ἡμῖν δηλώσαντος, εἰ καὶ μὴ τοῦ ἱεροῦ αὐτῆς γράμματος ἐτύχομεν, ἀλλά γε καὶ τούτου ἕνεκα οὐ μετρίως ἐχάρημεν. Πῶς δὲ καὶ τὰ καθ' ἡμᾶς ἔχουσιν εἰ βούλει μαθεῖν, ἴσθι ὡς ὑγιεῖς ἐσμὲν ἄχρι τοῦ νῦν, διὰ τῶν σῶν ἱερῶν εὐχῶν. 'Εφιέμεθα μέντοι καὶ τὰ κατ' αὐτὴν διὰ ἱεροῦ αὐτῆς γράμματος μαθεῖν. Καὶ προσφόρου διακομιστοῦ εὐμοιρήσασα, τούτου ἡμᾶς μὴ ὑστερήσῃς παρακαλῶ. Εἰ δὲ καὶ τῆς ῥητορικῆς ἐκείνης ἧς πρὸ πολλοῦ ἡμῖν ὑπέσχετο ἀπολαύσαιμεν, μεγίστας αὐτῇ τὰς ὀφειλὰς ἕξομεν. Ἔρρωσο. Ὁ σοφώτατος καὶ λογιώτατος καθηγητὴς καὶ ἐμὸς ἀδελφός, κύριος 'Αναστάσιος, σὺν τῷ ἑτέρῳ ἡμῶν ἀδελφῷ Εὐγενίῳ ἀσπάζονται δι' ἐμοῦ πανευλαβῶς.

'Εξ 'Ανατωλικοῦ, ͵αψδ', γαμηλιῶνος στ' φθίνοντος.

Ὁ σὸς ἐν Χριστῷ ἀδελφός, 'Αθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος.

7

Ἁγ. Παντελ. 781, φ. 206β-207β

206β Τῷ λογιωτάτῳ καὶ σοφωτάτῳ ἐν ἱερομονάχοις καὶ πνευματικοῖς πατράσι κυρίῳ κυρίῳ Χριστοφόρῳ, εὖ πράττειν.

Δυοῖν προσφιλεστάτοιν γραμμάτοιν ἐντυχὼν παρὰ τῆς σῆς λογιότητος ἐν ἑνὶ καὶ τῷ αὐτῷ μηνὶ (τῷ νῦν τρέχοντι δηλαδὴ) ἓν μὲν διὰ τοῦ ζωγράφου Νικολάου παρ' αὐτῆς πεμφθέν, οὐ δι' ἐκείνου δὲ ἐγχειρισμένον ἡμῖν, ἀλλὰ διά τινος τῶν ἐνθάδε οἰκούντων ἀνδρῶν ἐκείνῳ ἤδη συγγενο-
207α μένου, μὴ πε<μ>φ|θέντος τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὴν ἐν ᾗ παροικοῦμεν ἡμεῖς νῆσον, τοῦ καιροῦ μὴ συγχωροῦντος αὐτῷ τὴν εὐθὺ ποιῆσαι πρὸς ἡμᾶς, ἀλλ' ἐν τοῖς πέριξ χωρίοις ἐπείγοντος περινοστεῖν, καὶ τὸ τούτου [...] καλῶς μετέρχεσθαι· τὸ δ' ἕτερον διὰ τοῦ κὺρ 'Αναστασίου τοῦ ἐκ τῆς αὐτῆς κώμης ἐν ᾗ καὶ ἡ σὴ λογιότης τὴν οἴκησιν ἔχει. 'Αμφοτέρω τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν ἐχόντοιν, τήν τε ὑμετέραν ὑγιείαν δηλούντοιν ἤδη (ἥντινα καὶ ὑπερβαλλόντως ἥσθημεν ταύτην μαθόντες ὡς ἐπιθυμητὴν οὖσαν) καὶ τὰ παρὰ τῶν τοὺς φόρους αἰτούντων αὐτόθι γιγνόμενα κακὰ ἐκτραγῳδούν-

τοιν, ὥντινων οὐδ' αὐτοὶ ἡμεῖς ἀμέτοχοί ἐσμεν, καὶ πλείονα τῶν ὑμετέρων ἢν εἴπω οὐ ψεύδομαι· καὶ προσέτι τὴν μεγίστην αὐτῆς σπουδήν, ἣν ἔχει πρὸς τὸ κινὸν ἐμοὶ ταυτῷ ποιῆσαι τὴν συνοπτικωτάτην ἐκείνην ῥητορικὴν ἧς ἐκέκτητο, ὥστε καὶ ἀντιγραφὴν αὐτῆς ἀρχὴν ποιῆσαι, καὶ τοσοῦτον πόνον τούτου χάριν διεκτελέσαι, ἥντινα περαιωθεῖσαν ἤδη καὶ εἰς τὰς ἡμετέρας χεῖρας ἐλθοῦσαν, ὅτε Θεὸς ἐπινεύσειε, καὐτὸς οὐ τὰς τυχούσας χάριτας ὁμολογήσω σοι, καὶ τὸ πρὸς ἐμέ σου φίλτρον ἐπαινέσω καὶ τὸ χρηστὸν τοῦ τρόπου αὐτῆς, καὶ ἐπὶ τούτοις τῷ βραβευτῇ τῶν ἁπάντων Θεῷ οὐ λήξω καθ' ἑκάστην δεόμενος ἐπιδοῦναί σοι τὴν ἀντιμισθίαν ἑπταπλάσιον, οὐκ ἐν τῷ νῦν αἰῶνι μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ μέλλοντι. Ἔρρωσο. Καὶ τῶν αὐτῆς ἡδυτάτων γραμμάτων, διακομιστοῦ εὐπορῶν, μὴ ἀποστερήσειας.

'Εξ 'Ανατωλικοῦ, ͵αψδ' δεκεμβρίου θ'.

'Αθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος, καὶ ὑμέτερος πνευματικὸς ἀδελφός.

Ἅπαντας τοὺς σὺν τῇ ὑμετέρᾳ λογιότητι οἰκοῦντας πνευματικοὺς ἀδελφοὺς ἀσπάζομαι κατ' ὄνομα. 'Ασπάζονταί σε καὶ δι' ἐμοῦ πάντες οἱ παρὰ σοῦ προσαγορευθέντες ἐν τοῖς ἡμετέροις γράμμασιν, ἐξόχως ὁ Εὐ-
207β γένιος καὶ ὁ διδάσκαλος ὁ ἐμὸς ἀδελφός. | Τὰς ἐμβάδας τὰς ἐλάβομεν καὶ τὴν εὐχαριστοῦμεν. Τῆς πέμπω καὶ ἐγὼ παραμικρὸν δῶρον, τρία αὐγοτάραχα διπλᾶ καὶ θέλει τὰ γευθῇ διὰ ἀγάπην μου.

8

Ἁγ. Παντελ. 693, φ. 186αβ (ἐπιστ. γ')

186α Τῷ πανοσιωτάτῳ καὶ λογιωτάτῳ ἐν ἱερομονάχοις, καὶ πνευματικοῖς πατράσι καὶ ἡμετέρῳ ἐν Χριστῷ ἀδελφῷ ποθεινοτάτῳ κυρίῳ κυρίῳ Χριστοφόρῳ, τὴν ὀφειλομένην αἰδῶ καὶ εὐλάβειαν.

Τῆς σεβασμιωτάτης καὶ ποθεινοτάτης αὐτῆς πυκτίδος σὺν θυμηδίᾳ πολλῇ τετυχηκώς, καὶ τὰ κατ' αὐτὴν ἤδη δι' αὐτῆς μεμαθηκώς, οὐ μετρίως ἐχάρην, καὶ ἔνθους ὑπὸ τῆς ἡδονῆς γεγένημαι. Τήν τε ἱερὰν ἰδέαν αὐτῆς αὐτοῖς ὄψεσιν ἑωρακέναι ἐνόμισα δι' ἐκείνης, καὶ τοῖς τῆς ἐμῆς καρδίης σπλάγχνοις αὐτὴν ἐνέθηκα, ἵνα τὴν προκατέχουσάν με δίψαν ἣν εἶχον δι' αὐτὴν μικρόν τι ἐναποψύξηται, ἥν τινα καὶ ἀνέψυξεν ἤδη, δι' ὧν ἐδήλου μοι ἐν αὐτῇ χαροποιῶν ἀγγελιῶν. Ἡλίου μὲν γὰρ τὰ μεσημ-
186β βρινὰ μέρη καταλίποντος | καὶ ἐπὶ τὰ ἀρκταῖα αὖθις ἐπαναστραφέντος, τὴν πρὸς ἡμᾶς φέρουσαν ὁδὸν μέλλειν ἅψασθαι ὑπισχνοῦται, ἥν τινα καὶ περιμένομεν χρησταῖς ταῖς ἐλπίσι, καὶ μὴ διὰ μικρόν τι κώλυμα τῆς αὐτῆς ἀποτύχοιμι παρακαλοῦμεν. Τὴν ῥητορικὴν ἣν ἐπεπόμφει μοι μετὰ

τοῦ τρόπου τῆς εὐαγγελικῆς διδασκαλίας ἔλαβον αὐτήν, καὶ τῆς ταύτης ἡδύτητος μήπω γευσάμενος, χάριτας οὐ τὰς τυχούσας αὐτῇ ὡμολόγησα, οὐ μικρόν τι ὄφελος ἐλπίζων ἐξ αὐτῆς κτήσασθαι. Καὶ γὰρ τὸ παράπαν ἔγωγε ἀγύμναστός εἰμι ῥητορικῆς τέχνης, οὐ ταύτης δὲ μόνον, ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἤδη πολλῶν χρησιμωτάτων ἐμοὶ καὶ ἀναγκαίων ἐπιστημῶν, ὧν καὶ δή, ἢ παρὰ τῶν ἡμετέρων ὡς εἰπεῖν ἀμπλακημάτων οὐκ ἔτυχον τῆς μαθήσεως, ἢ καὶ ἐκ τοῦ τοῦ μισοκάλου δαίμονος φθόνου οὐκ οἶδα, Θεὸς μόνον σύνοιδε τοῦτο καὶ ὁ Διοσκουρίδης, κατὰ τὸν Κυρηναῖον εἰπεῖν, ἐπεὶ δὲ καὶ λογικὴν κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον διασαφήσατό μοι ἔχειν, καὶ ταύτης μὴ ὑστερηθείην παρακαλῶ παρ' αὐτῆς, ἵνα τὴν γέφυραν ἣν κτίσαι ἐπεχείρησε (κατὰ τὸν κοινὸν λόγον) ὁλόκληρον καταστήσηται, καὶ μὴ ἀτελῆ ἐγκαταλείψηται, καὶ τεύξηται παρὰ Κυρίου ἴσον τὸν μακαρισμὸν τῷ πολλαπλασιάσαντι τὸ τάλαντον καὶ μὴ τῷ κατορύξαντι τοῦτο. Ἔρρωσο. Ὁ λογιώτατος διδάσκαλος καὶ ἐμὸς ἀδελφός, σὺν τῷ Εὐγενίῳ, ἀσπάζονται δι' ἐμοῦ τὴν σὴν λογιότητα. Ἀσπάζομαι κἀγὼ δι' αὐτῆς ἅπασαν τὴν ἱερὰν αὐτῆς συνοδίαν κατ' ὄνομα πανευλαβῶς.

Ἐξ Ἀνατωλικοῦ, ͵αψστ' γαμηλιῶνος β' μεσοῦντος.

Ὁ σὸς ἐν Χριστῷ ἀδελφός, Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος.

9

Ἁγ. Παντελ. 693, φ. 187^{α} (ἐπιστ. δ')

187^{α} *Τῷ λογιωτάτῳ ἐν ἱερομονάχοις καὶ πνευματικοῖς πατράσι κυρίῳ κυρίῳ Χριστοφόρῳ, εὖ πράττειν.*

Παρὰ τῆς ἐγχειρισθείσης μοι ἱερᾶς αὐτῆς πυκτίδος τήν τε ὑγίειαν αὐτῆς καὶ τὴν ἐκ τοῦ Ἁγίου Ὄρους τοῦ Ἄθωνος ἐπιστροφὴν ἔμαθον καὶ ἐχάρην οὐ μετρίως. Ἐπεθύμουν μέντοι εἰδέναι τὸ αἴτιον τῆς τὰ εἰς ἐκεῖσε ἐπιδημίας, καὶ τῆς ταχίστης αὖθις ἐπιστροφῆς αὐτῆς, καὶ εἰ φίλον αὐτῇ δηλωσάτω μοι μέρος τι, καὶ χάριτας αὐτῇ οὐ τὰς τυχούσας ὁμολογήσω. Περὶ τῶν ἡμετέρων δὲ εἰ ἐφίεται μαθεῖν, ἴσθι ὡς ἔγωγε μὲν διὰ τῶν σῶν ἱερῶν εὐχῶν, εὖ ἔχω μέχρι τοῦ νῦν, ὁ δὲ καθηγητὴς καὶ ἡμέτερος αὐτάδελφος ποικίλοις νόσοις ἐπάλαισεν ἐπὶ πολὺ καὶ ἀκμὴν κλινήρης τυγχάνει ὤν. Ταῦτά τοι καὶ τὴν προσήκουσαν ἀπάντησιν εἰς τὸ γράμμα αὐτῆς οὐκ ἴσχυσε ποιῆσαι αὐτῇ, ἀλλὰ δι' ἐμοῦ αὐτοῦ ἀσπάζεται αὐτήν, καὶ περὶ τῶν τριῶν ἐκείνων βιβλίων τὴν ἀνάμνησιν ποιεῖται, τοῦ ἀποστεῖλαι ταῦτα αὐτῷ ὡς ὑπέσχετο, τὸν τοῦ Πτολεμαίου γεωγραφικὸν πίνακά φημι, καὶ τὸ τοῦ Κουρνούτου περὶ τῆς τῶν θεῶν φύσεως καὶ ἄλλων τινῶν καὶ ἕτερον εἰς μῆκος μικρὸν γραικολατῖνον, διαφόρων ποιημάτων γέμον, περὶ ὧν οὐκ εἶχέ τινα εἴδησιν ὁ αὐτὸς ὡς ἔλαβε ταῦτα ἡ σὴ λογιότης,

ἀλλ' αὐτὴ εἰς τὰ τῇδε ἐληλυθυῖα, ἐδήλωσεν αὐτῷ τὸ λήψιμον τῶν αὐτῶν. Ἐπεὶ δὲ καὶ τότε φήσας αὐτῇ τοῦ ἀποστεῖλαι ταῦτα, καὶ ὑπέσχετο τοῦτο ποιῆσαι, καὶ οὐκ ἀπέστειλε, τούτου χάριν καὶ τανῦν ἀναμιμνήσκειν αὐτὴν διὰ τοῦ παρόντος τοῦτο αὐτό, καὶ μὴ εἰς κακὸν γένοιτο αὐτῷ ἡ περὶ τούτων ἀνάμνησις, ἀλλὰ διὰ Διαμαντῆ τοῦ ἡμῶν γαμβροῦ ἔχειν αὐτὸν τὸ λήψιμον τῶν αὐτῶν, ἀντὶ τινὸς προφάσεως τῆς παρ' αὐτῆς. Ἔρρωσο. — Ἐξ Ἀνατωλικοῦ.

Τῆς σῆς λογιότητος ἐν Χριστῷ ἀδελφός, Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος.

10

Ἁγ. Παντελ. 693, φ. 187^{β} (ἐπιστ. ε')

187^{β} *Τῷ φιλομαθεστάτῳ Δημητρίῳ τῷ Κυριτζόπαιδι, εὖ πράττειν.*

Ἐπίχαρις τὸ λίαν ἐμοὶ ἐφετὸν αὐτῆς γράμμα ἐδεξάμην, καὶ οὐ μικρὸν ἐπῄνεσα αὐτὴν διὰ τὸ εὐαρμόστως τὴν τῆς πρὸς ἀλλήλους σιωπῆς κρίσιν δικάσαι, τῆς τοῦ ἐπιστέλλειν ἀλλήλοις ἐνάρξεως αὐτὴ γεγονυῖα πρωτεύουσα, ἡ καὶ τῆς διαλύσεως ταύτης αἰτία. Καὶ γὰρ διακομιστὰς συχνοὺς ἐκ τῶν αὐτόθι πρὸς ἡμᾶς ἀφικομένους εὐποροῦσα, οὐκ ἠθέλησέ ποτε δι' ὀλιγοσυλλάβου αὐτῆς γράμματος τὰ κατ' αὐτήν μοι δηλῶσαι καὶ φιλίας τῆς ἧς εἴχομεν ἀνάμνησιν ποιῆσαι. Ἔγωγε μέντοι πολλάκις ἐφιέμενος ἐπιστέλλειν αὐτῇ, οὐκ ἐπέτυχόν ποτε ταύτης τῆς ἐφέσεως καὶ οὐκ ἐξ ἄλλων τινῶν κωλυμάτων, ἀλλ' ἐκ μόνης τῆς τῶν διακομιστῶν στερήσεως. Πολλοὶ μὲν καὶ τῶν τῇδε πρὸς ὑμᾶς αὐτοὺς ἐφοίτουν, ἀλλὰ μόνον τὴν ἐπάνοδον ἐκείνων ἐμάνθανον διὰ παντός, οὐχὶ δὲ καὶ τὴν ἐπιδημίαν αὐτῶν. Τοὐντεῦθεν δὲ εἰ εὐπορίσαιμι διακομιστοῦ, οὐ παύσομαι τοῦ ἐπιστέλλειν αὐτῇ, τὴν πρὸς αὐτὴν φιλίαν αὔξουσαν μᾶλλον, ἀλλ' οὐ μειουμένην ἐμοὶ ἐπιδεικνύμενος. Ἔρρωσο.

Ἐξ Ἀνατωλικοῦ, ͵αψστ' μουνυχιῶνος θ' ἱσταμένου.

Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος, σὸς ἐν Χριστῷ εὐχέτης.

11

Ἁγ. Παντελ. 693, φ. 187^{β} - 188^{α} (ἐπιστ. στ')

Τῷ φιλομαθεστάτῳ ἱεροδιακόνῳ κυρίῳ κυρίῳ Ζαχαρίᾳ τῷ Καραντινῷ, εὖ πράττειν.

Τὴν συνεχῆ τῶν ἡμετέρων γραμμάτων ἀπόλαυσιν ἱμείρεται, καὶ λόγοις μόνοις ψιλοῖς πειρᾶται τουτὶ ἐπιβεβαιοῦν, οὐ μὴν δὲ καὶ ἔργοις

αὐτοῖς. Καὶ γάρ, εἰ ἀληθῶς τούτων ἱμείρετο, οὐκ ἠμέλει διακομιστῶν εὐπορῶν διὰ προσαγορευτικοῦ αὐτῆς γράμματος προσαγορεύειν με καὶ τῆς πρώην ἧς εἶχον πρὸς αὐτὸν φιλίας ἀνάμνησιν ποιῆσαι. Ἐπεὶ δὲ αὐ-
188α *τὸς τὴν τούτων σιγὴν / μᾶλλον προεῖλου, κἀγὼ ὑπὲρ καπνοῦ ἐθέμην τὸν γραφικὸν κάλαμον. Τὸ νῦν δέ, ἐπεὶ μεσίτου πρὸς αὐτὸ τοῦτο ἐτέθης, καὶ οὐκ ἄλλου τινὸς ἤδη τῶν ἀσυνήθων καὶ ἀγνώστων ἀνδρῶν, ἀλλὰ τοῦ σοῦ γεννήτορος, τούτου χάριν τὸ γηραλαῖον ἐκείνου καὶ σεμνὸν αἰδεσθείς, διεχάραξά σοι τὸ παρὸν τὴν ἐμὴ ὑγίειαν σαφηνίζων σοι, καὶ ἐπιστέλλειν μοι συνεχῶς παροτρύνων σε. Ἔρρωσο.*

Ἐξ Ἀνατωλικοῦ, ‚αψστ' μουνυχιῶνος θ' ἱσταμένου.

Ὁ σὸς ποτὲ καθηγητὴς Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος, ὑμέτερος ἐν Χριστῷ εὐχέτης.

12

Ἁγ. Παντελ. 693, φ. 190β (ἐπιστ. ιβ')

[190β] *Τῷ πανιερωτάτῳ καὶ λογιωτάτῳ μητροπολίτῃ Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης καὶ ἡμετέρῳ πατρὶ καὶ δεσπότῃ σεβασμιωτάτῳ κυρίῳ κυρίῳ Νεοφύτῳ, τὴν ὀφειλομένην αἰδῶ καὶ προσκύνησιν.*

Τὰ ἀντιπίπτοντα τῶν πραγμάτων εἰώθασι πολλάκις ἀπείργειν, πανιερώτατε δέσποτα, πάντας τοὺς πανοτιοῦν ἔργον βουλομένους προσεπικατορθοῦν, οὐ μόνον τοῦ πρὸς τὴν ψυχὴν αὐτὴν ἤδη συντείνοντος, ἀλλὰ καὶ τοῦ πρὸς τὸ σῶμα. Ἐκ τούτου ἤδη κἀγὼ κωλυθεὶς ταῖς προαπελθούσαις τῶν ἡμερῶν, οὐκ ἴσχυσα τὸ τῆς περιπεσούσης αὐτῇ χρείας ἐκτελέσαι, καὶ οἴομαι βαρυκαρδίσαι αὐτὴν πρὸς ἐμὲ τούτου ἕνεκα, ἀλλὰ μὴ γένοιτό ποτε τῇ σῇ διανοίᾳ ἐγκεχαρακέναι αὐτὸ τοῦτο, ὡς ἔμπειρον οὖσαν τῶν τοιούτων· ἀλλ' ἥνπερ αὐτὴ πρὸς ἐμὲ διετήρει πρότερον φιλικὴν εὔνοιαν, τὴν αὐτὴν ἤδη καὶ εἰς τὰ ἐφεξῆς παρακαλῶ διατηρεῖν καὶ ἔτι πρός. Καὶ τεύξεται τῆς ἀντιμισθίας παρὰ τοῦ μισθαποδότου Θεοῦ, ἐν τῇ ἀνταποδόσει τῶν ἔργων. Ἔλαβον δὲ καὶ τὸ παρ' αὐτῆς μοι πεμφθὲν λῆμμα διὰ τοῦ εὐλαβεστάτου ἱερέως Σαπφείρου (τὸ μισὸν καὶ ἀκέραιον γρῶσσον) καὶ χάριτας οὐ τὰς τυχούσας αὐτῇ ὡμολόγησα, ἐπειδὴ διπλῆς ὡς εἰπεῖν ἐνέτυχον τῆς χάριτος τῆς παρ' αὐτῆς, τῆς τε τῆς διὰ τῆς εὐλογίας αὐτῆς καὶ διὰ τῆς τοῦ λήμματος. Ταῦτα μέν. Ἡ δὲ εὐχὴ καὶ εὐλογία τῆς σῆς πανιερότητος εἴη μετ' ἐμοῦ.

Ἐξ Ἀνατωλικοῦ, ‚αψστ' ἰουνίου κ'.

Τῆς σῆς πανιερότητος ταπεινὸς δοῦλος, Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος.

13

Ἁγ. Παντελ. 693, φ. 188α (ἐπιστ. ζ')

188α *Τῷ πανοσιωτάτῳ καὶ σπουδαιοτάτῳ ἐν ἱερομονάχοις κυρίῳ κυρίῳ Ἰωακεὶμ τῷ Καρπεννησιώτῃ, Χριστὸς Ἀνέστη, τῷ σωτηρίῳ ἀσπασμῷ καὶ ἁγίῳ φιλήματι.*

Πρὸ πολλῶν ἡμερῶν ἐπεστάλκειν αὐτῇ καὶ ἕτερον γραμμάτιον τῆς ἐμῆς ὑγιείας ἀγγελτικόν, διά τινος τῶν αὐτόθι πρὸς τὴν ἐν ᾗ παροικοῦμεν νῆσον εἰθισμένων παραγίνεσθαι ἀγωγίμου ἀνδρὸς καὶ οὐδὲ μιᾶς ἐνέτυχον παρ' αὐτῆς ἀπαντήσεως. Τὸ κωλῦσαν δὲ αὐτὴν εἰς αὐτὸ τοῦτο, οὐδὲν ἕτερον οἶμαι εἶναι, εἰμὴ ἡ τῆς ῥαθυμίας νόσος, ἢ ἡ τῆς ⟨ἧς⟩ εἶχε πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς φιλίας λήθη. Ἔγωγε μέντοι ἑκατέρων τούτων πόρρω που ἵστασθαι θέλων ὅσον τὸ ἐπ' ἐμοί, διακομιστῶν εὐπορῶν οὐ παύσομαι τοῦ γράφειν αὐτῇ, κἂν γράφῃ μοι αὐτός, κἂν μή. Ἔρρωσο. Ὁ διδάσκαλος καὶ ὁ Εὐγένιος οἱ ἡμέτεροι αὐτάδελφοι, ἀσπάζονταί σε δι' ἐμοῦ σὺν τῷ Χριστὸς Ἀνέστη. Ἀσπάζομαι κἀγὼ δι' αὐτῆς πανευλαβῶς τὸν πανοσιώτατον καὶ λογιώτατον πνευματικὸν κὺρ Ἰωακείμ, σὺν τῷ λογιοσοφωτάτῳ ἀνδρὶ κυρίῳ Ἀναστασίῳ.

Ἐξ Ἀνατωλικοῦ, ‚αψζ' σκιῤῥοφοριῶνος γ' μεσοῦντος.

Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος, σὸς ἐν Χριστῷ ἀδελφός.

14

Ἁγ. Παντελ. 693, φ. 188β (ἐπιστ. η')

188β *Τῷ πανοσιωτάτῳ καὶ φιλομαθεστάτῳ ἐν ἱερομονάχοις κυρίῳ κυρίῳ Ἰωακεὶμ τῷ Καρπεννησιώτῃ, εὖ πράττειν.*

Τῇ γ' τοῦ παρελθόντος πυανεψιῶνος, τὸ τίμιον αὐτῆς γράμμα ἔλαβον, καὶ ἡδέως τοῦτο αὐτὸ ἐδεξάμην· ἐπεὶ δὲ τὴν προσήκουσαν ἀπάντησιν τότε οὐκ ἐποίησα αὐτῇ παρά τινος δυσφορωτάτης ἀσθενείας κατεχούσης με κωλυθείς, ποιοῦμαι τανῦν αὐτήν. Καὶ πρῶτον μὲν τὴν ἐμὴν ὑγίειαν ἐμφαίνομαι αὐτῇ. Μετέπειτα δὲ συνήδομαι ταύτῃ, ἕνεκα τῆς τῶν αὐτόθι δεξιώσεως διδασκάλων ἅμα, καὶ τῶν τῆς σχολῆς ἐπιτρόπων, οὐ κατὰ τὴν αὐτῆς ἔφεσιν γεγονυῖαν μόνον, ἀλλὰ καὶ πλέον τῆς αὐτῆς. Δόξα τοίνυν τῷ παναγάθῳ Θεῷ τῷ οὕτως δεχθῆναι αὐτὴν νεύσαντι εἰς τὰς καρδίας τῶν αὐτῶν καὶ τῷ ἀταράχῳ τοῦ αὐτοῦ γυμνασίου λιμένι προσορμίσαι. Ὃς καὶ τοῦ τῆς μαθήσεως τέλους ἐπήβολον γενέσθαι ἀξιώσαιεν, ὅτε ἡ αὐτοῦ θεία πρόνοια εὐδοκήσειε. Καὶ εἰ φίλον αὐτῇ δόξειε, σαφήνισον κἀμοὶ αὐτῷ τὴν τῆς αὐτόθι τῶν Ἰωαννίνων Σχολῆς τάξιν, τάς τε

κλάσεις τῶν μαθητῶν σὺν τοῖς μαθήμασιν οἷς ἕκαστος ἀσκοῦνται, καὶ πρὸς τούτοις τὴν τούτων ἐπίδοσιν, καὶ χαριεῖ μοι τὰ μέγιστα. Ἔρρωσο.

Ὁ διδάσκαλος καὶ ὁ Εὐγένιος, ἀσπάζονταί σε δι' ἐμοῦ· ἀσπάζομαι δὲ κἀγὼ δι' αὐτῆς τὸν λογιώτατον πνευματικὸν κὺρ Ἰωακεὶμ τὸν σὸν ὁμώνυμον· καὶ προσέτι τὸν λογιώτατον καὶ σοφώτατον κὺρ Ἀναστάσιον δι' ὃν ἔμαθον ὅτι εἰς τὸ τῆς ἱερωσύνης προεβιβάσθη ἀξίωμα, καὶ οὐ μετρίως ἐχάρην, ἀλλ' ἐπιθυμῶ μαθεῖν ἐν τίνι τῶν ἀξιωμάτων, εἰς τὸ τῶν κοσμικῶν δηλαδή, ἢ εἰς τῶν μοναχῶν, καὶ μὴ ἀμελήσειε καὶ περὶ τούτου αὐτοῦ ἐμφανίσαι μοι παρακαλῶ.

Ἐξ Ἀνατωλικοῦ, ͵αψζ' ἀνθεστηριῶνος ε' ἱσταμένου.

Ὁ σὸς ἐν Χριστῷ ἀδελφός, Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος.

15

Ἁγ. Παντελ. 693, φ. 189αβ (ἐπιστ. θ')

189α Τῷ πανιερωτάτῳ καὶ λογιωτάτῳ μητροπολίτῃ τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης, ὑπερτίμῳ καὶ ἐξάρχῳ πάσης Αἰτωλίας, ἡμετέρῳ πατρὶ καὶ δεσπότῃ σεβασμιωτάτῳ, κυρίῳ κυρίῳ Νεοφύτῳ, τὴν μετὰ πάσης αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας προσκύνησιν.

Ἐπείπερ κατὰ τὸν ῥητορικώτατον ἐκεῖνον Ἰσοκράτην, οἱ φίλοι διχῇ διαιρεῖσθαι πεφύκασι (πανιερώτατε καὶ λογιώτατε δέσποτα), καὶ οἱ μὲν τοὺς φίλους αὐτῶν παρόντας μόνον τιμῶσιν, οἱ δὲ καὶ μακρὰν ἀπόντας ἀγαπῶσι, καὶ τὰς μὲν τῶν φαύλων συνηθείας ὀλίγος χρόνος διέλυσε, τὰς δὲ τῶν σπουδαίων φιλίας οὐδ' ὁ πᾶς αἰὼν ἐξαλείψειεν, ταῦτ' ἄρα κἀγὼ ὁ ἐλάττων τῶν φιλούντων αὐτήν, ἵνα μὴ ἐκ τῆς πρώτης ἐκείνων μερίδος φανῶ πρὸς αὐτήν, τοῦ παρόντος ἐπιτυχὼν διακομιστοῦ γνώμην ἔχοντος εἰς τὴν αὐτόθι βασιλεύουσαν τῶν πόλεων ἀναβῆναι, διὰ τὴν εἰς αὐτὸν κατεπείγουσαν χρείαν, οὐκ ἠμέλησα πέμψαι αὐτῇ τὸ παρόν, δεῖγμα μὲν τῆς ἧς ἔχω πρὸς αὐτὴν εἰλικρινοῦς φιλίας, τεκμήριον δὲ καὶ τῆς τοῦ τέλους ὀφειλῆς ἧς ὑπεσχόμην αὐτῇ τῶν τῇδε ἀναχωρήσασαν, τοῦ ἐπιστέλλειν αὐτῇ καὶ τὰ ἡμέτερα μηνύειν, ὑπὲρ ὧν εἰ ἐφίεται μαθεῖν εἴσεται ὡς ὑγιαίνω διὰ τῶν ἱερῶν αὐτῆς εὐχῶν ἄχρι τοῦ νῦν, ὡσαύτως καὶ ὁ ἐμὸς αὐτάδελφος καὶ καθηγητής, καὶ πάντες οἱ ἐν τῇδε τῇ ἀμφιρρύτῳ, νήσῳ τοῦ Ἀνατωλικοῦ, οἵτινες καὶ ἀσπάζονται τὴν ἁγίαν αὐτῆς δεξιὰν δι' ἐμοῦ πανευλαβῶς. Δέομαι δὲ καὶ τῆς σῆς καλοκαγαθίας, ἵνα τὰ κατ' αὐτήν μοι διὰ τοῦ ἱεροῦ αὐτῆς γράμματος δηλώσῃ, περὶ τῆς εἰς τὰ αὐτόθι ἤδη πορείας αὐτῆς, καὶ τῆς τοῦ παναγιωτάτου δεξιώσεως, καὶ
189β πρὸς τούτοις τὴν ἀγαθὴν / αὐτῆς πρὸς ἡμᾶς ἐπιστροφήν. Ταῦτα μέν. Ἡ δὲ εὐχὴ καὶ εὐλογία τῆς σῆς πανιερότητος εἴη μετ' ἐμοῦ διὰ παντός.

Ἐξ Ἀνατωλικοῦ, ͵αψη'.

Τῆς σῆς πανιερότητος ταπεινὸς δοῦλος. Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος.

16

Ἁγ. Παντελ. 693, φ. 189β - 190α (ἐπιστ. ι')

Τῷ ἐνδοξοτάτῳ συνδίκῳ καὶ ἐμοὶ προσφιλεστάτῳ κυρίῳ κυρίῳ Δημητρίῳ τῷ Κυριτζόπαιδι, εὖ πράττειν.

Διαλυθείσης ἤδη τῆς πέρυσι μεταξὺ ἡμῶν γενομένης συμφωνίας τοῦ συνεχῶς ἐπιστέλλειν ἀλλήλοις, καὶ τὰ καθ' ἡμᾶς διατρανοῦν, ἰδοὺ πάλιν αὐτὸς τοῦ παρόντος ἐπιτυχὼν διακομιστοῦ, Ἀλεξίου ἱερέως τοῦ Καραντινοῦ, ποιοῦμαι τὴν ἔναρξιν, καὶ γράφω αὐτῇ τὸ παρόν, τήν τε ἡμετέραν ὑγίειαν ἐμφαῖνον αὐτῇ, καὶ τὴν τοῦ καθηγητοῦ ἡμῶν ἀμφιρρεπῆ κατάστασιν ὡσαύτως, ὅστις ὁτὲ μὲν εἰς τὸ ὑγιεινὸν ὁτὲ δὲ εἰς τὸ νοσῶδες ἐπικλίνει, ἀλλ' οὖν τὸ βον ὑπερτερεῖ εἰς αὐτόν. Ἔμαθον γοῦν δι' αὐτὴν παρά τινων ὡς εἰς τὸ τῶν συνδίκων ἀνέβη ἀξίωμα, καὶ οὐκ ὀλίγον ἐχάρην τούτου ἕνεκα. Ὁ δὲ τοῖς πᾶσι τὰς ἀξίας διανέμων Θεὸς κατὰ τὴν αὐτοῦ θείαν πρόνοιαν, ἀνάξειε τὴν αὐτὴν καὶ ἐπέκεινα τούτου. Δεῖ μέντοι ἵστασθαι αὐτὸν εἰς πᾶσαν τὴν καλοκαγαθίαν καὶ τὴν τῶν ἐθῶν εὐκοσμίαν τὴν τοῖς ἀξιωματικοῖς ἀνδράσιν ἁρμόζουσαν· εἴρηκε γάρ τις τῶν σοφῶν, ἀρχὴ ἄνδρα δεικνύει. Καὶ αὖθις, ὥσπερ ὁ χρυσὸς ἐν ταῖς λιθίναις ἀκόναις δοκιμάζεται, οὕτω καὶ ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἐν ταῖς ἀρχικαῖς ἐργασίαις καὶ ταῖς τῶν ἀρχομένων διανοίαις ἐξετάζεται. Καὐτὸς μέντοι οὗ ἠξίωσαις τοῦτο καλῶς διοικήσαις, τεύξῃ πάντως καὶ μείζονος κατὰ τὴν δεσποτικὴν φωνὴν τὴν φάσκουσαν, ὁ ἐπὶ ὀλίγα πιστὸς ἐπὶ πολλῶν καταστηθήσεται. Καὶ περὶ τούτων μὲν ἅλις, ὡς ἔμπειρον οὖσαν αὐτὴν τῶν τοιούτων, καὶ
190α / μὴ δεόμενον τῆς παρ' ἑτέρων προτροπῆς τοῖς τοιούτοις. Λάβοιμεν δὲ καὶ ἡμεῖς παρ' αὐτῆς τὴν προσήκουσαν ἀπάντησιν τῇ ἐπαναστροφῇ τοῦ αὐτοῦ. Καὶ ἔρρωσο.

Τὸν πανοσιώτατον πνευματικὸν παπᾶ κὺρ Δανιὴλ μετὰ πάσης αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας ἀσπάζομαι δι' αὐτῆς. Ἀσπάζονταί σε καὶ δι' ἐμοῦ ὁ διδάσκαλος καὶ ὁ Εὐγένιος.

Ἐξ Ἀνατωλικοῦ, ͵αψη' σκιρροφοριῶνος ε' μεσοῦντος.

Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος καὶ σὸς ἐν Χριστῷ εὐχέτης.

17

Ἁγ. Παντελ. 693, φ. 190 αβ (ἐπιστ. ια')

Τῷ λογιωτάτῳ καὶ σοφωτάτῳ ἐν ἱερομονάχοις καὶ πνευματικοῖς πατράσι καὶ ἐν Χριστῷ ἀδελφῷ μοι ποθεινοτάτῳ κυρίῳ κυρίῳ Χριστοφόρῳ, εὖ πράττειν.

Λήθην πολλὴν καὶ ἀπαλλαγὴν φιλίας ἡμετέρας εἰς τὸ πρὸς ἐμὲ αὐτῆς γράμμα οἴεται, διὰ τὸν χρονισμὸν τῶν πρὸς αὐτὴν ἡμετέρων γραμμάτων, καὶ οὐχ ὑγιῶς ταῦτα ὑπονοεῖται περὶ ἐμοῦ. Ἡ γὰρ ἐμὴ σιωπὴ ἡ πρὸς αὐτὴν ἄχρι τοῦ νῦν, οὐ δι' ἕτερόν τι γέγονεν, εἰ μὴ διὰ τὴν ἔλλειψιν τῶν πρὸς τὰ αὐτόθι διακομιστῶν, ὅπερ καὶ ἡ σὴ λογιότης πεπονθέναι παρίστησιν. Οὐ χρὴ δὲ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἑκετέροις ἡμῖν γεγονέναι πρόξενον ἐμοὶ μὲν αὐτῷ λήθης πολλῆς καὶ ἀπαλλαγῆς φιλίας νομίζεσθαι παρ' αὐτῆς, τῇ δὲ σῇ λογιότητι μηδαμῶς παρ' ἐμοῦ. Ἀλλ' εὖ ἴσθι, ὡς ὅπερ αὐτῇ περὶ ἐμοῦ ὑπονοεῖται, τοῦτο αὐτὸ κἀγὼ περὶ αὐτῆς ἤδη. Ἐπεὶ δὲ τὸ παρ' αὐτῆς ἔλαβον τανῦν, διακομιστῶν ηὐμοιρήσασα ἡ αὐτή, διὰ τούτων αὐτῶν κἀγὼ τὸ πρὸς αὐτὴν χρέος ἀναπληρῶ, οὐ μόνον τὴν ἐμὴν ὑγίειαν ἐμφαίνων αὐτῇ, ἀλλὰ καὶ τὴν τοῦ καθηγητοῦ ἡμῶν καὶ ὁμαίμονος, καὶ προσέτι πάντα τὰ κατ' αὐτὸν κατὰ μέρος. Οὗτος μὲν γὰρ ἱκανήν τινα περιόδευσιν κατὰ τὸ θέρος εἰς τὸ τῶν Κουρητῶν μέρος ποιησάμενος κἀκεῖθεν ἄχρις Ἀραχώβης, καὶ Ἁγίου Βλασίου ἀναβάς, ἐπανῆκεν αὖθις εἰς
190β *τὰ τῇδε, οἰκίσκῳ τινὶ ἐξ ἰδίων ἀναλωμάτων / δομηθέντι ἐγκλείσας ἑαυτόν, ἁπάντων ὡς εἰπεῖν τῶν τῇδε ἐγχωρίων ἀπαναινόμενος, διὰ τὸ τὴν μηδεμίαν ἐπικουρίαν ἔχειν ἐξ αὐτῶν, πλὴν καὶ μόνης τὰ πρὸς τροφὴν καὶ ἄλλας ἀναγκαίας χρείας διαφερούσας κονούσης αὐτῷ (τῆς τοῦ Καλογέρου μητρὸς) οἰκειούμενος. Ὁ Εὐγένιος δὲ ἐκκλίνας ἀφ' ἡμῶν, εἰς Ἀκαρνανίαν διέβη. Καὶ οὕτως ἔχουσι μὲν τὰ περὶ ἡμῶν. Ἐλπίζοντες δὲ καὶ τὴν πρὸς ἡμᾶς κάθοδον αὐτῆς ὡς ὑπέσχετο ἐν τῷ αὐτῆς γράμματι, οἴομαι ἀποτυχεῖν τῆς αὐτῆς, ἐπεὶ καὶ πέρυσι τοῦτο ἡμῖν ὑπέσχετο, ἀλλ' οὐδὲν ὤνησε τῆς αὐτῆς ὑποσχέσεως. Ἔρρωσο.*

Ἐξ Ἀνατωλικοῦ, ͵αψη' πυανεψιῶνος στ'.

Τῆς σῆς λογιότητος ἐν Χριστῷ ἀδελφός, Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος.

18

Ἁγ. Παντελ. 693, φ. 191α (ἐπιστ. ιγ')

191α *Τῷ λογιωτάτῳ καὶ σοφωτάτῳ διδασκάλῳ καὶ ἡμετέρῳ ἀδελφῷ καὶ καθηγητῇ κυρίῳ κυρίῳ Ἀναστασίῳ, εὖ πράττειν.*

Ἐνέτυχον τοῦ ἱεροῦ αὐτῆς γράμματος, καὶ χάριτας αὐτῇ οὐ τὰς τυχούσας ὡμολόγησα, διὰ τὴν πρὸς ἐμὲ παραμυθίαν αὐτῆς τῆς ἐπισυμβάσης μοι νόσου, ἐξ ἧς εἴσεται ὡς ἀπηλλάγην μὲν μικρόν τι, χάριτι τοῦ τὰ πάντα ἐνδυναμοῦντος Θεοῦ καὶ τῇ τῆς σῆς λογιότητος πρὸς Αὐτὸν μεσιτίᾳ, ἀλλ' οὐκ οἶδα εἰ καὶ τελείως ἀπαλλαχθῶ αὐτῆς καὶ μέχρι τίνος. Ἐφίεμαι μέντοι καὶ διὰ τὴν τῆς σῆς λογιότητος ὑγίειαν μαθεῖν, τὴν διὰ τῶν τιμίων αὐτῆς γραμμάτων βεβαιωθεῖσάν μοι, καὶ οὐ διὰ τὴν τῶν ἐνθάδε παραγενομένων ἀγωγίμων ἀνδρῶν κηρυττομένην. Οὗτοι μὲν γὰρ πρὸς τὰ τῇδε αὐτῶν παρουσίᾳ ἀπαγγέλλουσί μοι ὑγίειαν αὐτῆς καὶ εὐρωστίαν ἀξιέπαινον καὶ λίαν χαροποιοῦσί με, ἀλλ' οὐκ ἀρκοῦμαι μόνῃ τῇ τούτων ἀγγελίᾳ, ἐὰν μὴ καὶ παρ' αὐτῆς πιστεύσωμαι τὸ ἀληθές. Καὶ εἰ φίλον αὐτῇ, μὴ ἀποτύχοιμι τῆς ἐφέσεως· οὕτω Θεὸς αὐτῇ ἐπινεύσειε. Τὸν τὸ σεβάσμιον αὐτῆς διακομίσαντα γράμμα, ἐδεξάμην μεθ' ὅσης εἶχον δυνάμεως, ἀλλ' εἰς Μεσολόγκιον ἐλθών, καί τινας τῶν ἡμερῶν ἐκεῖσε περιμείνας χάριν τῆς ἧς εἶχεν αὐτοῦ ἐμπορίας ἀπεμπολήσεως, ταύτῃ μὴ ἀρκεσθείς, ἐπεχειρίσατο καὶ τὴν τοῦ τρυγητοῦ ταλαιπωρίαν ὑπενεγκεῖν, καὶ ἐπληρώθη ἀντ' αὐτοῦ νόσον χαριεστάτην τὴν τυχοῦσαν αὐτῷ. Ἔρρωσο.

Τὴν ἀδελφὴν ἡμῶν Φέγγων καὶ τὸν Βιτάλιον χαιρετῶ δι' αὐτῆς. Ἀσπάζονται καὶ δι' ἐμοῦ πανευλαβῶς τὴν ἱερὰν αὐτῆς δεξιάν, ἡ Ἀλτάνη, καὶ ὁ αὐτῆς υἱὸς Καλόγερος σὺν τῇ αὐτοῦ συνοδίᾳ καὶ τέκνοις, Ἐλισάβετ καὶ Ζαχαρίᾳ· καὶ πάντες οἱ τῶν ἐγχωρίων φιλοῦντες αὐτήν.

Ἐξ Ἀνατωλικοῦ, ͵αψια' μαιμακτηριῶνος δ' φθίνοντος.

Ὁ σὸς μαθητὴς καὶ ἀδελφός, Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος.

19

Ἁγ. Παντελ. 693, φ. 191β (ἐπιστ. ιδ')

191β *Ζαχαρίᾳ ἱεροδιακόνῳ τῷ Καραντινῷ εὖ πράττειν.*

Λακωνίζων μοι ἐπέσταλκε, καὶ λύσιν σιγῆς τῆς ἐμῆς πρὸς αὐτὸν ἐπιζητεῖς. Δέδεξο τοίνυν ταύτην αὐτῷ χάρις, τὴν δυσανασχετοῦσάν σε ἀθυμίαν ἀποβαλόμενος καὶ συνεχῶς ἐπιστέλλειν μοι μὴ ἀμελῶν.

Ἔρρωσο.

Ἐξ Ἀνατωλικοῦ, ,αψια' ἀνθεστηριῶνος β' φθίνοντος.

Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος, ὁ ποτὲ καθηγητὴς αὐτῆς, εὐχέτης σός.

20

Ἁγ. Παντελ. 693, φ. 191β - 192α (ἐπιστ. ιε')

Ὁσιώτατε ἐν ἱεροδιακόνοις καὶ φιλομαθέστατε κύριε κύριε Ζαχαρία Καραντινέ, ὑγιαίνων εἴης, καὶ εὐθυμῶν.

Ἐδεξάμην καὶ δεύτερον γράμμα τῆς σῆς ὁσιότητος καὶ ἔγνων δι' ἀμφοτέρων αὐτῶν τὸν σκοπὸν αὐτῆς. Ἔφεσιν γὰρ ἔχουσα αὐτὴ οὐ μικρὰν ἑλληνιστὶ ἐπιστέλλειν τοῖς φιλοῦσιν αὐτήν, πρὸς ἐμὲ αὐτὸν ἐψηφίσατο τὴν πεῖραν. Ἴσθι δ' οὖν ὡς καὶ ἐπιστολαὶ (κατὰ τὸν σοφώτατον Κορυδαλλέα) μᾶλλον ἡδεῖαί εἰσιν, ὅσαι δημοτικαὶ τυγχάνουσιν οὖσαι καὶ χαριέστεραι αὖθις, ὅσαι τι κομψὸν ἔχουσιν ἐν ἁπλότητι· καὶ τούτων μάλιστα, ὅσαι τὴν χρείαν τῆς ἀνάγκης διασαφηνίζουσι, καὶ μὴ γριφώδεσι λέξεσι καὶ ἀσαφέσι τυγχάνουσιν οὖσαι κατατορνευμέναι. Τῷ γὰρ βουλομένῳ οὑτωσὶν ἐπιστέλλειν, ἐμπειρότατον δεῖ εἶναι τῶν σημασιῶν τῶν τοιούτων, καὶ ἀκμὴν κατὰ τοὺς τῆς γραμματικῆς κανόνας αὐτὰς συντάττειν, ἵνα μὴ μᾶλλον κατήγορος πρὸς οὓς ἐπιστέλλειν φαίνηται, ἢ ἐπαινεῖται. Ἔστι μὲν πολλὰ τῶν ῥημάτων, ἅτινα, διαφόροις πτώσεσι συντασσόμενα, διαφόρους καὶ τὰς σημασίας αὐτῶν ἔχοντα, καὶ ποτὲ μὲν ψόγον ποιοῦντα, ποτὲ δὲ ἔπαινον. Ἐξ ὧν εἰ φίλον αὐτῇ μαθεῖν, ἐχέτω παράδειγμα ἓν τῶν αὐτῶν μόνον, καὶ γνώσεται τὴν ἐνέργειαν αὐτῶν ὡς ἐξ ὄνυχος τὸν λέοντα κατὰ τὴν παροιμίαν. Τὸ γὰρ θαυμάζω ῥῆμα, αἰτιατικῇ μὲν πτώσει συντασ-
192α *σόμενον, σημαίνει ἔπαινον, ὡς τὸ θαυμάζω / τὸν ἄνδρα (ἀντὶ τοῦ ἐπαινῶ)· γενικῇ δὲ συντασσόμενον λαμβάνεται ἐπὶ κατηγορίας, ὡς τὸ θαυμάζω τοῦ ἀνδρὸς (ἤτοι κατηγορῶ). Καὶ ἄλλα πολλὰ τοιαῦτα εὑρήσεις ἐν τοῖς γράμμασι τῶν λογογράφων, ἐν τῇ τοῦ Λασκάρεως γραμματικῇ τοῦτον ἔχοντα τὸν τρόπον. Ἔγωγε μέντοι τῇ πρὸς αὐτὸν φιλίᾳ φερόμενος, τοιαύτην ἰδέαν ἐπιστολῶν διατάττομαι αὐτῇ χρᾶσθαι. Αὐτὴ δὲ εἰ οὐκ ἀρέσκεται τῇ ἡμετέρᾳ διατάξει, ποιείτω κατὰ τὸν αὐτῆς σκοπόν, ἀλλ' οὖν συνεχῶς ἐπιστέλλειν μοι μὴ κατοκνείτω. Ἔρρωσο.*

Ἐξ Ἀνατωλικοῦ, ,αψια' ποσειδεῶνος δ' ἱσταμένου.

Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος, εὐχέτης σου.

21

Ἁγ. Παντελ. 693, φ. 192α (ἐπιστ. ιστ')

Τῷ φιλομαθεστάτῳ Δημητρίῳ τῷ Κυριτζόπαιδι, εὖ πράττειν.

Δυοῖν ἐνέτυχον παρ' αὐτῆς γραμμάτοιν· ἓν μὲν γὰρ κατὰ τὴν βην μεσοῦντος θαργηλιῶνος, ἐκ Μεσολογγίου· ἕτερον δὲ κατὰ τὴν γην ἱσταμένου ποσειδεῶνος, διά τινος τῶν τῇδε εἰς τὰ αὐτόθι ἐπιπλεύσαντος (Δημητρίου φημὶ τοῦ καὶ Μιξῆ ἐπονομαζομένου) σὺν τοῖς πεντήκοντα λειμονίοις τοῖς παρ' ὑμῖν μὲν εὐπόροις, πρὸς ἡμᾶς δὲ ἀπόροις. Καὶ χάριτας αὐτῇ οὐ τὰς τυχούσας ὡμολόγησα τούτων ἕνεκα. Ἐπειδὴ καὶ τοῖς δυσὶν αὐτῆς γράμμασιν οὐδὲν ἄλλο ἐδήλου μοι ἐφίεσθαι, εἰ μὴ τὴν τῶν ἡμετέρων εἴδησιν, καὶ προσέτι τὴν τοῦ καθηγητοῦ ἡμῶν ἐπιστροφήν ποτε εἰς τὰ τῇδε. Καὶ πρὸς τούτοις, νέων μηνυμάτων ὡς φίλον αὐτῇ ἀκούειν, εἴσεται κατ' ἐπιτομήν, ὡς ἔγωγε μὲν ὑγιῶς ἔχω μέχρις οὗ γράφω αὐτῇ, ὡσαύτως καὶ ὁ καθηγητὴς ἡμῶν, ὡς δι' αὐτοῦ ἔμαθον καὶ ἡ ἐπιστροφὴ τούτου τοῖς γούνασι τῶν θεῶν κεῖται καθ' Ὅμηρον. Νέα δὲ μηνύματα. ᾄδονται παρ' ἡμῖν διάφορα, ἀλλὰ διὰ τὸ ἀμφιρρεπὲς αὐτῶν πρός γε αὐτῶν τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸ ψεῦδος σιωπῶμεν αὐτοὶ καὶ οὐκ ἐξαγγέλλομεν τοῖς παρ' ἡμῶν ἐθέλουσι μανθάνειν αὐτῶν τὸ ἀληθές. Ἔρρωσο.

Ἐξ Ἀνατωλικοῦ, ,αψιβ' ἰαννουαρίου κβ'.

Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος, σὸς ἐν Χριστῷ εὐχέτης.

22

Ἁγ. Παντελ. 693, φ. 192β - 193α (ἐπιστ. ιζ')

192β *Τῷ λογιωτάτῳ καὶ σοφωτάτῳ διδασκάλῳ, ἡμετέρῳ ἀδελφῷ καὶ καθηγητῇ κυρίῳ κυρίῳ Ἀναστασίῳ, εὖ πράττειν.*

Χρῆστος τὸ σὸν πρὸς ἐμὲ διεκόμισεν, ὁ αὐτὸς καὶ τὸ ἡμέτερον πρὸς αὐτὴν διακομίσεται. Τίς δ' ἡ ἄργιτα ἡ τούτου εἰς τὰ τῇδε, αὐτὸς εἰς τὰ αὐτόθι ἐλθὼν διὰ ζώσης αὐτοῦ τῆς φωνῆς ἐμφανίσεται αὐτῇ περὶ αὐτῆς ἐμφανέστερον. Ἐπεὶ δὲ καὶ ἐξ αὐτοῦ, καὶ τῆς ἐγχειρισθείσης μοι παρ' αὐτοῦ ἱερᾶς αὐτῆς πυκτίδος πάντα τὰ κατ' αὐτὴν ἔμαθον ὡς ἐπόθουν, ὡς μᾶλλον καὶ ἥσθην μὲν οὐ μετρίως καὶ τῷ Θεῷ δὲ πολλὰς τὰς εὐχαριστίας ἀνεθέμην τούτου ἕνεκα· εἰ δὲ καὶ ἡ σὴ λογιότης περὶ ἐμοῦ μαθεῖν ἐφίεται, ἴσθι ὡς ἀμφιρρεπής εἰμι, ὁτὲ μὲν πρὸς τὸ τῆς ὑγιείας μέρος ῥέπων, ὁτὲ δὲ πρὸς τὸ ἐναντίον τῆς αὐτῆς. Καὶ γὰρ τῆς τε μὲν πολυειδεῖς με κατέλαβον ἀσθένειαι, πρότερον μὲν ὠταλγίαι ἀμφοτέρων τῶν ὤτων οὐ σμικραί, μετὰ ταῦτα δὲ καὶ εἰς ῥῖγος ἐνέπεσον, καὶ τούτου ἤδη ἐλευθε-

ρωθεὶς τανῦν αὖθις ὁ τῆς ἐμῆς δεξιᾶς ἀντίχειρ ἐκουφοδρόμει τοσοῦτον, ὥστε καὶ αὐτὸν τὸν ὄνυχα ἐκριζωθῆναι, καὶ πληγὴν γεγονέναι ἰατρικῶν φαρμάκων δεομένην εἰς ἴασιν. Ταῦτ' ἄρα καὶ ἡ παροῦσα οὐ δι' ἐμοῦ αὐτοῦ ἐγκεχάρακται, ἀλλὰ διά τινος τῶν ἡμετέρων μαθητῶν, ὡς ἐκ τῆς τῶν γραμμάτων εἰκόνος γνώσῃ σαφέστερον. Ἔρρωσο.

Πάντας τοὺς ἐνθάδε φίλους προσηγόρευσα παρ' αὐτῆς καὶ κοινῇ, καὶ κατ' ὄνομα, καὶ πάντες εὐχαρίστησαν αὐτῇ, περιμένοντες τὴν πρὸς αὐτοὺς ἔλευσίν ποτε αὐτῆς μετὰ πολλῆς τῆς θυμηδίας, ἥντινα καὶ προσκυνοῦσιν ἅπαντες δι' ἐμοῦ, ἀσπαζόμενοι τὴν ἁγίαν αὐτῆς δεξιάν. Ἐξόχως ὁ κὺρ Ἰωάννης Καραντινὸς καὶ ὁ κὺρ Παναγιώτης ὁ τῆς Μπελκοπούλης λεγόμενος. Χαιρετῶ κἀγὼ δι' αὐτῆς τὴν ἡμετέραν ἀδελφὴν Φέγ-
193α γων καὶ τὸν ἀναγνώστην Βιτάλιον, καὶ πάντας τοὺς | οἰκείους ἡμῶν, καὶ φίλους. Ἐχέτω δὲ καὶ τοῦτο εἰς εἴδησιν, ὡς ὁ μακαρίτης ἡγούμενος τῆς μονῆς Μυρτίας Γρηγόριος, ἀφῆκε τὴν ὑγίειαν τῆς σῆς λογιότητος, τὸν παρόντα βίον μετηλλαξάμενος τῇ κ' τοῦ παρελθόντος ἰανουαρίου. Ὡσαύτως καὶ ὁ ἀπὸ τὸν Ἅγιον Σώζοντα πνευματικὸς ὁ Γερμανός, καὶ αὐτὸς τῇ κ' τοῦ παρελθόντος νοεμβρίου, καὶ ὁ Παλαιῶν Πατρῶν μητροπολίτης Ἀρσένιος.

Ἐξ Ἀνατωλικοῦ, ,αψιβ' ἐλαφηβολιῶνος ι'.

Τῆς σῆς λογιότητος ἀδελφὸς καὶ μαθητής, Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος.

Πέμπω αὐτῇ καὶ παρὰ μικρὸν δῶρον, ἑπτὰ μαργιόλας παραγεμιστὰς σὺν τέσσαρσιν ὠταρίχοις, αὐτὸς γευθεὶς καὶ ὑγιαίνων.

23

Ἁγ. Παντελ. 693, φ. 193α (ἐπιστ. ιη')

Προσφιλέστατέ μοι κὺρ Δημήτριε Κυριτζόπουλε, χαίροις.

Ἐξ οὗπερ ἐνέτυχον τοῦ τιμίου αὐτῆς γράμματος, τὸ κατὰ τὴν α' ἤδη τοῦ προαπελθόντος μαρτίου ἐγχειρισθέν μοι, οὐκέτι τὴν προσήκουσαν αὐτῇ ἐποιησάμην ἀπάντησιν ἕνεκα πολλῶν, διά τε τὴν πρὸς τὸν ἡμέτερον ἀδελφὸν καὶ καθηγητὴν ἄφιξιν, καὶ διὰ τὴν στέρησιν τῶν διακομιστῶν διὰ τὸ μάκρος τῶν σεδίων. Τανῦν δὲ ἐπεὶ ἐνέτυχον τοῦ ἐκλαμπροτάτου γαμβροῦ τοῦ ἡγεμόνος Λουδαρέκα, οὗ τὴν ἀπόλαυσιν ἐκ πολλοῦ ἐπόθουν, ποιοῦμαι τὴν αὐτὴν ἤδη γεγηρακυῖαν μὲν τῆς πολυκαιρίας, νεάζουσαν δὲ τῆς πρὸς ἀλλήλους φιλότητος. Δηλοῦμαι δὲ αὐτῇ δι' αὐτῆς τήν τε ἡμετέραν ὑγίειαν, καὶ τὴν τοῦ διδασκάλου εἰσέτι, ὅστις ὑγιαίνων ὑπάρχει, ἀλλ' οὖν ἐνοχλεῖται καὶ οὐκ ὀλίγον παρὰ τῶν ἐκεῖσε ποτὲ μὲν φυλα-

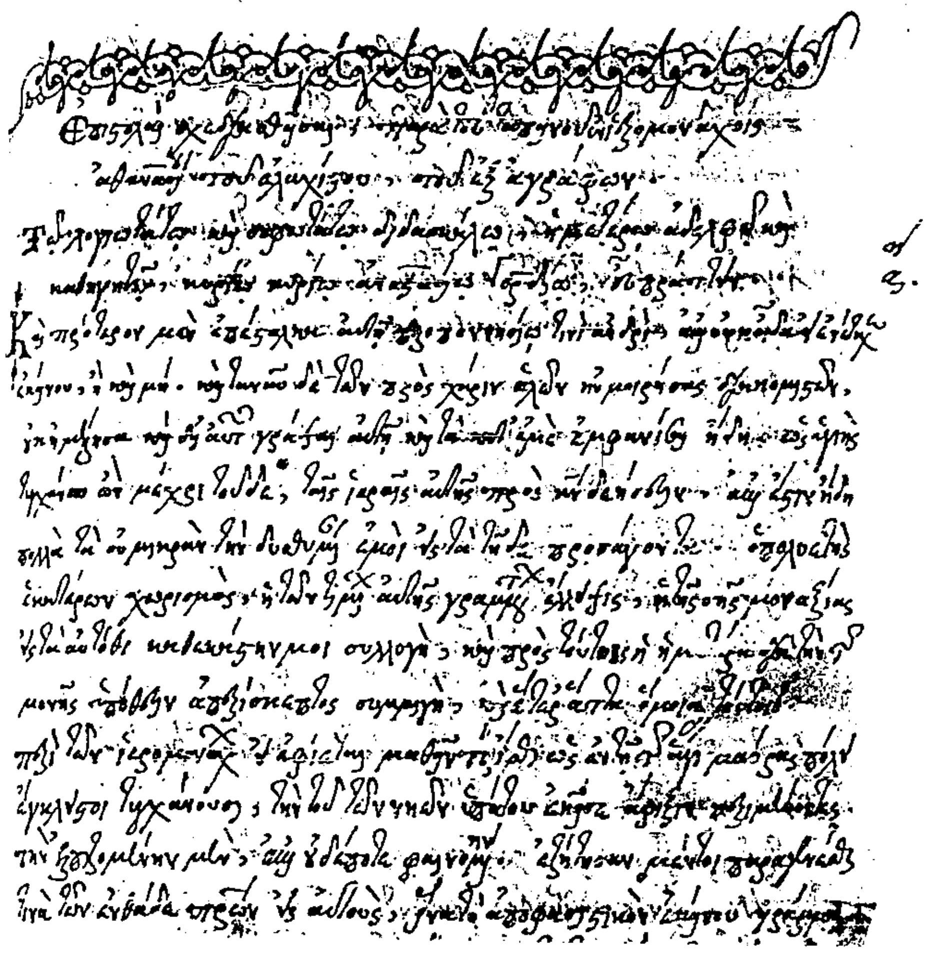

Δεῖγμα γραφῆς κώδ. Ἁγίου Παντελεήμονος 693, φ. 185α (ἀρχὴ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀθανασίου).

ΠΙΝ. Β΄

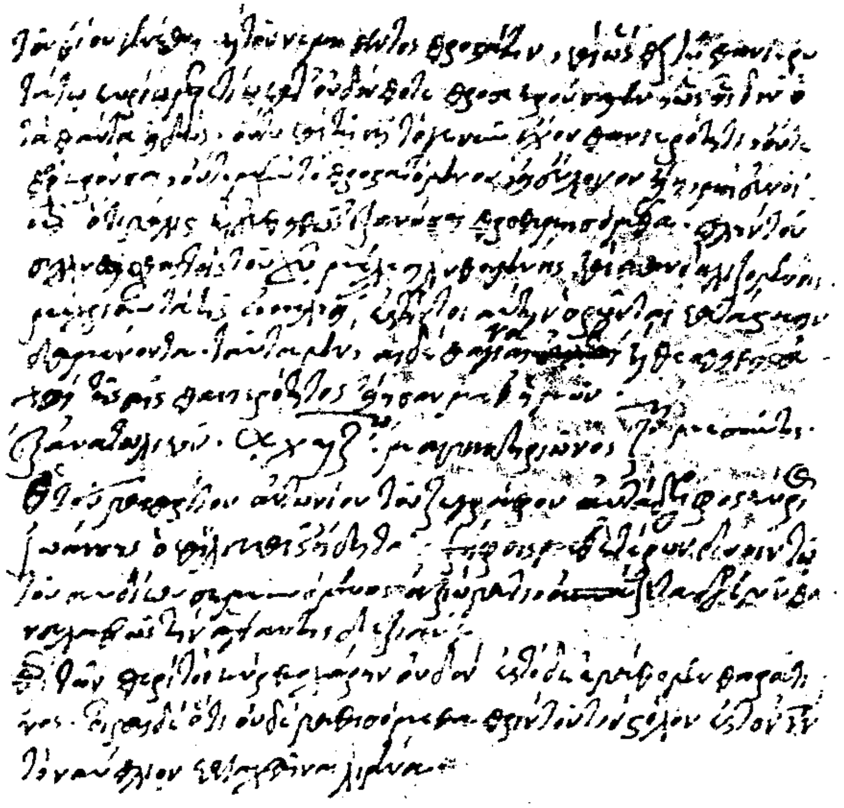

Δεῖγμα γραφῆς κώδ. Ἁγίου Παντελεήμονος 781, φ. 213[β].

ΠΙΝ. Γ΄

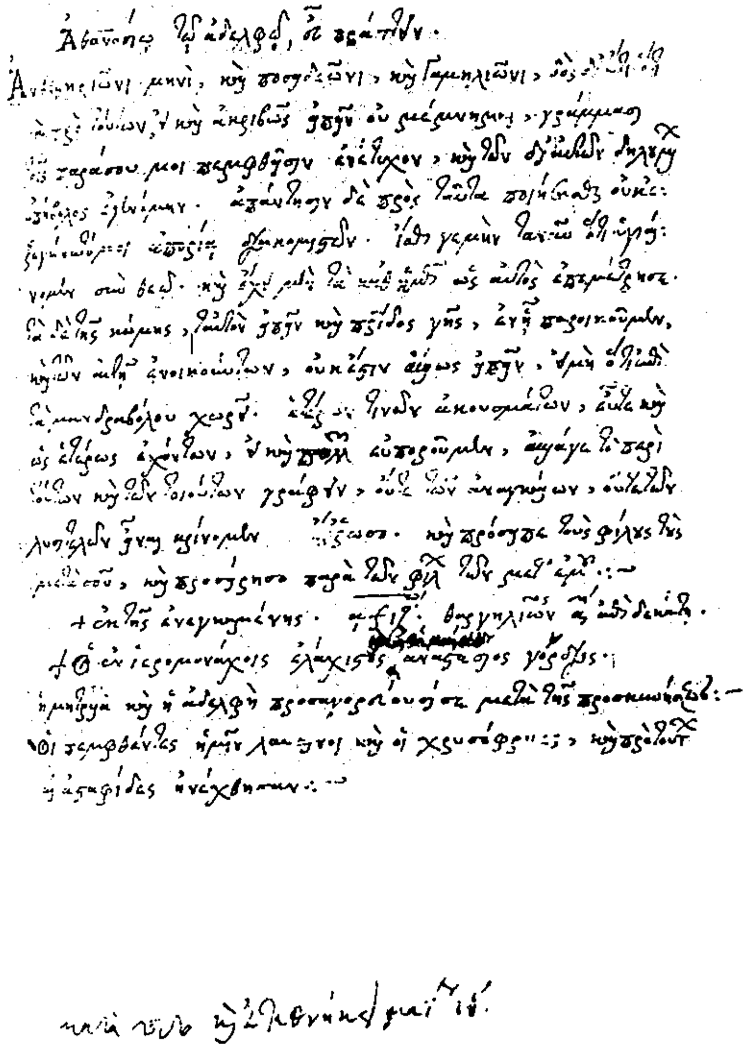

Ἁγ. Παντελ. 693, φ. 180[α]. Μνεία θανάτου τοῦ Ἀθανασίου.

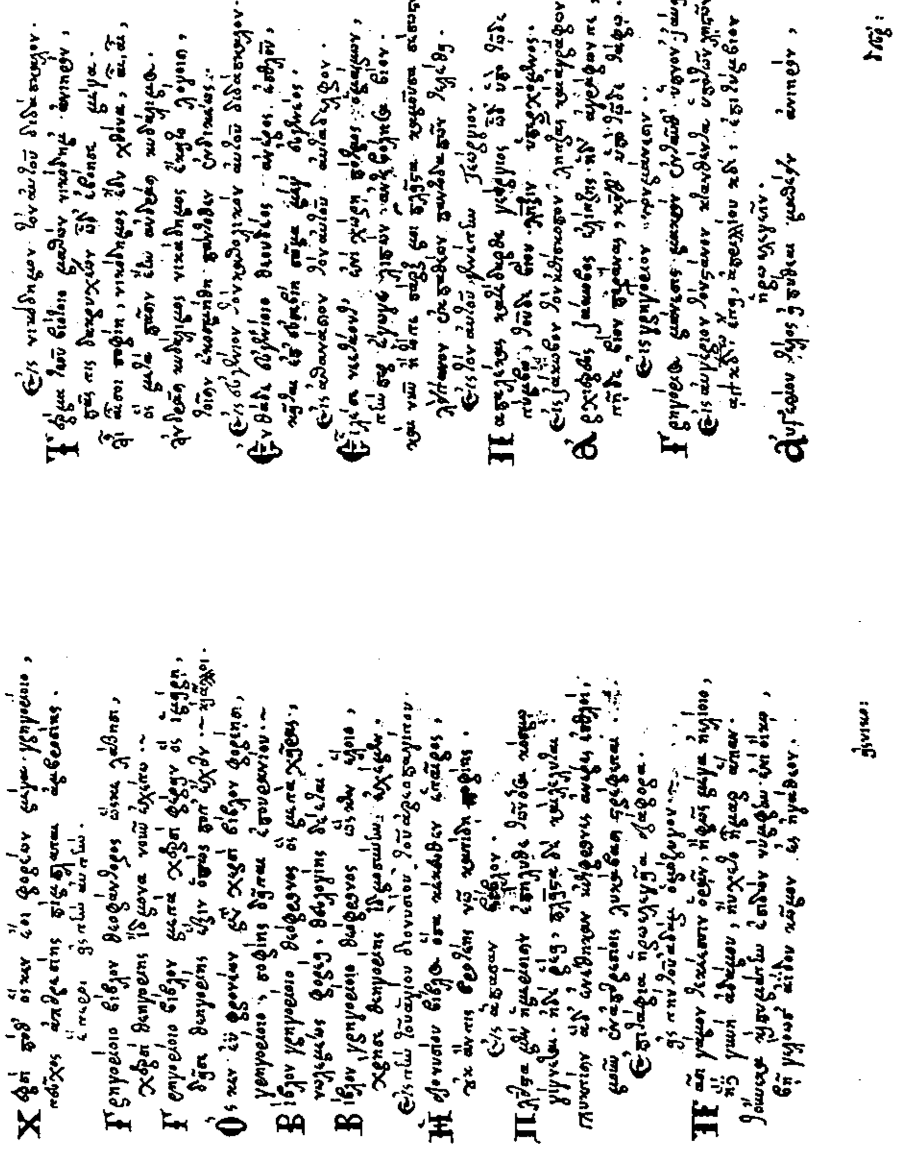

Ἁγ. Τριάδος 30, φ. 37β-38α, «ἐπιτάφια ἡρωελεγεῖα» Ἀναστασίου τοῦ Γορδίου.

κτόρων τοῦ τόπου φαινομένων, ποτὲ δὲ καὶ τὰ τῆς ληστείας μετερχομένων, ὡς ἐξ ὧν πρὸς τὸν ἡγεμόνα γράφω γνώσει σαφέστερον. Καὶ διακομιστῶν αὖθις ἐπιτυχών, τὰ κατὰ σὲ δι' ὑμετέρου αὐτῆς γράμματος δήλωσον. Ἔρρωσο

Ἐξ Ἀνατωλικοῦ, ,αψιβ' μεταγειτνιῶνος β' μεσοῦντος.

Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος, εὐχέτης σου.

24

Ἁγ. Παντελ. 693, φ. 193β - 194α (ἐπιστ. ιθ')

193β *Ἐκλαμπρότατε καὶ ἐνδοξότατε αὐθέντα κολονέλλε Ἰωάννη Λουδαρέκκα, τὴν ἐκλαμπρότητά της δουλικῶς προσκυνῶ.*

Ἐρχόμενος εἰς ταῦτα τὰ μέρη ὁ ἐκλαμπρότατος γαμβρὸς αὐτῆς, ἐμάθαμεν δι' αὐτοῦ τὴν ὑγίειαν τῆς σῆς ἐκλαμπρότητος, καὶ πολλὰ τὸ ἐχαρήκαμεν, καὶ τὸ περισσότερον ὁποῦ ἀξιωθήκαμε νὰ γνωρίσωμεν καὶ ἡμεῖς τὸν αὐτόν, ὁποῦ ἐπιθυμούσαμεν πολλὰ νὰ τὸν ἰδοῦμεν ποτέ. Ἀλλὰ δὲν ἐστάθηκεν εἰς τὰ μέρη ἐτοῦτα τοῦ Ἀνατωλικοῦ πολλαῖς ἡμέραις νὰ τὸν γνωρίσωμεν καλλίτερα καὶ ἡμεῖς τὸν αὐτὸν καὶ αὐτὸς ἡμᾶς, ἐπειδὴ καὶ ἔτυχαν κάποιαις ἀκαταστασίαις κατὰ τὸν καιρὸν ὁποῦ ἐκοπίασε (ταῖς ὁποίαις λογιάζω νὰ ταῖς ἔμαθε) καὶ μὲ τὸ νὰ τοῦ ἄρεσε καλλίτερα τὸ Μεσολόγκιον ἐστάθηκεν ἐκεῖ. Τώρα πάλιν, ἔχοντας γνώμην νὰ γυρίσῃ ὀπίσω εἰς αὐτὰ τὰ μέρη, κάμνοντας καὶ ἐγὼ τὸ χρέος μου, ἰδοὺ ὁποῦ τῆς γράφω τὸ παρόν. Καὶ πρῶτον μὲν τὴν προσκυνῶ, μετέπειτα δὲ τῆς φανερώνω τὴν ὑγείαν μου, καὶ προσέτι τὴν τοῦ διδασκάλου τοῦ ἡμετέρου ἀδελφοῦ, πρὸς τὸν ὁποῖον ἐπῆγα μετὰ τὴν ἄνοιξιν καὶ τὸν ἔσμιξα, καὶ ἔγινε μὲ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ καλά. Ἔστωντας καὶ νὰ ἔλαβε τὴν ὑγείαν του ὡσὰν καὶ πρότερον, ὁ ὁποῖος ἤθελε νὰ τῆς γράψῃ καὶ κανένα γράμμα νὰ τὴν προσκυνήσῃ, ἀλλὰ ἦτον μεγάλη σύγχυσις ἀπὸ τοὺς κλέπτας, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἐκεῖνοι οἱ ἴδιοι ὁποῦ ἦσαν καὶ φυλακάτορες τοῦ τόπου, κάμνοντές το τοῦτο διὰ νὰ φοβηθοῦν τὰ χωρία διὰ τῆς κλεψίας αὐτῶν εἰς τὸν καιρὸν τοῦ Μοσχολουρίου νὰ τοὺς βάλουν πάλιν ἀρματωλούς, ἀπὸ τοῦτο ἐμποδίσθη καὶ δὲν τῆς ἔγραψεν, ἐπειδὴ καὶ ἀλλοῦ εἶχε τὴν κατοικίαν του, καὶ ἀλλοῦ ἐξενύκταε, καὶ τὴν παρακαλεῖ νὰ τὸν συμπαθήσῃ. Τοῦτο τὴν παρακαλῶ καὶ ἐγώ, νὰ φυλάττῃ εἰς τοῦ λόγου του ἐκείνην τὴν προτίτερην ἀγάπην ὁποῦ εἶχεν εἰς τοῦ λόγου μου, καὶ νὰ μὴν λείπῃ νὰ
194α *μαθαίνω τὴν ὑγείαν της, / τὴν εὐτυχίαν της, τὴν ὁποίαν τὴν ἐπιθυμῶ πολλὰ καὶ κάμνων της τέλος, τὴν προσκυνῶ.*

Ἐξ Ἀνατωλικοῦ, ,αψιβ' ἰουλίου ιβ'.

Τῆς σῆς ἐκλαμπρότητος φίλος πιστὸς καὶ ἠγαπημένος, Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος.

25

῾Αγ. Παντελ. 693, φ. 194αβ (ἐπιστ. κ΄)

Τῷ λογιωτάτῳ καὶ σοφωτάτῳ διδασκάλῳ, ἡμετέρῳ ἀδελφῷ καὶ καθηγητῇ, κυρίῳ κυρίῳ ᾿Αναστασίῳ, τὴν ὀφειλομένην αἰδῶ καὶ προσκύνησιν.

Διὰ τῆς πρὸς τὰ ἐνταῦθα καταβάσεως Θεοδώρου τοῦ γέροντος, ἔλαβον καὶ τανῦν τὸ τίμιον γράμμα τῆς σῆς λογιότητος, καὶ οὐ μετρίως, ἐχάρην μαθὼν τὰ κατ' αὐτήν. Ἴσθι οὖν ὡς καὶ αὐτὸς ἔγωγε ὑγιῶς ἔχω τῇ τοῦ παναγάθου Θεοῦ διατηρήσει, καὶ ταῖς σαῖς ἱεραῖς πρὸς αὐτὸν εὐχαῖς. Τὸ γράμμα τὸ φιλικὸν ὃ πρὸς τὸν δεῖνα πέπομφεν, ἐν αἷς τῶν ἡμερῶν ὁ τοῦτο διακομίζων σὺν τῷ ἡμετέρῳ διεκόμισεν, ἐπείπερ αὐτὸς οὐκ ἐνέτυχον εἰς τὰ τῇδε, (ἔλειπον γὰρ εἰς τὴν ἱερὰν μονὴν τῆς Μυρσίνης, χάριν τῆς τῶν Εἰσοδίων ἑορτῆς τῆς Θεομήτορος) ἔλαβεν αὐτὸ ἡ ᾿Αλτάνη καί, πρὶν τῆς ἡμετέρας ἐκεῖσε ἐπιστροφῆς, διακομιστῶν προσφόρων ἐπιτυχοῦσα ἐκείνη, ἔπεμψεν αὐτὸ εἰς τὸν αὐτόν, καὶ δεχθήσεται αὐτὸ ἀναμφιβόλως ἐκεῖνος.

Διὰ δὲ τὰ πραχθέντα παρὰ τῶν μιαρῶν ᾿Ιουδαίων ἐν Ζακύνθῳ ὧν ἐφίεται μαθεῖν, ἔχουσιν οὕτω: τὸν φόνον τοῦ παιδὸς ἐκείνου τελέσαντες οἱ παράφρονες, ὡς ἐγχώριοι τῶν χριστιανῶν εἰς ὕβριν μεγάλην ἐτοῦτο τὸ πρᾶγμα νομίσαντες, ἄνευ τινὸς ἀδείας αὐθεντικῆς, μεγάλῃ τῇ ὁρμῇ πολλὴν καταφθορὰν κατ' ἐκείνων ἐπράξαντο, οὐ μόνον τοῖς ἁπλοῖς οἴκοις τῶν αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ τοῖς εὐκτηρίοις ἀκμήν. Ὧν τὸ πρὸς αὐτοὺς μὴ ὑποφέροντες οἱ πρόκριτοι ἐκείνων, ἔδραμον πρὸς τὴν τῶν ῾Ενετῶν δικαιοσύνην, ἵνα ἐξ ἐκείνων δικαιοσύνης τινὸς ἐπιτύχωσι καὶ τὸ διαρπαγὲν
194β *πρᾶγμα αὐτῶν / ἐπαναλάβωσιν, οἱ δὲ ὑποδεέστεροι ἐκείνων οἵτινες ἵνα μὴ τελείως ἐκβληθῶσιν ἐκ Ζακύνθου, πολλὰς τῷ ναυάρχῳ ἐκεῖσε ὄντι τὰς δεήσεις ποιήσαντες, καὶ δαπάνας οὐ σμικρὰς ἀποκρύφους πρὸς αὐτὸν καταναλώσαντες, ἔδωκεν αὐτοῖς ἴδιόν τινα τόπον κατ' ἰδίαν εἰς κατοικίαν αὐτῶν, ἐκεῖσε περικλείσας, ὡς καὶ τοὺς ῾Ενετίαζε ᾿Ιουδαίους. Τοὺς δὲ καταδραμόντας ἐν τῇ ἀριστοκρατίᾳ ἔπεμψεν ἐκεῖνος πρὸς τὸν τῆς Ζακύνθου ἐπιτηρητήν, καὶ τὸν ναυάρχην τῶν αὐτῶν, ἵνα τὴν πρὸς αὐτοὺς δικαιοσύνην ἐκτελέσωσι. Καὶ ἀνακρίναντες οἱ αὐτοὶ περὶ τοῦ πράγματος αὐτῶν, πολλοὺς τῶν Ζακυνθίων παιδεύσαντες, ἔλαβον μέρος τι, ἀλλ' οὔπω ἐπληρώθη αὐτῶν ἡ ὑπόθεσις ἄχρι τοῦ νῦν .*

Προέπεμψα αὐτῇ καὶ ἄλλο γράμμα διά τινος Πετρηλλιώτου Καρᾶ ἐπονομαζομένου, ἀλλ' οὐκ οἶδ' εἰ ἐνέτυχεν ἐκείνου, πρὸς ὃ ἐδήλουν αὐτῇ, καὶ τὸν θάνατον τοῦ μακαρίτου παπᾶ Κανέλλου, ὅστις ἀφῆκε τὴν ὑγείαν τῆς σῆς λογιότητος πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν. Ἅπαντες οἱ ἐν τῇ νήσῳ ταύτῃ οἰκοῦντες προσκυνοῦσι δι' ἐμοῦ τὴν σὴν λογιότητα, εὑρισκόμενοι εἰς μεγάλην δυστυχίαν ἀπὸ τὰ ἀνυπόφορα βάρη τῶν κρατούντων αὐτῶν βαρβάρων. Ταῦτα μὲν καὶ ἡ εὐχὴ τῆς σῆς λογιότητος εἴη μετ' ἐμοῦ. Προσαγορεύω δι' αὐτῆς τὸν Βιτάλιον ἀναγνώστην καὶ τὴν Φέγγων τὴν ἀδελφήν μας, ἐξ ἧς ἔλαβον καὶ τοὺς πλεκτοὺς πίλους, καὶ τὴν εὐχαρίστησα ὅσον τὸ ἐπ' ἐμοί. Πέμπω αὐτῇ μικρόν τι δῶρον τέσσαρας μαργιόλας, καὶ τοσαῦτα ὠοτάριχα, καὶ μερικὴν ἀσταφίδα, καὶ τριάκοντα δυάδας σύκων, καὶ ἰσαρίθμους ἀμυγδάλων, σὺν καί τινι συκομαΐδι.

᾿Εξ ᾿Ανατωλικοῦ, ͵αψιβ' ἀνθεστηριῶνος θ' φθίνοντος.

Τῆς σῆς λογιότητος ἀδελφὸς καὶ μαθητής, ᾿Αθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος.

26

῾Αγ. Παντελ. 693, φ. 195α (ἐπιστ. κα΄)

195α *Τῷ λογιωτάτῳ καὶ σοφωτάτῳ ἐν ἱερομονάχοις καὶ πνευματικοῖς πατράσι καὶ προσφιλεστάτῳ μοι ἐν Χριστῷ ἀδελφῷ κυρίῳ κυρίῳ Χριστοφόρῳ, εὖ πράττειν.*

Διὰ τοῦ ἡμετέρου γαμβροῦ Γεωργούση τοῦ καταβάντος εἰς τὰ τῇδε ἐκ τῶν αὐτόθι δι' ἰχθυϊκὴν ἐμπορίαν, ἔλαβον τὴν τιμαλφεστάτην πρὸς ἐμὲ ἱερὰν αὐτῆς πυκτίδα, οὐ παρὰ τοῦ διακομίσαντος τὴν αὐτὴν ἤδη (διὰ τὸ μὴ τετυχηκέναι με ἤδη εἰς τὰ ἐντεῦθεν ὅτε ἐκεῖνος παραγέγονε) ἀλλὰ διὰ τῆς πνευματικῆς ἡμῶν μητρὸς κυρίας ᾿Αλτάνης, καὶ σὺν αὐτῇ τὰ σανδάλια μετὰ τῶν μεστίων καὶ τῶν πλεκτῶν πίλων καὶ τὰ λοιπὰ καρυκεύματα ἀκμὴν τὰ τῶν [...] ἀρτύματα καὶ χάριν οἶδά σοι διά τε τὸ πρὸς ἐμὲ αὐτῆς φίλτρον, καὶ τὴν δι' αὐτῶν πεῖραξιν. ᾿Επεὶ δὲ τότε τῆς προσηκούσης οὐκ ἐνέτυχον ἀπαντήσεως διὰ τὸ ἀπόδημον εἶναί με, ὡς ἔφην εἴς τινὰ τῶν [...] μονήν, χάριν προσκυνήσεως τῆς τῶν Εἰσοδίων ἑορτῆς τῆς Θεομήτορος, ποιοῦμαι αὐτῇ τανῦν διὰ τοῦ παρόντος Κώνστα φημὶ τοῦ ἱερόπαιδος τοῦ ἐκ τῆς ἐμῆς πατρίδος, τούτου ἕνεκα κἀκείνου καταβάντος, ἐμφαίνων αὐτῇ τήν τε ἡμετέραν ὑγίειαν, καὶ πρὸς τούτοις καὶ αὖθις ἐπιτυχεῖν τῶν ἱερῶν αὐτῆς γραμμάτων παρακαλῶν αὐτήν. Ἔρρωσο.

῾Ο Καλόγερος σὺν τῇ αὐτοῦ μητρὶ καὶ συνοδίᾳ καὶ τέκνοις ἀσπάζεται δι' ἐμοῦ τὴν σὴν λογιότητα. ῾Ωσαύτως ἀσπάζομαι κἀγὼ δι' αὐτῆς πάντας τοὺς σὺν αὐτῇ εὑρισκομένους ἐν Χριστῷ ἀδελφοὺς κατ' ὄνομα. Πέμπω αὐτῇ, εἰς δήλωσιν φιλίας εἰλικρινοῦς, ἓξ μαργιόλας σὺν τρισὶν ὠοταρίχοις καὶ μερικῇ ἀσταφίδι καὶ σύκοις καὶ ἀμυγδάλοις καὶ μιᾷ συκομαΐδι.

᾿Εξ ᾿Ανατωλικοῦ, ͵αψιβ' ἀνθεστηριῶνος ι' φθίνοντος.

Τῆς σῆς λογιότητος ἐν Χριστῷ ἀδελφός, Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος.

27

Ἁγ. Παντελ. 693, φ. 195β (ἐπιστ. κβʹ)

195β *Θεοφιλέστατε ἐπίσκοπε τῆς ἁγιωτάτης ἐπισκοπῆς Ῥογῶν καὶ Κοζύλης, καὶ τοῦ πανιερωτάτου Ἄρτης γνήσιε ἐπίτροπε καὶ ἡμέτερε αὐθέντα καὶ δέσποτα σεβασμιώτατε, κύριε κύριε Παρθένιε, τὴν σὴν Θεοφιλίαν δουλικῶς προσκυνῶ καὶ τὴν ἁγίαν αὐτῆς δεξιὰν πανευλαβῶς ἀσπάζομαι.*

Καὶ παρὰ τῆς σῆς θεοφιλίας ἀγαθῇ τύχῃ τῇ γʹ τοῦ νῦν τρέχοντος μηνὸς ἐγχειρισθεῖναί μοι ἱερὰν δέλτον, ὡς παρὰ ἀρχιερατικῆς μορφῆς πεμφθεῖσαν ἐμοί, τῇ προσηκούσῃ αἰδοῖ καὶ εὐλαβείᾳ αὐτὴν ἠσπασάμην, καὶ τῇ τῆς ἐμῆς κεφαλῆς κορυφῇ αὐτὴν ἀνεθέμην, τῷ τε Θεῷ εὐχαριστηρίους ᾠδὰς ἀνέπεμψα, τῷ τοιούτου με φίλου ἐπήβολον γενέσθαί με ἀξιώσαντι, καὶ τῇ σῇ θεοφιλίᾳ χάριτας οὐ τὰς τυχούσας ὡμολόγησα, διὰ τὴν πρὸς ἐμὲ ἀγάπην αὐτῆς· καὶ γὰρ ἔγνων δι᾽ αὐτῆς ἄδολον καὶ καθαρὰν τὴν ἐμὴν φιλίαν ἐνδομυχεῖν τῇ καρδίᾳ αὐτῆς, πρὸς ἣν εἴσεται κἀμὲ αὐτὸν οὕτως ἔχοντα καὶ ὅτι μᾶλλον εἰ εἴποιμι οὐκ ἂν ψευσθείην ἤδη. Ὅμως ἐπεθύμουν καὶ οὐ μικρόν, ἔχειν τινὰ εἴδησιν καὶ διὰ τὸν πανιερώτατον αὐτῆς γέροντα καὶ ἡμέτερον δεσπότην καὶ αὐθέντην, καὶ εἰ φίλον αὐτῇ μὴ ὑστερηθείην τῆς αὐτῆς διὰ τῶν ἱερῶν αὐτῆς γραμμάτων τῶν ἐς τὸ μετὰ ταῦτα. Ταῦτα μέν, καὶ ἡ εὐχὴ καὶ εὐλογία τῆς σῆς θεοφιλίας εἴη μετ᾽ ἐμοῦ διὰ παντός.

Ἐξ Ἀνατωλικοῦ, ͵αψιβʹ νοεμβρίου ιεʹ.

Τῆς σῆς θεοφιλίας ταπεινὸς δοῦλος, Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος.

28

Ἁγ. Παντελ. 693, φ. 196αβ (ἐπιστ. κγʹ)

196α *Τῷ λογιωτάτῳ καὶ σοφωτάτῳ διδασκάλῳ καὶ ἡμετέρῳ ἀδελφῷ καὶ καθηγητῇ κυρίῳ κυρίῳ Ἀναστασίῳ, εὖ πράττειν.*

Ἐν ἀθυμίᾳ διεκείμην (καὶ νὴ Δία οὐ σμικρᾷ), ὑπὲρ τῆς σῆς λογιότητος, ὡς μήπω τῆς διὰ γράμματος αὐτῆς ὁμιλίας εἰς τὸ τοσούτου χρόνου διάστημα τετυχηκώς, καὶ οὐκ ὀλίγας ὑπενόουν τούτου ἕνεκα ὑπονοίας,

εὖτε καὶ κακῶς ὡς φάναι ἐχούσας. Ἐπεὶ δὲ τανῦν ἐνέτυχον τοῦ ἐξαίφνης παρ᾽ αὐτῆς, διὰ τοῦ πρὸς ἡμᾶς παραγεγονότων ἀγωγίμων ἀνδρῶν Νεοχωριτῶν γράμματος, τήν τε ἀθυμίαν κατὰ τὸν εἰπόντα πόῤῥω Διὸς καὶ κεραυνοῦ ἀπέῤῥιψα, καὶ σὺν αὐτῇ πάσας τὰς ἃς ὑπενόουν περὶ αὐτῆς ὑπονοίας. Διὰ δὲ τὴν ἄμετρον λύπην, ἣν ὑπέστη ὡς ἐδήλου μοι, διὰ τὸν θάνατον τοῦ μακαρίτου Κυρίτζη φημὶ καὶ Ἀρμάγου, μήδ᾽ αὐτὸς εὖ ἴσθι ἐγενόμην τε παράπαν ἄμοιρος τῆς αὐτῆς, ὡς ἡμετέρων συμπατριωτῶν καὶ ἀξίων ἀνδρῶν τυγχανόντων. Ἀλλὰ τί δεῖ ἡ ἄμετρος λύπη ὑπὲρ τῶν τεθνεώτων ἡμῖν; Καὶ μᾶλλόν γε τῇ σῇ λογιότητι τὸν τοῦ θανάτου ὅρον εἰδυῖα καὶ αὐτὰς ἤδη τὰς τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου ὁροθεσίας, παρὰ τοῦ τὰ πάντα κρατοῦντος, τοῦτο μόνον λυσιτελεῖ ὑπὲρ ἐκείνων παρ᾽ αὐτῆς, δέησις συνεχὴς πρὸς τὸν Θεὸν ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῶν ψυχῶν αὐτῶν ἐν τόπῳ φαιδρῷ καὶ φωτεινῷ, καὶ δοξολογία αὐτῷ οὕτως εὐδοκίσαντι περὶ ἐκείνων. Τὰ διὰ τὴν ἁγίαν Μαῦραν πεφθέντα μοι παρ᾽ αὐτῆς γράμματα, εὐθὺς διὰ πιστῶν καὶ γνωρίμων διακομιστῶν ἔπεμψα πρὸς οὓς ἔγραφον, ἐφοδιάσας ταῦτα καὶ ἡμετέροις διὰ πλείονα ἀσφάλειαν. Τοὺς δὲ διακομιστὰς τῶν τιμίων αὐτῆς γραμμάτων, οὓς διεκέλευέ μοι συστῆσαι ἐλεημο-
196β *σύνης χάριν πρὸς οὓς ἂν δυνηθείην, εἰ μὲν τὰ τῇδε καλῶς ἔ/πραττον, ὡς καὶ ἄλλοτέ ποτε ἐν εὐδαιμονίᾳ ἐτύγχανον, οὐ κατώκνουν ποιῆσαι πρὸς αὐτοὺς τὰ εἰκότα ὅσον τὸ ἐπ᾽ ἐμοί, καὶ διὰ τὴν τῆς σῆς λογιότητος προτροπήν. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἤδη λίαν πονηρῶς διάγουσι καὶ οἱ ἐν αὐτοῖς οἰκοῦντες πλείονος αὐτῶν ἐλέους τυγχάνουσιν ἄξιοι ὡς καὶ αὐτὴ ἐπίσταται, τὴν κατάστασιν τῶν αὐτῶν μὴ ἀγνοοῦσα. Εἰ δὲ καὶ εὐδαιμόνως διάγουσί τινες, ἀλλ᾽ ἐς τὴν τῶν πολλῶν δυσπραγίαν ἀποβλέποντες, κἀκεῖνοι τὴν τούτων πήραν ἅμμασι μυρίοις, ὡς λέγεται, περισφίγγουσιν. Ἔῤῥωσο.*

Οἱ ἐκ πολλοῦ τῇ σῇ φιλίᾳ προσῳκειωθέντες, καὶ τῆς αὐτῶν μνήμης αὐτὴν μὴ ἀπαλλοτριώσαντες, ἀσπάζονται αὐτὴν δι᾽ ἐμοῦ πανευλαβῶς, ἐξαιρέτως ὁ κὺρ Ἰωάννης ὁ Καραντινός. Ὁμοίως χαιρετῶ κἀγὼ δι᾽ αὐτῆς τὴν ἀδελφὴν ἡμῶν Φέγγων, καὶ μητρυιάν, καὶ τὸν Βιτάλιον. Πέμπω αὐτῇ καὶ ἕνα γράμμα τοῦ κολονέλλου Λουδαρέκκα, ὃς ταῖς προαπελθούσαις τῶν ἡμερῶν τῷ Ἁγίῳ Σώζοντι προσορμίσας καὶ τούτῳ συνομιλήσας, ἔπεμψεν αὐτῇ τὸ παρόν, ζητῶν καὶ παρ᾽ αὐτῆς τὴν προσήκουσαν ἀπάντησιν. Πέμπω αὐτῇ προσέτι καὶ χάρτας πεντήκοντα εἰς δέκα μοίρας διῃρημένους, ἑκάστη τούτων ἀνὰ πέντε ἔχουσα.

Ἀνατωλικόθεν, ͵αψιβʹ πυανεψιῶνος γʹ μεσοῦντος.

Ὁ σὸς μαθητὴς καὶ ἀδελφός, Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος.

ΣΧΟΛΙΑ ΣΤΙΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

ἐπιστ. 1

Περὶ τῶν ἱερομονάχων εἰ ἐφίεται μαθεῖν τι. Βλ. καὶ τὴν σημ. 13 πιὸ πάνω. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ τοῦ Ἀθανασίου εἶναι ἡ μόνη, ἀπὸ ὅσες ἔχουμε, στὴν ὁποία γίνεται νύξη γιὰ τὸ ἐπεισόδιο. Οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου ἀπὸ τὸ Ἀνατολικό, πρὸς τὸν ἀδελφό του, εἶναι περισσότερο διαφωτιστικές. Ἂς δοῦμε τί μᾶς πληροφοροῦν, χρονολογικά:

— ,αχϟθʹ μαΐου ιθʹ (*Ἁγ. Παντελ. 693*, φ. 151αβ). Λαβαίνει γράμμα τοῦ Ἀθανασίου τὸ ὁποῖο τοῦ «φανερώνει τραγῳδίαν ὅλην, ἢ καθὼς λέγουσιν Ἰλιάδα κακῶν. Τοῦτο μὲ ἐτάραξεν οὐκ ὀλίγον...».

— ,αχϟθ ἰουνίου ιγʹ (φ. 152α) «Ὁ παπᾶ Εὐγένιος [ἴσως ἡγούμενος τῆς μονῆς Τατάρνας καὶ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ἀποστολῆς τῶν μοναχῶν] μοῦ ἔγραψεν ἀπὸ τὴν Ἁγίαν Μαῦραν, φανερώνοντάς μου πῶς τοὺς ἐσεκβεστράρησαν εἰς τὸ κάστρον...» καὶ περιμένουν τὴν ἀπόφαση τοῦ «καπιτὰν γενεράλη», ὁ ὁποῖος βρίσκεται στὸ Ναύπλιο, ὅπου βρίσκεται καὶ ὁ κολονέλος [πιθανότατα ὁ Ἰ. Λουδαρέκας].

— ,αχϟθʹ ἰουνίου κʹ (φ. 152β) Σκέφτεται ὅτι πρέπει ν' ἀπευθυνθοῦν πρὸς «τὸν πανιερώτατον [τὸν ἐπίσκοπο Λιτζᾶς καὶ Ἀγράφων Διονύσιο (1693-1730 — Π. Βασιλειου, *Ἐπισκοπὴ Λιτζᾶς καὶ Ἀγράφων*, Ἀθῆναι 1960, σ. 155-158)] νὰ κάμῃ τίποτε τρόπον νὰ δοθοῦν τὰ ἄσπρα, νὰ ἐλευθερωθοῦν καὶ ἐκεῖνοι οἱ ταλαίπωροι, διατὶ κατὰ ἄλλον τρόπον δὲν θέλουν ἰδῇ ἐλευθερίαν, μάλιστα ὁ παπᾶ Εὐγένιος κινδυνεύει νὰ χαθῇ καὶ πρὸ τῆς ἐλευθερίας...»

— ,αχϟθʹ αὐγούστου βʹ (φ. 153α) Ὁ καπιτὰν γενεράλης ἔχει δώσει ἐντολὴ νὰ γίνει δίκη. ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἀκόμη κάποια πληροφορία γιὰ τὸ ἀποτέλεσμα· «ἐσὺ καλὰ λέγεις πῶς ἐῤῥύσθης τῆς εἱρκτῆς ὡς τὸν Πέτρον, ἀλλὰ πρέπον νὰ παρακαλῇς τὸν Θεὸν καὶ διὰ τοὺς ἄλλους ...».

— ,αχϟθʹ αὐγούστου στʹ (φ. 154αβ) Ἔγινε ἡ δίκη καὶ «ἀπαιτεῖται τὸ χρέος... ἐζήτησεν ὁ κριτὴς ἐγγύησιν· δὲν εὑρέθη τινάς ... Ἔγραψα τοῦ πανιερωτάτου ... Οὐκ ἔξεστιν ἄλλως ποιῆσαι, εἰ μὴ ἀποδοῦναι τὸ χρέος ...».

— ,αχϟθʹ αὐγούστου ζʹ (φ. 155α) «[Ὁ πανιερώτατος] ἂς σπουδάξῃ τὸ ὀγληγορώτερον, ἂν θέλῃ νὰ τοὺς ἔχῃ, νὰ τοὺς ἐλευθερώσῃ ἀπὸ κεῖ ὅτι χάνονται ἐς τὴν Ἀκεσαίου σελήνην...» [παροιμία γι' αὐτοὺς ποὺ ἀναβάλλουν νὰ κάνουν κάτι].

— ,αχϟθʹ σεπτεμβρίου εʹ (φ. 155β) «Τώρα κινδυνεύουν καὶ ἀπὸ πεῖναν ... Δὲν ἠξεύρω τί γνώμην ἔχει ὁ πανιερώτατος περὶ τούτων· λέγω τὴν ἐνδιάθετόν του γνώμην, ὄχι ἐκείνην ὁποῦ φανερώνει εἰς τὰ γράμματά του πρὸς ἕνα καὶ ἄλλον· ἰδὲς νὰ τὴν γνωρίσῃς...».

— ,αχϟθʹ σεπτεμβρίου ιεʹ (φ. 156αβ) «Ὁ δεσπότης καὶ φρονεῖ καὶ λέγει, καθὼς μοῦ γράφεις...».

— ,αχϟθʹ νοεμβρίου ιβʹ (156β) Ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος στέλνει τὸν χαιρετισμό του στὸν «πνευματικὸ κὺρ Γαβριὴλ καὶ τὸν παπᾶ Παχώμιον καὶ τὸν παπᾶ κὺρ Εὐγένιον». «Θαυμάζω πῶς δὲν μοῦ ἔγραψεν ἀπὸ τὴν Ἁγίαν Μαῦραν ὅταν ἔμελλε νὰ μισεύσῃ ἀπ' ἐκεῖ...».

Φαίνεται ὅτι λίγο μετὰ τὸ γράμμα τῆς 15ης Σεπτεμβρίου καταβλήθηκε τὸ ποσὸ τοῦ χρέους καὶ οἱ μοναχοὶ ἐπέστρεψαν, περίπου στὶς ἀρχὲς τοῦ Νοεμβρίου στὸ μοναστήρι τους.

Ἀνατωλικό· κατὰ τοὺς αἰ. 17ο/18ο, εἶναι ἡ συνήθης ὀρθογραφία γιὰ τὸ τοπωνύμιο, τὸ σήμερα γνωστὸ ὡς Ἀνατολικὸ (ἐπίσημη ὀνομασία) ἢ Ἀντελικὸ (τρέχουσα λαϊκή)· συναντοῦμε ἐπίσης τὶς ὀνομασίες Αἰτωλικό, Ἀγγελικό.

Ἡ κωμόπολη σχηματίστηκε στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰ. Ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος (Βίος Εὐγενίου Αἰτωλοῦ, στὸν Κ. Σαθα, *Μεσαωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμ. Γʹ, Βενετία 1872, σ. 424) δίνει τὴν τοπογραφία τῆς περιοχῆς καὶ μιὰ συζητήσιμη ἐτυμολογία: «...κῶμαι δέ τινες μόναι εἰσὶν ἀπολελειμμέναι, λίαν συνεσταλμέναι· δύο μὲν αὗται κατὰ μεσόγαιον Ζαπάντη καὶ Βραχώρη [ἀναφέρονται συχνὰ στὶς ἐπιστολὲς] βαρβαρικῶς οὕτω καλούμεναι, δύο δὲ κατὰ θάλατταν, ἡ μὲν *Ἀνατωλικὸν (ὡς τῇ ἄνω Αἰτωλίᾳ, εἰ οὕτως ἐτυμολογηθείη, συναπτόμενον)* καλουμένη, πρότερον μὲν παραθαλάσσιος οὖσα, ὡς ἔστιν ἰδεῖν ἐκ τῶν φαινομένων αὐτῆς ἰχνῶν ἥτις ἐγχωρίως Ἔξω Χώρα καλεῖται, τανῦν δὲ ἐπὶ λυπρᾶς τινος καὶ βραχείας νήσου κειμένη· ἡ δέ, Μεσολόγκιον οὕτω καλεῖται, καὶ τὴν θέσιν ἔχει παρὰ τὴν θάλατταν. μέσον δὲ τῶν τεττάρων τούτων κωμῶν, καὶ φρούριόν τι ἐπὶ περιωπῆς τινος κεῖται τὴν τοῦ Ἀγγέλου κλῆσιν ἐπιφερόμενον, καὶ Ἀγγελόκαστρον οὕτω καλούμενον, Ἀγγέλου οἶμαι κτίσμα τοῦ Κομνηνοῦ, καὶ τούτου τὸ πλεῖστον μέρος ἐρείπιον, καὶ παντάπασιν ἠρημωμένον, ἐκ θατέρου δὲ μόνον μέρους τῶν ὑπὸ κάτωθεν ὀλίγων οἴκων περιγραφῇ κυκλούμενον, καὶ ἀγροῦ σχῆμα διασῶζον».

ἐπιστ. 3

Ὁ παραλήπτης τῆς ἐπιστολῆς «πανοσιώτατος καὶ λογιώτατος» *Ἰωακείμ*, πρέπει νὰ ἦταν ἕνας διδάσκαλος τοῦ Ἀθανασίου «ἐν τῇ τῶν παίδων ἡλικίᾳ ὄντος», ἴσως πρὶν νὰ μαθητεύσει κοντὰ στὸν Εὐγένιο Γιαννούλη καὶ τὸν ἀδελφό του Ἀναστάσιο Γόρδιο. Δὲν ταυτίζεται μὲ τοὺς γνωστοὺς ὁμώνυμους διδασκάλους.

ἐπιστ. 4

Ἡ ἐπιστολὴ παραδίδεται στὸν κώδικα ἀνεπίγραφη. Ἡ γειτνίαση, ὅμως, τῶν ἐπιστολῶν 3 καὶ 4 (α) φ. 205α «...Ἰωακείμ»· β) φ. 205β «τῷ αὐτῷ»), τὸ περιεχόμενο (ἐνδεικτικὸ καὶ στὶς δύο τῆς ἴδιας οἰκειότητας μεταξὺ ἀποστολέα καὶ παραλήπτη) καὶ ἡ ὁμοιόμορφη καταληκτήρια φράση («ὁ τῆς σῆς πανοσιότητος ὑμέτερος εἰς πάντα...») μᾶς ὁδηγοῦν νὰ σκεφτοῦμε ὅτι ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς ἦταν ὁ αὐτὸς *Ἰωακείμ*.

ἐπιστ. 5

Ἡ ἐπιστολὴ στὸν κώδικα ἀνεπίγραφη. Ὁ παραλήπτης της πρέπει νὰ εἶναι ὁ *Δημήτριος*, παραλήπτης καὶ τῆς ἐπιστολῆς 2· συντρέχουν καὶ ἐδῶ οἱ ἴδιοι λόγοι, ὅπως καὶ στὴν προηγούμενη περίπτωση: γειτνίαση τῶν ἐπιστολῶν στὸ φύλλο τοῦ κώδικα, ἀναλογία στὸ περιεχόμενο (σχολ. 4ης ἐπιστ.), ὁμοιόμορφη καταληκτήρια φράση.

ἐπιστ. 6

Χριστοφόρος ἱερομόναχος· φίλος τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου καὶ τοῦ Ἀθανασίου, συμμαθητὴς τοῦ Ἀναστασίου, μὲ τὸν ὁποῖο, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Γορδίου, μοιράστηκαν τὰ βιβλία τοῦ δασκάλου τους Εὐγενίου Γιαννούλη· βρίσκεται σὲ μοναστήρι τῆς περιοχῆς τῶν Ἀγράφων. Ὑποθέτουμε ὅτι εἶναι ὁ ἴδιος, ποὺ βοήθησε νὰ τελειώσει τὸ τέμπλο τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς στὰ Βρανιανά: «Ἦρξε μὲν Εὐγένιος πάλαι ἔργον, ὅπως τόδε τεύξῃ, / λεῖπε δ' ὅμως ἀτελὲς δευόμενος δαπάνης, / ἀτὰρ Ἀναστάσιος μετέπειθ' ἅμα *Χριστοφόρῳ* τε / τοι ὀπαδοὶ οἱ ἔσαν τέρματι ἐν βιότου / ἄρτιον ὄφρα γένοιτο κατ' ἀμφότερ' ἰσχανόωντες / εὖ καὶ ἐπισταμένως πολλὸν ἀρειότερον / ... / τὼς ἄρα καὶ τελέλεστο Θεῷ

κεχαρισμένον ἔργον / ... / [στιχούργημα δημοσιευμένο στὸ περ. *Θεολογία ΙΑ'* (1933), σ. 326-327, ἀπὸ τὸν Κ. Ι. Δυοβουνιωτη, «'Αναστασίου Γορδίου 'Επιγράμματα»].

«Διαμαντῆ τοῦ γαμβροῦ ἡμῶν» πρώτη μνεία στὴν ἐπιστολογραφία τοῦ 'Αθανασίου.

ἐπιστ. 7

Χριστοφόρος· βλ. ὅ.π., σχόλιο ἐπιστολῆς 6.

ἐπιστ. 8

«Καὶ γὰρ τὸ παράπαν ἔγωγε ἀγύμναστός εἰμι τῆς ῥητορικῆς τέχνης, οὐ ταύτης δὲ μόνον, ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἤδη πολλῶν χρησιμωτάτων ἐμοὶ καὶ ἀναγκαίων ἐπιστημῶν ... οὐκ ἔτυχον μαθήσεως...». Διαπιστώνουμε ἕνα κάποιο παράπονο γιὰ τὴν ἐλλιπὴ ἕως τώρα μόρφωσή του, τὴν ὁποία φροντίζει στὸ ἑξῆς νὰ τελειοποιήσει μόνος του, παραγγέλνοντας βιβλία σὲ γνωστοὺς καὶ φίλους, ἀντιγράφοντας, μελετώντας, καὶ τελικὰ διδάσκοντας.

ἐπιστ. 9

'Ο παραλήπτης *Χριστοφόρος* ὁ αὐτός, ὅπως καὶ στὶς προηγούμενες ἐπιστολὲς 6, 7, 8·

'Η ἐπιστολὴ παραδίδεται ἀχρονολόγητη· στὸν κώδικα εἶναι μεταξὺ δύο ἄλλων χρονολογημένων κατὰ μήνα 'Ιανουάριο (ἡ πρώτη) καὶ Μάρτιο (ἡ δεύτερη) τοῦ ἔτους 1706.

ἐπιστ. 10

Δημήτριος Κυριτζόπαις· δὲν ξέρουμε ἂν εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν παραλήπτη τῶν ἐπιστολῶν 2 καὶ 5.

'Ο Δημήτριος τῆς παρούσας ἐπιστολῆς εἶναι «Κυριτζόπαις», δηλ. γιὸς τοῦ Κυρίτζη. Μὲ τὸ ὄνομα *Κυρίτζης* βρίσκουμε δύο παραλῆπτες ἐπιστολῶν, ἰδίως τοῦ 'Αναστασίου Γορδίου. 'Ο ἕνας, ἀπὸ τὸ 1712 καὶ ἑξῆς, εἶναι ἱερωμένος καὶ ἀνταλλάσσει μὲ τὸν Γόρδιο σκέψεις πάνω σὲ θρησκευτικὰ θέματα. 'Ο δεύτερος, ὁ «Καλοκυρίτζης», εἶναι συμπατριώτης καὶ παιδικὸς φίλος τοῦ Γορδίου· ἔχει φύγει νωρὶς ἀπὸ τὴν «κοινὴν πατρίδα» (δὲν διαφαίνεται ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς σὲ ποιὰ πόλη ζεῖ)· εἶναι σὲ πολὺ καλὴ οἰκονομικὴ κατάσταση· στέλνει συχνὰ δῶρα στὸν Γόρδιο (τρόφιμα, ροῦχα κτλ.) καὶ πρόθυμα παρέχει βοήθεια στὸ χωριό του. 'Ο «Καλοκυρίτζης πρέπει νὰ πέθανε μέσα στὸ 1712 (ἐπιστολὴ τοῦ 'Αναστασίου Γορδίου πρὸς τὸν 'Αθανάσιο στὶς 13 'Οκτ. 1712: «...Οἴχεται Κυρίτζης ὁ ἐπίκλην Τζιμούρης...» *Ε.Β.Ε. 2188*, φ. 63β). Εἶναι χαρακτηριστικὰ αὐτὰ ποὺ γράφει στὴν «Καλοκυρίτζαινα» ὁ Γόρδιος (23 Νοεμβρ. 1712 — *ΕΒΕ 2188*, φ. 179αβ): «'Ο θάνατος τοῦ μακαρίτου Καλοκυρίτζη τοῦ ἀνδρός σου ... ἐλύπησε πολλὰ καὶ ἡμᾶς, ὁποῦ δὲν τὸν ἴδαμεν μεγάλον, ἀλλὰ τὸν ἰξεύρομεν μικρόν· καὶ τώρα μᾶς ἔδειξεν πολλὴν ἀγάπην ἀπὸ μακρυά, καὶ ἠλπίζαμεν νὰ τὸν ἰδοῦμεν καὶ ἀπὸ σιμά... καὶ τὴν βοήθειαν ἐκείνην ὁποῦ ἔκαμεν ἐκεῖνος ὁ μακαρίτης εἰς τὸ χωρίον τοῦτο [τὰ Βρανιανά], τὴν πατρίδα του, κάμνε την καὶ σὺ ... καὶ τὸ ἠγαπημένον σου παιδίον νὰ ἀπομείνῃ εἰς τὸν τόπον του...».

ἐπιστ. 11

Ζαχαρίας Καραντινός· πιθανότατα γιὸς τοῦ 'Ιωάννη Καραντινοῦ τοῦ Καλογέρου καὶ ἐγγονὸς τῆς «πνευματικῆς μητρὸς» (ἐπιστ. 1) τοῦ Γορδίου καὶ τοῦ 'Αθανασίου, τῆς «κυρίας

'Αλτάνης». 'Ο 'Ιωάννης Καραντινὸς καὶ ἡ μητέρα του ζοῦν στὸ 'Ανατολικό· γιὰ τὸν Ζαχαρία δὲν ξέρουμε ποῦ βρίσκεται αὐτὴ τὴν ἐποχή, σπουδάζοντας ἢ μονάζοντας.

Παραλλαγὴ τῆς ἴδιας ἐπιστολῆς μᾶς παραδίδει καὶ ὁ κώδικας *'Αγ. Παντελ. 781*, φ. 207β, καὶ μὲ διαφορετικὴ ἡμερομηνία. Τὴν παραθέτουμε:

Τῷ ὁσιωτάτῳ διακόνῳ κυρίῳ κυρίῳ Ζαχαρίᾳ, εὖ πράττειν.

'Ερωτικῶς διακεῖσθαι ὑπισχνεῖται εἰς ἀπόλαυσιν ἡμετέρων γραμμάτων, καὶ λόγοις μόνοις ψιλοῖς πειρᾶται, τουτὶ ὡς βεβαιοῦν, οὐ μήπω καὶ ἔργοις. Τούτων γὰρ ἐφιέμενος συνεχῶς, ὦ λῷστε, παρ' ἐμοῦ λαμβάνειν, οὐκ ἀδαῶς διῆγες διακομιστῶν εὐπορῶν, διὰ προσαγορευτικοῦ σου γράμματος ἐσαεὶ προσαγορεύειν με καὶ τῆς φιλικῆς διαθέσεως, ἧς εἶχέ ποτε ἐπ' ἐμὲ ἀνάμνησιν ποιεῖν· τούτῳ δὴ τῷ τρόπῳ οὐ μόνον συχνῶν παρ' ἐμοῦ γραμμάτων εὐπορήσαις, ἀλλὰ καὶ γραφίδος αὐτῶν τυχουσῶν ἀπολογηθείης. Σὺ δὲ ἐπεὶ τὴν σιγὴν προείλου μᾶλλον, καγὼ αὐτὸς πάλιν ὑπὲρ καπνοῦ ἐθέμην τὸ πηδάλιον, ὡς λέγεται, τὸ ἴσον σοι ποιῶν. Τανῦν δὲ ἐπεὶ μεσιτοῦ ἐδεήθης πρὸς τοῦτο, τὸ γραμμάτων δηλαδὴ ἐπιτυχεῖν σε ἡμετέρων, καὶ τούτου οὐκ ἔκ τινος τῶν ἀσυνήθων καὶ ἀγνώστων ἀνδρῶν, ἀλλ' ἐκ τῶν γνωρίμων, καὶ εἰθισμένων (τοῦ σοῦ γεννήτορος δηλαδὴ) καὶ τούτου χάριν καγὼ τὸ γηραλαῖον ἐκείνου καὶ σεμνὸν αἰδεσθείς, ὑπεῖξα τῷ τούτου κελεύσματι, καὶ διεχάραξά σοι τὸ παρὸν τῆς τε ἐμῆς ὑγιείας ἀγγελτικὸν σὺν τῇ τῆς τῶν συγγενῶν πάντων, καί σε παροτρύνον τοῖς αὐτοῖς ἀμείβεσθαί μοι δώροις μὴ ὀκνεῖν. Ἔρρωσο.

,αψστ' μουνυχιῶνος β' φθίνοντος.

'Αθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος, ὑμέτερος εὐχέτης.

ἐπιστ. 12

Τὴν ἐπιστολὴ μᾶς παραδίδει ἐπίσης ὁ κώδ. *'Αγ. Παντελ. 781*, φ. 208α· ὁ Σωφρόνιος Ευστρατιαδης τὴν ἔχει δημοσιεύσει (περ. *Ρωμανὸς ὁ Μελωδός*, τ. Α', τεῦχ. 6, Παρίσι 1932, σ. 153). Τὰ τρία κείμενα παρουσιάζουν διαφορές. Παραθέτουμε καὶ τὰ κείμενα τοῦ κώδ. 'Αγ. Παντελ. 781 καὶ τῆς ἐκδόσεως.

'Αγ. Παντελ. 781, φ. 208α	Ἔκδοση Σωφρονίου Εὐστρατιάδη
Τῷ πανιερωτάτῳ καὶ λογιωτάτῳ μητροπολίτῃ Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης καὶ ἡμετέρῳ πατρὶ καὶ δεσπότῃ κυρίῳ κυρίῳ Νεοφύτῳ, τὴν ὀφειλομένην εὐλάβειαν καὶ προσκύνησιν.	*Τῷ πανιερωτάτῳ καὶ λογιωτάτῳ μητροπολίτῃ ... Ἄρτης ... κὺρ Νεοφύτῳ τὴν ὀφειλομένην εὐλάβειαν καὶ προσκύνησιν.*
Τὰ ἀντιπίπτοντα τῶν πραγμάτων, πανιερώτατε δέσποτα, εἰώθασι πολλάκις ἀπείργειν τοὺς πᾶν ὁτιοῦν ἔργον προσεπικατορθοῦν, οὐ μόνον τὸ πρὸς τὴν ψυχὴν συντεῖνον, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ σῶμα.	*Τὰ ἀντιπίπτοντα τῶν πραγμάτων, πανιερώτατε Δέσποτα, εἰώθασι πολλάκις ἀπείργειν τοὺς πᾶν ὁ,τιοῦν ἔργον βουλομένους προσεπικατορθοῦν, οὐ τὸ πρὸς τὴν ψυχὴν αὐτὴν συντεῖνον μόνον, ἀλλὰ τὸ καὶ πρὸς τὸ σῶμα·*
Τούτων δὲ τούτων καὐτὸς κωλυθεὶς ταῖς προσαπελθούσαις τῶν ἡμερῶν οὐκ ἐδυνήθην ἐκτελέσαι τὸ τῆς περιπεσούσης σοι χρείας, καὶ βεβαίως διατελῶν εἰμι βαρυκαρδίσαι αὐτὴν σμικρόν τι ἐπ' ἐμοί, ὃ μὴ	*τούτων δὴ τούτων τῶν ἀντιπιπτόντων πραγμάτων καὐτὸς ἐγὼ κωλυθεὶς ταῖς προαπελθούσαις τῶν ἡμερῶν, οὐκ ἠδυνήθην ἐκτελέσαι τὸ τῆς περιπεσούσης σοι χρείας, καὶ βεβαίως διατελῶν εἰμι βαρυκαρδίσαι*

γένοιτο ἐγκεχωρηκέναι ποτε τῇ σῇ διανοίᾳ, ὡς πεῖραν μακρὰν ἔχουσαν τῶν τε ἀντιπιπτόντων, καὶ τῶν μή.

᾽Αλλ᾽ ἣν εἶχε πρός με φιλικὴν εὔνοιαν τῆς χρηστῆς αὐτῆς διαθέσεως, ταύτην ἐχέτω ἐσαεὶ ἐκλιπαρῶ καὶ ἔτι πρός. Τό τε ὀφειλόμενον ταύτης τεύξη παρὰ τοῦ μισθαποδότου τῶν ἁπάντων Θεοῦ. ῎Ελαβον ἀνὰ χεῖράς καὶ τὸ παρ᾽ αὐτῆς ἐκπεμφθέν μοι λῆμμα, διὰ τοῦ εὐλαβεστάτου τῶν ἱερέων κυρίου Σαπφείρου (τὸ μισὸν καὶ ἀκέραιον, δηλαδή, γρῶσσον) καὶ χάριτας οὐ τὰς τυχούσας αὐτῇ ὡμολόγησα, τὴν σὴν εὐλογίαν νοερῶς ἅμα καὶ αἰσθητῶς αὐτήν μοι ἐκπέμψασαν, ἧς μή μοι ὑστερηθείην γένοιτό ποτε, ἀλλ᾽ ἐχοίμην αὐτὴν καὶ τανῦν καὶ εἰς τὸ μετέπειτα ἐσαεί.

῎Εῤῥωσο, ὦ θεία καὶ ἱερωτάτη κεφαλή, πολλοὺς ἐς λυκάβαντας.
῾Ο λογιώτατος διδάσκαλος, ὁ ἐμὸς ἀδελφὸς ἀσπάζεται πανευλαβῶς τὴν σὴν πανιερότητα δι᾽ ἐμοῦ. ῾Ομοίως τὴν προσκυνάει καὶ ὁ Εὐγένιος, χάριτας οὐ τὰς τυχούσας ὁμολογῶν σοι καὶ αὐτός, τῆς πρὸς αὐτὸν φιλοτιμίας. ᾽Ασπάζομαι καγὼ δι᾽ αὐτῆς τὸν αἰδεσιμώτατον σακκελάριον... Νικόλαον σὺν παντὶ τῷ οἴκῳ αὐτοῦ.
[ἀχρονολόγητο]

ταύτην μικρόν τι ἐπ᾽ ἐμοί, ὃ μὴ γένοιτο ἐγκεχωρηκέναι ποτὲ τῇ σῇ διανοίᾳ, ὡς πεῖραν μακρὰν ἔχουσαν τῶν τε ἀντιπιπτόντων καὶ τῶν μή·
ἀλλ᾽ ἣν εἶχε πρός με φιλικὴν εὔνοιαν τῆς χρηστῆς αὐτῆς διαθέσεως, ταύτην ἐχέτω ἐσαεὶ ἐκλιπαρῶ καὶ ἔτι πρός. Τό τε ὀφειλόμενον ταύτης χρέος τεύξη παρὰ τοῦ μισθαποδότου τῶν ἁπάντων Θεοῦ. ῎Ελαβον ἀνὰ χεῖρας καὶ τὸ παρ᾽ αὐτῆς πεμφθέν μοι λῆμμα διὰ τοῦ εὐλαβεστάτου τῶν ἱερέων κυρίου Σαπφείρου (τὸ μισὸν καὶ ἀκέραιον δηλαδὴ γρῶσσον) καὶ χάριτας οὐ τὰς τυχούσας αὐτῇ ὡμολόγησα, τὴν σὴν εὐλογίαν νοερῶς τε ἅμα καὶ αἰσθητῶς αὐτήν μοι ἐκπέμψασαν, ἧς μὴ ὑστερηθείην γένοιτό ποτε, ἀλλ᾽ ἐχοίμην αὐτὴν καὶ τανῦν καὶ εἰς τὸ μετάπειτα καὶ ἐσαεί, μεθ᾽ ἧς καὶ τῶν ἱερωτάτων αὐτῆς γραμμάτων ποτέ.
῎Εῤῥωσο, ὦ θεία καὶ ἱερωτάτη κεφαλή, πολλοὺς εἰς λυκάβαντας.

᾽Εξ ᾽Ανατωλικοῦ ͵αψστ´ ἑκατομβαιῶνος η´ μεσοῦντος.— Τῆς σῆς πανιερότητος ταπεινὸς δοῦλος
᾽Αθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος.

ἐπιστ. 13 καὶ 14

῾Ο *᾽Ιωακεὶμ ὁ Καρπεν(ν)ησιώτης* «ὁ πανοσιώτατος καὶ σπουδαιότατος» (ἢ «φιλομαθέστατος») εἶναι ἴσως παλαιὸς μαθητὴς τοῦ ᾽Αθανασίου καὶ τώρα τῆς «αὐτόθι σχολῆς τῶν ᾽Ιωαννίνων». Στὰ ᾽Ιωάννινα βρίσκεται ἐπίσης ὁ ὁμώνυμός του «λογιώτατος πνευματικὸς κὺρ ᾽Ιωακείμ»· δὲν γνωρίζουμε κάτι γι᾽ αὐτόν. Καὶ ἀκόμη ὁ «λογιώτατος καὶ σοφώτατος κὺρ *᾽Αναστάσιος*»· ἴσως πρόκειται γιὰ τὸν γνωστὸ διδάσκαλο ᾽Αναστάσιο Παπαβασιλείου ἢ Παπα-Βασιλόπουλο, ὁ ὁποῖος ἤδη «εἰς τὸ τῆς ἱερωσύνης προεβιβάσθη ἀξίωμα».

ἐπιστ. 16

῾Ο Δημήτριος ὁ Κυριτζόπαις «εἰς τὸ τῶν συνδίκων ἀνέβη ἀξίωμα»· ὁ ᾽Αθανάσιος τοῦ ἀπευθύνει συγχαρητήρια καὶ συμβουλές. *Σύνδικος* (Sindico) ἦταν ἀξίωμα ἐπὶ ἑνετοκρατίας· ἐκλεγόταν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κοινότητα γιὰ ἕνα χρόνο καὶ ἦταν ὁ σύνδεσμος μὲ τὸν ῾Ενετὸ Προβλεπτή, ἰδίως γιὰ θέματα ἀγορανομίας καὶ ἀπονομῆς δικαιοσύνης.

ἐπιστ. 17

Σημειώνουμε τὰ τῆς μετακινήσεως τοῦ Εὐγενίου, τοῦ ἄλλου ἀδελφοῦ· καὶ τὰ τῆς περιηγήσεως τοῦ ᾽Αναστασίου Γορδίου στὴν περιοχὴ τῆς ᾽Αράχοβας, καθὼς καὶ τὴν ἐγκατάστασή του στὸ ᾽Ανατολικό «...οἰκίσκῳ τινὶ ἐξ ἰδίων ἀναλωμάτων δομηθέντι ... τῶν τῇδε ἐγχωρίων ἀπαναινόμενος ...».

ἐπιστ. 18

Βιτάλιος· «ἀναγνώστης», προστατευόμενος τοῦ ᾽Αναστασίου Γορδίου· μένει στὰ Βρανιανὰ (πιθανότατα μὲ τὴν οἰκογένεια τοῦ Γορδίου· ἀναφέρεται συχνότατα στὶς ἐπιστολὲς τῶν δύο ἀδελφῶν, μὲ οἰκειότητα). ᾽Απὸ μεταγενέστερη ἐπιστολὴ τοῦ ᾽Αθανασίου («ἐξ ᾽Ανατωλικοῦ, ͵αψιστ´ μεταγειτνιῶνος ε´ φθίνοντος»), ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι φέρθηκε μὲ ἀγνωμοσύνη στὸν προστάτη του: «...Καὶ μᾶλλον διὰ τὴν δήλωσιν τῆς κακεντρεχείας τοῦ κακοήθους Βιταλίου, ᾧτινι ἐν χρησταῖς ταῖς ἐλπίσι διάκειμαι ἐπελθεῖν ἄνωθεν παρὰ τοῦ τῆς θείας Δίκης ὀφθαλμοῦ ἔνδικός της δίκη ὑπὲρ ὧν ἐνέτυχεν παρ᾽ αὐτῆς σωματικῶν τε καὶ ψυχικῶν εὐεργετημάτων, τούτων πάντων ἀμνημονήσας καὶ πράξας ἤδη ὃ παραφρόνως ἐπράξατο...». (κώδ. *῾Αγ. Παντελ. 693*, φ. 226α, ἐπιστ. οστ´).

ἐπιστ. 19 καὶ 20

Δύο ἐπιστολὲς σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα πρὸς τὸ ἴδιο πρόσωπο (βλ. καὶ ἐπιστ. 11). Σημειώνουμε τὶς ὁδηγίες περὶ τοῦ πῶς πρέπει νὰ συντάσσονται οἱ ἐπιστολές.

ἐπιστ. 22

᾽Επιστολὴ πρὸς τὸν ἀδελφό του, περιγραφὴ χαρακτηριστικὴ τῶν προβλημάτων τῆς ὑγείας του.

Σημειώνουμε τὶς μνεῖες θανάτων: τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς Μυρτιᾶς *Γρηγορίου* (20 ᾽Ιανουαρίου 1712)· τοῦ πνευματικοῦ τοῦ ἁγίου Σώζοντος *Γερμανοῦ* (20 Νοεμβρίου 1711)· καὶ τοῦ μητροπολίτη Παλαιῶν Πατρῶν *᾽Αρσενίου* (πρὶν ἀπὸ τὶς 10 Φεβρουαρίου 1712).

ἐπιστ. 24

῾Ο κολονέλος *᾽Ιωάννης Λουδαρέκκας* ἢ *Λουδουρέκας* (Collonello Giovanni Ludurecca) εἶναι ὁ σκλαβουνικῆς («βουλγαρικῆς») καταγωγῆς ἀξιωματικός, ὁ ὁποῖος, μαζὶ μὲ τὸ στρατιωτικὸ σῶμα ὁμοφύλων του ποὺ διοικεῖ, συνεργάζεται ἀπὸ τὸ 1686 μὲ τοὺς ῾Ενετούς, οἱ ὁποῖοι σύντομα τοῦ ἀπονέμουν στρατιωτικὰ ἀξιώματα καὶ τὸ 1695 τὸν διορίζουν ᾽Ανώτερο ᾽Επιθεωρητὴ στὶς περιοχὲς Ξηρομέρου καὶ Βάλτου· τὸ 1699 τοῦ παραχωροῦνται κτήματα στὴν ᾽Αχαΐα, ὅπου ἐγκαθίστανται ἡ οἰκογένειά του καὶ οἱ οἰκογένειες τῶν στρατιωτῶν του, οἱ ὁποῖες, ὑπὸ τὴν πίεση τῶν Τούρκων, ἐγκαταλείπουν τὴν Στερεὰ ῾Ελλάδα (βλ. Κ. ΝΤΟΚΟΥ, *ὅ.π.*, ἰδίως σ. 54-55 καὶ 179-182. Α. Π. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗ, ὅ.π., ἰδίως σ. 40-42). Διατηρεῖ πολὺ φιλικὲς σχέσεις μὲ τὸν ᾽Αναστάσιο Γόρδιο καὶ τὸν ᾽Αθανάσιο.

έπιστ. 25

Γιὰ *«τὰ πραχθέντα παρὰ τῶν μιαρῶν Ἰουδαίων ἐν Ζακύνθῳ»* αὐτὴ τὴν ἐποχή, μιὰ ἄλλη ἀναφορὰ στὸ ἴδιο αὐτὸ γεγονός, βλ. Ντ. Κονομου, *Ζακυνθινὰ Χρονικὰ (1485-1953)*, Ἀθῆναι 1970, σ. 102-105.

έπιστ. 26

«ἰχθυϊκὴ» εἶναι ἡ ἐμπορία τοῦ Διαμαντῆ Γεωργούση, τοῦ γαμβροῦ τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου καὶ τοῦ Ἀθανασίου.

έπιστ. 27

Ἡ ἐπισκοπὴ Ρωγῶν καὶ Κοζύλης ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν μητρόπολη Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης (παλαιότερα Νικοπόλεως)· καὶ οἱ χαιρετισμοὶ τοῦ Ἀθανασίου ἀπευθύνονται πρὸς τὸν μητροπολίτη Νεόφυτο Μαυρομάτη, μὲ τὸν ὁποῖο ἐξ ἄλλου διατηροῦσε ἄμεση ἐπαφὴ καὶ ἀλληλογραφία (ἐπιστ. 12, 15 πιὸ πάνω καὶ στὴν συνέχεια).

έπιστ. 28

«...διὰ τὸν θάνατον τοῦ μακαρίτου Κυρίτζη» βλ. καὶ σχολ. τῆς 10ης ἐπιστ., σ. 249.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Ἀγγελόκαστρον, τοπων. 247
Ἀγγελικόν, τοπων. 246
Ἁγία Μαύρα 218, 224, 245, 246
Ἁγ. Παρασκευῆς, ἐκκλ. Βρανιανῶν 247
Ἁγίας Τριάδος, μονὴ Μετεώρων (χφφ.) 216, 221
Ἅγιον Ὄρος 215, 222, 230
Ἅγιος Βλάσιος, τοπων. 236
Ἁγίου Παντελεήμονος, μονὴ Ἁγ. Ὄρους (χφφ.) 215 και passim
Ἅγιος Σώζων, τοπων. 240, 245
Ἄγραφα 215, 222, 224, 228, 247
Ἀγράφων μητροπολ. βλ. Διονύσιος
Ἀθανάσιος ἱερομόναχος 215 καὶ passim
Ἀθανάσιος, ἱεροδ. - διδάσκ. Ἄρτης 219
Ἄθως· βλ. καὶ Ἅγιον Ὄρος
Αἰτωλία 215, 222, 247
Αἰτωλικό, τοπων. 246
Ἀκαρνανία 236
«Ἀκεσαίου σελήνη», παροιμία 246
Ἀλέξανδρος· βλ. Λουδαρέκας
Ἀλέξιος· βλ. Καραντινός
Ἀλτάνη, μητέρα Ἰω. Καραντινοῦ 225, 236, 237, 242, 243, 248
Ἀναστάσιος Γόρδιος. βλ. Γόρδιος
Ἀναστάσιος (κὺρ) 228
Ἀναστάσιος (Παπαβασιλόπουλος;) 233, 234, 250
Ἀνατολικὸ (ἢ Ἀνατωλικὸν) 215 καὶ passim· ἰδίως 246-247
Ἀνατωλικιῶται 250
Ἀντελικὸν, τοπων. 246
Ἀράχοβα 222, 236, 251
Ἀρμάγος 245
Ἀρσένιος Παλαιῶν Πατρῶν 240, 251
Ἄρτα 219, 220
Ἄρτης μητροπολ.. βλ. Νεόφυτος
Ἀχαΐα 251

Βάλτος 218, 251
Βενετία 219· βλ. καὶ Ἑνετία
Βέρροια 227
Βιτάλιος, ἀναγνώστης 217, 237, 240, 243, 245, 247, 251
Βρανιανὰ 215, 217, 219, 220, 221, 247, 251
Βραχώρη, τοπων. 247

Γαβριήλ, μοναχός 246
Γερμανός, πνευματικὸς 240, 251
Γεωργάκης (;) 225
Γεώργιος Παπαλέκας, πατέρας Ἀθανασίου 216
Γεωργούσης· βλ. Διαμαντῆς
Γιαννούλης Εὐγένιος ὁ Αἰτωλὸς 215, 216, 219, 222, 247
Γόρδιος Ἀναστάσιος 215 καὶ passim
Γρηγόριος, ἡγούμ. μ. Μυρτιᾶς 240, 251

Δανιήλ, (παπα-) 235
Δημήτριος (;) 225, 227, 247
Δημήτριος Κυριτζόπαις 219, 231, 235, 239, 240, 248, 250
Δημήτριος Μιξῆς 239
Δῆμος Κέρατζης 220
Δῆμος Λαχανᾶς 220
Διαμαντῆς Γεωργούσης, γαμβρὸς Ἀθανασίου 217, 228, 231, 243, 247, 252
Διονύσιος Λιτζᾶς καὶ Ἀγράφων 246
Διοσκουρίδης 230

Εἰρηναῖος Κυπαρίσσιος, ἱερέας 226
Ἐλισάβετ, θυγ. Ἰω. Καραντινοῦ 237
Ἑνετία - Ἑνετοὶ 217, 218, 220, 225, 242
Ἔξω Χώρα, τοπων. 247
Ἑπτάνησα 221
Εὐγένιος Γιαννούλης. βλ. Γιαννούλης
Εὐγένιος/Εὐθύμιος, ἱερομόν. ἀδελφὸς Ἀθανασίου 216, 220, 221, 225, 229, 230, 233, 234, 235, 236, 250
Εὐγένιος, μοναχὸς μ. Τατάρνας 246
Εὐρυτανία 215

Ζάκυνθος - Ζακύνθιοι 242, 252
Ζαπάντι, τοπων. 219, 220, 247
Ζαφείρης, ἱερέας 221· βλ. καὶ Σάπφειρος
Ζαχαρίας. βλ. Καραντινός

Θεόδωρος, ἀδελφὸς Ἀθανασίου 217

Θεόδωρος, γέρων 242

Ἱερεμίας, ἱερομόν. 219
«Ἰλιάδα κακῶν»· παροιμ. 220, 246
Ἰουδαῖοι 242
Ἰσοκράτης 234
Ἰωακείμ, μοναχὸς διδάσκ. Ἀθανασίου 219, 226, 247
Ἰωακείμ, πνευματικὸς διδάσκ. Ἰωαννίνων 233, 234, 250
Ἰωακεὶμ Καρπεν(ν)ησιώτης, ἱερομόν. μαθητὴς Ἰωαννίνων 233, 250
Ἰωάννης Ἀσίκης 227
Ἰωάννης Καλόγερος· βλ. Καραντινὸς
Ἰωάννης Λουδαρέκας· βλ. Λουδαρέκας
Ἰωαννίνων Σχολὴ 233

Καλόγερος· βλ. Καραντινὸς
Κανέλλος, ἱερέας 242
Καραΐς, τοπων. 218
Καραντινὸς Ἀλέξιος, ἱερέας 235
Καραντινὸς Ζαχαρίας, ἱεροδιάκ. 220, 231, 237, 238, 248, 249
Καραντινὸς Ἰωάννης Καλόγερος 225, 237, 240, 243, 245, 248
Κάρλοβιτς συνθήκη 217
Καρᾶς Πετρηλλιώτης 242
Κοζύλης ἐπίσκ.. βλ. Παρθένιος
Κομνηνὸς Ἄγγελος 247
Κορυδαλλεὺς (Θεόφιλος) 238
Κουρητῶν χώρα, 236
Κουρνοῦτος 230
Κυρηναῖος (Συνέσιος, ἐπιστολογρ.) 230
Κυρίτζαινα 248
Κυρίτζης Τζιμούρης 245, 248, 252
Κυρίτζης, ἱερέας 248
Κυριτζόπαις· βλ. Δημήτριος
Κώνστας, ἱερόπαις 243

Λαέρτιος 222
Λασκάρεως γραμματικὴ 238
Λευκάδα 218· βλ. καὶ Ἁγία Μαύρα
Λιτζᾶς ἐπίσκ. βλ. Διονύσιος
Λουδαρέκας Ἀλέξανδρος 218
Λουδαρέκας Ἰωάννης 218, 240, 241, 245, 246, 251

Μακάριος, ἱερέας 227
Μαυρομάτης· βλ. Νεόφυτος
Μεσολόγγιον (ἢ -γκ-) 225, 237, 239, 241, 247
Μοσχολούριον 241
Μυρσίνης μονὴ 242
Μυρτιᾶς μονὴ 240

Ναύπακτος 225
Ναυπάκτου ἐπίσκ. βλ. Νεόφυτος
Ναύπλιον 224, 246
Νεόφυτος (Μαυρομμάτης) μητροπολ. Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης 220, 232, 234, 249, 252
Νεοχωρῖται 245
Νικόδημος (Μαζαράκης) 222
Νικόλαος, ζωγράφος 228
Νικόλαος, σακκελάριος 250
Νικόλαος, μαθητὴς 219

Ξηρόμερον 218, 221, 251

Ὅμηρος 239

Παλαιῶν Πατρῶν ἐπίσκ. βλ. Ἀρσένιος
Παναγιώτης («ὁ τῆς Μπελκοπούλης») 240
Παπαβασιλόπουλος· βλ. Ἀναστάσιος
Παπαλέκας· βλ. Γεώργιος
Παρθένιος Ρωγῶν καὶ Κοζύλης 244
Παχώμιος, μοναχὸς 246
Πελοπόννησος 218
Πέτρος, 246
Πρέβεζα 225
Πτολεμαίου γεωγραφία 230

Ρίζος 218
Ρωγῶν ἐπίσκ. βλ. Παρθένιος

Σάπφειρος, ἱερέας 232, 250· βλ. καὶ Ζαφείρης
Στερεὰ Ἑλλάδα 218, 220, 221
Συνεσίου ἐπιστολαὶ 222

Τατάρνας (Τετάρνης) μονὴ 217, 218, 219, 222, 225, 246
Τετάγιον, τοπων. 217
Τζιμούρης· βλ. Κυρίτζης
Τοῦρκοι - Τουρκοκρατία 217, 218, 219, 220, 251

Φέγγω, ἀδελφὴ Ἀθανασίου 217, 237, 240, 243, 245
Φιλοστράτου Εἰκόνες 219

Χριστοφόρος, ἱερομ. 217, 227, 228, 229, 230, 236, 243, 247, 248

ΕΛΕΝΗ ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ - ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΖΩΗΣ ΤΗΣ ΛΑΡΙΣΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

Ἡ Λάρισα μετὰ τὴν κατάκτησή της ἀπὸ τὸν Τουραχὰν τὸ 1423 μετωνομάστηκε σὲ Γενὶ Σεχὶρ καὶ δέχτηκε τὴν ἐγκατάσταση ἑνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ Τούρκων. Οἱ σωζόμενες τουρκικὲς ἀπογραφὲς τοῦ 15ου καὶ 16ου κυρίως αἰώνα μᾶς παρέχουν ἕνα σημαντικὸ σὲ ἔκταση, πλοῦτο καὶ ἀκρίβεια ὑλικὸ γιὰ τὴ ζωὴ τῆς πόλης, ὑλικὸ ποὺ μᾶς λείπει γιὰ τοὺς ἑπόμενους αἰῶνες. Ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς τῆς Λάρισας τοὺς πρώτους μετὰ τὴν κατάκτησή της χρόνους ἦταν πολὺ μικρὸς σὲ σύγκριση μὲ τὸν μουσουλμανικό. Ἀπὸ τουρκικὴ ἀπογραφὴ τοῦ 1454/5 μαθαίνουμε ὅτι στὴ Λάρισα ὑπῆρχαν ἕνδεκα μουσουλμανικὲς συνοικίες μὲ 355 ἑστίες καὶ 12 χῆρες, ἐνῶ οἱ χριστιανοὶ κατοικοῦσαν σὲ μία μόνο συνοικία ποὺ εἶχε 66 σπίτια καὶ 17 χῆρες. Οἱ χριστιανικὲς δηλαδὴ ἑστίες ἀποτελοῦσαν μόνο τὸ 18,44% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἑστιῶν τῆς πόλης ποὺ ἀνέρχονταν σὲ 450[1]. Σὲ ἀπογραφὴ τοῦ 1520-1530 παρατηρεῖται μιὰ σημαντικὴ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης. Τότε περιελάμβανε συνολικὰ 768 οἰκογένειες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὅμως οἱ 693 ἦταν μουσουλμανικὲς καὶ μόνο οἱ 75 χριστιανικές. Ἡ αὔξηση δηλαδὴ αὐτὴ ἀφοροῦσε οὐσιαστικὰ τὸ τουρκικὸ στοιχεῖο τῆς Λάρισας, ἐνῶ ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμός της παρέμεινε στὴ φάση αὐτὴ στάσιμος, ἂν δὲν παρουσίασε μιὰ μικρὴ μείωση.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς Ἕλληνες οἱ Ἑβραῖοι ἀποτέλεσαν λίγο ἀργότερα μιὰ σημαντικὴ ἐθνότητα τῆς Λάρισας. Στὶς δύο ἀπογραφὲς γιὰ

1. Ömer Lûtfi Barkan, «Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes, des XVI et XVII siècles», *Les recueils de la societé Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions:* la ville, Bruxelles 1956, τόμ. VI/2, σ. 295-6. Του Ιδιου. «Quelques remarques sur la constitution sociale et démographique des villes balkaniques au cours des XVe et XVIe siècles» στὸ *Istanbul à la jonction des cultures balkaniques, méditerranéennes, slaves et orientales aux XVIe-XIXe siècles. Actes du colloque international organisé par l'AIESEE...*Istanbul 15-20 Octobre 1973..., Bucarest 1977, σ. 283, 295-6. 299, N. Beldiceanu — P. Ş. Năsturel, «La Thessalie entre 1454/55 et 1506», *Byzantion*, τόμ. LIII (1983), σ. 122-3.

τὶς ὁποῖες μιλήσαμε δὲν ἀναφέρεται ἡ ὕπαρξή τους στὴν πόλη, μολονότι σ' ἐκείνη τοῦ 1454/5 ὑπάρχει ἔνδειξη γιὰ τὴν παρουσία 'Εβραίων στὰ Τρίκαλα[2].

Οἱ 'Εβραῖοι τῆς Λάρισας ἦταν ἱσπανικῆς καταγωγῆς καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα ἀκόμα μιλοῦσαν ἱσπανικά[3]. 'Η ἐγκατάσταση στὴ Λάρισα τῶν 'Εβραίων τῆς 'Ισπανίας καὶ τῆς Πορτογαλλίας, ποὺ ἐξώσθηκαν ἀπὸ τὸν Φερδινάνδο καὶ τὴν 'Ισαβέλλα τὸ 1492, πρέπει νὰ ἔγινε μετὰ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1520-1530, ἀφοῦ δὲν ἀναφέρονται 'Εβραῖοι κάτοικοι σὲ αὐτή. 'Απὸ ὅσο μᾶς εἶναι γνωστὸ ἡ πρώτη μνεία ἱσπανόφωνων 'Εβραίων στὴ Λάρισα εἶναι τοῦ 1669 καὶ ὀφείλεται στὸν "Αγγλο περιηγητὴ E. Brown[4].

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰώνα θεωρεῖται βέβαιη καὶ ἡ παρουσία ἀλβανικοῦ καὶ βλάχικου πληθυσμοῦ στὴ Λάρισα, ὅπως φανερώνουν τὰ διατάγματα τοῦ 1506 τοῦ Βαγιαζὴτ II σχετικὰ μὲ τὶς πόλεις Τρίκαλα, Γενὶ Σεχὶρ (Λάρισα) καὶ Τσατάλτζα (Φάρσαλα)[5].

Στὴ Λάρισα ὑπῆρχαν καὶ μερικοὶ 'Αρμένιοι μέχρι τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα[6]. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα ὅμως δὲν κατοικοῦσαν πιὰ στὴν πόλη. Κατὰ τὸν W. M. Leake[7] τὴν εἶχαν ἐγκαταλείψει γιὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν σὲ τόπους ὅπου οἱ χριστιανοὶ μποροῦσαν νὰ ἐμπορεύονται μὲ μεγαλύτερη ἀσφάλεια. Μιὰ ἄλλη πληροφορία, ἐπίσης τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα[8], ἀναφέρει ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς

---

2. ÖMER LÛFTI BARKAN, ὅ.π., στὸ *Istanbul à la jonction des cultures balkaniques...Actes du colloque international organisé par l'AIESEE...* Istanbul 15-20 Octobre 1973..., Bucarest 1977, σ. 283. N. BELIDICEANU - P. Ş. NĂSTUREL, ὅ.π., *Byzantion*, τόμ. LIII (1983), 120.

3. E. BROWN, *A Brief Account of Some Travels in Divers Parts of Europe...* London 1685, σ. 40. W. M. LEAKE, *Travels in Northern Greece*, London 1835, τόμ. IV, σ. 443-4. J. GALT, *Voyages and Travels in the Years 1809, 1810, and 1811*, London 1812, σ. 218.

4. E. BROWN, *ὅ.π.*, σ. 40.

5. N. BELDICEANU — P. Ş. NĂSTUREL, ὅ.π., *Byzantion*, τόμ. LIII (1983), σ. 118, 119.

6. Δ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗ ΚΑΙ Γ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑ, *Γεωγραφία Νεωτερικὴ περὶ 'Ελλάδος*, 'Αθήνα 1970, σ. 98.

7. W. M. LEAKE, *ὅ.π.*, τόμ. I, 438.

8. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Κώδ. Κ7, φ. 14α. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ μὲ τὸν τίτλο «'Ιστορικὴ τοπογραφία τῆς τωρινῆς Θεσσαλίας», τοῦ ἔτους 1817 εἶναι μία παραλλαγὴ τοῦ ἔργου τοῦ 'Ιωάννου Οἰκονόμου Λαρισσαίου.Σχολιασμένη ἔκδοσή του ἀπὸ τὸν Κ.Θ. Κυριακόπουλο μὲ τὸν τίτλο: *'Ιωάννου Οἰκονόμου Λαρισσαίου 'Ιστορικὴ Τοπογραφία τῆς τωρινῆς Θεσσαλίας*, βρίσκεται στὸ τυπογραφεῖο. 'Απὸ διαφορετικὸ χειρόγραφο, τῆς Λάρισας, δημοσιεύτηκε πρόσφατα τὸ ἔργο αὐτὸ μαζὶ μὲ τὴ μετάφραση ἔργου τοῦ Λουκιανοῦ ἀπὸ τὸν ἴδιο συγγραφέα, βλ. ΙΩ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ-ΛΑΡΙΣΑΙΟΥ Λογιωτάτου. I. *'Αληθινὴ ιστορία του Λουκιανοὺ Σαμοσατέως (μετάφραση στή δημοτικὴ — 1817)*. II. 'Ιστορικὴ τοπογραφία ενός μέρους τῆς Θετταλίας —1817, εισαγωγή - φροντίδα Μ. Μ. Παπαϊωάννου, 'Αθήνα — 1989, (στὸ ἑξῆς μὲ τὴν ἔνδειξη Μ. Μ. Παπαϊωάννου), σ. 164.

'Αρμενίους τῆς Λάρισας εἶχαν πεθάνει σ' ἕνα θανατικὸ καὶ οἱ ὑπόλοιποι διασκορπίστηκαν κατόπιν σὲ ἄλλα μέρη. "Εξω ἀπὸ τὴν πόλη, στὸ δρόμο γιὰ τὸ Βόλο, σώζονταν ἀκόμη τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τὰ μνήματά τους.

'Η ἴδια συντριπτικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν μουσουλμανικὸ καὶ τὸν χριστιανικὸ πληθυσμὸ τῆς Λάρισας ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑφίσταται καὶ στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες. Τὰ ἀκριβῆ ἀριθμητικὰ στοιχεῖα ὅμως πιὰ σπανίζουν. Σὲ μιὰ ἐνθύμηση τοῦ 17ου αἰ. ἀναφέρεται: «*στα τρίκαλα 1647 δεικεμβρίου-27 ἔβρεξεν ἒν μερόνηχτο· κ(αὶ) ἤλθεν / το νὲρῶ πὰράνου ἀπὸ τὴν πώρτα του κερβασαρι / κ(αὶ) ἐπνίγησαν στην λαρσα δσπείτι<α> 1500 κ(αὶ) ἄν(θρωπ)οι / ἀπο τον κρεμϊσμῶν τον δσπειτίον 800 κ(αὶ) περισσότεροι ευρίσκονταν ἀπό κάτου sa σπεϊτι/α πνιμένη*»[9]. 'Η πληροφορία αὐτή, ὅτι ὑπῆρχαν πάνω ἀπὸ 1500 σπίτια στὴ Λάρισα, ἀφοῦ τόσα καταστράφηκαν ἀπὸ τὴν πλημμύρα, φαίνεται νὰ διογκώνει τὸν πραγματικὸ ἀριθμό, ἂν τὴ συγκρίνουμε μὲ ἐκείνη μιᾶς τουρκικῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1700. Σύμφωνα μὲ αὐτὴν ὑπῆρχαν 756 τουρκικὲς οἰκογένειες στὴ Λάρισα[10]. Δυστυχῶς στὴν ἐργασία ἀπ' ὅπου ἀντλοῦμε τὴν πληροφορία δὲν ἀναφέρεται καὶ ὁ ἀντίστοιχος ἀριθμὸς τῶν χριστιανικῶν ἑστιῶν, ἐντούτοις αὐτὲς δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ εἶναι ἰσάριθμος ἢ καὶ περισσότερες ἀπὸ τὶς τουρκικές. Παρατηροῦμε ἐξάλλου ὅτι ὁ ρυθμὸς αὔξησης τοῦ τουρκικοῦ στοιχείου εἶχε στὴν οὐσία μείνει στάσιμος, ἀφοῦ τὸ 1520-1530 ἡ Λάρισα ἀριθμοῦσε 693 μουσουλμανικὲς οἰκογένειες, ὅπως εἴδαμε πιὸ πάνω.

Γιὰ τὸν 18ο καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα δὲν ὑπάρχουν ἀκριβῆ ἀριθμητικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῆς πόλης, ὅλοι οἱ περιηγητὲς ὅμως συμφωνοῦν ὅτι ἡ Λάρισα εἶχε καθαρὰ τουρκικὸ χαρακτήρα, ὅτι οἱ Τοῦρκοι ὑπερτεροῦσαν κατὰ πολὺ τῶν 'Ελλήνων καὶ ὅτι οἱ 'Εβραῖοι ἀποτελοῦσαν ἕνα σημαντικὸ τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ, κατὰ ὁρισμένους σχεδὸν ἰσάριθμο μὲ τὸ ἑλληνικό. Τὸ 1705 ἔχουμε μιὰ πρώτη μνεία τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἑβραϊκῶν σπιτιῶν. 'Αναφέρεται ὅτι ἦταν περισσότερα ἀπὸ 200[11]. Οἱ ἀριθμοὶ πάντως ποὺ δίνουν οἱ περιηγητὲς φαίνονται σὲ πολλὲς περιπτώσεις ὑπερβολικοί. "Ενα καλὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ Pococke[12], πού, πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα, ἀπέδιδε στὴ Λάρισα 5.000 τουρκικὰ σπίτια, 1.500 ἑλληνικὰ καὶ περίπου 300 ἑβραϊκά.

---

9. Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων, τόμ. Γ'. Τὰ χειρόγραφα τῆς μονῆς 'Αγίου Στεφάνου*, 'Αθῆναι 1986, σ. 113.

10. ÖMER LUFTI BARKAN, ὅ.π., *Actes du colloque international organisé par l'AIESEE...* Istanbul 15-20 Octobre 1973..., Bucarest 1977, σ. 299-300.

11. P. LUCAS, *Voyage du Sieur Paul Lucas fait par l'ordre du Roi dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique*, à Amsterdam 1714, τόμ. I, σ. 216.

12. *Description of the East and Some Other Countries*, vol. II, part II ..., London 1745, σ. 153.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα ὁ E. D. Clarke[13] ἀνεβάζει τὰ σπίτια τῆς πόλης σὲ 7.000 καὶ ὑπολογίζει τὸν τουρκικὸ πληθυσμὸ σὲ 20.000 ἄτομα. Τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχὴ ὁ Bartholdy[14] θεωροῦσε ὅτι ἡ Λάρισα εἶχε περίπου 25.000 κατοίκους, στὴν πλειοψηφία τους Τούρκους. Τὸ 1805/6 ὁ E. Dodwell[15] γράφει ὅτι δὲν μπόρεσε νὰ ἐξακριβώσει μὲ ἀσφάλεια τὸν ἀριθμὸ τῶν κατοίκων, ὑπολογίζοντας ὅμως μὲ βάση τὸν ἀριθμὸ τῶν 26 τζαμιῶν τῆς πόλης ἡ Λάρισα ἔπρεπε νὰ ἔχει τουλάχιστον 20.000 μουσουλμάνους. Ἕνας Ἕλληνας γιατρὸς πληροφόρησε τὸ 1805 τὸν W. M. Leake[16] ὅτι ἡ πόλη εἶχε 8.000 σπίτια, πληροφορία ποὺ ὁ περιηγητὴς θεώρησε ἀβάσιμη. Κατὰ τὶς προσωπικές του ἐκτιμήσεις δὲν πρέπει νὰ ὑπερέβαιναν πολὺ τὰ 4.000 σπίτια. Ἀπὸ αὐτὰ 400 περίπου ἀνῆκαν σὲ Ἕλληνες καὶ 300 ἢ 400 σὲ Ἑβραίους. Μὲ τὶς ἐκτιμήσεις τοῦ Leake συμφωνεῖ καὶ ὁ ὑπολογισμὸς ποὺ ἔδωσαν οἱ πληροφοριοδότες του στὸν H. Holland[17] τὸ 1812: ἡ Λάρισα εἶχε 4.000 σπίτια ἢ 20.000 κατοίκους. Λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1817, ἕνας ἄλλος ταξιδιώτης ὁ T. R. Jolliffe[18] θεώρησε τὸν ὑπολογισμὸ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Λάρισας σὲ 20.000 κατοίκους ἐξαιρετικὰ διογκωμένο.

Δύο Θεσσαλοὶ τῆς ἴδιας ἐποχῆς, ὁ ἕνας Λαρισαῖος, μᾶς δίνουν τὶς ἀκόλουθες ἐκτιμήσεις. Ὁ Ἀργύρης Φιλιππίδης[19] ἀνεβάζει τὰ σπίτια τῆς Λάρισας σὲ 8.000, ἀπὸ αὐτὰ οἱ ἑλληνικὲς οἰκογένειες ἦταν περίπου 400 καὶ οἱ ἑβραϊκὲς 200. Ὑπῆρχαν ἐπίσης καὶ πολλοὶ ξένοι ποὺ ἔμεναν στὴν πόλη. Ὁ Ἰωάννης Οἰκονόμου Λαρισαῖος πάλι γράφει ὅτι τὰ σπίτια τῆς πατρίδας του ἦταν μέχρι 5.000 καὶ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἑλληνικὰ ἦταν μέχρι 500, οἱ περισσότεροι, ὅμως χριστιανοὶ τῆς Λάρισας ἦταν «ξενομαζώματα»[20]. Ἀπὸ ὅσα εἰπώθηκαν

13. *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa. Part Sescond, Greece, Egypt and the Holy Land,* London 1812, section, III, σ. 288.

14. J. L. S. BARTHOLDY, *Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804... Traduit de l'allemand par A. du C.,* Paris 1807, τόμ. II, σ. 225.

15. E. DODWELL, *A Classical and Topographical Tour through Greece, during the Years 1801, 1805 and 1806,* London 1819, τόμ. II, σ. 101.

16. W. M. LEAKE, *ὅ.π.*, τόμ. I, σ. 437-8.

17. H. HOLLAND, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, etc., during the Years 1809 and 1810,* London 1815, σ. 266.

18. *Narrative of an Excursion from Corfu to Smyrna; comprising a Progress, through Albania and the North of Greece; with some Account of Athens...,* London 1827, σ. 75.

19. Θ. ΣΠΕΡΑΝΤΖΑ, *Τὰ περισωθέντα ἔργα τοῦ Ἀργύρη Φιλιππίδη. Μερικὴ Γεωγραφία — Βιβλίον Ἠθικόν,* Ἀθήνα 1978, σ. 116, 120, 122.

20. Μ. Μ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, «Ἀπαρχὲς τῆς Λογοτεχνίας στὴ Λάρισα», *Πρακτικὰ τοῦ Α' Ἱστορικοῦ — Ἀρχαιολογικοῦ Συμποσίου Λάρισα: Παρελθὸν καὶ Μέλλον, 26/4/1985,* Λάρισα 1985, σ. 366. Πρβλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ι. Ἀληθινὴ ἱστορία... ΙΙ. Ἱστορικὴ τοπογραφία..., σ. 160, 165-6.

πιὸ πάνω γίνεται φανερὸ ὅτι ἡ κοινότερη ἄποψη σχετικὰ μὲ τὸν πληθυσμὸ τῆς Λάρισας στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα ἦταν ὅτι εἶχε περίπου 20.000 κατοίκους, ἦταν ἑπομένως μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες πόλεις στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο τὴν ἐποχὴ αὐτή.

Ὅπως εἶναι φυσικὸ μιὰ τόσο σημαντικὴ πόλη εἶχε καὶ μία ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες ἀγορές. Δυστυχῶς οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ τὴ λειτουργία της εἶναι συγκριτικὰ λίγες καὶ ἀποσπασματικές. Ὁ ἔντονα τουρκικὸς χαρακτήρας τῆς πόλης, ἰδίως κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας, ἀντικατοπτρίζεται καὶ στὴν οἰκονομική της δομὴ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ἡ τουρκικὴ ἀπογραφὴ τοῦ 1454/5 δείχνει καθαρὰ πὼς ὁ μικρὸς χριστιανικὸς πληθυσμὸς τῆς Λάρισας εἶχε ὡς κύρια ἀπασχόληση τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς, τὴν ὁποία σὲ μικρὴ μόνο ἔκταση ἀσκοῦσαν οἱ Τοῦρκοι κάτοικοί της. Εἰδικότερα ἡ οἰνοποίηση τῆς ἀμπελουργικῆς παραγωγῆς ἦταν κυρίως ἔργο τῶν Ἑλλήνων, ἐνῶ ἀντιθέτως ἡ καλλιέργεια τοῦ βαμβακιοῦ καὶ ἡ μελισσοκομία ἀσκοῦντο ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Τὸ 55% τῶν Τούρκων τῆς Λάρισας ἦταν τεχνίτες καὶ ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ ἐμπορίου τῆς πόλης ἦταν σὲ τουρκικὰ χέρια[21].

Πληροφορίες γιὰ μερικὰ ἀπὸ τὰ ἐπαγγέλματα ποὺ ἀσκοῦσαν οἱ Τοῦρκοι τότε ἔχουμε στὴ διαθήκη (ἀφιερωτήριο) τοῦ Τουραχὰν Μπέη κατακτητῆ τῆς Θεσσαλίας (1446), ὅπου ἀναφέρεται ἡ ὕπαρξη κρεοπωλῶν καὶ κρεοπωλείων, μαγειρείου (ἀχτσίτικου), σκεμπετζήδικου, σαπουνάδικου, παπουτσίδικου, σελλοποιῶν καὶ χαλβατζήδων. Στὴ διαθήκη τοῦ γιοῦ τοῦ Τουραχὰν Ὀμὲρ Μπέη (1484) μνημονεύονται ἐπίσης πατζατζίδικα, βυρσοδεψεῖα, σαράτσικα (σελλοποιεῖα), ἀγγειοπλαστικὰ ἐργαστήρια, βαφεῖα, ἀλμπάνικα (πεταλωτήρια), παπουτσίδικα, χαλάτζικα, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ ὕπαρξη μαραγκῶν[22].

Περισσότερο συγκεκριμένες πληροφορίες γιὰ τὰ ἐπαγγέλματα τῶν Ὀθωμανῶν τῆς Λάρισας καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀτόμων ποὺ ἀπασχολοῦντο σ' αὐτὰ μᾶς δίνει ἡ ἀπογραφὴ τοῦ 1454/5[23]. Ἀκόμη καὶ σ' ἐκείνη τὴν πρώιμη ἐποχὴ ἡ ὑφαντουργία κατεῖχε πρωτεύουσα θέση[24], ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ ἐπεξεργασία

21. N. BELDICEANU — P. Ş. NĂSTUREL, ὅ.π., *Byzantion,* τόμ. LIII (1983), σ. 141-2.

22. Ε. ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, *Ἡ Λάρισα ἀπὸ τῶν μυθολογικῶν χρόνων μέχρι τῆς προσαρτήσεως αὐτῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα (1881). Τοπογραφικὴ καὶ ἱστορικὴ μελέτη,* Βόλος 1926, σ. 280-7, 287-303.

23. N. BELDICEANU — P. Ş. NĂSTUREL, ὅ.π., *Byzantion,* τόμ. LIII (1983), σ. 142.

24. Προφορικὴ παράδοση διέσωσε τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Τουραχὰν εἶχε σημαντικὸ εἰρηνικὸ ἔργο στὴν περιοχὴ καὶ ὅτι προήγαγε τὶς βιοτεχνίες μαλλιοῦ καὶ μεταξιοῦ, Ph. FALLMERAYER, *Schriften und Tagebücher,* München - Leipzig 1913, τόμ. II, σ. 189-190. Ὅπως παρατηρεῖ ὅμως ὁ Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ,* Θεσσαλονίκη 1974, τόμ. Α' (β' ἔκδ.), σ. 281, ἡ θεσσαλικὴ ὑφαντουργία καὶ μεταξουργία ἦταν φημισμένες ἤδη στὰ μέσα τοῦ ΙΓ' αἰώνα καὶ μάλιστα γίνονταν ἐξαγωγὲς μεταξιοῦ στὴν Ἀπουλία. Ἑπομένως ὁ Τουραχὰν πρέπει νὰ βρῆκε ἤδη ἀκμάζουσες βιοτεχνίες στὴν περι-

δερματίνων εἰδῶν, δραστηριότητες ποὺ κυριάρχησαν στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς Λάρισας στοὺς ἑπόμενους αἰῶνες, μόνο πού, ὅπως θὰ δοῦμε, φαίνεται ὅτι μεταγενέστερα πέρασαν στὰ χέρια τῶν χριστιανῶν κατοίκων τῆς πόλης. Ἀναφέρονται στὴν ἀπογραφὴ 5 μεταξάδες, 18 ράφτες, 27 ὑφαντές, 11 κατασκευαστὲς πλεκτῶν σκούφων (τακιατζῆδες), 1 ψιλικατζής, 2 βαφεῖς, 3 βυρσοδέψες, 4 παπουτσῆδες, 3 κατασκευαστὲς παντουφλῶν, 13 σανδαλοποιοί, 10 σελλοποιοί, 2 κατασκευαστὲς γαβαθῶν, 1 ἀγγειοπλάστης, 1 κομπογιαννίτης γιατρός, 10 κρεοπῶλες, 2 ἔμποροι, 11 καταστηματάρχες, 1 μπακάλης, 4 φαρμακοποιοί, 1 ἔμπορος ἁλατιοῦ, 2 νερουλάδες, 7 πεταλωτῆδες, 2 χαλκιάδες, 1 κασσιτεροποιὸς (καλαϊτζής), 4 κατασκευαστὲς μποζᾶ καὶ 4 χαλβατζῆδες. Σὲ κάθε περίπτωση τὰ ἐπαγγέλματα καὶ τὰ ἐργαστήρια ποὺ προαναφέρθηκαν σχετίζονται μὲ Τούρκους καὶ ὄχι μὲ χριστιανούς.

Ἡ σοβαρὴ παραγωγικὴ δραστηριότητα ποὺ δείχνει πῶς εἶχε τὸ μουσουλμανικὸ στοιχεῖο τῆς πόλης κατὰ τὸν 15ο αἰώνα μὲ ἕνα σημαντικὸ ἀριθμὸ οἰκονομικὰ ἐνεργῶν ἀτόμων φαίνεται ὅτι παρέμεινε σχετικὰ στάσιμη κατὰ τὸν 16ο καὶ 17ο αἰώνα, ἀφοῦ ἡ ἀπογραφὴ τοῦ 1700 παρουσιάζει μόνο 257 τεχνίτες ἔναντι 217 τὸ 1454. Ἀντίθετα παρουσιάζεται σημαντικὴ αὔξηση τῶν μὴ ἐνεργῶν οἰκονομικὰ μελῶν τῆς τουρκικῆς κοινότητας, ὅπως ἦταν οἱ ἱερωμένοι καὶ οἱ στρατιωτικοὶ ποὺ ἀπὸ 30 ἔφθασαν τοὺς 499[25]. Εἶναι προφανὲς ὅτι μετὰ τὸ 1520-1530, ὅταν ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς τῆς Λάρισας ἦταν ἀκόμη πολὺ μικρὸς καὶ ὁ ἑβραϊκὸς ἀνύπαρκτος, παράλληλα μὲ τὴν αὔξηση καὶ τὴ δημιουργία τῶν δύο αὐτῶν κοινοτήτων παρατηρήθηκε μιὰ μετατόπιση τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας πρὸς αὐτές, ἀφοῦ ἡ ἐμπορικὴ καὶ παραγωγικὴ κίνηση τῆς πόλης, ὅπως θὰ δοῦμε, παρουσίασε ἀνάπτυξη καὶ ὄχι στασιμότητα ἢ κάμψη.

Ἐντούτοις δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι καὶ στὸν 18ο καὶ 19ο αἰώνα τὰ τουρκικὰ ἐσνάφια τῆς Λάρισας θὰ ἦταν πολυάριθμα καὶ ἰσχυρότατα, ὅμως τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα γιὰ τὶς τουρκικὲς δραστηριότητες καὶ τὶς συντεχνίες εἶναι πενιχρά. Δύο μόνο ὀνόματα τουρκικῶν συντεχνιῶν συναντοῦμε τὸν 18ο αἰώνα στὸν κώδικα Λαρίσης, ΕΒΕ 1472, στὰ φύλλα 84β καὶ 144β, ὅπου ἀναφέρονται ἀντιστοίχως ὁ κεχαγιὰς τῶν τζουλχάδων, ὑφαντῶν[26], καὶ σαράτσηδες Τοῦρκοι ὡς μάρτυρες σὲ μιὰ διαθήκη. Γιὰ τὸν 19ο αἰώνα ἔχουμε σαφέστερες πληροφορίες: πολλοὶ ἀπὸ τοὺς Τούρκους τῆς Λάρισας συνέχισαν νὰ εἶναι τεχνίτες·

οχὴ τὶς ὁποῖες διατήρησε καὶ εὐνόησε. Παραμένει πάντως τὸ ἐρώτημα πῶς καὶ γιατὶ οἱ Τοῦρκοι τεχνίτες ὑποκατέστησαν τοὺς Ἕλληνες στὴ Λάρισα.

25. ÖMER LÛFTI BARKAN, ὅ.π., σ. 299-300.

26. Ὁ Γ. Β. ΝΤΡΟΓΚΟΥΛΗΣ, «Οἱ συντεχνίες στὴ Λάρισα στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀνέκδοτα ἔγγραφα γιὰ τὶς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς δομὲς στὴν περιοχή», *Πρακτικὰ τοῦ Α' Ἱστορικοῦ — Ἀρχαιολογικοῦ Συμποσίου Λάρισα: Παρελθὸν καὶ Μέλλον, 26-28/4/1985,* Λάρισα 1985, σ. 277, παρερμηνεύοντας τὸ ἔγγραφο θεωρεῖ ὅτι τὸ ρουφέτι αὐτὸ ἦταν ἑλληνικό.

πιὸ συγκεκριμένα μνημονεύεται ἡ ὕπαρξη σακάδων (νερουλάδων), πού, ἂν καὶ δὲν ἀναφέρεται, πρέπει νὰ ἦταν τούρκικο ἐσνάφι, παπουτσήδων, σαράτσηδων, ὑφαντῶν, μπαρμπέρηδων καὶ πραγματευτάδων[27]. Ὁπωσδήποτε ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες τουρκικὲς συντεχνίες ποὺ τὴν ὕπαρξή τους ἀγνοοῦμε. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀναφέρονται παράλληλα χριστιανικὰ καὶ ὀθωμανικὰ ρουφέτια σὲ ἴδια ἐπαγγέλματα, ὅπως ὑφαντὲς καὶ παπουτσῆδες.

Ἀκόμη μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἄγνοιά μας σχετικὰ μὲ τὰ ἑβραϊκὰ ρουφέτια. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους τῆς Λάρισας ἦταν σαράφηδες καὶ μάλιστα πολὺ πλούσιοι, ὑπῆρχαν ὅμως καὶ ἔμποροι καὶ τεχνίτες[28]. Ποιὲς ἀκριβῶς τέχνες ἐξασκοῦσαν δὲν γνωρίζουμε ἐπαρκῶς. Κατὰ τὸν Bartholdy[29] ἦταν πολὺ ἱκανοὶ ράφτες καὶ παπουτσῆδες. Γενικὰ ἡ ἑβραϊκὴ κοινότητα τῆς Λάρισας ἦταν οἰκονομικὰ εὔρωστη. Μερικὰ ἀπὸ τὰ ἑβραϊκὰ σπίτια ἐκεῖ θεωροῦνταν ἀνάμεσα στὰ πλουσιότερα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας[30]. Τὰ σημαντικὰ κενὰ στὴν πληροφόρησή μας σχετικὰ μὲ τὶς δραστηριότητες τῶν τουρκικῶν καὶ ἑβραϊκῶν συντεχνιῶν μᾶς ἐμποδίζουν νὰ ἀποκτήσουμε μιὰ σφαιρικὴ εἰκόνα τῆς λειτουργίας τῆς ἀγορᾶς καὶ τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς Λάρισας. Ἡ μετάφραση καὶ δημοσίευση τῶν τουρκικῶν ἐπισήμων ἐγγράφων τῆς Λάρισας ποὺ βρίσκονται στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Κοζάνης[31] θὰ εἶχε ἀσφαλῶς πολλὰ νὰ προσφέρει στὶς γνώσεις μας πάνω στὸ θέμα αὐτό.

Οἱ μαρτυρίες γιὰ τὴν κατάσταση τῆς ἀγορᾶς καὶ οἱ περιγραφὲς τοῦ παζαριοῦ τῆς Λάρισας ἀπὸ τοὺς ξένους περιηγητές, ποὺ ἀρχίζουν μετὰ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα, φανερώνουν ὅτι ἡ πόλη εἶχε μιὰ ζωηρὴ ἐμπορικὴ κίνηση. Ἐντούτοις λίγο νωρίτερα φαίνεται ὅτι ἡ Λάρισα εἶχε περάσει μιὰ ἔντονη οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ κρίση (ποὺ ἦταν ἄλλωστε γενικότερο φαινόμενο στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία τὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας τοῦ σουλτάνου Ἰμπραήμ, 1640-1648[32]), ὅπως δείχνει ἕνα ἱστορικὸ σημείωμα τοῦ 1640/41[33]: *«ἐπὶ ἔ-*

---

27. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, κώδ. Κ7 φ. 14β. Μ. Μ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, *Ι. Ἀληθινὴ ιστορία... ΙΙ. Ιστορικὴ τοπογραφία...*, σ. 165.

28. P. LUCAS, ὅ.π., τόμ. Ι, σ. 216. Θ. ΣΠΕΡΑΝΤΖΑ, ὅ.π., σ. 122. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, κώδ. Κ7 φ. 17β Μ. Μ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, ὅ.π., σ. 169. W. M. LEAKE, ὅ.π., τόμ. Ι, σ. 433-4, 438, J. L. S. BARTHOLDY, ὅ.π., τόμ. ΙΙ, σ. 217, 220.

29. *Ὅ.π.*, τόμ. ΙΙ, σ. 220.

30. P. LUCAS, *ὅ.π.*, τόμ. Ι, σ. 216. W. M. LEAKE, *ὅ.π.*, τόμ. Ι, σ. 438.

31. Πρβλ. Α. ΣΙΓΑΛΑ, *Ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ζωὴν τῶν Ἑλληνικῶν κοινοτήτων τῆς Μακεδονίας*. Α'. *Ἀρχεῖα καὶ Βιβλιοθῆκαι Δυτικῆς Μακεδονίας*, Παράρτημα Δ' τόμου τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 102-4.

32. Γιὰ τὴ μεγάλη οἰκονομικὴ κρίση καὶ τὴν κακοδιοίκηση τὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Ἰμπραὴμ (1640-8), τὴν ὑποτίμηση τοῦ νομίσματος, τὴ διαφθορὰ καὶ τὴν ἀδυναμία νὰ πληρωθοῦν ἀκόμη καὶ οἱ μισθοὶ βλ. STANFORD J. SHAW, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,* Cambridge University Press, 1978, σ. 200-1. H. A. R. GIBB

τους· ͵ζρμθ· τοῦ βασιλεος σουλτάν· ἠπραΐμι ἐχάλασ τα ασπρ(α), / ὁποῦ ἐπερνοῦσεν τῶ γρόσι ρκ κ(αὶ) ἔκαμεν το ὀγδούντα ⟨κ(αὶ) τὸ ἔδιδαν⟩) / κ(αὶ) τῶ ἔδιδαν κ(αὶ) ἐβδομήντα ἀλὰ ασπρ(α) δὲν ἦταν κ(αὶ) ἦταν μεγάλη στενοχορία / στὸν κόσμο· κ(αὶ) ἀπὸ τ(ὴν) ποῖνα ἐπνήγεισαν στὸ ποτάμη τ(ῆ) λάρησας κὲ ἀλοῦ / ἐσφάγισαν ἔνας τὸν ἄλο κ(αὶ) μὲ τα ασπρ(α) ἦρθεν ὁ καπίλαγας ἀπο τ(ὴν) λά/ρισσα· κ(αὶ) ἤφερεν νάρκια διαπάσα τηποτας κ(αὶ) ἔλεγαν πος / ἦταν χίλημα τριακόσια νάρκια· κ(αὶ) ἦταν φνήα μὲ τὸ να μ... / ἦταν ασπρ(α) κ(αὶ) απὸμιναν ἡ τέχνες ὅλες κ(αὶ) δὲν ἐδούλεβαν.» Ἡ γενικότερη βελτίωση τῆς κατάστασης τῆς αὐτοκρατορίας ὁπωσδήποτε συνέβαλε καὶ στὴ βαθμιαία βελτίωση τῶν τοπικῶν συνθηκῶν στὴ Λάρισα. Λεπτομέρειες, δυστυχῶς, δὲν γνωρίζουμε, ὅμως 30 περίπου χρόνια ἀργότερα ἡ εἰκόνα ποὺ ἔχουμε εἶναι μιᾶς πόλης ἀναπτυσσόμενης.

Τὸ 1669 μαρτυρεῖται ἡ ὕπαρξη σαράφηδων μὲ ἀποκλειστικὴ ἀπασχόληση τὴν ἀλλαγὴ τῶν ξένων νομισμάτων σὲ μεδίνες, ἄσπρα καὶ σὲ νομίσματα τῶν 50 σολδίων. Οἱ ἐμπορικὲς συναλλαγὲς εἶχαν φαίνεται ἐπεκταθεῖ σὲ σημεῖο ποὺ ὁρισμένοι Ἕλληνες ἔμποροι μάθαιναν Ἰταλικὰ γιὰ νὰ διευκολυνθοῦν σὲ αὐτές. Τὰ καταστήματα στὴν ἀγορὰ τῆς πόλης ἦταν πολὺ μικρὰ ἀλλὰ πολὺ καλὰ ἐφοδιασμένα μὲ ποικιλία ἐμπορευμάτων. Ἕνας ντελάλης ἐξάλλου περιφερόταν ἔφιππος στὴν πόλη καὶ διαλαλοῦσε γιὰ νὰ πληροφορήσει τοὺς κατοίκους ποῦ θὰ εὕρισκαν καὶ σὲ ποιὲς τιμὲς ἐκεῖνα τὰ ἐμπορεύματα ποὺ δὲν ὑπῆρχαν στὴν ἀγορά[34]. Θὰ μποροῦσε νὰ ἰσχυριστεῖ κανεὶς πὼς ἡ ἔντονη δραστηριότητα τῆς ἀγορᾶς τὸ 1669 προερχόταν ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ σουλτάνος βρισκόταν ἀπὸ τὸ 1668 στὴ Λάρισα[35], ὅμως παρὰ τὴν περιστασιακὴ ἐνδεχομένως τόνωση τοῦ ἐμπορίου, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς πόλης ἦταν εὔρωστη σὲ μονιμότερη βάση. Ἕνα γεγονὸς σημαντικῆς τοπικῆς σημασίας ποὺ μνημονεύει μιὰ ἐνθύμηση δὲν φαίνεται νὰ εἶχε μακροπρόθεσμες συνέπειες. Κατὰ τὴν ἐνθύμηση αὐτὴ στὶς 13 Αὐγούστου 1669, ἡμέρα Παρασκευὴ ξέσπασε μεγάλη πυρκαϊὰ στὴν ἀγορὰ τῆς Λάρισας καὶ τὴν κατέστρεψε ὁλοσχερῶς[36].

---

and H. Bowen, *Islamic Society and the West*, Oxford University Press 1967, v. I, part II, σ. 25.

33. N. A. Βεη, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων*... Τόμος Α', Μονὴ Μεταμορφώσεως, Ἀθῆναι 1967, σ. 348.

34. E. Brown, *ὅ.π.*, σ. 39-40.

35. *Ὅ.π.*, σ. 34 κ.ἑξ. Βλ. ἐπίσης Σ. Π. Λαμπρου, «Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, τόμ. 7 (1910), σ. 196, 197. Του ιδιου, «Κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ἐν Ἀθήναις Βιβλιοθηκῶν πλὴν τῆς Ἐθνικῆς», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, 13 (1916), σ. 351.

36. N. A. Βεη, *ὅ.π.*, τόμ. Α', σ. 356.

Τὸ 1705 ἕνας ἄλλος περιηγητὴς ὁ Paul Lucas[37] παρατήρησε ὅτι στὴν πόλη ὑπῆρχε μιὰ μικρὴ ἐμπορικὴ κίνηση σὲ διάφορα ἀντικείμενα. Ἐκεῖνο ποὺ ἦταν πραγματικὰ σημαντικὸ ἦταν τὸ ἐμπόριο τῶν δερμάτων. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους τῆς Λάρισας ἦταν ἤδη πλούσιοι τραπεζίτες. Ἀπὸ κάμποσα χρόνια εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὴ Λάρισα καὶ Ἄγγλος πρόξενος γιὰ νὰ φροντίζει τὶς ἐκτεταμένες ἐξαγωγὲς σιτηρῶν ἀπὸ τὴ Θεσσαλία. Στὸ ἑπόμενο ταξίδι του λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1714, ὁ ἴδιος περιηγητὴς σημειώνει ὅτι στὴ Λάρισα ὑπῆρχε μεγάλη ἀνάπτυξη τῆς ὑφαντουργίας, γεγονὸς ποὺ τὸ ἀποδίδει στὴν ἀνεπτυγμένη κτηνοτροφία τῆς περιοχῆς. Τὰ ὑφάσματα ποὺ κατασκευάζονταν τὰ θεωροῦσε χονδροειδέστατα, πιθανότατα ἐπρόκειτο γιὰ τοὺς ἀμπάδες, προσθέτει ὅμως ὅτι ἦταν περιζήτητα σὲ ὅλη τὴ χώρα[38]. Τὰ φημισμένα ἀργότερα βαμβακερὰ καὶ τὰ κόκκινα νήματα ποὺ κατασκευάζονταν στὴ Λάρισα καθὼς καὶ στὰ ἄλλα χωριὰ τῆς εὐρύτερης περιοχῆς της, π.χ. Μπαμπά, Ραψάνη, Τύρναβο, Φάρσαλα[39], δὲν τὰ ἀναφέρει καθόλου.

Ἡ Λάρισα, ὅπως καὶ ἄλλες περιοχὲς τῆς Θεσσαλίας, ὑπέστησαν μιὰ σημαντικὴ φυσικὴ καταστροφὴ τὸ 1729 ὅταν τὸ ποτάμι τῆς Λάρισας ἡ Σαλαμπριὰ πλημμύρισε. Τὸ γεγονὸς τὸ μνημονεύουν δύο σύγχρονες ἐνθυμήσεις[40]:

«Ἐπεὶ ἔτους 1729 ἐν μηνὶ Φεβρουαρίου - 28 † ἐκατέβασεν εἰ Σαλάμπρα· καὶ ἔπνιξε τὴν Λάρισα», ἀναφέρει ἡ μία. Ἡ ἄλλη δίνει περισσότερες λεπτομέρειες: *«Ἀπὸ Ἀδὰμ ͵ζαλζ' † ἔτους 1729 Φεβρουαρίου 28, τέλος τοῦ βισέκτου. † Ἐνθύμησις ὅταν ἐκατέβασεν ἡ Σαλαμπριὰ καὶ ἔπνιξεν τὴν Λάρισσα, τὸν Πέρα-Μαχαλά, τὸν Ταπακὶδων-Μαχαλὰ καὶ Ἀρναοὺτ-Μαχαλὰ καὶ ἄλλα χωρία, τὴν Πέμπτη τὸ βράδι, Παρασκευῆ ξημερόνοντας· ὁμοίως καὶ εἰς τὰ Τρίκαλα καὶ εἰς τὸ Μοσκολουρὶ ὡς τὸν κά(μ)πο νέος κατακλυσμὸς τοῦ Νῶε ἔγινε. Ἰουστῖνος ἱερομόναχος Ἁγιοταφίτης.»* Παρὰ τὴν καταστροφὴ ἡ ἀνάπτυξη τῆς πόλης δὲν φαίνεται νὰ ἐπηρεάστηκε σημαντικά. Τὴν ἀνάπτυξη αὐτὴ δὲν μπόρεσαν νὰ ἀνακόψουν, ἂν καὶ ὁπωσδήποτε θὰ τὴν ἐπηρέασαν μέχρι ἕνα βαθμό, καὶ ἄλλες φυσικὲς καταστροφὲς καὶ ἐπιδημίες. Δύο μεγάλοι σεισμοὶ μὲ σημαντικὲς ὑλικὲς ζημιὲς στὴν πόλη συνέβησαν τὸ 1743 καὶ τὸ 1781· μεγάλη ἐπιδημία πανώλης εἶχε πάμπολλα θύματα τὸ 1787· λίγο ἀργότερα ἀφορία εἶχε ὡς συνέπεια τὴν τρομακτικὴ ἄνοδο τῶν τιμῶν καὶ τὴν ἐπακόλουθη πεῖνα[41].

---

37. *Ὅ.π.*, τόμ. I, 1714, σ. 216.

38. Paul Lucas, *Voyage du Sieur Paul Lucas fait en MDCCXIV, etc, et par ordre de Louis XIV dans la Turquie, l'Asie, Sourie, Palestine, Haute et Basse Egypte etc*, à Amsterdam 1720, τόμ. I, σ. 35.

39. F. Beaujour, *Tableau du commerce de la Grèce*, Paris 1800, τόμ. I, σ. 271,

40. Σ. Π. Λαμπρου, «Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, τόμ. 7 (1910), σ. 218-9.

41. Βλ. Ε. Φαρμακιδου, *ὅ.π.*, σ. 206-7.

Τὸ μεγαλύτερο πλῆγμα τὸ ὑπέστη ἡ Λάρισα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ρωσοτουρκικοῦ πολέμου τοῦ 1769 μὲ τοὺς διωγμοὺς τῶν χριστιανῶν ποὺ φαίνεται ὅτι ἤδη εἶχαν στὰ χέρια τους ἕνα σημαντικὸ μέρος τοῦ ἐμπορίου τῆς πόλης. Μία ἄμεση καὶ μία ἔμμεση μαρτυρία τὸ ἀποκαλύπτουν σαφῶς. «Ἡ πραγματεία προτήτερα ἀπὸ τὸν πόλεμον μεταξὺ Τούρκων καὶ Ρώσσων εἰς τὰ 1770 ἀνθοῦσεν εἰς τὴν Λάρισσαν. Ὕστερα ὅμως ἡ αὐθάδεια τῶν κατοίκων της τὴν ἔκαμε νὰ ξεπέσῃ μὲ τὴν ὁλότητα. Ἐπειδὴ αἱ ἄλλαις κάτοικαις φυλαῖς ὁποῦ ἔκαμναν τὴν πραγματείαν ἐτραβοῦσαν τὰ μύρια κακὰ ἀπὸ τὴν βαρβαρότητα τῶν Τούρκων. Τώρα ἔλαβαν καὶ αὐτοὶ τὰ ἐπίχειρα τῆς κακίας των πολλαπλά.» Γράφει γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ὁ Ἰωάννης Οἰκονόμου ὁ Λαρισαῖος[42].

Τὴν ἔμμεση μαρτυρία γιὰ τὴν οἰκονομικὴ κρίση τοῦ ἑλληνικοῦ τουλάχιστον παραγωγικοῦ τμήματος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Λάρισας βλέπουμε στὸν κώδικα 33 τῆς Μονῆς Δουσίκου, μία Παρρησία, ὅπου μνημονεύονται ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ ρουφέτια τῆς πόλης ἐπὶ πενήντα περίπου χρόνια. Ξαφνικὰ ὅμως τὸ 1777 σταματοῦν οἱ ἐγγραφὲς ὅλων αὐτῶν τῶν συντεχνιῶν. Μία σημείωση στὴν ἀρχὴ τοῦ κώδικα ἐξηγεῖ τὸ λόγο: *«Τὰ παρόντα ονόματα ίτουν τον ρουφετίων και αδελφατα και αφου ἔπαυσεν το ελεος ἔπαυσαν και...»*. Προφανῶς τὰ ρουφέτια ἀδυνατοῦσαν πιὰ νὰ συνεχίσουν τὶς οἰκονομικὲς συνεισφορές τους στὸ μοναστήρι στὰ χρόνια αὐτά, ἂν καὶ συνέχισαν νὰ πληρώνουν γιὰ νὰ εἶναι γραμμένα στὴν Παρρησία τῆς Μονῆς Ἁγίου Στεφάνου τῶν Μετεώρων.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα ὅμως τὰ περιηγητικὰ κείμενα παρουσιάζουν τὰ παζάρια τῆς τῆς Λάρισας σὲ ἀκμάζουσα κατάσταση. Ὁ Bartholdy[43] τὰ θεωροῦσε κατώτερα μόνο ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν Ἰωαννίνων. Ἡ ἀγορὰ εἶχε μεγάλη ἔκταση, γράφει, καὶ ἦταν ἐπαρκῶς ἐφοδιασμένη μὲ ἀγαθά. Ἰδιαίτερα ἡ ἀγορὰ τροφίμων ἦταν πολὺ καλή. Τὸ γεγονὸς τὸ ἀπέδιδε στὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν πανηγυριῶν τῆς περιοχῆς. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ E. D. Clarke[44] βρῆκε στὴ Λάρισα πολυάριθμα καταστήματα ποὺ πουλοῦσαν σχεδὸν ὅ,τι καὶ τὰ μαγαζιὰ τῆς Πόλης, ἐπιπλέον καλῆς ποιότητας τσάϊ καὶ πολλὰ γερμανικὰ γυαλικά. Ἰδιαίτερα τὸν ἐντυπωσίασαν τὰ σύγχρονα κεραμεικὰ σκεύη ποὺ πουλοῦσαν ἐκεῖ καὶ τὰ ὁποῖα προέρχονταν ἀπὸ μιὰ βιοτεχνία κοντὰ στὴ Θεσσαλονίκη· τὰ συνέκρινε μὲ τὶς ἀρχαῖες τερρακόττες καὶ μὲ ἀττικὰ ἀγγεῖα. Γενικὰ πάντως δὲν πίστευε ὅτι μὲ τὴν ὕπαρξη τόσων Τούρκων στὴν πόλη ἦταν δυνατὸν νὰ ὑπάρχει ἀνθηρὸ ἐμπόριο. Παρόμοιες εἶναι οἱ ἐντυπώσεις ἑνὸς ἄλλου ταξιδιώτη τῶν ἴδιων χρόνων τοῦ E. Dodwell[45], ἡ Λάρισα κατ' αὐτόν, ἦταν

42. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Κώδ. Κ7, φ. 18α. Πρβλ. Μ. Μ. Παπαϊωαννου, ὅ.π., σ. 170-1. Γιὰ τὴν κατάσταση στὴ Λάρισα τὰ χρόνια ἐκεῖνα βλ. Ε. Φαρμακιδου, ὅ.π., σ. 181-4, 189.

43. *Ὅ.π.*, τόμ. II, σ. 225-6, 226-7.

44. *Ὅ.π.*, section III, σ. 268-9.

45. *Ὅ.π.*, τόμ. II, σ. 101.

καλὰ ἐφοδιασμένη καὶ τὰ παζάρια καὶ τὰ μπεζεστένια της εἶχαν ἄφθονα καὶ πλούσια ἐμπορεύματα. Οἱ ξένοι περιηγητὲς δὲν μιλοῦν γιὰ τὴν ἑβδομαδιαία ἀγορὰ τῆς Λάρισας ποὺ ἦταν σημαντική. Οἱ Ἕλληνες, ἀντιθέτως, ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ ἴδιο θέμα δίνουν ἴσως περισσότερη ἔμφαση σ' αὐτή.

Ὁ Ἀργύρης Φιλιππίδης γράφει γιὰ τὸ 1815[46]. «Εἰς τὴν Λάρισαν γίνονται δύο παζάρια τὴν ἑβδομάδα, Κυριακὴ καὶ Τετάρτη. Γίνεται καὶ τὴν Παρασκευὴ ἕτερον ὀλίγον. Εἰς αὐτὰ τὰ παζάρια ἔρχονται ἀπὸ τὸ κάθε μέρος καὶ πραγματεύονται, φέροντας ζαϊρέδες, λάδια, γεμήσια καὶ κάθε πορικόν. Πωλῶντας, ἀγοράζουν πάλιν αὐτοῦ σιτάρι καὶ κριθάρι καὶ ἄλλα, ὅ,τι τοὺς χρειασθοῦν. Ἔχει τζαρσὶ μεγάλο καὶ καλό, ἔχει καὶ μπεζεστάνι θολογυρισμένον, ὅπου κάθονται οἱ πραγματευταὶ καὶ κάνουν τὸ νεγκότζιον τους. Ἔχει χάνια ἀρκετὰ ὅπου κονέβουν οἱ ξένοι καὶ πραγματευταὶ ὁποῦ ἔρχονται ἐδῶ, εἰς τὰ ὁποῖα ἔχουν καὶ ὀντάδες πιασμένους, καὶ κάθονται χρονικῶς καὶ φέρνουν πραμάτιες καὶ πωλοῦν, ὡσὰν γουναρικά, ροῦχα καὶ ἄλλα». Καὶ ὁ Λαρισαῖος Ἰωάννης Οἰκονόμου[47] μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ μολυβοσκέπαστη στέγη τοῦ μπεζεστενιοῦ τῆς πόλης εἶχε καταστραφεῖ σὲ πυρκαϊὰ τὸ 1799, ἀλλὰ δὲν ἀπασχολεῖται περισσότερο μὲ τὰ ὀργανωμένα μαγαζιὰ τῆς πόλης του. Ἀντίθετα, γράφει γιὰ τὶς ἀγορὲς τῆς Τετάρτης καὶ τῆς Κυριακῆς ποὺ γίνονταν στὸν τόπο ποὺ ὀνομαζόταν Ξυλοπάζαρο, ὅπου συγκεντρώνονταν ἄνθρωποι ἀπὸ τὰ περίχωρα γιὰ νὰ πουλήσουν καὶ νὰ ἀγοράσουν. Γίνονταν ἐπίσης καὶ δύο ζωοπανηγύρεις, ἡ μία στὴν περιοχὴ Τζαμπάζικα, στὴν ὁποία ἐμπορεύονταν ἄλογα, μουλάρια καὶ γαϊδούρια, καὶ ἡ ἄλλη στὸν Ταπὰκ μαχαλά, ὅπου γινόταν ἡ ἀγοροπωλησία βοδιῶν καὶ βουβαλιῶν.

Ἐντούτοις ἄλλοι, ἴσως πιὸ προσεκτικοί, παρατηρητὲς τῆς ἴδιας ἐποχῆς σχολιάζουν τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς Λάρισας καὶ τὴν κατάσταση τοῦ ἐμπορίου καὶ τῶν παζαριῶν της μᾶλλον ἀρνητικά. Πολλὲς ἑλληνικὲς οἰκογένειες, γράφει ἕνας ἀπὸ αὐτούς[48], ἔχουν μεταναστεύσει καὶ ἡ βιοτεχνικὴ παραγωγὴ τοῦ τόπου, ἀλατζάδες, τσίτια καὶ ἀμπάδες, ἔχει κατὰ συνέπεια παρακμάσει πολύ. Τὰ παζάρια τῆς Λάρισας, σχολιάζει ὁ H. Holland[49] δέκα χρόνια μετὰ τὸν Clarke ποὺ ἐντυπωσιάστηκε ἀπὸ τὴν ἐπάρκειά τους, δὲν εἶναι πολὺ καλὰ ἐφοδιασμένα μὲ βιομηχανικὰ ἀγαθά. Καὶ λίγο ἀργότερα ἀκόμη ὁ Pouqueville[50] παρατηρεῖ ὅτι τὰ φημισμένα ἄλλοτε παζάρια τῆς Λάρισας μέρα μὲ τὴ μέρα ἔχαναν τὴν ἐμπορική τους πίστη.

46. Θ. Σπεραντζα ὅ.π., σ. 118.

47. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Κώδ. Κ7, φ. 10β, 18α-β. Μ. Μ. Παπαϊωαννου, ὅ.π., σ. 164, 171.

48. J. Galt, ὅ.π., σ. 219.

49. *Ὅ.π.*, σ. 266.

50. *Voyage de la Grèce. Deuxième édition, revue, corrigée et augmentée,* Paris 1826-7, τόμ., III, σ. 359.

Τὴν κρίση στὴ Λάρισα τοποθετεῖ μέσα στὰ εὐρύτερα πλαίσια τῆς κρίσης στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ὁ πάντοτε διεισδυτικὸς παρατηρητὴς Leake νωρίτερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους. «Ἡ ἔκφραση ἐχαλάσθηκε ὁ κόσμος», γράφει, «ποὺ εἶναι τόσο κοινὴ σὲ ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα, ἐπαναλαμβάνεται ἐδῶ μεγαλόλοφωνα καὶ ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες. Ὑπονοοῦν τὴν αὐξανόμενη φτώχεια, τὴν ὑπερβολικὴ αὔξηση τῶν τιμῶν τῶν ἀγαθῶν καὶ κάθε ἀναγκαίου γιὰ τὴ ζωὴ εἴδους τὰ τελευταῖα λίγα χρόνια ποὺ κατάστρεψαν πολλὲς οἰκογένειες. Οἱ αἰτίες εἶναι οἱ πιεστικὲς ἀνάγκες τῆς Πύλης, ἡ προοδευτικὴ ὑποτίμηση τοῦ νομίσματος, οἱ παράνομες ἀποσπάσεις χρημάτων ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς κυβερνῆτες, καὶ εἰδικὰ σ' αὐτὴν τὴν περιοχὴ ἡ καταστροφὴ τῆς βιοτεχνίας ποὺ ἦρθε ὡς ἀποτέλεσμα τῆς τυραννικῆς διακυβέρνησης τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, τοῦ πολέμου του, τῆς προοδευτικῆς ἐξάπλωσής του, τῶν αὐθαίρετων ἀπαιτήσεών του, καὶ τῆς ὑποχρεωτικῆς συντήρησης τῶν Ἀλβανῶν στρατιωτῶν του.» Στὴν ἴδια τὴν πόλη τῆς Λάρισας ἡ ἐξουσία ἦταν στὰ χέρια τῶν Τούρκων μπέηδων ποὺ διέθεταν μεγάλη ἔγγειο ἰδιοκτησία. Γιὰ νὰ ἀνταπεξέλθουν ὅμως στὰ ὑπέρογκα ἔξοδα τῆς πολυτελοῦς ζωῆς τους ἐξαπατοῦσαν τοὺς χριστιανοὺς καὶ Ἑβραίους ἐμπόρους καὶ καταπίεζαν τοὺς καλλιεργητὲς μὲ ὑποχρεωτικὲς εἰσφορὲς σὲ σημεῖο ποὺ τοὺς ἀνάγκαζαν νὰ μεταναστεύσουν, ἀφήνοντας ἔτσι τὴ γῆ ἀκαλλιέργητη. Οἱ χριστιανικὲς οἰκογένειες προκειμένου νὰ ἀποφύγουν τὴν ὑπερβολικὴ καταπίεση ἀναγκάζονταν νὰ ἀγοράσουν τὴν προστασία κάποιου ἰσχυροῦ Τούρκου τῆς Λάρισας. Ἡ συνήθεια αὐτὴ ἔτεινε νὰ γενικευτεῖ καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας, κυρίως στὴ Θεσσαλονίκη, μετὰ τὴ μερικὴ διακοπὴ προσφορᾶς προστασίας στοὺς Ἕλληνες ἐμπορευόμενους ἀπὸ τοὺς Φράγκους. Στὴ Λάρισα ἡ προστασία αὐτὴ ἐξασφαλιζόταν μὲ τὴν ἐπιρροὴ κάποιου ὄμορφου νέου, μέλους τῆς ἑλληνικῆς οἰκογένειας[51]. Οἱ συνθῆκες αὐτὲς βέβαια δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἰδιαίτερα εὐνοϊκὲς γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς πόλης.

Φυσικὲς καταστροφὲς καὶ ἐπιδημίες ἀναμφίβολα ἐπέτειναν τὰ ἄλλα ὑπάρχοντα προβλήματα. Τὸ 1811 π.χ. μεγάλη πλημμύρα προκάλεσε ἐκτεταμένη καταστροφὴ στὴν πόλη. Μᾶς πληροφορεῖ γι' αὐτὸ μὲ ἀρκετὲς λεπτομέρειες σημείωση στὰ φύλλα 3β καὶ 4α τοῦ κώδικα τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλίου[52]: *«ἐν ἔτει τῷ χιλιοστῷ ὀκτακοσιοστῷ δεκάτῳ πρώτῳ, τῇ δη αυγούστου ἡμέρα στη ἠκολούθησε —μία ραγδαία βροχή, ἥτις ἐβάσταξε μέχρι τῆς αὐγῆς τῆς Κυριακῆς, δηλαδή, ὥρας 36 / καὶ τῇ εη αυγούστου τὸ ζον ἐπνίγηκαν οἱ παράσχου, τομπέκ, γεννί, δάρκουλε, καὶ μέρος— Ἀρναοὺτ καὶ ἀχτζιαόγλου μαχαλέδες, δηλαδὴ ὑπὲρ τὰς δύω χιλιάδας ὀσπίτια, ἐπνίγησαν καὶ / ὑπὲρ τὰς ἑξήκοντα ψυχὰς ἀνθρώπων, ἐκλίσθησαν, εἰς παράσχου, τομπέκ, καὶ γεννὶ μαχαλᾶ — ὑπὲρ τοὺς τριακοσίους ἀνθρώπους, τοῦρκοι καὶ ρωμαῖοι, καὶ τοὺς εὔγαλαν τῇ κυριακῆ / τῇ 6': αὐγούστου, τῆς ἁγίας Μεταμορφώσεως, μὲ καρούταις ἡμιθανεῖς, μετέπειτα εὔγαλον καὶ τὰ — πράγματά των, καὶ ἐστάθη τὸ νερὸν ὑπὲρ τὰς τριάκοντα ἡμέρας ὡς λίμνη. τότ' ἔ-/πεσε, καὶ τὸ πρὸς τὸ τῆς σχολῆς μέρος αὐλοντούβαρον τῆς ἐκκλησίας.»* Καὶ ὁ Ἀ. Φιλιππίδης γράφει ὅτι «ἐπνίγησαν ὑπὲρ ταῖς τρεῖς χιλιάδες σπήτια Ὀθωμανῶν καὶ πλῆθος αὐτῶν». Δυὸ χρόνια ἀργότερα, γράφει πάλι ὁ Ἀργύρης Φιλιππίδης[53], «ἦλθεν ἕνας λαίλαψ καὶ ἐγκρέμνισε δώδεκα τζαμιὰ καὶ τὴν καμπάνα τοῦ ναοῦ τῆς πολιτείας... καὶ ἐκκλησίας», «μετὰ ταῦτα μία πανώλη, καὶ ἀπέθαναν οἱ μισοὶ καὶ παράνω». Πρόκειται γιὰ τὴ φοβερὴ ἐπιδημία ποὺ ἔπληξε τὴ Λάρισα, τὴ Θεσσαλία καὶ ὁλόκληρη τὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία τὸ 1813. Οἱ συνέπειες γιὰ τὴν πόλη, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρη τὴν περιοχή, ἦταν πολὺ σοβαρὲς καθὼς μειώθηκε αἰσθητὰ τὸ ἀνθρώπινο δυναμικό της[54].

Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821 θὰ περίμενε κανεὶς νὰ ἐπιτείνει τὰ προβλήματα στὴν πόλη. Ἀδιαμφισβήτητα ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς δοκιμάστηκε ἐκεῖ, ὅπως καὶ σὲ ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα, ὅμως ἂν πιστέψουμε τὴ μαρτυρία ἑνὸς Ἄγγλου ταξιδιώτη, τοῦ ταγματάρχη D' Arcy Bacon, τὸ ταξιδιωτικὸ ἡμερολόγιο τοῦ ὁποίου παραμένει ἀνέκδοτο, ἡ ἀγορὰ τῆς Λάρισας δὲν εἶχε πληγεῖ ἀπὸ τὰ γεγονότα. Ὁ D' Arcy Bacon πέρασε ἀπὸ τὴ Λάρισα τὸ 1825.

Κατὰ τὸν Ἄγγλο ταξιδιώτη ἡ Λάρισα εἶχε μεγάλο καὶ πλούσιο πληθυσμό. Οἱ Τοῦρκοι τοῦ φάνηκαν πιὸ εὐγενικοὶ καὶ πολιτισμένοι ἀπὸ ὅ,τι συνήθως. Ἡ πόλη εἶχε σημαντικὸ ἐμπόριο, ἐξαιρετικὰ καὶ καλὰ ἐφοδιασμένα παζάρια. Φημισμένα ἦταν τὰ πλούσια καὶ ὄμορφα κεντήματα τῶν κατοίκων της καθὼς καὶ τὰ δερμάτινα εἴδη της. Τὸ ἐξαγωγικὸ ἐμπόριό της μέσω Βόλου ἦταν σημαντικό. Κατὰ τὴν ἐκτίμηση τοῦ D' Arcy Bacon ἡ Λάρισα πρόσφερε εὐνοϊκὸ πεδίο γιὰ ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις. Οἱ ἐξαγωγές της ἦταν σιτηρά, ἀκατέργαστα καὶ κατεργασμένα δέρματα, καὶ δερμάτινα εἴδη, μαλλί, βαμβάκι, ξηραμένα φροῦτα, πρινοκόκκι, ἐλαιόλαδο καὶ ἐκλεκτὰ καπνά. Στὴν ἀγορὰ ὑπῆρχε ζήτηση γιὰ εὐρωπαϊκὰ βιομηχανικὰ προϊόντα, καλῆς ποιότητας μάλλινα ὑφάσματα, ἐμπριμὲ μουσελίνες καὶ βαμβακερά, ταγιαρισμένο γυαλί, σιδερικὰ κατασκευασμένα στὸ Delpht (τῆς Ὀλλανδίας), ζάχαρη σὲ κύβους καὶ καφέ. Στὴν πόλη ὑπῆρχε μεγάλη συγκέντρωση Τούρκων, Ἀρβανιτῶν καὶ Βουλγάρων στρατιωτῶν ποὺ, κατὰ τὸν περιηγητή, ἦταν στὴν πραγματικότητα πιὸ φοβεροὶ γιὰ τοὺς Τούρκους ποὺ τοὺς εἶχαν κινητοποιήσει παρὰ γιὰ τοὺς ἀντιπάλους τους. Ἰδιαίτερα οἱ 6.000 περίπου Ἀρβανίτες βρίσκονταν σὲ κατάσταση ἀναρχίας καὶ

51. W. M. LEAKE, ὅ.π., τόμ. I, σ. 441, 442· τόμ. IV, σ. 294-5. Πρβλ. Θ. ΣΠΕΡΑΝΤΣΑ, ὅ.π., σ. 117, 122

52. Μουσεῖο Μπενάκη, Κώδ. Δαμιανοῦ Κυριαζῆ 15.

53. Θ. ΣΠΕΡΑΝΤΖΑ, ὅ.π., σ. 118.

54. Ε. ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, ὅ.π., σ. 207.

ἐξέγερσης ἐξαιτίας τῆς καθυστέρησης τῶν μισθῶν τους καὶ τῆς ἔλλειψης προμηθειῶν[55].

Τὸ πόσο ὠφέλησε ἢ ἔβλαψε τὴ Λάρισα ἡ συγκέντρωση τῶν τουρκικῶν στρατιῶν ἐκεῖ δὲν εἶναι ἐπαρκῶς γνωστὸ ἀπὸ ἑλληνικὲς πηγές. Λογικὰ μπορεῖ νὰ θεωρήσει κανεὶς ὅτι ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς ὑπέφερε ἀλλὰ ἡ ἀγορὰ ἐνδεχομένως τονώθηκε ἀπὸ τὴ συσσώρευση τόσου πλήθους ἀνθρώπων.

Παρὰ τὶς σχετικὲς γνώσεις μας ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ σχηματίσουμε μιὰ γενικὴ εἰκόνα τῆς ἐξέλιξης τῆς ζωῆς στὴν πόλη, ἐντούτοις γιὰ τὴν οὐσιαστικὴ ἐσωτερικὴ λειτουργία, τὴν ὀργάνωση καὶ τὴ δομὴ τῆς ἀγορᾶς καὶ τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς Λάρισας γνωρίζουμε πολὺ λίγα συγκεκριμένα πράγματα. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι τὸ πόσο λίγα σχετικὰ μὲ τὶς συντεχνίες τῆς Λάρισας εἶναι γνωστὰ μέχρι σήμερα. Τὰ ρουφέτια τῆς πόλης ἔπαιζαν χωρὶς ἀμφιβολία ρυθμιστικὸ ρόλο ὄχι μόνο στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τοῦ τόπου καὶ τὴ λειτουργία τῆς ἀγορᾶς, ἀλλὰ καὶ σὲ ποικίλα κοινωνικὰ θέματα.

Ἡ σπουδαιότητα καὶ ἡ ἰσχὺς τῶν ρουφετιῶν τῆς Λάρισας λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 μᾶς εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὴν ἔντονη διένεξη τους μὲ τὴν Ἐκκλησία τὴν ἐποχὴ αὐτή, ὅταν οἱ συντεχνίες πρωτοστάτησαν στὸν ἀγώνα γιὰ τὴν ἐκδίωξη τοῦ μητροπολίτη τῆς Λάρισας Πολύκαρπου (1812-1816) ἐξαιτίας τῶν βίαιων καὶ καταπιεστικῶν μέτρων ποὺ εἶχε λάβει γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὰ κανονικά του «δοσίματα». Ἡ διένεξη αὐτή, ποὺ ἔχει τὸ παράλληλό της σὲ παρόμοιες προστριβὲς ποὺ εἶχαν λάβει ἀκόμη μεγαλύτερες διαστάσεις σὲ ἄλλες πόλεις ὅπως τὴ Φιλιππούπολη καὶ τὴ Σμύρνη τὴν ἴδια περίπου ἐποχή, παρουσιάζεται ἀνάγλυφη στὶς ἐπιστολὲς ποὺ περιλαμβάνονται στὸν κώδικα τοῦ Ἰωάννου Οἰκονόμου τοῦ Λαρισαίου[56].

Μολονότι ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῆς διένεξης αὐτῆς τῶν συντεχνιῶν μὲ τὴν Ἐκκλησία φαίνεται ἡ ζωηρὴ δραστηριότητά τους, τίποτε δὲν ἀναφέρεται ἐκεῖ γιὰ τὸν ἀριθμό τους, τὰ ἐπαγγέλματα ποὺ ἀντιπροσώπευαν, τὶς μεταξύ τους σχέ-

55. Bodleian Library, Ms Don. e. 13, φ. 17β-19β. Βλ. πιὸ κάτω σ. 329-330. Τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ποὺ παρουσιάζει τὸ ἔργο τοῦ D' Arcy Bacon ἔγκειται στὸ ὅτι ὑπῆρξε αὐτόπτης μάρτυς καὶ περιέγραψε μὲ λεπτομέρειες τὴν καταδίωξη τοῦ Ὀδυσσέα Ἀνδρούτσου καὶ τοῦ Trelawny. Ἐπειδὴ τὸ ταξίδι του εἶχε γίνει, ἀρχικὰ τουλάχιστον, γιὰ ἐμπορικοὺς λόγους, ὁ περιηγητὴς ἐνδιαφερόταν γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῶν τόπων ποὺ ἐπισκεπτόταν καὶ κατέγραφε διάφορα στοιχεῖα στὸ ἡμερολόγιό του. Οἱ περιγραφές του εἶναι πολὺ ζωηρὲς καὶ εἶναι φανερὸ ὅτι προσπαθοῦσε νὰ συγκεντρώσει πληροφορίες γιὰ θέματα ποὺ τὸν ἀπασχολοῦσαν, δὲν φαίνεται ὅμως νὰ προβληματιζόταν καὶ νὰ προχωροῦσε σὲ κάποια βαθύτερη ἐξέταση πέρα ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ εἰκόνα ποὺ τοῦ παρουσιαζόταν. Ἑπομένως ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς ἰσχυρισμούς του μπορεῖ νὰ ἐπιδέχονται ἀμφισβήτηση.

56. Ιωαννου Οικονομου Λαρισσαιου (1783-1842), *Ἐπιστολαὶ διαφόρων Ἑλλήνων λογίων, ἀνωτάτων κληρικῶν, Τούρκων διοικητῶν, ἐμπόρων καὶ ἐσναφίων...* Μεταγραφή, παρακολούθηση, πρόλογος Γιάννη Α. Ἀντωνιάδη, Φιλολογικὴ παρουσίαση - μελέτη - πίνακες Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Ἀθήνα 1964, σ. ρκα'-ρκστ', 166-199.

σεις ἢ ἄλλες οἰκονομικὲς ρυθμίσεις, οὔτε ὅμως δίνονται πληροφορίες γιὰ τὴν ἄλλη κοινωνική τους δράση. Κάπως ἀόριστα, γιὰ τὰ μετὰ τὸ 1821 χρόνια, ὁ Ἐπαμεινώνδας Φαρμακίδης[57] βασιζόμενος σὲ διάφορα ἔγγραφα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὅμως δημοσιεύει ὁρισμένα μόνο, ἀναφέρει τὴν ὕπαρξη 19 συντεχνιῶν: τῶν γουναράδων, σερτζήδων, μπακάληδων, σμιρτζήδων, μερτζήδων, ραπτάδων, μπογιατζήδων, ψωμάδων, λακερδάδων, χρυσικάδων, ἀμπατζήδων πανάδων, μανδηλάδων, τουφεξήδων, καλαϊτζήδων, παπουτζήδων, σχοινάδων, μπασματζήδων καὶ ρακατζήδων. Πιὸ συγκεκριμένα στοιχεῖα μᾶς δίνει γιὰ τὸ ἔτος 1825, ὁπότε, σύμφωνα μὲ τὸν κώδικα τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλίου, ὅταν ἐπαναλειτούργησε ἡ ἐκκλησία μετὰ ἀπὸ μία τριετία κατὰ τὴν ὁποία εἶχε παραμείνει κλειστή, διορίστηκαν ἐπίτροποί της μέλη ἀπὸ ἕξι ρουφέτια: τῶν γουναράδων, τῶν σερτζήδων, τῶν μπακάληδων, τῶν ψωμάδων, τῶν ραπτάδων καὶ τῶν λακερδάδων. Σὲ ἔγγραφο τοῦ 1831 ἀναφέρονται ἕντεκα συνολικὰ συντεχνίες: γουναράδων, σερτζήδων, σερβετάδων, μπακάληδων, ψωμάδων, μπογιατζήδων, παπουτσήδων σχοινάδων, ραπτάδων, πανάδων, ἀμπατζήδων[58].

Ἕνα μεγάλο μέρος τῶν πληροφοριῶν του γιὰ τὰ ἐσνάφια ὁ Φαρμακίδης τὸ εἶχε ἀρυσθεῖ ἀπὸ σπάραγμα τοῦ κώδικα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλίου. Ὁ κώδικας αὐτός, σήμερα στὸ Μουσεῖο Μπενάκη, περιέχει κυρίως τὴν οἰκονομικὴ διαχείριση τῆς ἐκκλησίας, δηλαδὴ τὴ «ληψοδοσία τοῦ παγκαρίου» ἀπὸ τὸ 1810 μέχρι τὸ 1881, μὲ ἕνα χάσμα στὰ χρόνια 1822-1825, ὅταν οἱ Τοῦρκοι εἶχαν κλείσει τὸ ναό[59]. Ἀπὸ τὸν κώδικα αὐτὸν βλέπουμε ὅτι τὰ 19 ὀνόματα τῶν συντεχνιῶν ποὺ ἀναφέρονται χωρὶς ἔνδειξη ἀπὸ τὸν Φαρμακίδη βρίσκονται μὲ τὶς ὑπογραφὲς τῶν ἐκπροσώπων τους στὰ φύλλα 3β, 4α, 12β, καὶ 13α σὲ πράξεις τῶν ἐτῶν 1811 καὶ 1812. Σὲ μία ἄλλη καταχώρηση τῆς 8 Ἀπριλίου 1811, ὅπου περιέχεται ὁ «Λογαριασμὸς τῶν χαντακίων καὶ ἐργατῶν», βλέπουμε ἕνα κάπως διαφορετικὸ κατάλογο τῶν ρουφετιῶν συνοδευόμενο ἀπὸ μιὰ ἀριθμητικὴ ἔνδειξη γιὰ κάθε ἕνα ἀπὸ αὐτά, ποὺ δείχνει πόσα ὀνόματα ἀπὸ κάθε συντεχνία συνεισέφεραν τὸ ποσὸ ποὺ ἀκολουθεῖ. Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν ὁ ἀριθμὸς τῶν ὀνομάτων ἀντιπροσωπεύει τὸ σύνολο τῶν μελῶν τῆς συντεχνίας ἢ μόνο ὁρισμένα ἀπὸ αὐτά.

Οἱ συντεχνίες ποὺ ἀναφέρονται εἶναι οἱ ἀκόλουθες, σὲ παρένθεση βρίσκεται ὁ ἀριθμὸς τῶν ὀνομάτων: σερτζήδων (36), γουναράδων (25), ἀμπατζήδων (6), μερτζήδων (2), σμιρτζήδων (8), χρυσικάδων (6), ψωμάδων (12), μπακάληδων (16), μπογιατζήδων (14), λακερδάδων (7), μπασμπατζήδων (3), ραπτάδων (30), σερβετάδων (8), πανάδων (17), παπουτζήδων (8), πηγαδάδων

57. *Ὁ.π.*, σ. 198, 192.

58. *Ὁ.π.*, σ. 261-3.

59. Βλ. Βουλας Κοντη, «Ὁ κώδικας τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου. Εἰδήσεις γιὰ τὰ σχολεῖα τῆς Λάρισας στὸν 19ο αἰώνα», *Ὁ Ἐρανιστὴς* τόμ. 14 (1977) σ. 185-202.

(5), τουφεκτζήδων (11), σχοινάδων (3), «κρασοπουλῶν Λαρισαίων καὶ ξένων» (10), ἀλευράδων σογλὰρ (18), ἀλευράδων ἀρναούτ, παράσχου (6). Παρατηροῦμε ὅτι στὸν κατάλογο αὐτὸ ἐμφανίζονται γιὰ πρώτη καὶ μοναδικὴ φορὰ ἐσνάφια πηγαδάδων, κρασοπουλῶν καὶ ἀλευράδων. Ἀπουσιάζουν ἐξάλλου τὰ ὀνόματα τῶν ρουφετιῶν τῶν ρακατζήδων, τῶν μανδηλάδων καὶ καλαϊτζήδων ποὺ τὰ βρίσκουμε σὲ ἔγγραφα τοῦ ἴδιου χρόνου ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω. Εἰδικὰ γιὰ τοὺς καλαϊτζῆδες θὰ ἦταν ἴσως δυνατὸν νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι συναποτελοῦσαν μία συντεχνία μὲ τοὺς τουφεκτζῆδες, γιατὶ σὲ ὅλες τὶς ἄλλες περιπτώσεις στὸν κώδικα αὐτὸν τὰ ὀνόματά τους συνδέονται καὶ φαίνεται ὅτι οἱ ἐκπρόσωποί τους συνυπέγραφαν.

Στὰ χρόνια μετὰ τὸ 1812 ἐμφανίζονται ἐπανειλημμένα ὑπογραφὲς ἐκπροσώπων τῶν συντεχνιῶν, πάντοτε ὅμως ὁ ἀριθμός τους εἶναι μικρότερος ἀπὸ ὅσες ἀναφέραμε. Καινούρια ὀνόματα δὲν παρουσιάζονται, οὔτε φαίνεται νὰ ὑπάρχει κάποια συγκεκριμένη αἰτία γιὰ τὴν ἀπουσία ὁρισμένων καὶ τὴν ἐμφάνιση ἄλλων. Ἐνδεικτικὰ σημειώνουμε ὅτι στὸ φ. 27 τοῦ κώδικα ἔχουμε στὶς 12 Μαρτίου 1821 τὶς ὑπογραφὲς τῶν γουναράδων, σερτζήδων, μπακάληδων, ἰσμιρτζήδων, ραπτάδων, μπογιατζήδων, ψωμάδων, λακερδάδων, χρυσικάδων, ἀμπατζήδων, πανάδων, παπουτζήδων, τουφεκτζήδων καὶ καλαϊτζήδων, ἐνῶ στὸ φ. 50α, τὴν 1η Μαΐου 1833, ἀναφέρονται ὁμολογίες τῶν ἴδιων ρουφετιῶν, ἀπουσιάζουν ὅμως τὰ ὀνόματα τῶν χρυσικάδων, λακερδάδων, τουφεκτζήδων καὶ καλαϊτζήδων, ἐνῶ ἐμφανίζονται ἐκεῖνα τῶν σερβατάδων καὶ τῶν σχοινάδων.

Μιὰ ἄλλη πηγὴ γράφει γιὰ τὰ ρουφέτια τῆς Λάρισας πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821: «τῶν χριστιανῶν αἱ φαμίλιαι εἶναι ἕως 500, οἱ πλειότεροι πραγματευταὶ μὲ μικρὴν κατάστασιν καὶ ὀλίγοι τεχνῖται, γουναράδες, χρυσικάδες, ἀνυφαντάδες, μπουγιατζῆδες, μπασματζῆδες, μανδηλάδες καὶ παπουτζῆδες. Ἄρχισαν τώρα νὰ δουλεύουν καὶ σαπούνι. Ὅλοι ἀμαθεῖς, καὶ παντελῶς ἀνίδεοι»[60]. Εἶναι φανερὸ ὅτι δὲν περιλαμβάνονται ἐδῶ ὅλα τὰ ρουφέτια τῆς πόλης καὶ ἡ ἀπαρίθμηση εἶναι μόνο ἐνδεικτική. Εἶναι ἐξάλλου χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Λαρισαῖος συγγραφέας τοῦ πιὸ πάνω ἀποσπάσματος, μιλάει γιὰ ὀλίγους τεχνίτες καὶ γιὰ μέτριας οἰκονομικῆς κατάστασης ἐμπόρους. Αὐτὰ συμφωνοῦν καὶ μὲ τὴν εἰκόνα τῆς κρίσης ποὺ, ὅπως εἴδαμε πιὸ πάνω, ὁρισμένοι περιηγητὲς ἰσχυρίζονταν ὅτι περνοῦσε ἡ Λάρισα τὴν ἐποχὴ αὐτή.

Τὸ 1834 ἐκδόθηκε μιὰ ἀπόφαση τοῦ Βαλῆ Τρικάλων Μουσταφᾶ Πασᾶ, ἡ ὁποία ἐπικυρώθηκε λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὸν διάδοχό του Ἐμὴν Πασᾶ. Μὲ

60. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Κώδ. Κ7, φ. 14β. Μ. Μ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, ὅ.π., σ. 165. Εἰδικὰ γιὰ τοὺς σαπουνάδες, ποὺ ὁ Ἰωάννης Οἰκονόμου ὁ Λαρισσαῖος τοὺς θεωρεῖ ὅτι πρόσφατα ἐμφανίστηκαν στὴ Λάρισα, ἔχουμε πρώτη μνεία τους στὸν κώδικα Λαρίσης, φ. 92α, τὸ 1784.

αὐτὴν οἱ ραγιάδες τῆς Λάρισας διαιρέθηκαν σὲ 12 ἐσνάφια: «σερτζήτικον, ἰσμυρτζήτικον, γουναράτικον, ψωμάτικον, μπακάλικον, τερζήτικον, μπογιατζήτικον, τζιουλχάτικον, σχοινάτικον, παπουτζήτικον, ἀμπατζήτικον καὶ σερβετάτικον». Μὲ τὴν ἴδια ἀπόφαση διορίστηκαν οἱ δώδεκα πρωτομάστορες τῶν συντεχνιῶν αὐτῶν καὶ δύο βεκίλιδες ποὺ θὰ προΐσταντο πάνω σ' αὐτοὺς καὶ στὶς ὑποθέσεις τῶν ραγιάδων, καὶ καθορίστηκαν οἱ ὑποχρεώσεις τους[61]. Δὲν δίνεται ἐξήγηση γιατί πάρθηκε τὸ μέτρο αὐτό. Θὰ μποροῦσε νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι ὁρισμένα μικρότερα ρουφέτια εἶχαν συνενωθεῖ μὲ τὴ θέλησή τους, ἢ ὑπακούοντας σὲ διαταγὴ τῆς κυβέρνησης, σὲ μιὰ εὐρύτερη συντεχνία ποὺ κάλυπτε περισσότερα συναφῆ ἐπαγγέλματα. Εἶναι πάντως γεγονὸς ὅτι στὸν 19ο αἰώνα βλέπουμε νὰ ἐμφανίζονται νέα ρουφέτια καὶ νὰ ἐξαφανίζονται πολλὲς εἰδικότητες, κυρίως αὐτὲς ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ὑφαντουργία, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν πλειοψηφία τῶν ρουφετιῶν τὸν προηγούμενο αἰώνα.

Μολονότι οἱ γνώσεις μας γιὰ τὶς συντεχνίες τῆς Λάρισας τὸν 19ο αἰώνα δὲν εἶναι πολὺ πλούσιες εἶναι κατὰ πολὺ περισσότερες ἀπὸ τὶς μηδαμινὲς πληροφορίες ποὺ εἴχαμε ἕως τώρα γιὰ τὰ ρουφέτια τὸν 18ο καὶ τὸν 17ο αἰώνα. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, καθὼς καὶ ἄλλα συναφῆ, μποροῦμε νὰ ἀποκτήσουμε σημαντικὲς πληροφορίες ἀπὸ τὸν κώδικα Μητροπόλεως Λαρίσης, δηλαδὴ τὸν κώδικα Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος 1472, τὸν κώδικα 8 τῆς μονῆς Ἁγίου Στεφάνου Μετεώρων[62] καὶ τὸν κώδικα 33 τῆς μονῆς Δουσίκου. Οἱ δύο τελευταῖοι εἶναι Παρρησίες ὅπου ἀναγράφονται ὀνόματα «ζώντων» καὶ «κεκοιμημένων» μελῶν συντεχνιῶν τῆς Λάρισας, τῶν Τρικάλων, ἄλλων χωριῶν τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Θεσσαλονίκης. Τὰ ἀνέκδοτα ἔγγραφα αὐτὰ συμπληρώνονται μὲ ἐκεῖνα ποὺ ἔχουν δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὸν κώδικα ΕΒΕ 1472[63].

Ἕνα ἐνδιαφέρον πρόβλημα σχετικὸ μὲ τὴν ὕπαρξη τῶν ρουφετιῶν εἶναι τὸ ἂν ὑφίσταντο στὴ Λάρισα μικτὲς συντεχνίες χριστιανῶν καὶ Τούρκων. Γι'

61. Ε. ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, *ὅ.π.*, σ. 324-8.

62. Βλ. Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ, *ὅ.π.*, τόμ. Γ' σ. 19-21.

63. Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΟΥ, «Ἀνέκδοτοι ἐγκύκλιοι καὶ ἔγγραφα τῆς μητροπόλεως Λαρίσης», *Δελτίον Χριστιανικῆς καὶ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Ἑλλάδος*, περίοδος Β', τόμ. 1 (1924), σ. 62-78. Δ. Α. ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΗ, «Ἀπὸ τὴν Ἱστορία τῆς Λαρίσης», *Ἱστορικὴ καὶ Λαογραφικὴ Ἑταιρεία τῶν Θεσσαλῶν ἐν Ἀθήναις. Τμῆμα Διαλέξεων*, τόμ. Δ', τεῦχος Β' [1951] σ. 25-26. Ὅταν ἡ παρούσα ἐργασία εἶχε σχεδὸν ὁλοκληρωθεῖ, πληροφορήθηκα τὴν ὕπαρξη τῆς ἀνακοίνωσης τοῦ κ. Γ. Β. ΝΤΡΟΓΚΟΥΛΗ, «Οἱ συντεχνίες στὴ Λάρισα στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀνέκδοτα ἔγγραφα γιὰ τὶς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς δομὲς στὴν περιοχή», *Πρακτικὰ τοῦ Α' Ἱστορικοῦ - Ἀρχαιολογικοῦ Συμποσίου Λάρισα: Παρελθὸν καὶ Μέλλον, 26-28/4/1985*, Λάρισα 1985, σ. 241-322. Στὴν ἀνακοίνωση αὐτὴ γίνεται χρήση ἑνὸς τμήματος τοῦ ὑλικοῦ στὸ ὁποῖο στηρίζεται καὶ τὸ μελέτημα αὐτό. Μετὰ ἀπὸ σκέψη κατέληξα ὅτι ἡ σύμπτωση χρησιμοποίησης ὁρισμένου κοινοῦ ὑλικοῦ σὲ τμῆμα ἐργασίας μὲ διαφορετικὴ μεθοδολογία καὶ προβληματισμὸ δὲν ἀναιρεῖ τὴ χρησιμότητα δημοσίευσης τοῦ παρόντος ἄρθρου.

αὐτὸ ὅμως δὲν ἔχουμε καμιὰ σαφὴ ἔνδειξη. Ἡ Ἑλένη Βουραζέλη-Μαρινάκου[64] ἰσχυρίζεται ὅτι δὲν ὑπῆρχαν μικτὰ ρουφέτια. Δὲν ὑπάρχει ὅμως ἀμφιβολία πὼς στὴν Πόλη ὑπῆρχαν μικτὲς συντεχνίες[65]. Ἐξάλλου τὸ τουρκικὰ ἔγγραφα τῆς Κρήτης[66] ἀποδεικνύουν χωρὶς ἀμφιβολία ὅτι τὸ φαινόμενο αὐτὸ δὲν ἦταν ἄγνωστο καὶ στὶς ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας. Καθὼς ὁ Χάνδακας ἦταν μιὰ πόλη μὲ μεγάλο ἀριθμὸ Τούρκων κατοίκων, ὅπως ἡ Λάρισα, ἡ περίπτωση νὰ ὑφίσταντο καὶ σ' αὐτὴν τέτοια ρουφέτια δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποκλεισθεῖ κατηγορηματικά. Ἐξάλλου ἡ ὕπαρξη Ἑλλήνων ποὺ ἀσκοῦσαν ποικίλα ἐπαγγέλματα, γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουμε καμιὰ πληροφορία ὅτι ὑπῆρχε ἀντίστοιχη χριστιανικὴ συντεχνία, θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ἴσως ὡς ἔνδειξη ὅτι, σὲ μερικὲς τουλάχιστον περιπτώσεις, οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ἀνῆκαν σὲ κάποια τούρκικη συντεχνία ποὺ κυριαρχοῦσε παραδοσιακὰ στὸν τομέα αὐτό. Ὡς παράδειγμα θὰ μποροῦσε νὰ ἀναφερθεῖ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ χασάπη, ποὺ ἀπαντᾶ μιὰ μόνο φορά, τὸ 1754, στὸν κώδικα Λαρίσης φ. 82α, ποὺ θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ συσχετισθεῖ ἴσως μὲ τὴν ἀντίστοιχη τουρκικὴ συντεχνία.

Τὸν ἀριθμὸ τῶν ἑλληνικῶν ρουφετιῶν τῆς Λάρισας πρὶν ἀπὸ τὸν 19ο αἰώνα συνάγουμε ἀπὸ σποραδικὲς ἀναφορὲς σὲ αὐτά, ἢ σὲ ὁρισμένα ἐπαγγέλματα, ποὺ ἀπαντοῦν σὲ διάφορα ἔγγραφα τοῦ κώδικα Λαρίσης καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς συγκεντρωμένες ὑπογραφές τους σὲ μερικὰ ἀπὸ αὐτά, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ὀνόματα τῶν ρουφετιῶν ποὺ ἀναγράφονται στὶς δύο Παρρησίες τῶν Μονῶν Ἁγίου Στεφάνου καὶ Δουσίκου.

Τὸ 1731 λοιπὸν ἀναφέρονται 11 ρουφέτια: τῶν τακιατζήδων, μπακάληδων, γουναράδων, ραπτάδων, σερτζήδων, ἀμπατζήδων, κοκκινάδων, γερανάδων, μπασματζήδων, χρυσικάδων καὶ ψωμάδων[67]. Εἰκοσιπέντε χρόνια ἀργότερα, τὸ 1756, ἀπαντοῦν οἱ ὑπογραφὲς τῶν ρουφετιῶν τῶν ραπτάδων, μπακάληδων, μανδηλάδων, κοκκινάδων, ψωμάδων, πεστελματζήδων, σχοινάδων, ποσταλτζήδων, σερτζήδων, γουναράδων, ἀμπατζήδων, τακιατζήδων, πανάδων, μπασματζήδων, μεταξάδων, μπαρνταξήδων καὶ ντεριτζὴ χανλήδων[68]. Εἶναι

64. *Αἱ ἐν Θράκῃ συντεχνίαι τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*, Θεσσαλονίκη 1950, σ. 30.

65. R. MANTRAN, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris 1962, σ. 352, 358, 361, 365, 366, 367. G. BAER, «Μονοπώλιο καὶ περιοριστικὲς πρακτικὲς τῶν τουρκικῶν συντεχνιῶν» στὸ *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας ιε' - ιθ' αἰ.*, Ἀθήνα 1979, σ. 604-5.

66. Ν. Σ. ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΟΥ, *Μεταφράσεις Τουρκικῶν ἱστορικῶν ἐγγράφων ἀφορώντων εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Κρήτης*, Ἡράκλειον - Κρήτης, τόμ. Β' (1976), σ. 16, 25, 180, 270-1, 292, 303, 310, 316, κ.ἄ.

67. Κώδ. ΕΒΕ 1472, φ. 163α.

68. Ὅ.π., φ. 126α-β. Γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῶν τουρκικῶν ὀνομάτων ποὺ χαρακτηρίζουν πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐπαγγέλματα καὶ τὶς συντεχνίες βλ. τὸ γλωσσάριο. Παρὰ τὶς προσπάθειες ποὺ καταβλήθηκαν δὲν στάθηκε δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθεῖ μὲ ἀσφάλεια σὲ τί ἐπαγγέλματα ἀντι-

φανερὸ ὅτι, γιὰ λόγο ποὺ ἀγνοοῦμε, δὲν συνυπογράφουν ὅλα τὰ ρουφέτια τῆς Λάρισας τὰ δύο αὐτὰ ἔγγραφα. Στὸ δεύτερο παρουσιάζονται ὀκτὼ ἐπιπλέον ὀνόματα συντεχνιῶν, ἐνῶ ἀπουσιάζει ἕνα. Ἡ ἐμφάνιση νέων ὀνομάτων ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ὅλα αὐτὰ συστήθηκαν μετὰ τὸ 1731, οὔτε ὅτι ἐκεῖνο ποὺ ἀπουσιάζει, τὸ ρουφέτι τῶν χρυσικάδων, ἔπαψε νὰ ὑφίσταται μετὰ τὸ 1731, ἀφοῦ τουλάχιστον ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα, τῶν μεταξάδων, πρέπει νὰ ὑφίστατο, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, ἀπὸ τὸν 17ο αἰώνα, καὶ χρυσοχόοι μαρτυροῦνται στὸν κώδικα Λαρίσης, φ. 88β, 89α, ἀκόμη τὸ 1767 καὶ τὸ 1776 καὶ συνεχίζουν νὰ ὑπάρχουν καὶ μέχρι τὸ 1817[69]. Ἐξάλλου σὲ μεμονωμένες μνεῖες ἢ ὑπογραφὲς συναντᾶμε ἐπίσης τὰ ἐπαγγέλματα τοῦ μαχαιρᾶ, (μπιτζαχτζῆ), τζοχατζῆ, μουμτζῆ, ρακιτζῆ (1662/1668), μπογιατζῆ (1731), παπουτζῆ (1731), σανταλτζῆ (1750), σκηνορράφου (1752), σαμαρᾶ (1773), χασάπη (1754), ἰσμιρτζῆ (1767), ραπατζῆ (1784)μ, χαλβατζῆ (1784) καὶ σαπουνᾶ (1784)[70].

Ἐπὶ πλέον πληροφορίες ἔχουμε ἀπὸ τὸν κώδικα 8 τῆς μονῆς Ἁγίου Στεφάνου Μετεώρων. Ἐκεῖ ἀναφέρονται 8 συνολικὰ συντεχνίες: τῶν μπακάληδων, τῶν ψωμάδων, τῶν σιμιτζήδων, τῶν ἀμπατζήδων, τῶν σερτζήδων, τῶν τακιατζήδων, τῶν ψιλοραφτάδων καὶ τῶν πανάδων. Ἀναγράφονται δηλαδή, στὰ φ. 13α-β καὶ 37α-43β, ἐπιπλέον τὰ ρουφέτια τῶν σιμιτζήδων, στὰ χρόνια 1733, 1763, 1773 καὶ 1776, καὶ τῶν ψιλοραπτάδων, ποὺ μνημονεύεται τὰ ἔτη 1716, 1720, 1722, 1724, 1729 καὶ 1732. Ἐπίσης στὸν κώδικα 33 τῆς Μονῆς Δουσίκου ἀναγράφονται δέκα συνολικὰ ρουφέτια: τῶν μπακάληδων, ψιλοραφτάδων, ἀμπατζήδων, γερανάδων, σερτζήδων, ψωμάδων, μπασμπατζήδων, γουναράδων, πανάδων καὶ κοκκινάδων.

Ἑπομένως οἱ ἑλληνικὲς συντεχνίες τῆς Λάρισας τὸν 18ο αἰώνα ἦταν περίπου 33 σύμφωνα μὲ τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα. Φαίνεται πάντως ὅτι ὁ ἀριθμός τους κυμαινόταν κατὰ ἐποχὲς γιὰ διάφορους λόγους ποὺ δὲν μᾶς εἶναι γνωστοί. Καθὼς βλέπουμε στὸν Πίνακα τῆς σελίδας 274 συνολικὰ 43 διαφορετικὰ ἐπαγγέλματα ἀσκούμενα ἀπὸ χριστιανοὺς μνημονεύονται ἀπὸ τὸ 1662 καὶ μέχρι τὸ 1834. Δὲν εἶναι ὅμως βέβαιο ἂν πραγματικὰ ὅλα αὐτὰ ἀντιπροσωπεύουν καὶ μιὰ ἀντίστοιχη χριστιανικὴ συντεχνία.

Ἀκριβεῖς πληροφορίες γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς σύστασης τῶν ἑλληνικῶν συντεχνιῶν τῆς Λάρισας δὲν ὑπάρχουν. Οἱ παλαιότερες μνεῖες ἐπαγγελμάτων ποὺ ἔχουμε εἶναι τοῦ 17ου αἰώνα: σὲ ἔγγραφο τοῦ 1662 ἀναφέρονται ράφτης, γούναρης, σερτζής, τακιατζής, μουμτζής, μαχαιράς, μεταξάς, καὶ λίγο ἀργότερα,

στοιχοῦν οἱ λεγόμενοι ἰσμιρτζῆδες ἢ σμιρτζῆδες καὶ οἱ σερτζῆδες. Γιὰ τοὺς τελευταίους βλ. σημ. 88.

69. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη Κώδ. Κ7, φ. 14β.

70. Βλ. Κώδ. ΕΒΕ 1472, ἀντιστοίχως τὰ φύλλα 160β-161α, 159β, 118β, 84β, 114β, 78α, 87α, 82α, 143β, 92α.

Π Ι Ν Α Κ Α Σ

Οἱ χριστιανικὲς συντεχνίες τῆς Λάρισας (17ος - 19ος αἰ.*)

ἀλευράδες	1811/2	ποσταλτζῆδες	1756
ἀμπατζῆδες	1716-1834	ρακιτζῆδες	1668
γερανάδες	1724-1777	ραπατζῆδες	1784
γουναράδες	1662-1834	ραπτάδες ἢ τερζῆδες	1662-1834
ἰσμιρτζῆδες ἢ σμιρτζῆδες	1767-1834	σαμαράδες	1733
καλαϊτζῆδες	1811/2	σανταλτζῆδες	1750
κοκκινάδες	1731-1767	σαπουνάδες	1784-1817
λακερδάδες	1811/2-1825	σερβετάδες	1811/2-1834
μανδηλάδες	1748-1817	σερτζῆδες ἢ σιρτζῆδες	1662-1834
μερτζάρηδες ἢ μερτζῆδες	1811/2	σιμιτζῆδες	1733
μεταξάδες	1662-1756	σκηνορράφοι	1752
μουμτζῆδες ἢ μουμουτζῆδες	1662-8	σχοινάδες	1734-1834
μπακάληδες	1721-1817	τακιατζῆδες	1662-1775
μπαρνταξῆδες	1756	τζουλχάδες	
μπασματζῆδες	1730-1817	ἢ ἀνυφαντάδες	1748-1834
μπιτζαχτσῆδες	1662	τζοχατζῆδες	1668
μπογιατζῆδες	1731-1834	τουφεξῆδες	1811/2
ντεριτζῆ χανλῆδες	1756	χαλβατζῆδες	1784
πανάδες	1718(;)-1831	χασάπηδες (;)	1754
παπουτσῆδες	1731-1834	χρυσικάδες	1711-1817
πεστελματζῆδες	1756	ψιλοραφτάδες	1733-1760
πηγαδάδες	1811/2	ψωμάδες	1725-1834

* Ἀναγράφεται ἡ πρώτη καὶ ἡ τελευταία μνεία, ὅπου αὐτὲς εἶναι γνωστές.

τὸ 1668, τακιατζής, ράφτης, τζοχατζής, μπιτζαχτζής, γούναρης, μουμτζής, ρακιτζής καὶ μεταξᾶς[71]. Μολονότι δὲν γίνεται ἀναφορὰ σὲ ρουφέτια στὰ ἔγγραφα αὐτά, θὰ ἦταν εὔλογο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ τεχνίτες ἦταν ὀργανωμένοι σὲ συντεχνίες. Ἐξάλλου τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἐπαγγέλματα αὐτὰ ἀντιστοιχοῦν σὲ ρουφέτια ποὺ τεκμηριωμένα ὑφίσταντο τὸν 18ο αἰώνα. Παραμένει βέβαια τὸ ἐρώτημα, τί συνέβαινε μὲ ἐκεῖνα τὰ ἐπαγγέλματα, π.χ. τοῦ μουμτζῆ, γιὰ τὰ ὁποῖα ἔχουμε μία μόνο ἢ ἔστω καὶ δύο μνεῖες, ὑπῆρχε χριστιανικὸ ρουφέτι ἢ ὄχι, ἢ μήπως οἱ τεχνίτες τους ἀνῆκαν σὲ μικτὴ συντεχνία;

Μιὰ ἄλλη συντεχνία ποὺ μνημονεύεται σχετικὰ πρώιμα εἶναι ἡ συντεχνία τῶν χρυσοχόων. Σὲ ἐπιγραφὴ σωζόμενη στὴ βάση ἀργυρῆς λειψανοθήκης ποὺ σώζεται στὴ μονὴ Ἁγίας Ἄνδρου ἀναγράφεται: *«Ἐτελειώθη ἡ θήκη αὕτη τοῦ λειψάνου τοῦ Ἁγίου Κηρύκου δι' ἐξόδων τοῦ ρουφετίου τῶν Λαρισσαίων χρυσοχόων διὰ μνημόσυνον ἐν ἔτει 1711. Ἡ τιμὴ γρόσια 20»*[72].

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς χρονολογίες ποὺ ἤδη ἀναφέρθηκαν καὶ οἱ ὁποῖες δίνουν καὶ τὶς πρῶτες μνεῖες γιὰ πολλὲς ἀπὸ τὶς συντεχνίες, οἱ δύο Παρρησίες μᾶς δίνουν καὶ ἄλλα χρονολογικὰ στοιχεῖα γιὰ ὁρισμένες ἀκόμη ἀπὸ αὐτές.

Στὴν Παρρησία τοῦ Ἁγίου Στεφάνου παρουσιάζονται οἱ παλαιότερες ἀναφορὲς γιὰ ὁρισμένες ἀπὸ τὶς συντεχνίες. Τὸ ρουφέτι τῶν ἀμπατζήδων ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1716 καὶ γιὰ τελευταῖα τὸ 1784, καὶ ἐπανειλημμένα στὸ ἐνδιάμεσο χρονικὸ διάστημα. Μαζὶ μὲ τὸ ρουφέτι τῶν ψιλοραπτάδων, ποὺ ἀναγράφεται τὸν ἴδιο χρόνο καὶ μέχρι τὸ 1732[73], εἶναι οἱ παλαιότερες μνημονευόμενες συντεχνίες στὸν κώδικα. Ἂν τὰ ὀνόματα τοῦ ρουφετιοῦ τῶν πανάδων ποὺ ἀναγράφονται τὸ 1718[74] εἶναι καὶ αὐτὰ τῆς Λάρισας, ὁ τόπος δυστυχῶς ἔχει παραληφθεῖ, τότε αὐτὴ θὰ ἦταν καὶ ἡ παλαιότερη μνεία τῆς συντεχνίας αὐτῆς. Ἀκολουθεῖ τὸ ρουφέτι τῶν μπακάληδων, ποὺ πρωτοαναφέρεται τὸ 1721, καὶ ἐπανειλημμένα ἐπίσης μέχρι τὸ 1784[75]. Ἡ συντεχνία τῶν ψωμάδων, ποὺ ἀπαντᾶ γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1725 στὴν Παρρησία τῆς Μονῆς Δουσίκου[76], πρω-

71. Κώδ. ΕΒΕ 1472, φ. 160β-161α, 159β.

72. Τὸ ἀργυρὸ αὐτὸ κιβώτιο περιεῖχε μιὰ μικρὴ ἀσημένια πυξίδα σὲ σχῆμα καρποῦ χεριοῦ ποὺ μὲ τὴ σειρά της περιεῖχε τὸ χέρι τοῦ Ἁγίου Κηρύκου. Ἡ πυξίδα φέρει ἐπίσης ἐπιγραφὴ ποὺ ἀναφέρει ὅτι τὸ λείψανο ποὺ ἀνήκει στὴ μονὴ Ζωοδόχου Πηγῆς ἢ Ἁγίας τοῦ Γαβρίου πουλήθηκε ἀπὸ τὸν Ναθαναὴλ στὸν μητροπολίτη Λαρίσης, προφανῶς τὸν Παρθένιο, γιὰ τὸν ὁποῖο βλ. πιὸ κάτω σημ. 93, καὶ τὸ ἀγόρασε τὸ 1708 ὁ πρωτοσύγγελος Ἰγνάτιος Μητρινὸς γιὰ 320 γρόσια. Βλ. Δ. Π. Πασχαλη, «Μεσαιωνικῶν καὶ μεταγενεστέρων ἐπιγραφῶν τῆς νήσου Ἄνδρου συμπλήρωμα», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τόμ. ΣΤ' (1929), σ. 206-7.

73. Δ. Ζ. Σοφιανου, ὅ.π., τόμ. Γ' σ. 20 καὶ πιὸ συγκεκριμμένα βλ. τὸν κώδικα τῆς μονῆς Ἁγίου Στεφάνου Μετεώρων 8, φ. 18α-24α καὶ 37α-43β.

74. Ὅ.π., φ. 91α.

75. Ὅ.π., φ. 1β-5β, 85-90α.

76. Κώδ. μονῆς Δουσίκου 33, σελίδα χωρὶς ἀρίθμηση στὴν ἀρχὴ τοῦ χειρογράφου.

τοεμφανίζεται ἐδῶ τὸ 1733 καὶ κατόπιν συνεχῶς μέχρι τὸ 1789[77]. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ ρουφέτι τῶν σερτζήδων ποὺ μνημονεύεται τὸ 1732 καὶ μετὰ ἀπὸ πολύχρονη διακοπὴ τὰ χρόνια 1773, 1774 καὶ 1777[78], καὶ τὸ ρουφέτι τῶν τακιατζήδων ποὺ τὸ συναντᾶμε στὴν Παρρησία τὸ 1732 καὶ μετὰ τὸ 1773 καὶ τὸ 1775[79].

Ὁ κώδικας 33 τῆς Μονῆς Δουσίκου ἄρχισε νὰ γράφεται τὸ 1725 καὶ τότε φαίνεται ὅτι ἕξ συντεχνίες, τῶν μπακάληδων, τῶν ψιλοραφτάδων, τῶν ἀμπατζήδων, τῶν γερανάδων, τῶν σερτζήδων καὶ τῶν ψωμάδων, ἦταν ἤδη γραμμένες σὲ κάποια προηγούμενη Παρρησία, ὅπως δείχνει τὸ ἀκόλουθο σημείωμα στὴν ἀρχὴ τοῦ χειρογράφου, σὲ σελίδα χωρὶς ἀρίθμηση: *«θημηση· γράφο· εις καιρον εγράφη· αυτό το δευτέρη εκ χειρός ευτελοῦς πακρατίου· ιερομονάχου από μονάστηρι δουσίκου· και εκ κόμης· δραμήζη † ητον τον κερόν οπου ηρθεν ο πνευματικός· ης την λάρισα εν ετει 1725 μαρτίου 17 — την ημεραν της ακαθίστου † ητον ρουφέτια γραμμένα, -έξη-6»*. Δύο ἄλλα γράφηκαν ἀργότερα σύμφωνα μὲ μιὰ ἄλλη σημείωση στὴν ἴδια σελίδα: *«το ρουφέτιον τον μπασματζῆδον και τον γουναράδον εγράφισαν εις τον καιρόν· οπου έκαμε το ταξῆδι ο πνευματικός παγκράτιος· και τα κουτία του τουρνάβου· και τρικάλου † αρχιερατεύοντος· ο γαβριὴλ † και ο κύρ ιάκοβος—»*. Τὸ ρουφέτι τῶν μπασματζήδων γράφτηκε στὴν Παρρησία τὸ 1730 καὶ τὸ ρουφέτι τῶν γουναράδων τὸ 1734[80]. Πολὺ ἀργότερα, τὸ 1752, ἐγγράφονται στὴν Παρρησία οἱ συντεχνίες τῶν πανάδων καὶ τῶν κοκκινάδων[81]. Εἶναι ἐνδεικτικὸ κρίσης στὸ οἰκονομικὰ τῶν ρουφετιῶν, ὅπως εἴδαμε πιὸ πάνω, ὅτι ὅλα παύουν νὰ μνημονεύονται στὸν κώδικα τῆς Μονῆς Δουσίκου τὸ 1777, *«αφου ἔπαυσεν το έλεος»*, ὅπως ἀναφέρει σημείωση στὴν ἀρχὴ τῆς Παρρησίας. Εἶναι προφανὲς ὅτι αὐτὸ πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ τὴ μεγάλη κρίση καὶ τοὺς διωγμοὺς ποὺ πέρασαν οἱ χριστιανοὶ τῆς Λάρισας μετὰ τὴν ἔκρηξη τῆς ἐξέγερσης τοῦ 1770 στὴν Πελοπόννησο. Θὰ πρέπει πάντως νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι στὴν Παρρησία τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Στεφάνου ὁρισμένα ρουφέτια συνεχίζουν νὰ ἐμφανίζονται ἐγγεγραμμένα καὶ μετὰ τὸ 1777 καὶ τὸ ἀργότερο μέχρι τὸ 1789.

Ἀπὸ τὰ ἔγγραφα ποὺ δημοσιεύονται εἶναι ἐπίσης μερικὲς φορὲς φανερὸ ὅτι οἱ συντεχνίες στὶς ὁποῖες ἀναφέρονται ὑπῆρχαν πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος ποὺ εἶχε συνταχθεῖ τὸ ἔγγραφο αὐτό. Τὸ ρουφέτι τῶν σχοινάδων π.χ. ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1734, ὅμως εἶναι προφανὲς ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἐγγράφου ὅτι ἡ συντεχνία προϋπῆρχε. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ ρουφέτι τῶν μανδη-

77. Κώδ. μονῆς Ἁγίου Στεφάνου 8, φ. 7β-11β.
78. Ὅ.π., φ. 27α-31α.
79. Ὅ.π., φ. 32α-36β.
80. Κώδ. μονῆς Δουσίκου 33, σ. 185, 216.
81. Ὅ.π., σ. 185, 216, 226, 244.

λάδων ποὺ ἐπικυρώνει μιὰ συμφωνία μὲ τὸ ρουφέτι τῶν πανάδων τὸ 1755, ὅπως βλέπουμε ὅμως στὸ ἔγγραφο, εἶχε συνάψει καὶ μιὰ προηγούμενη συμφωνία τὸ 1748, καὶ ἡ ὕπαρξή του πιθανότατα ἀνάγεται σὲ πολὺ προγενέστερη ἐποχή.

Ἀναφορικὰ πρὸς τὰ ἐπαγγέλματα ποὺ ἀντιπροσωπεύουν οἱ γνωστές μας συντεχνίες τοῦ 18ου αἰώνα εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὑπερτεροῦν συντριπτικὰ ἐκεῖνα ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴν ὑφαντουργία, τὴν κατασκευὴ καὶ πώληση ὑφασμάτων, ἐνδυμάτων καὶ δερματίνων εἰδῶν, τομεῖς στοὺς ὁποίους ἡ Θεσσαλία εἶχε κατεξοχὴν ἐπίδοση. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ γεγονὸς ὅτι δύο τουλάχιστον ἀπὸ τὰ ρουφέτια, τῶν πανάδων καὶ τῶν μανδηλάδων, περιελάμβαναν τεχνίτες ποὺ δὲν κατοικοῦσαν ἀποκλειστικὰ στὴ Λάρισα ἀλλὰ καὶ σὲ γύρω χωριά. Δυστυχῶς δὲν ἀναφέρεται ποιὰ ἦταν τὰ χωριὰ αὐτὰ ἢ σὲ τί ἀκτίνα βρίσκονταν ἀπὸ τὴν πόλη.

Ἕνα ἄλλο ἐνδιαφέρον στοιχεῖο ποὺ βλέπουμε εἶναι ὅτι οἱ ἐγκατεστημένοι στὴ Λάρισα Γιαννιῶτες πραγματευτάδες, ποὺ ἐμπορεύονταν ἐκεῖ μὲ ἕδρα τους τὸ χάνι τῆς πόλης, ἢ καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτό, παρουσιάζονται νὰ δροῦν συλλογικὰ ὡς συντεχνία, μολονότι δὲν ἀποκαλοῦνται ρουφέτι στὸ σχετικὸ ἔγγραφο[82]. Ὁ σημαντικὸς ἀριθμὸς τῶν πραγματευτάδων αὐτῶν, 19 συνολικά, ποὺ φαίνεται νὰ ἦταν μόνιμα, ἢ τουλάχιστον ἐποχιακά, ἐγκατεστημένοι στὴ Λάρισα τὸ 1730, δείχνει τὴ δυναμικότητα τῆς ἀγορᾶς καὶ τὰ περιθώρια ποὺ εἶχε νὰ ἀπορροφήσει τὰ εἰσαγόμενα ἀγαθά, ἀφοῦ εἶναι ἀπόλυτα εὔλογο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ Γιαννιῶτες ἐμπορεύονταν εἴδη ποὺ ἔφερναν ἀπὸ τὴν πατρίδα τους ἢ καὶ ἄλλες περιοχές. Τὸ ἴδιο ἐξάλλου συνέβαινε καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἀργύρης Φιλιππίδης[83].

Οἱ Γιαννιῶτες πραγματευτάδες εἶχαν συμφωνήσει μὲ κοινὸ ἐνυπόγραφο γράμμα τους στὶς 18 Νοεμβρίου 1730 νὰ τηροῦν τὶς ἀργίες τῶν δεσποτικῶν καὶ ἐπίσημων ἑορτῶν τοῦ ἔτους καθὼς καὶ τὶς ἀργίες τῆς Κυριακῆς. Πέντε χρόνια ἀργότερα, τὸ 1735, ζήτησαν νὰ καταχωρηθεῖ τὸ συμφωνητικό τους στὸν κώδικα τῆς μητροπόλεως Λαρίσης ὥστε νὰ ἀποκτήσει διηνεκῆ ἰσχύ, πιθανὸν γιὰ μεγαλύτερη δέσμευση τῶν ἰδίων. Οἱ ἐπίσημες ἀργίες, ἐκτὸς τῶν Κυριακῶν, ποὺ ἀναγράφονται στὸ συμφωνητικὸ συμποσοῦνται σὲ 29 ἡμέρες, ἔχουν ὅμως παραληφθεῖ οἱ ἀργίες τοῦ Πάσχα. Θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ ἀργίες αὐτὲς ἦταν ἀντίστοιχες μὲ τὶς ἀργίες ποὺ τηροῦσαν καὶ οἱ συντεχνίες τῆς Λάρισας, ἂν καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἔχουμε κάποια ἄλλη ἀσφαλῆ μνεία. Ὁ κατάλογος αὐτῶν τῶν ἀργιῶν παρουσιάζει μερικὲς μικρὲς διαφορὲς ἀπὸ ἕνα ἑορτολόγιο τοῦ ἔτους 1768 ποὺ ὑπόσχονται νὰ τηροῦν τὰ ρουφέτια τῆς Κοζάνης[84], καὶ

82. Κ. Δυοβουνιωτου, ὅ.π., *ΔΧΑΕ*, β' περ. τόμ. 1 (1924), σ. 71-73.
83. *Ὅ.π.*, σ. 118, Βλ. καὶ πιὸ πάνω σ. 265.
84. Μ. Α. Καλινδερη, *Αἱ συντεχνίαι τῆς Κοζάνης κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*, Θεσσαλονίκη 1958, σ. 21-22.

ἕνα ἄλλο τοῦ 1848 πού ἀναφέρει τὶς ἑορτὲς πού ἤθελαν νὰ τηροῦν οἱ σερτζῆδες τῶν Τρικάλων[85]. Οἱ παρατηρούμενες διαφορὲς πρέπει νὰ ἀντιπροσωπεύουν ἑορτὲς ἁγίων πού ἡ λατρεία τους εἶχε κάποια ἰδιαίτερη τοπικὴ σημασία ἢ ἦταν προστάτες ρουφετιῶν.

Σὲ γενικὲς γραμμὲς πάντως οἱ ἀργίες πού ἀναφέρονται ἀντιπροσωπεύουν τὶς συνηθισμένες ἀργίες ὅλων τῶν χριστιανῶν. Ἑπομένως τὸ σύνολο τῶν μὴ ἐργάσιμων ἡμερῶν τοῦ ἔτους γιὰ τοὺς χριστιανοὺς ἐμπόρους καὶ τεχνίτες, ἂν συμπεριληφθοῦν οἱ Κυριακὲς καὶ οἱ ἀργίες τοῦ Πάσχα, ἀνερχόταν, θεωρητικὰ τουλάχιστον, σὲ 85, ἀπέμεναν δηλαδὴ μόνο 280 ἐργάσιμες μέρες. Τὸ κατὰ πόσον ἦταν ἐφικτὸ νὰ τηρηθοῦν στὴν πράξη παρόμοιες συμφωνίες γιὰ τὴν τήρηση τῶν ἀργιῶν εἶναι προβληματικό.

Σημαντικὸ ἐμπόδιο στὶς προθέσεις τῶν χριστιανῶν, ὄχι μόνο τῆς Λάρισας ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων πόλεων, ἦταν ἡ λειτουργία τῆς ἑβδομαδιαίας ἀγορᾶς πού γινόταν συχνότατα τὴν Κυριακή. Προσπάθειες γιὰ νὰ μεταφερθεῖ τὸ Κυριακάτικο παζάρι στὰ Γιάννενα μιὰ ἄλλη μέρα γνωρίζουμε ὅτι προσέκρουσαν στὴν ἀντίδραση τῶν οἰκονομικὰ ἰσχυρῶν Ἑβραίων πού ἦταν ἀντίθετοι σὲ αὐτό[86]. Παρόμοιες ἀντιδράσεις σὲ πόλεις μὲ μεγάλη καὶ ἰσχυρὴ ἑβραϊκὴ κοινότητα θὰ μποροῦσαν νὰ θεωρηθοῦν πολὺ πιθανές, πρέπει ὅμως νὰ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα ἐμπόδια στὶς προθέσεις τῶν χριστιανῶν νὰ θεσμοθετήσουν κατὰ κάποιο τρόπο τὴν ἀργία τῆς Κυριακῆς.

Μιὰ σαφὴ ἔνδειξη γι' αὐτὸ μᾶς δίνει ἕνα ἀνέκδοτο ἔγγραφο ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο Τυρνάβου[87]. Πρόκειται γιὰ μιὰ συμφωνία τοῦ ρουφετιοῦ τῶν σερτζήδων Τυρνάβου, πού ἔγινε στὶς 16 Ἀπριλίου 1825, νὰ μὴν ἀνοίγουν τὰ ἐργαστήριά τους τὶς Κυριακὲς καὶ τὶς ἄλλες δεσποτικὲς ἑορτές. Ἐπιτρεπόταν μόνο σὲ ἔκτακτες περιπτώσεις, ὅπως σὲ κάποια βάπτιση ἢ θάνατο, νὰ παραβῆ κανεὶς τὴ συμφωνία καὶ νὰ ἀνοίξει τὸ ἐργαστήρι του γιὰ νὰ πουλήσει λαμπάδες[88]. Ὁ

85. Ν. Α. Βεη, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων. Τόμος Β'. Τὰ χειρόγραφα τῆς μονῆς Βαρλαάμ...*, Ἀθῆναι 1984, σ. 393.

86. Κ. Σιμοπουλου, *Ξένοι ταξιδιῶτες στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1975, τόμ. Γ3, σ. 366, σημ. 1.

87. ΕΒΕ, Ρ. 1007.

88. Παρὰ τὶς ἔρευνές μας δὲν ἔγινε δυνατὸν νὰ ἐξακριβώσουμε τὴν ἀκριβῆ σημασία τῆς λέξης «σερτζῆς ἢ σιρτζής», βλ. καὶ σημ. 68. Ἀπὸ δύο ἔγγραφα τοῦ Ἀρχείου Τυρνάβου, ΕΒΕ Ρ. 795 καὶ 1007, γίνεται φανερὸ ὅτι οἱ σερτζῆδες πούλαγαν λαμπάδες. Τὸ ἴδιο φαίνεται καὶ ἀπὸ ἕνα ἄλλο ἔγγραφο τοῦ κώδικα Λαρίσης, ΕΒΕ 1472 φ. 143β, ὅπου ἀναφέρεται ἡ πληρωμὴ χρημάτων γιὰ λαμπάδες σὲ σερτζή. Ἐντούτοις ἕνα ἄλλο ἔγγραφο ἀπὸ τὸν κώδικα Τρίκκης, βλ. Ν. Κ. Γιαννουλη, *Κώδικας Τρίκκης*, Ἀθῆναι 1980, σ. 44, περιπλέκει τὰ πράγματα γιατὶ ἐκεῖ οἱ σερτζῆδες Τρικάλων φαίνονται ἀναμεμειγμένοι σὲ μιὰ διένεξη μὲ τὸ ρουφέτι τῶν πανάδων γιὰ τὴ διάθεση ζωναριῶν. Προφανῶς λανθασμένη ἑρμηνεία τῆς λέξης ὡς «ὑελοπώλης» δίνει στὸ γλωσσάριο του ὁ Γιαννούλης βασιζόμενος στὸ Λεξικὸ τοῦ Χλωροῦ (σηρτσεδὴτ). Τέλος, ὁ R. Mantran, ὅ.π., σ. 313, σημ. 4, ἀλλὰ καὶ διάφορα λεξικὰ ἑρμηνεύουν τὴν τουρκικὴ λέξη sergi, ὡς δημόσια ἔκθεση καὶ πώληση προϊόντων, ἀνάλογη μὲ αὐτὴ τῶν ὑπαίθριων μικροπωλητῶν.

πρωτομάστορας τοῦ ἐσναφιοῦ εἶχε χρέος νὰ ἐπιβλέπει τὴν τήρηση τῆς συμφωνίας. Μιὰ σημείωση ὅμως ἀπὸ ἄλλο χέρι στὸ ἴδιο ἔγγραφο ἀναφέρει τὰ ἀκόλουθα: *«ἐπειδὴ καὶ δὲν εἶναι καλὸν αὐτὸ τὸ ἄνωθεν, μὲ τὸ νὰ ἦναι ὀσμανλίκι ἐδῶ εἰς τὴν πολιτείαν κοινὴ ἀπόφασις εἶναι ὁποῦ νὰ βάζεται κλιδὶ ἀραδικῶς ἀπὸ ἕνα ἐργαστῆρι κάθι κυριακὴν καὶ ἑορτὴν δεσποτικὴν καὶ ὄχι εἰς ἄλλον ἐργαστήριον»*.

Γίνεται φανερὸ ἑπομένως ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἀργίας τῆς Κυριακῆς καὶ τῶν ἄλλων ἑορτῶν προσέκρουσε καὶ στὴν τουρκικὴ ἀντίδραση καὶ μιὰ ἀπὸ τὶς λύσεις πού ἀπέμεναν στοὺς χριστιανούς, γιατὶ μπορεῖ νὰ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες πού ἀγνοοῦμε, ἦταν νὰ κρατοῦν κλειστὰ τὰ ἐργαστήρια ἢ τὰ μαγαζιά τους ἐκ περιτροπῆς. Θὰ πρέπει πάντως οἱ χριστιανοὶ νὰ εὕρισκαν κάποιους τρόπους ὥστε νὰ τηροῦν κατὰ τὸ δυνατὸν τὶς ἀργίες, γιατὶ τὸ γεγονὸς εἶχε παρατηρηθεῖ μὲ κάποια ἔκπληξη ἀπὸ τοὺς περιηγητὲς πού σχολιάζουν τὸ μικρὸ ἀριθμὸ τῶν ἐργάσιμων ἡμερῶν τῶν Ἑλλήνων, πού τὶς ὑπολογίζουν περίπου σὲ 200, ἂν καί, ὅπως εἴδαμε, πρέπει νὰ ἦταν αἰσθητὰ περισσότερες. Οἱ ταξιδιῶτες ἐξηγοῦν ὅτι ὁ μικρὸς αὐτὸς ἀριθμὸς ὀφείλεται στὴν αὐστηρὴ τήρηση τῶν ἑορτῶν τῆς Ἐκκλησίας[89].

Ἕνα ἄλλο σύνολο ἀνθρώπων πού, μολονότι δὲν ἀναφέρεται ὡς ρουφέτι, ἀναμφίβολα δροῦσε συλλογικὰ καὶ μὲ τὸν τρόπο πού ἐνεργοῦσαν οἱ ἄλλες συντεχνίες ἦταν οἱ ἱερεῖς τῆς Λάρισας[90]. Περίπτωση ἱερέων ἐπίσημα ὀργανωμένων σὲ συντεχνία μᾶς εἶναι γνωστὴ μόνο ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη[91], ἴσως ὅμως δὲν ἦταν ἕνα τόσο σπάνιο φαινόμενο ὅσο ἡ ἔλλειψη εἰδήσεων μᾶς κάνει νὰ

89. Beaujour, ὅ.π., τόμ. II, σ. 169 σημ. E. D. Clarke, *ὅ.π.*, section I, σ. 186 σημ.

90. Βλ. Κ. Δυοβουνιωτου, *ὅ.π.*, *ΔΧΑΕ*, περ. Β', τόμ. Ι (1924), σ. 65-71.

91. Χρ. Γ. Γουγουση, «Ἱστορία τοῦ συντάγματος (ἰσνάφι, συντεχνία, σωματεῖον) τῶν ἱερέων Θεσσαλονίκης», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, τόμ. 10 (1926), σ. 278-293. Ὁ R. Mantran, *ὅ.π.*, σ. 395, θεωρεῖ ὅτι οἱ ἱερεῖς τῶν μειονοτήτων ἀνῆκαν στὶς ὀλιγάριθμες κατηγορίες ἀνθρώπων πού δὲν ἦταν ὀργανωμένοι σὲ συντεχνίες, προφανῶς ὅμως κάνει λάθος. Τὸ γεγονὸς τῆς ὕπαρξης ὀργανομένων συντεχνιῶν ἱερέων φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνει ἐπίσης ὁ νεότερος κώδικας τῆς μητροπόλεως Τρίκκης, πού συγκαταλέγεται σήμερα μεταξὺ τῶν χειρογράφων τῶν μετεωρικῶν μονῶν, κώδ. Μεταμορφώσεως 287. Στὰ φύλλα 91β-92α ἀναγράφονται τὰ ἀκόλουθα: *«1850 8βρίου 19. Ἐπιθεώρησις τῶν γεντικοχαρτίων τῶν ἱερέων τῶν ἐνοριῶν τῆς πόλεως Τρίκκης»*. Ἐκεῖ περιλαμβάνονται τὰ ὀνόματα τῶν ἱερέων τῶν Τρικάλων κατὰ ἐνορίες, μὲ χρονολογίες καὶ τὸ ὄνομα τοῦ τότε ἐπισκόπου Τρίκκης, βλ. Ν. Α. Βεη, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων... Τόμος Β' Τὰ χειρόγραφα τῆς μονῆς Βαρλαάμ*, σ. 393. Γιὰ τὸ διορισμὸ δηλαδὴ τῶν ἱερέων χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος «κεντίκιο» ἢ «γεντίκιο», πού, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, σ. 285, ἀναφέρεται στὸ προνόμιο ἄσκησης ἐπαγγέλματος μέλους κάποιας συντεχνίας.

ὑποθέσουμε. Στὴν περίπτωση τῶν Λαρισινῶν ἱερέων τὰ ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1691, 1715, 1775, 1782 καὶ 1838 ποὺ δημοσίευσε ὁ Κ. Δυοβουνιώτης ἀπὸ τὸν κώδικα Λαρίσης δείχνουν πὼς μέσα σὲ ἕνα διάστημα 150 περίπου χρόνων αὐτοὶ δροῦσαν ὡς συλλογικὸ σῶμα καὶ προσπαθοῦσαν νὰ ρυθμίζουν, ὅπως ἔκαναν οἱ συντεχνίες, τὶς μεταξύ τους οἰκονομικὲς διαφορὲς καὶ δικαιοδοσίες μὲ νέους κάθε φορὰ τρόπους.

Ἀπὸ τὰ ἴδια αὐτὰ ἔγγραφα μποροῦμε νὰ δοῦμε τὸν ἀριθμὸ τῶν ἱερέων καὶ τῶν ἐνοριῶν τῆς Λάρισας. Μολονότι στὴν πόλη ὑπῆρχε μία μόνο ἐκκλησία, τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλίου, τὸ 1691 ὑπῆρχαν στὴν πόλη 13 ἱερεῖς, οἱ ὁποῖοι μάλιστα φοβούμενοι ὅτι ὁ μητροπολίτης πρόκειται νὰ χειροτονήσει καὶ ἄλλους παρακάλεσαν νὰ μὴ γίνει αὐτό, γιατὶ ὑπῆρχε πρόβλημα συντηρήσεως καὶ τῶν ἤδη ὑπαρχόντων[92]. Ὁ μητροπολίτης Παρθένιος στὴν προκειμένη περίπτωση ἔκανε δεκτὸ τὸ αἴτημα τῶν ἱερέων καὶ βλέπουμε ὅτι 24 χρόνια ἀργότερα, τὸ 1715, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἱερέων ὄχι μόνο δὲν εἶχε αὐξηθεῖ, ἀλλὰ ἀντίθετα εἶχε λίγο μειωθεῖ καὶ ὑπῆρχαν μόνο 12 ἱερεῖς.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἱερέων μειώθηκε ἀκόμη περισσότερο μετὰ τὸ 1769, μετὰ δηλαδὴ τὴν κατεδάφιση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλίου ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἔτσι τὸ 1775 οἱ ἱερεῖς ἦταν 8 καὶ τὸ 1782 ἔγιναν 10. Στὸ διάστημα ποὺ μεσολάβησε μέχρι τὸ Μάρτιο τοῦ 1794, ὁπότε μετὰ ἀπὸ μεγάλες καὶ πολύχρονες προσπάθειες τῶν Λαρισινῶν ἐπιτεύχθηκε ἡ ἀνοικοδόμηση τοῦ ναοῦ, οἱ χριστια-

92. Κ. Δυοβουνιωτου, ὅ.π., *ΔΧΑΕ*, περ. Β′ τόμ. 1 (1924), σ. 70-71.

93. Γιὰ τὸν προστάτη τῆς παιδείας μητροπολίτη Λαρίσης Παρθένιο Β′ (1688-1720) βλ. Β. Α. Μυστακιδου, «Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* τόμ. ΙΒ′(1937), σ. 194-5. Ν. Ι. Γιαννοπουλου, «Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι Θεσσαλίας», *Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου 'Παρνασσός'*, περ. Β′ ἔτος 10 (1914) σ. 275-6 καὶ *Θεολογία*, τόμ. 11 (1933), σ. 338-9. Μ. Ι. Γεδεων, *Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων 1453-1913*, Ἀθῆναι 1939, σ. 190-1. Του ιδιου, «Γράμματα ἐπὶ Παρθενίου μητροπολίτου Λαρίσης», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, τόμ. ΚΔ′ (1904), σ. 468-471. Του ιδιου, «Εἰδήσεις ἱστορικαὶ παροραθεῖσαι», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, τόμ. ΛΓ′ (1913), σ. 12. Του Ιδιου, *Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες. Εἰδήσεις ἐκ τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας 1500-1912*, Ἀθῆναι 1936-8, σ. 234. E. Hurmuzaki, *Documente privatoare la istoria Romanilor*, (ἔκδ. N. Jorga) Βουκουρέστι 1915, 1917, τόμ. 14/I, σ. 57 καὶ ἑξῆς καὶ τόμ. 14/II, σ. 1050, 1061. Κ. Σαθα, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, Βενετία 1872 τόμ. Γ′, σ. 531. Γ. Ι. Ζαβιρα, *Νέα Ἑλλὰς ἢ Νεοελληνικὸν Θέατρον, ἐκδοθὲν ὑπὸ Γεωργίου* Π. Κρέμου, Ἀθῆναι 1872, σ. 129. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiées par les Grecs au dix-huitième siècle*, Paris 1918, τόμ. I, σ. 39. Τρ. Ευαγγελιδου, *Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἑλληνικὰ σχολεῖα ἀπὸ τῆς ἁλώσεως μέχρι Καποδιστρίου*, Ἀθῆναι 1936, τόμ. Α′ σ. 224, 226. Ν. Α. Βεη, «Χρονολογικὰ σημειώματα ἐκ τῶν κωδίκων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος», *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας Ἑλλάδος*, τόμ. 6 (1901), σ. 96. Δ. Ζ. Σοφιανου, «Ἱστορικὰ σχόλια σὲ ἐπιγραφές, ἐπιγράμματα, χαράγματα καὶ ἐνθυμήσεις τῆς μονῆς Δουσίκου. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς μονῆς», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, τόμ. 1 (1984), σ. 31. Ε. Φαρμακιδου, *ὅ.π.*, σ. 102-104.

νοὶ τῆς πόλης ἐκκλησιάζονταν στὶς ἐκκλησίες τῶν γύρω χωριῶν. Ὅμως ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἱερέων ἐμφανίστηκε λίγο ἀργότερα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐνοριῶν εἶχε φτάσει τὶς 14[94].

Τὸ φαινόμενο νὰ ὑπάρχουν πολλοὶ ἐφημέριοι μὲ δικές τους ἐνορίες χωρὶς δικό τους ἐνοριακὸ ναὸ ἦταν συνηθισμένο στὴν Τουρκοκρατία[95] στὶς πόλεις ποὺ οἱ Τοῦρκοι δὲν ἐπέτρεπαν τὴν ἀνέγερση ἢ τὴ λειτουργία ἄλλων ἐκκλησιῶν. Στὰ Γιάννενα π.χ. ὅπου στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ. ὑπῆρχαν ἑπτὰ ἐκκλησίες γιὰ ἕνα χριστιανικὸ πληθυσμὸ 15.000 ἀτόμων, ἢ καὶ περισσοτέρων, ὑπηρετοῦσαν 52 ἱερεῖς σὲ ἰσάριθμες ἐνορίες[96]. Πιὸ κοντὰ στὴ Λάρισα, στὰ Τρίκαλα, βλέπουμε ἀπὸ ἔγγραφο τῆς Μητροπόλεως Τρίκκης[97] ὅτι, τὸ 1688, στὶς 7 ἐκκλησίες τῆς πόλης ὑπηρετοῦσαν 15 ἱερεῖς, προφανῶς τοποθετημένοι ἀνάλογα μὲ τὸν πληθυσμὸ τῆς κάθε ἐνορίας, ἀνὰ ἕνας, δύο, τρεῖς καὶ τέσσερις, σὲ κάθε ἐκκλησία.

Ὁ μὴ αὐστηρὸς διαχωρισμὸς τῶν ἀγροτικῶν, βιοτεχνικῶν ἢ ἄλλων δραστηριοτήτων στὴν κοινωνία τῆς Λάρισας ἦταν δυνατόν, σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις, νὰ ὁδηγήσει ὁμάδες ἀνθρώπων ποὺ ἀνῆκαν σὲ διάφορους ἐπαγγελματικοὺς χώρους, ἢ ἦταν μέλη ξεχωριστῶν συντεχνιῶν, νὰ συνέλθουν σὲ μιὰ καινούρια ὁμάδα, χωρὶς συντεχνιακοὺς δεσμούς, ἀλλὰ μὲ κοινὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα, ποὺ ἀπέρρεαν ἀπὸ τὶς παράλληλες δραστηριότητές τους, γιὰ νὰ ρυθμίσουν τὶς μεταξύ τους διαφορὲς ἢ τὰ οἰκονομικά τους προβλήματα. Ἡ ρύθμιση τῶν κανόνων ποὺ ἀφοροῦσαν τὴ λειτουργία τῆς ὁμάδας αὐτῆς μέσα στὴν ἀγορὰ γινόταν, ὅπως συνήθως, μὲ δεσμευτικὲς ὑποσχέσεις τῶν μελῶν της καὶ μὲ τὴ μεσολάβηση, ἐποπτεία ἢ καὶ τὴν ἐγγύηση τῆς Ἐκκλησίας. Στὴν περίπτωση ποὺ θὰ ἐξετάσουμε φαίνεται ὅτι ἡ ἴδια ἡ Ἐκκλησία, καὶ συγκεκριμένα ὁ μητροπολίτης Λαρίσης Διονύσιος Δ′, ὁ μετέπειτα οἰκουμενικὸς πατριάρχης[98],

94. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Κώδ. Κ7, φ. 15α-β. Μ. Μ. Παπαϊωαννου, *ὅ.π.*, σ. 166.

95. Π. Ακανθοπουλου, *Ἡ Ἱστορία τῶν ἐνοριῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου κατὰ τὴν Τουρκοκρατία*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 83.

96. Pouqueville, *ὅ.π.*, τόμ. I, σ. 152. W. M. Leake, *ὅ.π.*, τόμ., IV, σ. 139. Π.Α.Π. (Π. Αραβαντινου), *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου τῶν τε ὁμόρων Ἑλληνικῶν καὶ Ἰλλυρικῶν χωρῶν διατρέχουσα κατὰ σειρὰν τὰ ἐν αὐταῖς συμβάντα ἀπὸ τοῦ σωτηρίου ἔτους μέχρι τοῦ 1854...*, Ἐν Ἀθήναις 1856, τόμ. II σ. 244-5.

97. Κώδικας ΕΒΕ 1471, φ. 59β.

98. Γιὰ τὸν Διονύσιο Δ′ τὸν Μουσελίμη ἢ Κομνηνὸ ἢ Σερογλάνη, τὸν Βυζάντιο, προηγουμένως σακκελίωνα τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, μητροπολίτη Λαρίσης (1662-1671) καὶ κατόπιν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ὑπάρχει πλούσια βιβλιογραφία. Ἐνδεικτικὰ σημειώνουμε Ν. Ι. Γιαννοπουλου, ὅ.π., *Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου 'Παρνασσός'*, περ. Β′, ἔτος 10 (1914), σ. 273-4. Β. Α. Μυστακιδου, ὅ.π., *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τόμ. ΙΒ′ (1929), σ. 193-4. Μ. Ι. Γεδεων, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες. Εἰδήσεις ἱστορικαὶ καὶ βιογραφικαὶ περὶ τῶν Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Ἀνδρέου τοῦ Πρωτοκλήτου μέχρις Ἰωακεὶμ Γ′ τοῦ ἀπὸ Θεσσαλονίκης 36-1184*, Κωνσταντινούπολις [1885-1890], σ. 595-7. Του ιδιου, «Ὁ Πατριάρχης Διονύσιος Δ′ ὁ Μουσελίμης», *Ἐκκλη-*

εἶχε, τουλάχιστον ἀρχικά, καὶ τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴ λύση τοῦ προβλήματος, ἐνῶ συνήθως ἦταν οἱ ἴδιοι οἱ ἐνδιαφερόμενοι ποὺ προσέφευγαν στὴν Ἐκκλησία γιὰ τὴν κατοχύρωση τῶν συμφωνιῶν τους, τὴν κρίση ἢ τὴ διαιτησία μεταξύ τους.

Τὰ δύο σχετικὰ ἔγγραφα τοῦ κώδικα Μητροπόλεως Λαρίσης[99] ἀφοροῦν τὸν τρόπο τῆς διάθεσης τοῦ κρασιοῦ ἀπὸ τοὺς οἰνοπαραγωγοὺς τῆς Λάρισας τὸν 17ο αἰώνα. Βλέπουμε καταρχὴν ὅτι ἡ παραγωγὴ καὶ ἡ διάθεση τοῦ κρασιοῦ ἐξακολουθοῦσε νὰ βρίσκεται σὲ μεγάλο βαθμὸ σὲ ἑλληνικὰ χέρια, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸν σημαντικὸ ἀριθμὸ τῶν ἀνθρώπων ποὺ σχετίζονταν μὲ αὐτές. Ἀναφέρονται 26 ὀνόματα στὸ πρῶτο ἔγγραφο καὶ 28 στὸ δεύτερο. Θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ ὅτι αὐτοὶ δὲν θὰ ἦταν καὶ οἱ μόνοι Ἕλληνες τῆς Λάρισας ποὺ παρήγαγαν κρασί. Εἶναι εὔλογο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι θὰ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι ποὺ εἶχαν μιὰ μικρὴ παραγωγὴ ποὺ θὰ τοὺς ἐξασφάλιζε ἴσως αὐτάρκεια ἀλλὰ ὄχι καὶ ἀρκετὴ ποσότητα γιὰ διάθεση στὸ ἐμπόριο.

Ἡ πώληση τοῦ κρασιοῦ γινόταν ἀπὸ τὰ σπίτια τῶν παραγωγῶν καὶ ὄχι ἀπὸ καταστήματα ἢ ταβέρνες. Μέχρι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη δὲν ὑπῆρχαν κανονισμοὶ ποὺ νὰ ρυθμίζουν τὴ διάθεση τοῦ εἴδους ἢ τὸν ἀνταγωνισμὸ μεταξύ τους. Στοὺς παραγωγοὺς περιλαμβάνονταν πρόσωπα ποικίλων τάξεων καὶ ἐπαγγελμάτων, ὅπως ὁ οἰκονόμος τῆς μητρόπολης, ἱερεῖς, ράφτες, τακιατζῆδες, γουναράδες κ.ἄ.

Σύμφωνα μὲ τὸ πρῶτο ἔγγραφο τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1662[100], ποὺ τὸ προκάλεσε ὁ μητροπολίτης Λαρίσης οἱ οἰνοπαραγωγοὶ ἀποφάσισαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν παλιὰ συνήθεια ποὺ ὑπῆρχε νὰ ἀνοίγουν ὅλοι μαζὶ τὰ βαρέλια καὶ νὰ πουλᾶνε ταυτόχρονα τὸ κρασί, καθὼς αὐτὸ κατέληγε σὲ σκάνδαλα καὶ προστριβὲς μεταξύ τους, ἐπειδὴ ἄλλοι συνέβαινε νὰ πουλήσουν δύο καὶ τρία βαρέλια καὶ ἄλλοι κανένα. Συμφώνησαν κατόπιν αὐτοῦ νὰ ἀνοίγει ὁ καθένας μὲ τὴ σειρὰ ποὺ τὸ ὄνομά του ἐμφανίζεται στὸ ἔγγραφο ἕνα μόνο βαρέλι τὴ φορὰ καί, ὅταν αὐτὸ τελείωνε, νὰ ἀκολουθεῖ ὁ ἑπόμενος μέχρι νὰ ἐξαντληθοῦν ὅλα τὰ ὀνόματα.

Στὴ συμφωνία προβλέπεται ἐπίσης ὅτι ἀπαγορεύεται νὰ ἀνοίγουνε βαρέ-

σιαστικὴ Ἀλήθεια, τόμ. Γ' (1887), σ. 179-208. ΣΑΡΔΕΩΝ ΓΕΡΜΑΝΟΥ, *Συμβολὴ εἰς τοὺς πατριαρχικοὺς καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς ἁλώσεως καὶ ἑξῆς, Μέρος Πρῶτον (1454-1702)*, Κωνσταντινούπολις 1935, σ. 159-170, Ε. ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, *ὅ.π.*, σ. 98-100. ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ ΑΡΑΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Φωτίειος Βιβλιοθήκη*, Κωνσταντινούπολις 1933-5, Μέρος Α', σ. 199, 213, 214. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἐξακριβώσεις τῶν πέντε πατριαρχείων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Διονυσίου τοῦ Δ' τοῦ Μουσελίμη», *Ὀρθοδοξία*, τόμ. 15 (1940), σ. 117-122.

99. Βλ. πιὸ κάτω σ. 309-311.

100. Βλ. πιὸ κάτω σ. 309-310.

λια καὶ νὰ πουλᾶνε κρασὶ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ραμαζανιοῦ, προφανῶς γιὰ νὰ μὴν δημιουργοῦνται προβλήματα μὲ τοὺς Τούρκους. Ὅσοι ἀπειθοῦσαν σ' αὐτὸ θὰ κατέβαλλαν 500 ἄσπρα ὡς πρόστιμο στὸ μαχαλᾶ τους. Ἀπαγορευόταν ἐξάλλου μὲ τὴν ἀπειλὴ ἀφορισμοῦ κάθε ἀπόπειρα ἀνατροπῆς τῆς συμφωνίας ἀπὸ ὁποιονδήποτε, καὶ ἡ δημιουργία σκανδάλων καὶ ἐρίδων μεταξὺ αὐτῶν ποὺ ὑπέγραφαν τὸ συνυποσχετικό· στὴν περίπτωση αὐτὴ μάλιστα δινόταν ἡ ἄδεια νὰ προσφεύγουν οἱ ἄλλοι κατὰ τοῦ ὑπαιτίου στὰ τουρκικὰ δικαστήρια. Ὅμως ἡ χορήγηση ἄδειας ἀπὸ τὸν μητροπολίτη γιὰ νὰ προσφύγουν οἱ χριστιανοὶ στὸ ἱεροδικεῖο, εἶναι γεγονὸς πολὺ ἀσυνήθιστο. Ἀντίθετα, ἐπανειλημμένα συναντοῦμε στὰ κείμενα ἄλλοτε συστάσεις καὶ ἄλλοτε ἀπειλὲς ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας ποὺ προσπαθοῦσε νὰ ἀποτρέψει τοὺς χριστιανοὺς ἀπὸ τὸ νὰ καταφεύγουν «ἐξωτερικῶς».

Ἡ συμφωνία αὐτὴ τῶν οἰνοπαραγωγῶν τῆς Λάρισας δὲν φαίνεται νὰ ἄντεξε στὸ χρόνο γιατὶ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1668 ἐπανέλαβαν τὸ ἴδιο συνυποσχετικὸ μὲ τοὺς ἴδιους ὅρους. Μόνο μερικὲς μεταβολὲς στὰ ὀνόματα παρουσιάζονται, νέα ὀνόματα ἐμφανίζονται, ἄλλα λείπουν, καὶ ἡ σειρὰ ποὺ ἀκολουθεῖται ἔχει μεταβληθεῖ.

Τὰ ἄλλα ἔγγραφα ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας ἀνήκουν στὸν 18ο αἰώνα καὶ εἶναι ἐνδεικτικὰ ἑνὸς σημαντικοῦ φάσματος οἰκονομικῶν θεμάτων καὶ κοινωνικῶν δραστηριοτήτων ποὺ ἀπασχολοῦσαν τοὺς χριστιανοὺς τῆς Λάρισας γενικότερα καὶ τὰ ρουφέτια εἰδικότερα.

Τὰ δύο ἑπόμενα ἔγγραφα ἀναφέρονται σὲ ρύθμιση ἐσωτερικῶν θεμάτων τῶν ρουφετιῶν. Στὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτά[101], ποὺ εἶναι τοῦ ἔτους 1734, οἱ Λαρισαῖοι σχοινάδες προκειμένου νὰ ἐπιλύσουν τὶς μεταξύ τους οἰκονομικὲς διαφορὲς ἀποφάσισαν: α') νὰ καταστήσουν φανερὸ τὸ τί ποσὰ εἶχαν δοθεῖ ὡς δάνεια ἀπὸ τὸ ταμεῖο τῆς συντεχνίας καὶ σὲ ποιούς. Τὸ συνολικὸ ποσὸ ποὺ εἶχε δανείσει τὸ ρουφέτι δὲν ἦταν ἰδιαίτερα μεγάλο, μόνο 130 γρόσια, ποὺ εἶχαν δοθεῖ μὲ τόκο 10% σὲ τέσσερα διαφορετικὰ ἄτομα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ τρία εἶχαν δανειστεῖ ἀπὸ 30 γρόσια τὸ καθένα καὶ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα ἀπὸ 10[102]. β') Τὸ ρουφέτι συμφώνησε

101. Βλ. πιὸ κάτω σ. 311-2.

102. Οἱ ὅροι δανεισμοῦ τῶν μελῶν ἑνὸς ρουφετιοῦ ἀπὸ τὸ ταμεῖο τῆς συντεχνίας τους ἦταν εὐνοϊκοὶ συγκρινόμενοι μὲ τὰ ἐπικρατοῦντα στὴν ἀγορά, βλ. Γ. Δ. ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗ, *Κοινωνικὴ δυναμικὴ καὶ πολιτικὴ αὐτοδιοίκηση*, Ἀθήνα 1982, σ. 163-4 καὶ G. BAER, «Οἱ διοικητικές, οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς λειτουργίες τῶν τουρκικῶν συντεχνιῶν» στὸ *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν*, Ἀθήνα 1979, σ. 587. Ὁ συνήθης τόκος φαίνεται ὅτι ἦταν 10%, ὑπῆρχαν ὅμως καὶ περιπτώσεις ποὺ ἦταν μεγαλύτερος. Ἀπὸ τὰ ἔγγραφα τῶν ἀρχείων τῆς συντεχνίας τῶν ἀμπατζήδων τῆς Φιλιππουπόλεως μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε σχεδὸν χρόνο μὲ τὸ χρόνο τὴ διακύμανση τοῦ τρέχοντος τόκου μέσα στὸν 18ο αἰώνα. Αὐτὸς ἦταν συνήθως 10%, ἀλλὰ σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις ἀνέβαινε καὶ σὲ 14%, ἀκόμη καὶ σὲ 20%, τὸ μήνα, ὅταν ὁ δανειζόμενος δὲν ἦταν, καθὼς φαίνεται, μέλος τῆς

ὅτι ὁ τόκος ἀπὸ τὰ χρήματα αὐτὰ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ δαπανᾶται σὲ συμπόσια, διασκεδάσεις καὶ ἐκδρομές, ὅπως φαίνεται ὅτι συνηθιζόταν προηγουμένως, ἀλλὰ σὲ μνημόσυνα καὶ ἐλεημοσύνες. Τὸ φαινόμενο τῆς ὀργανωμένης ψυχαγωγίας τῶν ρουφετιῶν μὲ ἔξοδα τοῦ κοινοῦ ταμείου κατὰ τὴν ἀναγόρευση τῶν νέων μαγιστόρων, ἢ κατὰ τὴν ἐπέτειο τῆς ἑορτῆς τοῦ προστάτη ἁγίου τῆς συντεχνίας, ἢ σὲ ἄλλες ἐπίσημες εὐκαιρίες, ἦταν συνηθισμένο καὶ μᾶς εἶναι γνωστὸ ἀπὸ διάφορες ἄλλες περιοχές[103]. γ') Ἀποφασίστηκε ὅτι ἡ συντεχνία δὲν θὰ ἀποδεχόταν οἱαδήποτε χρηματικὴ ζημία προέκυπτε ὕστερα ἀπὸ προσφυγὴ μέλους της στὰ τουρκικὰ δικαστήρια γιὰ ἐπίλυση τυχὸν διαφορῶν μὲ κάποιο ἀπὸ τοὺς συναδέλφους του. Κάθε τέτοια δαπάνη θὰ βάρυνε ἀποκλειστικὰ αὐτὸν ποὺ κατέφυγε «εἰς κρίσεις ἐξωτερικάς». Ἡ μόνη ἀποδεκτὴ διαδικασία γιὰ τὴ συντεχνία ἦταν ἡ προσφυγὴ στὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια.

Ἀναμφίβολα τὸ ρουφέτι θὰ εἶχε ὑποστεῖ σοβαρὲς οἰκονομικὲς ζημίες ἀπὸ προηγούμενες προσφυγὲς μελῶν του στὰ τουρκικὰ δικαστήρια ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐπεδίωκε ἔτσι νὰ ἀπαλλαγεῖ στὸ μέλλον. Παράλληλα ὅμως εἶναι ἐξίσου βέβαιο ὅτι ἡ ἔντονη εὐσέβεια ποὺ ἐπιδεικνύει ἡ συντεχνία στὸ ἴδιο αὐτὸ ἔγγραφο ἔπαιξε καὶ αὐτὴ τὸ ρόλο της. Ἐξάλλου ἡ ἀπόφαση αὐτὴ μπορεῖ νὰ προκλήθηκε ἔμμεσα, ἂν δὲν ὑπαγορεύτηκε ἄμεσα, ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, τῆς ὁποίας εἶναι γνωστὲς οἱ συνεχεῖς προσπάθειές νὰ ἀποτρέπει τοὺς χριστιανοὺς ἀπὸ τὸ νὰ καταφεύγουν «ἐξωτερικῶς». Στὴν προκειμένη περίπτωση παρατηροῦμε καὶ τὴ διαφοροποίηση στὴ στάση τοῦ μητροπολίτη Λαρίσης στὸ θέμα αὐτὸ ἀπὸ τὸν Διονύσιο Δ', ὅπως τὴν εἴδαμε πιὸ πάνω. Ἂν καὶ δὲν ὑπάρχει στὸ ἔγγραφο ἡ ὑπογραφὴ τοῦ μητροπολίτη ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὴ συμφωνία πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὸν Ἰάκωβο Β' (1734-1749)[104].

Εἴκοσι δύο χρόνια ἀργότερα, τὸ 1756, οἱ Λαρισαῖοι σχοινάδες ὑπέγραψαν μιὰ ἀκόμη συμφωνία γιὰ ἕνα διαφορετικὸ θέμα[105]: ἀποφάσισαν ἀπὸ κοινοῦ τὶς

συντεχνίας. Σὲ μία μόνο περίπτωση ἀναφέρεται ὁμολογία μὲ ἀνατοκισμὸ κάτω τοῦ 10%, δηλαδὴ 8%. Βλ. Κ. Μ. Αποστολιδου, «Τὰ ἀρχεῖα τῶν ἐν Φιλιππουπόλει ἐσναφίων τῶν ἀμπατζήδων», *Ἀρχεῖον Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ Θησαυροῦ*, τόμ. Ζ' (1940-1), σ. 15-18, 21-24, 26.

103. Ελενης Βουραζελη-Μαρινακου, *ὅ.π.*, σ. 113-4.

104. Γιὰ τὸν Ἰάκωβο Λαρίσης τὸν ἀπὸ Δημητριάδος βλ. Ν.Ι. Γιαννοπουλου, ὅ.π., *Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου 'Παρνασσός'*, περ. Β', ἔτος 10 (1914), σ. 277 καὶ *Θεολογία*, τόμ. 11 (1933), σ. 340, 342. Κ. Δυοβουνιωτου, «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Μητροπόλεως Λαρίσσης», *Ἱερὸς Σύνδεσμος*, ἀρ. 279 (15-12-1916), σ. 13, καὶ ἀρ. 284 (1-3-1917), σ. 9-12. Ν. Κ. Γιαννουλη, *ὅ.π.*, σ. 17-23. Β. Α. Μυστακιδου, ὅ.π., *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τόμ. ΙΒ' (1929), σ. 195. Ε. Φαρμακιδου, *ὅ.π.*, σ. 108-9. Ελενης-Νικης Αγγελλοματη-Τσουγκαρακη, «Νικόλαος Κριτίας. Βιογραφικὰ καὶ Ἐργογραφικά», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, τόμ. 1 (1984), σ. 299, 321, 353 καὶ τόμ. 2 (1986), σ. 212, 286.

105. Βλ. πιὸ κάτω σ. 312-3.

τιμὲς διαθέσεως καθενὸς ἀπὸ τὰ προϊόντα τους. Ταυτόχρονα ρύθμισαν τὸ θέμα τῆς προμήθειας πρώτων ὑλῶν γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν σχοινιῶν. Ἡ ἀπόφασή τους ἦταν ὅτι τὸ λινάρι ἢ τὸ κανάβι ποὺ ἔφερναν οἱ παραγωγοὶ στὴ Λάρισα ἔπρεπε νὰ μοιράζεται ἐξίσου ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς συντεχνίας, ἐνῶ προβλεπόταν ὅτι ἂν κάποιος πήγαινε ὁ ἴδιος στὸν τόπο παραγωγῆς γιὰ νὰ προμηθευτεῖ θὰ ἔπρεπε νὰ ρωτήσει πρῶτα τοὺς ἄλλους μαγίστορες. Γιὰ ἐπισφράγιση καὶ κατοχύρωση τῆς συμφωνίας οἱ σχοινάδες ζήτησαν ἐκκλησιαστικὸ γράμμα καὶ πρόσθεσαν γιὰ ἐπὶ πλέον ἀσφάλεια τὴ ρήτρα ὅτι ὁ παραβάτης τῆς συμφωνίας θὰ πλήρωνε πρόστιμο τρία γρόσια στὸν ἀρχιερέα Λαρίσης καὶ ἄλλα τρία στοὺς μαγίστορες τῆς συντεχνίας.

Παρόμοιες συμφωνίες μὲ τὶς ὁποῖες τὰ ρουφέτια ἀπέβλεπαν στὴν ἀποφυγὴ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ τῶν μελῶν τους τόσο στὴν προμήθεια πρώτων ὑλῶν ὅσο καὶ στὶς τιμὲς διαθέσεως τῶν παραγομένων ἀγαθῶν, ἐξασφαλίζοντας ταυτόχρονα τὴν ἐπιθυμητὴ ἰσορροπία στὴν ἀγορά, εἶναι πολὺ κοινὲς καὶ διαθέτουμε ἄφθονα παραδείγματα ἀπὸ παρόμοιες ρυθμίσεις συντεχνιῶν ἄλλων πόλεων[106].

Τὸ ἀκόλουθο ἔγγραφο[107] ἀναφέρεται σὲ ἕνα ἄλλο θέμα πολὺ σημαντικὸ γιὰ κάθε συντεχνία: τὴ ρύθμιση τῆς διάθεσης τοῦ «κεντικίου» (gedik ἢ ustalik) μετὰ τὸ θάνατο τοῦ μαγίστορα ποὺ τὸ κατεῖχε. Τὸ κεντίκιο, τὸ ἔγγραφο μὲ τὸ ὁποῖο δινόταν μιᾶς καὶ διὰ παντὸς τὸ προνόμιο τῆς ἄσκησης τοῦ ἐπαγγέλματος σὲ ἕνα μέλος ρουφετιοῦ, ἦταν κληρονομήσιμο ἀπὸ πατέρα σὲ γιὸ ἐφόσον αὐτὸς γνώριζε τὴν τέχνη. Δὲν εἶναι ἀπολύτως ἐξακριβωμένο τί συνέβαινε ἐὰν δὲν ὑπῆρχε ἄμεσος ἄνδρας κληρονόμος. Ἦταν δυνατὸν τὸ κεντίκιο νὰ παραχωρηθεῖ ἢ νὰ πουληθεῖ σὲ ἄλλους καὶ μὲ ποιοὺς ὅρους; Ἦταν ἡ οἰκογένεια τοῦ ἀποθανόντος ἐκείνη ποὺ ἐπέλεγε τὸ νέο ἰδιοκτήτη ἢ μεσολαβοῦσε ἡ συντεχνία[108]; Στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ μᾶς δίνει μιὰ ἀπάντηση τὸ ἔγγραφο αὐτὸ τοῦ 1767 τοῦ ρουφετιοῦ τῶν σερτζήδων. Δὲν μποροῦμε βέβαια νὰ γνωρίζουμε κατὰ πόσο οἱ

---

106. Ρυθμίσεις ποὺ ἀφοροῦν τὴν προμήθεια πρώτων ὑλῶν ἀπὸ τοὺς παραγωγοὺς καὶ τὴ διακίνησή τους μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ ἀποφεύγεται ὁ ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα στὶς συντεχνίες καὶ νὰ ἐλέγχεται ἡ παραγωγὴ γνωρίζουμε ἀπὸ διάφορες πηγές. Βλ. Μ. Καλινδέρη, *ὅ.π.*, σ. 28-29, 36, 46-47. Ν. Α. Βεη, «Ἐκ τοῦ καταστίχου τῆς συντεχνίας τῶν παντοπωλῶν τῆς Μοσχοπόλεως», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, τόμ. 7 (1928-9), σ. 527. Ι. Βασδραβελλη, *Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας, τόμος Α' Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 261-2, 380-1. Κ. Μ. Αποστολιδου, *Ἡ τῆς Φιλιππουπόλεως Ἱστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, Ἀθῆναι 1959, σ. 367-8.

107. Βλ. πιὸ κάτω σ. 313-4.

108. R. Mantran, *ὅ.π.*, σ. 368-370. Ν. Τοντοροφ, *Ἡ βαλκανικὴ πόλη 15ος-19ος αἰώνας*, Ἀθήνα 1986, τόμ. Α' σ. 164-5. G. Baer, «Μονοπώλιο καὶ περιοριστικὲς πρακτικὲς τῶν τουρκικῶν συντεχνιῶν» στὸ *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν*, Ἀθήνα 1979 σ. 605-608.

λύσεις ποὺ δόθηκαν στὴν προκειμένη περίπτωση εἶχαν εὐρύτερη ἐφαρμογὴ ἢ ἦταν οἱ γενικῶς ἀποδεκτές. Καὶ μόνο τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ συντεχνία ἦταν δυνατὸν νὰ ἀλλάξει τὸ καθεστὼς ποὺ ρύθμιζε τὴ διάθεση τοῦ κεντικίου δείχνει ὅτι ὑπῆρχαν διάφορες δυνατότητες ἐπιλογῆς στὰ ρουφέτια.

Ἀπὸ τὸ ἔγγραφο ποὺ ἐξετάζουμε δὲν φαίνεται νὰ δεσμεύεται ἡ συντεχνία ἀπὸ κάποιο ἰδιαίτερο νόμο στὴν ἐπιλογὴ τῶν σχετικῶν ρυθμίσεων, ἁπλῶς μὲ ὁμόφωνη ἀπόφαση προχωρεῖ στὴ θέσπιση τῶν νέων διατάξεων πάνω στὸ θέμα αὐτό. Ὑπῆρχε λοιπόν, τουλάχιστον τὴν ἐποχὴ αὐτή, μιὰ εὐκαμψία στὶς ἐπιλογὲς τῶν ἐσναφιῶν σχετικὰ μὲ τὶς κληρονομικὲς ρυθμίσεις ποὺ ἀφοροῦσαν τὸ κεντίκιο.

Οἱ σερτζῆδες τῆς Λάρισας στὸ ὑπὸ ἐξέταση ἔγγραφο ἀποφάσισαν: α΄) ὅτι μετὰ τὸ θάνατο ἑνὸς ἀπὸ τοὺς μαγίστορες τοῦ ρουφετιοῦ τους τὰ ἀρσενικὰ παιδιὰ κληρονομοῦσαν χωρὶς κανένα πρόσκομμα τὸ κεντίκιο τοῦ πατρικοῦ ἐργαστηρίου. β΄) Ἂν οἱ κληρονόμοι ἦταν ἀνήλικοι καὶ εἶχαν ἐπίτροπο μποροῦσαν, ἐφόσον τὸ κεντίκιο ἦταν κτῆμα τους, νὰ συμφωνήσουν μὲ ὅποιον μαγίστορα ἤθελαν νὰ ἀναλάβει ἐκεῖνος τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργαστηρίου κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἀνηλικιότητας ἔναντι ἀπολαβῶν ποὺ θὰ ρυθμίζονταν μὲ τοὺς ὅρους τῆς συμφωνίας. Στὴν περίπτωση αὐτὴ κανεὶς δὲν εἶχε δικαίωμα νὰ ἀντιδράσει ἢ νὰ κατατρέξει τοὺς κληρονόμους ἢ τὸν ἐπίτροπό τους. γ΄) Ἂν ἕνας κληρονόμος, ἀρσενικὸς ἢ θηλυκός, ἐπιθυμοῦσε νὰ πουλήσει τὸ κεντίκιο ποὺ κληρονόμησε, μποροῦσε ἐλεύθερα νὰ τὸ κάνει μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι θὰ εἰδοποιοῦσε προηγουμένως τοὺς μαγίστορες καὶ δὲν θὰ τὸ ἔκανε μυστικά. Ὁ πωλητὴς καὶ ὁ ἀγοραστὴς ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ δώσουν στὸ ρουφέτι τὸ 13% τῆς τιμῆς μεταβιβάσεως. δ΄) Ἂν ἕνα ἀπὸ τὰ παιδιὰ ποὺ κληρονόμησαν τὸ κεντίκιο πέθαινε καὶ αὐτὸ ἀλλὰ εἶχε ἀδελφοὺς καὶ ἀδελφὲς ἢ μητέρα ποὺ δὲν ξαναπαντρεύτηκε, τὰ ἀδέλφια αὐτὰ καὶ ἡ μητέρα κληρονομοῦσαν τὸ μερίδιο τοῦ ἀποθανόντος. ε΄) Ἂν ἕνας μαγίστορας πέθαινε χωρὶς νὰ ἀφήσει παιδιά, τότε ὁ ἀδελφὸς ἢ ἡ ἀδελφὴ τοῦ ἀποθανόντος δὲν εἶχε δικαίωμα νὰ κληρονομήσει τὸ κεντίκιο ἐκείνου. στ΄) Ὁ ἑτοιμοθάνατος μαγίστορας εἶχε δικαίωμα μέχρι τὴν τελευταία του πνοή, καὶ ὅσο ἀκόμη μποροῦσε νὰ μιλήσει νὰ καλέσει τοὺς ἄλλους μαγίστορες καὶ νὰ πουλήσει τὸ ἐργαστήρι του σὲ ὅποιον ἤθελε δίνοντας τὸ ἕνα δέκατο στὸ ρουφέτι. ζ΄) Τέλος, οἱ μαγίστορες ποὺ ἀπὸ κοινοῦ συμφώνησαν τὶς πιὸ πάνω διατάξεις δεσμεύονταν νὰ βοηθοῦν μὲ ἔξοδα τοῦ ρουφετιοῦ τὰ ἀνήλικα ἢ τὰ ὀρφανά, ἢ ἐκεῖνον τὸν μαγίστορα ποὺ ἐνδεχομένως θὰ τὸν κατέτρεχε κάποιος παραβάτης τῶν συμφωνιῶν αὐτῶν προσφεύγοντας εἴτε σὲ τουρκικὰ εἴτε σὲ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια.

Ἀπὸ τὸ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον αὐτὸ ἔγγραφο βλέπουμε ὅτι ὁ ρόλος τῆς συντεχνίας στὴ διάθεση τοῦ κεντικίου μέσα στὰ καθορισμένα πλαίσια ἦταν μὲν σημαντικὸς ὄχι ὅμως ἀσφυκτικὰ δεσμευτικός. Τὸ ἐσνάφι ἔπρεπε νὰ γνωρίζει τὶς ἀγοραπωλησίες τῶν κεντικίων καὶ νὰ λαμβάνει ἕνα χρηματικὸ ποσοστὸ ἀπὸ

αὐτές, δὲν παρενέβαινε ὅμως στὶς συμφωνίες μεταξὺ τῶν συμβαλλομένων. Δὲν γίνεται ἀπολύτως σαφὲς ἀπὸ τὰ ἄρθρα τοῦ ἐγγράφου ἐὰν τὸ κεντίκιο ἔπρεπε νὰ μεταβιβαστεῖ ἀποκλειστικὰ σὲ ἕνα ἀπὸ τοὺς μαγίστορες τῆς συντεχνίας, αὐτὸ ἄλλοτε ἀναφέρεται ρητὰ καὶ ἄλλοτε ὄχι. Εἶναι ὅμως πιθανότερο ὅτι ὁ σκοπὸς τοῦ ρουφετιοῦ ἦταν νὰ περιορίσει τὸ δικαίωμα μεταβίβασης τοῦ κεντικίου μόνο ἀνάμεσα στὰ μέλη του καὶ ἡ μὴ σαφὴς μνεία τοῦ ὅρου αὐτοῦ στὸ ἔγγραφο ὀφείλεται σὲ τυχαία παράλειψη. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ γεγονὸς ὅτι γυναῖκες ἦταν δυνατὸν νὰ ὑπεισέλθουν στὴν κληρονομιὰ τοῦ κεντικίου, ὡς θυγατέρες ἢ χῆρες ἀποθανόντος μαγίστορος, μολονότι εἶναι ἐπίσης φανερὸ ὅτι οἱ ἴδιες δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ ἀναλάβουν τὴ λειτουργία τοῦ ἐργαστηρίου, θὰ εἶχαν ὅμως τὴ δυνατότητα πώλησης ἢ ἐπικαρπίας. Σὲ ἄλλες γνωστὲς περιπτώσεις ὅπου ἀναφέρονται γυναῖκες ἰδιοκτήτριες ἐργαστηρίων[109] εἶναι φανερὸ ὅτι ἐκεῖ αὐτὲς κατέχουν μόνο τὸ οἴκημα καὶ ὄχι καὶ τὸ κεντίκιο, ἀναμφισβήτητα ὅμως οἱ γυναῖκες ποὺ ἀνῆκαν στὸ σαπουνάδικο ρουφέτι τῶν Τρικάλων[110] θὰ διέθεταν καὶ τὸ ἀτομικό της κεντίκιο ἡ κάθε μία, ἂν καὶ αὐτὸ δὲν ἀναφέρεται στὸ σχετικὸ ἔγγραφο.

Ἕνα ἄλλο ἐνδιαφέρον στοιχεῖο εἶναι ὅτι ἀποκλείονταν ἀπὸ τὴν κληρονομία οἱ ἐκ τοῦ πλαγίου συγγενεῖς ἀτέκνου μαγίστορος, ἐνῶ ἀδέλφια ποὺ κληρονόμησαν τὸν πατέρα τους μποροῦσαν ἀκώλυτα νὰ κληρονομήσουν κάποιο ἀπὸ τὰ ἀδέλφια καὶ συγκληρονόμους τους, ἂν τύχαινε νὰ πεθάνει. Δυστυχῶς, δὲν ἔχουμε ἄλλο μέτρο σύγκρισης ὥστε νὰ μπορέσουμε νὰ δοῦμε πόσο εὐρύτερα ἀντιπροσωπευτικὰ τῶν διατάξεων ποὺ ἀφοροῦσαν τὸ κεντίκιο εἶναι τὰ προαναφερθέντα, πάντως δὲν θὰ πρέπει νὰ ἔρχονταν σὲ σύγκρουση μὲ τὰ κοινῶς ἀποδεκτὰ εἴτε ἀπὸ τοὺς νόμους εἴτε ἀπὸ τὴν κοινότητα.

Τὸ ἑπόμενο ἔγγραφο[111] μᾶς παρουσιάζει ἀκριβῶς τὴν περίπτωση στὴν ὁποία ἀναφερθήκαμε καὶ πιὸ πάνω: ἕνα πρόσωπο νὰ κατέχει τὴν ἰδιοκτησία τοῦ ἐργαστηρίου καὶ ἄλλο νὰ ἔχει τὸ κεντίκιο ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἀσκεῖ τὸ ἐπάγγελμα. Τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ οἱ δύο ἀνῆκαν στὴν ἴδια συντεχνία, φαίνεται ὅτι μᾶλλον περιέπλεκε παρὰ διευκόλυνε τὰ πράγματα στὸ συγκεκριμένο θέμα.

Τὸ ἔγγραφο εἶναι ἕνα ἐξοφλητικὸ γράμμα τοῦ 1767 μὲ τὸ ὁποῖο διευθετεῖται μιὰ διένεξη μεταξὺ δύο σερτζήδων, τοῦ Γαλάτου Οἰκονόμου καὶ τοῦ

109. Βλ. Κώδικα ΕΒΕ 1471, φ. 15α, 44β.

110. PORFIRIUS USPENSKIJ, *Vostok Christianskij - Putešestvie Meteorskie Ossoolimpijske monastyri Fessalii*, Πετρούπολις 1896, σ. 399-400. Ν. Κ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ, *ὅ.π.*, σ. 45. Ν. Α. ΒΕΗ, «Τὸ ρουφέτι τῶν γυναικῶν στὰ Τρίκκαλα τῆς Θεσσαλίας. Σημείωμα», *Ὁ Συνεταιριστὴς* 1955, σ. 79. ΚΑΛΛΙΟΠΗΣ ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, «Ἡ οἰκονομικὴ δραστηριότητα τῆς Ἑλληνίδας στὸ Βυζάντιο καὶ στὴν Τουρκοκρατία. (Ἡ γυναικεία συντεχνία τῶν Τρικάλων)», *Τρικαλινά*, τόμ. 6 (1986), σ. 131-4.

111. Βλ. πιὸ κάτω σ. 315-6.

Χατζῆ 'Αναστασίου. 'Ο πρῶτος ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν ἰδιοκτήτης ἀπὸ τὸν πατέρα του τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ ὁποίου εἶχε τὸ κεντίκιο ὁ δεύτερος. Δυστυχῶς τὸ ἔγγραφο συντεταγμένο ἀπὸ ἀμαθὴ καὶ ἀνορθόγραφο συντάκτη εἶναι πολὺ ἀσαφὲς ὡς πρὸς τὴ διατύπωσή του καὶ δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ καταλάβουμε σὲ ποιὸν ἀκριβῶς λόγο ὀφείλονταν οἱ προστριβὲς μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν. Φαίνεται πάντως ὅτι ὁ ἰδιοκτήτης εἶχε ἐγείρει κάποιες ἀπαιτήσεις ποὺ ἀντέκειντο στὶς ἐπικρατοῦσες παλαιὲς συνήθειες τοῦ ρουφετιοῦ. Τὸ θέμα εἶχε λάβει διαστάσεις σημαντικὲς καὶ εἶχαν ἀναμειχθεῖ ὄχι μόνο τὰ μέλη τῆς συντεχνίας τῶν σερτζήδων ἀλλὰ καὶ πρωτομάστορες ἄλλων ρουφετιῶν, προεστοὶ καὶ ἄρχοντες. Ἄγνωστο παραμένει ἂν οἱ ἄμεσα ἐνδιαφερόμενοι εἶχαν καταφύγει, ἢ ἡ μητρόπολη τῆς Λάρισας εἶχε παραπέμψει τὸ θέμα γιὰ λύση, στὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ ὅπου μὲ πατριαρχικὸ γράμμα ἦλθε ἡ ἀπόφαση ποὺ ἦταν καταδικαστικὴ γιὰ τὸν ἰδιοκτήτη τοῦ ἐργαστηρίου. 'Ο μητροπολίτης τῆς Λάρισας εἴτε ἀπουσίαζε στὴν Πόλη εἴτε ἔμενε στὸν Τύρναβο, ὅπως πολὺ συχνὰ συνέβαινε, καὶ δὲν ἤθελε νὰ πάει στὴ Λάρισα γιὰ τὴν ὑπόθεση, ἔτσι τὸ πατριαρχικὸ γράμμα ἀναγνώστηκε ἀπὸ τὸν οἰκονόμο Τυρνάβου καὶ ἐπίτροπο τοῦ Λαρίσης ἱερέα Διαμαντή. 'Ο ἰδιοκτήτης τοῦ ἐργαστηρίου μετὰ τὴν πατριαρχικὴ ἀπόφαση ἀναγκάστηκε νὰ ὁμολογήσει τὸ σφάλμα του, νὰ πληρώσει ἀποζημίωση στὸν ἐνοικιαστή του καὶ νὰ ὑποσχεθεῖ ὅτι δὲν θὰ κινήσει ἄλλη ἀγωγὴ στὰ τουρκικὰ ἢ στὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια ἀρκούμενος στὸ καθορισμένο ἐνοίκιο τῶν 30 γροσίων.

Παρόμοιες διενέξεις μεταξὺ ἰδιοκτητῶν καὶ ἐνοικιαστῶν ἐργαστηρίων θὰ πρέπει νὰ μὴν ἦταν ἀσυνήθεις, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ κατάστιχο τῆς συντεχνίας τῶν παντοπωλῶν τῆς Μοσχοπόλεως ἕνα ἄρθρο ἀναφέρεται σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ θέμα: «τὰ ἐργαστήρια τῶν συντρόφων, ἤγουν τῶν συμπατριωτῶν μας, νὰ παζαρεύωνται ἔμπροσθεν τοῦ ρουφετίου διὰ νὰ μὴ ἀδικῆται κανένα μέρος, καὶ ἂν φανῇ ἀπειθὴς ὁ νοικιασμένος εἰς τὸν αὐθέντην τοῦ ἐργαστηρίου ἢ ἤθελε τοῦ κάμει καμμίαν ἀταξίαν, νὰ ἔχῃ μὲ τὴν ἁμαρτία του»[112]. Ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὸ ἄρθρο αὐτό, ἔμφαση δινόταν κυρίως στὰ δικαιώματα τοῦ ἰδιοκτήτη καὶ ὄχι τοῦ ἐνοικιαστῆ. Ἂν παρόμοιες ἦταν καὶ οἱ παλαιὲς συνήθειες τοῦ ρουφετιοῦ τῶν σερτζήδων τῆς Λάρισας θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Γαλάτος Οἰκονόμου διεκδικοῦσε τελείως παράλογα πράγματα γιὰ νὰ μὴν δικαιωθεῖ μολονότι ἰδιοκτήτης τοῦ ἐργαστηρίου.

Οἱ συντεχνίες ὅμως δὲν εἶχαν μόνο νὰ ρυθμίσουν ἐσωτερικά τους θέματα, ἦταν ἐξίσου συχνὸ φαινόμενο τὸ νὰ ἐπιχειροῦν νὰ βροῦν λύση σὲ προβλήματα ποὺ ἀναφύονταν μεταξύ τους. Τὰ προβλήματα αὐτὰ συνήθως ἀφοροῦσαν τὴ

112. Ν. Α. Βεη, «'Ἐκ τοῦ καταστίχου τῆς συντεχνίας τῶν παντοπωλῶν τῆς Μοσχοπόλεως», *Byzantinish - Neugriechische Jahrbücher*, τόμ., 7 (1928-9), σ. 527.

ρύθμιση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ καὶ τὴν ὁριοθέτηση τοῦ τμήματος τῆς ἀγορᾶς ποὺ κάλυπτε κάθε συντεχνία. Σχετικὰ μὲ τὰ ρουφέτια τῆς Λάρισας διαθέτουμε μόνο ἕνα τέτοιο παράδειγμα διευθέτησης διαφορῶν μεταξὺ δύο συντεχνιῶν στὰ ἔγγραφα ποὺ ἐξετάζουμε[113]. Πρόκειται γιὰ τὸ διακανονισμὸ μιᾶς μακροχρόνιας διένεξης μεταξὺ τοῦ ρουφετιοῦ τῶν μανδηλάδων καὶ τοῦ ρουφετιοῦ τῶν πανάδων, ποὺ μιὰ προηγούμενη συμφωνία δὲν εἶχε ἐπιτύχει νὰ ἐπιλύσει.

Τὸ ὑπὸ ἐξέταση ἔγγραφο εἶναι τῆς 16ης 'Απριλίου 1755. Σύμφωνα μὲ αὐτὸ ἡ συντεχνία τῶν Λαρισαίων πανάδων προσέφυγε στὸν μητροπολίτη τῆς Λάρισας Μελέτιο Β' τὸν Τενέδιο[114] ἐνώπιον καὶ τοῦ πατριαρχικοῦ ἐξάρχου ἐπισκόπου Λιτζᾶς καὶ 'Αγράφων Νεκταρίου[115] καὶ παρουσίασε μιὰ παλαιότερη ἐμμάρτυρη συμφωνία τῆς 19ης Μαρτίου 1748. 'Η συμφωνία ἔφερε τρεῖς σφραγίδες, δύο τουρκικές, μία τοῦ 'Αχίμπαμπα καὶ μία τοῦ κεχαγιᾶ τῶν τζουλχά-

113. Βλ. πιὸ κάτω σ. 316-8.

114. Γιὰ τὸν Μελέτιο Β' τὸν Τενέδιο, μητροπολίτη Λαρίσης (1750-1768) καὶ μετέπειτα πατριάρχη γιὰ λίγους μῆνες, βλ. κατ' ἀρχὴν τὰ αὐτοβιογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχει ὁ ἴδιος, Γ. Αρ., «'Ἱστορικὸν ἀπομνημόνευμα Μελετίου Πατριάρχου τοῦ Τενεδίου», *Πανδώρα*, τόμ. 11 (1860-1), σ. 572-6, καὶ Σ. Π. Λαμπρου, «'Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη», *Νέος 'Ελληνομνήμων* τόμ. 7 (1910), σ. 241. 'Ανάμεσα στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. ἐπίσης καὶ τὰ ἀκόλουθα Ν. Ι. Γιαννοπουλου, «'Ἐπισκοπικοὶ Κατάλογοι Θεσσαλίας», *'Επετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου 'Παρνασσός'*, περ. Β', ἔτος 10 (1914), σ. 277. Ε. Φαρμακιδου, *ὅ.π.*, σ. 109-110. Π. Φ. Χριστοπουλου, *Τὸ βιβλίο 'Η ἀλήθεια Κρητὴς καὶ ἡ τυχοδιωκτικὴ δράση τοῦ συγγραφέα του Leandro Lombardi στὸν ἑλληνικὸ χῶρο*, 'Αθήνα 1984, σποραδικά. Π. Αραβαντινου, *Βιογραφικὴ συλλογὴ λογίων τῆς Τουρκοκρατίας*, 'Ιωάννινα 1960, σ. 118-120. Κ. Σαθα, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, Βενετία 1872, σ. 228, 260, 271, 278. Μ. Παρανικα, «Περὶ τῶν Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως σημειώσεις Παρθενίου καὶ 'Ανθίμου μητροπολιτῶν Σμύρνης», *Περιοδικὸν 'Ελληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως*, τόμ. ΙΘ' (1884-5), σ. 18. Γ. Δεληγιαννη, «Καλλινίκου Γ' Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ ἐκ Ζαγορᾶς. 'Ιστορικὰ σημειώματα ἐκ τοῦ 91 κώδ. τῆς Βιβλιοθήκης Ζαγορᾶς», *Δελτίον 'Ιστορικῆς καὶ 'Εθνολογικῆς 'Εταιρείας 'Ελλάδος*, τόμ. 1 νέας σειρᾶς (1928), σ. 52-53, 56, 62. Γιὰ τὴ διάκριση τοῦ Μελετίου τοῦ Τενεδίου ἀπὸ τὸν Μελέτιο τὸν Καλλιάρχη, μητροπολίτη Λαρίσης (1769-1792) καὶ τὸν ὑποτιθέμενο Μελέτιο Γ' Λαρίσης βλ. Δ. Ζ. Σοφιανου, «'Ἱστορικὰ σχόλια σὲ ἐπιγραφές, ἐπιγράμματα, χαράγματα καὶ ἐνθυμήσεις τῆς Μονῆς Δουσίκου», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα 'Ελληνικά*, τόμ. 1 (1984), σ. 58-60.

115. Γιὰ τὸν λόγιο ἐπίσκοπο Λιτζᾶς καὶ 'Αγράφων Νεκτάριο (1749-1766) ἀπὸ τὰ 'Ιωάννινα βλ. Ν. Ι. Γιαννοπουλου, ὅ.π., σ. 305. Τ. Ευαγγελιδου *'Η παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, 'Αθῆναι 1936, τόμ. Α', σ. 138, 147, 217. Π. Αραβαντινου, *ὅ.π.*, σ. 134-6, 137-147. «'Ἀνωνύμου ἱστορικὰ σημειώματα», *Δελτίον 'Ιστορικῆς καὶ 'Εθνολογικῆς 'Εταιρείας 'Ελλάδος* τόμ. 2 (1885), σ. 113. Σ. Π. Λαμπρου, «Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς ἱερᾶς μονῆς Προυσοῦ», *Νέος 'Ελληνομνήμων*, τόμ. 10 (1913), σ. 301. Του ιδιου, «Οἱ κώδικες τῆς Βιβλιοθήκης τῆς ἐν Τεργέστῃ 'Ελληνικῆς Κοινότητος», *Νέος 'Ελληνομνήμων*, τόμ. 6 (1909), σ. 73. Του ιδιου, «'Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη», *Νέος 'Ελληνομνήμων*, τόμ. 7 (1910), σ. 234.

δων[116], καὶ μία χριστιανική, τοῦ τότε πρωτομαγίστορα τοῦ ρουφετιοῦ τῶν μανδηλάδων, καὶ περιελάμβανε τὴν ἀκόλουθη ρύθμιση μεταξὺ τῆς συντεχνίας αὐτῆς καὶ ἐκείνης τῶν πανάδων ὥστε νὰ ἀποφεύγονται οἱ προστριβὲς ἀνάμεσά τους: οἱ πανάδες νὰ δουλεύουν «ὅλην τὴν ἄσπρην τέχνην», δηλαδὴ πανιά, προσόψια, πεσκίρια, καὶ οἱ μανδηλάδες νὰ ἐργάζονται μόνο «τὴν μαβιτικὴν τέχνην», χωρὶς νὰ τοὺς ἐπιτρέπεται νὰ κατασκευάζουν οὔτε κἂν τὰ ἀπαραίτητα ἀσπρικὰ γιὰ τὴ δική τους ἐνδυμασία. Οἱ μανδηλάδες κατόπιν αὐτοῦ ἀγόρασαν ἀπὸ τοὺς πανάδες ὅλα τὰ γαλάζια νήματα καὶ ὅσα ἐργαλεῖα τῆς μαβιτικῆς τέχνης κατεῖχαν καὶ ἔπαυσαν οἱ διενέξεις ἀνάμεσα στὰ δύο ρουφέτια.

Ἡ εἰρήνη μεταξύ τους δὲν διάρκεσε πολὺ καὶ οἱ πανάδες κατέφυγαν στὴν Ἐκκλησία γιατὶ οἱ μανδηλάδες παρέβησαν τὴ συμφωνία. Οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ ἰσχυρίστηκαν ἀρχικὰ ὅτι ἀγνοοῦσαν τὴ συμφωνία, καὶ κατόπιν ὅτι σ' αὐτὴν δὲν περιλαμβάνονταν τὰ πεσκίρια, ποὺ μποροῦσαν νὰ τὰ κατασκευάζουν καὶ οἱ δύο συντεχνίες. Οἱ ἰσχυρισμοί τους ὅμως κατέπεσαν κατόπιν τῶν μαρτυριῶν προσώπων ἀπὸ διάφορες ἄλλες συντεχνίες καὶ τὴν ἐμμονὴ τῶν πανάδων σὲ ὅσα ὑποστήριζαν, παρὰ τὴν ἀπειλὴ φρικτῶν ἐπιτιμίων ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ἂν ψεύδονταν. Ἡ ἀπόφαση λοιπὸν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαστηρίου ἦταν ὅτι ἴσχυαν ὅσα εἶχαν προηγουμένως συμφωνηθεῖ, οἱ πανάδες δηλαδὴ νὰ δουλεύουν τὴν ἄσπρη τέχνη καὶ οἱ μανδηλάδες τὴ μαβιτική, μὲ τὴν ἀπειλὴ ἀφορισμοῦ καὶ καταβολὴ προστίμου ἀπὸ 50 γρόσια στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλίου, στὸν μητροπολίτη τῆς Λάρισας, καὶ στὰ ἐνδιαφερόμενα ρουφέτια, ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ θὰ τολμοῦσε νὰ τὴν παραβῆ.

Παρόμοια διένεξη τῶν πανάδων μὲ ἄλλο ρουφέτι μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ δύο ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1734 καὶ 1738 τοῦ κώδικα Τρίκκης[117]. Ἐκεῖ οἱ πανάδες εἶχαν προστριβὲς μὲ τοὺς σερτζῆδες οἱ ὁποῖοι, παραβαίνοντας τὴν παλαιὰ συνήθεια σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία μόνο οἱ πανάδες πουλοῦσαν κόκκινα ζωνάρια, γαλάζια μανδήλια, κόκκινες καὶ γαλάζιες μόστρες καὶ μικρὰ βαμβακερὰ πεσκίρια κ.ἄ., ἄρχισαν νὰ πουλᾶνε καὶ ἐκεῖνοι τὰ ἴδια. Τελικὰ συμφωνήθηκε ὅτι τὸ δικαίωμα πωλήσεως τῶν εἰδῶν αὐτῶν τὸ εἶχαν μόνο οἱ πανάδες. Ἡ συμφωνία ἀνατράπηκε τέσσερα χρόνια ἀργότερα καὶ ἔγινε δεκτὸ ὅτι καὶ οἱ σερτζῆδες μποροῦσαν ἀνεμπόδιστα νὰ πουλᾶνε ζωνάρια.

Τὸ ἔγγραφο μὲ τὴ συμφωνία τῶν πανάδων καὶ τῶν μανδηλάδων τῆς Λάρισας εἶναι ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις ἐνδιαφέρον, μολονότι μᾶς δημιουργεῖ καὶ ὁρισμένα ἐρωτηματικὰ γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν διαθέτουμε στοιχεῖα ὥστε νὰ δώσουμε κάποια ἀπάντηση. Σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνει ἀναφερθήκαμε

116. Βλ. πιὸ πάνω σημ. 26.

117. Βλ. Ν. Κ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ, *ὅ.π.*, σ. 44-45.

μὲ συντομία καὶ πιὸ πάνω. Πρόκειται γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ μέλη τοῦ ρουφετιοῦ τῶν μανδηλάδων δὲν κατοικοῦσαν ὅλα στὴν πόλη τῆς Λάρισας, ἀλλὰ ὁρισμένα ἔμειναν καὶ σὲ χωριά. Ποιὰ ἦταν αὐτὰ τὰ χωριὰ δὲν ἀναφέρεται· ἀγνοοῦμε ἐπίσης ἂν αὐτὸ ἦταν ἕνα φαινόμενο ποὺ περιοριζόταν μόνο στὴ συντεχνία αὐτὴ ἢ ἐπεκτεινόταν καὶ σὲ ἄλλες.

Ἕνα ἄλλο ἐρωτηματικὸ ποὺ ἐγείρεται εἶναι τί ἀκριβῶς δούλευαν καὶ πουλοῦσαν οἱ πανάδες στὴ Λάρισα. Φαίνεται ὅτι ἡ κύρια ἐργασία τους ἦταν «ἡ ἄσπρη τέχνη», καὶ κατὰ δεύτερο λόγο, ἴσως καὶ κατὰ παρέκκλιση τῶν ὅσων ἴσχυαν, ἡ κατεργασία τῶν γαλάζιων νημάτων. Αὐτὸ ὅμως δὲν συμφωνεῖ ἀπόλυτα μὲ ἐκεῖνα ποὺ ἴσχυαν στὸ ἀντίστοιχο ρουφέτι τῶν πανάδων τῶν Τρικάλων, ὅσο τουλάχιστον μποροῦμε νὰ κρίνουμε ἀπὸ τὰ ἔγγραφα ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας. Τὸ θέμα τελικὰ ἀνάγεται στὸ πόσες καὶ ποιὲς διαφορὲς εἶχαν, ἢ μποροῦσαν νὰ ἔχουν, τὰ ὅμοια ρουφέτια σὲ κάθε πόλη, ἡ ἔλλειψη ὅμως σχετικῆς συγκριτικῆς μελέτης δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κρίνουμε τὶς δυνατότητες διαφοροποίησης καὶ τὸ πόσο ἀποφασιστικὸς ἦταν ὁ τοπικὸς παράγοντας στὸ σημεῖο αὐτό.

Συναφὲς εἶναι τὸ πρόβλημα κατὰ πόσον οἱ μανδηλάδες δούλευαν ἀποκλειστικὰ τὰ γαλάζια νήματα, ὅπως φαίνεται νὰ ὑπονοεῖ τὸ ἔγγραφο. Γενικότερα ἀφοῦ ὑπῆρχε τόση ἐξειδίκευση, διερωτᾶται κανεὶς τί κατασκεύαζαν καὶ τί ἀκριβῶς πουλοῦσαν, ὅλοι ἐκεῖνοι ποὺ ἐνίοτε ἀναφέρονται συλλογικὰ ὡς «ὑφαντάδικο» ἐσνάφι.

Ἂν καὶ ἀπὸ ὅλα τὰ ἔγγραφα γίνεται φανερὸς ὁ στενὸς δεσμὸς τῶν ρουφετιῶν καὶ τῆς Ἐκκλησίας στὰ δύο ἀκόλουθα αὐτὸς φαίνεται ἀκόμη καθαρότερα. Τὸ πρῶτο, τοῦ 1734, τὸ ὑπογράφει ὁ μητροπολίτης Λαρίσης Ἰάκωβος Β' (1734-1749) καὶ ἀφορᾶ τὴν παράκληση τοῦ ρουφετιοῦ τῶν γουναράδων νὰ μνημονεύονται τὰ ὀνόματά τους σὲ Παρρησία ἀπὸ τὸν ἑκάστοτε μητροπολίτη, ὅπου κι ἂν βρίσκεται αὐτός, καὶ τοὺς ἱερεῖς τῆς Λάρισας στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλίου. Ἡ παράκληση τῶν γουναράδων ἔγινε εὐμενῶς δεκτή. Οἱ γουναράδες μὲ τὴ σειρά τους ὑποσχέθηκαν νὰ παρέχουν στὸν ἑκάστοτε μητροπολίτη 15 γρόσια τὸ χρόνο[118].

Τὸν ἴδιο χρόνο, τὸ 1734, ὅπως εἴδαμε, οἱ γουναράδες γράφτηκαν στὴν Παρρησία τῆς Μονῆς Δουσίκου, ὅπου ἐμφανίζονται ἐγγεγραμμένοι μέχρι τὸ 1758. Στὴν Παρρησία ἀναγράφονται 473 ὀνόματα γουναράδων καὶ τῶν οἰκογενειῶν τους, στοὺς ὁποίους πρέπει νὰ περιλαμβάνονται τόσο νεκροὶ ὅσο καὶ ζωντανοί. Ἀναφέρεται ὅτι οἱ γουναράδες πλήρωναν στὴ Μονὴ Δουσίκου 480 ἄσπρα τὸ χρόνο, δηλαδὴ 40 γρόσια, ποσὸ ὑπερδιπλάσιο ἀπὸ ὅτι στὸν μητροπολίτη, καὶ ἀντικειμενικὰ ἀρκετὸ ὑψηλό. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθεῖ ὅτι πολὺ

118. Βλ. πιὸ κάτω σ. 318.

ὑψηλότερα ἀκόμη ποσὰ πλήρωναν στὸ μοναστήρι οἱ ἄλλες συντεχνίες, ἰδίως ἐκείνη τῶν μπακάληδων. Ἀπὸ τὶς γνωστὲς τουλάχιστον πηγὲς δὲν ἔχουμε ἔνδειξη ὅτι ἡ συντεχνία τῶν γουναράδων ἦταν ἀπὸ τὶς πιὸ πλούσιες ἢ τὶς πιὸ σημαντικὲς τῆς Λάρισας, ἢ ὅτι στὴν πόλη ὑπῆρχε ἰδιαίτερα ἀνεπτυγμένο ἐμπόριο γούνας, ὅπως φαίνεται νὰ πιστεύει ὁ Γ. Β. Ντρογκούλης[119].

Ἡ εὐσέβεια τῶν ρουφετιῶν, ὅπως ἄλλωστε καὶ τῶν ἀρχόντων, καὶ οἱ δυνατότητές τους νὰ ἐπηρεάζουν τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα τῆς μητροπόλεως Λαρίσης φαίνονται καθαρὰ ἀπὸ δύο ἄλλα ἔγγραφα, τὸ πρῶτο τοῦ 1731 καὶ τὸ δεύτερο τοῦ 1737[120]. Τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτά, ποὺ ἐπειδὴ ἀργότερα ἀναιρέθηκε ἔχει διαγραφεῖ χιαστί, μᾶς γνωρίζει τὴν πρώτη φάση μιᾶς ἱστορίας ποὺ διήρκεσε ἕξι χρόνια. Ἕνας πρώην Ἁγιοταφίτης μοναχὸς ὀνόματι Χριστόφορος ἐμφανίστηκε στὴ Λάρισα περιφέροντας μαζί του καὶ μία «ἁγία κάρα» καὶ συνέλεγε ἐλεημοσύνες. Κατηγορήθηκε ὅμως γιὰ σκανδαλώδη διαγωγὴ καὶ διότι εἶχε φυγαδεύσει μιὰ γυναίκα καὶ τὴ θυγατέρα της ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα, καὶ ρίχτηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους στὴ φυλακή. Γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του ἦταν ἀναγκαῖο ἕνα μεγάλο χρηματικὸ ποσὸ πού, ἐπειδὴ δὲν τὸ εἶχε, δέχτηκε νὰ τὸ καταβάλει ἀπὸ φιλευσπλαγχνία ὁ λογοθέτης καὶ ἐπίτροπος τῆς μητροπόλεως Ἰωάννης Χατζῆ Θάνου δανειζόμενος ὁ ἴδιος τὰ ἀπαραίτητα χρήματα. Ὁ Χριστόφορος τοῦ ἔδωσε μιὰ χρεωστικὴ ὁμολογία γιὰ τὸ ποσὸ αὐτὸ καὶ ὡς ἐνέχυρο τὴν κάρα καὶ τρία δαχτυλίδια, ὑποσχόμενος ὅτι ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη θὰ τοῦ ἐπιστρέψει τὰ χρήματα μὲ τόκο καὶ θὰ πάρει τὴν κάρα πίσω.

Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του ὅμως ὁ Χριστόφορος ὄχι μόνο δὲν τήρησε τὴν ὑπόσχεσή του, ἀλλὰ μὲ ψευδεῖς ἀγωγὲς ἐπέτυχε νὰ ζημιώσει τὸν Ἰωάννη καὶ συνέχισε νὰ τὸν ἀπειλεῖ μὲ τὴν πρόθεση νὰ λάβει πίσω τὸ λείψανο χωρὶς νὰ ἐπιστρέψει τὰ χρήματα. Θέλοντας νὰ συντρέξουν τὸν λογοθέτη ὁ μητροπολίτης Γαβριήλ[121], οἱ κληρικοὶ τῆς μητροπόλεως, ἱερεῖς καὶ λαϊκοί, οἱ προεστοὶ καὶ οἱ πρωτομαγίστορες τῶν ρουφετιῶν τῆς Λάρισας συγκεντρώθηκαν στὴ μητρόπολη καὶ ἀποφάσισαν τὸ ποσὸ ποὺ εἶχε δαπανήσει γιὰ τὴν ὑπόθεση αὐτὴ ὁ Ἰωάννης, καὶ ποὺ ἀνερχόταν σὲ 1180 γρόσια, νὰ καταβληθεῖ ἀπὸ τὰ ἐκκλησιαστικὰ χρήματα. Δεσμεύτηκαν ἐπίσης μὲ τὴν ὑπόσχεση ὅτι οἱαδήποτε ἄλλη

119. Ὅ.π., σ. 269-270.

120. Βλ. πιὸ κάτω σ. 318-323.

121. Γιὰ τὸν Γαβριὴλ Λαρίσης (1720-1733) βλ. Κ. Ν. Σαθα, *ὅ.π.*, τόμ. Γ', σ. 522. Ν. Ι. Γιαννοπουλου, ὅ.π., *Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου 'Παρνασσός'*, περ. Β', ἔτος 10 (1914), σ. 277. Β. Α. Μυστακιδου, ὅ.π., *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τόμ. ΙΒ' (1937), σ. 195. Σ. Π. Λαμπρου, ὅ.π., *Νέος Ἑλληνομνήμων*, τόμ. 7 (1910), σ. 217, 221. Π.Α.Π. (Π. Αραβαντινου)) *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου*, τόμ. Β', σ. 226, 265. Μ. Ι. Γεδεων, «Εἰδήσεις ἱστορικαὶ παροραθεῖσαι», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, τόμ. ΛΓ' (1913), σ. 12.

καταβολὴ χρημάτων ζητηθεῖ γιὰ τὸ ἴδιο θέμα ἀπὸ τὸν Ἰωάννη νὰ καλυφθεῖ πάλι ἀπὸ τὴν ἴδια πηγή. Σὲ ἀντιστάθμισμα ὁ λογοθέτης ἔδωσε στὴν Ἐκκλησία τὸ λείψανο ποὺ τοῦ εἶχε ἀφήσει ὡς ἐνέχυρο ὁ Χριστόφορος.

Τὸ 1734 ὅμως, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ τὸ δεύτερο ἔγγραφο, ὅταν νέος μητροπολίτης Λαρίσης ἦταν ὁ Ἰάκωβος Β', ὁ Χριστόφορος κίνησε νέα ἀγωγὴ κατὰ τοῦ λογοθέτη Ἰωάννη ποὺ ἀναγκάστηκε νὰ δαπανήσει 41.961 ἄσπρα. Μετὰ ἀπὸ αὐτὸ ὁ Ἰωάννης ζήτησε νὰ τοῦ δοθεῖ τὸ ποσὸ αὐτὸ ἀπὸ τὰ ἐκκλησιαστικὰ χρήματα, ὅπως εἶχε συμφωνηθεῖ. Τότε οἱ κληρικοί, οἱ πρόκριτοι καὶ οἱ πρωτομάστορες βρέθηκαν σὲ δύσκολη θέση γιατὶ ἡ οἰκονομικὴ ἐπιβάρυνση γιὰ τὴν Ἐκκλησία ἦταν μεγάλη καὶ ἄλλοι πόροι δὲν ὑπῆρχαν. Ζήτησαν ἐπομένως τὴν ἐπανόρθωση τοῦ πράγματος ἐνώπιον τοῦ νέου μητροπολίτη. Ἀποφασίστηκε τότε νὰ ἐπιστρέψει ἡ Ἐκκλησία τὴν κάρα ποὺ τῆς εἶχε δοθεῖ, καὶ γιὰ τὴν ὁποία ἐνοχλοῦσε ὁ Χριστόφορος τὸν λογοθέτη Ἰωάννη, ἐπιβαρυνόμενη μόνο μὲ τὰ 1.180 γρόσια ποὺ εἶχε ἤδη δώσει, καὶ νὰ μὴν ἐνοχλεῖται πιὰ γιὰ τὸ ἴδιο θέμα. Ὅμως πυρκαϊὰ κατέκαψε τὸ μαχαλὰ καὶ μαζὶ τὸ σκευοφυλάκειο τῆς μητρόπολης, καὶ ἀνάμεσα στὰ ἄλλα καταστράφηκε καὶ ἡ κάρα. Ὁ λογοθέτης ὕστερα ἀπὸ αὐτὸ ἐπέμενε νὰ τηρηθεῖ ἡ ἀρχικὴ ὑπόσχεση καὶ νὰ τοῦ δοθοῦν τὰ χρήματα, ἀλλὰ σ' αὐτὸ πλέον ἀντιδροῦσαν ὅλοι, κληρικοί, πρόκριτοι καὶ ρουφέτια. Μὲ τὴ μεσολάβηση τέλος τοῦ μητροπολίτη Ἰακώβου ἔγινε δεκτὸ νὰ καταβληθοῦν τὰ ζητούμενα χρήματα γιὰ τελευταία φορὰ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία καὶ νὰ ἀπρακτήσει στὸ μέλλον κάθε ἄλλη προγενέστερη συμφωνία.

Ἡ κοινωνικὴ δράση τῶν συντεχνιῶν σὲ ποικίλους τομεῖς εἶναι ἕνα φαινόμενο πολὺ γνωστὸ σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας καὶ πλῆθος παραδείγματα ἀναφέρονται στὰ δημοσιεύματα τὰ σχετικὰ μὲ τὰ ρουφέτια[122]. Ἀνάμεσα στὶς πιὸ χαρακτηριστικὲς ἀπὸ τὶς δραστηριότητες αὐτὲς ἦταν ἡ ἵδρυση καὶ συντήρηση σχολείων. Ἀπὸ τὴ Λάρισα ἔχουμε δύο ἔγγραφα ποὺ δείχνουν γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ τὴ συμμετοχὴ τῶν ρουφετιῶν στὶς προσπάθειες γιὰ σύσταση σχολείων[123].

Βεβαιωμένη ὕπαρξη σχολείου στὴ Λάρισα πρὶν ἀπὸ τὸν 18ο αἰώνα δὲν ἔχουμε. Ἀκόμη καὶ ἡ πρώτη καὶ μοναδικὴ πληροφορία γιὰ σύσταση σχολείου ἐκεῖ τὸ 1702 ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Παρθένιο Β' (1688-1702) δὲν εἶναι ἀπολύτως ἐξακριβωμένη. Βασίζεται στὴν ἀσαφὴ ἔνδειξη ποὺ παρέχει ἕνα ἐπίγραμμα πρὸς τὸν Λαρίσης Παρθένιο περιλαμβανόμενο σὲ μιὰ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολή, ὅπου καὶ μνημονεύεται ἡ ἵδρυση «μουσείου», καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Παρθένιος

122. Βλ. Ελενησ Βουραζελη-Μαρινακου, *ὅ.π.*, σ. 159-176. Μ. Καλινδαρη, *ὅ.π.*, σ. 40, 41, 42, 57, 64, 77, 84.

123. Βλ. πιὸ κάτω σ. 323-6.

εἶχε συστήσει σχολεῖο προηγουμένως στὸν Τύρναβο[124]. Ἂν πράγματι τὸ σχολεῖο αὐτὸ λειτούργησε ποτέ, καὶ αὐτὸ δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἄλλη μαρτυρία, θὰ ἦταν βραχύβιο, γιατὶ τὸ 1731 ὅταν ὁ μητροπολίτης Γαβριὴλ ἐπιχείρησε νὰ ἱδρύσει σχολεῖο στὴ Λάρισα δὲν ἔκανε καμιὰ μνεία τοῦ προηγούμενου. Μάλιστα θὰ περίμενε κανεὶς νὰ ἀναφερθεῖ ἐνδεχομένως σὲ ἀνασύσταση σχολείου καὶ ὄχι ἁπλῶς σὲ «σύσταση», ὅπως συμβαίνει ἐδῶ.

Στὸ ὑπὸ ἐξέταση ἔγγραφο ἀναφέρεται σαφῶς ὅτι ἡ ἔμπνευση γιὰ τὴν ἵδρυση τῆς «σχολῆς ἑλληνικῶν μαθημάτων» ἦταν τοῦ μητροπολίτη «ὅπως ἐλθόντος διδασκάλου καὶ οἱ παῖδες φωτίζωνται καὶ οἱ ἐν ἐκκλησίᾳ συναθροιζόμενοι χριστιανοὶ διὰ τῶν διδαχῶν ψυχικῶς ὠφελῶνται». Ὁ Γαβριὴλ ἀνακοίνωσε σὲ συγκέντρωση τῶν κληρικῶν, τῶν ἀρχόντων, τῶν πρωτομαγιστόρων καὶ τῶν μαγιστόρων τῶν ρουφετιῶν ποὺ ἔγινε στὴ μητρόπολη τὸ σχέδιό του ποὺ φάνηκε ἀρεστὸ καὶ ἀποφασίστηκε νὰ πληρώνεται ὁ μισθὸς τοῦ διδασκάλου ἀπὸ τὸν τόκο τῶν χρημάτων ποὺ θὰ συγκεντρώνονταν ἀπὸ εἰσφορές. Τὰ χρήματα αὐτὰ θὰ δανείζονταν κατόπιν γιὰ νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἕνα σταθερὸ εἰσόδημα γιὰ τὸ σχολεῖο, ὅπως ἄλλωστε γινόταν συνήθως στὶς περιπτώσεις αὐτές. Ὁ τόκος ἦταν ὁ συνηθισμένος, καὶ ὄχι πολὺ ὑψηλός, 10%[125].

Ἐπειδὴ τὸ φαινόμενο νὰ μένει ἕνα σχολεῖο κλειστὸ κατὰ μεγάλα ἢ μικρὰ διαστήματα λόγω ἐλλείψεως δασκάλου ἦταν κοινὸ τὴν ἐποχὴ αὐτή, ἀλλὰ καὶ πολὺ ἀργότερα ἀκόμη, ἀναφέρεται ρητὰ ὅτι σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση οἱ τόκοι δὲν θὰ καταβάλλονταν στὸν ἐπίτροπο τοῦ σχολείου. Δὲν διευκρινίζεται ὅμως ἂν τὰ χρήματα αὐτὰ ἐπρόκειτο νὰ ἀνατοκίζονται καὶ νὰ κεφαλοποιοῦνται βαθμιαῖα προοριζόμενα γιὰ τὸν ἴδιο ἀρχικὸ σκοπὸ ἢ θὰ τὰ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ ἄλλους λόγους, ἢ ἀκόμη ἂν θὰ ἐπωφελοῦντο οἱ συντεχνίες ἀπὸ αὐτά. Σὲ ἀνάλογη περίπτωση ποὺ ἀφορᾶ τὸ σχολεῖο τῶν Τρικάλων ἀναφέρεται ὅτι οἱ τόκοι ποὺ δὲν καταβλήθηκαν λόγω τῆς μὴ λειτουργίας του προσετέθησαν στὸ κεφάλαιο γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ τὸν ἴδιο σκοπό[126], πρᾶγμα ποὺ φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσαν τὴν κοινὴ πρακτικὴ στὸ θέμα αὐτό. Ὁ δανεισμὸς καὶ ὁ τόκος ἐμφαίνονται ἀπὸ τὶς ὁμολογίες ποὺ ἀναλαμβάνει νὰ δώσει κάθε ρουφέτι. Εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὸ ἔγγραφο ὅτι τὰ ρουφέτια εἶχαν τὴν εὐθύνη τῆς διαχείρησης τόσο

124. Τρ. Ευαγγελιδου, *ὅ.π.*, τόμ. Α', σ. 224. Μ. Παρανικα, *Σχεδίασμα περὶ τῆς ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ ἁλώσεως ΚΠ (1453 μ.Χ.) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (ιθ') ἑκατονταετηρίδος*, Κωνσταντινούπολις 1867, σ. 82-83.

125. Σὲ ἀνάλογη περίπτωση στὴ σχολὴ Τρικάλων ὁ τόκος ἦταν 12%, Ν. Κ. Γιαννουλη, *ὅ.π.*, σ. 79-81.

126. Βλ. κώδικα ΕΒΕ 1471, φ. 91α. Τὸ ἔγγραφο παραμένει ἀνέκδοτο, ὁ Γιαννούλης δὲν τὸ ἔχει περιλάβει σὲ ἐκεῖνα ποὺ δημοσίευσε.

τοῦ κεφαλαίου ὅσο καὶ τῶν τόκων καὶ ὁ ἐπίτροπος τῆς σχολῆς μποροῦσε νὰ τοὺς τὰ ζητήσει μόνο γιὰ νὰ πληρώσει τὸ μισθὸ τοῦ διδασκάλου.

Ἀπὸ τὶς ὑπογραφὲς ποὺ ἀκολουθοῦν καὶ τὰ ἀντίστοιχα ποσὰ τῶν χρημάτων καὶ τῶν τόκων ποὺ ἀναγράφονται παραπλεύρως παρατηροῦμε τὰ ἑξῆς: τὸ συνολικὸ ποσὸ πρὸς δανεισμὸ ἦταν 1500 γρόσια ποὺ ἀπέδιδαν τόκο 150 γρόσια. Τὸ ἕνα τρίτο ἀπὸ τὰ χρήματα αὐτὰ δανείστηκε ὁ ἴδιος ὁ μητροπολίτης Γαβριήλ, τρεῖς ἀκόμη ἰδιῶτες, καὶ οἱ τρεῖς ἱερεῖς, δανείστηκαν ἀπὸ 50 γρόσια ὁ καθένας. Τὰ ὑπόλοιπα τὰ δανείστηκαν ἕνδεκα συνολικὰ ἀπὸ τὰ ρουφέτια τῆς Λάρισας: οἱ τακιατζῆδες, οἱ μπακάληδες, οἱ γουναράδες, οἱ ραφτάδες, οἱ σερζῆδες, οἱ ἀμπατζῆδες, οἱ κοκκινάδες, οἱ γερανάδες, οἱ μπασματζῆδες, οἱ χρυσικάδες καὶ οἱ ψωμάδες. Τὰ πρῶτα ἕξι ρουφέτια ἔλαβαν ἀπὸ 100 γρόσια καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἀπὸ πενήντα τὸ καθένα.

Βλέπει κανεὶς ἀμέσως ὅτι ἐδῶ δὲν ἀντιπροσωπεύονται ὅλες οἱ συντεχνίες τῆς Λάρισας καὶ ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἰδιωτῶν εἶναι πολὺ μικρός. Ἐντύπωση προκαλεῖ ἐπίσης ὅτι τέσσερις κάθετες γραμμὲς φαίνονται νὰ διαγράφουν ἢ νὰ ἀκυρώνουν τὸ ἔγγραφο. Τί ἀκριβῶς ἔχει συμβῆ δὲν εἶναι ἀπολύτως καθαρό, τὸ ἔγγραφο ὅμως αὐτό, ὅπως καὶ τὸ ἀμέσως ἑπόμενο, γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ μιλήσουμε, δείχνουν ὅτι ὑπῆρξε κάποιο πρόβλημα στὸν κώδικα Λαρίσης στὸ σημεῖο αὐτό. Θὰ μποροῦσε νὰ ὑποτεθεῖ ἴσως ὅτι καὶ τὸ πρῶτο, ὅπως καὶ τὸ ἑπόμενο ἔγγραφο, παρέμεινε ἡμιτελὲς κατὰ τὴν ἀντιγραφή του στὸν κώδικα γιὰ λόγους ποὺ ἀγνοοῦμε, ἢ ὅτι κάποιο φύλλο ἔχει ἐκπέσει στὴ συνέχεια ἀφοῦ λείπει καὶ ἡ ὑπογραφὴ τοῦ μητροπολίτη. Ἡ διαγραφή του ἴσως νὰ ὑποδηλώνει τὴν πρόθεση νὰ ἀντιγραφεῖ ξανὰ σὲ μιὰ πιὸ πλήρη ἢ πιὸ σωστὴ μορφή. Παρόμοια περίπτωση ἀπαντᾶμε ἐξάλλου καὶ στὸ φ. 117α τοῦ ἴδιου κώδικα, στὸ ἐπιβεβαιωτικὸ γράμμα τοῦ ρουφετιοῦ τῶν σχοινάδων στὸ ὁποῖο ἀναφερθήκαμε καὶ ἀλλοῦ. Πάντως τὸ συγκεκριμένο ἔγγραφο δὲν ἀπαντᾶ ξανὰ στὸ χειρόγραφο.

Τὸ δεύτερο ἔγγραφο γιὰ τὸ ὁποῖο μιλήσαμε καὶ ποὺ μόνο ἡ ἀρχή του, 13 στίχοι, ἀκολουθεῖ στὸν κώδικα, βρέθηκε στὸ πρωτότυπο στὸ Ἀρχεῖο Τυρνάβου[127]. Εἶναι τοῦ ἔτους 1752 καὶ ἀφορᾶ καὶ αὐτὸ στὴ σύσταση ὄχι ἑνὸς ἀλλὰ δύο σχολείων στὴ Λάρισα. Τὴ φορὰ αὐτὴ τὴν πρωτοβουλία εἶχε ὁ μητροπολίτης Μελέτιος Β'. Τὰ δύο σχολεῖα γιὰ τὰ ὁποῖα πρόκειται εἶναι ἕνα σχολεῖο ἑλληνικῶν μαθημάτων καὶ μία σχολὴ ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς. Γιὰ τὸ ἂν πραγματικὰ ἡ μουσικὴ αὐτὴ σχολὴ λειτούργησε, δὲν ἔχουμε καμιὰ μαρτυρία. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ μιὰ ἄλλη μουσικὴ σχολὴ γιὰ τὴν ὁποία ἔχουμε τὴν πληροφορία ὅτι τὴν ἵδρυσε στὰ Τρίκαλα ὁ μητροπολίτης Λαρίσης Παρθένιος, παράλληλα μὲ τὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο ποὺ σύστησε στὸν Τύρναβο στὴν ἀρχὴ τοῦ 18ου

127. ΕΒΕ, Ρ. φ. 1160, βλ. καὶ πιὸ κάτω σ. 325-6.

αἰώνα[128]. Ἂν ἡ πληροφορία γιὰ τὴ μουσικὴ σχολὴ τῶν Τρικάλων ἀληθεύει, αὐτὴ πρέπει νὰ εἶναι, ἀπὸ ὅσο ξέρουμε, καὶ ἡ πρώτη ποὺ ἱδρύθηκε σὲ ἐπαρχιακὴ πόλη. Ἡ πρώτη μουσικὴ σχολὴ στὴν Κωνσταντινούπολη συστάθηκε μόλις τὸ 1727 καὶ δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν καὶ πότε ἀκριβῶς λειτούργησε[129].

Ἡ ἀπόφαση γιὰ τὴ σύσταση τῶν σχολείων πάρθηκε, ὅπως καὶ στὴν προηγούμενη περίπτωση, ἀπὸ τὴ συνέλευση τῶν κληρικῶν, ἀρχόντων, πρωτομαγιστόρων καὶ μαγιστόρων τῶν συντεχνιῶν στὴ μητρόπολη τῆς Λάρισας. Οἱ ἀπαιτούμενες οἰκονομικὲς ρυθμίσεις ἦταν ἐπίσης στὴν οὐσία τους οἱ ἴδιες. Οἱ διδάσκαλοι, δὲν ἀναφέρεται ὁ ἀριθμός τους ἀλλὰ προφανῶς πρόκειται γιὰ δύο, θὰ πληρώνονταν ἀπὸ τὸν τόκο τῶν ἀφιερωθέντων χρημάτων ἐφόσον ἀσκοῦσαν τὸ λειτούργημά τους. Ὁ τόκος δὲν ἦταν ἀπαιτητὸς ἀπὸ κανένα ἂν οἱ δάσκαλοι δὲν βρίσκονταν στὰ σχολεῖα. Ποιά ὅμως θὰ ἦταν τὰ χρήματα αὐτά; Ὅπως καὶ στὸ προηγούμενο ἔγγραφο ἀκολουθεῖ μία σειρὰ ὀνομάτων, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ μιλήσουμε ἀμέσως πιὸ κάτω, καὶ παραπλεύρως ὑπάρχουν δύο στῆλες μὲ ποσά, ἡ μία μὲ τὴν ἔνδειξη «Κεφάλαιο» καὶ ἡ ἄλλη «Διάφορον», δὲν εἶναι ὅμως ἀπολύτως βέβαιο ὅτι τὰ ποσὰ ποὺ ἀναγράφονται ἐκεῖ ἦταν τὰ μόνα ποὺ εἶχαν ἀφιερωθεῖ γιὰ τὰ δύο σχολεῖα. Αὐτὸ εἰκάζεται ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη φράση στὸ ἔγγραφο: «...ἐκ τοῦ τόκου τῶν ἐπ' αὐτῷ τούτῳ ἀφιερωθέντων χρημάτων, ὧντινων ἡ ποσότης παρέμπροσθεν ἐν τῷ παρόντι ἱερῷ κώδικι διαλαμβάνεται, ὅση τε ἐστί, καὶ παρὰ τίνων ὀφείλεται, καὶ πόσος ὁ παρ' ἑκάστου ὀφειλέτου κατ' ἔτος ἐκπληρωθησόμενος τόκος...». Ἀναφέρεται ἄραγε στὸ ἔγγραφο τοῦ 1731 στὴ μορφὴ ποὺ τὸ γνωρίζουμε, ἢ σὲ κάποια διαφορετική, ἢ ἀκόμη σὲ κάποιο ἄλλο μεταγενέστερο ἀπὸ αὐτὸ ἔγγραφο ποὺ δὲν σώθηκε; Ἢ μήπως τὸ «παρέμπροσθεν» ἐκεῖνο ἔχει γραφτεῖ ἐκ παραδρομῆς ἀντὶ γιὰ «κατωτέρω»; Σὲ αὐτὸ

128. Βλ. Μ. Ι. Γεδεων, *Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων*, σ. 190. Τὴν πληροφορία παρέχει ὁ Ἰβηρίτης μοναχὸς Νεόφυτος Χρηστόπουλος ἢ Χριστόπουλος γιὰ τὸν ὁποῖο βλ. Του ιδιου, *Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες*, σ. 237. Ν. Α. Βεη, «Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Μονῶν τῶν Μετεώρων», *Βυζαντίς*, τόμ. Α' (1909), σ. 208, 236ιζ-236κα, 261-3. Του ιδιου, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, τόμος Α'. Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως*, σ. 365-7. Σ. Π. Λαμπρου, «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Μονῶν τῶν Μετεώρων», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, τόμ. 2 (1905) σ. 52-53, 86.

Ἀκόμη παλαιότερα, τὸν 17ο αἰώνα, γνωρίζουμε ὅτι ἀνάμεσα στοὺς προκρίτους τῶν Τρικάλων ὑπῆρχε καὶ ἕνας μουσικοδιδάσκαλος Γεώργιος. Αὐτὸν συνιστᾶ σὲ ἐπιστολή του ἀπὸ 19 Ἰανουαρίου 1678 ὁ Εὐγένιος Γιαννούλης γιὰ νὰ προσληφθεῖ στὴν ἐκκλησία καὶ νὰ διδάσκει τὰ παιδιὰ ποὺ ἐπιθυμοῦσαν νὰ μάθουν ἐκκλησιαστικὴ μουσική, βλ. Μ. Ι. Γεδεων, *Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες*, σ. 124. Ἀγνοοῦμε ὅμως ἂν αὐτὸ πραγματοποιήθηκε ποτέ.

129. Γρ. Σταθη, *Τὰ Πάθη τὰ Σεπτά*. Φυλλάδιο συνοδευτικὸ τοῦ μουσικοῦ ἄλμπουμ μὲ τὸν ἴδιο τίτλο, σ. 13-14. Ἀθήνα 1982. Μ. Ι. Γεδεων, «Ἡ παρ' ἡμῖν διδασκαλία τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, τόμ. Η' (1887-8), σ. 35-36. Του ιδιου, *Παιδεία καὶ πτωχεία παρ' ἡμῖν κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας*, Κωνσταντινούπολις 1893, σ. 59-65.

δὲν μπορεῖ νὰ δώσει κανεὶς ἀσφαλὴ ἀπάντηση μὲ τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα.

Ἕνα ἄλλα σημεῖο ποὺ ἀξίζει νὰ σχολιαστεῖ εἶναι ὅτι στὸν κατάλογο τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν χρημάτων ποὺ ἀκολουθεῖ στὸ ἔγγραφο αὐτὸ ἔχουμε σημαντικὲς διαφορὲς ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο κατάλογο τοῦ ἐγγράφου τοῦ 1731. Ἐδῶ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν μητροπολίτη ποὺ βρίσκεται ἐπικεφαλῆς μὲ τὴ μεγαλύτερη συμμετοχή, 500 γρόσια, παρατηροῦμε ὅτι συμμετέχουν σὲ πολὺ μεγαλύτερο ἀριθμὸ οἱ ὀφφικιάλιοι τῆς μητροπόλεως, ἱερεῖς καὶ λαϊκοί, ἑπτὰ συνολικά, ἐνῶ οἱ συντεχνίες δὲν ἀναφέρονται συλλογικὰ πιά. Τὰ ὀνόματα τῶν ἀτόμων ποὺ ἀκολουθοῦν μὲ τὴν ἔνδειξη τοῦ ἐπαγγέλματός τους π.χ. «ράπτης» ἢ «σερτζῆς» φαίνεται νὰ ἀντιπροσωπεύουν ἀτομικὲς μᾶλλον συνεισφορὲς καὶ ὄχι ὁλόκληρης τῆς συντεχνίας. Ἀναγράφονται δύο ράφτες, δύο σερτζῆδες, ἕνας γουναράς, ἕνας σχοινάς, ὁ ἐπικεφαλῆς τοῦ ρουφετιοῦ τῶν μπακάληδων, ὁ μπακάλμπασης. Ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ τρία ὀνόματα ἀνθρώπων χωρὶς ἔνδειξη ἐπαγγέλματος. Τὰ ποσὰ ποὺ διατίθενται εἶναι ἐπίσης μικρότερα ἀπὸ ὅτι στὸ παρελθόν, 50, 30, 20 καὶ 10 γρόσια.

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ συνολικὸ κεφάλαιο ποὺ ἀναγράφεται στὸν κατάλογο τῶν ὀνομάτων στὸ ἔγγραφο τοῦ 1752 εἶναι 1060 γρόσια, ποὺ θὰ ἀπέδιδαν τόκο 105 γρόσια, ποσὸ σημαντικὰ κατώτερο ἀπὸ τὸ 1500 γρόσια ποὺ εἶχαν συγκεντρωθεῖ σχεδὸν εἴκοσι χρόνια νωρίτερα γιὰ τὴ λειτουργία ἑνὸς μόνο σχολείου. Δὲν γνωρίζουμε τί ἔγιναν τὰ ἀρχικὰ ἐκεῖνα 1500 γρόσια. Ἂν ὑπῆρχαν ἀκόμη τὸ 1752, ἴσως νὰ συνυπολογίζονταν καὶ ἐκεῖνα στὸ κεφάλαιο γιὰ τὴ συντήρηση τῶν δύο σχολείων.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ἐπίσης δύο μεταγενέστερες σημειώσεις ποὺ ἀναφέρονται σὲ οἰκονομικὰ θέματα. Ἡ πρώτη, γραμμένη στὸ περιθώριο, ἀναφέρει: *«Τὰ 50 γρ. τοῦ χ'' ἀλεξίου ἔλαβον ὁ θάνος, καὶ διαμαντὴς χ'' ἀποστόλου τὰ 10:11 ,αψνεῳ σεπτεμβρίου ε^{η} ἐδόθη ὁμολογία τῷ ἐπιτρόπῳ τῆς ἐκκλησίας, τὰ ἔφαγον καὶ ἂς δώσουν ἀπολογίαν εἰς τὸν φοβερὸν κριτήν, ὡς ἱερόσυλοι»* Ἡ δεύτερη ἀναφέρεται σὲ ἕνα μεγάλο ποσὸ ποὺ ἄφησε στὴ διαθήκη του γιὰ τὸ σχολεῖο ἕνας σερτζὴς ποὺ τὸ ὄνομά του περιλαμβάνεται καὶ στὸν κατάλογο ποὺ προαναφέραμε: *«ἐκοιμήθη ὁ χ'' νῖκος σερτζὴς τῷ ,αψξνῳ ὀκτωβρίου κβ καὶ ἀφιέρωσεν εἰς τὸ σχολεῖον λαρίσσης διὰ τὴν ψυχικήν του σωτηρίαν γρόσια 200: ἐπίτροποί του ὁ υἱός του ζαχαράκης καὶ οἱ ἀνεψιοί του ὅ τε χ'' κωνσταντής, καὶ ὁ χ'' ἀναστάσιος σκοῦρτος ἰσμυρτζίδες.»*

Τὰ χρήματα ποὺ εἶχαν συγκεντρωθεῖ τὸ 1731 γιὰ τὴ σύσταση σχολῆς, τὰ 1500 δηλαδὴ γρόσια ποὺ θὰ ἀπέδιδαν τόκο 150 γρόσια τὸ χρόνο, ἦταν ὑπεραρκετὰ γιὰ τὸ μισθὸ διδασκάλου, ποὺ ὄχι μόνο τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἀλλὰ καὶ πολὺ ἀργότερα ἦταν πενιχρότατος[130]. Τὸ ἴδιο ποσὸ εἶχε κανονιστεῖ νὰ λαμβάνει ὁ

130. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Μ. Ι. Γεδεων, *Παιδεία καὶ πτωχεία*, ἰδιαιτέρως τὶς σελίδες 21, 25-27.

διδάσκαλος τοῦ σχολείου τῶν Τρικάλων τὸ 1739, ἀλλὰ καὶ τὸ 1742[131]. Ὁ μισθὸς τοῦ διδασκάλου στὰ Τρίκαλα αὐξήθηκε τὸ 1757 σὲ 200 γρόσια[132]. Τὸ ποσὸ τῶν 150 γροσίων, ποὺ πολὺ λίγα σχολεῖα κατέβαλαν στοὺς δασκάλους τους, καὶ ἀκόμη περισσότερο ἐκεῖνο τῶν 200 γροσίων, ἦταν σημαντικὰ ἀνώτερα ἀπὸ ὅτι συνηθιζόταν τὰ χρόνια ἐκεῖνα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἄφθονα παραδείγματα ποὺ ἀναφέρει ὁ Μ. Γεδεών[133].

Τὰ ἀντίστοιχα χρήματα ποὺ συγκεντρώθηκαν ὅμως τὸ 1752 γιὰ τὴ σύσταση τῶν δύο σχολείων τῆς Λάρισας, ἂν ἦταν τελικὰ μόνο 1060 γρόσια, ἦταν συγκριτικὰ λίγα γιὰ τὴ λειτουργία δύο σχολῶν, ἂν λάβουμε μάλιστα ὑπόψη ὅτι οἱ διδάσκαλοι τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ἦταν πιὸ καλοπληρωμένοι ἀπὸ ἐκείνους τῶν ἑλληνικῶν μαθημάτων[134]. Ἂν καὶ παραδείγματα διδασκάλων μὲ πραγματικὰ πενιχρότατο μισθὸ δὲν εἶναι ἄγνωστα, θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ἐξευρεθοῦν οἱ κατάλληλοι δάσκαλοι γιὰ τὴ Λάρισα, πολὺ περισσότερο ὅταν στὰ γειτονικὰ Τρίκαλα ὁ μισθὸς ἦταν πολὺ ὑψηλότερος.

Γιὰ τὸ σχολεῖο ποὺ ἀποφασίστηκε νὰ συσταθεῖ τὸ 1731 δὲν ἔχουμε πληροφορίες. Εἶναι πιθανὸ νὰ λειτούργησε, συνεχῶς ἢ κατὰ διαστήματα, μέχρι τὸ 1748 ἢ τὸ 1749, ἢ ἀκόμη καὶ λίγο ἀργότερα, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπῆρχε, ὅπως θὰ δοῦμε, δάσκαλος στὴ Λάρισα τὰ χρόνια αὐτά. Ἐκτὸς ἐὰν θεωρήσει κανεὶς ὅτι κάποιο ἄλλο σχολεῖο συστήθηκε στὸ μεταξὺ γιὰ νὰ τὸ διαδεχθεῖ, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἔνδειξη.

Ὁ Εὐαγγελίδης[135], ἀντλώντας ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν συνδρομητῶν τοῦ ἔργου τοῦ Μπαλάνου Βασιλόπουλου, *«Ὁδὸς μαθηματικῆς...»*, ποὺ ἐκδόθηκε στὴ Βενετία γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1749 καὶ γιὰ δεύτερη τὸ 1775[136], ἀναφέρει ὡς διδάσκαλο τοῦ σχολείου αὐτοῦ τὸν Ἰωαννίτη Λάμπρο Πάσχου[137] τὰ χρόνια 1749-1765. Τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Πάσχος δίδαξε στὴ Λάρισα πρὶν ἀπὸ τὸ 1700 δίνει καὶ ὁ Κ. Κούμας[138], ποὺ προσθέτει ὅτι πρὶν ἀπὸ αὐτὸν ὑπηρέτησαν στὸ ἴδιο σχολεῖο καὶ ἄλλοι δάσκαλοι προερχόμενοι ἀπὸ τὴ σχολὴ τῶν Ἰωαννίνων. Ἂν ἀναφέρεται ὁ Κούμας στὸ σχολεῖο ποὺ ἱδρύθηκε τὸ 1731 καὶ

131. Βλ. Ν. Κ. Γιαννουλη, *ὅ.π.*, σ. 78-79.
132. *Ὅ.π.*, σ. 79.
133. *Ὅ.π.*, σ. 21, 25-27.
134. *Ὅ.π.*, σ. 27-28.
135. *Ὅ.π.*, τόμ. Α', σ. 224.
136. Βλ. Θ. Ι. Παπαδοπουλου, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466-1800)*, Ἀθῆναι 1984, τόμ. Α', σ. 204.
137. Γιὰ τὸν Λάμπρο Πάσχου βλ. Μ. Παρανικα, *ὅ.π.*, σ. 82, 83. Π. Αραβαντινου, *Βιογραφικὴ συλλογὴ λογίων τῆς Τουρκοκρατίας*, σ. 169. Του ιδιου, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου*, σ. 282. Κ. Κουμα, *Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, Βιέννη 1830-2, τόμ. ΙΒ', σ. 566-7. Π. Φ. Χριστοπουλου, *ὅ.π.*, σποραδικά, καὶ εἰδικότερα τὶς σελίδες 134-137.
138. *Ὅ.π.*, τόμ. ΙΒ', σ. 584.

ἂν ἡ πληροφορία αὐτὴ εἶναι ἀκριβὴς δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ὑποστηρίξει κανεὶς μὲ ἀσφάλεια.

Σήμερα μποροῦμε μὲ βεβαιότητα νὰ προσδιορίσουμε ὅτι τὸ Μάϊο τοῦ 1748 ὁ Λάμπρος Πάσχου δίδασκε ἤδη στὴ σχολὴ τῆς Λάρισας, ἂν καὶ εἶναι ἄγνωστο τὸ πότε ἀνέλαβε τὴ θέση αὐτή. Τὴν πληροφορία μᾶς τὴ δίνει ὁ ἴδιος σὲ κωδικογραφικὸ σημείωμα στὸ φ. 17β τοῦ κώδικα 17 τῆς Μονῆς Ἁγίας Τριάδος τῶν Μετεώρων[139]: *«Τέλος τῶν ἐξηγήσε(ων) νικήτα τοῦ καὶ δαβὶδ/ δούλου Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ φιλοσόφου:—μέμνησθε τοῦ γράψαντος οἱ ἀναγινώσκοντες: / λάμπρου Πάσχου, ἐκ τῆς Ἰωαννίνων:—Ἀντιγέγραπται δὲ ἐν τῇ σχολῇ τῆς λαρίσης / ἐπὶ σωτηρίου ἔτους αψμη*^{ου}*: Ἐν μηνὶ μαΐω· οὐκ ἔνι γὰρ μ(ε)τ(ὰ) μάϊον βιβλιοπονεῖν ἐν / λαρίσσῃ—»*. Στὸ φ. 1α ἐπίσης ἀναγράφονται ἐπίσης τὰ ἀκόλουθα κτητορικὰ σημειώματα: *«Καὶ τόδε σὺν τοῖς ἄλλοις λάμπρου διδασκάλου:—»* καὶ *«Καὶ τόδε πρὸς τοῖς ἄλλοις λάμπρου πάσχου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων:—»* Δύο ἄλλοι κώδικες ποὺ ἀντέγραψε ὁ Πάσχου σώζονται ἐπίσης, δὲν ἀναφέρεται ὅμως σ' αὐτοὺς τὸ σχολεῖο τῆς Λάρισσας.

Τί ἀκριβῶς μεσολάβησε ἀπὸ τὸ 1748 ἢ τὸ 1749 μέχρι τὸ 1752 ὥστε νὰ σταματήσει ἡ λειτουργία τῆς σχολῆς δὲν εἶναι γνωστό. Προφανῶς δὲν θὰ ἦταν μόνο ἡ πρόσκαιρη ἀπουσία τοῦ δασκάλου, γιατὶ μὲ τὴν ἐπιστροφή του, ἐφόσον ἡ πληροφορία τοῦ Εὐαγγελίδη ὅτι ὁ Πάσχος δίδαξε ἐκεῖ μέχρι τὸ 1765 εἶναι ὀρθή, ἢ ἔστω τὴν πρόσληψη κάποιου νέου, τὸ σχολεῖο θὰ ἐπαναλειτουργοῦσε ἁπλῶς χωρὶς νὰ χρειάζεται νὰ ἀνασυσταθεῖ ὅπως ἔγινε. Δὲν ὑπάρχουν ὅμως καὶ πάλι στοιχεῖα ποὺ νὰ ἐπιτρέπουν οὔτε κἂν κάποιες εἰκασίες πάνω στὸ θέμα αὐτό.

Ἡ σχολὴ ποὺ συστήθηκε τὸ 1752 φαίνεται πὼς εἶχε ἀρχικὰ προβλήματα στὴν ἐξεύρεση διδασκάλου, ἴσως λόγω τοῦ προσφερόμενου χαμηλοῦ μισθοῦ. Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ διδασκάλου τοῦ σχολείου τῆς Μακρυνίτσας Ζαχαρία μὲ τὸν διδάσκαλο Δημήτριο ποὺ διασώθηκε στὸν κώδικα 26 τῆς Βιβλιοθήκης Μηλεῶν πληροφορούμεθα ὅτι τὸ 1753 εἶχε γίνει πρόταση στὸ διδάσκαλο Ἀθανάσιο, ἀνηψιὸ τοῦ πρώην Λήμνου, νὰ ἀναλάβει τὸ σχολεῖο, ἀλλὰ αὐτὸς ἀρνήθηκε: «ὁ κὺρ Ἀθανάσιος ἀκόμη δὲν ἦλθεν εἰς τὸ Ὄρος, μὲ ὅλον ὁποὺ τοῦ ἔγραψεν ὁ θεῖος του ἅγιος πρώην Λήμνου δὶς καὶ τρὶς διὰ νὰ ἔλθῃ ἀνυπερθέτως μὲ τὸ νὰ ζητῇ ἐπομένως καὶ αὖθις ὁ ἅγιος νῦν Λαρίσσης ἢ εἰς Λάρισσαν ἢ εἰς Τύρναβον νὰ ἐπιστατήσῃ τῆς σχολῆς, καὶ φαίνεται πὼς συγκατένευσε τώρα ὁ θεῖος του διὰ τὰ αὐτόσε μέρη, πρότερον οὐδαμῶς ἐπινεύων...». Μερικοὺς μῆνες ἀργότερα ὅμως ἀναφέρεται ὅτι «ὅθεν ἤδη μήτε Λάρισσαν, μήτε Τύρνα-

139. Στὸ ὑπὸ ἔκδοση ἔργο τοῦ Δ. Ζ. Σοφιανου, *Τὰ Χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. Τόμος Δ' Τὰ Χειρόγραφα τῆς Ἁγίας Τριάδος.*

βον θέλει (ὁ Ἀθανάσιος), ἀλλ' ἀπελεύσεται ἢ εἰς τὸ Ὄρος ἢ εἰς τὴν πατρίδα νὰ ἡσυχάσῃ τοῦ λοιποῦ»[140].

Ἐντούτοις ἡ σχολὴ τῆς Λάρισας λειτούργησε λίγο ἀργότερα. Ἡ ὕπαρξή της μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Γεώργιο Φατζέα στὸ ἔργο του «*Γραμματικὴ γεωγραφική...*», Βενετία 1760[141]. Τίποτε ἄλλο δὲν ἀναφέρεται γιὰ τὴ σχολὴ αὐτὴ ποὺ θὰ πρέπει νὰ διέκοψε τὴ λειτουργία της ὅταν ξέσπασε ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1770, ἂν ὄχι νωρίτερα. Αὐτὸ φανερώνουν τὰ ὅσα γράφει ὁ Κ. Κούμας, ποὺ ὑπῆρξε καὶ ὁ πρῶτος διδάσκαλος τοῦ σχολείου ποὺ σύστησε τὸ 1798 ὁ μητροπολίτης Διονύσιος Καλλιάρχης[142]. Σύμφωνα μὲ τὸν Κούμα ἡ Λάρισα δὲν εἶχε σχολεῖο σχεδὸν τριάντα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος αὐτό[143].

Τὸν Κούμα, ποὺ γρήγορα ἐγκατάλειψε τὴ σχολὴ αὐτὴ γιὰ ἐκείνη τῆς Τσαρίτσανης, κατὰ τὸν Τρ. Εὐαγγελίδη τὸν διαδέχτηκε τὸ 1799 ὁ μαθητής του ἱερομόναχος Γερμανὸς ἀπὸ τὸ 1799 μέχρι τὸ 1804[144]. Ἡ θέση ὅμως τοῦ διδασκάλου εἶχε μείνει κενὴ πρὶν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1803, ὅπως δείχνει ἐπιστολὴ ἀπὸ 15 Μαρτίου 1803 τοῦ Ζήση Χατζῆ Καραζησίδη ἀπὸ τὴν Ραψάνη πρὸς τὸν ἱερομόναχο Ζαχαρία στὴ Λάρισα[145]. Σὲ αὐτὴ ὁ Χατζῆ Καραζησίδης συνιστᾶ γιὰ τὴ θέση τοῦ διδασκάλου τῆς σχολῆς τῆς Λάρισας ποὺ χηρεύει ἕνα φίλο του μὲ πολλὰ προσόντα, ποὺ δὲν ἀναφέρει ὅμως τὸ ὄνομά του, προσθέτοντας ὅτι εἶχε συστάσεις γιὰ νὰ πάει ὡς «γραμματικὸς διδάσκαλος» στὴν ἡγεμονικὴ σχολὴ τοῦ Βουκουρεστίου, ἀλλὰ οἱ περιστάσεις τοῦ ἐπέβαλαν νὰ παραμείνει σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ σχολεῖα τῆς Τουρκίας.

Ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλίου[146] μαθαίνουμε ὅτι ἀπὸ τὸ 1810 λειτουργοῦσαν δύο σχολεῖα στὴ Λάρισα ἕνα «κοινῶν μαθημάτων» καὶ ἕνα ἑλληνικὸ σχολεῖο. Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ἔχουμε σαφὴ μνεία σχολείου «κοινῶν γραμμάτων» στὴ Λάρισα, ἂν καὶ ἡ ὕπαρξη τέτοιου σχολείου θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρεῖται στὴν οὐσία ὡς δεδομένη, ἀφοῦ τὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο ἀποτελοῦσε τὸν ἀμέσως ἑπόμενο κύκλο σπουδῶν ποὺ προϋπέθετε τὶς στοιχειώδεις γνώσεις ποὺ παρεῖχε τὸ σχολεῖο «τῶν κοινῶν γραμμάτων». Τοῦ σχολείου αὐτοῦ ἀναφέρονται ὀνομαστικὰ τρεῖς δάσκαλοι: τὸ 1813 ὁ Ρετζιανιώτης, τὸ 1817-8 ὁ Ἀμπελακιώτης καὶ τὸ 1818-9 ὁ Παπαγιάννης[147].

Ἀπὸ τὶς πληροφορίες ποὺ παρέχει ὁ κώδικας τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλίου γιὰ τὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο τῆς Λάρισσας γίνεται φανερὸ ὅτι αὐτὸ λειτούργησε σχεδὸν χωρὶς διακοπὲς ἀπὸ τὸ 1810 καὶ ἑξῆς. Ἀναφέρονται καὶ τὰ ὀνόματα τῶν διδασκάλων ποὺ δίδασκαν ἐκεῖ: Βολιώτης (1814), Οἰκονόμος, πρόκειται γιὰ τὸν Ἰωάννη Οἰκονόμο τὸν Λαρισαῖο (1816-7)[148], Παΐσιος (1819-1821, 1827-1831), Θεόδωρος (1826-1829) καὶ πολλοὶ ἄλλοι γιὰ τὰ χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν[149]. Ἴσως νὰ ὑπῆρξε κάποιο διάστημα περὶ τὸ 1815 ποὺ νὰ μὴν ὑπῆρχε διδάσκαλος στὸ σχολεῖο γιατὶ ὁ Α. Φιππίδης[150] προέτρεπε τὸ χρόνο αὐτὸ νὰ ἀναζητήσουν καλὸ καὶ ἐνάρετο διδάσκαλο.

Ποιὸ ἦταν τὸ ἐπίπεδο τῶν σχολείων αὐτῶν δὲν γνωρίζουμε ἀκριβῶς.

---

140. Βλ. Α. Παπαδοπουλου-Κεραμεως «Κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν κωδίκων τῆς ἐν Μηλεαῖς Βιβλιοθήκης», *Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου 'Παρνασσός'*, ἔτος 5 (1901), σ. 30. Θ. Ν. Φιλαδελφεως, «Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Ἐφραὶμ καὶ ἄλλων διδασκάλων τῶν ἐπὶ τοῦ Πηλίου ἰδίᾳ σχολείων κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα», *Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου 'Παρνασσός'*, ἔτος 5 (1901), σ. 203, 211. Ὡς πρὸς τὴν ταύτιση τῶν δύο διδασκάλων ποὺ ἀναφέρονται, τοῦ Δημητρίου καὶ τοῦ Ἀθανασίου, ὑπάρχει διάσταση ἀπόψεων ἀνάμεσα στὸν Παπαδόπουλο-Κεραμέα καὶ στὸν Φιλαδελφέα. Ὁ πρῶτος, ὅ.π., σ. 28, τοὺς ταυτίζει μὲ τοὺς διδασκάλους Δημήτριο Βόδα καὶ Ἀθανάσιο Μπουσόπουλο. Ὁ δεύτερος, ὅ.π., σ. 195, 200, 202, 205, τοὺς ταυτίζει μὲ τὸν Δημήτριο τὸν ἐκ Δημητριάδος, ποὺ ἦταν διδάσκαλος στὸν Τύρναβο καὶ σὲ σχολεῖα τῶν χωριῶν τοῦ Πηλίου, καὶ τὸν Ἀθανάσιο ποὺ εἶχε διατελέσει ὑποδιδάσκαλος στὸ σχολεῖο τοῦ Τυρνάβου. Ὅσο γιὰ τὸν θεῖο τοῦ Ἀθανασίου τὸν μητροπολίτη Λήμνου, πιθανὸν νὰ ἦταν ὁ ἀναφερόμενος περὶ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα Διονύσιος, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὶς χρονολογίες τῶν ἐπιστολῶν. Ἀναφέρεται ὡς Λήμνου τελευταία φορὰ στὶς 8 Ἰουνίου 1745, ἐνῶ στὶς 22 Μαρτίου 1753 μνημονεύεται ὡς πρώην Λήμνου. Κατόπιν αὐτοῦ ἀποκλείεται μᾶλλον νὰ πρόκειται γιὰ τὸν Παρθένιο Γ', βλ. Β. Ατεση, *Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον*, Ἀθῆναι 1975, σ. 147.

141. Βλ. Τ. Ευαγγελιδου, *ὅ.π.*, τόμ. Α', σ. 224.

142. Γιὰ τὸν Διονύσιο Καλλιάρχη μητροπολίτη Λαρίσης (1793-1804) καὶ κατόπιν μητροπολίτη Ἐφέσου (1804-1821) ὑπάρχει ἄφθονη βιβλιογραφία ἀνάμεσα στὴν ὁποία βλ. Ν. Ι. Γιαννοπουλου, ὅ.π., *Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου 'Παρνασσός'*, ἔτος 10 (1914), σ. 278-9. Β. Α. Μυστακιδου, ὅ.π., *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τόμ. ΙΒ' (1937), σ. 195. Επ. Φαρμακιδου, *ὅ.π.*, σ. 112-3. Κ. Αμαντου, «Οἱ Καλλιάρχαι τῆς Χίου», *Ἑλληνικά*, τόμ. Η' (1935) σ. 81-84. Του ιδιου, *Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν 1566-1822. Σχολεῖα καὶ λόγιοι*, Πειραιεὺς 1946, σ. 203-4. Π. Κοντογιαννη, «Διονύσιος Καλλιάρχης», *Ἀθηνᾶ*, τόμ. 18 (1906), σ. 149-196. Του ιδιου, «Γράμμα τοῦ Λαρίσσης Διονυσίου Καλλιάρχου», *Θεολογία*, τόμ. Α' (1923), σ. 96-98. Κ. Σαθα, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμ. Γ', σ. 380. Σ. Π. Λαμπρου, «Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, τόμ. 7 (1910), σ. 234-5, 249. Ιωακειμ Σπετσιερη, «Χριστιανικαὶ Ἀρχαιότητες ἐν τῇ Στερεᾷ Ἑλλάδι», *Δελτίον Χριστιανικῆς καὶ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, τόμ. Η' (1908), σ. 71. Ιωαννου Οικονομου Λαρισσαιου, *ὅ.π.*, σ. 63-64. Τ. Ευαγγελιδου, *ὅ.π.*, τόμ. Α'. σ. CV, 225, τόμ. Β', σ. 257, 303. Μ. Ι. Γεδεων, *Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες*, σ. 383. Ν. Α. Βεη, «Ἐπιστολαὶ Κούμα καὶ Κοραῆ», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, τόμ. 2 (1939), σ. 4, 12-13, 16-17.

143. *Ὅ.π.*, τόμ. ΙΒ', σ. 584.

144. *Ὅ.π.*, τόμ. Α' σ. 224.

145. Ιωαννου Οικονομου Λαρισσαιου, *ὅ.π.*, σ. 91-92.

146. Βουλας Κοντη, ὅ.π., *Ὁ Ἐρανιστής*, τόμ. 14 (1977), σ. 191 καὶ ἑξῆς.

147. Ὅ.π., *Ὁ Ἐρανιστής*, τόμ. 14 (1977), σ. 191.

148. Πρβλ. Ιωαννου Οικονομου Λαρισσαιου, ὅ.π., σ. ογ'.

149. Βουλας Κοντη, ὅ.π., *Ὁ Ἐρανιστής*, τόμ. 14 (1977), σ. 191-3.

150. Θ. Σπεραντζα, *ὅ.π.*, σ. 120.

Ἂν κρίνουμε ἀπὸ ὅσα γράφει ὁ Ἰωάννης Οἰκονόμου Λαρισαῖος[151] γύρω στὰ 1816/7 αὐτὸ πρέπει νὰ ἦταν μᾶλλον χαμηλό. Ὁ ἴδιος παραπονεῖται γιὰ τὴν ἀμάθεια τῶν συμπατριωτῶν του ποὺ βλέπουν τὴ μόρφωση μᾶλλον ὡς κάτι βλαβερὸ παρὰ ὡς προσὸν στὸν ἄνθρωπο. Καὶ τὰ σχολεῖα τοῦ τόπου του τὰ θεωρεῖ ἀνεπαρκῆ. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι γράφει σὰν νὰ μὴν ὑπῆρχε ἑλληνικὸ σχολεῖο στὴ Λάρισα ἢ σὰν αὐτὸ ποὺ ὑπῆρχε νὰ ἦταν ἀνάξιο τοῦ ὀνόματός του τὴν ἴδια ἀκριβῶς χρονιὰ ποὺ ὁ ἴδιος δίδασκε σ' αὐτό: «Ἑλληνικὸ σχολεῖον δὲν ἔλαβαν ποτὲ ὄρεξιν νὰ συστήσουν, καθὼς πρέπει, ἀλλὰ μόνο τυφλοπαιδαγωγεῖα...» Ἐντούτοις λίγο ἀργότερα τουλάχιστον τὸ σχολεῖο πρέπει νὰ εἶχε κάποια ὀντότητα καθὼς συγκαταλεγόταν ἀνάμεσα στὰ 14 σχολεῖα τῆς Ἑλλάδας ποὺ μαζὶ μὲ τὰ Γραμματικὰ δίδασκαν καὶ «τὰς ἀναγκαιοτέρας ἐπιστήμας». Τὴν πληροφορία τὴν παίρνουμε ἀπὸ τὸ περιοδικὸ «Λόγιος Ἑρμῆς[152] ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Π. Νικολαΐδης, Σμυρναῖος ἐμπορευόμενος στὴν Ὀδησσό, ὁ ὁποῖος εἶχε καταβάλει τὴ δαπάνη τῆς ἐκτυπώσεως τριῶν βιβλίων, δώριζε ἀπὸ 15 σώματα τῶν βιβλίων αὐτῶν στοὺς φτωχοὺς μαθητὲς ἐκείνων τῶν σχολείων. Ἡ δωρεὰ αὐτὴ θὰ ἦταν ἐξαιρετικὰ εὐπρόσδεκτη στὸ σχολεῖο, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸν μικρὸ ἀριθμὸ τῶν βιβλίων ποὺ εἶχε ἡ σχολὴ τὸ 1812, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν κατάλογο ποὺ περιέχεται στὸν κώδικα τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλίου[153].

Μολονότι ἡ λειτουργία τοῦ σχολείου μετὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 δὲν πρόκειται νὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ δύο λόγια θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν σχετικὰ μὲ ἕνα ἔγγραφο ποὺ δημοσίευσε ὁ Ἐ. Φαρμακίδης[154] καθὼς αὐτὸ δείχνει τὸ σημαντικὸ ρόλο ποὺ ἔπαιζαν οἱ συντεχνίες στὴν κοινωνία τῆς Λάρισας γενικότερα καὶ στὴ λειτουργία τοῦ σχολείου εἰδικότερα. Τὸ ἔγγραφο εἶναι τῆς 6ης Ἰουνίου 1831 καὶ τὸ ὑπογράφουν ἀντιπρόσωποι ἀπὸ ἕνδεκα ἐσνάφια.

Ἀπὸ τὸ ἔγγραφο βλέπουμε καθαρὰ ὅτι οἱ συντεχνίες τῆς πόλης εἶχαν τυπικὰ καὶ οὐσιαστικὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τὴν εὐθύνη τῆς διαχείρισης ὄχι μόνο τῶν οἰκονομικῶν τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλίου, ἀφοῦ αὐτὲς ἐξέλεγαν τοὺς ἐπιτρόπους της, τοὺς ἐξουσιοδοτοῦσαν, καὶ τοὺς ἔλεγχαν, ἀλλὰ εἶχαν καὶ τὴν εὐθύνη τῆς λήψεως ἀποφάσεων πάνω σὲ γενικότερα θέματα ποὺ ἀπασχολοῦσαν τὴν Ἐκκλησία γιὰ τὰ ὁποῖα οἱ ἐπίτροποι ὄφειλαν νὰ συμβουλεύονται ὁ καθένας τὸ ρουφέτι του. Οἱ ἐπίτροποι δηλαδὴ εἶχαν τὴ διαχείρηση τῶν τρεχουσῶν «ληψοδοσιῶν» μετὰ τὴν ἐκλογή τους, οἱ ἀποφάσεις ὅμως πάνω σὲ θέματα εὐρύτερου κοινοῦ ἐνδιαφέροντος παραπέμπονταν τελικὰ στὰ ρουφέτια γιὰ νὰ δώσουν αὐτὰ τὴ λύση. Ἡ ἐξήγηση γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς δικαιοδοσίας τῶν ἐπι-

151. *Ὅ.π.*, σ. ν'-να'. Πρβλ. Κώδικα Κ7 Γενναδείου Βιβλιοθήκης, φ. 14β-15α. Μ. Μ. Παπαϊωάννου, *ὅ.π.*, σ. 166.

152. Τόμ. Η' (1918), σ. 687-8.

153. Βούλας Κόντη, ὅ.π., *Ὁ Ἐρανιστής*, τόμ. 14 (1977), σ. 193-4.

154. *Ὅπ.*, σ. 261-3.

τρόπων δικαιολογεῖται στὸ ἴδιο ἔγγραφο ὡς ἑξῆς: «...ὅπου νὰ μένωσι καὶ οἱ Ἐπίτροποι ἀκατάκριτοι παρὰ τῶν ἄλλων χριστιανῶν καὶ μαϊστόρων τῶν ἐσναφίων, ἐπειδὴ καὶ ἔγινε κατὰ τὴν θέλησιν καὶ ἀπόφασιν τῆς κοινότητας.» Τὰ ἐσνάφια δηλαδὴ ἀντιπροσώπευαν ὁλόκληρη τὴν κοινότητα καὶ ἦταν ὁ τελικὸς ὑπεύθυνος φορέας γιὰ τὴ λύση τῶν προβλημάτων της.

Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση καὶ σύμφωνα μὲ τὴν πιὸ πάνω πρακτικὴ οἱ νέοι ἐπίτροποι τοῦ ναοῦ παρέπεμπαν γιὰ λύση μιὰ ὑπόθεση διένεξης μεταξὺ τῶν διαφόρων μαχαλάδων τῆς πόλης στὴ συνάθροιση τῶν πρωτομαγιστόρων τῶν ρουφετιῶν. Ἡ διένεξη εἶχε ἐγέρθη ἐπειδὴ οἱ κάτοικοι τοῦ Παράσχου μαχαλᾶ ζήτησαν χρήματα γιὰ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ περιβόλου τοῦ νεκροταφείου τῆς συνοικίας τους ἀπὸ τοὺς ἐπιτρόπους τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλίου προτείνοντας εἴτε νὰ θεωρηθοῦν αὐτὰ ὡς δάνειο, εἴτε ὡς ἀνταπόδοση τῶν ὅσων μετρητῶν εἶχαν χρησιμοποιήσει οἱ παλαιοὶ ἐπίτροποι ἀπὸ τὸ μετόχιο τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου γιὰ τὸ ἄνοιγμα τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς πόλης. Στὸ αἴτημα τῶν κατοίκων τοῦ Παράσχου μαχαλᾶ ἀντέδρασαν οἱ κάτοικοι τῶν ἄλλων, συνοικιῶν, ἀφοῦ καὶ αὐτοὶ εἶχαν συνεισφέρει γιὰ τὴν ἀνέγερση ἑλληνικοῦ σχολείου. Τὰ ρουφέτια ρώτησαν τότε τοὺς ἀνθρώπους τοῦ Παράσχου μαχαλᾶ, ἂν αὐτοὶ δέχονταν στὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο παιδιὰ ἀπὸ ἄλλους μαχαλάδες, καὶ ἂν στὸ νεκροταφεῖο ἔθαβαν καὶ ἀπὸ ἄλλες συνοικίες. Μετὰ τὴν καταφατικὴ ἀπάντησή τους καὶ στὰ δύο αὐτὰ ἐρωτήματα, τὰ ρουφέτια ἀποφάσισαν ὅτι μποροῦσαν οἱ ἐπίτροποι νὰ δώσουν τὰ ζητηθέντα χρήματα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι κατὰ τὴ δήλωση τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Παράσχου μαχαλᾶ στὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο φοιτοῦσαν παιδιὰ ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν Λάρισα ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ γύρω χωριά.

Ἡ μνεία ἐξοφλητικῶν ὁμολογιῶν στὸ ὄνομα δύο διδασκαλισσῶν τῆς Φωτεινῆς Μανωλάκινας (1812-1815) καὶ τῆς Γιαννίνας Ρετζιανιώτισας (1816-1821) ποὺ περιέχονται στὸν κώδικα τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλίου ὁδήγησε τὴ Βούλα Κόντη[155] στὸ συμπέρασμα ὅτι στὴ Λάρισα λειτουργοῦσε παρθεναγωγεῖο ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση. Ἐντούτοις σαφεῖς ἀναφορὲς στὴν ὕπαρξη παρθεναγωγείου ἔχουμε μόνο πολὺ ἀργότερα, στὰ χρόνια 1858-1861.

Γιὰ τὰ πρὶν τὴν Ἐπανάσταση χρόνια ἡ λειτουργία παρθεναγωγείου στὴ Λάρισα φαίνεται τελείως ἀπίθανη ὡς ὑπόθεση καὶ δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ καμία ἄλλη πηγή. Τὰ παρθεναγωγεῖα ἦταν ἐξαιρετικὰ σπάνια σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας[156] καὶ ἡ ὕπαρξη ἑνὸς στὴ Λάρισα, πόλη ποὺ δὲν φημιζόταν γιὰ τὰ σχολεῖα της καὶ τὴν ἐκπαιδευτική της παράδοση, θὰ εἶχε ὁπωσδή-

155. Ὅ.π., *Ὁ Ἐρανιστής*, τόμ. 14 (1977), σ. 194, 195.

156. Βλ. Ιωάννου Ζεγκίνη, «Ἀπὸ τὴν μόρφωσιν τῶν Ἑλληνίδων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας», *Παρνασσός*, τόμ. ΙΣΤ' (1974), σ. 117-9. Κούλας Ξηραδάκη, *Ἀπὸ τὰ Ἀρχεῖα τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου. Παρθεναγωγεῖα καὶ δασκάλες ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα 1972, σ. 20-22.

ποτε προκαλέσει τὴν προσοχὴ καὶ συνακόλουθα κάποια σχόλια. Ἐξάλλου καὶ ἡ ὕπαρξη διδασκαλισσῶν δὲν ἦταν συνηθισμένο φαινόμενο, καὶ ὁ ἐκπαιδευτικός τους ρόλος δὲν εἶναι ἄλλωστε πολὺ σαφής. Εἶναι ἐνδεικτικό, ἀπὸ τὶς γνωστὲς σὲ μᾶς τουλάχιστον μνεῖες, ὅτι δασκάλες συναντοῦμε μόνο στὰ σχολεῖα τῆς Πόλης[157] τῶν Κυδωνιῶν[158] καὶ τῆς Χίου[159]. Ἡ ἀναφορὰ στὶς δύο γυναῖκες μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς δασκάλας στὸν κώδικα τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλίου ἐξηγεῖται εὔκολα ἂν θεωρηθεῖ ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ συζύγου, ἢ ἴσως καὶ τοῦ πατέρα τους, ὅπως συμβαίνει ἐπανειλημμένα σὲ ἄλλες περιπτώσεις στὸν ἴδιο κώδικα ὅπου σὲ ἐξοφλητικὲς ὁμολογίες μνημονεύονται ἡ Ἀνθίτζα μπογιατζίνα, ἡ Ἀθανασία χρυσικίνα καὶ πολλὲς ἄλλες[160]. Ἐξάλλου τὸ ὄνομα τῆς Γιαννίνας Ρετζιανιώτισας δείχνει νὰ παραπέμπει ἄμεσα στὸν δάσκαλο Ρετζιανιώτη ποὺ ἀναφέρεται στὸν ἴδιο κώδικα.

Ἡ συμμετοχὴ τοῦ ρουφετιῶν στὰ κοινὰ δὲν περιοριζόταν στὰ ἐκπαιδευτικὰ καὶ στενὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα. Στὰ πλαίσια τοῦ ἡγετικοῦ κοινωνικοῦ ρόλου ποὺ διαδραμάτιζαν τὰ βλέπουμε νὰ παίρνουν τὴν πρωτοβουλία, μαζὶ μὲ τὸν κλῆρο τῆς Λάρισας, γιὰ νὰ ἐπιτύχουν μιὰ λύση σὲ ἕνα σημαντικὸ κοινωνικὸ πρόβλημα ποὺ ἀπασχολοῦσε τοὺς χριστιανοὺς κατοίκους τῆς πόλης. Γιὰ τὸ θέμα μᾶς πληροφορεῖ ἔγγραφη συμφωνία τοῦ 1756 τὴν ὁποία ὑπογράφουν οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ ὀφφικιάλιοι τῆς μητρόπολης καὶ 17 ρουφέτια καὶ τὴν ἐπιβεβαιώνει ὁ μητροπολίτης Μελέτιος Β' ὁ Τενέδιος[161]. Ἡ συμφωνία ἀπέβλεπε στὸν περιορισμὸ τῆς πολυτέλειας ποὺ ἐκδηλωνόταν κυρίως μὲ τὸν στολισμὸ τῶν γυναικῶν καὶ μὲ τὰ πλούσια δῶρα καὶ τὶς σπατάλες ποὺ γίνονταν στοὺς γάμους, φαινόμενα κοινὰ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 17ου αἰώνα καὶ ἑξῆς, καὶ ποὺ σχετίζονταν ἐπίσης στενὰ μὲ τὸ σοβαρὸ κοινωνικὸ πρόβλημα ποὺ δημιουργοῦσαν οἱ ὑπερβολικὲς προικοδοσίες τὴν ἴδια ἐποχή.

Ἡ διάδοση καὶ ἡ ὀξύτητα τῶν προβλημάτων ποὺ δημιουργοῦσαν τὰ φαινόμενα αὐτὰ στὶς χριστιανικὲς κοινότητες σὲ διάφορα μέρη παρουσιάζονται καθαρὰ ἀπὸ τὶς προσπάθειες γιὰ τὴν περιστολή τους. Αὐτὲς ἀναλαμβάνονταν ἄλλοτε μὲ τὴν πρωτοβουλία τῶν μελῶν τῆς ἴδιας τῆς κοινότητας, μὲ τὴ μορφὴ προσφυγῆς τῶν προυχόντων ἢ τῶν ρουφετιῶν στὶς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς γιὰ τὴν ἔκδοση περιοριστικῶν διατάξεων καὶ ἄλλοτε μὲ τὴν πρωτοβουλία τῆς ἴδιας τῆς Ἐκκλησίας. Ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς ἐγγράφων γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἀπὸ διάφορες περιοχές, Ἰωάννινα, Ἀθήνα, Κοζάνη, Παραμυθιά, Λιασκοβέζι, Τρίκα-

157. Μ. Ι. Γεδεων, *Παιδεία καὶ πτωχεία*, σ. 26, 27.
158. Κ. Ξηραδακη, *ὅ.π.*, σ. 21.
159. Α. Clogg, «Ὁ Parsons καὶ ὁ Fisk στὸ Γυμνάσιο τῆς Χίου», *Ὁ Ἐρανιστής*, τόμ. 5 (1967), σ. 189-190.
160. Μουσεῖο Μπενάκη, Κώδικας Δαμιανοῦ Κυριαζῆ 15, φ. 14α καὶ σποραδικά.
161. Βλ. πιὸ κάτω σ. 326-9.

λα, Κωνσταντινούπολη, Νικομήδεια, ἔχει ἤδη δημοσιευτεῖ. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ παλαιότερο ἀπὸ τὰ γνωστὰ σχετικὰ ἔγγραφα εἶναι ἕνα πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ 1701 τοῦ Καλλινίκου Β' τοῦ Ἀκαρνάνος ἀπὸ τὸ ὁποῖο μποροῦμε νὰ συναγάγουμε ὅτι ὑπῆρξαν λίγο παλαιότερες ἐνέργειες γιὰ τὸ ἴδιο θέμα ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Ἰωαννίνων Κλήμη τὸν Χίο. Τὰ ὑπόλοιπα ἔγγραφα εἶναι στὴ συντριπτική τους πλειοψηφία τοῦ 18ου καὶ λίγα τοῦ 19ου αἰώνα[162].

Ὁ 18ος δηλαδὴ αἰώνας, ὅπως παρατηρήθηκε, «εἶναι ἀκριβῶς ὁ χρόνος, καθ' ὃν ἐν διαφόροις μέρεσι τοῦ τουρκοκρατουμένου ἑλληνισμοῦ παρουσιάζεται οἱονεὶ σταυροφορία ἐναντίον τῶν ὑπερμέτρων προικῶν καὶ ὑπὲρ περιστολῆς τῆς περὶ τὴν γυναικείαν περιβολὴν πολυτελείας»[163]. Φυσικὰ δὲν εἶναι τυχαῖο γεγονὸς αὐτὴ ἡ ἔξαρση τοῦ προβλήματος, ἀλλὰ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴ βαθμιαία οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου κατὰ τὸν 18ο αἰώνα.

Τὸ συγκεκριμένο ὑπὸ ἐξέταση ἔγγραφο δὲν περιλαμβάνει διατάξεις κατὰ τῶν προικοδοσιῶν παρὰ μόνο περιορισμοὺς στὴν ἐπίδειξη πολυτελῶν ἀμφιέσεων τῶν γυναικῶν καὶ στὶς ὑπερβολικὲς παροχὲς δώρων στοὺς γάμους. Ὁ λόγος ποὺ ὑπαγόρευσε τὴ συμφωνία τῶν ἡγετικῶν στοιχείων τῆς κοινωνίας τῆς Λάρισας στὸ θέμα αὐτὸ ἀναφέρεται στὸ ἔγγραφο: ἡ ἐμφανὴς πολυτέλεια στὸ ντύσιμο τῶν γυναικῶν καὶ στὶς κοινωνικὲς ἐκδηλώσεις, ὅπως στοὺς γάμους, εἶχαν γίνει ἀφορμὴ γιὰ σοβαρὲς προστριβὲς ἀνάμεσα στὰ ἀνδρόγυνα καί, ἀκόμη χειρότερα, προξενοῦσαν καθημερινοὺς κινδύνους ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Τούρκων, «τῶν ἐξωτερικῶν», μὲ τελευταία συνέπεια αἱματοχυσίες καὶ φόνους.

162. Μ. Ι. Γεδεων, «Αἱ κατὰ τῆς πολυτελείας τῶν προικῶν ἐθνικαὶ ἐνέργειαι κατὰ τοὺς τελευταίους τέσσαρας αἰῶνας», *Περιοδικὸν Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως*, τόμ. ΚΑ' (1887-9), σ. 49-54. Του ιδιου, «Αἱ περὶ προικοδοσίας ἐπαρχιακαὶ καὶ πατριαρχικαὶ διατάξεις», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, τόμ. Η' (1887-8), σ. 215-9, 224-8, 233-6. Του ιδιου, *Κανονικαὶ διατάξεις*, Κωνσταντινούπολις 1888, σ. 67-72. Δ. Καμπουρογλου, *Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων*, Ἀθῆναι 1891, τόμ. Α', σ. 139-144, 173-4. Του ιδιου, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν, Τουρκοκρατία, Περίοδος πρώτη 1458-1687*, ἔκδ. Γ. Παπαδημητρίου, Ἀθῆναι [1959], τόμ. Γ' σ. 52-58. Δ. Παναγιωτιδου, «Κῶδιξ τοῦ ιη' αἰῶνος κατὰ προικοδοσιῶν ἐν τῇ Ἱερᾷ Μητροπόλει Παραμυθίας», *Περιοδικὸν Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως*, τόμ. ΚΖ' (1900), σ. 307-312. Μ. Καλινδερη, *Τὰ λυτὰ ἔγγραφα τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης 1676-1808*, Θεσσαλονίκη 1951, σ. 90-102. Σ. Λαμπρου «Κανονισμοὶ προικῶν εἰς Λιασκοβέτζι τῆς Ἠπείρου. Νομοκάνον ἀρ. 249 (ΙΗ' αἰ.) Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, τόμ. 10 (1913), σ. 193-5. Θ. Ν. Φιλαδελφεως, «Τὰ τραχώματα», *Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον Κ. Σκόκου* 1894, σ. 209 καὶ ἑξῆς. Τ. Δ. Νερουτσου, «Περὶ Τραχώματος» στὸ *Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων*, τόμ. Β' 378. Κ. Δυοβουνιωτου, «Ἀνέκδοτοι ἐγκύκλιοι καὶ ἔγγραφα τῆς μητροπόλεως Λαρίσης» *Δελτίον Χριστιανικῆς καὶ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, περ. Β', τόμ. 1 (1924), σ. 75-77. Γιὰ τὸ θέμα τῶν προικοδοσιῶν βλ. ἀκόμα τοὺς λόγους τοῦ πατριάρχη Σαμουηλ Χαντζερη στὸ *Διαταγαὶ γάμων*. Ἐν Ἔτει Σωτηρίῳ αψξζ' ἐν μηνὶ Φεβρουαρίῳ παρὰ Παναγιώτη Κυριακίδη τῷ βυζαντίῳ.
163. Σ. Π. Λαμπρου, ὅ.π., *Νέος Ἑλληνομνήμων*, τόμ. 10 (1913), σ. 194.

῾Ο κίνδυνος ἀπὸ τοὺς Τούρκους τῆς Λάρισας, ποὺ περιγράφονταν ὡς «ὅλοι σχεδὸν θηριώδεις, καὶ εἰς ἄκρον βάρβαροι, ἀγκαλὰ ὅλου πασχίζουν νὰ πολιτευθοῦν, ἀλλὰ τὸ φυσικόν τους εἶναι ἀμετάβλητον. Διὰ κἂν τίποτες ἀνάφτουν, ὑβρίζουν, δέρνουν, καὶ τέλος πάντως σκοτώνουν τὸν μὴ Τοῦρκον. ᾿Επικίνδυνοι εἰς ταῖς συναναστροφαῖς τους, καὶ ριψοκίνδυνοι»[164], ἦταν ἐκεῖνος ποὺ κυρίως θὰ ὤθησε τὴ χριστιανικὴ κοινότητα νὰ λάβει τὴν ἀκόλουθη ἀπόφαση. ᾿Απαγορευόταν στὶς γυναῖκες νὰ κυκλοφοροῦν ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι τους φορώντας φλουριά, μαργαριτάρια καὶ κάθε εἴδους χρυσαφικὰ καθὼς ἐπίσης γοῦνες χρυσὰ καὶ πολυτελῆ ἐνδύματα. ῾Η ἀπαγόρευση ἐπεκτεινόταν καὶ στὸ ρίξιμο χρυσῶν ἢ ἄλλων δώρων στοὺς γάμους, ἐπιτρεπόταν μόνο τὸ παραδοσιακὸ δῶρο τοῦ ἑνὸς μανδηλιοῦ. Τέλος ἀπαγορευόταν νὰ χρησιμοποιοῦν στὰ στεφανώματα τοὺς λεγόμενους «μπρατίμους», παρακούμπαρους ἀντίστοιχους μὲ τοὺς βλάμηδες. ῾Η ᾿Εκκλησία στὸ τέλος τοῦ συνυποσχετικοῦ αὐτοῦ ἐγγράφου ἀπειλοῦσε τοὺς ἀπειθεῖς χριστιανούς, ἄντρες καὶ γυναῖκες, μὲ ἀφορισμὸ ἀλλὰ καὶ μὲ χρηματικὸ πρόστιμο 50 γροσίων καταβλητέο στὴ μητρόπολη.

῾Η παρουσίαση καὶ ἡ ἐξέταση τῶν ποικίλων πληροφοριῶν καὶ στοιχείων ποὺ ἐμπλουτίζουν τὶς γνώσεις μας γύρω ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς Λάρισας καὶ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ κατανοήσουμε καλύτερα τὴν οἰκονομική, κοινωνική, θρησκευτική, καὶ ἐκπαιδευτικὴ ζωὴ τῆς μεγάλης αὐτῆς πόλης τῆς τουρκοκρατούμενης ῾Ελλάδας στὰ πλαίσια ἑνὸς ἄρθρου, ποὺ δὲν φιλοδοξεῖ νὰ ἀποτελέσει μιὰ ὁλοκληρωμένη διαχρονικὴ ἱστορία τῆς πόλης, παρουσιάζει, ὅπως εἶναι φυσικό, πολλὰ κενὰ καὶ ἀφήνει πολλὰ ἐρωτηματικά. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ θὰ συμπληρωθοῦν ἴσως ἢ θὰ ἀπαντηθοῦν, ὅταν κάποτε ἀξιοποιηθοῦν οἱ τουρκικὲς πηγὲς γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Λάρισας, πού, ἂς μὴν ξεχνᾶμε, ἦταν ἀπὸ τὶς λίγες πόλεις τῆς ῾Ελλάδας ποὺ τὸ τουρκικὸ στοιχεῖο κυριαρχοῦσε ἀριθμητικά. ᾿Απὸ ὅσα ἐμεῖς μέχρι τώρα γνωρίζουμε ἔχουμε μόνο μιὰ σχηματικὴ εἰκόνα τῆς ἐξέλιξης καὶ τῆς ζωῆς τῆς πόλης καὶ ἐπὶ μέρους λεπτομέρειες ποὺ ὅμως φαίνεται νὰ συμφωνοῦν ἀπόλυτα μὲ τὸ γενικὸ γνωστὸ πλαίσιο.

Συνοψίζοντας παρατηροῦμε ὅτι ἡ Λάρισα ἄρχισε τὴν ἐξέλιξή της ἀπὸ μιὰ ἀρχικὰ μικρὴ πόλη μὲ ἐλάχιστο ἑλληνικὸ πληθυσμό, στὴν ὁποία οἱ κύριες οἰκονομικὲς δραστηριότητες βρίσκονταν στὰ τουρκικὰ χέρια. ῾Η βαθμιαία αὔξηση τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ ποὺ ἀκολούθησε ποτὲ δὲν ἀνέτρεψε τὴν ἀριθ-

164. Κώδ. Γενναδείου Βιβλιοθήκης Κ7 φ. 14β. Μ. Μ. Παπαϊωάννου, ὅ.π., σ. 165. Πρβλ. Θ. Σπεραντζα, ὅ.π., σ. 117. Οἱ Τοῦρκοι τῆς Λάρισας, ὅπως καὶ ἐκεῖνοι τοῦ Νεγροπόντε τῆς Χαλκίδας, ἐθεωροῦντο καὶ ἀπὸ τοὺς ξένους περιηγητὲς ἐξαιρετικὰ ἄγριοι καὶ ἐπικίνδυνοι, γι᾿ αὐτὸ καὶ οἱ ἐπισκέψεις τους στὶς δύο αὐτὲς πόλεις ἦταν πάντοτε σύντομες καὶ οἱ κινήσεις τους περιορισμένες. Βλ. P. Lukas, ὅ.π., Amsterdam 1714, τόμ. I, σ. 216. E. D. Clarke, ὅ.π., section III, σ. 267-8. E. Dodwell, ὅ.π., τόμ. II, σ. 99-100. H. Holland, ὅ.π., σ. 267. W. M. Leake, ὅ.π., τόμ. I, 441· τόμ. IV, σ. 294-5.

μητικὴ ὑπεροχὴ τῶν Τούρκων στὴν πόλη, ἐνῶ προστέθηκε κι ἕνας ἀριθμὸς ῾Εβραίων, ποὺ ὁ ρόλος τους στὴν οἰκονομία τῆς Λάρισας ἀπέβη ἀντιστρόφως ἀνάλογος μὲ τὸν πληθυσμό τους. Γιὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας οἱ πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὸν τουρκικὸ πληθυσμὸ τῆς Λάρισας καὶ τὶς δραστηριότητές του εἶναι περισσότερες, ἀλλὰ μειώνονται σταδιακὰ καθὼς οἱ σχετικὰ νεότερες τουρκικὲς πηγὲς παραμένουν ἀνέκδοτες. Τὸ ἀντίθετο ἀκριβῶς συμβαίνει μὲ τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμό. Πολὺ λίγα πράγματα σχετικὰ μ᾿ αὐτὸν εἶναι γνωστὰ γιὰ τὴν παλαιότερη περίοδο, ἐνῶ οἱ γνώσεις μας αὐξάνονται σημαντικὰ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 17ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰώνα. Τὸ γεγονὸς δὲν εἶναι τυχαῖο, ἀλλὰ φαίνεται νὰ ἀντανακλᾶ ἀνάμεσα στὰ ἄλλα καὶ τὴν αὐξανόμενη ἐνεργὸ συμμετοχή του στὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ τῆς πόλης ποὺ παρουσιάζεται καθαρὰ στὴν ὕπαρξη καὶ στὶς δραστηριότητες σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ἑλληνικῶν συντεχνιῶν.

῾Η Λάρισα ὡς σπουδαῖο διοικητικὸ καὶ οἰκονομικὸ κέντρο τῆς Θεσσαλίας ἀναπτύχθηκε σταθερὰ μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα, παρὰ τὶς συχνὲς φυσικὲς καταστροφὲς καὶ τὶς ἐπιδημίες ποὺ ἀνέκοπταν συχνὰ τὴν πρόοδό της. Παράλληλα, οἱ ἐπικρατοῦσες συνθῆκες γιὰ τὸν χριστιανικὸ πληθυσμὸ τῆς πόλης δὲν ἦταν καθ᾿ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς περιόδου αὐτῆς καθόλου εὐνοϊκές, καὶ κατὰ διαστήματα μάλιστα ἦταν ἐξαιρετικὰ ἀρνητικές. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀναμφισβήτητα πρέπει νὰ περιόριζε τὴν αὔξηση τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπηρέαζε τὴν ἐπέκταση καὶ ἀνάπτυξη τῶν οἰκονομικῶν του δραστηριοτήτων. Οἱ δυσκολίες ποὺ ἀντιμετώπιζαν οἱ μητροπολίτες τῆς Λάρισας, οἱ ὁποῖοι γιὰ μεγάλο μέρος τῶν χρόνων αὐτῶν ἀναγκάζονταν ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ ὑπῆρχαν στὴν ἕδρα τῆς μητρόπολής τους νὰ εἶναι ἐγκατεστημένοι σὲ ἄλλες θεσσαλικὲς πόλεις, τὰ Τρίκαλα καὶ τὸν Τύρναβο, εἶναι ἐνδεικτικὲς τοῦ κλίματος μέσα στὸ ὁποῖο ζοῦσε ἡ χριστιανικὴ κοινότητα τῆς Λάρισας. ᾿Απὸ τὶς ὑπάρχουσες πληροφορίες, ἀλλὰ καὶ τὶς γενικότερες γνώσεις μας γιὰ τὴν ἐπικρατοῦσα κατάσταση στὴν περιοχή, ἀλλὰ καὶ σ᾿ ὁλόκληρο σχεδὸν τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, συνάγεται ὅτι στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου ἡ Λάρισσα ἐπηρεάστηκε ἀρνητικὰ ἀπὸ τὴν κρίση ποὺ δημιούργησε ἡ διεθνὴς οἰκονομικὴ συγκυρία καὶ ἡ ἐπέκταση τοῦ ᾿Αλῆ Πασᾶ, ὄχι ὅμως σὲ σημεῖο ποὺ νὰ κλονιστεῖ ἐμφανῶς ἡ οἰκονομία της.

Στὰ χρόνια τῆς ᾿Επανάστασης τοῦ 1821 πρέπει νὰ ἔγινε ἀκόμη δυσκολότερη ἡ ζωὴ τῶν ῾Ελλήνων τῆς Λάρισας καθὼς ὁ τόπος τους ὑπῆρξε τὸ κέντρο συγκέντρωσης τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων στὴ Β. ῾Ελλάδα πρὶν προωθηθοῦν πρὸς νότο. Ποιὸς ὑπῆρξε ὁ ἀντίκτυπος στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς πόλης δὲν μᾶς εἶναι ἐπαρκῶς γνωστό. Μιὰ σύγχρονη μαρτυρία ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ἡ οἰκονομία της ἦταν ἀκμαία παρὰ τὶς εἰδικὲς συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴν περιοχή, ἢ ἴσως ἀκριβῶς ἐξαιτίας αὐτῶν.

Στὸ ἐπίκεντρο τῆς οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς καὶ πολιτιστικῆς ζωῆς τοῦ τόπου βρίσκονταν σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας οἱ συντεχνίες. Οἱ πο-

παλαιότερες ἀπὸ αὐτὲς ἦταν τουρκικές, μὲ τὴν αὔξηση ὅμως τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου πληθύνθηκαν καὶ οἱ ἑλληνικὲς γιὰ τὶς ὁποῖες ἔχουμε στοιχεῖα ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 17ου μέχρι σχεδὸν τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα. Ἀπὸ τὶς γνώσεις μας γιὰ τὸν ἀριθμό, τὸ εἶδος, τὴ δραστηριότητα, τὶς ρυθμίσεις τῶν ἑλληνικῶν συντεχνιῶν μποροῦμε νὰ πάρουμε μιὰ σχετικὰ σαφῆ ἰδέα γιὰ τὴ δομὴ τῆς ἀγορᾶς τῆς Λάρισας γενικότερα, καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴν ποικιλία τῶν προβλημάτων ποὺ ἀπασχολοῦσαν ἕνα πολὺ ζωτικὸ μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ σὲ διάφορες πλευρὲς τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς του. Ἔτσι γίνεται ἀμέσως ἐμφανὴς ὁ σημαντικὸς ρόλος ποὺ διεδραμάτιζαν οἱ συντεχνίες σὲ μεγάλο ἀριθμὸ θεμάτων, ὄχι μόνο οἰκονομικῶν, ἀλλὰ καὶ κοινωνικῶν καὶ ἐκπαιδευτικῶν, καθὼς καὶ ἡ στενή τους ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ποὺ τελικὰ ἀποδεικνύεται γιὰ ἄλλη μία φορὰ ὡς ὁ ἡγετικὸς καὶ ρυθμιστικὸς παράγοντας τῆς ζωῆς τῶν Ἑλλήνων τῆς Τουρκοκρατίας.

ΚΕΙΜΕΝΑ*

Κώδικας Ε.Β.Ε 1472

1

Ὁ Λαρίσσης Διονύσιος

φ. 160β *Τὸ φυλάξαι τὰ ἀγαθὰ τοῦ κτήσασθαι χαλεπώτερον εἶναι, σοφός τις τῶν πάλαι ἐγνωμάτευσε. Ἐπεὶ τοίνυν καὶ ἡ ταπεινότης ἡμῶν ἐνεχειρίσθη τοὺς οἴακας τῆς μητροπόλεως Λαρίσσης κρίμασιν οἷς οἶδε Κύριος καὶ πολλὰ ἄτοπα εὑρὼν ἐν αὐτῇ εὗρεν καὶ τοῦτο. Συνήθεια γὰρ παλαιὰ ἐπεκράτησε ἐν αὐτῇ τῇ πολιτείᾳ ὡς ἕκαστος ἐν τῇ οἰκίᾳ αὐτοῦ πωλεῖν τὸν οἶνον τὸν ἐκ τῆς ἀμπέλου αὐτοῦ συναγόμενον καὶ μὴ φυλάττειν τάξιν ἐν αὐτῷ οὐδεμίαν. Ἀεὶ ὁ μὲν ἐξ αὐτῶν πωλεῖ βαγένια δύο καὶ τρία, ὁ δὲ δύο, ἄλλος δὲ οὐδὲ ἕν, καὶ ζημιοῦται εἷς παρὰ τοῦ ἑτέρου μετὰ δυνάμεως τῶν ἔξω.*

Καὶ δὴ ἡ ταπεινότης ἡμῶν εὑρὼν αὐτοὺς λογομαχεῖν καὶ φιλονικεῖν περὶ τούτου ἔκρινε μὴ εἰς τέλος ἐάσαι καὶ τοῦτο, ἀλλὰ διορθώσασθαι ὡς καὶ τὰ ἄλλα, ἵνα ἀπὸ τοῦ νῦν διάγωσιν εἰρηνικῶς καὶ ἀταράχως. Καὶ διελθόντες ἅπαντες οἱ εὑρισκόμενοι συνεφώνησαν ὁμοῦ, ἵνα ἀπὸ τοῦ νῦν ἕκαστος αὐτῶν ἀνοίγειν τὸ βαγένιον αὐτοῦ καὶ πωλεῖν κατὰ τάξιν μέχρι τῶν ἐσχάτων, καὶ πάλιν ἄρχεσθαι τοῦ πρώτου, μὴ δυναμένου τινὸς ἀντιλέγειν ἐν αὐτῷ.

Καὶ δὴ γράφονται ὁ καθείς, ἐν πρώτοις ὁ ἅγιος οἰκονόμος, Χατζῆ Νικόλαος, Χατζῆ Ἀρσενῆς, Ἰωάννης ῥάφτης, Φώτιος ἱερεύς, Γεώργιος, Δημήτριος Γιαλῆς, Ἰωάννης ταγιατζῆς, Χατζῆ Χριστόδουλος, Ἀλέξιος, Μαστρομίχος, Κώνστας, Χατζῆ Ζαφείρης, Σακελλαρίου, Νικόλαος ταγιατζῆς, Ἰωάννης Μίχου, Ἐμμανουήλ, Πολύχρονος, Κα-

* Ἄλλα ἀπὸ τὰ ἔγγραφα ποὺ δημοσιεύονται ἐδῶ εἶναι πρωτότυπα καὶ ἄλλα εἶναι ἀντίγραφα. Πρωτότυπα εἶναι τὰ ὑπ' ἀρ. 1, 3, 8, 9, 10, 12, 13. Στὴν ἔκδοση διορθώθηκαν σιωπηρὰ τὰ ὀρθογραφικὰ σφάλματα καὶ μόνο ὅπου ἦταν ἀπολύτως ἀναγκαῖο ἡ στίξη. Στὴ σύνταξη ἢ στὴν ἔκφραση δὲν ἔγινε καμία ἐπέμβαση.

λοϊωάννης, Δημήτριος, Παναγιώτης, Χρόνος, Γουριώτης, Βασίλειος, Χατζῆ Ἀνδρόνης, Κυρίτζης, Ποῦλος.

Ὁ δὲ ἀνοίγων ἐξ αὐτῶν καὶ πωλῶν ἐν τῷ ῥαμαζανίῳ ἔχειν διδοῦναι τοῦ μαχαλὲ ἄσπρα 500. Ὃς δ' ἂν ἐξ αὐτῶν τῶν ὑποκάτωθεν γεγραμμένων ἠθελήσῃ οἱῳδήτινι τρόπῳ ἀνατρέψαι ἢ ἐξ οἰκείας αὐτοῦ γνώμης, ἢ μετὰ δυναστείας τῶν ἔξω, ἢ μετὰ μεσιτείας τῶν μεγιστάνων τῆς πολιτείας ταύτης, ἢ ἐκ παρακινήσεως τινὸς ὁ τοιοῦτος
161α *//εἴη ἀφωρισμένος παρὰ Θεοῦ Παντοκράτορος καὶ κατηραμένος καὶ ἀσυγχώρητος καὶ ἄλυτος μετὰ θάνατον ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι καὶ προκοπὴν Θεοῦ οὐ μὴ ἴδοι εἰς τὰ ὑπάχοντα αὐτοῦ καὶ ἐν οἷς ἐργάζεται. Καὶ οἱ σκάνδαλα ἐγείροντες μεταξὺ αὐτῶν κἀκεῖνοι εἴησαν εἰς τὸ ἄνωθεν ἐπιτίμιον. Τὸν δὲ ἀτακτοῦντα ἐξ αὐτῶν ἐχέτωσαν ἄδειαν μετὰ προτροπῆς ἡμετέρας παιδεύειν αὐτὸν ἐξωτερικῶς.*

Ὅθεν ἐγράφη τὸ παρὸν συμφωνητικὸν γράμμα ἐν τῷ ἱερῷ κώδικι τῆς μητροπόλεως Λαρίσης κατὰ τὸ ,αχεξβ' - ἐν μηνὶ Ὀκτωβρίῳ, ἰνδικτιῶνος Β'[165].

†Ὁ Ἀλέξιος ὁ ἱερεὺς καὶ οἰκονόμος ὑπόσχομαι.
†Ἐγὼ ὁ Χατζῆ Νικολὸς στέργω τὰ ἄνωθεν.
†Ἐγὼ Χατζῆ Ἀρσινῆς στέργω τὰ ἄνωθεν.
†Ἐγὼ Φωτεινὸς ἱερεὺς ὑπόσκο⟨μαι⟩ τὰ ἄνωθεν.
†Ἰωάννης ῥάφτης στέργω τὰ ἄνωθεν. Δημήτρης σερτζῆς στέργω τὰ ἄνωθεν. Ἀλέξης μιταξᾶς στέργω τὰ ἄνωθεν. Μανώλης στέργω τὰ ἄνωθεν. Γέργος (sic) γούναρης. Κώστας μανθὲ (sic). Ἰωάννης. Ζαφείρη⟨ς⟩. Ἰωάννης Μίχου. Ἰωάννης τακιατζῆς. Χατζῆ Ἀνδρὸς (sic). Κυρίτζης μουμοντζῆς. Χατζῆ Χριστόδουλος. Μίχος ῥάφτης. Καλογιάννης. Δημήτρης. Νικολὸς τακιατζής. Παναγιώτη⟨ς⟩ γούναρης. Παναγιώτη⟨ς⟩ μαχαιρᾶ⟨ς⟩. Βασίλη⟨ς⟩ γούναρη⟨ς⟩.

2

φ. 159α *Τὸ φυλάξαι τ' ἀγαθὰ τοῦ κτήσασθαι χαλεπώτερον οἶμαι, σοφός τις τῶν πάλαι ἐγνωμάτισεν (sic). Συνήθεια καὶ γὰρ παλαιὰ ἐπεκράτησεν ἐν ταύτῃ τῇ πολιτείᾳ, ὡς ἕκαστος ἐν τῇ οἰκίᾳ αὐτοῦ πωλεῖν τὸν οἶνον αὐτοῦ καὶ μὴ φυλάττειν τάξιν κατὰ σειρὰν εἷς ἐξ ἑτέρου, ἀεὶ ὁ μὲν πωλεῖν δύο καὶ τρία βαγένια, ἕτερος δὲ οὐδ' ἕν. Καὶ ταῦτα ποιοῦντες ἐζημιοῦντο ἀμφότεροι μετὰ δυνάμεως τῶν ἔξω.*

165. Ἡ ἰνδικτιὼν εἶναι λανθασμένη, ἔπρεπε νὰ εἶναι Α'.

Ὅθεν εἰ καὶ πρότερον διώρθωται, ὡς ἔμπροσθεν δεδήλωται, πλὴν καὶ αὖθις συνδιαβεβαιοῦμεν τὴν αὐτὴν διόρθωσιν, ἵνα ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὰ ἑξῆς διάγωσιν εἰρηνικῶς φυλάττοντες τάξιν ἀνάμεσον αὐτῶν. Συνελθόντων καὶ γὰρ πάντων τούτων, δῆλον ὅτι ὁ οἰκονόμος, ὁ Χατζῆ Νικόλαος, ὁ Χατζῆ Δημήτριος, ὁ Γεώργιος Κυριαζῆ, ὁ Χατζῆ Καλογιάννης, ὁ Ἰωάννης τακιατζῆς, Μίχος ῥάφτης, Πολύχρονος, Γεώργης τζοχατζῆς, Ἰωάννης Μίχος, Κώνστας, Παναγιώτης μπιτζαχτζῆς, Χατζῆ Ἀνδρόνης, Δημήτρης γούναρης, Ζαφείρης τακιατζῆς, Ἀρσενῆς τοῦ παπᾶ Κυριανῆ, Κυρίτζης μουμτζῆς, Μανώλης γούναρης, Ἰωάννης πρωτομάστορης, Ψευτογιάννη παιδί, Χατζῆ Ἀρσενῆ παιδί, Χατζῆ Χριστοδούλου παιδί, Παναγιώτης σερζῆς, Νικόλαος ῥακιτζῆς, Ἰωάννης μεταξᾶς, Δῆμος γούναρης, Κώνστας ῥάφτης, παπᾶ Κακούρης καὶ Παναγιώτης τοῦ Καλογιάννη, συνεφώνησαν ὁμοῦ ἅπαντες ἐν μιᾷ γνώμῃ, ἵνα ἀπὸ τοῦ νῦν ἕκαστος αὐτῶν ἀνοίγειν τὸ βουτζὶν αὐτοῦ καὶ πωλεῖν αὐτὸ κατὰ σειράν, ἀρξάμενος ὁ πρῶτος καὶ μετ' αὐτοῦ (sic) οἱ ἐπίλοιποι μέχρι τοῦ ἐσχάτου. Καὶ αὖθις ὁ πρῶτος καὶ ἀκολούθως κατὰ τάξιν καὶ οἱ λοιποί, μὴ δυναμένου τινὸς ἐξ αὐτῶν ἐναντιοῦσθαι τῆς τοιαύτης ὑποσχέσεως. Ὃς δ' ἂν ἐξ αὐτῶν βουληθῇ ἐν οἱῳδήτινι τρόπῳ μετατρέψαι τὴν τοιαύτην ἀπόφασιν ἐξ οἰκείας αὐτοῦ γνώμης, ἢ δυναστείᾳ καὶ μεσιτείᾳ τῶν ἔξω, ὁ τοιοῦτος ἀφωρισμένος εἴη ἀπὸ Θεοῦ, καὶ κατηραμένος καὶ ἀσυγχώρητος καὶ ἄλυτος μετὰ θάνατον, καὶ προκοπὴν Θεοῦ οὐ μὴ ἴδοι. Καὶ οἱ ἐγείροντες σκάνδαλα μεταξὺ αὐτῶν εἴησαν σὺν αὐτοῖς ἐπὶ τὸ αὐτὸ ἐπιτίμιον τοῦ ἀφορισμοῦ. Προσέτι δὲ τὸν ἀτακτοῦντα ἐξ αὐτῶν ἐχέτωσαν ἄδειαν οἱ λοιποὶ παιδεύειν αὐτὸν καὶ ἐξωτερικῶς. Ἕκαστος δ' αὐτῶν ἐξ ἑκάστου ἀνοιγέντος αὐτοῦ βουτζίου κομιζέσθω πρὸς ἡμᾶς ἐξ ἑνὸς κροντηρίου οἶνον.

Ὅθεν εἰς δήλωσιν τῆς αὐτῆς συμφωνίας ἐγράφη τὸ παρὸν ἐν τῷ ἱερῷ κώδικι τῆς μητροπόλεως Λαρίσης.
Κατὰ τὸ ,αχξηφ ἐν μηνὶ Σεπτεμβρίῳ κεῃ, ἰνδικτιῶνος ζ.

3

φ. 148α *Διὰ τοῦ παρόντος δῆλον ἀποκαθίσταται ὡς τὸ ῥουφέτιον τῶν Λαρισσαίων σχοινάδων διαφοράς τινας ἔχον καὶ μάχας καὶ συγχύσεις ἐπιβλαβεῖς, ἠβουλήθησαν εἰρήνην εἰσαγαγεῖν ἐν αὐτοῖς εἰς τὸ ἑξῆς, καὶ ἐξᾶραι πᾶν σκάνδαλον κακοποιὸν καὶ ὀλέθριον, ποιῆσαι τε συνθήκας καὶ συμφωνίας ἐπωφελεῖς τούτῳ τῷ ῥουφετίῳ, ὥστε μηκέτι ἀναφύεσθαι τοῖς μαγιστόροις ζημίας, καὶ ἀλληλομαχίας. Ἔνθεν τοι καὶ συναθροισθέντες ἅπαντες οἱ ἐκ τοῦ ῥουφετίου τούτου μαγίστοροι μικροί*

τε καὶ μεγάλοι ἐνεφανίσθησαν ἔμπροσθεν τῆς ἡμῶν ταπεινότητος, καὶ τὰς συμφωνίας αὐτῶν προβαλόντες, ἐζήτησαν ἐπικυρωθῆναι παρ' ἡμῶν καὶ ἐν τῷ ἱερῷ τούτῳ κώδικι καταγραφῆναι.

Ἔστι τοιγαροῦν ἐν πρώτοις συμφωνία αὐτῶν ὅπως φανερὰ γένωνται τοῖς πᾶσι μικροῖς τε καὶ μεγάλοις μαγιστόροις τὰ τοῦ ῥουφετίου εὑρισκόμενα χρήματα ἐν ποίοις τούτων εἰσὶ δεδανεισμένα. Καὶ ἐφανερώθησαν δανεισθέντα εἰς μὲν τὸν Χατζῆ 'Αντώνην ἀσλάνια τριάκοντα διὰ τόκου τὰ δέκα πρὸς ἕνδεκα, εἰς δὲ τὸν Χατζῆ 'Αποστόλην ἕτερα τριάκοντα σὺν τῷ αὐτῷ τόκῳ, καὶ ἄλλα τριάκοντα τῷ Δήμῳ, ὡσαύτως δέκα εἰς τὸν Νέστορα, εἰς τὸν Μαγαλιὸν δέκα, εἰς τὸν 'Αθανάσιον δέκα, εἰς τὸν 'Ιωάννην δέκα διὰ τοῦ αὐτοῦ διαφόρου, συμποσούμενα τὰ πάντα εἰς κεφάλαιον ἑκατὸν τριάκοντα γροσίων.

Δευτέρα δὲ συμφωνία ὅτι τὸ διάφορον ὅπερ συνάγεται ἐκ τοῦ ῥηθέντος τούτου τοῦ κεφαλαίου τῶν τριάκοντα γροσίων μηδόλως ἔχειν τοὺς μαγιστόρους δαπανᾶν εἰς συμπόσια καὶ εὐωχίας, καὶ ματαίας ἐξόδους, ἀλλ' εἰς μνημόσυνα καὶ ἐλεημοσύνας.

Τρίτη, ὅτι ὅστις μαγίστωρ φανείη συγχυσθεὶς μετ' ἄλλου τινὸς τῶν μαγιστόρων κἀκ τούτου ἀκολουθῆσαι εἰς κρίσεις ἐξωτερικὰς καὶ δαπανῆσαι ποσότητα τινά, πολλὴν ἢ ὀλίγην, τῶν ἄσπρων, μὴ δέχεσθαι ταύτην τὴν ζημίαν τὸ ῥουφέτιον, ἀλλ' ἐκεῖνος ἀπὸ ἰδίων χρημάτων ἐπιμετρᾶν, καὶ πάλιν ὁ ἐξωτερικῶς ζημιούμενος ἐξ ἰδίων μετρᾶν τὴν ζημίαν, καὶ εἰ μὲν ἔχει δίκαιον, προσερχέσθω τῇ ἐκκλησιαστικῇ δικαιοσύνῃ, καὶ ζητείτω τὸ δίκαιον αὐτοῦ ἐκκλησιαστικῶς.

Ταύτας τὰς συμφωνίας τοῦ ῥηθέντος ῥουφετίου ὡς ὑπὸ τῶν μαγιστόρων στερχθείσας, καὶ εὐλογοφανεῖς οὔσας βεβαιοῦμεν καὶ ἡμεῖς πρὸς τὸ εἶναι καὶ φυλάττεσθαι ἀπαρασαλεύτως εἰς τὸ ἑξῆς. Διὸ καὶ κατεστρώθησαν ἐν τῷδε τῷ ἱερῷ κώδικι εἰς μνήμην ἀσφαλῆ καὶ διαιωνίζουσαν.

'Εν ἔτει ,αψλδ Δεκεμβρίου αϑ.

'Ο Λαρίσσης 'Ιάκωβος βεβαιοῖ

4

φ. 117α 'Η ταπεινότης ἡμῶν ἐπιβεβαιοῦσα τὸ παρὸν δῆλον καθίστησι δι' αὐτοῦ ὅτι οἱ ἐκ τοῦ ῥουφετίου τῶν σχοινάδων ὑπογεγραμμένοι ἐνταῦθα μαΐστορες, ὅσοι τε καὶ ὁποῖοι εἰσί, συνεφώνησαν ἀναμεταξὺ ἀλλήλων νὰ διορίσωσιν ἀποκοπῇ τῶν σχοινίων ὁποὺ πωλοῦσι τὰς ἀγοράς, καὶ δὴ εὗρον εὔλογον καὶ ἀπεφάσισαν ὅλοι συμφώνως ὅτι ἡ ὀκὰ τὰ σχοινία νὰ δίδωνται δι' ἄσπρα τεσσαράκοντα πέντε, ἡ τριχία

ὁποὺ βαρεῖ δύο λίτρας δι' ἄσπρα τριάκοντα, ἤγουν 30, ἡ μικρὴ δοξιὰ δι' ἄσπρα εἴκοσι τέσσερα, ἡ δεκαπεντάρικη δι' ἄσπρα δεκαοκτώ, ἡ δεκάρικη δι' ἄσπρα δεκατέσσαρα, τὸ δοξὶ καπίστρι δι' ἄσπρα δώδεκα, τὰ δεύτερα καπίστρια δι' ἄσπρα ἐννέα, τὸ μικρὸν καπίστρι δι' ἄσπρα πέντε, αἱ ζευτῆρες τὸ ζευγάρι ἄσπρα τέσσαρα, τὰ κανάπια δι' ἄσπρα δεκαοκτὼ ὁ τεστές, τὰ βουβαλοκάπιστρα δι' ἄσπρα δεκαπέντε.

Καὶ πρὸς τούτοις τὸ λινάρι ὁποὺ φέρουσιν εἰς τὴν Λάρισσαν νὰ μοιράζεται ἐξ ἴσου εἰς ὅλους, καὶ ὅποιος ἤθελεν ὑπάγει ἐξ αὐτῶν εἰς τὸν τόπον ὁποὺ ἀγοράζεται τὸ λινάρι ἢ τὸ κανάβι, προτοῦ νὰ ὑπάγῃ νὰ ἐρωτᾷ καὶ τοὺς λοιποὺς μαΐστορας.

Περὶ τῶν τοιούτων οὖν ζητήσαντες γράμμα ἐκκλησιαστικὸν καὶ προσθήσαντες ὅτι νὰ παιδεύηται δικαίως ὅστις ἤθελε φανεῖ παραβάτης τῶν εἰρημένων λαμβάνοντες παρ' αὐτοῦ εἰς ποινὴν τρία γρόσια ὁ τυχὼν ἀρχιερεύς, καὶ τρία οἱ μαΐστορες.

'Εγράφη τὸ παρὸν καὶ ἀντεγράφη κἀν τῷ ἱερῷ τῆς μητροπόλεως κώδικι, ὅπερ ἐπιβεβαιώσαντες ἐδώκαμεν εἰς χεῖρας αὐτῶν.

,αψνστ'φ Δεκεμβρίου ιϑ.
οἱ ὑποσχεθέντες
ὁ Νέστωρ σχοινᾶς
ὁ Παρίσης σχοινᾶς
'Ο 'Αγοραστὸς σχοινᾶς
ὁ Δημήτρης σχοινᾶς
ὁ Γιάννης σχοινᾶς
ὁ Γεώργης σχοινᾶς
ὁ Κανάκης σχοινᾶς
ὁ Γιάννης σχοινᾶς

5

φ. 146β Ἴσον ἀπαράλλακτον τοῦ πρωτοτύπου

'Επειδὴ κατὰ τὸ θεῖον λόγιον οὔτε πόλις, οὔτε οἰκία ἀφ' ἑαυταὶ μερισθῶσι, οὐ σταθήσονται, ἀλλὰ τῇ ἑνώσει καὶ ὁμονοίᾳ καὶ ἀγάπῃ, τούτου χάριν καὶ οἱ κάτωθεν ὑπεγεγραμμένοι μαγίστορες τοῦ ἐν Λαρίσῃ διατελοῦντες ῥουφετίου τῶν σερτζήδων, ἀπὸ μικροῦ ἕως μεγάλου εἰς ἓν ἐλθόντες, καὶ ὅλοι κοινῇ γνώμῃ ἐπρόκριναν καὶ νέον νόμον εὐλογοφανῆ ἐθέσπισαν εἰς τὸ ῥουφέτιον αὐτῶν, ὡς ὅτι τὰ ὅσα ἐργαστήρια ὁποὺ εἶναι σερτζίδικα εἰς τὸ τζαρσί, δηλαδὴ καὶ πλησίον καὶ ἔξω, ὑποκείμενα μὲ τὸ κεντίκιον εἰς τό ῥουφέτιον αὐτῶν, μετὰ τὸν θάνα-

τον τινὸς μαγίστορος, καὶ ἀφίση παιδία κληρονόμους, δηλαδὴ ἄρσεν ἢ θῆλυ, νὰ κληρονομῇ τὸ αὐτοῦ ἐργαστηρίου τὸ πατρικὸν κεντίκιον χωρὶς τινὸς ἐναντιότητος. Ἂν εἶναι ὅμως ἀνήλικα, καὶ ἔχουν ἐπίτροπον, νὰ ἔχουν καὶ ἄδειαν, ὡς ἴδιον αὐτῶν κτῆμα, νὰ συμφωνοῦν μὲ ὅποιον μαγίστορα εὕρῃ εὔλογον, νὰ τοῦ τὸ δίδῃ νὰ κάθεται ἐπὶ τοῦ καρποῦσθαι κατὰ τὴν συμφωνὴν (sic) ὁποὺ ἤθελε κάμει καὶ ἄλλος τινὰς νὰ μὴν ἔχῃ νὰ ἀντειπῇ, ἢ νὰ κατατρέξῃ αὐτὰ ἢ τὸν ἐπίτροπόν τους.

Ὅστις δὲ κληρονόμος, ἀρσενικὸς ἢ θῆλυς, ἤθελε νὰ πωλήσῃ τὸ πατρικὸν αὐτοῦ κεντίκιον ὁποὺ ἐκληρονόμησεν, νὰ ἔχῃ ἐξουσίαν κατὰ πολύ, εἰδήσει μὲν τῶν μαγιστόρων καὶ οὐχὶ μυστικῶς, καὶ νὰ δίδῃ εἰς τὸ ῥουφέτι τὸ δέκατον, ἤτοι δέκα τὰ ἑκατόν, καὶ ὁ πουλητὴς καὶ ὁ ἀγοράσας. Ἀποθανόντος δὲ καὶ ἀπὸ αὐτὰ τὰ παιδία ἕν, ὁποὺ ὡς ἄνωθεν ἐκληρονόμησαν, καὶ ἔχῃ αὐταδέλφους, ἢ αὐταδέλφας (sic), ἢ μητέρα ὁποὺ ἐφύλαξεν παντελῆ χηρείαν, νὰ κληρονομοῦσι τὸ μερτικὸν ἐκείνου τοῦ μετὰ τοῦ πατρὸς ἀποθανόντος. Ὁ αὐτάδελφος, ἢ αὐταδέλφη τινὸς ἀπαίδου (sic) μαγίστορος νὰ μὴν ἔχῃ νὰ κληρονομῇ τὸ αὐτοῦ κεντίκιον μετὰ θάνατον.

Προσέτι δὲ καὶ ὁ μέλλων ἀποθανεῖν μαγίστωρ νὰ ἔχῃ ἐξουσίαν καὶ μέχρι τῆς τελευταίας αὐτοῦ πνοῆς, καὶ μέχρι τοῦ λαλεῖν αὐτῷ, νὰ κράζῃ τοὺς μαγίστορας νὰ τὸ πουλῇ τὸ ἐργαστήρι του εἰς ὅποιον αὐτὸς εὕρεσιν (sic) εὔλογον καὶ νὰ παίρνουν τὸ δέκατον τὸ διωρισμένον ὡς ἄνωθεν.

Ὅστις δὲ ἀπὸ τοὺς κάτωθεν ὑπογεγραμμένους, εἴτε ἀπὸ τοὺς μεταγενεστέρους ἤθελεν παρέβῃ (sic) τὰ ἄνωθεν ὁποὺ αὐτοὶ κοινῇ γνώμῃ ἀποφάσισαν νὰ ἔχῃ τὰς ἀρὰς πάντων τῶν ἀπ' αἰῶνος ἁγίων πατέρων καὶ μαγιστόρων τοῦ αὐτοῦ ῥουφετίου. Ἔχουσι δὲ καὶ οἱ ῥηθέντες μαγίστορες καὶ τοιαύτην συμφωνήν, ὁποὺ νὰ στέκουν νὰ βοηθοῦν ἤ τινος ὀρφανοῦ καὶ ἀνηλίκου, ἢ μαγίστορος εἰς εἴτε τὸν κατατρέξει τινὰς κακότροπος καὶ παραβάτης τῶν ἄνωθεν γεγραμμένων τόσον ἐκκλησιαστικῶς ὅσον καὶ ἐξωτερικῶς μὲ ἔξοδα τοῦ κοινοῦ.

Ὅθεν ἐγένετο τὸ παρὸν ἐκκλησιαστικὸν γράμμα ἐπιβεβαιώσει ἡμετέρᾳ καὶ ὑπογραφὰς αὐτῶν καὶ ἐπεράσθη ἐν τῷ ἱερῷ κώδικι εἰς ἀσφάλειαν. ͵αψξῳ Ἰανουαρίου ιεη.

† Ὁ ἐπίτροπος καὶ σακελλάριος Λαρίσης Διαμαντῆς ἱερεὺς ἐπιβεβαιοῖ τὰ ἄνωθεν.

6

147α *Ἴσον ἀπαράλλακτον ⟨τοῦ πρωτοτύπου⟩*

Διὰ τοῦ παρόντος ἐκκλησιαστικοῦ, καὶ ἐξοφλητικοῦ γράμματος γίνεται δῆλον, ὅτι ὁ Γαλάτος Οἰκονόμου σερτζῆς ἔχοντας τινὰ διαφορὰν ἐργαστηρίου μετὰ τοῦ Χατζῆ Ἀναστασίου Δημητρίου σερτζῆ, ἕνεκα τοῦ ῥηθέντος ἐργαστηρίου πατρικοῦ μούλκιον (sic) αὐτοῦ τοῦ Γαλάτου, σερτζίδικον γεντίκιον δὲ τοῦ εἰρημένου Χατζῆ Ἀναστασίου σερτζῆ, κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν τοῦ ῥουφετίου αὐτῶν συνήθειαν, πρὸ χρόνων ἤδη εἴκοσι, κατὰ τὴν ἀψευδῆ μαρτυρίαν τῶν ἀπὸ μικροῦ ἕως μεγάλου μαγιστόρων σερτζήδων, καὶ παρ' ἄλλων τινῶν προεστώτων μερικῶν ῥουφετίων, καὶ κατὰ τὸ πατριαρχικὸν συνοδικὸν γράμμα καὶ ἀποφασιστικὸν κατ' αὐτοῦ τοῦ Γαλάτου, ὁποὺ ἦλθεν διὰ πατριαρχικῆς ἐπιστολῆς, ἐλθόντος καὶ τοῦ πανοσιωτάτου οἰκονόμου κὺρ Ζαχαρίου ἐκ Τυρνάβου εἰς ἀνάγνωσιν τοῦ ῥηθέντος γράμματος, διά τινος ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Γαλάτου δυστροπίας καὶ κακῆς κινήσεως, καὶ ἔξω τῆς ἐπικρατούσης παλαιᾶς συνηθείας τοῦ ῥουφετίου αὐτῶν, καὶ διὰ μεσιτειῶν τῶν τιμιωτάτων ἀρχόντων καὶ προεστώτων τῶν ἐνταῦθα εὑρεθέντων, καὶ διὰ νὰ ἐπρόσπεσεν ὁ ῥηθεί⟨ς⟩ Γαλάτος τῷ ἐλέει τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὡμολόγησεν τὸ σφάλμα του, καὶ ἐπλήρωσεν τὰ ἅπερ εὑρέθη εὔλογον τῆς ὑπ' αὐτοῦ προεξενούσης (sic) ζημίας τῷ Χατζῆ Ἀναστασίῳ, ὑποσχόμενος δὲ ὅτι καὶ εἰς τὸ ἑξῆς νὰ μὴν ἔχῃ νὰ κινήσῃ ἀγωγὴν οὔτε ἐκκλησιαστικῶς, οὔτε ἐξωτερικῶ⟨ς⟩ ἕνεκα τοῦ εἰρημένου ἐργαστηρίου, ἀλλὰ τὸ συμπεφωνημένον αὐτοῦ ἐνοίκιον νὰ λαμβάνῃ τὸ ἔτος παρ' αὐτοῦ τοῦ Χατζῆ Ἀναστασίου γρόσια τριάκοντα, καὶ ἄλλον τίποστας (sic) ὄχι, οὐδὲ ἀπὸ συντροφί⟨ας⟩ παλαιάς, οὐδὲ λογαριασμοῦ, οὐδὲ ἀπὸ πατρικὸν αὐτοῦ τινὰ λογαριασμόν. Καὶ ἔκαμον μεταξύ ⟨των⟩ ἐξόφλησιν κατὰ τὸ τουρκιστὶ λεγόμενον «ειζιμέτλερινὲ ἰμπρὰ ἰσκὰ ἀμέζι νταβαντάν».[166]

Ὅθ⟨εν⟩ εἰς τὴν περὶ τούτου δήλωσιν, ἐξόφλησίν τε καὶ εἰς τὸ ἑξῆς εἰρηνικὴν αὐτῶν κατάστασιν, κατὰ τὴν αὐτοῦ ὑπόσχε⟨σιν⟩ ἐγένετο καὶ τὸ παρὸν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ ἐπιγραφῇ καὶ μαρτυρίας τῶν παρευρεθέντων ἐντιμοτάτων ἀρχόν⟨των⟩ καὶ προεστώτων τῆς αὐτῆς πολιτείας καὶ δίδοται τῷ Χατζῆ Ἀναστασίῳ εἰς ἀσφάλειαν. ͵αψξζῳ Ἰανουαρίου ιβη.

166. Πρόκειται γιὰ μιὰ τυπικὴ φράση ποὺ ἀπαντᾶ στὸ τέλος τουρκικῶν ἐγγράφων «Zimmetlerine ibra iskât ammei davadan» καὶ σημαίνει «τὸ χρέος τους ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὴ δημόσια ὀφειλή».

†Ὁ ἐπίτροπος Λαρίσης σακελλάριος Διαμαντῆς ἱερεὺς ὑποβεβαιοῖ τὰ ἄνωθεν.

7

φ. 84β *Ἀντίγραφον τοῦ πρωτοτύπου*

†Ὁ ταπεινὸς μητροπολίτης Λαρίσης Μελέτιος ἐπικυροῖ.
†Ὁ πατριαρχικὸς ἔξαρχος Λαρίσης Νεκτάριος συνεπικυροῖ.

Ἐνώπιον τῆς ταπεινότητος ἡμῶν, παρόντος καὶ τοῦ πατριαρχικοῦ ἐξάρχου ἁγίου Λιτζᾶς κὺρ Νεκταρίου, ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι ἀγαπητοῦ ἡμῶν ἀδελφοῦ καὶ συλλειτουργοῦ, παρευρεθέντων δὲ καὶ πολρεθέντων δὲ καὶ πολλῶν ἐντιμοτάτων πρωτομαγιστόρων ἐκ διαφόρων ῥουφετίων, παραστάντες ἅπαντες οἱ χριστιανοὶ τοῦ εὐλογημένου ῥουφετίου τῶν πανάδων ἐνεφάνησαν ὁμολογίαν γεγραμμένην κατὰ τὸ ,αψμηον ἔτος Μαρτίου ιθην καὶ ἐσφραγισμένην σφραγῖσι τρισίν, ὧν τὰς μὲν ἐπεσφραγισμένας δύο τουρκικάς, ἔλεγον, ὑπάρχειν τὴν μίαν τοῦ Ἀχίμπαμπα, τὴν ἑτέραν δὲ τοῦ κεχαγιᾶ τῶν τζουλχάδων, τὴν δὲ μετὰ τὸ τέλος τῶν γραμμάτων ὑπεσφραγισμένην εἶναι τοῦ Πολύζου πρωτομαγίστορος τότε τοῦ ῥουφετίου τῶν μανδηλάδων. Διελάμβανε δὲ ἡ αὐτὴ ὁμολογία ὅτι τὰ 2 αὐτὰ ῥουφέτια τῶν πανάδων καὶ τῶν μανδηλάδων, ἵνα μὴ ἀκολουθῇ αὐτοῖς ζημία, σύγχυσις καὶ ὄλεθρος, συνεφώνησαν ἀλλήλοις, ὅπως τὸ μὲν ῥουφέτιον τῶν πανάδων δουλεύῃ ὅλην τὴν ἄσπρην τέχνην, πανία, προσόψια, πεσκίρια, καὶ εἴ τι ἄλλο λευκὸν τῆς τέχνης ἐκείνης, τὸ δὲ ῥουφέτιον τῶν μανδηλάδων δουλεύῃ τόσον ἐν Λαρίσῃ ὅσον καὶ ἐν ταῖς χώραις αὐτῶν μόνον τὴν μαβιτικὴν τέχνην, καὶ οὐδὲ τὰ πρὸς ἐνδυμασίαν αὐτῶν πανία ἐπετράπη αὐτοῖς ὑφαίνειν, οἵτινες ἠγόρασαν τότε μετὰ τὴν συμφωνίαν αὐτὴν παρὰ τῶν πανάδων ὅλα τὰ γαλάζια νήματα, πρὸς δὲ καὶ τὰ ἐργαλεῖα τῆς μαβιτικῆς αὐτῆς τέχνης, καὶ εἰρήνευσαν ἔκτοτε αὐτὰ τὰ δύο ῥουφέτια, δουλευόντων τῶν πανάδων τὴν ἄσπρην, τῶν δὲ μανδηλάδων τὴν μαβιτικὴν (ὡς ἔφημεν) τέχνην.

Ἐπεὶ δέ τινες τῶν μανδηλάδων ἐφωράθησαν ποιοῦντες παρὰ τοὺς ὅρους, καὶ τὴν συμφωνίαν ταύτην, μὴ ἐμμένοντες τοῖς προγεγονόσιν, ἀλλ' ὑπὲρ τὰ ἐσκαμμένα, τὸ τοῦ λόγου, πηδῶντες, ἐκίνησαν ἀγωγὴν οἱ πανάδες κατὰ τῶν μανδηλάδων, ἐγκαλοῦντες αὐτοῖς ὡς παραβάταις τῆς ἐγγράφου καὶ ἐμμαρτύρου ἐκείνης συμφωνίας. Οἱ δὲ μανδηλάδες ἀνταποκρινόμενοι τὸ αον, ἔλεγον μὴ ἔχειν εἴδησιν τῆς συμφωνίας ἐκείνης. Εἶτα, ἐπειδὴ ῥητῶς τὰ πεσκίρια ἐν τῇ ὁμολογίᾳ ἐκείνῃ οὐκ ἐγράφησαν, ἀλλὰ μόνον ἄσπρη τέχνη, διϊσχυρίζοντο ἐκ τούτου τὰ πεσκίρια, ὡς καταληφθέντα ἐν ἐκείνῳ τῷ γράμματι, μὴ ἐμπεριέχεσθαι τῇ ἄσπρῃ τέχνῃ, ἀλλὰ δουλεύειν τὰ αὐτὰ πεσκίρια καὶ τοὺς μανδηλάδες αὐτούς. Ἀλλ' αὗται αἱ ἀνθιστάσεις καὶ ἀποκρίσεις τῶν μανδηλάδων ἐφάνησαν προφανῶς ἀσύστατοι, καὶ ἀδόκιμοι, καὶ θυμοῦ μᾶλλον ἢ ἀληθείας ἐχόμεναι, καθὼς ἀπεδείχθη καὶ διὰ τῆς μαρτυρίας τοῦ Γεωργάκη καὶ Ἀθανάση τῶν μπογιατζήδων, καὶ τοῦ Μιχάλη καὶ Κώνστα τῶν μεταξάδων, καὶ τοῦ Χατζῆ Μήτζου σερτζῆ, καὶ διὰ δύο φρικτῶν ἐπιτιμίων ἐκφωνηθέντων, αἰτήσει τῶν μανδηλάδων, παρ' ἡμῶν τε καὶ παρὰ τοῦ πατριαρχικοῦ ἐξάρχου κατὰ τῶν πανάδων, εἰ ψεύδονται.

Ἔμεινε λοιπὸν κατὰ τελείαν ἀπόφασιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἡμῶν κριτηρίου καὶ συναίνεσιν καὶ τῶν δύο αὐτῶν ῥουφετίων τὸ δίκαιον ἐν τῇ τάξει αὐτοῦ δουλευόντων τῶν πανάδων ἐς τουπὸν (sic=τὸ λοιπόν?) ἀκωλύτως πανία, προσόψια, πεσκίρια, καὶ ὅλην τὴν ἄσπρην τέχνην, ὡς καὶ πρότερον, τῶν δὲ μανδηλάδων τὴν μαβίτικην ἐν Λαρίσσῃ καὶ τοῖς χωρίοις αὐτῶν. Ὀψέποτε δέ τις ἐκ τοῦ ῥουφετίου τῶν μανδηλάδων παραβῇ τὴν συμφωνίαν ταύτην καὶ δουλεύσῃ πεσκίρια λευκὰ ἐν Λαρίσσῃ, ἢ ἔν τινι χωρίῳ, ἢ προσδράμῃ εἰς πρόσωπα ἐξωτερικὰ ἐπὶ τῷ διασεῖσαι καὶ-ἀνατρέψαι τὴν αὐτὴν συμφωνίαν, ἢ βλάψαι καὶ ζημιῶσαι τινὰ ἐκ τῶν ῥουφετίων τούτων, ὁ τοιοῦτος ἀφωρισμένος ἔστω ἀπὸ Θεοῦ καὶ ὑπόδικος πάσαις ταῖς ἀραῖς τῶν Ἁγίων Πατέρων, οὐ μὴν
φ. 85α *ἀλλὰ καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἐκκήρυ//κτος, ὀφείλων προσέτι καὶ ποινὴν τῷ ἐν Λαρίσσῃ πανσέπτῳ ναῷ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλίου γρόσια πεντήκοντα, τῷ πανιερωτάτῳ μητροπολίτῃ γρόσια πεντήκοντα καὶ τοῖς ῥουφετίοις αὐτοῖς γρόσια πεντήκοντα.*

Τούτου χάριν εἰς ἔνδειξιν καὶ ἀσφάλειαν διηνεκῆ, ἀπαράτρεπτόν τε καὶ ἀμεταποίητον μονιμότητα τῆς συμφωνίας ταύτης ἐγένετο καὶ τὸ παρὸν ἡμῶν ἐκκλησιαστικόν, ἐπικυρωτικὸν γράμμα, κατασφαλισθὲν καὶ ταῖς ὑπογραφαῖς τῶν ἐντιμοτάτων κληρικῶν καὶ πρωτομαγιστόρων τῶν ῥουφετίων, κἀν τῷ ἱερῷ κώδικι τῆς καθ' ἡμᾶς μητροπόλεως καταγραφέν, καὶ ἐπεδόθη τῷ εὐλογημένῳ ῥουφετίῳ τῶν πανάδων. ,αψνεῳ Ἀπριλίου ιστ'η.

†Ὁ οἰκονόμος Λαρίσσης Θεοδόσιος ἱερεὺς μάρτυς.
†Ὁ σακελλάριος Λαρίσσης Μιχαὴλ ἱερεὺς μάρτυς.
†Ὁ σακελλίων Δημήτριος ἱερεὺς μάρτυς.
†Ὁ χαροφύλαξ Δημήτριος ἱερεὺς μάρτυς.
†Ὁ πριμικήριος Ἀλέξιος ἱερεὺς μάρτυς.
†Ὁ λογοθέτης Χατζῆ Ἰωάννης μάρτυς.
†Ὁ ῥήτωρ Χατζῆ Γιαννάκης μάρτυς.

†Ὁ πρωτέκδικος Ἀρσενῆς μαρτυρῶ.
†Ὁ δικαιοφύλαξ Χατζῆ Ἀναστάσιος μάρτυς.
†Ὁ λογοθέτης τῶν οἰκιακῶν μάρτυς.
†Ὁ ῥεφερενδάριος Ἀναστάσιος μάρτυς.
†Ὁ Χατζῆ Θάνος ὑπομνηματογράφων (sic) μάρτυς.
†Ὁ διερμηνευτὴς Χατζῆ Ἀγγελῆς μάρτυς.
† Γερο-Θανάσης Λιχούδογλους μπακάλης μάρτυς.
†Γεωργάκης μπακάλμπασης μάρτυς.

8

φ. 124β *Διὰ τοῦ παρόντος δῆλον ἀποκαθίσταται ὅτι οἱ χρησιμώτατοι πρωτομαΐστορες καὶ μαΐστορες τοῦ ἐν τῇ πολιτείᾳ Λαρίσσης ῥουφετίου τῶν χριστιανῶν γουναράδων, οἱ κατὰ πνεῦμα υἱοὶ ἀγαπητοὶ τῆς ἡμῶν ταπεινότητος, προσελθόντες ἡμῖν, ᾐτήσαντο μετὰ δεήσεως εὐλαβοῦς ἵνα μνημονεύωμεν παῤῥησίᾳ τοῦ ὀνόματος τοῦ ῥουφετίου αὐτῶν ἡμεῖς τε καὶ οἱ μεθ' ἡμᾶς ἀναδεξόμενοι τὴν πνευματικὴν προστασίαν τῆς μητροπόλεως ἡμῶν ταύτης, ἔνθα ἂν διατρίβοντες τυγχάνωμεν, ἀλλὰ καὶ οἱ ἱερεῖς τῆς πολιτείας Λαρίσσης ὡσαύτως ἀδιαλείπτως μνημονεύωσιν αὐτοῦ μεθ' ὧν μνημονεύουσιν ἑτέρων ὀνομάτων παῤῥησίᾳ. Καὶ ἀντὶ τοῦ μνημοσύνου τούτου ὑπεσχέθησαν ὁμοφώνως παρέχειν ἡμῖν κατ' ἔτος γρόσια δεκαπέντε.*

Τούτου χάριν τὴν δέησιν, καὶ αἴτησιν αὐτῶν εὐμενῶς ἀποδεξάμενοι ὡς εὐλαβῆ, καὶ πρόξενον σωτηρίας, ἀπεφάνθημεν γενέσθαι οὕτως, καὶ ἀπὸ τῆς σήμερον μνημονεύειν παῤῥησίᾳ τοῦ ὀνόματος τοῦ ῥουφετίου αὐτῶν ὅπου καὶ ἂν ὦμεν. Ὡσαύτως καὶ οἱ ἱερεῖς τῆς πολιτείας Λαρίσσης μνημονευέτωσαν τούτου ἀδιαλείπτως παῤῥησίᾳ ἐν τῷ πανσέπτῳ ναῷ τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀχιλλείου. Ὀφείλουσι δὲ καὶ αὐτοὶ παρέχειν διὰ παντὸς ἡμῖν τε καὶ τοῖς μεθ' ἡμᾶς τὰ δεκαπέντε γρόσια εὐπειθῶς καὶ εὐγνωμόνως ὡς ὑπεσχέθησαν.

Διὸ εἰς ἔνδειξιν ἐπεδόθη αὐτοῖς καὶ τὸ παρὸν καταστρωθὲν καὶ ἐν τῷ ἱερῷ κώδικι τῆς καθ' ἡμᾶς μητροπόλεως Λαρίσσης εἰς τὸ ἔχειν διηνεκῆ τὴν μνήμην καὶ ἀσφάλειαν. ͵αψλδῳ. Δεκεμβρίου γῃ.

9

†Ὁ Λαρίσης Ἰάκωβος

φ. 117β *Ἐπειδὴ Χριστόφορος τὶς δῆθεν ἱερομόναχος καταντήσας εἰς τὰ ἐνταῦθα μέρη, πρότερον ὑποτεταγμένος ἐν τῷ Ἁγίῳ καὶ ζωοδόχῳ Τάφῳ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Χριστοῦ κἀκ τούτου ἀποσκιρτήσας αὐτοκέφαλος, ἔφθασε καὶ εἰς τὴν θεόσωστον πολιτείαν Λαρίσσης ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ καὶ μίαν ἁγίαν κάραν τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου ἀποστόλου... καὶ περιῆγε χάριν ἐλεημοσύνης τῆς παρὰ τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν. Περιπατῶν δὲ εἰς ὁδοὺς αἰσχρὰς καὶ παρανόμους καὶ ἔξω τοῦ ἰδίου ἐπαγγέλματος διεβλήθη εἰς τοὺς ἐνταῦθα κρατοῦντας ὡς κακοποιός, ἔτι δὲ καὶ μὲ τὸ νὰ ἐφευγάτισε μίαν γυναῖκα καὶ τὴν αὐτῆς θυγατέρα ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα καὶ ἐβλήθη εἰς φυλακὴν καὶ εἰς δεσμὰ εἰς τόσον ὁποὺ διὰ νὰ ἐλευθερωθῇ ἀπητεῖτο ἱκανὴ ποσότητα, καὶ μὴ ἔχων οὐδὲ ὀβολὸν ἐκινδύνευσε καὶ τὸν ψυχικὸν καὶ τὸν σωματικὸν κίνδυνον.*

Οἴκτῳ φερόμενος ὁ ἐντιμότατος λογοθέτης καὶ ἐπίτροπος τῆς μητροπόλεως Λαρίσσης κὺρ Ἰωαννάκης Χατζηθάνου ἠθέλησε μετὰ πολλῶν δακρύων καὶ δεήσεων τούτου τοῦ Χριστοφόρου ἐλευθερῶσαι αὐτὸν τῶν δεσμῶν τῆς φυλακῆς καὶ τῶν βασάνων. Ὅθεν καὶ δανεισθεὶς ἄσπρα, ὅσα ὁ ἡγεμὼν τοῦ τότε καιροῦ ἐζήτει παρὰ τοῦ ἱερομονάχου, ἔδωκε καὶ ἐλευθέρωσεν αὐτόν· ὅστις Χριστόφορος ἕνεκα τῶν ἄσπρων ἐκείνου δοὺς ὁμολογίαν χρεωστικὴν τῷ ῥηθέντι κὺρ Ἰωαννάκη, ἅμα καὶ δι' ἀσφάλειαν ἐνέχυρον τὴν ῥηθεῖσαν κάραν καὶ τρία δακτυλίδια ὑπέσχετο ἐν τῇ ὁμολογίᾳ ὅπως ἀπελθὼν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀποστείλῃ ταῦτα μετὰ τόκου καὶ λάβῃ τὸ ἐνέχυρον. Αὐτὸς δὲ ὡς φύσεως πονηρᾶς οὐ μόνον τὴν ἐξόφλησιν τῶν ἄσπρων οὐκ ἐποίησε κατὰ τὴν ὁμολογίαν, ἀλλὰ καὶ φερμάνιον καὶ μουμπασίρην διὰ ψευδῶν ἀγωγῶν καὶ νταβάδων ἐζημίωσε τὸν ῥηθέντα κὺρ Ἰωαννάκην δίς. Καὶ ἦν ὅλως ὁ σκοπὸς ἐκείνου ἀντὶ τῆς εὐεργεσίας κακοποιῆσαι αὐτὸν τὸν Ἰωαννάκην, ἀλλὰ καὶ εἰσέτι ἀπειλεῖ πάλιν διὰ τοιούτων ψευδῶν καὶ πλαστῶν συκοφαντιῶν ἀδικῆσαι καὶ ζημιῶσαι αὐτόν.

Διὰ τοῦτο, ἵνα μὴ ἐπαίρεται ὁ τοιοῦτος ἐπὶ τῇ ἀδίκῳ ταύτῃ γνώμῃ αὐτοῦ, καὶ ἵνα μὴ ὁ κὺρ Ἰωαννάκης μόνος καταλειπόμενος ἀδίκως καταδικάζηται, ἠβουλήθημεν κυβερνῆσαι ταύτην τὴν ὑπόθεσιν τούτῳ τῷ τρόπῳ, ὅτι ἐπειδὴ καὶ ὁ σκοπὸς ἐκείνου δὲν μετεστράφη ἀπὸ τῆς κακίας, καὶ εἶναι ὅλως δι' ὅλου διὰ νὰ λάβῃ τὴν ἁγίαν κάραν χωρὶς νὰ ἀπολογηθῇ τὰ τρέξαντα ἔξοδα, ἤλθομεν ὅλοι ἐν τῇ μητροπόλει Λαρίσσης, ὅ τε μητροπολίτης καὶ δεσπότης τοῦ ἁγιωτάτου θρόνου τούτου τῆς Λαρίσσης, καὶ οἱ ἱερεῖς καὶ κληρικοί, προεστοὶ καὶ πρωτομαγίστορες πάντων τῶν ῥουφετίων τῆς αὐτῆς μητροπόλεως οἱ ὑποκάτωθεν γεγραμμένοι, μεταπεμψάμεθα τὸν ῥηθέντα κὺρ Ἰωαννάκην, καὶ ἐρωτήσαμεν αὐτῷ πόσα ἔξοδα ἔχει δι' αὐτὸν τὸν Χριστόφορον ἕως τῆς σήμερον. Ὃς δὴ καὶ ἐν φόβῳ Θεοῦ ὡμολόγησεν ἔχειν ἔξοδα ἕως τῆς σήμερον χίλια ἑκατὸν ὀγδοήκοντα γρόσια. Καὶ τὰ μὲν χίλια ἑκατὸν ὀγδοήκοντα γρόσια ταῦτα μετρήσαντες ἀπὸ ἄσπρων τῆς ἐκκλησίας δεδώκαμεν εἰς χεῖρας τοῦ κὺρ Ἰωαννάκη διὰ νὰ εὔγῃ ἀπὸ τὴν ἐνοχήν,

ὡσὰν ὁποὺ τὰ ἐχρεώστει καὶ αὐτός. Ἐλάβομεν δὲ παρ᾽ αὐτοῦ τήν τε ἁγίαν κάραν καὶ τὴν ὁμολογίαν τοῦ Χριστοφόρου, καὶ ἓν δακτυλίδιον ἀσημένιον, ὡς πωληθέντων τῶν ἄλλων δύο δακτυλιδίων τῶν ἐν τῇ ὁμολογίᾳ διαλαμβανομένων παρ᾽ αὐτοῦ τοῦ κὺρ Ἰωαννάκη καὶ λογαριασθέντων εἰς τὰ ἔξοδα ὁποὺ ἔκαμεν ἕνεκα τῆς ὑποθέσεως ταύτης, καὶ τὰ ἀφιερώσαμεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλίου τῆς αὐτῆς μητροπόλεως Λαρίσσης τῇ γνώμῃ καὶ τῇ θελήσει τοῦ κὺρ Ἰωαννάκη ὁμολογοῦντος ὅτι ἔλαβε τὰ ἔξοδά του ὅλα καὶ οὐκ ἔχει τινὰ
φ. 118α μετοχὴν τῆς ἁγίας ταύτης κάρας // καθὼς καὶ ὑπογραφόμενος ἐν τῷδε τῷ ἱερῷ κώδικι [...] ὥστε εἶναι εἰς τὸ ἑξῆς κτῆμα ἀναπόσπαστον ταύτην τὴν κάραν εἰς τὸν ναὸν τοῦτον τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλίου.

Ἵνα δὲ ἀσφαλισθῇ καλῶς τὸ πρᾶγμα ὑποσχόμεθα ὅλοι κοινῶς οἱ ὑπογραφόμενοι ὅτι ὀψέποτε ἤθελε κινηθεῖ παρ᾽ ἐκείνου τοῦ καταράτου Χριστοφόρου, ἢ διὰ τῆς συμβουλῆς αὐτοῦ παρ᾽ ἄλλων τελπίζιδων, ἀγωγή τις ἕνεκα τῆς ἁγίας κάρας ταύτης καὶ πάλιν, ἢ φερμάνιον ἔλθει κατὰ τοῦ κὺρ Ἰωάννου, ἢ ἐνόχλησίς τις τοῦ ἀκολουθήσει τόσον εἰς τὸν ἐνταῦθα κριτήν, ὅσον καὶ εἰς ἄλλον, ἢ εἰς βασιλεύουσαν, καὶ οὐ μόνον δὲ κατὰ τοῦ κὺρ Ἰωάννου, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοῦ πανιερωτάτου ἡμῶν αὐθέντου καὶ δεσπότου, καὶ κατὰ ἄλλου τινὸς τῶν ἐνταῦθα χριστιανῶν, ἱερέων ἢ κοσμικῶν, νὰ σηκωνώμεθα ὅλοι βοηθοὶ τοῦ κατατρεχομένου, καὶ ὅσα ἔξοδα τρέξουν νὰ τὰ δίδωμεν ἀπὸ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἄσπρα, καὶ νὰ μὴν ζημιώνεται ἐκεῖνο τὸ πρόσωπον. Διὰ δὲ τὴν Ἐκκλησίαν πάλιν δι᾽ ἄλλων προσπαθήσεων (sic) νὰ συντρέχωμεν ὅλοι κοινῶς μὲ τρόπους διαφόρους διὰ νὰ μὴ μένῃ ἐς τέλος ἐζημιωμένη.

Τούτου χάριν ἐγένετο καὶ τὸ παρὸν καὶ κατεστρώθη ἐν τῷ ἱερῷ κώδικι εἰς μνήμην διαιωνίζουσαν. ͵αψλαῳ κατὰ μῆνα Ἀπρίλιον.

†Ὁ μητροπολίτης Λαρίσσης Γαβριὴλ βεβαιοῖ.

†Ὁ οἰκονόμος Ἰωάννης ἱερεὺς ὑπόσχεται.
† Σακελλάριος Νικόλαος ἱερεὺς ὑπόσχεται.
† Λογοθέτης Ἰωάννης ὑπόσχεται.
†Ἱερομνήμων Δημήτριος ὑπόσχεται.
†Ὁ δικαιοφύλαξ Γεώργιος ὑπόσχεται.
†Ὁ ἄρχων τοῦ εὐαγγελίου Χατζῆ Ἰωάννης ὑπόσχεται.
†Ἄρχων τῶν ἀντιμνησίων Παναγιώτης ὑπόσκομαι (sic).
†Ἄρχων τῶν φώτων Χρῆστος Ἀναστασίου ὑπόσχομαι.
† Ζαφείρης ῥά⟨φ⟩της ὑπόσκομαι (sic).
† Δημήτρης χρυσοχὸς ὑπόσχομαι.
† Χατζῆ Ἀποστόλης ὑπόσχομαι.

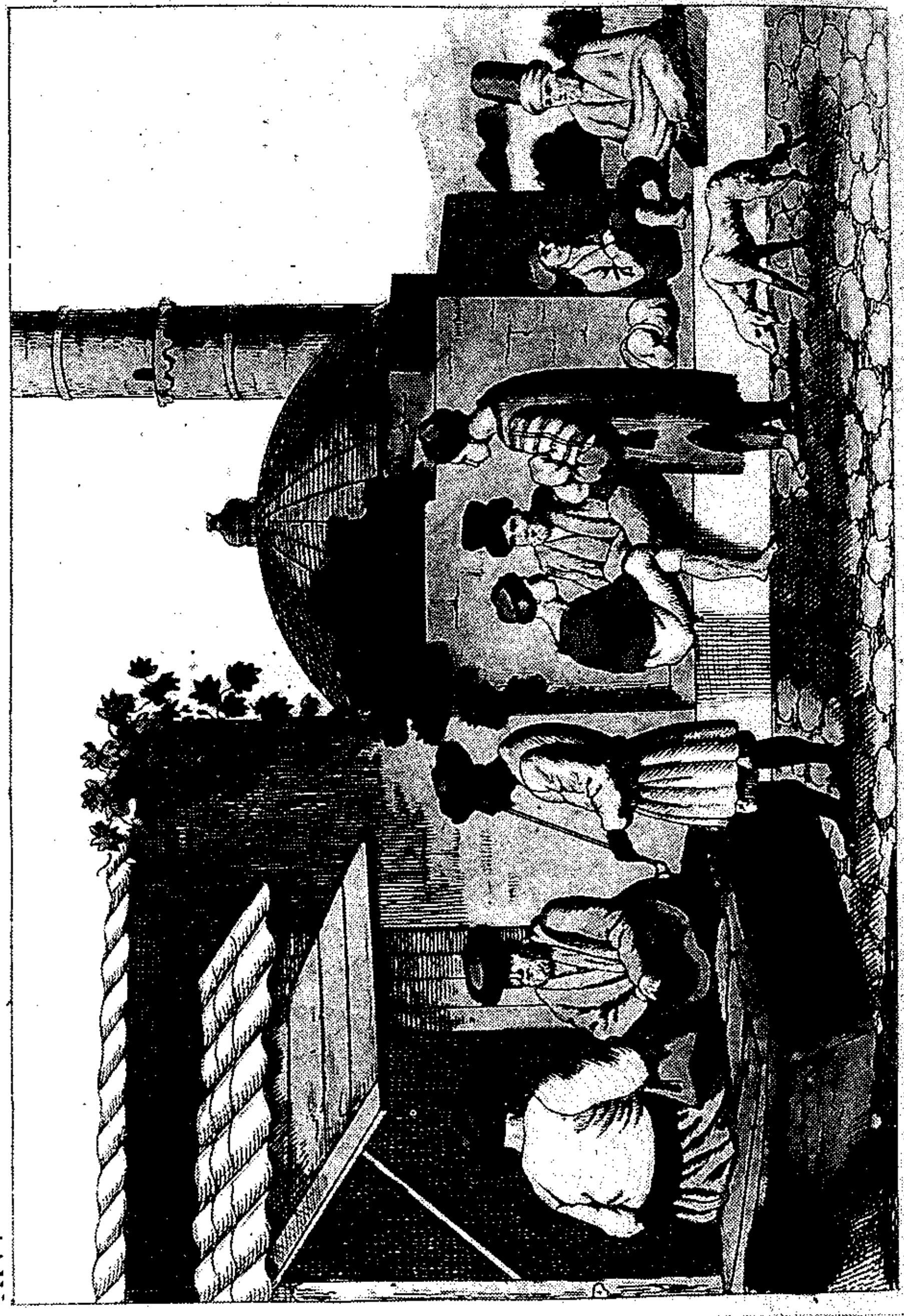

XIV. Bazar de Larisse.

Τὸ παζάρι τῆς Λάρισας. Χαλκογραφία. J. L. S. Bartholdy, Voyage en Grèce..., Paris 1807.

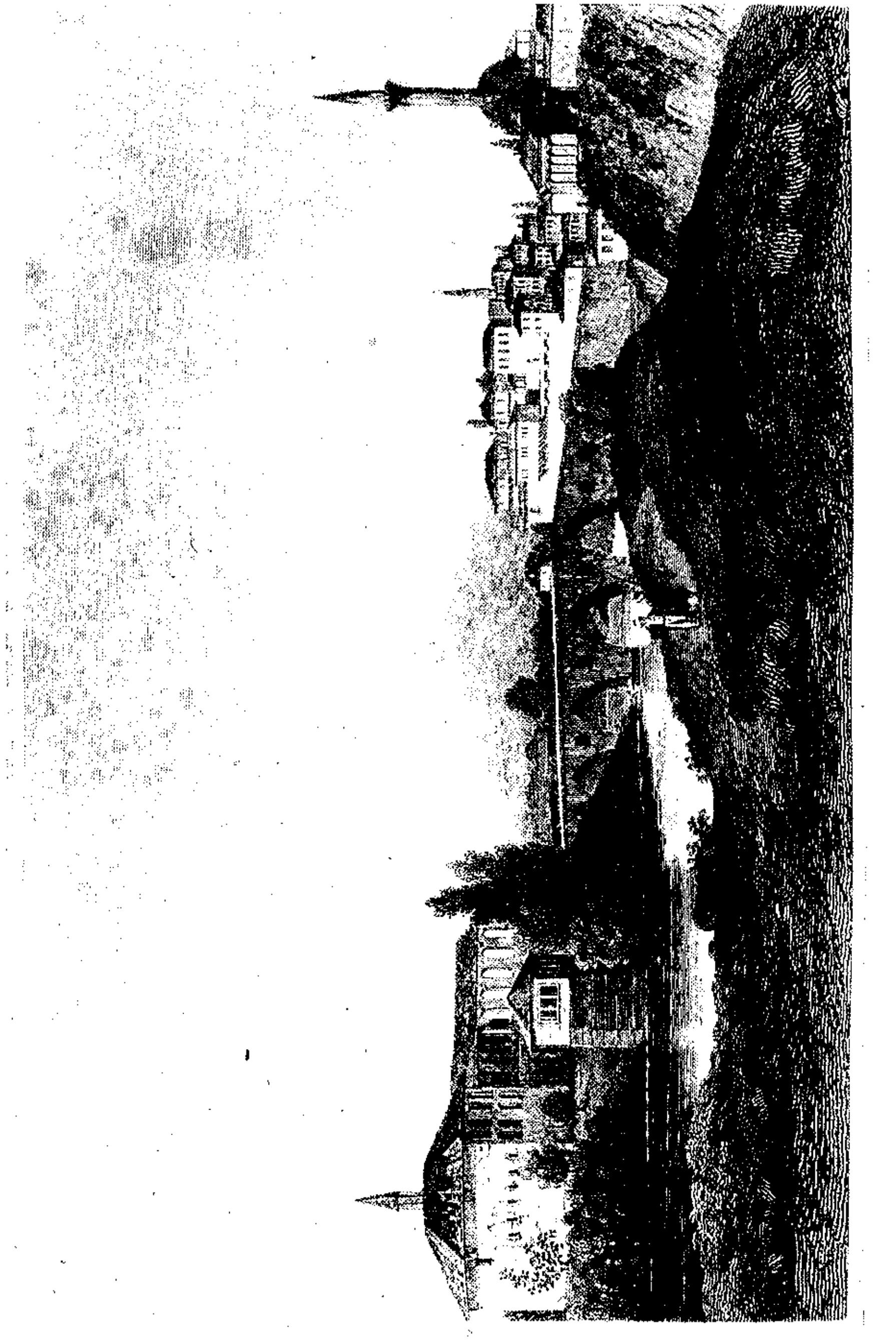

Ἡ Λάρισα καὶ ὁ Πηνειός· στὸ βάθος ἡ Ὄσσα. *Χαλκογραφία*. H. Holland, Travels in the Ionian Isles,..., London 1815.

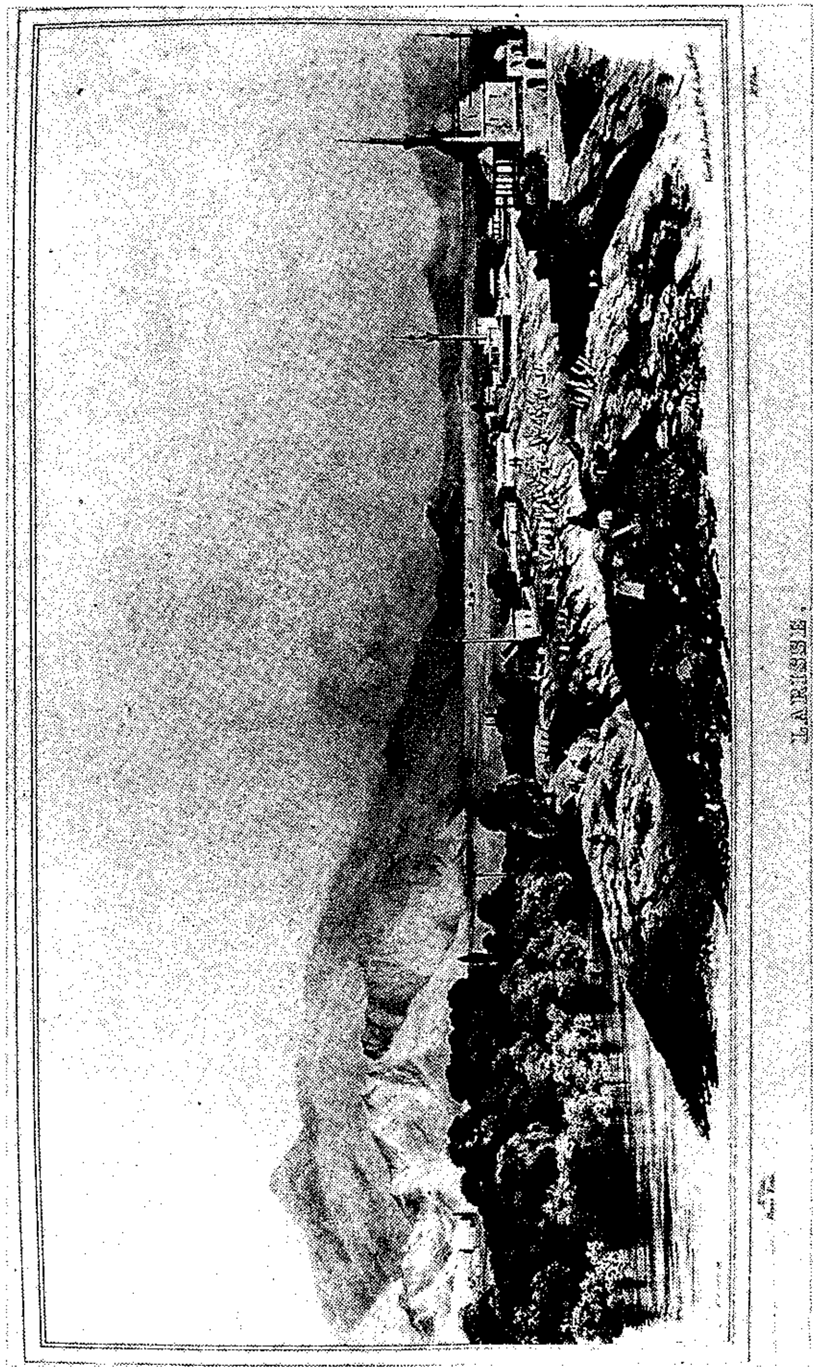

Ἡ Λάρισα. *Λιθογραφία*. Otto Magnus von Stackelberg, La Grèce. Vues Pittoresques et Topographiques..., Paris 1834.

ΠΙΝ. Δ'

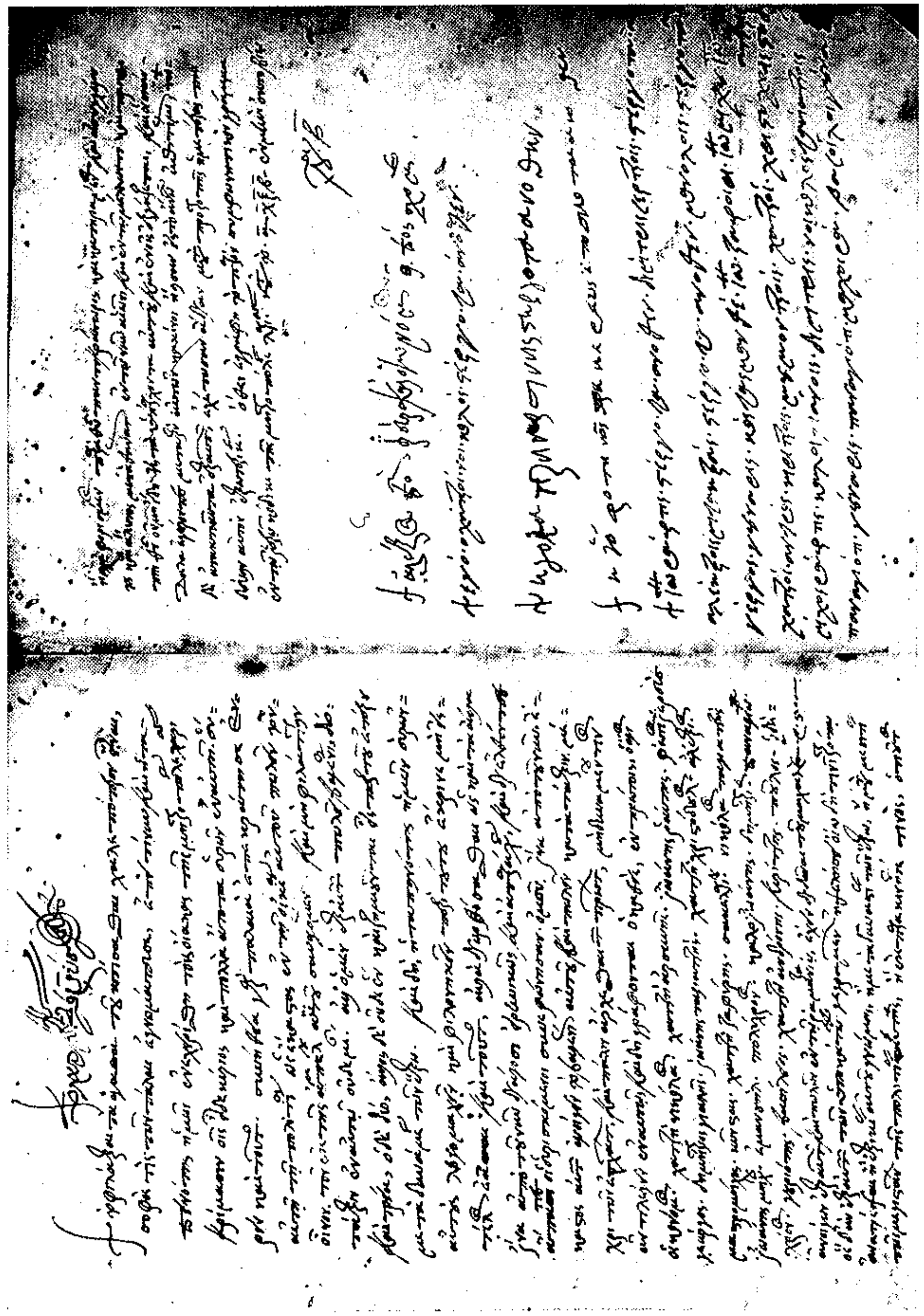

Κώδ. 1472 Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, φφ. 160β-161α.

ΠΙΝ. Ε'

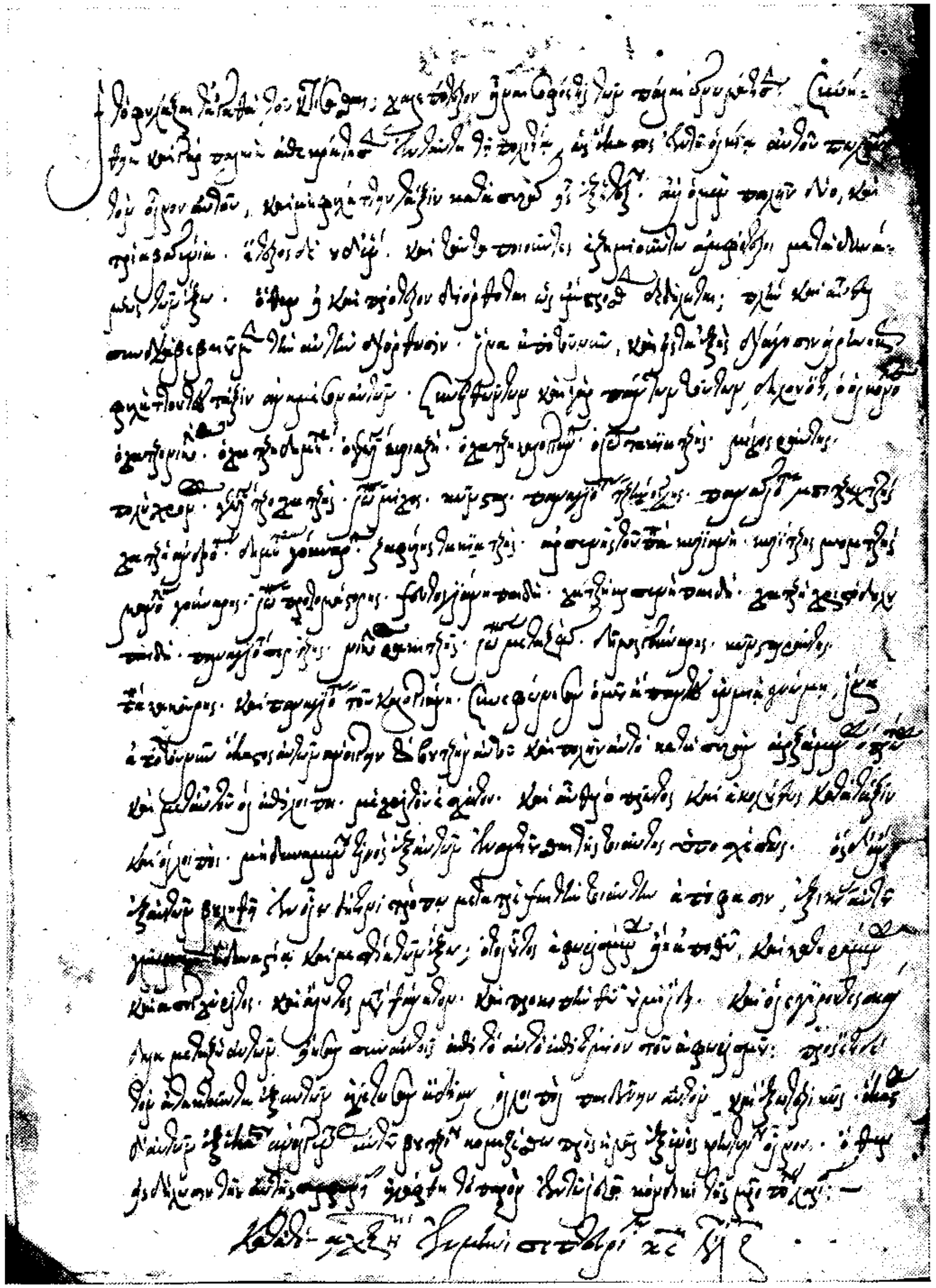

Κώδ. 1472 Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, φ. 159β.

ΠΙΝ. ΣΤ'

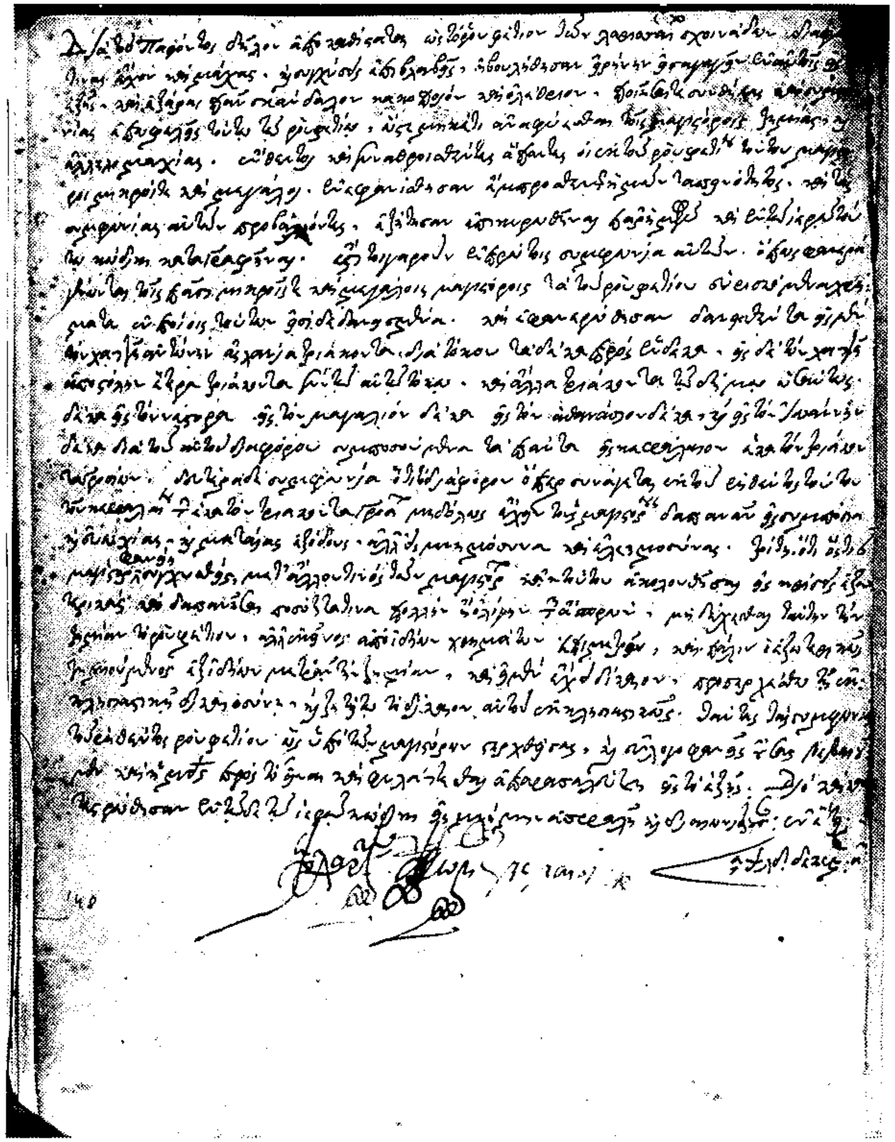

Κώδ. 1472 Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, φ. 148^{α}.

ΠΙΝ. Ζ'

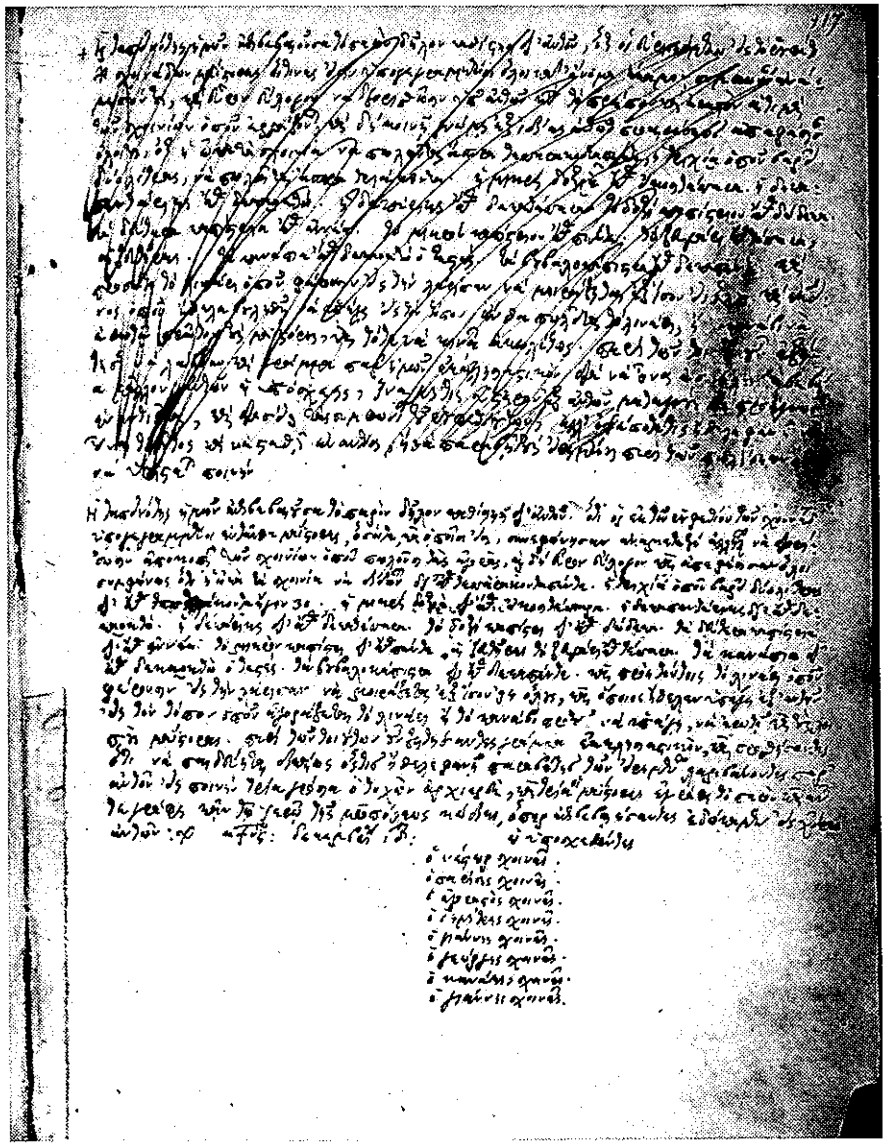

Κώδ. 1472 Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, φ. 117^{α}.

ΠΙΝ. Η΄

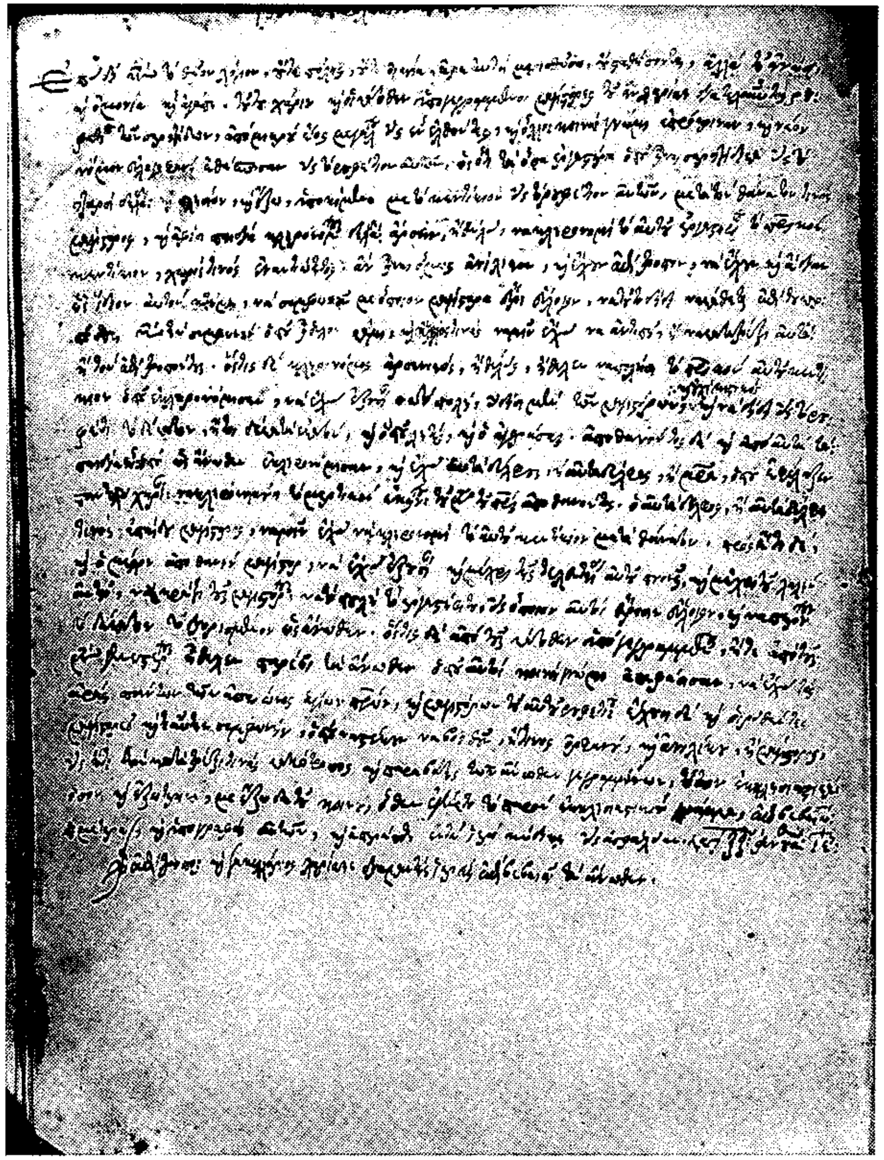

Κώδ. 1472 Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, φ. 146β.

ΠΙΝ. Θ΄

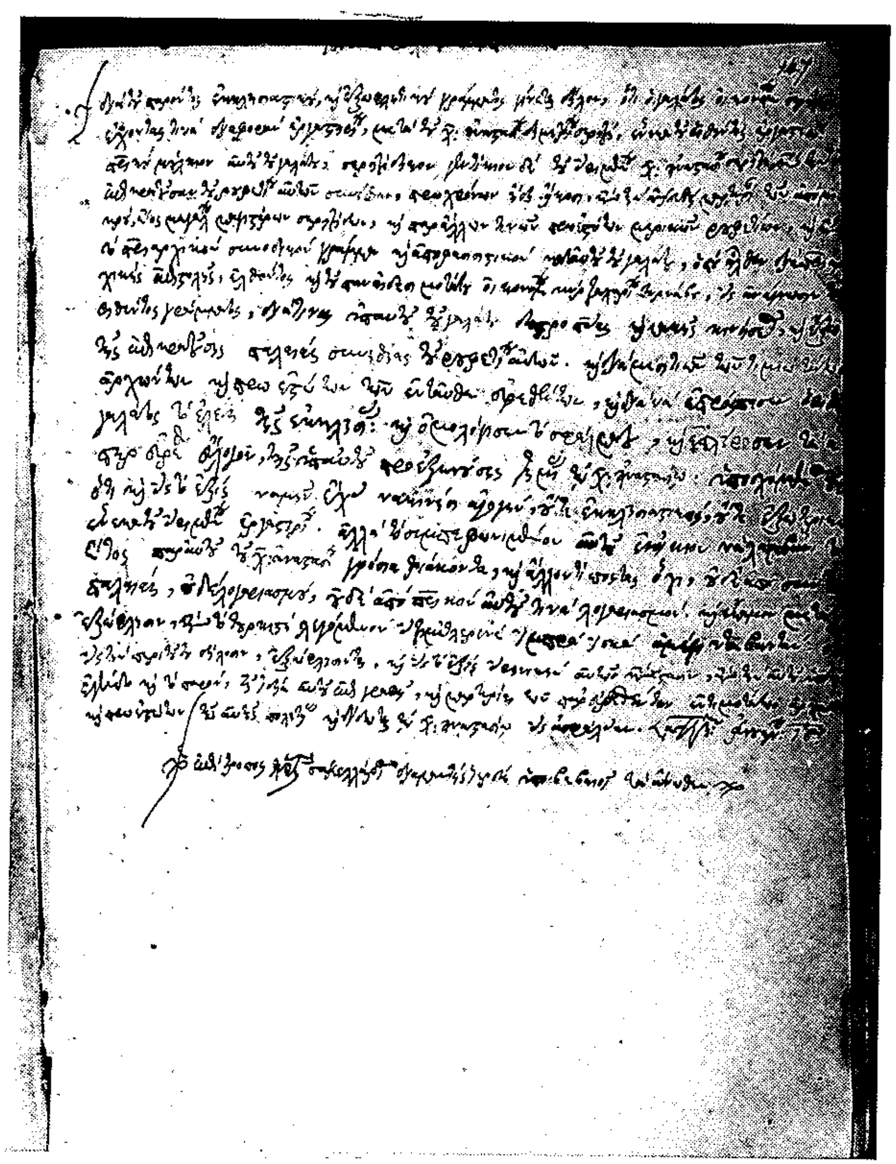

Κώδ. 1472 Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, φ. 147α.

ΠΙΝ. Ι'

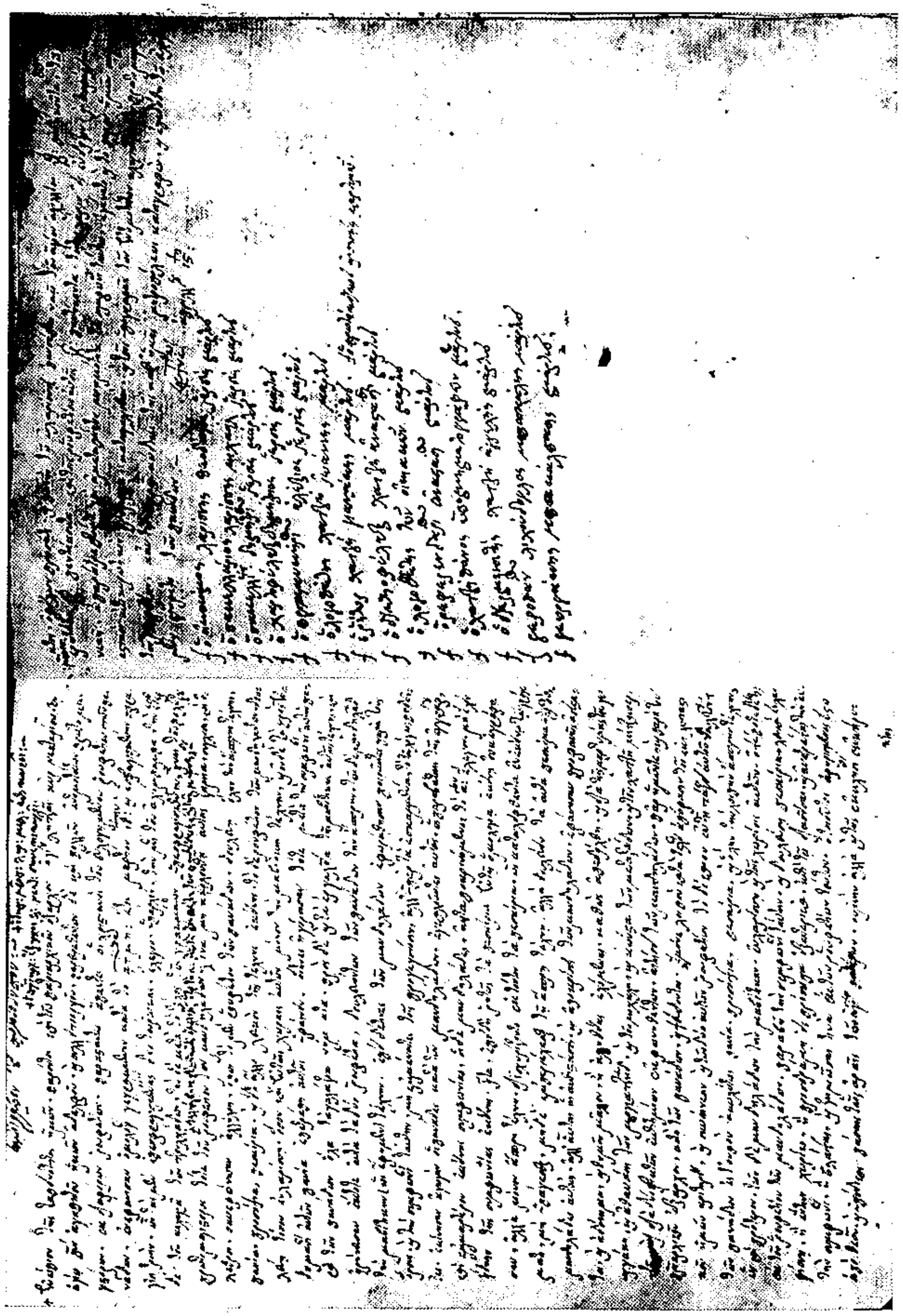

Κώδ. 1472 Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, φ. $84^{β}$-$85^{α}$.

ΠΙΝ. ΙΑ'

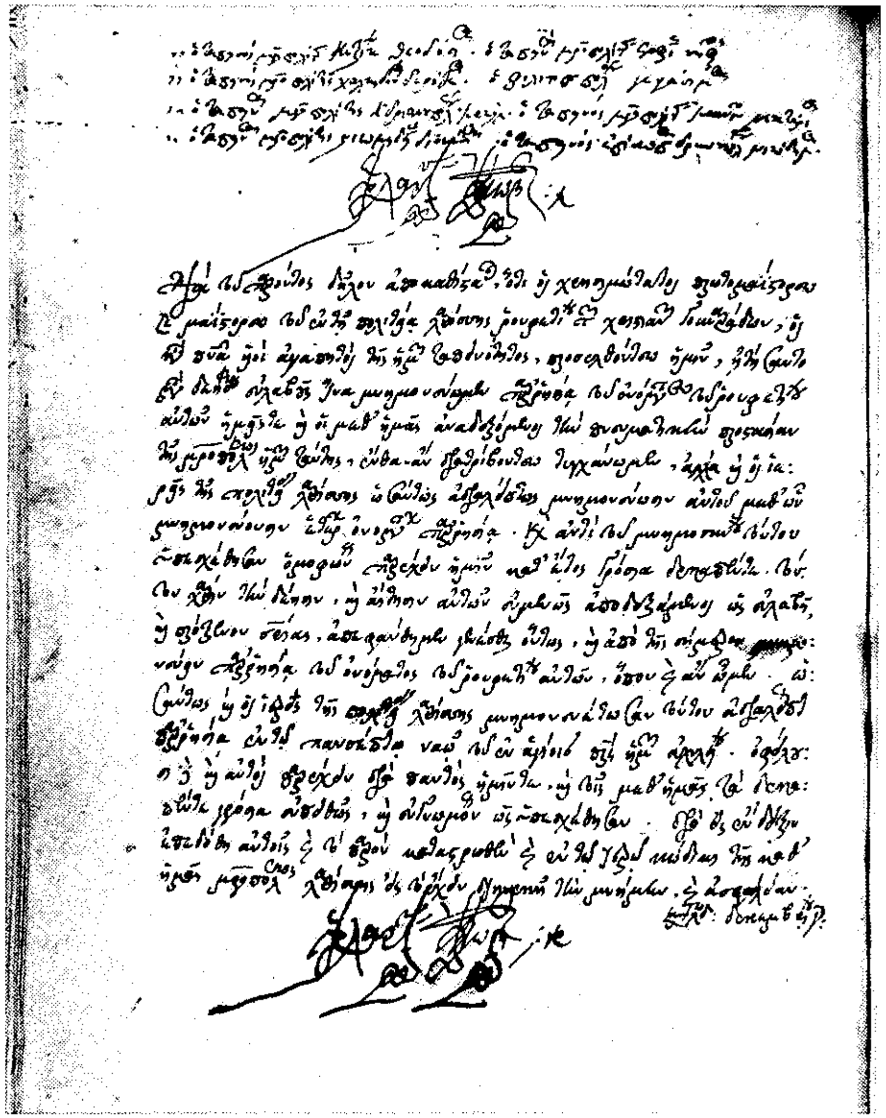

Κώδ. 1472 Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, φ. $124^{β}$.

ΠΙΝ. ΙΒ'

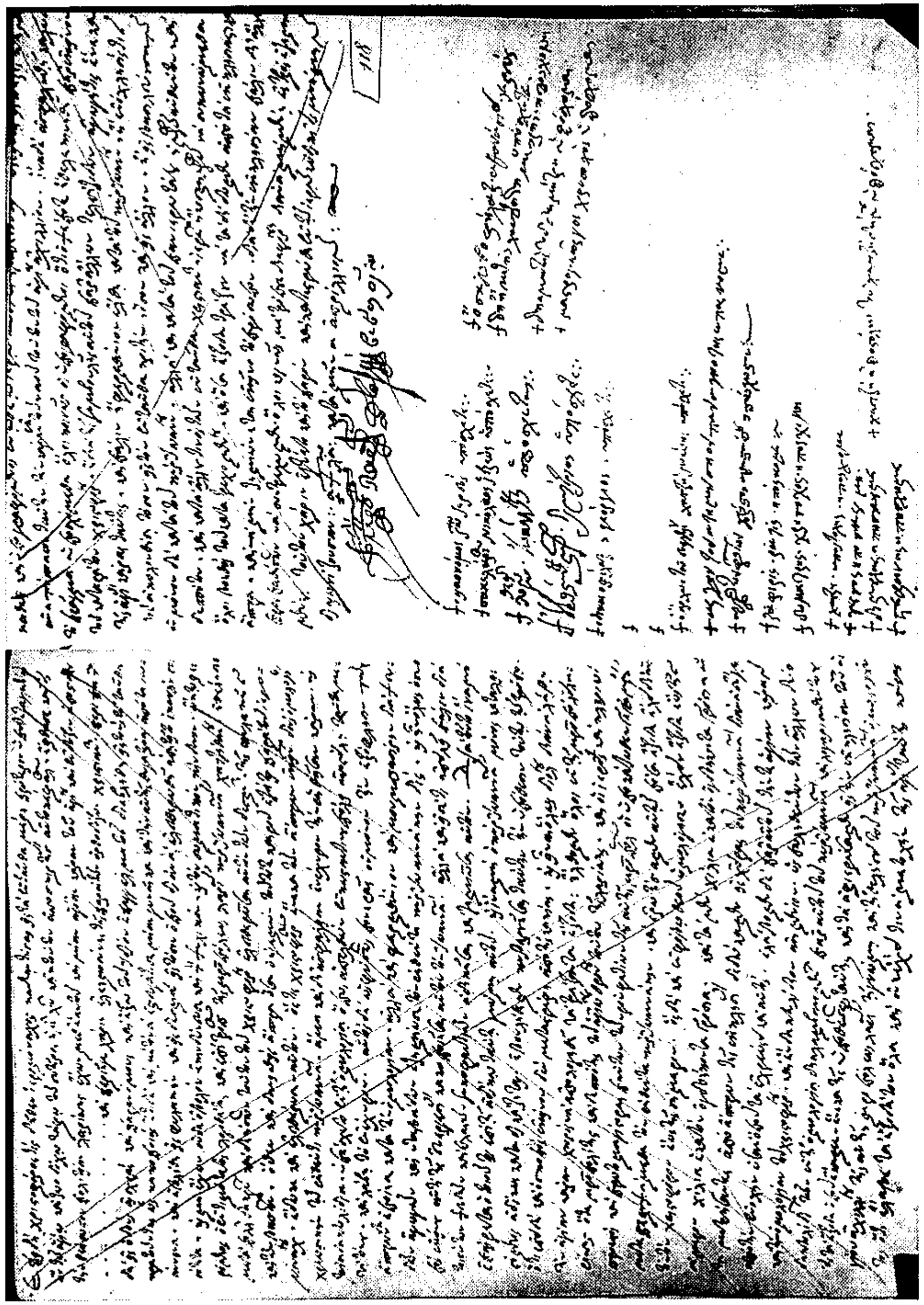

Κώδ. 1472 Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, φφ. 117β-118α.

ΠΙΝ. ΙΓ'

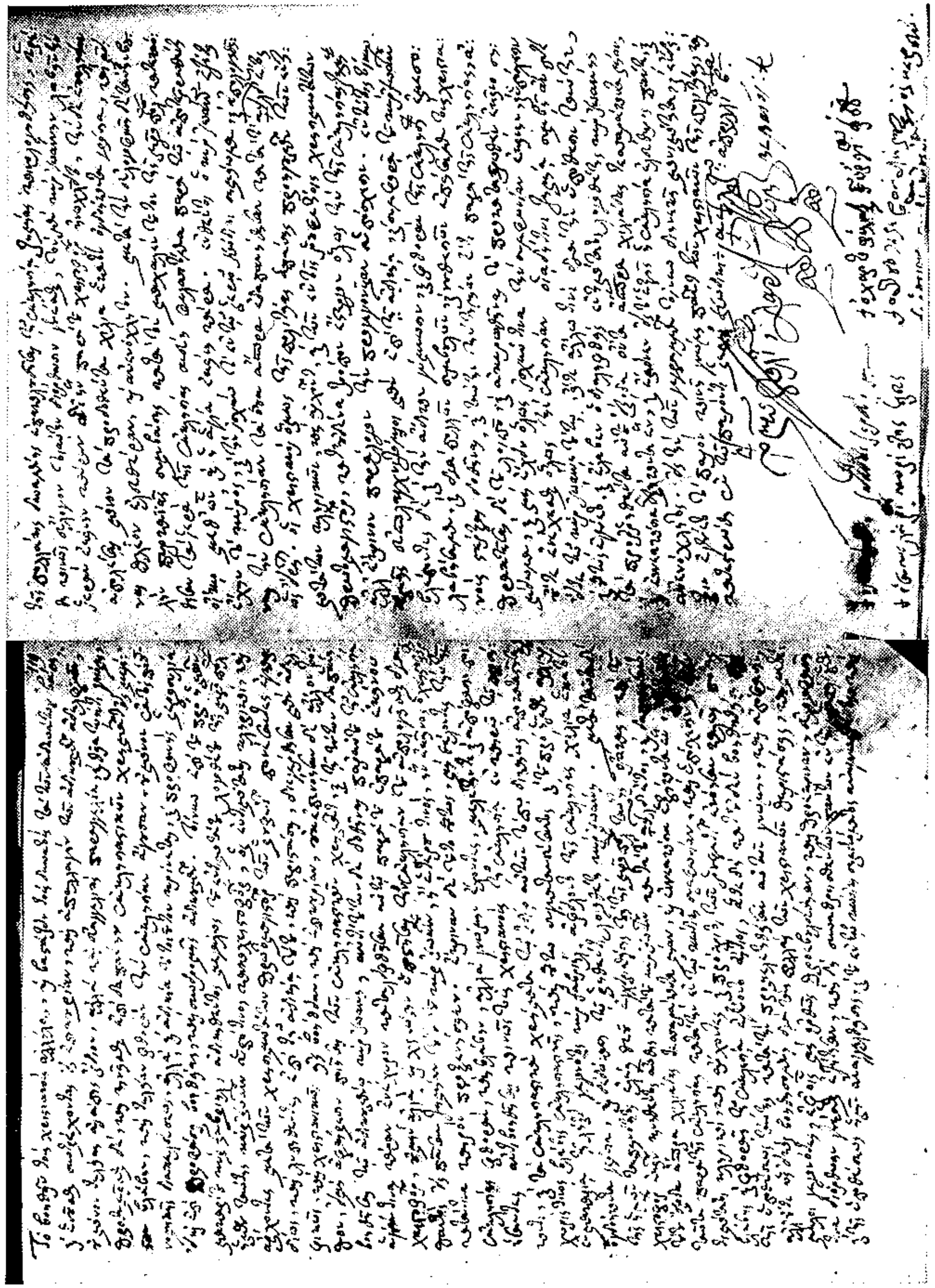

Κώδ. 1472 Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, φφ. 119α-119β.

ΠΙΝ. ΙΔ΄

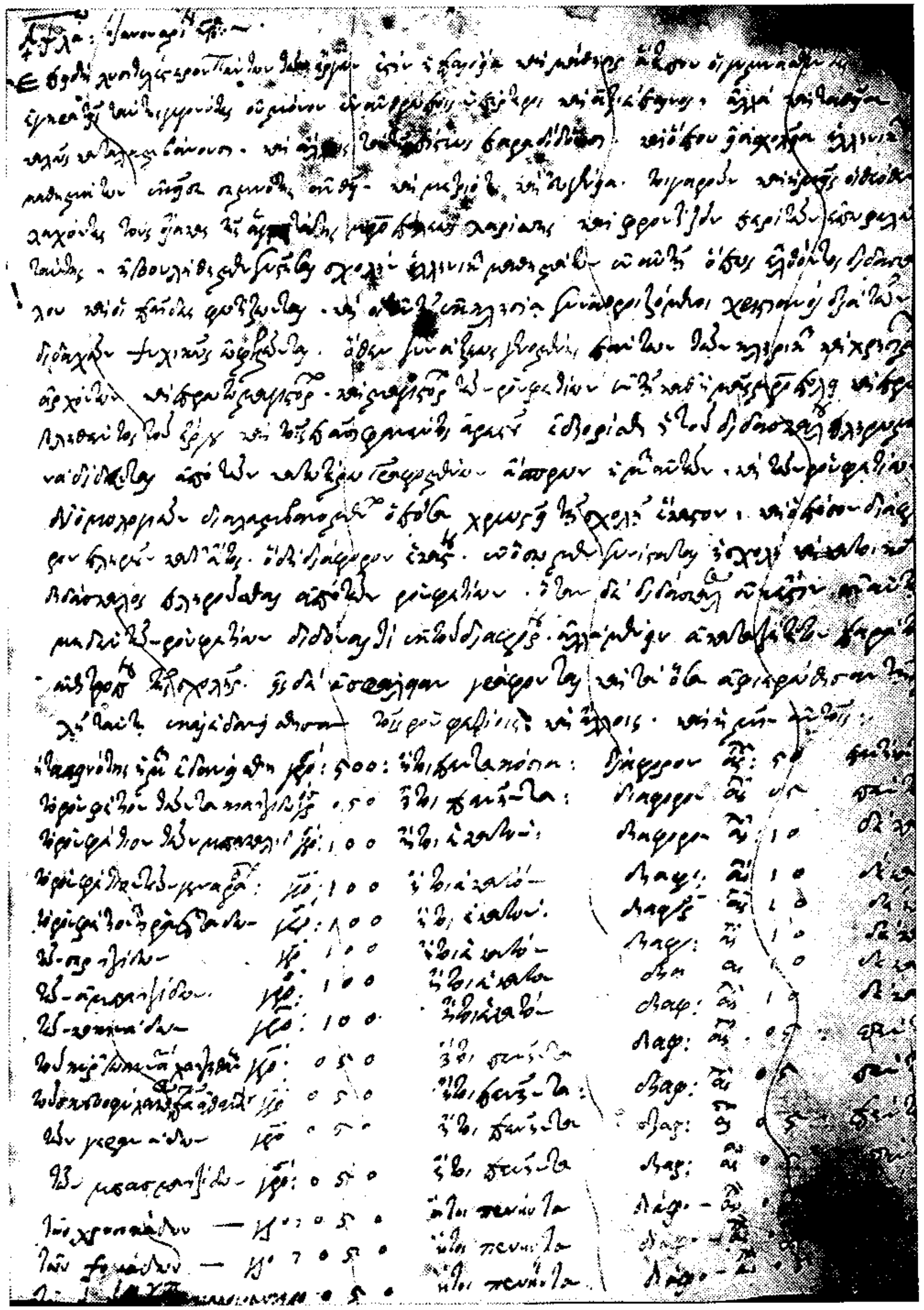

Κώδ. 1472 Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, φ. 163α.

ΠΙΝ. ΙΕ΄

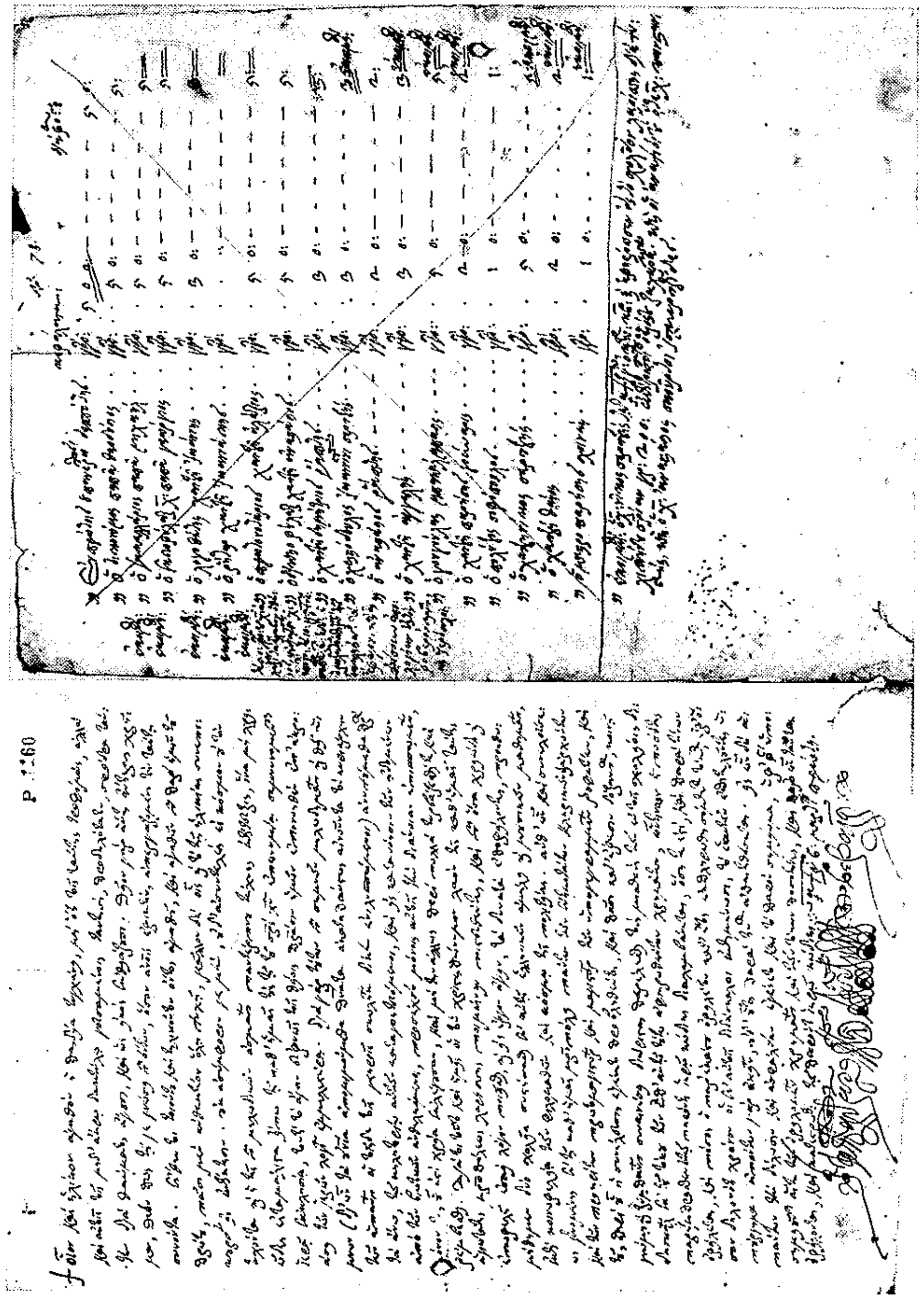

Ἐθνική Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος, Ἀρχεῖο Τυρνάβου Ρ 1160.

ΠΙΝ. ΙΣΤ'

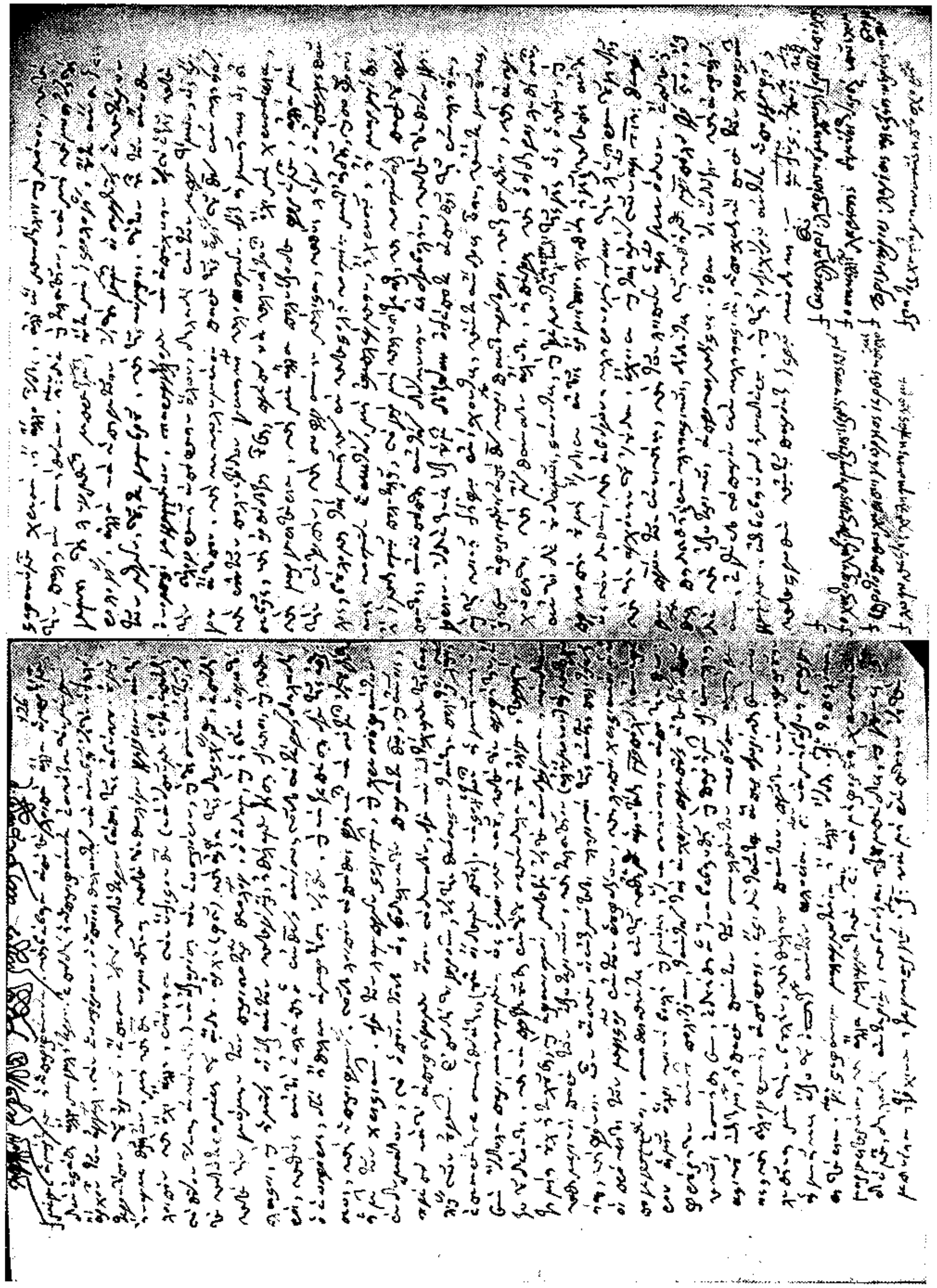

Κώδ. 1472 Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, φφ. 126α-126β.

† Γοῦτος ὑπόσκουμαι.
† Δημουλᾶς ὑπόσκουμαι.
† Στεφανῆς ὑπόσχομαι.
† Χατζῆ Ἀποστόλης τοῦ Χατζῆ Δήμου ὑπόσχομαι.
† Ὁ σκευοφύλαξ Ἀθανάσιος ἱερεὺς ὑπόσχεται.
† Διοικητὴς Χατζηδημήτρης ὑπόσχομαι.
† Διαμαντῆς τοῦ Δημήτρη ὑπόσχομαι.
† Μαστρογεῶργος χρυσοχὸς ὑπόσχομαι.

10

φ. 119α *Τὸ βοηθεῖν τοὺς χριστιανοὺς ἀλλήλοις, καὶ βαστάζειν τοὺς δυνατοὺς τὰ τῶν ἀδυνάτων βάρη, καὶ ἑνοῦσθαι συντρέχοντας εἰς ἐπικουρίαν, καὶ ἀπαλλαγὴν τῶν ἀδικουμένων ἀδελφῶν, οὐ μόνον τελείας ἀγάπης ἴδιον, ἀλλὰ καὶ εὐαγγελικὴ παραγγελία, καὶ θεία τῷ ὄντι γνώμη. Προθυμεῖσθαι δέ, καὶ κινεῖσθαι ἐπὶ δαπάνην ἐκκλησιαστικῶν χρημάτων εἰς μεγίστην βλάβην, καὶ τελείαν φθορὰν τὴν Ἐκκλησίαν ἄγουσαν, οὐ μόνον ἐκτὸς πάσης νομικῆς διακελεύσεως, ἀλλὰ καὶ ἀδικία τὸ τοιοῦτον κρίνεται, καὶ προφανὴς ἱεροσυλία, εἰ καὶ ἐπὶ προφάσει βοηθείας καὶ συνδρομῆς ἀδικουμένων.*

Τοίνυν ἐπὶ τοῦ πρὸ ἡμῶν μακαρίτου κὺρ Γαβριήλ, ἀδικηθέντος μεγάλως τοῦ ἐντιμοτάτου λογοθέτου τῆς μητροπόλεως ἡμῶν ταύτης κὺρ Ἰωάννου ὑπό τινος κακοχριστοφόρου, οἱ ἐντιμότατοι κληρικοὶ καὶ ἄρχοντες μετὰ τῶν χρησιμωτάτων πρωτομαγιστόρων τῶν ῥουφετίων πονέσαντες ἐγκαρδίως, καὶ λυπηθέντες ἐπὶ τῇ ἀδικίᾳ τούτου, καὶ περιστάσει, διεγέρθησαν μὲν ἀδελφικῶς, καὶ χριστιανικῶς εἰς βοήθειαν, καὶ ἐπικουρίαν, οὐκ ἐπενόησαν δὲ ἄλλον τρόπον, εἰ μὴ ἀφαίρεσιν ποιῆσαι τῶν ἐκκλησιαστικῶν χρημάτων, καὶ τῇ τούτων δαπάνῃ βοηθῆσαι τῷ ἀδικουμένῳ κὺρ Ἰωάννῃ, ἀντὶ τούτων δὲ δοθῆναι παρ' αὐτοῦ τῇ Ἐκκλησίᾳ ἁγίαν τινὰ κάραν ἐνέχυρον καταληφθεῖσαν αὐτῷ παρὰ τοῦ ἐπαράτου ἐκείνου Χριστοφόρου, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ χρεώστην ὑποστῆσαι τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ ἀπολογεῖσθαι διὰ παντὸς εἰς πᾶσαν ζημίαν τούτου τοῦ κὺρ Ἰωάννου, ἢ ἑτέρου τινός, ἣν ἐκεῖνος ὁ Χριστόφορος κατά τινα καιρὸν προξενήσειεν. Ἔκριναν δὲ τοῦτο οὕτως, μὴ θέλοντες τὴν τῆς Ἐκκλησίας φθοράν, καὶ βλάβην, ἀλλὰ γνώμην ἔχοντες, μελέτην τε καὶ ἀπόφασιν ποιήσαντες ἀντιβοηθῆσαι κοινῶς τοὺς χριστιανοὺς τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐν καιρῷ τῷ προσήκοντι, καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ χρήματα τῷ ἰδίῳ αὐτῶν τόπῳ δικαίως ἀποκαταστῆσαι χωρὶς τινὸς βλάβης ἐκκλησιαστικῆς, καὶ οὕτω συγκατανεύσαντος καὶ τοῦ πρὸ ἡμῶν ἀρχιερέως ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει γεγονότος κὺρ Γαβριήλ, ἀ-

φείλοντο τῆς 'Εκκλησίας χίλια ἑκατὸν ὀγδοήκοντα γρόσια, καὶ δεδώκασι τῷ ῥηθέντι λογοθέτῃ κὺρ 'Ιωάννῃ.

Μετὰ ταῦτα δὲ τῆς ἡμῶν ταπεινότητος ἐλέει Θεοῦ ἐγχειρισθήσης τοὺς τῆς μητροπόλεως ταύτης οἴακας, καὶ τοῦ Χριστοφόρου ἐκείνου κινηθέντος αὖθις κατὰ τοῦ κὺρ 'Ιωάννου κατὰ τὸ ,αψλδον ἔτος, καὶ δαπανήσαντος τούτου ἔξοδα ἄσπρα χιλιάδας τεσσαράκοντα μίαν καὶ ἐννεακόσια ἑξήκοντα ἕν, καὶ ζητοῦντος ταῦτα παρὰ τῆς 'Εκκλησίας κατὰ τὴν ἐν τῷ κώδικι συμφωνίαν, καὶ ὑπόσχεσιν, οἱ ἐντιμότατοι κληρικοί, καὶ ἄρχοντες, καὶ πρόκριτοι τῶν ῥουφετίων ἐννόησαν καλῶς πόσης βλάβης καὶ φθορᾶς τῇ 'Εκκλησίᾳ ἐγένοντο αἴτιοι, ἅτε δὴ κατ' οὐδὲν βοηθηθείσῃ περὶ τῆς ὑποθέσεως ταύτης κατὰ τὴν προμελετηθεῖσαν αὐτῶν γνώμην καὶ ἀπόφασιν, ἀλλ' οὔτε ὡς εἰκὸς βοηθησομένῃ διὰ τὰς πολλὰς τῶν χριστιανῶν περιστάσεις, καὶ μετάμελοι γεγονότες, ἐφ' οἷς μὴ ὀρθῶς προεβουλεύθησαν, καὶ προέκριναν, εὐλογοφανῆ τινὰ διόρθωσιν γενέσθαι ἐζήτησαν.

Καὶ δὴ συναθροισθέντων πάντων ἐν τῇ μητροπόλει ἡμῶν, καὶ τῆς
ὑποθέσεως ἡμῖν ἀναγγελθείσης, καὶ τοῦ ἐν τῷ κώδικι σημειώματος
φ. 119β *ἀναγνωσθέντος, καὶ // τῆς πολλάκις δυναμένης ἐπακολουθῆσαι τῇ 'Εκ-*
κλησίᾳ ζημίας κοινολογηθείσης, εὑρέθη κοινῶς εὔλογον τοιαύτην διόρθωσιν γενέσθαι, τὸν μὲν κὺρ 'Ιωάννην λαβεῖν τὴν ἱερὰν ἐκείνην κάραν δι' ἣν παρὰ τοῦ Χριστοφόρου ἠνωχλεῖτο, τὴν δὲ 'Εκκλησίαν ἀπολέσα μόνον τὰ προδοθέντα χίλια ἑκατὸν ὀγδοήκοντα γρόσια, καὶ μεῖναι πλέον ἐλευθέραν καὶ ἀνενόχλητον.

Μετὰ τὴν εὐλογοφανῆ δὲ ταύτην βουλὴν πυρκαϊᾶς συμβάσης κατὰ τὸν μαχαλὲν τοῦτον τῆς μητροπόλεως κατεκαύθησαν τὰ ἱερὰ τῆς 'Εκκλησίας σκεύη φυλαττόμενα παρὰ τῷ ἀποτεφρωθέντι οἴκῳ μεθ' ὧν καὶ ἡ ἁγία ἐκείνη κάρα. Ἔνθεν τοι ὁ κὺρ 'Ιωάννης ἐζήτει ἔχειν τὸ κῦρος, καὶ τὴν ἰσχὺν τὸ ἐν τῷ ἱερῷ κώδικι σημείωμα, καὶ ἀπολογηθῆναι τὴν 'Εκκλησίαν τὰ ὅσα ἄσπρα ἐδαπανήθησαν κατὰ τὸ ,αψλδον ἔτος ὡς εἴρηται. Οἱ χριστιανοὶ ὅμως τῆς πολιτείας ἁπάσης προηγουμένων τῶν ἐντιμοτάτων κληρικῶν καὶ ἀρχόντων, καὶ τῶν ἐν τοῖς ῥουφετίοις χρησιμωτάτων πρωτομαγιστόρων, κατ' οὐδένα τρόπο ἔστεργον ὅλως τὴν τῆς 'Εκκλησίας ζημίαν, ἀλλ' ἔκρινον παράλογον τὴν προγεγονυῖαν ὑπόσχεσιν.

'Εν τούτοις τοίνυν ἡμεῖς εὐσπλαγχνιζόμενοι μὲν ἐπὶ τῇ ἀδικίᾳ καὶ συμφορᾷ τοῦ κὺρ 'Ιωάννου, βλέποντες δὲ καὶ τὴν ἄδικον γύμνωσιν, καὶ φθορὰν τῆς 'Εκκλησίας ἐμεσολαβήσαμεν, καὶ διὰ πολλῶν συμβουλῶν, καὶ νουθεσιῶν ἐπείσαμεν τοὺς χριστιανοὺς στέρξαι δοθῆναι καὶ ταύτην τὴν ζημίαν ἔτι παρὰ τῆς 'Εκκλησίας, ἀπρακτῆσαι δὲ τοῦ λοιποῦ, καὶ ἀκυρωθῆναι τὸ προκαταστρωθὲν ἐκεῖνο σημείωμα,

καὶ μὴ ἔχειν ὅλως ἰσχύν τινα τὴν συμφωνίαν ἐκείνην, καὶ ὑπόσχεσιν, οὔτε ἐνέχεσθαι ὅλως τὴν 'Εκκλησίαν οἱᾳδήτινι ζημίᾳ συμβῇ ἂν ποτέ, εἴτε τῷ κὺρ 'Ιωάννῃ τούτῳ, εἴτε ἄλλῳ τινὶ διὰ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην.

Καὶ οὕτως ἐγένετο, καὶ ἔλαβεν ὁ διαληφθεὶς ἐντιμότατος λογοθέτης κὺρ 'Ιωάννης τὰ προῤῥηθέντα αὐτοῦ ἔξοδα, ὄντα ἄσπρα χιλιάδας τεσσαράκοντα μίαν καὶ ἐννεακόσια ἑξήκοντα ἕν, καὶ ἔμεινεν εἰς τὸ ἑξῆς ἡ 'Εκκλησία ἐλεύθερος πάντῃ, καὶ ἀνενόχλητος. Εἰς τὴν τῶν γεγραμμένων τοίνυν διηνεκῆ μονιμότητα, καὶ ἔνδειξιν ἐγένετο τὸ παρὸν κοινῇ γνώμῃ πάντων τῶν χριστιανῶν τῆς πολιτείας καὶ κατεστρώθη ἐν τῷ παρόντι ἱερῷ κώδικι. ,αψλζῳ 'Απριλίου βᾳ.

† Ὁ μητροπολίτης Λαρίσης 'Ιάκωβος βεβαιοῖ.

† Οἰκονόμος 'Ιωάννης ἱερεὺς μ⟨άρτυς⟩.
† Ὁ σακελλάριος Κυρίτζης ἱερεύς.
† Ὁ χαρτοφύλαξ Γεώργιος ἱερεύς.
† Ὁ δευτερεύων Δημήτριος ἱερεύς.
† Ὁ πριμικήριος 'Αρσένιος ⟨ἱερεύς⟩. //
φ. 120α *† Ὁ ἱερομνήμων Δημήτριος.*
† Διοικητὴς Χατζῆ Δημήτριος.
† Δικαιοφύλαξ Γεώργιος.
† Ἄρχων τῶν φώτων Χρῆστος.
† Ἄρχων τῶν ἐκκλησιῶν Χατζῆ 'Αποστόλης.
† Ῥήτορας Χατζῆ Γιάννης ὑπόσχομαι.
† Νεκτάριος Χατζῆ Νίκος ὑπόσχομαι.
† Γοῦτος ἀ⟨μ⟩πατζῆς παρών.
† Χατζῆ Θάνος ἀμπατζὴς παρών.
† Γέργος χρυσοχὸς παρών.
† Χατζῆ Θάνος ῥάπτης.
† Χατζῆ Χριστόδουλος παρών· σερτζῆς.
† Χριστόδουλος σερτζῆς παρών.

11

φ. 163α *,αψλαῳ 'Ιανουαρίου κβᾳ*

'Επειδὴ λυσιτελέστερον πάντων τῶν ἔργων ἐστὶν ἡ παιδεία καὶ μάθησις ἅτε ποὺ οἱ γυμνασθέντες καὶ ἐγκρατεῖς ταύτης γεγονότες οὐ μόνον ἐν ἀνθρώποις ὑπέρτεροι καὶ ἀξιέπαινοι, ἀλλὰ καὶ τὰ θεῖα καλῶς καταλαμβάνουσι, καὶ ἄλλοις τὰ τῆς πίστεως παραδίδουσι. Καὶ ὅπου

εἰσὶ σχολεῖα ἑλληνικῶν μαθημάτων ἐκεῖσε σεμνότης ἀνθεῖ, καὶ μετριότης καὶ εὐγένεια.

Τοιγαροῦν καὶ ἡμεῖς οἱ θεόθεν λαχόντες τοὺς οἴακας τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Λαρίσσης καὶ φροντίζειν περὶ τῶν ἐπωφελῶν ταύτης, ἠβουλήθημεν συστῆσαι σχολὴν ἑλληνικῶν μαθημάτων ἐν αὐτῇ, ὅπως ἐλθόντος διδασκάλου οἱ παῖδες φωτίζωνται, καὶ οἱ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ συναθροιζόμενοι χριστιανοὶ διὰ τῶν διδαχῶν ψυχικῶς ὠφελῶνται. Ὅθεν συνάξεως γενομένης πάντων τῶν κληρικῶν καὶ χρησίμων ἀρχόντων καὶ πρωτομαγιστόρων καὶ μαγιστόρων τῶν ῥουφετίων ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς μητροπόλει καὶ προβληθέντος τοῦ ἔργου καὶ τοῖς πᾶσι φανέντος ἀρεστοῦ ἐδιορίσθη ἡ τοῦ διδασκάλου πληρωμ⟨ὴ⟩ νὰ δίδεται ἀπὸ τῶν κατωτέρω γραφομένων ἄσπρων ἡμῶν αὐτῶν, καὶ τῶν ῥουφετίων δι' ὁμολογιῶν διαλαμβανομένων (sic) ὁπόσα χρεωστεῖ τῇ σχολῇ ἕκαστον, καὶ ὁπόσον διάφ⟨ο⟩ρον πληροῦν κατ' ἔτος. Ὁ δὴ διάφορον ἑκάστου, ἐν ὅσῳ μὲν συνίσταται ἡ σχολὴ καὶ κατοικεῖ διδάσκαλος, πληροῦσθαι ἀπὸ τῶν ῥουφετίων, ὅταν δὲ διδάσκαλος οὐκ ἔστιν ἐν αὐτῇ μηδὲν τῶν ῥουφετίων διδόναι τί ἐκ τοῦ διαφόρου, ἀλλὰ μένειν ἀκαταζήτητον παρὰ τοῦ ἐπιτρόπου τῆς σχολῆς. Εἰς δὲ ἀσφάλειαν γράφονται καὶ τὰ ὅσα ἀφιερώθησαν τῇ ⟨σχο⟩λῇ ταύτῃ καὶ ἐδανείσθησαν τοῖς ῥουφετίοις καὶ ἄλλοις καὶ ἡμῖν αὐτοῖς.

Ἡ ταπεινότης ἡμῶν ἐδανείσθη γρόσια 500: ἤτοι πεντακόσια, διάφορον ἀσλάνια 50 πεντήκοντα.

Τὸ ῥουφέτιον τῶν τακιατζήδων γρόσια 50 ἤτοι πενήντα, διάφορον ἀσλάνια 05 πέντε.

Τὸ ῥουφέτιον τῶν μπακάληδ⟨ων⟩ γρόσια 100 ἤτοι ἑκατόν, διάφορον ἀσλάνια 10 δέκα.

Τὸ ῥουφέτιον τῶν γουναράδων γρόσια 100 ἤτοι ἑκατόν, διάφορον ἀσλάνια 10 δέκα.

Τὸ ῥουφέτιον τῶν ῥαπτάδων γρόσια 100 ἤτοι ἑκατόν, διάφορον ἀσλάνια 10 δέκα.

Τῶν σερτζήδων γρόσια 100 ἤτοι ἑκατόν, διάφορον ἀσλάνια 10 δέκα.

Τῶν ἀμπατζήδων γρόσια 100 ἤτοι ἑκατόν, διάφορον ἀσλάνια 10 δέκα.

Τῶν κοκκινάδων γρόσια 100 ἤτοι ἑκατόν, διάφορον ἀσλάνια 10 δέκα.

Τοῦ κὺρ 'Ιωαννάκη Χατζηθεοδώρου γρόσια 50 ἤτοι πενήντα, διάφορον ἀσλάνια 05 πέντε.

Τοῦ σκευοφύλακος παπᾶ 'Αθανασίου γρόσια 50 ἤτοι πενήντα, διάφορον ἀσλάνια 05 πέντε.

Τῶν γερανάδων γρόσια 50 ἤτοι πενήντα, διάφορον ἀσλάνια 05 πέντε.

Τῶν μπασματζήδων γρόσια 50 ἤτοι πενήντα, διάφορον ἀσλάνια 05 πέντε.

Τῶν χρυσικάδων γρόσια 50 ἤτοι πενήντα, διάφορον ἀσλάνια 05 πέντε.

Τῶν ψωμάδων γρόσια 50 ἤτοι πενήντα, διάφορον ἀσλάνια 05 πέντε.

παπᾶ καλο [....] γρόσια 50 ἤτοι πενήντα διάφορον ἀσλάνια 05 πέντε.

12

P. III 5

φ. 1160 Οἷον καὶ ἡλίκον ἀγαθὸν ἡ παιδεία τυγχάνει, μὴ ὅτι τοῖς ταύτης τροφίμοις, ἀλλὰ καὶ αὐτοῖς τοῖς μήδ' ἄκρῳ δακτύλῳ γευσαμένοις ταυτησί, προδηλότατον, σφόδρα ταύτην διὰ θαύματος ἄγουσι, καὶ ὡς εἰκὸς ἐκθειάζουσι. Θεῖον γὰρ αὕτη ἄντικρυς χρῆμα, Θεὸν πως τῇ γε γνώσει τῶν ὄντων, ὅσον ἀνθρώποις ἐφικτόν, ἀπεργαζομένη τὸν ταύτῃ συνόντα. Ἔνθεν τοι τοιούτου καὶ τηλικούτου ὄντος ἀγαθοῦ, καὶ ἀγαθῶν τῶν παρ' ἡμῖν τοῦ πρώτου, πᾶσι μὲν ἀνθεκτέον ὅλῃ ψυχῇ, μᾶλλον δὲ οἷς καὶ τὸ τῆς ἡλικίας συνεπικουρεῖ εἰς ἐπίκτησιν. Οὐκ ἀσύμφορον γε μήν, οὐδ' ἀσυντελὲς ἐς κόσμον οὐ τὸν τυχόντα καὶ ἡ τῆς τῶν μελωδικῶν ᾀσμάτων παντέρπνου τέχνης ἐπίτευξις, ἵνα μὴ χρειῶδες ἐς τὰ μάλιστα εἴπω τῇ καθ' ἡμᾶς τοὺς τῇ Σωτῆρος Χριστοῦ ἐπωνυμίᾳ σεμνυνομένους ἱερᾷ 'Εκκλησίᾳ, τουτὶ τὸ ἄγαν εὐφυῶς τοῖς θείοις πατράσιν ἡμῶν ἐπινοηθὲν ἐπ' ἀκροάσει τῶν ἱερῶν λογίων ἐμμελεστέρᾳ. Διὰ γὰρ τούτων τῶν σεμνῶν μελωδημάτων καὶ θείων ὕμνων (δι' ὧν τὰ οὐράνια ἀπομιμούμεθα πνεύματα ἀκαταπαύστως αἰνοῦντα τὸν κυριάρχην τῶν ἁπάντων οἱ τοῖσδε τοῖς γεηροῖς σκωλήκων δίκην ἐνιλυσπώμενοι) ἀνυψούμεθα πρὸς τὰ ἄνω, τῷ κηλητηρίῳ αὐτῶν καταγοητευόμενοι, καὶ εἰς κατανόησιν τῶν ᾀδομένων ἀπὸ τῶν βιοτικῶν ἀνθελκόμενοι, προσέχειν μόνοις αὐτοῖς τὴν διάνοιαν ἐπισπωμένων μόνον, οὗ ἐστὶ χρεία ἐκλέγουσαν, καὶ μὴ τὴν ἄλλως περὶ πολλὰ τυρβάζεσθαί τε καὶ ῥέμβεσθαι.

Διά τοι τοῦτο καὶ ἡμεῖς οἱ τὸν χριστεπώνυμον λαὸν τῆς καθ' ἡμᾶς ταύτης ἁγιωτάτης μητροπόλεως Λαρίσσης ποιμαίνειν πιστευθέντες, καὶ τὰ ὅσα χρειώδη καὶ ἐπωφελῆ ἐσαεὶ λόγον ποιεῖσθαι, καὶ εἰς ἔργον ἄγειν τὰ δυνατὰ ἐποφείλοντες, προεθυμήθημεν δύο σχολεῖα συστήσασθαι ἐν αὐτῇ ἑλληνικῶν ἀμέλει καὶ μουσικῶν μαθημάτων ἐπὶ κοινωφελείᾳ τῶν φιλομαθῶν καὶ κόσμῳ τῆς πολιτείας. 'Ανθ' ὧν καὶ συνελεύσεως γενομένης ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς μητροπόλει πάντων τῶν ἐντιμοτάτων κληρικῶν καὶ ἀρχόντων καὶ τῶν προκρίτων πρωτομαγιστόρων καὶ μαγιστόρων τῶν ὑπογεγραμμένων ῥουφετίων, καὶ τοῦ περὶ οὗ ἡ συνέλευσις προβληθέντος, καὶ πᾶσι κατ' ἔφεσιν δόξαντος, κοινῇ γνώμῃ καὶ ξυμπάντων συναινέσει διώρισται παρέχεσθαι τοὺς μισθοὺς τῶν ἐν τοῖς σχολείοις διδασκάλων ἐκ τοῦ τόκου τῶν ἐπ' αὐτῷ τούτῳ ἀφιε-

ρωθέντων χρημάτων, ὧντινων ἡ ποσότης παρέμπροσθεν ἐν τῷ παρόντι ἱερῷ κώδικι διαλαμβάνεται, ὅση τε ἐστί, καὶ παρά τίνων ὀφείλεται, καὶ πόσος ὁ παρ' ἑκάστου ὀφειλέτου κατ' ἔτος ἐκπληρωθησόμενος τόκος, ἐφ' ὅσον δηλονότι χρόνον οἱ ἐν αὐτοῖς διδάσκαλοι ἐπιμένωσι, τὸ ἑαυτῶν ἐπιτελοῦντες ὑπούργημα. 'Απόντων γὰρ ἐκείνων οὐδ' οὗτος παρά τινος ἀπαιτηθήσεται.

Εἰς ὧν δὴ ἁπάντων τὴν δήλωσιν καὶ ἀσφάλειαν ἐγένετο καὶ τὸ παρὸν σημείωμα, ὑφ' ὃ ὑποσημειοῦνται αἵ τε τῶν ὀφειλομένων χρημάτων καὶ τῶν τόκων ποσότητες, καὶ παρ' ὧν ταῦτα ὀφείλονται, καὶ κατεστρώθη τῷ παρόντι ἱερῷ κώδικι. ,αψνβῳ Μαρτίου πρώτη.

῾Ο Μελέτιος μητροπολίτης Λαρίσσης ἐπιβεβαιοῖ.

	Κεφάλαια	Διάφορον
'Εν πρώτοις ὁ πανιερώτατος δεσπότης	γρόσια 500	50
῾Ο οἰκονόμος παπᾶ Θεοδόσιος	γρόσια 50	5
῾Ο σακελλάριος παπᾶ Μιχαὴλ	γρόσια 50	5
῾Ο σκευοφύλαξ παπᾶ Γεώργιος	γρόσια 50	5
῾Ο λογοθέτης Χατζῆ 'Ιωάννης	γρόσια 30	3
῾Ο ῥήτωρ Χατζῆ 'Ιωαννάκης	γρόσια	
῾Ο πρωτονοτάριος Χατζῆ 'Αλέξιος	γρόσια 50	5
῾Ο δικαιοφύλαξ Χατζῆ 'Αναστάσιος	γρόσια 50	5
῾Ο Χατζῆ Δημήτριος ῥάπτης	γρόσια 30	3
῾Ο Χριστόδουλος 'Ιωαννινίτης σερτζῆς	γρόσια 30	3 ἐκοιμήθη
῾Ο 'Αναστάσιος ῥάπτης	γρόσια 20	2
῾Ο Χατζῆ 'Αγγελῆς	γρόσια 30	3 ἐκοιμήθη
῾Ο Γουγούλας μπακάλμπασης	γρόσια 50	5 ἐκοιμήθη
῾Ο Χατζῆ Παρήσης γούναρης	γρόσια 20	2 ἐκοιμήθη
῾Ο Πολύζος Σοφόπουλος	γρόσια 10	1
῾Ο Χατζῆ Νίκος σερτζῆς	γρόσια 50	5 ἐκοιμήθη
῾Ο Χατζῆ Θάνος	γρόσια 20	2 ἐκοιμήθη
῾Ο μαστρο Παρήσης σχοινᾶς	γρόσια 10	1 ἐκοιμήθη

13

Ε.Β.Ε 1472

φ. 126α † ῾Ο ταπεινὸς μητροπολίτης Λαρίσης Μελέτιος ἐπιβεβαιοῖ.

Μέγα ἁμάρτημα ἡ ὑπερηφάνεια, καὶ βέβαια ἀπὸ τὰ λοιπὰ ἄλλα ἁμαρτήματα δὲν ἐστάθη ἄλλο μεγαλύτερον, ἐπειδὴ ἡ ὑπερηφάνεια

ἐσκότισε τὸν μέγαν ἄρχοντα τῶν ἀγγέλων, τὸν ῾Εωσφόρον, ὁ ὁποῖος θέλοντας νὰ ἀνεβῇ εἰς τὸν ὑψηλότερον τόπον τοῦ οὐρανοῦ ἔπεσεν εἰς τὸ κατώτερον βάθος τῆς ἀβύσσου. Οὐ γὰρ ἤνεγκε θεῖος ὢν μὴ καὶ Θεὸς νομισθῆναι κατὰ τὸν Θεολόγον Γρηγόριον. Αὐτὴ λοιπὸν καὶ ὄχι ἄλλη ἐκίνησε τὸν ὕψιστον Θεὸν (νὰ εἰποῦμεν ἔτζι, ἐπειδὴ τὸ θεῖον εἶναι ἀκίνητον) νὰ ἐξορίσῃ τὸν ῾Εωσφόρον, καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ, εἰς τὰ κατώτερα μέρη τοῦ ῞Αδου. 'Αρχὴ (φεῦ) καὶ αἰτία τῆς δυστυχίας μας, ἐπειδὴ κατὰ τὴν γνώμην τῶν περισσοτέρων θεολόγων ὁ 'Αδὰμ καὶ ἡ Εὔα, οἱ πρωτόπλαστοι, καὶ ἡμεῖς οἱ ἐξ αὐτῶν καταγόμενοι, ἠθέλαμε ζήσει δίκαιοι, καὶ καθαροί, καθὼς αὐτοὶ ἐπλάσθησαν ἐκ Θεοῦ, ἀνίσως τοῦτο τὸ τέρας, δηλαδὴ ὁ ῾Εωσφόρος, δὲν ἤθελεν ἁμαρτήσει εἰς Θεὸν καὶ νὰ ξεπέσῃ διὰ τῆς ἐπάρσεως καὶ ὑπερηφανείας.
Τοῦτο λοιπὸν τὸ πάθος φαίνεται νὰ σώζεται εἰς τὸ γένος ἡμῶν τῶν χριστιανῶν διὰ τῶν λαμπρῶν στολισμῶν καὶ χρυσοϋφάντων ἐνδυμάτων, τὸ ὁποῖον τοῦτο ὡς βδελυκτὸν παρά τε Θεῷ, καὶ ἀνθρώποις, πρέπει νὰ τὸ ἀποφεύγωμεν ὅσον τὸ δυνατὸν διὰ νὰ ἐπιτύχωμεν τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν.

'Επειδὴ τοιγαροῦν εἰς τὴν θεόσωστον ταύτην πολιτείαν Λαρίσης ἐπεκράτησε συνήθειά τις (οὐκ οἴδαμεν πῶς) νὰ στολίζωνται αἱ γυναῖκες ὡσὰν εἴδωλα περικεκοσμημένα, ὡς ὁμοίωμα ναοῦ, κατὰ τὸν προφήτην, ἔξω τοῦ δέοντος, καὶ νὰ προξενοῦνται ἐκ τούτου σκάνδαλα οὐκ ὀλίγα, ταραχαί, ζημίαι οὐχ αἱ τυχοῦσαι, καὶ ἀφανισμοὶ μεταξὺ εἰς τὰ ἀνδρόγυνα, κίνδυνοι καθημερινοὶ παρὰ τῶν ἐξωτερικῶν, καὶ τελευταῖον (ἀλλοίμονον) αἱματοχυσίαι καὶ φόνοι.

῟Ων ἕνεκα οἱ ἐντιμότατοι κληρικοὶ τῆς αὐτῆς πολιτείας, οἱ πρόκριτοι τῶν μαγιστόρων ἐκ τῶν ῥουφετίων, καὶ λοιποὶ χριστιανοὶ οἱ ὑπογεγραμμένοι, συναθροισθέντες ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς ἁγιωτάτῃ μητροπόλει, ἀνέφερον ἡμῖν ὅλοι κοινῇ βουλῇ καὶ γνώμῃ, ἵνα σηκώσωσιν ἀπὸ τὴν θεοφρούρητον αὐτὴν πολιτείαν ταύτας τὰς ἀσχημοπρεπεῖς ἀταξίας, ὅπου κακῶς ἐσυνήθισαν, ἐδεήθησαν ἵνα βεβαιωθῇ καὶ παρ' ἡμῶν δι' ἐκκλησιαστικοῦ ἐπιτιμίου ἡ παρὰ πάντων τῶν συνελθόντων προθεῖσα ἀναίρεσις, καὶ εὐλογοφανὴς ἀπόφασις.

῎Εστι δὲ ταῦτα ἅπερ διωρίσθησαν κωληθῆναι μὲ τὴν βουλήν, καὶ θέλησιν πάντων. Πρῶτον νὰ μὴ φοροῦσιν αἱ γυναῖκες ἔξω τοῦ ὀσπητίου αὐτῶν φλωρία· βον νὰ μὴ βάζωσι μαργαριτάρια· γον στεφάνια μαλαγματένια ἢ ἄλλα εἴδη· δον τεπελίκια μαργαριταρένια καὶ ἄλλα μαλαγματικά· εον νὰ μὴ φοροῦσι χρυσᾶ ἐνδύματα, δηλαδὴ ἀντεριά, καβάδια, τζουμπέδες καὶ γοῦνες· στον μπινίσια τζόχινα, ζεγ-
φ. 126β κιαργιά· ζον νὰ μὴ ῥίπτουσιν εἰς τὰ // στεφανώματα χρυσᾶ, ἢ ἄλλο εἶδος, ἀλλ' ἓν μανδήλιον καὶ μόνον· κατὰ τὴν παλαιὰν συνήθειαν· ηον

δὲ καὶ τελευταῖον, νὰ μὴ κάμωσι εἰς τοὺς γάμους τοὺς λεγομένους μπρατίμους, οὔτε μὲ ἱερολογίαν, οὔτε ἄνευ ἱερολογίας, ἀλλὰ νὰ ὑπηρετῶσιν εἰς τοὺς γάμους οἱ συγγενεῖς ἑκατέρων τῶν μερῶν, τοῦ τε γαμβροῦ καὶ τῆς νύμφης.

Τούτων οὖν τῶν ἄνωθεν ὀνομαστὶ γεγραμμένων, παραγγέλομεν νὰ ἀπέχωσιν εἰς τὸ ἑξῆς κατὰ τὴν εὐλογοφανῆ ἀπόφασιν ὅλων, δηλαδὴ ἐκ τῶν μπρατίμων, ὡς ἔργον ἄτοπον, καὶ κεκωλυμένον παρὰ τῆς Ἁγίας τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας, καὶ ἐκ τῶν πολυεξόδων γυναικείων καλλωπισμῶν. Διότι αἱ γυναῖκες, ὡς εὐσεβεῖς, καὶ ὀρθόδοξοι οὖσαι, πρέπει νὰ καλλωπίζωνται ὄχι μὲ χρυσάφια, καὶ μαργαριτάρια, καὶ μὲ ἄλλα πολυέξοδα φορέματα, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐντροπήν, καὶ σωφροσύνην μάλιστα, καθὼς λέγει ὁ Ἀπόστολος Παῦλος «βούλομαι τὰς γυναῖκας ἐν καταστολῇ κοσμίᾳ μετ' αἰδοῦς, καὶ σωφροσύνης κοσμεῖν ἑαυτάς, μὴ ἐμπλέγμασι, ἢ χρυσῷ, ἢ μαργαρίταις, ἢ ἱματισμῷ πολυτελεῖ.» Τὸ γὰρ μὴ καλλωπίζεσθαι, καὶ κοσμεῖσθαι παρὰ τοῦ πρέποντος ἀνυπόπτους αὐτὰς δείκνυσιν ἐς διαβολήν, κατὰ τὸν θεῖον Γρηγόριον.

Εἰ δέ τινες ἐξ ὑμῶν δόξειαν ὀψέποτε ἀπειθεῖς τῇ Ἐκκλησίᾳ, καὶ τῇ κοινῇ ψήφῳ ἐνίσχοντες, κἂν τε ἄνδρες ὦσιν, κἂν τε γυναῖκες, εἴησαν ἀφωρισμένοι ἀπὸ Θεοῦ Κυρίου Παντοκράτορος, κατηραμένοι, καὶ ἀσυγχώρητοι καὶ μετὰ θάνατον ἄλυτοι, αἱ πέτραι καὶ ὁ σίδηρος λυθήσονται, αὐτοὶ δὲ οὐδαμῶς, στένοντες καὶ τρέμοντες εἴησαν ἐπὶ τῆς γῆς ὡς ὁ Κάϊν, καὶ προκοπὴν οὐ μὴ ἴδοιεν ἐν τοῖς ἔργοις των, σχισθείη ἡ γῆ καὶ καταπίοι αὐτοὺς ὡς τὸν Δαθάν, καὶ Ἀβειρών, κληρονομήσειαν τὴν λέπραν τοῦ Γιεζῆ καὶ τὴν ἀγχόνην τοῦ Ἰούδα, ἔχοιεν καὶ τὰς ἀρὰς τῶν ἁγίων τιη' θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ τῶν λοιπῶν ἁγίων συνόδων. Ἔπειτα δὲ θέλει παιδευθεῖ καὶ ἐκκλησιαστικῶς, δίδοντες τῇ καθ' ἡμᾶς μητροπόλει γρόσια 50, ἔτι δὲ καὶ ἐξωτερικῶς ἀποκριματίστως.

Ὅθεν εἰς ἔνδειξιν καὶ ἀσφάλειαν ἐγένετο τὸ παρὸν ἐκκλησιαστικόν, ὑποσχετικὸν παρὰ τῶν χριστιανῶν γράμμα, ἐπιβεβαιώσει ἡμετέρᾳ, καὶ τῇ ἰδιοχείρῳ αὐτῶν ὑπογραφῇ καταστρωθὲν κἀν τῷ παρόντι ἱερῷ κώδικι. ,αψνστῳ Ἰουνίου κθη.

†ὁ χαρτοφύλαξ Λαρίσης Δημήτριος ἱερεὺς ὑπόσχομαι.
† Σακελλάριος Λαρίσης Μιχαὴλ ἱερεὺς ὑπόσχομαι.
† Πρωτόπαπας Λαρίσης Γεώργιος ἱερεὺς ὑπόσχομαι.
†ὁ σακελλίων Λαρίσης Δημήτριος ἱερεὺς ὑπόσχομαι.
† Πριμικήριος Λαρίσης Ἀλέξιος ἱερεὺς ὑπόσχομαι.
† Λογοθέτης Χατζῆ Γιάννης ὑπόσχομαι.
†ὁ Ρήτωρ Χατζῆ Γιαννάκης ὑπόσχομαι. ||

φ. 127α *† Πρωτέκδικος γερο[...] ὑπόσχομαι.*
†ὁ δικαιοφύλαξ Χατζῆ Ἀναστάσιος ὑπόσχομαι.
†ὁ ὑπομνηματογράφος Χατζῆ Θάνος ὑπόσχομαι.
†ὁ Ρουφέτι γουναράδες ὑποσχόμεθα.
†ὁ Ρουφέτι ῥαπτάδων ὑποσχόμεθα.
†ὁ Ρουφέτι ἀμπατζήδων ὑποσχόμεθα.
†ὁ Ρουφέτι μπακάληδων ὑποσχόμεθα.
†ὁ Ρουφέτι τακιατζήδων ὑποσχόμεθα.
†ὁ Ρουφέτι μανδηλάδων ὑποσχόμεθα.
†ὁ Ρουφέτι πανάδης ὑποσχούμεστη (sic).
†ὁ Ρουφέτι κοκκινάδων ὑποσχόμεθα.
†ὁ Ρουφέτι μπασματζήδων ὑποσχόμεθα.
†ὁ Ρουφέτι ψωμάδων ὑποσχόμεθα.
†ὁ Ρουφέτι μεταξάδων ὑπόσχετι (sic).
†ὁ Ρουφέτι μπαρνταξήδων ὑποσχόμεθα.
†ὁ Ρουφέτι πεστελματζήδων ὑποσχόμεθα.
†ὁ Ρουφέτι σχοινάδων ὑποσχόμεθα.
† Ντερητζῆ χανλῆδες ὑποσκόμαστεν (sic).
†ὁ Ρουφέτι ποσταλτζήδων ὑποσχόμεθα.
†ὁ Ρουφέτι σερτζήδων ὑπόσχεται.

14

Bodleian Library, Ms Don. e. 13.

φ. 17β *Larissa, the capital of Macedonia and formerly the residence of Philip king of Macedon, is situated on an extensive cultivated plain upon the right bank of Peneus: the approach to the town through gardens and vineyards is agreeable; the grandily || painted kiosks and mansions of the Turks are not inelegant; the numerous gilded and richly ornamented minarets with the snow capped Mount Ossa in the distance, cause a more pleasing impression than usually accompanies the appearance of a Turkish city.* (φ. 18α)

Larissa is the residence of a Pasha, the population is numerous and wealthy; the Turks of Larissa have the character of being more courteous and urbane than the generality of their race. It is a place of considerable trade, and contains excellent and well-stored bazaars; the inhabitants are celebrated for the richness and beauty of their embroideries and for the manufacture of leather and leather articles.

There is a considerable export trade carried on through the port of Volos, distant about thirty miles of good road. This place has φ. 18β *been but little visited by || travellers and appears to offer a favourable field for mercantile speculation.*

The exports are grain, ox and horsehides, golt skins, wool, cotton, leather, leather articles, dried fruits, gall nuts, olive oil and tobacco of the best quality.

Articles of European manufacture such as fine woollen cloths, printed muslins and cottons, cut-glass, delpth hardware, loaf sugar, and coffee are in demand. The circumstance of being in company with an accredited Dragoman from the Sublime Porte, who by the by was a knavish Italian renegade, and appearing as it were, in intercourse with the Porte, in consequence of my connection with the European shipping at this time in the bay of Zeitouni, I was admitted to an audience of Redchid Pasha, the Seraskier, who was collecting a force to invade Greece.

φ. 19α *I drank coffee and smoked several pipes || in his company. Redschid might be about forty five years of age, of middling stature, plain in his attire and courteous in his manner. I could discover no trait in his countenance of that ferocity which is said to characterize his conduct. At this period Larissa was crowded with Turkish, Albanian and Bulgarian soldiers a motley collection, in reality more formidable to the power which had set them on foot than to their opponents. The Albanians were nearly 6000 in number in a state of anarchy and mutiny arising from their pay being in arear and from a dearth of provisions. The Seraskier had no sinecure in controlling these lawlwess bands: he had just delivered up to their tender mercy an Egyptian blackTurk who in some measure had incurred their ill will. I saw the swarthy Ethio-* φ. 19β *pian || led forth, and, in a short time afterwards lying with his truncated head under his arm.*

The Seraskier ordered excellent accomodation for us in the house of a wealthy Armenian merchant; we fared well...

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ*

ἀμπάς, ὁ (τουρκ. aba) χονδρὸ μάλλινο ὕφασμα

ἀμπατζής, ὁ (τουρκ. abaçi) κατασκευαστὴς καὶ πωλητὴς χονδροῦ μάλλινου ὑφάσματος

ἀντερί, τὸ (τουρκ. entari) μακρὺς χειριδωτὸς χιτώνας ἀπὸ λεπτὸ ὕφασμα

ἀχτσίτικο, τὸ (τουρκ. ahçı = μάγειρος) μαγείρικο

βεκίλης, ὁ (τουρκ. vekil) ἀντιπρόσωπος, ἀναπληρωτὴς

γερανάς, ὁ βαφέας νημάτων σὲ χρῶμα βαθυγάλαζο (γεράνιος, ὁ = βαθυγάλαζος)

δοξιά, ἡ = εἶδος σχοινιοῦ

ἐσνάφι, τὸ (τουρκ. esnaf, πληθ. τοῦ ἀρ. sinif) συντεχνία

ζαϊρές, ὁ (τουρκ. zahîre) ἐπισιτισμός, προμήθειες τροφίμων, δημητριακὰ

ζεγκιαργιά, ἡ (τουρκ. zağara) γούνα ποὺ μπαίνει γύρω ἀπὸ τὸ λαιμό.

ἰσμιρτζὴς ἢ σμιρτζής, ὁ βλ. πιὸ πάνω σ. 272-3, σημ. 68.

καβάδι, τὸ μακρὺ ἔνδυμα (ἀνδρικὸ καὶ γυναικεῖο)· πολυτελὲς ἔνδυμα ἀξιωματούχων

καλαϊτζής, ὁ (τουρκ. kalayçı) κασσιτερωτής, γανωτὴς

κανάπι καὶ κηνάπι, τὸ (τουρκ. kınap) σπάγγος

καρούτα, ἡ (ἀλβ. karrutë <σλαβ. koryto) σκάφη· μονόξυλο, βάρκα χωρὶς καρίνα

κοκκινάς, ὁ βαφέας νημάτων σὲ χρῶμα κόκκινο

μπράτιμος, ὁ (βουλγ. bratim) στενὸς φίλος, παρακούμπαρος

νάρκι, τὸ (τουρκ. narh ἢ nark) διατίμηση

νεγκότσιο, τὸ (ἰταλ. negozio) ἐμπόριο

νταβάς, ὁ (τουρκ. dava) δίκη, ἀγωγὴ

ντεριτζής, ὁ (τουρκ. deriçi) κατασκευαστὴς καὶ πωλητὴς δερματίνων εἰδῶν

πεσκίρι, τὸ (τουρκ. peşkir) προσόψιο, πετσέτα

πεστελματζής, ὁ (τουρκ. peştamalçı) κατασκευαστὴς καὶ πωλητὴς πετσετῶν λουτροῦ (pestamal = πετσέτα λουτροῦ)

ποσταλτζής, ὁ (τουρκ. postalçı) κατασκευαστὴς καὶ πωλητὴς ἀρβυλῶν (postal = ἀρβύλα)

ραπατζής, ὁ πιθανότατα κατασκευαστὴς καὶ πωλητὴς ρεπαντιοῦ (ρεπαντί, = κεφαλόδεσμος, φακιόλι, μαντήλι κεφαλῆς)

ρουφέτι, τὸ (ἀραβ. hirfet) συντεχνία, ἐσνάφι

σανταλτζής, ὁ (τουρκ. sandalçı) σανδαλοποιός, παντοφλὰς

σαράτσης, ὁ (τούρκ. saraç) σελλοποιός, τσαρουχὰς

σερβετάς, ὁ κατασκευαστὴς καὶ πωλητὴς σερβέτ(τ)ας (σερβέτ(τ)α, ἡ κάλυμα τῆς κεφαλῆς, συνήθως μακρὺ ὕφασμα ἢ ταινία σκούρου χρώματος ποὺ περιελίσσεται στὸ κεφάλι, σαρίκι, ἀντρικὸ κεφαλομάντηλο)

σερτζὴς ἢ σιρτζής, ὁ βλ. πιὸ πάνω σ. 278, σημ. 88.

σιμιτζής, ὁ (τουρκ. simitçı) κατασκευαστὴς καὶ πωλητὴς μικρῶν λευκῶν ψωμιῶν ἢ κουλουριῶν

---

* Εὐχαριστῶ θερμὰ τὶς συναδέλφους Πηνελόπη Στάθη καὶ Ἐλευθερία Γιακουμάκη γιὰ τὴν πολύτιμη βοήθειά τους στὴ σύνταξη τοῦ γλωσσαρίου.

σμιρτζής, ὁ βλ. ἰσμιρτζὴς
τακιατζής (τουρκ. takkeçi) κατασκευαστὴς καὶ πωλητὴς σκούφων
τελπίζης, ὁ (τουρκ. telpizı) δόλιος, πανοῦργος, ὕπουλος, ὑποκριτὴς
τεπελίκι, τὸ (τουρκ. tepelik) στόλισμα τῆς κεφαλῆς
τερζής, ὁ (τουρκ. terzi) ράφτης
τεστές, ὁ (τούρκ. deste καὶ teste) δεσμίδα, δωδεκάδα
τζαρσί, τὸ (τουρκ. çarsi) ἀγορὰ
τζουλχάς, ὁ (τουρκ. çulha) ὑφαντὴς
τζουμπές, ὁ (τουρκ. cübbe) κοντὸ γούνινο πανωφόρι ἢ μακρὺς χιτώνας
τζοχατζής, ὁ (τουρκ. çuhaçı) κατασκευαστὴς καὶ πωλητὴς τσόχινων ὑφασμάτων
χαλάτζικο, τὸ (τουρκ. hallaç = παπλωματὰς) παπλωματάδικο

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ

Η ΣΙΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΤΟΝ 13ο - 14ο ΑΙΩΝΑ

Παραγωγή, διακίνηση καὶ τιμὲς τοῦ σιταριοῦ*

1. Εἰσαγωγικὰ

Πολλὰ καὶ σημαντικὰ προβλήματα ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἱστορία τῆς Κρήτης, τόσο στὴ δεύτερη βυζαντινὴ περίοδο (961-1210/11), ὅσο καὶ στὴ βενετοκρατία, παραμένουν, παρὰ τὶς προόδους τῆς ἔρευνας, εἴτε ἐντελῶς σκοτεινά, εἴτε ἀτελῶς γνωστά. Ἰδίως πληροφορίες ποὺ ἀφοροῦν οἰκονομικὰ μεγέθη, παραγω-

---

* Στὴν ἐργασία αὐτὴ χρησιμοποιοῦνται οἱ παρακάτω συντομογραφίες:

ΓΑΣΠΑΡΗΣ	: Χ. ΓΑΣΠΑΡΗ, *Ἡ γῆ καὶ οἱ ἀγρότες στὴ μεσαιωνικὴ Κρήτη, 13ο - 14ος αἰ.*, ἀδημοσ. διδ. διατριβή, Ρέθυμνο 1986.
ΘΕΟΤΟΚΗΣ Α/2	: Σ. ΘΕΟΤΟΚΗ, *Ἱστορικὰ κρητικὰ ἔγγραφα ἐκδιδόμενα ἐκ τοῦ Ἀρχείου τῆς Βενετίας, Ἀποφάσεις Μείζονος Συμβουλίου Βενετίας 1255-1669*. Ἐν Ἀθήναις 1933 (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, τόμος Α', τεῦχος ΙΙ).
ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, Β/2	: Σ. ΘΕΟΤΟΚΗ, *Ἱστορικὰ κρητικὰ ἔγγραφα ἐκδιδόμενα ἐκ τοῦ Ἀρχείου τῆς Βενετίας, Θεσπίσματα τῆς Βενετικῆς Γερουσίας 1281-1385*. Ἐν Ἀθήναις 1936-1937 (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, τόμος Β', τεύχη Ι-ΙΙ).
BRIXANO	: R. MOROZZO DELLA ROCCA, *Benvenuto de Brixano, Notaio in Candia, 1301-1302*, Βενετία 1950.
CESSI, *Rogati*	: R. CESSI - P. SAMBIN, *Le Deliberazioni del Consiglio dei Rogati*, Βενετία 1960.
MARCELLO	: M. CHIAUDANO - A. LOMBARDO, *Leonardo Marcello, Notaio in Candia, 1278-1281*, Βενετία 1960.
NOIRET, *Documents*	: H. NOIRET, *Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 à 1485*, Παρίσι 1892.
PIZOLO	: S. CARBONE, *Pietro Pizolo, Notaio in Candia*, τ. I (1300), Βενετία 1978, τ. II (1304-1305), Βενετία 1985.
RATTI VIDULICH, *Bandi*	: PAOLA RATTI VIDULICH, *Duca di Candia - Bandi (1313-1329)*, Βενετία 1965.

γή, κοινωνική ὀργάνωση, μορφὲς γεωκτησίας, εἶναι ἄλλοτε σχεδὸν ἀνύπαρκτες (ὅπως στὴ βυζαντινὴ ἐποχή) καὶ ἄλλοτε ἀποσπασματικές, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ γνώση ποὺ ἔχουμε γιὰ τὰ ζητήματα αὐτὰ νὰ μὴν εἶναι ἱκανοποιητική.

Τὸ κύκλωμα τοῦ σιταριοῦ (παραγωγή, διακίνηση, τιμὲς) παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ σὲ μιὰ ἀγροτικὴ οἰκονομία τὰ σιτηρὰ γενικὰ ἀποτελοῦν ὄχι μόνο τὰ προϊόντα ποὺ παράγονται σὲ μεγαλύτερη ποσότητα, ἀλλὰ καὶ τὰ προϊόντα μὲ τὴ μεγαλύτερη σημασία, τῶν ὁποίων ἡ ἀφθονία ἢ ἡ ἔλλειψη ἔχει ἄμεσες συνέπειες γιὰ τὸν πληθυσμὸ καὶ γενικότερα γιὰ τὸ κράτος. Εἶναι περιττὸ νὰ τονιστεῖ πόσο ἡ ξεχωριστὴ σημασία τῶν σιτηρῶν ἐνδιαφέρει τὸν ἱστορικὸ τοῦ παρόντος, ἐφόσον αὐτὴ διαμόρφωνε μιὰ πραγματικότητα ποὺ ρύθμιζε πολλὲς ἀπὸ τὶς σχέσεις (οἰκονομικές, κοινωνικές, καὶ πολιτικὲς ἀκόμη) μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς συγκεκριμένης κοινωνίας.

Σκοπὸς τῆς ἐργασίας αὐτῆς εἶναι νὰ ἐξετάσει καὶ νὰ συνεκτιμήσει τὶς ὑπάρχουσες πληροφορίες ποὺ ἀφοροῦν τὴν πολιτικὴ τῆς Βενετίας ἀπέναντι στὴν παραγωγή, τὶς τιμὲς καὶ τὴ διακίνηση τῶν σιτηρῶν στὴν Κρήτη τὸν 13ο καὶ 14ο αἰώνα. Ἐλπίζεται ὅτι ἡ συγκέντρωση καὶ ἀνάλυσή τους θὰ μᾶς δώσει τὴ δυνατότητα νὰ ἔχουμε μιὰ κάπως πιὸ ξεκάθαρη εἰκόνα γιὰ συνθῆκες καὶ καταστάσεις ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴν Κρήτη τοὺς δύο πρώτους αἰῶνες τῆς βενετοκρατίας.

2. Ἱστορικὸ πλαίσιο

Ἂν ἐξαιρέσουμε τὴ βραχύβια ἐπανάσταση τοῦ διοικητῆ τῆς Κρήτης Καρύκη, ποὺ ἐξερράγη περὶ τὸ 1091[1], ὅλη ἡ ὑπόλοιπη δεύτερη βυζαντινὴ περίοδος τῆς Κρήτης (961-1210/11) πέρασε, ἀπὸ ὅσο γνωρίζουμε, εἰρηνικά, ἢ τουλάχιστον χωρὶς ἄξιες λόγου ἀναστατώσεις. Ἡ πτώση τῆς αὐτοκρατορίας τὸ 1204 ἄλλαξε αὐτὴ τὴν κατάσταση ριζικά[2]. Ἡ ἀπασχόληση τῶν Βενετῶν μὲ τὴν κατοχύρωση τῶν ἐκτεταμένων κτήσεων ποὺ τοὺς εἶχε ἐπιδικάσει ἡ Partitio Romaniae, ἔδωσε τὴν εὐκαιρία στοὺς Γενουάτες νὰ ἐπωφεληθοῦν καὶ νὰ καταλάβουν τὴν Κρήτη. Τὸ 1206 ὁ Ἐρρίκος Πεσκατόρε ἀποβιβάστηκε καὶ κατέλαβε τὸν Χάνδακα καὶ στὴ συνέχεια προχώρησε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μεγαλονήσου. Ἀναμένοντας τὴ βενετικὴ ἀντίδραση ὁ Πεσκατόρε ἔχτισε ἢ ἐπισκεύασε συνολικὰ 14 ἢ 15 φρούρια γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴν ἄμυνα τῆς Κρήτης. Ἡ προφανὴς εὐκολία μὲ τὴν ὁποία κινήθηκε ὁ Πεσκατόρε στὸ νησὶ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴ διάλυση τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, ποὺ θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀδυναμία ἢ /καὶ τὴν ἀπροθυμία τῶν κατοίκων (ἢ ὁποιας ὀργανωμένης ἀρχῆς ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑφίσταται) νὰ ἀντιδράσουν ἐνεργά.

Τὰ γεγονότα αὐτὰ σημειώνουν τὴν ἀρχὴ μιᾶς ταραγμένης περιόδου ποὺ θὰ διαρκέσει ὁλόκληρο τὸν 13ο καὶ μεγάλο μέρος τοῦ 14ου αἰώνα: πόλεμοι, ἐπαναστάσεις, ἐπιδρομές, ἀλλὰ καὶ φυσικὲς καταστροφές, ὅπως σεισμοὶ καὶ ἐπιδημίες, ἀποτελοῦν τὸ πλαίσιο τῆς ἐποχῆς μέσα στὴν ὁποία θὰ κινηθεῖ ἡ ἔρευνά μας. Ἡ ἀναφορὰ στὰ γεγονότα αὐτὰ δὲν ἔχει θεωρητικὸ χαρακτήρα. Ἀντίθετα, τέτοιου εἴδους γεγονότα ἔχουν συγκεκριμένες καὶ ἐντελῶς πρακτικὲς ἐπιπτώσεις σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς. Ἰδιαίτερες συνέπειες ἔχουν αὐτὲς οἱ ἀναστατώσεις στὴ γεωργικὴ παραγωγή, ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, ἀφοῦ οἱ κλιματολογικὲς καταστροφὲς καὶ οἱ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις συνήθως προκαλοῦν καταστροφὴ στὶς καλλιέργειες καὶ τὶς σοδειές, οἱ δὲ ἐπιδημίες προκαλοῦν ἔλλειψη ἐργατικῶν χεριῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα καὶ πάλι ἐξαρτᾶται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἡ ποσότητα τῆς παραγωγῆς. Κατὰ συνέπεια καὶ ἡ πολιτικὴ ποὺ ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὴν κυβέρνηση στὸν συγκεκριμένο τομέα ἐπηρεάζεται ἄμεσα ἀπὸ τὴν κατάσταση ποὺ δημιουργεῖται.

Στὴ συνέχεια ἀναφέρονται σὲ πολὺ γενικὲς γραμμὲς καὶ συνοπτικὰ τὰ γεγονότα ἐκεῖνα τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰώνα ποὺ θεωροῦνται ὅτι μποροῦσαν νὰ ἐπηρεάσουν μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο τὴν παραγωγὴ καὶ νὰ προκαλέσουν προβλήματα κυρίως στὶς ἐκτεταμένες καὶ ζωτικῆς σημασίας καλλιέργειες, ὅπως ἦταν αὐτὲς τῶν δημητριακῶν.

SANTSCHI, *Régestes*	: ELIZABETH SANTSCHI, *Régestes des Arrêts Civils et des Mémoriaux (1363-1399) des Archives du Duc de Crète*, Βενετία 1976.
SCARDON	: A. LOMBARDO, *Imbreviature di Pietro Scardon, 1271*, Τορίνο 1942.
THIRIET, *Régestes*	: F. THIRIET, *Régestes des Délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, τ. I (1329-1399), Παρίσι-Χάγη 1958.
THIRIET, *Assemblées*	: F. THIRIET, *Délibératione des Assemblées vénitiennes concernant la Romanie*, τ. I-II, Παρίσι - Χάγη 1966-1971.
THIRIET, *Romanie*	: F. THIRIET, *La Romanie vénitienne au Moyen Age*, Παρίσι 1975.
ZACHARIADOU, Prix et marchés	: ELIZABETH A. ZACHARIADOU, «Prix et marchés de céréales en Romanie (1343-1405)», *Nuova Rivista Storica* 61 (1977), σ. 291-305 (=Variorum Reprints, Λονδίνο 1985, ἀρ. IX).

1. P. GAUTIER, «Défection et soumission de la Crète sous Alexis Ier Comnène», *REB* 35 (1977), σ. 215 κ.ἑ. Πβ. D. TSOUGARAKIS, *Byzantine Crete*, Ἀθήνα 1988, σ. 78 κ.ἑ.

2. Γιὰ τὴν πιὸ πρόσφατη ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων ποὺ ἀκολουθοῦν καθὼς καὶ ἐπισκόπηση ὅλης τῆς βενετοκρατίας βλ. τὸ ἄρθρο τῆς ΧΡΥΣΑΣ ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Ἡ περίοδος τῆς βενετοκρατίας στὴν Κρήτη», στὸ συλλογικὸ ἔργο *Κρήτη, Ἱστορία καὶ Πολιτισμός*, τ. Β', Κρήτη 1988, σ. 105 κ.ἑ.

1206-1210/11: Βενετο-γενουατικὸς πόλεμος γιὰ τὴν κατοχὴ τῆς Κρήτης ποὺ πέρασε πολλὲς φάσεις καὶ ὑπῆρξε πολὺ σκληρός.

1211: Ἀμέσως μετὰ τὸν πρῶτο βενετικὸ ἀποικισμὸ ἐπανάσταση τῶν Ἁγιοστεφανιτῶν καὶ στὴ συνέχεια ἐμφύλιος πόλεμος μεταξὺ Βενετῶν καὶ Μ. Σανούδου, τοῦ ὁποίου τὴ βοήθεια οἱ Βενετοὶ εἶχαν ζητήσει γιὰ τὴν κατάπνιξη τῆς ἐπανάστασης.

1217-1219: Ἐπανάσταση Σκορδίληδων-Μελισσηνῶν («ἐπανάσταση τῶν δύο Συβρίτων») ποὺ ἐξαπλώνεται σχεδὸν σὲ ὁλόκληρη τὴν κεντρικὴ καὶ δυτικὴ Κρήτη καὶ προκαλεῖ μεγάλες καταστροφὲς στὴν ὕπαιθρο.

1222(;)-1223: Νέα ἐπανάσταση τῶν Ἁγιοστεφανιτῶν μετὰ τὸν δεύτερο βενετικὸ ἀποικισμό.

1228: Σεισμὸς συγκλονίζει ὁλόκληρη τὴν Κρήτη.

1230-1236: Τρίτη ἐπανάσταση «τῶν δύο Συβρίτων» καὶ βοήθεια πρὸς τοὺς ἐπαναστάτες ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα τῆς Νίκαιας Ἰωάννη Βατάτζη. Κατάπνιξή της μετὰ ἀπὸ πολυάριθμες μάχες.

1246: Σεισμὸς συγκλονίζει τὴ δυτικὴ Κρήτη.

1252: Νέα ἀποστολὴ βενετῶν ἀποίκων, ἴσως μετὰ ἀπὸ ἐξέγερση τῶν κατοίκων ποὺ καταπνίχτηκε.

1261: Ἀγροτικὲς ταραχὲς στὴν περιοχὴ Μεραμπέλου.

1262-1265: Ἐπανάσταση ὑποκινημένη ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγο.

1266: Λεηλασία τῶν Χανίων ἀπὸ τοὺς Γενουάτες καὶ ταραχὲς σὲ πολλὰ μέρη τῆς Κρήτης ποὺ κράτησαν μέχρι τὸ 1271.

1272-1278: Μεγάλη ἐπανάσταση τῶν Χορτάτζηδων στὴν ἀνατολικὴ καὶ κεντρικὴ Κρήτη (Λασίθι-Μεσαρά).

1278-1282: Ταραχὲς στὴν Κίσαμο καὶ τὸ Σέλινο στὶς ὁποῖες συμμετέχουν τὰ Σφακιὰ καὶ οἱ περιοχὲς Ρεθύμνου καὶ Συβρίτου.

1283-1299: Μεγάλη ἐπανάσταση τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη.

1293: Κατάληψη τῶν Χανίων ἀπὸ τοὺς Γενουάτες.

1304: Τρομερὸς σεισμὸς μὲ φοβερὲς καταστροφὲς σὲ ὁλόκληρη τὴν Κρήτη (ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλη τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο).

1306: Ἄλλος σεισμὸς συγκλονίζει τὸν Χάνδακα.

1311: Νέος σεισμὸς πλήττει τὴν Κρήτη.

1318: Οἱ Τοῦρκοι λεηλατοῦν τὴν Κάρπαθο (ποὺ ἀνῆκε στὸν Ἀνδρέα Cornaro) καὶ τὴ Σαντορίνη (ποὺ ἀνῆκε στὸν Ἀνδρέα Barozzi) καὶ ἀπειλοῦν τὴν Κρήτη. (Οἱ ἐπιδρομὲς ἀναγκάζουν τὴ Βενετία νὰ στέλνει κρητικὸ σιτάρι γιὰ τὴ διατροφὴ τῶν κατοίκων τῶν λεηλατημένων νησιῶν).

1319: Ἐπανάσταση στὰ Σφακιὰ καταπνίγεται μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη.

1330: Ἐπιδημία πανώλης μὲ μεγάλες ἀπώλειες στὸν πληθυσμό.

1333: Ἐπανάσταση Μαγαριτῶν ποὺ ἐξαπλώνεται στὶς δυτικὲς ἐπαρχίες καὶ καταπνίγεται μὲ δυσκολία.

1340-1342: Ἐπανάληψη τουρκικῶν ἐπιδρομῶν ποὺ φτάνουν καὶ στὴν Κρήτη.

1341-1347: Ἐπανάσταση στὶς δυτικὲς ἐπαρχίες τοῦ Λέοντος Καλλέργη καὶ τῶν Ψαρομηλίγγων ἐπεκτείνεται καὶ στὶς ἀνατολικὲς καὶ οἱ ἐπιχειρήσεις παίρνουν μεγάλες διαστάσεις. Εἶναι ἐποχὴ σοβαρῆς κρίσης, μὲ μεγάλη σιτοδεία ποὺ ἐπιφέρει λιμό, μὲ τρομερὴ ἐπιδημία πανώλης (1347) καὶ μὲ ταυτόχρονες τουρκικὲς ἐπιδρομές. Μεγάλη ἄνοδος τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν.

1340-1350: Ἐρήμωση τῆς περιοχῆς Ρεθύμνου ἀπὸ τὴν πανώλη καὶ μέτρα πύκνωσης τοῦ πληθυσμοῦ.

1350: Τουρκικὲς ἐπιδρομὲς στὴ Σητεία.

1353: Σεισμὸς συγκλονίζει τὸν Χάνδακα καὶ τὸ Ρέθυμνο.

1355/6: Τουρκικὴ ἐπιδρομὴ στὴν Κάρπαθο.

1363-1365: Ἐπανάσταση τοῦ Ἁγίου Τίτου.

1365: Ἐπιδημία πανώλης.

1368, 1374: Νέες ἐπιδημίες πανώλης.

1376: Ἐπιδημία πανώλης ἐρημώνει τὸν Χάνδακα.

1377-1381: Βενετο-γενουατικὸς πόλεμος καὶ ἀπαγόρευση εἰσαγωγῆς σίτου ἀπὸ τὸ ἐμιράτο τοῦ Ἀϊδινίου.

1383, 1386, 1389: Καινούριες ἐπιδημίες πανώλης.

1390: Ὁ Βαγιαζὴτ ἀπαγορεύει ἐξαγωγὴ σιταριοῦ ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία.

1398: Νέα ἐπιδημία πανώλης ἀποδεκατίζει τὸν πληθυσμό.

3. Ἡ διοικητικὴ ὑπηρεσία

Στὴ Βενετία τὴν εὐθύνη γιὰ τὴ διαχείριση τῶν εἰσαγωγῶν σιταριοῦ καὶ τὴ φροντίδα γιὰ τὸν ἀνελλιπῆ ἐφοδιασμὸ τῆς πόλης τὴν εἶχε εἰδικὴ ὑπηρεσία, ἡ Camera del frumento, ἐπικεφαλῆς τῆς ὁποίας ἦσαν οἱ Ufficiali al frumento. Οἱ ἀξιωματοῦχοι αὐτοὶ ἔπρεπε νὰ ἀναφέρουν κάθε μήνα στὸν Δόγη ποιὲς ἦταν οἱ διαθέσιμες ποσότητες σιτηρῶν στὶς δημόσιες καὶ ἰδιωτικὲς σιταποθῆκες, διότι βάσει τῶν ἀναφορῶν αὐτῶν καθοριζόταν ἡ περαιτέρω πολιτικὴ εἰσαγωγῶν, πωλήσεων, τιμῶν κτλ.[3]. Οἱ ἴδιοι ἀξιωματοῦχοι συμμετεῖχαν ἐπίσης στὴ λήψη ἀποφάσεων γιὰ παραγγελίες σίτου στὸ ἐξωτερικό[4].

3. G. LUZZATTO, *Storia economica di Venezia dal' XI al XVI secolo*, Βενετία 1961, σ. 52.

4. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Α/2, σ. 109, ἀρ. 1.

Ὅπως συνέβαινε καὶ μὲ πολλὲς ἄλλες ὑπηρεσίες, ἡ ὑπηρεσία τοῦ σίτου εἶχε στὴν Κρήτη ἀνάλογη ὀργάνωση μὲ ἐκείνη τῆς Βενετίας. Ὑπῆρχε δηλαδὴ καὶ στὴν Κρήτη μιὰ Camera frumenti ποὺ διαχειριζόταν τὶς ὑποθέσεις τοῦ σιταριοῦ. Ἡ ὑπηρεσία αὐτὴ ὑπαγόταν διοικητικὰ στοὺς Camerarii (Ταμίες) τοῦ Χάνδακα, τοὺς ἀνώτατους αὐτοὺς οἰκονομικοὺς ἀξιωματούχους ποὺ εἶχαν ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τους ὅλες τὶς οἰκονομικὲς ὑπηρεσίες τοῦ νησιοῦ. Οἱ Camerarii ἢ Camerlenghi ἦταν ἀρχικὰ δύο, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ 1270 αὐξήθηκαν σὲ τρεῖς. Ἐπιπλέον ὑπῆρχαν ἀπὸ δύο Ταμίες στὸ Ρέθυμνο καὶ τὰ Χανιὰ ποὺ διορίζονταν ἀπὸ τὸν Δούκα καὶ τοὺς Συμβούλους του. Ἀπὸ τὸ 1318 ἄρχισε νὰ διορίζεται στὸν Χάνδακα καὶ τέταρτος Ταμίας, τὸ κυριότερο καθῆκον τοῦ ὁποίου ἦταν εἰδικὰ τὸ negocium frumenti comunis[5]. Ὁ Ταμίας αὐτὸς ἔπρεπε νὰ περιέρχεται τὸ νησί, νὰ διεξάγει τὶς διαπραγματεύσεις καὶ νὰ συνάπτει τὶς ἀπαραίτητες συμφωνίες γιὰ τὶς προμήθειες σιταριοῦ ποὺ ἔπρεπε νὰ κάνει τὸ Κοινό. Στὴν πράξη ὅμως φαίνεται ὅτι ἀποδείχτηκε πὼς ὁ Ταμίας αὐτὸς δὲν ἐπαρκοῦσε γιὰ τὴν ἐπιτυχὴ διεκπεραίωση τοῦ ἔργου ποὺ τοῦ εἶχε ἀνατεθεῖ, γι' αὐτὸ ἀπὸ τὸ 1330-31 ἡ βενετικὴ Γερουσία ἐπέφερε καὶ νέα ἀλλαγή. Μὲ ἀπόφασή της ἐφάρμοσε τὸ σχετικὸ καπιτουλάριο ποὺ εἶχε εἰσαγάγει ὁ Δούκας Ἰωάννης Morosini (1327-1329), σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο καταργοῦνταν ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς Ταμίες. Στὴ θέση του διορίζονταν εἰδικοὶ ὑπάλληλοι μὲ συγκεκριμένες οἰκονομικὲς ἁρμοδιότητες, μία ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἦταν καὶ ἡ ἐπίβλεψη τῶν ὑποθέσεων τῶν σιτηρῶν[6].

Δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν ὁ θεσμὸς τοῦ provisor bladi ὀφείλει τὴν ἀρχή του σὲ αὐτὲς τὶς μεταρρυθμίσεις ἢ ὄχι. Ὁ ἀξιωματοῦχος αὐτὸς δημιουργήθηκε κατ' ἀναλογία τῶν ἀντίστοιχων provisores bladi ποὺ ὑπῆρχαν στὴ Βενετία. Στὴν Κρήτη ὑπῆρχε μόνο ἕνας τέτοιος ἀξιωματοῦχος μέχρι τὸ 1429, ὁπότε ἡ Γερουσία ἀποφάσισε νὰ διορίζεται καὶ δεύτερος. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀπόφαση τῆς Γερουσίας φαίνεται ὅτι μέχρι τότε ὁ ὑπάλληλος αὐτὸς προΐστατο τῶν ὑποθέσεων τῶν σιτηρῶν καὶ διέθετε γραφεῖο ἐπανδρωμένο μὲ ἕνα γραφέα καὶ ἕνα κλητήρα. Στὴν ἀπόφαση τοῦ 1429 ἀναφέρονται ὁρισμένες ρυθμίσεις, ἀλλὰ δὲν εἶναι σαφὲς ἂν κάποιες ἀπὸ αὐτὲς ἴσχυαν καὶ προηγουμένως. Σύμφωνα μὲ αὐτὲς οἱ provisores bladi θὰ εἶχαν τὴν κρητικὴ εὐγένεια, θὰ ἦταν τριάντα ἐτῶν ἢ μεγαλύτεροι καὶ θὰ ἐκλέγονταν γιὰ δύο χρόνια μὲ μισθὸ 200 ὑπέρπυρα τὸ χρόνο, χωρὶς νὰ ἔχουν τὸ δικαίωμα ἐπανεκλογῆς. Στὰ καθήκοντά τους ἦταν ἡ εἴσπραξη προστίμων ἀπὸ ὅσους παρέβαιναν τὶς διατάξεις ποὺ ἀφοροῦσαν τὰ σιτηρά, ἡ ἐκτέλεση τῶν ἀποφάσεων τῆς κυβέρνησης σχετικὰ μὲ τὰ σιτηρά, ἡ

5. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Α/2, σ. 103, ἀρ. 7.
6. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 100: officiales (qui) supersunt negocijs comercli, rationibus salis, messetarie et frumenti. Οἱ Ταμίες ξανάγιναν τέσσερις τὸ 1410: ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Α/2, σ. 24.

παροχὴ συμβουλῶν πρὸς τὴν κυβέρνηση γιὰ τὸ ἴδιο θέμα καὶ ἡ σύναψη συμφωνιῶν μὲ τοὺς ἐμπόρους γιὰ ἐπαρκὴ ἀνεφοδιασμὸ τῆς ἀγορᾶς. Γενικὰ θὰ εἶχαν τὰ ἴδια καθήκοντα «...sicut obserbvatur per provisores nostros bladorum et per collegium bladorum in Venetiis»[6α].

Στὶς δικαιοδοσίες τῆς Camera frumenti ὑπάγονταν οἱ δημόσιες σιταποθῆκες (granaria, fonteghi). Ὑπεύθυνοι γιὰ τὶς σιταποθῆκες ἦταν δύο ἢ τρεῖς ἀξιωματοῦχοι ὀνομαζόμενοι provveditori al fontego ἢ fontegheri, ποὺ διορίζονταν ἀπὸ τὶς τοπικὲς ἀρχὲς τῆς Κρήτης, δηλαδὴ τὸ Μεῖζον Συμβούλιο, καὶ ἀνῆκαν στὴν τάξη τῶν εὐγενῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Χάνδακα, σιταποθῆκες ὑπῆρχαν καὶ στὰ Χανιά, ἐπικεφαλῆς τῶν ὁποίων ἦταν τρεῖς fontegheri ποὺ διορίζονταν καὶ πάλι ἀπὸ τὶς τοπικὲς ἀρχὲς (δηλ. τὸν Ρέκτορα). Ἡ θητεία τους διαρκοῦσε ἕνα χρόνο καί, ὅπως καὶ στὴν προηγούμενη περίπτωση, τὸ ἀξίωμα τὸ ἀναλάμβαναν ἄτομα ποὺ κατεῖχαν τὴν κρητικὴ ἢ τὴ βενετικὴ εὐγένεια. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι δημόσιες σιταποθῆκες θὰ ὑπῆρχαν καὶ στὰ ἄλλα διαμερίσματα, Ρέθυμνο καὶ Σητεία, καθὼς καὶ ἐκεῖ ἔχουμε μεγάλη παραγωγὴ σιταριοῦ. Φαίνεται ὅμως νὰ μὴν ἔχουν διασωθεῖ πληροφορίες γι' αὐτὲς τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐξετάζουμε. Οἱ σιταποθῆκες ἦταν ἱδρύματα μὲ ἰδιαίτερη διοικητικὴ ὀργάνωση καὶ πολυάριθμο προσωπικό.

Οἱ λεπτομέρειες τῆς ὑπαλληλικῆς ἱεραρχίας ποὺ ὑπηρετοῦσε στὶς σιταποθῆκες δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστές, γνωρίζουμε ὅμως ὅτι ἐπικεφαλῆς τῶν ἱδρυμάτων αὐτῶν ἦταν ὁ λογιστὴς καὶ ὁ ἀποθηκάριος (massaro)[7]. Κατώτεροι ὑπάλληλοι, ποὺ ὅμως θὰ ὑπάγονταν στὴ δικαιοδοσία τῆς Camera frumenti μᾶλλον παρὰ στὴ διοίκηση τῶν σιταποθηκῶν, ἦταν ὁ ὑπεύθυνος (deputato) γιὰ τὸ ζύγισμα τῶν σιτηρῶν καὶ οἱ εἰσπράκτορες (essatori) τῶν σιτηρῶν[8]. Οἱ εἰσπράκτορες ἦταν ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν παραλαβὴ τῶν ποσοτήτων σιταριοῦ ποὺ ἔπρεπε νὰ παραδοθοῦν γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Κοινοῦ ἢ τῶν σιταποθηκῶν τὴν ἐποχὴ τῆς συγκομιδῆς, ἐνῶ ὁ ὑπεύθυνος γιὰ τὸ ζύγισμα ἔλεγχε ὄχι μόνο τὴν ἀκρίβεια τῶν παραδιδόμενων ποσοτήτων, ἀλλὰ καὶ τὴν καταλληλότητα τῶν χρησιμοποιούμενων μέτρων καὶ σταθμῶν κατὰ τὶς κάθε εἴδους συναλλαγές. Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν μιὰ ἄλλη κατηγορία ὑπαλλήλων, οἱ μετρητὲς τῶν σιτηρῶν, ταυτίζονταν μὲ κάποιους ἀπὸ τοὺς προηγουμένους ἢ ἦταν διαφορετικοί. Πάντως καὶ τῶν μετρητῶν οἱ ἁρμοδιότητες ἦταν σχετικὲς μὲ τὴν πώληση τῶν σιτηρῶν τοῦ Κοινοῦ: κατὰ τὶς πωλήσεις αὐτὲς οἱ μετρητὲς παρακρατοῦσαν ἕνα ὁρισμένο ποσὸ γιὰ λογαριασμὸ τοῦ δημοσίου. Μάλιστα τὸ 1356 ὁ Δούκας Ζουφρέδος Morosini καὶ τὸ συμβούλιό του ἀποφάσισαν νὰ παίρνει ὁ ἐπικεφαλῆς

6α. NOIRET, *Documents*, σ. 332-3.
7. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Α/2, σ. 131.
8. ΑΣΠΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΑΚΗ, «Ἀξιώματα στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη κατὰ τὸ 16ο καὶ 17ο αἰώνα», *Κρητ. Χρον.* 26 (1986), σ. 113.

τῶν μετρητῶν τὸ ἕνα τρίτο αὐτῶν τῶν κρατήσεων, ἐνῶ τὸ ἄλλο τρίτο νὰ δίδεται στοὺς ἀγορανόμους καὶ τὸ ὑπόλοιπο νὰ παραδίδεται στὸ Κοινό. Τὸ μέτρο αὐτὸ πάρθηκε «ὅπως τοῦ λοιποῦ ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν μετρητῶν, ὅστις μικρὰς ὠφελείας ἔχει, δύναται μετὰ μεγαλυτέρου ζήλου νὰ ἐκτελῇ τὴν ὑπηρεσίαν του»[9]. Εἰδικὰ γιὰ τὸ ζύγισμα τοῦ ἀλεύρου ὑπῆρχε ἄλλος ἁρμόδιος ὑπάλληλος, ὁ ponderator farine, ποὺ τὸ 1309 εἶχε μισθὸ 18 ὑπέρπυρα τὸ χρόνο[10]. Στὴν ὑπηρεσία ζυγίσεως τοῦ ἀλεύρου προβλεπόταν καὶ ἡ ὕπαρξη γραφέα, ποὺ ἄλλοτε ἦταν ὁ ἴδιος ὁ ζυγιστὴς καὶ ἄλλοτε ξεχωριστὸς ὑπάλληλος, ὁ scriba ad pondus mulinariorum[11]. Οἱ ζυγιστὲς τῶν ἀλεύρων, ὅπως εἶναι εὐνόητο, ἔλεγχαν τὶς συναλλαγὲς τῶν μυλωνάδων, κυρίως ὅσον ἀφορᾶ τὸ ἀλεύρι ποὺ οἱ τελευταῖοι παρέδιδαν στὸ Κοινό. Ἔλεγχαν ἐπίσης καὶ τὸ ἀλεύρι τοῦ Κοινοῦ ποὺ πουλιόταν στοὺς κατασκευαστὲς ψωμιοῦ.

Μιὰ ἄλλη κατηγορία ὑπαλλήλων ἦταν οἱ λεγόμενοι ἐκτιμητὲς τῶν σιτηρῶν (extimatores bladorum ἢ extimatores frumenti). Ἀνῆκαν σὲ μιὰ ὑπηρεσία ποὺ ὑπῆρχε τουλάχιστον στὰ διαμερίσματα Χάνδακα, Ρεθύμνου καὶ Χανίων, καὶ πιθανότατα καὶ στὸ διαμέρισμα Σητείας. Ἡ ὑπηρεσία ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἐκτιμητὲς περιλάμβανε καὶ γραφεῖς[12], ἐνῶ τοῦ συνόλου τῶν ὑπαλλήλων αὐτῶν προΐσταντο σὲ κάθε διαμέρισμα ἄλλοι ὑπάλληλοι, οἱ officiales super extimatores. Τὰ καθήκοντα καὶ τὶς ἁρμοδιότητες τῆς ὑπηρεσίας αὐτῆς πληροφορούμαστε ἀπὸ τὰ αἰτήματα μιᾶς πρεσβείας τὴν ὁποία εἶχαν ἀποστείλει στὴ Βενετία οἱ τιμαριοῦχοι τοῦ διαμερίσματος Ρεθύμνου τὸ 1359. Ἕνα ἀπὸ τὰ αἰτήματα τῶν φεουδαρχῶν ἀφοροῦσε τοὺς officiales super extimatores, οἱ ὁποῖοι «debeant stare in Rethimo nec debeant exire in casalia sicut hactenus fiebat, sed debeant instituere extimatores per casalia, ut sit per totam insulam, qui vero extimatores teneatur, cum aliquis sibi fuerit presentatus de damnus aliquo quod fecerit in alicuius blado siue territorio debeat extimator notificare ei, ut damnum faciens concordabitur cum dampnificato infra dies octo, quod extimator non possit cum scribere sicut sit per totam insulam, totius insule, et in maximum preiudicium, et grauamine omnium habitatorum districtus Rethimi»[13].

Ζητοῦσαν δηλαδὴ τὴν ἄδεια νὰ ἔχει ὁ προϊστάμενος (ἢ οἱ προϊστάμενοι) τῶν ἐκτιμητῶν ἕδρα τὸ Ρέθυμνο καὶ νὰ ὁρίζει ἐκτιμητὲς στὰ διάφορα χωριὰ τοῦ διαμερίσματος. Οἱ ἐκτιμητὲς αὐτοὶ θὰ τοῦ γνωστοποιοῦσαν κάθε ζημιὰ

9. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, «Τὰ καπιτουλάρια τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης, 1298-1500», *Ἐπετ. Ἑταιρ. Κρητ. Σπουδῶν* 4 (1941), σ. 168.

10. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Α/2, σ. 60.

11. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Α/2, σ. 167 (1349).

12. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/2, σ. 37, 39.

13. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/2 σ. 69-70, ἀρ. 1(4).

ποὺ γινόταν στὰ χωράφια ἢ στὴν παραγωγὴ κάποιου, ὥστε νὰ κινηθεῖ ἡ διαδικασία φιλικοῦ διακανονισμοῦ τῆς διαφορᾶς ἐντὸς ὀκτὼ ἡμερῶν. Ὑποστηριζόταν ὅτι ἡ διαδικασία αὐτὴ θὰ ἦταν κατὰ πολὺ ταχύτερη, ἀντὶ νὰ περιοδεύει ὁ προϊστάμενος στὰ διάφορα χωριὰ ποὺ ὑπῆρχαν διαφορές, ὅπως γινόταν μέχρι τότε. Ἐπειδὴ τὸ κέρδος ὅλων ἦταν προφανές, ἡ Βενετία ἀποδέχτηκε αὐτὸ τὸ αἴτημα.

Πάντως ἐκτιμητὲς ὡς ὑπάλληλοι ὑπῆρχαν καὶ γιὰ ἄλλα προϊόντα, ὄχι μόνο γιὰ τὰ σιτηρά. Γιὰ παράδειγμα, ἔγγραφο τοῦ 1394 μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὸν διορισμὸ τριῶν ἐκτιμητῶν γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς ποιότητας τῆς grana (ὑσγίνου, βαθυκόκκινης χρωστικῆς οὐσίας) ποὺ προοριζόταν γιὰ ἐξαγωγὴ ἀπὸ τὴν Κρήτη[14].

Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ὑπῆρχαν ὑπάλληλοι ποὺ ἀσχολοῦνταν καὶ μὲ ὑποθέσεις σιτηρῶν, ὄχι κατ' ἀποκλειστικότητα, ἀλλὰ μέσα στὶς ἄλλες τους ἁρμοδιότητες. Μιὰ τέτοια περίπτωση ἀποτελοῦσαν οἱ γνωστοὶ comerclarii (παραφθορὰ τοῦ βυζαντινοῦ : κομμερκιάριοι), τελωνειακοὶ ὑπάλληλοι ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν εἴσπραξη δασμῶν εἰσαγωγῆς, ἐξαγωγῆς καὶ κυκλοφορίας τῶν ἐμπορευμάτων[14α]. Ὅπως εἶναι φυσικό, οἱ comerclarii φρόντιζαν γιὰ τὴν ἐπιβολὴ καὶ τὴν εἴσπραξη τοῦ δασμοῦ στὰ σιτηρὰ ποὺ εἰσάγονταν ἢ ἐξάγονταν, ἀλλὰ ἡ σχέση τους μὲ τὸ σιτάρι δὲν φαίνεται νὰ σταματοῦσε ἐδῶ. Ἀπὸ μία ἀπόφαση τοῦ 1371 μαθαίνουμε ὅτι, ὅσοι ἐπιθυμοῦσαν νὰ κατασκευάσουν ψωμὶ πρὸς πώληση, ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ἀγοράσουν σιτάρι ἀπὸ τὸ Κοινό, τὸ ὁποῖο θὰ παραλάμβαναν ἀπὸ τοὺς comerclarii[15]. Δὲν γνωρίζουμε ἂν ἡ συγκεκριμένη ἁρμοδιότητα τοὺς εἶχε ἀνατεθεῖ ἐκτάκτως, ἢ ἂν βρισκόταν μέσα στὰ πλαίσια τῶν συνηθισμένων καθηκόντων τους, διότι μόνο σὲ αὐτήν, ἀπὸ ὅλες τὶς παρόμοιες ἀποφάσεις σχετικὰ μὲ τὴν κατασκευὴ ψωμιοῦ τὸν 14ο αἰ., γίνεται λόγος συγκεκριμένα γιὰ παραλαβὴ σιτηρῶν ἀπὸ τοὺς comerclarii. Ἀνάλογες ἁρμοδιότητες στὰ σιτηρὰ εἶναι δυνατὸ νὰ εἶχαν καὶ ἄλλοι ὑπάλληλοι, χωρὶς αὐτὸ νὰ γίνεται ἀμέσως φανερὸ ἀπὸ τὰ ἄλλα καθήκοντα ποὺ γνωρίζουμε ὅτι εἶχαν.

Σὲ γενικὲς γραμμὲς μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὀργανώνονται οἱ ὑπηρεσίες ποὺ ἔχουν ἁρμοδιότητα στὰ σιτηρὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ δύο παράγοντες: πρῶτον, ἀπὸ τὴ συγκεντρωτικὴ ὀργάνωση τῆς ἴδιας τῆς βενετικῆς κυβέρνησης στὴν Κρήτη, καὶ δεύτερον ἀπὸ τὴν κρίσιμη σημασία ποὺ ἔχουν τὰ σιτηρὰ γιὰ τὴν κοινωνία καὶ τὴν οἰκονομία ὄχι μόνο τῆς Κρήτης, ἀλλὰ καὶ τῆς ἴδιας τῆς Βενετίας. Μέσα στὴν ἴδια τὴν Κρήτη ἡ ἐντύπωση ποὺ

14. G. M. THOMAS, *Diplomatarium Veneto - Levantinum* II, Βενετία 1899, σ. 246, ἀρ. 142.

14α. THIRIET, *Romanie*, σ. 231.

15. J. JEGERLEHNER, «Beitrage zur Verwaltungsgeschichte Kandias im XIV. Jahrhundert», *BZ* 13 (1904), σ. 470-1.

μᾶς δίνουν οἱ πληροφορίες ποὺ ἔχουμε εἶναι ὅτι ὑπάρχει μιὰ συναρμοδιότητα διάφορων ὑπαλλήλων, ὑπηρεσιῶν καὶ ἀξιωματούχων στὰ θέματα ποὺ ἀφοροῦν τὰ σιτηρά. Ὅλοι οἱ ἁρμόδιοι δὲν ἀνήκουν στὴν ἴδια ὑπηρεσία οὔτε ὑπάγονται στοὺς ἴδιους προϊσταμένους. Ἰδιαίτερα αὐτὴ ἡ διαφοροποίηση ἐμφανίζεται ἀνάμεσα σὲ ἀντίστοιχους ὑπαλλήλους τοῦ διαμερίσματος τοῦ Χάνδακα, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ τῶν ἄλλων διαμερισμάτων ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἐντούτοις ὁ μηχανισμὸς φαίνεται νὰ λειτουργεῖ σχετικὰ ἱκανοποιητικά, ἴσως ἐπειδὴ σὲ ἐπίπεδο ἐπαρχίας ὁ τελικὸς συντονισμὸς γίνεται σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀπὸ τὴν ἀνώτατη ἡγεσία (Ρέκτορες - Ταμίες - Δούκα). Ἐξάλλου ἡ γενικότερη πολιτικὴ καὶ οἱ καθοριστικὲς ἀποφάσεις ποὺ ἀφοροῦν τὶς τιμές, τὶς ποσότητες συγκέντρωσης, τοὺς τρόπους διάθεσης καὶ τὶς ἐξαγωγὲς τῶν σιτηρῶν καθορίζονται πάντα σὲ ἀνώτατο πολιτικὸ ἐπίπεδο, τὶς περισσότερες φορὲς μάλιστα στὴ Βενετία ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Δόγη, τοὺς Συμβούλους του καὶ τὴ Γερουσία. Ἀπὸ ἐκεῖ ξεκινοῦν οἱ κατευθύνσεις ποὺ διαβιβάζονται στὸν Δούκα τῆς Κρήτης καὶ τοὺς Συμβούλους του καὶ ἐφαρμόζονται ἀπὸ τὰ ἁρμόδια τοπικὰ ὄργανα. Ὑπάρχει ὅμως καὶ μιὰ ἀμφίδρομη σχέση, διότι οἱ ἀποφάσεις στὴν κορυφὴ τῆς ἱεραρχίας κατὰ κανόνα παίρνονται μετὰ ἀπὸ πληροφορίες ποὺ παρέχουν οἱ κατὰ τόπους ὑπάλληλοι. Μάλιστα ἡ συνεχὴς πληροφόρηση καὶ ἐνημέρωση τῶν βενετικῶν ἀρχῶν γιὰ κάθε ζήτημα ποὺ ἀφοροῦσε τὰ σιτηρὰ ἀποτελοῦσε μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς ὑποχρεώσεις ποὺ εἶχαν οἱ τοπικοὶ διοικητὲς ὄχι μόνο στὴν Κρήτη, ἀλλὰ σὲ ὅλες τὶς βενετικὲς κτήσεις. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ 1340, ἐποχὴ ποὺ ἀρχίζει νὰ διαφαίνεται στὸν ὁρίζοντα ἡ αὔξηση τῶν τιμῶν καὶ ἡ ἐπερχόμενη κρίση στὴν ἀγορὰ τῶν σιτηρῶν, ἡ Βενετία ἀποφασίζει νὰ συμπεριλάβει ρητὴ διάταξη στὶς ὁδηγίες πρὸς ὅλους τοὺς διοικητὲς τῶν ἀποικιῶν, οἱ ὁποῖοι στὸ ἑξῆς «omni vice, qua scribunt nobis litteras aliquas, debeant scribere nobis statum et condicionem frumenti, scilicet precium ipsius, et de copia parva vel magna, qua esset in ipsis partibus et omnem informationem claram, quam dare poterunt, ut possimus de omnibus informari»[15a].

Οἱ δικαιοδοσίες, συνεπῶς, τῶν ὑπηρεσιῶν καὶ τῶν ὑπαλλήλων καὶ τὰ πλαίσια μέσα στὰ ὁποῖα κινοῦνται καθορίζονται ἀπὸ τὶς ὁδηγίες ποὺ δίνει ἡ Διοίκηση, ἔτσι ποὺ συχνὰ ἀκόμη καὶ ἡ ἀνώτατη ἱεραρχία στὴν Κρήτη (Δούκας, Ρέκτορες κτλ.) περιορίζεται στὴν ἐκτέλεση τῶν ἐντολῶν τῆς Βενετίας, χωρὶς νὰ ἔχει τὴν εὐθύνη χάραξης τῆς στρατηγικῆς. Ὡς ἐκ τούτου τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν ὑπαλλήλων ποὺ ἀπασχολοῦνται στὶς ὑπηρεσίες τὶς σχετικὲς μὲ τὰ σιτηρὰ ἐργάζεται στὸ μηχανισμὸ συγκέντρωσης - διάθεσης. Πιὸ ἀποφασιστικὲς ἁρμοδιότητες ἔχουν, πρῶτον, ὁ Δούκας, κυρίως ὅταν παίρνει ἀπὸ τὴ Βενετία ἐντολὴ διαπραγμάτευσης γιὰ εἰσαγωγὴ σιταριοῦ ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό· δεύτερον οἱ Ρέκτορες, ἐπειδὴ μὲ τὶς ἀποφάσεις τους ἐπηρεάζουν τὴ διακίνηση τῶν σιτηρῶν στὴν ἐσωτερικὴ ἀγορὰ τοῦ διαμερίσματός τους καὶ τῆς ἐπαρχίας γενικότερα· καὶ τρίτον οἱ προϊστάμενοι τῆς Camera frumenti ποὺ μαζὶ μὲ τοὺς Ταμίες διαχειρίζονται μεγάλα χρηματικὰ ποσά, συνάπτουν δάνεια γιὰ ἀγορὰ σίτου ἢ δανείζουν τοὺς σιτοπαραγωγούς.

15α. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Α/2, σ. 117, ἀρ. 12.

Ἀπὸ ἄλλη ἄποψη, ἡ ἐσωτερικὴ κυρίως ἀγορὰ ἐπηρεάζεται ἐπίσης ἀπὸ τὴν ὑπέρβαση τῶν δικαιοδοσιῶν ποὺ ἔχουν οἱ ἁρμόδιοι ὑπάλληλοι, ἢ / καὶ ἀπὸ παράνομες δραστηριότητας ἄλλων ὑπαλλήλων. Ὁ λόγος εἶναι γιὰ ἀποφάσεις ἢ ἐνέργειες Ρεκτόρων ἢ ἄλλων ἀνώτερων ὑπαλλήλων ποὺ καταστρατηγοῦν τὶς ὁδηγίες ποὺ ἔχουν ἀπὸ τὸν Δούκα ἢ τὴ Βενετία, καὶ γιὰ ἐμπόριο σιτηρῶν ποὺ γινόταν παράνομα σὲ ἀρκετὰ εὐρεία κλίμακα ἀπὸ κρατικοὺς ὑπαλλήλους, ἀφοῦ αὐτοὶ δὲν εἶχαν σχετικὸ δικαίωμα. Εἰδικὰ ἡ ἄσκηση ἐμπορίου ὄχι μόνο σιτηρῶν ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἀγροτικῶν προϊόντων ἀπὸ κρατικοὺς ὑπαλλήλους, καγκελλαρίους, γραμματεῖς κτλ. διάφορων ὑπηρεσιῶν ἀνησύχησε τὶς ἀρχές, διότι οἱ ὑπάλληλοι αὐτοὶ ἐκμεταλλεύονταν προφανῶς τὴ θέση τους, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ζημιώνεται τόσο τὸ Κοινὸ ὅσο καὶ οἱ ἔμποροι τῶν σιτηρῶν. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ Βενετία ἀποφάσισε τὸ 1338 νὰ προσθέσει εἰδικὴ διάταξη στὰ καπιτουλάρια τῶν «cancellariorum, seu scribanum palacij Candide et quarumcumque aliarum curiarum et etiam castrorum» ποὺ τοὺς ἀπαγόρευε τὴν ἄσκηση τοῦ ἐμπορίου αὐτοῦ «pro dando causam... de operando solum quod pertinet honestati»[16]. Ἡ ἴδια ἀπαγόρευση ὑπῆρχε ἤδη στὸ καπιτουλάριο τῶν καστελάνων[17].

Ἀπὸ ὅσο λοιπὸν μποροῦμε νὰ κρίνουμε ἀπὸ τὶς ὑπάρχουσες μαρτυρίες, στὴν Κρήτη ἡ διοικητικὴ ὑπηρεσία ἀποτελεῖται ἀπὸ ὑπαλλήλους καὶ «γραφεῖα» ποὺ ἔχουν τὴ δική τους ἐσωτερικὴ ἱεραρχία, ἀλλὰ ποὺ καθένα ὑπάγεται ἀπευθείας στὰ ἀνώτερα ὄργανα (Camera frumenti, Ταμίες, Ρέκτορες, Δούκα), χωρὶς τὰ γραφεῖα αὐτὰ νὰ ἔχουν καὶ μιὰ ἱεραρχικὴ σχέση μεταξύ τους.

4. Ἡ παραγωγὴ

Γιὰ τὴ σιτοπαραγωγὴ στὴν Κρήτη οἱ μελετητὲς ἔχουν διατυπώσει διάφορες ἀπόψεις, ποὺ ὄχι σπάνια εἶναι διαμετρικὰ ἀντίθετες. Κατ' ἄλλους ἡ Κρήτη εἶχε ὑπεράφθονη παραγωγὴ σιτηρῶν[18], ἐνῶ κατ' ἄλλους ἡ ἐπάρκεια τῆς παραγωγῆς ἦταν φαινομενικὴ γιατὶ ὀφειλόταν σὲ εἰσαγωγὲς σιταριοῦ ποὺ πραγ-

16. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Α/2, σ. 115 ἀρ. 8.

17. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, ὅ.π. (βλ. σημ. 9), *Ἐπετ. Ἑταιρ. Κρητ. Σπουδῶν* 4 (1941), σ. 154, ἀρ. 26.

18. Γιὰ παράδειγμα THIRIET, *Romanie*, σ. 232, 319, 327. Ο ΙΛΙΟΣ, «Villes et campagnes en Crète vénitienne aux XIVe-XVe siècles», *Actes du IIe Congr. internat. des Etudes du Sud-Est européen*, II, Ἀθήνα 1972, σ. 449.

ματοποιοῦσε ἡ Κρήτη ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία[19]. Ὅμως ἀκόμη καὶ διαμετρικὰ ἀντίθετες ἀπόψεις θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι σωστές, ἐφόσον μιλᾶμε γιὰ μιὰ πολὺ μεγάλη ἱστορικὴ περίοδο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας εἶναι πολὺ φυσικὸ νὰ παρουσιάζονται μικρότερης ἢ μεγαλύτερης διάρκειας αὐξομειώσεις στὴν παραγωγή, ἡ ὁποία, ὅπως εἶναι γνωστό, ἐπηρεάζεται ἀπὸ ποικίλους οἰκονομικοὺς καὶ ἄλλους παράγοντες. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, λόγου χάρη, ὅτι ἡ ἐνθάρρυνση ἐκ μέρους τῶν Βενετῶν καὶ ἡ συνακόλουθη ἐξάπλωση τῆς ἀμπελοκαλλιέργειας στὴν Κρήτη κατὰ τὴ μέση καὶ ὕστερη Βενετοκρατία σὲ πολὺ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπὸ ὅ,τι στὸ παρελθόν, ἀποτέλεσε αἰτία περιορισμοῦ τῆς καλλιέργειας δημητριακῶν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παρουσιάζονται ἐλλείψεις. Καὶ εἶναι ἐπίσης γνωστὸ ὅτι ἀργότερα ἐπὶ Τουρκοκρατίας, κυρίως ἀπὸ τὸν 18ο αἰώνα, ἡ Κρήτη ἀντιμετώπισε μεγάλες ἐλλείψεις σιτηρῶν. Τοὺς δύο πρώτους αἰῶνες ὅμως τῆς Βενετοκρατίας οἱ παρουσιαζόμενες ἐλλείψεις ὀφείλονταν στὴν ἱστορικὴ συγκυρία περισσότερο (κακὴ σοδειά, ἐπιδημίες, ἐπαναστάσεις καὶ ἄλλες πολεμικὲς ἐνέργειες), παρὰ σὲ ἄλλες ἐγγενεῖς αἰτίες, ἐνῶ κατὰ κανόνα τὰ δημητριακὰ καὶ κυρίως τὸ σιτάρι παράγονταν σὲ ποσότητες ποὺ ὄχι μόνο ἱκανοποιοῦσαν τὶς ἐσωτερικὲς ἀνάγκες, ἀλλὰ καὶ ἐπαρκοῦσαν καὶ γιὰ ἐξαγωγές.

Τὸ ὅτι ὑπῆρχε σημαντικὴ παραγωγὴ σιταριοῦ στὴν Κρήτη ἤδη ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχή, τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 12ο αἰώνα, μᾶς τὸ δείχνει τὸ γεγονὸς ὅτι κρητικὸ σιτάρι, ἀπὸ τὶς ποσότητες ποὺ βρίσκονταν στὴ διάθεση τοῦ δημοσίου, παραχωροῦνταν τόσο στοὺς μοναχοὺς τῆς Πάτμου ὅσο καὶ σὲ ἄλλους μὴ κατονομαζόμενους παραλῆπτες[20]. Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας μᾶς ὁδηγοῦν στὴν ἄποψη ὅτι ἡ ἱκανοποιητικὴ παραγωγὴ σιτηρῶν ὑπῆρξε ὁ κανόνας καὶ ὄχι ἡ ἐξαίρεση καὶ στὸν 13ο καὶ μεγάλο μέρος τοῦ 14ου αἰώνα, παρὰ τὶς καταστροφὲς ποὺ προκαλοῦσαν οἱ πολεμικὲς συγκρούσεις ἐξαιτίας τῶν σχεδὸν συνεχῶν ἐπαναστάσεων κατὰ τῶν Βενετῶν, καὶ παρὰ τὶς ἐπιδημίες πού, ἰδίως ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα, προκαλοῦσαν μεγάλες ἀπώλειες στὸν πληθυσμὸ καὶ ἔλλειψη ἐργατικῶν χεριῶν.

Ἡ ἔλλειψη ἐργατικοῦ δυναμικοῦ πάντως συνέβαλλε σὲ σημαντικὸ βαθμὸ στὶς περιοδικὲς ἐλλείψεις σιτηρῶν, ἀφοῦ ἀναγκαστικὰ ἀφήνονταν ἀνεκμετάλλευτες ἐκτάσεις ποὺ διαφορετικὰ θὰ μποροῦσαν νὰ καλλιεργηθοῦν. Τὸ πρόβλημα ἀπασχολοῦσε πάντα τὶς ἀρχές, τόσο στὴν ἴδια τὴν Κρήτη ὅσο καὶ στὴ Βενετία, γι' αὐτὸ καὶ γίνονταν συχνὲς προσπάθειες πύκνωσης τοῦ πληθυσμοῦ σὲ περιοχὲς ὅπου γιὰ διάφορους λόγους (πόλεμοι, ἐπιδρομές, ἐπιδημίες) εἶχε ἀραιώσει ἐπικίνδυνα. Ἕνα ἀπὸ τὰ μέτρα ποὺ παίρνονταν, ἰδίως ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰ. καὶ μετά, γιὰ τὴν αὔξηση τῶν ἐργατικῶν χεριῶν στὴν ὕπαιθρο

19. Βλ. ZACHARIADOU, Prix et marchés, σ. 292.

20. Βλ. D. TSOUGARAKIS, *Byzantine Crete*, σ. 282 κ.ἑ.

ἦταν ἡ εἰσαγωγὴ δούλων, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἔχουμε ἄνθιση τοῦ δουλεμπορίου στὴν Κρήτη[21]. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ χρησιμοποίηση δούλων ἀποτελοῦσε περιπτωσιακὴ καὶ ἐμβαλωματικὴ λύση, καὶ ἐπειδὴ οἱ δοῦλοι ὡς ἐργατικὴ δύναμη ἦταν ἀναξιόπιστοι[22], γι' αὐτὸ συνήθως γινόταν προσπάθεια ἡ πύκνωση τοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἡ αὔξηση τῶν ἐργατικῶν χεριῶν νὰ ἐπιτευχθεῖ μὲ πιὸ μόνιμα μέτρα. Τέτοια ἦταν κυρίως ἡ παροχὴ οἰκονομικῶν κινήτρων πρὸς τοὺς παροίκους, ὅπως ἡ ἀπαλλαγή τους γιὰ ὁρισμένο χρονικὸ διάστημα ἀπὸ διάφορους φόρους καὶ ἀγγαρεῖες ὑπὸ τὸν ὅρο νὰ κατοικήσουν σὲ ὁρισμένο τόπο, ἐνῶ ἡ μεταφορὰ προσφύγων ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς γινόταν μόνο σὲ εἰδικὲς καὶ ἔκτακτες περιπτώσεις (π.χ. ἐγκατάσταση προσφύγων ἀπὸ τὴν Τένεδο τὸ 1381-82[23], ἢ σκέψεις γιὰ ἐγκατάσταση Ἀρμενίων τὸ 1363[24]). Τέτοια εὐνοϊκὰ οἰκονομικὰ κίνητρα δόθηκαν γιὰ τὴν πύκνωση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς περιοχῆς τῶν Χανίων τὸ 1302[25]· τῆς περιοχῆς τῆς Σητείας τὸ 1317-1320[26]· τῆς περιοχῆς τοῦ Χάνδακα (Παρακάντιας) τὸ 1331-1332[27]· τοῦ κάστρου Σελίνου τὸ 1333[28]· τοῦ κάστρου Κισάμου τὸ 1334[29]· καὶ πάλι τῆς περιοχῆς Χανίων τὸ 1340[30]· τῆς περιοχῆς τοῦ Ρεθύμνου τὸ 1350 ποὺ εἶχε ἐρημώσει ἐξαιτίας τῆς πανώλης[31], καὶ ἐκ νέου τὸ 1359[32]· τοῦ Χάνδακα τὸ 1376 ποὺ ἐπίσης εἶχε ἐρημώσει λόγω τῆς ἐπιδημίας[33]· καὶ τέλος τῆς περιοχῆς Χανίων καὶ Κισάμου τὸ 1383[34]. Ἡ συχνό-

21. Εἶναι γνωστή, γιὰ παράδειγμα, ἡ ἀπόφαση ποὺ πῆρε ἡ βενετικὴ κυβέρνηση τὸ 1313 νὰ ἐπιτρέψει τὴν ἐλεύθερη εἰσαγωγὴ στὴν Κρήτη δούλων ὁποιασδήποτε ἐθνικότητας (RATTI - VIDULICH, *Bandi*, σ. 5, ἀρ. 1), ἐνῶ λίγο ἀργότερα (1317) ἀναγκάστηκε νὰ ἀπαγορεύσει τὴν εἰσαγωγή τους ἀπὸ τὴν Εὔβοια (*στὸ ἴδιο*, σελ. 56, ἀρ. 158). Γὰ τὴν Κρήτη ὡς κέντρο δουλεμπορίου βλ. CH. VERLINDEN, «La Crète débouché et plaque tournante de la traite des esclaves aux XIVe et XVe siècles», *Studi in onore di A. Fanfani*, τ. 3, Μιλάνο 1962, σ. 593-669.

22. Οἱ δοῦλοι, περισσότερο κι ἀπὸ τοὺς παροίκους, εἶχαν τὴν τάση νὰ ἀποδιδράσκουν, κι ἔτσι βλέπουμε νὰ γίνονται συχνὰ συστηματικὲς ἔρευνες γιὰ τὴν ἀνεύρεσή τους. Βλ. λόγου χάρη τὶς ἔρευνες ποὺ ἀνέλαβαν οἱ βενετικὲς ἀρχὲς πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση μετὰ τὴ Μεγάλη Πανούκλα, καθὼς καὶ τὰ μέτρα ποὺ ἔπαιρναν κάθε τόσο: THIRIET, *Assemblées*, τ. I, σ. 219 ἀρ. 564 (1349), σ. 222 ἀρ. 575 (1350), σ. 238 ἀρ. 633 (1357).

23. F. THIRIET, «Venise et l'occupation de Ténédos au XIVe siècle», *Mélanges de l'Ecole française de Rome* 65 (1953), II, σ. 232-3, 236-7.

24. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/2, σ. 114-5, ἀρ. 20.

25. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 14-15, ἀρ. 35.

26. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 70, ἀρ. 17.

27. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 107-8, ἀρ. 2.

28. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 118, ἀρ. 1. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, σ. 88 καὶ σημ. 97.

29. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 150 ἀρ. 46_8.

30. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 186-88, ἀρ. 18 (2).

31. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 296-7, ἀρ. 6.

32. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/2, σ. 67-68, ἀρ. 1.

33. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/2, σ. 205, ἀρ. 32.

34. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/2, σ. 248-50, ἀρ. 25.

τητα τῶν μέτρων αὐτῶν εἶναι ἐνδεικτικὴ τοῦ μεγέθους τοῦ προβλήματος ποὺ ἀντιμετώπιζαν οἱ ἀρχές, εἶναι ὅμως ἐνδεικτικὴ ἐπίσης καὶ τῆς ἀναποτελεσματικότητάς τους: τὰ μέτρα ποὺ λαμβάνονταν εἶχαν μᾶλλον περιπτωσιακὸ χαρακτήρα, χωρὶς νὰ καταβάλλεται σοβαρὴ προσπάθεια νὰ ἐξαλειφθοῦν οἱ αἰτίες ποὺ δημιουργοῦσαν τὴν ἔλλειψη τῶν ἐργατικῶν χεριῶν.

Τοὺς δύο πρώτους αἰῶνες τῆς Βενετοκρατίας ἡ καλλιέργεια σιτηρῶν γινόταν λίγο πολὺ παντοῦ ὅπου τὸ ἐπέτρεπε ἡ γεωγραφία καὶ τὸ κλίμα. Ὁρισμένες περιοχὲς ὅμως ξεχώριζαν γιὰ τὴ συστηματικὴ καλλιέργεια καὶ τὴ συνακόλουθη μεγάλη παραγωγὴ ποὺ εἶχαν. Τέτοιες περιοχὲς ἦταν ἡ δυτικὴ Κρήτη (διαμέρισμα Χανίων, ἰδίως Ἀποκόρωνας), οἱ περιοχὲς Ρεθύμνου καὶ Μυλοποτάμου, ἡ πεδιάδα τῆς Μεσαρᾶς καὶ ἡ εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ διαμερίσματος Σητείας. Οἱ σωζόμενες νοταριακὲς πράξεις τῆς περιόδου μᾶς κάνουν γνωστὰ τὰ ὀνόματα πολλῶν συγκεκριμένων χωριῶν, γιὰ τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ συμπεράνει κανεὶς ὅτι παρῆγαν σιτηρά, ἀλλὰ οἱ πληροφορίες αὐτές, ἔτσι ὅπως παραδίδονται, δὲν μποροῦν νὰ ἀξιοποιηθοῦν ἀποτελεσματικὰ γιὰ διάφορους λόγους. Πρῶτον, κάποια παραγωγὴ σιτηρῶν θὰ γινόταν λίγο πολὺ σὲ μεγάλο ἀριθμὸ χωριῶν σὲ ὅλες τὶς περιοχές. Δεύτερον, στὶς νοταριακὲς πράξεις γίνονται ἀντικείμενο ἀγοραπωλησίας συνήθως μικρὲς ποσότητες σιτηρῶν[35], πράγμα ποὺ δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συναγάγουμε γενικότερα συμπεράσματα γιὰ τὸ ὕψος τῆς παραγωγῆς τῆς συγκεκριμένης περιοχῆς. Ἐπιπλέον ἡ συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν σωζόμενων νοταριακῶν πράξεων αὐτῆς τῆς περιόδου ἀφοροῦν τὸ διαμέρισμα τοῦ Χάνδακα καὶ ἐλάχιστες τὶς ἄλλες περιοχὲς τῆς Κρήτης. Ἀντίθετα, ὅσες συμφωνίες σώζονται ἀνάμεσα στὴ Βενετία καὶ τοὺς τιμαριούχους τῆς Κρήτης γιὰ ἀγορὰ τῆς σιτοπαραγωγῆς τους ἐκ μέρους τῆς Κοινότητας εἶναι κάπως διαφωτιστικές, ἀφοῦ συχνὰ ἀναφέρουν τὴν ποσότητα ποὺ προτίθεται νὰ ἀγοράσει ἡ Κοινότητα ἀπὸ τοὺς τιμαριούχους - παραγωγοὺς ἑνὸς συγκεκριμένου διαμερίσματος. Αὐτὸ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ σχηματίσουμε μιά, ἔστω καὶ πολὺ γενικὴ καὶ ἐλλιπή, ἰδέα γιὰ τὶς δυνατότητες σιτοπαραγωγῆς σὲ μιὰ συγκεκριμένη περιοχὴ καὶ χρονικὴ περίοδο.

Στὶς συμφωνίες αὐτὲς ἡ περιοχὴ ποὺ ἀναφέρεται συχνότερα ἀπὸ ὅλες εἶναι τὸ διαμέρισμα Χανίων, ἀλλὰ δὲν γνωρίζουμε ἂν αὐτὸ ὀφείλεται στὶς πράξεις ποὺ ἔχει τύχει νὰ διασωθοῦν ἢ ἂν ἀντανακλᾶ μιὰ πραγματικὰ μεγαλύτερη παραγωγὴ τῆς ἐπαρχίας αὐτῆς σὲ σχέση μὲ τὶς ἄλλες. Ἔτσι, τὸ 1302 συμφωνεῖται νὰ ἀγοράζει ἡ Βενετία ἀπὸ τοὺς σιτοπαραγωγοὺς φεουδάρχες τῶν Χα-

35. Γιὰ παράδειγμα, ἀπὸ τὶς πράξεις τοῦ νοταρίου P. Scardon (1271) ποὺ ἀναφέρονται σὲ ἀγοραπωλησίες σιταριοῦ, τὸ 87,5% ἀφοροῦν ποσότητες ἀπὸ 100 μουζούρια καὶ κάτω. Ἡ μεγαλύτερη ποσότητα ποὺ ἀναφέρεται εἶναι 600 μουζούρια (μία πράξη), ὑπάρχει ἀκόμη μία γιὰ 400 μουζούρια καὶ ἄλλες 7 πράξεις γιὰ ποσότητες ἀπὸ 130-250 μουζούρια (1 μουζοῦρι = 17,089 λίτρα: βλ. E. Schilbach, *Byzantinische Metrologie*, σ. 139-140· πβ. Zachariadou, Prix et marchés, σ. 302).

νίων 30.000 μουζούρια σιτάρι τὸ χρόνο[36], ἐνῶ τὸ 1330 ἡ Βενετία δέχεται νὰ ἀγοράσει ἀπὸ τοὺς τιμαριούχους αὐτῆς τῆς περιοχῆς 100.000 μουζούρια[37], καὶ τὸ 1331 κλείνεται συμφωνία γιὰ παράδοση στὴν Κοινότητα 50.000 μουζουριῶν τὸ χρόνο ἐπὶ πέντε χρόνια. Τὴν ἴδια χρονιὰ μάλιστα ἀποφασίζεται νὰ διατεθεῖ ποσὸ 400 ὑπερπύρων γιὰ νὰ χτιστοῦν στὸ λιμάνι τῶν Χανίων δύο ἢ τρεῖς σιταποθῆκες γιὰ τὴν ἀποθήκευση τῶν σιτηρῶν τοῦ Κοινοῦ[38], καὶ τὸ 1331-32 ἄλλη μία σιταποθήκη[39]. Τὸ 1334 οἱ τιμαριοῦχοι Χανίων ζητοῦν νὰ παραδίδουν 25.000 μουζούρια τὸ χρόνο ἀντὶ τῶν συμφωνημένων 50.000, αἴτημα ποὺ ἡ Βενετία κάνει δεκτό[40], ἀλλὰ τὸ 1337 ἀνανεώνεται ἡ συμφωνία γιὰ ἀγορὰ ἐκ μέρους τοῦ Κοινοῦ καὶ πάλι 50.000 μουζουριῶν[41]. Τὸ 1344 ἡ Κοινότητα εἶχε πληρώσει στοὺς τιμαριούχους Χανίων προκαταβολὲς γιὰ ποσότητα σιταριοῦ ποὺ ξεπερνοῦσε τὶς 66.000 μουζούρια[42], τὸ 1356 οἱ τιμαριοῦχοι τῶν Χανίων προσφέρουν γιὰ πώληση στὴ Βενετία 30.000 μουζούρια[43], ἐνῶ τὸ 1357 οἱ παραγωγοὶ αὐτοῦ τοῦ διαμερίσματος παραδίδουν στὴν Κοινότητα 33.000 μουζούρια[44].

Γιὰ τὶς ἄλλες περιοχὲς οἱ συγκεκριμένες πληροφορίες εἶναι πολὺ λιγότερες. Ἔτσι τὸ 1333 οἱ τιμαριοῦχοι τοῦ διαμερίσματος τοῦ Χάνδακα προτείνουν στὴ Βενετία νὰ ἀγοράζει ποσότητα 80.000 μουζουριῶν σιταριοῦ τὸ χρόνο ἐπὶ πέντε χρόνια[45], ἐνῶ τὴν ἴδια χρονιὰ οἱ τιμαριοῦχοι τοῦ Ρεθύμνου προσφέρουν γιὰ ἀγορὰ 22.000 μουζούρια[46]. Παραγωγὴ μὴ προσδιοριζόμενων ποσοτήτων ἀναφέρεται ἐξάλλου γιὰ τὶς περιοχὲς τῆς Σητείας καὶ τῆς Ἱεράπετρας. Γνωρίζουμε ἐπίσης ὅτι τὸ 1281 ἡ Βενετία προπληρώνει σὲ ὅλους τοὺς τιμαριούχους τῆς Κρήτης ποσότητα 18.750 μουζουριῶν καὶ συμφωνεῖ νὰ ἀγοράζει ὅση πο-

36. Θεοτοκης, B/1, σ. 16 ἀρ. 32.
37. Θεοτοκης, B/1, σ. 101 ἀρ. 6.
38. Θεοτοκης, A/2, σ. 114-5, ἀρ. 6.
39. Θεοτοκης, B/1, σ. 105 ἀρ. 17.
40. Θεοτοκης, B/1, σ. 149 ἀρ. 46.
41. Θεοτοκης, B/1, σ. 172, ἀρ. 31.
42. Θεοτοκης, B/1, σ. 258-9 ἀρ. 7: καταγράφηκαν προκαταβολὲς 4016 ὑπερπύρων πού, ἂν ὑπολογιστοῦν πρὸς 18 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια, ἀντιστοιχοῦν σὲ 22.311 μουζούρια σιτάρι (πβ. Θεοτοκης, *στὸ ἴδιο* σ. 254-6 γιὰ τὴν τιμὴ τὴν ἴδια χρονιά). Ἂν πρόκειται γιὰ προκαταβολὲς τοῦ 1/3 τῆς ἀξίας τοῦ σιταριοῦ ποὺ θὰ παραδινόταν, τότε ἡ συνολικὴ ποσότητα θὰ ἦταν 66.933 μουζούρια. Ἂν ὅμως πρόκειται γιὰ προκαταβολὲς τοῦ μισοῦ τῆς ἀξίας τοῦ παραδιδόμενου σιταριοῦ, ὅπως συνέβαινε σὲ περιόδους ἀνάγκης σὰν κι αὐτή, τότε ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ποσότητα 44.622 μουζουριῶν σιταριοῦ.
43. Thiriet, *Régestes*, σ. 84 ἀρ. 305.
44. Thiriet, *Régestes*, σ. 86 ἀρ. 315.
45. Thiriet, *Régestes*, σ. 28 ἀρ. 26· πβ. Θεοτοκης, B/1, σ. 113.
46. Thiriet, *Régestes*, σ. 28 ἀρ. 29· πβ. Θεοτοκης, B/1, σ. 114 ἀρ. 15.

σότητα θεωροῦν ἀπαραίτητη ὁ Δούκας καὶ οἱ Σύμβουλοί του[47], ἐνῶ τὸ 1314 οἱ τιμαριοῦχοι τῆς Κρήτης προσφέρουν γιὰ ἀγορὰ 81.250 μουζούρια[48].

Ἀπὸ τοὺς φεουδάρχες - παραγωγούς, ποὺ παρέχουν σιτάρι στὸ Κοινὸ ἢ γενικὰ ἔχουν μεγάλη παραγωγή, ὁρισμένοι ἀναφέρονται ὀνομαστικά. Πολὺ συχνά, ἴσως συχνότερα ἀπὸ κάθε ἄλλον, ἀπαντᾶ ἡ οἰκογένεια τῶν Καλλεργῶν, ποὺ διάφοροι κλάδοι της εἶχαν κτήματα τόσο στὸ διαμέρισμα Ρεθύμνου, κυρίως στὸν Μυλοπόταμο, ὅσο καὶ στὸν Ἀποκόρωνα καὶ ἄλλες περιοχὲς τοῦ διαμερίσματος Χανίων καθὼς καὶ στὸν Χάνδακα[49]. Γιὰ παράδειγμα ἀναφέρουμε ὅτι τὸ 1304 ὁ περίφημος ἄρχοντας Ἀλέξιος Καλλέργης ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ παραδίδει στὸ Κοινὸ ποσότητα 10.000 μουζουριῶν σιταριοῦ τὸ χρόνο[50], ἐνῶ δύο ἀκόμη φορὲς ἀνάμεσα στὸ 1314 καὶ τὸ 1317 ἀναφέρονται συμφωνίες γιὰ παράδοση ἐκ μέρους τοῦ Ἀλεξίου ποσοτήτων σιτηρῶν στὴν Κοινότητα[51]. Ἐντούτοις τόσο ὁ Ἀλέξιος Καλλέργης, ὅσο καὶ οἱ ἄλλοι τιμαριοῦχοι φαίνεται πὼς ἀντιμετώπιζαν χρόνια ἔλλειψη μετρητῶν[52]. Αὐτὸ μᾶς τὸ δείχνουν ὄχι μόνο οἱ συνεχεῖς δανεισμοί τους ἀπὸ τὸ Ταμεῖο τοῦ σίτου (βλ. πιὸ κάτω), ἀλλὰ καὶ τὰ δάνεια ποὺ συνῆπταν στὴν ἐλεύθερη ἀγορά, κάποτε μάλιστα γιὰ ποσὰ ὄχι σημαντικά. Γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στὴν περίπτωση τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη, ἀπὸ τὶς πράξεις ἑνὸς μόνο νοταρίου τὸν βλέπουμε νὰ δανείζεται σὲ τέσσερις περιπτώσεις, ἀνάμεσα στὸν Φεβρουάριο καὶ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1300, 333, 150, 53 καὶ 1500 ὑπέρπυρα[53], ἐνῶ σὲ τρεῖς περιπτώσεις ἀπὸ τὸν Ἰούνιο ὡς τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1304 τὸν βλέπουμε νὰ δανείζεται 860, 1400 καὶ 1.000 ὑπέρπυρα[54], χωρὶς νὰ λογαριάζουμε τὰ 6.000 ὑπέρπυρα ποὺ δανείστηκε ἀπὸ τὸ δημόσιο τὴν ἴδια χρονιά, τὰ ὁποῖα θὰ ξεπληρώσει μὲ σιτάρι (βλ. προηγούμενη σημ. 50 καὶ πιὸ κάτω). Τὸ 1333 ὁ Ἰωάννης Καλλέργης, γιὸς τοῦ Ἀλεξίου, συμφωνεῖ νὰ παραδίδει στοὺς Βενετοὺς στὰ Χανιὰ 6.000 μουζούρια σιτάρι τὸ χρόνο μέχρι τὴν ποσότητα τῶν 47.000 μουζουριῶν[55], ἐνῶ παρόμοια συμφωνία συνάπτει ἡ Βενετία τὸ 1334 γιὰ σιτάρι προερχόμενο ἀπὸ τὰ κτήματα τοῦ ἀποθα-

47. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 7: καταβάλλονται 3.000 ὑπέρπυρα, ἐνῶ ἡ τιμὴ ὁρίζεται ρητὰ στὰ 16 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια. Ἂν ἔχουμε προκαταβολὴ τοῦ ἑνὸς τρίτου τῆς ἀξίας τοῦ σιταριοῦ, τότε ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ συνολικὴ ποσότητα 56.000 μουζουριῶν περίπου.

48. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 62 ἀρ. 15.

49. Γιὰ τὴν οἰκογένεια τῶν Καλλεργῶν γενικὰ βλ. Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ, «Ἔρευναι ἐν Βενετίᾳ, Ι. Περὶ Καλλεργῶν», *Θησαυρίσματα* 5 (1968), σ. 45 κ.ἑ.

50. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Α/2, σ. 42, ἀριθ. 26.

51. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 62-63, ἀρ. 15, 18.

52. Πβ. S. BORSARI, *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo*, Νεάπολη 1963, σ. 80-85.

53. PIZOLO ἀρ. 23, 583, 643 καὶ 664 ἀντίστοιχα.

54. PIZOLO ἀρ. 783, 896 καὶ 934 ἀντίστοιχα.

55. THIRIET, *Régestes*, σ. 28, ἀρ. 27˙ πβ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 114, ἀρ. 13.

νόντος Ἀνδρέα Καλλέργη[56]. Ἄλλο μέλος τῆς οἰκογένειας, ὁ Γεώργιος Καλλέργης, τὸ 1336 ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ παραδίδει στὴ Βενετία 10.000 μουζούρια σιτάρι τὸ χρόνο ἐπὶ πέντε χρόνια[57], καὶ τὸ 1339 ὁ Βάρδας Καλλέργης ἀπὸ τὸ χωριὸ Γαρίπα θὰ παραδώσει μέσα σὲ τρία χρόνια πάνω ἀπὸ 11.000 μουζούρια σιτάρι ἀπὸ τὴν παραγωγή του[58]. Σημαντικὴ ἐπίσης παραγωγὴ φαίνεται νὰ εἶχε ἡ οἰκογένεια τῶν Μελισσηνῶν[59], ὅπως καὶ τὸ μετόχι τῆς μονῆς τῆς Πάτμου στὸν Στύλο Ἀποκορώνου, ποὺ μποροῦσε νὰ ἐξάγει χίλια μουζούρια σιτάρι τὸ χρόνο χωρὶς δασμοὺς γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν μοναχῶν τῆς μονῆς τοῦ Εὐαγγελιστῆ Ἰωάννη[60].

Γιὰ τοὺς Λατίνους φεουδάρχες, παραδόξως, δὲν διαθέτουμε λεπτομερέστερα στοιχεῖα. Σημαντικὴ παραγωγὴ βέβαια εἶχαν, ὅπως εἶναι φυσικό, οἱ μεγάλες οἰκογένειες Corner, Dandolo, Venier, Barozzi κτλ., ἐπειδὴ κατεῖχαν μεγάλα κτήματα σὲ διάφορες περιοχές. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, τὸ 1356 ὁ Ἀνδρέας Corner «τοῦ μεγάλου οἴκου» (de domo maiori) παίρνει ἄδεια νὰ ἐξαγάγει πρὸς τὸν Χάνδακα ἀπὸ τὰ κτήματά του στὴ Σητεία 2.000 staria σιταριοῦ (πάνω ἀπὸ 9.500 μουζούρια) καὶ 1.000 staria βρώμης «πρὸς χρῆσιν τῶν ἵππων τοὺς ὁποίους ὑποχρεοῦται νὰ διατηρῇ»[61]. Καὶ ἄλλοι ὅμως παρῆγαν σημαντικὲς ποσότητες σιτηρῶν, ὅπως οἱ Dandolo[62], οἱ Iordano[63], οἱ Donno[64] καὶ οἱ De Canali[65].

Ἂν θέλουμε ὅμως νὰ ἔχουμε κάπως πιὸ συγκεκριμένη ἰδέα σχετικὰ μὲ τὸ τί ἀντιπροσώπευαν οἱ ποσότητες αὐτὲς γενικότερα, θὰ πρέπει νὰ στραφοῦμε ὄχι τόσο πρὸς τὴν ἀτομικὴ παραγωγὴ καθενὸς τιμαριούχου ξεχωριστὰ (στοιχεῖο ἐν πάσῃ περιπτώσει σημαντικό, ἂν καὶ σὲ ἄλλο ἐπίπεδο), ὅσο στὶς πληροφορίες ἐκεῖνες ποὺ ἀφοροῦν συνολικὲς παραγωγὲς σὲ ἐπίπεδο διαμερίσματος: τί σημαίνει δηλαδὴ γιὰ τὴ σιτοπαραγωγὴ τῆς Κρήτης ὅτι τὸ 1330 μπο-

56. THIRIET, *ὅ.π.*, σ. 32 ἀρ. 47˙ ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 144-5, ἀρ. 40.

57. THIRIET, *ὅ.π.*, σ. 36 ἀρ. 66˙ ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 169, ἀρ. 24.

58. THIRIET, *ὅ.π.*, σ. 39-40 ἀρ. 85˙ ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 176, ἀρ. 1.

59. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 255, ἀρ. 3 (37).

60. Τὸ μετόχι τῆς Πάτμου στὸν Στύλο ἀντιμετωπιζόταν πάντοτε εὐνοϊκὰ ἀπὸ τὶς βενετικὲς ἀρχές. Ἡ ἄδεια ἐξαγωγῆς σιταριοῦ χωρὶς δασμοὺς (ἂν δὲν πρόκειται γιὰ ἀνανέωση καὶ ἐπικύρωση βυζαντινοῦ προνομίου: D. TSOUGARAKIS, *Byzantine Crete*, σελ. 282-283) εἶχε δοθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸ 1271, ἐπικυρώθηκε τὸ 1307 καὶ ἀνανεώθηκε τὸ 1385: πβ. S. BORSARI, *ὅ.π.*, σ. 122˙ ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Τὰ λατινικὰ ἔγγραφα τοῦ πατμιακοῦ ἀρχείου», *Σύμμεικτα* 2 (1970), σ. 350˙ THIRIET, *ὅ.π.*, σ. 170-171, ἀρ. 705, ἔτος 1385˙ CESSI, *Rogati* I, σ. 123, ἀρ. II 242.

61. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/2, σ. 23, ἀρ. 17.

62. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/2, σ. 10, ἀρ. 20, ἔτος 1353.

63. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 274, ἀρ. 3, ἔτος 1345.

64. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Β/1, σ. 255, ἀρ. 3, ἔτη 1339-1344.

65. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *στὸ ἴδιο*, ἔτη 1340-1344.

ρεῖ νὰ ὑπάρχει στὰ Χανιὰ διαθέσιμη ποσότητα 100.000 μουζουριῶν, ἢ 50.000 τὸ 1331, ἢ 80.000 μουζουριῶν στὸν Χάνδακα τὸ 1334.

Θὰ πρέπει πρῶτα πρῶτα νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι ἡ ποσότητες ποὺ παραδίδονται στὴ Βενετία δὲν ἀποτελοῦν τὸ σύνολο τῆς παραγωγῆς μιᾶς περιοχῆς. Ἐπιπλέον τὸ σύνολο τῆς παραγωγῆς σιταριοῦ δὲν συμπίπτει μὲ τὸ σύνολο τῆς παραγωγῆς σιτηρῶν γενικά: τὸ κριθάρι, ἡ βρώμη καὶ τὸ κεχρὶ πρέπει ἐπίσης νὰ παράγονταν σὲ κάποιες ὑπολογίσιμες ποσότητες, καθὼς ἡ μεγάλη πλειονότητα τῶν κατοίκων τῆς ὑπαίθρου τρεφόταν ὄχι μὲ σταρένιο ψωμὶ ἀλλὰ μὲ ψωμὶ φτιαγμένο εἴτε ἀπὸ κριθάρι εἴτε, συνηθέστερα, ἀπὸ ἄλλα κατώτερης ποιότητας δημητριακά. Ἀπὸ μιὰ ἄποψη λοιπὸν οἱ ποσότητες ποὺ παραδίδονταν στὴν Κοινότητα θεωρητικὰ θὰ πρέπει νὰ ἀποτελοῦσαν τὸ περίσσευμα (σὲ δημητριακά, ἂν ὄχι εἰδικὰ σὲ σιτάρι) μετὰ τὴν κατὰ ἕνα μέρος κάλυψη τῶν στοιχειωδῶν ἀναγκῶν μεγάλου μέρους τῶν κατοίκων. Τέλος θὰ πρέπει νὰ θυμηθοῦμε μὲ ποιὸ τρόπο γινόταν ἡ ἀγροτικὴ ἐκμετάλλευση στὰ φέουδα: τὴ γῆ καλλιεργοῦσαν οἱ πάροικοι, οἱ ὁποῖοι κατὰ κανόνα ἀπέδιδαν τὸ ἕνα τρίτο τῆς παραγωγῆς στὸν τιμαριοῦχο[66]. Μὲ ἄλλα λόγια, ἂν θέλουμε νὰ ὑπολογίσουμε ἔστω καὶ κατὰ προσέγγιση τὴ συνολικὴ παραγωγὴ σιταριοῦ (μόνο, κι ὄχι σιτηρῶν γενικὰ) ἑνὸς διαμερίσματος ἢ ἀκόμη κι ἑνὸς τιμαρίου, θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι γιὰ κάθε ποσότητα ποὺ βρίσκεται στὰ χέρια τῶν τιμαριούχων ὑπάρχει μιὰ περίπου διπλάσια ποσότητα ποὺ παραμένει στὰ χέρια τῶν καλλιεργητῶν[67]. Ἔτσι, γιὰ νὰ ἐπανέλθουμε στὶς ποσότητες ποὺ ἀναφέρθηκαν πιὸ πάνω, ἂν τὸ 1330 ἡ Βενετία διαπραγματεύεται τὴν ἀγορὰ 100.000 μουζουριῶν σιταριοῦ ἀπὸ τοὺς τιμαριούχους Χανίων, κι ἂν αὐτὴ ἦταν ὁλόκληρη ἡ ποσότητα τοῦ σιταριοῦ ποὺ εἶχαν στὰ χέρια τους, αὐτὸ γιὰ μᾶς θὰ πρέπει νὰ σημαίνει ὅτι τὴ συγκεκριμένη ἐκείνη χρονιὰ στὸ διαμέρισμα αὐτὸ πρέπει νὰ παρήχθησαν τὸ λιγότερο 300.000 μουζούρια σιτάρι, ξέχωρα ἀπὸ τὰ ἄλλα δημητριακά.

Ὅσον ἀφορᾶ τὰ ἄλλα δημητριακά, κυρίως τὸ κριθάρι, τὸ κεχρὶ καὶ τὴ βρώμη, δὲν διαθέτουμε στοιχεῖα τέτοια ποὺ νὰ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ δοῦμε, ἔστω καὶ μὲ πολὺ μεγάλη προσέγγιση, τὶς παραγόμενες ποσότητες. Αὐτὸ συμβαίνει ἐπειδὴ τὰ προϊόντα αὐτὰ γίνονται πολὺ λιγότερο ἀντικείμενο ἐμπορίας: τὸ κεχρὶ καὶ τὸ κριθάρι χρησιμοποιοῦνται ὡς βασικὴ τροφὴ τῶν κατοίκων τῆς ὑπαίθρου, γι' αὐτὸ καὶ τὸ κεχρὶ δὲν ἐμφανίζεται σχεδὸν καθόλου ὡς ἀντικείμενο ἀγοραπωλησίας[68], ἐνῶ πράξεις ποὺ ἀφοροῦν ἀγοραπωλησίες κριθαριοῦ καὶ βρώμης στὰ νοταριακὰ ἔγγραφα εἶναι πολὺ λίγες[69]. Τὸ κριθάρι καὶ τὴ βρώμη, ἐξάλλου, ὅπως εἶναι γνωστό, τὰ χρησιμοποιοῦσαν ἐπίσης οἱ φεουδάρχες γιὰ τροφὴ τῶν πολεμικῶν ἵππων ποὺ εἶχαν ὑποχρέωση νὰ διατηροῦν.

66. Γενικὰ γιὰ τὶς ἀγροτικὲς ἐκμεταλλεύσεις στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη τὸν 13ο καὶ 14ο αἰώνα καὶ τὶς ὑποχρεώσεις τῶν παροίκων, βλ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, *passim*.

67. Ἐπειδὴ ἡ συμφωνία ἀνάμεσα στοὺς φεουδάρχες καὶ τοὺς παροίκους γιὰ τὴν καλλιέργεια τῶν σιτηρῶν ἐξασφάλιζε στοὺς πρώτους σχεδὸν πάντοτε τὸ ἕνα τρίτο τῆς μέγιστης ἀπόδοσης τῆς γῆς (βλ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, σ. 323-324), στὰ χέρια τῶν καλλιεργητῶν θὰ ἔμεναν ποσότητες λιγότερες ἀπὸ τὰ δύο τρίτα σὲ περιπτώσεις κακῆς σοδειᾶς.

5. Διακίνηση

Ἀπὸ τὴ συνολικὴ παραγωγὴ σιταριοῦ λοιπὸν τὸ ἕνα τρίτο περίπου, ἴσως καὶ λίγο περισσότερο, βρισκόταν στὰ χέρια τῶν φεουδαρχῶν, ἢ ἐν πάσει περιπτώσει τῶν κάθε εἴδους ἐνοικιαστῶν/ἐκμεταλλευτῶν τῆς γῆς, καὶ τὰ ὑπόλοιπα δύο τρίτα στὰ χέρια τῶν ἴδιων τῶν καλλιεργητῶν. Ἂν ἐξαιρέσουμε τὶς ποσότητες ποὺ ἦταν ἀναγκαῖες γιὰ τὴ σπορὰ τῆς ἑπόμενης χρονιᾶς καὶ ἐκεῖνες ποὺ θὰ κρατοῦσαν οἱ φεουδάρχες - παραγωγοὶ γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν οἰκογενειῶν τους, ὅλη —ἢ σχεδὸν ὅλη— ἡ ὑπόλοιπη παραγωγὴ κατέληγε μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο στὴν ἀγορά. Ἂς δοῦμε ποιὰ ἦταν ἡ φύση αὐτῆς τῆς ἀγορᾶς.

Ὅπως εἴπαμε ἤδη, ἕνα μέρος (τὸ μεγαλύτερο;) τοῦ μεριδίου τῶν φεουδαρχῶν - παραγωγῶν ἀγοραζόταν ἀπὸ τὶς βενετικὲς ἀρχές, δηλ. τὸ Κοινό. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀγορὰ αὐτὴ ἐκ μέρους τοῦ Κοινοῦ ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ἐδῶ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἕνα κρατικὸ μονοπώλιο, στὸ ὁποῖο ὑποχρεωτικὰ δινόταν ἕνα μέρος τῆς παραγωγῆς, καὶ ὅτι τὸ Κοινὸ ἐπέβαλλε τιμὲς ἀγορᾶς πολὺ χαμηλές[70]. Θὰ δεχθοῦμε ὁπωσδήποτε ὅτι, ἀφοῦ τὸ σιτάρι ἦταν ἀπὸ τὰ βασικότερα προϊόντα, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε τὸ βασικότερο, ὅλο τὸ κύκλωμα παραγωγῆς - διάθεσης - τιμῶν βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὸν ἄμεσο ἔλεγχο τοῦ κράτους καὶ τὶς συνεχεῖς παρεμβάσεις του. Ἐπιπλέον ἡ πολιτικὴ τῆς Βενετίας δὲν παρέμενε ἀμετάβλητη, ἀλλὰ ἄλλαζε ἀνάλογα μὲ τὶς συνθῆκες καὶ προσαρμοζόταν στὶς ἑκάστοτε καταστάσεις, ὅπως συνέβη μὲ τὴ μεγάλη ἔλλειψη σιτηρῶν ποὺ ἐμφανίστηκε γύρω στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα. Ὅμως ὁ ὅρος «μονοπώλιο», καὶ μάλιστα μὲ τὴν ἔννοια ποὺ ἔχει σήμερα, δὲν φαίνεται ὅτι ἐκφράζει ἀκριβῶς τὴν πρακτικὴ ποὺ ἐφαρμοζόταν στὶς περισσότερες περιπτώσεις. Κρατικὸ μονοπώλιο θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι εἴχαμε πραγματικὰ ἂν τὸ Κοινὸ ἦταν ὁ μοναδικὸς ἀγοραστὴς ποὺ ὑπῆρχε, ἂν δηλ. δὲν ὑπῆρχε δυνατότητα διάθεσης

68. Τὸ ὅτι καλλιεργοῦνταν ἤδη ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ εἶναι γνωστὸ ἀπὸ μία τυχαία μνεία τοῦ 1118: MIKLOSICH-MÜLLER, *Acta et Diplomata* τόμ. VI, σ. 96.

69. Γιὰ παράδειγμα, στὰ κατάστιχα τοῦ Scardon (1271) περιλαμβάνονται τέσσερις μόνο πράξεις ποὺ ἀφοροῦν κριθάρι καὶ μία ποὺ ἀφορᾶ βρώμη, ἔναντι 73 ποὺ ἀφοροῦν σιτάρι. Στὸν Marcello (1278-1281), ἔναντι 166 πράξεων ποὺ ἀφοροῦν σιτάρι ἔχουμε 16 πράξεις γιὰ κριθάρι, ἀλλὰ καμία γιὰ βρώμη. Στὸν Brixano (1301-1302) οἱ πράξεις ποὺ ἀφοροῦν τὸ σιτάρι εἶναι συνολικὰ 36, ἐνῶ τὸ κριθάρι τρεῖς καὶ τὴ βρώμη μία.

70. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὶς ἀπόψεις τοῦ THIRIET, *Romanie*, σ. 232-33 καὶ 318, τὶς ὁποῖες λίγο πολὺ δέχονται οἱ περισσότεροι μελετητές.

τοῦ προϊόντος ἀλλοῦ, ἢ ἂν ἡ προσφορά του στὸ Κοινὸ ἦταν καταναγκαστική. Ἀλλὰ οὔτε ἡ μιὰ οὔτε ἡ ἄλλη περίπτωση φαίνεται ὅτι ἴσχυαν, τουλάχιστον ὄχι ἀπόλυτα ἢ ὄχι πάντοτε. Τὸν 13ο καὶ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 14ου αἰώνα τὸ Κοινὸ δὲν ὑποχρέωνε τοὺς φεουδάρχες - παραγωγοὺς νὰ τοῦ παραδώσουν οὔτε τὸ σύνολο τῆς παραγωγῆς τους οὔτε κἂν ἕνα μέρος της. Ἂν ἀφήσουμε κατὰ μέρος τὶς ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις (σιτοδεῖες καὶ τὰ παρόμοια), οἱ βενετικὲς ἀρχὲς συνῆπταν τὴ συμφωνία τῆς ἀγορᾶς μὲ τοὺς φεουδάρχες καὶ καθόριζαν τοὺς ὅρους της (τιμές, τρόπους παράδοσης, τρόπους πληρωμῆς κτλ.), ἀλλὰ ἄφηναν τὶς ἀρχὲς τῆς Κρήτης νὰ ἀποφασίσουν ἐκεῖνες γιὰ τὶς ποσότητες τοῦ σιταριοῦ ποὺ θὰ ἀγόραζαν ἀπὸ τοὺς φεουδάρχες[71]. Ἄλλες πάλι φορὲς καθοριζόταν ἀπὸ τὴ Βενετία καὶ ἡ συνολικὴ ποσότητα σιταριοῦ ποὺ θὰ ἀγόραζε κάθε χρόνο γιὰ ὅσο διάστημα διαρκοῦσε ἡ συγκεκριμένη συμφωνία (συνήθως πέντε χρόνια)[72], ἐνῶ σὲ ἄλλες συμφωνίες ἀναφερόταν ρητὰ ὅτι ὑπῆρχε περίπτωση ὁ Δούκας νὰ μὴν θελήσει νὰ ἀγοράσει ἀπὸ τοὺς φεουδάρχες τὶς ποσότητες τοῦ σιταριοῦ ποὺ εἶχαν συμφωνήσει[73], ὁπότε ὑπῆρχε πρόβλεψη γιὰ τὸ τί θὰ γινόταν σὲ ἕνα τέτοιο ἐνδεχόμενο. Συχνὰ ἡ φρασεολογία τῶν ἐγγράφων μᾶς ἀφήνει μὲ τὴν ἐντύπωση ὅτι, ἀντίθετα μὲ τὴν ἐπικρατούσα ἄποψη, οἱ βενετικὲς ἀρχὲς τὴν περίοδο αὐτὴ ἔβλεπαν τὴν ἀγορὰ τοῦ σιταριοῦ περισσότερο ὡς ὑποχρέωσή τους ἀπέναντι στοὺς φεουδάρχες μὲ τοὺς ὁποίους εἶχαν κλείσει μιὰ συμφωνία, καὶ ὄχι ὡς καθῆκον καὶ ὑποχρέωση τῶν φεουδαρχῶν νὰ παραδώσουν τὴν παραγωγή τους[74]. Ἴσως δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολικὸ νὰ λεχθεῖ ὅτι σὲ περιπτώσεις φεουδαρχῶν μὲ μεγάλη παραγωγή, τὴν ὁποία δὲν θὰ ἦταν

71. Μία ἀπὸ τὶς παλιότερες σχετικὲς πράξεις ποὺ σώζονται, τοῦ 1281, ἀναφέρει ἐπὶ λέξει: «Capta fuit pars quod accipiatur frumentum Cretensium militum... in illa quantitate que videbitur domino Duci et Consiliarijs...» (ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 7).

72. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὴ συμφωνία τοῦ 1302 μὲ τοὺς φεουδάρχες τῶν Χανίων (ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 16 ἀρ. 31), συμφωνία ποὺ θὰ διαρκέσει «dummodo pax duravit in insula Crete».

73. Βλ. τὸ κείμενο τῆς συμφωνίας τοῦ 1301 (CESSI, *Rogati* I, σ. 12 ἀρ. 52· πβ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 5-6, ἀρ. 12): «...quandocumque dominus Dux noluerit frumentum predictum...».

74. Παραδείγματα: 1301: «...pro frumento quod habere debemus pro emptione a militibus Crete...» (ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 10 ἀρ. 21)· 1302: «...et taliter quod Venecijs teneantur accipere pro dicto precio frumentum aut carum aut vile...» (ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 16 ἀρ. 31)· 1302: «Quod frumentum Canee accipiatur per nostrum Comune ea condictione et pacto, quibus accipitur frumentum Candide» (CESSI, *Rogati* I, σ. 67, ἀρ. I 237)· 1333: «... et commune nostrum teneatur illam quantitatem recipere dando sibi tertium ante pro caparis...» (ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 113, ἀρ. 12). Βλ. ἐπίσης τοὺς λόγους μὲ τοὺς ὁποίους οἱ Γερουσιαστὲς Πέτρος Lauredano καὶ Μάρκος Mauroceno ὑποστήριξαν τὸ αἴτημα τῶν φεουδαρχῶν τοῦ Χάνδακα περὶ ἀγορᾶς ἐκ μέρους τοῦ Κοινοῦ τοῦ σιταριοῦ τους στὴν τιμὴ ποὺ οἱ ἴδιοι ζητοῦσαν (ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *στὸ ἴδιο*).

εὔκολο νὰ διαθέσουν λιανικὰ στὴν ἐσωτερικὴ ἀγορά, ἡ μαζικὴ ἀγορά της ἀπὸ τὶς βενετικὲς ἀρχὲς (στὶς περιπτώσεις βέβαια ποὺ τὸ Κοινὸ δὲν εἶχε ἐπείγουσες ἀνάγκες) ἀποτελοῦσε χάρη καὶ εὐνοϊκὴ μεταχείριση τῆς Βενετίας πρὸς τοὺς συγκεκριμένους φεουδάρχες, καὶ μάλιστα ὅταν γινόταν μακροπρόθεσμη συμφωνία[75]. Ἐν πάσῃ περιπτώσει εἶναι σαφὲς ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ σχέση ἑτεροβαρή, γιὰ ἐξαναγκασμὸ τῶν φεουδαρχῶν νὰ παραδώσουν ὁλόκληρη ἢ μέρος τῆς παραγωγῆς τους στὸ κράτος[76], ἀλλὰ γιὰ ἀμοιβαῖες συμφωνίες ποὺ συνομολογοῦνται ἀνάμεσα στὰ δύο μέρη καὶ πρὸς τὸ συμφέρον καὶ τῶν δύο, ἐκτὸς ἂν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἔκτακτες καὶ ἐξαιρετικὲς καταστάσεις.

Γενικὰ ὅταν κλεινόταν ἡ συμφωνία μὲ τοὺς παραγωγούς, ἡ Βενετία ἔστελνε τοὺς ἀγοραστές της μὲ τὰ χρήματα καὶ προκατέβαλλε τὸ ἕνα τρίτο τοῦ συμφωνημένου ποσοῦ ὡς ἀρραβώνα, ἐνῶ αὐτοὶ ποὺ ἔπαιρναν τὰ χρήματα ὑπόσχονταν νὰ παραδώσουν τὸ σιτάρι ποὺ ἀναλογοῦσε, μὲ ποινὴ τὴν ἀπόδοση διπλοῦ ἀρραβώνα σὲ περίπτωση ἀθετήσεως τῶν συμφωνημένων[77]. Ἡ συμφωνία ἀνέφερε ἐπίσης τοὺς συγκεκριμένους τόπους παράδοσης τοῦ σιταριοῦ, ποιὸν θὰ βάρυναν τὰ ἔξοδα μεταφορᾶς (κατὰ κανόνα τοὺς παραγωγοὺς) καὶ τὴν ποιότητα τοῦ προϊόντος. Στὶς περιπτώσεις ποὺ τὸ Κοινὸ εἶχε ἀνάγκη τὸ σιτάρι λόγω γενικότερων ἐλλείψεων, τότε ὄχι μόνο πρόσφερε μεγαλύτερες τιμὲς ἀγορᾶς (γιὰ τὶς τιμὲς βλ. πιὸ κάτω), ἀλλὰ προπλήρωνε τὸ μισὸ τῆς τιμῆς ὡς ἀρραβώνα, ἀντὶ τοῦ ἑνὸς τρίτου[78].

Τὴ διαχείριση τῶν χρημάτων γιὰ τὶς ἀγορὲς τῶν σιτηρῶν τὴν εἶχαν στὰ χέρια τους οἱ Ταμίες (Camerarii) τῆς Κρήτης, ἐνῶ ἡ διαδικασία ὅλη διεκπεραιωνόταν ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία τοῦ σιταριοῦ (Camera frumenti). Στὰ διαμερίσματα ὅμως τῶν Χανίων, τοῦ Ρεθύμνου καὶ τῆς Σητείας ἡ διαχείριση τῶν χρημάτων καὶ ἡ διαδικασία τῆς συγκέντρωσης στὸ τοπικὸ ἐπίπεδο βρισκόταν στὰ χέρια τῶν ἀντίστοιχων Ρεκτόρων. Τὰ μεγάλα χρηματικὰ ποσὰ ποὺ διαχειριζόταν ἡ ὑπηρεσία τοῦ σιταριοῦ προέρχονταν ἀπὸ διάφορες πηγές. Ἕνα μέρος τους ἐρχόταν ἀπευθείας ἀπὸ τὴ Βενετία[79], ἐνῶ ἄλλοτε ἕνα μέρος τῶν

75. Ἀντιπροσωπευτικὸ δεῖγμα μιᾶς τέτοιας περίπτωσης θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ συμφωνία τῆς Βενετίας τὸ 1314 νὰ ἀγοράζει τὴ σιτοπαραγωγὴ τοῦ ἄρχοντα Ἀλεξίου Καλλέργη γιὰ δέκα χρόνια: ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σελ. 62, ἀρ. 15 (Quod firment pactum cum Alexio Kalergi de frumento suo accipiendo usque ad decennium).

76. Τὸ ὅτι ὑπῆρχαν φεουδάρχες ποὺ δὲν ἐπιθυμοῦσαν νὰ δώσουν τὴν παραγωγή τους στὸ Κοινὸ γίνεται φανερὸ ἀπὸ τὸ ὅτι ὑπάρχει ἀναφορὰ σὲ «illis, qui dare voluerint frumentum» στοὺς ὁποίους καὶ μόνο θὰ δοθεῖ χρηματικὴ προκαταβολή: CESSI, *Rogati* I, σ. 12, ἀρ. 52 (1301).

77. CESSI, *ὅ.π.*· ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 5-6, ἀρ. 12.

78. Βλ. ἐνδεικτικὰ ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 172, ἀρ. 31 (1337)· THIRIET, *Régestes*, σ. 86, ἀρ. 315 (1357) = ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/2, σ. 50, ἀρ. 3.

79. CESSI, *Rogati* I, σ. 12, ἀρ. 52 (1301).

ἐσόδων ἀπὸ ἄλλες πηγὲς μεταφερόταν στὸ ταμεῖο τοῦ σίτου[80]. Πολὺ συχνὰ ἡ Βενετία παράγγελνε στοὺς Ταμίες νὰ συνάψουν δάνειο ἀπὸ ὅπου μποροῦσαν προκειμένου νὰ πληρωθοῦν οἱ προκαταβολὲς ποὺ εἶχαν συμφωνηθεῖ μὲ τοὺς φεουδάρχες - παραγωγούς[81], καὶ ἡ ἀποπληρωμὴ τοῦ δανείου θὰ γινόταν ἀπὸ τὰ ἔσοδα τῆς πώλησης τοῦ σιταριοῦ ποὺ θὰ συγκεντρωνόταν. Τὰ χρήματα ποὺ βρίσκονταν στὴ διάθεση τῆς ὑπηρεσίας τοῦ σιταριοῦ καὶ τῶν Ταμιῶν γιὰ τὴν ἀγορὰ σιτηρῶν ἀπαγορευόταν νὰ διατεθοῦν σὲ ἄλλο σκοπό[82], ἐνῶ οἱ ἀξιωματοῦχοι ποὺ στεροῦσαν τὸ Κοινὸ ἀπὸ χρήματα ποὺ προορίζονταν γιὰ τὸ σιτάρι ὑποχρεώνονταν νὰ τὰ ἀποδώσουν, ἀκόμη κι ἂν ἐπρόκειτο γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Δούκα τῆς Κρήτης καὶ τοὺς Συμβούλους του[83].

Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ταμεῖο τοῦ σίτου διέθετε, ὅπως εἴπαμε, μεγάλα χρηματικὰ ποσά, ἐπέτρεπε στὶς ἀρχὲς τῆς Κρήτης νὰ χορηγοῦν δάνεια ἀπὸ τὰ χρήματα αὐτὰ σὲ φεουδάρχες - παραγωγούς (οἱ ὁποῖοι κατὰ κανόνα εἶχαν συνεχὴ στενότητα μετρητῶν[84]), μὲ τὴ συμφωνία ὅτι ἡ ἀποπληρωμὴ τῶν δανείων θὰ γινόταν μὲ παράδοση ἀνάλογης ποσότητας σιτηρῶν, σὲ τιμὴ ποὺ εἶχε καθοριστεῖ ἐκ τῶν προτέρων. Τὰ δάνεια αὐτὰ προφανῶς ἦταν περιζήτητα καὶ οἱ αἰτήσεις γιὰ χορήγησή τους ἦταν πολυάριθμες, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργοῦνται προβλήματα: χαριστικὲς χορηγήσεις, ἀδυναμία τῶν δανειοληπτῶν νὰ ἐξοφλήσουν τὸ δάνειό τους στὸ συμφωνημένο χρόνο, μεγάλη χρηματικὴ ζημιὰ τῆς camera frumenti. Μπροστὰ στὴν κατάσταση αὐτὴ ἡ Βενετία ὑποχρεώθηκε νὰ πάρει μέτρα: χωρὶς νὰ καταργήσει τὸν θεσμό, ἡ Γερουσία ἀποφάσισε τὸ 1339 ὅτι στὸ ἑξῆς τὰ δάνεια αὐτοῦ τοῦ εἴδους θὰ δίνονταν κατόπιν ἀποφάσεως δύο ἀπὸ τοὺς Συμβούλους, δύο ἀπὸ τοὺς Προέδρους τοῦ Συμβουλίου τῶν Σαράντα, τριάντα Συμβούλων ἀπὸ τὸ Συμβούλιο τῶν Σαράντα καὶ τῶν δύο τρίτων τοῦ Μείζονος Συμβουλίου. Ἀπὸ τὴ διαδικασία αὐτὴ ἐξαιρέθηκαν οἱ συνηθισμένες προκαταβολὲς ποὺ δίνονταν κάθε χρόνο γιὰ τὴν προαγορὰ τοῦ σιταριοῦ[85]. Ὡστόσο οὔτε τὸ μέτρο αὐτὸ φαίνεται ὅτι ἔφερε ἀποτελέσματα, διότι ἐπανειλημμένα βλέπουμε στὰ ἑπόμενα χρόνια νὰ δημιουργοῦνται προβλήματα ἐξαιτίας τῶν μεγάλων χρηματικῶν ποσῶν ποὺ χρωστοῦσαν πολλοὶ παραγωγοὶ στὸ ταμεῖο τοῦ σίτου, καὶ τῆς ὑπέρβασης κατὰ πολλὰ χρόνια τῆς προθεσμίας ἀποπληρωμῆς τῶν δανείων τους[86]. Ἔτσι ἡ βενετικὴ κυβέρνηση ἀναγκα-

80. Βλ. γιὰ παράδειγμα ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 222-23, ἀρ. 11 (1342).

81. Παράδειγμα: CESSI, *Rogati* I, σ. 22, ἀρ. I 86 (1301).

82. *Στὸ ἴδιο*, σ. 180, ἀρ. V 31 (1317).

83. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Α/2, σ. 13, ἀρ. 17 (1275).

84. Βλ. πιὸ πάνω σημ. 52.

85. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Α/2, σ. 116, ἀρ. 9. Πρὶν ἀπὸ τὴ ρύθμιση αὐτὴ οἱ ἀποφάσεις λαμβάνονταν μόνο ἀπὸ τοὺς τρεῖς Συμβούλους καὶ ἀπὸ τὸ Συμβούλιο τῶν Rogati.

86. Τὸ 1336 ὁ Γεώργιος Καλλέργης ἔλαβε δάνειο 8.000 ὑπερπύρων μὲ ὑποχρέωση νὰ τὸ ξεπληρώσει σὲ 5 χρόνια δίνοντας 8.890 μουζούρια σιτάρι τὸ χρόνο. Ὅμως ὀκτὼ χρόνια

ζόταν νὰ προβαίνει σὲ λεπτομερεῖς ρυθμίσεις γιὰ τὴν ἐξόφληση τῶν δανείων (διαγραφὴ μέρους τοῦ ὀφειλόμενου κεφαλαίου, καθορισμὸς δόσεων, κ.τ.π.)[87].

Ἂς δοῦμε ὅμως τί γινόταν σὲ περίπτωση ποὺ ἡ κυβέρνηση εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει ἐξαιρετικὲς καταστάσεις. Αὐτὲς ἀφοροῦσαν δύο κυρίως περιπτώσεις: εἴτε τὴν ἔλλειψη σιταριοῦ στὴν Κρήτη (ἢ καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Ρωμανίας) λόγω κακῆς παραγωγῆς· εἴτε τὸν ἀποκλεισμὸ τῆς Βενετίας ἐξαιτίας πολιτικῶν καὶ πολεμικῶν συμβάντων ἀπὸ τὶς ἀγορὲς ἐκεῖνες ἀπὸ ὅπου προμηθευόταν τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ σιταριοῦ ποὺ χρειαζόταν, δηλαδὴ τὴν Κριμαία καὶ τὰ ἐμιράτα τῆς Μ. Ἀσίας[88]. Καὶ πάλι ὅμως, ἂν ἐπρόκειτο γιὰ κάποια περιστασιακὴ ἢ παροδικὴ ἔλλειψη, ἡ Βενετία δὲν ἔπαιρνε μέτρα δέσμευσης τῆς παραγωγῆς τῶν φεουδαρχῶν ἢ ὑποχρεωτικῆς ἀγορᾶς της ἀπὸ τὸ Κοινό. Τέτοια μέτρα δὲν βλέπουμε νὰ πάρθηκαν, λόγου χάρη, ὅταν παρουσιάστηκε ἔλλειψη σιταριοῦ ἀνάμεσα στὸ 1327 καὶ 1330: μολονότι εἶναι σαφὲς ὅτι τὸ Κοινὸ εἶχε ἀνάγκη σιτηρῶν, τὰ μέτρα ποὺ γνωρίζουμε ὅτι πῆρε (πέρα ἀπὸ τὴν ἀπαγόρευση τῶν ἐξαγωγῶν) ἦταν εἴτε ἡ μεταφορὰ σιταριοῦ ἀπὸ τὶς κρατικὲς σιταποθῆκες τῶν Χανίων πρὸς τὸν Χάνδακα[89], ἢ ἀπὸ τὴν Κρήτη πρὸς τὴ Βενετία[90], εἴτε ἡ προσφορὰ ἐκ μέρους τῆς Βενετίας νὰ ἀγοράσει διπλάσια ποσότητα σιταριοῦ ἀπὸ τοὺς παραγωγοὺς σὲ αὐξημένη τιμή[91]. Αὐτὴ καὶ μόνο ἡ πρόταση δείχνει ὅτι, ἐφόσον οἱ παραγωγοὶ μποροῦσαν νὰ διαθέσουν στὴ Βενετία διπλάσια ποσότητα σιταριοῦ ἀπ' ὅση προηγουμένως, ὄχι μόνο δὲν ἀγόραζαν οἱ ἀρχές, ὑποχρεωτικὰ ἢ μή, ὁλόκληρη τὴν παραγωγὴ τῶν φεουδαρχῶν, ἀλλὰ ὅτι, καὶ μετὰ τὴν ἀγορὰ αὐτή, στὰ χέρια τῶν παραγωγῶν ἔμεναν σημαντικὲς ποσότητες. Ἔτσι ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ ὄγκου τῆς συνολικῆς παραγωγῆς μὲ βάση τὶς ποσότητες ποὺ παραδίδονταν στὶς ἀρχὲς (βλ. πιὸ πάνω) ἀποτελεῖ ἔνδειξη γιὰ τὸ minimum μάλλον παρὰ γιὰ τὸν μέσο ὅρο τῶν ποσοτήτων τοῦ σιταριοῦ ποὺ παράγονταν. Τὸ δραστικότερο μέτρο ποὺ βλέπουμε νὰ λαμβάνεται σὲ αὐτὴ τὴν περίσταση εἶναι ἡ ὑποχρέωση ὅλων ὅσων διέθεταν σιτάρι εἴτε στὸ Χάνδακα εἴτε σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Κρήτης νὰ προσέλθουν ἐνώπιον τῶν ἀρχῶν

ἀργότερα, τὸ 1344, χρωστοῦσε ἀκόμη κεφάλαιο πάνω ἀπὸ 894 ὑπέρπυρα. Τὸ 1339 ὁ Βάρδας Καλλέργης πῆρε δάνειο 2.000 ὑπερπύρων ἐξοφλητέο σὲ τρία χρόνια μὲ παράδοση 3.703 μουζουριῶν σιταριοῦ τὸ χρόνο, ὅμως τὸ 1344 ἐξακολουθοῦσε νὰ χρωστάει κεφάλαιο 1171 ὑπερπύρων. Παρόμοια συνέβαιναν καὶ μὲ ἄλλους φεουδάρχες, ὅπως ὁ Ἰωάννης Μελισσηνός, ὁ Zanachi Donno, ὁ Antonius de Canali: ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 254-256, ἀρ. 3.

87. Βλ. γιὰ παράδειγμα *στὸ ἴδιο* Β/1, σ. 258-259, ἀρ. 7 (1344).

88. Γιὰ τὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωση βλ. ZACHARIADOU, Prix et marchés, σ. 29-305· Η ΙΔΙΑ, *Trade and Crusade*, Βενετία 1983, σ. 163-165.

89. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 95, ἀρ. 5 = CESSI, *Rogati* I, σ. 347, ἀρ. X 252 (1327).

90. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 97, ἀρ. 1.

91. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 99, ἀρ. 6.

καὶ νὰ δηλώσουν ἐνόρκως τὶς ποσότητες τῶν σιτηρῶν ποὺ κατεῖχαν[92]. Ἀλλὰ καὶ στὴ διάρκεια τῶν δεκαετιῶν τοῦ 1340 καὶ τοῦ 1390, ὅταν παρατηρεῖται μεγάλη ἔλλειψη σιταριοῦ καὶ ἐξαιρετικὴ αὔξηση τῆς τιμῆς του, δὲν βλέπουμε ἀκόμη νὰ πῆρε ἡ Βενετία τίποτε ἔκτακτα μέτρα προκειμένου νὰ ἐξαναγκάσει ἢ νὰ ὑποχρεώσει μονοπωλιακὰ τοὺς παραγωγοὺς τῆς Κρήτης νὰ τῆς παραδώσουν τὴν παραγωγή τους καὶ μάλιστα σὲ πολὺ χαμηλὲς τιμές. Τέτοιου εἴδους περιοριστικὰ μέτρα βλέπουμε νὰ παίρνει ἡ Βενετία μόνο στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰώνα. Πράγματι, τὸ 1414 ἡ βενετικὴ Γερουσία ἐκδίδει ἀπόφαση ποὺ ὑποχρεώνει τοὺς παραγωγοὺς σιτηρῶν τῆς Κρήτης νὰ προσφέρουν τὴν παραγωγὴ τῆς χρονιᾶς (ὄχι σιτάρι προηγούμενης σοδειᾶς) πρὸς ἀγορὰ πρῶτα στὶς ἀρχὲς κάθε ἐπαρχίας, μὲ βάση συγκεκριμένη τιμὴ (38 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια). Ἂν ὅμως ἡ κυβέρνηση δὲν ἤθελε νὰ τὴν ἀγοράσει ἢ ἀγόραζε μέρος τῆς προσφερόμενης ποσότητας, τότε δινόταν εὐχέρεια στοὺς παραγωγοὺς νὰ διαθέσουν τὴν παραγωγή τους ἀλλοῦ, ἢ νὰ τὴν ἐξαγάγουν στὴ Βενετία ἢ σὲ ἄλλες βενετοκρατούμενες περιοχές[93]. Ἡ διάρκεια ἰσχύος τῆς ἀπόφασης αὐτῆς ὁρίστηκε σὲ πέντε τουλάχιστο χρόνια, ἀλλὰ τὸ 1417 ἡ Γερουσία ἐπανεκδίδει τὴν ἴδια ἀπόφαση ἔχοντας ἀναπροσαρμόσει τὴν τιμὴ ἀγορᾶς τοῦ σιταριοῦ ἀπὸ τὸ κράτος σὲ 45 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια, προφανῶς γιατὶ ἡ τιμὴ τῶν 38 ὑπερπύρων εἶχε στὸ μεταξὺ γίνει ὑπερβολικὰ χαμηλή[94]. Τὴν ἴδια χρονιὰ 1417 συναντᾶμε ἄλλη ἀπόφαση τῆς Γερουσίας στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὅτι «εἶναι σύνηθες» νὰ γίνεται καταγραφὴ τῶν σιτηρῶν κάθε χρόνο καὶ ὅτι «omnes feudati debeant conduci facere in civitatem... tertiam vel quartam partem aut medietatem suorum bladorum»[95]. Δὲν ξέρουμε ἂν ἡ ὑποχρέωση αὐτὴ τῶν φεουδαρχῶν ἴσχυε καὶ τὸν 13ο καὶ 14ο αἰώνα, ὅπως θὰ μποροῦσε νὰ ὑποθέσει κανεὶς ἀπὸ τὴ φράση «Cum consuetum sit» τῆς ἀπόφασης[96]. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ διευκρινιστεῖ ὅτι ἡ συνήθεια αὐτὴ δὲν ἀναφέρεται σὲ ὑποχρεωτικὴ προσφορὰ τοῦ σιταριοῦ πρὸς τὸ κράτος ἀλλὰ σὲ ὑποχρέωση τῶν παραγωγῶν νὰ πουλᾶνε ἕνα μέρος τῆς παραγωγῆς τους «in platea», δηλαδὴ στὴν ἀγορὰ (βλ. ἀμέσως πιὸ κάτω). Μέχρι τὸ τέλος τοῦ 14ου αἰώνα συνεπῶς ἐκεῖνο ποὺ βλέπουμε νὰ συμβαίνει

92. RATTI VIDULICH, *Bandi*, σ. 191, ἀρ. 468 (1329).

93. NOIRET, *Documents*, σ. 228-229.

94. *Στὸ ἴδιο*, σ. 276-278.

95. *Στὸ ἴδιο*, σ. 260-261.

96. Τὸ 1361, μὲ ἀπόφαση τοῦ Μείζονος Συμβουλίου, οἱ φεουδάρχες τῆς κεντρικῆς καὶ ἀνατολικῆς Κρήτης, de citra scalas Strumboli usque ad caput Sernione (γρ. Samone), ἔπρεπε νὰ παραδίδουν στὸ Κοινὸ 300 μουζούρια σιτάρι ἀνὰ καβαλαρία ἐπὶ τρία χρόνια στὴν τιμὴ τῶν 27 ὑπερπ. τὰ 100 μουζούρια: THIRIET, *Assemblées*, σ. 252 (καὶ 323), ἀρ. 682. Ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γιὰ συνηθισμένη συμφωνία προαγορᾶς, μὲ προπληρωμὴ μάλιστα τοῦ μισοῦ τῆς ἀγοραζόμενης ποσότητας, κι ὄχι γιὰ ἐξαναγκασμὸ τῶν φεουδαρχῶν (ὅπως πιστεύει ὁ ΓΑΣΠΑΡΗΣ, σ. 373).

εἶναι οἱ συνηθισμένες παρεμβάσεις στὶς ὁποῖες προέβαινε πάντοτε ἡ Βενετία προκειμένου, ὅπως εἴπαμε καὶ πιὸ πάνω, νὰ ἐλέγχει γενικὰ τὸ ὅλο κύκλωμα τοῦ σιταριοῦ.

Ἡ παρεμβατικὴ πολιτικὴ τῆς Βενετίας στὸν τομέα αὐτὸν ἔπαιρνε τὴ μορφὴ κυρίως ἄμεσων μέτρων, καὶ σὲ μικρότερο βαθμὸ ἔμμεσων. Οἱ σημαντικότερες ἀπὸ τὶς ἐπεμβάσεις της ἀφοροῦσαν τὴ διακίνηση τῶν σιτηρῶν στὴν ἐσωτερικὴ ἀγορὰ τῆς Κρήτης, τὶς εἰσαγωγές τους, καὶ τὶς ἐξαγωγές τους ἀπὸ τὸ νησὶ μὲ βάση τὶς τιμὲς τῆς ἀγορᾶς. Τὰ ἔμμεσα μέτρα θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀφοροῦσαν προσπάθειες τῆς Βενετίας νὰ τονώσει τὴν παραγωγὴ σιτηρῶν παρέχοντας οἰκονομικὰ κίνητρα πρὸς τοὺς παραγωγούς. Τὰ κίνητρα αὐτὰ ἔπαιρναν τὴ μορφὴ εἴτε ἀδειῶν γιὰ ἐξαγωγὴ μέρους τῆς παραγωγῆς, εἴτε ἀγορᾶς της ἐκ μέρους τοῦ Κοινοῦ σὲ αὐξημένες τιμές. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ 14ου αἰ., γιὰ παράδειγμα, ἡ Βενετία πρόσφερε συνδυασμένα τέτοιου εἴδους κίνητρα προκειμένου νὰ τονώσει τὴν καλλιέργεια σιτηρῶν ποὺ παρουσίαζε μεγάλη πτώση[97].

Ἡ παρέμβαση στὴν ἐσωτερικὴ ἀγορὰ ἀφοροῦσε δύο κυρίως ζητήματα, τὸν ἔλεγχο τῆς διακίνησης τῶν σιτηρῶν μέσα στὸ νησὶ καὶ τῶν ἔλεγχο τῶν τρόπων μὲ τοὺς ὁποίους γινόταν ἡ πώλησή τους. Ὅσον ἀφορᾶ τὴ διακίνηση, θὰ πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι κατὰ κανόνα δὲν ἐπιτρεπόταν στοὺς παραγωγοὺς νὰ μεταφέρουν κάποιο μέρος τῆς παραγωγῆς τους ἀπὸ ἕνα διαμέρισμα σὲ ἄλλο, παρὰ μόνο μὲ εἰδικὴ ἄδεια τοῦ Ρέκτορα. Αὐτὴ ἡ ἀπαγόρευση προκαλοῦσε συχνὲς διαμαρτυρίες τῶν ἐνδιαφερομένων[98], διότι οἱ εἰδικὲς ἄδειες χρειάζονταν καὶ προκειμένου γιὰ ποσότητες σιτηρῶν ποὺ δὲν προορίζονταν γιὰ ἐμπορία, ἀλλὰ γιὰ προσωπικὴ χρήση τῶν ἴδιων τῶν φεουδαρχῶν[99].

Ἐκεῖνο ποὺ ἐπίσης ζητοῦσε ἡ κυβέρνηση ἀπὸ τοὺς Ρέκτορες ἦταν νὰ φροντίζουν ὁπωσδήποτε ὥστε τὰ κατὰ τόπους κάστρα νὰ ἔχουν ἐπάρκεια ἀποθηκευμένων σιτηρῶν, τὰ ὁποῖα θὰ χρησιμοποιοῦνταν σὲ περίπτωση ἀνάγκης. Τὶς ἀναγκαῖες ποσότητες γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ τὶς προ-

97. NOIRET, *Documents*, σσ. 9 (1386), 36-37 (1390), 89 (1397). THIRIET, *Régestes*. σ. 223, ἀρ. 937 (1399).

98. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὸ αἴτημα τῶν τιμαριούχων τῆς Σητείας κατὰ τὴν πρεσβεία ποὺ ἀπέστειλαν οἱ τιμαριοῦχοι τῆς Κρήτης στὴ Βενετία τὸ 1325, ΘΕΟΤΟΚΗΣ B/1, σ. 92, ποὺ ἐπαναλαμβάνεται στὴν πρεσβεία τῶν φεουδαρχῶν τῆς Σητείας τὸ 1349, *στὸ ἴδιο*, σ. 293.

99. Τὸ 1356 ὁ Ἀνδρέας Cornaro παίρνει εἰδικὴ ἄδεια νὰ ἐξαγάγει μέρος τῆς παραγωγῆς του σιτηρῶν (μέχρι 2000 staria σιταριοῦ καὶ 1000 βρώμης) ἀπὸ τὰ κτήματά του στὴ Σητεία καὶ τὴν Ἱεράπετρα καὶ νὰ τὰ μεταφέρει στὸν Χάνδακα «πρὸς χρῆσιν τῶν ἵππων τοὺς ὁποίους ὑποχρεοῦται νὰ διατηρῇ...», ΘΕΟΤΟΚΗΣ B/2, σ. 23, ἀρ. 17. Τὴν ἴδια χρονιὰ ὁ Μάρκος Salamon ζητάει μὲ αἴτησή του νὰ τοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ μεταφέρει κάθε χρόνο στὸν Χάνδακα τὴ μισὴ ποσότητα τῶν σιτηρῶν ποὺ παράγει τὸ φέουδό του στὴ Σητεία, *στὸ ἴδιο*, B/2, σ. 32, ἀρ. 28.

σφέρουν οἱ φεουδάρχες κάθε διαμερίσματος, σὲ ἀναλογία ὁρισμένης ποσότητας ἀνὰ κατεχόμενη καβαλαρία[100]. Οἱ ἄδειες ἐξαγωγῆς σιτηρῶν ἀπὸ ἕνα διαμέρισμα σὲ ἄλλο (συνήθως ἀπὸ τὰ τρία ἄλλα διαμερίσματα πρὸς τὸν Χάνδακα), δίνονταν κατὰ κανόνα ad hoc καὶ πάλι μὲ περιορισμούς. Τὸ 1349, γιὰ παράδειγμα, ἡ Γερουσία χορήγησε ἄδεια τέτοιας ἐξαγωγῆς ἀπὸ τὴ Σητεία καὶ τὴν Ἱεράπετρα πρὸς τὸν Χάνδακα μόνο στοὺς φεουδάρχες ποὺ κατοικοῦσαν καὶ τελοῦσαν τὶς τιμαριωτικές τους ὑποχρεώσεις στὸ διαμέρισμα τοῦ Χάνδακα, ἀλλὰ καὶ πάλι τὸν τελικὸ λόγο τὸν ἄφηναν στὴ διάκριση τοῦ Ρέκτορα τῆς Σητείας, ὁ ὁποῖος ἔπρεπε πρῶτα νὰ φροντίσει ὥστε «castra et alia loca Sithie remaneant bene munita blado et quod omnes habeant pro seminare sicut eius discretioni melius videbitur convenire»[101]. Ἔτσι ἡ βενετικὴ Γερουσία συνήθως ἀρνιόταν νὰ παραχωρεῖ ἄδεια μὲ γενικότερη ἰσχύ, ἀκόμη κι ἂν τὸ προτεινόμενο κριτήριο ἦταν ἡ ἐπάρκεια παραγωγῆς[102], προτιμώντας νὰ ἀποφασίζει κάθε φορὰ ἐπὶ συγκεκριμένων περιπτώσεων καὶ γιὰ ὁρισμένο χρονικὸ διάστημα[103].

Οἱ περιορισμοὶ αὐτοὶ στὴν ἐσωτερικὴ διακίνηση δὲν ἴσχυαν μόνο γιὰ τὰ σιτηρά, ἀλλὰ γιὰ ὅλα τὰ ζωτικὰ εἴδη διατροφῆς, καὶ σκοπὸ εἶχαν νὰ ἐξασφαλίζουν τὴν ἐπάρκεια τῶν ἐπαρχιῶν σὲ εἴδη πρώτης ἀνάγκης καὶ νὰ περιορίζουν τὴ λαθραία ἐξαγωγὴ τῶν προϊόντων αὐτῶν σὲ ἄλλες περιοχὲς ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ ἀπαγορεύσεις στὴ διακίνηση τῶν ἐν λόγω προϊόντων ἦταν αὐστηρότερες ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ μεταφορὲς διὰ θαλάσσης, ἀκριβῶς διότι ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς μεταφορᾶς ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ ἐλεγχθεῖ ἀποτελεσματικά. Ἐκεῖ ὀφείλεται καὶ ἡ ἀπροθυμία τῶν ἀρχῶν νὰ δεχτοῦν μεταρρυθμίσεις ἢ ἀλλαγὲς σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε τὰ ζητήματα αὐτά. Ἐντούτοις στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 14ου αἰ. οἱ ἀπαγορεύσεις αὐτὲς ἄρχισαν νὰ χαλαρώ-

100. Τὸ 1321 οἱ φεουδάρχες τῆς Σητείας ὑποχρεώνονται νὰ παραδώσουν 25 μουζούρια σιτάρι ἢ κεχρὶ ἀνὰ καβαλαρία στὸ κάστρο Μονφόρτε. Τὴν ποσότητα αὐτὴ ἔπρεπε νὰ ἀνανεώνουν κάθε Σεπτέμβριο, ἐνῶ ὁ καστελάνος εἶχε ὑποχρέωση νὰ τὴ διατηρεῖ καὶ νὰ συμπληρώνει τὰ τυχὸν ἐλλείμματα: RATTI VIDULICH, *Bandi*, σ. 117, ἀρ. 314.

101. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 295. Ἡ περίληψη αὐτοῦ τοῦ ἐγγράφου ἀπὸ τὸν THIRIET, *Régestes*, σ. 67, ἀρ. 228 δὲν εἶναι διαφωτιστική.

102. Βλ. τὴν ἄρνησή της νὰ δεχθεῖ τὸ αἴτημα τῆς πρεσβείας τῶν τιμαριούχων Χανίων τοῦ 1356, περὶ δυνατότητας ἐξαγωγῆς σιταριοῦ σὲ ὅλο τὸ νησί, ἂν ἡ τιμή του ἦταν κάτω ἀπὸ 25 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια, ἀφήνοντας τὸ θέμα στὴ διακριτικὴ εὐχέρεια τοῦ Ρέκτορα: ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/2, σ. 38. Τὴν ἴδια χρονιὰ τὸ Συμβούλιο τῶν Rogati ἀπορρίπτει αἴτηση τῶν φεουδαρχῶν τοῦ Ρεθύμνου γιὰ ἐλεύθερο ἐμπόριο τοῦ σιταριοῦ ἀνάμεσα στὸ Ρέθυμνο, τὸν Χάνδακα καὶ τὸν Μυλοπόταμο, ἂν ἡ τιμή του ἦταν ἡ ἴδια μὲ τὴν προηγούμενη: THIRIET, *Régestes*, σ. 84, ἀρ. 306.

103. Τὸ 1358 ἡ Γερουσία ἐπιτρέπει στούς παραγωγούς τῆς Σητείας νὰ μεταφέρουν τὸ ἕνα τρίτο τῆς παραγωγῆς τους στὸν Χάνδακα γιὰ τέσσερα χρόνια, ἂν ἡ τιμὴ τοῦ σιταριοῦ ἦταν κάτω ἀπὸ 25 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια: THIRIET, *Régestes*, σ. 90, ἀρ. 337.

νουν. Ἔτσι βλέπουμε ὅτι τὸ 1384 ἡ Γερουσία ἐπιτρέπει τὴ μεταφορὰ εἰδῶν πρώτης ἀνάγκης, περιλαμβανομένων καὶ τῶν σιτηρῶν, ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος τῆς Κρήτης στὸ ἄλλο χωρὶς προηγούμενη ἄδεια τῶν Ρεκτόρων, μὲ ἁπλὴ ὑποχρέωση τῶν ἐμπόρων νὰ δηλώνουν τὰ εἴδη ποὺ μεταφέρουν. Ὡστόσο ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει ἡ ἀπαγόρευση τῆς διὰ θαλάσσης μεταφορᾶς[104].

Ὅσον ἀφορᾶ τὸν ἔλεγχο τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο γινόταν ἡ πώληση τῶν σιτηρῶν στὴν ἐσωτερικὴ ἀγορά, θὰ πρέπει νὰ λεχθεῖ καταρχὴν ὅτι δὲν ὑπῆρχε κανενὸς εἴδους γενικὴ ἀπαγόρευση ἐμπορίας τοῦ σιταριοῦ. Μάλιστα ἐμπόριο ἔκανε καὶ τὸ ἴδιο τὸ κράτος μὲ τὶς ποσότητες τοῦ σιταριοῦ ποὺ συγκέντρωνε τὸ Κοινό, ἐφόσον ὑπῆρχε ἐπάρκεια σιτηρῶν[105]. Ἐκεῖνο γιὰ τὸ ὁποῖο φρόντιζαν οἱ ἀρχὲς κυρίως ἦταν νὰ μὴν γίνεται ἀποθήκευση μεγάλων ποσοτήτων σιταριοῦ, ὥστε νὰ ἀποφεύγονται οἱ κερδοσκοπίες καὶ οἱ τεχνητὲς ἐλλείψεις. Γι' αὐτὸ βλέπουμε νὰ ἐκδίδονται ἐπανειλημμένα διαταγὲς ποὺ ἀπαγορεύουν τὴν ἀγορὰ σιτηρῶν μὲ σκοπὸ τὴν ἀποθήκευσή τους καὶ παρὰ τὶς προσπάθειες νὰ ἀνακληθοῦν τέτοιες διαταγές, οἱ βενετικὲς ἀρχὲς ἐπιβεβαιώνουν ὅτι ἡ ἐπιβολὴ τῶν περιορισμῶν αὐτῶν εἶναι δικαίωμα τῶν Δουκῶν καὶ δὲν ἀποτελεῖ ὑπέρβαση τῶν ἐξουσιῶν τους[106]. Ἄλλοτε πάλι ἀπαγορεύουν τὴν ἀποθήκευση τοῦ σιταριοῦ μόνο ἂν ἡ τιμή του ξεπερνᾶ ἕνα ὁρισμένο ὅριο, ὅταν δηλαδὴ ὑπάρχει ἔλλειψη, ἀφήνοντας στὴ διάκριση τοῦ Δούκα τὴ δυνατότητα νὰ ἐπιτρέπει τὴν ἀποθήκευση ὅταν ἡ τιμή του εἶναι μικρότερη ἀπὸ τὸ καθοριζόμενο ὅριο. Καὶ πάλι ὅμως οἱ ἀρχὲς θὰ πρέπει νὰ τηροῦν βιβλίο μὲ πλήρεις λεπτομέρειες γιὰ τὶς ποσότητες ποὺ ἀποθηκεύει καθένας[107]. Συναφὴς μὲ τὴν προηγούμενη ἦταν ἡ φροντίδα τῶν ἀρχῶν νὰ γίνονται πωλήσεις σίτου in platea, δηλαδὴ στὴν ἀγορὰ τῶν πόλεων, καὶ συχνὰ ἐξαναγκάζονταν οἱ φεουδάρχες - παραγωγοὶ νὰ πουλᾶνε ἕνα μέρος τῆς παραγωγῆς τους μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο. Ἡ

104. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/2, σ. 251-252, ἀρ. 28, σ. 269-270, ἀρ. 1. THIRIET, *Régestes*, σ. 163, ἀρ. 674.

105. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 74, ἀρ. 9 (1320-22): «Mandetur duche et consiliarijs quod de frumento nostri comunis non se impediant sed permittant camerarijs facere venditiones ibi...». *Στὸ ἴδιο*, σ. 222-223, ἀρ. 11: «Et de ipsis denarijs dicti rectores mercentur in frumento et illud quod superlucraretur sit mercando...». CESSI, *Rogati*, σ. 231, ἀρ. VI 116 (1321). NOIRET, *Documents*, σ. 61 (1393).

106. Βλ. RATTI VIDULICH, *Bandi*, σ. 135, ἀρ. 351 (1323), σ. 175, ἀρ. 431 (1327), σ. 183, ἀρ. 451 (1328). Κατὰ πάσα πιθανότητα καὶ τὸ ἔγγραφο ἀρ. 6 τοῦ ἔτους 1317 στοῦ ΘΕΟΤΟΚΗ Β/1, σ. 65-67 στὸ πρῶτο του μέρος (στ. 9-23) ἀναφέρεται σὲ ἀπαγόρευση ἀγορᾶς μὲ σκοπὸ τὴν ἀποθήκευση, καὶ ὄχι στὴν ἀπαγόρευση ἐμπορίας, ὅπως ἀναφέρει ὁ ἐκδότης στὴν ἑλληνικὴ περίληψη (σ. 65, 1ο κεφ.), ἀφοῦ ἡ λατινικὴ περίληψη τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ (σελ. 66) ἀναφέρει σαφῶς «...bannum factum... circa *incanipationem* frumenti». Ἡ ἔκδοση τοῦ ἐγγράφου στὸ τμῆμα αὐτὸ χωλαίνει καὶ τὸ κείμενο δὲν εἶναι σαφές.

107. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 293 ἀρ. 5 (1349).

λειτουργία αὐτῶν τῶν ἀγορῶν εἶναι βεβαιωμένη γιὰ τὸν Χάνδακα καὶ τὶς ἄλλες πόλεις, Σητεία, Ρέθυμνο, Χανιά, καὶ εἶναι πιθανὴ γιὰ ἄλλες περιοχές, γιὰ σημαντικὰ δηλαδὴ «κάστρα»[108]. Ἐκεῖνο ποὺ δὲν γίνεται ἀμέσως σαφὲς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἦταν ὑποχρεωτικὸ νὰ πωλοῦνται «στὴν πλατεία» πάντοτε μικρὲς ποσότητες σιταριοῦ ἢ ἀλεύρου. Πραγματικά, ἡ Βενετία ἐπανειλημμένα ἐκδίδει διαταγὲς μὲ τὶς ὁποῖες καθορίζεται ὅτι ποσότητες σιταριοῦ μέχρι 50 μουζούρια (1317) ἢ μέχρι 100 μουζούρια (1325) δὲν ἐπιτρέπεται νὰ πωλοῦνται ἀλλοῦ παρὰ μόνο στὴν πλατεία, καὶ τὶς διαταγὲς αὐτὲς τὶς διατηρεῖ σὲ ἰσχὺ παρὰ τὶς αἰτήσεις τῶν φεουδαρχῶν γιὰ ἀνάκλησή τους[109]. Ἄλλοτε μάλιστα οἱ ἀρχὲς παρέχουν κίνητρα στοὺς παραγωγούς, ἐπιτρέποντας σὲ ὅσους φέρνουν σιτάρι πρὸς πώληση «στὴν πλατεία» νὰ ἐξάγουν στὴ Βενετία ἢ σὲ βενετικὲς περιοχὲς τὸ 1/4 τῆς ποσότητας ποὺ φέρνουν γιὰ πώληση μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο (βλ. παρακάτω).

Σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἡ μεταφορὰ τῆς παραγωγῆς καὶ ἡ πώλησή της «στὴν πλατεία» γινόταν μὲ ἐξαναγκασμὸ τῶν παραγωγῶν ἐκ μέρους τῶν Ρεκτόρων. Φαίνεται ὅτι οἱ Ρέκτορες τῆς Σητείας ἦταν ἰδιαίτερα σκληροὶ στὰ μέτρα ποὺ ἔπαιρναν πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, γιατὶ συνδύαζαν τὸν ἐξαναγκασμὸ αὐτὸ μὲ ἄλλον ἕνα, δηλ. τὸν ἐκβιασμὸ τῶν παραγωγῶν νὰ πουλᾶνε σὲ μικρότερες τιμές. Προφανῶς ἡ τακτικὴ αὐτὴ ἐφαρμοζόταν κατὰ παράβαση τῶν δικαιωμάτων ποὺ τοὺς παρεῖχε ἡ διοίκηση, μὲ σκοπὸ νὰ κερδοσκοποῦν οἱ ἴδιοι καὶ οἱ φίλοι τους ἀπὸ τὶς ἐπιβαλλόμενες χαμηλὲς τιμές, πράγμα ποὺ ἀνάγκασε τὸ 1384 τὴ Γερουσία νὰ ἐπέμβει: μολονότι τελικὰ δὲν περιορίστηκε τὸ δικαίωμά τους νὰ ἐπιβάλλουν τὴν πώληση τοῦ σιταριοῦ «στὴν πλατεία», ἐντούτοις ἀπαγορεύτηκε στοὺς Ρέκτορες νὰ καθορίζουν αὐθαίρετα τιμὲς μικρότερες ἀπὸ αὐτὲς ποὺ ἴσχυαν στὴν ἀγορά[110]. Ἡ Σητεία ὅμως εἶναι δυνατὸ νὰ μὴν ἀποτελεῖ τυπικὴ περίπτωση, ὡς πρὸς τὰ μέτρα ποὺ ἴσχυαν γενικά, ἐξαιτίας τοῦ κινδύνου ποὺ ἀντιμετώπιζε ἀπὸ τὶς τουρκικὲς πειρατικὲς ἐπιδρομές.

Ἀναρωτιέται κανεὶς ἂν μετὰ ἀπὸ ὅλα αὐτὰ ἔμεναν περιθώρια «ἐλεύθερου» ἐμπορίου σιτηρῶν. Θὰ πρέπει πρῶτα πρῶτα νὰ λεχθεῖ ὅτι μολονότι γνωρίζουμε μία περίπτωση ποὺ ἀπαγορεύτηκε ἡ ἀγορὰ κριθαριοῦ καὶ βρώμης causa revendendi[111], δὲν γνωρίζουμε ἂν συνέβη ποτὲ κάτι παρόμοιο μὲ τὸ σιτάρι. Δὲν ὑπάρχει ὅμως ἀμφιβολία ὅτι μέσα στὸ πλαίσιο τῶν δεδομένων αὐτῶν κρατικῶν παρεμβάσεων καὶ ρυθμίσεων λειτουργοῦσε ἐλεύθερα ἐσωτερικὴ ἀγορὰ σιταριοῦ. Σιτάρι πρὸς πώληση διέθεταν τρεῖς κατηγορίες πωλητῶν: οἱ ἴδιοι οἱ παραγωγοί, οἱ ἔμποροι καὶ τὸ ἴδιο τὸ κράτος. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ οἱ ὑποψήφιοι ἀγοραστὲς σιτηρῶν ἀνῆκαν, ὅπως εἶναι φυσικό, σὲ δύο κατηγορίες: σὲ αὐτοὺς ποὺ ἀγόραζαν σιτηρὰ γιὰ προσωπικὴ καὶ οἰκογενειακή τους κατανάλωση, καὶ σ' ἐκείνους ποὺ ἀγόραζαν μὲ σκοπὸ τὴν ἐμπορία καὶ κυρίως τὴν ἐξαγωγή. Ἡ πρώτη περίπτωση ἀφοροῦσε κάθε φορὰ μικρὲς σχετικὰ ποσότητες, ποὺ διακινοῦνταν εἴτε μὲ ἀγορὲς «στὴν πλατεία» εἴτε μὲ ἀγορὲς ἀπευθείας ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς παραγωγούς. Οἱ ἀγοραπωλησίες σιτηρῶν «στὴν πλατεία» μᾶς εἶναι μόνο ἔμμεσα γνωστὲς ἀπὸ τὶς κατὰ καιροὺς ἀποφάσεις καὶ διαταγὲς τῆς διοίκησης, συνεπῶς δὲν μπορεῖ νὰ ξέρει κανεὶς τὶς ποσότητες ποὺ διακινοῦνταν μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο συνολικά. Ἐπιπλέον θὰ πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ἀπὸ τὶς ποσότητες ποὺ εἶχε στὴν κατοχή του τὸ Κοινὸ καὶ ἄσχετα ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο σκόπευε νὰ τὶς διαθέσει (ἐσωτερικὴ ἀγορὰ ἢ ἐξαγωγή), συχνὰ ἕνα μέρος κατέληγε στὴ λιανικὴ ἀγορὰ ἔτσι κι ἀλλιῶς, λόγω τῆς διενέργειας παράνομης ἐμπορίας σιτηρῶν, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἁρμόδιους ὑπαλλήλους, πράγμα ὄχι ἰδιαίτερα σπάνιο[112].

Γιὰ τὴν ἀγορὰ σιτηρῶν ἀπευθείας ἀπὸ τοὺς παραγωγοὺς διαθέτουμε περισσότερες ἄμεσες πληροφορίες, τὶς ὁποῖες ἀντλοῦμε ἀπὸ τὰ κατάστιχα τῶν νοταρίων. Ἀπὸ τὶς σωζόμενες νοταριακὲς πράξεις γίνεται φανερὸ ὅτι οἱ ποσότητες σιταριοῦ ποὺ γίνονταν ἀντικείμενο ἀγοραπωλησίας σ' αὐτὲς εἴτε ἀποτελοῦσαν προμήθειες ἀστικῶν οἰκογενειῶν ποὺ δὲν εἶχαν δική τους παραγωγή[113], εἴτε ἀγοράζονταν μὲ σκοπὸ τὴν ἐμπορία ἢ/καὶ ἐξαγωγή. Ἡ δεύ-

108. Μολονότι πιθανότατα θὰ ὑπῆρχαν «ἀγορὲς» σιτηρῶν σὲ ὅλα ἢ στὰ περισσότερα κάστρα, τὸ ἔγγραφο ἀρ. 26 τοῦ ΘΕΟΤΟΚΗ Α/1, σ. 42 δὲν κάνει μνεία ἀγορῶν «στὸ κάστρο Μυλοποτάμου, καὶ στὸν Ἀποκόρωνα» (ὅπως πιστεύει ὁ ΓΑΣΠΑΡΗΣ, σ. 371 καὶ 392, σημ. 6), ἀλλὰ ἁπλῶς ἀναφέρει τὶς περιοχὲς (contratas) ὅπου ἔπρεπε νὰ παραδώσει τὸ σιτάρι του του ὁ Ἀλέξιος Καλλέργης.

109. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 67, σ. 87-88 ἀριθ. 5. Πβ. GERLAND, *Das Archiv des Herzogs von Kandia*, σ. 48. Τὸ νόημα αὐτῶν τῶν διατάξεων μᾶς διαφεύγει, ἀφοῦ ἀπὸ τὶς νοταριακὲς πράξεις φαίνεται ὅτι ἀντικείμενο ἀγοραπωλησίας ἦταν κάθε εἴδους ποσότητες, ὁσοδήποτε μικρές.

110. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/2, σ. 254-255, ἀρ. 32. Πβ. THIRIET, *Régestes*, σ. 163, ἀρ. 674. Γιὰ τὶς τιμὲς βλ. ἐπίσης πιὸ κάτω.

111. RATTI VIDULICH, *Bandi*, σ. 181, ἀρ. 447 (1328).

112. Γιὰ τὴν παράνομη ἐμπορία σιταριοῦ τοῦ Κοινοῦ βλ. π.χ. RATTI VIDULICH, *Bandi*, σ. 125 ἀρ. 332 (1322), περίπτωση λαθραίας μεταφορᾶς διὰ θαλάσσης σιταριοῦ ποὺ ἀνῆκε στὸ Κοινὸ ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο καὶ πώλησή του στὸν Χάνδακα. Γιὰ ἀνάμειξη ἁρμόδιων ὑπαλλήλων βλ. SANTSCHI, *Régestes* σ. 96 ἀρ. 6 (1362-63), καὶ γιὰ τὶς ἀπαγορεύσεις διενέργειας ἐμπορίου σιτηρῶν ἀπὸ κρατικοὺς ὑπαλλήλους: ΘΕΟΤΟΚΗΣ Α/2, σ. 115 ἀρ. 8 (1338)· Ο ΙΔΙΟΣ, «Τὰ καπιτουλάρια τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Ἐπετ. Ἑταιρ. Κρητ. Σπουδῶν* 1 (1941), σ. 154.

113. Τέτοιες θεωρῶ τὶς πράξεις στὶς ὁποῖες οἱ ἀγοραζόμενες ποσότητες εἶναι πολὺ μικρές: βλ. γιὰ παράδειγμα SCARDON (1271), ἀρ. 42 (10 μουζούρια), 114 (18 μουζ.), 229 (7,5 μουζ.), 310 (16 μουζ.), 386 (16 μουζ.). Ἐπίσης PIZOLO (1300), ἀρ. 5 (12 μουζ.), 7 (17 μουζ.), 38 (14 μουζ.), 74 (8 μουζ.), 105 (9 μουζ.), 112 (8,5 μουζ.), κ.ἄ. Θεωρητικὰ δὲν ἀποκλείεται ἀκόμα καὶ αὐτὲς οἱ μικρὲς ποσότητες νὰ ἀγοράζονταν γιὰ ἐμπορία, ἐφόσον ὑπάρχουν περιπτώσεις ποὺ καὶ πολὺ μικρὲς ποσότητες ἀγοράζονταν ἀπὸ ἐμπόρους (βλ. παρακάτω).

τερη αὐτὴ περίπτωση γίνεται φανερὴ τόσο ἀπὸ τὸ ὅτι συχνὰ ἀγοράζονταν ποσότητες ποὺ ἦταν ἀρκετὰ μεγάλες, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι ὁρισμένα πρόσωπα τὰ συναντᾶμε ἐπανειλημμένα ὡς ἀγοραστὲς σὲ διάφορες νοταριακὲς πράξεις[114]. Ἔτσι ἡ ἀγορὰ 600 ἢ 400 μουζουριῶν σιταριοῦ[115] ἢ ἀκόμη περισσότερο ἡ ἀγορὰ 1200, 2106, 3000 ἢ 5733 μουζουριῶν[116], γιὰ νὰ περιοριστοῦμε ἐνδεικτικὰ στοὺς παλιότερους νοτάριους, εἶναι φανερὸ ὅτι σκοπὸ εἶχε τὴν ἐμπορία. Ἐκεῖνο ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ ξέρουμε εἶναι κατὰ πόσο οἱ ἀγοραστὲς μεγάλων ποσοτήτων σκόπευαν νὰ τὶς διαθέσουν στὴν ἐσωτερικὴ ἀγορά, ἢ ἀντίθετα κύριος στόχος τους ἦταν ἡ ἐξαγωγή. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀγορὰ μεγάλων ποσοτήτων δὲν φαίνεται νὰ πετύχαινε χαμηλότερες τιμὲς ἀπὸ αὐτὲς ποὺ ἐπικρατοῦσαν κατὰ μέσο ὅρο στὴν ἀγορά[117], σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴ λιανικὴ πώληση «στὴν πλατεία» οἱ ἀγοραπωλησίες ἀφοροῦσαν ἀναγκαστικὰ μικρὲς κάθε φορὰ ποσότητες, μᾶς ὁδηγεῖ στὴ σκέψη ὅτι, ὅταν κάποιος ἀγόραζε μεγάλες ποσότητες ἀπὸ τοὺς παραγωγούς, μᾶλλον θὰ ἀπέβλεπε στὴν ἐξαγωγή τους.

Ἕνα ἐνδιαφέρον στοιχεῖο ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν νοταριακῶν πράξεων τῶν σχετικῶν μὲ τὶς ἀγοραπωλησίες σιτηρῶν εἶναι ὅτι μεγάλο μέρος τοῦ ἐμπορίου αὐτοῦ βρισκόταν στὰ χέρια Ἑβραίων. Ἀπὸ τοὺς τρεῖς νοταρίους ποὺ παρουσιάζουν τὶς περισσότερες σὲ ἀριθμὸ πράξεις σχετικὲς μὲ ἀγορὰ σιτηρῶν, τὸν Scardon, τὸν Marcello καὶ τὸν Pizolo, ἡ μεγαλύτερη συγκέντρωση ἑβραίων ἀγοραστῶν βρίσκεται στὸν παλιότερο, τὸν Scardon (1271). Ἔτσι ἀπὸ τὶς 74 συνολικὰ τέτοιες πράξεις τοῦ Scardon, στὶς 33, δηλαδὴ ποσοστὸ 44,5%, οἱ ἀγοραστὲς εἶναι Ἑβραῖοι. Περίπου ἀντίστοιχη εἶναι καὶ ἡ ποσότητα τοῦ σιταριοῦ ποὺ διακινεῖται ἀπὸ αὐτούς: σὲ σύνολο 5.697 μουζουριῶν ποὺ ἀγοράζονται σὲ αὐτὲς τὶς 74 πράξεις, τὰ 2.297 μουζούρια, δηλαδὴ ποσοστὸ 40,3%, ἀγοράζονται ἀπὸ Ἑβραίους. Στὸν Marcello (1278-1281), σὲ σύνολο 149 πράξεων ἀγοραπωλησίας σιτηρῶν ποὺ ἀναφέρουν τὸν ἀγοραστή, οἱ Ἑβραῖοι ἐμφανίζονται στὶς 52, ποσοστὸ 34,8%, ἐνῶ στὸν Pizolo (1300 καὶ 1304-5) σὲ σύνολο 86 πράξεων, οἱ Ἑβραῖοι ἐμφανίζονται ὡς ἀγοραστὲς στὶς 26, δηλαδὴ

114. Βλ. λόγου χάρη, τὸν Angelo Thome ἢ Thomei ποὺ ἐμφανίζεται στὶς πράξεις ἀρ. 105, 123, 347, 706 καὶ 707 τοῦ PIZOLO (1300), ἢ τὸν Iohannis de Raynaldo στὶς πράξεις ἀρ. 15, 55, 56 καὶ 170 τοῦ SCARDON (1271), ἢ ἀκόμη τὴν Vidhota Çamatena στὶς πράξεις ἀρ. 271, 302, 303, 475 καὶ 521 (1300) ἐπίσης τοῦ PIZOLO. Γιὰ τοὺς Ἑβραίους βλ. ἀμέσως πιὸ κάτω.

115. SCARDON, ἀρ. 151 καὶ 444 (1271) ἀντίστοιχα.

116. PIZOLO, ἀρ. 596, 627, 685 (1300) καὶ 783 (1304) ἀντίστοιχα. Ὁ Gabriel Aimo, γιὰ παράδειγμα, ἀγοράζει ἀπὸ τὶς 5 ὡς τὶς 14 Ἰουλίου 1300 συνολικὰ 2706 μουζούρια σιτάρι: *στὸ ἴδιο*, ἀρ. 607, 613 καὶ 626.

117. Ἐκεῖνο ποὺ πετύχαινε μικρότερες τιμὲς ἦταν κυρίως ἡ προαγορὰ τῆς ποσότητας ἀρκετὸ χρονικὸ διάστημα πρὶν ἀπὸ τὴ συγκομιδή: βλ.. παρακάτω.

σὲ ποσοστὸ 30,2%. Θὰ μποροῦσε νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι, ἄσχετα ἂν συνολικὰ ἐμπορεύονται σημαντικὲς ποσότητες, ἡ ποσότητα ποὺ διακινεῖ καθένας ἑβραῖος ἔμπορος ξεχωριστὰ δὲν εἶναι συνήθως πολὺ μεγάλη. Ἐνδεικτικά: οἱ Ἑβραῖοι Lindiaco καὶ Μιχάλης ἀγοράζουν τὸ 1271 συνολικὰ 503 μουζούρια ὁ πρῶτος καὶ 768 μουζούρια ὁ δεύτερος[118]. Ὅμως τόσο αὐτὴ ἡ παρατήρηση, ὅσο καὶ ἡ διαπίστωση ὅτι μπορεῖ ἕνας ἔμπορος νὰ ἀγοράζει καὶ πολὺ μικρὲς ποσότητες ἰσχύουν ὄχι μόνο γιὰ τοὺς ἑβραίους ἐμπόρους σιτηρῶν, ἀλλὰ σχεδὸν γιὰ ὅλους[119]. Οἱ ἔμποροι ποὺ βλέπουμε νὰ ἀγοράζουν μονομιᾶς μεγάλες ποσότητες εἶναι σχετικὰ λίγοι (βλ. πιὸ πάνω σημ. 115 καὶ 116).

Ἂς ἔρθουμε τώρα στὸ ἐμπόριο τῶν σιτηρῶν ποὺ δὲν ἀφοροῦσε τὴν ἐσωτερικὴ κατανάλωση, ἀλλὰ κυρίως τὶς ἐξαγωγές. Ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, ὁ ρυθμιστικὸς καὶ παρεμβατικὸς ρόλος τῆς πολιτείας σὲ αὐτὸ τὸν τομέα, ὅπως ἐξάλλου καὶ στὸν τομέα τῶν εἰσαγωγῶν, ἦταν περισσότερο ἔντονος. Τὸ γενικὸ πλαίσιο, μέσα στὸ ὁποῖο λειτουργοῦσε τὸ ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο τοῦ σιταριοῦ, ἦταν ἡ οὐσιαστικὴ ἀπαγόρευση ἐξαγωγῶν ἀπευθείας σὲ περιοχὲς ἔξω ἀπὸ τὴ βενετικὴ ἐπικράτεια. Μέσα στὸ πλαίσιο αὐτὸ ὑπῆρχαν διάφορες δυνατότητες ἐξαγωγικῶν δραστηριοτήτων. Καταρχὴν θὰ πρέπει νὰ λεχθεῖ ὅτι, ἀνάλογα μὲ τὶς ἐπικρατοῦσες συνθῆκες καὶ τὴ συγκυρία, ἡ κυβέρνηση τοῦ νησιοῦ μποροῦσε νὰ ἀπαγορεύσει ἐντελῶς στοὺς ἰδιῶτες τὴν ἐξαγωγὴ σιτηρῶν ἀπὸ τὴν Κρήτη, ὁποιοσδήποτε κι ἂν ἦταν ὁ προορισμός τους. Συχνὰ ἐπίσης ἡ κυβέρνηση ἀπαγόρευε σὲ κατοίκους τοῦ νησιοῦ ὄχι μόνο νὰ μεταφέρουν κρητικὸ σιτάρι σὲ ἄλλες περιοχὲς πλὴν τῆς Κρήτης, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπενδύουν χρήματα ἢ νὰ δανείζουν ξένους ἢ νὰ συμμετέχουν σὲ ἑταιρίες ποὺ εἴτε θὰ ἔξῆγαν σιτάρι ἀπὸ τὸ νησί, εἴτε θὰ ἐμπορεύονταν σιτάρι παραγόμενο σὲ ἄλλες περιοχὲς χωρὶς νὰ τὸ εἰσάγουν στὴν Κρήτη[120].

Ὅπως εἶναι φυσικό, ὁ κύριος ὄγκος τοῦ σιταριοῦ ποὺ ἐξαγόταν ἀπὸ τὴν Κρήτη εἶχε προορισμὸ τὴ Βενετία. Τὸ σιτάρι ποὺ ἐξαγόταν ἐκεῖ δὲν ἦταν μόνο οἱ ποσότητες ποὺ εἶχε ἀγοράσει τὸ Κοινό, ἀλλὰ καὶ ποσότητες ποὺ ἀγόραζαν οἱ ἔμποροι γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό. Γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ σιταριοῦ ἀπὸ τὴν Κρήτη στὴ Βενετία ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἰδιῶτες ἐμπόρους, ποὺ κατὰ κανόνα ἔπρεπε νὰ

118. SCARDON, ἀρ. 125, 147, 168, 171, 248, 396, 403 καὶ 103, 148, 167, 235, 244, 254, 263, 352, 431 ἀντίστοιχα.

119. Ὁ Lindiaco ἀγοράζει δύο φορὲς ἀπὸ 10 μουζούρια (SCARDON ἀρ. 125 καὶ 168), ὁ Angelo Thomei ἀγοράζει μία φορὰ 9 μουζούρια (PIZOLO ἀρ. 105), ἡ Vidhota Çamatena ἀγοράζει ποσότητες 8, 4 καὶ 7 μουζουριῶν (PIZOLO ἀρ. 271, 303 καὶ 521 ἀντίστοιχα) κ.ο.κ. Τὰ παραδείγματα μποροῦν εὔκολα νὰ πολλαπλασιαστοῦν.

120. Βλ. ὁλόκληρη σειρὰ σχετικῶν ἀπαγορεύσεων στῆς RATTI VIDULICH, *Bandi*, σ. 132 ἀρ. 347, σ. 138 ἀρ. 360-361 (1323), σ. 155 ἀρ. 390 (1324), σ. 166-7 ἀρ. 409-410 (1326), σ. 174 ἀρ. 429-430 (1327), σ. 199 ἀρ. 482-484, σ. 201 ἀρ. 488 (1329). Στὶς ἀπαγορεύσεις αὐτὲς περιλαμβάνονταν ὄχι μόνο τὸ σιτάρι, ἀλλὰ καὶ τὸ κριθάρι καὶ ἄλλα σιτηρά.

εἶναι Βενετοί[121], ἴσχυαν συγκεκριμένες καὶ συνήθως αὐστηρὲς διατάξεις: πρῶτα πρῶτα κάθε ἔμπορος ἔπρεπε νὰ δηλώσει τὸ πλοῖο μὲ τὸ ὁποῖο σκόπευε νὰ κάνει τὴ μεταφορὰ καθὼς καὶ τὴν ποσότητα ποὺ θὰ μετέφερε. Κάθε πλοῖο ποὺ θὰ μετέφερε σιτάρι ἔπρεπε νὰ φορτωθεῖ μὲ τὸ μέγιστο φορτίο ποὺ μποροῦσε νὰ μεταφέρει, πράγμα ποὺ συνήθως ὑπολογιζόταν στὰ 3/4 τῆς ὁλικῆς χωρητικότητάς του, καὶ ταυτόχρονα ὁ ἔμπορος ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐφοδιασμένος μὲ ἔγγραφα τοῦ Ρέκτορα τῆς περιοχῆς προελεύσεως τοῦ σιταριοῦ ποὺ νὰ βεβαιώνουν τὴν ποσότητα ποὺ μεταφερόταν. Κάθε παράβαση αὐτῶν τῶν διατάξεων συνεπαγόταν αὐστηρὸ πρόστιμο[122]. Ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἐπιβάλλονταν οἱ περιορισμοὶ αὐτοὶ ἦταν ἡ προσπάθεια τῆς Γερουσίας νὰ ἐμποδίσει κατὰ τὸ δυνατὸ τὴ λαθραία ἐμπορία τοῦ σιταριοῦ ἀπὸ πλοῖα ποὺ θὰ μποροῦσαν, καθ' ὁδὸν πρὸς τὴ Βενετία, νὰ προσεγγίσουν καὶ ἄλλα ἐνδιάμεσα λιμάνια, γι' αὐτὸ καὶ συνήθως ἐπέβαλλαν ὡς βασικὸ ὅρο τὴ μεταφορά του ἀποκλειστικὰ στὴ Βενετία[123].

Καθορισμένοι ἦταν ἐπίσης καὶ οἱ οἰκονομικοὶ ὅροι βάσει τῶν ὁποίων γινόταν ἡ ἐξαγωγὴ τοῦ σιταριοῦ ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ ἡ εἰσαγωγή του στὴ Βενετία: ὁ ἔμπορος εἶχε τὴ δυνατότητα εἴτε νὰ πουλήσει μέσα σὲ τρεῖς μέρες στὸ κράτος τὸ σιτάρι ποὺ εἶχε μεταφέρει, σὲ τιμὴ ποὺ ἦταν καθορισμένη ἐκ τῶν προτέρων, καὶ νὰ λάβει τὴν ἐξόφληση μέσα σὲ δύο μῆνες, εἴτε νὰ τὸ διαθέσει στὴν ἐλεύθερη ἀγορὰ τῆς πόλης στὴν πιὸ συμφέρουσα τιμὴ ποὺ θὰ ἔβρισκε[124]. Ἡ Γερουσία δὲν ὅριζε μόνο τὴν τιμὴ πώλησης τοῦ σιταριοῦ ποὺ θὰ εἰσαγόταν στὴ Βενετία, ἀλλὰ ἐπιπλέον συνέδεε τὴ δυνατότητα ἐξαγωγῆς του ἀπὸ τὴν Κρήτη μὲ τὴν τιμὴ ποὺ ἐπικρατοῦσε ἐκεῖ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐξαγωγῆς. Ἔτσι συνήθως ὁριζόταν μία τιμὴ «ἀσφαλείας», ἐνδεικτικὴ τοῦ ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἔλλειψη[125], ἄνω τῆς ὁποίας δὲν ἐπιτρεπόταν ἡ ἐξαγωγὴ τοῦ σιταριοῦ ἀπὸ τὸ νησί[126]. Ὁ ὅρος αὐτὸς ἐτηρεῖτο καὶ ἀντίστροφα, γιὰ νὰ ἐμποδίζεται ἡ αἰσχροκέρδεια: ἂν κάποιος εἶχε ἀγοράσει σὲ τιμὴ χαμηλότερη τοῦ ὁριζόμενου ἀνώτατου ὁρίου, καὶ ἡ τιμὴ τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς αὐξανόταν πολύ, τότε δὲν τοῦ ἐπιτρεπόταν ἡ ἐξαγωγή[127]. Φαίνεται πάντως ὅτι ὁρισμένοι Ρέκτορες, προστατεύοντας τὸ συμφέρον τῶν ἐπαρχιῶν τους, ἀντιδροῦσαν στὴν ἐξαγωγὴ σιτηρῶν ἀπὸ τὶς περιοχές τους, ἰδίως σὲ ἐποχὲς ἔλλειψης, πράγμα ποὺ ἀνάγκασε τὸ 1349 τὴ Γερουσία νὰ περιλάβει στὴν commissio τῶν Ρεκτόρων τὴν ὑποχρέωσή τους νὰ ἐπιτρέπουν τὴν ἐξαγωγὴ σιτηρῶν, ἂν ἡ τιμή τους βρισκόταν κάτω ἀπὸ ἕνα ὁρισμένο ὅριο, καθορίζοντας μάλιστα καὶ πρόστιμο 10% ἐπὶ τῆς ἀξίας τοῦ σιταριοῦ, ἂν ἐμπόδιζαν τὴν ἐξαγωγή του[128]. Προφανῶς ἡ Γερουσία ἔδινε στὶς ἀνάγκες τῆς Βενετίας πολὺ μεγαλύτερη προτεραιότητα ἀπ' ὅ,τι στὶς ἀνάγκες τῶν ἐπαρχιῶν.

121. Ὡστόσο τὰ πλοῖα, μὲ τὰ ὁποῖα θὰ ἔκαναν τὴ μεταφορά, δὲν ἦταν ὑποχρεωτικὸ νὰ εἶναι βενετικά: ΘΕΟΤΟΚΗΣ Α/2, σ. 76, ἀρ. 5.

122. Βλ. λ.χ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Α/2, σ. 62 ἀρ. 19 καὶ 63 ἀρ. 20 (1310)· SANTSCHI, *Régestes*, σ. 386 ἀρ. 1794 (1399).

123. Κατὰ κανόνα οἱ Βενετοὶ ὅπως ἦταν φυσικὸ ἐνθάρρυναν μὲ κάθε τρόπο τὴ μεταφορὰ σιτηρῶν στὴ Βενετία ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν Κρήτη, ἀλλὰ ἀπὸ ὁλόκληρη τὴ Ρωμανία, ἰδίως ὅταν ὑπῆρχαν ἐλλείψεις: βλ. RATTI VIDULICH, *Bandi*, σ. 133-34 ἀρ. 349 (1323), σ. 144-45 ἀρ. 375 (1324), σ. 165-66 ἀρ. 408 (1326), σ. 170-71 ἀρ. 418 (1327), σ. 179-80 ἀρ. 449 (1328), σ. 202-3 ἀρ. 491 (1329).

124. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Α/2, σ. 61 ἀρ. 17 (1310), σ. 76 ἀρ. 5 (1315), σ. 81 ἀρ. 15 (1316).

125. Πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι οἱ τιμὲς διαμορφώνονταν ἐλεύθερα στὴν ἀγορὰ καὶ ὅτι οἱ ἐπίσημες τιμὲς ποὺ καθόριζε τὸ κράτος δὲν ἀγνοοῦσαν τὶς πρῶτες: βλ. πιὸ κάτω.

126. Πβλ. THIRIET, *Régestes*, σ. 59 ἀρ. 190 (1346) (=ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 278 ἀρ. 14), σ. 60, ἀρ. 194 (1347) (=ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 281, ἀρ. 21) κ.ἄ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους, ἔχουμε περιπτώσεις ποὺ ἐξαγωγὲς στὴ Βενετία ἢ σὲ ἄλλες βενετοκρατούμενες περιοχὲς ἔκαναν καὶ οἱ ἴδιοι οἱ παραγωγοί. Τὸ αἴτημα τῶν παραγωγῶν νὰ μποροῦν νὰ ἐξάγουν οἱ ἴδιοι ἕνα μέρος τῆς παραγωγῆς τους ἦταν παλιό: ἡ πρεσβεία τῶν φεουδαρχῶν τῆς Κρήτης τὸ 1325 εἶχε ζητήσει τὴν ἄδεια νὰ μποροῦν νὰ ἐξάγουν ἴση ποσότητε σιτηρῶν μὲ αὐτὴ ποὺ παρέδιδαν στὸ Κοινό, ἀλλὰ ἡ Βενετία εἶχε ἀρνηθεῖ τότε νὰ ἱκανοποιήσει αὐτὸ τὸ αἴτημα[129]. Ἀργότερα ὡστόσο ἐπιτρέπεται σὲ συγκεκριμένους παραγωγοὺς ἡ ἐξαγωγὴ στὴ Βενετία ὅλου ἢ μέρους τῆς σιτοπαραγωγῆς τους: τέτοια ἄδεια βλέπουμε νὰ δίνεται, γιὰ παράδειγμα, στὸν Ἰάκωβο Iordano τὸ 1345, στοὺς ἀδελφοὺς Ματθαῖο καὶ Γεώργιο Καλλέργη τὸ 1350, καὶ στὸν Φίλιππο Dandolo τὸ 1353[130]. Σὲ λίγο ὅμως καταλήγει ἐκεῖνο ποὺ ἀρνιόταν παλιότερα νὰ ἱκανοποιήσει, τώρα νὰ τὸ προσφέρει ὡς κίνητρο, ἐπειδὴ ὑπάρχει ὀξὺ πρόβλημα ἐφοδιασμοῦ τῆς ἀγορᾶς: τὸ 1386 ἀποφασίζεται ὅτι ὅσοι σιτοπαραγωγοὶ τοῦ Ρεθύμνου καὶ τοῦ Μυλοποτάμου ἔφερναν νὰ πουλήσουν σιτηρὰ «στὴν πλατεία» τοῦ Ρεθύμνου, possint et libertatem habeant quartam partem illius quantitatis quam conduxerint ... extrahere per mare ad suum beneneplacitum εἴτε στὴ Βενετία εἴτε σὲ ἄλλες βενετοκρατούμενες περιοχές[131]. Τελικὰ ἡ πρακτικὴ αὐτὴ γενικεύεται μπροστὰ στὴν κρίση ποὺ διέρχεται ἡ ἀγορὰ τῶν σιτηρῶν: κάθε παραγωγὸς σιταριοῦ μπορεῖ νὰ πουλάει στὸ Κοινὸ ὅσο μέρος τῆς παραγωγῆς του ἐπιθυμεῖ, στὴν τιμὴ ποὺ ἔχει καθοριστεῖ, διαφορετικὰ (ἢ ἂν τὸ Κοινὸ ἀρνηθεῖ νὰ τὴν ἀγοράσει), μπορεῖ νὰ τὴν ἐξάγει στὴ Βενετία ἢ σὲ περιοχὲς ποὺ τῆς ἀνήκουν, ὅπως τὴ Μεθώνη, τὴν Κορώνη,

127. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 281, ἀρ. 21.

128. THIRIET, *Régestes*, σ. 65 ἀρ. 220.

129. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 91 ἀρ. 10.

130. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 274 ἀρ. 3, Β/2, σ. 5 ἀρ. 8, σ. 10 ἀρ. 20.

131. NOIRET, *Documents*, σ. 9. Πβ. THIRIET, *Régestes*, σ. 173 ἀρ. 717.

τὸ Ναύπλιο ἢ τὴν Κέρκυρα[132]. Στὴ δεκαετία τοῦ 1390 καὶ τὸ 15ο αἰ. ἡ Γερουσία ἀφήνει κατὰ κανόνα ἐλεύθερη, λόγω τῆς κρίσης ποὺ ἐπικρατεῖ, τὴ μεταφορὰ κρητικοῦ σιταριοῦ στὴ Βενετία, πάντα ὅμως ὑπὸ τὸν ἔλεγχο καὶ μὲ τὴν ἔγκριση τῶν ἀρχῶν [133].

Μετὰ τὴ Βενετία, οἱ περιοχὲς στὶς ὁποῖες πιὸ συχνὰ μεταφερόταν κρητικὸ σιτάρι ἦταν οἱ βενετικὲς κτήσεις τῆς Μεθώνης καὶ τῆς Κορώνης. Λιγότερο συχνὰ μὲ κρητικὸ σιτάρι ἐφοδιάζονταν ἡ Εὔβοια καὶ τὸ Ναύπλιο. Κατὰ κανόνα ἡ Βενετία παρήγγελλε στὸν Δούκα τῆς Κρήτης καὶ τοὺς Συμβούλους του νὰ παραχωροῦν στοὺς καστελάνους τῶν παραπάνω περιοχῶν συγκεκριμένες ποσότητες ἀπὸ τὸ σιτάρι ποὺ βρισκόταν στὶς ἀποθῆκες τοῦ Κοινοῦ. Συχνὰ ἡ ἐντολὴ ἀπευθυνόταν καὶ στοὺς Ρέκτορες Χανίων, ἐπειδὴ ἐπανειλημμένα βλέπουμε νὰ ἐφοδιάζονται οἱ παραπάνω βενετικὲς κτήσεις ἀπὸ τὴν παραγωγὴ τῆς περιοχῆς αὐτῆς. Μιὰ σειρὰ τέτοιες ἀποφάσεις εἶναι γνωστές, ποὺ δείχνουν τὸ βαθμὸ τῆς τροφοδοσίας ὁρισμένων περιοχῶν μὲ κρητικὰ σιτηρὰ σὲ ἐποχὲς ἔλλειψης. Ἔτσι, τὸ 1317 ἀποφασίζεται νὰ δοθεῖ ἀπὸ τὶς ἀποθῆκες τοῦ Κοινοῦ (μᾶλλον ἀπὸ τὰ Χανιὰ) σιτάρι στοὺς nunciis Castellani Coroni et Mothoni et Nigroponti, σὲ ποσότητα ποὺ θὰ ἀποφάσιζε ἡ τοπικὴ κυβέρνηση τῆς Κρήτης[134]. Τὸ 1334, ἀπὸ τὰ 25.000 μουζούρια ποὺ θὰ παρέδιδαν στὸ Κοινὸ οἱ φεουδάρχες τῶν Χανίων, τὰ μισὰ θὰ ἔμεναν στὴν Κρήτη, ἂν ἦταν ἀπαραίτητα ἐκεῖ, καὶ τὰ ἄλλα μισὰ θὰ ἦταν στὴ διάθεση τῶν καστελάνων τῆς Μεθώνης καὶ τῆς Κορώνης[135]. Ἀπὸ ἀπόφαση τῆς ἑπόμενης χρονιᾶς μαθαίνουμε ὅτι ἀπὸ τὸ σιτάρι αὐτὸ οἱ καστελάνοι τῆς Μεθώνης καὶ τῆς Κορώνης θὰ ἔπαιρναν 15.000 μουζούρια, τὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ μεταφέρουν ἀπὸ τὰ Χανιὰ μὲ δικά τους ἔξοδα[136]. Ἀπὸ ἄλλη ἀπόφαση τοῦ 1349 διαπιστώνουμε ὅτι γιὰ τὴν ἀποστολὴ κρητικοῦ σιταριοῦ στὴν Κορώνη καὶ τὴ Μεθώνη ὑπῆρχαν εἰδικὲς διατάξεις στὴν commissio τῶν Ρεκτόρων, ποὺ πιθανὸν θὰ τοὺς ἐμπόδιζαν νὰ ἀπαγορεύουν αὐτὲς τὶς ἐξαγωγὲς ἀπὸ τὶς περιοχές τους[137], ἐνῶ ἡ ὑποχρέωση τῆς κυβέρνησης καὶ τῶν Ρεκτόρων νὰ ἐφοδιάζουν αὐτὲς τὶς περιοχὲς ἐπαναλαμβάνεται σὲ ἀπόφαση τοῦ 1351[138]. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς κρατικὲς ἀποστολές, ὅμως, δίνονταν καὶ ἄδειες ἐξαγωγῆς σὲ ἰδιῶτες, κυρίως παραγωγούς, ὅταν δὲν ὑπῆρχε μεγάλη ἔλλειψη σιτηρῶν. Ἔτσι βλέπουμε νὰ χορηγεῖται ἀπὸ τὴ Βενετία τὸ 1359 καὶ

132. NOIRET, *Documents*, σσ. 36-37 (1390), 89 (1397).
133. Βλ. NOIRET, *ὅ.π.*, σσ. 52 (1392), 72 (1395), 82-83 (1396), 91 (1397), 96 (1398), 103 (1399) κ.ἄ. SANTSCHI, *Régestes*, σ. 386 ἀρ. 1795 (1399).
134. CESSI, *Rogati*, σ. 179, ἀρ. V 21.
135. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 149, ἀρ. 46.
136. THIRIET, *Régestes* σ. 35 ἀρ. 59.
137. *Στὸ ἴδιο*, σ. 65, ἀρ. 220.
138. *Στὸ ἴδιο*, σ. 72 ἀρ. 252.

γιὰ τρία χρόνια ἄδεια σὲ συγκεκριμένο παραγωγὸ / ἔμπορο, τὸν Λαυρέντιο Dandolo, νὰ ἐξάγει 1000 staria σιταριοῦ ἀπὸ τὴν περιοχὴ Χανίων πρὸς τὴν Κορώνη, τὴ Μεθώνη καὶ τὴν Εὔβοια[139]. Τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 14ου αἰ., ὅταν ἡ ἀγορὰ τῶν σιτηρῶν περνοῦσε καὶ πάλι μεγάλη κρίση, ὁ ἐφοδιασμὸς τῶν βενετικῶν κτήσεων μὲ κρητικὸ σιτάρι φαίνεται πὼς συνεχίστηκε, ἂν κρίνουμε ἀπὸ δύο ἀποφάσεις, μία τοῦ 1389, μὲ τὴν ὁποία 10.000 μουζούρια ἀποθηκευμένα στὰ Χανιὰ στέλνονται στὸ Ναύπλιο, λόγω μεγάλης σιτοδείας, καὶ μία τοῦ 1394, μὲ τὴν ὁποία 2.000 staria στέλνονται ἀπὸ τὴν Κρήτη γιὰ ἀνεφοδιασμὸ τῆς Μεθώνης καὶ τῆς Κορώνης[140].

Μιὰ τελευταία κατηγορία ἐξαγωγέων σιτηρῶν ἀπὸ τὴν Κρήτη ἀποτελοῦσαν ὁρισμένοι μεγάλοι φεουδάρχες ποὺ συνέβαινε νὰ ἔχουν κτήσεις καὶ σὲ ἄλλα νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Οἱ ἰσχυροὶ αὐτοὶ εὐγενεῖς συχνὰ ἔπαιρναν ἄδεια ἐξαγωγῆς σιτηρῶν ἀπὸ τὴν Κρήτη προκειμένου νὰ ἐφοδιάσουν τοὺς κατοίκους τῶν κτήσεών τους αὐτῶν, ὅταν γιὰ διάφορους λόγους (πειρατικὲς ἐπιδρομές, φυσικὲς καταστροφὲς κ.τ.π.) παρουσιαζόταν ἔλλειψη σιτηρῶν ἐκεῖ. Δὲν εἶναι πάντοτε σαφὲς ἀπὸ ποῦ προέρχονταν τὰ σιτηρὰ ποὺ ἐξάγονταν μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο, ἂν δηλαδὴ ἦταν παραγωγὴ τῶν κτημάτων ποὺ οἱ ἴδιοι διέθεταν στὴν Κρήτη, ἢ ἦταν σιτηρὰ ποὺ ἀγόραζαν εἴτε στὴν ἐλεύθερη ἀγορὰ εἴτε ἀπὸ τὸ Κοινό, πράγμα ποὺ φαίνεται πιθανότερο. Ἔτσι βλέπουμε νὰ δίνεται τὸ 1309 ἄδεια γιὰ ἕνα χρόνο στὸν Ἀνδρέα Corner προκειμένου νὰ ἐξαγάγει 1000 μουζούρια σιτάρι καὶ 2.000 μουζούρια κριθάρι γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν κατοίκων τῆς Καρπάθου, τὴν ὁποία κατεῖχε. Ἡ ἄδεια ἐπαναλήφθηκε τὸ 1315 γιὰ 14.000 μουζούρια σιτάρι τούτη τὴ φορά, καὶ τὸ 1356 δόθηκε στὸν Ἀλέξιο Corner ἄδεια ἐξαγωγῆς στὴν Κάρπαθο 5.000 μουζουριῶν σιταριοῦ τὸ χρόνο[141]. Παρόμοια ἄδεια πῆρε τὸ 1309 ὁ Ἀνδρέας Barozzi γιὰ νὰ ἐξάγει 1000 μουζούρια σιτάρι τὸ χρόνο ἐπὶ δύο χρόνια στὴ Σαντορίνη, καὶ πάλι τὸ 1316 γιὰ ἐξαγωγὴ 600 staria σιταριοῦ στὴ Σαντορίνη καὶ τὴ Θηρασία[142], ἡ οἰκογένεια Venerio τὸ 1315 γιὰ νὰ ἐξάγει στὰ Κύθηρα 14.000 μουζούρια τὸ χρόνο ἐπὶ τρία χρόνια, καὶ πάλι τὸ 1354 γιὰ ἐξαγωγὴ στὸ ἴδιο νησὶ 1000 staria τὸ χρόνο[143], ἐνῶ τέλος τὸ 1363 δόθηκε στὸν Ἰωάννη Ghisi ἄδεια νὰ ἐξάγει στὴν Ἀμοργὸ 500 μουζούρια σιτάρι τὸ χρόνο, ἂν ἡ τιμή του δὲν ξεπερνοῦσε τὰ 30 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια[144].

139. THIRIET, *Régestes*, σ. 93-94 ἀρ. 351 (=ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/2, σ. 71 ἀρ. 5).
140. NOIRET, *Documents*, σ. 26 καὶ 61 ἀντίστοιχα.
141. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Α/2, σ. 56 ἀρ. 2· THIRIET, *Romanie*, σ. 163· Ο ΙΔΙΟΣ, *Régestes*, σ. 80 ἀρ. 286 (=ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/2, σ. 22 ἀρ. 14) ἀντίστοιχα.
142. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Α/2, σ. 56 ἀρ. 3 καὶ σ. 84-85 ἀρ. 26 ἀντίστοιχα.
143. THIRIET, *Romanie*, σ. 163 καὶ Ο ΙΔΙΟΣ, *Régestes*, σ. 75 ἀρ. 268 ἀντίστοιχα.
144. THIRIET, *Régestes*, σ. 107, ἀρ. 412.

Μολονότι ὅμως αὐτὲς οἱ ἄδειες ἐξαγωγῆς σιτηρῶν δίνονταν γιὰ νὰ καλύψουν ἐπείγουσες ἀνάγκες τῶν κατοίκων τῶν νησιῶν αὐτῶν, οἱ ἄρχοντες ποὺ ἐξῆγαν τὸ σιτάρι πολλὲς φορὲς τὸ μετέφεραν σὲ ἄλλες περιοχές. Μὲ ἄλλα λόγια ἐξαπατοῦσαν τὴν κυβέρνηση καὶ πουλοῦσαν τὸ κρητικὸ σιτάρι ἀλλοῦ, κάνοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ παράνομο ἐμπόριο σιτηρῶν σὲ βάρος καὶ τῶν κατοίκων τῶν νησιῶν τους, ἀλλὰ καὶ τῶν κατοίκων τῆς Κρήτης. Οἱ καταχρήσεις αὐτὲς δὲν ἦταν ἄγνωστες στὴ βενετικὴ κυβέρνηση, ποὺ ἐπανειλημμένα πῆρε μέτρα γιὰ τὸν περιορισμό τους. Ἤδη βλέπουμε ὅτι στὴν ἄδεια ἐξαγωγῆς ποὺ δόθηκε στὸν Ἀνδρέα Barozzi τὸ 1316 ὑπῆρχε ἐντολὴ πρὸς τὸν Δούκα τῆς Κρήτης καὶ τοὺς Συμβούλους του νὰ ἐλέγξουν quod dictum frumentum alio non portabitur quam ad dictas insulas[145], πρᾶγμα ποὺ δείχνει ὅτι ὑπῆρχε ὑποψία ἀπὸ προηγούμενα περιστατικὰ γιὰ παράνομη μεταφορὰ τοῦ σιταριοῦ ἀλλοῦ. Ἡ κατάσταση φαίνεται ὅτι χειροτέρεψε πολύ, γιατὶ τὸ 1326 ὁ Δόγης τῆς Βενετίας Ἰωάννης Superantio γράφει στὸν Δούκα τῆς Κρήτης καταδικάζοντας τὶς ἀπάτες ποὺ κάνουν πολλοὶ δικαιοῦχοι ἀδειῶν ἐξαγωγῆς σιτηρῶν, μεταφέροντας καὶ πουλώνοντας τὸ σιτάρι σὲ ἄλλη περιοχὴ κι ὄχι στὸν ἀρχικό του προορισμό, καὶ ζητεῖ νὰ ἐπιβάλλονται ποινὲς σὲ ὅσους ἀνακαλύπτονται[146].

Ὑπῆρχε, τέλος, ἄλλη μία —μικρὴ αὐτὴ— κατηγορία ἀνθρώπων στοὺς ὁποίους δίνονταν ἄδειες ἐξαγωγῆς σιτηρῶν ἀπὸ τὴν Κρήτη. Πρόκειται γιὰ βενετοὺς ἀξιωματούχους, συνήθως διοικητὲς ἄλλων βενετοκρατούμενων περιοχῶν, στοὺς ὁποίους δινόταν κατὰ περίπτωση τὸ δικαίωμα νὰ ἐξάγουν ἀπὸ τὴν Κρήτη ὁρισμένες ποσότητες σιτηρῶν γιὰ προσωπική τους χρήση καὶ μόνο. Τέτοια ἦταν ἡ περίπτωση, γιὰ παράδειγμα, τοῦ Βαλιάνου Contarini, καινούριου βάιλου τῆς Κύπρου (1311), στὸν ὁποῖο δόθηκε ἄδεια ἐξαγωγῆς ἀπὸ τὴν Κρήτη 100 staria σιταριοῦ καὶ 200 βρώμης τὸ ἔτος, ὅπως εἶχε γίνει καὶ μὲ τὸν προκάτοχό του[147], ἢ τοῦ Μιχαὴλ Mauroceno, βάιλου τῆς Εὔβοιας (1316), ποὺ μποροῦσε νὰ ἐξάγει ἀπὸ τὴν Κρήτη διπλάσια ἀπὸ τοὺς προηγούμενους ποσότητα σιτηρῶν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς διοίκησής του ἐκεῖ[148]. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ Γερουσία ἐπιφορτίζει τοὺς Συμβούλους τῆς Κρήτης νὰ ἐλέγχουν τὸν τρόπο μεταφορᾶς τῶν ἐξαγόμενων σιτηρῶν στὴν Εὔβοια, προφανῶς γιὰ νὰ ἀποφευχθοῦν λαθροχειρίες τῆς μορφῆς ποὺ ἀναφέρ-

145. Βλ. πιὸ πάνω σημ. 142.

146. RATTI VIDULICH, *Bandi*, σ. 164-65, ἀρ. 407: ...capta fuit pars quod ...quicumque tam de habentibus ad presens gratiam extrahendi frumentum vel bladum de insula Crete vel de cetero habuerit pro usu hominum insularum suarum, conduxerit vel conduci fecerit de ipso frumento vel blado alio quam ad suas insulas... cadat in penam dupli valoris eius quod sit contra gratiam alio foret conductum. (...)

147. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Α/2, σ. 64-65 ἀρ. 26.

148. *Στὸ ἴδιο*, σ. 81-82, ἀρ. 17.

θηκε πιὸ πάνω. Θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν ἐπίσης ὡς ἐξαγωγεῖς κάποιων ποσοτήτων σιτηρῶν καὶ διάφορα ἱδρύματα στὰ ὁποῖα εἶχαν δοθεῖ ἢ εἶχαν ἐπικυρωθεῖ τέτοια προνόμια. Γνωστότερη τέτοια περίπτωση εἶναι τὸ μοναστήρι τοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου, στὸ ὁποῖο εἶχε ἐπικυρωθεῖ τὸ δικαίωμα ποὺ εἶχε ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ νὰ ἐξάγει σιτάρι ἀπὸ τὸ μετόχι ποὺ κατεῖχε στὸν Στύλο Ἀποκορώνου. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ 14ου αἰ. οἱ μοναχοὶ τῆς Πάτμου μποροῦσαν νὰ ἐξάγουν ἀπὸ τὰ κτήματα τοῦ μετοχιοῦ τους 1000 μουζούρια σιτάρι τὸ χρόνο[149].

Παράλληλα μὲ τὶς ἐξαγωγὲς ὅμως γίνονταν καὶ εἰσαγωγὲς σιτηρῶν, κάποτε μάλιστα σὲ σημαντικὲς ποσότητες. Τὸ φαινόμενο μοιάζει ἐκ πρώτης ὄψεως ἀντιφατικό: πῶς εἶναι δυνατὸ μιὰ περιοχὴ ποὺ ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἐξάγει σιτηρὰ σὲ ὅλες τὶς βενετικὲς κτήσεις, νὰ ἔχει ταυτόχρονα ἀνάγκη εἰσαγωγῶν; Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ αὐτὲς ἀκριβῶς οἱ εἰσαγωγὲς ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ νὰ ἐξηγήσουν τὴ δυνατότητα ποὺ εἶχε ἡ Κρήτη νὰ ἐξάγει σιτηρά: σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη αὐτὴ τὰ σιτηρὰ ποὺ ἐξάγονταν ἀπὸ τὴν Κρήτη, ἢ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους, δὲν ἦταν μόνο τὰ σιτηρὰ ποὺ παράγονταν ἐκεῖ, ἀφοῦ λόγω τοῦ ἀραιοῦ πληθυσμοῦ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπῆρχε σημαντικὴ παραγωγή, ἀλλὰ ἦταν σιτηρὰ ποὺ εἰσάγονταν στὸ νησὶ ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία, ἰδίως τὴν περιοχὴ τῆς Μιλήτου (ἐμιράτο τοῦ Μεντεσὲ) καὶ τοῦ Ἀϊδινίου, καὶ στὴ συνέχεια ἐπανεξάγονταν[150]. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἀντανακλᾶ μιὰ μᾶλλον στατικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ ἐμπόριο καὶ τὴν παραγωγὴ τῶν σιτηρῶν, μιὰ ἀντίληψη ποὺ λίγο ἢ πολὺ προϋποθέτει μιὰ δεδομένη ποσότητα παραγωγῆς ἐτησίως. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ κατὰ τὴ γνώμη μας πρέπει νὰ ληφθεῖ κυρίως ὑπόψη εἶναι οἱ ἔντονες διακυμάνσεις ποὺ ὑπῆρχαν στὴν παραγωγὴ γιὰ πολλοὺς καὶ διάφορους λόγους, ὅπως ἐπίσης καὶ οἱ διακυμάνσεις (ἴσως λιγότερο ἔντονες αὐτές) ποὺ ὑπῆρχαν στὴ ζήτηση.

Οἱ διακυμάνσεις στὴν παραγωγὴ ἦταν συνάρτηση πρῶτον τοῦ διαθέσιμου ἐργατικοῦ δυναμικοῦ, δεύτερον τῶν φυσικῶν (καιρικῶν καὶ ἄλλων) συνθηκῶν καὶ τρίτον τῆς πολιτικῆς συγκυρίας. Ἡ ἔλλειψη ἐργατικῶν χεριῶν ἦταν πράγματι ἕνα χρόνιο πρόβλημα ποὺ ἐπηρέαζε τὴν ποσότητα τῶν παραγόμενων σιτηρῶν περισσότερο μεσοπρόθεσμα καὶ μακροπρόθεσμα, παρὰ βραχυπρόθεσμα. Ὡστόσο μέτρα πύκνωσης τοῦ πληθυσμοῦ σὲ ὁρισμένες περιοχὲς (βλ. πιὸ πάνω σελ. 345), ἢ ρυθμίσεις τῶν χρεῶν ποὺ εἶχαν ὡς συνέπεια τὴν ἐπιστροφὴ πολλῶν φυγάδων στὶς ἑστίες τους μπορεῖ νὰ μὴν ἔλυναν τὸ πρόβλημα μακροπρόθεσμα, ἀλλὰ βραχυπρόθεσμα θὰ εἶχαν κάποια εὐεργετικὰ ἀποτελέσματα στὴν παραγωγή. Οἱ καιρικὲς συνθῆκες μποροῦσαν νὰ ἔχουν ἄμεσες καὶ ἔντονες συ-

149. NOIRET, *Documents*, σ. 2-3, THIRIET, *Régestes*, σ. 170-71, ἀρ. 705 (1385). Βλ. καὶ πιὸ πάνω σ. 349.

150. Βλ. ZACHARIADOU, Prix et marchés, σ. 292.

νέπειες· ἐκεῖ ποὺ γιὰ ἕνα διάστημα ὑπῆρχε ἄφθονη παραγωγὴ (καὶ κατὰ συνέπεια βλέπουμε νὰ γίνονται ἐξαγωγές), μπορεῖ νὰ ἔχουμε σειρὰ ἐτῶν μὲ κακὴ παραγωγὴ καὶ νὰ ὑπάρχει μεγάλη ἀνάγκη εἰσαγωγῶν. Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ἀποτέλεσμα μποροῦσε νὰ ἐμφανιστεῖ ὡς συνέπεια πολιτικῶν συγκυριῶν, ἐπαναστάσεων, δηλαδή, ἢ ἄλλων πολεμικῶν γεγονότων[151], εἴτε ἀκόμη καὶ ἄλλων φυσικῶν καταστροφῶν, ἐπιδημιῶν καὶ τὰ παρόμοια. Ἂν μάλιστα συνέπιπτε δύο ἢ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς παράγοντες αὐτοὺς νὰ ἐμφανιστοῦν ταυτόχρονα, τότε δημιουργοῦνταν ἀληθινὴ κρίση ποὺ ξεπερνιόταν μὲ μεγάλη δυσκολία, λόγω τοῦ ὅτι τὰ ὑπάρχοντα ἀποθέματα κατὰ κανόνα ἦταν πολὺ μικρὰ καὶ δὲν ὑπῆρχε δυνατότητα νὰ καλύψουν μακροχρόνιες ἐλλείψεις. Ἔπειτα ἕνας ἄλλος παράγοντας ποὺ πρέπει νὰ λάβει κανεὶς ὑπόψη εἶναι ὁ τοπικὸς χαρακτήρας ποὺ μποροῦσαν νὰ ἔχουν οἱ παρουσιαζόμενες ἐλλείψεις: οἱ αὐξομοιώσεις τῆς παραγωγῆς δὲν ἀφοροῦσαν πάντοτε μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὅλες τὶς ἐπαρχίες τῆς Κρήτης. Ἔλλειψη μποροῦσε, γιὰ διάφορους λόγους, νὰ ἐμφανιστεῖ σὲ μιὰ συγκεκριμένη περιοχή, καὶ νὰ χρειάζονταν εἰσαγωγὲς σὲ αὐτήν, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι τὸ φαινόμενο ἦταν γενικό[152]. Τέλος ἡ αὔξηση τῆς ζήτησης κάποια στιγμή, π.χ. αὐξημένη ἀνάγκη γιὰ παρασκευὴ μπισκότων (γαλέτας) γιὰ τὰ πληρώματα τῶν βενετικῶν πολεμικῶν πλοίων σὲ περίοδο πολεμικῶν ἐνεργειῶν, μπορεῖ νὰ δημιουργεῖ σ' ἐμᾶς ἐσφαλμένη εἰκόνα: οἱ εἰσαγωγὲς γίνονται τότε μέσω τῆς Κρήτης γιὰ νὰ καλύψουν τὶς αὐξημένες ἀνάγκες τῆς Βενετίας, κι ὄχι ἐξαιτίας ἀνεπαρκοῦς παραγωγῆς στὴν ἴδια τὴν Κρήτη.

Δὲν ὑπῆρχε, συνεπῶς, μία μονοδιάστατη σχέση ἀνάμεσα στὶς εἰσαγωγὲς καὶ τὶς ἐξαγωγές: ἡ πραγματοποίηση εἰσαγωγῶν δὲν σήμαινε κατ' ἀνάγκη ἀνεπάρκεια τῆς ντόπιας παραγωγῆς, ὅπως καὶ ἡ ὕπαρξη ἐξαγωγῶν δὲν συνεπαγόταν κάθε φορὰ περίσσευμα στὴν παραγωγὴ τοῦ νησιοῦ. Οἱ ἐπιφυλάξεις αὐτὲς πρέπει νὰ ἰσχύουν πολὺ περισσότερο ποὺ ἡ πληροφόρησή μας ἀπὸ τὶς πηγὲς εἶναι ἀκόμη σχετικὰ ἀποσπασματική. Ἐντούτοις δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀγνοηθοῦν οἱ γενικότερες τάσεις, ποὺ λίγο πολὺ σχηματίζουν μιὰ σαφὴ εἰκόνα: σὲ γενικὲς γραμμές, ὅπως ἔχουμε ἤδη πεῖ, ἡ σιτοπαραγωγὴ τῆς Κρήτης ἦταν ἱκανὴ νὰ ὑπερκαλύψει τὶς τοπικὲς ἀνάγκες, ἀλλὰ οἱ περιπτώσεις ποὺ ἔκτακτες

151. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὴν εἰσαγωγὴ 20.000 staria σιταριοῦ ποὺ πραγματοποίησε τὸ 1342 ἡ Βενετία στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴν Ἀπουλία καὶ τὴ Σικελία ἐξαιτίας τῆς ἐλλείψεως ποὺ εἶχε δημιουργήσει ἡ ἐπανάσταση τοῦ Κώστα Καψοκαλύβη: THIRIET, *Régestes*, σ. 50 ἀρ. 146. Πβ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 247 ἀρ. 21 (1343).

152. Τὸ 1327, λόγου χάρη, ἡ περιοχὴ Χανίων εἶχε σιτάρι σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν κεντρικὴ Κρήτη ποὺ εἶχε ἔλλειψη, καὶ ἡ κυβέρνηση ζητοῦσε ἀπὸ τὸν Ρέκτορα Χανίων νὰ ἀποστείλει στὸν Δούκα τὶς ποσότητες ποὺ ἀνῆκαν στὸ Κοινό: CESSI, *Rogati*, σ. 347 ἀρ. X 252, σ. 348 ἀρ. X 274. Τὸ 1386 πάλι ἀποστέλλονται ἐπειγόντως ποσότητες σιτηρῶν στοὺς Ρέκτορες Ρεθύμνου καὶ Σητείας λόγω τῶν ἀναγκῶν ποὺ εἶχαν οἱ περιοχές τους: NOIRET, *Documents*, σ. 82.

ἀνάγκες δημιουργοῦσαν ἐλλείψεις καὶ ἐπέβαλλαν εἰσαγωγὲς ἦταν κάθε ἄλλο ἀπὸ σπάνιες.

Οἱ περισσότερες πληροφορίες ποὺ διαθέτουμε στὸ ζήτημα τῶν εἰσαγωγῶν ἀφοροῦν τὸν 14ο αἰ. Τὸ 1317 ὑπῆρχε ἔλλειψη σιτηρῶν σὲ μεγάλο μέρος τῆς βενετικῆς Ρωμανίας, Κρήτη, Μεθώνη, Κορώνη, Εὔβοια, καὶ οἱ βενετικὲς ἀρχὲς ἀντιμετώπιζαν δυσκολίες στὴν ἐξεύρεση σιταριοῦ γιὰ τὸν ἀνεφοδιασμό τους. Πρὸ τῶν δυσκολιῶν αὐτῶν ἡ Γερουσία ἀποφάσισε νὰ ἀναθέσει σὲ ὅλα τὰ ἁρμόδια ὄργανα (Συμβούλους, ἐπικεφαλῆς τοῦ Συμβουλίου τῶν Σαράντα, ἀξιωματούχους τῶν σιτηρῶν) τὴν εὐθύνη ἀγορᾶς σιταριοῦ ἀπὸ κάθε διαθέσιμη πηγὴ καὶ σὲ ὅποια ποσότητα ἔκριναν ἀναγκαία, προκειμένου νὰ σταλεῖ στὶς περιοχὲς ποὺ εἶχαν πληγεῖ ἀπὸ τὴν ἔλλειψη[153]. Τὸ 1320 δόθηκαν σημαντικὰ κίνητρα γιὰ αὔξηση τῶν εἰσαγωγῶν τῶν σιτηρῶν: ὅσοι θὰ εἰσῆγαν σιτάρι στὴν Κρήτη ὄχι μόνο δὲν θὰ πλήρωναν δασμούς, ἀλλὰ θὰ μποροῦσαν νὰ ἐξαγάγουν ἐπίσης χωρὶς δασμοὺς ὅσα ἐμπορεύματα ἀγόραζαν μὲ τὰ χρήματα ἀπὸ τὴν πώληση τοῦ εἰσαγόμενου σιταριοῦ[154]. Ἡ ἴδια ἀπόφαση ἐπαναλήφθηκε τὸ 1323, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀπαγορεύτηκε σὲ κάθε πλοιοκτήτη ἡ ἐξαγωγὴ σιτηρῶν ἀπὸ τὸ νησί[155]. Ἡ ἀνάγκη ἐξεύρεσης πηγῶν γιὰ εἰσαγωγὴ σιτηρῶν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ φαίνεται νὰ συνδέεται μὲ τὴν κατάσταση ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ στὶς σχέσεις τῆς Βενετίας μὲ τοὺς Τούρκους τῆς Μ. Ἀσίας[156]. Οἱ σχέσεις αὐτὲς εἶχαν χειροτερέψει καὶ τὸ 1322 οἱ ἀρχὲς τῆς Κρήτης ἀπαγόρευσαν τὶς ἐμπορικὲς ἐπαφὲς μὲ τὸ ἐμιράτο τοῦ Μεντεσέ, ἀπαγόρευση στὴν ὁποία περιλαμβανόταν καὶ ἡ εἰσαγωγὴ τουρκικοῦ σιταριοῦ στὴν Κρήτη. Τὸ 1324 ὅμως ἔχουμε καὶ πάλι εἰσαγωγὲς ἀπὸ τὴν Τουρκία, ὅπως καὶ τὸ 1329[157], καὶ πιθανὸν τὸ 1333[158], ἐνῶ τὸ 1335 οἱ Βενετοὶ ἀπαγόρευσαν ἐκ νέου αὐστηρὰ τὶς ἐμπορικὲς ἐπαφές[159]. Μετὰ τὴ συνθήκη τοῦ 1337, ὅμως, ποὺ ὑπέγραψαν οἱ ἀρχὲς τῆς Κρήτης μὲ τὰ τουρκικὰ ἐμιράτα[160], οἱ ἐμπορικὲς σχέσεις καὶ οἱ εἰσαγωγὲς σιτηρῶν ἐπαναλήφθηκαν.

Ἡ δεκαετία τοῦ 1340 γνώρισε μεγάλη κρίση στὴν ἀγορὰ τῶν σιτηρῶν καὶ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἔγιναν μεγάλες εἰσαγωγὲς στὴν Κρήτη. Τὸ 1342 ἡ Γερουσία δίνει ἄδεια νὰ ναυλωθοῦν πλοῖα καὶ νὰ μεταφερθοῦν ὡς καὶ 30.000 staria

153. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Α/2, σ. 92 ἀρ. 42.

154. RATTI VIDULICH, *Bandi*, σ. 104-5 ἀρ. 283.

155. *Στὸ ἴδιο*, σ. 132 ἀρ. 347.

156. Γιὰ τὶς σχέσεις αὐτές, καὶ ἰδιαίτερα σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε τὴν Κρήτη, βλ. E. ZACHARIADOU, *Trade and Crusade*, σ. 14-15.

157. *Στὸ ἴδιο*, σελ. 18 (=*Bandi*, σελ. 124 ἀρ. 331).

158. THIRIET, *Régestes*, σ. 30-31 ἀρ. 38.

159. ZACHARIADOU, *στὸ ἴδιο*, σ. 35· ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 160 ἀρ. 6.

160. ZACHARIADOU, *στὸ ἴδιο*, σ. 35-37, 191-200.

σιτάρι στὸ νησί[161], ἐνῶ ἄλλη ἀπόφαση τῆς ἴδιας χρονιᾶς ἐπιτρέπει τὴν εἰσαγωγὴ ἄλλων 20.000 staria[162]. Ἡ ἔλλειψη ἦταν τόσο μεγάλη, ὥστε νὰ εἶναι ἀνάγκη ὁ διοριζόμενος Δούκας τῆς Κρήτης, πηγαίνοντας νὰ ἀναλάβει ὑπηρεσία, νὰ εἰσάγει ὁ ἴδιος στὴν Κρήτη τὸ σιτάρι ποὺ θὰ χρειαζόταν γιὰ τὶς προσωπικές του ἀνάγκες[163]. Μεγάλο μέρος τῆς ἔλλειψης ὀφειλόταν στὶς πολεμικὲς συγκρούσεις μὲ τοὺς Τούρκους κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δεκαετίας αὐτῆς, ποὺ εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ διακόπτονται γιὰ μεγάλα διαστήματα οἱ εἰσαγωγὲς σιτηρῶν ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία. Μετὰ τὸ 1353, ὅμως, ποὺ ὑπογράφηκε νέα ἐμπορικὴ συνθήκη ἀνάμεσα στοὺς Βενετοὺς καὶ τοὺς Τούρκους[164], οἱ εἰσαγωγὲς ἐπαναλήφθηκαν. Ἔτσι τὸ 1355 ἡ Βενετία μέσα σὲ ἕνα χρόνο καὶ 9 μῆνες εἶχε ἀγοράσει ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία συνολικὰ 53.000 μοδίους σιτάρι, μέρος τοῦ ὁποίου στάλθηκε στὴν Κρήτη[165]. Τὴν ἑπόμενη χρονιά, μετὰ ἀπὸ γνώμη τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης καὶ τῶν Συμβούλων του, ἡ Γερουσία ἀποφάσισε καὶ πάλι νὰ μὴν εἰσπράττεται φόρος γιὰ ὁρισμένα προϊόντα ποὺ εἰσάγονταν στὴν Κρήτη, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἦταν καὶ τὸ σιτάρι, προκειμένου νὰ διευκολυνθεῖ ἡ εἰσαγωγή τους pro bono insule Crete... undecumque conducerentur[166].

Πάντως εἰσαγωγὲς σιτηρῶν στὴν Κρήτη δὲν γίνονταν μόνο ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία ἀλλὰ καὶ ἀπὸ διάφορες ἄλλες πηγὲς (μόνο ποὺ γι' αὐτὲς τυχαίνει ἡ πληροφόρηση ποὺ ἔχουμε νὰ εἶναι πιὸ σποραδική), καὶ πάλι ὄχι μόνο ἀπὸ ἰδιῶτες ἐμπόρους ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄτομα ποὺ ἐνεργοῦσαν ὡς ἀπεσταλμένοι τῆς ἴδιας τῆς κυβέρνησης. Μιὰ τέτοια περίπτωση βλέπουμε τὸ 1387, ὅταν οἱ ἀρχὲς τῆς Κρήτης ἀποστέλλουν κάποιον μὲ χρήματα στὴν Κωνσταντινούπολη, προκειμένου νὰ προβεῖ σὲ ἀγορὰ σιταριοῦ ἐκεῖ γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Κοινοῦ, καὶ μία ἄλλη τὸ 1392, ὅταν στέλνεται κάποιος in Turchia pro ambaxiatore et factore pro facto bladorum[167]. Τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 14ου αἰ., καὶ ἰδιαίτερα ἡ δεδεκαετία τοῦ 1390, ἦταν καὶ πάλι στὸ μεγαλύτερο μέρος της ἐποχὴ μεγάλης ἔλλειψης καὶ σιτοδείας γιὰ τὶς βενετικὲς κτήσεις, ποὺ χρειάστηκε νὰ κάνουν εἰσαγωγὲς σιτηρῶν. Συχνά, λόγω ἀδυναμίας τῶν ἴδιων τῶν κτήσεων νὰ προ-

161. THIRIET, *Régestes*, σ. 49 ἀρ. 143· ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 220 ἀρ. 10.

162. Βλ. πιὸ πάνω σημ. 151. Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν ἡ ἀπόφαση τῆς Γερουσίας τοῦ 1343 (ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 247, ἀρ. 21) γιὰ τὴν ἀποστολὴ στὴν Κρήτη φορτίου σιταριοῦ ποὺ ἀγοράστηκε στὴ Σικελία ἀφορᾶ στὴν προηγούμενη ἀπόφαση ἢ ὄχι.

163. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 246 ἀρ. 12 (1343). Ἡ περίληψη τοῦ ἐγγράφου πρέπει νὰ ἀναφέρει ἀπὸ σφάλμα τὴν ὑπερβολικὰ μεγάλη γιὰ τὴν περίπτωση αὐτὴ ποσότητα τῶν 15.000 staria.

164. E. ZACHARIADOU, *Trade and Crusade*, σ. 211-216.

165. THIRIET, *Régestes*, σ. 79 ἀρ. 281.

166. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/2, σ. 33 ἀρ. 29.

167. SANTSCHI, *Régestes*, σ. 262 ἀρ. 1192 (1387). NOIRET, *Documents*, σ. 48 (1392).

μηθευτοῦν τὸ σιτάρι ποὺ χρειάζονταν, ἀναλάμβανε τὸν ἐφοδιασμό τους ἡ ἴδια ἡ βενετικὴ κυβέρνηση, ὅπως συνέβη καὶ στὴ δεκαετία τοῦ 1340. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1396, γιὰ παράδειγμα, ἡ Κρήτη, ἡ Μεθώνη καὶ ἡ Κορώνη εἶχαν μεγάλη ἔλλειψη, ποὺ περιγράφεται εὔγλωττα ἀπὸ τὴ βενετικὴ Γερουσία: «...in ista maxima necessitate sua de aliqua bladi quantitate, et presto, quia stricta sua conditio hoc requirit...». Γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ἡ κατάσταση, ἡ Γερουσία δίνει ἐντολὴ στοὺς provisores bladi νὰ φροντίσουν ὥστε νὰ σταλοῦν ἀμέσως στὸν Χάνδακα 3.500 staria σιτάρι κι ἄλλο τόσο κριθάρι, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μία ποσότητα «justa et rationabilis» ἔπρεπε νὰ δοθεῖ στὸν Ρέκτορα τῆς Σητείας, καθὼς καὶ 1000 staria σιτάρι κι ἄλλο τόσο κριθάρι, γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ Ρεθύμνου[168]. Αὐτὴ ἦταν ἴσως ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ Κρήτη ἀντιμετώπισε σοβαρότατη κρίση καὶ ἔκανε πιθανὸν τὶς μεγαλύτερες εἰσαγωγὲς σιτηρῶν, μιὰ καὶ τὸν ἑπόμενο αἰώνα τὰ πράγματα κάπως βελτιώθηκαν μὲ αὔξηση τῆς ντόπιας παραγωγῆς.

6. Τιμὲς

Τὸ ζήτημα τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν ἔχει ἀπασχολήσει ἐπανειλημμένα τοὺς ἐρευνητές, ὄχι μόνο εἰδικὰ γιὰ τὴν περιοχὴ αὐτὴ ἀλλὰ γιὰ ὅλη τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ εὐρύτερα γιὰ ὅλη τὴ λεκάνη τῆς Μεσογείου κατὰ τὸν Μεσαίωνα[169]. Ὡστόσο τὸ θέμα ἐδῶ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐντελῶς συγκεκριμένα, μόνο μέσα στὰ πλαίσια τῶν τιμῶν ποὺ διαμορφώνονταν στὴν ἐσωτερικὴ ἀγορὰ τῆς Κρήτης, καὶ ἐλάχιστα θὰ ἀναφερθοῦμε στὶς τιμὲς ποὺ διαμορφώνονταν τὴν ἴδια ἐποχὴ σὲ ἄλλες ἀγορές. Ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει νὰ δοῦμε κυρίως, στὸ βαθμὸ ποὺ μᾶς τὸ ἐπιτρέπουν οἱ σωζόμενες πληροφορίες, εἶναι, πρῶτον, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο διαμορφώνονταν οἱ τιμὲς τῶν σιτηρῶν καὶ ὁ ρόλος ποὺ ἔπαιζε τὸ Κοινὸ στὴ διαμόρφωση αὐτή, καὶ κατὰ δεύτερο λόγο ἡ σχέση ποὺ ὑπῆρχε ἀνάμεσα στὶς τιμὲς ποὺ προσέφερε τὸ Κοινὸ ὡς ἀγοραστὴς καὶ στὶς τιμὲς ποὺ προσφέρονταν ἀπὸ ἀγοραστὲς ἰδιῶτες.

Οἱ πληροφορίες μας προέρχονται κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ δύο κατηγορίες πηγῶν: εἴτε ἀπὸ νοταριακὰ κατάστιχα, ποὺ ἀναφέρουν σχετικὰ ὑψηλὸ ἀριθμὸ

168. NOIRET, *Documents*, σ. 82.

169. Βλ. ἐνδεικτικὰ Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, «Περὶ τῆς τιμῆς τοῦ σίτου ἐν Βυζαντίῳ», *ΕΕΒΣ* 12 (1936), σ. 389-400, G. I. BRATIANOU, «La question de l'approvisionnement de Constantinople à l'époque byzantine et ottomane», *Byzantion* 5 (1930), σ. 96-101, G. OSTROGORSKY, «Löhne und Preise in Byzanz», *BZ* 32 (1932), σ. 322-323, E. ASHTOR, *Histoire des prix et des salaires dans l'Orient médiéval*, Παρίσι 1969, E. ZACHARIADOU, Prix et marchés *cit.*, καὶ γιὰ τὴ Δύση M. - J. TITS - DIEUAIDE, «L'évolution du prix du blé dans quelques villes d'Europe occidentale du XVe au XVIIIe s.», *Annales E.S.C.* 42 ἀρ. 3 (1987), σ. 529-548 (καὶ βιβλιογραφία).

πράξεων ἀλλὰ ποὺ καλύπτουν σύντομα χρονικὰ διαστήματα, εἴτε ἀπὸ ἀποφάσεις τῆς βενετικῆς Γερουσίας ἢ τῆς τοπικῆς κυβέρνησης στὴν Κρήτη σχετικὲς μὲ τὴν ἀγορὰ καὶ τὶς ἐξαγωγὲς τῶν σιτηρῶν. Οἱ τελευταῖες εἶναι σποραδικὲς ἀλλὰ ἐκτείνονται σὲ μακρὲς χρονικὲς περιόδους, πράγμα ποὺ ἐπιτρέπει νὰ δοῦμε τὴ μεταβολὴ τῶν τιμῶν σὲ μακροχρόνια βάση, ἐνῶ οἱ πρῶτες δίνουν μιὰ εἰκόνα τοῦ φάσματος τῶν τιμῶν σὲ μιὰ συγκεκριμένη στιγμή, συνήθως μιὰ ὁρισμένη χρονιά. Μιὰ τρίτη μικρὴ κατηγορία ἀλλὰ ἐξαιρετικὰ χρήσιμη ἀφορᾶ τυχαῖες μνεῖες τιμῶν ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴν ἀγορά, προερχόμενες ἀπὸ διάφορες πηγές, ὅπως ἀπὸ πληροφορίες ἐμπόρων ἢ ἀπὸ πράξεις ἢ ἀποφάσεις τῆς διοικήσεως.

Σὲ ἀντίθεση μὲ ὅ,τι συνέβαινε κατὰ καιροὺς μὲ τὴν τιμὴ τοῦ ψωμιοῦ, ἡ τιμὴ τῶν σιτηρῶν καὶ κυρίως τοῦ σιταριοῦ δὲν φαίνεται νὰ καθοριζόταν ἄμεσα ἀπὸ τὶς ἀρχές. Ἀντίθετα, ὅλες οἱ ἐνδείξεις μᾶς ὁδηγοῦν πρὸς τὴν ἄποψη ὅτι ἡ τιμὴ αὐτὴ διαμορφωνόταν λίγο πολὺ ἐλεύθερα στὴν ἀγορά, μὲ βασικὸ κριτήριο τὴ διαθεσιμότητα ἢ μὴ τοῦ προϊόντος. Ἡ πρώτη ἔνδειξη παρέχεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἀρχὲς ἐπέτρεπαν κατὰ καιροὺς τὴν ἐξαγωγὴ ἢ τὴ διακίνηση ἢ τὴν ἀποθήκευση τῶν σιτηρῶν ἐφόσον ἡ τιμή τους κυμαινόταν κάτω ἢ γύρω ἀπὸ ἕνα καθοριζόμενο ὅριο, ἡ ὑπέρβαση τοῦ ὁποίου προφανῶς θὰ θεωροῦσαν ὅτι ἀποτελοῦσε ἔλλειψη, ὁπότε χρειάζονταν εἰδικὲς ρυθμίσεις. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ τιμὲς δὲν καθορίζονταν ἀπὸ τὴν κυβέρνηση, ἀλλὰ διαμορφώνονταν χωρὶς κυβερνητικὴ παρέμβαση: ἡ κυβέρνηση ἁπλῶς ὅριζε μιὰ ἀνώτατη τιμή, πάνω ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπαγόρευε τὶς ἐξαγωγὲς ἢ τὴν ἀποθήκευση (βλ. Σχ. 1), δὲν ἀπαγόρευε ὅμως τὴν ὑπέρβαση αὐτοῦ τοῦ ὁρίου στὴν ἐσωτερικὴ ἀγορά, οὔτε ἐπέβαλλε φραγμὸ στὴ διακύμανση τῶν τιμῶν. Τὸ ἀντίθετο μάλιστα συνέβαινε: ὅταν κυβερνητικοὶ ἀξιωματοῦχοι παρενέβαιναν γιὰ νὰ καθορίσουν τιμὲς ἄλλες ἀπὸ αὐτὲς ποὺ ἴσχυαν στὴν ἀγορά, τότε ἡ Γερουσία, θεωρώντας μιὰ τέτοια παρέμβαση παράνομη, ἐπενέβαινε γιὰ νὰ ἀποκαταστήσει τὰ πράγματα. Καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴ δεύτερη σοβαρὴ ἔνδειξη γιὰ τὴν ἐλεύθερη διαμόρφωση τῶν τιμῶν, ἂν καὶ συγκεκριμένα παραδείγματα ἔχουμε μόνο ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 14ου αἰ.: τὸ 1384 ἡ Γερουσία ἀπαγόρευσε στοὺς Ῥέκτορες τῆς Σητείας νὰ ἐξαναγκάζουν τοὺς παραγωγοὺς νὰ πουλᾶνε τὸ σιτάρι τους «στὴν πλατεία» σὲ τιμὴ μικρότερη τῆς πραγματικῆς, καὶ τοὺς ἐπέβαλε νὰ ἐπιτρέπουν στοὺς παραγωγοὺς νὰ πουλᾶνε σὲ ὅποια τιμὴ ἤθελαν οἱ ἴδιοι, «ὅπως εἶναι δίκαιο»[170]. Σὲ

170. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/2, σ. 254-55, ἀρ. 32: In super quia rectores... soliti erant fieri facere unam proclamationem quod frumentum deberet portari ad plateam et dari pro tanto precio faciendo semper minus pretium eo quod ualuisset... ordinetur quod decetero rectores nostri Sithie nullo modo... cogere debeant... ad dantum frumentum suum pro aliquo pretio, set permittere debeant quolisbet de eo uendere pro illo pretio quod eis placuerit sicut est iustum. Πβ. THIRIET, *Régestes*, σ. 163 ἀρ. 674 (5).

μιὰ ἄλλη περίπτωση τὸ 1393 ἡ πληρωμὴ κάποιων μισθοφόρων μὲ σιτάρι καθορίστηκε μὲ βάση τὴν τιμὴ μὲ τὴν ὁποία πουλιόταν τὸ σιτάρι ἐκείνη τὴ στιγμὴ «στὴν πλατεία», μὲ ἄλλα λόγια στὴν ἐλεύθερη ἀγορά[171].

Ἕνα ἄλλο δεῖγμα τῆς ἐλεύθερης διαμόρφωσης τῶν τιμῶν στὴν ἀγορὰ τῶν σιτηρῶν μᾶς παρέχουν οἱ πράξεις τῶν νοταρίων. Ἔτσι βλέπουμε πάρα πολὺ συχνὰ ἡ ἐξόφληση ἑνὸς δανείου μὲ σιτάρι νὰ ὑπολογίζεται «ad eam racionem quam tunc frumentum cretense vendetur in aream», πράγμα ποὺ προϋποθέτει τὴν ἐλεύθερη διαμόρφωση τῆς τιμῆς στὸν τόπο τῆς συγκομιδῆς. Κύριο ὅμως δεῖγμα αὐτῆς τῆς ἐλεύθερης διαμόρφωσης ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι συχνά, κυρίως στὶς πράξεις τῶν νοταρίων, βλέπουμε νὰ ἀναφέρονται τὴν ἴδια ἐποχὴ τιμὲς ποὺ διαφέρουν σημαντικὰ μεταξύ τους. Στὸ κατάστιχο τοῦ Scardon, γιὰ παράδειγμα, ποὺ περιλαμβάνει 73 πράξεις ἀγοραπωλησίας σιτηρῶν γιὰ τὸ διάστημα ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο ὡς τὸν Αὔγουστο τοῦ 1271, καταγράφονται τιμὲς μὲ πολὺ σημαντικὲς ἀποκλίσεις: ἀπὸ 6,25 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια[172], μέχρι 14,2 ὑπέρπυρα γιὰ τὴν ἴδια ποσότητα[173] (βλ. Σχ. 2). Ἀναφέρονται καὶ ἀκόμη μεγαλύτερες τιμὲς σὲ δύο περιοτώσεις, ἀλλὰ ἐκεῖ ἢ τουλάχιστον στὴ μία ἀπὸ αὐτὲς εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχει ὑπεισέλθει κάποιο λάθος[174]. Ἐξίσου σημαντικὲς ἀποκλίσεις τιμῶν συναντᾶμε στὶς πράξεις τοῦ Pizolo γιὰ τὴν ἴδια περίοδο (ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο ὡς τὸν Αὔγουστο) τοῦ 1300 (βλ. Σχ. 3), μολονότι ὁ τρόπος καὶ ἡ διατύπωση ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ νοτάριος αὐτὸς στὴ σύνταξη τῶν πράξεων αὐτοῦ τοῦ εἴδους συχνὰ κάνει ἀδύνατη τὴν ἀναγωγὴ σὲ τιμὴ μονάδος. Ἐντούτοις καὶ ἐδῶ βλέπουμε νὰ ἀναφέρονται τιμὲς ἀπὸ 11 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια[175], ὡς καὶ 25 ὑπέρπυρα γιὰ τὴν ἴδια ποσότητα[176]. Στὶς πράξεις τοῦ Marcello (βλ. Σχ. 4) οἱ τιμὲς γιὰ τὸ 1279 κυμαίνονται ἀπὸ 12,5 ὑπέρπυρα ἡ κατώτερη ὡς 17,6 ὑπέρπυρα ἡ ἀνώτερη, ἐνῶ ἀπὸ τὶς δύο μόνο πράξεις

171. SANTSCHI, *Régestes*, σ. 316-17 ἀρ. 1418.

172. Ἀρ. 310, 11 Μαΐου 1271: 16 μουζούρια σιτάρι πρὸς 1 ὑπέρπυρο.

173. Ἀρ. 204, 1 Ἀπριλίου 1271: 21 μουζούρια πρὸς 3 ὑπέρπυρα.

174. Ἡ πράξη ἀρ. 437 τῆς 3ης Αὐγούστου 1271 ἀναφέρει 21 μουζούρια σιτάρι πρὸς 6 ὑπέρπυρα, πράγμα ποὺ ἰσοδυναμεῖ μὲ 28,5 ὑπέρπυρα τὸ 100 μουζούρια, τιμὴ ὄχι ἁπλῶς ὑψηλή, ἀλλὰ μᾶλλον ἀδύνατη. Ἀντίθετα ἡ πράξη ἀρ. 444 τῆς 11ης Αὐγούστου 1271 ἀναφέρεται σὲ συμφωνία τοῦ 1266, στὴν ὁποία 69 ὑπέρπυρα ἐξασφαλίζονται μὲ 400 μουζούρια σιτάρι (=16 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια), ἀλλὰ δὲν διαθέτουμε ἀντίστοιχες πληροφορίες γιὰ τὸ 1266 καὶ συνεπῶς δὲν μποροῦμε νὰ γνωρίζουμε τὴ ρεαλιστικότητα ἢ μὴ τῆς τιμῆς αὐτῆς.

175. Ἀρ. 9 τῆς 1ης Φεβουαρίου 1300: 190 μουζούρια πρὸς 21 ὑπέρπυρα.

176. Ἀρ. 257, 20 Μαρτίου 1300. Κατὰ σύμπτωση καὶ στοὺς δύο νοτάριους ἡ σχέση τῆς κατώτερης πρὸς τὴν ἀνώτερη τιμὴ εἶναι 1:2,2, παρουσιάζεται δηλαδὴ ἀκριβῶς ἡ ἴδια ἀπόκλιση στὸ φάσμα τῶν ἀναφερόμενων τιμῶν. Στὶς λίγες σχετικὲς πράξεις ποὺ περιλαμβάνουν τὰ κατάστιχα τοῦ Pizolo γιὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1304 ὡς τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1305 δὲν παρουσιάζονται τόσο μεγάλες διαφορὲς τιμῶν.

τοῦ 1280 πού μποροῦμε νὰ ὑπολογίσουμε τὴν τιμὴ μονάδος, ἡ μία εἶναι 18 καὶ ἡ ἄλλη 12,5 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια. Καὶ στὶς δύο λοιπὸν αὐτὲς χρονιὲς στὶς πράξεις τοῦ Marcello ἡ σχέση τῆς κατώτερης πρὸς τὴν ἀνώτερη τιμὴ εἶναι 1:1,4. Ἀντίθετα, οἱ ἄλλες δύο πράξεις τοῦ ἴδιου νοταρίου, γιὰ τὶς ὁποῖες μποροῦμε νὰ ὑπολογίσουμε τιμὴ μονάδος, τοῦ ἔτους 1281, παρουσιάζουν σχεδὸν ταυτόσημες τιμές, 12 καὶ 12,5 ὑπέρπυρα[177].

Οἱ πράξεις μὲ πολὺ ὑψηλὲς ἢ πολὺ χαμηλὲς τιμὲς στὸν Scardon ἀφοροῦν μικρὸ σχετικὰ ποσοστὸ στὸ σύνολο τῶν πράξεων πού ἀναφέρονται σὲ ἀγοραπωλησίες σιτηρῶν. Ἔτσι στὸ σύνολο τῶν 73 τέτοιων πράξεων οἱ 8 (ποσοστὸ 10,9%) ἀφοροῦν ὑψηλὲς τιμές, πάνω ἀπὸ 13 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια[178], καὶ μόνο 4 (ποσοστὸ 5,6%) ἀφοροῦν τιμὲς χαμηλὲς (κάτω ἀπὸ 10 ὑπέρπυρα), ἐνῶ ἡ συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν πράξεων, δηλαδὴ οἱ ὑπόλοιπες 61 (ποσοστὸ 83,5%), ἀναφέρουν τιμὲς πού κυμαίνονται ἀπὸ 10 ὡς 13 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια. Παρόμοια σχετικὰ εἰκόνα δίνουν καὶ οἱ πράξεις τοῦ Brixano (βλ. Σχ. 5): ἀπὸ τὶς 12 πράξεις τοῦ ἔτους 1301, γιὰ τὶς ὁποῖες μποροῦμε νὰ ὑπολογίσουμε τὴν τιμὴ τῆς μονάδος[179], μόνο δύο ἀφοροῦν πολὺ ψηλὲς τιμὲς (23 καὶ 34,5 ὑπέρπ.) καὶ μόνο μία παρουσιάζει τιμὴ ἀρκετὰ χαμηλότερη τοῦ μέσου ὅρου (12 ὑπέρπ.), ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες κυμαίνονται ἀνάμεσα στὰ 14 καὶ 16 ὑπέρπυρα. Οἱ ἀντίστοιχες πράξεις τοῦ 1302 τοῦ ἴδιου νοταρίου[180] κυμαίνονται καὶ πάλι ἀνάμεσα στὰ 14 καὶ 16 ὑπέρπυρα, ἐκτὸς ἀπὸ μία πού ἀναφέρει τὴν πολὺ χαμηλὴ τιμὴ τῶν 10 ὑπερπύρων τὰ 100 μουζούρια. Στὸν Pizolo ἀντίθετα ἡ ἔντονη ὁμαδοποίηση ὡς πρὸς κάποιες τιμὲς δὲν εἶναι τόσο ἐμφανής. Ἔτσι στὸ φάσμα τιμῶν ἀπὸ 12 ὡς 16 ὑπέρπ. τὰ 100 μουζούρια περιλαμβάνονται 12 πράξεις (ποσοστὸ 48%), 10 πράξεις (40%) ἀφοροῦν τιμὲς ἀπὸ 18 ὑπέρπ. καὶ πάνω, ἐνῶ μὲ χαμηλὲς τιμές, κάτω ἀπὸ 12 ὑπέρπ., ἔχουμε δύο μόνο πράξεις. Πάντως πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι τόσο στὸν Brixano, ὅσο καὶ στὸν Pizolo ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ λίγες σχετικὰ πράξεις, 18 στὸν πρῶτο καὶ 24 συνολικὰ στὸ δεύτερο.

Οὔτε ἀπὸ τὶς νοταριακὲς πράξεις, οὔτε ἀπὸ τὶς ἀποφάσεις τῆς Γερουσίας ἢ τῆς κυβέρνησης στὴν Κρήτη γίνονται φανερὲς οἱ αἰτίες πού προκαλοῦσαν τὴν ὕπαρξη τόσο μεγάλων διαφορῶν στὶς τιμὲς τὴν ἴδια ἐποχή. Ὑποθέτουμε βέβαια διάφορους λόγους: τὴν ποιότητα τοῦ προϊόντος, πιθανὲς πιεστικὲς ἀνάγκες τοῦ

177. Οἱ πράξεις τοῦ MARCELLO γιὰ τὶς ὁποῖες μποροῦμε νὰ ὑπολογίσουμε τιμὴ μονάδος εἶναι, γιὰ τὸ 1278: ἀρ. 3, γιὰ τὸ 1279: ἀρ. 11, 41, 46, 59, 60, 94, 121, γιὰ τὸ 1280: ἀρ. 182 καὶ 283, καὶ γιὰ τὸ 1281: ἀρ. 479 καὶ 485.

178. Σὲ αὐτὲς περιλαμβάνονται καὶ οἱ δύο γιὰ τὶς ὁποῖες γίνεται λόγος στὴ σημ. 174.

179. Πρόκειται γιὰ τὶς ὑπ' ἀρ. 25, 48, 74, 82, 88, 121, 140, 141, 151, 176, 239 καὶ 336.

180. Πρόκειται γιὰ τὶς ὑπ' ἀριθ. 522, 533, 543, 544, 545, 556 καὶ 567.

συγκεκριμένου παραγωγοῦ, καθὼς καὶ τὶς τιμὲς πού διαμορφώνονται στὴν ἀγορὰ ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη[181]. Ὡστόσο ἡ μόνη ἔνδειξη πού προσφέρουν οἱ νοταριακὲς πράξεις ἔχει σχέση μὲ τὸ χρόνο παράδοσης τοῦ ἀγοραζόμενου προϊόντος: συνήθως (ἂν καὶ κάθε ἄλλο παρὰ πάντοτε) ὅταν ἡ ἡμερομηνία παράδοσης εἶναι ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τὸ χρόνο συνάψεως τῆς συμφωνίας, τότε ἡ τιμὴ πού καθορίζεται εἶναι χαμηλότερη τοῦ μέσου ὅρου. Ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι θὰ περίμενε κανείς, ἡ ἀγορὰ μεγαλύτερης ποσότητας δὲν φαίνεται νὰ ὁδηγεῖ σὲ χαμηλότερη τιμὴ ἀγορᾶς. Γιὰ παράδειγμα: τὸν Μάρτιο τοῦ 1271 ὁ Φίλιππος Bellono ἀγοράζει 600 μουζούρια σιτάρι πρὸς 11,5 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια καὶ ὁ Ἰωάννης Ribola 100 μουζούρια πρὸς 11 ὑπέρπυρα. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ὁ χρόνος παράδοσης εἶναι ὁ Ἰούλιος τοῦ ἴδιου ἔτους. Ὅμως ὅταν ὁ Ἑβραῖος Μιχαὴλ τὸν Μάρτιο τοῦ 1271 ἀγοράζει 50 μουζούρια καὶ τὸν Ἀπρίλιο ἄλλα 100 μουζούρια, μὲ παράδοση τὸν Ἰούλιο τοῦ 1272, τότε ἡ τιμὴ πού πληρώνει εἶναι 10 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια[182]. Ἀντίστοιχα καὶ στὸν Pizolo, ὅταν ὁ Ἑβραῖος Ἰακὼβ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1300 ἀγοράζει 190 μουζούρια μὲ παράδοση τὴν ἑπόμενη χρονιά, ἡ τιμὴ πού συμφωνεῖται εἶναι πολὺ χαμηλή, μόλις 11 ὑπέρπ. τὰ 100 μουζούρια. Ἡ ἀγορὰ ὅμως ἀπὸ τὸν Φραγκίσκο da Molino 1200 μουζουριῶν τὸν Ἰούνιο τοῦ 1300 μὲ παράδοση τὸν Αὔγουστο τοῦ ἴδιου ἔτους γίνεται στὴν τιμὴ τῶν 20 ὑπερπ. τὰ 100 μουζούρια[183]. Χωρὶς νὰ ἀποτελοῦν κανόνα, τὰ παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους μποροῦν νὰ πολλαπλασιαστοῦν[184]. Γενικὰ στὸν Scardon ὁ μέσος ὅρος ὅλων τῶν τιμῶν γιὰ τὸ 1271 εἶναι 11,17 ὑπέρπ. τὰ 100 μουζούρια, ἀλλὰ εἰδικὰ γιὰ τὶς ποσότητες πού συμφωνεῖται νὰ παραδοθοῦν τὴν ἑπόμενη χρονιὰ ὁ μέσος ὅρος τῶν τιμῶν πέφτει στὰ 9,85 ὑπέρπυρα. Ἂν μάλιστα δὲν ληφθοῦν ὑπόψη στὸν ὑπολογισμὸ αὐτὲς οἱ τελευταῖες πράξεις, τότε ὁ μέσος ὅρος γιὰ τὶς ὑπόλοιπες πλησιάζει τὰ 11,5 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια. Στὸν Pizolo γιὰ τὸ ἔτος 1300 ὁ μέσος ὅρος τῶν

181. Κάποια, σημαντικὴ ἢ ὄχι, ἐπίπτωση στὴν τιμὴ πωλήσεως πρέπει νὰ εἶχε καὶ ὁ τρόπος μεταφορᾶς τοῦ προϊόντος στὸν τόπο πωλήσεως: ἡ ὑπ' ἀρ. 553 πράξη τοῦ BRIXANO (1302) ἀναφέρει γιὰ τὴν τιμὴ μιᾶς ποσότητας σιταριοῦ πού πρόκειται νὰ πουληθεῖ ὅτι «si veniret per mare, debet computari sicut dictum est de eo qui veniret per terram».

182. SCARDON, ἀρ. 151 καὶ 162 γιὰ τὶς δύο πρῶτες περιπτώσεις, καὶ 167 καὶ 263 γιὰ τὶς δύο ἑπόμενες.

183. PIZOLO, ἀρ. 9 καὶ 596 ἀντίστοιχα.

184. Βλ. π.χ. SCARDON, ἀρ. 55, 56, 194, 231, 254, 290, καὶ PIZOLO, ἀρ. 607, 613, 626, 627 καὶ 685, ὅπου ἀγορὲς σχετικὰ μεγάλων ποσοτήτων πραγματοποιοῦνται μὲ ὑψηλὲς τιμές, καὶ SCARDON ἀρ. 393, 403, 414, 417, 418, 421, 431, 436, 439, 442 καὶ PIZOLO, ἀρ. 9, 1016, 1122 ὅπου παράδοση τὸ ἑπόμενο ἔτος συμφωνεῖται μὲ τιμὲς χαμηλότερες τοῦ μέσου ὅρου. Πάντως ὑπάρχουν καὶ ἀντίθετα παραδείγματα: στὴν ὑπ' ἀρ. 121 πράξη τοῦ MARCELLO, τὸν Αὔγουστο τοῦ 1279 ἀγοράζονται 120 μουζούρια σιτάρι μὲ παράδοση τὸν Ἰούλιο τοῦ 1280 στὴ σχετικὰ ὑψηλὴ τιμὴ τῶν 16,6 ὑπερπύρων.

τιμῶν γιὰ ποσότητες πάνω ἀπὸ 200 μουζούρια εἶναι 18,77 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια, ἐνῶ γιὰ τὶς ὑπόλοιπες πράξεις, ποὺ ἀφοροῦν μικρότερες ποσότητες, ὁ μέσος ὅρος τιμῶν εἶναι σημαντικὰ μικρότερος, 14,66 ὑπέρπυρα[185].

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πληροφορίες τῶν νοταρίων, ἡ ἄλλη σημαντικὴ πηγή μας γιὰ τὶς τιμὲς τῶν σιτηρῶν ἔχει σχέση μὲ ἀποφάσεις τῆς κυβέρνησης. Οἱ ἀποφάσεις αὐτὲς μπορεῖ νὰ ἀφοροῦν προσφερόμενη τιμὴ γιὰ ἀγορὰ τῆς παραγωγῆς τῶν φεουδαρχῶν ἐκ μέρους τοῦ Κοινοῦ, τιμὲς μὲ τὶς ὁποῖες τὸ κράτος ὑπολογίζει τὸ σιτάρι ποὺ παραδίδουν οἱ παραγωγοὶ γιὰ τὴν ἐξόφληση δανείων ποὺ ἔλαβαν ἀπὸ τὸ Ταμεῖο τοῦ σίτου, ἀνώτατα ὅρια τιμῶν πάνω ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπαγορεύονται οἱ ἐξαγωγές, ἢ τέλος μπορεῖ νὰ εἶναι δικαστικὲς ἢ ἄλλες ἀποφάσεις σὲ ἰδιωτικὲς διαφορές, στὶς ὁποῖες παρεμπιπτόντως ἀναφέρονται καὶ τιμὲς σιτηρῶν.

Ὅσον ἀφορᾶ τὶς τιμὲς ποὺ οἱ ἀρχὲς πρόσφεραν γιὰ τὴν ἀγορὰ τῆς παραγωγῆς τῶν φεουδαρχῶν (βλ. Σχ. 6), συνήθως ὑποστηρίζεται ὅτι αὐτὲς οἱ τιμὲς ἦταν ἰδιαίτερα χαμηλές[186]. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ὅμως στηρίζεται περισσότερο στὰ παράπονα τῶν ἴδιων τῶν φεουδαρχῶν καὶ λιγότερο σὲ στοιχεῖα ἀντικειμενικὰ ἢ καὶ συγκριτικά, ποὺ εἶναι ἐξάλλου πολὺ λίγα. Καταρχὴν ἀπὸ ὅσα ἔχουν ἤδη λεχθεῖ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ ἀρχὲς ἔπαιρναν πάντοτε ὑπόψη τους τὶς τιμὲς ποὺ διαμορφώνονταν στὴν ἐλεύθερη ἀγορά. Ἔπειτα ἡ σύγκριση, ὅπου εἶναι δυνατὸ νὰ γίνει, μὲ τιμὲς τῆς ἀγορᾶς δὲν ἐπιβεβαιώνει τὴν ἄποψη ὅτι προσφέρονταν ἀπὸ τὸ κράτος τιμὲς κατὰ πολὺ χαμηλότερες. Γιὰ παράδειγμα: τὸ 1281 τὸ κράτος συμφωνεῖ νὰ ἀγοράζει ἐπὶ πέντε χρόνια τὸ σιτάρι τῶν φεουδαρχῶν τῆς Κρήτης στὴν τιμὴ τῶν 16 ὑπερπ. τὰ 100 μουζούρια[187]· τὴν ἴδια ἐποχὴ οἱ πράξεις τοῦ νοταρίου Marcello δείχνουν ὅτι στὴν ἀγορὰ ἐπικρατοῦσε χαμηλότερος μέσος ὅρος τιμῶν: 14,6 ὑπέρπ. τὸ 1279, 15,2 τὸ 1280 καὶ 12,2 τὸ 1281[188]. Τὸ 1301 τὸ κράτος συμφωνεῖ μὲ τοὺς φεουδάρχες τῶν Χανίων νὰ ἀγοράσει τὴν παραγωγή τους καὶ πάλι πρὸς 16 ὑπέρπ. τὰ 100 μου-

185. Ἀπὸ τὶς λίγες περιπτώσεις ποὺ μιὰ πολὺ μεγάλη ποσότητα ἀγοράζεται σὲ μὴ αὐξημένη τιμὴ ἀποτελεῖ ἡ πράξη ἀρ. 783 (Ἰούνιος 1304) τοῦ PIZOLO, ὅπου 5.733 μουζούρια πουλιοῦνται πρὸς 15 ὑπέρπυρα τὰ 100, ὅσος ἀκριβῶς εἶναι καὶ ὁ μέσος ὅρος τῶν τιμῶν τοῦ νοταρίου αὐτοῦ γιὰ τὴν περίοδο Ἀπριλίου 1304 - Φεβρουαρίου 1305. Ὅμως στὴν πράξη αὐτὴ πουλιέται σιτάρι τοῦ ἄρχοντα Ἀλεξίου Καλλέργη, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνο φαίνεται νὰ εἶχε κατὰ κανόνα μεγάλη παραγωγή, ἀλλὰ συνήθως εἶχε καὶ προβλήματα μετρητῶν, πράγμα ποὺ εἶναι πιθανὸν νὰ ἐξηγεῖ τὴν τιμὴ αὐτή.

186. Πβ. THIRIET, *Romanie*, σ. 232-33, ZACHARIADOU, Prix et marchés, σ. 293.

187. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 7.

188. Μολονότι γιὰ τὰ ἔτη 1280 καὶ 1281 ἔχουμε μόνο ἀπὸ δύο πράξεις στὸν Marcello, γιὰ τὶς ὁποῖες μπορεῖ νὰ ὑπολογιστεῖ ἡ τιμὴ μονάδος, ἐντούτοις εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ κράτος δὲν προσφέρει τὶς χαμηλότερες τιμὲς τῆς ἀγορᾶς.

ζούρια[189]. Τὴν ἴδια ἐποχὴ περίπου, δηλαδὴ τὸ 1300, ὁ μέσος ὅρος τιμῶν μὲ τὶς ὁποῖες πουλιέται τὸ σιτάρι στὶς πράξεις τοῦ νοταρίου P. Pizolo εἶναι 16,7 ὑπέρπ. τὰ 100 μουζούρια, ἐνῶ τὴν ἴδια χρονιὰ 1301 ὁ μέσος ὅρος τιμῶν στὶς πράξεις τοῦ νοταρίου Brixano εἶναι ἀκριβῶς 16 ὑπέρπυρα, καὶ ὁ μέσος ὅρος τῶν τιμῶν τοῦ 1302 στὶς πράξεις τοῦ ἴδιου νοταρίου εἶναι 14,4 ὑπέρπυρα. Τὸ 1304 τὸ κράτος δανείζει 6.000 ὑπέρπυρα στὸν Ἀλέξιο Καλλέργη καὶ δέχεται νὰ παίρνει γιὰ ἐξόφληση τοῦ δανείου κάθε χρόνο σιτάρι στὴν τιμὴ τῶν 15 ὑπερπ. τὰ 100 μουζούρια[190]. Τὴν ἴδια χρονιὰ ὅμως, ὅπως εἴδαμε, ὁ Ἀλέξιος Καλλέργης πουλάει ἰδιωτικὰ σιτάρι στὴν ἴδια ἀκριβῶς τιμὴ (βλ. σημ. 185). Τὸ 1361 ἡ Βενετία ἀγοράζει ἀπὸ τοὺς φεουδάρχες τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης σιτάρι στὴν τιμὴ τῶν 27 ὑπερπ. τὰ 100 μουζούρια[191], ἐνῶ τὸ 1363 κάποιος κρατικὸς ὑπάλληλος πούλησε παράνομα στὴν ἀγορὰ 500 μουζούρια κρατικὸ σιτάρι πρὸς 119 ὑπέρπυρα, δηλαδὴ πρὸς 23,8 ὑπέρπ. τὰ 100 μουζούρια[192], καὶ τὴν ἴδια χρονιὰ τὸ Κοινὸ ὑποχρεώνει τοὺς φεουδάρχες νὰ τοῦ παραδώσουν μιὰ ποσότητα σιταριοῦ, τὴν ὁποία ἀγοράζει πρὸς 25 ὑπέρπ. τὰ 100 μουζούρια.[193].

Μολονότι λοιπὸν δὲν εἶναι πολλὲς οἱ περιπτώσεις κατὰ τὶς ὁποῖες οἱ πηγὲς μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συγκρίνουμε τὴν τιμὴ ποὺ προσφέρει τὸ κράτος μὲ μιὰ τιμὴ τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχή, ἐντούτοις τὰ παραδείγματα ποὺ ὑπάρχουν δείχνουν ὅτι στὶς συμφωνίες ποὺ συνῆπταν οἱ ἀρχὲς μὲ τοὺς παραγωγοὺς οἱ τιμὲς δὲν φαίνεται νὰ ἦταν ριζικὰ διαφορετικὲς ἀπὸ αὐτὲς ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴν ἀγορά. Φαίνεται μάλιστα ὅτι ὑπῆρχε περίπτωση τὸ Κοινὸ νὰ προσφέρει πιὸ ἑλκυστικὲς τιμές, ὅπως μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ μιὰ πράξη τοῦ νοταρίου Brixano: τὸ 1302 συμφωνεῖται ἡ παράδοση μιᾶς ποσότητας σιταριοῦ σὲ τιμὴ ποὺ θὰ ὑπολογιστεῖ εἴτε μὲ τὴν τιμὴ τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς τὸ χρόνο τῆς παράδοσης εἴτε μὲ τὴν τιμὴ ποὺ θὰ προσφέρει τὸ Κοινὸ στοὺς φεουδάρχες[194]. Ἡ δεύτερη αὐτὴ ἐκδοχὴ δὲν θὰ ἀναφερόταν φυσικὰ στὴ συμ-

189. Ὁ ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1, σ. 5-6 ἀρ. 12 ἀναφέρει 17 ὑπέρπ. μεῖον τὸ 1/3 γιὰ τὰ ἔξοδα μεταφορᾶς ποὺ βαρύνουν τοὺς παραγωγούς, ἀλλὰ ὁ CESSI, *Deliberazioni* I, σ. 12 ἀρ. 52 ἀναφέρει τιμὴ 16 ὑπέρπυρα. Ἡ ἔκδοση αὐτὴ τοῦ ἐγγράφου ἔχει καὶ ἄλλες μικρὲς διαφορὲς ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Θεοτόκη.

190. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Α/2, σ. 42, ἀρ. 26 καὶ Β/1 σ. 62 ἀρ. 15, σ. 63, ἀρ. 18.

191. THIRIET, *Assemblées* I, σ. 252 ἀρ. 682 (καὶ σ. 323 τὸ κείμενο).

192. SANTSCHI, *Régestes*, σ. 96, ἀρ. 6.

193. J. JEGERLEHNER, «Der Aufstand der Kandiotischen Ritterschaft gegen das Mutterland Venedig. 1363-65», *BZ* 12 (1903), σ. 104.

194. BRIXANO, σ. 196, ἀρ. 543, 15 Ἰανουαρίου 1302: (Οἱ Μαρίνος, Μάρκος καὶ Πέτρος Flabanico δανείζονται ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Rayanaldo 18 ὑπέρπ. τὰ ὁποῖα θὰ ἐξοφλήσουν δίνοντας) tantum de bono, novo, et neto frumento Cretensi quantum ascendent predicta perpera, computando illud sicut vendetur frumentum a modo per totum menssem iulii proxime venturum aut sicut commune Venetiarum emit frumentum a communi militum Crete, ad quam vendicionem volueris te tenere de predictis.

φωνία, ἂν δὲν ὑπῆρχε περίπτωση νὰ συμφέρει τὸν δανειστή. Ὑπάρχει ἐξάλλου ἡ ἔνδειξη ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ παραγωγοὶ πρόσφεραν τὴν παραγωγὴ τους στὸ κράτος σὲ κάπως μειωμένη τιμή, σὲ σχέση μὲ αὐτὴ πού πιθανὸν ἴσχυε στὴν ἐσωτερικὴ ἀγορά: τὸ 1356 οἱ φεουδάρχες τῆς περιοχῆς Χανίων προτείνουν στὴ Βενετία νὰ ἀγοράσει τὸ σιτάρι πρὸς 22 ὑπέρπ. τὰ 100 μουζούρια, ἐνῶ ταυτόχρονα ζητοῦν νὰ ἐπιτραπεῖ ἡ ἐλεύθερη διακίνηση τοῦ σιταριοῦ μέσα στὸ νησὶ ἂν ἡ τιμή του εἶναι κάτω ἀπὸ 25 ὑπέρπυρα[195]. Τὸ ἴδιο αἴτημα (καὶ μὲ τὴν ἴδια τιμὴ) σχετικὰ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ διακίνηση προβάλλουν τὴ χρονιὰ αὐτὴ καὶ οἱ παραγωγοὶ τοῦ Ρεθύμνου, ζητώντας καὶ αὐτοὶ νὰ ἐπιτραπεῖ ἡ ἐλεύθερη ἐξαγωγή του στὴ Μεθώνη καὶ τὴν Κορώνη ἂν ἡ τιμή του ἦταν 22 ὑπέρπυρα[196]. Τὸν ἴδιο χρόνο 1356 ἀπόφαση τῆς βενετικῆς Γερουσίας ἐπιβεβαιώνει ὅτι ἡ τιμὴ τοῦ σιταριοῦ στὴν ἀγορὰ ἦταν 25 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια[197]. Ἡ προσφορὰ στὸ κράτος ἐκ μέρους τῶν ἴδιων τῶν τιμαριούχων σιταριοῦ σὲ τιμὴ ἐλαφρῶς μικρότερη ἀπὸ τὴν τιμὴ τῆς ἀγορᾶς πιθανὸν ὀφειλόταν στὸ ὅτι τὸ Κοινὸ εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἀπορροφήσει μεγάλες ποσότητες, πού μποροῦσαν ἴσως νὰ μείνουν ἀδιάθετες, καθὼς καὶ στὸ ὅτι συχνὰ οἱ συμφωνίες μὲ τὸ Κοινὸ εἶχαν πιὸ μακροπρόθεσμο χαρακτήρα, μὲ ἄμεση μάλιστα προπληρωμὴ τοῦ μισοῦ ἢ τοῦ ἑνὸς τρίτου τῆς ποσότητας τοῦ σιταριοῦ πού θὰ παραδινόταν.

Ἀπὸ τὶς λίγες πληροφορίες πού διαθέτουμε φαίνεται ὅτι οἱ τιμὲς διατηρήθηκαν σχεδὸν σταθερὲς τὸν 13ο αἰ., ἢ τουλάχιστον μὲ μιὰ ἐλαφρὰ ἀνοδικὴ πορεία, μέχρι καὶ τὰ πρῶτα σαράντα χρόνια τοῦ 14ου αἰ. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ μετὰ ἔχουμε μιὰ κατακόρυφη ἄνοδο, ἔτσι πού πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰώνα αὐτοῦ ἐπικρατοῦσαν τιμὲς περίπου διπλάσιες, ἢ ἀκόμη καὶ περισσότερο ἀπὸ διπλάσιες, σὲ σχέση μὲ τὶς τιμὲς πού ὑπῆρχαν στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα (βλ. Πίνακα καὶ Σχ. 7). Τὸ γεγονὸς εἶναι γνωστὸ καὶ ἔχει ἐπανειλημμένα ἐπισημανθεῖ[198], ἀφοῦ τὸ φαινόμενο ἦταν γενικότερο καὶ δὲν ἀφοροῦσε μόνο τὴν Κρήτη. Ἐκεῖνο ὅμως πού ἐπίσης θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ σὲ σχέση μὲ τὶς τιμὲς πού ἀναγράφονται στὸν πίνακα αὐτόν, εἶναι ὅτι, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοὺς γενικότερους παράγοντες, οἱ τιμὲς πού διαμορφώνονται σὲ τοπικὸ ἐπίπεδο ἔχουν πάντα σχέση καὶ μὲ τὶς τοπικὲς συνθῆκες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ τρόπος πού μᾶς παρέχονται συχνὰ οἱ πληροφορίες εἶναι δυνατὸ νὰ μᾶς ὁδηγήσει σὲ ἐσφαλμένα συμπεράσματα ὡς πρὸς τὶς τιμὲς πού ἐπικρατοῦσαν. Γιὰ παράδειγμα, ὅταν οἱ ἀρχὲς ἀπαγορεύουν τὶς ἐξαγωγὲς ἂν οἱ τιμὲς ξεπεράσουν ἕνα ὁρισμένο ὅριο, αὐτὴ ἡ πληροφορία

195. THIRIET, *Régestes*, σ. 84 ἀρ. 305, ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/2, σ. 37, 38.

196. THIRIET, *στὸ ἴδιο*, σ. 84 ἀρ. 306 (=ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *στὸ ἴδιο*, σ. 41-44).

197. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *στὸ ἴδιο*, σ. 23 ἀρ. 17.

198. Βλ. π.χ. ZACHARIADOU, Prix et marchés, σ. 294, 298-99· THIRIET, «Quelques réflexions sur les entreprises vénitiennes dans les pays du sud-est Européen», *Revue des Etudes sud-est européennes* 6 (1968), σ. 401.

ἀπὸ μόνη της δὲν μᾶς λέει πολλὰ πράγματα: οἱ τιμὲς ἔμειναν κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὅριο; τὸ ξεπέρασαν κατὰ πολύ; κυμάνθηκαν γύρω ἀπὸ τὸ ὅριο; Τέλος πῶς νὰ ἐξηγήσει κανεὶς πληροφορίες πού δείχνουν τεράστιες διαφορὲς τιμῶν στὴν ἴδια περιοχὴ τὴν ἴδια χρονιά; Τὸ 1399, λόγου χάρη, τὸ κράτος προσφέρει γιὰ τὸ σιτάρι τῶν φεουδαρχῶν τιμὴ 35 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια[199], ἀλλὰ τὴν ἴδια χρονιὰ μιὰ δικαστικὴ ἀπόφαση ἀναφέρει ὅτι σιτάρι ἀγοράστηκε στὴν περιοχὴ τῆς Πυργιώτισσας (δυτ. Μεσαρὰ) πρὸς 20 ὑπέρπυρα[200], γιὰ νὰ μὴν μιλήσουμε γιὰ ἄλλη δικαστικὴ ἀπόφαση πού δείχνει ὅτι σιτάρι πού ἀγοράστηκε τὸ 1399 πουλήθηκε σὲ δημοπρασία στὶς ἀρχὲς τοῦ 1402 ἢ καὶ πιὸ πρὶν πρὸς 12 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια[201].

Ἡ τιμὴ πωλήσεως τοῦ κρητικοῦ σιταριοῦ στὴ Βενετία, ὅπως εἶναι φυσικό, ἦταν κατὰ κανόνα ψηλότερη ἀπὸ τὴν τιμὴ πού διαμορφωνόταν στὴν Κρήτη, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποκλείονται καὶ οἱ ἐξαιρέσεις. Τὸ 1282 τὸ κρητικὸ σιτάρι πουλιόταν στὴ Βενετία 15 grossi τὸ stario[202], δηλ. 23,5 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια[203], καὶ τὸ 1284 τὸ σιτάρι τῆς Ρωμανίας πουλιόταν στὴ Βενετία 16 grossi τὸ stario[204], δηλαδὴ 25,2 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια, ἐνῶ ἀπὸ τὸ 1281 ὡς τὸ 1300 ἡ τιμὴ στὴν Κρήτη δὲν ξεπέρασε τὰ 16 ὑπέρπ./100 μουζούρια (βλ. Πίνακα). Τὸ 1310 ἡ τιμὴ τοῦ κρητικοῦ σιταριοῦ στὴ Βενετία ἦταν 14 grossi τὸ stario, δηλ. 21,92 ὑπέρπ./100 μουζούρια[205], ἐνῶ στὴν Κρήτη ἡ τιμὴ ἦταν 15 μὲ 16 ὑπέρπυρα. Ἀντίθετα τὸ 1315 καὶ τὸ 1316 ἡ τιμὴ στὴ Βενετία ἦταν 10 grossi τὸ stario[206], δηλαδὴ 15,2 ὑπέρπ./100 μουζούρια, ἐνῶ στὴν Κρήτη τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ἦταν γύρω στὰ 16 ὑπέρπυρα, καὶ τὸ 1323 στὴ Βενετία ἦταν 12 grossi τὸ stario[207], δηλαδὴ 18,85 ὑπέρπ./100 μουζούρια, ἐνῶ στὴν Κρήτη κυμαινόταν ἐπίσης γύρω στὰ 18 ὑπέρπυρα.

199. THIRIET, *Régestes*, σ. 223, ἀρ. 965.

200. SANTSCHI, *Régestes*, σ. 386 ἀρ. 1797, 1798.

201. *Στὸ ἴδιο*, ἀρ. 1793. Ὁμολογουμένως αὐτὴ ἡ τελευταία τιμὴ εἶναι τόσο χαμηλὴ πού, ἂν δὲν πρόκειται γιὰ κάποιο λάθος, πρέπει νὰ σχετίζεται εἴτε μὲ τὴν ποιότητα τοῦ προϊόντος εἴτε, τὸ πιθανότερο, μὲ κάποια χάρη πού γίνεται σὲ συγκεκριμένο πρόσωπο.

202. LUZZATO, *Storia conomica di Venezia*, σ. 53.

203. Ἡ ἀναγωγὴ ἔγινε μὲ ὑπολογισμὸ 13 grossi στὸ ὑπέρπυρο (THIRIET, *Romanie*, σ. 307) καὶ 4,88 μουζουριῶν στὸ stario (SCHILBACH, *Byzantinische Metrologie*, σ. 139).

204. CESSI, *Maggior Consilio*, III, σ. 65.

205. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Α/2, σ. 61 ἀρ. 17.

206. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Α/2, σ. 76 ἀρ. 5 καὶ σ. 81 ἀρ. 15.

207. RATTI VIDULICH, *Bandi*, σ. 133 ἀρ. 349.

7. Ἐπίλογος

Συμπερασματικὰ θὰ πρέπει νὰ λεχθεῖ ὅτι γιὰ μιὰ συζήτηση τοῦ θέματος τῶν σιτηρῶν σὲ βάθος, καὶ ἰδίως τοῦ θέματος τῶν τιμῶν ποὺ διαμορφώνονταν, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ὑπάρχουν σχετικὰ μακρὲς σειρὲς στοιχείων γιὰ συγκεκριμένες περιοχὲς καὶ γιὰ κάποια χρονικὰ διαστήματα. Μεγάλη βοήθεια στὸν τομέα αὐτὸ θὰ παρεῖχε ἡ ἔκδοση τῶν καταστίχων ὅσο τὸ δυνατὸ περισσότερων νοταρίων ἀπὸ τὰ κρατικὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας, καὶ μάλιστα ἐκείνων ποὺ ἐξασκοῦσαν τὸ ἐπάγγελμά τους στὴν ἐπαρχία, ἔξω ἀπὸ τὰ τρία ἢ τέσσερα ἀστικὰ κέντρα. Μέχρι τώρα αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ συζητᾶμε καλύπτουν σχετικὰ μικρὰ χρονικὰ διαστήματα καὶ ἀφοροῦν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τὸν Χάνδακα καὶ τὴν περιοχή του.

Ἐκεῖνο πάντως ποὺ εἶναι ἤδη σαφὲς εἶναι ὅτι, τουλάχιστον ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ. καὶ μετὰ (ἴσως καὶ ἀπὸ πολὺ πιὸ πρίν, ἂν καὶ τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε εἶναι ἀνεπαρκῆ), τόσο ἡ ἀγορὰ καὶ οἱ τιμές, ὅσο καὶ ἡ παραγωγὴ τῶν σιτηρῶν στὴν Κρήτη παρουσιάζουν δυναμικὲς μεταβολὲς καὶ αὐξομειώσεις, δείχνοντας μιὰ εἰκόνα κάθε ἄλλο παρὰ στατική. Οἱ δυναμικὲς αὐτὲς ἐναλλαγὲς ἀντικατοπτρίζονται εὔγλωττα σὲ δύο ἐπίσημα κείμενα: τὸ 1386 ἡ καλλιέργεια καὶ παραγωγὴ σιτηρῶν στὴν Κρήτη βρισκόταν σὲ τόσο οἰκτρὸ σημεῖο ποὺ διεκτραγωδεῖται ὡς ἐξῆς: «Item cum multum relicte sunt et continue reliquantur seminationes bladorum in tota insula Creta, quod cedit in damnum maximum et sinistrum, ut plenissime notum est, in tantum quod defectu frumenti anno preterito et presenti major pars insule subjacuit periculo evidenti...»[208]. Ἀντίθετα τὸ 1414 τὰ ἴδια ἐπίσημα χείλη παρατηροῦν ὅτι «...insula nostra Crete gratia Jesu Christi est copiosa et fertilis bladis, ita quod de illis bona quantitas extrahi poterit...»[209]. Θὰ πρέπει λοιπὸν αὐτὴ ἡ δυναμικὴ νὰ λαμβάνεται πάντοτε ὑπόψη ὅταν διατυπώνονται γενικὲς θέσεις καὶ ἀπόψεις γιὰ τὴν παραγωγή, τὶς ἐξαγωγές, τὸ ἐμπόριο καὶ τὶς τιμὲς τῶν σιτηρῶν ὄχι μόνο στὴν Κρήτη, ἀλλὰ σὲ κάθε σιτοπαραγωγὴ περιοχή.

208. NOIRET, *Documents*, σ. 9.
209. *Στὸ ἴδιο*, σ. 227-28.

ΠΙΝΑΚΑΣ

ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΤΙΜΩΝ ΤΟΥ ΣΙΤΑΡΙΟΥ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ 13ος - 14ος ΑΙΩΝΑΣ

α/α	ΕΤΟΣ	ΤΙΜΗ*	ΠΗΓΗ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
1	1266	16	SCARDON, ἀρ. 444	Ἰδιωτικὴ ἀγοραπωλησία.
2	1271	11,17	Μέσος ὅρος τιμῶν τοῦ νοταρίου	SCARDON γιὰ τὸ 1271.
3	1278	14,2	MARCELLO, ἀρ. 3	Ἰδιωτικὴ ἀγοραπωλησία.
4	1279	14,6	Μέσος ὅρος τιμῶν τοῦ νοταρίου	MARCELLO γιὰ τὸ 1279.
5	1280	18	MARCELLO, ἀρ. 182	Ἰδιωτικὴ ἀγοραπωλησία.
6	1280	12,5	MARCELLO, ἀρ. 283	Ἰδιωτικὴ ἀγοραπωλησία.
7	1281	12	MARCELLO, ἀρ. 479	Ἰδιωτικὴ ἀγοραπωλησία.
8	1281	12,5	MARCELLO, ἀρ. 485	Ἰδιωτικὴ ἀγοραπωλησία.
9	1281	16	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1 σ. 7	Συμφωνία γιὰ ἀγορὰ ἀπὸ τὸ κράτος ἐπὶ 5 χρόνια.
10	1300	16,7	Μέσος ὅρος τιμῶν τοῦ νοταρίου	PIZOLO γιὰ τὸ 1300.
11	1301	16	Μέσος ὅρος τιμῶν τοῦ νοταρίου	BRIXANO γιὰ τὸ 1301.
12	1301	16	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1 σ. 5-6, ἀρ. 12	Συμφωνία γιὰ ἀγορὰ ἀπὸ τὸ κράτος χωρὶς χρονικὸ περιορισμό.
13	1302	14,4	Μέσος ὅρος τιμῶν τοῦ νοταρίου	BRIXANO γιὰ τὸ 1302.
14	1304	15	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Α/2 σ. 42, ἀρ. 26	Τιμὴ ἀποπληρωμῆς κρατ. δανείου πρὸς τὸν Ἀλ. Καλλέργη.
15	1304	15	Μέσος ὅρος τιμῶν τοῦ νοταρίου	PIZOLO γιὰ τὸ 1304-1305.
16	1313	16	*Bandi*, σ. 10, ἀρ. 13	Τιμὴ ἀγορᾶς κρατ. συγκέντρωσης.
17	1329	18	CESSI, σ. 397, ἀρ. XII 132	Τιμὴ ἀγορᾶς κρατ. συγκέντρωσης.
18	1333	15	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1 σ. 114, ἀρ. 13	Τιμὴ ἀποπληρωμῆς κρατ. δανείου πρὸς τὸν Ἰω. Καλλέργη.
19	1333	16	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1 σ. 114, ἀρ. 15	Κρατικὴ ἀγορὰ ἀπὸ φεουδ. Ρεθύμνου.
20	1333	16	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1 σ. 113, ἀρ. 12	Κρατικὴ ἀγορὰ ἀπὸ φεουδ. Χάνδακα.
21	1336	18	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1 σ. 169, ἀρ. 24	Τιμὴ ἀποπληρωμῆς κρατ. δανείου πρὸς τὸν Γεώργ. Καλλέργη[1].
22	1337	18	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1 σ. 172, ἀρ. 31	Κρατικὴ ἀγορὰ ἀπὸ φεουδ. Χανίων.
23	1339	18	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1 σ. 254-6, ἀρ. 3	Τιμὴ ἀποπληρωμῆς κρατ. δανείου πρὸς τὸν Zanachi Donno[1].
24	1340	18	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1 σ. 254-6, ἀρ. 3	Τιμὴ ἀποπληρωμῆς κρατ. δανείου πρὸς τὸν Βάρδα Καλλέργη[1].

α/α	ΕΤΟΣ	ΤΙΜΗ*	ΠΗΓΗ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
25	1344	23,5-25	ZUCCHELLO σ. 23	Τιμὴ ἐλεύθερης ἀγορᾶς.
26	1345	26,6	ZUCCHELLO σ. 32 (Φεβρουάρ.)	Τιμὴ ἐλεύθερης ἀγορᾶς.
27	1345	20	THIRIET, *Assemblées* σ. 206-207, ἀρ. 516	Τιμὴ ἀγορᾶς κρατ. συγκέντρωσης.
28	1345	25	*Στὸ ἴδιο*	Τιμὴ προτεινόμενη ἀπὸ φεουδάρχες.
29	1345	18,8	ZUCCHELLO σ. 46 (Ὀκτώβρ.)	Τιμὴ ἐλεύθερης ἀγορᾶς.
30	1346	36,3	ZUCCHELLO σ. 54 (Μάρτιος)	Τιμὴ ἐλεύθερης ἀγορᾶς.
31	1346	25	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1 σ. 287, ἀρ. 13	Βλ. σημ. 2.
32	1346	<21>	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1 σ. 287, ἀρ. 14	Ὅριο τιμῆς γιὰ ἐξαγωγὴ στὴ Βενετία.
33	1347	<25>	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1 σ. 281, ἀρ. 21	Ὅριο τιμῆς γιὰ ἐξαγωγὴ στὴ Βενετία.
34	1347	33,3	ZUCCHELLO σ. 91 (Σεπτέμβρ.)	Τιμὴ ἐλεύθερης ἀγορᾶς.
35	1349	<25>	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/1 σ. 293, ἀρ. 5, THIRIET σ. 65, ἀρ. 220, σ. 67, ἀρ. 228	Ὅριο τιμῆς γιὰ ἀποθήκευση καὶ ἐξαγωγή.
36	1352	22	DE FREDO σ. 7, ἀρ. 1	Ἰδιωτικὴ ἀγοραπωλησία.
37	1356	22	THIRIET σ. 84, ἀρ. 305	Τιμὴ προσφερόμενη ἀπὸ φεουδ. Χανίων.
38	1356	<25>	THIRIET σ. 84, ἀρ. 306, ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/2 σ. 37-38	Προτεινόμενο ὅριο τιμῆς γιὰ ἐξαγωγὴ ἀπὸ φεουδ. Ρεθύμνου - Χανίων.
39	1356	25	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/2 σ. 23, ἀρ. 17	Τιμὴ ὑπολογισμοῦ ἀπὸ τὸ κράτος σίτου ποὺ ἐξάγει ὁ Ἀνδρ. Corner.
40	1358	<25>	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/2 σ. 64, ἀρ. 33	Ὅριο τιμῆς γιὰ ἐσωτερ. διακίνηση.
41	1359	<30>	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/2 σ. 71, ἀρ. 5	Ὅριο τιμῆς γιὰ ἐξαγωγή.
42	1361	27	THIRIET, *Assemblees* I, σ. 252, ἀρ. 682	Τιμὴ ἀγορᾶς κρατ. συγκέντρωσης.
43	1363	23,8	SANTSCHI σ. 96, ἀρ. 6	Τιμὴ πωλήσ. στὴν ἀγορὰ Χάνδακα.
44	1363	25	*BZ* 12 (1903) σ. 104	Τιμὴ ὑποχρεωτικῆς παράδοσης στὸ Κοινό[3].
45	1363	<30>	THIRIET σ. 107, ἀρ. 412	Ὅριο τιμῆς γιὰ ἐξαγωγή.
46	1364	33,3	SANTSCHI σ. 104, ἀρ. 50	Ἰδιωτικὴ ἀγοραπωλησία.
47	1368	49,5	SANTSCHI σ. 230, ἀρ. 1053	Ἰδιωτικὴ ἀγοραπωλησία.
48	1381	35	SANTSCHI σ. 225-26, ἀρ. 1036	Τιμὴ πωλήσ. στὴν ἀγορὰ Χάνδακα.
49	1384	<26>	ΘΕΟΤΟΚΗΣ Β/2 σ. 252, ἀρ. 29	Ὅριο τιμῆς γιὰ ἐξαγωγή.
50	1385	<40>	THIRIET σ. 170, ἀρ. 705	Τιμὴ κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία ἐπιτρ. ἐξαγ. ἀπὸ τὸ μετόχι τοῦ Στύλου.

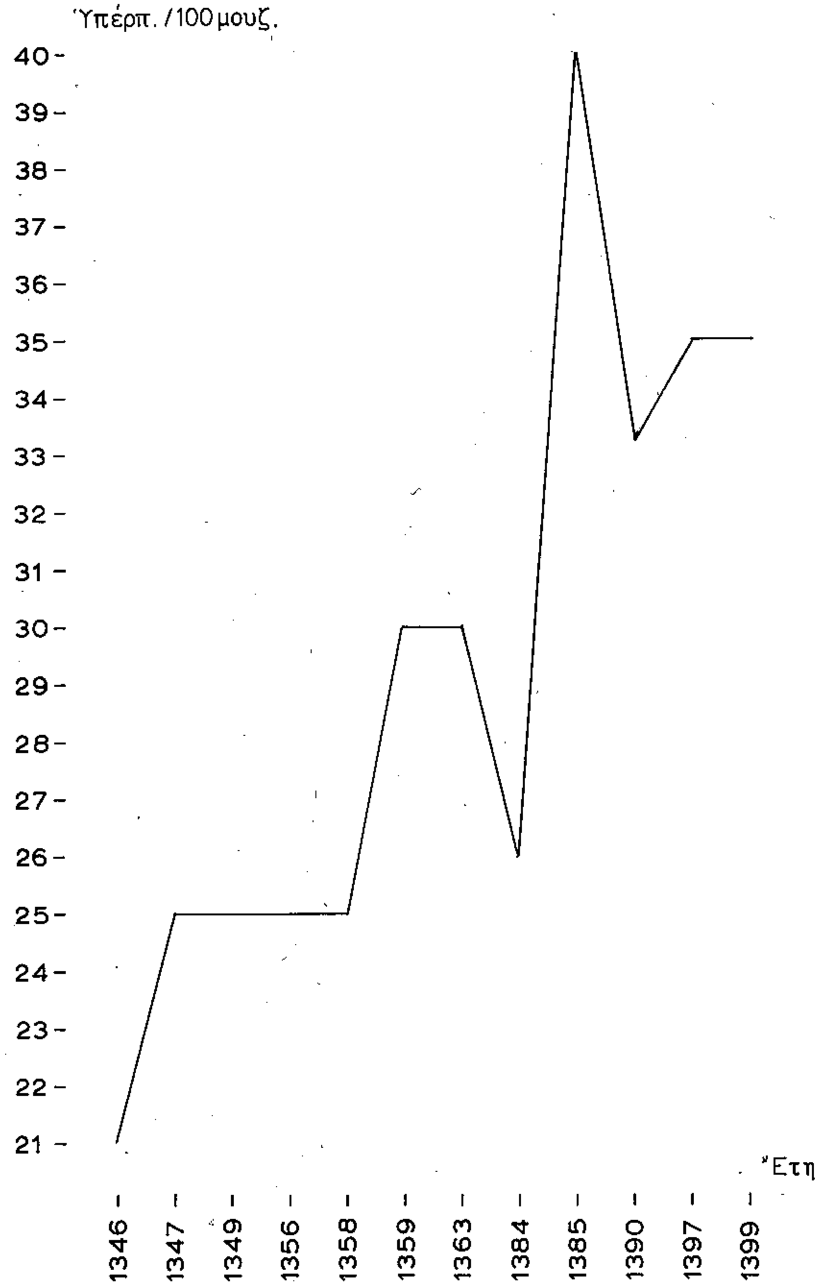

Σχ. 1. Ἐξέλιξη τῶν ἀνώτατων τιμῶν σιταριοῦ τὸν 14ο αἰ., κάτω τῶν ὁποίων τὸ κράτος ἐπιτρέπει τὴν ἐξαγωγὴ ἢ τὴν ἀποθήκευση.

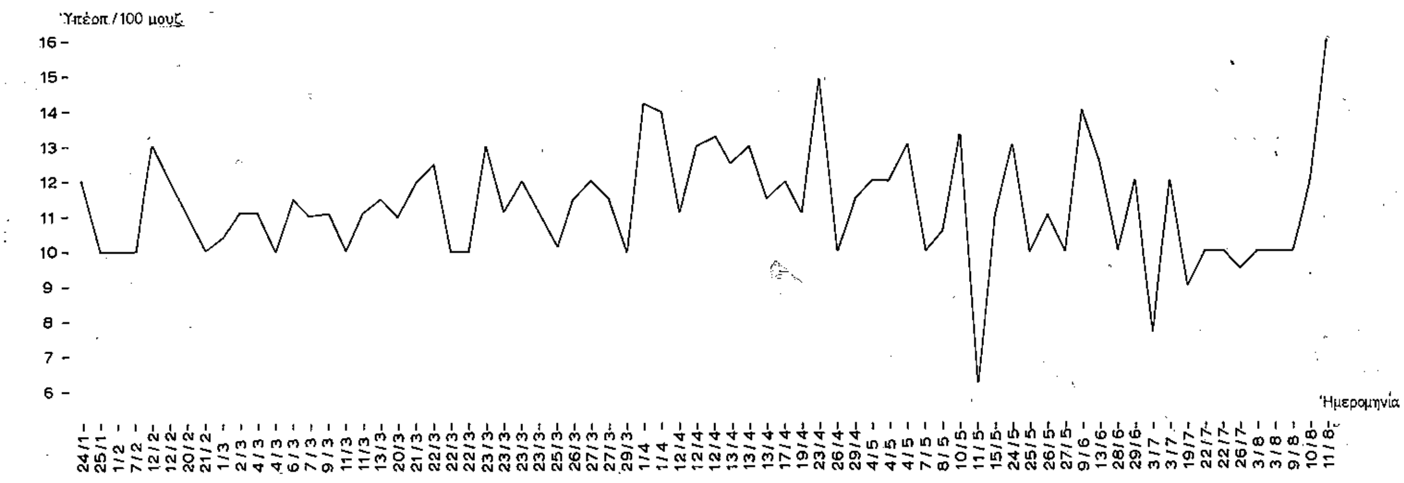

Σχ. 2. Διακύμανση τῶν τιμῶν ἀγοραπωλησίας σιταριοῦ στὶς πράξεις τοῦ νοταρίου Pietro Scardon (1271).

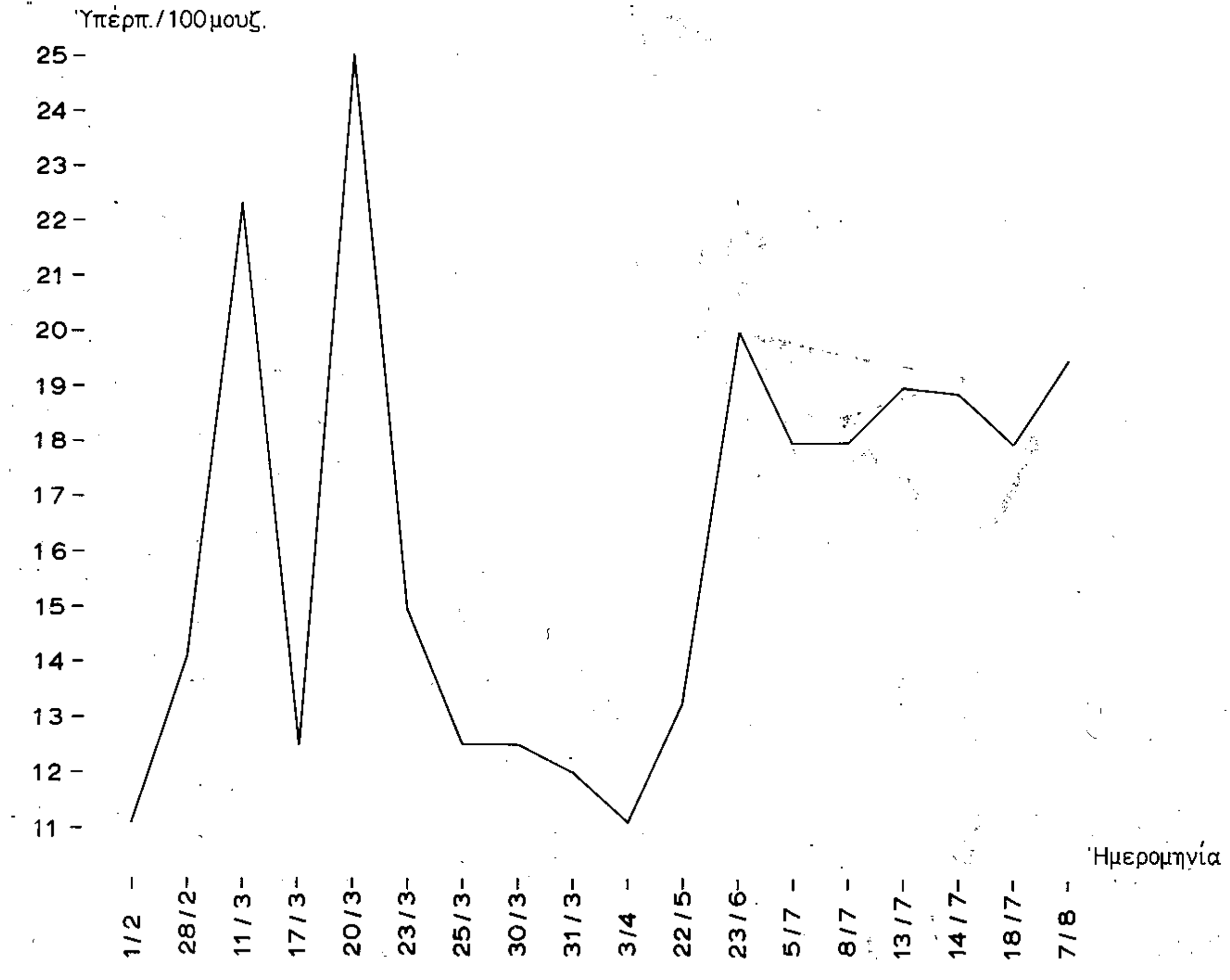

Σχ. 3. Διακύμανση τῶν τιμῶν ἀγοραπωλησίας σιταριοῦ στὶς πράξεις τοῦ νοταρίου Pietro Pizolo (1300).

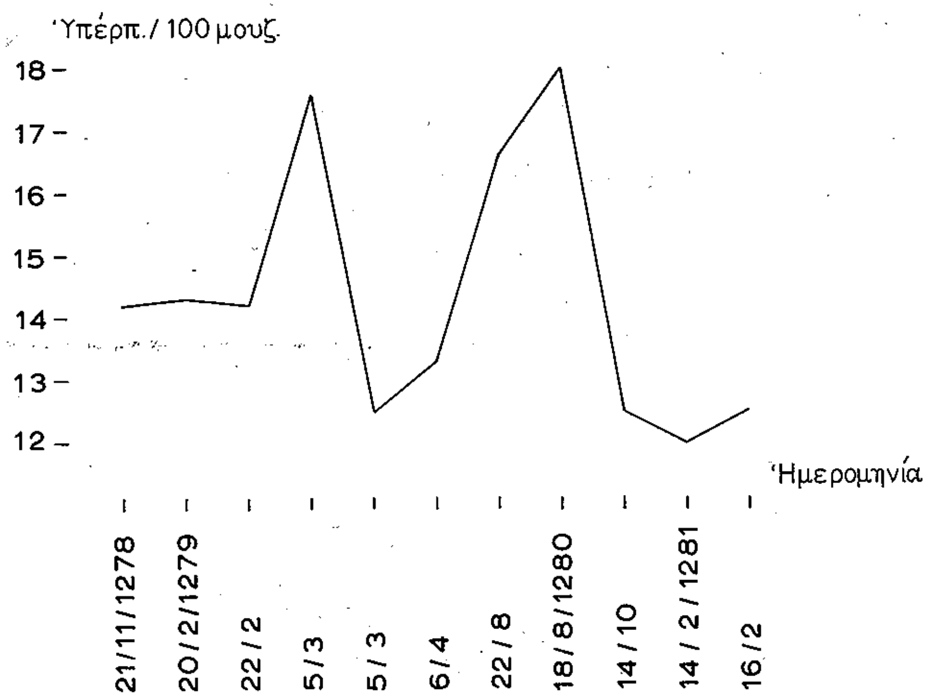

Σχ. 4. Διακύμανση τῶν τιμῶν ἀγοραπωλησίας σιταριοῦ στὶς πράξεις τοῦ νοταρίου L. Marcello (1278-1281).

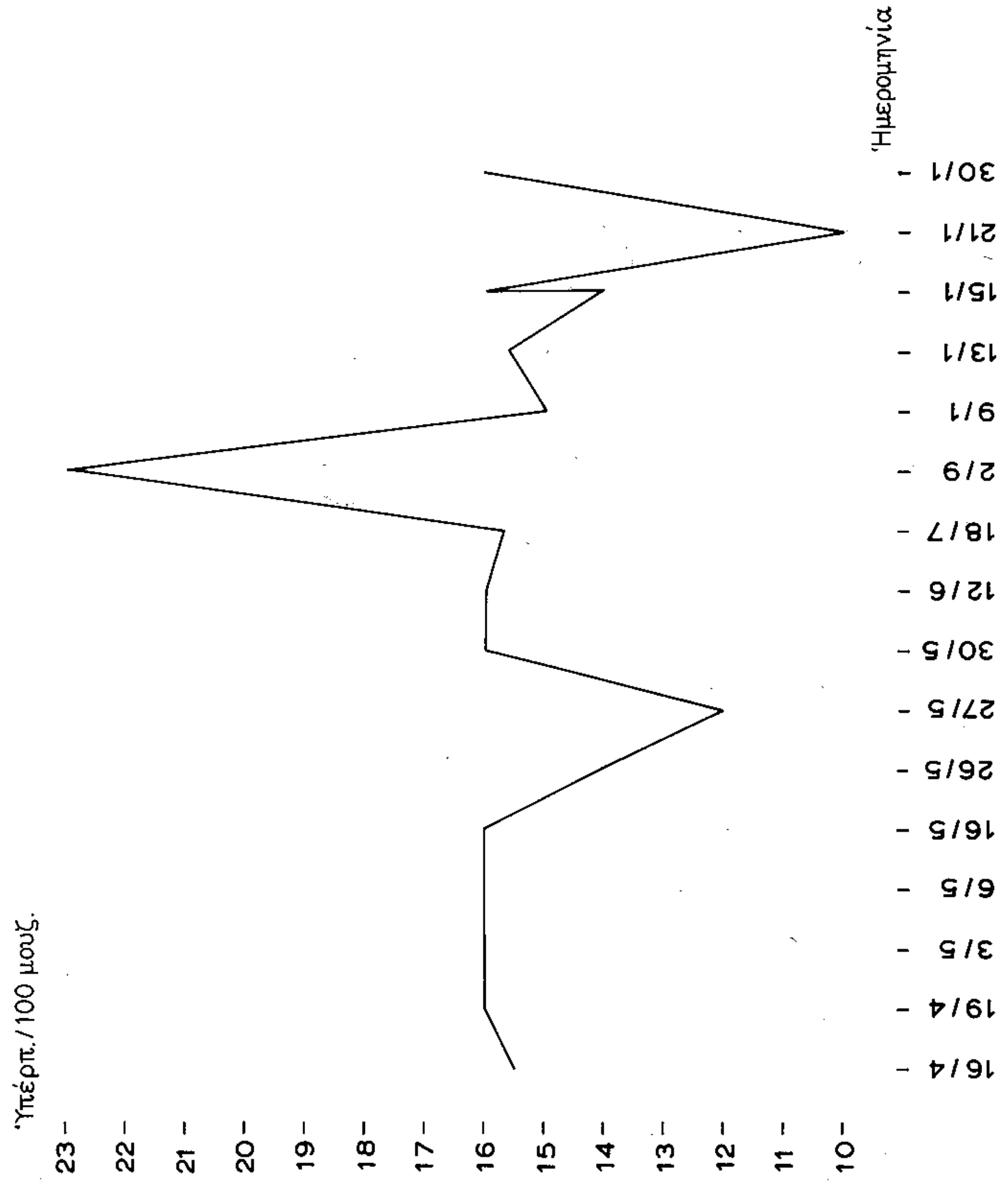

Σχ. 5. Διακύμανση τῶν τιμῶν ἀγοραπωλησίας σιταριοῦ στὶς πράξεις τοῦ νοταρίου Benvenuto de Brixano (1301-1302).

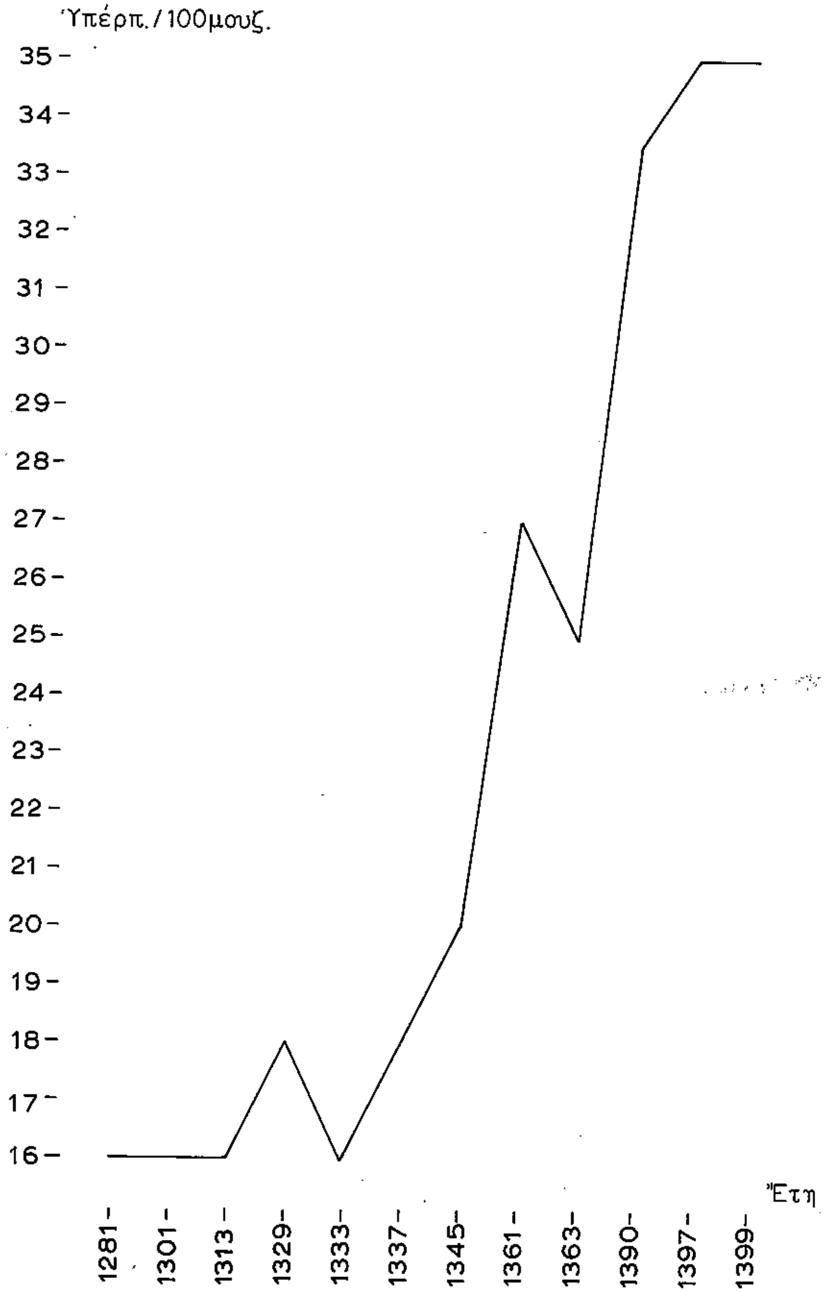

Σχ. 6. Ἐξέλιξη τῶν τιμῶν ποὺ προσφέρει τὸ κράτος γιὰ τὴν ἀγορὰ τοῦ σιταριοῦ τῶν φεουδαρχῶν τῆς Κρήτης.

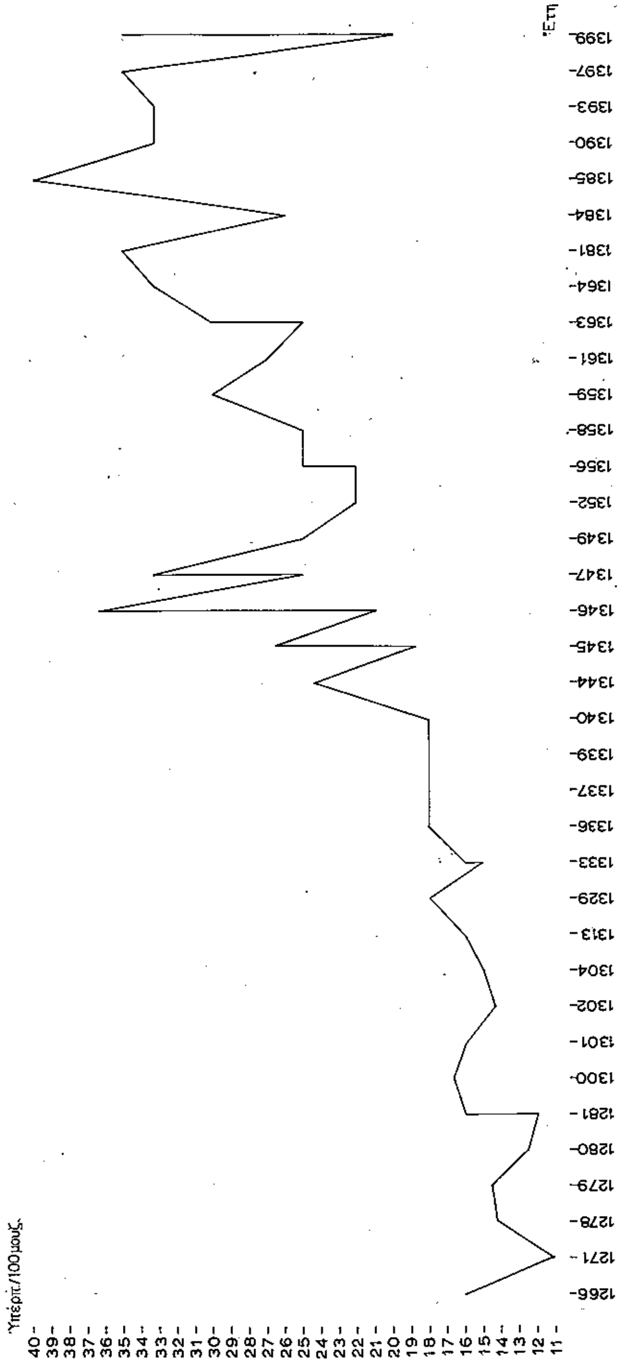

Σχ. 7. Ἐξέλιξη τῶν τιμῶν τοῦ σιταριοῦ στὴν ἀγορὰ τῆς Κρήτης τὸν 13ο-14ο αἰ. (βλ. Πίνακα 1).

α/α	ΕΤΟΣ	ΤΙΜΗ*	ΠΗΓΗ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
51	1390	33,3	NOIRET σ. 36-37	Τιμὴ κρατ. συγκέντρωσης ἢ ἐξαγωγῆς.
52	1393	33,3	SANTSCHI σ. 316, ἀρ. 1418	Τιμὴ πωλήσ. στὴν ἀγορὰ Χάνδακα.
53	1397	35	THIRIET σ. 219, ἀρ. 937	Τιμὴ κρατ. συγκέντρωσης ἢ ἐξαγωγῆς.
54	1399	35	THIRIET σ. 223, ἀρ. 965	Τιμὴ κρατ. συγκέντρωσης ἢ ἐξαγωγῆς.
55	1399	20	SANTSCHI σ. 386, ἀρ. 1797	Ἰδιωτικὴ ἀγοραπωλησία.

*Ἡ τιμὴ ἀφορᾶ ὑπέρπυρα / 100 μουζούρια.

1. Ἀπὸ παραδρομὴ ἡ ZACHARIADOU, Prix et marchés, σ. 303-304, θεωρεῖ ὅτι ἡ τιμὴ αὐτὴ ἦταν «offre de Venise» τὸν Μάρτιο τοῦ 1344.
2. Πρόκειται γιὰ ἰδιόμορφη περίπτωση: ἡ Γερουσία ἐπιτρέπει σὲ ἕναν ἰδιώτη νὰ μεταφέρει στὴ Βενετία σιτάρι ποὺ εἶχε εἰσαγάγει στὴν Κρήτη ὡς ἐνδιάμεσο σταθμό, ἐφόσον ἡ ἀξία του κυμαινόταν στὰ 25 ὑπέρπ./100 μουζούρια. Ἂν ἡ ἀξία του ἦταν μεγαλύτερη, τοῦ ἐπιτρέπει νὰ τὸ μεταφέρει ὅπου θέλει. Καὶ πάλι ἀπὸ παραδρομὴ ἡ ZACHARIADOU, *ὅ.π.*, θεωρεῖ τὴν τιμὴ ὡς «offre de Venise».
3. Δὲν πρόκειται γιὰ «blé distribué aux feudataires», ὅπως ἀπὸ παρανόηση θεώρησε ἡ ZACHARIADOU, *ὅ.π.*, σ. 305, ἀλλὰ ἀντίθετα γιὰ ἐξαναγκασμὸ τῶν φεουδαρχῶν νὰ πουλήσουν στὸ κράτος ἀπὸ 100 μουζούρια ἀνὰ καβαλαρία στὴν τιμὴ αὐτή, προκειμένου νὰ ἀντιμετωπιστοῦν οἱ ἔκτακτες ἀνάγκες λόγω τῆς ἐπανάστασης.

Πρόσθετες βραχυγραφίες :

DE FREDO = ANTONINO LOMPARDO, *Zaccaria de Fredo, Notaio in Candia (1352-1357)*, Βενετία 1968.

ZUCCHELLO = R. MOROZZO DELLA ROCCA, *Lettere di mercanrti a Pignol Zucchello (1336-1350)*, Βενετία 1957.

MICHEL AUBINEAU

UN RECUEIL DE TEXTES «CHRYSOSTOMIENS», NOTAMMENT D'HOMÉLIES PASCALES. LE CODEX PHARMAKIDI 22 (s. XVI)

Dans le cadre de la Fondation Culturelle de la Banque Nationale de Grèce, le Centre d'Histoire et de Paléographie (C.H.P.) continue de microfilmer des manuscrits et des archives qui intéressent au premier chef le patrimoine de la Grèce. Au palmarès de ses activités, pour l'année 1980, figurait, parmi bien d'autres, le microfilmage de la collection privée de M. K. Pharmakidis, dans l'île de Simi (Dodécanèse): un checklist des 55 manuscrits fut publié dans *Μικροφωτογραφήσεις Χειρογράφων καὶ Ἀρχείων Β'* (1978-1980)[1].

Une des notices avait piqué ma curiosité: «codex 22, Χάρτ., 25,5×18 φφ. 88, 18ος αἰ. Ὁμιλιάριο». Une coquille, malencontreuse, rajeunissait indûment ce manuscrit qui se révélera être du XVIe siècle. Lors d'un séjour à Athènes, en septembre 1983, j'ai pu commencer d'étudier cet homéliaire inconnu au C.H.P., grâce à la bienveillance habituelle de M. A. Tsélikas, réalisateur et conservateur des microfilms: l'intérêt du recueil, composé d'une douzaine d'homélies toutes attribuées à saint Jean Chrysostome, était évident: d'autant plus que figuraient, dans le lot, trois homélies pascales de la collection pseudo-chrysostomienne dites, dans le jargon des spécialistes, «les Petites trompettes»[2]. Qu'on me pardonne, après avoir promis cet article, de l'avoir laissé dormir trop longtemps dans mes dossiers. Quelques fac-similés, aimablement communiqués, m'ont permis de reprendre récemment, de corriger et compléter l'inventaire. Manifestement, les descriptions codicologiques et paléo-

1. Ἀθήνα 1981. Voir les pages 41-44, puis 22-23 et 56.

2. Ainsi appelées, par opposition à une série d'autres homélies, les «Grandes» (PG 48, 843 sq.), dans lesquelles Chrysostome vitupérait contre les chrétiens qui se laissaient attirer par l'appel des trompettes d'argent sonnant à Pâques, chez les Juifs: lire l'explication de P. Nautin, SC (Paris 1950), p. 17.

graphiques, les recherches sur les filigranes, relèvent, de la compétence de M. A. Tsélikas. Qu'il soit ici, une fois encore remercié.

* * *

I. Description codicologique et paléographique du codex

Codex Pharmakidi 22: Saec. XVI, chart., mm. 255 × 180 [215 × 140], ff. III+88, linn. 27-30, coll. 2.

Homéliaire chrysostomien de 14 pièces, numérotées, sans lien avec un calendrier liturgique.

Bandeaux (Fenêtres ?) ornés, polychromes.

Écriture ronde, à encre brune. Dans les folios 81^{v} - 84^{r} on rencontre en plus trois différentes mains contemporaines du premier copiste.

Réglures de type 1-2, 3-4.

Quinions / renvoi horizontal.

Manuscrit assez maltraité: collection acéphale où manquent deux homélies; folios amputés horizontalement, en haut de page ou en bas (ff. 62, 70, 72, 73); ordre des folios bouleversé (hom. 3 et 4); homélie 13 copiée sur un manuscrit mutilé.

Reliure en carton.

Dans son étude des filigranes, M. A. Tsélikas a repéré des points de contact qui permettent de préciser la date du codex: seconde moitié du XVIe siècle (ou probablement troisième quart). Voir ces références à Briquet: 6038 (Trente 1549); ≃623 (Vicence 1581); 627 (Bergame 1568); ≃ 3088 (Laibach 1555, Ferrare 1558); ≃ 3090 (Ferrare 1558). Référence à G. Piccard, *Wasserzeichen Anker* (Stuttgart 1978): V 337 (Chur 1547).

* * *

II. Inventaire des homélies

Le codex Pharmakidi 22 est un recueil homogène, dont toutes les pièces sont introduites par la formule τοῦ αὐτοῦ[3]. Le nom de saint Jean Chrysostome accompagnait certainement la première, malheureusement

3. Deux fois seulement (hom. 6 et 10: ff. 23 et 54v), le nom de Jean Chrysostome, abrégé, est ajouté en fin de titre, faisant double emploi avec τοῦ αὐτοῦ.

perdue, car les douze homélies conservées —quels que soient les procès d'attribution faits par la critique moderne— étaient alors communément transmises sous le nom de Chrysostome.

Pour faire court, j'ai adopté les normes en vigueur dans la collection des *Codices Chrysostomici Graeci*[4] (Éditions du C.N.R.S., Paris): brefs titres latins, empruntés à la *Patrologia Graeca*, à moins que le titre dans ce manuscrit ne manifeste une divergence qui puisse aider à situer ce témoin dans la tradition: mention précise, dans le même but, des variations insolites d'«incipit» et de «desinit»; renvois aux collections imprimées (PG; Sources Chrétiennes); références à J. A. de Aldama, *Repertorium Pseudochrysostomicum* (Paris 1965), à la *Clavis Patrum Graecorum* de M. Geerard (Turnhout 1974, 1979, 1983).

<**3**> (ff. 1r-v, 6-8) In illud, *Voluntarie enim peccantibus (Hebr. 10, 26)*, inc. mut. ἐ]νετείλατο (H. Savile, *Opera Chrysostomi*, V [Etonae 1612], 812 lin. 8 - 814. Cf. CPG no 4718; Aldama, *Repertorium*, no 519).

4 (ff. 8-9v, 2-5v, 10-12v) Eiusdem, Non esse ad gratiam concionandum (PG 50, 653-662. Cf. CPG 4358).

5 (ff. 12v-23) Eiusdem, Quod nemo laeditur nisi a se ipso (ὅτι τὸν ἑαυτὸν μὴ ἀδικοῦντα οὐδεὶς παραβλάψαι δυνήσεται, καὶ εἰς τοὺς ἁγίους τρεῖς παῖδας, ἱστορία (sic = ἐν ἐξορίᾳ), des. brevior παραβλάψαι δυνήσονται, χάριτι... (PG 52, 459-480, lin. 6; A.- M. Malingrey, *Jean Chrysostome, Lettre d'exil*, SC 103, Paris 1964. Cf. CPG 4400).

6 (ff. 23-32v) Eiusdem, De Chananaea (Εἰς τὴν ἐπίλυσιν τῆς Χαναναίας) (PG 52, 449-460. Cf. CPG 4529, Aldama 434).

7 (32v-40v) Eiusdem, In illud, *Vidi Dominum* (*Is. 6, 1*), hom. 4 (Εἰς τὸ προφητικὸν ῥητὸν Ἠσαΐου τὸ λέγον· «Καὶ ἐγένετο ἐν τῷ ἐνιαυτῷ οὗ ἀπέθανεν Ὀζίας ὁ βασιλεύς», καὶ κατὰ κωλυόντων τὸν γάμον ἔνθεος ἀπόδειξις, ἀπὸ τῶν δ̅ λόγων περὶ Ὀζίου) (PG 56, 119-129; J. Dumortier, *Jean Chrysostome, Homélies sur Ozias*, SC 277, Paris 1981, pp. 136-177. Cf. CPG 4417).

8 (ff. 40v-46) Eiusdem, In illud, *Vidi Dominum*, hom. 6 (Εἰς τὰ Σεραφεὶμ) (PG 56, 135-142; J. Dumortier, *op. cit.* pp. 202-228).

9 (ff. 46v-54v) Eiusdem, In illud, *Pater, si possibile est, transeat...* (Matth. 26, 39) (PG 51, 31-40. Cf. CPG 4369).

10 (ff. 54v - 62va) Eiusdem, De proditione Iudae, hom. 2 (Εἰς τὸ μυ-

4. Cinq volumes parus: I *Codices Britanniae et Hiberniae* (M. AUBINEAU, 1968); II *C. Germaniae* (R. E. CARTER, 1968); III *C. Americae et Europae occidentalis* (CARTER, 1970); IV *C. Austriae* (W. LACKNER, 1981); V *Codicum Italiae Pars prior* (CARTER, 1983).

στικὸν δεῖπνον τοῦ Σωτῆρος, περὶ τῆς τοῦ Ἰούδα προδοσίας καὶ κατὰ Ἰουδαίων καὶ μνησικάκων, des. editis paulo brevior ἐκβοῶντες ἵνα μὴ εἰς κρῖμα ἐκπέσωμεν... ἀπὸ καταβολῆς [κόσμου, mut. in fine (PG 49, 381-392, lin. 26. Cf. CPG 4336, Aldama 313. Voir Cod. Cambridge, Trinity College, B. 8. 7, ff. 341v-351, in *Codices Chrys. Gr.* I, p. 24).

<**11**> (ff. 62vb-70ra, linn. 1-10; f. 70rb, linn. 1-12) De cruce et latrone, hom. 1, inc. mut. Σήμερο]ν ὁ κύριος ἡμῶν usque ad u. ὠθούντων εἰς τὴν [ὑπὲρ τῶν ἐχθρῶν εὐχὴν + fragm. ἐγενόμε]θα βελτίους usque ad u. ἐν τοῖς οὐρανοῖς ἵνα καὶ τῆς [βασιλείας, des. mut. (PG 49, 399-406, ult. lin.; coll. 407, lin. 10-408, lin. 5 ante finem. Cf. CPG 4338).

<**12**> (ff. 70v-73va; en détail, f. 70va, linn. 1-6; f. 70vb, linn. 1-6; f. 71rv en entier; f. 72ra, linn. 4-1 ab imo; f. 72rb, linn. 4-1 ab imo; f. 72va, linn. 6-1 ab imo; f. 72vb, linn. 13-1 ab imo; f. 73ra, linn. 5-1 ab imo; f. 73rb, linn. 5-1 ab imo; f. 73va, linn. 6-1 ab imo) In sanctum Pascha sermo 1, inc. mut. οὐράνιον ἑορτάζοντες, des. mut. ἐξ αἰγῶν περὶ (PG 59, 723 lin. 2 post init. - 726, lin. 8 ante finem; P. Nautin, *Trois homélies dans la tradition d'Origène*, SC 36, Paris 1953, p. 55 lin. 2 - p. 75 linn. 6-7. Cf. CPG 4606).

<**13**> (ff. 73vb-80v):

Première partie (ff. 73vb-75rb, lin. 8) In sanctum Pascha sermo 2, inc. mut. νομικ]ῶν τύπων usque ad u. νεκροῦσθαι μὲν ἡμᾶς περὶ (PG 59, 725 lin. 1 - 727 lin. 29; ed. Nautin, SC 36, pp. 77-85, lin. 5).

Seconde partie (ff. 75rb, lin. 8-80v) In sanctum Pascha sermo 6, a u. γῆς καταῤῥιζώματα usque in finem (PG 59, 740, lin. 24 ab imo - 746; P. Nautin, *Une homélie insprirée du Traité sur la Pâque d'Hippolyte*, SC 27, Paris 1950, pp. 155, lin. 13 - 191. Cf. CPG II 4611, et surtout I, 1925; édition critique récente de G. Visonà, *Pseudo Ippolito, In sanctum Pascha*[5], Milano 1988, pp. 276, lin. 11-318. On lit in fine, au f. 80v: τέλος τοῦ λόγου ΙΓ̅. Le scribe a vraisemblablement copié un manuscrit mutilé, auquel on avait retranché des folios, et il est passé sans s'en apercevoir (f. 75rb, lin. 8) du sermo 2, mutilé en finale, au sermo 6, mutilé en son début.

14. (ff. 80v-85v) Eiusdem, Adversus ebriosos et de resurrectione, sermo habitus in sancta et magna Dominica Paschae (ici, seulement Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα), des. mut. καὶ τῶν ἀγαθῶν [(PG 50, 433-442, lin. 5 ante finem. Cf. CPG 4341).

5. En sous-titre: «Studio edizione, commento», coll. *Studia Patristica Mediolanensia* 15, 548 pages.

* * *

III. Intérêt de plusieurs de ces homélies

Qu'on me permette quelques remarques sur la valeur des attributions à Chrysostome de certains de ces textes (authentiques, douteux ou apocryphes), sur des essais de restitution, sur de nouveaux témoins récemment découverts.

A. Homélies authentiques

On compte six homélies authentiques, ou même sept: les nos 4, 5, 8, 9, 11, 14, auxquelles on peut ajouter le n° 3.

Le n. 5; Cette lettre traduit les préoccupations de Chrysostome, exilé, dans l'hiver 406-407. A.-M. Malingrey a transformé le *Quod nemo laeditur* en *Lettre d'exil*: l'une et l'autre dénomination se lisent dans les manuscrits, mais naturellement aucune ne remonte à l'auteur. Les «trois enfants» mentionnés dans le titre désignent les jeunes hébreux de Babylone (Dan. 3, 38), qui offrent un bel exemple de résistance aux épreuves (*Lettre* n° 15), conformément au thème général de cette Lettre en forme de petit traité. Leur mention dans le titre apparaît ailleurs, en plusieurs des manuscrits utilisés pour l'édition. Il est étonnant qu'on ait oublié cette leçon caractéristique, dans l'apparat (p. 56). On notera, ici, la méprise amusante du copiste; ἱστορία / ἐξορία.

Le n. 8: Hom. 6 Sur Ozias (In illud, *Vidi Dominum*, 6): elle date, selon son récent éditeur, le Doyen J. Dumortier (SC 277), des années 386-387, à Antioche.

Le n. 14: *Adversus ebriosos et magna Dominica Paschae*. Cette homélie fut prêchée en la fête de Pâques 388 (le 9 avril), à Antioche[6]. Le codex Pharmakidi 22 est un «bon manuscrit», puisque le paragraphe suspect de la vulgate imprimée (PG 50, 437, linn. 17-46), mis entre crochets par les Mauristes, ne se lit point dans ce témoin. A Sever J. Voicu revient le mérite d'avoir découvert que ces trente lignes, maladroitement insérées dans un tel contexte, ont été empruntées à un Ps.-Chrys., Sermo 2, In Genesim (PG 56, 523, lin. 18 ab imo — 524, lin. 11).

Le n. 3: In illud, *Voluntarie enim peccantibus (Hebr. 10, 26)* est un puzzle de fragments chrysostomiens, tirés des homélies 14, 15, 17, 20, 27, *In epist. ad Hebraeos* (cf. Aldama 519). On le confond souvent avec

6. Cf. mon art. «Les homélies pascales de saint Jean Chrysostome», *Ἀνάλεκτα Βλατάδων* 18, (Studies on St John Chrysostom), Θεσσαλονίκη 1973, pp. 114-115.

l'hom. 20, *In epist. ad Hebraeos* (même incipit). Voilà comment on fabriquait, à des fins édifiantes, de «vraies-fausses» homélies chrysostomiennes, avec du matériau authentique.

B. Homélies douteuses ou apocryphes:

Les textes Ps.-chrysostomiens sont légion. On aurait cependant tort de mépriser ces pièces apocryphes, car elles se révèlent être parfois beaucoup plus intéressantes que des pièces authentiques! Arrêtons-nous à quelques exemples, offerts par le cod. Pharmakidi 22.

Le n. 6: *De Chananaea.* On a beaucoup discuté sur son authenticité (cf. CPG et Aldama). Rappelons toutefois que ce texte, traduit en latin, figure dans «La collection latine des 38 homélies de saint Jean Chrysostome», signalée par Dom A. Wilmart[7]. Ce n'est pas une garantie absolue d'authenticité, puisque cette collection compte un bon nombre d'apocryphes; c'est du moins un titre d'ancienneté, car ces textes latins circulaient dès le Ve siècle. Geerard note (CPG 4528), en 1974, que Sever J. Voicu, dans un article, «Giovanni di Gerusalemme e Pseudo-Crisostomo»[8], et dans une thèse «proxime defendenda», revendiquait pour un même auteur les homélies CPG 4528 (De capto Eutropio), 4529 (De Chananaea), celle qui nous occupe, et six autres encore. Comme la thèse n'a pas été publiée et que, à ma connaissance, Voicu n'a jamais apporté de preuves dans des articles ultérieurs, nous restons sur notre faim, relativement à l'homélie sur la Chananéenne.

Le n. 7: In illud, *Vidi Dominum*, sermo 4. Reprenant des recherches antérieures[9], mais les enrichissant d'arguments nouveaux, J. Dumortier a démontré de façon définitive la non-authenticité de ce sermon 4, *Sur Ozias* (cf. son introduction [SC 277], pp. 13-17: long plagiat, assez médiocre, des sermons authentiques 3 et 5, qui lui sont antérieurs (cf. aussi, p. 231); accumulation d'artifices stylistiques étrangers à Chrysostome et frôlant parfois le mauvais goût (p. 16); emploi du mot σύγκλητος pour désigner le sénat d'Antioche, qui serait une impropriété de terme difficilement imputable à Chrysostome ou à l'un de ses contemporains (pp. 14-15). Dumortier pense donc à un écrivain très postérieur, peut-être à un lointain successeur de Chrysostome, en butte aux attaques d'un nouvel Ozias (Léon V l'Arménien ?): le Patriarche Nicéphore (806-815)

7. J. Th. St. 19 (1918), pp. 305-327. Voir la liste de ces homélies, avec leurs références, dans Aldama, *Repertorium*, pp. 222-223.

8. *Euntes Docete*, 24 (1971), p. 109, note 103.

9. «Une homélie chrysostomienne suspecte», *Mélanges de sciences religieuses*, 30 (1973), pp. 185-191.

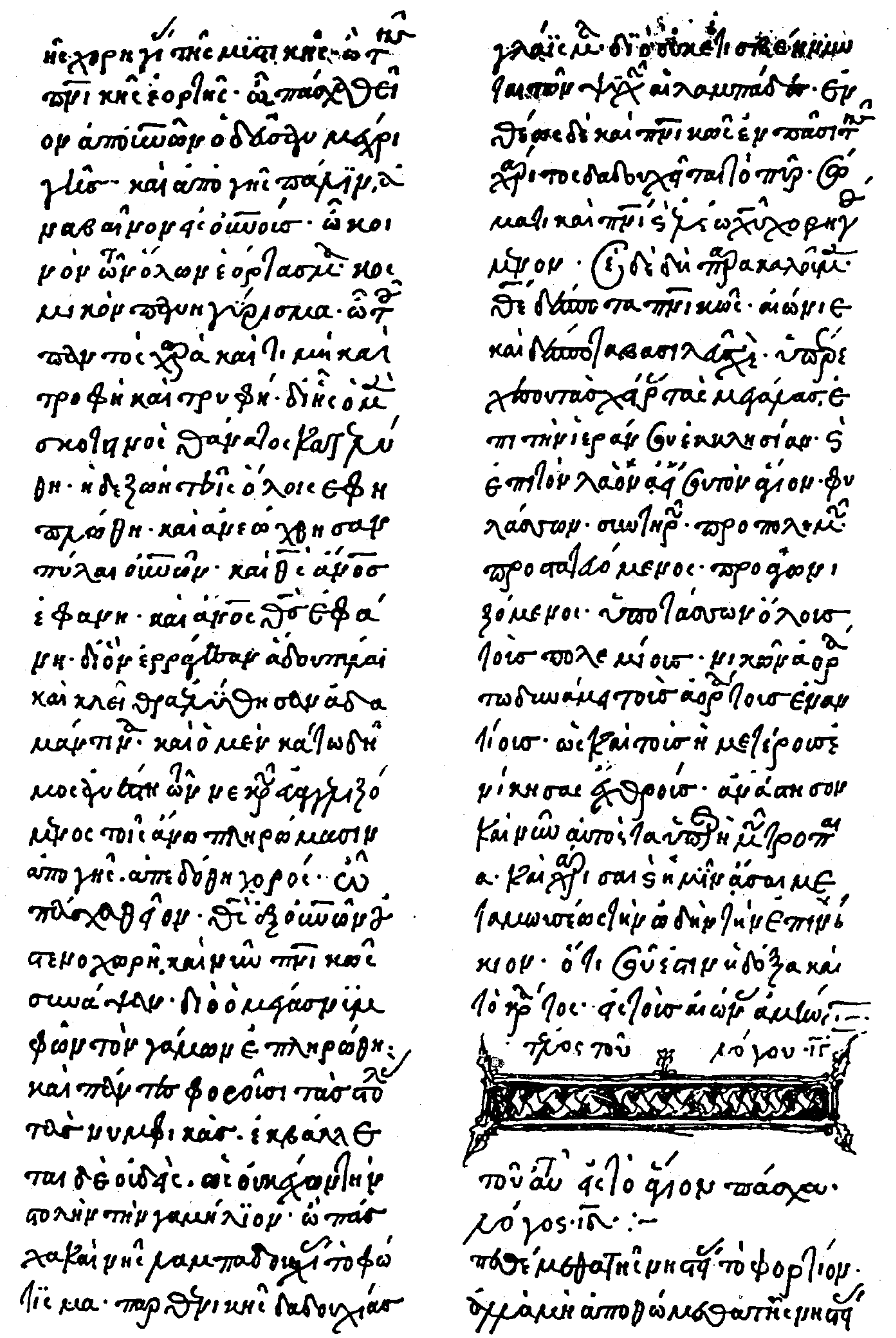

cod. Pharmakidi 22, f. 80v.

PL. II

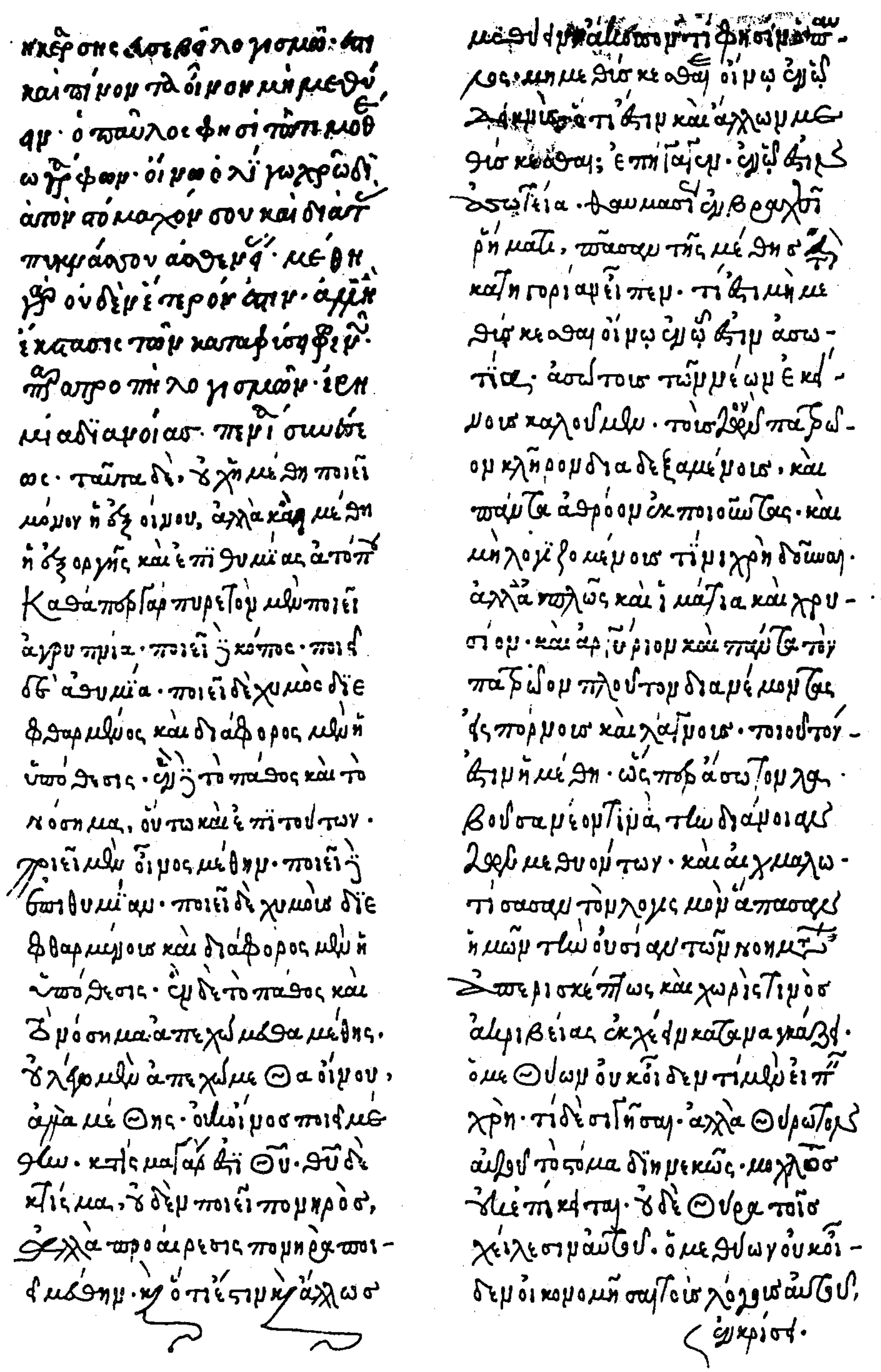

cod. Pharmakidi 22, f. 81v.

PL. III

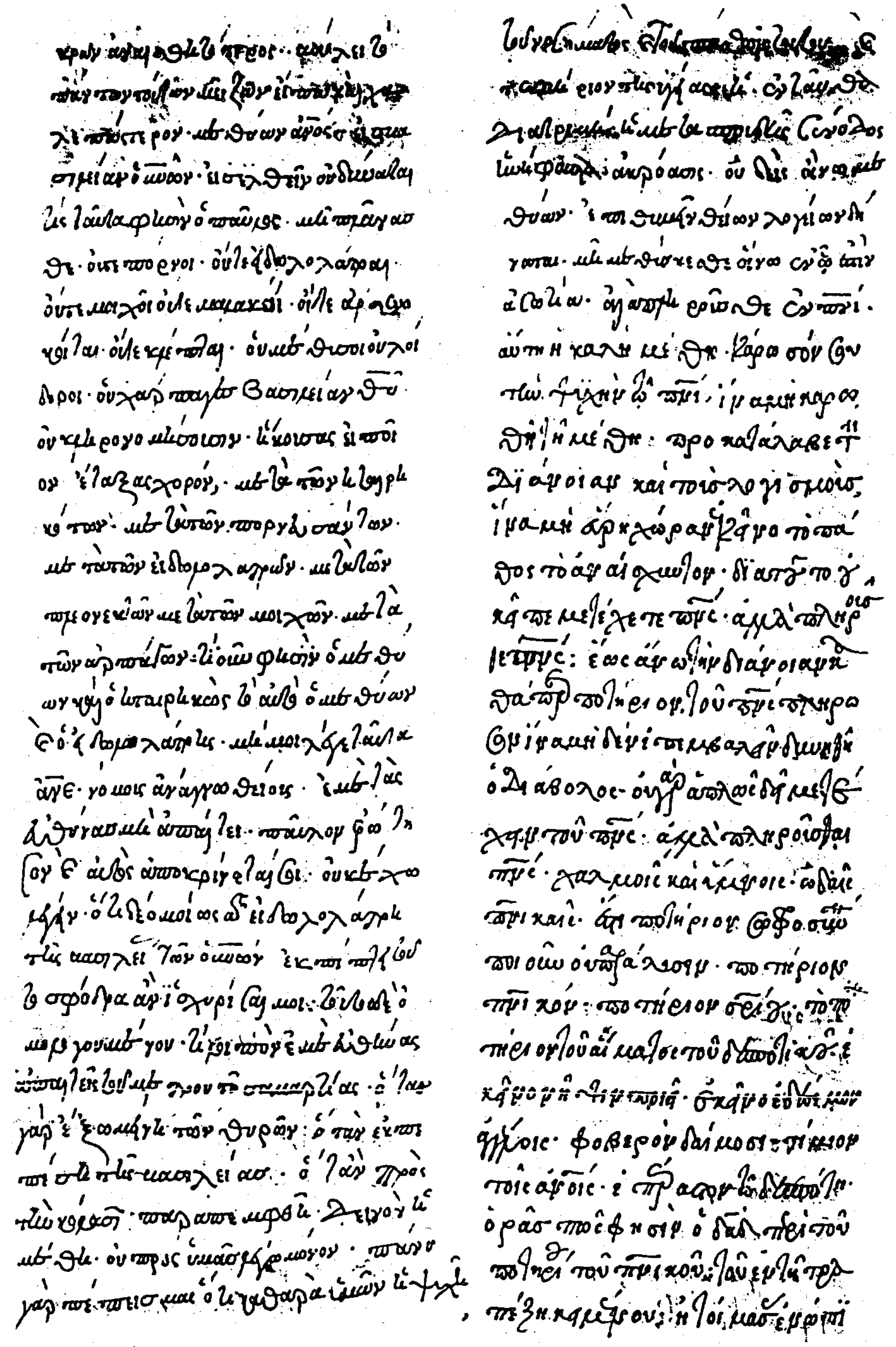

cod. Pharmakidi 22, f. 82v.

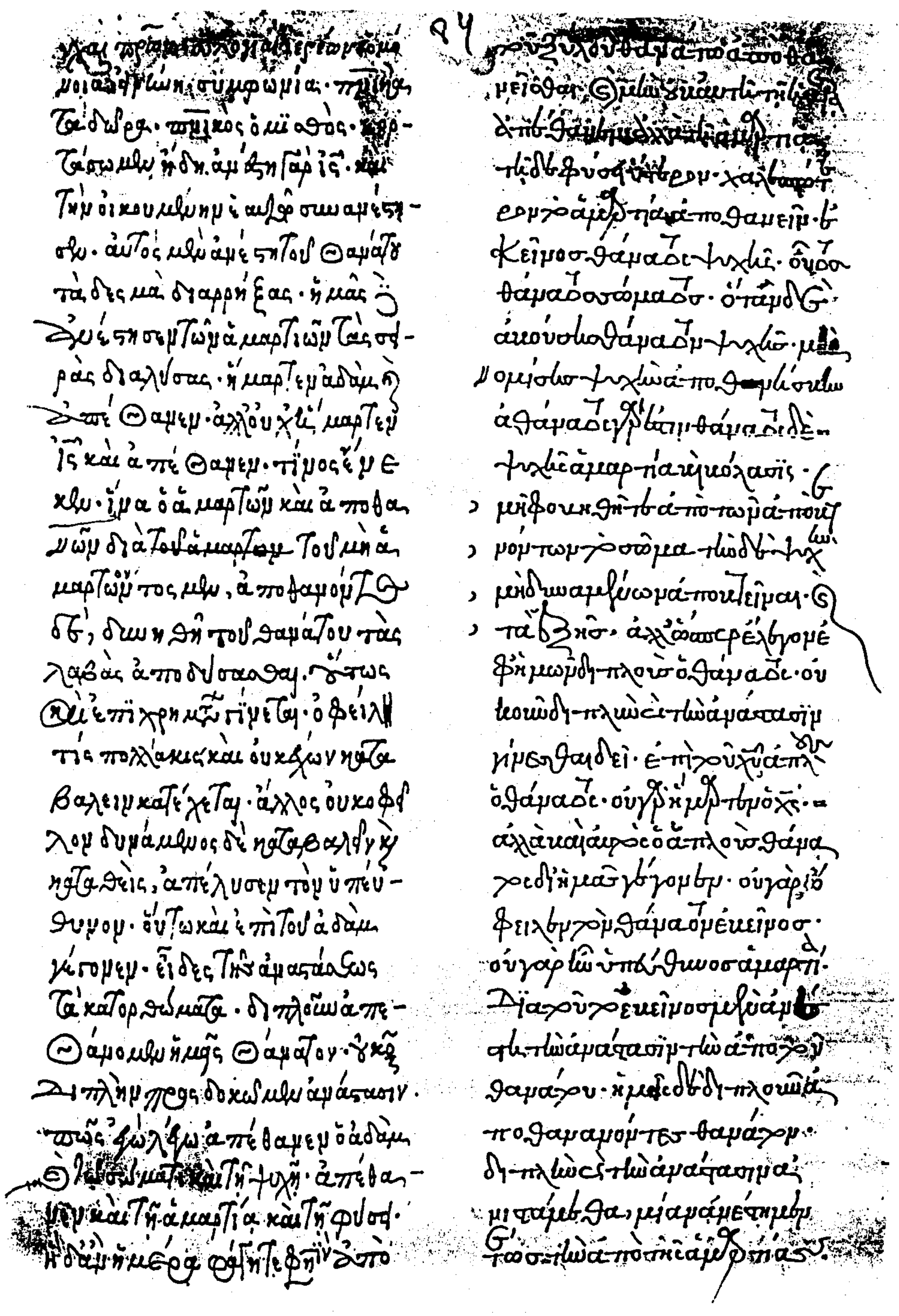

cod. Pharmakidi 22, f. 84r.

mort en exil (829) ? Si une date tardive est vraisemblable, l'attribution reste du domaine de l'hypothèse[10].

Le n. 10: hom. 2, *De proditione Iudae.* Certains ont voulu voir, en ce texte, une «retractio» de l'homélie 1, sur le même thème, faite par Chrysostome quelques années plus tard (cf. Aldama, *Repertorium* n° 313: «Illa hypothesis ab omni suspicionis scrupulo aliena non videtur»). Il s'agit, plus vraisemblablement, d'une «retractio» faite ultérieurement par un inconnu.

Le n. 13b. Par commodité, passons de suite au sermo 6, *In sanctum Pascha.* Ce beau texte a suscité des controverses passionnées lors de sa publication par P. Nautin: *Une homélie inspirée du traité sur la Pâque d'Hippolyte* (SC 27, Paris 1950). Après que l'éditeur eut plaidé pour une date très tardive, pour le IVe ou même le début du Ve siècle, les querelles s'apaisant, le public revint à une date plus ancienne[11]: sinon la fin du IIe siècle (R. Cantalamessa), du moins le Ier tiers du IIIe . Le récent éditeur, G. Visonà (Milan 1988) s'est prudemment tenu à l'écart de ce débat, s'abstenant de trancher au sujet de la date[12] de ce texte explosif, mais

10. Mentionnons, «pro informatione», quelques pages de Sever J. VOICU, (art. cité, note 8), p. 78, note 29, et pp. 84-90.

11. Cf. GEERARD, CPG I (anno 1983) qui donne l'état des «opiniones» jusqu'à cette date.

12. Un fait certain, c'est que cette homélie, aurait-elle été prêchée en 225 ou en 400, a été démarquée par Proclus (434-446): un verrou chronologique indiscutable. On est donc étonné de lire ces lignes de Nautin : «Comme terme postérieur [au sermo 6 In Pascha], on pourrait faire valoir que l'exorde de l'homélie se trouve utilisée, sinon mieux: démarquée, dans une homélie qui porte le nom de Proclus de Constantinople († 446). Mais est-elle bien de Proclus?» (SC 27, p. 47). Dans l'article cité en note (RHE 33, 1937, pp. 258-261), Ch. Martin a définitivement démontré la dépendance, souvent littérale, de *l'homélie XIV, In Pascha* (PG 65, 796-800), relativement à l'hom. «inspirée d'Hippolyte». Il a disposé, sur deux colonnes parallèles, les deux textes et imprimé, en caractères espacés, les mots communs de part et d'autre. Il faudrait se remettre sous les yeux ces pages de Martin reléguées dans l'ombre. Mais, le plus grave, c'est la suspicion jetée un peu rapidement sur l'authenticité de l'hom. XIV. Les connaissances ont bien progressé depuis que F. - J. Leroy a commencé de défricher la tradition manuscrite de Proclus (*L'homilétique de Proclus*, Rome 1967, cf. p. 20): on ne va donc pas, ici, reprocher rétrospectivement à Nautin les lacunes de son information à ce sujet; mais en exploitant aussi quelques recherches personnelles, je crois pouvoir affirmer que, parmi les homélies de Proclus, c'est une de celles dont l'authenticité est la mieux établie. Voyons d'abord les manuscrits: six témoins anciens. Certes, on ne tirera argument, ni pour ni contre, du Paris., gr. 582 (s. X), un témoin acéphale, sans nom d'auteur ni titre. Quant aux cinq autres, tous attribuent le texte explicitement à Proclus: Grottaferrata E. B. VII (seconde

il a donné une édition exemplaire et un «commentaire perpétuel» de haute qualité. Relativement à Nautin, il exploite trois témoins nouveaux: le plus important est le *Vatican. gr. 1803* (s. XI), originaire du Stoudios à Constantinople. Il reconstruit un stemma, dans lequel des témoins retrouvent leur vraie place, particulièrement des «recentiores»: on sait désormais que le Barocci 212 fut copié sur le Vat. 1803, que le Holkham gr. 42, d'Oxford, fut copié sur le Marc. II, 59. L'apport du Pharmakidi 22 ne révolutionnera vraisemblablement pas cette édition, faite de main de maître. Toutefois, dans une tradition manuscrite assez réduite (9 mss, dont 6 du XVIe s.) il sera intéressant de connaître sa place dans la tradition. Les ff. 75v-80 ont transmis presque la moitié de l'homélie VI: ils ont l'avantage d'avoir été conservés sans avoir été lacérés et sont très lisibles.

Les n. 12 et 13a: les ff. 70v-75, assez maltraités, contiennent des fragments des sermons 1-2, *In S. Pascha*, publiés en 1953 par P. Nautin sous ce titre, *Trois homélies dans la tradition d'Origène* (SC 36). Explorant la piste suggérée par le perspicace éditeur, E. Cattaneo a publié une étude très fouillée de ce dossier: *Trois homélies Pseudo-Chrysostomiennes sur la Pâque comme oeuvre d'Apollinaire de Laodicée: Attribution et étude théologique* (Paris 1981). Une démonstration convaincante. Après avoir fait ses preuves de bon historien des doctrines, Cattaneo devrait nous donner enfin un texte sûr, en reprenant l'édition critique de

moitié du VIIIe s.); Vat., gr. 455 (s. X); Vat., Barber. 547 (s. XI); Paris. gr. 770 (anno 1315). Même l'homélie transmise par le Vat. gr. 1990, f. 180 sq., qu'on croyait acéphale, est explicitement attribuée à Proclus: voir l'inc. retrouvé dans le Vat. gr. 2121 (s. X), f. 91v (précision aimablement communiquée par le Prof. Santo Lucà). Voilà une proportion très favorable à Proclus, jugée non à l'aune de résultats électoraux, mais compte tenu des scores observés dans la tradition des homélies de Proclus qui sont reconnues unanimement comme authentiques: l'attribution à Chrysostome manifestement même, illusoire pour des raisons de critique interne, y devient parfois envahissante. Pour répondre à une autre objection (SC 27, p. 47), j'ajoute que la traditionm anuscrite offre d'autres exemples de Proclus plagiant ses devanciers. Quant à la critique interne (vocabulaire, style, tics d'auteur), elle plaide aussi en faveur de Proclus. Quelle que soit la date attribuée à l'homélie «inspirée d'Hippolyte», elle a été démarquée par Proclus, dans une homélie qui est bien à lui, l'hom. XIV, *In S. Pascha*, et certainement avant 446. Mais ce pourrait être une homélie antérieure à son épiscopat, puisque, secrétaire d'Atticus (406-425), puis évêque de Cyzique résidant dans la capitale, il y prêchait déjà. J'avais effleuré ce problème, des relations entre ces deux homélies, dans un article: «Restitution à Proclus de Constantinople d'un Ps.-Chrysostome, *In Nativitatem Salvatoria* (CPG 5068) récemment édité», *Orpheus Rivista di Umanità classica e cristiana*, N. S. 11, 1990.

ces homélies, annoncée par la collection SC, sous le n° 36bis, depuis 1972. Loin d'y perdre, son étude ne pourrait qu'en être consolidée et enrichie.

Une nouvelle édition tiendra compte d'une datation plus précise des témoins déjà utilisés, ainsi Vienne, Theol. gr. 64 (non point «s. XV-XVI», mais «s. XIV, dim. post» selon W. Lackner, CCG IV, p. 28); Oxford, Bodl, Libr., Baroc, gr. 212 (vers 1572); Venise, Marc. App. II, 59 («anno 1579», E. Mioni). Cette édition s'appuiera sur des mss que n'avait pu connaître Nautin et qu'a exploités Visonà avec bonheur[13]; le stemma proposé en SC 36, p. 24, serait en plusieurs points corrigé après un regard sur celui de l'hom. 6, établi par Visonà. Le cod. Pharmakidi 22 ne sera pas de grand secours; mais pour les homélies 1 et 2, il faudra de nouveau recourir à l'important *Vat. gr. 1803* (s. XI). Pour l'hom. 1, on utilisera, de surcroît, un codex de Bologne, Bibl. comunale del Archiginnasio, A. 8 (s. XVI), ff. 287-290, signalé par Robert E. Carter, *Cod. Chrys. Gr.*, V (Paris 1983), p. 2.

Ajoutons une nouvelle pierre à l'édifice: dans le cod. Athènes 2083 (s. XIV), se trouvent, aux ff. 239-242v, l'hom. 1, aux ff. 242v-246v, l'hom. 2. Ce manuscrit vient du Gymnase de Salonique (ancien cod. 14). Il avait été longuement décrit par D. Serruys, «Catalogue des mss conservés au Gymnase de Salonique», dans la *Revue des bibliothèques*, 13 (1903), pp. 22-26. On s'étonne de ce que M. Richard, à l'affût de tout ce qui touchait à la collection des homélies pascales dite «les Petites trompettes», dont une était associée aux noms d'Hippolyte et de Nautin, on s'étonne de ce que Richard, qui connaissait bien ce catalogue[14], ne soit pas tombé en arrêt devant la description de Serruys (p. 24), qui signalait une série d'homélies pascales attribuées à Chrysostome et numérotées de 1 à 5. Voilà des matériaux nouveaux pour refaire une édition critique de ces «trois homélies dans la tradition d'Origène», dont nous savons désormais qu'elles reviennent à Apollinaire de Laodicée.

Le codex Pharmakidi 22, photographié par le Centre d'Histoire et de Paléographie d'Athènes, mérite d'attirer l'attention des érudits par la douzaine de textes intéressants qu'il nous a conservés.

13. Le cod. Holk. gr. 42 n'apportera rien de neuf, puisque Visonà a prouvé qu'il était copié sur le Marc. gr., II, 59. On sait désormais que le Barocci 212 dépend du Vat. gr. 1803. A titre de curiosité signalons que l'exemplaire manuscrit de Savile, pour les hom. 1-2, se trouve à Oxford, Bodl. libr., Auct. E. 3. 16, pp. 246-257.

14. *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs* (Paris 1958), n° 754.

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΣΤΑΘΗ

ΤΟ ΑΡΧΕΙΟ, Η ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ Ο ΛΟΓΟΣ *«ΤΙΣ Ο ΚΙΖ ΚΟΥΛΕ ΚΑΙ ΤΙΣ Ο ΛΕΑΝΔΡΟΣ»* ΤΟΥ Ξ. Α. ΣΙΔΕΡΙΔΗ

Τὸ 1929, πρὶν ἑξῆντα ἕνα χρόνια, πέθανε στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Ξενοφῶν Ἀ. Σιδερίδης[1], λόγιος καὶ καλὸς γνώστης τῶν θεμάτων ποὺ ἀφοροῦσαν στὴν πατρίδα του καὶ τὴν παλαιά της αἴγλη. Ἡ ἀξιόλογη βιβλιοθήκη του καὶ τὰ κατάλοιπά του δωρήθηκαν ἀπ' τοὺς κληρονόμους του[2] στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ἡ ὁποία καὶ τὸν τίμησε, λίγο πρὶν πεθάνει, μὲ τὸν τίτλο τοῦ «ἀντεπιστέλλοντος μέλους» της[3]. Στὰ κατάλοιπά του, ποὺ περιῆλθαν στὸ Κέντρο Ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας, ἐκτὸς τῶν ἄλλων περιέχονται ἀξιόλογες ἀνέκδοτες ἐργασίες, ποὺ ἀκόμη καὶ σήμερα συμβάλλουν θετικὰ στὴν ἔρευνα.

Σύγχρονοί του, λόγιοι καὶ ἐρευνητές, οἱ ὁποῖοι εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ συνεργαστοῦν μαζί του, περιέγραψαν μὲ νοσταλγία τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο του. Χαρακτηρισμοὶ ὅπως «πατρωογράφος βυζαντινολόγος, ἀσφαλὴς αὐθεντία, ἀρτιώτατα μεμελετημένος» κλπ. συνοδεύουν τὸ ὄνομά του στὶς παρουσιάσεις τῶν ἔργων του. Σκοπός, ὡστόσο, τῆς παρούσας συγγραφῆς δὲν εἶναι ἡ ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὴν προσωπικότητα τοῦ συνετοῦ αὐτοῦ ἐρευνητῆ, ἀλλὰ ὁ

---

1. Ὁ Ξενοφῶν Ἀ. Σιδερίδης γεννήθηκε τὸ 1851 στὴ Χρυσούπολη.

2. Σὲ χειρόγραφες σημειώσεις του ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ 1ης Σεπτεμβρίου τοῦ 1943 ὁ Γ. Αρβανιτιδης γράφει:

«Δὲν ἀφῆκεν διαθήκην, εἰς τρόπον ὥστε τὴν περιουσίαν του ἐκληρονόμησαν αἱ δύο ἀδελφαί του, οἰκονομικῶς ἀνεξάρτητοι, κατὰ ὀλίγα ἔτη νεώτεραί του, καὶ ἄνευ ἀπογόνων. Εἶναι πρόδηλον ὅτι λόγῳ τῶν διενέξεων ἃς εἶχεν μετὰ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, ὡς ἐκτελεστὴς τῆς διαθήκης τοῦ ἀδελφοῦ του Σπυρίδωνος, εὔθικτος ὡς ἦτο, ἠσθάνθη τοιαύτην ἠθικὴν ἀπογοήτευσιν ὥστε δὲν ἠδυνήθη, φιλοσοφικῶς καὶ ἄνευ μνησικακίας, νὰ διαθέσῃ τὴν περιουσίαν του, ὡς πιθανὸν ἀρχικῶς ἐσκόπει. Ἡ βιβλιοθήκη του δωρηθεῖσα ὑπὸ τῶν κληρονόμων του εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν, μετὰ τῶν χειρογράφων καὶ ἀνεκδότων μελετῶν του, ἀποτελεῖ μίαν ἔνδειξιν τῆς νοοτροπίας του...».

3. Ἡ ἐκλογὴ αὐτὴ ἔγινε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1929· πρίν, ὅμως, γίνει ἡ ἐπίσημη ὑποδοχή του, ὁ Σιδερίδης πέθανε ξαφνικὰ στὶς 15 Αὐγούστου τοῦ ἴδιου χρόνου.

καταρτισμὸς ἑνὸς καταλόγου τῶν ἐκδεδομένων καὶ ἀνεκδότων ἐργασιῶν του καθὼς καὶ ἡ ἔκδοση μιᾶς ἄγνωστης ὁμιλίας του.

Ἀρχαιότεροι ἐρευνητές, ὅπως ὁ συνεργάτης του M. Jugie[4], ὁ Β. Ἀ. Μυστακίδης[5], ὁ Κ. Ἄμαντος[6] καὶ ὁ Γ. Ἀρβανιτίδης[7], τὸ ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Ξ. Ἀ. Σιδερίδη, μὲ ἐγκωμιαστικὲς νεκρολογίες περιέγραψαν τὰ βιογραφικά του, τὶς καταπληκτικὲς ἐπιδόσεις του στὴν ἱστορία καὶ τὴν ἀρχαιογνωσία τῆς Κωνσταντινούπολης εἰδικὰ καὶ τῆς Ἀνατολῆς γενικότερα· ἀκόμη τόνισαν τὴ γλωσσομάθειά[8] του, τὴν ἀναγνώριση ὅλων αὐτῶν τῶν ἱκανοτήτων του ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του καὶ τὴ συμβολή του γενικὰ στὴν ἔρευνα. Παράλληλα δημοσίεψαν κι ἀπὸ ἕναν κατάλογο τῶν ἐκδεδομένων ἔργων του[9]. Συνθέτοντας τώρα ἐδῶ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ αὐτὸ τὸν Κατάλογο θὰ προσθέσω τρία ἀκόμη λήμματα καί, ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο ὑλικὸ τῶν φακέλων τοῦ ἀρχείου, θὰ ξεχωρίσω κάποιες ἐργασίες, ποὺ γιὰ ἄγνωστους λόγους δὲν ἔφτασαν μέχρι τὸ τυπογραφεῖο[10].

Τὸ Ἀρχεῖο

Τὰ κατάλοιπα τοῦ Ξ. Ἀ. Σιδερίδη, κλεισμένα σ' ἕνα σιδερένιο ἑρμάρι, ὕστερα ἀπὸ αἴτησή μας, μεταφέρθηκαν ἀπὸ τὸ Κεντρικὸ Κτήριο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν στὸ ΚΕΜΝΕ. Μαζὶ μ' αὐτὰ παραλήφθηκαν καὶ οἱ 25 κώδικες, ἐνῶ τὸ κύριο σῶμα τῆς Βιβλιοθήκης παραμένει στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

Τὸ ἀρχεῖο τοῦ κωνσταντινουπολίτη λόγιου ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ αὐτόγραφες σημειώσεις, τὶς ὁποῖες κατέταξε ὁ Κ. Ἰ. Δυοβουνιώτης σὲ φακέλους, ποὺ τοὺς ἀρίθμησε ἀπὸ τὸ 1 ἕως τὸ 130[11]. Ταυτόχρονα δημοσίεψε καὶ λεπτομερῆ Κατάλογο τοῦ περιεχομένου αὐτῶν τῶν φακέλων.

4. M. Jugie, «Xénophon A. Siderides, Notice biographique et littéraire», Extrait du tome III des *Oeuvres complètes de Georges-Gennade Scholarios*. Paris 1930.

5. Β. Α. Μυστακιδου, «Νεκρολογία, Ξενοφῶν Ἀ. Σιδερίδης.» *Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν*, ΣΤ' (1929), σ. 423-424.

6. Κ. Αμαντου, «Μνημόσυνον Ξενοφῶντος Σιδερίδου. Λόγος περὶ τοῦ ἔργου αὐτοῦ». *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 5 (1930) σ. 29-31.

7. Τοῦ Γ. Αρβανιτιδη εἶναι χειρόγραφοι σημειώσεις μὲ τίτλο, *Ξενοφῶν Ἀ. Σιδερίδη, Βιογραφικαὶ σημειώσεις*, μὲ χρονολογία Ἀθῆναι 1 Σεπτ. 1943.

8. Ἀναφέρεται ὅτι γνώριζε τουρκικά, σλαβικὲς γλῶσσες (ρωσσικὰ καὶ βουλγαρικὰ) καὶ γαλλικά, ἀλλὰ καὶ ἄλλες εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες.

9. Κατάλογο τῶν ἔργων τοῦ Σιδερίδη, δημοσίεψαν: ὁ M. Jugie, ὅ.π., σ. 4-6, ὁ Β. Α. Μυστακιδης ἐπιλογὲς ἀπὸ τὰ ἔργα του, ὅ.π., σ. 425-426 καὶ ὁ Κ. Αμαντος, ὅ.π., σ. 30-31, καθὼς ἐπίσης καὶ ὁ Arif Müfid Mansel, Türkiyenin arkeoloji, epigrafi ve tarihi cografyasi için bibliografya, Ankara 1948 στὰ ἀντίστοιχα λήμματα.

10. Οἱ δυὸ κατάλογοι δημοσιεύονται στὶς σ. 400-403 τῆς μελέτης αὐτῆς ἐδῶ.

11. Κ. Ι. Δυοβουνιωτου, «Τὰ ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Ξ. Ἀ. Σιδερίδου κατάλοιπα αὐτοῦ», *Θεολογία* ΚΗ' (1957) σ. 330-508, *Θεολογία* ΚΘ' (1958) σ. 4-17 καὶ 183-194, καὶ 347-355.

Μιὰ γρήγορη ἀνάγνωση τοῦ Καταλόγου θὰ μᾶς πείσει ὅτι τὰ ἐπίθετα μὲ τὰ ὁποῖα οἱ σύγχρονοί του κοσμοῦσαν τ' ὄνομα τοῦ Ξ. Ἀ. Σιδερίδη ἦταν πέρα γιὰ πέρα ἀληθινά. Ὁ θησαυρὸς τῶν γνώσεων, τὸν ὁποῖο ἔχει συγκεντρώσει ὑπομονετικὰ ὁ λόγιος ἐρευνητής, διαφωτίζει πολλὰ θέματα καὶ διευκολύνει πολὺ τοὺς ἐρευνητὲς ποὺ θὰ ἤθελαν ν' ἀσχοληθοῦν πάλι μ' αὐτά.

Οἱ σημειώσεις ποὺ περιέχονται στοὺς φακέλους ἀναφέρονται κυρίως σὲ θέματα τοπογραφικά, ἱστορικά, ἐκκλησιαστικά, ἀρχαιολογικὰ καὶ παλαιογραφικὰ καὶ ἀπετέλεσαν τὴ βάση τῶν ἐκδεδομένων ἔργων του. Σημαντικὲς εἶναι οἱ σημειώσεις ποὺ ἀναφέρονται σὲ τοπωνύμια, καὶ τὶς ὁποῖες κατέταξε ὁ Δυοβουνιώτης ἀλφαβητικά. Συγκεκριμένα 182 φύλλα στοὺς ὑπ' ἀριθμὸν 105, 106 καὶ 107 φακέλους[12], ἀναγράφουν πληροφορίες γιὰ ἰσάριθμα τοπωνύμια ἀπὸ βυζαντινοὺς συγγραφεῖς καὶ τούρκους χρονικογράφους, τοὺς ὁποίους ὁ Σιδερίδης γνώριζε πολὺ καλὰ κατὰ μαρτυρία Μ. Γεδεὼν[13].

Στοὺς φακέλους 89 καὶ 90 περιέχονται καταταγμένα ἀλφαβητικὰ 128 φύλλα, σὲ κάθε ἕνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν πληροφορίες γιὰ ἰσάριθμες μονές[14]. Ἐπίσης στοὺς φακέλους 92 καὶ 93, σὲ ἑκατὸ περίπου φύλλα, εἶναι συγκεντρωμένες πληροφορίες γιὰ ναοὺς τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῆς γύρω χώρας[15]. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ λησμονηθοῦν καὶ οἱ ἑκατοντάδες σημειώσεις ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἰδιαίτερη πατρίδα τοῦ Σιδερίδη, τὴ Χρυσόπολη, τὸ σημερινὸ Σκούταρι, τουρκιστὶ Usküdar. Σὲ περισσότερους ἀπὸ ἕνα φακέλους, ἀλλὰ κυρίως στὸν 82, ὁ Σιδερίδης κατέγραψε κάθε τί σχετικὸ μὲ τὴ Χρυσόπολη[16]. Τὰ ἐκκλησιαστικά, τὰ τοπογραφικά, οἱ ἐπιγραφές, τὰ ἐκπαιδευτικὰ καὶ γενικὰ τὰ πνευματικὰ πράγματα τῆς Χρυσόπολης ξεπηδοῦν μέσα ἀπ' αὐτὲς τὶς σημειώσεις καὶ ὁλοκληρώνουν τὴ μωσαϊκὴ εἰκόνα της. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ Σιδερίδης ἐνδιαφέρθηκε καὶ γιὰ τὸν τουρκικὸ πολιτισμὸ αὐτῆς τῆς πόλης. Σημειώσεις ὅπως «Τυπογραφεῖο Χρυσοπόλεως», «Μεστζίτια καὶ τεκέδες Χρυσοπόλεως», «Ἀστεροσκοπεῖο Χρυσοπόλεως», μαρτυροῦν τὴν εὐσυνείδητη ἐρευνητική του διάθεση.

Ἀνέφερα ἐνδεικτικὰ αὐτοὺς τοὺς φακέλους γιὰ νὰ φανερωθεῖ ὁ πλοῦτος τῶν γνώσεων τοῦ Σιδερίδη καὶ ἡ μεθοδικότητα τῆς δουλειᾶς του σὲ μιὰν ἐπο-

12. Βλ. Κ. Ι. Δυοβουνιωτου, ὅ.π., *Θεολογία* ΚΘ' (1958) σ. 193-194 καὶ 347.

13. Ὁ Γεδεὼν γράφει «Ὁ φίλος μου κ. Ξενοφῶν Ἀθ. Σιδερίδης, ὁ κάλλιστα μελετήσας τοὺς τούρκους χρονογράφους καὶ τούτων ταῖς μαρτυρίαις ἐπιεικῶς χρώμενος ἐν ταῖς ἐρεύναις ἐπὶ τῆς τε τοπογραφίας καὶ τῆς ἱστορίας τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς, ἐν αἷς καρποφόρως ἀπὸ τριακονταετίας ἐγκύπτων ἱκανὰ χρήσιμα συνέγραψεν...». Βλ. Μ. Γεδεων, *Γράμματα ἐκ τῆς Ἀδριανοῦ Πόλεως (1689-1729), Χειρόγραφα ἁγιοταφικὰ συλλεγέντα*.. Κωνσταντινούπολις 1913, σ. 89.

14. Βλ. Κ. Ι. Δυοβουνιωτου, ὅ.π. *Θεολογία* ΚΘ' (1958) σ. 16-17.

15. Βλ. Κ. Ι. Δυοβουνιωτου, ὅ.π., σ. 183-184.

16. Βλ. Κ. Ι. Δυοβουνιωτου, *Θεολογία* ΚΘ' (1958) σ. 12.

χή, ὅπου τὰ τεχνικὰ μέσα τῶν λογίων ἦταν ὁ κονδυλοφόρος, ἡ πένα, τὸ κακῆς ποιότητας χαρτὶ καὶ τὸ πάθος τῆς ἔρευνας.

Ἐργογραφία

Ἀναγραφὲς τῶν ἔργων τοῦ Σιδερίδη δημοσίεψαν ὁ Martin Jugie, ὁ Β. Α. Μυστακίδης καὶ ὁ Κ. Ἄμαντος. Ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀναγραφὲς ἡ τοῦ Μυστακίδη περιλαμβάνει μόνο τὶς πιὸ σημαντικὲς ἐργασίες, συνολικὰ δέκα λήμματα. Θὰ προσπαθήσω ἐδῶ νὰ καταρτίσω ἕναν πιὸ ὁλοκληρωμένο Κατάλογο προσθέτοντας τρία λήμματα ἀκόμη: 1) Ἔκπτωτοι σουλτάνοι «Θράκη» 26/7 Ἰουνίου 1876, 2) Γενναδίου Σχολαρίου τὰ εὑρισκόμενα 1-2, 1928-29, τῇ συμπράξει Louis Petit καὶ Martin Jugie. 3) Μητροπολῖται Δέρκων (783-1925), ἐκδ. ὑπὸ Διακόνου Ἀδαμαντίου, Κωνσταντινούπολις 1932[17].

Τὶς ἀνέκδοτες μελέτες καὶ τὶς μονογραφίες τις, ὁποῖες ἐπεσήμανα μέσα στοὺς φακέλους τοῦ Ἀρχείου, τὶς καταγράφω κατὰ αὔξοντα ἀριθμὸ φακέλου. Μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς δὲν ἔχουν φτάσει στὸ τελικὸ σχέδιο ἐπεξεργασίας καὶ γι' αὐτὸ ἴσως καὶ δὲν εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας. Ὁ Κατάλογος αὐτὸς ἂς θεωρηθεῖ φόρος τιμῆς στὴ μνήμη του.

Α'. Ἐκδεδομένες μελέτες

1. «Ἔκπτωτοι σουλτάνοι», *Θράκη* 26/7 Ἰουνίου 1876.
2. «Ναὸς ἱερομάρτυρος Αὐτονόμου», *ΠΕΦΣΚ* 17 (1886), *Παρ. Ἀρχαιολογικό*, σ. 122-124.
3. «Βυζαντινὰ ἐπιτύμβια ἐν Χρυσοπόλει», *ΠΕΦΣΚ* 17 (1886), *Παρ. Ἀρχαιολογικό*, σ. 125-126.
4. «Περὶ τῆς ἐν Μικρᾷ Ἀρμενίᾳ Νικοπόλεως (Καρὰ Χισάρι Σαρκῆ)» *ΠΕΦΣΚ* 17 (1886), *Παρ. Ἀρχαιολογικό*, σ. 134-143
5. «Περὶ τοῦ Δαμάρτυος τῶν Βυζαντινῶν (τανῦν Ἀλέμταγη)» *ΠΕΦΣΚ* 17 (1886), *Παρ. Ἀρχαιολογικὸ* 126-134, *ΠΕΦΣΚ* 18 (1891), σ. 15-118.
6. «Βυζαντιναὶ ἐπιγραφαί», *ΠΕΦΣΚ* 19 (1891), *Παρ. Ἀρχαιολογικό*, σ. 24-27.
7. «Μονόγραμμα Βυζαντινόν, Ἐπιγραφὴ Χρυσῆς Πύλης, Νόμισμα Βυζαντίων», *ΠΕΦΣΚ* 20-22 (1892), *Παρ. Ἀρχαιολογικό*, σ. 17-19[18].

17. Οἱ ἐργασίες αὐτὲς ἔχουν στὸν Κατάλογο ποὺ ἀκολουθεῖ τοὺς ἀριθμοὺς 1, 37 καὶ 39 ἀντίστοιχα.

18. Αὐτὲς οἱ τρεῖς ἐργασίες στὸν κατάλογο τοῦ M. Jugie ἀναφέρονται ὡς «Βυζαντιναὶ ἐπιγραφαὶ» μόνο. M. Jugie, ὅ.π. σ. 4.

8. «Περὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τῆς Παμμακαρίστου καὶ τῶν κτητόρων αὐτῆς», *ΠΕΦΣΚ* 20-22 (1892) *Παρ. Ἀρχαιολογικό*, σ. 19-32.
9. «Περὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τοῦ Σωτῆρος τοῦ Φιλανθρώπου», *Ἐκκλ. Ἀλήθεια* (1897), σ. 234-236 (1898), σ. 4-6, 10-11
10. «Λίβυσσα, Δακίβυζα, Γκέπουζα», *ΠΕΦΣΚ* 27 (1900) σ. 264-287.
11. «Τοῦ Σοφοκλῆ ὁ Αἴας», Ἀθῆναι, *Ἑστία* 1904.
12. «Ἐπανόρθωσις ἀφηγήσεως γεγονότων τινῶν ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου», *ΠΕΦΣΚ* 28 (1904) σ. 98-118.
13. «Παρατηρήσεις εἰς τὴν πραγματείαν τοῦ Κου Ἀ. Π. Κεραμέως, Ναοὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὸ 1593 καὶ 1604», *ΠΕΦΣΚ* 28 (1904) σ. 126-145, ἀνατύπωση Κωνσταντινούπολις 1904.
14. «Παρατηρήσεις καὶ προσθῆκαι εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς ἐν Χάλκῃ Ἱερᾶς Μονῆς τῆς Θεοτόκου», *ΠΕΦΣΚ* 29 (1907) σ. 121-132.
15. «Περὶ τῶν ἐν Γαλατᾷ Ἁγιασμάτων», *ΠΕΦΣΚ* 29 (1907) σ. 241-248.
16. «Αἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει Κινστέρναι τοῦ Ἀετίου καὶ τοῦ Ἄσπαρος καὶ αἱ πέριξ αὐτῶν Μοναί», *ΠΕΦΣΚ* 29 (1907) σ. 249-265.
17. «Περὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μονῆς τῆς Παμμακαρίστου καὶ τῶν κτητόρων αὐτῆς (δεύτεραι ἔρευναι)», *ΠΕΦΣΚ* 29 (1907) σ. 265-276.
18. «Ἔλεγχος τῆς ἐκδόσεως ὑπὸ R. P. Louis Petit τῆς περὶ τῶν προνομίων τοῦ μητροπολίτου Τραπεζοῦντος συνοδικῆς πράξεως τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Νικηφόρου τοῦ ἀπὸ Ἐφέσου 1260», *Νέα Σιών* 6 (1907) σ. 707-745 καὶ αὐτοτελῶς Ἱεροσόλυμα 1907.
19. «Σημειώσεις ἐπὶ τοῦ "ποῦ ἔκειντο τὰ Ὀνωράτου", ὑπὸ Μηλιοπούλου», *ΠΕΦΣΚ* 30 (1908) σ. 217-219.
20. «Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου θάνατος, τάφος καὶ σπάθη», *Μελέτη* (1908) σ. 65-78, 129-146.
21. «Περί τινος Ἀντιγράφου τοῦ Νομοκάνονος τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ», *ΠΕΦΣΚ* 30 (1908) σ. 182-205.
22. «Ἀκρίτας», *ΠΕΦΣΚ* 31 (1909) σ. 90-112.
23. «Βασίλειος Ποστέλνικος», *ΠΕΦΣΚ* 31 (1909) σ. 101-107.
24. «Τοπογραφικὰ τοῦ μεγάλου Παλατίου καὶ τοῦ Ἱπποδρόμου», *ΠΕΦΣΚ* 31 (1909) σ. 107-112.
25. «Βυζαντινὴ ἐπιγραφὴ ἐν Ἀριτσοῦ», *ΠΕΦΣΚ* 32 (1911) σ. 119-131.
26. «Ἐπιτύμβια ἐξ Ἀργυρουπόλεως», *ΠΕΦΣΚ* 32 (1911) σ. 132-133.
27. «Γαβριὴλ Σεβήρου ἱστορικὴ ἐπιστολή», *Ἐκκλ. Φάρος Ἀλεξανδρείας* 11 (1913) σ. 5-34, καὶ αὐτοτελῶς Ἀλεξάνδρεια 1913.
28. «Γενναδίου Σχολαρίου, κανὼν εἰς Γρηγόριον Παλαμᾶν», *Γρηγόριος Παλαμᾶς* 5 (1921) σ. 137-142, ἀνατύπωση Κωνσταντινούπολις 1927.
29. «Ἡ πρὸς Βοεμοὺς ἐπιστολὴ τῆς ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως ἐν ἔτει 1452», *Νέος Ποιμὴν* 5 (1923) σ. 98-108.

30. «'Επιστολαὶ τοῦ 16ου αἰῶνος», *Χιακὰ Χρονικὰ* 6 (1926) σ. 183-192.
31. «Μανουὴλ 'Ολοβώλου ἐγκώμιον εἰς τὸν Αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Η' τὸν Παλαιολόγον», *ΕΕΒΣ* 3 (1926) σ. 168-191.
32. «Τὰ περὶ ἑνώσεως τῶν 'Εκκλησιῶν Γράμματα τοῦ αὐτοκράτορος 'Ιωάννου Κομνηνοῦ», *Γρηγόριος Παλαμᾶς* 10 (1926) σ. 52-64, ἀνατύπωση Κωνσταντινούπολη 1927.
33. «Μιχαὴλ Ψελλοῦ λόγος ἐπὶ τῷ ἐν Βλαχέρναις γεγονότι θαύματι», *'Ορθοδοξία* 2 (1928) σ. 508-519, 539-548.
34. «Κορτήσιος Βρανᾶς ὁ 'Ηπειρώτης», *'Ηπειρωτικὰ Χρονικὰ* Γ' (1928) σ. 249-271.
35. «'Ο ἐν Γενούῃ Βυζαντινὸς Πέπλος», *ΕΕΒΣ* 5 (1928) σ. 376-378.
36. «'Η 'Ηπειρῶτις οἰκογένεια Ρερέ», *'Ηπειρωτικὰ Χρονικὰ* 3 (1928) σ. 161-168.
37. *Γενναδίου Σχολαρίου τὰ εὑρισκόμενα* 1-2, 1928-29, τῇ συμπράξει τοῦ Louis Petit καὶ Martin Jugie.
38. «Μονὴ Καλλίου ἐν Κωνσταντινουπόλει», *'Ορθοδοξία*.
39. *Μητροπολῖται Δέρκων (783-1925)*, ἔκδ. ὑπὸ διακόνου ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ, Κωνσταντινούπολις 1932.

Β' *'Ανέκδοτες μελέτες καὶ μονογραφίες*

1. Διορθώσεις τινὲς εἰς τὴν τοπογραφικὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἱστορίαν, φακ. 4.
2. 'Ιστορία Καρόλου Βου βασιλέως Σουηδίας, Χρυσόπολις 1872, φακ. 5.
3. ['Απαντητικὴ σὲ ἐρωτήσεις].
   α) Πόσος ἦτο ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς τῆς Πόλεως κατὰ τὴν ἅλωσιν καὶ μετέπειτα κατὰ 50ετίαν.
   β) 'Εν τίνι μέτρῳ ὑπηρέτησαν οἱ ῞Ελληνες τὴν 'Οθωμανικὴν κυβέρνησιν ὡς ὑπάλληλοι τοῦ Κράτους;
   γ) Εἰς τί ἔγκειται ἡ δόξα τῶν 'Ελλήνων τῆς Κπόλεως, τί μέγιστον δῶρον προσέφεραν τῇ Πόλει καὶ ποίας ὑπηρεσίας;
   δ) Εἰς τί ἠσχολήθη ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς ἀπὸ τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως; φακ. 8.
4. Διονύσιος ὁ ἀπὸ Νικομηδείας Ε' οἰκουμενικὸς πατριάρχης καὶ Μητροφάνης Καισαρείας μητροπολίτης, φακ. 11.
5. Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γενναδίου Β' τοῦ Σχολαρίου (1454-1459), φακ. 23.
6. Περί τινων Κανταკουζηνῶν μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, φακ. 37.

7. Τίς ὁ συγγραφέας τῆς ἐν κωδ. Μόσχας 240 καὶ 250 «Συλλογῆς κτλ.»; φακ. 52.
8. 'Η ἐν Κωνσταντινουπόλει ἱερὰ μονὴ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ τοῦ Εὐεργέτου, φακ. 59.
9. Μονογραφία Χρυσοπόλεως, φακ. 62.
10. Περὶ τοῦ Πελεκάνου καὶ τῶν ἐν αὐτῷ συμβάντων, φακ. 62.
11. Τὸ Πετρίον, φακ. 72.
12. 'Εκδρομαὶ εἰς τὴν Θυννίαν 1873-1875.
    α) 'Εκ Χρυσοπόλεως εἰς 'Ομερλῆ.
    β) 'Απὸ Χρυσοπόλεως εἰς Πασάκισι διὰ τοῦ Καΐσταγ, φακ. 72.
13. 'Η Μονὴ τοῦ Χαρσιανίτου, φακ. 94.
14. Λόγος ἀπαγγελθεὶς τὴν 5 ὀκτωβρίου 1886 κατὰ τὴν 6ην ἐπέτειον ἑορτὴν τῆς ἐν Χρυσοπόλει φιλομούσου ἀδελφότητος «'Ανατολή», φακ. 94.
15. 'Ο οἰκουμενικὸς πατριάρχης Κωνστάντιος ὁ Α' 12 Σεπτεμβρίου 675-9 Αὐγούστου.
16. Αἱ ἐν Σερατζχανὲ ἀρχαιότητες, 30 Σεπτ. 1912.
17. 'Ελλόγιμε Κύριε 'Αθ. Παλαιολόγε. 'Ητήσατέ μου πραγματείαν διὰ τὸ 'Ημερολόγιον τῆς 'Ανατολῆς διὰ τὸ ἔτος 1886. 'Αποστέλλω ὅθεν ὑμῖν τοιαύτην «Σύστασις καὶ ἔτος τῆς ἐν Χρυσοπόλει ἑλληνικῆς κοινότητος», φακ. 94.

[Στοὺς φακ. 39 καὶ 40 λεπτομερεῖς πληροφορίες γιὰ τοὺς ἐπισκόπους Χαλκηδόνος καὶ Νικομηδείας].

Τὸ κείμενο

Σὰ δεῖγμα τῆς πολυμάθειας τοῦ λόγιου Κωνσταντινουπολίτη ἐκδίδω παρακάτω τὴν ὁμιλία ποὺ ὁ ἴδιος τιτλοφόρησε «Τίς ὁ Κὶζ Κουλὲ καὶ τίς ὁ Λέανδρος.»

Τὸ κείμενο τῆς ὁμιλίας περιέχεται στὸν φάκελο, ἀρ. 63 καὶ βρίσκεται γραμμένο σὲ δυὸ σχέδια. Τὸ πρῶτο σχέδιο καλύπτει δέκα ὀκτὼ φύλλα ἀριθμημένα μὲ λατινικοὺς ἀριθμοὺς (I-XVIII) καὶ φέρει τὴν ἐπιγραφή: «Περὶ τοῦ Κιζκουλέ». Πρόκειται ἀναμφίβολα γιὰ τὸ πρῶτο γράψιμο, γιατὶ πλεῖστες εἶναι οἱ διαγραφές, οἱ προσθῆκες καὶ οἱ σημειώσεις στὶς ὤες. 'Ανάγνωσμα δύσκολο, ἀλλὰ ἑλκυστικό, ἀφοῦ ὅλες οἱ βιβλιογραφικὲς παραπομπὲς καὶ τὰ χωρία τὰ ὁποῖα χρησιμοποίησε ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἢ βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς περιηγητές, εἶναι ἐκεῖ, στριμωγμένα μ' ἕνα πολὺ λεπτὸ καὶ κομψὸ γράψιμο ἀνάμεσα στὶς γραμμές, στὴν ὤα καὶ στὸ πίσω μέρος τῆς σελίδας.

Τὸ δεύτερο γράψιμο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο καὶ εἰκάζω ὅτι ἐκφωνήθηκε τὸ κείμενο, παρουσιάζει διαφορετικὴ ὄψη. Εἶναι καλογραμμένο καὶ μὲ ἐλάχιστες διαγραφὲς καὶ σημειώσεις στὰ περιθώρια, πράγμα ποὺ μαρτυρεῖ καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐργαζόταν ὁ λόγιος. Συγκέντρωνε δηλαδὴ ὅλο τὸ ὑλικό του (πα-

ραθέματα, βιβλιογραφία καὶ κάθε ἄλλη πληροφορία) πρῶτα πάνω στὸ χαρτὶ ποὺ ἔγραφε τὸ κείμενό του χωρὶς νὰ τὸ ἐπεξεργάζεται. Ὕστερα σ' ἕνα δεύτερο στάδιο τὸ καθαρογραφοῦσε μπολιασμένο μὲ ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ποὺ εἶχε συγκεντρώσει. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ δεύτερο καθαρὸ σχέδιο ἐκδίδω ἐδῶ τὴν ὁμιλία ἀκολουθώντας τὸ ἔμπρακτο παράδειγμα τοῦ συγγραφέα, παραλείποντας δηλαδὴ ὅλες τὶς διαγραφὲς καὶ ἐνσωματώνοντας ὅλες τὶς προσθῆκες του. Μιὰ ἐπεξεργασία τοῦ κειμένου μὲ προσπάθεια ἐντόπισης τῶν πηγῶν καὶ ἐξακρίβωση τῶν παραπομπῶν δὲν θὰ ἦταν καθόλου εὔκολη ὑπόθεση, καὶ θέλω νὰ πιστεύω ὅτι θὰ βάρυνε τὸ κείμενο καὶ θὰ τοῦ ἐξαφάνιζε τὴ ζωντάνια τῆς «ὁμιλίας»[19].

Ἡ αἰτία τῆς συγγραφῆς αὐτῆς τῆς διάλεξης εἶναι τὸ γεγονὸς τῆς, ἀκόμη καὶ στὶς μέρες μας, λανθασμένης ὀνομασίας τοῦ μικροῦ Πύργου ποὺ βρίσκεται πάνω σ' ἕνα βράχο στὴ μέση τῆς Προποντίδας στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Σιδερίδης, μὲ τὸν θησαυρὸ τῶν γνώσεων ποὺ κατεῖχε, θεωροῦσε ἀπαράδεκτο οἱ συμπατριῶτες του νὰ μὴ μποροῦν νὰ διακρίνουν τὴ διαφορὰ τῶν δυὸ τοπωνυμίων. Συγκεκριμένα, πρόκειται γιὰ τὸν Πύργο τῆς Κόρης (Kiz Kulesi) στὴν Προποντίδα, ὁ ὁποῖος στὰ χρόνια τοῦ Σιδερίδη ὀνομαζόταν Πύργος τοῦ Λεάνδρου (Tour de Léandre).

Ὁ Σιδερίδης μὲ χαριτωμένο καὶ κομψὸ ὕφος κάνει πρῶτα μιὰν ἱστορικὴ ἀναδρομὴ σχετικὰ μὲ τὴν πρώτη φανέρωση τοῦ Πύργου τῆς Κόρης στὴν Προποντίδα. Ἀρχίζει ἀπὸ τὸν Ἀθηναῖο στρατηγὸ Χάρη[20] καὶ τὸ ἀφιέρωμα ἑνὸς χάλκινου ἀγάλματος Δαμάλεως πάνω σὲ μαρμάρινους κίονες στὴ μνήμη τῆς ἀγαπημένης του. Κατόπιν ἀναφέρεται στὴν κατασκευὴ αὐτοῦ καθ' αὐτὸν τοῦ Πύργου ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Κομνηνὸ καὶ τὴν τύχη του ἀπὸ τὴν Ἅλωση ὡς τὶς μέρες μας. Στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας ὁ Σιδερίδης συνδέει τὸν Πύργο μὲ τὰ ὀνόματα κάποιων Τούρκων σουλτάνων. Ὁ Μεχμὲτ ὁ Πορθητής, ὁ Βεγιαζὴτ ὁ Α', ὁ Ἀχμὲτ ὁ Γ' καὶ ὁ Μαχμοὺτ ὁ Β' ἔχουν κάποια σχέση μὲ τὸ κτίσμα καὶ τὴ χρησιμότητά του, καὶ ἀκόμη βρίσκονται συνδεδεμένοι μὲ τοὺς θρύλους ποὺ τὸν περιβάλλουν. Σημαντικὴ εἶναι ἡ πληροφορία ποὺ ἀντλεῖ ὁ Σιδερίδης ἀπὸ τὸν βίο τοῦ Κ. Καραθεοδωρῆ[21], κατὰ τὴν ὁποία προκύπτει ὅτι τὸ 1836 ὁ Πύργος χρησιμοποιήθηκε ὡς Λοιμοκαθαρτήριο, ὅπου ἀρχίατρος ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Καραθεοδωρῆς.

Στὴ συνέχεια ὁ συγγραφέας παραθέτει ὅλα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν Ἡρὼ καὶ τὸ Λέανδρο καὶ τὴ θλιβερή τους ἱστορία, ποὺ διαδραματίστηκε στὰ στενὰ τῶν Δαρδανελιῶν μεταξὺ τῶν ἀρχαίων πόλεων Σηστοῦ καὶ Ἀβύδου, ὅπως μᾶς παραδόθηκε ἀπὸ τὸν ποιητὴ Μουσαῖο[22]. Ὁ Σιδερίδης ἀναφέρει τὶς μαρτυρίες τῆς Λαίδης Montague[23] τὸ 1718 καὶ ἐξιστορεῖ τὸ τόλμημα τοῦ Λόρδου Βύρωνα[24] στὴν προσπάθειά του νὰ βιώσει τὴ ρομαντικὴ ἱστορία τοῦ Λεάνδρου. Μὲ ὅλα αὐτὰ γίνεται ἀπόλυτα κατανοητὸ τὸ λάθος καί, ὅπως γράφει ὁ ἴδιος, «δῆλον γίνεται ὅτι ἡ σκηνὴ αὕτη τῶν καθ' Ἡρὼ καὶ Λέανδρον ἔλαβε χώραν εἰς τὸν Ἑλλήσποντον καὶ οὐχὶ εἰς τὸν Βόσπορον, ὅτι ὁ πύργος ἦτον εἰς τὴν Δυτικὴν ἀκτὴν καὶ οὐχὶ εἰς τὴν Ἀνατολικήν, καὶ ὅτι ὁ πύργος ἦτο τῆς Ἡροῦς καὶ οὐχὶ τοῦ Λεάνδρου, μεγάλως ὅθεν σφάλλουσιν οἱ νομίζοντες εἴτε ἀποκαλοῦντες Λεάνδρου πύργον τὸν Κὶζ κουλέν...»[25].

Ἂν τώρα ρίξει κανεὶς μιὰ ματιὰ στοὺς τουρκικοὺς τουριστικοὺς ὁδηγοὺς καὶ χάρτες καθὼς καὶ στὴν πολύτομη ἐγκυκλοπαίδεια γιὰ τὴν Κωνσταντινού-

19. Συνοπτικὰ μπορῶ νὰ ἀναφέρω ὅτι ἄντλησε πληροφορίες ἀπὸ τοὺς ἑξῆς συγγραφεῖς: JOSEPH VON HAMMER- PURGSTALL, *Histoire de l' Empire Ottoman depuis son origine jusqu' à nos jours*, Paris 1835-1843, P. A. DETHIER, *Le Bosphore et Constantinople. Description topographique et historique composée sur l'ordre de son excellence Rashid Pascha*.. Vienne 1873, LUIGI MAYER, *Interesting views in Turkey selected from the original drawings for Sir R. Ainslie... with descriptions historical and illustrative*, London 1819, WILLIAM MILLER, *Travels and politics in the Near East, with map and illustrations*, London 1898, ANTOINE GALLAND, *Journal d'Antoine Galland pendant son séjour à Constantinople (1672-1673) publié et annoté par Charles Schefer*,, Paris 1881, THÉOPHILE GAUTIER, *Constantinople*, 2e édition, Paris, 1854 JOSEPH PITTOU DE TOURNEFORT, *Relation d'un voyage du Levant ... contenant l'histoire ancienne et moderne*... Paris 1717, PIERRE GILLES *Description du Bosphore et de la ville de Constantinople*... Paris 1828, BARON FRANCOIS DE TOTT *Mémoire du Baron de Tott, sur les Turcs et les Tartares*, Amsterdam 1785. Ἐπίσης χρησιμοποίησε τοῦ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΦΡΑΝΤΖΗ, *Χρονικόν...εἰς τέσσαρα βιβλία διαιρεθέν, νῦν πρῶτον ἐκδοθὲν ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας*, 1796. ΣΚΑΡΛΑΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ, *Ἡ Κωνσταντινούπολις*... Ἀθήνησιν 1851-1869. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ, *Ἀνάπλους Βοσπόρου*, ἔκδ. Frick Otto, Wesel 1860. Ὁ Σιδερίδης χρησιμοποίησε ἐπίσης τὸν λόγο τοῦ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ *Περὶ στεφάνου*, τὸν Κωνσταντῖνο Πορφυρογέννητο, τοὺς Ἀθηναίους Δειπνοσοφιστές, καθὼς καὶ τὸν Πλούταρχο.

20. Χάρης, Ἀθηναῖος στρατηγὸς 395-324 π.Χ. *Der Kleine Pauly* I, Stutgart 1964, σ. 1131-1132.

21. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΜΑΥΡΟΓΕΝΟΥΣ, *Βίος Κωνσταντίνου τοῦ Καραθεοδωρῆ*, ἐν Παρισίοις 1885, στὴ σ. 19 ἡ διευκρίνηση: «τῷ ὑπὸ τῶν Γάλλων καὶ κατ' αὐτοὺς ὑπὸ πάντων τῶν Εὐρωπαίων Tour de Leandre, ἐναντίον πάσης ἱστορικῆς τε καὶ τοπογραφικῆς ὀρθῆς εἰδήσεως, ἀρχῆθεν ὀνομασθέντος, καὶ μέχρι τοῦ νῦν οὕτως ἀτόπως λεγομένου καὶ γραφομένου».

22. Ὁ ΜΟΥΣΑΙΟΣ εἶναι ἐπικὸς ποιητὴς τοῦ τέλους τοῦ Ε' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΣΤ' αἰ. μ.Χ. Τὸ ἔργο του, *Τὰ καθ' Ἡρὼ καὶ Λέανδρον*, ἔκδοση Ἄλδου Μανουτίου, Βενετία [c. 1495] εἶναι ποίημα ἐρωτικὸ ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ 340 στίχους.

23. Βλ. ROBERT HALSBAND, *The complete letters of Lady Wortley Montague* vol 1 (1708-1720), Oxford 1965, p. 417.

24. Ὁ Λόρδος Βύρωνας, ὕστερα ἀπὸ τὸ τόλμημά του νὰ κολυμπήσει πρὸς τὴν Ἄβυδο, ἐπαληθεύοντας ἔτσι τὴν ἱστορία τοῦ Λεάνδρου, ἔγραψε ἕνα ποίημα μὲ τὸν τίτλο «Written after swimming from Sestos to Abydos, May 9, 1810». Βλ. *The works of Lord Byron including his supressed Poems, complete in one volume*. Paris 1827, p. 524.

25. Ξ. Α. ΣΙΔΕΡΙΔΗ. *Τίς ὁ Κὶζ Κουλὲ καὶ τίς ὁ Λέανδρος*, σ. 417.

πολη[26], θὰ ἀνακαλύψει ὅτι ὑπάρχουν ποικίλοι μύθοι καὶ θρύλοι ποὺ ἀναφέρονται στὸν Πύργο τῆς Κόρης καὶ στὸν Λέανδρο. Τὰ ὀνόματα τοῦ Ἀθηναίου στρατηγοῦ, τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, καὶ τῶν Τούρκων σουλτάνων μπλέκονται μεταξύ τους μ' ἕνα θαυμαστὸ τρόπο. Ἀπὸ τὴν ἄποψη ὅτι ὁ αὐτοκράτορας Κομνηνὸς φυλάκισε στὸν πύργο τὸν Λέανδρο, τὸν ὁποῖο δὲν ἤθελε γιὰ γαμπρό του[27], μέχρι τὸ ὅτι Λεάνδρα ἦταν ἡ κόρη τοῦ Κομνηνοῦ, ἡ ὁποία ἐρωτεύτηκε ἕναν ἱερέα μὲ τὸ ὄνομα Ἥρα[28], ὑπάρχουν πολλὲς δοξασίες στὴν τουρκικὴ βιβλιογραφία[29].

Σημαντικὴ εἶναι μιὰ ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη τοῦ 1948, ὅπου δημοσιεύεται κάτοψη καὶ ἀρχιτεκτονικὸ σχέδιο τοῦ πύργου. Τὰ ἱστορικὰ ὡστόσο καὶ ἐδῶ εἶναι μπερδεμένα ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν τίτλο[30]. Ἔτσι ἡ ὁμιλία τοῦ Σιδερίδη μένει ἀξεπέραστη σὲ κάθε λεπτομέρεια[31].

---

26. *Istanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi*, c IV, Istanbul 1985, σ. 2055-2057 στὸ λῆμμα Kiz Kulesi.

27. Ὅ.π., σ. 2055.

28. Ἂς θεωρηθεῖ αὐτὸ δεῖγμα ὑπερβολικῆς προχειρότητας.

29. Στὸν ὁδηγό, *Istanbul a handbook for turists, spring 1976* καὶ στὸ λῆμμα Leander Tower, ποὺ γράφει ὁ CELIK GULERSOY ὑπογραμμίζεται ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ Λεάνδρου συνέβη στὰ Δαρδανέλια καὶ ὄχι στὸ Βόσπορο. Αὐτὴ τὴ διευκρίνηση κάνουν καὶ οἱ ὁδηγοὶ JOHN FREELY, *Blue Guide Istanbul*, New York 1987 σ. 322-323, TOM BROSNAHAN, *Turkey — lonely planet — travel survival kit*. Victoria Australia 1990, σ. 169-170 καὶ ROBERT BOULANGER, *Turquie, Les guides bleus*, Paris 1983, p. 498. Ἐνῶ ἄλλοι ὁδηγοὶ συνεχίζουν τὴ σύγχυση ταυτίζοντας τοὺς δυὸ πύργους· JOHN FREELY, *The companion Guide to Turkey*, London 1984, p. 85 THOMAS GOLTZ *Istanbul insight guides*, Singapour 1988 p. 165-166.

30. NACI MELTEM, «Kiz Kulesi (Tour de Leandre)» *Arkitekt*, 17 (1984) σ. 107-109.

31. Σὲ πρόσφατη ἐπίσκεψή μου στὴν Τουρκία μὲ εὐχαρίστηση εἶδα ὅτι τὸ ποίημα τοῦ Μουσαίου μεταφράστηκε στὰ τουρκικά. Βλ. MOUSAIOS, Hero ile Leandros, μετάφρ. Bilge UMAR, Arkeolji ve sanat Yayınları, Istanbul 1987.

Τίς ὁ Κὶζ Κουλὲ καὶ τίς ὁ Λέανδρος

Καστράκι ἐπάνω εἰς νησὶ μὲ πύργον καὶ φανάρι
στολὴ στὸ φῶς, στὸ σκότος φῶς εἶναι καὶ ἔχει χάρι.
Μὲ τὰ μικρὰ τὰ τόπια του νὰ σέρνῃ συνειθίζει
ὅσαις φοραῖς ὁ βασιλεὺς πηγαίνει καὶ γυρίζει.

Μὲ τοὺς στίχους τούτους ὁ εὐφυέστατος ποιητὴς τῆς «Βοσπορομαχίας», ποιήματος συντεθέντος περὶ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος περιγράφει τὸν Κὶζ Κουλέν, ἡ θέσις τοῦ ὁποίου εἶναι γνωστὴ εἰς τὸ ἀκροατήριόν μου, καὶ ἐπομένως περιττὸν νὰ τὴν ἀναφέρω. Εἰς ἀρχαιοτάτην ἐποχὴν ἡ ἄκρα, ἐφ' ἧς σήμερον ὑπάρχει τὸ κτίριον, ἦτον ἡ κεφαλὴ ἀκρωτηρίου· βαθμηδὸν δὲ τῶν θαλασσίων κυμάτων ἡ δύναμις, ἓν ἐκ τῶν δεινῶν ὅσα μέχρι τοῦ φοβερωτάτου δεινοῦ, τῆς κακῆς γυναικὸς ἀριθμεῖ ὁ μισογύνης, ὡς γνωρίζετε, Εὐριπίδης, κατέφαγε τὸ μέσον μέρος τοῦ ἀκρωτηρίου, καὶ τὴν ἀντιστᾶσαν ἄκραν κατέστησε νῆσον, ὅπως εἰς τοὺς χρόνους μας αἱ μηχαναὶ τοῦ Λεσὲζ διὰ τῆς τομῆς τοῦ Σουὲζ τὴν Ἀφρικήν.

Ὁ Πολύβιος δίδων περιγραφὴν τοῦ Βοσπόρου ὀνομάζει τὸ ἀσιατικὸν τοῦτο ἀκρωτήριον Βοῦν· οἱ δὲ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς, χωρὶς νὰ κάμνωσι μνείαν τοῦ ἀκρωτηρίου, καλοῦσι τὴν μεταξὺ Χρυσοπόλεως καὶ Χαλκηδόνος //→ (φ. 2) παραλίαν «Περαίαν Δαμάλεως» καὶ «τὸ Δαμάλιον» καὶ ἁπλῶς «Δάμαλις», ἐπειδὴ ὅπου τώρα βλέπομεν τὸ κτίριον τοῦ Κιζκουλὲ ἦτό ποτε ἄγαλμα δαμάλεως ἐκ χαλκοῦ ἐπὶ μαρμαρίνων κιόνων, στηθὲν ὑπὸ τοῦ ἀθηναίου στρατηγοῦ Χάρητος, ἐλθόντος τῷ 341 π.Χ. εἰς βοήθειαν τῶν Βυζαντίων, ὅτε ὁ Φίλιππος, ὁ πατὴρ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, εἶχε πολιορκήσει τὸ Βυζάντιον, δι' οὓς λόγους ἐρχόμεθα νὰ δηλώσωμεν.

Τὸν Χάρητα παρηκολούθησεν ἐξ ἀγάπης μεγάλης φαίνεται, εἰς τὰ δεινὰ τῆς θαλάσσης καὶ τοῦ πολέμου ἐκτιθεμένη ἡ σύζυγός του, ἡ ὁποία εἶχε τὸ ὄχι τόσον εὔηχον καὶ συστατικὸν ὄνομα Βοΐδιον, κατὰ τὸ ἐπίγραμμα τὸ ὁποῖον ἐνεχάραξεν εἰς τὴν βάσιν τῶν μαρμαρίνων κιόνων ὁ Χάρης, καὶ τὸ ὁποῖον θέλομεν ἀναφέρει μετ' ὀλίγον. Ἐὰν ἡ κυρία Βοΐδιον ἦτο νόμιμος σύζυγος τοῦ στρατηγοῦ, δὲν γνωρίζομεν· διότι τὸ ἐπίγραμμα λέγει μόνον «εὐνέτις»· ἀμφιβάλλομεν δὲ διότι ὁ Δειπνοσοφιστὴς Ἀθήναιος μᾶς διέσωσε μαρτυρίαν ἀκριβοῦς ἱστορικοῦ τοῦ Θεοπόμπου, ὅτι ὁ Χάρης ἦτο νωθρὸς καὶ βραδύς, καὶ ὅτι περιέφερε μεθ' ἑαυτοῦ κατὰ τὰς ἐκστρατείας «αὐλητρίδας, ψαλτρίας καὶ πεζὰς ἑταίρας». Ἂν ὑποθέσωμεν δὲ ὅτι ἐξ αὐτῶν ἦτο, δὲν πρέπῃ νὰ θεωρηθῇ μῶμος ἢ προσβολή, διότι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐν Ἑλλάδι, καὶ ἐν Ἀθήναις ἰδίᾳ καὶ μεγίστην δόξαν καὶ ὑπόληψιν ἦσαν αἱ διαβόητοι ἑταῖραι Ἀσπασία,

Φρύνη, Λαΐς, καὶ ἄλλαι πολλαί, τῶν ὁποίων αἱ κατοικίαι ἦσαν ἐντευκτήρια τῶν φιλοσόφων καὶ ἐλάμβανον χώραν τὰ Συμπόσια, ἐν οἷς ἐλύοντο φιλοσοφικὰ ζητήματα ἐπὶ παρουσίᾳ τῶν κυριῶν, ὅσας μᾶς ἀραδιάζει ὁ Θεόπομπος //→ (φ. 3), ἐνῶ ματαίως ξελαρυγγίζετο ὁ Δημοσθένης ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἀγορεύων καὶ τὸν Φίλιππον κατακεραυνοβολῶν.

Οἱ Βυζάντιοι γνωρίζοντες, φαίνεται, τὴν ἀξιοκατάκριτον τοῦ Χάρητος διαγωγήν, δὲν ἐδέχθησαν αὐτὸν εἰς τὸν λιμένα, ἂν καὶ οὗτοι ἦσαν ἐπίσης ἀξιόμεμπτοι διὰ τὰ ἤθη των, κυρίως δὲ διὰ τὴν οἰνοφλυγίαν των. Ἔπραξαν δὲ κάλλιστα, διότι οὗτοι μὲν ὡς τοιοῦτοι, ὁ δὲ Χάρης ἔχων τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοπόμπου ἀναφερομένην συνοδείαν, ἤθελον ἐπιδοθῇ εἰς εὐωχίας καὶ εὐθυμίας, ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου ὁ Φίλιππος ἤθελεν καταστῇ κύριος ἀμφοτέρων. Διωχθεὶς ὅθεν ὁ Χάρης κατέφυγεν εἰς τὸν λιμένα, ὃν ἐσχημάτιζε τὸ ἔναντι τοῦ Βυζαντίου ἀκρωτήριον καὶ κεντηθεὶς τὴν φιλοτιμίαν ἀπέβαλε τὴν νωθρότητά του καὶ ἠνάγκασε τὸν Φίλιππον νὰ λύσῃ τὴν πολιορκίαν καὶ ἀπέλθῃ. Ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ ἡ κυρία Β ο ΐ δ ι ο ν ἀπέθανε, μεταβᾶσα ἀπὸ τὸ πλοῖον τοῦ Χάρητος εἰς τὸ πορθμεῖον τοῦ Χάρωνος. Τότε ὁ Χάρης ἐθεώρησε καθῆκον ν' ἀφήσῃ ἀνεξάλειπτον τὴν μνήμην τῆς κυρίας, κατὰ τὴν συνήθειαν τῶν ἡρώων τῶν μυθικῶν χρόνων, οἱ ὁποῖοι ἀνήγειρον εἰς ὅσους ἐφόνευον, σ ή μ α τ α, τ ύ μ β ο υ ς, ἢ ἀ ν α χ ώ μ α τ α εἰς μέρη ἐπιδεικτικὰ καὶ προσελκύοντα τὸ βλέμμα τῶν διαβαινόντων, δοξαζόμενοι οὕτως, καὶ ἀθάνατον μνήμην ἀποκτῶντες.

Τοιουτοτρόπως βλέπομεν παρ' Ὁμήρῳ τὸν Ἕκτορα, προσκαλοῦντα εἰς μάχην τὸν ἄριστον τῶν Ἑλλήνων καὶ ὑποσχόμενον ἂν τὸν φονεύσῃ, τὰ μὲν ὅπλα του νὰ φέρῃ εἰς τὴν Τρωάδα καὶ τὰ κρεμάσῃ εἰς τοῦ Ἀπόλλωνος τὸν ναόν, τὸν δὲ νεκρόν του ν' ἀποδώσῃ εἰς τῶν Ἑλλήνων τὰ πλοῖα διὰ νὰ τὸν κηδεύσωσι καὶ τὸν θάψωσιν εἰς σ ῆ μ α εἰς τὸν πλατὺν Ἑλλήσποντον, ὥστε ἐκ τῶν πλεόντων μετέπειτα νὰ τὸ ἰδῇ κανεὶς καὶ εἰπῇ, ἰδοὺ τὸ σ ῆ μ α ἀνδρὸς τὸν ὁποῖον πάλαι ποτὲ ἀριστεύοντα ἐφόνευσεν ὁ Ἕκτωρ· ταῦτα δὲ ἐκείνων λεγόντων, τοῦ Ἕκτορος ἡ δόξα ποτὲ δὲν θὰ χαθῇ. Καὶ ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος μᾶς διηγεῖται ὅτι οἱ Ἀργοναῦται ἐξελθόντες εἰς τὴν Κυζικινὴν χώραν, ἐφόνευσαν τὸν Κύζικον, τὸν ἐνεταφίασαν καὶ τὸ σῆμα φαίνεται εἰς τοὺς μεταγενεστέρους ἔτι καὶ νῦν. //→ (φ. 4).

Ὁ ἀθηναῖος στρατηγὸς εἶχε τὴν ἁπλότητα τῶν μυθικῶν χρόνων, ἀλλὰ τὴν καλαισθησίαν τῆς ἐποχῆς του, καὶ ἕνεκα τούτου εἰς τὸ σῆμα τῆς κυρίας του, τὸ ὁποῖον ἤγειρεν εἰς τοῦ ἀκρωτηρίου τὴν ἄκραν, διὰ νὰ φαίνεται εἰς τοὺς πλέοντας τὸν Βόσπορον, ἔστησε μαρμαρίνους κίονας βαστάζοντας χαλκίνην Δάμαλιν, ὡς εὐσεβὴς δὲ ἤγειρεν βωμὸν καὶ ἐνέγραψεν ἐπίγραμμα εἰς τὴν βάσιν τῶν στηλῶν, ὅπερ ἐσώζετο μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Γεωργίου Κωδινοῦ, ἔχον ὡς ἑξῆς κατὰ τὴν Παλατίνην Ἀνθολογίαν.

Εἰς τὴν Δάμαλιν τὴν ἱσταμένην πέραν Βυζαντίου
ἐν Χρυσοπόλει.

Ἰναχίης οὐκ εἰμὶ βοὸς τύπος, οὐδ' ἀπ' ἐμεῖο
κλῄζεται ἀντωπὸν Βοσπόριον πέλαγος
κείνην γὰρ τὸ πάροιθε βαρὺς χόλος ἤλασεν Ἥρης
ἐς Φάρον· ἥδε δ' ἐγὼ Κεκροπίς εἰμι νέκυς
εὐνέτις ἦν δὲ Χάρητος· ἔπλων δ' ὅτ' ἔπλωεν ἐκεῖνος
τῇδε, Φιλιππείων ἀντίπαλος σκαφέων
Βοΐδιον δὲ καλεῦμαι ἐγὼ τότε|| νῦν δὲ Χάρητος
*εὐνέτις ἠπείροις τέρπομαι ἀμφοτέραις.**

Ἐκ τῶν διαφόρων γραφῶν τοῦ ἐπιγράμματος ταύτην ἐθεωρήσαμεν κυριολεκτικωτέραν. Βλέπομεν δ' ὅτι πράγματι ὁ σκοπὸς τοῦ Χάρητος ἐπέτυχεν· διότι ἡ μνήμη τῆς φίλης του ἀπηθανατίσθη, ἀφοῦ ἀπὸ αὐτὴν ὠνομάσθη καὶ ἐγνωρίζετο ἡ παραλία ἐπὶ 1800 ἔτη, μέχρι τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως· καὶ κατόπιν αὐτῆς 400 ἀκόμη ἔτη κάμωμεν καὶ ἡμεῖς καὶ οἱ μεθ' ἡμᾶς ἂν θὰ ἔχουν τὴν περιέργειαν ἡμῶν //→ (φ. 5).

Ἡ χαλκίνη Δάμαλις τοῦ Χάρητος πολὺ ὀγρήγωρα ἐξέλιπεν ἢ ἁρπασθεῖσα, διότι ὅπως σήμερον καὶ τότε ὑπῆρχον ἀσυνείδητοι ἱερόσυλοι, ἢ καταστραφεῖσα ὑπὸ τῆς ἐπιρροίας τῆς ἀτμοσφαίρας καὶ τῶν θαλασσίων πιτιλισμάτων, ἀφοῦ τὸ ἐπίγραμμα μόνον καὶ τοὺς κίονας ἀναφέρει Διονύσιος ὁ τὸν ἀνάπλουν Βοσπόρου γράψας. Ὁ αὐτοκρατορήσας ὅμως ἐν Βυζαντίῳ ([sic]*)** Λέων ὁ Φωκᾶς σεβόμενος τὸν ἱδρυτὴν καὶ τὴν μνήμην τιμῶν τῆς Κυρίας Βοΐδιον, ἔστησεν ἐπὶ τῶν διατηρουμένων μαρμαρίνων στηλῶν Δάμαλιν ἐκ λευκοῦ λίθου ξεστοῦ. Ἀλλ' ὁ Μανουὴλ Κομνηνὸς (1143-1180) σκανδαλισθεὶς ὡς χριστιανὸς κατέστρεψε τοῦ ἐθνικοῦ καὶ εἰδωλολάτρου ἐκείνου Χάρητος τὰ ἔργα, καὶ χρησιμοποιῶν τὴν ὕφαλον ἐκείνην ἄκραν ἔκτισε πύργον, ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὁποίου ἠνάπτετο τὴν νύκτα πυρσὸς διὰ νὰ ὁδηγῶνται τὰ διαπλέοντα πλοῖα· κατεσκεύασε δὲ καὶ μίαν ἅλυσσον, ἡ ὁποία ἐν καιρῷ πολέμου ἐξετείνετο ἀπὸ τοῦ Πύργου εἰς τὸ Βυζάντιον, ἐνῷ ἄλλη πάλιν ἀπὸ τὸ Βυζάντιον ἐξετείνετο εἰς Γαλατᾶν καὶ ἐκλείετο τοιουτοτρόπως ὁ διάπλους καὶ τοῦ λιμένος καὶ τοῦ Βοσπόρου. Ἀπὸ δὲ τοῦ πύργου τῆς Δαμάλεως μέχρι τῆς ξηρᾶς εἶχε κατασκευάσει μόλον καὶ παλάτιον, ὁποῦ εἶναι τώρα τὸ Σεμσῆ πασῆ ὀνομασθὲν τὸ κατὰ Δάμαλιν καὶ Σκουτάριν παλάτιον, διότι καὶ εἰς τὰ δύο μέρη ἀνῆκεν. Ὁ μόλος ἐχρησί-*

---

* Στὴν ἔκδοση οἱ στίχοι ἔχουν ὡς ἑξῆς:
Βοΐδιον οὔνομα δ' ἦεν ἐμοί ποτε, νῦν δὲ Χάρητος
εὐνοίᾳ, ἠπείροις τέρπομαι ἀμφοτέροις.

** Ὁ Σιδερίδης κάνει ἐδῶ ἕνα ἱστορικὸ λάθος· ὁ Λέων Φωκᾶς ἦταν στρατηγὸς καὶ μάγιστρος ἐπὶ Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογέννητου (913-959) καὶ οὐδέποτε αὐτοκράτορας.

μενεν καὶ πρὸς ἀποτροπὴν τοῦ ρεύματος καὶ προφύλαξιν τῶν πλοίων, ὧν μὲν τοῦ νοτίου μέρους ἐπὶ τὰ βόρεια κύματα, ὧν δὲ ἐκ τοῦ βορείου ἀπ' τὰ νότια.

Αἱ πέτραι τοῦ μόλου ἀφῃρέθησαν, λέγει ὁ Πέτρος Γύλλιος, ὅστις τῷ 1563 εἶχεν ἐπισκεφθῆ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὑπὸ τῶν ὀθωμανῶν χρησιμοποιηθεῖσαι εἰς διάφορα αὐτῶν κτίρια. //→ (φ. 6).

Ὅταν ἡ θάλασσα εἶναι εἰς γαλήνην, φαίνονται τὰ ἴχνη μόλου, λέγουσιν οἱ ἀκριβέστερον ἐμοῦ περὶ τοῦ Κιζκουλὲ ὁμιλοῦντες, διαβλέποντες μάλιστα καὶ τὴν σειρὰν ὑδραγωγοῦ τοῦ φέροντος ὕδωρ ἀπὸ τῆς ξηρᾶς εἰς τὸν ὀμβροδέκτην (στέρναν), ὁ ὁποῖος εἶναι ἐσκαμμένος ἐν τῷ βράχῳ. Ἐζήτησα ἐπισκεφθείς ποτε τὸν πύργον νὰ πίω, διὰ νὰ ἰδῶ ἂν τὸ ἐν αὐτῷ ὑπάρχον ὕδωρ εἶναι ποτιμώτατον ὅπως τὸ λέγουσιν οἱ ἄγγλοι περιηγηταὶ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος Wehller καὶ Spon, ἀλλὰ οὔτε σταγὼν ὑπῆρχεν· ὁ φύλαξ μόνον μ' εἶπεν ὅτι «ἐν ἀνάγκῃ πίνεται». Φαίνεται ὅμως ὅτι εἶναι βρόχινον τὸ ὕδωρ, συναγόμενον κατὰ τὰς βροχὰς ἐκ τῶν κεραμιδῶν ὡς ὅλων τῶν στερνῶν. Βυζαντινός τις Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς ὀνόματι, ὁ ὁποῖος ἐξεκοιλίασεν ὅλους αὐτοὺς τοὺς χρονογράφους καὶ συναξαριογράφους, ἀριθμεῖ μεταξὺ τῶν θαυμασίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὸ ὕδωρ καὶ τὸν περὶ οὗ ὁ λόγος πύργον λέγων «καὶ τοὺς ἐν μέσῳ τῆς θαλάττης καὶ τοῦ πελάγους καὶ τοῦ βαθμοῦ ἐπὶ τῆς δίνης αὐτῆς καὶ παλιρροίας πύργους καὶ τὰ ἐν αὐτῇ γλυκέα ὕδατα». Ἕτερος Βυζαντινὸς συγγραφέας, ὁ Νικ. Χωνιάτης, μᾶς λέγει ὅτι ἐκαλεῖτο Ἄ ρ κ λ α εἰς τὴν ἐποχήν του· τοιουτοτρόπως ἐκαλεῖτο τὸ ταμεῖον τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως (πραίτωρος), ἀλλὰ τοῦτο ἦτον ὅπου τώρα τὸ Γενίτζαμί· δὲν πιστεύω δὲ νὰ εἶχε κανεὶς ἐκ τῶν πραιτώρων τόσην ἁπλότητα ποτὲ νὰ ἔχῃ τὸ ταμεῖον του εἰς τὸν Κιζκουλέν.

Κατὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου Μωάμεθ τοῦ Β' τῷ 1453, ὁ ναύαρχος τῶν Βενετῶν Γαβριὴλ Τριβιζάνης ἔβαλε φρουρὰν πεντήκοντα ἀνδρῶν εἰς τὸν //→ (φ. 7) πύργον τοῦτον, ὁ ἴδιος δὲ ἔσχε τὴν διεύθυνσιν τοῦ στόλου. Ἀλλὰ ὀθωμανός τις ἱστορικὸς (ἀλλοίμονον εἰς τὴν ἱστορίαν ἂν θὰ εἶχε ἀπὸ ὁμοίους του τὰς πηγὰς αὐτῆς), Ἐβλιὰ τζελεπῆς λεγόμενος, ὅστις ἔγραψεν ὅσα ἔγραψεν ἀπὸ θείαν ἔμπνευσιν ἡ ὁποία τοῦ ἐκατέβη καθὰ ὁ ὁ ἴδιος διηγεῖται, προσευχόμενος εἰς τὸ μικρὸν μεστζίτιον τὸ ὁποῖον εἰς τὸ παραθαλάσσιον μέρος τοῦ Μπαλοὺκ παζαρίου, λέγει ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ εἶχον εἰς τὸν Κιζκουλὲν ἐστημένα διακόσια κανόνια. Ἂν βασισθῶμεν ὅμως εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ γραμματέως τοῦ Φατίχου, τὸν Κριτόβουλον, θὰ ἴδωμεν ὅτι οἱ ὀθωμανοὶ μόνον εἶχον ὅλμους (κανόνια) καὶ τουφάκας (τυφέκια). Ὁ Φραντζῆς, ὁ ἱστορικὸς τῆς ἁλώσεως, μᾶς λέγει ὅτι ὁ Τριβιζάνης ἐτέλεσε τὸ καθῆκον του οὐχὶ ὡς μισθωτὸς ἀλλὰ ὡς ποιμήν. Τὸ ποίμνιον ὅμως ἀπωλέσθη διότι οὕτως ἐπέπρωτο. Τὸ ὄνομα δὲ τοῦ πύργου ἔγινε Κὶζ Κουλεσὴ καὶ ἂν ἐκτίσθη ὑπὸ τοῦ Πορθητοῦ κατέπεσεν ἐκ φρικαλέου σεισμοῦ τῷ 1509 ἐπὶ Βαγιεζήτου τοῦ Α', ἠγέρθη μετὰ δύο μῆνας ἰσχυρότερος καὶ καλλίτερος κατὰ τὸν Baratta, ἐκάη τῷ 1722 καὶ ἀνηγέρθη, ἐπὶ Σουλτὰν Ἀχμὲτ τοῦ Γ' τοῦ ποιητοῦ, καλλιγράφου καὶ τὰς ὡραίας τέχνας ἀγαπῶντος ἐκείνου Σουλτάνου, ὑπὸ τοῦ ἐπιτρόπου καὶ γαμβροῦ αὐτοῦ Ἰβραχὶμ πασᾶ, καὶ πάλιν τῷ 1763 ἐπεσκευάσθη στεγασθεὶς μὲ μολυβδοσκέπαστον θόλον τὸν ὁποῖον ἐστήριξαν εἰς κίονας μαρμαρίνους. Τῷ 1566 ὁ θάνατος τοῦ Σουλτὰν Σουλεϊμὰν ἐλ Κανουνῆ καὶ ἡ ἀνάρρησις τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Σελὶμ τοῦ Β' ἀνηγγέλθη διὰ κανονιοβολισμῶν ριφθέντων ἀπὸ τὴν τηλεβοστοιχίαν τοῦ Κιζκουλέ, ἐνῷ ἀπὸ τὸ ἐν Χρυσοπόλει παλάτιον τῆς ἀδελφῆς του Μιχριμὰχ διέβαινε εἰς Σεράϊ Μπουρνοῦ τὸ κομίζον αὐτὸν πλοιάριον. Καὶ κατὰ τὸ 1576 ἑκατὸν κανονιοβολισμοὶ ἐρρίφθησαν εἰς τιμὴν τοῦ Τουμάη Χάν, πρεσβευτοῦ τοῦ Σάχου τῆς Περσίας. Τῷ 1836 ἐγένετο νοσοκομεῖον τῶν λοιμωττώντων, οὗ ἀρχίατρος ἦν ὁ ἀοίδιμος Κωνσταντῖνος Καραθεοδωρῆς, τῷ δὲ 1839 κατὰ τὴν ἐπὶ τῆς αὐλῆς ἐπιγραφὴν ἀνεκτίσθη ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου Μαχμοὺτ καὶ τὸ νῦν ὁρώμενον σχῆμα καὶ ἐχρησίμευσεν ὡς ἀναρρωτήριον //→(φ. 8) τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ ναυτικοῦ· ἐχρησίμευσεν ἄλλοτέ ποτε δὲ καὶ ὡς τελωνεῖον, ἀλλ' ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν χρησιμεύει ὡς φάρος μόνον φέρων, καθὸ ἀνατολικός, δύο κοκκίνους φανοὺς κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ γραφείου τῶν φάρων καὶ φανῶν τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους.

Κατὰ τὸ ἔτος 1752 ὁ τζοχατάρης τοῦ κιζλὰρ ἀγᾶ Μπεσήρ, ἄγνωστον διὰ ποίαν αἰτίαν, ἐμαζίλευσε τὸν κατῆν τῆς Χρυσοπόλεως· καὶ τούτου μὲν τὸ θυλάκιον ἱκανοποιήθη μὲ πλούσια δῶρα δι' ὅσας μαστιγώσεις ἔλαβε δικαίως ἢ ἀδίκως τὸ ἰσχυρὸν ὡς φαίνεται σῶμα του, ἀλλ' οἱ οὐλεμάδες τὴν προσβολὴν ταύτην τοῦ ἀξιώματος ἐνόουν νὰ ἱκανοποιήσουν μὲ τὸν θάνατον τοῦ Μπεσήρ· διὰ νὰ προληφθῇ ἐπομένως ἐπανάστασις ἀντὶ ἐξορίας ἀπεφασίσθη ἡ θανάτωσις τοῦ Μπεσὴρ γενομένη εἰς τὸν Κιζκουλέν. Ἂν ἐθάπτετο ὁ νεκρός του ἐν τῷ πύργῳ, τότε θὰ ἦτο αἰωνίως ἐν τῷ ὑπουργήματι αὐτοῦ, μένων ὡς ἀγᾶς τῶν νεανίδων, εἰς τὸν πύργον τῆς νεάνιδος.

Πολλοὶ νεώτεροι συγγραφεῖς λέγουν ὅτι τὸ ὀκιοὺζ λιμὰν εἶναι ἡ μετάφρασις τῆς πρώην ὀνομασίας Δάμαλις ἢ Βοῦς. Τοῦτο εἶναι πολὺ πιθανὸν ὄχι ὅμως ὅτι καὶ τὸ Κὶζ Κουλεσὶ εἶναι παραφθορὰ τοῦ ὀκιοὺζ κουλεσῆ, διότι πολλὴ ἡ μεταξὺ τῶν δύο τουρκικῶν λέξεων διαφορά. Ἄλλως τὸ πόθεν ὠνομάσθη Κὶζ κουλέ, μᾶς διηγοῦνται οἱ Τοῦρκοι ὡς ἑξῆς. //→ (φ. 9).

Ὅταν ὁ Σουλτὰν Μεχεμὲτ ὁ Πορθητὴς ἀπέκτησεν ὕστερον ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ἀτεκνίαν τὴν Μεχὰρ-ι Σιΐτ ὀνομασθεῖσαν κόρην, ἠρώτησε τοὺς μάγους (Μουνετζὴμ) περὶ τοῦ μέλλοντός της. Οἱ μάγοι, ἀφοῦ ἐμελέτησαν τῆς κόρης τὸ ἄστρον, εἶπον εἰς τὸν πατέρα ὅτι πεπρωμένον εἶναι νὰ τὴν δαγκάσῃ ὄφις καὶ ν' ἀποθάνῃ. Περίλυπος γενόμενος ὁ πατὴρ διελογίζετο πῶς νὰ προφυλάξῃ τὴν κόρην ἀπὸ τὸν τοιοῦτον θάνατον· συσκεφθεὶς μὲ τοὺς τριγυρινούς του εὗρε σωτηρίαν νὰ κτίσῃ πύργον ἐν μέσῳ θαλάσσης, εἰς τὸν ὁποῖον νὰ κατοικῇ διὰ παντὸς ἡ κόρη μὲ ὅλον τὸ προσωπικόν της ὑπηρεσίας, ἔξωθεν δὲ νὰ στέλλωνται καθημερινῶς τὰ τρόφιμά των, καὶ «ἅμ' ἔπος ἅμ' ἔργον», κατὰ τὴν παροιμίαν, ἐκτίσθη ὁ περὶ οὗ ὁμιλοῦμεν πύργος, Κιζκουλὲς ὀνομασθείς. Ἡ κόρη ἐμεγά-

λωνε, καὶ εἰς ὅλον τὸν κόσμον διελαλεῖτο ἡ σπανία της ὡραιότης· ἡ φήμη ἀπὸ στόματος εἰς στόμα μεγαλοποιουμένη, ὅπως ὄγκος χιόνος κυλιόμενος, ἔφθασεν εἰς τὰς ἀκοὰς τοῦ Σάχου τῆς Περσίας, νέον εὐφάνταστον, ζωηρὸν πράγματι δελικανλῆν καὶ ἀμέσως χωρὶς νὰ τὴν ἰδῇ οὔτε αὐτὸς οὔτε κανεὶς ἐκ τῶν διηγουμένων περὶ αὐτῆς ᾐσθάνθη θερμότατον, ἐμμανῆ ἔρωτα, καὶ ἀπεφάσισε νὰ ἔλθῃ καὶ τὴν ἰδῇ ὁ ἴδιος, ἴσως δὲ καὶ τὴν ζητήσῃ εἰς σύζυγον. Μετὰ πολύμηνον ταξίδιον τέλος ἔφθασεν ἐδῶ, καὶ παρήγγειλεν εἰς ἐπιδέξιον τεχνίτην ἀνθοπώλην ἀνθοδέσμην κατὰ τὸ ἐρωτικὸν λεξικὸν τῆς γλώσσης τῶν ἀνθέων, τὴν ὁποίαν ἤθελεν ἐπιδώσει εἰς τὴν κόρην διὰ νὰ ἀναγνώσῃ τὸν φλογερὸν ἔρωτά του. Ὁ ἀνθοπώλης, κατασκευάσας τὴν ἀνθοδέσμην //→ (φ. 10) κατὰ τὴν παραγγελίαν ἀφ᾽ ἑσπέρας, ἀφῆκεν εἰς τὸ ὕπαιθρον πλησίον δεξαμενῆς· ἀλλὰ τὴν νύκτα ὄφις κακεντρεχής, τὸ ἑρπετὸν εἰς τὸ ὁποῖον χρεωστεῖ ὁ ἄνθρωπος τὴν ἀπώλειαν τοῦ Παραδείσου, ἀγαπῶν φαίνεται τ᾽ ἄνθη, εἶχε πλησιάσει τὴν ἀνθοδέσμην ὠσφράνθη τὴν ἀποπνέουσαν εὐωδίαν καὶ ἀντὶ χώματα ἐπροτίμησε νὰ συσπειρωθῇ ἐντὸς τῆς ἀνθοδέσμης· θὰ ἦτο ὅμως καὶ μικρός· ὁ νέος, πρὶν ἀκόμη χαράξῃ, ἔλαβε τὴν ἀνθοδέσμην καὶ ἐλθὼν εἰς τὰ παράθυρα τῆς Μεχάρι Σεΐτ, ἔδωκεν εἰς αὐτὴν τὴν ἀνθοδέσμην. Μόλις ὅμως τὴν ἤγγισεν, ἠγέρθη ὁ ὄφις καὶ τὴν δαγκάνει... ἡ κόρη εὔγαλε μεγάλην κραυγὴν καὶ πίπτει λιπόθυμος, ἐνῷ οἱ ὑπηρέται εἰσέρχονται ἀμέσως καὶ βλέπουν τὴν κόρην αἱματόφυρτον, τὸν δὲ ὄφιν συρόμενον κατὰ γῆς. Καὶ τοῦ μὲν ὄφεως συνέτριψαν τὴν κεφαλήν, κατὰ τὴν παραγγελίαν τὴν ὁποίαν ἔλαβεν ὁ ᾽Αδάμ, τὴν κόρην ὅμως δὲν ἠμπόρεσαν νὰ ἐπαναφέρωσιν εἰς τὴν ζωήν. Ὥστε ἡ πρόρρησις τῶν ἀστρολόγων ἐπηλήθευσεν, ὡς μὴ ὤφειλεν. Ἐὰν ὁ νέος ἦτον ἐκ τῶν τῆς ἐποχῆς μας, ὤφειλε ν᾽ αὐτοκτονήσῃ, ἀφοῦ ἔγινεν αἴτιος τοῦ θανάτου τῆς ἐρωμένης διὰ τὴν ὁποίαν ᾐσθάνθη τόσον ἔρωτα. Πιθανὸν ἐν τούτοις νὰ ἐπαρηγορήθη εὐκόλως εἰπών: «κατερῆ ὂϊλὲ ἰμίς». Τὸ διήγημα τοῦτο φαίνεται ὅτι εἶναι παραμόρφωσις ἄλλης διηγήσεως πολὺ ἀρχαιοτέρας, τὴν ὁποίαν ἂς ἀναφέρωμεν, διότι πολὺ ὁμοιάζει ἀφ᾽ ἑνός, καὶ διότι ἀφ᾽ ἑτέρου πρέπει ὀλίγον νὰ πολυλογήσωμεν, ἂν καὶ διόλου δὲν ἐπιθυμῶ νὰ φανῶ καταχρώμενος τῆς ἐπιεικείας σας. // → (φ. 11).

Ὁ ρωμαῖος στρατηγὸς Μᾶρκος ᾽Αντώνιος εἶχεν ἀγαπήσει καὶ ἀγαπηθῇ, ὅμως τὴν βασίλισσαν τῆς Αἰγύπτου Κλεοπάτραν καὶ ἀψηφῶντας διαταγὰς τῆς Ρώμης ἔζη μετ᾽ αὐτῆς, ὡς οὗ οἱ ρωμαῖοι ἠναγκάσθησαν νὰ λάβωσι βίαια μέτρα ἐναντίον του. Ἡ Κλεοπάτρα, ἀφοῦ ἔπεσε μαχόμενος ὁ ᾽Αντώνιος, ἔμελλε νὰ συλληφθῇ, ἀλλ᾽ εὑρέθη νεκρὰ εἰς τὸ δωμάτιόν της χωρὶς νὰ γνωρισθῇ τὸ μέσον τοῦ θανάτου, εὑρέθησαν μόνον λεπτὰ κεντήματα περὶ τὸν βραχίονα καὶ ἔλεγεν ὅτι εἶχεν ἐπιθέσει ἀσπίδα κεκρυμμένην εἰς ἄνθη ἢ εἰς λάγηνον ἢ εἰς καλάθιον σύκων ἀγορασθέντων κατὰ τὸν Πλούταρχον, ἀπὸ χωρικὴν ἄγνωστον, καὶ ὅτι τὴν ἐστοχάσθη μὲν ἡ Κλεοπάτρα, ἔκρυψεν ὅμως ἐπίτηδες διὰ νὰ αὐτοκτονήσῃ καὶ μὴ συλληφθῇ· καλὴν καρδίαν φαίνεται ὅμως ὅτι εἶχε, ἀφοῦ, ἐνῷ ἦτον ἑτοιμοθάνατος καὶ εἰς στενοτάτην πολιορκίαν, ἠγόραζε σῦκα. Ὁ νικητὴς στρατηγὸς

ἅμα τὴν εἶδε νεκράν, ἔβαλε ψύλλους καὶ ἐβύζασαν τὰ κεντήματα, ἀλλ᾽ εἰς μάτην διότι ἐκείνη ἦτο νεκρά. Ἡ μὲν ἀσπὶς δὲν εἶναι ἀπὸ τὸ εἶδος τὸ ὁποῖον κατὰ Φανίαν τὸν Τρίσιον ἦσαν πελώρια καὶ ἀγριώτατα ζῶα, ἀλλὰ μικρόν τι ἑρπετόν, ἴσως τὸ ἀναφερόμενον εἰς τοὺς ψαλμοὺς τοῦ Δαυΐδ (Ϟ′) «ἐπὶ ἀσπίδα καὶ βασιλίσκον ἐπιβήσῃ» κτλ. Οἱ δὲ ψύλλοι ἦσαν ἀνδρῶν μόνον ἐν Λιβύῃ (᾽Αφρικῇ), οἱ ὁποῖοι εἶχαν τὴν ἰδιότητα νὰ μὴ βλάπτωνται ἀπὸ τὰ θηρία ἢ ἑρπετά, καὶ βυζάνοντες τῶν βλαπτομένων τὰς πληγὰς νὰ τοὺς σώζωσι χωρὶς νὰ βλάπτωνται οἱ ἴδιοι ἀπὸ τὸ βυζανόμενον δηλητήριον· τὴν πεποίθησιν ταύτην ἀναφέρουσι διάφοροι συγγραφεῖς· ὁ Σουιτώνιος, ὁ Παυσανίας, ὁ Δίων ὁ Κάσσιος καὶ ὁ Νίκανδρος· ἀπορῶ ὅμως πρῶτον πῶς εὑρέθησαν παρόντες κατὰ τὸν θάνατον τῆς Κλεοπάτρας, καὶ δεύτερον πῶς δὲν τὴν ἔσωσαν. Σημειωτέον δὲ ὅτι ὁ Ὁράτιος Ψιλάκης διὰ τὸν θάνατον τῆς Κλεοπάτρας // → (φ. 12) ἐποίησεν εἰς τοὺς ρωμαίους συγχαρητήριον ᾠδήν, διότι ἐγλύτωσαν ἀπὸ μέλλουσαν κατὰ τῆς Ρώμης ἐπιδρομὴν αὐτῆς.

Μὲ τὴν διήγησιν αὐτὴν τελειώνουσιν ὅσα περὶ τοῦ Πύργου τῆς Δαμάλεως καὶ τοῦ Κιζκουλὲ ἐσταχυολογήσαμεν, ἔρχεται δὲ ὁ λόγος εἰς τῶν παθημάτων τοῦ Λεάνδρου τὴν διήγησιν, ὄχι διότι ἔχει αὕτη σχέσιν τινὰ μὲ τὸν πύργον, ἀλλὰ διὰ νὰ ἐξηγηθῇ ἡ ἐπωνυμία Πύργος τοῦ Λεάνδρου τὴν ὁποίαν δίδουσιν οἱ Εὐρωπαῖοι καὶ διὰ νὰ φανῇ ὅτι παραδεχθέντες καὶ ἡμεῖς αὐτὴν σφάλλομεν, φαινόμενοι ὅτι δὲν γνωρίζομεν τὴν ἱστορίαν καὶ τὰς παραδόσεις μας.

Ποιητὴς ἀγνώστου βίου καὶ ἐποχῆς, ὀνομαζόμενος Μουσαῖος, μᾶς ἀφῆκεν ἓν μόνον προϊὸν τῆς εὐφυοῦς αὐτοῦ διανοίας, ἓν χαριέστατον ποίημα, [...] στίχων, ἐπιγραφόμενον «Τὰ καθ᾽ Ἡρὼ καὶ Λέανδρον». ᾽Εκ τῶν νεωτέρων φιλολόγων, ἄλλοι μὲν λέγουσιν ὅτι ἔζη 1250 ἔτη π.Χ., ἄλλοι δὲ 300 ἔτη μ.Χ., δηλαδὴ διαφορὰ 1550 ἐτῶν. ᾽Αφήνοντες αὐτοὺς νὰ μᾶς ὁρίσωσιν ἀκριβέστερον τὴν ἐποχὴν καὶ νὰ πλησιάσωσιν ἀλλήλους, καταγινόμενοι νὰ εὕρωσιν ἀπὸ τὰς ἱστορικάς, κοινωνικὰς καὶ γραμματολογικὰς ἐρεύνας τῶν διαφόρων ἐποχῶν τῆς μακρᾶς ταύτης περιόδου θετικὰ σημεῖα τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀφελοῦς ποιητοῦ, ἡμεῖς ἀναλύομεν τὸ ἔργον του διὰ νὰ διηγηθῶμεν τὰ παθήματα τῆς Ἡροῦς καὶ τοῦ Λεάνδρου. //→ (φ. 13).

Ὑπῆρχον «μιὰ φορὰ καὶ ἕνα καιρὸν» εἰς τὸν Ἑλλήσποντον δύο πόλεις, ἀντικρὺ ἡ μία τῆς ἄλλης, ἡ μὲν Ἄβυδος λεγομένη εἰς τὴν ᾽Ανατολικὴν παραλίαν, ὅπου τώρα εἶναι τὸ Τσανὰκ Καλεσῆ, ἡ δὲ ἄλλη εἰς τὴν δυτικήν, ἡ Σηστός, ὅπου τώρα τὸ φρούριον Ναγαρᾶ πλησίον εἰς τὴν Μάδυτον· τὴν Ἄβυδον εἶχε πατρίδα ὁ Λέανδρος, τολμηρός, ζωηρὸς καὶ ποσῶς μὴν ἀντέχων εἰς τὰ βέλη τοῦ ἔρωτος νεανίας· εἰς πύργον δέ, ἐν μέσῳ θαλάσσης πρὸ τῆς Σηστοῦ, κατῴκει ἐκ θελήματος τῶν γονέων αὐτῆς ἡ παρθένος Ἡρώ, ὡραιοτάτη κόρη ἀφιερωμένη εἰς τὴν θεὰν ᾽Αφροδίτην. Ἦσαν δὲ οἱ δύο νέοι τῶν πόλεων τούτων λαμπροὶ ἀστέρες, ἴσοι μεταξύ των καὶ ὅμοιοι. Ὁ Μουσαῖος μᾶς λέγει ἐξυμνῶν τὴν ὡραιότητα τῆς κόρης, ὅτι ψεύδονται οἱ παλαιοὶ ὅτι τρεῖς μόνον ἦσαν αἱ χά-

ριτες, ἀφοῦ εἷς «γελούμενος» ὀφθαλμὸς τῆς ῾Ηροῦς ὑπερέβαινεν ἑκατὸν χάριτας.

Εἰς τὴν Σηστὸν ἐγένετο εἰς ἐποχὴν ὡρισμένην πανήγυρις πρὸς τιμὴν τοῦ ᾿Αδώνιδος καὶ τῆς ᾿Αφροδίτης· προσήρχοντο δὲ κατὰ τὴν ἑορτὴν ὄχι μόνον ἀπὸ τὰς τριγύρω πόλεις καὶ τὰ χωρία ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ὅλας τὰς νήσους τοῦ ᾿Αρχιπελάγους, ἀπὸ τῆς Αἱμονίης καὶ τῆς Κύπρου ἕως τὰ Κύθηρα, ὅπου ἐτιμᾶτο κατ' ἐξοχὴν ἡ ᾿Αφροδίτη, ἐξ οὗ καὶ Κυθέρια ἐλέγετο, καμμία γυνὴ δὲν ἔμενεν· ἀλλὰ καὶ νέος κανεὶς εἰς τὴν ἀπέναντι Φρυγίαν καὶ τὴν γείτονα ῎Αβυδον δὲν ἔμενεν, ἀλλ' ἀθρόοι ἤρχοντο //→ (φ. 14) εἰς τὴν πανήγυριν. Λέγει δὲ ὁ Μουσαῖος ὅτι ὅσον ὑπάρχει ἑορτή, «τρέχουσιν οἱ νέοι ὄχι τόσον διὰ νὰ προσφέρουσιν ἱερὰς θυσίας ὅσον διὰ τὰς καλλονὰς τῶν συναθροιζομένων παρθένων». ῞Ας ἀναγνώσῃ τὴν παρατήρησιν ταύτην ὁ πολὺς Φαλμεράϋερ, ἂς ἰδῇ τί συμβαίνει σήμερον εἰς τὰς πανηγύρεις μας τῆς Συληβρίας, τοῦ Μπαλουκλιοῦ καὶ ἄλλων μερῶν, καὶ θὰ ὁμολογήσῃ ὅτι εἴμεθα τῷ ὄντι γνήσιοι ἀπόγονοι τῶν ῾Ελλήνων, καὶ ὄχι ρανίδα ἀλλ' ὅλον μας τὸ αἷμα ἔχομεν ῾Ελληνικόν. Εἰς τὴν ἑορτὴν ταύτην τῆς πόλεως Σηστοῦ πιστεύω ὅτι οἱ ᾿Αβυδηνοὶ θὰ ἦσαν οἱ πρῶτοι καὶ οἱ μᾶλλον ἀφωσιωμένοι πανηγυρίζοντες, ἀφοῦ παρ' αὐτοῖς ὑπῆρχε ναὸς τῆς πόρνης ᾿Αφροδίτης, τὸν ὁποῖον ἀνήγειρον «τῆς ἐλευθερίας χαριστήρια ἀποδίδοντες τῇ πόρνῃ», κατὰ τὸν Πάμφιλον καὶ Κλεάνθην, ἡ ὁποία, ὅτε ἡ πόλις ῎Αβυδος ὑπέκειτο εἰς δουλείαν, ὁμοῦ μὲ ἄλλας ὁμοίας της ἦτο συνευθυμοῦσα καὶ διασκεδάζουσα μετὰ τῶν φρουρῶν νύκτα τινά, ἅμα εἶδεν αὐτοὺς καταβληθέντας ὑπὸ τῆς μέθης καὶ τῆς κραιπάλης, καὶ βυθισθέντας εἰς ὕπνον, ἔλαβε τὰ κλειδία τῶν θυρῶν τοῦ φρουρίου, ὑπερεπήδησε τὰ τείχη καὶ ἐλθοῦσα εἰς τὴν πόλιν ἀφυπνίζει τοὺς συμπολίτας αὐτῆς, παριστᾷ τὴν κατάστασιν τῶν φυλάκων καὶ τοὺς παροτρύνει διαφθείροντες αὐτοὺς νὰ γίνωσι κύριοι τῶν τειχῶν καὶ ἀνακτήσωσι τὴν ἐλευθερίαν τῆς πόλεως. Πράξαντες δὲ ὅπως ἡ φαυλόβιος μέν, φιλόπατρις ὅμως αὕτη ᾿Αβυδηνὴ κόρη συνεβούλευσεν, ἐπέτυχον καὶ εὐγνωμονοῦν(τες) //→ (φ. 15) εἰς τὴν θεὰν ἤγειραν τὸν ῥηθέντα ναόν. ῞Ενεκα τούτου πιστεύομεν ὅτι οἱ ᾿Αβυδηνοὶ θὰ ἦσαν ἐκ τῶν πρώτων προσκυνητῶν.

Τὴν ἡμέραν τῆς ἑορτῆς ἡ ῾Ηρώ, καθὸ ἱέρεια τῆς ᾿Αφροδίτης, μετέβη εἰς τὸν ναὸν ἀπὸ τοῦ χαρίεντος αὐτῆς προσώπου ἀπαστράπτουσα μαρμαρυγήν, καὶ ἐνῷ περιεφέρετο ἐντὸς τοῦ ναοῦ εἶχεν ἐπάνω της καὶ τὰ βλέμματα καὶ τὸν νοῦν καὶ τοὺς διαλογισμοὺς ὅλων τῶν ἀνδρῶν, ἕκαστος τῶν ὁποίων μὲ θαυμασμὸν περὶ αὐτῆς ἐσκέπτετο, ἐκτὸς τοῦ Λεάνδρου, ὁ ὁποῖος κατάκαρδα ἐκτυπήθη ἅμα εἶδε τὴν παρθένον· ἐπειδὴ δὲ δὲν ἠμπόρει νὰ βαστάξῃ εἰς κρυφὰ κέντρα, ἠκολούθει κατόπιν τῆς νέας μὲ ἥσυχον πόδα, ἐστέκετο καταντικρὺ αὐτῆς καὶ μὲ «λοξαῖς ματιαῖς» τὴν ἔδωκε νὰ καταλάβῃ τὸ πάθος του· ἡ κόρη ἐννόησε πραγματικῶς, καὶ ἔκαμε καὶ αὐτὴ ἱεροκρυφίως νεύματα καὶ ὑποκλίσεις, τότε ὁ Λέανδρος ἀνέπνευσεν ἐκ μέσης καρδίας, ἡ κόρη συνησθάνθη καὶ δὲν ἀπέρριψε τὸν πόθον του, καὶ ἐπερίμενε νὰ νυκτώσῃ· φαίνεται ὅτι ἡ ἑορτὴ δὲν ἐτελείωσεν

εἰς μίαν ἡμέραν. ῞Αμα λοιπὸν τὸ σκότος ἤρχισε νὰ σκεπάζῃ τὴν γῆν καὶ ὁ βαθύσκιος ἕσπερος ἀστὴρ ἐφάνη εἰς τὸν οὐρανόν, ὁ Λέανδρος ἐπλησίασεν ὅπου ἔτυχεν τὴν ῾Ηρὼ καὶ τὴν ἔσυρεν εἰς τοῦ ναοῦ τὰ ἐνδότερα· ἐκείνη κατ' ἀρχὰς μὲν ὠθουμένη ἐσάλευε τοὺς πόδας της προβαίνουσα, σταθεῖσα ὅμως ἔπειτα τὸν λέγει μ' ἀπειλητικὸν τόνον: ''Ξένε, ἄφες με· δὲν σ' ἐπιτρέπεται νὰ ἐγγίζῃς τῆς ᾿Αφροδίτης τὴν ἱέρειαν''. ᾿Αλλ' ὁ Λέανδρος εἰς ἀπάντησιν πρῶτον μὲν ἐπιφωνεῖ: ''῎Ολβιος ὅς σ' ἐφύτευσε καὶ ὀλβίη ἣ τέκε σε μήτηρ, γαστὴρ ἥ σ' ἐλόχευσε μακαρτάτη'', //→ (φ. 16) ἔπειτα δὲ τὴν παρακαλεῖ ν' ἀκούσῃ τὰς παρακλήσεις του, νὰ λυπηθῇ τοὺς πόθους του, καὶ διὰ νὰ τὴν καταπείσῃ δίδει ὑπόσχεσιν νὰ τὴν νυμφευθῇ ἂν θέλῃ, καὶ ὅτι δὲν πρέπει ν' ἀποφεύγῃ τὰ ἔργα τῆς θεᾶς ἀφοῦ εἶναι καὶ ἱέρεια αὐτῆς. ῾Η παρθένος συνεκινήθη, τὸν ἠλέησε, καὶ ᾐσθάνθη τότε τὸ γλυκύπικρον κέντρον τοῦ ἔρωτος· ἀφοῦ δὲ ἐσιώπησεν ὀλίγον, λέγει: ''Ξένε, ποῖος σ' ἔφερεν εἰς τὴν πατρίδα μου· ἀλλοίμονον! Ποῖος σ' ἐδίδαξε νὰ πλέκῃς τοιούτους λόγους, οἱ ὁποῖοι καὶ τὰς πέτρας αὐτὰς ἀκόμη συγκινοῦσι, καὶ ὅμως ματαίως εἶπες ὅλα ταῦτα. Πῶς θὰ μὲ νυμφευθῇς, ἐνῷ εἶσαι πλάνος, ξένος καὶ ἄπιστος; Εἰς τοιοῦτον μὲν γάμον οἱ γονεῖς μου ποτὲ δὲν θὰ δώσουσι συγκατάθεσιν· ἂν πάλιν θελήσῃς νὰ μείνῃς εἰς τὴν πατρίδα μου ὡς ξένος ταξιδιώτης, δὲν δύνασαι ν' ἀπολαύσῃς κρυφοὺς γάμους, διότι ἡ γλῶσσα τῶν ἀνθρώπων ἀγαπᾷ νὰ λέγῃ, καὶ τὸ ἔργον τὸ ὁποῖον κάμνει κανεὶς μὲ σιωπήν, εἰς τὰς τριόδους τὸ ἀκούει''· «ὁ κόσμος θὰ τὤχει τούμπανον κι' ἐσὺ κρυφὸ καμάρι», ὡς λέγομεν ἡμεῖς σήμερον παροιμιαζόμενοι. ᾿Εν τούτοις ἠρώτησε κι' ἔμαθε τὸ ὄνομα καὶ τὴν πατρίδα του, εἶπε τὸ ἰδικόν της καὶ ὅτι κατοικεῖ μὲ μόνην μίαν ὑπηρέτριαν εἰς τὸν ἀμφιβόητον καὶ οὐρανομήκην πύργον ἐν τῇ θαλάσσῃ.

῾Ο τολμηρὸς Λέανδρος τῇ λέγει ὅτι διὰ τὸν ἔρωτα αὐτῆς τὰ πάντα θέλει πράξει, ὅτι χωρὶς νὰ φοβηθῇ διόλου τὸ βαρὺ τῆς θαλάσσης ῥεῦμα, ἀνὰ πᾶσαν νύκτα κολυμβῶν ἀπὸ τὴν πατρίδα του ῎Αβυδον, θὰ ἔρχεται εἰς τὸν πύργον, καὶ τῇ παραγγέλλει ν' ἀνάπτῃ λύχνον διὰ νὰ ἔχῃ //→ (φ. 17) τὸ φῶς του ὁδηγόν, καὶ λέγει: ''᾿Αλλὰ φίλη, νὰ φυλάττῃς μήπως σφοδρὰ φυσῶντες οἱ ἄνεμοι σβήσωσι, διότι παρευθὺς θὰ χαθῶ, τὸν λύχνον ὅστις θὰ εἶναι ὁ φωτοδότης ἡγεμὼν τῆς ζωῆς μου''. ᾿Αφοῦ ἔμειναν σύμφωνοι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀπεχαιρετήθησαν, καὶ ὁ μὲν Λέανδρος ὑπέστρεψεν εἰς τὴν ῎Αβυδον ἡ δὲ παρθένος εἰς τὸν ἐν τῇ θαλάσσῃ πύργον αὐτῆς.

Τὸ ἑσπέρας ὁ Λέανδρος ἀκράτητος ἐκ τοῦ ἔρωτος περιφέρεται εἰς τὴν παράλιον καὶ ἐν ἀγωνίᾳ ἔχει ἐστραμμένους τοὺς ὀφθαλμούς του εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν ἀκτήν· ἡ ῾Ηρὼ πιστὴ εἰς τὰ συμπεφωνημένα ἀνάπτει λύχνον. ῾Ο Λέανδρος βλέπει, καὶ αἰσθάνεται καιομένην ὡς τὸν λύχνον τὴν καρδίαν του, ἐκδύνεται καὶ ἑτοιμάζεται νὰ ῥιφθῇ εἰς τὴν θάλασσαν, ἀκούων ὅμως τῶν κυμάτων τὸν ῥόχθον καὶ αἰσθανόμενος τὴν θαλασσίαν ψυχρὰν πνοήν, στέκει καὶ συλλογίζεται ἀλλὰ παρηγορούμενος μόνος λαμβάνει θάρρος ἀτενίζων τὸν λύχνον καὶ σκέπτεται:

Δεινὸς ὁ ἔρως, ἀλλὰ καὶ ἡ θάλασσα ἄσπλαγχνος, ἀλλὰ νερὸν εἶναι τῆς θαλάσσης, ἐμὲ δὲ κατακαίει ἐνδόμυχον πῦρ τοῦ ἔρωτος.

Λάμβανε πῦρ, καρδία, μὴ φοβηθῇς· τὸ νερὸν τὸ ὁποῖον εἶναι κολυμβητόν, φέρε με εἰς τὴν ἀγαπητήν μου· τί δὲν γνωρίζεις ὅτι ἡ Ἀφροδίτη εἶναι γέννημα τοῦ ἀφροῦ τῆς θαλάσσης, καὶ ὅτι εἶναι ἡ κυρία καὶ εἰς τὴν θάλασσαν καὶ εἰς τὰς ὀδύνας μου;

Ταῦτα διαλογιζόμενος ἐρρίφθη εἰς τὴν θάλασσαν, δυνόμενος κολυμβῶν πρὸς τὸν λύχνον. Ἅμα ἔφθασεν εἰς τὸν //→ (φ. 18) πύργον, τὸν ἐδέχθη ἡ Ἡρὼ στάζοντα σταλαγματίας ἀφρισμένας, τὸν ἐνηγκαλίσθη καὶ μὲ διάφορα εὔοσμα ἔλαια καὶ μυρωδικὰ τὸν ἤλειφε λέγουσα:

Νυμφίε, πολλὰ ὑπέφερες· εἴθε ἄλλος νυμφίος μὴ πάθῃ ὅμοια
Νυμφίε, πολλὰ ὑπέφερες· λησμόνησε τὸ ἁλμυρὸν ὕδωρ
καὶ τὴν ψαρομυρωδιὰν τῆς βαροδερούσης θαλάσσης·
ἐλθὲ καὶ τοὺς κόπους σου ἄφησε εἰς τοὺς κόλπους μου·
καί, ἦν γάμος, ἀλλ' ἀχόρευτος·
καὶ ἦν λέχος χωρὶς ὕμνους, τῆς χαρᾶς τραγούδιον
δὲν ἔψαλε πατὴρ οὔτε μήτηρ ταλαίπωρος...

Τὸ πρωῒ ἅμα τῇ αὐγῇ ὁ Λέανδρος ἀπεχαιρέτησε τὴν Ἡρὼ καὶ κολυμβῶν ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ἄβυδον· καὶ οὕτως κάθε νύκτα ἐξηκολούθει τὸ ἔργον τοῦτο μέχρις ὅτου ἦλθεν ὁ χειμών, ἐποχὴ τῶν τρικυμιῶν καὶ ἀνεμοστροβίλων καὶ τῶν φρικαλέων κυμάτων, τὰ ὁποῖα σηκώνουν σφοδρῶς πνέοντες ἄνεμοι. Ὁ Λέανδρος ἐν τούτοις, συνηθίσας μὲ τὸ θαλασσοδέρσιμον καὶ ἀψηφῶν τὸν τρικυμιώδη καιρόν, ἐρρίφθη κατὰ τὸ σύνηθες εἰς τὴν θάλασσαν πρὸς τὸν λύχνον εἶχεν τὸ βλέμμα καὶ τὴν διεύθυνσιν, ἐνῶ ἔσμιγε ἡ θάλασσα μὲ τὸν αἰθέρα. //→ (φ. 19) Ὁ Λέανδρος ἐφοβήθη τέλος, ἤρχισε νὰ παρακαλῇ τὸν Ποσειδῶνα, τὴν Ἀφροδίτην, ἀλλὰ πρὸς βοήθειάν του οὐδεὶς ἤρχετο· ἀπέκαμον καὶ οἱ πόδες καὶ αἱ χεῖρές του καὶ ἄφθονον κατέπινεν ἁλμυρὸν νερὸν χυνόμενον εἰς τὸν λαιμόν του ἀνεμποδίστως, διότι ἔχανε πλέον τὰς δυνάμεις του, ἐνῷ τὸ βλέμμα του ἦτο προσηλωμένον πάντοτε πρὸς τὸν λύχνον. Αἴφνης σφοδρὰ πνοὴ ἀνέμου σβήνει τὸν λύχνον, συγχρόνως βίαιον κῦμα πνίγει καὶ τὴν τελευταίαν τοῦ Λεάνδρου πνοήν.

Ἄγρυπνος καὶ ἀνήσυχος ἡ Ἡρὼ παρετήρει τὴν τρικυμίαν καὶ σκεπτομένη δὲν ἠδύνατο νὰ παρηγορηθῇ, ἀγνοοῦσα ἂν ὁ Λέανδρος ἐτόλμησε νὰ ἐκτελέσῃ τὸ σύνηθες κολύμβημα ἢ ὄχι. Μόλις ἔφεξεν καὶ ἀμέσως ἤρχισε νὰ ἐξετάζῃ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θαλάσσης, ἡ ὁποία πλέον εἶχεν ἡσυχάσει, μὴ τυχὸν φαίνηται ὁ Λέανδρος περιπλανώμενος, διότι δὲν εἶχεν ἠμπορέσει ν' ἀνάψῃ τὸν σβησθέντα λύχνον τὴν νύκτα. Αἴφνης ὅμως εἰς τὰ θεμέλια τοῦ πύργου βλέπει τοῦ Λεάνδρου τὸ πτῶμα· ἔμεινεν ὡς ἀπολιθωμένη, δὲν ἤθελε νὰ τὸ πιστεύσῃ, ἀλλ' ἡ ἀμφιβολία της ἐντὸς ὀλίγων λεπτῶν διεσκεδάσθη, καὶ τότε ῥίπτεται ἀπὸ

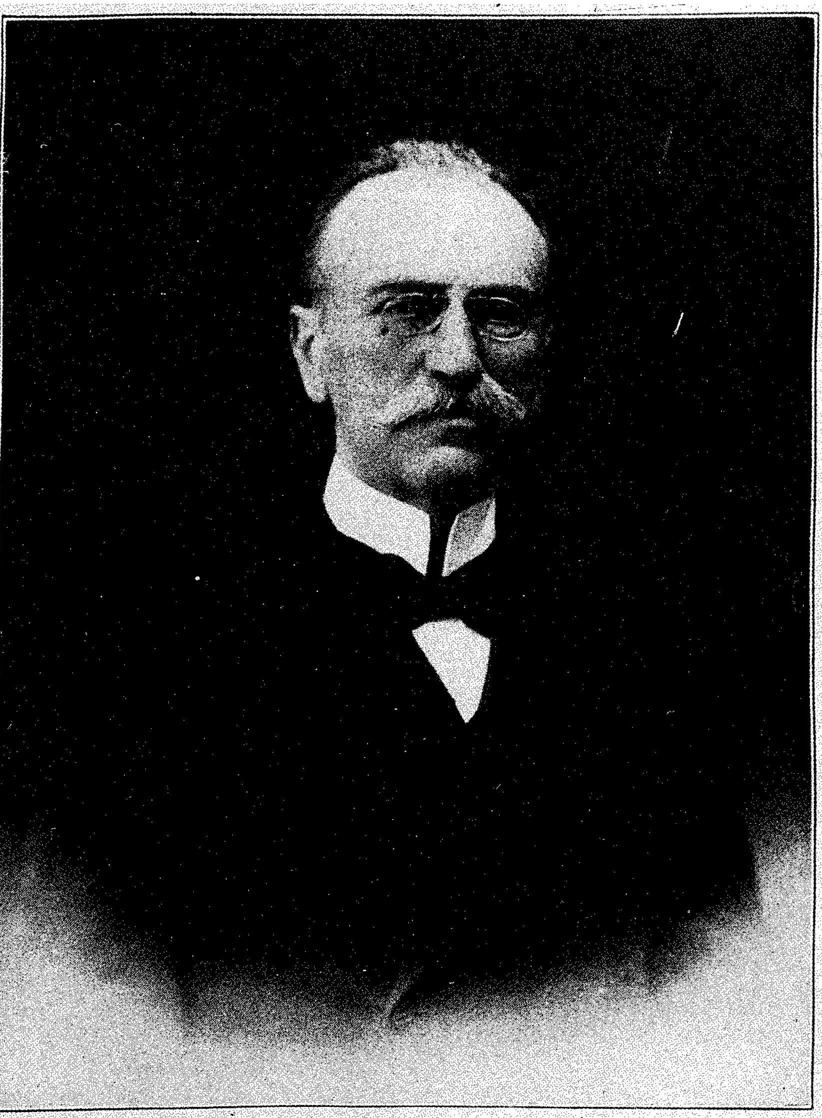

XÉNOPHON A. SIDÉRIDÈS
1851 - 1929

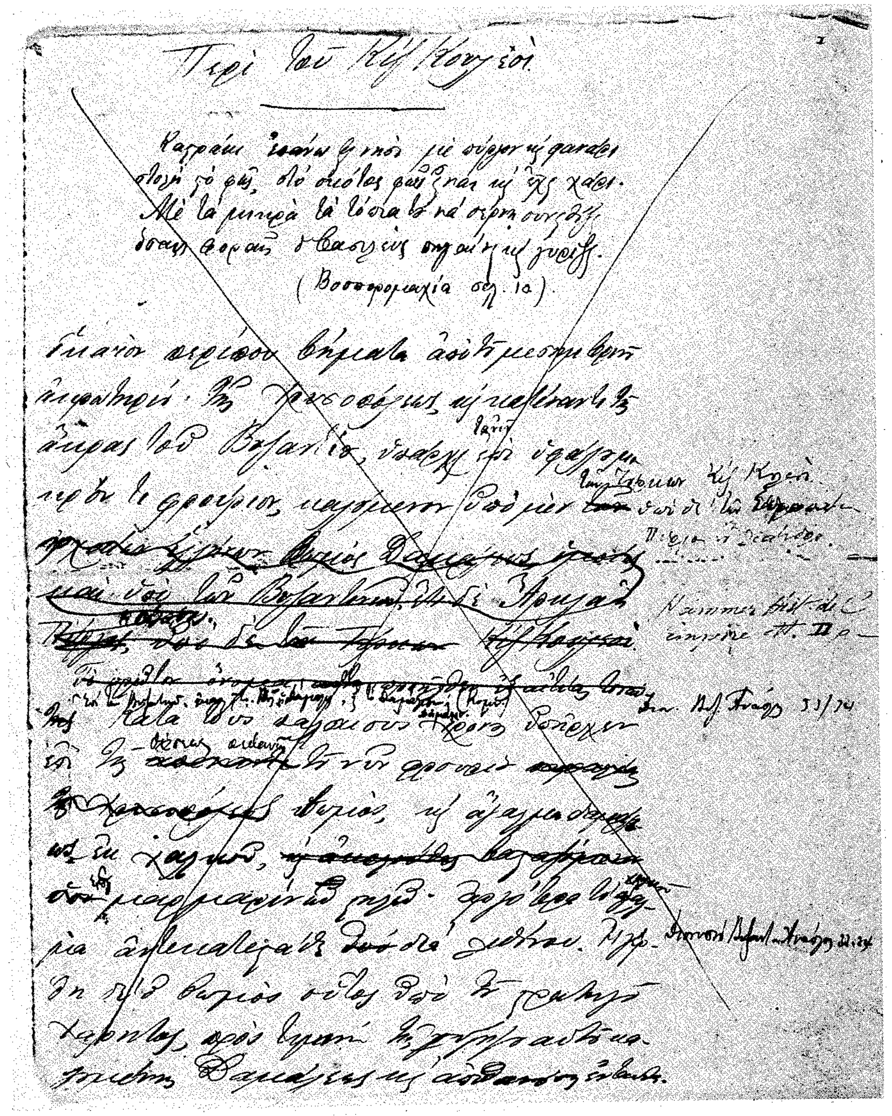

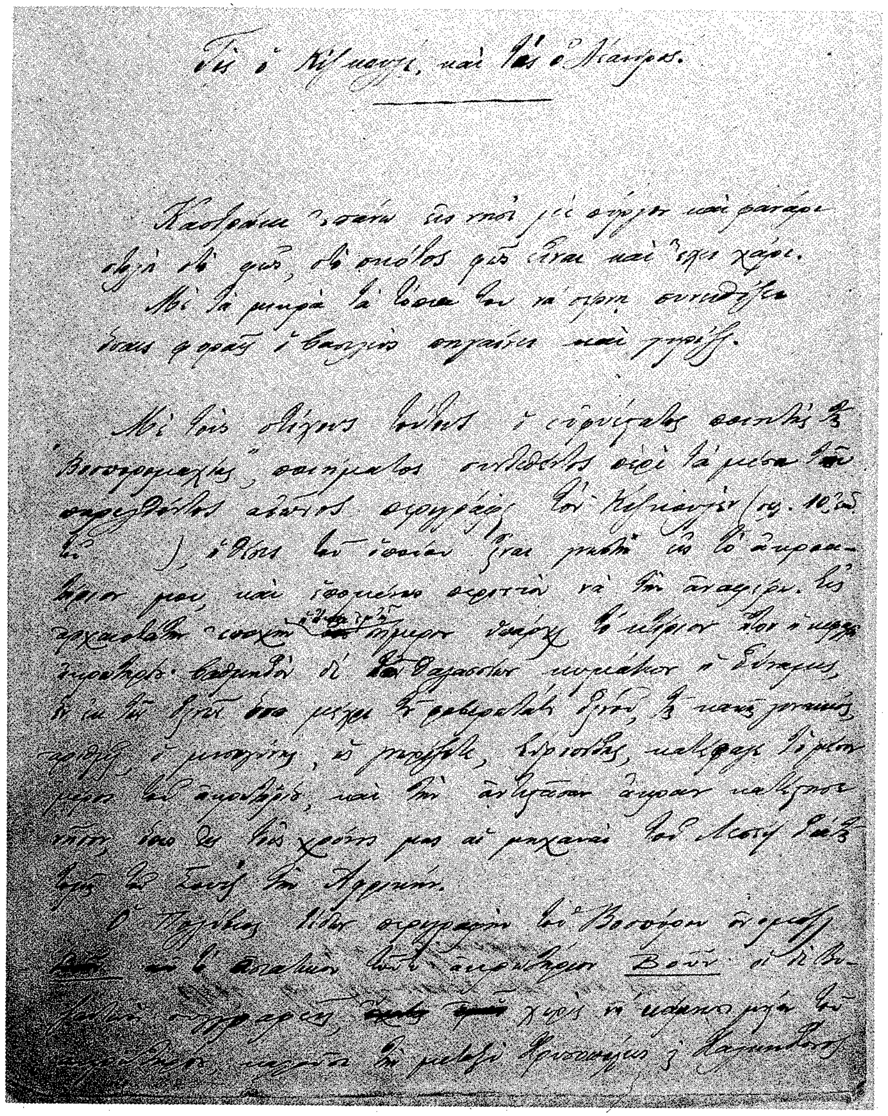

Ἡ πρώτη σελίδα ἀπὸ τὸ τελικὸ σχέδιο τῆς ὁμιλίας.

Ἀντιπάτρου.

Οὗτος ὁ Λεάνδροιο διάπλοος· οὗτος ὁ πόντου
Πορθμός, ὁ μὴ μούνῳ τῷ φιλέοντι βαρύς·
Ταῦθ' Ἡροῦς τὰ πάροιθεν ἐπαύλια· τοῦτο τὸ πύργου
Λείψανον· ὁ προδότης ὧδ' ἐπέκειτο λύχνος.
Κοινὸς δ' ἀμφοτέρους ὅδ' ἔχει τάφος, εἰσέτι καὶ νῦν
Κείνῳ τῷ φθονερῷ μεμφομένους ἀνέμῳ.

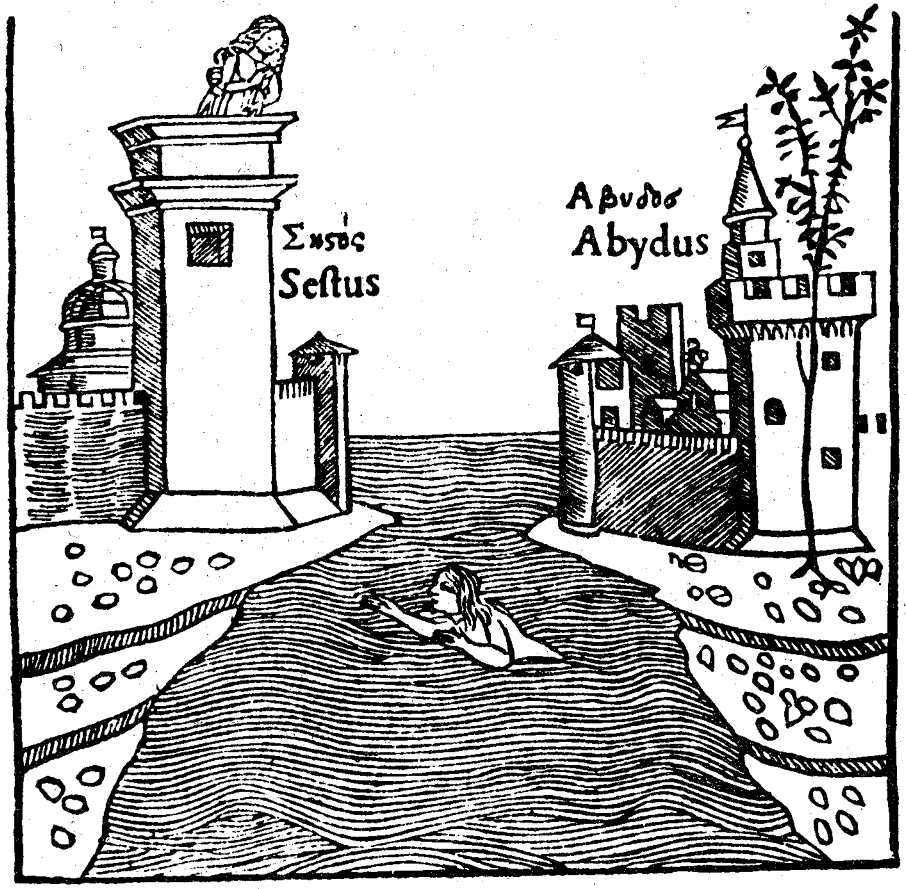

Musaeus, *Opusculum de Herone et Leandro*, s. a. (v. b_{vi}).

«Ἡρὼ καὶ Λέανδρος», πίνακας τοῦ ΜΠΟΔΕΝΧΑΟΥΖΕΝ.

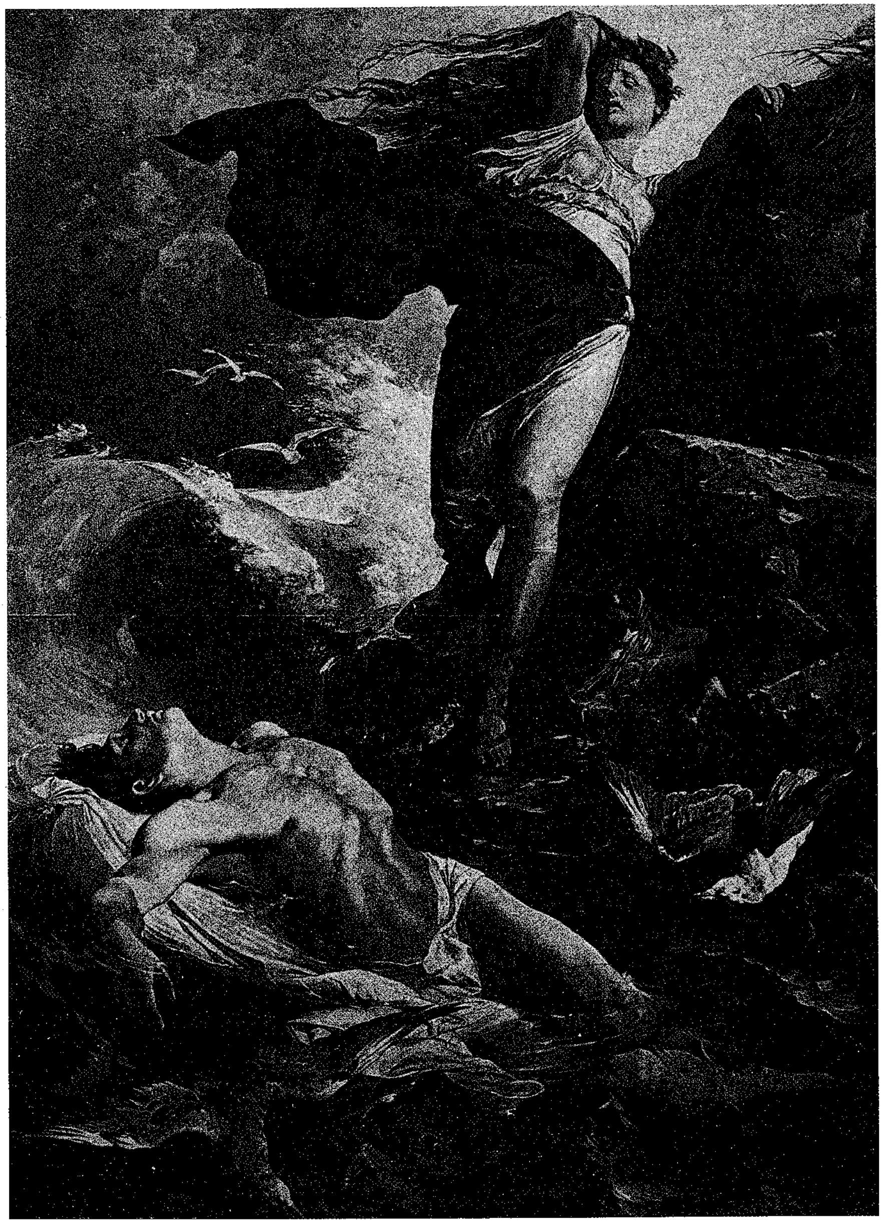

«Ἡρὼ καὶ Λέανδρος», τοῦ Ferdinand KELLER.

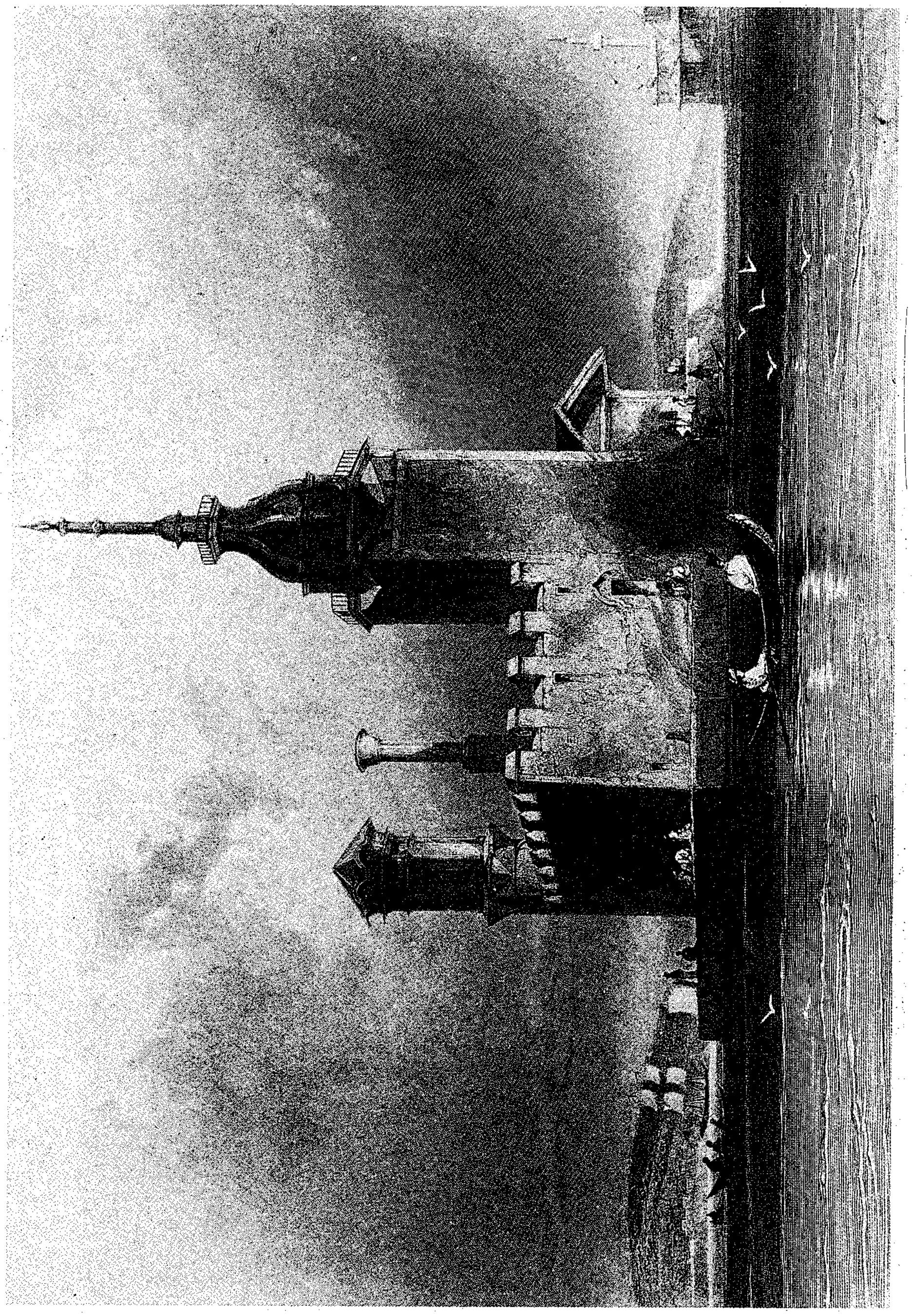

Ἀπεικόνιση τοῦ Πύργου τῆς Κόρης, χαρακτικὸ τῶν W.H. BASTETT καὶ R. BRANDARD 18^{ος} αἰ.

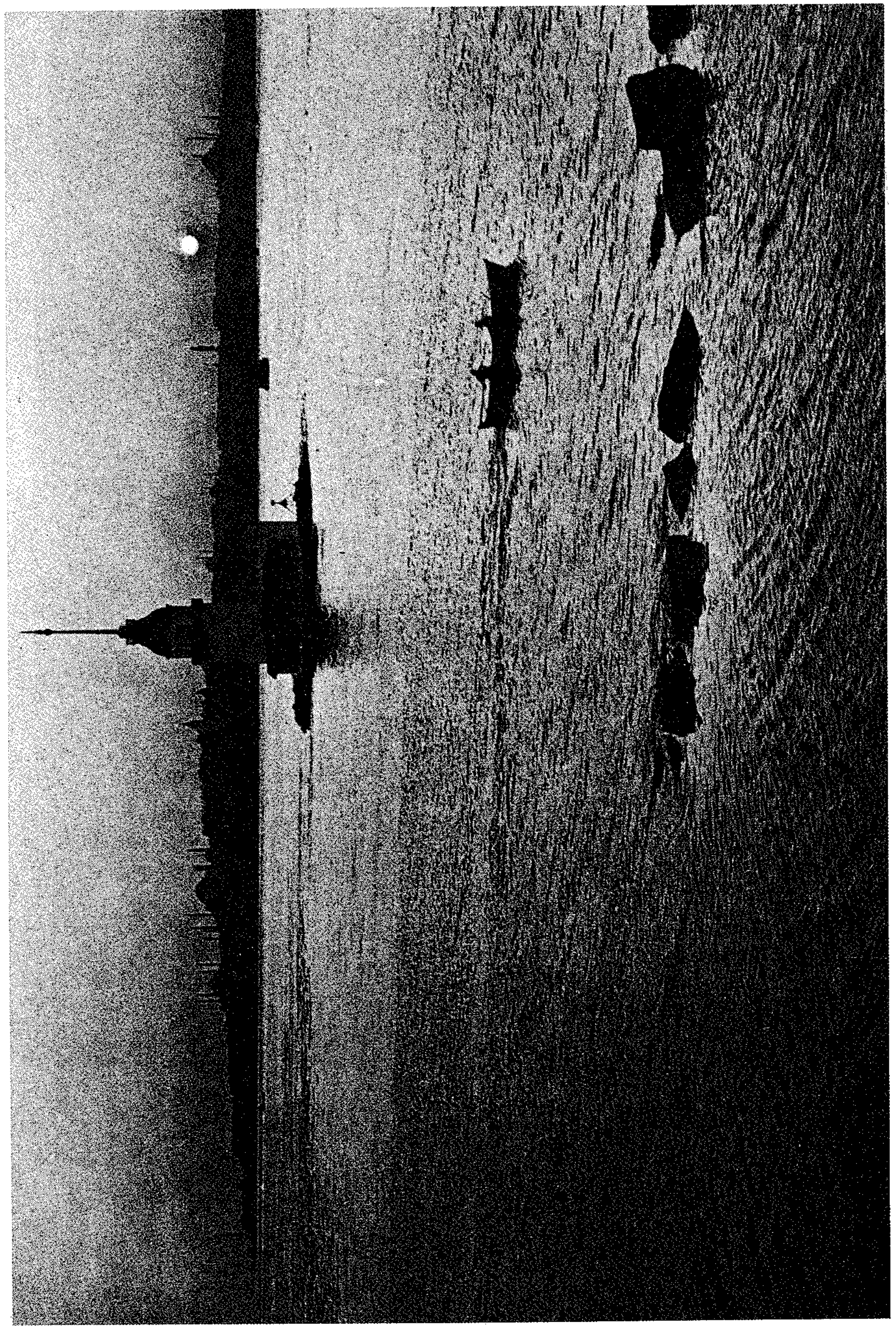

Σύγχρονο καρτποστάλ. Ὁ Kiz Kule στὴν τωρινή του μορφή.

τὸ ὕψος τοῦ πύργου εἰς τὴν θάλασσαν καὶ ὅτε ἡ ὑπηρέτρια ἔτρεξεν εἰς τὸ παράθυρον εἶδε δύο πτώματα, τοῦ Λεάνδρου καὶ τῆς Ἡροῦς, τὸ ἐν πλησίον τοῦ ἄλλου ἐπιπλέοντα τῆς θαλάσσης. //→ (φ. 20).

Τὸ τραγικὸν τοῦτο τέλος τῆς Ἡροῦς καὶ ἡ ἀπελπισμένη αὐτῆς στάσις, ὅτε συνήντησαν οἱ ὀφθαλμοί της τοῦ Λεάνδρου τὸ πτῶμα· ἐπικυροῦντα τὸ λόγιον, ἡ ἁμαρτία πρόξενος γίνεται θανάτου, ἐνέπνευσαν τὴν ἰδέαν εἰς δύο Γερμανοὺς ζωγράφους τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων παγκοσμίου ἀπολαμβάνοντας φήμης νὰ παραστήσωσιν εἰς εἰκόνας τοῦτο, ὕστερον ἀπὸ τρεῖς χιλιάδας ἐτῶν· τὰς εἰκόνας ταύτας ἀνετύπωσαν ὡς πολλὰ Γερμανικὰ γραφικὰ περιοδικά, καὶ τὰ ἐν Λειψίᾳ ἡμέτερα Ἕσπερος καὶ Κλειώ, τῶν ὁποίων ἀντίτυπα παρουσιάζομεν ἡμῖν.

Ἐξ ὅσων ἐλέχθησαν, δῆλον γίνεται ὅτι ἡ σκηνὴ αὕτη τῶν καθ' Ἡρὼ καὶ Λέανδρον ἔλαβε χώραν εἰς τὸν Ἑλλήσποντον καὶ οὐχὶ εἰς τὸν Βόσπορον, ὅτι ὁ πύργος ἦτον εἰς τὴν Δυτικὴν ἀκτὴν καὶ οὐχὶ εἰς τὴν Ἀνατολικήν, καὶ ὅτι ὁ πύργος ἦτο τῆς Ἡροῦς καὶ οὐχὶ τοῦ Λεάνδρου· μεγάλως ὅθεν σφάλλουσιν οἱ νομίζοντες εἴτε ἀποκαλοῦντες Λεάνδρου πύργον τὸν Κιζκουλέν, ἐν τούτοις τὸ σφάλμα τοῦτο καί τι καλόν. Διότι ἐν τῇ χρήσει τοῦ ὀνόματος καὶ ἐν τῇ ἐρεύνῃ τῶν κατ' αὐτὸ συμβεβηκότων ἀναζῇ ὁ πρόγονος ἡμῶν ποιητὴς Μουσαῖος καὶ ὁ τόσον ἐπιχαρίτως καὶ θελκτικῶς πλεχθεὶς μῦθος αὐτοῦ· ἀλλ' ἆρα γε εἶναι μῦθος; Δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ὑπῆρχε πύργος τοιοῦτος, ὡς ὁ τοῦ Κιζκουλὲ καὶ παραμεληθεὶς νὰ κατέπεσε καὶ παρεσύρθη, ἀλλ' ὁ ἀνὰ πᾶσαν νύκτα κολυμβητὸς πηγαινοερχομὸς δὲν εἶναι μῦθος; Ὄχι δὲν εἶναι μῦθος ἀλλ' ἀλήθεια πραγματική· πρώτη μᾶς τὸ βεβαιοῖ ἡ Lady Montague, ἡ σύζυγος τοῦ ἐν Κων/πόλει πρέσβεως τῆς Ἀγγλίας κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, λάτρις τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων //→ (φ. 21). Ἐν ἐπιστολῇ αὐτῆς χρονολογημένῃ ἀπὸ Ἰούλιον τοῦ ἔτους 1718 λέγει: «Ἀφ' ὅτου ἐπέρασα τὸν Ἑλλήσποντον δὲν εὑρίσκω τίποτε μυθῶδες εἰς τὸ δυστύχημα τοῦ Λεάνδρου οὔτε τὸ ἔκτακτον εἰς τὴν διὰ πλοίων γεφύρωσίν του ὑπὸ τοῦ Ξέρξου. Εἶναι τόσον στενὸς ὥστε δὲν εἶναι ἐκπληκτικὸν ἂν νέος ἐρωτομανὴς ἐδοκίμασε κολυμβητὶ νὰ τὸν διέλθῃ καὶ φιλόδοξος ἡγεμὼν νὰ τὸν γεφυρώσῃ διὰ νὰ διέλθῃ εἷς στρατός του. Ἀλλ' εἶναι καὶ τόσον τρικυμιῶδες αὐτὸ τὸ στενόν, ὥστε διόλου δὲν μ' ἐφάνη παράξενον ἡ ἀπώλεια τοῦ ἐραστοῦ καὶ ὁ κατακερματισμὸς τῆς γεφύρας».

Δεύτερος δὲ ὁ Λόρδος Βάϊρον καὶ ὅπως τὸ προφερόμενον σφάλλοντες Βύρων, ὁ εὑρὼν τὸν θάνατον κατὰ τὴν ἔξοδον τῆς φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου τῷ 1823, ἔνθα εὐγνωμονοῦντες οἱ Ἕλληνες ἔστησαν τὸν ἀδριάντα αὐτοῦ· ὁ ζωηρὸς καὶ τολμηρὸς νέος ἀναγνοὺς καὶ μελετήσας τὸ ποίημα τοῦ Μουσαίου, τὴν ἀπομίμησιν τούτου ὑπὸ τοῦ Γερμανοῦ ποιητοῦ Schiller, ἴσως δὲ καὶ τὴν παρατεθεῖσαν ἐπιστολὴν τῆς συμπολίτιδός του Lady Montague, τῆς ὁποίας αἱ ἐπιστολαὶ ἀπήλαυσαν τότε καὶ νῦν ἔτι μεγάλης φήμης, ἠθέλησε νὰ βεβαιωθῇ ἐμπράκτως ἂν ἦναι τοῦτο δυνατόν. Διὸ μετέβη συνοδευόμενος ὑπὸ τοῦ ὑποπλοιάρχου Ἐκενεὰτ εἰς τὴν Σηστὸν καὶ τὴν 21 Ἀπριλίου τοῦ ἔτους 1810 ἔγρα-

ψεν εἰς τὴν μητέρα του τὴν ἑπομένην ἐπιστολήν: «Σήμερον τὴν πρωΐαν κολυμβῶν διέπλευσα τὸ στενὸν ἀπὸ Σηστοῦ εἰς Ἄβυδον· ἡ ἀπόστασις εἶναι περίπου ἓν μίλιον, ἀλλὰ τὸ ρεῦμα καθιστᾷ τὸν διάπλουν ἐπικίνδυνον· ὥστε ὑποπτεύω μήπως ἡ συζυγικὴ τοῦ Λεάνδρου τρυφερότης ἐπάγωνεν ὀλίγον πρὶν ἢ φθάσῃ εἰς τὸν ἐπίγειον αὐτοῦ παράδεισον. Προσεπάθησα νὰ τὸν μιμηθῶ πρὸ μιᾶς ἑβδομάδος //→ (φ. 22) ἀλλὰ δὲν τὸ κατώρθωσα, ἕνεκα τοῦ βορρᾶ καὶ τῆς ἐκτάκτου ὁρμῆς τοῦ ῥεύματος, καίτοι ἀπὸ τῶν παιδικῶν μου χρόνων εἶμαι ἐξαίρετος κολυμβητής· ἐπειδὴ δὲ ὁ καιρὸς ἦτον ἡσυχώτερος σήμερον ἐπέτυχον καὶ διεκολύμβησα τὸν Ἑλλήσποντον ἐντὸς μιᾶς ὥρας καὶ δέκα λεπτῶν. Καὶ ὅμως δὲν εἶχον Ἡρὼ περιμένουσάν με ἐπὶ τῆς ἄλλης ἀκτῆς...». Ὥστε δὲν εἶναι μῦθος. Ἀλλ' ἐνταῦθα, τοῦ λόγου γενομένου, ἂς ἀφηγηθῶμεν καὶ ἐπεισόδιον ἐπελθὸν ἐκ τοῦ διάπλου τούτου τοῦ Βαΐρονος. Ἀναχωρῶν ἐκ τῆς Ἀβύδου ὁ Βάϊρον παρηκολουθεῖτο ὑπὸ λέμβου, παρασυρθεὶς ὅμως ὑπὸ τοῦ ρεύματος, ἔφθασεν εἰς τὴν ἀπέναντι ἀκτὴν τρία μίλια κάτω τοῦ μέρους ὅπου ἤθελε ν' ἀποβῇ· ἦτο δὲ τοσοῦτον ἀποκαμωμένος ὥστε προθύμως ἐδέχθη φιλοξενίαν εἰς καλύβην ὀθωμανοῦ ἁλιέως, ὅστις τίς εἶδε πῶς παρεξενεύετο τὸ κίνημα τοῦ ἄγγλου νεανίσκου, μάλιστα δὲ ἂν ἐγνώριζε καὶ τὴν ἀρχικὴν αἰτίαν. Φιλοξενούμενος κατελήφθη ὑπὸ πυρετοῦ καὶ ἐπειδὴ ὁ Ἐκενεὰτ δὲν ἠδύνατο νὰ μείνῃ, κατέλιπε μόνον τὸν Βάϊρον, τὸν ὁποῖον ἂν καὶ δὲν ἐγνώριζον ἐπεριποιήθησαν ὅμως προθύμως ὅ τε ὀθωμανὸς καὶ ἡ χανούμισσά του· μετὰ πέντε δὲ ἡμέρας ἀναλαβόντα καὶ ἀναχωροῦντα τὸν Μπάϊρον, ἐπεβίβασαν εἰς πλοιάριον, ἔδωκαν αὐτῷ ἄρτον, νερὸν καὶ ὀλίγους παράδες. Ὁ Βάϊρον εὐχαριστήσας τότε διὰ λόγων, μᾶλλον δὲ δι' ὑποκλίσεων διότι δὲν ἐγνώριζε τουρκικά, ἀφοῦ ἀπέβη εἰς Δαρδανέλια, διὰ τοῦ ὑπηρέτου του ἔστειλεν εἰς τὸν φιλόξενον ὀθωμανὸν ἁλιέα δίκτυα, τουφέκιον, ζεῦγος πιστολέων καὶ δώδεκα πήχεις μεταξωτοῦ ὑφάσματος διὰ τὴν χανούμισσαν· ὁ πτωχὸς ἁλιεύς, ἰδὼν τὴν τόσον μεγαλοπρεπῆ ἀμοιβὴν τῆς εὐτελοῦς φιλοξενίας καὶ μαθὼν παρὰ τοῦ ὑπηρέτου ὁποῖος ἦτον ὁ προϊστάμενός του //→ (φ. 23), ἐπέβη τὴν ἐπιοῦσαν εἰς πλοιάριον ὅπως ἐπισκεφθῇ καὶ τὸν εὐχαριστήσῃ διὰ τὰ δῶρα· ὁ ταλαίπωρος ὅμως κατεποντίσθη ἐν μέσῳ τοῦ πορθμοῦ ὑπὸ τρικυμίας καταληφθείς. Ὁ Βάϊρον μαθὼν τοῦτο ἐλυπήθη μεγάλως καὶ ἀμέσως ἔστειλεν εἰς τὴν χήραν μείνασαν σύζυγόν του τριακόσια μὲν φράγκα τότε, μετὰ ἑπτὰ δὲ ἔτη κατευθυνόμενος εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐπεσκέφθη τὴν ὀθωμανίδα καὶ τὸν υἱόν της καὶ προσήνεγκεν εἰς αὐτοὺς νέα δῶρα.

Ξ. Α. ΣΙΔΕΡΙΔΗΣ

Σημ. Ἐπειδὴ ὁ Σιδερίδης ἀπευθυνόταν σὲ ἀκροατήριο ποὺ γνώριζε τὴν τουρκική, μεταχειριζόταν ὀνομασίες καὶ ἐκφράσεις τουρκικὲς χωρὶς νὰ νοιώθει τὴν ἀνάγκη νὰ τὶς μεταφράζει, ὅπως στὴ σελ. 411, στ. 28, «λιμάνι τῆς δαμάλιδος» καὶ στὴ σελ. 413, στ. 25, «Τέτοια ἦταν ἡ μοῖρα της».

Π ί ν α κ ε ς

Σὰν τελευταία παρατήρηση σ' αὐτὸ τὸ ἄρθρο θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω τὴν ἀπορία μου, πῶς ὁ Σιδερίδης, παρ' ὅλη τὴν ἐρευνητική του διάθεση, δὲν παρέπεμψε σὲ κάποιο εἰκαστικὸ ὑλικὸ γιὰ τὸν Πύργο, ὅπως ἔκανε γιὰ τὸν πίνακα τοῦ Μπόδενχάουζεν. Αὐτὴ τὴν ἔλλειψη προσπάθησα ν' ἀναπληρώσω παραθέτοντας κάποιες εἰκόνες ποὺ θὰ διευκρινίσουν τὴν ὅλη ἱστορία. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση εὐχαριστῶ τοὺς φίλους καὶ συναδέλφους ποὺ μοῦ διέθεσαν αὐτὸ τὸ ὑλικό.

Α'. Προσωπογραφία τοῦ Ξ. Α. Σιδερίδη.

Β'. Ἡ πρώτη σελίδα ἀπὸ τὸ πρῶτο γράψιμο τῆς ὁμιλίας τοῦ Ξ. Α. Σιδερίδη.

Γ'. Ἡ πρώτη σελίδα ἀπὸ τὸ τελικὸ σχέδιο τῆς ὁμιλίας.

Δ'. Μουσαίου, *Τὰ καθ' Ἡρὼ καὶ Λέανδρον*, ἔκδοση Ἄλδου Μανουτίου, Βενετία 1495, ἀπὸ τὸ ἔργο Μ. Μανουσακας, K. Staïkos, *The Publishing Activity of the Greeks During the Italian Renaissance* Athens 1987, σ. 109.

Ε'. «Ἡρὼ καὶ Λέανδρος», πίνακας τοῦ Μποδενχαουζεν, *Κλειὼ* 1 (1885), σ. 52.

ς'. «Ἡρὼ καὶ Λέανδρος», πίνακας του Ferdinand Keller, εὐγενικὴ παραχώρηση τοῦ Διευθυντῆ τοῦ Κέντρου Μεσαιωνικοῦ καὶ νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Δ. Ζ. Σοφιανοῦ.

Ζ'. Ἀπεικόνιση τοῦ Πύργου τῆς Κόρης, χαρακτικὸ τῶν W. H. Bstlett καὶ R. Brandard 18ος αἰ. Δωρεὰ τῆς φίλης Μαριάννας Γερασίμου ἀπ' τὴν Κωνσταντινούπολη.

Η'. Σύγχρονο καρτποστάλ. Ὁ Kiz Kule στὴν τωρινή του μορφή.

CYRIL MANGO

THE WORK OF M. I. NOMIDIS IN THE VEFA KILISE CAMII, ISTANBUL (1937-38)

The charming Byzantine church variously known as Vefa Kilise Camii, Molla Gürânî Camii or simply Kilise Camii has attracted the attention of European antiquarians since the 1830's. It was first surveyed by Charles Texier (1833-35), then by Albert Lenoir and W. Salzenberg (1848), whose drawings, though inaccurate in many respects, are of value inasmuch as they show certain features of the building that have since disappeared.[1] In 1937, following 'des sondages discrets', which offered hope of discovering mosaics under the plaster coating of the walls, a permit for the restoration of the monument was obtained by a gentleman named Hidayet Fuat Tagay, son of Marshal Fuat Paşa, who appears to have entrusted the actual work to Miltiadis Nomidis. The latter pursued it for nearly a year (May 1937 to March 1938) and was then obliged to desist under circumstances that have remained unexplained. The most remarkable result of this campaign was the uncovering of figural mosaics in the central and south domes of the exonarthex, which was briefly reported in the daily press and in scholarly journals.[2] In 1950 Nomidis wrote in French a preliminary report on his work, which he

---

1. Some of them have been published by me in «Constantinopolitana», *Jahrb. d. Deutsch. Archäol. Inst.* 80 (1965) 323 ff. and figs. 10-19. For photographs of the building as it is today see T. F. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul. A Photographic Survey* (University Park, PA, 1976) 388 ff.

2. See E. Mamboury, «Les fouilles byzantines à Istanbul», *Byzantion* 13 (1938) 307-8; 21 (1951) 427-8; R. Janin, «La topographie de Constantinople byzantine», *Echos d'Orient* 38 (1939) 138-9 (confused); A. Ogan, «Bizans mimari tarihinde Istanbul kiliseleri ve mozaikler», *Güzel Sanatlar* 5 (1944) 112 ff. with good photographs and a colour reproduction of one of the mosaics made after a watercolour copy.

later published in a local religious journal[3]. His article, signed MISN (as was his custom), failed, however, to attract the attention of interested scholars. Following his death in 1959 his papers were eventually deposited by his daughter at the Academy of Athens. Among them is a manuscript of the *Rapport préliminaire* accompanied by several measured drawings. Seeing that no proper publication of Nomidis' findings has seen the light of day, we have judged it expedient to extract from the French text such indications as would be of interest to scholars.

I. STRUCTURAL WORK

1. Exonarthex

The northernmost of the five bays of the exonarthex had been occupied by a 'chambre de Hodja', which was demolished to uncover the moulded door framed by two columns leading into the north annexe. Another room, which encumbered the south end of the exonarthex, was likewise removed.

The windows of the three domes, which had been blocked with masonry, were opened, except in the north dome, where only three windows were disengaged before the work was halted.

The capitals, impost blocks and carved parapet slabs were cleaned of the coating that had covered them.

2. Inner Narthex

The ground, which on either side of the central door had been covered with a layer of earth 0.70 m. deep, was brought down to its original level. The Byzantine pavement slabs, whose imprints were visible, were, however, found to be missing.

The two lateral doors leading into the exonarthex, which had been partly blocked and transformed into windows, were opened.

The marble lintel of the central door, found to be cracked in the middle, was consolidated by means of an iron bar.

The north niche of the inner narthex was unblocked of the masonry that filled it, revealing the door that led into the north annexe. The partly blocked south niche was likewise disengaged.

The cornice that runs all round the inner narthex at the springing of the vaults was cleaned.

3. *Notre-Dame d'Ephèse,* 2 (1958) No. 8, 14-19; No. 11-12, 36-40. I am very grateful to Dr. V. Ruggieri, S. J., for a copy of this inaccessible publication.

3. Nave

The two lateral doors leading from the inner narthex into the nave were freed of the masonry that filled them.

A crumbling wooden tribune built against the west wall of the nave was removed. A sondage in the north wall close to the tribune revealed the existence of an arched door leading into the north annexe. Further sondages in the central bay of the north wall led to the discovery of a triple arcade similar to the one on the south side.

The triple window of the apse was freed of masonry as were also all the windows of the dome.

All the interior cornices were cleaned to make sure they did not bear any inscriptions.

An excavation outside the south-east corner of the building revealed the lateral apse recorded by Texier. It was 1.75 m. wide and 0.80 deep.

II. TOMBS UNDER THE FLOOR

In all eight tombs were found, of which six were cleared. Of these three were in the exonarthex.

No. 1, to the right of the central door, was 3.45 m. long, 2.65 wide and 1.80 high to the springing of its vault (Pl. II). It was found to contain a number of coffins filled with skeletons. The coffins rested on a masonry platform 1.90 long, 1.25 wide and 0.60 high, which, in the author's opinion, had been specially built to support a sarcophagus. Many fragments of carved marble were found scattered in the tomb.

No. 2, to the left of the central door, was 3.35 m. long, 2.15 wide and 1.65 high to the springing of the vault (Pl. III). Two platforms of poor masonry were found in this tomb, one at the west end (0.75 m. wide), the other 1.00 wide, separated from the first by a distance of 0.70. There was an accumulation of bones in the tomb.

We may now let the author speak in his own words:

"Des deux caveaux de l'Exonarthex [Nos. 4 and 5], l'un a été découvert à l'extrémité sud et l'autre à l'extrémité nord, et tous deux étaient remplis de terre et de pierres jusqu'à l'orifice. Le travail de déblaiement de ces deux caveaux fut très dur et très pénible. Ces deux caveaux, beaucoup plus spacieux que ceux de l'Exonarthex, étaint séparés par un mur commun. Après vidage complet du premier de ces deux caveaux j'ai constaté qu'il communiquait par une brèche avec le caveau

voisin, et une autre brèche apparut dans les fondements de la muraille de l'église même. Les pierres sorties de ces deux brèches restaient empilées dans le caveau. Comme l'ouverture opérée était assez grande, je m'avançais avec précaution dans cette sorte de tunnel jusqu'à 3.50 m. de l'entrée, mais j'ai dû m'arrêter en rencontrant la terre qui en obstruait l'extrémité. Peut-être aurais-je dû poursuivre mon avance, mais je n'ai pas osé le faire craignant que la terre ne s'effondrât".

"J'ai toutes raisons de croire que ces deux caveaux ont été violés... Ceux qui ont tenté de profaner la sépulture ont essayé apparamment de pénétrer dans l'église en creusant un tunnel sous le pavage de l'édifice. L'orientation du tunnel démontre clairement qu'ils avaient pour but d'atteindre le caveau [No. 8] se trouvant devant la triple arcade du mur nord de la nef qui donnait accès à l'appendice nord de l'édifice. On ignorera toujours pour quelle raison la profanation n'a pu être menée à bonne fin. En tout cas la caveau de la triple arcade ne semblait pas avoir été profané."

"C'est au fond de ces deux caveaux que j'ai remarqué une grande quantité de mosaïques... et de fragments de marbre..."

"Après déblaiement de la terre qui couvrait tout l'intérieur de l'édifice je me suis décidé de pratiquer quelques sondages. Devant la triple arcade du mur nord je découvris alors un caveau démeuré dans un très bon état et qui contenait deux squelettes. Sauf quelques pièces en bronze oxydées, je ne vis rien susceptible d'attirer l'attention, mais tout porte à croire que dans ce caveau avaient été inhumés deux défunts de marque."

"Une petite fosse de l'annexe nord de l'édifice ayant éveillé ma curiosité, je l'élargis, et à mon étonnement je trouvais l'ouverture d'un autre caveau [No. 6] où l'on descendait par un escalier dont les marches étaient constituées par de larges plaques de pierre. J'eus beaucoup de mal pour évacuer la terre qui encombrait ce souterrain, mais je ne pus y remarquer quoi que ce fût digne d'être mentioné."

The two tombs that were not opened, namely Nos. 3 and 7, were situated respectively at the north end of the exonarthex and the southwest corner of the nave.

III. MOSAICS

Nomidis began with the south dome of the exonarthex (Pl. IV), which was covered on the inside with a coat of hard mortar 1 to 3.5 cm. thick. The central medallion of the Virgin and Child was found to be in a precarious condition and had to be consolidated. The eight ancestors of

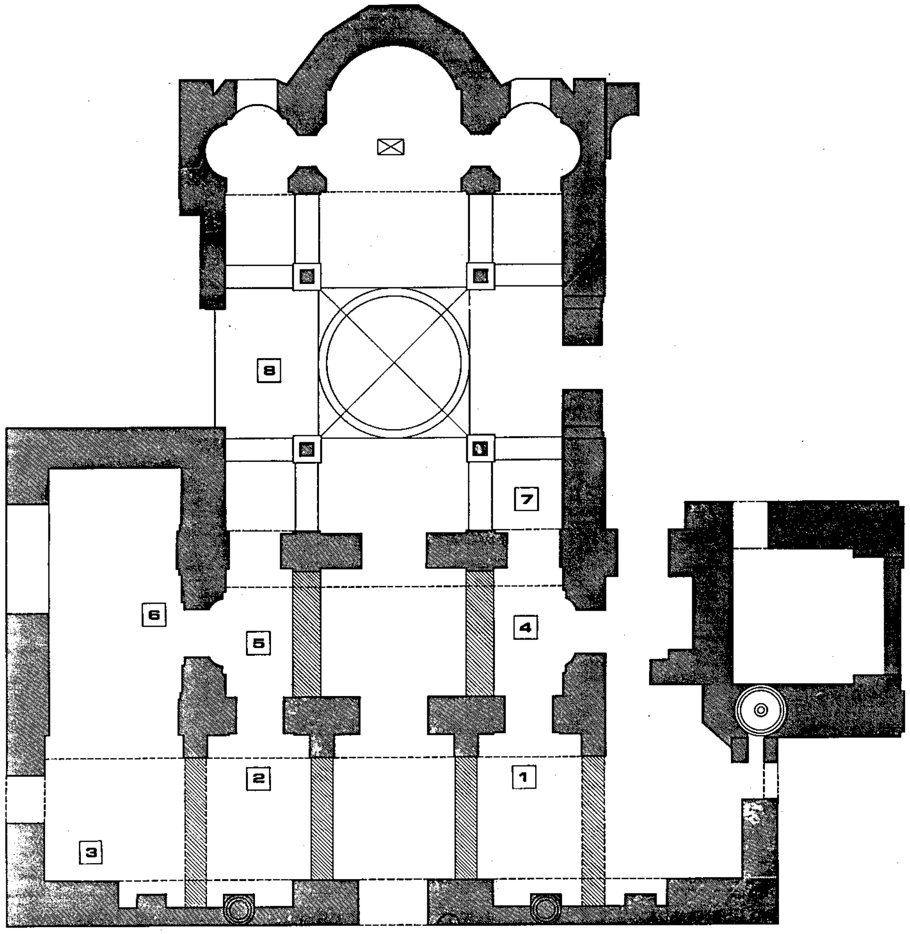

Vefa Kilise Camii, plan and location of tombs.

PL. II

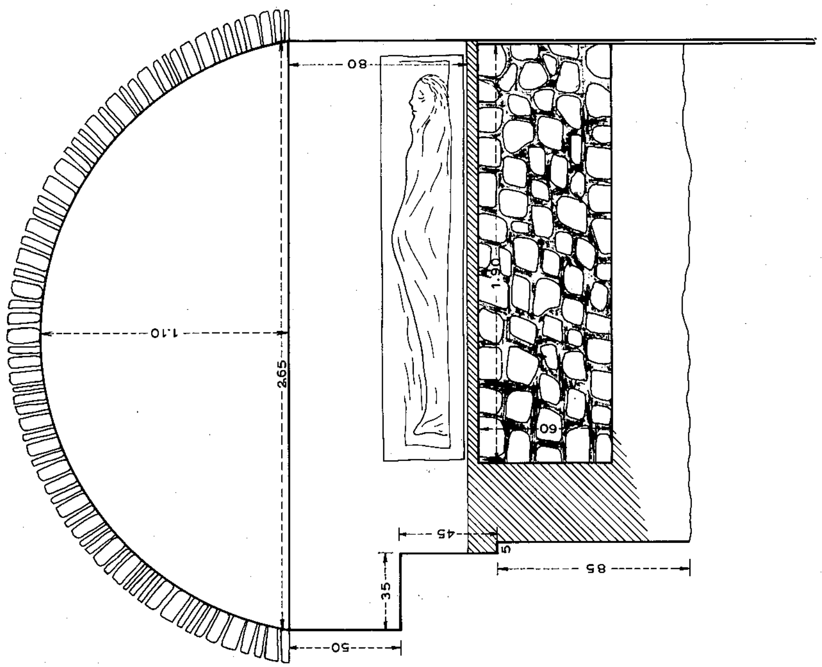

Tomb 1, Section.

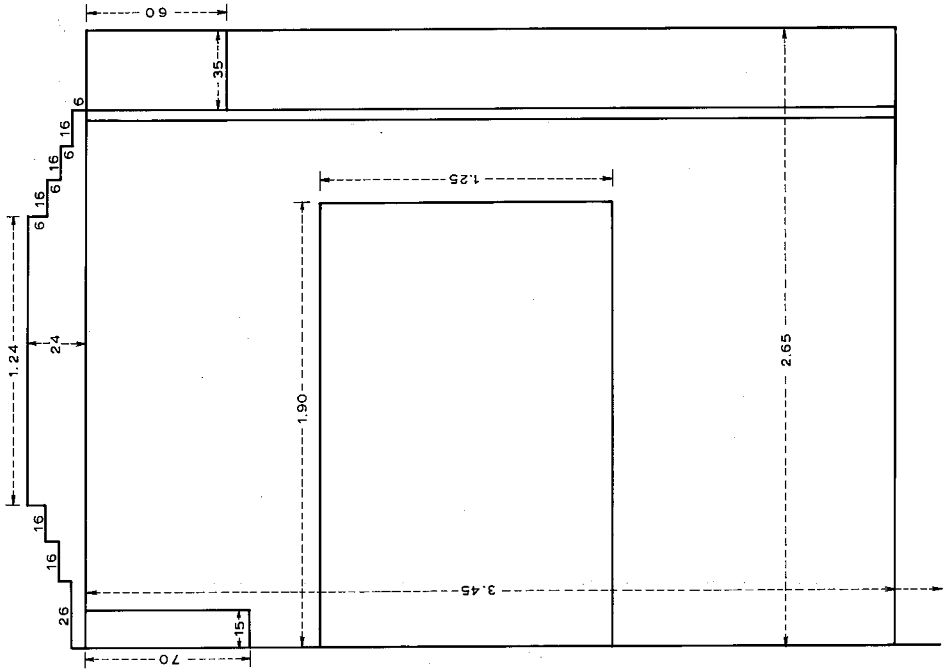

Plan of Tomb 1.

PL. III

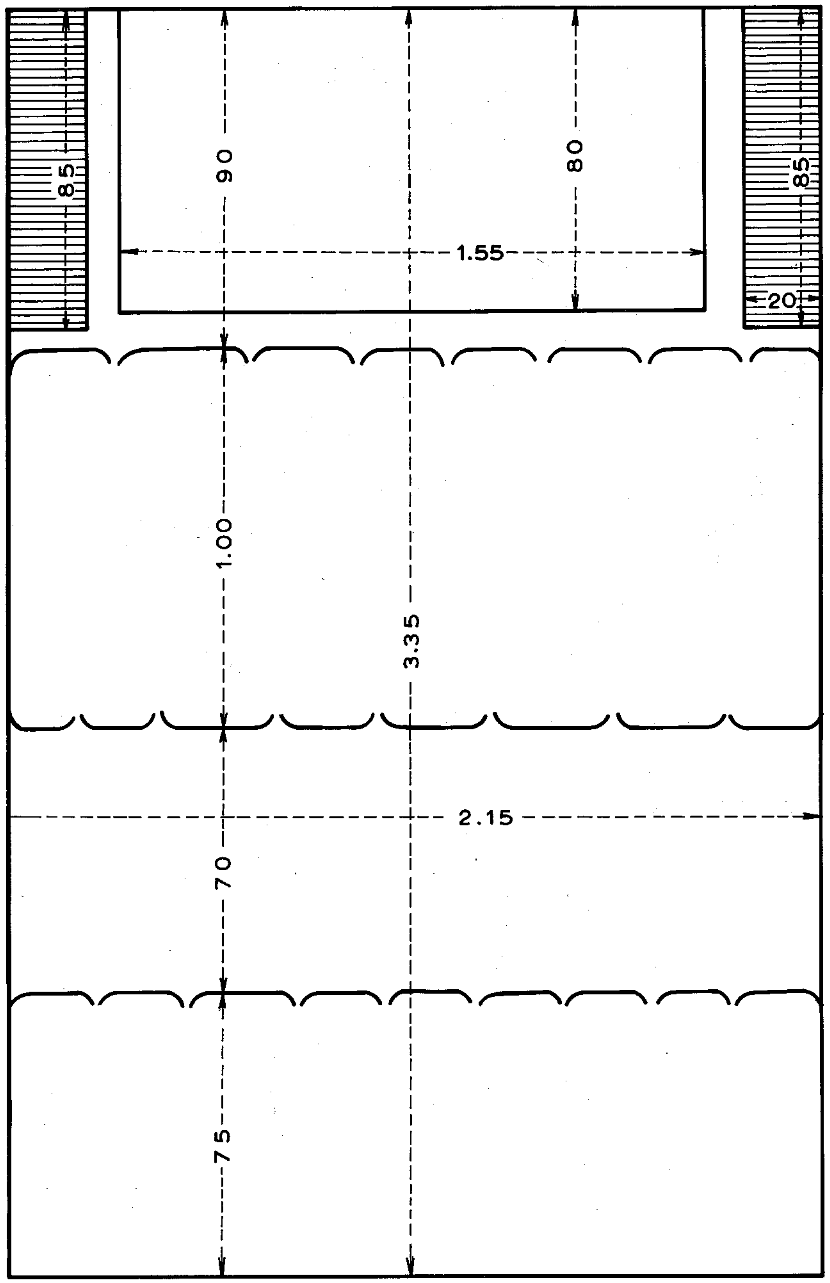

Plan of Tomb 2.

PL. IV

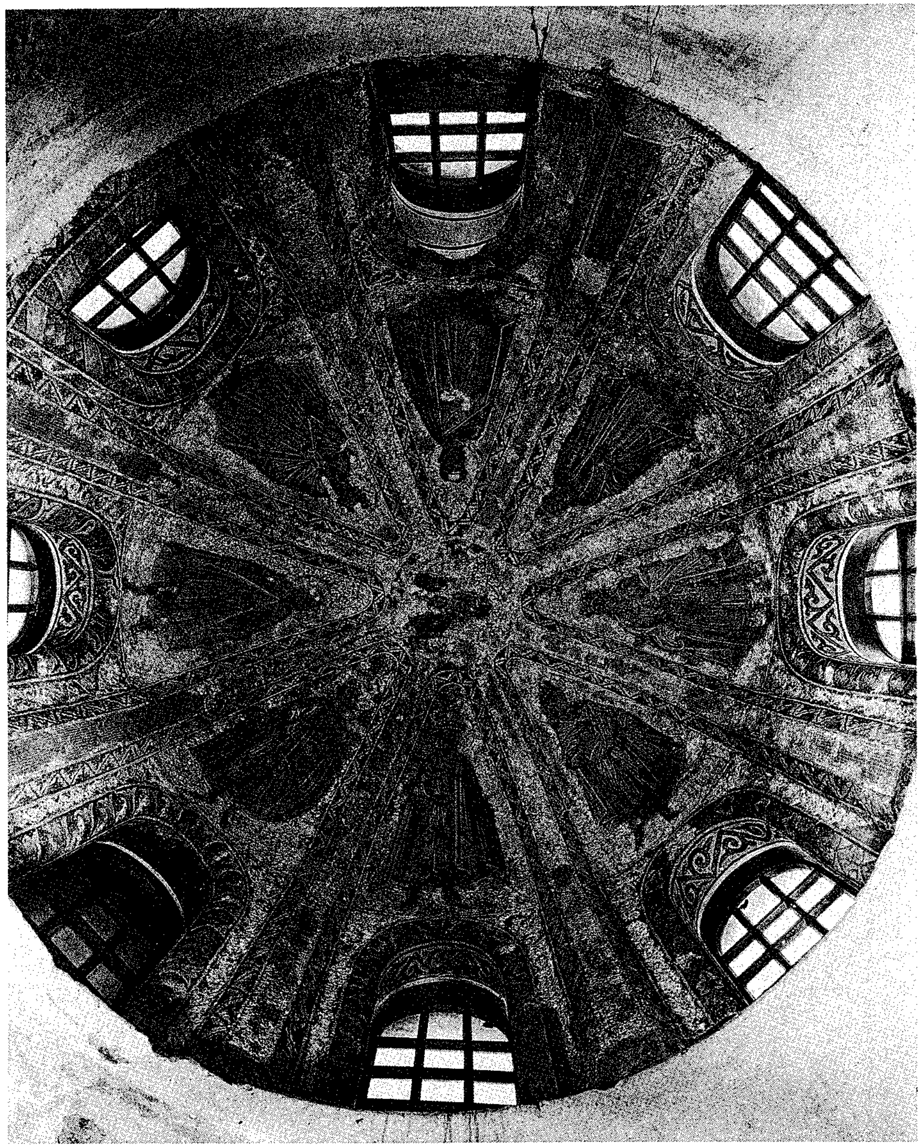

South dome of the exonarthex.

Christ in the flutes of the dome had been robbed of nearly all their gold background (as also happened in the church of the Holy Apostles at Thessaloniki) and many tesserae had changed colour owing to prolonged seepage of water through the broken tiles that covered the exterior of the dome. The red setting-bed between the shoulders of the figures showed, however, some traces of black left by inscriptions, and these enabled Nomidis to identify all the figures as the Kings of Judah named in Matt. 1. 11-14, as follows:

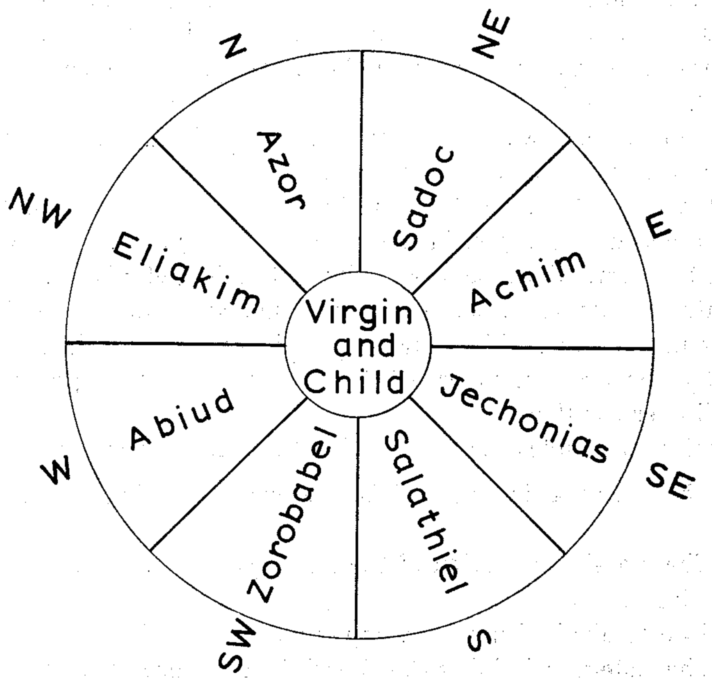

With regard to the above eight figures Nomidis compiled an elaborate table of dimensions including such details as the diameter of the nimbus, the height and width of each face, the height and width of the forehead, the width and height of the eyes, etc. It will be sufficient to reproduce here the total height of the figures, excluding the nimbus:

Jechonias	1.415 m.
Salathiel	1.40
Zorobabel	1.345
Abiud	1.41
Eliakim	1.435
Azor	1.370

Sadoc	1.373
Achim	1.395

The geometric and vegetal designs pertaining to the ribs of the dome, the windows and the base of the dome are not described in the Report.

With regard to the central dome, Nomidis refers briefly to the rainbow border of the medallion at its summit (the field of the medallion, which probably contained a figure of Christ, is missing), the loss of mosaic in the upper portion of the sixteen flutes and the uncovering, between the windows of "trois prophètes et un personnage officiel (sic)". Actually, there were three and a half figures in 'antique' and two in 'court' or royal costume[4].

The north dome was not uncovered by Nomidis, who suspected the presence of mosaics in it.

Extensive tests made elsewhere in the outer and inner narthex revealed no mosaics. Likewise in the nave, where numerous sondages were made in the dome, the apse, the vaults and arches, etc. Except for some fragments of ornamental borders in the dome windows, no mosaics have been left in the nave, which originally had been decorated in mosaic as shown by the great number of loose tesserae and larger fragments found all over the floor.

Nomidis concludes his report with the following statements:

1. The work was interrupted for reasons over which he had no control.
2. The mosaic decoration of the exonarthex had not been revealed in its entirety.
3. Two tombs had not been explored.
4. The cisterns adjoining the church had not been studied.
5. To the east of the church were remains of Byzantine walls and behind them a fairly high mound of earth.

The mosaics of the exonarthex have never been properly published, but they remained visible for a long time until they were whitewashed by the zealous initiative of the local imam (such is the progress of humanity). While they were open to inspection they were repeatedly photographed and naturally attracted the attention of art historians. The fullest discussion of them is by W. Grape, who, on stylistic criteria, dated them to shortly before 1300[5]. In this attribution he has been supported by H. Belting[6], whereas more recently R. G. Ousterhout proposed to date the Palaeologan phase of the monument to c. 1320 for architectural reasons, which he has not fully justified[7].

The iconography of the exonarthex mosaics has occasioned only passing references. The identification by Nomidis of the eight figures of the south dome opens up further possibilities for discussion. The closest parallel is provided by the two domes of the inner narthex of the Chora (Kariye Camii), which contain a much more extensive array of ancestors based on Luke 3.34-38 and Matt. 1.6-12, plus the sons of Jacob taken from Genesis 35.23 ff. and the 'ancestors outside the genealogy'[8]. Confining ourselves to the ancestors strictly so defined, the Chora has 40 of them, 24 from Adam to Jacob (from Luke) and 16 from David to Salathiel (from Matthew). The only two figures that are common to both the Kilise Camii and the Chora are Jechonias and Salathiel. Seeing that the genealogy in the Kilise Camii could hardly have started with Jechonias, it is highly likely that the central dome and, possibly, the north dome, too, were devoted to the same subject. The central dome must have contained 24 figures (16 in the upper zone and 8 between the windows), while the north dome, which is not fluted but divided into eight segments by means of flat ribs, could have held only eight. Adding the eight in the south dome, we obtain here, too, a total of forty. It may be noted that Matthew lists precisely forty ancestors from Abraham to Joseph, but it would not have been easy to fit them in their proper order into the three domes of the Kilise Camii because the initial sequence from Abraham to Josias (i. e. up to Jechonias) consists of 27 persons and the final sequence from Eliud to Joseph (i. e. after Achim) of only five. It is difficult, therefore, on the evidence before us to identify the fragmentary figures in the central dome.

A problem that has occasioned prolonged debate is the Byzantine name of the Kilise Camii. The starting point has always been the statement of Gyllius (Pierre Gilles) to the effect that "a little above" the

4. See H. Belting, C. Mango and D. Mouriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul* (Washington, DC, 1978) figs. 117c, 120-121.

5. «Zum Stil der Mosaiken in der Kilise Camii in Istanbul», *Pantheon* 32 (1974) 3-13 with earlier bibliography.

6. As in note 4, pp. 97, 99 ff.

7. *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul* (Washington, DC, 1987) 94, echoing a view earlier expressed by R. Krautheimer.

8. P. A. Underwood, *The Kariye Camii*, I (New York, 1966) 49 ff.

Şehzade mosque was a "templum olim dicatum divo Theodoro, ornatum columnis"[9]. The testimony of Gyllius normally deserves serious attention, but in this case it has led to an impasse, seeing that none of the documented churches of St. Theodore appears to be a suitable candidate. The arguments have often been rehearsed[10], and it would be pointless to repeat them once again. A different approach is suggested by the nature of the monument. As in other Palaeologan monastic foundations at Constantinople (the monastery of Lips, the Pammakaristos and the Chora), we have here an earlier church, usually dated to the 11th century, that has been enveloped by annexes, namely an arcaded exonarthex, a two-storey building to the north (as in the Chora), an exterior south chapel and a belfry tower[11]. Can we identify any Palaeologan monastery whose topographical co-ordinates would lead us to the quarter of Vefa?

Until a few years ago such a question would have been difficult to answer. Recent work, however, by G. Printzing and P. Speck[12], A. Stavridou-Zaphraka[13] and A. Berger[14] as well as the discovery that the nearby Kalenderhane Camii was in all probability the monastery of Theotokos Kyriotissa has led to the displacement to the quarter of Şehzade and adjoining areas of a whole cluster of Byzantine monuments that had previously been thought to lie on the Propontis side, and these include a number of Palaeologan monasteries. The latter are known chiefly from the delimitation of the properties of the nunnery τῆς Βεβαίας Ἐλπίδος[15], which indicates as being adjacent to that establishment the nunnery τῆς Γλαβαίνης and the monastery τῆς Γοργοεπηκόου. The first of these, that of Sure Hope, was founded, probably in the second quarter of the 14th century, by Theodora, niece of Michael VIII and wife of the Grand Stra-

9. *De topographia Constantinopoleos* (Lyon, 1561), III, 6, p. 167.

10. E. g. by A. van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople* (London, 1912) 243 ff.

11. See H. Hallensleben, «Zu Annexbauten der Kilise Camii in Istanbul», *Istanbuler Mitteilungen* 15 (1965) 208-17.

12. «Fünf Lokalitäten in Konstantinopel» in *Studien zur Frühgeschichte Konstantinopels*, ed. H.-G. Beck (Misc. byz. Monac. 14, 1973) 182 ff. with reference to the church of St. Akakios at Heptaskalon.

13. «Ἡ μονὴ Μωσηλὲ καὶ ἡ μονὴ τῶν Ἀνθεμίου», *Βυζαντινά* 12 (1983) 67 ff.; «Τὸ Κοντοσκάλιο καὶ τὸ Ἑπτάσκαλο», *ibid.* 13/2 (1985) 1305 ff.

14. *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos* (Ποικίλα βυζαντινὰ 8, 1988) 478 ff.

15. Ed. H. Delehaye, *Deux typica byzantins de l'époque des Paléologues* (Brussels, 1921) 95-6.

topedarch John Komnenos Synadenos[16]. It may be noted that it had a belfry, which was repaired in 1400[17]. The second (τῆς Γλαβαίνης), of which very little is known, was set up, probably in c. 1300, by Maria/ Martha, wife of Michael Glabas Tarchaneiotes. She took the veil there after her husband's death, which appears to have occurred shortly after 1304[18]. The third (τῆς Γοργοεπηκόου) was founded, also in c. 1300, by Nikephoros Choumnos, possibly by adding to a church originally built by Michael IV or Michael V, i. e. between 1034 and 1041, a circumstance that would fit Kilise Camii very well[19].

It would require a long topographical discussion to determine—if that is indeed possible — whether Kilise Camii may be identified with any of the above establishments.[20] Such a discussion, however, would take us well beyond the limits of this paper and ought to be postponed to another occasion. If the work of Nomidis contributes one day to determine the identity of Kilise Camii, that will be a fitting memorial to a scholar who devoted his whole life to the topography of his native city.

16. *Prosopogr. Lexikon der Palaiologenzeit*, Nr. 21381.

17. Delehaye, *op. cit.*, 104.

18. See my remarks in Belting *et alii, op. cit.*, 15 ff.

19. See V. Laurent, «Une fondation monastique de Nicéphore Choumnos», *Rev. ét. byz.* 12 (1954) 32-44; J. Verpeaux, *Nicéphore Choumnos* (Paris, 1959) 62, 106.

20. The *periorismos* starts at the east gate of the monastery and returns to it after proceeding, apparently, in an anti-clockwise direction. We do not know the extent of the property nor its shape, which may have been very irregular. Furthermore, apart from the Kyriotissa, none of the landmarks quoted can be exactly localized. It is, in any case, reasonably clear from the text that the monasteries of the Gorgoepekoos and of Glabaina were adjacent to one another.

ΤΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΤΟΥ Μ. ΙΣ. ΝΟΜΙΔΗ (ΜΙΣΝ)

Ὁ Μιλτιάδης Ἰσαὰκ Νομίδης, τοῦ ὁποίου παρουσιάζουμε ἐδῶ τὰ κατάλοιπα, εἶναι περισσότερο γνωστὸς μὲ τὰ ἀρχικὰ ΜΙΣΝ. Λόγιος μὲ ἀρχαιολογικὰ καὶ ἱστορικὰ ἐνδιαφέροντα, γεννήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1884 καὶ σπούδασε στὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολὴ καὶ στὸ γαλλικὸ Λύκειο St. Benoit. Ἡ πρώτη ἐπαγγελματική του ἀπασχόληση ἦταν τὸ ἐμπόριο ξυλείας, ἐνῶ ἀργότερα ἄνοιξε βιβλιοπωλεῖο στὸ Γιουκσὲκ Καλντιρὶμ τοῦ Πέρα. Ἦταν ἐπίτιμο μέλος τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου. Πέθανε τὸ 1959[1].

Συνεχίζοντας τὴν παράδοση λογίων καὶ ἐρευνητῶν ὅπως ὁ Σκαρλάτος Βυζάντιος καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Πασπάτης, ὁ ΜΙΣΝ ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἱστορία, τὴν τοπογραφία καὶ τὰ μνημεῖα τῆς βυζαντινῆς Κωνσταντινούπολης. Ἂν καὶ αὐτοδίδακτος, κατόρθωσε μὲ τὴ φιλομάθειά του καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸ παρελθὸν τῆς Πόλης, νὰ συγκεντρώσει μετὰ ἀπὸ πολύχρονες ἔρευνες καὶ μελέτες ἕνα πλούσιο σὲ ὄγκο καὶ ποικιλία ὑλικό, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἕνα μικρὸ μέρος μόνο εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας. Εἶναι οἱ μελέτες του γιὰ τὴ μονὴ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, τὰ μωσαϊκὰ τῆς Ἁγίας Σοφίας, τὸ Πετρίον τοῦ Κερατίου Κόλπου, τὸν Γαλατὰ (σὲ συνεργασία μὲ τὸν βυζαντινολόγο A. M. Schneider) καὶ τὸ Κιλισὲ Τζαμὶ —τοῦ ὁποίου ἀποκάλυψε ὁ ἴδιος τὰ μωσαϊκά—, καθὼς καὶ οἱ χάρτες του τῆς μεσαιωνικῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῶν χερσαίων τειχῶν της. Ἀντίθετα, παρέμειναν ἀνέκδοτες οἱ ἐργασίες του γιὰ τὰ μωσαϊκὰ καὶ τὶς τοιχογραφίες τῆς Μονῆς τῆς Χώρας, τὰ χερσαῖα τείχη τῆς Κωνσταντινούπολης, τὰ τείχη τοῦ Μεγ. Κωνσταντίνου, τῆς Προποντίδας καὶ τῆς Β.Δ. Γωνίας, τὴ Χρυσὴ Πύλη, τὸ Δεύτερον, τὴ Λαγκάδα τοῦ Λύκου, τὶς ἐγκαταστάσεις τῶν Λατίνων στὴν Κωνσταντινούπολη, τὴ λατρεία τῶν ὑδάτων στὴν ἀρχαιότητα κ.ἄ. Ὁρισμένες ἀπὸ τὶς ἐργασίες αὐτὲς ἦταν ἕτοιμες γιὰ δημοσίευση, μὲ φιλοτεχνημένα μάλιστα τὰ ἐξώφυλλά τους. Σημαντικὴ εἶναι τέλος καὶ ἡ μεγάλη σειρὰ σχεδίων,

---

1. Τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ ΜΙΣΝ ἔθεσε στὴ διάθεσή μας ἡ κόρη του κ. Θάλεια Νομίδου.

ἀποτυπώσεων καὶ χαρτῶν ποὺ ἄφησε. Ἀξίζει νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ ΜΙΣΝ εἶχε ἰδιαίτερη δεξιότητα στὸ σχέδιο καὶ ὅτι ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς χάρτες του δημοσιεύτηκαν σὲ βιβλία συγχρόνων του ἐρευνητῶν, ὅπως ὁ B. Palazzo καὶ ὁ R. Janin[2].

Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ΜΙΣΝ τὰ κατάλοιπά του ἔμειναν στὴν κόρη του κ. Θάλεια Νομίδου, ἡ ὁποία τὸ 1978 τὰ παραχώρησε εὐγενικὰ στὸ Κέντρον Ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (ΚΕΜΝΕ), μαζὶ μὲ ἀντίτυπα χαρτῶν του (βλ. Ἐκδεδομένα ἔργα του, ἀριθ. 1, 5 καὶ 6). Ἕνα μικρότερο τμῆμα τοῦ ἀρχείου του, ἀποτελούμενο ἀποκλειστικὰ ἀπὸ σχέδια καὶ χάρτες, δωρήθηκε στὸ ΚΕΜΝΕ ἀργότερα[3].

Ὁ Κατάλογος τῶν καταλοίπων τοῦ ΜΙΣΝ ποὺ δημοσιεύεται παρακάτω διαιρεῖται σὲ δύο μέρη: τὸ πρῶτο περιλαμβάνει τοὺς φακέλους (51 τὸν ἀριθμὸ) μὲ τὶς μελέτες, τὶς σημειώσεις, τὰ σχέδια καὶ τοὺς χάρτες του, ἐνῶ τὸ δεύτερο τὰ σχέδια καὶ τοὺς χάρτες του σὲ ρολό. Ὁ κατάλογος τοῦ πρώτου μέρους εἶναι ἡ συντομευμένη μορφὴ ἑνὸς λεπτομερέστερου καταλόγου, ὁ ὁποῖος καταρτίστηκε τὸ 1978 ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς τοῦ ΚΕΜΝΕ Γεώργιο Παπαδημητρίου καὶ Κώστα Λάππα. Ὁ κατάλογος τοῦ δεύτερου μέρους ἔγινε ἀπὸ τὴν ἐρευνήτρια τοῦ ἴδιου Κέντρου Πηνελόπη Παπαδοπούλου-Στάθη.

Ἐκδεδομένα ἔργα τοῦ ΜΙΣΝ[4]

1. Σειρὰ Βυζαντινῶν Μελετῶν. Χάρτης τοπογραφικὸς καὶ ἀρχαιολογικὸς τῆς Μεσαιωνικῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐκπονηθεὶς καὶ καταρτισθεὶς ὑπὸ ΜΙΣΝ, Σταμποὺλ ͵αϡλζ'.

   Διαστ. 67,5×88,5 ἐκ. Πάνω στὸν χάρτη: Βυζάντιον - Κωνσταντινούπολις. Χάρτης τοπογραφικὸς - ἀρχαιολογικὸς ἐκπονηθεὶς καὶ καταρτισθεὶς ὑπὸ ΜΙΣΝ. Κλῖμαξ 1:10.000. Χάρτης Ι, Φεβρουάριος 1936. Τύποις Ἐμὲλ Γαλατᾶ. — Κρίσεις: A. M. Schneider, *BZ* 38, 1938, σ. 188-89. — ΓΕΝ, ΚΕΜΝΕ, ΜΙΣΝ.

2*. Tabula archeologica et topographica Constantinopoleos medii aevi, Vindoboni 1937.

3. Ἡ Ζωοδόχος Πηγή, ὑπὸ ΜΙΣΝ, Ἰστανπούλ, Τύποις Κεφαλίδου, Γαλατᾶ, Μπαλοὺκ Παζάρ, Κουρσουνλοὺ Χὰν ἀρ. 27-29, 1937, 251 σ. καὶ ἕνας χάρτης ἐκτὸς κειμένου.

   Κρίσεις: R. Janin, *EO* 36, 1937, σ. 495-96· A. M. Schneider, *BZ* 38, 1938, σ. 186-88. — ΕΒΕ, ΓΕΝ, ΚΕΜΝΕ.

4. Σειρὰ Βυζαντινῶν Μελετῶν. Τὰ μωσαϊκὰ τῆς Ἁγίας Σοφίας, ὑπὸ ΜΙCΝ, Γαλατᾶ, Τυπ. Κεφαλίδου, ͵αϡλζ', 58 σ.

   Ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὴν ἐφ. *Τὰ Νεώτερα* τῆς Κωνσταντινούπολης (βλ. προλογικὸ σημείωμα τῆς μελέτης, σ. [7]). — Κρίσεις: E. W[eigand], *BZ* 38, 1938, σ. 261-62. — ΓΕΝ, ΚΕΜΝΕ (ἀντίτυπο μὲ συσταχωμένη ἐπιστολὴ τοῦ ΜΙΣΝ στὸν Γ. Ἀρβανιτίδη καὶ δακτυλόγραφο μὲ προσθῆκες τοῦ Σωφρονίου πρώην Λεοντοπόλεως).

5. Études Byzantines. Carte topographique et archéologique de Constantinople au Moyen Age, dressée par MISN. Imprimerie Képhalidès, Galata, Balık Pazar, Courchounlou Han 27-29, 1938.

   Διαστ. 91×67,5 ἐκ. Πάνω στὸν χάρτη: Byzance - Constantinople. Carte archéologique et topographique dressée par MISN. Echelle 1:10.000. Carte III, Juin 1936. EMEL Basımevi - Istanbul. — Κρίσεις: A. M. Schneider, *BZ* 40, 1940, σ. 199. — ΕΒΕ, ΓΕΝ, ΜΙΣΝ (κολοβὸ ἀντίτυπο μὲ σημειώσεις τοῦ ΜΙΣΝ).

6. Byzantinische Studien. Topographische und archäologische Karte von

---

2. Βλ. σημ. 4.

3. Σημειώνουμε ὅτι στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη εἶναι κατατεθειμένη ἐπιστολὴ τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ στὸν ΜΙΣΝ (28 Φεβρ. 1939) στὴν ὁποία τὸν εὐχαριστεῖ γιὰ βιβλία ποὺ τοῦ ἔστειλε καὶ τοῦ ἀφιερώνει ἑξάστιχο ποίημα.

4. Ὁ ἀστερίσκος στὸν ἀριθμὸ τοῦ λήμματος δηλώνει ὅτι ἡ περιγραφή του δὲν ἔγινε ἀπὸ αὐτοψία. Κάτω ἀπὸ τοὺς τίτλους σημειώνονται κρίσεις τῶν ἔργων στὴ *BZ* (*Byzantinische Zeitschrift*) καὶ στὴν *EO* (*Échos d'Orient*) καὶ βιβλιοθῆκες στὶς ὁποῖες ὑπάρχουν ἀντίτυπα. (ΓΕΝ: Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, ΕΒΕ: Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη Ἑλλάδος, ΚΕΜΝΕ, ΜΙΣΝ: Κατάλοιπα Νομίδη στὸ ΚΕΜΝΕ). — Ἀρκετοὶ χάρτες τοῦ ΜΙΣΝ, καθὼς καὶ σχέδια, ἔχουν δημοσιευτεῖ σὲ ἔργα διαφόρων. Βλ. Benedetto Palazzo, *L'Arap Djami ou Église Saint-Paul à Galata... Plans et Dessins dressés par MISN*, Istanbul 1946, ὅπου δημοσιεύονται σχέδια τῆς ἐκκλησίας, ἕνα πανομοιότυπο τουρκικοῦ κειμένου καὶ τρεῖς χάρτες τοῦ Γαλατᾶ. Του Ιδιου, *Deux anciennes églises dominicaines à Stamboul*, Istanbul 1951 (ἕνας χάρτης τῆς Κωνσταντινούπολης). R. Janin, *Constantinople Byzantine*, Παρίσι 1950 (σειρὰ 15 χαρτῶν τῆς Κωνσταντινούπολης, τοῦ «Ἑβδόμου», τοῦ Γαλατᾶ, τοῦ Βοσπόρου κ.ἄ.· τέσσερις ἀπὸ τοὺς χάρτες αὐτοὺς ἀναδημοσιεύονται στὸ ἔργο Του Ιδιου, *La géographie écclesiastique de l'Empire Byzantin, τ. III, Les églises et les monastères*, Παρίσι 1953). Οἱ παραπάνω χάρτες καὶ τὰ σχέδια φέρουν τὸ μονόγραμμα τοῦ ΜΙΣΝ.

Konstantinopel im Mittelalter, gezeichnet von MISN. Druckerei Kephalides, Galata, Balık Basar, Kurschunlu Han No. 27-29, 1938.

Διαστ. 90,5×67,5 έκ. Πάνω στὸν χάρτη: Byzantion - Konstantinopel. Topographischer und archäologischer Plan, gezeichnet von MISN. Masstab 1:10.000. Plan IV, August 1936. — ΓΕΝ, ΜΙΣΝ.

7. Σειρὰ Βυζαντινῶν Μελετῶν. Χάρτης τῶν χερσαίων τειχῶν τῆς Μεσαιωνικῆς Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τῶν ἐπ' αὐτῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῶν πέριξ βυζαντινῶν ναῶν καὶ μονῶν, ἐκπονηθεὶς καὶ καταρτισθεὶς ὑπὸ ΜΙCΝ, [Τύποις Κεφαλίδου], φ⁊λη'.

Διαστ. 151×74 ἑκ. Πάνω στὸν χάρτη: Χάρτης τῶν χερσαίων τειχῶν (...) ὑπὸ ΜΙCΝ. Κλῖμαξ 1:50.000. Χάρτης VI. Λιθ. Ἐμὲλ Γαλατᾶ - Αὔγουστος 1938.— Κρίσεις: A. M. Schneider, *BZ* 40, 1940, σ. 199-200. — ΓΕΝ, ΚΕΜΝΕ.

8. Σειρὰ Βυζαντινῶν Μελετῶν. Τὸ Πετρίον τοῦ Κερατίου Κόλπου, ὑπὸ ΜΙΣΝ, Τύποις Κεφαλίδου, Γαλατᾶ, Μπαλοὺκ Παζάρ, Κουρσουνλοῦ Χὰν ἀρ. 27-29, 1938, 58 σ. καὶ δύο χάρτες ἐκτὸς κειμένου.

Κρίσεις: A. M. Schneider, *BZ* 40, 1940, σ. 200-201. — ΕΒΕ, ΓΕΝ, ΚΕΜΝΕ.

9. Galata. Topographisch - archäologischer Plan, mit erläuterndem Text, von A. M. Schneider und M. IS. Nomidis, Istanbul 1944, VIII + 59 σ. καὶ ἕνας χάρτης ἐκτὸς κειμένου.

ΓΕΝ.

10. Galata au Moyen-Age avec ses six enceintes successives d'après le plan dressé par A. M. Schneider et M. Is. Nomidis. Tirage à part de la Carte Extraite de l'Arap-Djami ou Église Saint-Paul à Galata par p. Benedetto Palazzo o.p., Galata 1946, χάρτης.

ΚΕΜΝΕ. — Πβ. ἐδῶ, σ. 432, σημ. 4.

11*. «Rapport préliminaire des travaux éxecutés dans une église byzantine (Kilisse Cami)», *Notre-Dame d'Ephèse* 2, 1958, ἀριθ. 8, 14-19, ἀριθ. 9 καὶ ἀριθ. 11-12, 36-40.

Βλ. τὴ μελέτη τοῦ C. Mango ἐδῶ, σ. 422, σημ. 3.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΚΑΤΑΛΟΙΠΩΝ ΤΟΥ ΜΙΣΝ

I. Μελέτες, σημειώσεις, σχέδια, χάρτες

1. *Μονὴ τῆς Χώρας. Ἐπωνυμία.* Σημειώσεις καὶ παραθέματα ἀπὸ διάφορα κείμενα, σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία καὶ τὴν ὀνομασία τῆς Μονῆς τῆς Χώρας (φφ. 200 περίπου).

Ἀριθ. φακ. 17.

2. *Μονὴ τῆς Χώρας. Ἑλλην(ικὸν κείμενον).* Σχεδίασμα μελέτης γιὰ τὴ Μονὴ τῆς Χώρας (φφ. 201). Περιεχόμενα: Ἀντὶ Προλόγου, [Πίναξ Περιεχομένων], Ἐξωνάρθηξ, Ἐσωνάρθηξ, [Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Παρεκκλησίου], [Γλυπτά]. — Τετράδιο μὲ τίτλο: «Μονὴ τῆς Χώρας, Ἑρμηνεία τῶν Μωσαϊκῶν» (φφ. 24). — Ποικίλες σημειώσεις (φφ. 6).

Φάκ. χωρὶς ἀριθ.

3. *Μονὴ τῆς Χώρας. Ἑλληνικὸν κείμενον.* Μεταγενέστερη γραφὴ τῆς παραπάνω μελέτης (ἀριθ. 2), μὲ τὰ ἴδια περιεχόμενα καὶ τὸν τίτλο: «Σειρὰ Βυζαντινῶν Μελετῶν. Τὰ ψηφιδωτὰ καὶ αἱ τοιχογραφίαι τῆς Μονῆς τῆς Χώρας» (φφ. [5] + 5 + δ' + 6-181).

Ἀριθ. φακ. 18.

4. *Μονὴ τῆς Χώρας. Γαλλικ(ὸν κείμενον).* Σχεδίασμα τῆς μελέτης γιὰ τὴ Μονὴ τῆς Χώρας στὰ γαλλικά, μὲ τὸν τίτλο: «Kahrié-Djami. Mosaïques et fresques de l'Église du Couvent de Chora (Kahrié-Djami)» (φφ. 222 + 20). Περιεχόμενα: Préface, Liste de mosaïques, Exonarthex, Esonarthex, Église, Liste des fresques, Chapelle, [Sculptures], [Notes]. Ἀκολουθοῦν σὲ πρόχειρα φύλλα: Κατάλογος ἔργων τοῦ ΜΙΣΝ (Du même auteur), Πίνακας περιεχομένων τῆς μελέτης, Κατάλογος μωσαϊκῶν καὶ τοιχογραφιῶν καὶ διάφορες σημειώσεις (φφ. 26). — Τετράδιο σὲ μορφὴ εὑρετηρίου μὲ ὀνόματα καὶ ὅρους (φφ. 22 καὶ 23 δελτία). — Τετράδιο μὲ διάφορες σημειώσεις (φφ. 34).

Ἀριθ. φακ. 19.

5. *Μονὴ τῆς Χώρας. Γαλλ(ικὸν κείμενον).* Μεταγενέστερη γραφὴ τῆς παραπάνω μελέτης (ἀριθ. 4), ἕτοιμη γιὰ ἔκδοση, μὲ τὸν τίτλο: «Études Byzantines. Kahrié-Djami. Mosaïques et fresques de l'Église du Couvent de Chora par ΜΙΣΝ. Galata 1945» (φφ. 6 + 114 + 12 + 24). Τὰ περιεχόμενα ὅπως στὸν ἀρ. 4, ἀλλὰ μὲ πληρέστερους τίτλους κεφαλαίων καὶ μὲ τὴν προσθήκη ἀλφαβητικοῦ πίνακα (Index alphabétique). Στὴν ἀρχὴ τῆς μελέτης ἡ ἀφιέρωση: «A mon fils, in memoriam, M.IS.N.».
Δύο φάκ. μὲ ἀριθ. 20 καὶ [20] II.

6. *Μονὴ τῆς Χώρας. Γαλλ(ικὸν κείμενον).* Ἡ ὁριστικὴ γαλλικὴ μορφὴ τῆς μελέτης γιὰ τὴ Μονὴ τῆς Χώρας (φφ. 4 + 128). Τὸ κείμενο ὅπως στὸν ἀριθ. 5, ἀλλὰ σὲ μεταγενέστερη καὶ πιὸ ἐπιμελημένη γραφή, μὲ καλλιτεχνικοὺς τίτλους καὶ διακόσμηση. Στὸν τίτλο τοῦ ἐξωφύλλου: Galata 1947. Λείπουν οἱ Σημειώσεις (Notes). — Βιβλιογραφικὲς σημειώσεις (φφ. 7 καὶ 31 δελτία).— Ἔντυπο: André Leval, *Catalogue explicatif des principales mosaïques, peintures et sculptures existant à Kahrié-Djami à Constantinople et photographiées par Pascal Sébah...*, Constantinople 1886, pp. 14.
Φάκ. μὲ τὴν ἔνδειξη I. Ὁ φάκ. II, ποὺ θὰ περιεῖχε τὶς Σημειώσεις, δὲν βρέθηκε.

7. *Μονὴ τῆς Χώρας. Ἐπιγραφαί.* Φωτογραφία τοῦ ταφικοῦ μνημείου τοῦ Μιχαὴλ Τορνίκη ἀπὸ τὸ Παρεκκλήσιο τοῦ Καχριὲ Τζαμὶ καὶ ἀντίγραφα (μὲ τὸ χέρι καὶ τσιγκογραφημένα) τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ μνημείου (φφ. 24).—Σχέδια τρούλου καὶ διακοσμητικὲς ἐπιγραφὲς (μὲ τὸ χέρι καὶ τσιγκογραφημένες) σὲ πολλαπλὰ ἀντίγραφα (φφ. 33).
Ἀριθ. φακ. 38.

8. *Μονὴ τῆς Χώρας. Διακοσμήσεις.* Σχέδια διακοσμητικῶν θεμάτων καὶ ἐπιγραφῶν (μὲ τὸ χέρι καὶ σὲ τσιγκογραφήματα), καλλιτεχνικῶν τίτλων καὶ πρωτογραμμάτων γιὰ τὴν ὑπὸ ἔκδοση μελέτη τοῦ ΜΙΣΝ σὲ πολλαπλὰ ἀντίγραφα (φφ. 118).
Ἀριθ. φακ. 39.

9. *Μονὴ τῆς Χώρας. Διακοσμήσεις, Ρόδακες, Κιονόκρανα.* Ποικίλα σχέδια (φφ. 40).
Ἀριθ. φακ. 41.

10. *Μονὴ τῆς Χώρας. Διακοσμήσεις γαλλικοῦ κειμένου.* Σχέδια διακοσμητικῶν θεμάτων (φφ. 110).
Ἀριθ. φακ. 42.

11. *Μονὴ τῆς Χώρας. Σχέδια ναοῦ.* Κατόψεις τῆς Μονῆς τῆς Χώρας, ὅπου σημειώνονται μὲ ἀριθμοὺς οἱ θέσεις τῶν ψηφιδωτῶν καὶ τῶν τοιχογραφιῶν (φφ. 21). Οἱ ἀριθμοὶ παραπέμπουν στὸ κείμενο τῆς ὑπὸ ἔκδοση μελέτης τοῦ ΜΙΣΝ.
Ἀριθ. φακ. 43.

12. *Κιλισὲ Δζαμί.* Ὁμιλία τοῦ ΜΙΣΝ γιὰ τὰ μωσαϊκὰ τοῦ Κιλισὲ Τζαμί, ποὺ ἀποκάλυψε ὁ ἴδιος τὸ 1937 (φφ. 6). — Συνοπτικὴ περιγραφὴ τοῦ Κιλισὲ Τζαμί: L'edifice, Les fouilles, Les mosaïques (φφ. 11). — Τετράδιο σὲ μορφὴ εὑρετηρίου μὲ ποικίλη ὕλη γιὰ τὸ Κιλισὲ Τζαμὶ (φφ. 90). — Κατάλογος βυζαντινῶν ναῶν στὸ ὄνομα τῶν Ἁγίων Θεοδώρων (φφ. 18).— Ἀποκόμματα ἀπὸ δύο τουρκικὲς ἐφημερίδες (τοῦ 1937 καὶ 1953) γιὰ τὸ Κιλισὲ Τζαμί. — Πρόχειρες σημειώσεις, βιβλιογραφία, σχέδια, καταμετρήσεις τοῦ Κιλισὲ Τζαμὶ (φφ. 70). — Σχεδιάσματα προσφωνήσεων τοῦ ΜΙΣΝ στὸν πρεσβευτὴ τῆς Ἑλλάδας στὴν Κωνσταντινούπολη Ραφαὴλ Ραφαὴλ καὶ στὸν πρόξενο Γεώργιο Χριστοδούλου, «φίλῳ ἀγαπητῷ καὶ λάτρει τῆς βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας» (1937).
Ἀριθ. φακ. 22. Ὅλα σχεδὸν τὰ κείμενα τοῦ φακέλου στὰ γαλλικὰ καὶ μόνο τρία φύλλα στὰ γερμανικά.

13. *Κιλισὲ Δζαμί. Βυζαντ. Ναός.* Μελέτη μὲ τὸν τίτλο: «Rapport préliminaire des travaux exécutés dans une église byzantine (Kilissé - Djami) par Misn. Galata 1950» (φφ. [4]+61). Περιεχόμενα: Table des matières, [Εἰσαγωγή], L'exonarthex, L'esonarthex, La nef, Les caveaux, Les mosaïques. Ἀκολουθοῦν δύο δακτυλόγραφα τῆς ἴδιας μελέτης (φφ. 25), ὄχι ὅμως πλήρη, καὶ ἕνα δακτυλογραφημένο ἀπόσπασμα (φφ. 3) μὲ τὸν τίτλο: «Rapport des travaux exécutés dans une ancienne église byzantine (Kilissé Cami) par MISN (suite du nº 11-12 Nov. Déc. 1958)».
Ἀριθ. φακ. 23. Ἡ μελέτη εἶναι δημοσιευμένη (βλ. Ἐκδεδομένα ἔργα τοῦ ΜΙΣΝ, ἀριθ. 11).

14. *Κιλισὲ Δζαμὶ (Βυζ. Ναός).* Τρία σχέδια κατόψεων τοῦ Κιλισὲ Τζαμί, διαστ.

86×74,5, 84×58 καὶ 85×74,5 ἑκ. καὶ ἄλλα πρόχειρα (περὶ τὰ 32 φφ.). — Σχεδιάσματα προσφωνήσεων τοῦ ΜΙΣΝ στὸν πρεσβευτὴ τῆς Ἑλλάδας Ραφαὴλ Ραφαὴλ (1937) καὶ στὸν ἀρχιεπίσκοπο τοῦ ὄρους Σινᾶ.

Ἀριθ. φακ. 44.

15. *Μωσαϊκὰ Κιλισὲ-Δζαμῆ.* Σχέδια μωσαϊκῶν τοῦ Κιλισὲ Τζαμὶ (φφ. 45).

Ἀριθ. φακ. 55.

16. *Ναοί.* Σημειώσεις γιὰ τὴ Μονὴ τῆς Πέτρας, τὸ Βογδὰν Σεράι καὶ τὴν Παναγιὰ εἰς Παλάτια (φφ. 5). — Σπάραγμα ἀπὸ τὴν ἐφ. τῆς Κων/πόλεως «Ἐφημερὶς» τῆς 25 Δεκ. 1932, ὅπου ἄρθρο τοῦ Πολυκάρπου Μύρων μὲ τίτλο: «Ἐπίτομον χρονογράφημα περὶ τοῦ ἐν Ὑψωμαθείοις Ἱεροῦ Ναοῦ τῆς Θείας Ἀναλήψεως». — Κατάλογοι μονῶν καὶ ναῶν τῆς Κων/πόλεως (Τρύφωνος, Πατεράκη, Smith, Du Cange) καὶ σημειώσεις γιὰ τοὺς ναοὺς Ἁγίου Γεωργίου στὸ Φενὲρ-Καπισί, Ἁγίου Γεωργίου στὸ Διπλοφανάριον, Ἁγίου Γεωργίου Ροδίτη, Ἁγίου Γεωργίου Πατριαρχείου (φφ. 21). — Ποικίλες σημειώσεις σὲ δίφυλλα περιβλήματα, μὲ τὶς ἐνδείξεις: Ναὸς τῶν Βλαχερνῶν (φφ. 88), Ναὸς τοῦ Προδρόμου εἰς τοῦ Κυνηγοῦ (φφ. 14), Παναγία Μουχλίου (φφ. 13), Θεοτόκος ἐν τοῖς Κύρου (φφ. 19), Ναὸς Ἁγίας Θέκλης (φφ. 24), Ἅγιος Δημήτριος ὁ Καναβὸς (φφ. 10), Ἁγίασμα τοῦ Ἁγίου Νικήτα (φ. 1), Παναγία Βελεγράδων (φ. 1), Ναὸς Ἁγίου Πέτρου καὶ Μάρκου (φφ. 13), Θεοτόκος τοῦ Ἐγρῆ Καποῦ / Ἁγίασμα Ἁγίας Ζώνης (φφ. 4). — Σημειώσεις γιὰ ναοὺς τῆς Κων/πόλεως ποὺ μετατράπηκαν σὲ μουσουλμανικὰ τεμένη (φφ. 9). — Ποικίλες σημειώσεις γιὰ τοὺς παρακάτω ναοὺς καὶ μονές: Ἅγιος Δημήτριος εἰς Ἀχκερμὲν-μαχαλεδά, Ἅγιος Νικόλαος Τόπι-Καπισῆ, Παναγία Βελιγραδίου, Μονὴ Προδρόμου, Ἅγιος Δημήτριος ὁ εἰς Ξυλομάσγιδον, Κοίμησις τῆς Θεοτόκου ἔγγιστα Ἐγρῆ-Καπῆ, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Ἅγιος Νικόλαος ἐν Ὑψωμαθείοις, Χριστὸς καὶ Παναγία Διμακελλίου, Ἅγιος Νικόλαος Ἁγιὰς Πόρτα, Ἅγιος Κωνσταντῖνος, Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος κατὰ τῶν Κυνηγῶν, Ἁγίασμα τῆς Ἀναλήψεως ἐν Ὑψωμαθείοις, Ἅγιος Μηνᾶς ἐν Ὑψωμαθείοις, Ἅγιος Γεώργιος τοῦ Ποτηρᾶ, Ἅγιος Γεώργιος εἰς Ἀσπροκαστρινὰ/Ἔξη Μάρμαρα, Ἅγιος Γεώργιος Ψαροπουλία (φφ. 28). — Πανομοιότυπα δύο τουρκικῶν ἐγγράφων.

Ἀριθ. φακ. 16.

17. *Τὰ παρ' ἡμῖν Ἁγιάσματα.* Βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις καὶ σημειώσεις ἀπὸ ἀρχαίους συγγραφεῖς σχετικὲς μὲ τὶς χρήσεις τοῦ νεροῦ (59 δελτία). — Κατάλογος 41 Ἁγιασμάτων τῆς Κων/πόλεως (φφ. 4). — Μελέτη ἀναφερόμενη στὴ λατρεία τῶν ὑδάτων, τῶν ποταμῶν καὶ τῶν πηγῶν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα (φφ. 153+87, κείμενο καὶ σημειώσεις). Ἀναλυτικὸς πίνακας τῶν κεφαλαίων τῆς μελέτης, στὸν ὁποῖο ὑποτυπώνονται καὶ τὰ περιεχόμενα ἑνὸς κεφαλαίου γιὰ τὰ χριστιανικὰ Ἁγιάσματα, ποὺ δὲν γράφτηκε (φφ. 23).

Ἀριθ. φακ. 25.

18. *Παλάτιον τοῦ Πορφυρογεννήτου.* Σχέδια τοῦ Παλατίου (φφ. 10).

Ἀριθ. φακ. 13.

19. *Ἡ Κοιλὰς τοῦ Λύκου. Ἱστορικαὶ καὶ τοπογραφικαὶ σημειώσεις.* Μελέτη ἕτοιμη γιὰ ἔκδοση μὲ τὸν τίτλο: «Σειρὰ Βυζαντινῶν Μελετῶν. Ἡ Λαγκὰς τοῦ Λύκου. Ἱστορικαὶ καὶ τοπογραφικαὶ σημειώσεις ὑπὸ ΜΙΣΝ. Γαλατᾶ 1946» (φφ. 28+228+12+11+86). Περιεχόμενα: Τοῦ ἰδίου [ἐκδεδομένα ἔργα], Βιβλιογραφία, Πρόλογος, Πύλη τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ, Πύλη τοῦ Πέμπτου, Ἡ Λαγκὰς τοῦ Λύκου, Ἡ τάφρος, Πύλη Χαρισίου, Πληθυσμὸς τῆς πρωτευούσης, Στρατὸς τῶν Βυζαντίων, Στρατὸς πολιορκητῶν, Τὸ τουρκικὸν πυροβολικόν, Ἡ Κερκόπορτα, [Ἐξαγόμενα συμπεράσματα], Καταμέτρησις τοῦ μήκους τῶν χερσαίων τειχῶν ἀπὸ τῆς Προποντίδος μέχρι τοῦ Κερατίου Κόλπου, Ἐπίλογος, Εὑρετήριον, Πίναξ τῶν περιεχομένων, Ὑποσημειώσεις.

Δύο φάκ. μὲ ἀριθ. Ι καὶ ΙΙ.

20. *Χάρται Κοιλάδος τοῦ Λύκου.* Πέντε τοπογραφικὰ χαρτογραφήματα (τὸ ἕνα σὲ φωτοτυπία), διαστ. 91×29, 68×62, 88×73, 95×13 καὶ 74,5×39 ἑκ.

Ἀριθ. φακ. 26.

21. *Τὸ Δεύτερον.* Σημειώσεις σχετικὲς μὲ μονὲς καὶ ναοὺς τῆς Κων/πόλεως (φφ. 43). — Πρόχειρες σημειώσεις γιὰ τὸ Δεύτερον (7 δελτία). — Σημειώσεις γιὰ τὸ Ἐξωκιόνιον (φφ. 9). — Σχεδίασμα μελέτης μὲ τίτλο: «Τὸ Δεύτερον» (φφ. 57).

Ἀριθ. φακ. 43.

22. *Ἐγκαταστάσεις Λατίνων*. Μελέτη ἕτοιμη γιὰ ἔκδοση, μὲ τὸν τίτλο: «Σειρὰ Βυζαντινῶν Μελετῶν. Αἱ ἐγκαταστάσεις τῶν Λατίνων ἐν Βυζαντίῳ ὑπὸ ΜΙΣΝ. Πόλις 195 » (φφ. XLVI+478). Περιεχόμενα: Τοῦ ἰδίου [ἐκδεδομένα ἔργα], Πρόλογος, Συνοπτικὸς πίναξ τῶν περιεχομένων, Βιβλιογραφία — Τείχη μεταξὺ Πλατέας καὶ Βοσπορίου Ἀκρωτηρίου, Πύλη τῆς Πλατέας (Unkapanı Kapısı), Τὰ Ἁρματίου, Πύλη τοῦ Ἁγιάσματος (Ayasma Kapısı), Τὸ Ζεῦγμα — J u r a V e n e t o r u m: Παραχωρήσεις προνομίων, Συνοικία τῶν Βενετῶν, Πύλη τῶν Δρουγγαρίων, Τὰ Βιβλεντίας, Aqua Cursus, Zindan Kapı, Πύλη τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας, Μαυριανὸς Ἔμβολος ἢ Μακρὸς Ἔμβολος τοῦ Μαυριανοῦ, Ἔμβολος ἢ Ἔμβολοι τοῦ Δομνίνου, Τὸ Πέραμα, Πύλη τοῦ Περάματος (Balik Pasar Kapısı), Σκάλαι, Scala de Drongario, Ἔμβολοι, Ἐργαστήρια Ἀμαλφιτῶν, Via Publica καὶ Via Longario, Πύργος Virgioti, Μονὴ τοῦ Εὐεργέτου, Ναοὶ καὶ Μοναί, Ναὸς καὶ Νοσοκομεῖον Ἁγίου Μαρκιανοῦ, Θεοτόκος ἐν τοῖς Καρπιανοῦ, Τὸ Μυροκέρατον, Ναὸς Ἁγίου Ἀκινδύνου, Μπὰλ Καπὰν-Χάν, Χουρμαλῆ Χάν, Πύλη τοῦ Ἁγίου Μάρκου (Porta San Marci), Πληθυσμὸς — J u r a A m a l p h i t a n o r u m: Προνομίων παραχωρήσεις, Συνοικία Ἀμαλφιτῶν — J u r a P i s a n o r u m: Παραχωρηθέντα προνόμια, Συνοικία Πισατῶν, Πύλη τῆς Ἱκανατίσσης, Λιμὴν τοῦ Νεωρίου, Ἁγία Εἰρήνη συνοικίας Πισατῶν, Ἁγία Εἰρήνη τὸ Πέραμα, Τέμενος Σαρακηνῶν, Ἁγία Εἰρήνη συνοικίας Βενετῶν, Ἐξαρτύσεις, Πύλη τοῦ Νεωρίου (Bahçe Kapı) — J u r a G e n u e n s i u m: Παραχωρήσεις προνομίων, Συνοικία τῶν Γενουατῶν, Οἶκος Καλαμάνου, Μονὴ τοῦ ἀπὸ Λογοθετῶν, Porta Veteris Rectoris — Ναοὶ Λατίνων, Ναοὶ Βενετῶν, Ναοὶ Ἀμαλφιτῶν, Ναοὶ Πισατῶν, Ναὸς Γενουατῶν, Λιμὴν Προσφόριος, Χαλκηδονησία Σκάλα, Σκάλα Τιμασίου, Πύλη τοῦ Εὐγενίου (Yalı Köşk Kapısı), Πρώτη Βασιλικὴ Πύλη, Δευτέρα Βασιλικὴ Πύλη, Τρίτη Βασιλικὴ Πύλη, Ἕτεραι Πύλαι καλούμεναι Βασιλικαὶ (καὶ μὴ ἐξακριβούμεναι), Ἅλωσις, Σύγχυσις Συνοικιῶν καὶ Πυλῶν, Ebraica / Judeca / Παλαιὰ Ἑβραϊκὴ Σκάλα, Πύλη τῆς Ἁγίας Βαρβάρας (Top Kapı), Βοσπόριον Ἀκρωτήριον, Κίων, Διάταξις τῶν ἐδαφικῶν ἐγκαταστάσεων τῶν Λατίνων, Παράλιοι Πύλαι τοῦ Κερατίου Κόλπου, Συγκριτικὸς πίναξ τῶν ὀνομασιῶν τῶν διαφόρων Πυλῶν τοῦ παραθαλασσίου τείχους τοῦ Κερατίου Κόλπου μεταξὺ Πύλης τῆς Πλατέας (Οὺν καπὰν Καπουσοῦ) καὶ Πύλης τῆς Ἁγ. Βαρβάρας (Τὸπ Καπουσοῦ) ὑπὸ τῶν διαφόρων ἱστορικῶν καὶ χωρογράφων — Παραπομπαί, Αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου, Δόγοι τῆς Βενετίας, Ἀλφαβητικὸς Πίναξ ὀνομάτων, Πίναξ ἀναλυτικὸς τῶν περιεχομένων. — Συνοπτικὲς σημειώσεις (φφ. 9).

Τρεῖς φάκ. μὲ ἀριθ. 1-3.

23. *Χάρτης περιοχῶν ἐγκαταστάσεων Λατίνων*. Χάρτης χρωματισμένος, σὲ φωτοτυπία, διαστ. 126×90 ἐκ. μὲ τὴν ἔνδειξη «Ἐγκαταστάσεις Λατίνων». —Χάρτης χρωματισμένος, διαστ. 152×58 ἐκ. μὲ τὴν ἔνδειξη: «Ἐγκαταστάσεις Λατίνων - Χάρτης Ἄκρας Σεραγίου - Παλαιᾶς Γεφύρας». — Δύο χαρτογραφικὰ σχέδια (τὸ ἕνα μὲ δύο φωτοτυπίες). — Φάκελος μὲ εὐχετήρια κάρτα στὸν ΜΙΣΝ.

Ἀριθ. φακ. 18.

24. *Ἐπιγραφαὶ Χερσαίων Τειχῶν*. Σχεδίασμα μελέτης γιὰ τὶς ἐπιγραφὲς τῶν Χερσαίων Τειχῶν. Περιέχει εἰσαγωγὴ μὲ τίτλο «Τοπογραφικὴ καὶ ἱστορικὴ ἑρμηνεία τῶν ἐπιγραφῶν τῶν Χερσαίων Τειχῶν» (φφ. 14) καὶ κατάλογο 108 ἐπιγραφῶν σὲ πιστὴ ἀπόδοση καὶ μεταγραφή, μὲ πραγματολογικὰ σχόλια καὶ βιβλιογραφία (φφ. 535 περίπου).

Δύο φάκ. μὲ ἀριθ. 1 καὶ 2.

25. *Ἐπιγραφαὶ Χερσαίων Τειχῶν. Βιβλιογραφία*. Ἀναγράφονται μὲ ἀλφαβητικὴ σειρὰ κατὰ συγγραφέα οἱ τίτλοι 206 ἔργων, ὁλόκληροι καὶ συντομογραφημένοι (φφ. 65).

Φάκ. χωρὶς ἀριθ.

26. *Inscriptions du Rempart Terrestre*. Κατάλογος τῶν παραπάνω 108 ἐπιγραφῶν (βλ. ἀριθ. 24) σὲ πιστὴ ἀπόδοση, μεταγραφὴ καὶ μετάφραση στὰ γαλλικά, ἀλλὰ χωρὶς ὑπομνηματισμὸ καὶ βιβλιογραφία (φφ. 110).

Φάκ. χωρὶς ἀριθ.

27. *Ἐπιγραφαὶ Χερσαίων Τειχῶν*. Πανομοιότυπα μέρους τῶν παραπάνω 108 ἐπιγραφῶν (φφ. 50).

Φάκ. χωρὶς ἀριθ.

28. *Ἐπιγραφαὶ Χερσαίων Τειχῶν*. Πρόχειρο ἡμιτελὲς σχεδίασμα τοῦ Καταλόγου τῶν ἐπιγραφῶν (ἀριθ. 24) μὲ τὸν τίτλο «Βυζαντιάς. Ἐπιγραφαὶ τῶν

Χερσαίων Τειχῶν» καὶ σχετικὲς σημειώσεις (φφ. 135). — Τετράδιο σὲ μορφὴ εὑρετηρίου μὲ σύντομες βιβλιογραφικὲς παραπομπὲς (φφ. 20).— Τετράδιο μὲ ποικίλο ἐπιγραφικὸ ὑλικὸ (φ.φ. 10).

Φάκ. χωρὶς ἀριθ.

29. *[Χερσαία Τείχη]*. Ὀνοματολογικὸ ὑλικὸ γιὰ τὰ τείχη, τὶς πύλες καὶ τοὺς πύργους, μὲ βιβλιογραφικὲς παραπομπὲς (φφ. 32). — Μετρήσεις τῶν Τειχῶν τοῦ Θεοδοσίου κατὰ τμήματα καὶ ἀπαρίθμηση τῶν πύργων τους (φφ. 10). — Πρόχειρες σημειώσεις (φφ. 5).

Φάκ. χωρὶς ἀριθ. Τὸ περιεχόμενό του στὰ γαλλικά.

30. *Χερσαῖα Τείχη. Καταμετρήσεις. Χάρτης.* Δεκαπέντε ἀριθμημένα σχέδια τῶν Χερσαίων Τειχῶν μὲ τοὺς πύργους τους, ποικίλων διαστάσεων (ἀπὸ 98,5×43,5 ὣς 125×40 ἑκ.). — Ἔντυπος χάρτης τῶν «Χερσαίων Τειχῶν» μὲ χειρόγραφες σημειώσεις, κολοβωμένος στὰ ἄκρα καὶ σπάραγμα τοῦ ἴδιου χάρτη (βλ. Ἐκδεδομένα ἔργα τοῦ ΜΙΣΝ, ἀριθ. 7). — Σπάραγμα ἀπὸ τὸν ἔντυπο «Χάρτη... τῆς Μεσαιωνικῆς Κωνσταντινουπόλεως» (ὅ.π., ἀριθ. 1). — Πρόχειρα σχεδιάσματα πυλῶν καὶ πύργων τῶν τειχῶν καὶ σχετικὲς σημειώσεις (φφ. 44). — Τετράδιο μὲ πρόχειρα σχεδιάσματα πυλῶν καὶ πύργων (φφ. 17). — Τετράδιο μὲ ὀνοματολογικὸ ὑλικὸ γιὰ τὰ τείχη, τὶς πύλες καὶ τοὺς πύργους, μὲ βιβλιογραφικὲς παραπομπὲς (φφ. 109 λυτά).

Ἀριθ. φακ. 3.

31. *Χερσαῖα Τείχη. 1:500 Δημ.* Δεκαπέντε ἀριθμημένα σχέδια τῶν Χερσαίων Τειχῶν μὲ τοὺς πύργους τους ὅπως τὰ παραπάνω (ἀριθ. 30), ἀλλὰ μὲ περισσότερες λεπτομέρειες (διαστ. ἀπὸ 62×33 ὣς 136×39 ἑκ.). — Σπάραγμα ἀπὸ ἔντυπο χάρτη τῆς Κων/πόλεως (ὅ.π., ἀριθ. 5).

Ἀριθ. φακ. 4.

32. *Χερσαῖα Τείχη. Ἀνακαινίσεις.* Σχεδίασμα μελέτης γιὰ τὶς ἀνακαινίσεις τῶν τειχῶν τῆς Κων/πόλεως. Ἀποτελεῖται ἀπὸ σύντομη εἰσαγωγή, χρονολογικὸ πίνακα τῶν σεισμῶν στὴν Κων/πολη ἀπὸ τὸ ἔτος 15 μ.Χ. ὣς τὸ 396 καὶ παραθέματα ἀπὸ βυζαντινοὺς καὶ μεταγενέστερους συγγραφεῖς γιὰ τὶς ἀνακαινίσεις τῶν τειχῶν μετὰ ἀπὸ σεισμοὺς ἢ ἄλλες καταστροφὲς

ἀπὸ τὸ 408 μ.Χ. ὣς τὸ 1802 (φφ. 238). — Συνοπτικὸς πίνακας τῶν ἀνακαινίσεων καὶ σχετικὲς σημειώσεις (φφ. 8).

Ἀριθ. φακ. 5.

33. *Τείχη Μ. Κωνσταντίνου.* Σχεδίασμα μελέτης· ὑπάρχουν μόνο τὰ φφ. 161-258 καὶ 269-323 (τὰ φφ. 259-268 εἶναι τοποθετημένα στὸν ἀριθ. 34). Ἀπὸ τὰ περιεχόμενα: ἡ ἱστορία τῆς μεταφορᾶς τῆς πρωτεύουσας τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους στὸ Βυζάντιο, ἡ ἵδρυση καὶ τὰ ἐγκαίνια τῆς Κων/πόλεως, κτίσματα τοῦ Μεγ. Κωνσταντίνου, τοπογραφία τῆς Κων/πόλεως, τὰ παραθαλάσσια καὶ τὰ χερσαῖα τείχη τοῦ Μεγ. Κωνσταντίνου. — Σημείωση γιὰ τὴ μεταφορὰ κίονος τῶν Δελφῶν στὴν Κων/πολη ἀπὸ τὸν Μέγα Κωνσταντίνο (φ. 1).

Ἀριθ. φακ. 2· λείπει ὁ φάκ. 1.

34. *Τείχη Κερατίου Κόλπου.* Πρόχειρες σημειώσεις γιὰ τὴ «Βασιλικὴ Πύλη» (φφ. 9). — Τμῆμα τῆς μελέτης ποὺ περιέχεται στὸν ἀριθ. 33 (φφ. 259-268). — Σημειώσεις γιὰ διάφορες πύλες τῶν τειχῶν τοῦ Κερατίου Κόλπου (φφ. 17). — Ὀνομασίες πυλῶν (φφ. 13). — «Συγκριτικὸς Πίναξ τῶν ὀνομασιῶν τῶν διαφόρων πυλῶν τοῦ παραθαλασσίου τείχους τοῦ Κερατίου Κόλπου τῶν διαφόρων Ἱστορικῶν» (φφ. 6). — Ἀποσπάσματα ἀπὸ ἔντυπα, στὰ ἑλληνικὰ καὶ ἰταλικά, ἀναφερόμενα στὴν τοπογραφία καὶ τὴν ἱστορία τῆς Κων/πόλεως (φφ. 13). — Ἀντίγραφα ποιημάτων τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ (φφ. 4). — Σημειώσεις γιὰ τὰ τείχη τοῦ Κερατίου Κόλπου καὶ τὶς πύλες τους (φφ. 22). — Σημειώσεις γιὰ τὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἀκακίου (φ. 1). — Βιογραφικὸ σημείωμα γιὰ τὸν Stephan Gerlach καὶ σχέδιο ἐπιστολῆς (φφ. 3). — Ἀποσπάσματα ἀπὸ γερμανικὸ ἔντυπο καὶ βυζαντινὸ συγγραφέα (φφ. 3). — Σημειώσεις σχετικὲς μὲ ἐγκαταστάσεις Λατίνων στὴν Κωνσταντινούπολη, πύλες τειχῶν, ναοὺς κ.ἄ. (φφ. 8). — Σχεδιάγραμμα τοῦ Κερατίου Κόλπου καὶ τῶν πυλῶν του.

Ἀριθ. φακ. 9.

35. *Τείχη Προποντίδος.* Τετράδιο μὲ βιβλιογραφικὲς παραπομπὲς καὶ σημειώσεις (φφ. 19 καὶ 4 λυτά). — Ποικίλες σημειώσεις ἀναφερόμενες σὲ λιμάνια καὶ κτίσματα τῆς Προποντίδας, ὅπως τὰ «παλάτια τῆς Ἁγίας Σοφίας», τὸ λιμάνι τῆς Χρυσῆς Πύλης, τὸ λιμάνι καὶ τὸ παλάτι τοῦ Βουκολέοντος, τὰ

λιμάνια τοῦ Ἐλευθερίου, τοῦ Ἰουλιανοῦ, τῶν Σοφιῶν καὶ τοῦ Κοντοσκαλίου, τὸ νεώριο τοῦ Ἑπτασκάλου κ.ἄ. (φφ. 160 περίπου). — Ἀποκόμματα ἐφημερίδας (1938) μὲ ἄρθρο ποὺ φέρει τὸν τίτλο: «Les lieux historiques d'Istanbul».

Ἀριθ. φακ. 10.

36. *Παράλια τείχη Προποντίδος*. Μελέτη ἕτοιμη σχεδὸν γιὰ ἔκδοση (φφ. 166+96). Περιεχόμενα: [Τείχη Προποντίδος], Πύλαι τῶν παραθαλασσίων τειχῶν τῆς Προποντίδος, Λιμένες, Πύλη τῆς Ἁγίας Βαρβάρας (Τὸπ Καπουσοῦ), Ναὸς τῆς Ἁγίας Βαρβάρας, Σκάλα τῆς Ἀκροπόλεως / Ἀκρωτήριον τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, Θερινὸν παλάτιον, Θέατρον Minor, Κίων Κλαυδίου τοῦ Γοτθικοῦ, Ἀκρόπολις, Δεϊρμὲν Καποῦ, Τὸ Κυνήγιον, Ἀρχαῖα τείχη τοῦ Βυζαντίου, Τὰ Μάγγανα, Πύργος τῆς Δαμάλεως ἢ τῆς Ἄρκλας, Δεμὶρ-Καποῦ, Ναὸς καὶ Ἁγίασμα Χριστοῦ Σωτῆρος, Ἐρείπια ὄπισθεν τοῦ Ἰνδζιλῆ-Κιόσκι, Παλάτιον τῶν Μαγγάνων, Ναὸς Ἁγίου Γεωργίου τῶν Μαγγάνων, Τὸ ἐντὸς Φιλοπάτιον, Ναὸς Θεοτόκου τῶν Ὁδηγῶν, Εἰκὼν Ὁδηγητρίας, Ναὸς Ἁγίου Λαζάρου, Πύλαι καὶ Πυλίδες πρὸς Νότον τοῦ Ἰνδζιλῆ-Κιόσκι, Πυλὶς κατὰ τὴν μονὴν τοῦ Ἁγ. Λαζάρου, Πυλὶς τῆς Ὁδηγητρίας, Τόποι, Atrium Ἰουστινιανοῦ, Ἀρκαδιαναὶ θέρμαι, Τείχη περιοχῆς Σεραγίου, Βαβ-ι-Χουμαγιοὺν, Τσεσμὲ - Καποῦ, Ἀλάϊ - Κιόσκι, Πύλη τοῦ Μεγ. Βεζύρου Σοκολῆ Μεχμὲτ Πασᾶ, Πύλη τοῦ Σουλτὰν Σουλεϊμάν, Ἁγίασμα τοῦ Ἁγίου Θεράποντος, Δεμὶρ - Καποῦ, Γιαλῆ - Κιόσκι, Βαλοὺκ - Χανὲ Καπουσοῦ, Ἀράμπ - Καποῦ, Ἀχοὺρ - Καποῦ, Τζυκανιστήριον, Παλαιὸς Φάρος, Τὰ ἔμπροσθεν τῶν παραθαλασσίων παλατίων παράλια τείχη, Παλάτιον τοῦ Ὁρμίδου, Παλάτιον τοῦ Βουκολέοντος (Πληροφορία τῶν Πατρίων, Ἐπὶ Νικηφόρου Φωκᾶ, Ἐπὶ Luitprand, Οἶκοι Ἰουστινιανοῦ, Ἐπὶ Λατινοκρατίας, Σύμπλεγμα Λέοντος καὶ Βοός, Πρόσοψις παλατίου), Λιμὴν τοῦ Βουκολέοντος (Προκυμαία, Λιμενοβραχίων, Μεγάλη εἴσοδος, Κλίμαξ), [Πύλη πρὸς Δ. τῆς προσόψεως τοῦ παλατίου], Πύργος Βελισσαρίου, Τὸ πρὸς Δ. ὅριον τῆς περιοχῆς τῶν Παλατίων, Πυλὶς ἀντικρὺ Ναοῦ Ἁγ. Σεργίου καὶ Βάκχου, Λιμὴν τῶν Σοφιῶν (Θέσις, Ὀνομασία, Τουρκικὴ ὀνομασία, Κτίτωρ, Ἱστορικαὶ ἀναπολήσεις, πυρκαϊαί, Ἐπίσημα κτίρια, Ἔμβολος Εὐβούλου), Πόρτα τῶν Σοφιῶν, Λιμὴν Κοντοσκαλίου, Πόρτα Κοντοσκαλίου, Λιμὴν τοῦ Καισαρίου (Ὀνομασία), Λιμὴν τοῦ Ἐλευθερίου, Γενῆ Καποῦ, Δαοὺτ - πασᾶ - Καπουσοῦ, Ναὸς μάρτυρος Αἰμιλιανοῦ, Πύλη τῶν Ὑψωμαθείων, Πύλη τῶν Ροδίων (Ναρλῆ-Καποῦ), Ναὸς καὶ μονὴ Ἁγίου Διομήδους, Φυλακαὶ Ἁγίου Διομήδους / Μαρμάρινος πύργος, Ἀνακαινίσεις, Σημειώσεις. — Πρόχειρος πίνακας περιεχομένων (φφ. 5).

Δύο φάκ. μὲ ἀριθ. 11 Ι καὶ 11 [ΙΙ].

37. *Τείχη Προποντίδος*. Ἐπιγραφαί. Κατάλογος 55 δημοσιευμένων ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Προποντίδας (φφ. 147). — Σημειώσεις, σχέδια καὶ πανομοιότυπα ἐπιγραφῶν (φφ. 16).

Ἀριθ. φακ. 12.

38. *Τείχη Προποντίδος. Καταμετρήσεις*. Ἔγχρωμο σχέδιο, διαστ. 40,5×33 ἐκ., μὲ τὴν ἐπιγραφή: «Ruines au Nord et près d'Indchili Kiosque» (3 φωτοτυπίες). — Ἑπτὰ ἔγχρωμοι χάρτες, διαστ. 33,5×20,5 ἐκ., μὲ τμήματα τῶν τειχῶν τῆς Προποντίδας: α) Τὰ τείχη μεταξὺ Ἀκρωτηρίου Ἁγίου Δημητρίου καὶ Φάρου (φφ. 5), β) μεταξὺ Φάρου καὶ ναοῦ Ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου, γ) μεταξὺ ναοῦ Ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου καὶ λιμένος Καισαρίου, δ) μεταξὺ λιμένος Καισαρίου καὶ λιμένος Ἐλευθερίου, ε) Μεταξὺ Πύλης Ἁγίου Αἰμιλιανοῦ καὶ Πύλης Ψαμάθου, ϛ) μεταξὺ πύλης Ψαμάθου καὶ Πύλης Ροδίων καὶ ζ) μεταξὺ Πύλης Ροδίων καὶ Ἑπταπυργίου. Γενικὸς τίτλος τῶν χαρτῶν: «Χάρτης τῶν παραλιακῶν τειχῶν τῆς Κωνσταννουπόλεως ἐκπονηθεὶς καὶ σχεδιασθεὶς ὑπὸ Μιλτιάδου Ι. Νομίδου... Κλῖμαξ 1/200». — Πρόχειρα σχέδια τῶν παραπάνω χαρτῶν, τῆς Πύλης Σεργίου καὶ Βάκχου, τῆς Πύλης τῶν Ροδίων κ.ἄ. (φφ. 37).

Ἀριθ. φακ. 34.

39. *Τείχη Προποντίδος. Ἐπιγραφαί*. Πανομοιότυπα ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Προποντίδας (βλ. ἀριθ. 37) καὶ δύο σκίτσα μὲ τὶς ἐνδείξεις: «Πίναξ ἀνακτορικοῦ περιβόλου» καὶ «Ἐρείπια Βουκολέοντος» (φφ. 19).

Ἀριθ. φακ. 36.

40. *Τείχη Β.-Δ. Γωνίας τῆς Πόλεως*. Μελέτη ἕτοιμη σχεδὸν γιὰ ἔκδοση (φφ. 381+5+114+20). Ἀναφέρεται στὰ χερσαῖα τείχη τῆς Κων/πόλεως ἀπὸ τὸ Παλάτιον τοῦ Πορφυρογεννήτου ὡς τὸν Κεράτιο Κόλπο (Τείχη Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ, Ἡρακλείου, Λέοντος Ε' Ἀρμενίου). Στὸ τέλος τῆς

μελέτης καταμετρήσεις τῶν τειχῶν καὶ ἀπαρίθμηση τῶν πύργων τους. Ἀκολουθοῦν: Ἀναλυτικὸς πίνακας περιεχομένων, σημειώσεις στὴ μελέτη καὶ Βιβλιογραφία. — Πρόχειρες σημειώσεις καὶ σχέδια σχετικὰ μὲ τὰ τείχη (φφ. 18 σὲ χάρτινο περίβλημα).

Δύο φάκ. μὲ ἀριθ. I και II.

41. *Τείχη Β.-Δ. γωνίας τῆς Πόλεως.* Χαρτογραφήματα καὶ σχέδια τειχῶν, πυλῶν, τοποθεσιῶν καὶ κτισμάτων (Βουνὸς Βλαχερνῶν, Περίβολοι Λεοντίου τείχους καὶ Βλαχερνῶν, Ἁγιάσματα Ἁγίου Βασιλείου καὶ Θείας Ἀναλήψεως, Πύλες Βλαχερνῶν, Καλιγαριᾶς, Ἁγίου Καλλινίκου, Ἀσωμάτων κ.ἄ.) (φφ. 50). — Χάρτης, διαστ. 75×62 ἑκ., ἕτοιμος γιὰ ἔκδοση, μὲ τίτλο: «Χάρτης τοπογραφικὸς καὶ ἀρχαιολογικὸς τῶν Βλαχερνῶν ἐκπονηθεὶς καὶ καταρτισθεὶς ὑπὸ ΜΙCΝ, Κλῖμαξ 1:20.000, Χάρτης VII». — Ἔντυπο φύλλο μὲ διάφορα σχέδια (Εἱρκτὴ Ἀνεμᾶ, Λεόντιον τεῖχος, Ξυλόπορτα).

Ἀριθ. φακ. 11.

42. *Ἡ Χρυσῆ Πύλη. Κείμενον / Παραπομπαί.* Μελέτη ἕτοιμη σχεδὸν γιὰ ἔκδοση (φφ. 581+280). Περιεχόμενα: Βιβλιογραφία, κεφ. Α′ Τὸ θριαμβευτικὸν τόξον, κεφ. Β′ Ἡ θριαμβευτικὴ ἀψὶς καὶ τὸ τεῖχος τοῦ Προπυλαίου, κεφ. Γ′ Τοποθεσία καὶ Πύργοι, κεφ. Δ′ Ὀνομασία, κεφ. Ε′ Τὸ Φρούριον, κεφ. ΣΤ′ Ἡ Ἐπιγραφή, κεφ. Ζ′ Τὰ Ἀγάλματα, κεφ. Η′ Αἱ Τοιχογραφίαι, κεφ. Θ′ Αἱ θριαμβευτικαὶ ἀνευφημίαι καὶ ἡ σημασία των, κεφ. Ι′ Τὰ ἀνάγλυφα τῆς ἁψῖδος, κεφ. ΙΑ′ Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ 1927, κεφ. ΙΒ′ Αἱ διὰ τὴν ἀνέγερσιν τῆς Χρυσῆς Πύλης γνῶμαι καὶ ἀντιγνωμίαι καὶ αἱ καθ' ἡμᾶς ἐπανορθώσεις· χρονολογία ἀνεγέρσεως καὶ ἀπάντησις εἰς Weigand, κεφ. ΙΓ′ Ἀναπαράστασις θριαμβευτικῆς εἰσελεύσεως, κεφ. ΙΔ′ Θριαμβευτικαὶ Εἴσοδοι Αὐτοκρατόρων, κεφ. ΙΕ′ Θριαμβευτικαὶ διαμετακομίσεις εἰκόνων, κεφ. ΙΣΤ′ Οἱ διὰ τῆς Χρυσῆς Πύλης διελεύσεις τῶν ἐπισήμων, κεφ. ΙΖ′ Οἱ παρὰ τῇ Χρυσῇ Πύλῃ Ναοὶ καὶ Μοναί, κεφ. ΙΗ′ Τὸ Ἕβδομον, κεφ. ΙΘ′ Οἱ ἐν τῷ Ἑβδόμῳ Ναοί, κεφ. Κ′ Καταστροφαί, κεφ. ΚΑ′ Ἀποβάθρα καὶ λιμὴν τῆς Χρυσῆς Πύλης, κεφ. ΚΒ′ Δάσος, κεφ. ΚΓ′ Τελευταία Πύλη, κεφ. ΚΔ′ Τὸ μεταξὺ τῆς Προποντίδος καὶ τῆς Πύλης τοῦ Ἑπταπυργίου τμῆμα τοῦ Χερσαίου Θεοδοσιακοῦ Τείχους, κεφ. ΚΕ′ Συνοπτικὸς χρονολογικὸς πίναξ τῶν κυριωτέρων γεγονότων τῶν

ἀναγομένων εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ χωρογραφίαν τῆς Χρυσῆς Πύλης καὶ τοῦ Ἑβδόμου (324-1453), Πίναξ ἀναλυτικὸς τῶν περιεχομένων, Παραπομπαί.

Δύο φάκ. μὲ τὶς ἐνδείξεις Α′ καὶ Β′.

ΙΙ. Σχέδια, χάρτες

1. Σχέδιο τοπογραφικοῦ χάρτη τῆς Κων/πόλεως μὲ ὑψομετρικὲς καμπύλες, σὲ χαρτόνι μὲ μολύβι (78×82 ἑκ.).

2. Χάρτης τῆς Κων/πόλεως μὲ ἀπεικονίσεις τῶν τειχῶν, σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (75×78 ἑκ.).

3. «Byzance - Constantinople. Carte archéologique et topographique dressée par MISN»: χάρτης σὲ χοντρὸ χαρτὶ (69×80 ἑκ.). Ἀριθ. 35. [Βλ. Ἐκδεδομένα ἔργα τοῦ ΜΙΣΝ, ἀριθ. 5]. — Ὁ ἴδιος χάρτης σὲ χαρτὶ ozalid, μὲ σινικὴ μελάνη (70×82 ἑκ.).

4. «Byzance - Constantinople. Carte archéologique et topographique dressée par MISN, spécialement destinée aux lecteurs de l'ouvrage R.-P. Raymond Janin "Constantinople byzantine"»: χάρτης σὲ φωτοτυπία, ὅμοιος μὲ τὸν ἀριθ. 3, ἐλαφρὰ χρωματισμένος (78×76 ἑκ.).— Ὁ ἴδιος χάρτης σὲ φωτοτυπία, μὲ τὴν ἔνδειξη: «C. P. (en couleur), Courbes hypsometriques actuelles et terasses byzantines(80,5×70 ἑκ.).

5. Χάρτης τῆς Κων/πόλεως σὲ χαρτὶ ozalid μὲ σινικὴ μελάνι (35×49 ἑκ.).

6. Χάρτης τῆς Κων/πόλεως μὲ τοπωνύμια στὰ ρωσικά, σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (88×72 ἑκ.).

7. «Χάρτης Κωνσταντινουπόλεως Νέου Istanbul Rehberi»: τρία τοπογραφικὰ σχέδια τμημάτων τῆς Κων/πόλεως σὲ χαρτὶ ozalid χωρὶς τοπωνύμια, μὲ σινικὴ μελάνη (47,5×52,5, 37,5×50 καὶ 34×49 ἑκ.). Ἀριθ. 30.

8. Ἐννέα τοπογραφικὰ σχέδια τμημάτων τῆς Κων/πόλεως σὲ χαρτὶ ozalid μὲ σινικὴ μελάνη (70×98 ἑκ. περίπου). — Τὰ ἴδια σχέδια σὲ φωτοτυπία ἐλαφρὰ χρωματισμένα.

9. Τοπογραφικὸ σχέδιο τμήματος τῆς Κων/πόλεως, σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (16×29 ἐκ.).

10. «Τοπογραφικὸς χάρτης Μακροχωρίου (Ἑβδόμου)», σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (49×55,5 ἐκ.).

11. «Carte topographique de l'aqueduc de Valens au Couvent de Pantocrator, dressée par MISN»: χάρτης σὲ ριζόχαρτο (41,5×54 ἐκ.). — Ὁ ἴδιος χάρτης μὲ ὑψομετρικὲς καμπύλες σὲ ριζόχαρτο (42×54,5 ἐκ.).

12. «Carte topographique du couvent de Pantocrator à la corne d'or dressée par MISN»: χάρτης σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (45×49,5 ἐκ.).

13. «Βυζάντιον, Κωνσταντινούπολις. Τὸ Πετρίον καὶ τὰ πέριξ αὐτοῦ»: χάρτης τοπογραφικὸς σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (72,5×102 ἐκ.) [Βλ. Ἐκδεδομένα ἔργα τοῦ ΜΙΣΝ, ἀριθ. 8].

14. Χάρτης τῆς Τουρκίας σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη καὶ μολύβι, μὲ τὴν ἔνδειξη «Γαλλικὸς χάρτης» (110×71 ἐκ.). — Ὁ ἴδιος χάρτης σὲ χαρτὶ ozalid μὲ σινικὴ μελάνη χωρὶς τοπωνύμια (100×58 ἐκ.).

15. «Χάρτης τῆς Ἑλλάδος», σὲ φωτοτυπία (χαρτὶ parcheminé) μὲ χρωματισμένους τοὺς νομοὺς (64×82 ἐκ.).—Ὁ ἴδιος χάρτης σὲ χαρτὶ ozalid μὲ σινικὴ μελάνη (64,5×85 ἐκ.).

16. Χάρτης τῶν Βαλκανίων καὶ στὸ κάτω μέρος σὲ πλαίσιο ὁ Βόσπορος Κωνσταντινουπόλεως, σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (83 × 66 ἐκ.).

17. Χάρτης τῶν Βαλκανίων, Κάτω Ἰταλίας, Τουρκίας καὶ Ἐγγὺς Ἀνατολῆς, χωρὶς τοπωνύμια σὲ χαρτὶ ozalid μὲ σινικὴ μελάνη (62 × 84 ἐκ.).

18. «Θεοδοσιακὸν τεῖχος μεταξὺ Πύλης τοῦ Ἑπταπυργίου καὶ Προποντίδος»: χάρτης σὲ ριζόχαρτο (45×50 ἐκ.). — Ὁ ἴδιος χάρτης σὲ χαρτὶ ozalid μὲ τὴν ἔνδειξη «Muraille Théodosienne entre la porte d'Heptapyrgion et de la Propontide» καὶ μὲ 70 λεζάντες σὲ ξεχωριστὸ φύλλο (23×61 ἐκ.).

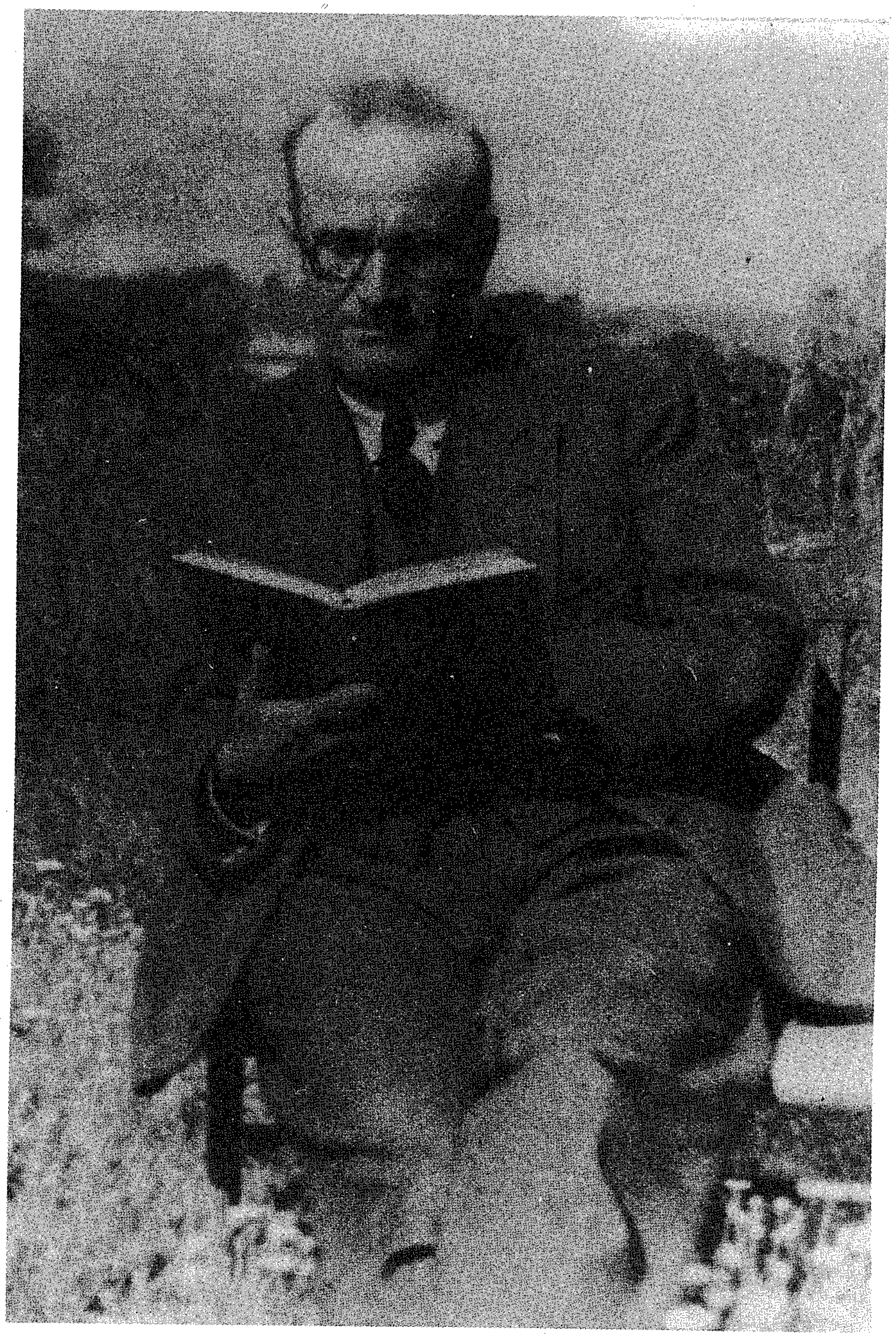

Μιλτιάδης Ἰσαὰκ Νομίδης (1884-1959).

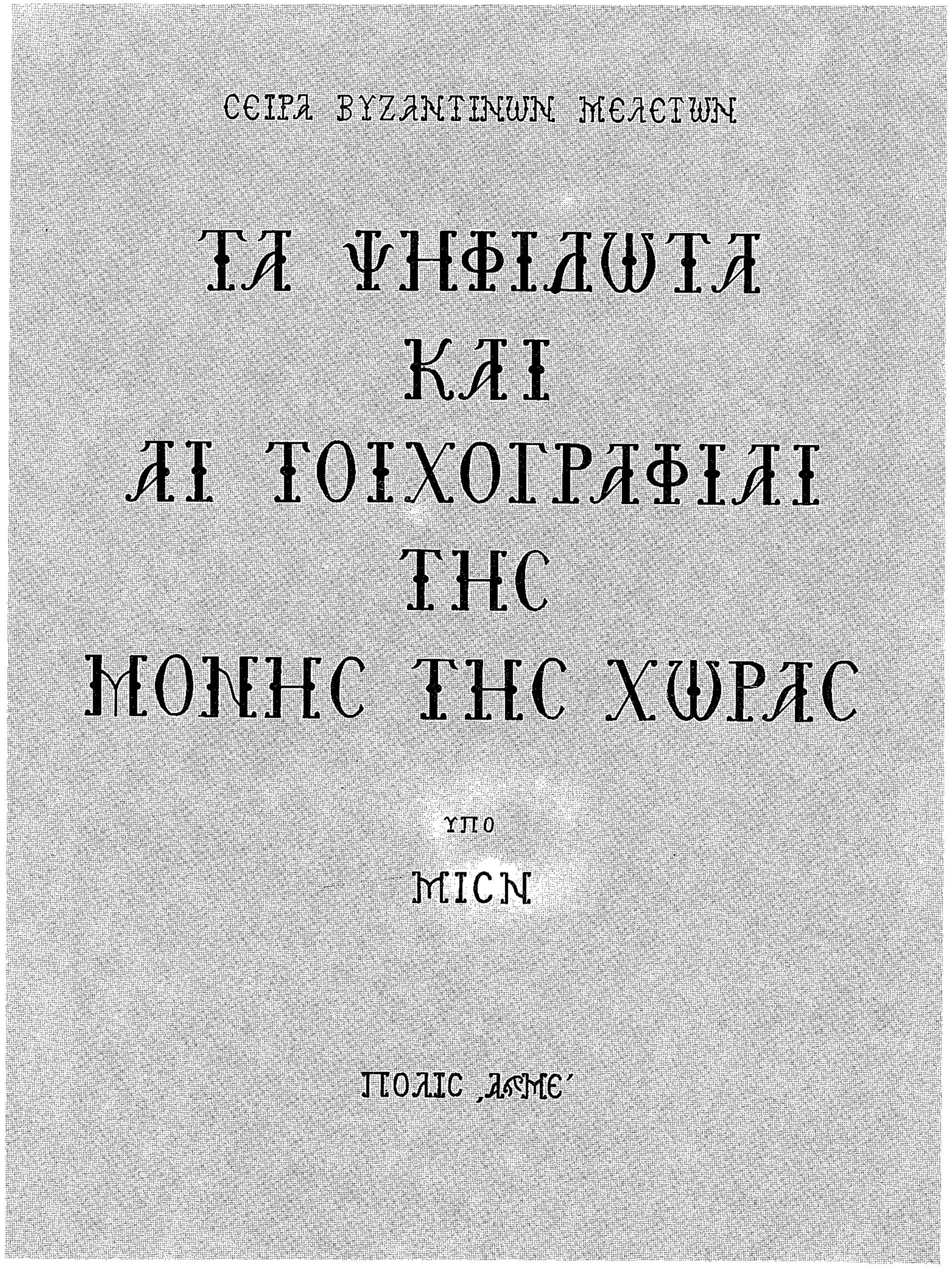

ϹΕΙΡΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΤΑ ΨΗΦΙΔΩΤΑ
ΚΑΙ
ΑΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ
ΤΗϹ
ΜΟΝΗϹ ΤΗϹ ΧΩΡΑϹ

ΥΠΟ

ΜΙϹΝ

ΠΟΛΙϹ ,ΑϠΜΕ'

Ἐξώφυλλο ἀνέκδοτης μελέτης τοῦ ΜΙΣΝ (Κατάλογος ΙΙ, ἀριθ. 33).

Ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὰ χερσαῖα τείχη Κωνσταντινουπόλεως (Κατάλογος Ι, ἀριθ. 27).

ΠΙΝ. Δ'

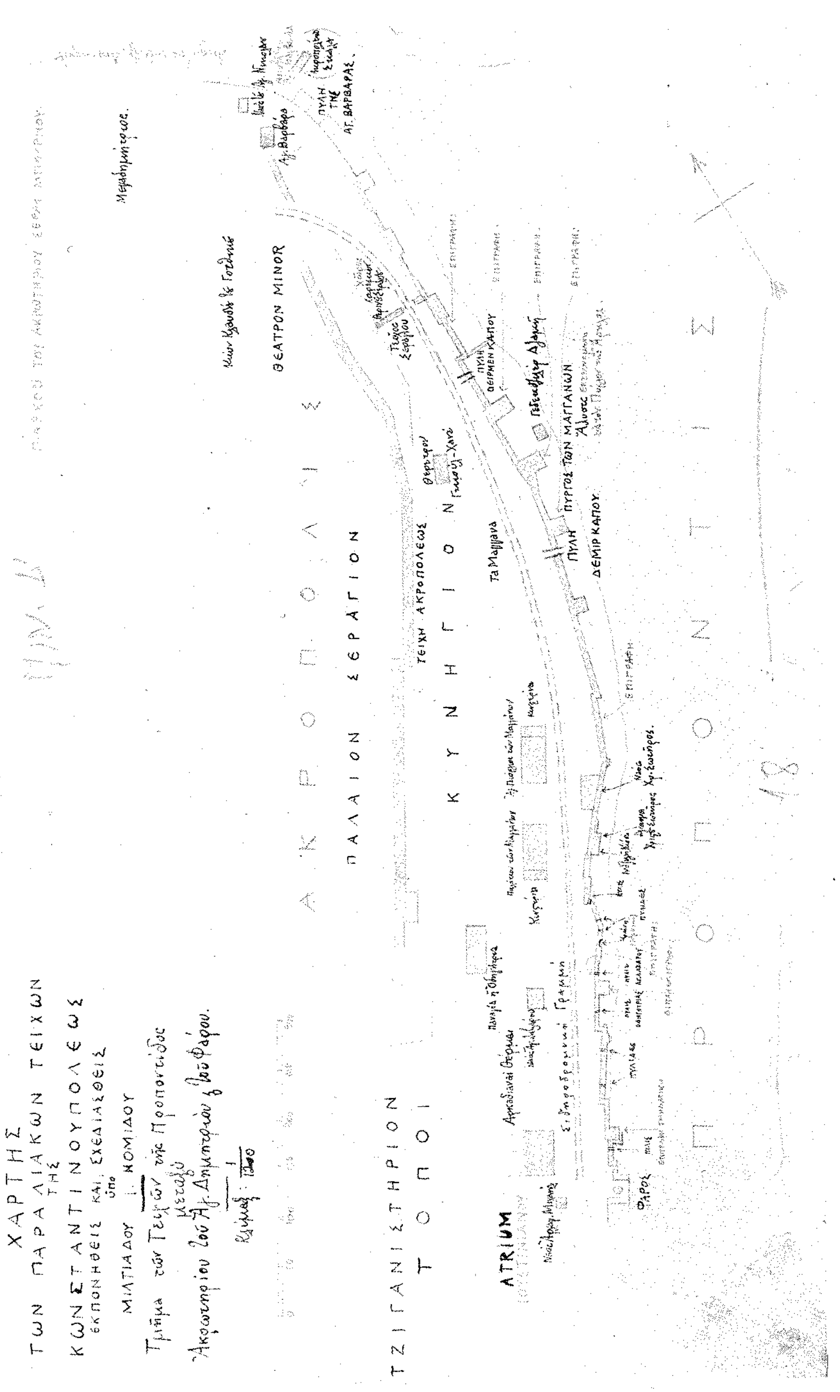

Χάρτης παραλιακῶν τειχῶν Κωνσταντινουπόλεως (Κατάλογος Ι, ἀριθ. 38).

19. «Ἡ Χρυσῆ Πύλη καὶ τὰ πέριξ αὐτῆς. Χάρτης τοπογραφικὸς - ἀρχαιολογικός, ἐκπονηθεὶς καὶ καταρτισθεὶς ὑπὸ MISN»: χάρτης σὲ ριζόχαρτο (51,5×64 ἐκ.).

20. «Τὰ Προπύλαια τῆς Χρυσῆς Πύλης»: κάτοψη σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (41×61 ἐκ.). — «Κάτοψις τοῦ Νοτίου Μαρμαρίνου Πύργου μετὰ τοῦ ὄπισθεν τούτου κοχλίου», σὲ ριζόχαρτο (40,5×48 ἐκ.). — «L'escalier en colimaçon à l'est du Pylone sud de la Porte Dorée», κάτοψη σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (25×36,5 ἐκ.). — «Τὸ τεῖχος τῶν προπυλαίων τῆς Χρυσῆς Πύλης», κάτοψη σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (24,5×70 ἐκ.).— «Le piliers de l'arc de Triomphe», κάτοψη σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (24×38,5 ἐκ.). — «Les piliers de l'arc de Triomphe», κάτοψη σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (24,5×40,5 ἐκ.). — «Ἡ Χρυσῆ Πύλη μετὰ τοῦ ἑκατέρωθεν τείχους», κάτοψη σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (55×118,5 ἐκ.). — «Ἡ Χρυσῆ Πύλη μετὰ τοῦ φρουρίου τῶν ἑπτὰ πύργων», κάτοψη σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (74×68 ἐκ.).

21. «Feridun Dirimtekin, Fetihden önce Marmara surları» (=Τὰ τείχη τῆς Προποντίδος πρὶν ἀπὸ τὴν ἅλωση): ἕντεκα τοπογραφικὰ σχέδια (φφ. 18) σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (28,5×36 ἐκ.).

22. Δεκαπέντε σχέδια τῶν χερσαίων τειχῶν καὶ κατόψεις τῶν ναῶν καὶ τῶν μνημείων ποὺ βρίσκονται σ' αὐτά, σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (50×110 ἐκ. περίπου). Ἀριθ. 25.

23. Χάρτης τῶν χερσαίων τειχῶν σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (ἐφθαρμένος).

24. Τοπογραφικὸ διάγραμμα τῶν χερσαίων τειχῶν μὲ κόκκινες ὑψομετρικὲς καμπύλες καὶ τὶς ὀνομασίες τῶν πυλῶν, σὲ ριζόχαρτο (205×70 ἐκ.).

25. «C. P. Carte muette»: χάρτης Κων/πόλεως μὲ τὶς ἐνδείξεις τῶν χερσαίων τειχῶν σὲ φωτοτυπία (69×75,5 ἐκ.).

26. Χάρτης Κων/πόλεως μὲ τὰ θαλάσσια καὶ χερσαῖα τείχη σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη, δύο τεμάχια (90×118 καὶ 44 ×118 ἐκ.).

27. «Ἐπιγραφαὶ Χερσαίων Τειχῶν»: σχέδιο μὲ ἀναπαράσταση τῆς θέσης τῶν ἐπιγραφῶν στὰ τείχη, σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (25×109 ἑκ.).— Τέσσερα σχέδια τῶν ἴδιων διαστάσεων μὲ τὴ συνέχεια τῶν ἐπιγραφῶν. Ἀριθ. 3.

28. «Βλαχέρναι, Feridun Dirimtekin»: τουρκικὸς χάρτης τῶν Βλαχερνῶν σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (33×58 ἑκ.). Ἀριθ. 28.

29. «La Citadelle des Blachernes»: σχέδιο σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (36×72,5 ἑκ.).

30. «Ensemble de constructions, comprenant portion de muraille de la XIVe région des substructious du palais de Blachernes, dites prisons d'Anemas, la tour d'Isaac l'Ange et la tour dite d'Anemas»: κάτοψη σὲ χαρτὶ ozalid μὲ σινικὴ μελάνη (40×76,5 ἑκ.). — Ἡ ἴδια κάτοψη σὲ φωτοτυπία (τρία φύλλα 44,5×78 ἑκ.).

31. «Schneider, Τείχη Κερατίου Κόλπου»: πέντε σχέδια τοπογραφικὰ σὲ μακρόστενο ριζόχαρτο (24,5 × 109 ἑκ.). Ἀριθ. 10.

32. Σχεδιαγράμματα τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς κατὰ μῆκος τῶν τειχῶν σὲ χαρτὶ ozalid μὲ σινικὴ μελάνη (ἕξι λωρίδες 25×75 ἑκ. περίπου).

33. «Τὰ ψηφιδωτὰ καὶ αἱ τοιχογραφίαι τῆς Μονῆς τῆς Χώρας ὑπὸ ΜΙCΝ, Πόλις α͵ϡμε'»: σχέδιο ἐξωφύλλου σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (37 × 51,5 ἑκ.).—Κατόψεις τοῦ ναοῦ καὶ θέσεις τῶν ψηφιδωτῶν, σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (τέσσερα σχέδια 29×51,5, 29,5×42, 31×51, 25,5×39 ἑκ.).

34. «Μονὴ τῆς Χώρας...»: ἑπτὰ σχέδια μὲ ποικίλα διακοσμητικὰ θέματα σὲ ριζόχαρτο καὶ parcheminé, μὲ μολύβι (45,5×54,5, 32,5×36,5, 44,5×57, 42,5×57, 44×57, 42,5×43, 44,5×37 ἑκ.). Ἀριθ. 33.

35. «Ἐπιγραφαὶ Τορνίκη καὶ Εὐτροπίου»: ἀποτύπωση τῶν ἐπιγραφῶν σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (55×161,5 καὶ 66,5×98 ἑκ.).

36. «Κιλισὲ Τζαμί...»: δεκαέξι ἀποτυπώσεις μωσαϊκῶν καὶ διακοσμήσεις παραθύρων, οἱ ὀκτὼ σὲ μουσαμὰ μὲ σινικὴ μελάνη καὶ οἱ ἄλλες ὀκτὼ σὲ χαρτόνι, χρωματισμένες (λωρίδες 25 ×115 καὶ 30 ×115 ἑκ. περίπου). Ἀριθ. 14.

37. «Χάρτης ὑποδεικνύων τὴν θέσιν τοῦ ἐν Κοσμιδίῳ Βυζαντινοῦ Ἁγιάσματος τῆς θείας Ἀναλήψεως, ἐκπονηθεὶς καὶ καταρτισθεὶς ὑπὸ ΜΙCΝ», σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (51×66 ἑκ.).

38. «MISN, Dans l'enclos du Couvent de St. Sauveur Pantocrator»: ἕξι σχέδια μὲ κατόψεις καὶ τομὲς τῆς μονῆς σὲ ριζόχαρτο (26×36 ἑκ. περίπου) καὶ δύο μὲ παραστάσεις κοσμήματος (21×37 καὶ 23,5×30 ἑκ.).

39. «Μαρτυρεῖον Ἁγ. Κάρπου καὶ Παπύλου»: Κάτοψη τοῦ ναοῦ σὲ ριζόχαρτο (41,5×49 ἑκ.). Ἀριθ. 23.

40. «Λαγκὰς τοῦ Λύκου»: χάρτης μὲ ὑψομετρικὲς καμπύλες, μὲ τὶς ὀνομασίες πυλῶν καὶ ναῶν, σὲ ριζόχαρτο μὲ μολύβι (83×102 ἑκ.). Ἀριθ. 5.

41. «Le grand palais de Constantinople, plan dressé par A. D. Thiers, arch. nov. 1909»: σχέδιο τοπογραφικὸ σὲ χαρτὶ ozalid μὲ σινικὴ μελάνη (56×79 ἑκ.).

42. «Μωσαϊκὸν παλατίου»: ἀποτύπωση μωσαϊκοῦ σὲ φωτοτυπία, χρωματισμένη ἐν μέρει (63,5×109 ἑκ.), ἀριθ. 45. — «Μωσαϊκὸν δάπεδον Μεγ. Παλατίου, νέα φέρουσα στάμνα...»: ἀποτύπωση μωσαϊκοῦ σὲ ριζόχαρτο καὶ φωτοτυπία (60×110, 63×105 ἑκ.). — «Mosaique du Palais, jeune fille»: ἀποτύπωση μωσαϊκοῦ σὲ φωτοτυπία (41,5×54 ἑκ.), ἀριθ. 17.— Ἀποτύπωση μωσαϊκοῦ μὲ νεάνιδα χρωματισμένο μὲ ὑδατόχρωμα (47,5× 70 ἑκ.). — «Μωσαϊκὸν δαπέδου παλατίου, κεφαλὴ τίγρεως καὶ ozalides»: ἀποτύπωση μωσαϊκοῦ σὲ φωτοτυπία (41,5 ×54 ἑκ.), ἀριθ. 17. — Ἀποτυπώσεις τοῦ ἴδιου μωσαϊκοῦ σὲ χαρτὶ ozalid (τρία φύλλα διαστάσεων 41×54 ἑκ. περίπου) καὶ σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη.

43. «Galata, topographisch - archäologischer Plan mit erläuterudem Text von M. Schneider und M. Is. Nomidis 1944»: χάρτης σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (56,5×90 ἑκ.). — Ὁ ἴδιος χάρτης σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη, χωρὶς τοπωνύμια (55,5×78 ἑκ.).—Ὁ ἴδιος χάρτης σὲ χαρτὶ

ozalid μὲ σινικὴ μελάνη, μὲ ὑψομετρικὲς καμπύλες χωρὶς τοπωνύμια (58×93 ἐκ.).—Ὁ ἴδιος χάρτης σὲ χαρτὶ parcheminé μὲ σινικὴ μελάνη καὶ μολύβι, μὲ ὑψομετρικὲς καμπύλες καὶ ἀναγραφὴ τῶν ναῶν καὶ τῶν σχολείων (58×88 ἐκ.). [Βλ. Ἐκδεδομένα ἔργα τοῦ ΜΙΣΝ, ἀριθ. 9].

44. «Porte Génoise (dite auj. Haroup Capoussou) de la muraille de Galata»: ἀπεικόνιση πύλης σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (39×63 ἐκ.).

45. «Themes of the Occident I. Drawn by MISN»: χάρτης σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (73,5 ×86 ἐκ.).

46. «Themes of the Byzantine Empire, drawn by MISN»: χάρτης σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (68×92,5 ἐκ.).—Ὁ ἴδιος χάρτης σὲ φωτοτυπία (60×90 ἐκ.).

47. «Themes of the Orient, drawn by MISN»: χάρτης σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (48×100 ἐκ.).—Ὁ ἴδιος χάρτης σὲ φωτοτυπία (50×103 ἐκ.).

48. «Ruines au nord et près d'Indchili Kiosque»: σχέδιο χάρτη σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (36,5×45 ἐκ.).

49. «Ἐπιγραφαὶ ἀραβιστὶ Ἐγρῆ Καποῦ»: ἀποτύπωση ἐπιγραφῆς μὲ λουλάκι σὲ χαρτὶ λεπτό. Στὸ κάτω μέρος ἡ μεταγραφὴ «Es hab Kürzinden Abdullah el Hudri radiallale anhi Tarih hicri 46 tarih (37×89 ἐκ.). — Ἀντίγραφο τῆς ἴδιας ἐπιγραφῆς σὲ ριζόχαρτο μὲ μολύβι. — Ἐπιγραφὴ τουρκικὴ τάφου ἐν Ἐγρῆ Καποῦ»: ἀποτύπωση τῆς ἐπιγραφῆς μὲ λουλάκι καὶ πατημένο μὲ μολύβι σὲ λεπτὸ χαρτὶ (49,5×69 ἐκ.). Ἀριθ. 12.

50. «Μωσαϊκὰ Κοιμήσεως Θεοτόκου Νικαίας»: ἀποτυπώσεις μωσαϊκῶν σὲ φωτοτυπία, σὲ ριζόχαρτο καὶ σὲ ozalid, μὲ μολύβι καὶ σινικὴ μελάνη (ἐννέα φύλλα διαστάσεων 30×50 ἐκ. περίπου).

51. Ἀποτύπωση μωσαϊκοῦ μὲ πρόσωπο ἁγίας σὲ χαρτὶ ozalid μὲ σινικὴ μελάνη (35,5×45 ἐκ.) — Τὸ ἴδιο μωσαϊκὸ σὲ φωτογραφία (29,5×40 ἐκ.) καὶ σὲ φωτοτυπίες (33×32 καὶ 34,5×31 ἐκ.).

52. Ἀποτύπωση μωσαϊκοῦ μὲ ἐρωδιὸ σὲ χαρτὶ ozalid (τρία φύλλα διαστάσεων 70×100, 35×40 καὶ 47 ×32 ἐκ.). — Ἀποτυπώσεις διαφόρων μωσαϊκῶν σὲ χαρτὶ ozalid μὲ σινικὴ μελάνη (δεκατρία φύλλα διαφόρων διαστάσεων).

53. Φωτογραφία μωσαϊκοῦ (41× 29 ἐκ.).

54. Σχέδιο κοσμήματος πλαισίου σὲ χονδρὸ χαρτὶ milimetré, χρωματισμένο (49×59 ἐκ.).

55. Σχέδιο κοσμήματος σὲ ριζόχαρτο (60×68,5 ἐκ.).

56. Κάτοψη ναοῦ σὲ ριζόχαρτο μὲ σινικὴ μελάνη (41×68 ἐκ.).

57. «Vases (sur papier caramelé)»: δέκα πέντε σχέδια μὲ διακοσμημένα βάζα, σὲ λεπτὸ χαρτὶ μὲ σινικὴ μελάνη. Ἀριθ. 36.